

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

---

*Танланган
асарлар*

БЕШ ЖИЛДЛИК

ТОШКЕНТ — 1979 **Фафур Гулом**
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

---

*Танланган
асарлар*

ИККИНЧИ ЖИЛД

УРУШ ВА ТИНЧЛИК

I ва II китоблар

ТОШҚЕНТ — 1979 **Faafur Fулом**
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашириёти

ББК 84Р
Т 63

T 70301 - 249
M352 (04)-79 170—79—3703040100

БИРИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ БУЛИМ

I

— Eh bien, mon prince. Génés et Lucques ne sont plus que des apanages, des мулки, de la famille Buonaparte. Non, je vous préviens que si vous ne me dites pas, que nous avons la querre, si vous vous permettez encore de pallier toutes les infamies, toutes les atrocités de cet Antichrist (ma parole, j'y crois) — je ne vous connais plus, vous n'êtes plus mon ami, vous n'êtes plus sodiq қулим, comme vous dites.¹ Салом, салом, Je vois que je vous lais peur,² ўтириңг, қани, гапириңт.

Малика Мария Фёдоровнанинг яқини бўлмиш маълума ва машҳура фрейлина Анна Павловна Шерер 1805 йилнинг икъсий оғиди ўзининг меҳмондорчилигига энг аввал, келган кибру ҳаволи ва катта имадорлардан князъ Василийни ана шу сўзлар билан қарши олди. Анна Павловна бир неча кундан бери ўтгалар, ўзининг айтишича, грипп билан оғир эди (грипп сўзи у вақтларда янги чиққан бўлиб, узи баъзи одамларгина ишлатар эди). Анна Павловна эрталаб махсус лакей орқали тарқаттирган мактубда ҳаммага бир хилда бундай деб ёзган эди:

¹ Хўш, князъ, Генуя билан Лукка Бонапарт хонадонининг мулки бўлиб колди-ку. Йўқ, мен сизга ҳозирдан айтиб қўяйки, агар сиз ҳозир урушаштибмиз, демайдиган бўлсангиз, агар сиз ўща худодан қайтганинг (унинг худодан қайтиланлигига аммиман) ҳамма ифлосликларини, бутун бадкорликларини ёқладиган бўлсангиз, мен сиздан юз ўғираман, сизни дўстим, демайман. Минбаъд sodiq кулингизман, демай қўя қоллияг.

² Кўриб турибман, сизни чўчитиб юборяпман.

7

«Si vous n'avez rien de mieux à faire, M. le comte (ёки mon prince), et si la perspective de passer la soirée chez une pauvre malade ne vous effraie pas trop je serai charmée de vous voir chez moi entre 7 et 10 heures. Annette Scherer.»¹

Сарой ҳаљига хос зарбофт мундир, пайпоқ ва бошмоқ кийган, нишонлар таққан, қувноқ чеҳрали кі язъ мезбоннинг бу хилда қарши олишидан ҳеч қанча хижолат тортмасдан:

— Dieu, quelle virulente sortie,² — деб жавоб берди.

Князь ота-боболаримиз гапирган, наинки гапирган, балки фикр қилған француз тилида, киборлар доирасида ва саройда қаритган обрўйли кишиларга хос ҳимояткорона бир тарзда, секин чертиб-чертисиб сўзлар эди. У Анна Павловнанинг олдига келди, атири ҳиди бурқиб турган ялтироқ тепакал бошини энгаштириб, унинг қўлини ўпди-да, оҳистагина диванга ўтириди.

— Avant tout dites moi, comment vous allez, chére amie?³ Мени хотиржам қилинг,— деди князь овозини ўзгартмасдан, аммо унинг одоб ва меҳрибонлик учун айтган сўзларида бепарволик ва ҳаттоқи истеҳзо оҳангি борлиги билиниб туар эди.

— Рұхан азоб чекаётган кишида... саломатлик қаёқда дейсиз? Идроки бор одам бу замонда тинч тира оладими?— деди Анна Павловна.— Оқшомни шу ерда ўтказарсиз, деб умид қылсақ бўладими, князь?

— Хўш, инглиз әлчиси чақирган сайил нима бўлади энди? Бугун чоршанба экан. Мен у ерда бир кўриниш беришим керак,— деди князъ.— Қизим келиб мени олиб кетмоқчи бўлди.

— Мен бу сайил қолдирилган деб ўйланган эдим. Je vous avoue que toutes ces fêtes et tous ces feux d'artifice commencent à devenir insipides.⁴

— Сизнинг хоҳишингиз бундосқ эканлигини билганларда сайилни қолдиришар эди,— деди князъ одатича,

¹ «Граф (ёки князъ), агар бошқа ниятингиз бўлмаса, агар кечки дамларни биздай бечора беморнинг ёнида ўтказиш сизда жуда малол келмаса, бугун кеч соат еттидан ўнгача бизникига келсангиз, бениҳоя курсанд бўлар эдим. Анна Шерер».

² Ё тавба, мунча ҳам ғазаб қилмасангиз!

³ Аввал айтинг, азизим, саломатлигингиз қалай?

⁴ Ростини айтсан, шунақанги сайиллару мушакбозликлар жонга тегиб боряпти.

хўлди ёд олган нарсасини тақрорлагандай ва бунга бирорни ишонтироқчи ҳам эмаслиги кўриниб туарар эди.

— Ne me tourmentez pas. Eh bien, qu'a-t-on décidé par rapport à la depeche de Novosilzoff? Vous savez tout¹.

— Нима десам экан? — деди князь бепарво, зериккан оҳангда,— Qu'a-t-on décidé? On décidé que Bioaparte a brûlé ses vaisseaux, et je crois que nous sommes en train de brûler les nôtres.²

Князь Василий эскириб кетган пъесадаги артист сингари ҳамма вақт эринчоқлик билан гапирап эди. Анна Павловна Шерер эса, аксинча, қирқ ёшга кириб қолганига қарамай, сөзавқ ва серҳаракат эди.

Серзавқлик Анна Павловнанинг жамоат ичидаги тутган мавқеи бўлиб, у гоҳо ҳатто сөрзавқ бўлгиси келмаган чоғларида ҳам таниш-билишларини ноумид қилмаслик учун ўзини серзавқ тутишга ҳаракат қиласар эди. Чехрасидаги ҳамиша ўйнаб турадиган тамкин табассум унинг сўлиброқ қолган юзига уччалик ярашмаса ҳам эркатой бола сингари ўзининг ёқимли камчилигини доим билиб турганини, бу камчиликлан қутулишни хосҳамагани, қутула олмагани ва қутулишни лозим кўрмаганини ифода этиб туарар эди.

Сўз орасида гап сиёсий ҳаракатлар тўғрисида боргандага Анна Павловна қизишиб кетди.

— Кўйинг, кўйинг, Австрия тўғрисида менга гапирманг! Эҳтимол, мен тушунмасман, лекин Австрия ҳеч қаҷон урушни хоҳлаган эмас, хоҳламайди ҳам. Австрия бизга ҳиднат қиласи. Россия якка ўзи Европанинг халоскори бўлиши керак. Пуштипаюҳимиз ўзининг юксак бурчини яхши билади ва ўз бурчига содиқ бўлиб қолади. Мен фақат мана шунгагина ишонаман. Бизнинг валламат ва олижаноб шаҳаншоҳимиз дунёда буюк роль ўйнашлари керак бўлиб қолді. У киши шундоқ олиҳиммат ва олижанобки, худо марҳаматини у кишидан дариг тутмайди ва у киши ўз бурчларини адо этиб, ҳозир қотил ва ёвуз Бонапарт бўлиб бош кўтарган революция аждарини мажақлаб ташлайдилар. Шаҳидлар қони учун биз ёлғиз ўзимиз қасос олишимиз керак.

¹ Мени қийнаманг. Хўш, Новосильцовнинг мактуби ҳақида нима қарорга келишди? Сиз ҳамма воқеадан хабардорсиз.

² Нима қарорга келишар эди? Бонапарт ўз кемаларига ўт қўйибди, биз ҳам ўз кемаларимизга ўт қўйишга тайёрга ўхшаб қолдик, деган қарорга келишди.

Қами, ўзингиз айтинг, биз кимга умид боғлашимиз мүмкін ахир?.. Савдогартабиат Англия эса, император Александр-нинг олижаноб калбини англамайди ва англай олмайди ҳам. Англия Малъта оролини бўшатиб бернидан бош тортди, у бизнинг қаракатларимиз замирида бир нарса бор деб бадгумон бўлиб турипти. Улар Новосильцовга нима дейинцинти? Ҳеч нарса. Ўз манфаатидан буткул воз кечиб, тин члик йўлида ҳеч нарсани аямайдиган императоримизнинг филокорлитини улар тушунмади, тушуна олмайди ҳам. Ынглизлар нима ваъда қилишант? Ҳеч нарса. Улар ўша қилган ваъдасига ҳам вафо қилмайди. Пруссия аллақачон Бонапарте енгилмас, унга қарши Европанинг қўлидан ҳеч нарса келмайди, деб эълон қилди... Мен па Гарденбергнинг ва на Гаутвийнинг биронта сўзига ишонаман.—*Cette fameuse neutralité prussienne se n'est qu'un riege.*¹ Мен фақат тангрига ва марҳаматли императоримизнинг толенига ишонаман ҳолос. Императоримиз Европани қутқазажак!...— деди-да, Анна Павловна бунчалик қизниб кеттанига ўзининг ҳам кулгиси қистаб бирдан тўхтаб қолди.

— Менимча,— деди князь кулимишиб,— кўнгилчан Винценгеродемизнинг ўрнига сизни юборишганда, сиз бир хамла билан Пруссия қиролининг розилигини олар эдингиз. Сиз сўзга шикоят чечансиз. Чой ичамизми?

— Ҳозир. Ҳа, айтгандай,— қўшимча қилди Анна Павловна яна ўзини босиб олиб,— бугун меникига иккита антиқа одам келади: le vicomte de Mortemart, il est allié aux Montmorency par les Rohans.² Франциянинг энг яхими аслзода таридан, энт яхими муҳожирларидан бўлади. Ундан сўнг, l'abbé Morio³, сиз бу доно одамни танийсизми? Шаҳаншоҳимиз унни қабул қиласканлар. Хабарингиз борми?

— Шундай денг. Танишсам жуда хурсанд бўлар эдим,— деди князь.— Менга қаранг,— деб қўшимча қилди у кудди аҳамиятсиз бир нарса эсига тушиб қолгандай, ҳолбуки бу ерга келишидан асосий мақсад ҳам шуни сўраш эди,— l'imperatrice—пэгэ⁴ барон Функенинг Венага бош мунший

¹ Пруссиянинг бундай машъум бетарафлиги—фақат бир тузоқ ҳолос.

² Айтгандай, виконт Мортемар Роганов томонидан Монморансига қариндош бўлади.

³ аббат Морио.

⁴ бева малика.

қилиниб тайинланишын ҳоҳлар эмишлар, шу роетми?
*C'est un pauvre sire, ce baron, à ce qu'il paraît.*¹ Малика
Мария Фёдоровна орқали баронга олиб берилмоқчи бўлгани
бу мансабга кыязъ Василий ўз ўғлини қўймоқ ниятида эди.

Анна Павловна маликанинг ҳоҳиши, нимани ёқтириш-
ёқтирииласлиги тўғрисида на ўзи, на бошқа бирор ымма
дейинши мумкин эмаслигига ишора қилиб, кўзларини юмар-
юммас ва коғигансимон расмийроқ бир тареда: — *Mon-
sieur le baron Funke a été recommandé à l'impératrice—
n'éte pas sa soeur,*² — деб қўйди. У ўзининг олимақом
пушти панехи бўлминг малика Мария Фёдоровнанинг ио-
мини тилга олганида, ҳамма вақтдагидай яна юзида тўсат-
дан маъисслик аломати аралаш зўр, самимий садоқат ҳамда
эҳтиром ифодаси намоён бўлди. У, маликанинг барон Фум-
кега *beaucoup d'estime*³ айтди-да, кўзларидаги яна маъис-
лик акс этди.

Киазъ лоқайдлик билан жим қолди. Киазъ маликага
тавсия қилинган бир эот ҳақида шундай ножӯя гап гапир-
гани учун Анна Павловна ўзига хос эпчилик ва абжирлик
кўрсатиб, сарой ахлига ва аёлларга муносаб одоб билан
унга таъзир бермоқчи ва шу билан бирга уни овутмоқчи
бўлди.

— *Mais à propos de votre famille,*⁴ — деди Анна Пав-
ловна, — биласизми, қизингиз киборлар доирасига қат-
найдиган бўлгандан бери *fait les délices de tout le monde.*
*On la trouve belle, comme le jour.*⁵

**Киазъ ҳурмат ва миннатдорлик билдириб таъзим
қилди.**

Анна Павловна бир дақиқа қолгандан кейин:

— Мен кўпинча шуни ўйлайманки,— деди киазга яқин-
роқ келиб, гўёки сиёsat ҳамда киборлар тўғрисидаги гап-
лар ҳамом бўлди, энди ўз гапимиздан гаплашайлик,
дегандай мулойим табассум қилиб: — кўпинча шуни ўйлай-
манки, дунёда бахт деган нарса баъзан жуда адолатеиз-
лик билан тақсим қилинار экан. Худойи таоло шундай
иинки сўлим болани (мен кичик ўғлингиз Анатолиин ҳисоб

¹ Бу барон назаримда ярамас бир маҳлуқ.

² Барон Функени маликага ўз сингиллари тавсия қилибди.

³ катта эътибор берганини.

⁴ Айтгандай, сизнинг болаларингиз ҳақида.

⁵ Сұхбатларнинг гули бўлиб қолди, Унинг хусни латофатига ҳам-
ма қойил.

қилмайман, чунки уни ёқтирмайман,— деди у эътирозга ўрин ўйқ деган мазмунда қошларини чимириб) — шундай икки сухсурни нега сизга берди экан? Сиз буларнинг қадрига етмайсиз, шунинг учун буларга ста бўлишга лойик эмассиз.

Анна Павловна шу гапни айтиб ўзига хос қувноқ табассум қилиди.

— Que voulez-vous? Lafater aurait dit que je n'ai pas la bosse de la paternité,¹— деди князь.

— Ҳазилингизни қўйинг. Бу тўғрида мен сиз билан жиддий таплашмоқчи эдим. Биласизми, менга кичик ўғлингиз ёқмайди. Бу гап орамизда қолсинг-ку (унинг юзи маъюс бир тусга кирди), малика ҳузурларида ўғлингиз ҳақида гап очилиб, сизга ачинишди...

Князь жавоб қайтармасди, лекин Анна Павловна князнинг юзига тикилиб жавоб кутар эди. Князь Василий афтини буришитирди.

— Қандоқ қиласай энди? — деди князъ ниҳоят.— Биласизми, мен буларнинг тарбияси учун бир отанинг қўлидан келадиган ҳамма нарсани қилдим, лекин иккови ҳам des imbéciles². Ипполит аҳмоқнинг ювоши-ю, лекин Анатоль жуда шўхи. Икковининг орасидаги фарқ шу холос,— деди князъ ҳаяжон билан сохта табассум қилиб. Бу табасумдан лабининг бурчида ҳосил бўлган ажинида нечукдир кутилмаган дағал, ёқимсиз бир ифода кўринар эди.

— Сиздай одамлар фарзанд кўрмаса нима бўларкан-а? Ота бўлмаганингизда мен сиздан ҳеч айб тополмас эдим,— деди Анна Павловна унга ўйчан боқиб.

— Je suis votre³ содиқ қулингизман, et à vous seule je puis l'avouer. Болаларим — ce sont les entraves de mon existence.⁴ Бу менга бир кўргилик. Мен шундай деб ўйлайман.— Que voulez-vous?⁵— Князъ шафқатсиз тақдирга тан берганлигига ишора қилиб жим қолди.

Анна Павловна ўйга толди.

— Бебош ўғлингиз Анатолни ўйлантириш тўғрисида ҳеч қачон ўйлаган эмассиз. Қари қизлар ont la manie des mariages⁶ дейишади. Менинг бунаقا феълим йўқ, лекин

¹ Қандоқ қиласай? Лафатер бўлса, сенда оталик меҳри йўқ, дерди.

² бемаъни чиқишиди.

³ мен сизнинг

⁴ мен фақат сизга ростини айта оламан. Менга ошиқча юк холос.

⁵ Қандоқ қиласай?

⁶ бирорни ўйлантириб қўйишга ўч бўлади.

менга таниш petite personne¹ бор. Бу қиз шўрлик отасини деб ёшлигини ўтказиб юборипти, une parente à nous , иле princesse² Болконская бўлади.

Князь Василий гарчи киборларга хос зийраклик кўрсатиб, бош ишораси билан бу тўрида ўйлаб кўрмоқчи эканини билдиrsa ҳам Анна Павловнанинг сўзига жавоб қайтармади. У кўнглидаги ғашликка бардош қила олмаганидан бўлса керак:

— Йўқ, биласизми, мен Анатолга ҳар йили қирқ минг сўм сарф қиласман,— деди-да, бир оз жим қолди.— Ахволи шу бўлса, беш йилдан кейин нима бўлади? Voilà l'avantage d'être pér³? Княжнангиз бой қизми?

— Отаси жуда бойу лекин хасис одам. Қишлоқда туради. Марҳум император замонида истеъло бериб, «Прусия қироли» деб лақаб олган машҳур князь Болконский-чи. Ўзи жуда ақлли, лекин табиати ғалати, бадфеъл одам. La pauvre pet t est malheur reuse, comme les pierres.⁴

Кутузовнинг Lise Мейненга, яқиндагина уйланган адъютанти ўша қизнинг акаси бўлади. Бугун бизнисига у ҳам келади.

— Ecoutez, chère Annette,⁵— деди князь бирдан унинг қўлини ушлаб ва негадир пастга эгиб.— Arrangez-moi cette affaire et je suis votre⁶ садоқатли қулингиз à tout jamais (pan comme mon m'écrivit des⁷). Қиз бой ва насласаби жойида экан. Айни муддао.

Князь Анна Павловнага айрим меҳр ва яқинлик ифодаси бўлган эркин ҳаракат билан унинг қўлини ушлади, ўпди, ўйнатди-да, креслонинг орқасига суюниб, бошқа томонга қаради.

Анна Павловна ўйлаб туриб:

— Attendez⁸,— деди,— Мен шу бугуноқ Lise (la femme du jeu⁹ Болконский) билан гаплашиб кўрай. Зора шу иш битиб кетса. Ce sera dans votre famille, que je ferai mon apprentissage de vieille fille.¹⁰

¹ Сир қиз

² ўзи бизга қариндош, княжна.

³ Ота бўлишнинг фойдаси шу экан-да.

⁴ Қиз бечоранинг кўрган куни қурсин.

⁵ Менга қаранг, азизим, Анет.

⁶ Оқсоқот менга ёзганича.

⁷ Шу ишни тўғриланг, мен умрбод сизнинг қулингиз бўлай.

⁸ Шошманг,

⁹ Лиза (Болконскийнинг хотини)

¹⁰ Мен сизнинг оила ишларингизга аралашиб, қари қизларнинг қасбини ўрганиб оламан.

Анна Павловнанинг меҳмонхонаси аста-секин меҳмонга тўла бошлади. Петербургнинг олимақом зодагонлари, ёш ва хулқ жиҳатидан жуда ҳар хил бўлса ҳам ўзлари мансуб бўлган жамият нуқтаи назарида и қараганда, бир хил бўлган кишилар келишиди. Отасини инглиз элчиси чақирган сайилга олиб кетиш учун князь Василийнинг қизи гўзал Элен ҳам келди. У бал кийимида бўлиб, шифр таққан эди. *La femme la plus séduisante de Pétersbourg*¹ маълума ва машҳура, ўтган қиши эрга тегиб, ҳозир ҳомиладорлиги важхидан киборларнинг катта сұхбатларига қатнамай, фақатгина кичик сұхбатларга иштирок қиласиган кичкина, ёш княгиня Болконская ҳам келди. Князь Василийнинг ўғли князь Ипполит ўзи билан бирга Мортемарни бошлаб келган экан, уни мажлис аҳлига таништирди. Аббат Морис ва бошқа кўп кишилар ҳам келишиди. Анна Павловна ҳар бир кириб келган меҳмонга:

— Сиз ҳали *ma tante*² ни кўрмаган бўлсангиз керак,—ёки холам билан ҳали танищ бўлмасангиз керак, дер ва уни нариги уйдан чиқиб келган, узун тасма таққан пачақина бир кампирнинг олдига жиддий қиёфада бошлаб борар, аввал меҳмонга, сўнгра кампирга қараб меҳмоннинг номини айтар, кейин нари кетар эди.

Меҳмонлар ҳеч ким билмаган, ҳеч ким қизиқмаган ва ҳеч кимга даркор бўлмаган бу кампирга тантанали равиша таъзим қилишар эди. Анна Павловна эса, маъюсона қиёфада меҳмонларнинг таъзимини тантана билан кузатар, сўз қотмасдан маъқуллар эди. Кампир бўлса, ҳар бир сўраган одамнинг саломатлиги, ўзининг соғлиги ва ҳозир, худога шукур, хийла ўнғарилиб қолган маликанинг сиҳати ҳақида ҳаммага бир хилда гапирап эди. Унинг олдига келган киши одоб юзасидан шошилмасдан, таъзим қилиб, елкасидан оғир юк тушгандай енгил тортиб пари кетар ва шу билан бу оқшом унга қайтиб рўпара бўлишдан қутулар эди.

Ёш княгиня Болконская зарҳалли барқут ишпечини олиб келган эди. Унинг чиройли, хиёл қора тук босган ихчам устки лаби тишларини ёпмас, шундоқ бўлса ҳам жуда

¹ Петербургда энг дилбар аёллардан ҳисобланган.

² холамни.

нафис кўтарилар ва чўзилиб пастки лабига текканда яна ҳам чиройлироқ кўринар эди. Ҳамма жозибали аёллардек, унинг иуқсони — устки лабининг ихчамлиги ва оғзининг очилиброқ туриши ўзига ярашар, ҳуснига ҳусн қўшигандай кўринар эди. Соғлом ва тетик, ҳомилани бу қадар ёнгил кўтариб юрган бу бўлажак онага қараганда ҳамманинг завқи келар эди. Чоллар ва зерикиб дигъат бўлиб ўтирган ёшлар у билан бирпастгина ўтириб сухбат қилишса, ўзлари ҳам ўшанга ўхшаб қолгандай бўлишар эди. У билан гаплашган, унинг мулойим кулишини, дэм-бадам ярқираб тургач оппоқ тишларини кўрган ҳар бир киши албатта «ҳозир ёмон ҳам ширинсўз бўлдим-да», деб ўйлар эди. Бу ерда ўтирганларнинг ҳар бири шуни кўнглидан ўтказар эди.

Кичкинагина княгиня лапанглаб, ишпечини кўтарганича йўрғалаб столни айланиб ўтди-да, кўйлагини тузатиб, худди ҳозир ҳар бир қилмиши ўзи учун ҳам, бу ерда ўтирганлар учун ҳам *partie de plaisir*,¹ кумуш самовар ёнидаги диванга ўтириди.

У ридикюлини очар экан, ҳаммага қараб:

— J'ai apporté mon ouvrage², — деди, сўнгра мезбоңга, бекага мурожаат қилди:

— Менга қаранг, Annette, ne me jouez pas un mauvais tour. Vous m'avez écrit, que c'était une toute petite soirée; voyez comme je suis attirée.³

У тўр тутилган, кулранг, кўкрагидан бир оз пастроқдан әнли тасма боғланган нафис ва хушбичим кўйлагини кўрсатиш учун қўлларини ёзди.

— Soyez tranquille, Lise, vous serez toujours la plus jolie.⁴ — деди Анна Павловна унга жавобан.

— Vous savez; mon mari m'abandonne, — деди княгиня генералга қараб, ўша зайлда сўзини давом эттириб: — il va se faire tuer. Dites moi, pourquoи cette vilaine guerre⁵, — деди князь Василийга ва жавоб кутмай, унинг қизи гўзал Эленга мурожаат қилди.

¹ бир томоша бўлгандай.

² Ишимни олиб кедган эдим.

³ Анегта, бу нима қилганингиз бўлди? Хатингизда меҳмон кўп бўлмайди, деганингиз учун кийиниб ўтирмай, шу аҳволда келаверган эдим-а.

⁴ Хотиржам бўлинг. Лиза, бу ерда ҳали ҳам сиздан чиройли одам йўқ.

⁵ Биласизми, эрим мени ташлаб кетаётитпи. Ўлимга кетаётитпи. Шу қуриб кетгур урушнинг нима кераги бор экан-а.

— Quelle délicieuse personne, que cette petite princesse!¹ — деди князь Василий Анна Павловнанинг қулогига секингина.

Кичкина княгинядан кейин кўп вақт ўтмай барваста, сочи олинган, ўша замоннинг расм-русмига кўра оқ шим, кўкраги бурма кўйлак, жигарранг фрак кийган кўзойнакли бир йигит кириб келди. Бу жуссали йигит Екатерина замонининг машҳур тўраларидан, ҳозир Москвада ўлим тўшагида ётган граф Безуховнинг гаёриқонуний ўғли эди. У чет элда тарбия олиб, яқиндагина келган бўлиб, ҳали ҳеч қаерда хизмат қилмас эди ва бундай суҳбатларга ҳам биринчи келиши эди. Анна Павловна уига ўз доирасидаги энг паст даражали киши билан саломлашгандай бош сил-киб кўйди. Пьер билан шундай жуда эътиборсиз саломлашган бўлса ҳам унинг эшикдан кириб келганини кўрганида Анна Павловнанинг юзида хавотирлик ва одатдан ташқари катта бир нарсанӣ кўргандай, қўрқув акс этди. Гарчи Пьер бу ерда ўтирган бошқа эркаклардан дарҳа-қиқат жуссалироқ бўлса ҳам Анна Павловнанинг бу қўрқувига сабаб фақат унинг маъноли ва шу билан бирга тортиңираб, қизиқсиниб разм солиши ва табиий бир кўз қарашигина эди; бундай кўз қараш бу меҳмонхонада ўтирганлар ичидаги фақат унинг бир ўзигагина хос эди.

Анна Павловна уни холасининг олдига олиб келди-да, холаси билан хавфсирагансимон бир кўз уриштириб олгач, Пьерга қараб:— C'est bien aimable à vous, monsieur Pierre, d'être venu voir une pauvre malade,² — деди.

Пьер бир нима деб тўнғиллади-да, ниманидир қиди-раётгандай яна у ёқ-бу ёққа разм сола бошлади. У кичкина княгиняга худди яқин танишдек қувноқ табассум билан салом бериб, кампирнинг олдига борди. Анна Павловнанинг хавотир олганича ҳам бор эди. Пьер маликаининг саломатлиги ҳақида кампирнинг сўзини охиригача эшитмай нари кетди. Анна Павловна қўрқиб кетиб:

— Сиз аббат Мориони биласизми? У киши жуда ҳам ажойиб одам... — деб уни тўхтатди.

— Ҳа, у кишининг абадий сулҳ тўғрисидаги режаларини эшитганман, бу жуда ҳам яхши бўлар эди-ю, бироқ мумкин бўлмас...

¹ Бу кичкина княгиня жуда ҳам дилрабо жувон эман-куй

² Бечора беморни йўқлаб келиб катта лутф кўрсаъдингиз, мосеъ Пьер.

Анна Павловна фақат бир нима дейиш учунгина:

— Сиз шундай леб ўйлайсизми? — деди-да, яна меҳмон кутиш билан овора бўлди. Бироқ Пьер яна беадабчилик қилди: ҳали кампирнинг сўзига охиригача қулоқ солмай нари кетган бўлса, энди нари кетмсўчи бўлиб турган Анна Павловнани гапга солиб тўхтатди. У катта-катта оёқла-рини кериб, бошини энгаштириди-да, аббатнинг режаси нима учун хом хаёл эканлигини Анна Павловнага исбот қила бошлади.

Анна Павловна кулимсираб:

— Кейин гаплашамиз,— деди.

Анна Павловна расму одобни билмайдиган ёш йигитдан қутулиб, ўзининг мезбонлик иши билан банд бўлди: давра-давра бўлиб сўзлашиб ўтирган меҳмонларга разм солиб, қаерда суҳбат сусайган бўлса, ўша суҳбатни қизитишига кўмаклашгани тайёр турар эди. Ип йигирадиган корхонанинг эгаси ишчиларни жой-жойига ўтқизиб, ўзи дугларнинг суст ёки жуда тез айланишини кузатгани ва бирон кор-ҳол бўлиб қолса дарров бориб уни тўғрилаб қўйганидай, Анна Павловна ҳам меҳмонхонасида айланиб юриб, давра-давра бўлиб ўтирган кишиларнинг суҳбатини кузатар, бирон суҳбат совиб кетса ёки меъердан ортиқ қизиншиб кетса, дарров бориб бирон оғиз гап ёки биронни сир жойдан иккинчи жойга ўтқазиб қўйиш билан суҳбатни яна изинга солиб юборар эди. Анна Павловна шу ташвишнинг устига яна Пьернинг бирон номаъкул гап айтиб ёки можүни иш қилиб қўйишидан қаттиқ хавотирда эканлиги кўриниб турар эди. Пьер эса Мортемар атрофида бўлаётган гапни тинглагани келганда, кейин аббат гапираётган жойга яқин боргандা Анна Павловна унга кўз-қулоқ бўлиб туарди. Чет элда тарбия олган Пьер бу хилдаги суҳбатни Россияда биринчи кўриши эди. У бу суҳбатга Петербургнинг бари интеллигентлари йифилганини билар, шунинг учун ўйинчоқ дўконига кириб қолган ёш боладай кўзлари ўйнаб кетган эди. У бамаъни гапларни ўшитмай қолишдан хавотирда эди. Бу ерга тўпланган кишиларнинг ишонч акс этган чироили юзларига қарап экан, у булардан кўп бамаъни гаплар кутар эди. Ниҳоят, Морисонинг ёнига келди. Буларнинг суҳбати унга жуда маъқул кўринди шекилли, ўз фикрини айтишга ниҳоят иштиёқманд бўлган ҳамма ёш йигитлардай гапга аралашиш учун пайт кутди.

Анна Павловнанинг уйидаги зиёфат жуда қизиб кетди. Давра-дэврә бўлиб ўтирган одамларнинг суҳбати машина-дай бир қиёмда ва тинимсиз гувуллар эди. Ма tanle,¹ унинг ёнида ўтирган, озғин юзлари ҳозир йиғлаганга ўхшаган ва бу суҳбатга нобои бўлган кексароқ бир хотиндан бўлак ҳамма уч даврага бўлинган эди. Аксарияти каттальардан иборат бўлган давранинг гапдони — аббат, ёшлар даврасини князъ Василийнинг қизи сухсурдаккина княжна Элен билан сўлим, қизил юзли, ёшига номуносиб равишда семиз бўлган кичкина княгиня Болконская, учинчи даврани эса — Мортемар билан Анна Павловна бошқариб ўтиради.

Виконт истарали, хушфеъл ва хушмуомала йигит бўлиб, афтидан, ўзини машҳур одам ҳисобласа ҳам яхши тарбия кўриб ўстгани учун ўтиришларда камтарлик кўрсатиб, ўзини суҳбат аҳлининг ихтиёрига қўяр эди. У гўё Анна Павловнанинг меҳмонларга тортифи эди. Ифлос ошхонада кўрилган тақдирда кишининг иштаҳаси қайтадиган бир парча мол гўштини уста ошпаз фавқулодда чиройли қилиб дастурхонга келтириб қўйгандай, Анна Павловна ҳам бугунги ўтиришда меҳмонларига аввал виконтини, кейин аббатни фавқулодда бир нозу неъмат тарзида рўйчиликларни билан орқасида ўлганлигини ва Бонартнинг дарғазаб бўлишига катта сабаблар борлигини айтди.

— Ah! voyons. Contez-nous cela, vicomte,² — деди Анна Павловна курсандлик билан. Унинг бу гапи нечукдир а la Louis XV contez-nous cela, vicomte.³

Виконт «жоним билан», деган мазмунда бош эгиб табассум қилди. Анна Павловна виконт ёнидан бир айланиб чиқди-да, ҳаммани унинг ҳикоясига қулоқ солгани даъват қилди.

— Le vicomte a été personnellement connu de mon seigneur⁴ — деб шивирлади Анна Павловна ўтирганлардан

¹ Хола.

² Ҳа, ҳа! Шуни гапириб беринг-чи, виконт.

³ Людовик XV ни эсга солар эди.

⁴ Виконт герцог билан шахсан таниш бўлган.

бирига. — Le vicomte est un par fait conteur¹ деди иккинчисига. — Comme on voit l'Homme de la bonne compagnie², — деди яна бирига; шундай қилиб, виконт ўзи учун энг мақбул ва энг қулай бир тарзда, худди иссиқ товоққа солиниб кўкатлар билан ниҳоятда зеб берилган таомдай ҳаммага тақдим этилди.

Виконт ҳикоясини бошламоқчи бўлиб жилмайди.

Анна Павловна нарироқда, бошқа давранинг гули бўлиб ўтирган гўзал княжнага қараб:

— Бу ёққа келинг, chère Hélène³, — деб чақирди.

Княжна Элен кулимсираб турар эди; у мәҳмонхонага кириб келган пайтда юзида бўлган гўзалларга хос, ўша доимий табассум билан ўрнидан турди. Бахмал ва бархит билан зеб берилган оппоқ, балларда кийиладиган кенг кўйлагини бир оз шитирлатиб, оппоқ елкасли, сочи ва бриллиантларини кўз-кўз қилиб, ҳеч кимга қарамасдан ва шу билан бирга, гўё келишган қадди-қомати, оппоқ елкалари, ўща замоннинг расмиға кўра хийла очиқ кўкраклари ва бўйинларини томоша қилиб мароқланган ҳаммага ихтиёр бергандай жилмайиб, худди бал ҳашаматини ўзи билан бирга олиб келгандай, икки томонга чекинган эркаклар орасидан ўтиб, Анна Павловнанинг олдига келди. Элен шунчалик гўзал эдики, ноз-карашма билан чиройли кўринишга ҳаракат қилиш у ёқда турсин, аксинча, кишиларни мафтун қилувчи гўзаллигидан гўё ўзи хижолатда эди. У гўё гўзаллигининг кучини бир оз сепсилтиришни истаса ҳам қўлидан келмагандай кўринар эди.

Уни кўрган ҳар бир киши:

— Quelle belle personne!⁴ — деб қўяр эди. Элен виконтнинг рўпарасига ўтириб ҳамон ўшандай табассум билан юзига боққанида, виконт худди фавқулодда бир нарсадан ҳайратда қолгандай елкасини учирди-ю, ерга қаради.

— Madame, je crains pour mes moyens devant un pareil auditoire⁵, — деди виконт табассум билан бош эгиб.

Княжна яланғоч, дўмбоқ билагини столчага қўйди-да, бирон нима дейишни лозим кўрмади. У жилмайганича виконтнинг сўз бошлашини кутар эди. Виконтнинг сў-

¹ Виконт ҳикоя қилишга ниҳоятда уста экан.

² Фазилат эгаларининг сұхбатини кўп кўрганлиги маълум бўлиб туринти.

³ азизам Элен.

⁴ Ана ҳусну!

⁵ Шундай одамлар олдида мондалаб гапира олармикнинман.

зига княжна ғоз ўтириб қулоқ солар экан, ҳар замон стол-
чага қўйган момиқдай билагига назар ташлаб, гоҳ ундан
ҳам чиройлироқ кўкрагига қараб бриллиант маржонини
тузатиб қўяр эди: кўйлагининг бурмаларини бир неча
марта тузатар ва виконтнинг ҳикоясидан таъсирланган
чоғларида Анна Павловнага қайрилиб қаради-да, дар-
ҳол юзида худди Анна Павловнанинг юзидағи кайфият
акс этарди, сўнгра яна юзида қувноқ табассум намоён
бўларди. Элендан кейин кичкина княгиня ҳам чой столи
ёнидан туриб келди.

— Attendez moi, je vais prendre mon ouvrage,¹ деди кня-
гиня — Voyons, à quoi pensez-vous? деб князь Ипполитга
мурожаат қилди: — Apportez-moi mon ridicule.²

Княгиня ҳаммага қараб табассум билан сўзлашар экан,
бирдан қимирлаб ўрнашиброқ ўтириди-да, наридан-бери
у ёқ-бу ёғини тузатди.

— Мана энди дуруст бўлди,— деди, сўнг виконтга
«қани, бошланг», деб ишига тутинди.

Князь Ипполит унга ридикюлини келтириб бериб,
унинг орқасига ўтди-да, креслосини унга яқинроқ сурис
ўтириди.

Le charmant Hippolyte³ гўзал синглисига ниҳоятда
ўхшашлиги билан ва ундан ҳам кўра, синглисига ўхшагани
ҳолда ғоят хунуклиги билан кишини ҳайратда қолдирав
эди. Унинг башараси синглисининг башарасига ўхшарди-ю,
лекин синглисининг чөхрасида қувноқлик, ўз-ўзидан мам-
нунлик, ёшлиқ, табассум ва мислсиз ажойиб гавдасининг
гўзллиги барқ уриб турар эди, Ипполитнинг ўша сингли-
сикига ўхшаган юзига эса девоналиқ акси урган бўлиб,
бу юздан ўзига бино қўйган кишиларда бўладиган жizzаки-
лик ифодаси кўринар, гавдаси заиф ва қотма эди. Унинг
кўзлари, бурни, оғзи — бутун юзи нотайин ва кўнгил-
сиз бир қиёфага кириб буришар, қўл-оғи эса ҳамиша
ғайритабиий бир ҳолатда турар эди.

У княгинянинг ёнига ўтириди-да, худди кўзойнаксиз
гапира олмайдигандай, шошиб-пишиб кўзойнагини таққан-
дан кейин:

¹ Шошманг, ишимни олай,

² Нима бўлди, нимани ўйлаётисиз? Менинг ридикюлимни олуб
келиб берсангиз.

³ «Мехрибон Ипполит»

— Ce n'est pas une histoire revenants?¹ — деб сўради.
— Mais non, mon cher,² — деб жавоб қайтарди ҳайрон бўлган виконт елкасини учирив.

— C'est que je déteste les histoires de revenants,³ — деди князь Ипполит, бу гапни шундай бир тарзда айтдики, маъносига ўзи ҳам кейинроқ тушунганлиги кўриниб туарар эди.

У жуда мағрурлик билан гапиргани учун айтган сўзлари жуда маъноли ёки жуда бемаъни эканлигини ҳеч ким фаҳмлай олмас эди. У эгнига тўқ кўк фрак, ўзи айтишича, cuisse de pumpe effrayée:⁴ рангидаги чолвор, оёғига пайпоқ ва бошмоқ кийган эди.

Vicomte⁵ ўша вақтда официма-офици юрган латифани ширингина қилиб айтиб берди: герцог Энгиенский m-lle George⁶ билан кўришгани яширинча Парижга борган эканну у ерда ўща машҳур артистканинг марҳаматидан фойдаланиб юрган Бонапартни кўриб қолган: герцог билан учрашганида Наполеон тутқалофи тутиб қолиб, қўққисдан ҳушидан кетиб, йиқилган: шунда герцог уни ҳар нима қўйласа қила олар экан-у, лекин ҳеч нарса қилмаган; Наполеон кейин унинг шу қилган олижаноблиги учун ўч олиб, уни ўлдирган.

Ҳикоя ширингина ва ниҳоятда қизиқ бўлиб, хусусан, икки рақиб бир-бирига рўпара келган жойи хотинларни ҳаяжонга солгандек бўлди.

Анна Павловна кичкина княгиняга савол назари билан қайрилиб қараб:

— Charmant⁷, — деди.

— Charmant⁸, — деди шивирлаб кичкина княгиня ва ҳикоянинг жуда чиройли ва қизиқлиги ишини давом этиришга халал бергандай, игнасини ишига қадаб кўйди.

Виконт сўзсиз ифода қилинган бу мақтовни фаҳмлаб, миннатдорлик юзасидан табассум қилди-да, сўзида давом этди: бироқ Пьердан жуда хавотир олиб дам-бадам унга қараб турган Анна Павловна унинг аббат билан жуда

¹ Бу «Арвоҳлар қиссаси» дан эмасми?

² Мутлақо

³ Сўраганимки, «Арвоҳлар қиссаси» га сира тоқатим йўқ.

⁴ Чўчиган парининг бадани.

⁵ виконт.

⁶ Жўрж деган артистка

⁷ Жуда ажойиб.

⁸ Жуда ажойиб.

қиэиниб шовқин солиб галиришаётганини пайқади-ю, дил-сиёҳликининг олдини олиш учун дарҳол ўшалар томонга қараб кетди. Пьер, дарҳақиат, аббат билан сиёсий мувозанат ҳақида гапига киришипти: аббат эса, бу ёш йигитнинг бегарас тезлигига қизиқиб бўлса керак, ўзига маъқул фикрларни батафсил сўзлаб бермоқда эди. Икковининг хуш-чақчақлик билан жуда bemalol сўзлашиб ўтиргани Анна Павловнага маъқул бўлмади.

— Бунииг иложи — Европа мувозанати-ю, droit des gens¹, — деди аббат.— Шафқатсиз деб ном чиқарган Ross-sиядек бир буюк давлат Европада мувозанат сақлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйған иттифоқда бегарас бош бўлса бае — олам ҳалокатдан қутилади-қолади!

Пьер сўз бошламоқчи бўлиб:

— Бундоқ мувозанатни қаёқдан топасиз? — деган эдик, Анна Павловна келиб унга қараб хўмрайди-да, итальяндан бу ернинг об-ҳавоси унга ёқиши-ёқмаслигини сўради. Итальяннинг чехраси бирданига ўзгарди, қаттиқ оғриниган бўлса ҳам хотин киши билан гаплашаётганилиги учун одати бўйича, сохта табассум қилиб ширинсўзлик билан жавоб берди:

— Улфатларнинг, айниқса суҳбатларига ноил бўлганим хоним-қизларнинг ақл ва фазилатларига шу қадар мафтун бўлдимки, об-ҳаво тўғрисида ҳали ўйлаганимча йўқ.

Анна Павловна Пьер билан аббатни кўздан қочирмай кузатиб туриш ўнгай бўлсин учун икковини умумий даврага қўшиб қўйди.

Шу онда меҳмонхонага яна бир киши кириб келди. Бу киши кичкина княгинянинг эри — ёш князь Андрей Болконский эди. Князь Болконский ўрта бўйли, ниҳоятда чиройли, лекин хийла тунд чеҳрали бир кимса эди. Унинг ҳоргин, руҳсизлик акс этган қарашидан тортиб, салмоқли қадам ташлашигача бутун соҳт-сумбати кичкина шўх хотинининг тамом акси эди. Афтидан, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси унга танишгина эмас, балки жуда жонига теккан кишилар эди, щунинг учун буларнинг афтига қарагиси ва сўзини эшитгиси келмас эди. Бу ерда ўтирган одамларнинг башарасидан ҳам кўра гўзал хотинининг башараси унинг жонига кўпроқ теккандай кўринар эди. У чиройли юзини бузган бир ижирғаниш билан

¹ ҳалқ ҳуқуқидир.

афтини буриштириб хотинига тескари ўгирилди-да, **Анна Павловнанинг қўлини ўпди ва кўзларини қисиб, меҳмонларни назардан кечирди.**

— Vous vous enrôlez pour la guerre, mon prince?¹ — деди **Анна Павловна.**

— Le général Koutouzoff,— деди Болконский французларга ўхшатиб, — zoff бўғинини чўзиброқ,— a bien voulu de moi pour aide-de-camp...²

— Et Lise, votre femme?³

— Қишлоққа кетади.

— Шундай гўзал хотинингизнинг суҳбатидан бизни бенасиб қилгани қандай кўнглингиз бўлади?

— André⁴,— деди хотини бегона кишиларга мурожаат қилганидаги ноз-карашмаси билан,— виконт бизга Жорж хоним билан Бонапарт ҳақида бирам қизиқ воқеани айтиб бердиларки!

Князъ кўзини қисиб, юзини ўгириди. Князъ Андрей келганидан бери ундан кўзини узмаган ва унга қувноқ, дўстона назар билан боқиб ўтирган Пьер унинг ёнига келиб қўлини ушлади. Князъ Андрей унга қарамасдан, қўлини ушлаган кишининг қилмишидан иорози эканини кўрсатиб, афтини буриштириди, лекин Пьернинг кулиб турган юзига кўзи тушгач, тўсатдан дўстона мулойим табасум қилди.

— Ҳа-ҳа!.. Сен ҳам киборлар доирасига кириб қолибсан-ку! — деди Пъерга.

— Сизнинг келишингизни билгаи эдим,— деди Пьер,— кечқурун сизникига овқатлангани борамиз, майлими? — деди ҳикоясини давом эттираётган виконтга халал бермаслик учун секин гапириб.

— Йўқ,— деди князъ Андрей кулиб ва «буни сўраб ўтиришнинг ҳожати йўқ» деган ишора билан унинг қўлини қисиб қўйди. У яна нимадир демоқчи бўлган эди-ю, шу чоғ князъ Василий қизи билан ўрнидан турди, эркаклар уларга йўл бериш учун қўзғалишди.

Князъ Василий французни ўрнидан қўзғатмаслик учун унинг енгидан авайлабгина пастга тортиб:

— Кечирасиз, азизим виконт,— деди,— бу элчи чи-

¹ Урунга кетмоқчимисиз, князъ?

² Генерал Кутузов мени адъютант қилиб олмоқчилар...

³ Хотинингиз Лиза нима қиласди?

⁴ Андрей

қарган қурғур сайил мени шундай суҳбатдан маҳрум қилди-я, сизнинг сўзингизни бўлдим.— Сўнгра Анна Павловнага қараб: — афсуски, шундай суҳбатни ташлаб кетаётиман,— деди.

Унинг қизи княжна Элен кўйлагининг жимжимасини салгина ушлаб стуллар орасидан ўтди, чиройли юзидағи табассум яна ҳам қувноқроқ тус олди. Пьер бу гўзал қиз ёнидан ўтаётгандা унга, худди бир нарсадан қўрққандай қўзларини катта очиб, мароқли назар ташлаб қолди.

— Жуда чиройли,— деди князъ Андрей.

— Жуда,— деди Пьер.

Князъ Василий Пьернинг ёнидан ўтар экан, унинг қўлини ушлаб, Анна Павловнага мурожаат қилди:

— Бу айиққа таълим берсангиз-чи, бизникига келганига бир ой бўлипти-ю, ўтиришда энди кўрибман. Ёш йигитга оқила аёллар билан ҳамсуҳбат бўлишдан зарурроқ нарса йўғ-а.

IV

Анна Павловна кулимсираб, Пьер билан машғул бўлишга ваъда берди. У Пьер ота томондан князъ Василийга қариндош эканлигини билар эди. Олдин кампир билан ўтирган кексароқ хотин князъ Василийнинг кетидан югуриб чиқиб, унга даҳлизда етиб олди. Унинг юзида бўлган ҳалиги сохта мароқ ифодаси буткул йўқ бўлди. Унинг йигламсирагандай кўринган шафқатли юзларида фақат ташвиш ва қўрқўв аломатигина бор эди.

У князъга даҳлизда етиб олиб:

— Князъ, менинг ўғлим Борис тўғрисида нима дейсиз энди?—деб сўради. (У Борис деганда «о»ни босиброқ айтар эди). Мен Петербургда бундан ортиқ тура олмайман. Хўш, айтинг-чи, бечора болагинамга бориб нима дей?

Князъ Василий унинг сўзига тилар-тиlamас, унча эътибор қилмасдан қулоқ solaётган ва ҳатто тоқатсизлик кўрсатаётган бўлса ҳам кексароқ хотин мулойим ва маъносона табассум қилди, князнинг кетиб қолишидан хавотир олиб енгидан ушлади.

— Подшо ҳазратларига бир оғиз айтсангиз нима қиласди, болам тўғридан-тўғри гвардияга ўтказилар эди,— деди илтимос қилиб.

— Қўлимдан келганича ҳаракат қиламан, амин бўлинг, княгиня,— деди князъ Василий,— лекин подшо ҳазрат-

ларига илтимос қилишим қийин. Князь Голицин орқали Румянцевга мурожаат қилсангиз маъқулроқ бўлар эди.

Бу кексароқ хотин Россиянинг аслзода хонадонларидан княгиня Друбецкая бўлиб, ўзи камбагал, киборлар доирасидан аллақачон чиққан ва бурунги таниц-билишларидан узоқлашиб қолган эди. У биттаю битта ўғлини гвардияга ўтказгани ҳаракат қилиш учун Петербургга келган эди. Бу ерга, Анна Павловнанинг меҳмондорчилигига келишдан ҳам, виконтнинг ҳикоясига қулоқ солиб ўтиришдан ҳам мақсади фақат князь Василий билан гаплашиш эди. У князь Василийнинг жавобини эшитиб қўрқиб кетди. Унинг бир замонлар гўзал бўлган юзида койиш акс этди, лекин бу фақат бир лаҳзагина давом этди. У яна кулди-да, князь Василийнинг енгидан маҳкамроқ ушлади.

— Менга қаранг, князь,— деди у,— мен ҳеч қачон сизга илтимос қилган эмасман, минбаъд ҳам илтимос қилмайман, отам билан бўлган дўстлигингизни ҳам ҳеч қачон ўртага солганим йўқ. Лекин ҳозир худони ўртага солиб сиздан сўрайманки, ўғлим учун шу илтимосимни қабул қилсангиз, мен сизни пушти-паноҳим деб билар эдим,— деди ў шошиб.— Йўқ, аччиғингиз келмасин, ваъда беринг. Мен Голициндан илтимос қилиб кўрдим, унамади,— Кўзларида ёш бўлса ҳам кулимсирашга ҳаракат қилиб: — So-
uez le bon enfant que vous avez été,¹ — деди.

Эшик олдида отасини кутиб турган княжна Элен чиройли бошини буриб, чиройли елкаси оша:

— Дада, кечикамиз-ку,— деди.

Киборлар доирасидаги обрў шундай бир сармояки, уни эҳтиёт билан сарф қилмоқ керак. Князь Василий буни билар эди, шунинг учун бу сармояни ҳар кимни деб сарф қиласверса, ўзига керак бўлганда тамом бўлиб қолишини ўйлаб, буни жуда кам сарф қиласар эди. Бироқ княгиня Дурубецкаянинг илтимоси тўғрисида, хусусан, унинг қайта-қайта айтишидан сўнг, ўз виждони қошида ноқулай бир аҳволга тушиб қолгандай бўлди. Княгиня унга бор ҳақиқатни эслатди: князнинг мартабага томон биринчи қадам босишига шу хонимнинг отаси сабаб бўлган эди. Бундан ташқари, княгинянинг муомаласидан кўриб турар эдики, у бир нарсага ёпишса сира қўймайдиган, ўшанга эришмаса, ҳар куни, ҳар соатда хирадлик ва ҳатто жанжал қилишдан ҳам тоймайдиган хотинлардан, айниқса ўшандай оналардан

¹ Бурунгидек марҳаматли бўлинг.

бири эди. Мана шу муроҳаза князь Василийни иккилантириб қўйди.

— Chère Anna Mikhaylovna,— деди князъ одатдагича тақаллуғсиз ва зериккан бир тарзда,— сиз айтган ишни қилиш қўлимдан келмайди десам ҳам бўлади: лекин сизга бўлган муҳаббатим ва марҳум отангиз хотираси учун қўлимдан келмаса ҳам қиласман: ўғлингиз гвардияга ўтади, шу гапим гап. Розимисиз?

— Азизим, пушти-паноҳимсиз! Сиздан фақат шуни кутган эдим. Сизнинг яхши одам эканлигингизни билар эдим.

Князь кетмоқчи бўлди.

— Тўхтанг, князъ яна икки оғиз гапим бор. Ўғлим Une fois passé aux gardes ...¹ — Сиз Михаил Илларионович Кутузовга яқинеиз,— деди ўнгайсизланиб,— Борисни унга адъютантликка тавсия қиласангиз. Шундай бўлганда мен хотиржам бўлиб, ундан кейин...

Князь Василий илжайди.

— Бу тўғрида ваъда беролмайман. Кутузов бош қўмондон бўлганидан буён унинг атрофида одамлар қанчалик уймалашиб қолганлигини билмайсиз. Кутузовнинг ўзи менга: «Москва боёнлари худди маслаҳатлашгандай ҳам-маси бараварига ўғилларини менга адъютантликка бермоқчи», деган эди.

— Йўқ, ваъда беринг, пушти паноҳим, йўқса, сизни кетгани қўймайман.

— Дада,— деди гўзал Элен яна ўша оҳангда,— кечикяпмиз.

— Хўш, аи гевоіг,² саломат бўлинг. Кўраётибсизми?

— Эртага подшо ҳазратларига айтасиз-а?

— Албатта, лекин Кутузовга айтиш тўғрисида ваъда беролмайман.

— Йўқ, ваъда беринг, ваъда беринг Basile³,— деди Анна Михайловна ёш сатангларга хос табассум билан. Бу табассум эҳтимол бир вақтлар унга келишган бўлса ҳам, лекин ҳозир чўпдай озғин юзига сира ўтиришмас эди.

У ёши анчага бориб қолганини унуган бўлса керак, ҳамон беихтиёр ўзининг эски ноз-ишваларини қиласар эди. Бироқ князъ Василий чиқиб кетгандан кейин унинг юзи

¹ Гвардияга ўтганидан кейин...

² хайр.

³ Базиль

яна аслига қайтди — сўлғин ва риёкорона тус олди. У яна қайтиб келиб, сухбатга кўшилди ва ҳануз сўзлаётган виқонтнинг ҳикоясига қулоқ берган бўлиб, кетгани маврид кутар эди, чунки унинг қиласидаги иши битган эди.

— Мана бу сўнгги комедияга du sacre de Milan¹ га нима дейсиз?—деди Анна Павловна,—Et la nouvelle comédie des —peuple de Gènes et et Lucques, qui viennent présenter leurs voeux à M. Buonaparte assis sur un trône, et exauçant les voeux des nations! Audorable! Non, mais c'est à en devenir folle! On dirait, que le monde entier a perdu la tête.²

Киазъ Андрей Павловиага тикилиб жилмайди.

«Dieu me la donne, gare à qui la touche»,— деди у (тож кийдирилганда Бонапартнинг айтган сўзи) — On dit qu'il a été très beau en prononçant ces paroles³ — деди ва яна шу сўзни итальянчасига ҳам қайтарди. «Die mi la dona, quai a chi la tocca».

— J'espère enfin,— деди Анна Павловна сўзида давом этиб,— que ça a été la goutte d'eau qui fera déborder le verre. Les souverains ne peuvent plus supporter cet homme qui menace tout.⁴

— Les souverains? je ne parle pas de la Russie — Les souverains, madame! Qu'ont ils fait pour Louis XVII, pour la reine, pour madame Elisabeth? Rien,— Et, croyez-moi, ils subissent la punition pour leur trahison de la cause des Bourbons. Les souverains? Ils envoient des ambassadeurs complimenter l'usurpateur.⁵

---

¹ Миланда тож кийдириладими?

² Яна Сир янги комедия: Генуя билан Лукка халқлари Наполеон жанобларига хоҳиши билдиришти. Жаноб Наполеон эса таҳтда ўтириб халқларнинг хоҳишини амалга ошираётитти. Оббо, худо, урмасал! Бу гапларни эшитиб девона бўлади киши. Бутун дунё эсини йўқотган деб ўйлайди киши.

³ «Бу тожни менга худо берди. Бунга қўл узатган кишининг холигавой». Шу гапни айтганда жуда кўрккам бўлган эмиш.

⁴ Шояд бу воқеа сабр косасини тўлдириб-тоширадиган сўнгги бир томчи бўлса. Борликқа хавф-хатар солаётган бу одамнинг қилмисларига подшоҳлар бундан кейин бардош қизмаслар.

⁵ Подшолар дейсизми? Мен Россия тўғрисида гапираётганим йўқ. Подшолар эмиш-а! Подшолар Людовик XVII учун, қиролича учун. Елизавета учун нима қилишиб? Ҳеч нарса! Мени айтди дерсиз: булар Бурбонларга хиёнат қилганлари учун жазоларини тортишти. Подшолар дейсизми? Булар таҳт-тож ўғрисини кутлагани элчилар юборишни япти.

У нафратомуз уф тортиб, яна вазиятини ўзгартди. Князь Ипполит виконта борнет орқали узоқ тикилиб тургач, бу гапни эшитганидан кейин тўсатдан бутун гавдаси билан кичкина княгиняга ўгирилди-да, ундан игна сўраб олиб, шу игна билан столга Конде гербини чизиб унга кўрсата бошлади. У гербни шу қадар писандада қилиб ўқтирада эдик, кўрган киши буни княгиня ундан илтимос қилган экан, деб ўйлар эди.

— Bûton de queles, engrêlé de queles d'azur — maison Condé,¹ — деди у.

Княгиня кулимсираб, унинг сўзига қулоқ солар эди.

Виконт бошқаларнинг нима дейишига аҳамият бермайдиган лекин ҳаммадан кўра ўзига маълум бўлган нарса ҳақида ўз фикринигина кузатиб борадиган бир қиёфада бешлаган сўзини давом эттириди:

— Агар Бонапарт яна бир йил Франция тахтида ўтирадиган бўлса, ишлар жуда чатоқлашиб кетади. Фитна, жабр-зулм, қувфин, осиш-кесишлар жамиятни (мен яхши жамиятни, француз жамиятини кўзда тутаман) буткул ҳалок қиласди. Ана у вақтда...

У елкасини қисиб, қўлларини керди. Бу гапларга қизиқиб қолган Пьер нимадир демоқчи бўлган эди-ю, унга кўз-қулоқ бўлиб турган Анна Павловна сўзини оғзидан олди.

— Император Александр,— деди Анна Павловна одатдагича император хонадони номини тилга олганида маъюслик билан,— давлат тузуми танлашни французларнинг ўзларига қўйиб беришини маълум қилди. Менимча, ҳеч шубҳа йўқки, бутун француз миллати бу зўравондан қутилиб, ўзини қонуний қирол қучогига ташлайди,— деди Анна Павловна, бу муҳожир ва қирол тарафдорига мумкин қадар маъқул бўлишга тиришиб.

— Бу ҳали гумон,— деди князь Андрей,— Monsieur le vicomte,² ишлар жуда чатоқлашиб кетди, деб жуда тўғри айтдилар. Менимча, эскиликка қайтиш жуда қийин бўлади.

Пьер қизариб яна гапга қўшилди:

— Эшитишимга қараганда,— деди у,— дворянларнинг ҳаммаси деярли Бонапарт томонига ўтипти.

¹ Йиртқич ҳайвонларнинг оғиз сурати солинган оч кўк рангли суюк ҳасса — Конденинг юрти бўлади.

² Жаноб виконт.

— Бу — бонапартчиларнинг гапи,— деди виконт Пьер-
ра қарамасдан,— ҳозир Франциянинг жамоат фикрини
билиш қийин.

— Bonaparte l'a dite,¹ — деди князь Андрей кулимси-
раб (виконт унга ёқмасди, гарчи унга қараб гапирган бўл-
маса ҳам, бу гапни унга қарши гапирганлиги кўриниб
турар эди).

— «Je leur ai montré, le chemin de la gloire», — деди
князь Андрей, бир оз жим қолгандан сўнг яна Наполеон-
нинг сўзини қайтариб: — «Ils n'en ont pas voulu; je leur
ai ouvert mes entichambres, ils se sont précipités en foule»...
Je ne sais pas à quel point il a eu le droit de le dire.²

— Aucun,³ — деди виконт.— Герцогни ўлдирганидан
кейин энг ихлосманд одамлари ҳам унга қаҳрамон деб
қарамайдиган бўлишган. Si même ça été un héros pour
certaines gens, — деди виконт Анна Павловнага қараб,—
depuis l'assassinat du duc il y a un martyr de plus dans le
ciel, un héros de moins sur la terre.⁴

Анна Павловна ва бошқалар виконтнинг бу сўзларига
қойил қолганликларини табассум билан билдирамсаноқ,
Пьер яна сўзга аралашди. Анна Павловна унинг бирон
ножӯя гап айтиб қўйишини билиб турган бўлса ҳам, лекин
олдини олишга улгуроалмади.

— Герцог Энгиенскийнинг ўлдирилиши,— деди Пьер,—
давлат учун зарурат эди: шу ишни қилиш масъулиятини
ўзи ёлғиз зиммасига олишдан қўрқмаганлиги Наполеон-
нинг олижаноблигини кўрсатади, деб ўйлайман.

— Dieu! mon dieu!⁵ — деб ваҳима билан пицирлади
Анна Павловна.

Кичкини киягиня ишини қўлига олар экан, кулимси-
раб:

— Comment, M. Pierre, vous trouvez que l'assassinat
est grandeur d'âme,⁶ — деди.

¹ Бу — Бонапартнинг гапи.

² «Мен уларга шон-шараф йўлини кўрсатдим, улар буни хоҳлаш-
мади. Мен уларга эшигимни очган эдимки, оstonamga ҳаммаси гурил-
лаб ўзини ташлади...» Билмадим, шундай дейишга унинг қанчалик
ҳақи бор экан.

³ Ҳеч қанчалик ҳақи йўқ.

⁴ Агар у баъзи бирорлар учун қаҳрамон бўлса, герцогни ўлдирга-
нидан кейин кўкда бир шаҳид ортди-ю, ерда бир қаҳрамон камайди.

⁵ Ё худо! Ё худойим!

⁶ Мисъе Пьер, одам ўлдиришни қандай қилиб олижаноблик деб
биласиз?

Бошқалар бир оғиздан:

— Ah! Oh! — дейиши.

— Capital¹,— деди князь Ипполит инглизчасига ва кафти билан тиззасига шапиллата бошлади. Виконт факт елкасини қисди.

Пьер кўзойнагининг устидан ҳаммага ғолибона назар ташлади.

— Мен бундай деганимки,— деди Пьер тажанглик билан.— Бурбонлар ҳалқни анархия қучоғига ташлаб, революциядан қочиб кетиши. Революцияни Наполеоннинг ёлғиз ўзи тушунди, уни енга олди ва шу сабабдан кўпчиликнинг баҳт-саодати учун бир кишини қурбон қилишдан қайта олмас эди.

— Мана бу столга ўтмайсизми? — деди Анна Павловна. Бироқ Пьер унга жавоб бермай сўзида давом этди:

— Йўқ,— деди у борган сайин қизишиб,— Наполеон шунинг учун буюк одамки, у революциядан зўроқ келди, гражданлар тенглиги, сўз ва матбуот эркинлиги сингари барча яхши томонларини тутиб қолди-ю, революциянинг барча суистеъмолларига йўл қўймади, мана шунинг учун ҳокимият тепасига чиқди.

— Ҳа, агар қўлга олган ҳокимиятини одам ўлдиргани ишлатмасдан, қонуний эгаси бўлган қиролга топширганида, мен уни буюк киши деб айттар эдим,— деди виконт.

— Наполеон бундай қилолмас эди. Ҳалқ ҳокимиятни унинг қўлига ҳалқни Бурбонлардан халос қилиш учун берди, чунки ҳалқ уни буюк киши деб билар эди. Революция буюк иш эди,— деди мсье Пьер бу тажанг ва тўнг муқаддимаси билан ўзининг ўрлигини ва кўнглида бор гапини тезроқ айтишга шошилганини кўрсатиб.

— Революция билан подшо ўлдириш буюк иш бўлиб қолдими? Шундан кейин... ҳа, айтгандай, бу столга ўта қолсангиз-чи? — деди Анна Павловна яна.

Виконт мулоимгина табассум қилиб:

— Contrat social²,— деди.

— Мен подшо ўлдириш тўғрисида гапираётганим йўқ. Мен идея тўғрисида гапираётбман.

— Ҳа, талончилик, қотиллик ва подшо ўлдириш идеяси,— деди Анна Павловна яна пичинг қилиб.

— Бу зарурат эди, албатта, лекин гап бунда эмас,

¹ Жуда соз!

² Руссонинг «Ижтимоий шартномаси».

гагинсоннинг ҳуқуқларида, хурофтлардан озод бўлишида, гражданларнинг тенглигида: мана шу идеяларнинг ҳаммасини Наполеон тўла-тўкис сақлаб қолди.

Виконт, ниҳоят, бу йигитнинг гаплари бемаъничиликдан иборат эканини астойдил исбот қилишга жазм қилгандай, нафрат билан деди:

— Бу ҳуррият ва тенглик деган шовқинлар — аллақачонлар бебурд бўлган қуруқ сўзлар. Ҳуррият билан тенгликни ким яхши кўрмас экан? Ҳуррият ва тенгликни пайғамбаримиз ҳам тарғиб қилган эди. Революциядан кейин одамларнинг пешонаси очилди дейсизми? Аксинча. Биз ҳуррият истаган эдик, Бонапарт эса уни нест-нобуд қилди.

Князь Андрей кулимсираб гоҳ Пьерга, гоҳ виконтга ва гоҳ Анна Павловнага қарап эди. Анна Павловна киберлар суҳбатида оғир бўлиб ўтиришга ўрганиб қолишига қарамай, Пьернинг бу қилиғидан капалаги учган эди: бироқ Пьернинг куфр сўзларига виконт дарғазаб бўлмаганини ва бу сўзларни энди босиб бўлмаслигига кўзи етиб, виконтга қўшилиб бутун кучи билан Пьерга ҳужум қила бошлади.

— Mais, mon cher m-r Pierre,¹ — деди Анна Павловна, — ўша буюк одам деганингиз герцогни, борингки, оддий бир инсонни судсиз, бўйнига ҳеч айб қўймасдан ўлдиришига нима дейсиз?

— Мен жанобларидан 18 брюмерга нима дейсиз, деб сўрар эдим, — деди виконт. — Бу қаллоблик эмасми? C'est un escamotage, qui ne ressemble nullement à la manière d'agir d'un grand homme.²

— Африкада асиrlарни ўлдиргани-чи? — деди кичкина княгиня, — даҳшат-ку, — деганидан кейин эти жунжикиб кетди.

— C'est un roturier vous aurez beau dire,³ — деди князь Ипполит.

Мсье Пьер буларнинг қайси бирига жавоб беришини билмай, ҳаммасига бир-бир қаради-да, илжайиб қўйди. Унинг юзидаги табассум бошқа кишиларникига ўхшаган жиддиятга қўшилиб кетадиган табассум эмас эди. Аксинча, у табассум қилганда юзидаги жиддият ва ҳатто тундлик

¹ Лекин, азизим, мсье Пьер.

² Бу буюк кишининг қиладиган иши эмас, товламачилик.

³ Нима десангиз ҳам бу мартабага нолойиқ одам.

тўсатдан йўқолар, унинг ўрнида мулойим, маъсум ва ҳудди узр сўраётгандай бир ифода пайдо бўлар эди.

Пьерни биринчи марта кўрган виконт: бу якобинчининг оғиздан чиқсан гаплари унинг ўзидан хавфлироқдай кўринади, деб ўйлади. Ҳамма жимиб қолди.

— Нима, ҳаммага бирдан жавоб берсинми? — деди князь Андрей.— Давлат арбобининг қилмиши тўғрисида гапирганда оддий бир шахснинг қилмиши-ю, саркарда ёки императорнинг қилмишини фарқ қилиш керак. Мен шундай деб ўйлайман.

— Ҳа, ҳа, албатта,— деди Пьер, ўзига тарафдор пайдо бўлганига суюниб.

— Шунга иқор бўлиш керакки,— деди князь Андрей,— Наполеон Арколь кўпригида, Яффа касалхонасида вабо теккан одамларга қўл берганида одам сифатида буюkdir, лекин... унинг бошқа қилмишлари ҳам борки, уларга важ кўрсатиш қийин.

Князь Андрей, Пьер айтган сўзларнинг ноқулайлигини юмшатиш мақсадида бўлса керак, кетмоқчи бўлиб хотинини имлади ва ўрнидан турди.

Князь Ипполит бирдан ўрнидан туриб, қўл ишораси билан ҳаммани тўхтатди ва ўтиришга тақлиф қилиб сўз бошлади.

— Ah! aujourd’hui on m'a raconté une anecdote moscovite, charmante: il faut que je vous en régale. Vous m'excusez, vicomte il faut que je raconte en russe. Autrement on ne sentira pas le sel de l'histoire¹.

Князь Ипполит бир йилгина Россияда турган француздай рус тилини чайнаб гапира бошлади. У ҳаммадан латифага диққат билан қулоқ солишни шундай ҳовлиқиб, шундай қаттиқ талаб қиласи, ҳамма тек қолди.

— Moscou да бир хоним, une dame бор. Бу хоним жуда хасис, унга каретада юргани иккита valets de pied² керак бўлибди, жуда новча бўлиши керак экан. Унга новчалар маъқул экан. Унинг янада новчароқ бир қизи бор экан. Хоним айтипти...

Князь Ипполит шу жойга келганда, афтидан, фикри юришмай ўйланиб қолди.

¹ Бугун менга Москвада чиқсан бирам антиқа латифани айтиб беришди. Шуни сизларга айтиб берай. Қечирасиз, виконт, русча айтмасам, латифанинг шираси кетиб қолади.

² лакей.

— Хоним айтди... ҳа, айтдики: «қизгинам (á la femme de chambre) камзулингни кий, мен билан бирга каретада faire des visites»¹ борамиз.

Князь Ипполит шу жойга келганды, қулоқ солаётгандардан бурунроқ ўзи пиқ этиб кулиб юборди ва шу билан латифанинг таъсирини кетказиб қўйди. Шундоқ бўлса ҳам ўтирганларнинг кўпи, шу жумладан, кексароқ хоним билан Анна Павловна ҳам илжайиб қўйишиди.

— Хоним каретага тушиб жўнабди. Бирдан қаттиқ шамол турибди. Қиз шляпасини тушириб қўйибди, кейин унинг узун сочи тўзибди...

Шу ерга келганды князь Ипполит ўзини сира тута олмай, қаҳқаҳа урди ва кулги аралаш:

— Ҳаммага маълум бўлдики... — деди.

Латифа шундан иборат экан. Князь Ипполит бу латифани нима учун айтганлигини, буни нима учун албатта русча айтиш зарур бўлиб қолганлигини тушуниб бўлмас эди. Шундай бўлса ҳам Анна Павловна ва бошқалар мсье Щъернинг беҳуда ва бемаза қилифини назокат билан хаспўшлаган князь Ипполитнинг киборларга хос назокатига қойил қолишиди. Латифадан сўнг меҳмонлар ўзаро гаплашиб, сўз бўлиб ўтган ва энди бўладиган баллар, спектакллар, ким қаерда ва қачон кўришуви каби майдачуйдалар устида кетди.

V

Меҳмонлар Анна Павловнага charmante soirée² учун ташаккур билдириб тарқала бошладилар.

Пьер бесўнақай бир йигит эди. Семиз, новчадан келган, кенг яғринли, қўллари каттакон ва қип-қизил бўлган Пьер киборлар суҳбатига киришни, айниқса ундан чиқиши, яъни кетиш олдидан икки оғизгина ширин сўз айтишни билмас эди. Бундан ташқари, у паришонхотир эди. У ўрнидан турар экан, ўзининг шляпаси ўрнига генералнинг жигали учбурчак шляпасини олди-да, то генерал сўраб олмагунча, унинг попугини юлқиб тураверди. Лекин унинг паришонхотирлиги, киборлар суҳбатига киришини ва унда гаплашишни билмаслигини унинг юзидаги оққўнгиллик, соддалик ва камтарлик аломати ювиг кетар эди.

¹ меҳмонга.

² жуда яхши ўтган кеча.

Анна Павловна қайрилиб унга қарар әкан, христианларга хос кўнгилчалик билан унинг гуноҳидан ўтганлигини ифода қилиб, бош силкитди ва:

— Сиз билан яна кўришармиз, деб ўйлайман, лекин умид қиласманки, азизим жаноб Пьер, унгача ҳозирги фикрингизни ўзгартирасиз,— деди.

Пьер Анна Павловнанинг бу сўзларига ҳеч нарса демасдан таъзим қилди-да, яна илжайди. Унинг бу илжайиши ҳеч маънони ифода қилмас ва мабодо ифода қилса, фақат шу маънони берар эди: «Фикр ўз йўлига, лекин кўряпсизларми, мен қандай ажойиб ва яхши йигитман». Анна Павловна ва бошқа меҳмонлар беихтиёр унинг бу хислатини сезишибди.

Князь Андрей даҳлизга чиқиб, плаш кийгизмоқчи бўлган лакейга елкасини тутди-да, хотинининг даҳлизда князь Ипполит билан лақиљашаётганига эътиборсизлик билан қулоқ солди. Князь Ипполит ҳомиладор, сўлимгина княгинянинг рўпарасида туриб унга лорнет орқали тикилар эди.

Кичкина княгиня Анна Павловна билан хайрлашар ёкан:

— Уйга киринг, Annette, шамоллаб қоласиз,— деди-ю, яна секингина илова қилди. C'est arrêté.¹

Анна Павловна кичкина княгиня Лиза билан ўзи бошлаган иш, яъни унинг қайнсинглисини Анатолга бўлиш ҳақида аллақачон гаплашиб ҳам олган эди.

— Мен сизга ишондим, азизим,— деди Анна Павловна ҳам секингина,— сиз қайнсинглингизга хат ёзинг-да, comment le père envisagera la chose²,— менга айтинг. Au revoir³, — деб Анна Павловна ичкарига кириб кетди.

Князь Ипполит кичкина княгинянинг олдига келди-да, өнгашиб, юзини юзига яқинлаштириб нимадир пичирлай бошлиди.

Княгиня билан князь Ипполитнинг лакейлари буларнинг гапи соб бўлишини кутиб, бири рўмол, иккинчиси редингот ушлаб турар, уларнинг французча гапларига тушунмасалар ҳам худди бу гапларни тушуниб, ўзларини тушунмаётганга согландай туришар эди. Княгиня одатдагича жилмайиб гапирав ва кулиб тинглар эди.

¹ Қароримиз қарор.

² отаси бу ишга қандай қарашини

³ Хайр.

— Элчи чақирган сайилга бормаганим ҳам яхни буди,— деди князь Ипполит,— зерикиб қолар эдим... Жуда яхши сухбат кечаси бўлди, шундоқ эмасми?

— Бал жуда яхши бўлади, дейишади,— княгиня майин қора тук босган устки лабини учирив.— Гўзал қибор хотин-қизларнинг ҳаммаси ўша ерда бўлар эмиш.

— Ҳаммаси бўлмас, чунки сиз бормайсиз,— деди князь Ипполит қувноқлик билан кулиб ва рўмолни лакейнинг қўлидан тортиб олди-да, уни ҳатто итариб юбориб, рўмолни княгиняниг елкасига ёпа бошлади. Уқувсизлигиданми ё жўрттагами (буни ҳеч ким ажратса олмас эди), у, рўмолни ёпганидан кейин ҳам, худди бу ёш жувонни қучоқлаётгандай, анчагача қўлини ундан туширмади.

Княгиня ҳамон жилмайганича гўзал карашма билан четланди-да, ўгирилиб эрига қаради. Князь Андрейнинг кўзлари сузилган: шу қадар чарчаган ва уйқу босган кўринар эди.

У хотинига бир кўз югуртирди-да:

— Бўлдингизми? — деб сўради.

Князь Ипполит янгича тикилиб товонигача тушадиган узун рединготини шошиб кийди-да, редингот оёғига ўралышганича югуриб княгиняниг орқасидан зинага чиқди, бу чор лакей княгиняни каретага ўтқизар эди.

— Princesse, au revoir,¹ — деб қичқирди у: шу чор унинг оёқлари рединготга ўралишгандай, тили оғзида фулдураб, қолган эди.

Княгиня этакларини йиғишириб, каретанинг қоронғи бурчагида ўтиради: эри қиличини ўнглаб қўйди: князь Ипполит гўс ёрдам берган бўлиб, уларга халал берар эди.

Князь Андрей ўйлани тўсиб турган князь Ипполита русчалаб совуққина:

— Қани, жаноб, ўтайлик,— деди-да, сўнгра мулойим ва ёнимли товуш билан Пъерга мурожаат қилди:

— Мен сени кутаман, Пъер.

Жиловдор отни ҳайдагач, карета фидиракларини ғижирлатиб жўнади. Князь Ипполит уйига элтиб қўймоқчи бўлгани виконтни кутиб эшик ёнида турар экан, қаҳқаҳа уриб кулар эди.

— Eh bien, mon cher, votre petite princesse est très bien, très bien — деди виконт Ипполит билан каретага

¹ Хайр, княгиня.

ўрнашиб олиб,— Mais très bien. Et tout-à-fait française,¹— деб бармоқларининг учини ўпди.

Ипполит пиқирлаб кулиб юборди.

— Et savez-vous que vous êtes terrible avec votre petit air innocent, — деди виконт.— Je plains le pauvre mari, ce petit officier, qui se donne des airs de prince régnant.²

Ипполит яна пиқирлаб кулди-да, кулги аралаш деди:

— Et vous disiez, que les dames russes ne valaient pas les dames françaises. Il faut savoir s'y prendre.³

Пъер олдин келиб, князь Андрейнинг ўз кишисидай, унинг кабинетига кирди-да, одати бўйича диванга чўзилди, жавондан бир китобни (бу Цезарнинг хотиралари ёди) олиб, ёнбошлаганича ўртасидан ўқий бошлади.

Кабинетга кириб келган князь Андрей кичкина оппоқ қўлларини бир-бирига ишқаб:

— mademoiselle Шерерни нима қилиб қўйдинг? Энди буткул касал бўлиб қолади,— деди.

Пъер диванни фижирлатиб, бутун гавдаси билан унга томон ўгирилди-да, хурсанд чеҳра билан унга илжайиб қараб қўл силтади.

— Бу аббат жуда ажойиб одам, лекин масалани бошқачароқ тушунади... Менимча, абадий тинчлик бўлиши мумкин-ку, лекин билмайман, қандоқ қилиб айтсам экан... Лекин абадий тинчлик сиёсий мувозанат билан бўлмайди...

Князь Андрей, афтидан, бу мавҳум гапга унча қизиқ масди.

— Ҳар қаерда оғзингга нима келса гапиравериш ҳам ярамайди: mon cher⁴. Ҳўш, бирон қарорга келдингми? Кавалергард бўласанми ёинки дипломатми? — деди князь Андрей бир дақиқа жимликдан сўнг.

Пъер диванга чўккалаб ўтири.

— Ростини айтсам, ҳали ҳам бир қарорга келганим йўқ. Менга ҳеч қайсиси ҳам маъқул бўлмаяпти.

¹ Азиз дўстим, кичкина киягинянгиз жуда жонон нарса-ку. Жуда жонон. Худди француз хотинининг ўзгинаси-я.

² Биласизми, кўринишда мусичадек бегуноҳ бўлсангиз ҳам чакана эмас экансиз. Эри, шўрлик офицер, ўзини катта одам кўрсатишга шунчка уринадики.

³ Сиз рус хотинлари француз хотинларига тенг бўлолмайди, деган эдингиз. Кўрдингизми, қўлга ола билиш керак.

⁴ азиз дўстим.

— Ахир бирор қарорга келиш керак-ку? Отант шунга кўз тутиб ўтирибди-я.

Пьер ўн яшарлигида ўзининг мураббийси аббат билан бирга чет элга юборилган бўлиб, йигирма ёшгача ўша ерда турган эди. Пьер Москвага қайтиб келганидан кейин отаси аббатга жавоб бериб, ўғлига шундай деди: «Энди Петербургга боргин-да, у ёқ- бу ёқни кўриб бирон ишни танлагин. Сен нимани хоҳласанг, мен ўшанга рози. Мана бу хат князъ Василийга, мана бу пул ўзингга. Нимадан, қийналсанг, дарров хат ёз, ёрдамингга тайёрман». Пьер уч ойдан бери иш танлаб, ҳануз бекор юрар эди. Князъ Андрей мана шу тўғрида гапирав эди.

Пьер пешонасини ишқалади.

Пьер кечада кўргани аббатни кўзда тутиб:

— Бу одам масонлардан бўлса керак,— деди.

— Беҳуда гапларни қўй,— деди князъ Андрей унинг гапини бўлиб,— бўладиган гапдан гаплашайлик. Отлиқ гвардияга бордингми?

— Йўқ, борганим йўқ, бир нарса эсимга келиб қолди, шуни сизга айтмоқчи эдим. Ҳозир Наполеонга қарши уруш бўлаётитпи. Бу уруш озодлик уруши бўлса эди, мен унга қойил бўлар эдим ва биринчи бўлиб ҳарбий хизматга кирав эдим. Лекин дунёда энг буюк бир одамга қарши чиқиб, Англия билан Австрияга ёрдам бериш... яхши эмас...

Князъ Андрей Пьернинг бачканга сўзига елкасини қисиб қўйди. Шу билан, бунақа бемаъни сўзларга жавоб бериб бўлмайди, деган маънони билдири. Бу гўллик билан берилган саволга князъ Андрейнинг берган жавобидан бошқа жавоб бериш ҳақиқатан қийин эди.

— Агар ҳамма фақат ўз эътиқоди асосида урушадиган бўлса, дунёда уруш деган нарса бўлмас эди,— деди у.

— Шундоқ бўлганда-ку, жуда соз бўлар эди,— деди Пьер.

Князъ Андрей кулимсиради.

— Жуда соз бўлиши мумкинку-я, лекин ҳеч қачон шундоқ бўлмайди...

— Хўш, сиз урушга нима мақсад билан борасиз? — деди Пьер.

— Нима мақсад билан дейсизми? Ўзим ҳам билмайман. Боришим керак экан-да. Бундан ташқари, мен шунинг учун бораманки...— деб князъ Андрей тўхталиб қолди.— Шунинг учун бораманки, бу ерда кечираётган ҳаётим менга тўғри келмайди.

Ендаги уйдан хотин кишининг кўйлак шарпаси эши-
тилди. Князь Андрей худди уйқудан чўчиб уйғонгандек
сар сесканди-ю, унинг юзи Анна Павловнанинг меҳмондор-
чилигидаги бўлган қиёфага кирди. Пьер оёқларини дивандан
туширди. Княгиня кириб келди. У аллақачон бошқача,
уїда кийиладиган кўйлак кийиб олипти, лекин бу кўй-
лаги ҳам зебо ва озода эди. Князь Андрей ўрнидан туриб,
одоб юзасидан креслони унга сурис берди.

Княгиня шошиб-пишиб, у ёқ-бу ёғини тўғрилаб крес-
лога ўтирас экан, одатдагича французчалаб гапиреди:

— Анетнииг нега эрга тегмаганига жуда ҳайрон бўлиб
юрибман. Сиз messieurs шундай нарсага уйланмадингиз-а,
хўп тентаксизларда, лекин хотин важига заршунос эмас
экансизлар. Мсье Пьер, мунча ҳам сиз баҳсу мунозарани
яхши кўрар экансиз.

— Мен сизнинг эрингиз билан ҳам мунозара қилиб
ўтирибман: нима учун урушга боряпти, ҳеч тушуна олмай-
ман,— деди Пьер княгиняга қараб ҳеч тортинасадан (ҳол-
буки ёш йигит ёш жувонга муомала қилганда, расми,
тортинади).

Пьернинг бу сўзи ёқди шекилли, княгиняга жон кирди.

— Балли, мен ҳам шуни айтяпман,— деди княгиня.—
Тушуна олмайман, ҳеч тушуна олмайман: нега эркаклар
урушсиз тура олмас экан? Нима учун биз, хотинлар, ҳеч
нарса билан ишимиз йўқ, бизга ҳеч нарса керак эмас?
Мана, сиз ҳақини айтинг. Мен ҳамма вақт унга шуни айтяп-
ман: бу ерда амакимизга адъютант иши жуда яхши, ҳамма
танийди, иззат қиласди. Яқинда Апраксинларникида бир
хотиннинг «c'est ça le fameux prince André» Ma parole
d'honneur!¹ деганини эшишиб қолдим,— княгиня кулиб
иуборди.— Қаерга борса иззат қилишади. Сал вақтда фли-
гель-адъютант ҳам бўлиши мумкин. Биласизми, шаҳан-
шоҳимиз унга катта илтифот қилиб гаплашибди. Анет ик-
ковимиз маслаҳатлашиб кўрдик, флигель-адъютант бў-
лиши учча қийин эмас. Сиз нима дейсиз?

Пьер князь Андреяга қаради-да, бу гап дўстига ёқмаган-
лигини пайқаб, княгиняга жавоб бермади.

— Қачон жўнайсиз? — деди Пьер.

Княгиня худди Анна Павловнанинда Ипполит билан

¹ «Машҳур князь Андрей шу кишими?» Худо ҳаққи.

таджикшандаги сингари ноз билди, лекин оиласавий сүҳбатда (Пьер оила аъзосидай бир кинди эди) яратмаганинг кўриниб турган бир карашма билан:

— Ah! ne me parlez pas de ce départ, ne m'en parlez pas. Je ne veux pas en entendre parler,¹ — деди.— Бугун қадрдан ёру дўстлардан айрилиш тўғрисида ўйлаганимда.² Бундан ташқари биласанми, Андрей,— деди княгиня эрига маънодор кўз қисиб,— J'ai peur, j'ai peur!³ — деди пичирлаб ва эти жунжикиб кетди.

Эри унга, худди бу уйда Пьер билан ўзидан бошқа яна бошқа бир одам борлигини пайқагандай, ҳайрон бўлиб қаради: сўнгра сохта бир назокат ила хотинига савол назари билан қараб:

— Нимадан қўрқасан, Лиза? Мен тушуна олмадим,— деди.

— Ҳамма эркаклар ҳам шунаقا худбин бўлади! Ҳам маси, ҳаммаси худбин! Худо билсин, нега экан, ўз ҳавоий ҳавасини деб мени ташлаб кетмоқчи, якка ўзимни қишилоқда қолдирмоқчи.

— Отам билан синглим-чи? — деди секин князь Андрей.

— Еру дўстларим бўлмагандан кейин барибир яккаман... Яна мен қўрқмайин эмиш.

Унинг сўз оҳангি жонга тегадиган минғиллаш тарзини олди, лаби кўтарилиб, юзига ғазаб югурди, йиртқич олмади, қиёфасига кирди. Ҳамма гап унинг ҳомиладорлигида бўлса ҳам бу ҳақда Пъернинг олдида сўзлашни эп кўрагандек, жим қолди.

Князь Андрей хотинидан кўзини олмай:

— Ҳар қалай... de quoi vous avez peur³ тушуна олмадим,— деди салмоқлаб.

Княгиня қизарди-да, тажанг бўлиб қўл силтади.

— Non André, je dis, que vous avez tellement, tellement changé...⁴

— Докторинг эртароқ ётгин, деган эди,— деди князь Андрей.— Бориб ёта қолсанг бўларди.

¹ Оҳ, гапирманг, жўнаш тўғрисида гапирманг! Эшишишга тоқатим йўқ.

² Қўрқаман! Жуда қўрқаман!

³ Нимадан қўрқишишнги.

⁴ Йўқ, Андрей, сен шундай ўзгарган, шундай ўзгариб кетгансанки...

Княгиня индамади ва унинг қисқа, майин қора тук босган лаби бирдан пирпираб учди. Князь Андрей ўрнидан турди-да, елкасини қисиб қўйиб, нари-бери юрди.

Пьер кўзойнаги билан гоҳ княгиняга, гоҳ князга ҳайрон бўлиб, анқайиб қарап экан, худди ўрнидан турмоқчи бўлгандай бир қимирлади-ю, лекин турмади.

— Мсье Пьер ўтирган бўлса менга нима,— деди княгиня бирдан ва унинг сўлимгина юзи буришди-ю, йиглаб юборди.— Мен сендан аллақачонлари сўрамоқчи эдим, André: нима учун менга муомалаларинг ўзгариб қолди? Мен сенга нима қилдим? Армияга кетаётибсан, менга раҳминг келмайди. Нима гуноҳ қилдим?

Князь Андрей фақатгина:

— Lise! — деди-ю, лекин шу бир калима сўзда ҳам илтимос, ҳам таҳдид, ҳаммадан ҳам кўра княгиня айтган сўзларидан ўзи пушаймон бўлади, деган ишонч мазмуни бор эди. Лекин княгиня шошиб-пишиб сўзида давом этди:

— Сен менга касал ёки ёш болага муомала қилгандай муомала қиляпсан. Ҳаммасини кўриб-билиб турибман. Ярим йил бурун шундақамидинг?

Князь Андрей яна ҳам кескинроқ қилиб:

— Lise, сиздан илтимос қиласман, бас қилинг,— деди.

Бу гаплар бўлаётган пайтда борган сайин хавотир олётган Пьер ўрнидан туриб княгинянинг олдига келди. У, афтидан, кўз ёшига тоқат қилолмасдан, ўзи йиглаб юборадигандай кўринар эди.

— Қўйинг, йигламанг, княгиня. Назарингизда шундоқ кўринади, чунки гапимга ишонсангиз: мен ўз бошимдан кечирганман... сабаб... чунки... Йўқ, кечиринг, бундай ишда бирорнинг аралашуви ортиқча... қўйинг, йигламанг... Хайр...

Князь Андрей уни қўлидан ушлаб тўхтатди.

— Тўхта Пьер, кетма. Княгиня шундай меҳрибонки, бу оқшомни сен билан суҳбат қилиб ўтказишдан мени маҳрум қилмасалар керак.

Княгиня ҳамон йифлар экан:

— Йўқ, бу киши фақат ўзларини ўйлайдилар, холос,— деди.

Князь Андрей тоқати тоқ бўлганини кўрсатадиган бир овоз билан:

— Lise,—деди.

Княгинянинг чиройли юзидағи олмахонни эслатади-

ган ғазабли ифода бирдан йўқолиб, унинг ўрнида жозибали, шафқат ҳисси қўзғатадиган қўрқув ифодаси пайдо бўлди. У гўзал кўзларини ер остидан эрига тикди, унинг иссиқ юзида думини хиёл, лекин тез-тез қимирлатаётган итнинг юзидағи ювошлик ва итоаткорлик ифодаси намоён бўлди:

— Mon dieu, mon dieu!¹ — деди-да, княгиня бир қўли билан кўйлагининг бурмасини ушлаган ҳолда эрининг ёнига келиб, пешонасидан ўпди.

Князь Андрей худди бегона хотинга муомала қилаётгандай назокат билан ўрнидан туриб, унинг қўлидан ўпар экан:

— Bonsoir, Lise², — деди.

Икки ўртоқ жим қолишиди. На униси гап бошлар эди, на буниси. Пьер князь Андреяга қаарди. Князь Андрей нозик қўли билан пешонасини ишқалар эди. Князь Андрей уф тортиб ўрнидан турди-да, эшикка томон йўналиб:

— Юр, тамадди қиламиз,— деди.

Иккови жуда чиройли, янгидан зебу оро берилган овқатхонага киришди. Салфеткадан тортиб кумуш вилка-ю, қошиқлар, чинни ва биллур идиш-товоқларгача ҳаммаси янги бўлиб, яқинда турмуш қурган кишиларнинг рўзгорини эслатар эди. Овқат вақтида князь Андрей тирсагига ёнбошлади-да, худди кўпдан бери юрагида занглаб ётган бир гапни энди айтишга қарор бергандай, юзида асабий бир ифода билан гап бошлади.

Пьер уни ҳеч қачон бу ҳолатда кўрмаган эди.

— Ҳеч, ҳеч ҳам хотин олма, дўстим,— деди князь Андрей,— менинг маслаҳатим шу. Ҳамма орзу-ҳавасинг ушалмагунча, муҳаббат қўйган хотинингдан кўнглинг қолмагунча, уни хўп яхши билмагунча уйланма, бўлмаса, катта хато қилган бўласан, умрбод ҳасрат билан ўтасан. Қариб тамом ишдан чиққанингдан кейингина хотин ол... Йўқса, бор фазилату камолотинг бекорга кетади, майдачуда нарсаларга сарф бўлади. Ҳа, хўп деявер! Менга ҳайрон бўлиб қарама. Сен келажакда ўзингдан бирон нарса кутадиган бўлсанг, хотин олгандан кейин ҳамма нарса барбод бўлганини ва сенинг учун ҳамма йўл беркилиб қолганини ҳар қадамда сезиб турасан. Сенинг учун ягона

¹ Ё худоим, ё худоим!

² Хайр, Лиза.

очиң йўл мөхмонхона бўлиб қоладики, унда сен сарой ла-
кељари ва телбалар билан бир қаторда бўласан. Шу ҳам
ишми!! — деб қўлинни силтаб қўйди.

Пьер кўзойнагини кўзидан олди, бунинг натижасида
юзи ўзгариб, яна ҳам кўпроқ марҳамат ифода қилди. У
дўстига ҳайрон бўлиб тикилар эди.

— Менинг хотиним,— деди князь Андрей давом этиб,—
жуда яхши хотин. Эрнинг кўнгли тўқ бўлса, бўлаверадиган
хотинлардан. Лекин қани энди ҳозир бўйдоқ бўлсам. Мен
бу гапни ҳеч кимга айтган эмасман, сени яхши кўрганлигим
учун айттаётиман.

Князь Андрей бу сўзларни айтар экан, Анна Павловна-
нинг креслосида тарвайиб, кўзларини қисиб ва фижиниб
французча гапириб ўтирган Болконскийга яна ҳам кам-
роқ ўхшар эди. Унинг тунд юзидаги ҳар бир мускули аса-
бий ҳолат билан пирпираб учар, кўзидағи илгари сўник
кўринган ҳаёт олови энди порлаб нур сочар эди. У бошқа
вақтларда нақадар руҳсиз кўринса, асабийлашган дақиқа-
ларида шу қадар жўшқин бўлиши кўриниб туар эди.

— Мен бу гапларни нима учун айттаётганимни бил-
масанг керак,— деди давом этиб.— Ахир бу бутун бир
умр ғавғоси. Сен Бонапарт билан унинг шуҳратини айтап-
сан,— деди князь Андрей, гарчи Пьер Бонапарт тўғрисида
гапирмаган бўлса ҳам,— Бонапарт дейсану, лекин Бона-
парт ишлаган вақтида ҳар қадамини мақсади томон ташла-
ганида у эркин эди, мақсадидан бўлак ҳеч нарсаси йўқ эди,
шунинг учун ҳам мақсадига етди. Хотинга боғланиб қол-
дингми, демак, кишанга тушдинг — бутун эркингни йўқо-
тасан. Дилингдаги бутун умид, белингдаги бутун қувват —
ҳаммаси ўзингга ортиқча юқ бўлади: пушаймондан азоб
чекканинг чеккан. Менинг туриш-турмушим мөхмонхона,
ғийбат, бал, шуҳратпарастлик, пасткашлик бўлиб қолди,
шу доирада айланганим айланган. Мана мен ҳозир урушга,
мисли кўрилмаган зўр урушга кетаётиман, лекин ҳеч
нарсадан хабарим йўқ, ҳеч нарсага ярамайман ҳам. Je suis très aimable et très caustique,¹ — деди князь Андрей
давом этиб.— Анна Павловнанинг мөхмонлари менинг
сўзимга қулоқ солиб ўтиришибди-я. Хотинимнинг жон-
дили бўлган бу бемаъни суҳбат ва бу хотин-қизлар... Агар
сен бу... toutes les femmes distinguées,² — умуман, хотин-

¹ Мен ҳийлагина лақмаман.

² баъмани хотинларни.

нам нима эканлигини билсанг экан-а. Отам тўғри айтсан экан. Хотинларга дурустроқ синчилаб қарасанг — уларнинг турган-битгани — худбинлик, шуҳратнарастлик, калтафаҳмлик ва пасткашликдан иборат. Киборлар суҳбатида ўтирганида қарасанг, худди бир нима бордай кўринади-ю, ҳақиқатда эса ҳеч нарса йўқ. Ҳеч нарса, ҳеч нарса. Хотин олма, олма, азиз дўстим! — деб князь Андрей сўзини тамом қилди.

— Сиз ўзингизни истеъодисиз ва ҳаётингизни барбод бўлган ҳаёт десангиз, кишининг кулгиси қистайди,— деди Пьер.— Ҳали ўн гулингиздан бир гулингиз очилгани йўқ. Сиз ҳали...

Пьер «сиз ҳали» деди-ю, у ёғини айтмаган бўлса ҳам дўстини жуда қадрлаши ва келажакда ундан кўп нарсалар умидвор эканлиги унинг сўз оҳангидан билиниб турар эди.

«Нечук у шундай дейди?» — деб ўйларди Пьер. Пьер князь Андрейни шунинг учун ҳам ҳар жиҳатдан баркамол кишиларнинг намунаси ҳисоблар эдик, князь Андрей Пьерда бўлмаган ва ирода кучи маъноси билан ифодалаш кўпроқ мумкин бўлган ҳамма хислатларни ўзида аъло даражада бирлаштирган эди. Пьер ҳамма вақт князь Андрейнинг ҳар хил кишилар билан осойишта муомала қила олиш қобилиятига, унинг ниҳоятда зўр ҳофизасига, билимдонлигига (у ўқимаган китоб, у билмаган нарса йўқ, ҳар тўғрида маълумоти бор эди) ва ҳаммадан кўра унинг ишлаш ҳам ўрганиш қобилиятига ҳайрон қолар эди. Андрейда хаёл сурис файласуфлик қилиш қобилияти йўқлигига Пьер кўпинча таажжубланса-да (Пьер ўзи шунга мойил эди), буни ҳам нуқсон эмас, балки ирода кучи деб билар эди. Фидиракка мой керак бўлгандай, оддий ва дўстона муносабатларда ҳам таърифлаш ёки мақтاش зарур бўлади.

— Je suis un homme fini,— деди князь Андрей. — Менинг тўғримда гапириб ўтиришнинг нима ҳожати бор? Кел, сенинг тўғрингда гаплашайлик,— деди бир оз жим қолганидан сўнг ўзига тасалли берувчи фикрларидан табассум қилиб.

— Менинг тўғримда нимани ҳам гаплашамиз? — деди Пьер оғзининг таноби қочиб.— Мен нима ўзим? Je suis un bêtard!² — деди ва бирдан қип-қизариб кетди. Бу сўзни

¹ Мен тамом бўлган кишиман.

² Файриқонуний ўғилман!

зўрға айтганлиги кўриниб турар эди.— Sans point, sans fortune...¹, ростини айтсам...— деди-ю, лекин рости нима эканини айтмади.— Ҳозирча менинг бошим очиқ, эркинман, менга шунинг ўзи кифоя.Faқат қанақа ишни ихтиёр қилишимни билмайман. Шу тўғрида сиз билан дурустроқ маслаҳат қилмоқчи эдим.

Князь Андрей унга меҳрибонона назар ташлади. Лекин унинг дўстона ва меҳрибонона нигоҳида, ҳар қалай, ўзини Пьердан юқорироқ ҳис қилганлиги кўриниб турар эди.

— Бизнинг киборлар доирасида яккаю ягона тетик одам сенсан, сени шунинг учун ҳам қадрлайман. Ошифинг олчи. Нима ишни хоҳласанг шуни қиласер: барibir. Ҳар қаерга борсанг ишинг жойида бўлади, фақат бир нарсани айтиб қўйяй: Курагинларникига боришингни қўй, бас қил бунақа ишларни. Бунақа ишлар; айш-ишратлар, чапанилниклар, бошқа шу сингарилар... сенга сира келишмайди.

— Que voulez-vous, mon cher,— деди Пьер елкасини учириб,— les femmes, mon cher, les femmes!²

— Тушунолмайман,— деди Андрей.— Les femmes comme il faut,³ бошқа гап эди; лекин les femmes Курагин, les femmes et le vin,⁴ тушуна олмайман.

Пьер князь Василий Курагинникида туриб, унинг ўғли Анатолнинг бузуқчиликларига қатнашар эди; бу, ота-онаси уни шу йўлдан чиқариш учун князь Андрейнинг синглисига уйлантирмоқчи бўлган ўша Анатоль эди.

Пьер худди бошига жуда яхши фикр келиб қолгандай:

— Биласизми,— деди,— мен шу ҳақда аллақачондан бери ўйлар эдим. Бу юриш-туришда мен бирор қарорга ҳам кела олмайман, тузуккина ўйлай олмайман ҳам. Бош оғрийди, пул йўқ. Бугун ҳам Анатоль мени келгин, деган эди, бормайман энди.

— Бундан кейин бормайман деб сўз берасанми?

— Сўз бераман — бормайман дедим, бормайман!

Пьер дўстининг уйидан чиққанида кечаси соат бирдан ўтган эди. Петербургнинг июнь кечаси, ойдин кеча эди. Пьер уйига кетмоқчи бўлиб извошга тушди. У уйига яқинлашган сайин тундан кўра оқшом ёки тонготарга ўхшаган

¹ На унвоним бор, на бойлигим . . .

² Қандоқ қиласай, дўстим. Хотин-қизлар бўлса-ю!

³ Дуруст хотинлар бўлса-ку.

⁴ Курагин топган хотинлар, яна ўша хотинлар билан майхўрлик.

бу кечада ухлаш мумкин эмаслигини сезиб борар эди. Кўчалар бўм-бўш, ойдин бўлганидан узоқлар ҳам кўриниб турар эди. Йўлда Пьер, Анатоль Курагиннинг уйига бугун кечқурун ҳам одатдагича картабоз жўралар тўплашишини, картабозликдан кейин ичкилик бўлиб, улфатчилик у яхши кўрадиган хурсандчилик билан тамом бўлишини хотирлади.

«Курагинникига борсам яхши бўлар эди-я», деб ўйлади у. Лекин князь Андрейга минбаъд Курагинникига бормасликка сўз бергани ёдига тушди.

Лекин Курагинникига шу қадар боргиси, у ерда ўзига маълум фисқу фужурнинг гаштини яна бир марта сурғиси келдики, дарҳол ҳамма субутсиз кишилардек, лафзидан қайтди ва боришга жазм қилди. Дарҳол, князь Андрейга бўрган сўзимнинг аҳамияти йўқ, чунки ундан илгарироқ ҳамма вақт келиб тураман, деб князь Анатолга ҳам сўз берган эдим, деб ўйлади: ниҳоят, «ертага, масалан, ўлиб қолсан ёинки бирон фалокатга дучор бўлсан, у вақтда на субут ва на лафз қолишини ўйлаганда лафз деган нарса ҳеч қандай муайян маъноси бўлмаган шунчаки бир гап» деган фикрни хаёлидан кечирди. Унинг ҳамма қарорларини, тахминларини барбод қиласидиган бу хилдаги фикрлар Пьернинг бошига кўп келар эди. У Курагиннинг уйига қараб кетди.

Пьер отлиқ гвардия казармалари ёнидаги катта иморатнинг олдига келиб тушди, чироқ ёқиб қўйилган зинадан юқорига чиқди ва очиқ турган эшикдан ичкарига кирди. Даҳлизда ҳеч ким йўқ экан: бу ерда шишалар, плашлар, калишлар тартибсиз ётар, вино ҳиди келар эди; ичкаридан ғала-ғовур ва шовқин эшитилар эди.

Карта ўйини билан кечки овқат аллақачон тамом бўлган, лекин меҳмонлар ҳали тарқалмаган эди. Пьер плашини ечиб ташлади-да, биринчи уйга кирди. Бу ерда кечки овқатдан қолган сарқитлар бўлиб, бир лакей, ҳеч ким кўрмайди деб, стаканларда қолган виноларни қултқулт ичарди. Учинчи уйдан шов-шув, қаҳқаҳа, таниш кишиларнинг қичқириғи ва айиқнинг бўкирган товуши эшитилар эди. Очиқ турган дераза ёнида саккизтacha йигит нима биландир овора эди. Булардан учтаси айиқ боласи билан овора бўлиб, бири унинг занжиридан етаклаб, иккинчиси қўрқитар эди.

— Мен Стивенс томонидан юз сўм тикдим! — деб қичқириди бири.

— Кўллаш йўқ! — деб қичқириди иккинчиси.

— Мен Долохов билан бир тан! Ажрим қил. Курагин! — деб қичқирди учинчиси.

— Алиқан кўйинглар, бу ерда гаров бойлашаётитти.

— Бир кўтаришда ичасан, ича олмасанг ютқизганинг, — деб қичқирди тўртинчиси.

Кўкраги очиқ юпқа кўйлак кийиб, ўртада турган новча, чиройли уй эгаси Курагин ҳай-ҳай солди:

— Яков! Ҳай Яков! Шишани узат! Шошманлар, жабоблар. Мана азиз дўстим Петруша келди,— деди Пьерга ўгирилиб.

Ўрта бўйли, тиниқ кўк кўзли мастрлар орасида ўзини жуда тетик тутиб турган киши дераза ёнида туриб:

— Бу ёқقا кел, ажрим қил! — деб қичқирди. Семёнов полканинг офицери бўлиб, картабозлиги ва жирракилиги билан машҳур бўлган Анатоль билан бирга истиқомат қилаётган Долохов эди. Пьер атрофга қувноқ назар ташлаб, кулимсиради.

— Тушуна олмайман. Ўзи нима гап? — деди у.

— Шошманлар, бу ҳали маст эмас. Шишани бу ёқقا бер,— деди Анатоль ва столдан стакан олиб, Пьернинг ёнинг келди.

— Аввал ичиб ол.

Пьер устма-уст ичар экан, яна дераза олдига тўпланган меҳмонларга ер остидан қарап ва уларнинг ғала-ғовурига қулоқ солар эди. Анатоль унга вино қуйиб бера туриб, воқеани тушунтирид: Долохов учинчи қаватдаги уйнинг деразасидан оёқларини кўчага осилтириб ўтириб бир шиша ромни ичиш ҳақида ана у инглиз денгизчиси Стивенс билан гаров бойлашаётитти.

— Ич, оптоқ ич! — деди Анатоль Пьерга қолган виони қуйиб бериб,— ичмагунингча қўймайман!

Пьер Анатолни итариб:

— Бўлди, ичмайман,— деди-да, дераза олдига борди.

Долохов инглизнинг қўлидан ушлаганича, кўпроқ Пьер билан Анатолга қараб, гаровнинг шартини писандада қилар эди.

Долохов ўрта бўйли, соchlари жингалак, кўзлари тиниқ кўк, йигирма беш ёшлардаги бир йигит эди. У, ҳамма пиёда аскар офицерларидек мўйлов қўйган эмас, шунинг учун унга айрим қиёфа берадиган оғзи яқъол кўриниб турар эди. Унинг лаблари ниҳоятда чиройли эди. Юқори лабининг ўртаси пастга қараб тикка тушган бўлиб, икки томони худди ҳамиша кулиб тургандай: бу-

нинг ҳаммаси, хусусан, ўтқир, қаттиқ тикилиб, маъноли боқишига қўшилгандаи, бу одам кишининг диккатини жалб қилмай қўймайди, деган бир таассурот қолдирар эди. Долохов унча давлатли бўлмаган ва катта одамлардан танишибилиш ортиргмаган бир киши эди. Анатоль ўн мингларча пул сарф қилишига қарамай, Долохов у билан бирга туриб ўзини шундай ўрнига қўйган эдик, буларни билған бошқа кишилар Анатолдан кўра Долоховни кўпроқ izzат қиласар эди. Долохов ҳар қанақа ўйинни билар ва ҳамма вақт ютар эди. У қанча кўп ичкилик ичмасин, ҳеч қачон ўзини йўқот масди. Ана шу вақтларда Курагин ҳам, Долохов ҳам Петербургдаги бебошлар ва ишратпарастлар оламида ном чиқаришган эди.

Бир шиша май олиб келинди. Теваракда тўпланиб турган бойваччаларнинг «ундай қил, бундай қил» деган ҳайқириқларидан гангигб ва шошиб қолган икки лакей деразанинг кўча томонига ўтиргани халал бераётган ромни бузишмоқда эди.

Анатоль ғолибона бир алфозда дераза ёнига келди. У бирон нарсани синдиригиси келар эди. Лакейларни нарига туртиб юбориб, ромни тортди, лекин ром қимирламади. Ойналарни уриб синдириди.

— Қани, кучингни кўрсат! — деди у Пьерга қараб. Пьер деразанинг юқорисини ушлаб бир тортган эди, дуб ёчидан ясалган ромнинг бир жойи синди, бир жойи кучиб чиқди.

— Ромни йўқот, одамлар ромни ушлаб ўтирибди дейиш масин яна,— деди Долохов.

— Инглиз мақтаняпти... а?.. яхши деяпсанми? — деди Анатоль.

Пьер бир шиша майнини олиб дераза ёнига келган Долоховга қараб:

— Яхши,— деди.

Деразадан тонг билан оқшом шафағи қўшилиб кетган ёруғ осмон кўриниб турар эди.

Долохов қўлида бир шиша ромни ушлаб, сакраб дерага чиқди. У дераза тубида тикка турган ҳолда, уйдагиларга қараб:

— Менга қаранглар! — деб қичқирди. Ҳамма жим қолди.— Мен гаров бойлашдим (инглиз ҳам тушунсин учун гарчи яхши билмаса ҳам французча галирарди), мен эллик империалдан гаров бойлашдим, истасангиз, юз империалдан гаров бойлашасиз, — деб инглизга мурожаат қилди.

— Йўқ, эллик империалдан,— деди инглиз.

— Хўп, эллик империалдан бўлсин. Шарт шу: мен бир шиша ромни деразанинг у томонида ўтириб (у деразанинг кўча томонидаги нишаб тубини кўрсатди) ҳеч нарсани ушламасдан, шишани оғзимдан олмасдан бир кўтаришда ичаман... Шундоқми?

— Жуда яхши,— деди инглиз.

Анатоль инглизга ўгирилди-да, унинг фраки тугмасидан ушлаб, энгашиб қаради (инглиз пакана эди) ва гаровнинг шартини инглизчасига такрорлади.

Долохов бошқаларнинг диққатини ўзига жалб қилиш учун шиша билан деразани тиқиллатиб:

— Тўхта, тўхта, Курагин! Менга қаранглар! Кимдаким мен қилган ишни қилса, мен унга юз империал тўлайман. Билдиларингми? — деди.

Инглиз бош чайқади, лекин бундан унинг янги гаровга рози ё норози эканини билиб бўлмас эди. У Долоховнинг сўёзини тушунгандигига ишора қилиб бош иргатса ҳам Анатоль уни қўйиб юбормас ва Долоховнинг сўзини инглизча таржима қилиб берар эди. Бу кеча карта ўйинида юткизган ёш ва ориққина бола лейб-гусар деразага чиқди-да, бошини чиқариб, тош йўлга қарап экан:

— Ў-ҳў! — деди чўзиб.

— Смирино! — деб қичқирди Долохов ва офицерни деразадан итариб юборди: офицер деразадан сакраб уйга тушганида, шпори илиниб, йиқилиб кетаёзди.

Долохов шишани қўли етадиган жойга қўйиб, ўзи сенин деразага чиқди. Оёқларини кўча томонга осилтирди, иккала қўли билан деразанинг икки томонини ушлаб туриб, дурустроқ ўрнашиб олди-да, қўлларини қўйиб юбориб, ўнгга ва сўлга сал силжигандан кейин шишани олди. Тонг ёришиб қолган бўлса ҳам Анатоль иккита шам келтириб дераза токчасига қўйди. Оқ кўйлак кийган Долоховнинг орқасини ва жингалак сочини икки томондаги шам ёритиб турар эди. Ҳамма дераза олдига тўпланди. Инглиз энг олдинда турар эди. Пьер табассум қилиб, индамасдан турарди. Бошқаларга қараганда ёши каттароқ бир йигит кўрқиб ва жаҳли билан тўсатдан олдинга интилди-да, Долоховнинг кўйлагидан тутмоқчи бўлди.

— Жаноблар, бу аҳмоқчилик-ку, йиқилиб кетгудай бўлса чилпарчин бўлади ахир,— деди бу хушлироқ йигит.

Анатоль уни тўхтатди.

— Тегма, юрагига ваҳима соласан-да, йиқилиб ўлади...
Унда нима бўлади?.. А?..

Долохов ўзини ўнглаб, дераза токчасига яна қўлини тираб орқасига қаради. У ғижинган ҳолда:

— Агар яна бирон киши яқинимга келадиган бўлса, деразадан улоқтириб ташлайман. Қани! — деди.

У «Қани!» — деди-ю, яна бурилиб қўлларини қўйиб юборди ва шишани олиб бошини орқага ташлаган ва мувозанат сақлаш учун бир қўлини орқага узатгани ҳолда шишани оғзига олиб борди. Ойна синиқларини йифиштира бошлаган лакей энгашганича деразада ўтирган Долоховга қараб қотиб қолди. Анатоль бақрайганича тикка туар эди. Инглиз лабларини чўччайтириб ёнбошдан қараб туарар эди. Долоховни бу ишдан қайтармоқчи бўлган ҳалиги йигит уйнинг бир бурчига борди-да, юзини тескари ўгириб, диванга ётиб олди. Пьер юзини беркитди, унинг юзидағи табассум энди ваҳима ва даҳшатни ифода қилса ҳам ҳапуз юзидан ажралмас эди. Жимлик чўқди. Пьер қўлини қўзидан олди. Долохов ҳамон ўша вазиятда ўтирас, фақат боши бутун орқага эгилиб қўнғир соchlарин кўйлагининг ёқасига тегиб туар, шиша ушлаган қўли эса титраб-қалтираб, борган сари юқори кўтарилар эди. Шиша бўшаётган бўлса керакки, оғзи пастга эгилиб, таги юқорига кўтарила бошлади. Пьер ичида: «Мунча узоққа чўзилди?» — деб қўйди. Унинг назаридаги ярим соатдан ортиқ вақт ўтганига ўхшар эди. Долохов бирдан орқага силжимоқчи бўлди, қўллари асабий ҳолда титраб кетди: деразанинг кўча томонидаги нишаб тубидан орқага — ичкарига силжиш учун шу титроқнинг ўзи кифоя эди. У бутун гавдаси билан орқага силжиди, зўр бергандан қўлларини билан боши яна ҳам қаттиқроқ титради. У дераза токчасидан ушламоқчи бўлиб бир қўлини кўтарган эди-ю, бўлмади. Пьер яна қўзларини чирт юмиди, ичида: «энди ҳеч очмайман», деди. Бирдаш атрофида шов-шув бўлаётганини сезди. Кўзини очиб қараса, қути ўчган, лекин хурсанд Долохов дераза токчасида тикка турипти:

— Мана, бўшатдим!

Долохов шишани инглизга ташлаган эди, инглиз абжирлик билан илиб олди. Долохов сакраб деразадан тушди. Ундан ром ҳиди анқир эди.

Ҳар томондан унга:

— Қотирдингиз! Бопладингиз! Гаров бойлашиш бундоқ бўлади! Оббо, қурғур-еў! — деб қичқиришар эди.

Инглиз ёнидан ҳамёнини олиб пул санай бошлади. Долохов қовоини солиб, индамай туар эди. Пьер ирғиб деразага чиқди-да:

— Жаңоблар! Ким мен билан гаров бойлашади? Мен ҳам ичаман,— деди у қичқириб. — Гаров бойлашынинг ҳам кераги йўқ. Айт, менга бир шиша ром берсин. Ичаман... Айт, берсин.

— Ичсин, ичсин — деди Долохов кулимсираб.

Унга ҳар томондан:

— Жинни бўлдингми? Ким йўл қўяркан?

— Шотига чиқсанг бошинг айланади-ю,— дейишарди.

Пьер кескин ва мастона бир ҳаракат билан стулга муштлаб:

— Ичаман, бер, — деди-да, деразанинг у томонига чиқди.

Уни қўлидан ушлашди, лекин Пьер шу қадар кучли өдикى, ким яқинига келса улоқтириб ташларди.

— Йўқ, қўйинглар, бу билан уни асло енгиб бўлмайди,— деди Анатоль,— тура туринглар, мен уни алдайман. Менга қара, мен сен билан гаров бойлашаман, лекин бугун эмас, эртага, ҳозир ҳаммамиз*** никига борамиз.

— Бўпти,— деб қичқирди Пьер,— борамиз!. Айиқни ҳам олиб борамиз...

У айиқни қучоқлаб кўтариб олиб, уйда гир айлана бошлади.

VII

Князь Василий Анна Павловнаникода бўлган зиёфатда княгиня Друбецкаяга унинг биттаю битта ўғли Борис тўғрисида берган ваъдасини бажо келтирди. Борис тўғрисида подшога маълум қилинди, Борис истисно тарзида гвардиячи Семёнов полкига прапорщик қилиниб ўтказилди. Анна Михайловна шунча ҳаракат қилишиб юз найранг билан у ёқ-бу ёққа бўлса ҳамки Борис Кутузевга адъютантликка ёки унинг қўл остидаги бошқа бирон хизматга олинмади. Анна Павловнаникода бўлган зисфатдан кейин кўп ўтмай, Анна Михайловна Москвага жўнаб, тўғри ўзининг бой қариндоши бўлган Ростовларникига бориб тушди. У Москвада истиқомат қилган чоғда ўша ерда турган, яқинда армияга олиниб, дарҳол гвардиячи прапорщик қилиниб тайинланган севгили ўғли Борис ҳам болалигига шу ерда тарбияланиб неча йиллар турган эди. Гвардия ўнинчи

августда Петербургдан сафарга чиқди, кийим-бош қилинг учун Москвада қолган Борис, Радзивилов йўлида унинг кетидан етиб бориши керак эди.

Шу куни Ростовларницида она-бона Наталяларнинг түгилган куни маросими эди. Эрталабдан бошлаб то кечгача графиня Ростованинг бутуц Москвага машҳур бўлган Поварская кўчасидаги данғиллама уйи олдидан извош узилмай, уларни табрик қилгани келган одамларни олиб келар ва кетар эди. Графиня гўзал катта қизи билан кетиб узилмай келиб-кетаётган меҳмонларни меҳмонхонада кутиб ўтирас эди.

Графиня Шарқ хотинларига ўхшаш чувак юэли, қирқ беш ёшларга борган, ўн икки бола кўрган ва шунинг учун бўлса керак, хийла заиф хотин эди. Унинг заифлиги натижасида бўлган салмоқли ҳаракати ва секин сўзлаши уни улуғвор кўрсатар, ҳамма уни иззату ҳурмат қиласр эди. Княгиня Анна Михайловна Друбецкая шу хонадон аҳлидай меҳмонларни кутишда унга ёрдам бериб турар эди. Ешлар меҳмон қабул қилишга аралашишни лозим топмай, нариги хоналарда ўтиришар эди. Граф меҳмонларни кутиб олар, кузатар, ҳаммани тушки овқатга таклиф қиласрди,

— Қуллуқ, қўлдан-кўп ташаккур ма chére ёки топ cher¹ дер эди (у, унвон жиҳатдан ўзидан каттами-кичикими бўлишидан қатъий назар, ҳаммага бир тарзда ма chére ёки топ cher дер эди): — қизим билан графиня номидан ҳам ташаккур билдираман. Тушки овқатга албатта келсинлар. Келмасалар хафа бўламан, ма chére. Бутун оила номидан ўтиниб сўрайман.— Граф бу сўзларни кимга айтмасин, соқол-мўйлови яхшилаб қирилган, қувноқ юзидағи ифода ўзгармас, ҳамманинг ҳам қўлини бир хилда қаттиқ қисар, ҳаммага бир хилда гапириб таъзим қиласр эди. У меҳмонлардан бирини кузатгач, меҳмонхонада ўтирган эркак ёки аёл меҳмоннинг олдига келар эди: креслони суриб жонининг ҳузурини биладиган бир тахлитда оёқларини йигитларча кериб, қўлларини тиззасига қўйиб маъноли тебранар, баъзан русча ва баъзан, гарчи яхши билмаса ҳам худди биладиган одамдай ишонч билан француззасига бирордан об-ҳаво қалай бўлишини, бирордан соғлиққа оид маслаҳатлар сўрар, яна чарчаган, лекин зиммасига тушган бурчни адо этишга қаттиқ бел боғлабан кишидек, — тепакал бошидаги сийрак оқ сочини силаб меҳмонларни кузатгани чиқар ва уларни ҳам тушликка таклиф қиласр

¹ азизим.

эди. Даҳлиздан қайтишда бъязан гулхона билан официантлар бўлмаси орқали, саксон меҳмонга дастурхон тузалётган мармар залга кирар ва кумуш, чинни идишлар ташиётган, гулдор шойи дастурхон ёзаётган официантларни кўздан кечиравар, сўнгра бутун хўжалигини бошқараётган дворян Дмитрий Васильевични чақириб:

— Яхшилаб қара, Митенька, ҳаммаси кўнгилдагидай бўлсин. Ҳа, балли,— дерди у кенг столни мамнуният билан кўздан кечириб,— ҳамма гап столларни ясатишда. Шундоқ бўлсин,— деб мамнунона уф тортиб яна меҳмонхонага кирар эди.

Графиняниг каретада юрадиган бир йўғон гавдали лакейи меҳмонхона эшигидан кириб, йўғон товуш билан:

— Марья Львовна Карагина қизи билан келишди,— деди. Графиня ўйланниб, эрининг сурати ишланган тамакидондан тамаки олиб ҳидлади-да:

— Келди-кетди ҳам жонимга тегди,— деди. — Гўрга, шуни ҳам қабул қила қолай, жуда такаббур хотин. Айт, кирсин,— деди худди «биратўла ўлдира қолинглар» дегандай, ҳазин товуш билан.

Меҳмонхонага новча, семиз, кеккайган бир ҳоним кулиб турган кулча юзли қизи билан кўйлакларини шувиллатиб кириб келишди.

Сурилган стулларниг товуши, кўйлакларниг шувиллаши орасида хотинларниг бир-бирининг сўзини кесиб, қаттиқ-қаттиқ гапираётган овози эшитилар эди.

— Chére comtesse, il y¹a si longtemps... elle a été aimée, la pauvre enfant... au bal des Razoumowsky... et la comtesse Apraksine... j'ai été si heureuse». Булар худди омонат ўтиргандай ва бошланган сўз салгина тўхташи биланоқ кўйлакларини шувиллатиб ўринларидан туриб: «Je suis bien charmée; la santé de maman ... et la comtesse Apraksine²», — деб бир-икки оғиз сўзлашгач, яна кўйлакларини шувиллатиб даҳлизга чиқадиган ва устки кийимларини кийиб жўнаб қоладигандай гап бошлиди. Сўз шаҳарниг ўша вақтдаги энг мұҳим янгилиги Екатерина замонида бойлиги ва кўркамлиги билан ном чиқарган кекса граф Безуховниг касаллиги ва унинг Анна Павловна Шерер

¹ Аллақачондан бўён кўришмадик . . . Графиня . . . бечора касал эди. Разумовскийларниг балида . . . графиня Апраксина . . . жуда хурсанд бўлувдим . . .

² Жуда-жуда хурсандман. Онам соғлиги . . . Графиня Апраксина.

уида бўлган ўтиришда ўзини тута билмаган гайриқонуний ўғли Пьер ҳақида борар эди.

— Бечора графга раҳмим келади,— деди меҳмон хоним.— Унинг соғлиги ёмон эди, унинг устига ўғлиниң қилган ишини қаранг, бунинг аламидан энди ўлди деяверинг!

Граф Безуховни хафа қилган ҳодисани юз марта эшитган бўлса ҳам графиня сўз нима тўғрисида кетаётганини гўё билмагандай:

— Нима бўлипти? — деб сўради.

— Ҳозирги тарбиянинг оқибати шу-да. Яна чет элда тарбия кўрган,— деди меҳмон хоним.— Бу йигит ўз ўйлига қўйиб берилган экан, энди Петербургда шундай номаъқулчиликлар қилиптики, полиция билан шаҳардан чиқариб юборилипти, дейишади.

— Шундоқ денг-а! — деди графиня.

— Ёмон одамлар билан улфатчилик қиласади,— деди княгиня Анна Михайловна сўзга аралашиб.— Князь Василийнинг ўғли, у, Долохов деган яна бир йигит учови катта номаъқулчилик қилишипти. Иккови ҳам жазосини тортипти. Долоховни солдатликка юборишиб, Безуховнинг ўғлини эса Москвага бадарға қилишипти. Анатоль Курагинни отаси бир амаллаб сақлаб қолипти. Лекин, ҳар қалай, уни ҳам Петербургдан ҳайдаб юборишипти.

— Булар нима гуноҳ қилган экан? — деб сўради графиня.

— Учови ҳам уччига чиққан безори, айниқса Долохов дегани, — деди меҳмон хоним.— Марья Ивановна Долоховадай обрўли хотиннинг ўғли нима қилипти денг? Буни қаранг-а; учови қаёқдандир бир айқ топишипти-да, извоншга солиб артисткалар олдига олиб боришипти. Буларнинг шовқин-суронини босгани полиция келган экан, учови мишлоғи ушлаб айиқнинг орқасига чалқанча боғлашипти-да, айиқни Мойкага ташлаб юборишипти. Айнқ, орқасида мишлоғ билан сувда сузуб юрган эмиш.

Граф қотиб кулар экан:

— Боплашипти, ма снеге мишлоғи,— деди.

— Вой, ғалатисиз-а, граф! Нимасига куласиз?

Бироқ хотинларнинг ўзлари ҳам беихтиёр кулиб юборишиди.

— Бечора мишлоғи зўрға тортиб олишипти,— деди меҳмон хоним давом этиб.— Граф Кирилл Владимирович Безуховнинг ўғли шунақа иш қиласа-я! — деди яна.— Уни

Жуда яхши тарбия кўрган, ақлли, деб эшитар эдим. Мана, чет эл тарбиясиning оқибати. Бу бола қанчалик бой бўлмасин, бу ердагилардан ҳеч ким уни бу ерга йўлатмас деб ўйлайман. Менга таништиromoқчи бўлишган эди, мен ҳеч унамадим, қизларим бор.

— Нега бу йигит бой бўлар экан? — деди графиня қизлардан юзини пана қилиб. Қизлар эса дарҳол ўзларини ҳеч нарса эшитмаётганга солишиди.— Безуховнинг ҳамма болалари файриқонуний-ку, ахир... Назаримда... Пьер ҳам файриқонуний.

Меҳмон хоним қўл силтади.

— Бунаقا файриқонуний болаларидан бирон йигирмата бордир.

Княгиня Анна Михайловна, кимларни танишини ва киборлар доирасидаги ҳамма ишлардан хабардор эканини кўрсатиш учун бўлса керак, гапга аралашди:

— Гап шундаки,— деди у ҳам секин писанда қилиб,— граф Кирилл Владимировичнинг обрў-эътибори маълум... Болаларининг ҳисобига ўзи ҳам етмайди, лекин Пьер унинг арзандаси эди.

— Чоли тушгур ўтган йилгина қандай кўркам эди,— деди графиня.— Бундай чиройли эркакни умримда кўрган эмас эдим.

— Ҳозир бутун ўзгариб кетган,— деди Анна Михайловна.— Ҳа, айтгандай,— деди давом этиб,— хотини томонидан унинг бутун мулкига мероссхўр князь Василий бўлиши керак, лекин отаси Пьерни жуда яхши кўрар эди, уни тарбия қиласи ва унинг ҳақида подшога хат ёзган эди... Шундай бўлгандан кейин мабодо граф ўлса (унинг аҳволи шу қадар оғирки, ҳар дақиқа ўлимини кутишади ва Петербургдан Lorrain¹ келган) унинг катта бойлиги кимга: князь Василийга қоладими, Пьерга қоладими — ҳеч ким билмайди. Қирқ минг деҳқону миллион-миллион пул. Мен буни жуда яхши биламан, чунки менга князь Василийнинг ўзи айтган. Кирилл Владимировичнинг ўзи ҳам менга тоғавачча бўлади. У ўғлим Боряни чўқинтирган ҳам,— деди гўё бунга сира аҳамият бермагандай.

— Князь Василий кеча Москвага келибди, тафтиш қилгани кетаётган эмиш,— деди меҳмон хоним.

— Ҳа, entre пощ²,— деди княгина,— бу бир баҳона, аслида, Кирилл Владимировичнинг ўсаллигини эшитиб келган.

¹ Лоррен.

² Азизим, ҳар нарсанинг ўз вақти бор.

Декин, ма chére, жуда болашинти, — деди граф, мехмон хоним сўзига қулоқ бермаётганини пайқаб, қизларга қаради-да, миришабни жуда қойил қилишини-да,— деди.

У миришаб қай аҳволга тушганини кўз олдига келтириб ҳўп овқат еган ва айниқса ҳўп ичган кишилардек, бутун гавдасини силкитиб, йўғон товуш билан қаҳқаҳа урди. Кейин: — Қани, тушки овқатга марҳамат қилинглар,— деди.

VIII

Жимлик чўқди. Графиня меҳмон хонимга ёқимли табассум билан қарап ва шу билан «энди туриб кета қолсанг ҳам хафа бўлмайман», демоқчи эканини яширмас эди. Меҳмоннинг қизи кўйлагини тузатиб, онасига «кетамиэм», дегандай қараган эдики, бирдан нариги уйдан югуриб келаётган бир неча эркак ва аёлнинг оёқ товуши, ағапаб кетган стулнинг тарақлаши эшитилди: меҳмонхонага қисқа юбкасининг этагига ниманидир яшириб, ўн уч яшар қиз бола югуриб кирди-да, уйнинг ўртасида тўхтаб қолди. У уйнинг ўртасига билмасдан, запти билан келиб қолганлиги кўринниб турар эди. Шу онда эшикда қизил ёқали студент, гвардиячи офицер, ўн беш ёшлардаги бир қиз ва қизил юзли, бачканга камзул кийган семизгина бир бола кўринди.

Граф иргиб турди-да, лапанглаганича қулочини ёзиб, югуриб кирган қиз боланинг олдини тўсди ва кулиб:

— Мана, ўзи, мана именина эгаси... Ma chére именина эгаси! — деб қичқириб юборди.

Графиня ёлғондан қовоғини солиб:

— Ma chére, il y a un temps pour tout¹ — деди-да, эрига мурожаат қилди: — Сен уни эркалатаверма.

— Вонjour, ма chére, je vous félicite,² — деди меҳмонхоним, сўнгра қизнинг онасига мурожаат қилди. — Quelle délicieuse enfant!³ Қора кўз, оғзи катта, чиройли бўлмаса ҳам истараси иссиқ, юргурган вақтида момиқдай елкаси ёқасидан чиқиб қолган, қол-қора қўнғироқ соchlари орқасига ташланган, яланғоч қўллари нозик, кичкина оёқ-

¹ Бу гап шу ерда колсин-ку.

² Саломатмисиз, азизим, байрамингиз қутлуғ бўлсин.

³ Ажойиб фарзанд экан-а!

ларига бошмоқ кибган, тўр қадалган иштөнча кийинб олган бу қизча қизча десанг гўдак, гўдак десанг қизча дегундай ширин бир ёшда эди. У отасига чап бериб, онасининг олдига югуриб келди-да, унинг қовоқ солиб қилган танбешига қарамай, қип-қизарган юзини унинг тўр рўмолига беркитиб кулди. У юбрасининг этаги остидан қўғирчогини олиб, шу тўғрида алланималар дер ва нимагадир кулар эди.

— Кўрдингизми?.. Қўғирчоқ... Қўғирчоқ... Оти Мими... Кўрдингизми?

Наташа жуда кулгиси қистаганлиги учун ортиқ гапира олмай қолди (унинг жуда кулгиси қистар эди). У онасининг қучогига ўзини ташлаб, шу қадар қаттиқ ва қувониб кулдики, ҳамма, ҳатто такаббур мәхмон ҳам беихтиёр кулиб юборди.

Онаси ёлғондақа қовоғини солиб, қизини туртар экан:

— Бор, бор, афти қурсин қўғирчоғингнинг! — Кейин мәхмонга қараб: — Бу менинг кичик қизим бўлади,— деди.

Наташа онасининг рўмолидан бир лаҳза юзини олди-да, кулги ёшлари орасидан онасига бир қараб, яна юзини беркитди.

Она боланинг бу муомаласига ҳавас билан қарашга мажбур бўлиб қолган мәхмон хоним бирон нарса дейишни лозим кўрди.

— Менга қаранг, яхши қиз,— деди Наташага қараб,— бу Мими кимингиз бўлади? Қизингиз эмасми?

Мәхмон хоним уни жуда гўдак ўриида кўриб гаплашганлиги Наташага ёқмади. Наташа унинг сўзига жавоб бермасдан, қовоғини солиб унга бир қараб қўйди.

Бу орада ёшлар: Анна Михайлловнанинг ўғли офицер Борис, графнинг катта ўғли студент Николай, графнинг ўн беш яшар жияни Соия ва кичик ўғли Петруша мәхмонхонада ўтиришар, хурсандчилик ва шўхликларини ҳаддан ошириб юбормасликка ҳаракат қилишар эди. Булар ҳозиргина югуриб чиқсан орқа уйда гапиришиб ўтирган гаплари бу ердаги шаҳар гийбатлари, оби ҳаво ва comtesse Agraksine¹ тўғрисидаги гаплардан кўра қизиқроқ эканлиги кўриниб туар эди. Булар ҳар замон бир-бирларига қараб қўйар ва кулгидан ўзларини зўрга тийиб ўтиришар эди.

Йкки ёпи йигит — студент билан офицер — болалик-

¹ Графиня Апраксина.

дан бирга ўсган бўлиб, иккови тенгқур ва иккови-ҳам чиройли, лекин бир-бирига ўхшамас эди. Борис новча бўйли, сочи оч сариқ, юзи нозик, сипо, чиройли, Николай эса, ўрта бўй, соchlari қўнғироқ, чеҳраси очиқ йигит эди. Энди мўйлови чиқаётган бўлиб, бутун юзидан қувноқлик ва ғайрат акс этар эди. Николай меҳмонхонага кириши билан қизариб кетди. У худди бир нима демоқчи-ю, лекин сўз тополмагандай кўринар эди: Борис эса аксинча, дарҳол сўз топиб, шу Мимини кичкина қиз болалик чоғидаёқ, бурни кўчиб тушиб кетмаган вақтида кўрганлигини, беш йил ичидаги қаридан, боши ёрилганлиги ҳақида бамайлихотир ва ҳазиллашиб гапира кетди. Шу гапни айтиб, Наташага қаради. Наташа ундан ўгирилиб, кўзларини қисган ҳолда, товуш чиқармай кулаётган укасига қаради-да, ўзини кулгидан тиёлмай, иргиб туриб, чопқиллаганича уйдан чиқиб кетди. Борис кулмади. У онасига кулимсираб қараб:

— Сиз ҳам кетмоқчи эдингиз шекилли, ташлан? — деди, карета керакми?

— Ҳа, бор, бор, айт, каретани қўшсинлар, — деди онаси ҳам кулимсираб.

Борис эшикдан секин чиқди-да, Наталининг орқасидан кетди. Семиз бола, худди бирон иши чала қолгандай аччиғи келиб, уларнинг кетидан югоруди.

IX

Графинянинг катта қизи (бу синглисидан тўрт ёш катта бўлиб, ўзини ҳозирданоқ катта қиздай тугар эди), меҳмоннинг қизини эътиборга олмагандай меҳмонхонада ёшлардан Николай ва графининг жияни Сонягина қолди. Соня киприклари узун, кўз қараашлари мулоийим, қалин қора сочи бошига чиройли турмакланган юзи айниқса латиф, кўл ва бўйни буғдойранг, ўзи нозик, жажжигина бир қиз эди. Равон ҳаракатлари, митти қўл-оёғининг юшоқ ва ихчамлиги, бир қадар мулоҳазали ва оғир рафтори билан у чиройли, лекин ҳали вояга етмаган, вояга етганда жуда ажойиб мушук бўладиган мушукчани эслатар эди. У, афтидан, суҳбатга табассум билангина қатнашиши маъқул кўрар эди. Лекин армияга кетаётган cousin¹ га қоп-қора киприклари орасидан жўшқин муҳаббат билан беихтиёр шундай

¹ тогавачча

қарар өдикى, унинг юзидағи табассуми күнглидагини бир лаҳза ҳам ишира олмас эди: бу мушукча, Наташа билан Борисдан ташқарнга чиқиши биланоқ, яна ҳам қаттиқроқ иртифайлоқ ва cousin билан ўйнашмоқнигина кутиб ўтирганинги кўриниб турар эди.

Кекса граф меҳмон хонимга ўгирилиб, унга Николайни кўрсатар экап:

— Шунаقا гаплар, ма chèrge,— деди,— унинг дўсти Борис офицер бўлди, Николай ҳам дўстлик туфайли ундан қолиштмайман, деб ўтириби; университетни ҳам, мен мўйсафидни ҳам ташлаб ҳарбий хизматга кетмоқчи, ма chèrge, унга архивда иш ҳам, бошқаси ҳам тайёр эди. Мана дўстликни қаранг-а? — деди граф савол оҳанги билан.

— Ҳа, айтгандай, уруш эълон қилинган дейишади,— деди меҳмон хоним.

— Бу гап аллақачондан бери бор,— деди граф,— яна гапириб-гапириб қўйишаверади. Мана, дўстликни қаранг-а, ма chèrge,— деди граф яна.— Гусар бўлмоқчи.— Меҳмон хоним нима дейишини билмай бош чайқаб қўйди, Николай кудди бирор унга ёмон айб қўйгандай, аччиғи келиб:

— Ҳеч дўстлик туфайли эмас, ўзим ҳарбий ишни яхши кўраман, ҳеч дўстликдан эмас,— деди.

У Соня билан меҳмон қизга қаради. Иккови ҳам унинг сўзини маъқуллагандай кулимсираб турар эди.

— Бугун Павлоград гусар полкининг полковниги Шуберт тушликка келади. У отпускага келган экан. Николайни бирга олиб кетмоқчи. Қандоқ қиласай? — деди граф елкасини қисиб, ҳазиломиз: ҳолбуки бу иш уни қайғуга солганилиги кўриниб турар эди.

— Сизга айтдим-ку, дада,— деди Николай,— агар мени юборишини истамассангиз, бормайман, лекин шуни биламанки, ҳарбий ишдан бошқа ҳеч ишга ярамайман, мен дипломат ҳам эмасман, амалдор ҳам эмасман, кўнглимда бор нарсани яшира олмайман,— деб у гўзал ёшликка хос шўхлик билан Соня ва меҳмон қизга кўз ташлаб қўяр эди.

«Мушукча» унга тикилиб турар, ҳар чоғ мушуклик табиатини кўрсатиб, у билан ўйнашишга тайёрдай кўринар эди.

— Хўп, хўп! — деди граф,— дарров аччиғи келади... Бу Бонапарт ҳамманинг бошини айлантириди-я. Ҳамма бу поручик қандоқ қилиб император бўлиб қолди экан, деб ҳайрон. Ҳайр, ҳаммага ҳам насиб қилсин,— деди граф меҳмоннинг юзидағи истеҳзоли табассумни пайқамасдан.

Катталар Бонапарт түгрисида гаплашаркан, Карагайнинг қизи Жюли ёш Ростовга мурожаат қилди:

— Афсуски, пайшанба куни Архаровларницида сиз йўйк эдингиз. Сиз бормадингиз, мен зерикиб қолдим,— деди мулоийм табассум билан.

Николай талтайиб, ёшлика хос шўх табассум билан унга яқинроқ ўтириди-да, ҳамои кулиб турган Жюли билан гаплаша кетди, лекин унинг бу файрихиёрий табассуми, қизариб кетган ва рашкидан зўрма-зўраки илжайиб турган Сонянинг юрагига ништар бўлиб қадалганини ~~над~~ қамади. Сўз орасида Николай Соняга қаради. Соня ниҳоятда ғазабланган ҳолда унга қаради-да, қўзидағи ёшни арам тутиб ва лабидаги сохта табассумни зўрга сақлаб ўрнидан турди-ю, ташқарига чиқиб кетди. Николайнинг кайфи буткул ўзгарди. У гап сал тўхташи биланоқ ўрнидан турди-да, паришон ҳолда Соняни ахтаргани чиқиб кетди, Анна Павловна чиқиб кетаётган Николайни кўрсатиб:

— Бу ёшларнинг сирлари мунча ҳам юзада бўлмаса,— деб қўйди.— Cousinsage dangereux voisnage,¹— деди кейин.

Ёшлар чиқиб кетиб, қуёш нури тушиб турган эшик ёпилгандан сўнг, графиня ҳеч ким бермаган саволга жавоб бериб, кўнглида сақлаб юрган гапни айтди:

— Буларни шунчалик қилгунча қанча азоб, қанча ташвиш тортилди, лекин ҳозир ҳам буларни кўриб хурсанд бўлишдан кўра, кўпроқ хавотир тортади киши. Хавотирдан бошинг чиқмайди. Шу ёш — қиз бола учун ҳам ўғил бола учун ҳам жуда хавфли ёш.

— Ҳаммаси тарбияга боғлиқ,— деди меҳмон хоним.

— Гапингиз тўғри,— деди графиня давом этиб.— Худога шукур, ҳанузгача болаларимизнинг энг яқин дўстиман, булар мендан ҳеч гапни яширадиган сирлари йўқ, деб нотўғри ўйладиган кўп ота-оналарнинг янгилишини такрорлаб,— мен шуни биламанки, ҳамма вақт қизларимнинг бирини *confidente*² ўзим бўламан. Николинъка ҳам минг шўх бўлмасин (бola албатта шўх бўлади-ю), ҳар қалай, петербурглик ёшлардай бўлмайди.

Ўзи учун чигал келиб қолгани масалаларни ҳамма вақт ажойиб иш дейиши билан ҳал қиласидиган граф:

¹ тоғавачча-ю, аммаваччалар ҳушёр бўлиши керак.

² Маслаҳатчииси.

— Ҳа, жуда, жуда ҳам ажойиб болалар; қаранг, гусар бўлмоқчи, нима ҳам дейсиз, та chère! — деди.

— Кичкина қизингиз мунча ҳам ширин! — деди меҳмон хоним,— Ўт-а, ўт.

— Ҳа, ўт,— деди граф.— Менга тортган! Ҳаммадан товушини айтинг, ўз қизим бўлса ҳам мақтаб қўйай: ғалати ашулачи, иккинчи Саломони бўлади. Унга ашула ўргатгани бир итальянни олдик.

— Ҳали эрта эмасми? Шу ёшда ашула ўрганиш товушга зиён қилади, дейишади.

— Йўғ-е, эрта эмас! — деди граф.— Оналаримиз қанақа қилиб ўн икки, ўн уч ёшда эрга тегишган?

Графиня мийифида кулар экан, Бориснинг онасиға қаради.

— Бу ҳам ҳозирданоқ Борисни яхши кўриб қолган! Унчамунча ҳам эмас! — деди ва кўнглида сақлаб юрган гапини очиб давом этди.— Мен уни қаттиқ тутсам, кўз-қулоқ бўлиб турсам... Худо билади, улар яшириқча нималар қилишар эди (графиня «ўпишар эди», демоқчи бўлди), Ҳозир эса мен ҳар бир сўзини биламан. Кечқурунлари ўзи югуриб келиб ҳамма гапни айтиб беради. Эҳтимол, мен уни жуда эркалатиб қўяётгандирман, лекин, назаримда, шундоқ бўлгани яхши. Мен каттасини қаттиқ тутган эдим.

— Ҳа, мени тамом бошқача тарбия қилганлар,— деди кулимсираб, катта чиройли қизи графиня Вера.

Лекин бу табассум одатдагича Веранинг чиройини очмади: аксинча, унинг юзига ғайритабии тус кирди ва шунинг учун у совуқ кўринди. Вера чиройли, ақлли зеҳни ўткир, одобли ва хушвоноз қиз бўлиб, унинг ҳозир айтган гапи ҳам тўғри ва ўринли эди; бироқ, ажабки, меҳмон хоним ҳам, графиня ҳам унга худди «бу гапни нега айтди», дегандай ҳайрон бўлиб қарашди-ю, ноқулай ахволда қолишиди.

— Тўнгич болага ҳамма вақт бино қўйиб, фавқулодда иш қилмоқчи бўлишади,— деди меҳмон хоним.

— Сизга очишини айтаю қўйай, та chère! Графиня Верага бино қўйган эди, ҳа, дуруст, ҳартугул яхши қиз бўлди,— деди граф ва «балли», дегандай Верага кўз қисиб қўйди.

Меҳмонлар тушки овқатга келгани ваъда бериб жўнашибди. Графиня уларни кузатар экан:

— Бу нима қилганларинг! Ўтириб эдиларинг-да! — деди.

Наташа меҳмонхонадан югуриб чиқиб кетганида гулхона гирди. Гулхонада тўхтаб меҳмонхонага қулоқ солди ва Бориснинг чиқишига кўз тутди. У бетоқат бўлиб, типирчилаб, Борис тезда чиқа қолмагани учун йиғлай деб турган эдикни, ёш йигитнинг секин, салмоқли қадам товуши эшитилди. Наташа дарҳол гултуваклар орасига кириб беркинди.

Борис уйнинг ўртасига келиб тўхтади-да, орқа-олдига қаради, мундириининг енгига қўнгган фуборни қоқди ва ойнанинг олдига келиб, чиройли юзини сийнага сола бошлади. Наташа писиб ўтирган жойида унга қарап, нима қиласар экан, деб кутар эди. Борис ойнанинг олдидаги бирпас турди-ю, жилмайиб, эшикка томон юрди. Наташа уни чақирмоқчи бўлди-ю, яна чақирмади.

— Майли, хўп қидирсинг,— деди у ўз-ўзига.

Борис эшикка чиқиши биланоқ нариги эшикдан қипқизариб, йиги аралаш қаҳр билан алланималар деб пичирлаб Соня кирди. Наташа Соняга қарши югуриб чиқмоқчи бўлиб бир интилди-ю, яна тўхтаб, яна нималар бўлишини шўерда туриб кузатмоқчи бўлди. У ўзининг бу қилмишидан завқ қилиб ўтирас эди. Соня алланималар деб пичирлаб меҳмонхона эшигига қарап эди. Эшикдан Николай чиқди.

— Соня! Сенга нима бўлди? Одам шундай бўладими? — деди Николай унинг олдига югуриб келиб.

— Ҳеч нарса, ҳеч нарса, қўйинг! — деб Соня йиғлаб юборди.

— Нима бўлганини биламан.

— Билсангиз, жуда яхши, боринг ўша қизнинг олдига.

Николай унинг қўлидан ушлар экан:

— Сооня! Менга қара! Бўлмаган бир гап учун ҳам мени, ҳам ўзингни қийнашинг яхшими? — деди.

Соня қўлини тортиб олмади, лекин йиғидан тўхтади.

Наташа қимирламасдан, нафас олмай кўзлари чакнаган ҳолда буларга қараб, «Бу ёги нима бўлар экан?» — деб ўйлар эди.

— Соня! Менга жону жаҳон керак эмас. Менинг жону жаҳоним сен! — деди Николай.— Мен буни сенга исбот қиласман.

— Унақа гапларинг менга ёқмайди.

— Хўп-хўп, гапирмайман, кечир, Соня! — деб Николай Соняни қучоқлаб ўпди.

«Вой, мунча ҳам яхши», деди Наташа ичидан ва Соня билан Николай чиқиб кетгандан кейин уларнинг кетидан чадибо, Борисни чақирдди.

— Борис, бу ёққа келинг! — деди Наташа худди бир зарур иши бордай ҳийла билан.— Сизга бир гапим бор. Бу ёққа, бу ёққа,— деди-да, Борисни гулхонага олиб кириб, ўзи яширган жойга олиб борди. Борис кулим-сираганича унинг кетидан борар экан:

— Қанақа *gap* экан? — деб сўради.

Наташа хижолат тортиб, атрофига қаради-да, гултувакка ташлаган қўғирчоғини кўриб қўлига олди.

— Ўпинг қўғирчоқни! — деди.

Борис унинг яшиаб турган юзига диққат билан мулойим назар ташлади-да, индамади.

— Ўпмайсизми? Ундоқ бўлса, бу ёққа келинг,— деди Наташа, гуллар орасига кириб, қўғирчоқни ташлади-ю: — Яқинроқ, яқинроқ! — деб пичирлади. Ў Борисни енгидан тутди, қип-қизариб кетган юзида ҳам тантана, ҳам кўркув аломати кўринар эди.

Ў Бориснинг юзига манглай остидан кулимсираб қаради-да, ҳовлиққанидан йиғлаб юборгудай бўлиб, секингина:

— Мени-чи, мени ўпмайсизми? — деди.

Борис қизариб кетди.

— Жуда ғалатисиз-а! — деди Борис ва нима қилишини билмай, нима бўлар экан, деб қизарганича қизга томон энгашди.

Наташа бирдан гултувакнинг устига иргиб чиқди-да, ундан баландроқ бўлиб олиб, яланғоч нозик билакларини Бориснинг бўйнига солиб қучоқлади, бошини бир силкиб, сочини орқага ташлади-да, унинг қоқ лабидан ўшиб олди.

Наташа гултуваклар орасидан гулларнинг нариги томонида лип этиб ўтди ва бошини қуйи солиб тўхтади.

— Наташа,— деди Борис,— ўзингиз биласизми, мен сизни яхши кўраман, лекин...

— Мени жуда яхши кўрасизми? — деди Наташа, унинг сўзини бўлиб.

— Ҳа, жуда яхши кўраман, лекин ҳозир бунаقا ишларни... Яна тўрт йил... Ўшандада мен сизга уйланишни сўрайман.

Наташа ўйланиб қолди-да, нозик бармоқлари билан санаб:

— Ўн уч, ўн тўрт, ўн беш, ўн олти... Бўити! Гаи шуми?— деди.

Унинг яшнаган юзида хурсандлик ва хотиржамлик нишонаси бўлган табасссум пайдо бўлди.

— Гап шу! — деди Борис.

— Умрбод-а? — деди қиз,— ўла ўлгунча-я?

Наташа у билан қўл ушлашиб гул-гул очилганича баравар секин-секин қадам ташлаб, истироҳат бўлмасига қараб кетди.

XI

Графиня келди-кетдидан шунчалик чарчадики, ортиқ меҳмон қабул қила олмаслигини айтиб, швейцарга, қутлагани келган ҳамма кишиларни дастурхонга таклиф қилишини буюрди. Графиня ёшлик дўсти бўлган ва Пётрбургдан келганидан буён дурустгина гаплаша олмаган дугонаси княгиня Анна Михайловна билан холи суҳбатлашмоқчи эди. Ёқимли юзлари йиғламсирагандай кўринган Анна Михайловна графинянинг креслосига яқинроқ сурилиб ўтириди.

— Мен сендан ҳеч нарсани яширмайман,— деди Анна Михайловна.— Эски дугоналардан оз қолдик. Шунинг учун мен сени энг қадрли дўстим деб биламан.

Анна Михайловна Вера га бир қаради-ю, гапдан тўхтади. Графиня дугонасининг қўлинни қисиб қўйди.

— Вера,— деди графиня, афтидан, унча эрка бўлмаган катта қизига қараб.— Мунча ҳам бефаҳм бўлмасала-ринг? Нима қиласан бу ерда? Бор, укаларинг олдига ё...

Гўзал Вера, афтидан, ҳеч оғринмади шекилли, кинояомуз илжайди.

— Шуни илгарироқ айтганингизда, онажон, аллақачон чиқиб кетар эдим,— деди-да, ўз уйига чиқиб кетди.

У истироҳат бўлмаси ёнидан ўтиб кетаётганида икки деразанинг олдида турган Наташаю Борис билан Соняю Николайнин кўрди. У тўхтаб заҳарханда қилди. Соня Николайнинг ёнида ўтирас, Николай эса, биринчи марта ёзган шеърини Соняга кўчириб бермоқда эди. Иккинчи деразанинг олдида турган Наташа билан Борис Вера кириши билан жим бўлишиди. Соня билан Наташа ҳудди бир гуноҳ

қилгандай ва шу билан бирга мамнун бир чөхра билан Верага қарашди.

Бу қувноқ ошиқча ва маъшуқчаларни кўрганда Веранинг кулгиси ва завқи келар эди. Бироқ бу ҳол, афтидан, Верада ҳеч қандай ёқимли ҳис уйғотмади.

— Менинг нарсамга тегманглар, деб.неча марта айтдим, ўз уйларинг бор-ку,— деди-да, Вера Николайнинг олдидан сиёҳдонни йиғиштириб олди.

— Ҳозир, ҳозир,— деди Николай қаламини ботириб.

— Сизларнинг ҳамма ишларинг bemavrid,— деди Вера.— Ҳали меҳмонхонага шундай югуриб кирдиларингки, сизлар учун бошқалар уялди.

Унинг сўзи ҳақ бўлганлиги учун бўлса керак, ҳеч ким ўнга гап қайтармади ва тўртови ҳам бир-бирига қарашиб олди. Вера сиёҳдонни кўтарганича уйда айланиб қолди.

— Муштдай бошларингдан Наташаю Борис билан яна сизларнинг ораларингда нима сир бўлар эди ҳалитдан, бўлмаган гап!

Наташа ҳимояткорона бир тарзда секин:

— Вера, сенинг нима ишинг бор? — деди.

Наташа, афтидан, бугун ҳаммага одатдагидан кўра хушмуомала ва меҳрибонроқ эди.

— Келишмаган қилиқлар,— деди Вера,— сизлар учун мен уяляпман. Пичир-пичирга бало борми?

— Ҳар кимнинг ўз сири бўлади. Биз Берг икковинг билан ишимиз йўқ-ку,— деди Наташа қизишиб.

— Албатта, ишларинг бўлмайди-да, — деди Вера.— чунки мен ҳеч беўрин иш қилмайман. Сенинг Борисга қилган муомалаларингни аямга айтиб берай-чи, нима қилас экансан.

— Наталья Ильинична менга ҳеч ножёя муомала қилгандари йўқ, мен ҳеч нарса деёлмайман,— деди Борис.

— Кўйинг, Борис, сиз шунақа ҳам дипломатсизки *diplomat* сўзи болалар орасида ўзлари берган айрим бир маънода кўп ишлатилар эди), одам зерикиб кетади,— деди Наташа ғазабланганидан товуши титраб,— нега ҳадеб менга ёпишавёради? Сен ҳеч қачон бунинг фаҳмига етмайсан,— деди Верага қараб,—чунки сен ҳеч қачон ҳеч кимни яхши кўрган эмассан: сенда кўнгил бор эканми: сен фақат *mадame de Genlis*¹ (ҳақорат ҳисобланган бу лақабни Верага Николай кўйган эди) холос, сенинг бирдан-бир дил-

¹ де Жанлис хонимсан.

хушлигинг — бирорларнинг дилини сиёҳ қилиш. Ҳар қанча қилиғинг бўлса, Бергингга қилавер, бизнинг ишимиз йўқ,— деди Наташа бидирлаб.

— Ҳар қалай, мен меҳмонлар олдида йигит кетидан югуриб юрмайман...

— Хўп, бўлди, муродингга етдинг,— деди Николай, сўзга аралашиб,— сассиқ гапларни айтиб, ҳамманинг дилини сиёҳ қилдинг. Юринглар, болалар бўлмасига чиқамиз.

Тўртови, ҳуркитилган қушлар галасидай ўрнидан турди-ю, уйдан чиқиб кетишиди.

— Сассиқ гапни менга сизлар айтдиларинг, мен ҳеч кимга ҳеч нарса деганим йўқ,— деди Вера.

Эшик орқасидан уларнинг кулиб:

— Madame de Genlis! Madame de Genlis¹! — деган товушлари эшитилди.

Ҳамманинг ғашига тегадиган ва ёқимсиз гапларни айтиган гўзал Вера жилмайди-да, улардан эшигтан гаплари, афтидан, таъсир қилмади шекилли, ойна олдига бориб шарфини, сочини туздатди; чиройли юзини кўргач, афтидан, яна ҳам ҳоври босилиб, хотиржам бўлди.

Меҳмонхонада суҳбат давом этар эди.

— Ah! chère,— деди графия,— менинг ҳаётимнинг ҳам tout n'est pas rose². Наинки мен du train, que nous allons³ бойлигимиз узоққа етмаслигини билмасам! Бу клуб ҳам, эримнинг меҳрибонлиги ҳам. Қишлоқда турсак ҳам дам оляпмиз дейсанми? Театр, ов, яна нима балолар. Менинг тўғримда гапиришининг ҳожати борми! Сен қандай қилиб шу ишларнинг уддасидан чиқдинг? Мен кўпинча сенга ҳайрон қоламан, Annette, сен шу ёшга кириб ўзинг якка аравада юрасан, Москвага, Петербургга бориб, ҳамма министрларга, ҳамма аъёнларга учрайсан, ҳаммаси билан муомала қила биласан. Ҳайрон қоламан! Шуларнинг ҳаммасини қандоқ уdda қиласан? Мен бунаقا ишларнинг ҳеч уддасидан чиқмайман.

— Оҳ, жигарим! — деди княгиня Анна Михайловна. Ўнтаю битта севган ўғлинг билан беваю беҳимоя қолишини

¹ де Жанлис хоним! де Жанлис хоним!

² ҳаммаси гул эмас.

³ Шу килда ҳаёт кечирганимизда.

худо ҳеч кимниг бошига солмасин. Бошингга тушгандан кейин ҳаммасига ўрганасан,— деди княгиня Анна Михайловна бир қадар ифтихор билан.— Башимга тушган ишнинг ўзи йўл кўрсатди. Улуғлардан биронтасини кўриш керак бўлса, мен «*grâce* ипе *telle*¹ фалончини кўрмоқ истайди», деб хат ёзаману тўғри боравераман. Извошга тушаману икки марта, уч марта, тўрт марта, ишқилиб, то ишим битгунча қатнайвераман. Менинг тўғримда одамлар нима деб ўйласа, ўйлайверсин, менга барибир.

— Хўш, Боря тўғрисида кимга илтимос қилдинг? — деб сўради графиня.— Борисинг аллақачон гвардиячи офицер бўлди, Николушка бўлса юнкер бўлиб кетяпти. Ҳаракат қилгудай ҳеч кими йўқ. Сен кимга илтимос қилдинг?

— Князъ Василийга илтимос қилдим. У жуда меҳри бончилик қилди. Дарров рози бўлиб, подшо ҳазратларига маълум қилди,— деди Анна Михайловна хурсанд бўлиб ва бу мақсадга эришиш учун кўрган барча хўрликларини бутунлай унутиб.

— Князъ Василий қариб қолиптими? — деди графиня.— Мен уни Румянцевларникида бўлган театрларимида кўрганимча учратганим йўқ. Мени эсдан чиқарган бўлса керак, деб ўйлайман.

— Il me faisait la cour²,— деди графиня табассум билан ўша вақтларни эслаб.

— Ҳамон ўша,— деди Анна Михайловна,— ҳамон илтифоткор, ширинсўз. Les grandeurs ne lui ont pas tourné la tête du tout³. «Афсуски, сизга қиласидиган хизматим арзирли эмас, азизим княгиня, буюраверинг», дейди менга. Яхши, жудаям яхши одам. Ниҳоятда меҳрибон. Биласанки, Nathalie, мен ўғлимни қанчалик яхши кўраман. Унинг баҳти учун нималар қилмас эдим. Лекин шароитим шу қадар ёмон,— деди Анна Михайловна маъюслик билан товушини пасайтириб,— шу қадар ёмонки, ҳозир ҳеч айтиб бўлмайдиган бир аҳволга тушиб қолганман. У қуриб кетгур судли ишимга бутун топган-тутганим кетди-ю, лекин натижа йўқ. Биласанми, à la lettre⁴ бир тийинсиз қоламан, Борисга қандай уст-бош қилиб беришни билмайман,—

¹ Фалон княгиня.

² Менинг кетимдан юрган эди бир вақтлар.

³ Мартаба уни айнитмапти,

⁴ баъзан,

деди-да, княгиня рўмолчасини олиб йиглади.— Менга беш юз сўм шул керак, лекин қўлимда битта йигирма беш сўмлик қоғоздан бошқа ҳеч нарса йўқ. Ана шу аҳволдаман... Энди бирдан-бир умидим граф Кирилл Владимирович Безухондан. Агар у отахонлик қилиб (Борисни у чўқинтирган-ку) қўлламаса — Боряга бирон нарса тайин қилмаса, бутун ҳаракатларим бекорга кетади: Боряга кийим қилиб беролмайман.

Графиня кўз ёши қилди ва ниманидир ўйлаб жим қолди.

— Гарчи бундай хаёлларга бориш гуноҳ бўлса ҳам,— деди княгиня,— мен кўпинча шуни ўйлайман: мана, дейман, граф Кирилл Владимирович Безухов ўзи якка... Қанча молу дунёси бор... Нима учун дунёда турипти, унга дунёда туришнинг ўзи бир оғир юқ-ку? Боря эса, энди кўз очиб дунёни кўрятти.

— У Борисга бирон мерос қолдирав, дейман,— деди графиня.

— Худо билади, chére amie!¹. Бу бойлар, тўралар шунаقا ҳам худбинки. Лекин мен, ҳарқалай, ҳозир Борисни олиб, тўғри олдига бораман-да, бор гапни айтаман. Ўғлининг ҳаёт-мамоти шунга боғлиқ бўлгандан кейин одамлар менинг тўғримда нима деса деяверсин, менга барибир,— деди княгиня ўрнидан туриб.— Ҳозир соат икки бўлди. Тушлигинглар соат тўртда тайёр бўлади. Унгача бориб келаман.

Вақтдан истифода қила биладиган, корчалон Петербург хонимларидан бўлган Анна Михайловна ўғлини чақиришиб, у билан бирга даҳлизга чиқди.

— Яхши қол, жигарим,— деди кузатиб чиқсан графиняга,— худо дегинки, ишим ўнгидан келсин,— деди ўғлидан яшириқча шивирлаб.

— Граф Кирилл Владимировичниги бораётисизми, ма chèrè? — деди граф ҳам ошхонадан даҳлизга чиқиб.— Агар граф дурустроқ бўлса, Пьерга айтингки, бизникиги тушки овқатга келсин. У бизникиги келиб болалар билан танца қилиб юради. Албатта айтинг, ма chèrè. Қани, кўрамиз, бугун Тарас қанақа ҳунар кўрсатар экан. Бугун бизникида бўладиган тушлик граф Орлов-никида ҳам ҳеч қачон бўлган эмас,— деди.

¹ дўстим!

Она-бала тушиб келган графиня Ростованинг каретаси похол тўшалган кўчадан ўтиб, граф Кирилл Владимирович Безуховнинг ҳовлисига кирганда, Анна Михайловна эски салопнинг тагидан қўлини чиқариб, хушомадомуз меҳри-бонлик билан ўғлининг қўлини секин босди-да:

— Mon cher Boris,¹ — деди, — яхшилаб кўришгин, ҳолаҳвол сўрагин. Граф Кирилл Владимирович ҳар қалай сенинг чўқинтирган отанг бўлади, сенинг келажагинг шу кишига боғлиқ. Эсингдан чиқарма, mon cher,² қўлингдан келганча яхшилаб кўриш...

— Агар бу ишдан хўрликтан бошқа бирон нарса чиқишини билганимда эди... — деди ўғли совуққина. — Лекин сизга вайда берганим учунгина қиласман.

Швейцар эшик олдида кимнингдир каретаси турганига қарамай (швейцар орқали ичкаридан ижозат сўрамай тўғри икки томони ойнакорлик жавонлар ва булар орасига ҳайкаллар қўйилган йўлакка кирган) ота-болага бошдан-оёқ разм солиб, эски салопга диққат билан қаради-да, ким керак — княжналарми ёки графми, деб сўради ва траф керак эканлигини билиб, граф жаноблари бугун оғирроқ, шунинг учун ҳеч кимни қабул қилмайдилар, — деди.

— Қайтиб кетаверсак ҳам бўлади, — деди Борис французчалаб.

— Mon ami!³ — деди онаси ялинган товуш билан яна ўғлининг қўлини ушлаб, худди бу ушлаши ўғлига тасалли берадиган ёки унинг ғашига тегадигандай.

Борис индамади, шинелини ечмасдан онасига савол назари билан қаради. Анна Михайловна швейцарга қараб, майин товуш билан:

— Иним, — деди, — мен граф Кирилл Владимирович қаттиқ бетоб эканликларини биламан... шунинг учун ҳам келган эдим... Мен қариндошлари бўламан... Мен у кишини безовта қилмайман, иним... Мен князъ Василий Сергеевични кўрсам бас, у киши шу ерга тушганлар. Кириб айт.

Швейцар қовогини солиб, қўнғироқнинг ипини тортди-да, ичкарига томон ўгирилган ва юқоридан чопиб тушиб,

¹ Боренька.

² бўталофим.

³ Жигарим.

зинанинг муюлишидан қараб турган, пайпоқ, бошмоқ ва фрак кийган офицантга:

— Княгиня Друбецкая князь Василий Сергеевичнинг ҳузурларига кирмоқчилар,— деб қичқирди.

Анна Михайловна девордаги катта Венеция ойнасига қараб, бўялган шоҳи кўйлагининг бурмаларини тузатдида, зинага тўшалган гиламдан эски бошмоқлари билан шахдам қадам ташлаб, юқорига чиқиб кетди.

У яна қўл теккизиши билан ўғлининг ғашига тегиб:

— Mon cher, vous m'avez promis¹, — деди.

Ўғли ерга қараганича, унинг кетидан жимгина борар эди.

Улар залга киришди, бундаги эшиклардан бири князь Василийга ажратилган уйнинг эшиги эди.

Она-бала уйнинг ўртасига келиб, олдиларидан югуриб чиқиб қолган кекса офицантдан йўл сўрамоқчи бўлишганда, эшиклардан бирининг мис тутқичи буралди ва ундан енгил бархит пўстин кийиб, битта юлдуз таққан князь Василий чиройли ва қора соч бир эркак кишини кузатиб чиқди. Бу одам петербурглик машҳур доктор Lorrain эди.

— C'est donc positif,² — деди князь.

— Mon prince, «egregere humanum est», mais...³ — деб жавоб берди доктор, лотин сўзларини французча талаффуз билан айтиб.

— C'est bien, c'est bien...⁴

Князь Василий ўғли билан келган Анна Михайловнага кўзи тушгач, докторни бош эгиб кузатди ва индамай, лекин савол назари билан қараганича уларнинг олдига келди. Борис оиласининг кўзларида тўсатдан пайдо бўлган маъюслик аломатини пайқаб, жилмайиб қўйди.

— Оҳ, буни қаранг-а, князь, қандай оғир кунларда сиз билан кўришишга тўғри келди-я... Азиз беморимизнинг аҳволлари қалай? — деди Анна Михайловна, худди князь Василийнинг совуқ, таҳқиромуз тикилиб қараб турганлигини пайқамагандай.

Князь Василий аввало унга, сўнгра Борисга ҳайрон бўлиб, ҳатто тушунолмагандай назар ташлади. Борис одоб билан таъзим қилди. Князь Василий унинг саломига жавоб

¹ Дўстим, менга сўз берсансан.

² Ростини айтдингизми?

³ Князь, одам боласи деган янглишмай иложи йўқ...

⁴ Яҳши, яҳши...

бермасдан, Анна Михайловнага ўгирилди ва унинг саволига, бом ва лаб ҳаракати билан «бемордан умид йўқ» деган маънода жавоб берди.

— Наҳотки? — деди Анна Михайловна ваҳима билан.— Вой, шўрим қурсин! Худо кўрсатмасин... Бу менинг ўғлим,— деб тушунтириди Борисни кўрсатиб.— Сизга ўзи миннатдорчилик билдиргани келди.

Борис яна бир марта одоб билан таъзим қилди.

— Бизга қилган бу яхшилигингиэни, князъ, ҳеч қаҷон унутмайман, ишонинг.

— Сизга яхшилик қила олганимга хурсандман, азизим Анна Михайловна,— деди князъ Василий ёқасини тузатиб. У ҳар бир ҳаракати ва сўз оҳангি билан бу ерда, яъни Моҳквада, ҳимояси остида бўлган Анна Михайловна олдидা ўзини Петербургда Анна Шерерникида бўлган сухбатдагидан ҳам ортиқроқ такаббур тутар эди.

— Яхши хизмат қилишга ва унвонингизга муносиб бўлишга ҳаракат қилинг,— деди у Борисга жеркиброқ муомала қилиб.— Хурсандман... Сиз бу ерда отпускада юрибсизми? — деди яна лоқайдлик билан жеркиброқ.

Борис князнинг жеркиброқ гапирганига хафа ҳам бўлмасдан, у билан гаплашгани хоҳиш ҳам кўрсатмасдан:

— Бошқа жойга тайин қилинган эдим, жўнагани буйруқ кутиб турибман, жаноблари,— деди. Лекин бу гапни шундай осойишта ва одоб билан айтдики, князъ Василий унга тикилиб қаради.

— Волидангизникида турибсизми?

— Мен графиня Ростованинида турибман,— деди Борис ва яна «жаноблари» сўзини қўшиб қўйди.

— Бу ўша Nathalie Шиншинага уйланган Илья Ростов,— деди Анна Михайловна.

— Биламан, биламан,— деди князъ Василий, бир қиёндаги товуши билан — Je n'ai jamais pu concevoir, comment Nathalie s'est décidée à épouser cet ours mal-léché! Un personnage complément stupide et ridicule. Et loueur à ce qu'on dit.¹

— Mais très brave homme, mon prince,² — деди Анна Михайловна маъюс табассум қилиб, худди граф Ростовнинг

¹ Мен ҳеч тушуна олмадим: Наталья қандоқ қилиб шу ифлос айиққа тегди экан? Мутлақо фаҳму фаросати йўқ, ғалати бир одам. Бунинг устига қиморбоз ҳам дейиншади.

² Лекин яхши одам, князъ.

шўндаи фикрга сазовор эканини билиб, чол бечоранини гуноҳини тилаётгандай.

Княгиня бир оз жим қолди-ю, худди ҳозир йиғлаганга ўхшаган юзида зўр қайфу кўрсатиб:

— Докторлар нима дейишади? — деди.

— Унча умид йўқ,— деди князъ

— Менга ва Борисга қилган яхшиликлари учун граф тогамга яна бир марта миннатдорчилик билдирсан деган эдим-а. C'est son *filieu*,¹ — деди, худди бу гапни эшитиб, князъ Василий ҳаддан зиёда хурсанд бўладигандай.

Князъ Василий ўйлаб туриб афтини буриштириди. Анна Михайловна билдики, князъ Василий унинг граф Безухов ёзган васиятномага шерик бўлиб чиқишидан ҳадисираётиди,— шунинг учун уни хотиржам қилишга шошилди.

— Агар менинг граф *тоғамга* муҳаббатим, садоқатим бўлмаганда эди,— деди княгиня, худди графни ўзига жуда яқин тутгандай,— мен уни яхши биламан, олижаноб, оққўнгил одам, лекин ҳозир унинг ёнида фақат княжна-лар бор, холос. Улар ҳали ёшлар...— деди-ю, бошини қуий солиб, пиҷирлаб сўради: — охират қарзини адо қилидимикан, князъ? Охирги дамлар ғанимат-ал Бундан ёмони йўқ, агар ўсал бўлса, уни шунга тайёр қилиш керак. Биз хотинлар, князъ,— деди жилмайиб,— бунаقا нарсаларни қандоқ айтишни биламиз. Мен кириб кўришим зарур эди. Бу менинг учун қанчалик оғир бўлса ҳам, майли, азоб-укубат чекишига ўрганиб қолганман.

Князъ, афтидан, Анна Шерернинг уйидаги сингари бу ҳам ҳам Анна Михайловнадан осонликча қутула олмас-лигига кўзи егди.

— Сизнинг киришингиз унча зарар қилмайдику-я, chère, Анна Михайловна,— деди князъ.— Сабр қилайлик; докторлар кечгача аҳвол маълум бўлади, дейишган эди.

— Бунаقا вақтларда сабр қилиб бўлмайди-да, князъ Pensez, il y va du salut de son ûme... Ah! c'est terrible, les devoirs d'un crétien...²

Шу чоғ ичкариги уйнинг эшиги очилиб, графнинг жиян-ларидан бири қовоғи солиқ, башараси совуқ, оёғига нисба-тни бели ниҳоят даражада узун бўлган княжна чиқди.

Князъ Василий қайрилиб унга қаради-да:

¹ У киши бунинг чўқинтирган отаси.

² Ахир, гап унинг охирати тўғрисида боряпти. Оҳ! Бундан ёмони йўқ, христианнинг бўйнидаги бурчи-я.

— Хўш, аҳволи қалай? — деди.
— Бирдай. Нима ҳам бўлди, бу ерда шунча ғовур...—
деди княжна, Анна Михайловнага танимагандай қараб.
— Ah, chère, je ne vous reconnais pas¹, — деди Анна
Михайловна, очиқ чеҳра билан илжайиб ва йўргалаганича
княжнанинг олдига борди. Je viens d'arriver et je suis
à vous aider à soigner mon oncle. J'imagine, combien vous
avez souffert,² — деди қайгу билан кўзларини пирпиратиб.

Княжна унинг сўзига жавоб ҳам қайтармади, ҳатто
табассум ҳам қилмай чиқди-кетди. Анна Михайловна қўл-
қопини ечди-да, мавқени қўлдан бермасдан креслога ўти-
риб, князъ Василийни ёнига ўтиргани таклиф қилди.

— Борис! — деди ўғлига қараб илжайиб,— мен ҳо-
зир граф тогамнинг олдига кираман, сен, mon ami, унгача
Пьернинг олдига киргин: ҳа, Ростовларнинг таклифини
эсингдан чиқарма. Улар Пьерни тушки овқатга чақири-
шаётитпи. Бормас дейман-а? — деди князга қараб.

Князнинг таъби хира бўлган бўлса керак:

— Аксинча — Je serais très content si vous me débar-
rassiez de ce jeune homme ...³ — деди,— шу ерда ўтиргани
ўтирган. Граф уни бирон марта ҳам ийӯқламади.

У елкасини қисди. Официант Борисни пастга олиб
тушди, кейин бошқа зинадан Петр Кирилловичнинг олдига
олиб чиқиб кетди.

XIII

Пьер Петербургда ўзига муносиб бир амал топишга
ҳам улгура олмади, безорилик қилгани учун дарҳақиқат
Москвага бадарға қилинди. Граф Ростовникида айтилган
гаплар тўғри эди. Пьер миршабни айиққа боғлашда қат-
нашган эди. У Москвага бундан бир неча кун бурун келиб,
одатдагича отасиникига тушди. Гарчи ўзининг қилмиши
Москвада маълум эканлигини, отаси атрофида ўралашиб
юрган ва унга ҳамма вақт ёмон назар билан қарайдиган
хонимлар графикнинг ғашига тегиши учун бу воқеадан фой-
даланишларини билса ҳам, ҳар қалай, келган куниёқ ич-

¹ Вой, азизим, мен сизни танимабман.

² Мен тоғангизга қарашибани сизга ёрдам берай деб келувдим. Хўп
азоб чеккандай кўринасиз.

³ Агар сиз у йигитни кўзимдан нари қилсангиз, жуда хурсанд
бўлар эдим!

карига кирди. У одатда княжналар ўтирадиган мәҳмон-хонага кириб, хонимлар билан саломлашди. Буларнинг иккитаси кашта тикиб, биттаси баланд овоз билан китоб ўқиб ўтирап эди. Буларнинг каттаси — озода, бели узун, Анна Михайловнанинг олдига чиқсан ўша қовоғи солиқ қиз — китоб ўқир, бир-биридан фақат бирининг юқори лабидаги ўзига жуда ярашган холи билан фарқ қиласидиган иккита сўлим ва қизил юзли қиз кашта тикар эди. Пъерни булар худди гўрдан чиқиб келган ёки ўлат теккан кишини кўргандай қарши олишди. Катта княжна китоб ўқишидан тўхтаб, индамай унга қўрқиб кетгандай қаради. Кичиги, юзида холи йўғи ҳам шу тусга кирди. Ҳаммадан кичиги, табиатан хушчақчақ ва шўх бўлган холдори, ҳозир қизиқ ҳодиса бўлишини билиб бўлса керак, кулгиси қистаб буни яшириш учун каштасининг устига энгашди. У ўзини кулгидан зўрға тийиб, ипни пастга тортди ва каштасининг нақшига қараган бўлиб энгашди.

— Bonjour, ma cousine,— деди Пъер,— Vous ne me reconnaissez pas.¹

— Мен сизни жуда ҳам яхши таниб турибман, жуда!

Пъер одатдагича ноқулай тарзда, лекин уялмасдан: — Графнинг соғлиги қалай? Олдига кирсам бўладими? — деди.

— Граф ҳам жисман, ҳам руҳан азоб чекаётитпи, афтидан, сиз унга руҳан кўпроқ азоб бергани хийла меҳнат қилибсиз.

— Графнинг олдига кирсам бўладими? — деди Пъер яна.

— Ҳм!. Агар уни ўлдирмоқчи бўлсангиз, буткул ўлдирив қўя қолай десангиз — кира қолинг. Ольга, бор қарачи, тоғангнинг шўрваси пишдими-йўқми: овқат ейдиган вақти бўлди,—деди ва шу билан улар банд эканликларини, Пъер эса отасини хафа қилиш билан овора бўлган бир вақтда, улар унга ором бериш билан машғул эканликларини Пъерга кўрсатмоқчи бўлди.

Ольга чиқиб кетди. Пъер бир оз турди, қизларга қарди ва бош эгиб:

— Бўлмаса мен уйимда бўламан, кириш мумкин бўлганда, хабар қиласизлар,— деди.

У чиқиб кетди. Унинг кетидан холдор қиз секин ҳиринг-лаб кулиб қолди.

¹ Салом, синглим. Мени танимаяпсизми?

Эртасига князь Василий келиб графнинг уйига тушди.
У Пьерни олдига чақириб, бундай деди:

— Mon cher, si vous vous conduisez ici, come à Petersbourg, vous finirez très mal; c'est tout ce que je vous dis.¹
Граф жуда бетоб, унинг олдига киришинг ҳеч керак эмас.

Шундан кейин Пьер билан ҳеч кимнинг иши бўлмади,
у кунни болохонадаги бўлмасида ёлғиз ўтказди. Борис
кирган вақтда Пьер уйида нари-бери юрар, ҳар замон
бурчакда тўхтаб, худди душманга қилич солаётгандай
деворга мушт ўқталар ва кўзойнагининг тепасидан хўм-
райиб қараб, алланарсалар деб жаврар, елкасини қисар,
қўлларини силкиб, яна юришда давом этди.

— L'Angleterre a vécu,²— деди у қовоғини солиб ва
кимнидир бармоғи билан кўрсатиб.— M. Pitt comme à
traître la nation et au droit des gens est condamné à³... деди.
У шу пайтда ўзини Наполеон ҳис қилиб, қаҳрамони билан
хатарли Па-де-Кале бўғозидан ўтиб, Лондонни забт эт-
гану энди Питтнинг жазоси нима эканлигини айтмоқчи
эдики, уйга кириб келган ёш, келишган ва чиройли офи-
церни кўриб қолди. Юришдан тўхтади. Пьер чет элга кет-
ганда Борис ўн тўрт яшар бола эди, шунинг учун уни мут-
лақо эсдан чиқарган эди, лекин шундай бўлса ҳам ўзига
хос абжирлик ва меҳрибонлик билан унинг қўлидан уш-
лади-да, дўстона табассум қилди.

— Мен эсингизда бордирман-а,— деди Борис шошил-
масдан, ёқимли табассум билан.— Мен онам билан графни
кўргани келган эдим, лекин графнинг тоби йўқроқ шекилли.

— Ҳа, тоби йўқ шекилли. Унга ҳеч ором беришмайди,—
деди Пьер, бу йигит ким эканлигини эслашга тиришиб.
Борис Пьернинг танимаётганигини пайқади-ю, ўзини
танитишини лозим топмади-да, заррача ҳам тортинмасдан
унинг кўзларига қаради.

Пьер учун ноқулай бўлган хийла узоқ жимликдан сўнг,
Борис:

— Граф Ростов сизни бугун тушки овқатга келишин-
гизни сўради,— деди.

— Ҳа! Граф Ростов-а! — деди Пьер қувониб.— Сиз
унинг ўғли Ильямисиз? Буни қаранг-а, мен сизни танимай

¹ Азизим, агар бу ерда ҳам Петербургдаги қилиқларингизни қила-
диган бўлсангиз, оқибати ёмон бўлади, билиб қўйинг.

² Англияning кунни битди.

³ Питт, миллат ва халқ ҳуқуқига хиёнат қилганлиги учун унинг
бирдан-бир жазоси...

туриб өдим-а, т—те Jasquot...¹ билан Воробьёв тепади-
гига борганимиз эсингизда борми... қачонлар эди.

Борис шошилмасдан, дадил ва бир қадар истеҳзоли
табассум билан:

— Сиз янгишаётисиз,— деди.— Мен Анна Михай-
ловна Друбецкаянинг ўғли Борис бўламан. Илья — граф
Ростовнинг оти, унинг ўғли — Николай бўлади. Мен ҳеч
қанақа т—те Jasquot ни ҳам билмайман.

Пьер, худди исқабтопар ёки ари талагандай, қўл ва
бошини силкиди.

— Э, буни қаранг-а! Ҳаммаёқни чалкаштириб юбори-
ману. Москвада қариндош-уруғимиз шунча кўпки! Сиз
Борис... ҳа. Мана энди англашиб олдик. Хўш, Булон экспе-
дицияси тўғрисида қандай фикрдасиз? Наполеон канал-
дан ўтиб олса, инглизларнинг ҳоли ёмон бўлар дейман?
Менинг фикримча, бундай экспедиция бўлиши жуда мум-
кин. Вилльнев бу ишнинг уддасидан чиқар!

Борис Булон экспедицияси ҳақида ҳеч нарса билмасди,
чунки газета ўқимасди ва Вилльневни ҳам биринчи марта
ешитиши эди.

— Биз бу ерда, Москвада, сиёсатдан кўра кўпроқ зиё-
фат, ғийбат билан машғулмиз,— деди Борис ўзига хос
лоқайдлик ва истеҳзо билан.— Бу гаплардан ҳеч хабарим
йўқ, ўйлаганим ҳам йўқ. Москва ҳаммадан кўра ғийбат
билан машғул,— деди у сўзини давом эттириб.— Энди
сиз билан граф оғизга тушгансизлар.

Пьер, худди ҳамсуҳбати айтишга айтиб қўйиб, кейин-
чалик пушаймон бўладиган бирон гап айтишдан қўрқкан-
дай, мулоим табассум қилиб қўйди. Лекин Борис Пьер-
нинг кўзига қараб бемалол, очиқдан-очиқ ва оддий бир
тарзда гапирав эди.

— Москванинг ғийбатдан бўлак қиласидиган иши йўқ,—
деди Борис давом этиб.— Ҳозир ҳамманинг фикри ёди:
граф молу дунёсини кимга қолдиришида, ҳолбуки граф,
эҳтимол, ҳаммамиздан ҳам кўпроқ яшар, мен буни чин
кўнглимдан тилайман...

— Ҳа, жуда оғир аҳвол,— деди Пьер унинг сўзига
қўшилиб,— жуда оғир.— Бу офицернинг ўзини ноқулай
аҳволда қолдирадиган бирон гап бошлаб қўйишидан Пьер
ҳамон хавотирда эди.

— Сиз, эҳтимол,— деди Борис бир оз қизариб, лекин

¹ мадам Жако...

товушини ҳам вазиятини ўзгартирмасдан,— сиз, эҳтимол, ҳамманинг фикри ёди бадавлат графдан бирон нарса олишда деб ўйларсиз.

Пъер ичида «ана, айтмадимми», деб қўйди.

— Агарда мен ҳам менинг онамни шундай кишилар қато-
рига қўшадиган бўлсангиз, жуда хато қиласиз, деб айтиб
қўймоқчи эдим, токи англашилмовчилик бўлмасин. Биз жуда
камбағалмизу, лекин мен ўзим тўғримда сизга айтиб қўяй:
отангиз бой одам бўлганлиги учун ҳам мен ўзимни унга
қариндош деб билмайман: на мен, на онам ҳеч қаҷон ундан
ҳеч нарса тاما қилмаймиз ва берган тақдирда ҳам олмаймиз.

Пъер унинг сўзига хийла вақт тушунмай турди, лекин
тушунганидан кейин иргиб дивандан тушди-да, ўзига хос
шошқалоқлик ва қўполлик билан Бориснинг икки би-
лагидан ушлади ҳамда Борисдан кўра ортиқроқ қи-
зарип, хижолат тортган ва афсусланган ҳолда гапира бош-
лади:

— Бу гапингиз ғалати бўлди-ку! Наҳотки мен... ким
ҳам ўйлайдики... Мен яхши биламанки...

Лекин Борис унинг сўзини яна оғиздан олди:

— Кўнглимда борини айтиб қўя қолганимга хурсанд-
ман. Эҳтимол, бу гап сизга малол келар, кечиринг,— деди
Борис Пъерга тасалли бериб, ҳолбуки Пъер унга тасалли
бериши керак эди.— Лекин ишонаманки, сизга бу гапла-
рим қаттиқ тегмагандир деб. Менинг одатим — гапнинг
тўғрисини айтаман-қўяман... Хўш, Ростовларга нима дей?
Тушки овқатга борасизми?

Борис, афтидан, оғир бурчни бўйнидан соқит қилиб,
ўзини ноқулай аҳволдан чиқариб, ҳамсуҳбатини шу аҳ-
волга солганидан кейин, яна очилиб кетди.

— Менга қаранг,— деди Пъер ўзини босиб олиб.— Сиз
ажойиб одам экансиз. Ҳозир айтган гапингиз жуда яхши,
ниҳоятда яхши гап. Албатта, сиз мени билмаймиз, кўп
замонлар кўришмаганимиз... ёш болалар эдик... Сиз мени
аллаким деб ўйларсиз... Мен сизнинг гапингизни жуда
яхши фаҳмлаяпман. Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда
бу гапларни айта олмас эдим, ботина олмас эдим, лекин
жуда соз бўлди. Сиз билан танишганлигимга ниҳоятда
хурсандман. Ажаб,— деди бир оз жим қолганидан сўнг
илжайиб.— Сиз менинг тўғримда нима деб ўйладингиз
экан! — деб кулиб юборди: — Хайр, нима қипти? Бундан
кейин бир-биримиз билан яхшироқ таниш бўламиз. Мар-
ҳамат,— деб Бориснинг қўлини сиқди.— Биласизми, граф-

нинг олдига сира кирганим йўқ. Мени чақирмади... Яхши одам эди, унга ачинаман... Бироқ начора?

— Сиз, Наполеон бўғоздан аскарини олиб ўта олар, деб ўйлайсизми? — деди Борис кулимсираб.

Борис гапни бошқа ёққа бураётганини фаҳмлаб ва шундай бўлганини маъқул кўриб, Пьер Булон экспедициясининг фойда ва заарарларини баён қила бошлади.

Лакей келиб, княгиня Борисга маҳтал эканини айтди. Княгиня кетишга отланган эди. Пьер Борис билан яқинроқ ошна бўлиш учун тушликка боришга вაъда берди, қўзойнагининг устидан унга меҳрибонлик билан қараб, қўлуни қаттиқ сикди... Борис кетгандан кейин уйда Пьер яна узоқ айланиб юрди, лекин энди душманига қилич солаётгандай ҳаракатлар қилмас, бу ақлли, иродали ва мулоҳим ёш йигитни ўйлаб илжаяр эди.

Пьерда бу ёш йигитга нисбатан ёшликтининг дастлабки йилларида, хусусан, танҳолик чоғларида бўладиган ҳеч қандай сабабсиз бир меҳр уйғонди ва у билан албатта дўстлашишга жазм қилди.

Князь Василий княгиняни кузатмоқда эди. Княгиня, рўмомлчаси кўзида, юзидан ёш оқар эди.

— Вой шўрим! вой шўрим! — деди княгиня.— Ҳар нима бўлсан ҳам бўйнимдаги бурчимни ўтайман. Кечаси ётгани келаман. Графни шу аҳволда қўйиб қараб туриб бўлмайди. Ҳар бир дам ғанимат. Княжналар нега пайсалга солишар экан, ҳеч тушуна олмайман. Худо ўзи ёр бўлиб, графни охират қарзини узишга тайёр қилгани мен бир йўл топсан!.. Adieu, mon prince, que le bon dieu vous soutiennie.¹

Князь Василий ўгирилар экан:

— Adieu, ma bonne², — деб жавоб берди.

Она-бона каретага ўтиргандан сўнг, княгиня:

— Оҳ, графнинг аҳволи шундай ёмонки, ҳеч кимни деярли танимайди-я,— деди.

— Мен ҳеч тушунолмайман, ойи,— деди Борис.— У Пьерга қандай қарап экан?

— Ҳаммаси васиятномадан маълум бўлади, ўғлим: бизнинг тақдиримиз ҳам шунга боғлиқ...

— Нега сиз граф бизга бирон нарса қолдиради, деб ўйлайсиз?

¹ Ҳайр, князь, худо ёрингиз бўлсин...

² Ҳайр, азизим.

— Оҳ, дўстим! У шунчалик бой, биз эсак шунчалик камбағалмиз!

— Фақат шунинг ўзи етарли асос бўла олмайди, она жоним...

— Вой шўрим! Вой шўрим! Графнинг аҳволи шундай ёмонки,— деди княгиня кўйиб-пишиб.

XIV

Анна Михайловна ўғли билан бирга граф Кирилл Владимирович Безуховниг жўнагандан кейин графиня Ростова рўмолчасини қўзига қўйган ҳолда ўзи ёлғиз узоқ вақт ўтириди. Ниҳоят, қўнғироқ чалиб оқсочини чақириди.

— Нима бўлди сизга, азизим,— деди зарда билан салгина ҳаяллаб кирган қизга қараб,— ишлагингиз йўқми, нима бало? Ундоқ бўлса, мен сизга бошқа жойдан хизмат топиб берай.

Графиня дугонасининг қайфуси билан унинг камбағал ва фақиригидан хафа бўлгани учун феъли айниб турган эди; унинг феъли айниганлиги ҳамма вақт хизматкорни «сизлаши» ва «азизим», дейишидан маълум бўлар эди.

— Кечирасиз,— деди оқсоч.

— Графни чақиринг.

Граф лапанглаб, хотинининг олдига одатдагича гуноҳкорнамо бир қиёфада келди.

— Хўш, азизим графиням! Рябчиқдан қандай яхши *sauté au madère*¹ бўлипти-я, ма *chére!* Мен татиб кўрдим, Тарас учун мен бекорга минг сўм берганим йўқ-да. Арзийди!

У йигитларча тирсагини тиззасига қўйиб, оқ оралаган сочини ҳурпайтириб, хотинининг ёнига ўтириди.

— Хўш, азиз графиням, нима гап?

— Гап шуки, дўстим... бу ерингга нима тегипти? — деди графиня унинг жилетини кўрсатиб.— Соте теккан бўлса керак,— деди табассум қилиб,— гап шуки, граф, менга пул керак.

Унинг юзида маъюслик акс этди.

— Хўп, жоним билан, азиз графиням! — деди граф, чўнтағидан ҳамёнини чиқазиб.

— Менга кўпроқ керак, граф, беш юз сўм керак,— деди графиня батист рўмолчасини олиб эрининг жилетини арта бошлиб.

¹ Мадерали соте

— Ҳозир, ҳозир. Ҳой, ким бор? — деб қичқирди граф худди чақирган кишиси унинг овозини ўшитибоқ бетўх-тоя югуриб келадигандай ишонч билан: — Митеңкани айтиб юборинглар!

Графникида ўсган ва ҳозир унинг бутун ҳўжалигини бошқариб турган ўша дворянзода Митеңка оҳиста-оҳиста қадам босиб кириб келди.

Граф эшикдан кирган одобли ёш йигитга ҳараб:

— Гап бундай, азизим, менга ҳозир... — граф ўйлаб қолди.— Ҳа, етти юз сўм пул келтириб бер. Қара, ўтган сафаргидай йиртиқ-пиртиқ пуллар бўлмасин, яхшисини олиб кел, графиня учун.

— Ҳа, Митеңка, янгиорини олиб келгин,— деди графиня ҳўрсиниб.

— Қачон келтиришни амр қиласилар, тақсирим? — деди Митеңка.— Маълумлари бўлсинки... Ҳа, майли, ташвиш тортмасинлар,— деди графиниғ аччиғи келганлигини кўрсатадиган тез-тез ва оғир нафас олганини кўриб.— Эсимдан чиқаёзилти... Ҳозир келтириб беришни буюрадиларми?

— Ҳа, дарров келтир. Мана, графиняга бер.

Ёш йигит чиқиб кетганидан сўнг, граф илжайиб:

— Ҳўп баҳоси йўқ Митеңкам бор-да. Йўқ деган гапни билмайди. Мен ўзим йўқ деган гапга тоқат қилолмайман. Йўқни йўндириш керак.

— Оҳ, граф, пул деган нарса одамни не-не кўйларга сўлмайди! — деди графиня.— Лекин бу пул ҳозир менга жуда зарур эди.

— Жоним графиням, ўзингиз ҳам жуда қўли очиқ хотинсиз,— деди-да, граф хотинининг қўлидан ўпди ва яна кабинетига кириб кетди.

Анна Михайловна Безуховницидан қайтиб келганида графиняниң олдидаги столчада, рўмолчанинг остида, ҳали қовурғаси синмаган пуллар ётар эди. Анна Михайловна графиняниң нимадандир ташвишманд эканлигини пайқади.

— Ҳа, нима гап, дўстим? — деди графиня.

— Оҳ, граф шундай бир оғир аҳволдаки! Таниб бўлмайди, шундай ёмон, шундай ёмон аҳволда-я. Мен бирпас-гина олдига ўтирдим, икки оғиз ҳам сўз айта олмадим...

Графиня рўмолчанинг остидан пулни олар экан:

— Аппнетте, худо ҳаққи, йўқ дема,— деди бирдан қи-

зариф, бу қизариш үнинг озғин, сўлиброқ қолган ва виқорли юзига сира келишмас эди.

Анна Михайловна нима гап эканини дарров фаҳмлаб олди-да, ўрни келгандা, графиняни абжирлик билан қу-чоқлаб олиш учун энгаша бошлиди.

— Мана, Борисга мундир тикитириш учун мендан...

Анна Михайловна дарров уни қучоқлаб кўз ёши қилди. Графиня ҳам йиглади. Йккови жонажон дугона эканликларига, бир-бирларидан ҳеч нарсани аямасликларига, ёшликтан бирга ўсган икки дўст ҳозирда шундай арзимас нарса — пул билан машғул бўлганликларига ва ёшлик чоғлари ўтиб кетганига йиглашди... Лекин иккови ҳам ўз кўз ёшларидан мамнун эди...

XV

Графиня Ростова қизлари ва бир талай меҳмонлари билан меҳмонхонада ўтирас эди. Граф эркак меҳмонларни кабинетига олиб ўтди-да, ҳар қайсисига ўзининг ишқи-бозлиқ билан йиққан усмонли трубкаларини кўрсата бошлиди. У ҳар замон ташқарига чиқиб, «Ҳали келгани йўқми?» — деб сўраб қўяр эди. Улар ўзининг бойлиги, мансаби билан эмас, тўғрисўзлиги, муомалада очиқ ва тўнглиги билан ном чиқарган, киборлар доирасида *le terrible dragon*¹ деб лақаб қўйилган Марья Дмитриевна Ахросимовани кутишар эди. Марья Дмитриевнани подшо хонадони билар, бутун Москва билан Петербург танирди ва ҳар иккала шаҳар ҳам унга ҳайрон бўлиб, унинг дагаллигидан зимдан кулар, унинг тўғрисида турли латифалар айтишар эди, шундоқ бўлса ҳам ҳамма уни иззат қиласа ва ундан қўрқар эди.

Тутунга тўлиб кетгани кабинетда гап манифест чиқарилиб маълум қилинган уруш ва сафарбарлик тўғрисида кетар эди. Манифестни ҳали ҳеч ким ўқимаган бўлса ҳам унинг чиққанини аллақачон ҳамма билар эди. Граф, чекиб, гапиришиб ўтирган икки меҳмоннинг ўртасидаги отоман-када ўтирас эди. Граф чекмасдан, гапирмасдан ўтириб, гоҳ бир томонга ва гоҳ бошқа томонга калласини қийшайтириб, чекаётганларга завқ билан қарап, ўзи гапга солиб қўйган ёнидаги икки меҳмоннинг гапига қулоқ солар эди.

Гаплашаётганлардан бири фуқаро кийимида бўлиб,

¹ драгун.

юзи ажин босган, заҳил, озғин ва соқол-мўйлови қирилган, гарчи ёши анчага бориб қолган бўлса ҳам ёшлардай хийла ҳавас билан кийинган эди. У шу хонадон аҳлидай оёғини бемалол отоманкага қўйиб ўтирас ва каҳрабодан ясалган трубкасини лабининг бир бурчига қўйиб, дам-бадам сўрар ва тутундан афтини буриштирас эди. Бу одам графинянинг амакиваччаси эски бўйдоқ Шиншин бўлиб, Москва меҳмонхоналарида уни тили заҳар дейишарди. У ўзини ҳамсуҳбатига тенг кўргандай гаплашиб ўтирас эди. Иккинчиси ёшгина, қизил юзли, озода, тугмалари солинган, соchlари яхшилаб тараалгац гвардия офицери бўлиб, каҳрабо трубкасини тишлаган ҳолда қип-қизил лаби билан тутунни секин тортао ва чиройли оғзидан бураб-бураб чиқаарди. Бу одам Семёнов полкининг офицери поручик Берг бўлиб, Борис полкка у билан бирга бораётган эди ва Наташа катта графиня Верага уни «куёвинг», деб ғашига тегар эди. Граф шуларнинг ўртасида ўтириб гапларига диққат билан қулоқ солар эди. Графнинг энг яхши кўрган эрмаги (жон-дили бўлган карта ўйинидан ташқари—одамларнинг гапига, айниқса ўзи топиштириб қўйган икки сергапнинг гапига қулоқ солиб ўтириш эди.

— Хўш, отагинам, mon très honorable¹ Альфонс Карлович,— деди Шиншин кулиб ва энг оддий русча халқ сўзларини жуда кам ишлатиладиган француз ибораларига қўшиб (нутқининг хусусияти ҳам шундан иборат эди) *Vous comptez vous faire des rentes sur l'état,*² ротадан даромад олмоқчи бўласизми?

— Йўқ, Пётр Николаевич, мен фақат шуни кўрсатмоқ чиманки, пиёда аскар бўлиши отлиқ аскар бўлишдан кўра қуляйроқ келади. Мана энди менинг ишимни шундан билиб олаверинг. Петр Николаевич...

Берг ҳамма вақт жуда очиқ, осойишта ва одоб билан гапирар эди. У ҳамма вақт ўзи тўғрисидагина гапирар эди, бошқалар унга бевосита тегишли бўлмаган бирон нарса тўғрисида гапираётганда у теккина қулоқ солиб ўтирас, шу зайлда ҳеч қанча ўнгайсизланмасдан ва бошқаларни ҳам ҳеч бир ўнгайсизлантирмасдан бир неча соат ўтираверар эди. Лекин сўз ўзига тегишли бўлиши биланоқ жуда батафсил ва мамнуният билан гапира бошлар эди.

— Менинг ишим қанақа эканлигини ўзингиз ўйлаб

¹ муҳтарам.

² Ҳукуматдан даромад қилмоқчи бўласизми?

кўринг, Петр Николаевич: агар мен отлиқ аскарда бўлсам, ҳатто поручик мансабида ҳам ҳар тўрт ойда икки юз сўмдан ортиқ ололмас эдим, ҳозир бўлса икки юзу ўттиз сўм оламан,— деди қувониб ва худди унинг муваффақияти ҳамма вақт бошқа ҳамма кишиларнинг айни муддаоси бўладигандай граф билан Шиншинга қараб, ёқимли табассум қилди.

— Бундан ташқари, Петр Николаевич, мен гвардияга ўтиш билан кўзга кўриниб тураман,— деди Берг давом этиб,— гвардиячи пиёда аскарда бўш ўрин ҳам тез-тез бўлиб туради. Бундан ташқари, ўзингиз ўйлаб кўрингки, икки юзу ўттиз сўм олганимда ҳам нима бўлар эди. Ҳозир бўлса пул орттираётиман, яна отамга ҳам юбориб турибман,— деди Берг, оғзидан бураб-бураб тутун чиқариб.

Шиншин каҳрабо трубкасини оғзининг у бурчига сурдида, графга кўз қисиб:

— La balance y est...!¹ Немис бурганинг ҳам ёғини олади, comme dit le proverbe², — деди.

Граф хахолаб кулиб юборди. Шиншин гапираётганлигини кўриб, бошқа меҳмонлар ҳам унинг сўзига қулоқ соглани яқин келишди. Берг кишиларнинг юзидаги истеҳзали табассумни ҳам, лоқайдликни ҳам пайкамасдан, гвардияга ўтиши билан ўз корпусидаги ўртоқларидан каттароқ мартабага эришиш имкониятига эга бўлганлиги, уруш вақтида рота командири ҳалок бўлиши мумкинлиги ва у вақтда, ўзи ротада мансаб жиҳатидан катта бўлиб қолганидан кейин, осонгина рота командири бўлиб олиши мумкинлиги, полкда уни ҳамма яхши кўриши, отаси ундан мамнун эканлиги ҳақида сўзлаб кетди. Берг, афтидан, бу тўғриларда гапирар экан, роҳат қиласар ва бошқа кишиларнинг ҳам ўз манфаатлари бор эканлигини сира хаёлига келтирмас эди. У шу қадар шукуҳ билан гапирар, бу ёш йигитнинг гўлона худбинлиги шу қадар очиқ кўриниб турар эдики, унинг сўзига қулоқ солиб ўтирганлар ҳеч нарса дейишса олмас эди.

Шиншин оёғини отоманкадан туширас экан, унинг елкасига қоқиб:

— Э, отагинам, пиёда аскарда ҳам, отлиқ аскарда ҳам, ҳар қаерда сизнинг ошиғингиз олчи бўлади. Мен буни сизга ҳозирданоқ айтиб қўяй, — деди.

¹ Тўғри...

² деган мақол бор.

Берг хурсанд бўлиб жилмайди. Граф, ундан кейин мөхмонлар ҳам меҳмонхонага чиқишиди.

Шундай бир пайт эдики, маҳсус меҳмондорчиликка айтилган меҳмонлар дастурхонга таклиф қилинишларини кутиб, узун гап бошламайдилару, шу билан бирга, дастурхон ёзилишига сира мунтазир эмасликларини билдириш учун гаплашиб ўтирищни зарур ҳисоблайдилар, уй эгалари ёшикка ва ҳар замон бир-бирларига қараб қўядилар. Мөхмонлар бу қаравашдан уй эгалари кимга ёки нимага, кечиккан бирон зарур қариндошларими ёки ҳали тайёр бўлмаган овқатгами мунтазир эканликларини билмоқчи бўладилар.

Пьер айни зиёфат бошланадиган пайтда етиб келди ва уйнинг ўртасида турган бир креслога ҳамманинг йўлини тўсиб ўтиреди. Графиня уни гапга солмоқчи бўлди-ю, бироқ Пьер худди бирорни қидираётгандай атрофга мўлтиллаб қараб, графинянинг саволларига қисқа-қисқа жавоб берар эди. У уятчан киши бўлиб, буни фақат ўзи сезмас эди. Айиқ можаросини эшитган меҳмонларнинг аксарияти бу барваста, оғир йигитга қараб шундай лавашанг ва ювоц одам, миршабга қандай қилиб шу хилда қилиқ қилди экан, деб ҳайрон бўлишар эди.

— Сиз яқинда келдин гизми? — деб сўради графиня
Пьер атрофига қарап экан:

— Oui, madame¹, — деб жавоб берди.

— Эримни кўрдингизми?

— Non, madame², — деди-да, ўринсиз илжайиб қўйди.

— Сиз Париждан яқинда келдингиз шекилли? Жуда ажойиб шаҳар бўлса керак-а?

— Ҳа, жуда ажойиб.

Графиня дугонаси Анна Михайловна билан кўз уриштириб олди. Анна Михайловна бундай: «Бу ёш йигит билан гаплашиб ўтиринг» деган маънени тушунди-да, унинг ёнига ўтириб, отасидан сўз очди, лекин Пьер унинг сўзларига ҳам қисқа-қисқа жавоб бераверди. Мөхмонлар ўз-ўзлари билан овора эди.

Ҳар томондан:

— Les Razoumovsky... Ga a été charmant... Vous êtes.

¹ Ҳа, ҳа, ҳа.

² Йўқ ҳали.

бien bonle ... la comtesse Apraksine...¹ — деган овозлар эши билди. Графиня ўрнидан туриб залга чиқди. Залдан унинг:

— Марья Дмитриевнами? — деган овози эши билди.

— Худди ўзигинаси,— деди унга жавобан йўғон товушли бир хотин ва уйга Марья Дмитриевна кирди.

Энг қарилардан бошқа ҳамма қизлар, ҳатто ҳамма хотинлар ўринларидан туришди. Йўғон гавдали, элликларга бориб жингалак сочлари оқарган Марья Дмитриевна эшик олдида тўхтаб, меҳмонларга назар ташлади-да, кенг енгини шошмасдан худди шимараётгандай тузатди. Марья Дмитриевна ҳамма вақт русча гапирав эди.

У йўғон бошқа ҳамма товушларни босиб кетадиган баланд овоз билан:

— Она-болани туғилган куни маросими билан табрик қиласмиш,— деди-да, сўнгра қўлини ўпаётган графга мурожаат қилди: — Ҳа, бетавфиқ чол, Москвада зерикиб қолгандирсан-а? Ов қилгани жой ҳам йўқдир? Қандоқ қиласан, отагинам, мана бу жўжалар катта бўлиб қолаётити... — деди қизларни кўрсатиб. — Буларга куёв топмай иложинг йўқ.

— Хўш, казакчам, нима гап (Марья Дмитриевна Наташани казакчам деб атар эди) — деди олдига ҳеч тортина масдан хурсанд бўлиб келган Наташани эркалаб.— Задар қиз эканлигингни билсан ҳам яхши кўраман-да.

У каттакон ридикюлидан ёқут кўзли исирға олиб, гулгул очилиб ва қизариб турган Наташага берди-да, дарҳол ундан ўгирилиб, Пъерга қаради.

— Э, э! Яхши йигит! Бери кел-чи, — деди паст ва ингичка сохта товуш билан.— Бери кел, яхши йигит...

У ваҳимали суратда енгини яна ҳам юқорироқ шимарип қўйди.

Пъер унга кўзойнаги орқали кўзларини мўлтиллатиб қараб, олдинга борди.

— Берироқ кел, берироқ кел, азизим! Қўлимга тушганда отангга ҳам тўғрисини айтганман, сенга ҳам айтишим фарз.

Марья Дмитриевна сукут қилди. Бу гаплар фақат муқаддима эканлигини ва бундан кейин нима гаплар бўлишини сезган ҳамма жим бўлди.

— Хўп иш қилибсану! Баракалла!.. Отаси ўлим тўшагида ётипти-ю, бу киши миршабни айиқقا боғлаб ўйнаб

¹ Разумовскийлар... Жуда яхши бўларди-да ... Графиня Апраксина...

юрипти. Уят керак, отагинам, уят! Ундан кўра урушга боргин!

Пьердан ўгирилди-да, кулгидан ўзини зўрга тийиб турган графга қўлини узатди.

— Қани, овқатга чиқсак бўлар? — деди Марья Дмитриевна.

Энг олдинда граф билан Марья Дмитриевна борарди: булардан кейинда графиня билан гусар полковниги (полк кетидан Николай билан бирга борадиган керакли одам) эргашди. Анна Михайловна Шиншин билан борди. Берг Верага қўлини берди. Илжайиб турган Жюли Карагина Николай билан чиқди. Булардан кейин бошқалар бутун зал бўйлаб жуфт-жуфт бўлиб, ҳаммадан кейин эса болалар, мураббий ва мураббиялар якка-якка бўлиб боришар эди. Официантлар ишга тушди, стуллар тарақлади, залнинг бир томонида музика гумбурлади ва меҳмонлар ўрнашди. Сўнгра графнинг хонаки музика овози тиниб, пичоқ билан вилкаларнинг жиринглаши, меҳмонларнинг ғовури, официантларнинг шипиллаб қадам босиши эшитила бошлади. Столнинг тўрида графиня ўтирас, унинг ўнг томонида Марья Дмитриевна, сўл томонида эса Анна Михайловна ва бошқа меҳмонлар ўтиришар эди. Столнинг нариги бошида граф, унинг чап томонида гусар полковниги, ўнг томонида эса Шиншин ва бошқа эркак меҳмонлар тизилишган эди. Узун столнинг бир томонида балогатга етиб қолган ёшлар: Вера билан Берг, Пьер билан Борис, бошқа томонида — болалар, мураббий ва мураббиялар ўтирас эди. Граф столдаги биллурлар, шишалар, мева-чева солинган вазалар оша ҳар замон хотинига, унинг кўк лента боғланган узун бош кийимига қараб қўяр ва ёнидаги меҳмонларга, ўзини ҳам эсдан чиқармай, ҳафсала билан вино қуяр эди. Графиня ҳам мезбонлик бурчини унутмасдан, ананаслар оша назарига тепакал боши ва юзи оппоқ сочидан қип-қизил бўлиб ажралиб тургандай кўринган эрига маъноли кўз ташлаб қўяр эди. Хонимлар ўтирган томонда ўзаро астасекин, бир қиёмда гап борар, эркаклар ўтирган томонда эса борган сари баландроқ товушлар эшитилар, айниқса кўп еб, кўп ичиб, тобора қизараётган ва граф ҳаммага ибрат қилиб кўрсатаётган гусар полковнигининг товуши авжга чиқмоқда эди. Берг, мулојим табассум қилиб, Вера билан муҳаббат — дунёвий эмас, илоҳий бир ҳис эканлиги тўғрисида гапиришар эди. Борис ўзининг янги ошнаси Пьерга стол атрофида ўтирган меҳмонлар кимлар эканлик-

ларини айтиб, рўпарасида ўтирган Наташа билан тез-тез кўз уриштириб кўяр эди. Пъер кам гапирар, танимаган ғодамларига қараб-қараб кўяр ва кўп овқат ер эди. У, дастурхонга келтирилган икки хил шўрвадан à la tortue¹ танлаб олди-ю, шундан тортиб балиқ сомса билан қўзи-жорингача емаган овқати, бош лакей гоҳ «дрей-мадера», гоҳ «венгерчаси», гоҳ «рейнвейн» деб салфеткага ўраб ёнидаги кишининг орқасидан секин узатиб турган вино-лардан ичмагани қолмади. У ҳар бир кишининг олдинга тўртгудан қўйилган ва графнинг номи ёзилган биллур қадаҳлардан биттасини олиб вино қўйгани тутар, меҳмонларга тсбора ёқимли алфозда қараб, ҳузур қилиб ичар эди. Пъернинг рўпарасида ўтирган Наташа Борисга қарап, унинг бу қараши ўғил бола билан биринчи марта ўпишган ва уни яхши кўриб қолган ўн уч яшар қиз болаларнинг қарашига ўхшар эди. Наташа баъзан Пъерга ҳам шу хилда кўз ташлар эди, аммо Пъер шўх ва хушчақчақ қиз қарандага негадир кулгиси қистар эди.

Николай Сонядан узоқроқда, Жюли Карагианинг ёнида ҳамон ўша файриихтиёрий табассум билан нима тўғридадир гаплашиб ўтирап эди. Соня намойишкорона табассум қилиб ўтирган бўлса ҳам рашидан куюниб бўлса керак, гоҳ оқариб, гоҳ қизариб бутун вужуди билан Николай ва Жюлининг гапига қулоқ солар эди. Мураббия, худди болаларга бирон киши озор бергудай бўлса, уларни ҳимоя қилишга тайёрланаётгандай, безовта бўлиб атрофга қарап эди. Немис мураббий, келтирилган овқатлар билан бу ерда бўлган турли ичимлик ва виноларни уйига, Германияга ёзадиган хатида таърифлаш учун буларнинг номларини билиб олишга ҳаракат қиласар, шунинг учун бош лакей ейниони салфеткага ўраб ташиганидан хафа эди. Немис қовоғини солар, шу винога зор эмаслигини кўрсатишга ҳаракат қиласар, лекин вино унга ташналикини қондириш, очкўзлик важидан эмас, фақат шунчаки, номини билиш учунгина керак эканлигини ҳеч ким тушунмаганидан хафа бўлар эди.

XVI

Эркаклар ўтирган томонда суҳбат борган сари қизишиб кетди. Полковник уруш эълон қилинганлиги тўғри-

¹ тошбақа шўрвасини.

сида Петербургда манифест чиққанини ва бу манифестнинг у кўрган нусхаси аллақачон чопар орқали бош қўмондонга юборилганини айтди.

-- Бонапарт билан урушмоқни бизга ким қўйипти,— деди Шиншин,— Il a déjà rabattu le caquet à l'Autriche. Je crains, que cette fois ce ne soit notre tour.¹

Полковник бўлиқ, новча, хушчақчақ бир немис бўлиб, афтидан, эски ҳарбий хизматчи ва ватанпарвар эди. У Шиншиннинг сўзидан хафа бўлди.

— Ким қўйганлигини, муҳтарам афандим,— деди полковник «е» ўрнида «э» ишлатиб,— буни импэратор ҳазратлари билади. Импэратор манифэстда айтганларки, Россияга таҳдид қилаётган хавф-хатарга эътиборсиз қараб тура олмайди... Мамлакат хавфсизлiği, унинг шон-шарафи ва иттифоқларнинг муқаддаслиги...— деди, гўё бутун ишнинг моҳияти шу иттифоқда бўлгандай, «иттифоқлар» сўзига айрим эътибор бериб.

У ўзинга хос, янглишмайдиган ва расмий ишларда маляка ҳосил қилган эслаш кучи билан манифестнинг муқаддима қисмини ёд айтиб берди: «Европада мустаҳкам заминга асосланган осойишталик барпо қилиш хоҳишидан иборат бўлган подшонинг ягона ва зарурий мақсади уни қўшинининг бир қисмини чет элга суришга ва бу ниятга эришмоқ учун янги тадбирлар кўришга унади».

— Ким қўйганини энди билдингизми, муҳтарам афандим,— деди насиҳатомуз ва стакандаги виносини ичди-да, мақтov кутиб графга қаради.

— Ёвғон ошиму беғалва бошним, деган Connaissez vous le proverbe,²— деди Шиншин афтини буриштириб ва кулимсираб,— Cela nous convient à merveille.³ Суворовдай одамни саваб à plate couture,⁴ ҳозир эса бизда Суворовдай одамлар қаёқда? Je vous demande un peu,⁵— деди гоҳ русча, тоҳ французча гапириб.

— Биз сўнгги томчи қонимиз қолгунча урушишимиз керак,— деди полковник столга муштлаб,— импэраторимиз учун жонимизни беришимиз керак, ўшанда ишимиз

¹ У кеккайган Австрияниң бўйинни синдириди. Энди навбат бизга келмаса эди, деб қўрқаман.

² Мақол бср.

³ Бу бизга жуда, жуда тўғри келади.

⁴ титиғини чиқардилар.

⁵ Сиздан сўраётиман.

яхши бўлади Му-у-умкин қадар, муу-у - умкин қадар камроқ гап сотиш керак бу ҳақда,— деди яна графга қараб.— Биз кекса гусарларнинг фикри ана шу, вассалом. Сиз нима дейсиз, йигитча, ёш гусар? — деди Николайга мурожаат қилиб: Николай сўз уруш тўғрисида бораётганини эшитиб, Жюлини қўйиб, полковникка тикилганича, унинг сўзларига зўр диққат билан қулоқ сола бошлатган эди.

— Тўғри айтасиз,— деди Николай қип-қизариб, ликопчани ўйнаб ва олдида турган стаканларни худди зўр хавфхатар остида қолгандай қатъият ва тажанг бир важоҳат билан бошқа жойга олиб қўйиб. — Мен руслар ё ўлиши, ё ғалаба қозониши керак деган фикрдаман, — деди у: лекин бу гапни айтишга айтди-ю, бошқалардек ўзи ҳам ҳозир бундай дабдабали ўзнинг ўрни эмаслигини пайқаб, ўнгайсизланди.

Унинг ёнида ўтирган Жюли хўрсиниб:

— C'est bien beau ce que vous venez de dire,¹ — деди. Соня эса Николай гапираётган вақтда вужуди титраб, қулоғи, қулогининг орқаси, бўйни ва елкасигача қизариб кетди. Пьер полковникнинг сўзига қулоқ солар экан, унинг сўзини маъқуллаб бош иргатар эди.

— Мана бу яхши гап,— деди у.

— Мана бу йигит ҳақиқий гусар,— деди полковник яна столга муштлаб.

— Нима тўғрисида мунча шовқин солаётибсизлар? — деди столнинг нариги томонида ўтирган Марья Дмитриевна йўғон овоз билан.— Нега столни муштлайсан? — деди полковникка қараб,— кимга шовқин солаётипсан? — деди полковникка қараб,— кимга шовқин солаётипсан? Нима, бу ерда ўтирганлар француэларми?

— Мен ҳақиқатни гапираётибман,— деди полковник илжайиб.

— Ҳамон уруш тўғрисида-я, — деди столнинг нариги томонида ўтирган граф.— Ахир, менинг ўғлим урушга кетаётитпи, Марья Дмитриевна, урушга.

— Менинг тўртта ўғлим армияда, лекин мен қайрураётганим йўқ-ку, ҳар иш худодан: қирқ йил қирғин бўлса ҳам ажали етган ўлади,— деди столнинг нариги томонида ўтирган Марья Дмитриевна йўғон товуш билан.

— Тўғри, тўғри.

¹ Жуда яхши! жуда яхши гап айтдингиз.

Яна хонимлар ўз бошига, эркаклар ўз бошига гапга киришиб кетди.

— Сўрай олмайсан, сўрай олмайсан! — деди Наташанинг укаси.

— Сўрайман,— деди Наташа.

Унинг юзи дадил ва шўх бир қатъият ифода қилиб тўсатдан қизарди. У ўрнидан сал турди-ю, рўпарасида ўтирган Пьерга кўзи билан «қулоқ сол» дегандай, ишора қилиб, онасига мурожаат қилди.

— Ой! — деди болаларча қўнғироқдай товуш билан.

— Нима дейсан? — деди графиня қўрқиб кетиб, лекин қизининг юзига қараб унинг шўхлик қилаётганини фаҳмлади-да, қўли билан унга таҳдид қилиб, бош чайқади.

Ҳамма жим бўлди.

— Ой! Қанақа пирожное бўлади? — деди Наташа яна ҳам баландроқ товуш билан.

Графиня қовоғини солмоқчи эди-ю, лекин бўлмади. Марья Дмитриевна йўғон бармоғи билан таҳдид қилиб:

— Казакчам, жим! — деб пўписа қилди.

Меҳмонларнинг кўпчилиги бу қилиқни нима деб тушунишини билмай, катталарга қарашди.

— Сени қараб тур! — деди графиня.

Наташа ҳеч ким уришмаслигига ишониб бўлса керак, ҳеч қўрқмасдан эркалик қилиб:

— Ой! Пирожное бўладими? — деб сўради.

Соня билан семиз Петя кулиб, юзларини яширишди.

Наташа укаси билан Пьерга яна қараб:

— Ана, сўрадим-ку,— деб пичирлади.

— Мороженое бўлади-ю, лекин сенга беришмайди, — деди Марья Дмитриевна.

Наташа ҳеч нарсадан қўрқишининг ҳожати йўқ эканлигини кўриб, Марья Дмитриевнадан ҳам тап тортмади.

— Марья Дмитриевна! Қанақа мороженое бўлади? Мен қаймоқли мороженоени ёмон кўраман.

— Сабзили бўлади.

— Йўқ, қанақа мороженое бўлади? Марья Дмитриевна, қанақаси бўлади? — деди Наташа деярли қичқириб.

— Айтинг!

Марья Дмитриевна билан графиня кулиб юборишиди, булардан кейин ҳамма меҳмонлар ҳам кулишди. Улар Марья Дмитриевнанинг жавобига эмас балки, Марья Дмитриевнага шундай жасорат билан гапирган қизнинг ботирлиги ва уддабуронлигига кулишар эди.

Наташа «санаси мороженое бўлади» деган жавобни олганидан кейинги жим бўлди. Мороженоедан олдин шампанский келтирилди. Яна музыка чалинди, граф графиня билан ўпишиди ва меҳмонлар ўриниларидан туриб, графиняни табриклашди, стол оша граф билан, болалар ва бир-бирлари билан қадаҳ уриштирилдилар. Яна официантлар югура бошлади, стуллар тарақлади, меҳмонлар қай тартибда киришган бўлса, шу тартибда, лекин юзлари қизарган ҳолда чиқиб меҳмонхона билан графинг каби нетига кириб кетишди.

XVII

Карта ўйналадиган столлар ростланди, ўйнайдиганлар тўп-тўп бўлди, графинг меҳмонлари икки меҳмонхонаю истироҳатхона билан кутубхонага жойлашди.

Граф карталарни елпифич шаклида ёзиб, овқатдан кейин ухлашга ўргангани учун кўзини зўрға очиб ўтирас ва ҳар нарсага кулар эди. Ёшлар графинянинг ундови билан клавикорд ва арфа атрофига тўпланишди. Аввал ҳамманинг сўровига кўра, Жюли арфада бир куйни турли мақомга солиб машқ қилиб берди, кейин бошқа қизлар билан хушовоз деб танилган Наташа ва Николайдан бирон нарса айтиб беришни сўради. Булар худди катта одамдан сўрагандай мурожаат қилганликлари учун Наташа, афтидан, фахрланар ва шу билан бирга ашула айтгани тортинар эди.

— Нимани айтамиз? — деди Наташа.

— «Булоқ» ни айтамиз,— деди Николай.

— Қани, бўла қолинглар тезроқ. Борис, бу ёққа келинг,— деди Наташа.— Соня қани?

У атрофга қараб, дугонаси Соняни тополмагач, уни айтиб келиш учун югуриб ташқарига чиқди.

Наташа дугонаси Соняни ўз бўлмасидан тополмай, югурганича болалар бўлмасига кирди. Соня бу ерда ҳам йўқ эди. Шундан кейин билдики, Соня йўлакдаги сандиқнинг устида ўтирибди, йўлакдаги бу сандиқ Ростовлар хонадонидаги қизларнинг хафа бўлганда ўтирадиган бирдан-бир жойи эди. Соня дарҳақиқат пушти ҳарир кўйлагини гижим қилиб, энаганинг йўл-йўл кир парку тўшагига мукка тушиб сандиқ устида ётар ва қўллари билан юзини қоплаган ҳолда ялангоч елкаларини силкитиб йиғлар эди. Куни бўйи хурсандликдан гул-гул очилган Наташанинг чеҳраси бир-

дан ўзгарди: кўзлари бақрайди, сўнг кенг бўйни сил-
кинди, лабларининг икки бурчи қийшайди.

— Соня! Нима бўлди? Сенга нима бўлди? Ҳу-уху-
уху!..

Наташа оғзини катта очиб, башараси беўхшов тарвайиб,
сабабини ўзи ҳам билмасдан, фақат Соня йиглагани учун-
гина худди ёш боладай ҳўнграб юборди. Соня бошини кў-
тармоқчи ва унга қараб жавоб бермоқчи эди-ю, лекин ту-
ролмади ва юзини яна ҳам қаттиқроқ беркитди. Наташа
кўқ парқу тўшакка ўтириб дугонасини қучоқлаб йиглар
эди. Соня бир нав қилиб ўрнидан турди-да, кўз ёшларини
артар экан, дардини айта бошлади:

— Николинъка бир ҳафтадан кейин кетади... қоғози...
чиқипти... ўзи айтди... Мен йигламас эдим... (У қўлидаги
қоғозни кўрсатди, бу — Николай ёзган шеър эди) мен
ҳеч ҳам йигламас эдим, лекин унинг қандай софдил йигит
эканини сен билмайсан... ҳеч ким ҳам билмайди...

Соня Николайнинг қанчалик софдил эканлигини айтиб
яна йиглади.

— Сенга яхши... мен ҳасад қилмайман... Мен сени
яхши кўраман, Борисни ҳам яхши кўраман,— деди бир
оз ўзига келиб: — Борис яхши... сизларнинг ўйларингни
ҳеч нарса тўсмайди, Николай бўлса менинг тоғавваччам,
бунга митрополитнинг ўзи аралашмаса... ўшанда ҳам ило-
жи йўқ. Ундан кейин агар ойимга... (Соня графиняни она
ҳисоблар ва ойи дер эди)... онам Николайнинг мартаба
орттириш ўйлига тўсиқ бўласан, тошюраксан, яхшиликий
билмайсан, дейдилар... буни қара-я...вой худо... (У чў-
қиниб олди) мен у кишини, ҳаммаларингни ҳам яхши кў-
раман, фақат Вера... Нега унақа қиласди? Мен унганима
гуноҳ қилдим? Мен ҳаммаларингдан ҳам миннатдорман,
сизлардан ҳеч нарсани аямас эдиму, лекин нима қилайки,
ҳеч нарсанам йўқ...

Соня ортиқ сўзлай олмади ва яна юзини кўли билан
беркитиб тўшакка мукка тушди. Наташа уни юпата бош-
лади. Лекин дугонасининг қайфуси нақадар зўр эканли-
гини тушунганлиги унинг юзидан кўриниб турар эди.

Наташа тоғаввачасининг нимадан хафа бўлганлигини
ўйлаб топгандай бирдан:

— Соня! — деди,— Вера зиёфатдан кейин сенга бир
нимада дедими?

— Ҳа, бу шеърни Николайнинг ўзи ёзган экан, мен
яна бошқаларини ҳам кўчириб олдим. Вера буни менинг

столимдан топиб олиб, онамга кўрсатаман, деди яна айтди-ки, мен яхшиликни билмас эмишман, онам ҳеч қачон Нико-лайнинг менга уйланишига йўл-қўймас эмишлар, у Жюлини олар эмиш. Кўриб турибсан-ку, Николай куни бўйи ўша билан бирга, Наташа! Мен нима гуноҳ қилибман-а?

У яна ҳам куюниброқ йиғлади. Наташа уни кўтарди, қучоқлади ва йифи аралаш илжайиб, унга тасалли бера бошлади.

— Соня, сен ўнинг гапига ишонмагин, ишонма, жоним! Николай учовимиз истироҳат бўлмасида гаплашганимиз эсингда борми, кечки овқатдан кейин? Ўшандада гапни бир жойга қўйган эдик-ку. Ҳозир эсимда йўқ, лекин ўшандада гаплашганимизда ҳамма иш битадиган эди, бўлмайдиган ҳеч нарса йўқ эди-ку, эсингда борми? Шиншин тогамнинг укалари аммаларининг қизини олган-ку, сен аммамнинг, қизининг қизисан, ахир. Борис ҳам бўлади деган эди. Билсанми, мен унга ҳамма гапни айтдим. У бирам ақлли, бирам яхши,— деди Наташа.— Йиғлама, Соня, қўй, жоним,— кулиб уни ўпди,— Вера ўзи заҳар, қўй уни! Ҳеч нарса бўлмайди, Вера онамга айтмайди ҳам. Онамга Николайнинг ўзи айтэди, Жюлига уйланиш унинг хаёлига ҳам келган эмас.

Наташа унинг бошидан ўпди. Соня ўрнидан турди. Бу мушукча жонланиб, кўзлари чақнади, ҳозир думини ўйнатиб, юмшоқ оёқлари узра сакрашга, ўзига муносаб қилиқ қилиб, яна копток ўйнашга тайёрдай кўринар эди.

— Сен шундай деб ўйлайсанми? Ростданми? Худо ҳаққи-я,— деди Соня наридан-бери кўйлагини ва сочларини тузатиб.

Наташа дугонасининг кокиллари остидан чиқиб қолган сочини тузатар экан:

— Худо ҳаққи, рост! — деди.

Иккови ҳам кулди.

— Юр, «Булоқ» ашуласини айтамиз.

— Юр.

— Ҳали менинг рўпарамда ўтирган семиз Пьерни кўрдингми, жуда ғалати-я! — деди Наташа бирдан тўхтаб.— Жуда вақтим чоф.

Наташа йўлакдан юрганича кетди.

Қип-қизарган Соня кийим-бошига ёпишган патни қоқиб, шеърни икки кўкрагининг орасига тиқди-да, енгил ва шўх қадамлар ташлаб Наташанинг кетидан йўлак бўйлаб истироҳат бўлмасига чопди. Мехмонларнинг илтимосига

кўра ёшлар квартет бўлиб «Булок» ашуласини айтишди ва бу ҳаммага маъқул бўлди. Булардан кейин Николай янги ўрганган ашуласини айтиб берди:

Сўлим оқшом, ой нур сочган дам,
Сезажаксан ўзни баҳтиёр—
Ки, дунёда кимдир ҳали ҳам
Сен ҳақингда ўйлар интизор.
Ул қиз нозик бармоқлар билан
Олтин уdda янгратиб торлар,
Эҳтиросли уйғунлик ила
Сени чорлар, қошига чорлар
Кун, кун ўтар, келгувси жаннат...
Насиб бўлмас дўстингга фақат!¹

Николай қўшиқнинг сўнгги бандини айтиётганда ёшлар танца қилгани тайёр туар эдилар, музикачиларнинг оёқ товушлари ва йўталлари эшитилди.

Пьер меҳмонхонада ўтирас эди. У чет элдан келган киши бўлганлигидан Шиншин Пьер учун қизиқ бўлмаган мавзу — сиёсатдан гап очди ва бунга бошқалар ҳам қўшилди. Музика чалинган вақтда Наташа меҳмонхонага кириб, тўғри Пъернинг олдига борди-ю, кулиб, қизариб:

— Онам сизни танцага таклиф қилгин дедилар,— деди.

— Мен танцани яхши билмайман,— деди Пьер,— лекин сиз менга танца ўргатишни хоҳласангиз...

У йўғон қўлини пастроқ қилиб нозиккина қизчага узатди.

Одамлар жуфт-жуфт бўлиб, музикачилар асбобларини созлагунча Пьер мўъжаз хонимчаси билан ўтирди. Наташа чет элдан келган кап-катта одам билан танца қилаётгани учун ўзида йўқ хурсанд эди. У ҳамманинг кўз ўнгидаги ўтириб, у билан худди катта қизлардай гаплашар эди. Унинг қўлида, қизлардан бири ушлаб тургани берган еллигич ҳам бор эди. У ғоят киборона вазиятда (худо билади, буни қачон ва қаёқдан ўрганипти) ўтирас, юзини еллигич билан еллиб, илжайиб йигити билан гаплашар эди.

Кекса графиня залдан ўтаётуб:

— Хийлагина-я? хийлагина-я? Уни қаранглар, уни қаранглар,— деб Наташани кўрсатди.

Наташа қизариб кулиб юборди.

¹ Шеърларни шоир Муҳаммад Али таржима қилган.

— Кўйсангиз-чи, ойижон! Нега одамни уялтирасиз?
Ҳеч нарса бўлгани йўқ-ку?

Учинчи экосеза ярим бўлганда Марья Дмитриевна билан граф карта ўйнаб ўтирган меҳмонхонада курсилар тарақлади ва ҳурматли меҳмонларнинг кўпчилиги ва кексалар узоқ ўтирганликларидан керишиб, ҳамён билан картонларини ёnlарига солиб залга чиқишиди. Граф билан Марья Дмитриевна олдинда борар, ҳар иккиси ҳам хурсанд эди. Граф ҳазиломуз такаллуф билан худди ўйинга тушаётгандай, қўлларини камалак қилиб Марья Дмитриевнага узатди. У қоматини ростлади, юзи қув йигитларга хос бир табассум билан порлади, экосезанинг сўнгги фигураси тамом бўлгач, музикачиларга қараб чапак уриб, биринчи скрипкачига:

— Семен! Данило Купорни биласанми? — деб қичқирди.

Бу, графнинг ёшлик чоғларида танца қилган суюкли күйи эди (аслда Данило Купор англезнинг фақатгина бир фигураси эди).

Наташа катта йигит билан танца қилаётганини тамоми унутиб, бутун залга:

— Дадамни кўринглар! — деб қичқирди-да, қўнғироқ сочли бошини тиззасигача эгиб қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Дарҳақиқат, бутун зал қувноқ чолга хушҳол табассум билан боқар, у ўзидан новча, улугсифат Марья Дмитриевна ёнида икки қўлини камалак қилиб музика мақомига силкар, елкаларини учирар, оёқларини аста-аста ерга уриб ўйнатар ва борган сайин очилиб бораётган лўппи юзидағи табассуми билан томошабинларнинг ҳозир бўладиган ўйинга мароқини оширап эди. Данило Купорнинг шўх кишининг завқини келтирадиган садоси эшитилиши билан залнинг ҳамма эшиклари одамга тўлди: бир томондан эркак ва бир томондан аёл хизматкорлар чиқиб, дилхушлик қилаётган хўжайинларини томоша қилиб илжайиб туришар эди.

Эшиклардан бирининг олдида турган энага баланд товуш билан:

— Вой, отахонимизни қаранглар! Худди лочин-а, лочин! — деди.

Граф яхши танца қилар ва буни ўзи ҳам билар эди, Марья Дмитриевна эса танцани мутлақо билмас ва билишини ҳам истамас эди. Марья Дмитриевна бақувват қўлларини осилтириб тикка туар (у ридикюлини графиняга берган эди),

фақат унинг жиддий ва лекин чиройли юзигина танца қиласр әди. Графиня юмалоқ гавдаси билан ифода қилаётган ҳамма нарсанй Марья Дмитриевна тобора очилаётган юзи ва учайтган бурни билангина ифода қиласр әди. Агар граф борган сари очилиб, түсатдан қилингандай ажир ҳаракатлари, енгил оёқ олишлари билан томошабинларни мафтун қиласа, Марья Дмитриевна ҳам бурилишларда кўлини камалак қилганида ва оёқ уришда елкасини қимирлатадайтганида салгина жадаллик кўрсатиш билан унинг ҳамиша жиддийлигини билган ҳар бир томошабинни графдан кам қойил қилмас әди. Ўйин борган сари қизиша кетди. Танца қилаётгандардан ҳеч ким ўзига эътибор қилолмас ва бунга интилмас ҳам әди. Ҳамманинг дикқати граф билан Марья Дмитриевнада бўлди. Наташа ҳамманинг енги ва этагидан тортиб, бусиз ҳам граф билан Марья Дмитриевнадан кўзларини олмаган кишиларга отасини кўрсатар әди. Граф танца орасида оғир нафас олиб, музикачиларга шўхроқ чалинглар, деб қўл силтар ва қичқирап әди. Граф гоҳ оёғининг учида, гоҳ товонида тобора тезроқ ва чаққонроқ ўйнаб Марья Дмитриевна атрофида айланар әди, ниҳоят, хонимини жойига элтар экан, оёғини орқага кўтариб, сўнгги «па» ни ўрнига қўйди-да, терлаган бошини табассум билан эгиб, ҳамманинг, хусусан, Наташанинг олқиши ва кулгиси остида ўнг қўлини камалак қилиб силкиди. Иккаласи ҳам тўхтаб нафасини ростлади ва батист рўмолча билан юз-қўлини артди.

— Ана, биз ўз давримида мана шуниқа танца қиласр адиш, ша сіхе¹, — деди граф.

Марья Дмитриевна узун уф тортиб енгларини шимарар экан:

— Данило Купорингга қойилман! — деди.

XVIII

Ростовларнидаги меҳмонлар чарчаган музикачиларнинг анча бузиб чалаёттан куйларига олтинчи *англезни* ўйнаётгандаридан ва ҳориган ошпазу официантлар таом тайёрлаётгандан, граф Безухов олтинчи марта ўсал бўлди. Докторлар унинг тузалишига умид йўқлигини айтишди. Тилдан қолган бемор имо-ишора билан гуноҳларига тавба қилди ва имон келтирди. Беморни соборование қилингда

¹ онажон.

ҳозирлик кўрилар, бутун ҳовли умуман шундай ҳолларда бўладиган бир ташвиш-таҳликада эди. Кўча эшиги олдига тўпланган ва дамба-дам келаётган экипажлардан эшик орқасига беркинган тобутсозлар графни кўмиш маросими учун қимматбаҳо тобут буюрилишини кузатар эдилар. Графнинг аҳволини билиш учун муттасил адъютантларни юбориб турган Москва бош қўмондони Екатерина замонининг машҳур тўраси граф Безухов билан видолашиб учун кечқурун ўзи келган эди.

Графнинг ниҳоятда ажойиб қабулхонаси одамга лиқ тўлган эди. Бош қўмондон бемор билан ярим соатча ёлғиз ўтириб чиққанида ҳамма унга ҳурматан ўрнидан турди. У одамларнинг саломига салгина бош қимирлатиш билан алиқ олиб, тикилиб турган докторлар, руҳонийлар ва қариндошлар орасидан мумкин қадар тезроқ ўтиб кетишга тиришар эди. Шу кунлари озган ва ранги олиниб қолган князь Василий бош қўмондонни кузатар экан, унга бир неча марта алланима деб шивирлади.

Князь Василий бош қўмондонни кузатиб, залдаги стулга ўзи ёлғиз, оёғини чалмаштириб, тирсагини тиззасига қўйиб ва қўли билан кўзини беркитиб ўтириди. У бир-мунча вақт шундай ўтирганидан кейин ўрнидан турди-да, атрофга қўрқувли назар ташлаб, жадаллаганича узун йўлакдан ўтиб ҳовлининг ичкарисига, катта княжнанинг олдига қараб кетди.

Хира чироқ аранг ёритиб турган уйдаги кишилар ўзаро шивирлашар, граф ётган уйнинг эшиги ҳар сафар суст ётиб очилиб, бирор чиққан ёки киргандга кишилар бирдан жим бўлишар, кўзлари савол назари билан жавдирар ва хавотир бўлиб эшикка қарап эди.

Руҳоний чол, ёнида ўтириб, сўзига анграйиб қулоқ солиб турган хотинга:

— Кишининг паймонаси тўлгандан кейин ҳеч илож йўқ,— деди.

— Соборование қилиш фурсати ўтмадимикан, дейман? — деди хотин руҳонийнинг сўзига қўшимча қилиб ва худди ўзи ҳеч нарсани билмайдигандай.

Руҳоний чол бир неча тола мош-гуруч сочи узала тушиб ётган тепакал бошиниб силаб:

— Бу зўр савоб иш,— деди.

— Бу ким экан? Бош қўмондоннинг ўзими? — дейиншар эди уйнинг нариги бурчагида ўтирганлар.— Ёш кўринади-я!..

— Олтмишдан ошган! Граф одамни танимай қўпти дейи-шадими? Соборование қилишмоқчимиди?

— Мен етти марта соборование қилингган одамни кўрганман.

Бемор ётган уйдан ўртанча княжна кўзлари йифидан қизарип чиқди ва Екатеринанинг сурати остида таманно билан стулга суюниб ўтирган доктор Лорреннинг ёнига ўтириди.

— Très beau,— деди доктор бугунги ҳаво тўғрисида берилган саволга жавобан,— très beau, princesse, et puis, à Moscou on se croit à la campagne.¹

— N'est-ce pas?²,— деди княжна хўрсиниб.— Ичса майлими?

Лоррен ўйлаб қолди.

— Дорини ичдими?

— Ҳа.

Доктор брегет соатига қаради.

— Бир стакан қайноқ сувга иле pincée de cremeor tar-tari...³ солинг (у иле pincée нима эканлигини нозик бармоқлари билан кўрсатди).

— Уч марта ўсал бўлиб, ўлмай қолган одамни умримда эшишганим йўқ — деди немис доктор адъютантга рус сўзларини немисча талаффуз қилиб.

— Ҳали жуда бардам эди-я! — деди адъютант. Сўнгра шивирлаб: — Энди бу молу дунё кимга қолар экан? — деди.

— Меросхўрлар топилади, — деди немис илжайиб.

Ҳамма яна эшикка қаради: эшик очилиб ўртанча княжна Лоррен буюрган дорини беморга олиб кириб кетди. Немис доктор Лорреннинг олдига келди.

У французча зўрға тили келишиб:

— Эрталабгача етармикин? — деди.

Лоррен лабларини юмиб, бармоғини бурни остида қимрлатиш билан «йўқ» деган ишора қилди-ю:

— Шу кечадан қолмай узилади,— деди секин ва беморнинг аҳволини, унинг нима бўлишини билганига мағруронга бир табассум қилиб, нари кетди.

Бу орада князъ Василий княжнанинг эшигини очди. Бўлма ичи гира-шира, фақат санамлар олдида иккита

¹ Жуда яхши ҳаво, ҳаво жуда ҳам яхши, княжна, айтгандек, Москва худди қишлоққа ўхшайди.

² Шундоқ эмасми?

³ бир чимдим дўзах мойидан...

чироқча ёниб турар ва уйдан мушк билан гул ҳиди келар эди. Бўлманинг теваракт-атрофига шифонерча, жавонча ва столчалар қўйилган, ширманинг орқасидан баланд, юмшоқ, каравотнинг оппоқ чойшаби кўриниб турар эди. Лайча ҳурди.

— Вой, сизмидингиз, топ cousin?

Княжна ўридан турди-да, ҳамма вақт, ҳатто ҳозир ҳам ниҳоят силлиқ, худди яхлит бир нарсадан ясаб лак суртилгандай ярқираб турган сочини тузатди.

— Ха, бирон гап бўлдими? — деб сўради,— жуда қўрқиб кетибман-а.

— Ҳеч гап бўлгани йўқ, бирдай, мен фақат сен билан бир иш тўғрисида гаплашгани келдим, Катишь,— деди князъ Василий ҳорғин бир кепатада княжна турган креслага ўтириб.— Мунча иситиб юборибсан,— деди у,— қани ўтири бу ёққа, causons.¹

— Мен бирон ҳодиса бўпти деб ўйлабман,— деди княжна ва князнинг сўзига қулоқ солгани унинг рўпарасига ўтириди. Унинг юзи одатдагича тунд ва қовоғи солиқ эди.

— Ухлай деган эдим, топ cousin, ухломадим,— деди княжна.

— Хўш, азизим, нима гап? — деди князъ Василий унинг қўлини олиб ва одати бўйича пастга босиб.

Унинг «хўш, нима гап» дегани, айтилмасдан иккови ҳам биладиган кўп нарсаларга доир эканлиги кўриниб турар эди.

Чўпдай бели тўппа-тўғри ва оёқларига номутаносиб равишда узун бўлган княжна чағир ва бўртиб чиқсан кўзларини князга тикиб ўштайиб ўтирап эди. У бошини чайқади-ю, уф тортиб санамга қаради. Унинг бу ҳаракатини қайғу ва садоқат ифодаси деб билса ҳам, ҳориганлик ва тезроқ дам олишга умид ифодаси деб билса ҳам бўлар эди.

Князъ Василий унинг бу ҳаракатини ҳориганлик ифодаси деб билди.

— Менга-чи, менга осон тутасанми? — деди князъ Василий,— Je suis égénitely comme un cheval de poste²; шундай бўлса ҳам сен билан икки оғиз гаплашишим керак, Катишь, жуда зарур гап.

Князъ Василий жим қолди. Унинг икки юзи асабий бир ҳолатда гоҳ бир томонга, гоҳ иккинчи томонга тортишиб,

¹ гаплашайлик.

² Почтачининг отидай ҳолдан тойғанман.

афтини хунук қилар эдики, князь Василий мәҳмонхоналарда ўтирган чоғларида ҳеч қачон бу ҳолатда бўлмаган эди. Унинг кўзлари ҳам одатдагидан бошқачароқ: бу кўзларда гоҳ бейбо шўхлик ва гоҳ қўрқув аломати кўринар эди.

Княжна ориқ, чўпдай қўли билан тиззасидаги лайчани ушлаб тураг экан, князь Василийнинг кўзига диққат билан қаарди: лекин у тонг отгунча шундай ўтиришга тўғри келганда ҳам ўтираверадиган ва бирон савол бериб, бу жимликни бузмайдиганга ўхшар эди.

— Мана, кўрдингизми, азизим ва жигарим княжна Катерина Семёновна, деди князь Василий, афтидан, неча ўю хаёл билан зўрға сўзини давом эттириб,— бундай пайтларда ҳар тўғрида ўйлаш керак бўлади. Келажак тўғрисида, сизларнинг тўғриларингда... Мен ҳаммаларингизни ҳам ўз болаларимдай яхши кўраман, буни ўзинг биласан.

Княжна ҳамон қовоғини солиб ва қимирламасдан унга қараб тураг эди.

— Ниҳоят, менинг бола-чақам тўғрисида ҳам ўйлаш керак,— деди князь Василий жаҳл билан столчани нарироқ итариб ва княжнага қарамасдан сўзида давом этди: — ўзинг биласанки, Катиши, сизлар уч опа-сингил Мамонтовалару яна менинг хотиним, ҳаммамиз графнинг бевосита меросхўрларимиз. Бундай нарсалар тўғрисида гапириш ва ўйлаш сенга қанчалик оғирлигини биламан. Менга ҳам осон эмас: лекин, дўстим, ёшим элликдан ошиб қолди, жон бор ерда қазо бор. Хабаринг борми, граф Пьернинг суратини кўрсатиб чақиринглар, деди, мен унга одам юбордим.

Князь Василий княжнага савол назари билан қаради-ю, лекин тушуна олмади: княжна айтган гапларини уқдими ё шундай қараб туриптими...

— Мен худодан фақат шуни сўрайманки, *mon cousin*, — деди княжна, — шундай бандасига раҳм қилсину омонатини осонлик билан олсин...

— Ҳа, ҳа,— деди князь Василий юраги сиқилиб ва тепакал бошини ишқаб, итариб юборган столчани жаҳл билан яна ўзига тортиб,— лекин... ахир ўзинг биласанки, ўтган қиши граф васиятнома ёёзб бутун мол-мулкини бевосита меросхўрлари ва бизни қолдириб, Пьерга берган эди.

— Васиятнома ёзган бўлса ёзгандир! — деди княжна бепарвогина,— лекин Пьерга васият қилиши ҳеч мумкин эмас. Пьер унга файриқонуний ўғил.

— Ma chère,— деди тўсатдан князъ Василий столчани багрига босди-да, жонланиб тез-тез гапира кетди,— бордию граф подшога хат ёзиб Пьерни қонуний ўғил қилмоқчи эканлигини арз қилган бўлса-чи? Биласанми, графнинг қилған хизматларини назарга олиб унинг илтимоси қабул қилинади...

Княжна табассум қилди, унинг табассуми гапирилиб турган нарсани ҳамсуҳбатидан кўпроқ билишига ишонган кишиларнинг табассумига ўхшар эди.

— Мен сенга яна бир нарсани айтай,— деди князъ Василий унинг қўлини ушлаб: — хат ёзилиб, гарчи юборилмаган бўлса ҳам бу хат подшога мълум, ҳамма гап шундаки, бу хат йиртиб ташланганми-йўқми. Агар йиртиб ташланмаган бўлса *ши тамом*,— князъ Василий «*ши тамом*», деганида *нимани* кўзда тутганлигини англатмоқ учун уф тортди,— у вақтда графнинг қофозлари ичидан васиятнома билан бу хатни топиб олиб подшога юборишиди ва подшо албатта унинг илтимосини қабул қилади. Унда Пьер қонуний ўғил бўлиб, ҳамма меросга эга бўлади.

Княжна ҳар нарса бўлганида ҳам бундай бўлиши ҳеч ҳам мумкин эмаслигини кўрсатадиган бир истеҳзо билан илжайиб:

— Бизнинг ҳиссамиз-чи? — деб сўради.

— Mais, ma pauvre Catiche, c'est clair, comme le jour.¹ Турган гапки, Пьер ўзи ёлғиз қонуний меросхўр бўлади-ю, сизлар мана буни ҳам ололмайсизлар. Сен шуни бир амаллаб билишинг керакки, азизим, ўша васиятнома билан хат ёзилганми, ёзилган бўлса йиртиб ташланганми. Агар ма-бодо эсидан чиқиб бирор жойда қолиб кетган бўлса, сен қаерда эканлигини билишинг ва топишинг зарур, чунки...

Княжна ҳамон ўшшайганича заҳарханда билан унинг сўзини кесиб:

— Бир ками шу эди! — деди.— Сизлар, ҳамма хотинлар бефаҳм дейсизлару мен аёл бўлсан ҳам шуни биламанки, файриқонуний ўғил меросхўр бўлолмайди... Un batard²,— деди княжна, гўё бу гапни французча айтиш билан князнинг гапи тамоман асоссиз эканлигини кўрсатмоқчи бўлиб.

— Ҳали ҳам тушунмайсан-а, Катишу! Шунчалик фаҳм фаросат билан тушунмайсан-а, агар граф подшога хат ёзиб,

¹ Ахир, азизим Қатишу, бу очиқ кўриниб турган нарса-ку!

² Файриқонуний.

Пьеңнинг қонуний ўғил ҳисобланишини илтимос қилган бўлса, у вақтда Пьең — Пьең эмас, граф Безухов бўлади-да, васиятномага мувофиқ ҳамма меросни олади. Агар васиятнома билан хат йиртиб ташланмаган бўлса, у вақтда сен ўзингга олиҳимматлилик қилдим деб тасалли беришингдан et tout ce que s'en suit¹ бошқа ҳеч нарса қолмайди. Бу турган гап.

— Васиятнома ёзилганлигини биламан: шу билан бирга бу васиятнома бўла олмаслигини ҳам биламан, сиз мени буткул бефаҳмга чиқариб қўяётганга ўхшайсиз, mon cousin — деди княжна, «зап ўткир ва ҳақоратли гап айтдим-да», деб ўйлаган хотинлар қиёфасида.

— Азизим княжна Катерина Семёновна! — деди князъ Василий тоқати тоқ бўлиб.— Мен сенинг олдингга чандишигани келганим йўқ, сени яхши, жонажон ва чинакам қариндошим деб, ўз фойданг тўғрисида гаплашгани келдим. Мен сенга қайта-қайта айтдимки, агар графнинг қоғозлари орасидан подшога ёзилган хат билан Пьең номига ёзилган ҳалиги васиятнома чиқиб қолса, у вақтда сен билан сингилларинг меросхўр бўлолмайсизлар, азизим. Агар менинг гапимга ишонмасанг, биладиган одамларнинг гапига ишон: мен ҳозир Дмитрий Онуфриич билан гаплашдим (бу одам шу хонадоннинг адвокати эди), у ҳам шу гапни айтди.

Афтидан, княжнанинг кўнглига бир гап келди: юпқа лаблари оқаришди (кўзлари ўша хилда қолди), гапирган вақтда товуши шундай ғўлдираб чиқдики, бундай бўлишини, афтидан, ўзи ҳам кутмаган эди.

— Жуда яхши бўлар эди,— деди княжна.— Менга ҳеч нарса керак эмас эди, ҳозир ҳам кераги йўқ.

У тиззасидан лайчани итариб ташлаб, кўйлагининг бурмасини тузатди.

— Мана миннатдорчилик, мана жонини аямаган одамларнинг қадру қиммати,— деди княжна.— Яхши! Жуда яхши! Менга ҳеч нарса керак эмас, князъ.

— Ахир сен ўзинг ёлғиз эмассан, сингилларинг бор,— деди князъ Василий.

Княжна унинг гапига қулоқ солмас эди.

— Ҳа, шундай бўлишини аллақачонлари билар эдим, лекин бу даргоҳда пастлик, фирибагарлик, ҳasad, фитна-

¹ ва бунинг оқибатидан.

фасод, яхшиликка ёмонлік ва бадхоҳликдан бошқа нарса кутишим мумкин эмаслигини унутибман...—

Князь Василий юзи илгаригидан ҳам қаттиқроқ пирпираб:

— Ўша васиятнома қаерда эканлигини биласанми, йўқми? — деб сўради.

— Ҳа, нодон эканман, мен ҳануз одамларга ишониб, жонимни уларга фидо қилиб юрган эканман, лекин энг тубан ва разил одамлар мақсадига эришаётитди. Бу кимнинг макри эканлигини биламан.

Княжна ўрнидан турмоқчи бўлган эди-ю, князь унинг қўлидан ушлади. Княжна бирдан бутун одамзоддан ихлоси қайтган одамга ўхшаб қолган эди. У ҳамсуҳбатига қаҳру ғазаб билан қаради.

— Ҳали ҳам фурсат бор, дўстим. Шуни эсингдан чиқармагинки, Катишъ, бу нарсалар ҳаммаси ғайриихтиёрий, жаҳл устида, беморлик чоғида қилиниб кейин эсдан чиқкан. Бизнинг бурчимиз, азизим, унинг хатосини тузатиш, бундай ҳаққониятсизлик қилишига йўл бермаслик билан уни сўнгги дамларида хотиржам қилиш, ўша одамларни баҳтсиз қилдим, деган бир армон билан ўлиб кетишига йўл қўймаслик, ўша одамларнинг...

— Унинг учун жонини фидо қилган ўша одамларнинг,— деди княжна унинг гапини оғзидан олиб ва ўрнидан тургани интилган эди-ю, князь яна қўймади.— Ўша одамларнинг ҳеч қачон қадрига етган эмас. Йўқ, топ cousin,— деди княжна уф тортиб,— мен бу дунёда яхшиликка яхшилик кутиш мумкин эмаслигини, бу дунёда на инсоф, на адолат, ҳеч нарса йўқ эканлигини сира эсимдан чиқармайман. Бу дунёда маккор ва ичи қора бўлиш керак экан.

— Ну, voyons¹, ўзингни бос, мен сенинг қалбинг соғлигини биламан.

— Йўқ, менинг қалбим соғ эмас, қора юракман.

— Мен сенинг қалбингни биламан,— деди князь,— мен сенинг қадрингга етаман, сен ҳам менинг қадримга етсанг, бас. Ўзингни бос, parlons raison², бир кунми, бир соатми, ҳали ҳам фурсат ғанимат, васиятнома тўғрисида нима билсанг ҳаммасини айт, ҳаммадан зарури — унинг қаерда эканини билишинг керак. Васиятномани топсак, дарҳол графга кўрсатамиз. У, васиятномани эсдан чиқар-

¹ Ҳай-ҳай.

² Дурустроқ гаплашайлик.

гандир, олади-ю, йиртиб ташлайди. Биласанми, мёнинг бирдан-бир мақсадим — унинг хоҳишини бажо келтиришдир. Мен шунинг учун ҳам келганман. Мен бу ерда графга ва сизларга ёрдам бериш учунгина ўтирибман.

— Энди ҳаммасига тушундим. Бу кимнинг макри эканлигини биламан. Биламан,— деди княжна.

— Гап бунда эмас, азизим.

— Бу сизнинг protégée, сизнинг меҳр қўйған Анна Михайловнангиз. Мен бу разил, қабиҳ хотинни оқсочликка ҳам олмас эдим.

— Ne perdons point de temps¹.

— Бунинг қилган ишлари-яъ Ўтган қиши шу ерда ишқалиб юриб, ҳаммамиз, айниқса Sophie тўғрисида графга шундай расво гаплар айтибдики, мен ҳозир оғзимга ололмайман, шундан кейин граф бетоб бўлиб, икки ҳафта бизни кўргани кўзи бўлмай юрди. Бу қабиҳ ва расво васиятномани ўша кунларда ёзган: мен у вақтда бунинг ҳеч аҳамияти йўқ, деб ўйлаган эдим.

— Nous y voilà², нега илгарироқ менга ҳеч нарса демадинг?

— Васиятнома графнинг ёстиғи остидаги нақшин портфелда. Энди билдим,— деди княжна князнинг саволига жавоб бермай.— Агар менинг бирор катта гуноҳим бўлса, гуноҳим фақат шу разил хотинни ёмон кўрганлигим,— деб қичқирди княжна тамоман ўзгариб.— Бу хотин нега бу ерда ишқалиб юраркан? Мен унинг юзига ҳаммасини, ҳаммасини айтаман. Вақти келсин-чи!

XIX

Графнинг қабулхонаси билан княжнанинг бўлмасида мана шундай гаплар бўлаётган бир пайтда, Пьерга юборилган карета (у билан бирга келишни зарур деб билган Анна Михайловна билан) граф Безуховнинг ҳовлисига кириб келди. Каретанинг фидираклари дераза тагига тўшалган похолнинг устидан секингина шитирлаб бораётганда, Анна Михайловна тасалли бермоқчи бўлиб ҳамроҳига қарасаки, у каретанинг бир бурчига суюниб ухлаб қолилити. Анна Михайловна уни уйғотди. Пьер уйғониб,

¹ Фурсатни бекорга ўтказмайлик.

² Ҳамма гап шунда-да.

унинг кетидан каретадан чиқаётганидагина, ҳозир ўсал ётган отаси билан кўришмоқчи эканлигини хотирлади. У разм солиб қарасаки, карета катта эшикка эмас, орқа эшикка келиб тўхтапти. У каретадан тушаётганида мешчанча либос кийган икки киши эшик олдидан шошиб-пизишиб деворнинг тагига ўтди. Пьер тўхтаб туриб, икки томондаги деворнинг тагида турган яна бирмунча шуларга ўхшаган кишини кўрди. Лекин на Анна Михайловна, на лакей ва на кучер,— ҳеч ким буларга эътибор қилишмади. Пьер ўзича: «шундоқ бўлиши керактир-да», деб ўйлади-ю, Анна Михайловнанинг кетидан бораверди. Анна Михайловна торгина, хира чироқ шуъла сочиб турган гишт зинадан йўргалаб чиқиб борар экан, орқада қолаётган Пьерга қичқирав, Пьер эса, гарчи умуман графнинг олдига бориши нима учун керак эканлигини ва хусусан, нима учун орқа зинадан чиқиш керак бўлганини билмаса ҳам Анна Михайловнанинг шошиб ва дадил қадам ташлаб кетаётганигини кўриб: «шундоқ бўлиши зарурдир», деган ўйга борди. Булар зинанинг ярмига етганда рўпарадан тапир-тупур қилиб чопиб пақир кўтариб келаётган кишилар уларга урилиб йиқилиб юбораёзди. Бу одамлар Пьер билан Анна Михайловнани кўриб, ҳеч ҳайрон бўлмасдан деворга қапишиб туриб, йўл беришди.

Анна Михайловна уларнинг биридан:

— Кияжналарникига шу ердан кириладими? — деб сўради.

Лакей худди энди ҳеч кимдан тап тортмайдигандай, дадил ва баланд овоз билан:

— Шу ердан, чап қўлдаги эшик, бекач, — деди.

Пьер зинанинг устига чиққанда:

— Балки граф мени чақирмагандир, мен ўз уйимга кирсаммикин,— деди.

Анна Михайловна Пьер етиб олгунча тўхтаб турди.

У эрталаб ўғли билан гаплашган вақтдагидай бир ҳаракат билан Пьернинг қўлини ушлаб:

— Ah, mon ami! Croyez que je souffre, autant que vous, mais soyez homme¹, — деди.

Пьер кўзойнак орқали Анна Михайловнага мулойим назар ташлаб:

— Мен уйга кира қолай? — деди.

¹ Оҳ, азизим! Мен ҳам сиздан кам хафа бўлаётганим йўқ, лекин мард бўлинг.

— Ah, mon ami, oubliez les torts qu'on a pu avoir contre vous, pensez que c'est votre père... peut-être à l'agonie.

(Анна Михайловна хўрсинди). Je vous ai tout de suite aimé comme mon fils. Fiez vous à moi, Pierre... Je n'oublierai pas vos intérêts¹.

Пьер бу гапларга ҳеч тушуна олмас эди, у яна «шундоқ бўлиши керакдир-да», деган ишонч билан шу чоғ эшикни очган Анна Михайловнанинг кетидан итоат билан бора-верди.

Бу эшикдан орқа йўлнинг даҳлизига кирилар эди. Бурчакда княжналарнинг хизматкори бир чол пайпоқ тўкиб ўтирад эди. Пьер ҳовлининг бу томонига ҳеч қаочон ўтмаган ва бу томонда шунаقا уйлар бор эканлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Анна Михайловна, патнисда графин кўтариб уларнинг орқасидан етиб келган қиздан (уни «азизим» ва «қўзичогим» деб) княжналарнинг соғлигини сўради ва Пьерни ғишт ётқизилган йўлакдан эргаштириб олиб кетди. Йўлакка кирилганда чап томондаги биринчи эшик княжналар ўтирадиган уйнинг эшиги эди. Графин кўтарган ҳалиги хизматкор қиз шошганидан (ҳозир бу ҳовлида ҳамма иш жадал қилинар эди) эшикни ёпмай кириб кетди: Пьер билан Анна Михайловна ўтиб кетаётуб, кўзлари нохосдан унга тушди ва бир-бирига яқин ўтириб гаплашаётган катта княжна билан князъ Василийни кўриб қолишибди. Князъ Василий уларни кўргач, бетоқат бўлди ва ўзини орқага ташлади: княжна иргиб ўрнидан турди-ю, жон-жаҳди билан эшикни шақиллатиб ёпди.

Бу ҳаракат ҳамиша оғир бўлган княжнага шу қадар ёпишмас: гердайган князъ Василийнинг юзидағи қўркув аломати шу қадар ёт кўринар эдики, Пьер тўхтаб кўзойнаги орқали ўзининг етакчиси Анна Михайловнага савол назари билан қаради. Анна Михайловна ҳеч ҳайрон бўлмасдан, шундоқ бўлишини гўё ўзи билгандай, секингина илжайиб, хўрсиниб қўйди.

У Пьернинг қарашига жавобан:

— Soyez homme, mon ami, c'est moi qui veillerai à vos intérêts,²— деди-ю, йўлак бўйлаб яна ҳам илдамроқ юриб кетди.

¹ Сизга ноҳақлик қилганини кўнглингиздан чиқаринг, дўстим; ахир, отангиз... эҳтимол ўлим тўшагидадир. Мен сизни кўришим билан ўз ўғлимдай яхши кўриб қолдим. Менга ишонинг, Пьер. Мен сизнинг манфаатингизни эсимдан чиқармайман.

² Мард бўлмиг. дўстим, мен сизнинг манфаатингизни кўзлайман.

Пьер нима гап эканлигини ва айниңса *vieiller à vos intérêts* нимадан иборатлигини билмас, лекин «шундоқ бўлиши керакдир», деб ўйлар эди. Улар йўлакдан ярим қоронғи залга чиқиши, бундан графнинг қабулхонасига ҳам эшик бор эди. Бу уй совуқ ва безатилган уйлардан бири бўлиб Пьер уни катта кўча эшигидан кирганда кўрган эди. Шу уйнинг ҳам ўртасида бўш ванна турар ва гиламга сув тўкилган эди. Уларнинг қаршисидан чиққан исиръидон кўтарган поп ёрдамчиси билан хизматкор уларга эътибор қилмай, оёқ учида юриб ўтиб кетиши. Улар Пьер биладиган ва икки итальянча деразаси қиши боққа қараган, катта ҳайкал ҳамда Екатеринанинг бор бўйича олинган каттакон расми турган қабулхонага кириши. Қабулхонада ҳамон ўша одамлар ўша вазиятда бир-бири билан шиврлашиб ўтирасар эди. Ҳамма жим бўлиб, ранги ўчган ва афти ҳозир йиглаганга ўхшаган Анна Михайловна билан унинг кетидан бошини қўйи солиб итоаткорона кириб келган семиз Пъерга қаради.

Анна Михайловнанинг юзи «охирги пайт» деган маънени англатар эди; У Пъерни эргаштириб, печан Петербург хонимларига хос ҳаракат билан эрталабкидан ҳам дадилроқ қадам ташлаб уйга кирди. У ўлим тўшагида ётган граф кўришини истаган одамни олиб кираётганлиги учун ҳеч сўзсиз қабул қилинишига кўзи етар эди. Уйда ўтирган кишиларга бир қаради-да, буларнинг орасида ўтирган графнинг руҳонийларига кўзи тушгач, наинки букилиб, балки қунишиб йўрғалаганича руҳонийларнинг олдига борди ва эҳтиром билан туриб аввал бирининг, кейин иккинчисининг дуосини олди.

— Хайрият, етиб келибмиз,— деди руҳонийлардан бирига.— Биз қариндош-уруғлар жуда қўрқсан эдик. Мана бу йигит графнинг ўғли,— деб секин илова қилди.— Жуда оғир пайт!

Шу гапларни айтиб, сўнгра докторнинг олдига борди.

— Cher docteur,— деди,— се jeune homme est le fils du comte... у-a-t-il de l'espoir?¹

Доктор ҳеч нарса демасдан, елкасини учирив юқорига тикилди. Анна Михайловна ҳам худди ўша хилда ҳаракат қилди, елкасини учирив, юқорига тикилди, у кўзларини қарийб юмид, оҳ тортди-да, докторнинг олдидан Пъернинг

¹ Мұхтарам доктор, бу йигит—графнинг ўғли... Умид борми?

олдига борди. У алоҳида эҳтиром ва мавъосликни олдига тибери мурожаат қилиб:

— Ayez confiance en ce miséricorde!¹, — деди ва ўзи чиқунча ўтириб тургани унга диванчани кўрсатди-да, оёқ учиди юриб, ҳамма қараб турган эшикка томон борди, эшикни астагина фит этиб очиб, ичкарига кириб кетди.

Пьер етакчисининг измидан чиқмасликка қарор бериб, у кўрсатган диванчага томон борди. Анна Михайловна кўздан ғойиб бўлиши биланоқ, уйда ўтирганларнинг ҳаммаси ҳаддан ташқари қизиқиш ва хайриҳоҳлик билан унга тикилаётганлигини ва шафқат назари билан қараётганлигини сезди. Ҳамма худди қўрқандай, ҳатто хушомадгўйлик қилгандай уни кўзи билан кўрсатиб, ўзаро шивирлашаётганини пайқади. У ҳаммадан ҳеч қачон кўрмаган ҳурматни кўрар эди: руҳоний билан гаплашиб ўтирган нотаниш бир хоним ўрнидан туриб, унга жойини таклиф қилди, адъютант ерга тушган қўлқопини олиб берди: у ўтиб бораётганда докторлар ҳурмат юзасидан жим бўлиб, унга йўл бергани четланишди. Пьер аввал хонимни безовта қилмасдан, бошқа жойга ўтироқчи, ерга тушган қўлқопини ўзи олмоқчи ва йўлини тўсиб ҳам турган докторларни нариги томондан айланиб ўтмоқчи эди: бироқ шу пайтда бу одобдан бўлмас, деган фикрга келди, у бугун кечаси ҳамма кутаётган фавқулодда маросимни адо қилувчи кишиман ва шунинг учун ҳамма менга ҳурмат кўрсатиши керак, деган хаёлга борди. У адъютантнинг қўлидан қўлқопни индамасдан олди, хоним бўшатиб берган жойга ўтириди, каттакон қўлларини баравар турган икки тиззасига қўйиб, қадимги Миср ҳайкалларига ўхшаган бир вазиятда ўтириди, ўзича «шундоқ бўлиши керак экан-да», деб ўйлаб, бу оқшом гаранг бўлиб қолмаслик ва бирон беҳуда иш қилиб қўймаслик учун ўз билгисича ҳеч нарса қилмасдан, бутун ихтиёрни ўзига йўл кўрсатаётган кишилар қўлига беришга қарор қилди.

Орадан сал вақт ўтмай, князъ Василий учта юлдуз тақилган кафтанини кийиб, улуғворлик билан бошини баланд кўтарган ҳолда, кириб келди. У эрталабкига қараганда ўзини бир оз олдирганга ўхшар эди; ўтирганларга назар ташлаб, Пьерни кўрганида кўзлари одатдагидан кўра каттароқ кўринар эди. У Пьернинг олдига келиб, унинг қўлидан ушлади (илгарилар ҳеч қачон бундоқ қил-

¹ Парвардигорга сифининг

мас эди) ва худди шу қўлнинг қанчалик маҳкам эканини синамоқчи бўлгандай, пастга тортди.

— Courage, courage, mon ami. Il a demandé à vous voir. C'est bien¹— деб кетмоқчи бўлди.

Лекин Пьер бир нима дейишни лозим кўриб:

— Саломатликлари қалай...— деди-ю, беморни граф деб аташ одобдан бўлармикин, деган андишада дудуқланиб қолди, чунки уни отам дегани уялар эди.

— Il a eu encore un coup, il y a une demi-heure. Яна бир марта ўсал бўлди. Courage, mon ami ...²

Пьер шундай бир гаранг аҳволда эдики, «ўсал» деган сўзнинг маънисига дафъатан тушунмади. У князь Василийга ҳайрон бўлиб қаради-да, кейин «ўсал» касалнинг оғир бир ҳолати эканлигини англади. Князь Василий йўлакай Лорренга бир-икки оғиз гапиди-ю, оёқ учida юриб эшиқдан кириб кетди. У оёқ учida юра олмас экан, бутун гавдаси беўхшов силкинар эди. Унинг кетидан катта княжна, ундан кейин рӯҳонийлар ва уларнинг ёрдамчилари, хизматкорлар ҳам киришди. Йичкаридан одамлар шарпаси әшитилар эди. Ниҳоят, ҳамон ўшандай юзи ўзгарган, лекин ўз бурчини адо қилишга маҳкам бел боғлаганилиги кўриниб турган Анна Михайлова югуриб чиқди ва Пьернинг енгини ушлаб:

— La bonté divine est inépuisable. C'est la cérémonie de l'extrême onction qui va commencer. Venez,³— деди.

Пьер юмшоқ гиламдан қадам ташлаб эшиқдан кирди ва шунда пайқадики, энди бу уйга киргани рухсат сўраш керак бўлмагандай, адъютант ҳам, нотаниш хоним ҳам ва яна қайси бир хизматкор ҳам унинг кетидан киришди.

XX

Пьер устун ва разоқ билан иккига бўлинниб, деворларига гилам қоқилган бу каттакон уйни жуда кўп кўрган эди. Устунларнинг нариги томони худди кечки ибодат вақтидаги бутхонадай қизғиш ёруғ бўлиб, бир томонда қизил ёғочдан ясалган ва шоҳи парда тутилган баланд каравот,

¹ Қайғурманг, қайғурманг, дўстим. Сизни чақиртирди. Бу яхши..

² Ярим соат илгари яна ўсал бўлган эди. Қайғурманг, дўстим..

³ Ҳудойи таолонинг марҳамати беҳад. Соборование ҳозир бошланади. Юринг.

иккинчи томонда санамлар қўйилган каттакон киот турар эди. Киотнинг тагида узун вольтер креслоси тураг: оппоқ оҳорли, афтидан, ҳозиргина алмаштирилган ёстиқлар қўйилган бу креслода белигача зангор кўрпа ёпинган, Пьерга таниш салобатли киши чиройли қизимтири-сариқ юзини қариларга хос нуроний ажин босган ва кенг пешонасидаги бир тутам оппоқ сочи йўлбарсни эслатадиган отаси граф Безухов ётар эди. У санамлар остида ётар, семиз катта қўллари кўрпанинг устида тураг эди. Қафти пастга қилиниб қўйилган ўнг қўлининг бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғи орасига мум шам қистирилган бўлиб, уни кекса хизматкор креслонинг нариги томонидан энгашиб тутиб тураг эди. Креслонинг тепасида улуғвор ва ярқироқ кийимлар кийган, узун соchlарини елкаларига ташлаб қўйган руҳонийлар ёқилган шамларни қўтариб тантана билан аста-секин ибодат қилишар эди. Булардан бир оз кейинроқда икки кичик княжна рўмолчаларини қаншарга қўйиб туришар, улардан сал олдинда княжна Катишъ газабланган ва шайлангандай санамдан қўзини олмай, худди бошка ёққа кўзим тушса айб менда эмас, деяётгандай бир қиёфада туриб қолган эди. Анна Михайловна ҳалим ва қайғуга сабр билан бардош қилаётган бир алфозда нотаниш хоним билан бирга эшик ёнида тураг эди. Князъ Василий эшикнинг нариги томонида креслога яқин туриб, оллидаги нақшли баҳмал курсининг суюнчиғига шам ушлаган чап қўли билан суюниб ўнг қўли билан чўқинар ва ҳар сафар уч бармоғини пешонасига урганида юқорига қарап эди. Унинг юзи худди тақдирга тан берган ва тангрининг иродасига садоқат қилаётгандай эди. У гўё: «Агар шу ҳисларни билмасаларинг, ўзларингга қийин», деб тургандай эди.

Унинг орқасида адъютант, докторлар ва эркак хизматкорлар тизилишган, худди бутхонадаги сингари эркаклар алоҳидаю хотинлар алоҳида эди. Ҳамма жим туриб чўқинар, фақат тиловат, салмоқли ва йўғон овоз билан қилинаётган қироат товуши эшитилар, бу товушлар бир лаҳза тинган вақтда одамларнинг оҳ тортиши ва оёқ шарпаси қулокқа чалинар эди. Анна Михайловна боягидай «нима қилаётганимни ўзим биламан» дегандай, бир қатъият билан уйнинг ўртасидан ўтиб Пьернинг олдига борди-да, унга шамни ёқди, эс-ҳуши атрофидаги одамларда бўлгани учун шам ушлаган қўли билан чўқина бошлади.

Кизил юзли, кулончиқ, холдор кичик княжна Софи Пьерга қараб туар эди. У кулиб, юзини рўмол билан беркитди-ю, анчагача очмади; очганидан кейин яна Пьерга кўзи тушшиб тагин кулиб юборди. У Пьерга кўзи тушса кулгидан ўзини тия олмаслигини билса ҳам унга ҳадеб қарагиси келар эди, шунинг учун бирон кор-хол бўлмасин деб, секин нариги томонга ўтиб кетди. Ибодат ярим бўлганда руҳонийлар бирдан жим бўлиб бир-бирлари билан шивирлашиб қолиши: графнинг қўлинини ушлаб турган кекса хизматкор ўринидан туриб, хотинларга мурожаат қилди. Анна Михайловна олдинга чиқди-ю, беморнинг устига энгашиб, орқасидан бармоғи билан имлаб, Лорренни чақирди. Шамсиз, устуига суюниб, мазҳаби бошка бўлса ҳам ҳозир қилишаётган мароссимнинг зарурлигини тушуналдиган ва ҳатто буни маъқуллайдиган бир ажнабий вазиятда одоб билан турган француз доктор аста-аста қадам босиб беморнинг ёнига келди. Унинг зангори кўрпа устида турган бўш қўлинини оппоқ ва нозик бармоқлари билан ушладида, тескари ўгирилиб томирини кўрди ва ўйланиб қолди. Беморга бир нима ичиринди, атрофдаги одамлар жунбишга келди, сўнгра ҳамма ўз жойига қайтиб яна ибодат бошлиланди. Ҳамма бемор билан овора бўлган вақтда Пьер князь Василийнинг стул орқасидан чиқиб, беморнинг олдига келмасдан, унинг ёнидан ўтиб, катта княжнанинг олдига борганини ва у билан ётоқнинг тўрига, шоҳи парда тутилган баланд каравот томонга кетганини кўрди. Унинг юзида ҳамон ўша «нима қилаётганимни ўзим биламан, агар менга тушумасаларинг, ўзларингга қийин», деган маъно бор эди. Князь билан княжна иккови каравотдан наридаги эшикка кириб кетишиди-ю, ибодат тамом бўлар олдидан бирин-кетин чиқиб ўз жойига келиб туришди. Пьер бу оқшом кўз оллида бўлаётган ҳамма ишларга шундоқ бўлиши зарур, деб қарагани учун бунга ҳам эътибор қилмади.

Ибодат тамом бўлгандан кейин руҳоний беморнинг таинство қабул қилишини камоли эҳтиром билан табриклиди. Бемор ҳамон илгаригидай, худди ўлик сингари, қимиirlамасдан ётар эди. Унинг атрофидаги кишилар ивиришишар, оёқ товушлари ва шивирлашлар эшитилар, булар орасидан айниқса Анна Михайловнанинг шивирлаши ажратлиб туар эди.

Пьер Анна Михайловнанинг:

— Албатта каравотга ётқизиш керак, бу ерда сира иложи йўқ...— деганини эшитиб қолди.

Беморни докторлар, княжналар ва хизматкорлар шундай қуршаб олишди, Пьер кўз олдида шунча одам бўлишига қарамасдан, бутун ибодат давомида бир лаҳза ҳам назаридан нари кетмаган оппоқ соч билан қизғимтири сариқ бошни кўра олмай қолди. Креслои ўраб олган кишиларнинг оҳиста ҳаракат қилишидан Пьер bemорни кўтариб олиб бораётганликларини пайқади. Пьер хизматкорлардан бирининг ваҳима билан:

— Кўлимдан ушла, бўлмаса тушириб юборасан, — деб шивирлаганини, ундан кейин яна бошқаларнинг, — пастдан... яна бир киши ушласин, — деган товушларни эшитди. Одамлар олиб бораётган нарсалари ҳаддан ташқари оғирдай, ҳансирашар ва шошиб қадам босишар эди.

Беморни кўтариб бораётганлар (булар орасида Анна Михайловна ҳам бор) яқинлашганда Пьернинг кўзи одамларнинг елкаси билан бўйи орасидан bemорнинг очиқ турган семиз кўкрагига, одамлар қўлтиғидан кўтариб турган кенг елкасига, оқ жинггалак сочи ва йўлбарсан эслатадиган пешонасига тушди. Унинг юзи, фавқулодда кенг пешонаси ва ёноқлари, келишган озғин, улуғвор нигоҳи, ўлим олдидан ҳам ўзгармаган афти бундан уч ой бурун, Пьерни Петербургга жўнатган вақтида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди. Бироқ бошини кўтариб бораётган кишилар бир текисда қадам босмаганликларидан ҳолсиз чайқалар, кўзлари мўлтиллар эди.

Беморни олиб борган кишилар баланд каравот ёнида бир неча минут ивирсиганларидан сўнг тарқалищди. Анна Михайловна Пьернинг енгига қўлини текизиб «Venez»,¹ деди. Пьер Анна Михайловна билан бирга каравот ёнига келди. Граф таинство қабул қилгани муносабати билан бўлса керак, тантанали бир вазиятда ётқизилган эди. У баланд ёстиқقا суюнган, қўллари зангор кўрпанинг устига узала тушиб ётар эди. Пьер келганда граф унга тикилиб қаради, лекин бу қаращининг маъно ва мағҳумини билиб бўлмас эди. Бу қарап ё ҳеч қандай маъно ифода қилмас эди-ю, фақат кўз бўлгани учун бирон ёққа қарап керак бўлганидан қарап эди, ё жуда кўп маъно ифода қилар эди. Пьер нима қилишини билмай тўхтади-да, етакчиси Анна Михайловнага савол назари билан қаради. Анна Михайловна шошиб-пишиб кўзи билан bemорнинг қўлини кўрсатди ва ўп, деб лаби билан имо қилди. Пьер кўрпага бирон жойим

¹ «Юнинг».

Илинмасин, деб бўйнини чўзиб Анна Михайловнанинг маслаҳатини бажо келтирди ва беморнинг каттакон, семиз қўлига лабини қўйди. Графнинг на қўли қимирлади ва на юзининг бирон жойи. Пьер яна «нима қилай», деган мазмунда Анна Михайловнага қаради. Анна Михайловна қўзи билан каравотнинг ёнида турган креслони кўрсатди. Пьер итоаткорлик билан креслога ўтирас экан, «тўғри тушиундимми», деб унга яна савол назари билан қаради. Анна Михайловна маъқуллаб бош иргади. Пьер ўзининг беўхшовлигидан, йўғон гавдаси кўп жой олишидан ўнгайсизланиб бўлса керак, яна Миср ҳайкалидай икки қўлини баравар турган тиззасига қўйиб, жони борича ўзини кичик кўрсатишга «тиришиб», қисилиб ўтирас эди. У графга қаради. Граф эса ҳамон Пьер тикка турган чоғида юзи турган ўринига қарап эди. Анна Михайловна ҳозир, ота-бала дийдор кўришувининг сўнгги лаҳзаларида худди юрак-бағри эзилаётгандай бир тусга кирди. Бу ҳол икки минут давом этган бўлса ҳам Пьерга бир соатдай туюлди. Тўсатдан графнинг юзидаги йирик мускуллари билан ажинлари уча бошлиди. Борган сари қаттиқ учиб, унинг чиройли оғзи қийшайди (Пьер отаси жон беришга нақадар яқин бориб қолғанлигини фақат шундагина билди). қийшайган оғзидан нотайин ва бўғиқ бир товуш эшитилди. Анна Михайловна унинг кўзларига диққат билан қарап, унинг нима демоқчи эканлигини фаҳмлашга тиришар, гоҳ Пьерни, гоҳ идишдаги ичимликни кўрсатар, гоҳ князъ Василийми деб пицирлаб сўрар ва гоҳ кўрпага имо қилар эди. Беморнинг юзида ва кўзларида бетоқатлик аломати кўринди. У қимирламай турган хизматкорга қарамоқчи бўлиб интилди.

— Бу ёнбошларига ўирилмоқчилар,— деб шивирлади хизматкор ва графнинг оғир гавдасини кўтариб, юзини деворга буриш учун ўрнидан турди.

Пьер унга ёрдам бергани қўзгалди.

Графни ёнбошига ўигрган вақтда унинг бир қўли орқасида мажолсиз қолди, бу қўлни тортиб олиш учун ҳарчанд уринса ҳам бўлмади. Граф бу жонсиз қўлига Пьернинг ваҳима билан қараганини пайқадими ёки сўнгги миҳутларни ўтказаётган бошига бирон фикр келдими, аввал мажолсиз қўлига, кейин Пьернинг ваҳима босган юзига, яна қўлига қаради-да, юзида худди ўзининг ожизлигига кулгандек ҳозирги афтига ярашмаган хаёл, уқубатли табассум пайдо бўлди. Бу табассумни кўриш билан Пьернинг юраги бирдан орқасига тортиб, бурни ачишди ва қўзига

ёш келди. Беморни деворга қаратиб ётқизиб қўйиши. Бемор чуқур нафас олди.

— Il est assoupi,¹— деди Анна Михайловна, навбатчиликка келаётган княжнани кўриб,— Allons².

Пьер чиқиб кетди.

XXI

Қабулхонада Екатеринанинг сурати остида ўтириб, нима тўғридадир қизгин гаплашаётган князь Василий билан катта княжнадан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Улар етакчиси билан келаётган Пьерни кўргач, жим қолиши. Пьернинг назарида княжна ниманидир яширгандай кўринди ва унинг:

— Шу хотинни кўргани кўзим йўқ,— деб шивирлагани әшитилди.

— Catiche a fait donner du thé dans le petit salon деди князь Василий Анна Михайловнага.— Allez, ma pauvre Анна Михайловна, prenez quelque chose, autrement vous ne suffirez pas³.

У Пьерга ҳеч нарса демади-ю, фақат билагини ушлаб меҳр билан сикқиб қўйди. Пьер билан Анна Михайловна petit salon⁴ га кирди.

Доктор Лоррен кичкина ва давра меҳмонхонада чой анжомлари билан совуқ кечки таом турган стол ёнида тикка туриб хитоий пиёлада тез-тез чой ҳўплар экан:

— Il n'y a rien qui restaure, comme une tasse de cet excellent thé russe après une nuit blanche⁵,— дер эди. Ну кечаси граф Безуховникида бўлган ҳамма одамлар стол атрофига тамадди қилгани тўпланишган эди. Пьер ойналар билан кичкина столлар турган бу давра меҳмонхоначани жуда яхши эслади. Графнинг уйида бўлган балларда танца қилишни билмаган Пьер шу ойнакорли уйда ўтириб, ёсал кийимлари кийиб, очиқ бўйинларига бриллиант ва марварид тақсан хонимлар шу ердан ўтишда аксларини бир нечта қилиб кўрсатадиган чарогон ойналарга қарашларини

¹ Ҳушдан кетди.

² Юринг.

³ Қатињъ кичгина меҳмонхонага чой келтиришни буюрди, бориб чой-пой иссангиз бўлар эди, Анна Михайловна, жон ҳам керак ахир.

⁴ Кичкина меҳмонхонага.

⁵ Уйқудан қолган одамга бир пиёла яхши рус чойидан фойдали-роқ нарса йўқ.

томуща қилишни яхши кўрар эди. Энди ўша ёруғ мәҳмоя-
жоначани бир жуфт шам хира ёритиб турар ва бу ярим ке-
чада кичкина столчада чой анжомлари ҳамда тарелкалар
тартибсиз ҳолда ётар, ясанмаган, турли-туман одамлар
ўзаро шивирлашиб ўтирас, у ҳар бир ҳаракатлари ва ҳар
бир сўзлари билан ётоқда нима бўлаётгани билан нима ку-
тилишини ҳеч ким эсидан чиқармаганлигини кўрсатар эди.
Пъер жуда оч қолган бўлса ҳам ҳеч нарса емади. У етак-
чисига савол назари билан қараган эди, унинг оёқ учida
юриб князъ Василий билан катта княжна ўтирган қабул-
хонага кириб кетаётгандигини кўрди. Пъер буни ҳам «шун-
дай бўлиши керакдир», деб ўйлаб, бир оздан кейин унинг
кетидан борди. Анна Михайловна княжнанинг ёнида турадар
ва иккови ҳам қизишган ҳолда бараварига шивирлашиб
гапиришар эди.

Княжна ўз бўлмасининг элигини Анна Михайловнанинг
юзига ёпган вақтидагидай бир кайфиятда бўлса керак:

— Нима керагу нима керак эмаслигини ўзим биламан,
сиз аралашманг, княгиня,— дер эди.

Анна Михайловна княжнага ётоққа киргани йўл бер-
масдан мулоимлик билан писанда қилар эди.

— Ахир, азизим, княжна, ором олиши керак бўлган
шундай минутларда бу нарса бечора тоғангиз учун жуда
оғир бўлмайдими? Унинг дунёдан кўз юмаётган вақтида
биз мол-дунё тўғрисида гапириб ўтирасак...

Князъ Василий креслода оёгини чалмаштириб, эркин
бир вазиятда ўтирас, унинг юзи пирпирав, худди
пастга осилиб тушгандай кўринар, лекин бу икки хотин-
нинг можаросига унча эътибор қилмаётгандай кўринар эди.

— Voyons, ma ғоппе Анна Михайловна, laissez faire
Catiche¹. Граф уни қанчалик яхши кўришини биласиз.

— Бу қофозда нима ёзилганлигини мен билмайман ҳам,—
деди княжна князъ Василийга қўлидаги нақшин порт-
фелни кўрсатиб.— Мен шуни биламанки, унинг ҳақиқий
васиятномаси катта столда сақланади, буниси эса эсдан
чиқиб кетган қоғоз...

Княжна Анна Михайловнанинг ёнидан ўтиб кетмоқчи
бўлган эди-ю, у иргиб яна йўлини тўсди.

— Биламан, азизим, биламан, жонгинам княжна! —
деди Анна Михайловна худди портфелни ҳали-бери қўйиб

¹ Оббо, азизим Анна Михайловна, қўйинг Катишь билганини-
қилсин.

юбормайдигандек маҳкам ушлаб.— Азизим княжна, мен сиздан илтимос қиласан, айланиб кетай, беморни аянг.
Je vous en conjure ...!¹

Княжна индамади. Фақат портфель устидаги баҳснинг таъсири сезилиб турарди. Агар у ҳозир бирон нарса дегундай бўлса, Анна Михайловнани жуда силтаб ташлаши муқаррар эди. Анна Михайловна портфелни маҳкам ушлаб турган бўлса ҳам мулойим ва шириңсўзлигини қўймас эди.

— Пьер, бу ёкка келинг, дўстим. Қариндошлар кенгашида у ортиқча бўлмаса керак, шундай эмасми, князъ?

— Нимага индамайсиз, тоғ cousin,— деб княжна бирдан шундай бақирдики, унинг товушини меҳмонхонада ўтирганлар эшишиб, чўчиб тушди.— Аллақаёқдаги одамлар суқилиб, жон бераётган беморнинг бўсағасида харҳаша қилиб ўтирганда сиз нега индамайсиз? Извогар! — деди-да, княжна ғижиниб, жонининг борича портфелни торти.

Бироқ Анна Михайловна портфелни қўлидан чиқармаслик учун бир неча қадам босди ва унинг қўлини ушлади.

— Oh! — деди князъ Василий таънаомуз ва ҳайрон бўлиб. У ўрнидан турди.— C'est ridicule. Voyons² қўйиб юборинг, сизга айтиётибман,— деди.

Княжна қўйиб юборди.

— Сиз ҳам қўйиб юборинг.

Анна Михайловна унинг гапига қулоқ солмади.

— Мен сизга айтиётибман. Қўйиб юборинг. Мен бутун жавобгарликни ўз бўйнимга оламан. Мен кириб сўрайман. Мен... Бўлди энди.

— Mais, тоғ prince,³— деди Анна Михайловна,— шундай улуғ таинстводан кейин қўйинг,— бир оз ором олсин. Мана Пьер, қани, сиз нима дейсиз,— деб Пьерга мурожаат қилди. Пьер бу чоғ буларга яқин келиб, ниҳоятда дарғазаб ва ҳар қандай андишани йиғиштириб қўйган княжнанинг башарасига ва князъ Василийнинг пирпираб учәётган юзига ҳайрон бўлиб қараб турар эди.

— Шуни эсадан чиқармангки, бунинг ҳамма оқибатларига ўзингиз жавобгарсиз,— деди князъ Василий қовоғини солиб,— нима қилаётганингизни ўзингиз ҳам билмайсиз.

¹ Айланиб кетай...

² Айб эмасми. Қўйиб юборинг.

³ Қўйинг, князъ.

— Разил хотин! — деб қичқирди да, княжна бирдан Анна Михайловнага ташланди ва портфелни унинг қўлидан тортиб олди.

Князъ Василий бошини қуи солиб қўл силтади.

Шу пайт Пьер анчадан бери қараб ўтирган ва ҳамиша секин очиладиган ўша даҳшатли эшик бирдан тарақлаб очилиб деворга урилди-ю, ўртанча княжна югурниб чиқди.

— Бу нима қилганларинг! — деди жони чиқиб,— *T'es en va et vous me laissez seule*¹.

Катта княжнанинг қўлидан портфели тушиб кетди. Анна Михайловна дарров энгашиб, талаш бўлган бу нарсани олди-ю, чопиб ётоқча кириб кетди. Катта княжна билан князъ Василий эс-ҳушларини ўнглаганларидан сўнг унинг кетидан киришди. Орадан бир неча минут ўтгач, ҳаммадан бурун катта княжна ранги оқарган ва суроби тортилган, остки лабини тишлаган ҳолда чиқди. Унинг кўзи Пьерга тушганда юзида қаттиқ ғазаб акс этди.

— Мана, муродингизга етдингиз, шунга мунтазир эдигиз,— деди.

У йиғлаб юборди-да, юзини рўмолча билан беркитиб, жадаллаганича уйдан чиқиб кетди.

Княжнадан кейин князъ Василий чиқди. У гандираклаб Пьер ўтирган диван ёнига борди-да, ўзини диванга ташлаб, кўзини қўли билан беркитди. Пьер унинг ранги оқариб кетганлигини, жағи худди безгак тутгандай титраётганинг пайқади.

— Оҳ, дўстим! — деди у Пьернинг тирсагидан ушлаб: унинг товушида шундай бир самимият ва маҳзунлик аломати бор эдики, буни Пьер илгари ҳеч қачон пайқамаган эди.— Биз қанча-қанча гуноҳлар қиласмиш, қанча-қанча ёлғон гапирамиз, булар ҳаммаси нима учун? Мен элликдан ошдим, дўстим... Мен ҳам... Ўлим келгандан кейин ҳеч нарсанинг кераги қолмайди. Ўлимдан қутулиб бўлмайди.— Князъ Василий йиғлаб юборди. Анна Михайловна ҳаммадан кейин чиқди. У аста-секин қадам босиб, Пьернинг олдига келди.

— Пьер! — деди.

Пьер унга савол назари билан қаради. Анна Михайловна унинг юзига кўз ёшларини томизиб, пешонасидан ўпди ва бирпас жим қолди.

— *Il n'est plus...*²

¹ У ўлаётитти, сизлар мени ёлғиз қолдирасизлар.

² Оламдан ўтди...

Пъер унга кўзойнаги орқали қаради.

— Allons, je vous reconduirai. Tâchez de pleurer. Rien ne soulage, comme les larmes.¹

Анна Михайловна Пъерни қоронғи меҳмонхонага олиб кирди. Пъер бу ерда ҳеч ким кўрмаслигидан хурсанд эди.

Анна Михайловна қайтиб келганида, у бошини қўлига қўйиб маст уйқуда ётар эди.

Эртасига эрталаб Анна Михайловна Пъёрга шундай деди:

— Oui, mon cher, c'est une grande perte pour nous tous. Je ne parle pas de vous. Mais dieu vous soutiendra, vous êtes jeune et vous voila à la tête d'une immence fortune, je l'espére. Le testament n'a pas été encore ouvert. Je vous connais assez pour savoir que cela ne vous tournera pas la tête, mais cela vous impose des devoirs, et il faut être homme.²

Пъер индамади.

— Peut-être plus tard je vous dirai, mon cher, que si je n'avais pas été là, dieu sait ce qui serait arrivé. Vous savez mon oncle avant-hier encore me promettait de ne pas oublier Boris. Mais il n'a pas eu le temps. J'espère, mon cher ami, que remplirez le désir de votre père.³

Пъер ҳеч нарсага тушунмасдан хижолат тортиб қизарib, княгиня Анна Михайловнага қаради. Анна Михайловна Пъер билан гаплашганидан сўнг Ростовларникига бориб ётди. Эртасига эрталаб Ростовларга ва бошқа ҳамма танишибилишларига граф Безухов ўлимининг тафсилотини гапириб берди. У графнинг қандай ўлганини ҳикоя қилиб, ўзининг ҳам шу хилда ўлишни орзу қилганлигини, графнинг сўнгги дамлари фақат кишининг юрагини эзишгина эмас, балки ибратбахш бўлганини, ота-боланинг қандай

¹ Юринг, мен сизни олиб кирай. Йиғлашга ҳаракат қилинг: ҳеч нарса кўэ ёшидай кишининг юрагини бўшатмайди.

² Шундоқ, дўстим. Бу сизнинг учунгина эмас, ҳаммамиз учун ҳам жуда зўр қайфу. Худо сизга сабр беради, сиз ёнсиз, мана энди умид қиласманки, сиз бу молу дунёга эга бўласиз. Васиятномани ҳали ҳеч ким очиб кўргани йўқ. Мен сизни яхши биламан ва ишонаманки, бу нарса сизнинг бошингизни айлантириб қўймас. Бу сизнинг зимманизига анча вазифалар юклайди. Мард бўлишингиз керак.

³ Мен ўша ерда бўлмаганимда, худо билади, ёнималар бўлмас эди, мен буни сизга кейин айтиб бераман. Биласизми, тогам бундан уч кун бурун Борисга ҳам бирон нарса қолдиришни менга ваъда қилган эди, лекин бирдан аҳволи оғирлашиб, айта олмай қолди. Умид қиласманки, отангизнинг хоҳишни бажо келтирасиз, дўстим.

видолашганини йиғламасдан тилга олиб бўлмаслигини айтди: у, шу даҳшатли минутларда ота билан боланинг қайси бири ўзини яхши тутганлигини била олмапти: сўнгги минутда ҳаммани бир-бир эслаган, ўғлига одамнинг юрак-багрини эзадиган сўзлар айтган отами ёки кўрган киши ачинадиган, гам-койишдан не аҳволда бўлса ҳам ўлим тўшагида ётган отасини хафа қиласлик учун қайғусини яширишга ҳаракат қилган ўғлими. *C'est pénible, mais cela fait du bien; ça élève l'âme de voir des hommes, comme le vieux comte et son digne fils,*¹ — дерди Анна Михайлсна. Княжна билан князъ Василийнинг қилган ишлари тўғрисида ҳам гапирди-ю, лекин буни маъқулламасдан жуда эҳтиёт билан шивирлаб гапирди.

XXII

Князъ Николай Андреевич Болконскийнинг Лисие Горидаги қўрғонида шу кунлари ёш князъ Андрейнинг княгиня билан келишини кутишар эди: лекин бу кутиш кекса князнинг ҳовлисидағи кундалик ҳаёт тартибини сира бузмаган эди. Киборлар доирасида *le roi de Prusse*² деб лақаб қўйилган генерал-аншеф князъ Николай Андреевич подшо Павел даврида қишлоққа бадарға қилингандан кейин, қизи княжна Марья ва унинг компаньонкаси *m-lle Bourgienné*³ билан Лисие Горидан ҳеч қаёққа чиқмасдан истиқомат қилар эди. Гарчи янги подшо бўлса ҳам князъ: «Менга ҳеч ким, ҳеч нарса керак эмас, агар мен бирорвга керак бўлсан, Москвадан Лисие Гори юз эллик чақирим йўл, ўзи келади», деб қишлоқдан чиқмас эди. У шундай дер эди: инсонда бўладиган нуқсонларнинг икки манбаи бор: бири — бекорчилик, бири — хурофот: инсонда икки фазилат бор: бири — фаолият, бири — ақл. У қизини тарбиялаш билан ўзи машгул бўлар ва унда икки асосий фазилатни ўстириш учун унга алгебра билан геометриядан дарс берар ва унинг бутун кунини турли машғулотларга тақсим қилар эди. Унинг кўзи ҳамма вақт гоҳ хотирот ёзиш, гоҳ олий математикадан масалалар ҳал қилиш, гоҳ дастгоҳда тамакидонлар ясаш, гоҳ боғида ишлаш ва мулкида ҳеч қачон тўхтамаган бинокорлик ишларини кузатиш билан машғул бўлар эди. Фаолият учун энг муҳим шарт — тар-

¹ Бу ҳол жуда оғир, лекин ибратли, граф билан унинг муносиб ўғлидек кишиларни кўрганингда, қалбинг олижаноб ҳисларга тўлади.

² Пруссия қироли.

³ мамзель Буръен.

тиб бўлганлиги учун тартиб ҳам унинг турмушида энг мунтазам даражага етказилган эди. Унинг овқатга чиқиши маълум шарту шароитда бўлиб, соатигина эмас, ҳатто минути ҳам муайян эди. У ўз атрофидаги одамлар, қизидан тортиб то хизматкоригача, ҳаммага бериоя ва доим қаттиқ-кўл эди, шунинг учун гарчи кўнгли қаттиқ бўлмаса ҳам одамларда ўзига нисбатан шу қадар қўрқув ва эҳтиром ҳисси туғдирган эдики, энг шафқатсиз одамлар ҳам бунга осонликча эриша олмас эди. У гарча истеъро берган генерал-аншеф бўлиб, давлат ишида ҳозир ҳеч қандай аҳамияти бўлмаса ҳам ўзи яшаб турган губерниядаги ҳар бир амалдор унинг ҳузурига келиши ва унинг архитектори, боғбонидек ёки қизи княжна Марьядек унинг муайян соатда баланд шифтли официантлар бўлмасига чиқишига мунтазир бўлиб ўтиришни ўзининг бурчий ҳисоблар эди. Кабинет-нинг баланд эшиги очилиб, упа сепилиб ясама соч кийган, қўллари кичкина ва озгин, баъзан тумшайган вақтида маъноли ва чақнаб турадиган кўзларини беркитиб қўядиган оқиш қошлари осилган ўрта бўйли чол намоён бўлганда официантлар бўлмасида ўтирган ҳар бир кишини салобат босар эди.

Князь Андрей хотини билан келадиган куни княжна Марья эрталаб, одатдагича, машғулот соатида отасига салом бергани официантлар бўлмасига кирди-ю, юраги орзиқиб кетди ва ичидан дуо ўқиди. У ҳар куни отасининг олдига киришда бугунги кўришиш беғурбат ўтишини тилаб дуо ўқир эди.

Официантлар бўлмасида ўтирган, упа қўйган кекса хизматкор оҳиста ўрнидан туриб секин: «Марҳамат», деди.

Ичкаридан дастгоҳнинг бир қиёмда фириллаган товуши эштиilar эди. Княжна енгил ва равонгина очилган эшикдан юраги гуп-гуп уриб кирди-ю, эшик олдида тўхтади. Дастгоҳда ишлаб турган князь қайрилиб бир қаради-да, яна ишини қиласкерди.

Каттакон кабинет, афтидан, ҳамма вақт керак бўлиб турадиган турли-туман нарсалар билан тўла эди. Китоб билан планлар турган катта стол, калитлари қулфида турган ойнакли баланд китоб жавонлари, очиқ дафтарлар турган баланд, тикка туриб ёзиладиган стол, асбоб-ускуналар турган ва атрофига қириндилар сочилган ҳарротлик дастгоҳи — ҳаммаси чолнинг муттасил ҳар хил ишлар билан хийла дурустгина машғул бўлиб туришини кўрсатар эди. Нўғайча зардўзи этик кийган кичкина оёғининг ҳарака-

тига, ориқ ва томирлари бўртиб чиқсан қўлларининг дастгоҳда маҳкам туришига қараганда чолнинг ҳали хийла бардам ва тетиклиги кўриниб турар эди. У дастгоҳни бир неча марта айлантириди-да, оёгини тепкидан олди, исканани артиб, дастгоҳга қоқилган чарм халтага солди ва стол ёнига келиб қизини чақирди. У ҳеч қачон болаларини чўқинтириб, дуо қилиб ўтирумас эди, шунинг учун қизига ҳали соқоли қирилмаган юзини тутди, унга бошдан-оёқ жиддий ва шу билан бирга меҳрибонлик билан синчилаб қаради-да:

— Яхшимисан?.. Ҳўш, қани ўтириб,— деди.

У ўз қўли билан ёзилган геометрия дафтарини олиб оёғи билан креслони сурди.

У дафтарни тез-тез вараклаб, қаттиқ тирноғи билан бир параграфдан иккинчи параграфгача чизди-да:

— Эрталик сабоқ! — деди.

Княжна дафтарининг устига энгашди.

— Шошма, сенга хат бор,— деди-да, чол бирдан, стол устига қадалган халтачадан хотин кишининг қўли билан ёзилган конвертни олиб, столга ташлади.

Княжна хатни кўриб, қизариб кетди. У шошиб-пишиб хатни олди-ю, энгашиб кўз югуртириди.

— Элоизаданми? — деди князъ ва ҳануз мустаҳкам бўлган сарфиш тишлирини кўрсатиб иржайди.

— Ҳа, Жюлидан,— деди княжна, отасига ҳайиқиброқ қараб ва ҳайиқиброқ илжайиб.

— Яна иккита хатни сенга ўқимасдан бераману, учинчисини албатта ўқиб кўраман,— деди князъ жиддийлик билан: — кўп беҳуда нарсалар ёзаётгандирсизлар, деб кўрқаман. Учинчисини албатта ўқийман.

Княжна яна ҳам қизариб, хатни отасига узатар экан:

— Мана буни ҳам ўқий қолинг, топ рёге¹, — деди.

— Учинчисини дедим-ку, учинчисини,— деб жеркиб берди князъ ва хатни нари суриб, столга тирсагини қўйдида, геометрия дафтарини олди.

Чол бир қўли билан қизи ўтирган креслонинг суюнчини ушлаб, унинг олдида турган дафтарга энгашди-да:

— Ҳўш, бекач,— деб гап бошлади. Княжна ўзига кўпдан маълум бўлган тамаки ҳиди ва қариларга хос ўтирир ҳид ичиди қолиб кетгандай бўлди.— Ҳўш, бекач, мана бу учбурчаклар ўхшаш учбурчаклар: мана, қара: *ағс* бурчаги...

Княжна яқинида ўтирган отасининг чақнаб турган

¹ дада.

кўзларига кўрқиб қарап, қизарар, отасидан шу қадар қўрқар эдик, унинг айтатгани гаплари нақадар очиқ ва равшан бўлмасин, қулоғига кирмаслиги кўриниб турар эди. Айб муаллимдами ё шогирддами, ишқилиб, ҳар куни шу нарса такрор бўлар эди: княжнанинг кўзлари тинади, ҳеч нарсани кўра олмайди ва эшита олмайди, фақат рўпарасида турган кекса отасининг озгин юзини кўради, унинг нафас олишини сезади ва ҳидини туяди, холос: фақатгина кабинетдан тезроқ чиқиб кетиб масалани ташқарида ўз фаҳми билан тушуниб олиш тўғрисидагина ўйларди. Чолнинг эса жони чиқар эди, у ўтирган креслони тарақлатиб гоҳ илгарига, гоҳ кейинга сурар, тутақишиб кетмаслик учун ўзини босишга уринар, лекин ҳамма вақт деярли тувақар, сўкинар ва баъзан дафтарни улоқтириб ташлар эди.

Княжна янгилишиб жавоб берди:

Князъ дафтарни суриб ташлаб, жаҳл билан тескари ўгирилар экан:

— Сенинг миянг бор деб бўладими! — деб бақирди, лекин дарҳол ўрнидан туриб, нари-бери юрди-да, княжнанинг сочини силаб яна ўтириди.

У креслосини яқинроқ суриб яна тушунтира кетди.

— Ярамайди, княжна, ярамайди,— деди чол. Княжна олган сабоқ ёзилган дафтарни ёпиб чиқиб кетмоқчи бўлганда.— Математика буюк иш, бекачим. Мен сенинг биздаги бир хил эси паст ойим пошшохонлардай бўлишингни истамайман. Ҳаракатда баракат деган гап бор. Машаққат тортсанг муродга етасан. (У княжнанинг юзига секин уриб қўйди.) Бошинг беҳуда нарсалардан холи бўлади.

Княжна чиқиб кетмоқчи эди-ю, чол қўлинни кўтариб уни тўхтатди-да, баланд столнинг устидан ҳали кесилмаган янги бир китобни олиб:

— Мана, Элиозанг сенга аллақандай «Калиди асрор» юборибди. Диний китоб. Менинг ҳеч кимнинг эътиқоди билан ишим йўқ... Кўриб чиқдим. Ма. Бор энди, бор.

У княжнанинг елкасига қоқди-да, уни чиқариб эшикни беркитиб олди.

Княжна Марья ўз бўлмасига юзидан камдан-кам арийдиган ва хунук, дардчил юзини яна ҳам хунукроқ қилиб кўрсатадиган маъюс ҳамда қўрққан бир қиёфада қайтиб келди. Кичик-кичик суратлар қўйилган, китоб ва дафтарлар уйилиб ётган ёзув столи ёнига қадар бетартиб эди. У геометрия дафтарини қўйиб, конвертни сабрсизлик билан очди. Хат унинг болаликдан энг яқин дугонаси бўл-

ган, она-бала Ростоваларнинг именинасига борган Жюли Карагинадан эди.

Жюли бундай деб ёзган эди:

«Chère et excellente amie, quelle chose terrible et effrayante que l'absennice! J'ai beau me dire que la moitié de mon bonheur est en vous, que malgré la distance qui nous sépare, nos coeurs sont unis par des liens indissolubles; le mien se évolte contre la destinée, et je ne puis, malgré les plaisirs et les distractions qui m'entourent, vaincre une certaine tristesse caché que je ressens au fond du cœur depuis notre séparation. Pourquoi ne sommes-nous pas réunies, comme cet été dans votre grand cabinet sur le canapé bleu, le canapé à confidences? Pourquoi ne puis-je, comme il y a trois moi, puiser de nouvelles forces morales dans votre regard si doux, si calme et si pénétrant, regard que j'aimais tant et que je crois voir devant moi quand je vous écrits».¹

Княжна Марья хатни шу ергача ўқиди-ю, уф тортиб ўнг томонида турган катта ойнага қаради. Ойнада хунуккина ва заиф қоматини, озғин юзини кўрди. Ҳамма вақт маҳзун бўлган кўзлари ҳозир ойнадаги аксига айниқса ғамгин боқар эди. Княжна «Бу қиз тилёғламалик қилипти», деб ўйлади ва ойнадан ўгирилиб хатни ўқишида давом этди. Бироқ Жюли тилёғламалик қилгани йўқ эди: ҳақиқатан княжнанинг кўзлари шаҳло ва нурли бўлиб (у кўзларидан иссиқ нур бъязан барқ уриб чиққандай кўринар эди), шу қадар чиройли эдики, юзининг хунуклигига қарамасдан, бу кўзлар кишининг дикқатини тортар эди. Лекин княжна кўзларининг жозибали эканини ҳеч қачон кўрмаган, чунки бу кўзлар ўзи тўғрисида ўйламаган чоғларидагина жозибали бўлар эди. Ойнага қарагани замон унинг ҳам юзи ҳамма ойнага қараган одамларнинг юзидай зўрзўраки, файритабиий, хунук бир ҳолатга кирап эди. Княжна ўқишида давом этди:

¹ Азиз ва бебаҳо дўстим, жудолик нақадар оғир ва ёмон нарса. Ўзимга ҳарчанд жоним ва баҳтимнинг ярми сиз, орамиз узоқ бўлса ҳам, кўнглимиз риштаси деб тасалли берсан ҳам бу кўнгил тақдирга қарши исён қиласи, кўнглимни хуш қиласиган ва мени овутадиган нарсалар кўп бўлса ҳам айрилишганимиздан бери кўнглимда бўлган пинҳоний ғуссанни сира енга олмайман. Нега ўтган ёздаги сингари бирга эмасмиз-al Сизнинг катта кабинетингизда кўк диван, «сир айтиш» диванида ўтирганимиз қандай яхши эди. Нега мен бундан уч ой бурингидай сизнинг ювош, осуда, ўткир, ўзим яхши кўрадиган ва шу сатрларни ёзётганимда ҳам кўз олдимдан кетмаган қарашларингиздан яна маънавий қувват ололмайман?

«Tout Moscou ne parle que guerre. L'un de mes deux frères est déjà à l'étranger, l'autre est avec la garde qui se met en marche vers la frontière. Notre cher empereur a quitté Pétersbourg et, à ce qu'on prétend, compte lui-même exposer sa précieuse existence aux chances de la guerre. Dieu veuille que le monstre corsicain, qui détruit le repos de l'Europe, soit terrassé par l'ange que le tout-puissant, dans sa miséricorde, nous a donné pour souverain. Sans parler de mes frères, cette guerre m'a privée d'une relation des plus chères à mon coeur. Je parle du jeune Nicolas Rostoff qui avec son enthousiasme n'a pu supporter l'inaction et a quitté l'université pour aller s'enrôler dans l'armée. Eh bien, chère Marie, je vous avouerai, que, malgré son extrême jeunesse, son départ pour l'armée a été un grand chagrin pour moi. Le jeune homme, dont je vous parlais cet été, a tant de noblesse, de véritable jeunesse qu'on rencontre si rarement dans le siècle où nous vivons parmi nos vieillards de vingt ans Il a surtout tant de franchise et de coeur. Il est tellement pur et poétique, que mes relations avec lui, quelque passagères qu'elles fussent, ont été l'une des plus douces jouissancee de mon pauvre coeur, qui a déjà tant souffert. Je vous raconterai un jour nos adieux et tout ce qui s'est dit en partant. Tout cela est encore trop frais. Ah! chère amie, vous êtes heureuse de ne pas connaître ces jouissances et ces peines si poignantes. Vous êtes heureuse, puisque les dernières — sont ordinairement les plus fortes! Je sais fort bien que le comte Nicolas est trop jeune pour pouvoir jamais devenir pour moi quelque chose de plus qu'un ami, mais cette douce amitié, ces relations si poétiques et si pures ont été un besoin pour mon coeur. Mais n'en parlons plus. La grande nouvelle du jour qui occupe tout Moscou est la mort du vieux comte Bézoukhov et son héritage. Figez-vous que les trois princesses n'ont reçu que très peu de chose, le prince Basile rien, est que c'est M. Pierre qui a tout hérité, et qui par-dessus le marché a été reconnu pour fils légitime, par conséquent comte Bézoukhov et possesseur de la plus belle fortune de la Russie. On prétend que le prince Basile a joué un très vilain rôle dans toute cette histoire et qu'il est reparti tout penaud pour Pétersbourg.

Je vous avoue que je comprends très peu toutes ces affaires de legs et de testament; ce que je sais, c'est que depuis que le jeune homme que nous connaissons tous sous le nom de M. Pierre tout court est devenu comte Бэзухов et pro-

fesseur de l'une des plus grandes fortunes de la Russie. Je m'amuse fort à observer le changement de ton et des manières des mamans accablées de filles à marier et des demoiselles elles-mêmes à l'égard de cet individu qui, par parenthèse, m'a paru toujours être un pauvre sire. Comme on s'amuse depuis deux ans à me donner des promesses que je ne connais pas le plus souvent, la chronique matrimoniale de Moscou me fait comtesse Бездухова Mais vous sentez bien que ne me soucie nullement de le devenir. A propos de mariage, savez-vous que tout dernièrement la tente en général Анна Михайловна m'a confié sous le sceau du plus grand secret un projet de mariage pour vous. Ce n'est ni plus ni moins que le fils du prince Basile, Anatole, qu'on voudrait ranger en le mariant à une personne riche et distinguée, et c'est sur vous qu'est tombé le choix des parents. Je ne sais comment vous envisagerez la chose, mais j'ai cru de mon devoir de vous en avertir. On le dit très beau et très mauvais sujet; c'est tout ce que j'ai pu savoir sur son compte.

«Mais assez de bavardage comme cela. Je finis mon second feuillet, et maman me fait chercher pour aller dîner les Apraksines. Lisez le livre mystique que je vous envoie et qui fait fureur chez nous. Quoiqu'il y ait des choses dans ce livre difficiles à atteindre avec la faible conception humaine, c'est un livre admirable dont la lecture calme et élève l'âme. Adieu. Mes respects à monsieur votre père et mes compliments à m—elle Bourienne. Je vous embrasse comme je vous aime.

J u l i e.

P. S. Donnez-moi des nouvelles de votre frère et de sa charmante petite femme.»¹

Княжна ўйланиб туриб, кулимсиради (шу билан бирга, чиройли кўзлари нур сочиб ҳусн берган юзи буткул ўзгарилиб кетди) ва бирдан ўрнида турди-ю, салмоқли қадам ташлаб, стол ёнига келди. Қоғоз олиб тез-тез ёза бошлади. Хатта шундай жавоб берди:

¹ Бутун Москва нуқул уруш тўғрисида гапиради. Иккала акамдан бири аллақаҷон чет элда, иккинчиси эса чегарага йўл олган гвардияда. Мехрибон шаҳаншоҳимиз Петербургни ташлаб, одамларнинг айтишига қараганда, азиз жонларини уруш тасодифларига дучор қилмоқчи эмишлар. Илоҳим, худойи таолонинг марҳамати билан бизга ҳукмдор бўлган фариштамиз Европани алғов-далғов қилган корсикалик ўша девни ер билан яксон қилсин. Бу уруш мени акаларимдан ташқари,

«Chère et excellente amie. Votre lettre du 13 m'a causé une grande joie. Vous m'aimes donc toujours, ma poétique Julie. L'absence dont vous dites tant de mal, n'adonc eu son influence habituelle sur vous. Vous vous plaignez de l'absence — que devrai — je dire moi si j'osais me plaindre, privée de tous ceux qui me sont chers? Ah! si nous n'avions pas la religion pour nous consoler, la vie serait bien triste. Pourquoi me supposez vous un regard sévère quand vous me parlez de votre affection pour le jeune homme? Sous ce rapport je ne suis rigide que pour moi. Je comprends ces sentiments chez les autres et si je ne puis approuver ne les ayant jamais ressentis, je ne les condamne pas. Il me paraît seuzetment que l'amour chrétien, l'amour du prochain l'amour pour ses ennemis est plus méritoire, plus doux et plus beau, que ne le sont les sentiments que peuvent inspirer les beaux yeux d'un jeune homme à une jeune fille poétique et aimante comme vous.

La nouvelle de la mort du comte nous est parvenue avant votre lettre, et mon père en a été très affecté. Il dit que c'était l'avant — dernier représentant du grand siècle, et qu'à

жонажон бир дўстимдан ҳам айрди. Мен ёш Николай Ростовни айт-ётимбон, бу ғайратли йигит ғайратига чидай олмай университетни ташлаб, армияга кетди. Ростини айтсан, азизим Марья, гарчи Ростов жуда ёш бўлса ҳам унинг армияга кетиши мени зўр қайғуга солди. Ўтган йил сизга айтганим бу ёш йигит шу қадар олижаноб, шу қадар қувноқки, асримиздаги йигирма яшар чоллар орасида бундай йигит жуда камдан-кам учрайди. У ниҳоятда очиқ, чинакам калб эгаси. Унинг қалби шу қадар соғ ва гўзал ҳисларга тўлаки, мен уни кўп кўғмаган бўлсан ҳам у ҳалитдан шунча жафо чеккан шўрлик юрагимнинг зўр қувончларидан бири бўлиб қолган эди. Вақти келгандা мен сизга қандай хайрлашганимизни, хайрлашганда бир-бирамизга нималар деганимизни айтиб бераман, ўша кун ҳануз кўз слдимда... Оҳ! Азиз дўстим, жонга ўт ёқадиган бу лаззатларни, юракни ўтайдиган бу кулфатларни бошдан кечирмабсиз—сиз баҳтлисиз, чунки ҳамма вақт кулфат лаззатидан кўра қучлироқ бўлади. Граф Николай билан орамизда фақат дўстликдан бошқа бирон нарса бўлиши учун унинг ҳали жуда ёш эканлигини яхши биламан. Лекин бу лаззатҳаҳ дўстлик, бу қадар гўзал ва қадар самимий муносабатлар қалбимнинг матлаби эди. Хайр, бу гапни бас қиласай.

Ҳозир бутун Москвада шов-шув бўлган энг муҳим янгилик—кекса граф Безуховнинг вафоти-ю, ундан қолган мерос. Буни қарангки, уч княжнага арзимаган нарса тегипти-ю, князъ Василийга ҳеч нарса тутганиди. Пьер эса ҳамма нарсага ворис бўлиб, бунинг устига, графининг қонуний ўғли, яъни граф Безухов деб эътироф қилиниб, Россиядаги энг катта бойликнинг эгаси бўлиб ўтирибди. Одамларнинг айтишиги қараганда, князъ Василий бу ишларда жуда ҳам қабиҳ роль ўйинти ва Петербуррга юзи шувут бўлиб жўнаб кетипти. Ростини

présent c'est son tour; mais qu'il fera son possible pour que son tour vienne le plus tard possible. Que dieu nous garde de ce terrible malheur! Je ne puis partager votre opinion sur Pierre que j'ai connu enfant. Il me paraissait toujours avoirs un coeur excellent, et c'est la qualité que j'estime le plus dans les gens. Quant à son héritage et au rôle qu'y a jpué le prince Basile, c'est bien triste pous tous les deux. Ah! chère amie, la parole de notre divin sauveur qu'il est plus aisé à un chameau de passer par le trou d'une aiguille, qu'il ne l'est à un riche d'entrer dans le royaume de dieu, cette parole est terriblement vraie; je plains le prince Basile et je regrette encore davantage Pierre. Si jeune et accablé de cette richesse, que de tentations n'aura-t-il pas à subir! Si on me demandait ce que je désirerais le plus au monde, ce serait d'être plus pauvre que le plus pauvre des mendiants. Mille grâces, chère amie, pour l'ouvrage que vous m'envoyez, et qui fait si grande fureur chez vous. Cependant, puisque vous me dites qu'au milieu de plusieurs

---

айтсам, мен бунақа васиятнома ишларига унча тушуна олмайман: факат шунни биламанки, ўша бизлар шунчаки, Пьер деб билган ёш йигит граф Безухов бўлиб, Россиядаги энг яхши мулклардан биринг эга бўлганидан бўён бўйи етган қизи бор оналадонинг унинг тўғрисидаги гаплари ва бу қизларнинг (кулорингизга айтай) мен ҳеч қачон назару писанд қилмаган бу жанобга муносабатлари ўзгариб қолди, шунга завқ қилиб ўтирибман. Икки йилдан бери ҳамма менга кўёв топиш билан овора бўлиб юрган эди (бу куёвларнинг кўпини мен билмайман), энди Москвада келин-кўёв тўғрисидаги мишишлар менинг графиня Безухова қилиб кўйди. Лекин ўзингиз биласиз, менинг бунга ҳеч хоҳишим йўқ. Ҳа, айтгандай, кўёв тўғрисида хабарингиз борми, яқинда ҳаммамизининг холамиз Анна Михайловна сизни кўёвга беришмоқчи эканликларини менга қаттиқ сир тутиб айтди. Биласизми, кўёв князъ Василийнинг ўғли Анатоль эмиш, ота-онаси уни қаторга киргизмоқчи бўлиб, бора ва аслозда қизга уйлантирмоқчи экан. Келинликка ота-онаси сизни мунособ кўришипди. Бу ишга сиз қандай қараилингизни билмайману лекин бундан сизни хабардор қилиб қўйишини ўзимнинг бурчим деб билдим. Одамларнинг айтишига қараганда, бу йигит жуда чиройли, лекин кўп бебош эмиш. Унинг тўғрисида билганим шу.

Хайр, шунча эзмалик ҳам етар. Иккинчи саҳифа ҳам тўлди. Апраксиниларнига зиёфатга борамиз, деб онам чақириптилар.

Сизга мистикадан бир китоб юбораётиман, ўқинг. Бу китоб бизларга жуда маъкул бўлди. Бунда гарчи инсоннинг ожиз ақли осонлик билан етмайдиган жойлари бўлса ҳам, ҳар қалай, жуда яхши китоб. Бу китобни ўқинганда қишининг қалби таскин топади ва юксак ҳисларга тўлади. Хайр. Қиблагоҳингиз ва мамзель Буръенга саломимиз етказинг. Чин кўнглимдан сизни кучоқлаб қоламан.

Жюли.

P.S. Акангиз ва унинг гўзал хотини тўғрисида ёзинг.

bonnes choses il y en a d'autres que la faible conception humaine ne peut atteindre, il me paraît assez inutile de s'occuper d'une lecture inintelligible; qui par là même, ne pourrait être d'aucun fruit. Je n'ai jamais pu comprendre la passion qu'ont certaines personnes de s'embrouiller l'entendement, en s'attachant à des livres mystiques, qui n'élèvent que des doutes leurs esprits, exaltent leur imagination et leur donnent un caractère d'exagération tout-à fait contraire à la simplicité chrétienne. Lisons les apôtres et l'Evangile. Ne cherchons pas à pénétrer ce que ceux-là renferment de mystérieux, car, comment oserions-nous, misérables pécheurs que nous sommes, prétendre à nous initier dans les secrets terribles et sacrés de la providence, ni que nous portons cette dépouille charnelle, qui élève entre nous et l'éternel un voile impénétrable? Bornons-nous donc à étudier les principes sublimes que notre divin sauveur nous a laissé pour notre conduite ici-bas; cherchons à nous y conformer et à les suivre, persuadons-nous que moins nous donnons d'essor à notre faible esprit humain et plus il est agréable à Dieu, qui rejette toute science ne venant pas de lui; que moins nous cherchons à approfondir ce qu'il lui a plu de dérober nous en accordera à notre connaissance, et plutôt il nous en accordera la découverte par son divin esprit.

Mon père ne m'a pas parlé du pretendant, mais il m'a dit seulement qu'il a reçu une lettre et attendait une visite du prince Basile Pour ce qui est du projet de mariage qui me regarde, je vous dirai, chère et excellente amie, que le mariage, selon moi, est une institution divine à laquelle il faut se conformer. Quelque pénible que cela soit pour moi, si le tout-puissant m'impose jamais les devoirs d'épouse et de mère, je tâcherai de les remplir aussi fidèlement que je le pourrai, sans m'inquiéter de l'examen de mes sentiments à l'égard de celui qu'il me donnera pour époux.

J'ai reçu une lettre de mon frère qui m'annonce son arrivée avec sa femme. Ce sera une joie de courte durée, puisqu'il nous quitte pour prendre part à cette malheureuse guerre, à laquelle nous sommes entraînés Dieu sait comment et pourquoi. Non seulement chez vous, au centre des affaires et du monde on ne parle que de guerre, mais ceci, au milieu de ces travaux champêtres et de ce calme de la nature que les citadins se représentent ordinairement à la campagne, les bruits de la guerre se fondent et sentir péniblement.

Mon père ne parle que marche et contre-marche, choses aux-
quelles je ne comprends rien; et avant — hier en faisant ma
promenade habituelle dans la rue du village, je fus témoin
d'une scène déchirante... C'était un convoi des recrues enrô-
lés chez nous et expédié pour l'armée... Il fallait voir l'état
dans lequel se trouvaient les mères, les femmes, les enfants
des hommes qui partaient et entendre les sanglots des uns
et des autres! On dirait que l'humanité a oublié les lois de
son divin sauveur qui prêchait l'amour et le pardon des
offenses, et qu'elle fait consister son plus grand mérite dans
l'art de s'entretuer.

Adieu, chère et bonne amie, que notre divin sauveur et
sa très sainte mère vous aient en leur sainte et puissante
garde.

M a r i e». ¹

---

¹ Азиз ва бебаҳо дўстим. Сизнинг 13—да ёзган хатингизни олиб, ниҳоятда хурсанд бўлдим. Сиз мени ҳануз яхши кўрар экансиз, гўзалим Жюли. Демак, сиз бу қадар ёмонлаган жудолик сизга одатдагича таъсир қилмаптики, мени унутмабсиз. Жудоликдан сиз шикоят қиласангиз, энг яқин ёру дўстларимдан айрилган мен нима десам бўлади? Оҳ, бизга дин тассали бўлмаса, умримиз қайғуда ўтар экан. Нега ўзингизга ёқкан йигит тўғрисида гапирганингизда мени бу ҳисларга бегона деб ўйлайсиз? Мен фақат ўзимга қолгандагина бу ҳисларга бегона-ман. Мен бошқаларда бўлган бу ҳисларни фаҳмлайман, ҳеч қачон бошдан кечирмаганим учун маъқуллай олмасам ҳам уларни сира айб ҳисобламайман. Лекин, менингча, христианинг ўз яқинига бўлган муҳаббати, душманига бўлган муҳаббати йигитнинг ажойиб кўзлари сиздай гўзал ва севгувчи қизларда пайдо қиласидиган ҳислардан афзалроқ, қувончли-роқ ва яхшироқ деб биламан.

Граф Безухов ўлганлиги хабари бизга сизнинг хатингиздан илгарироқ етиб келди, отамга жуда таъсир қилди. У киши: «Граф буюк аシリ-
мизнинг сўнгги икки намоянисидан бири эди, энди менинг навбатим,
лекин мен бу навбатнинг мумкин қадар кечроқ келишига кўлимидан кел-
гунча ҳаракат қиласман», — деди. Бу кундан худойимнинг ўзи сақлэсин.

Мен сизнинг Пьер тўғрисидаги фикрингизга қўшила олмайман. Мен уни болалигидан биламан. Менга бу ҳамма вақт софдили кўринар эди, бу эса одамлардаги мен яхши кўрадиган хислатлардан биридир. Унга теккан мерос ва бу ишда князъ Василийнинг қилимиши тўғрисига келганда, бу нарса, менимча, ҳар иккиси учун ҳам яхши бўлмапти. Оҳ, азиз дўстим, нажоткоримизнинг гали ҳақ гап: «Бойларнинг жаннатга кириши-
дан кўра туянини игна тешигидан ўтиши осонроқ». Мен князъ Василийга ва ундан ҳам кўра, Пьерга ачинаман. Шундай ёш боши билан шу қадар катта бойлик юкини елкасига ортиб ўтираса, ҳали қанча оғирликларни бошидан кечириши керак бўлади. Агар мендан бирор «дунёда энг катта орзунг нима», деб сўраса, мен «қашшоқларнинг қашшоғи бўлиш», деб жавоб берар эдим. Сизларда бу қадар шов-шувга сабаб бўлган китобни юборганингиз учун кўпдан-кўп миннатдорман, азиз дўстим. Ҳа айтган—

Княжна хатни ёзиб бўлиб, ўйланиб, хафа ва тунд кай-
фиятда ўтирган эдики, m—lle Bourienne енгил-елпи, қувноқ
ўзидан мамнун бир қиёфада кириб, табассум қилган ҳолда
ёқимли ва қўнғироқдай товуш билан, р ҳарфига тили келиши-
май, бидирлаб: — Ah, vous expédiez le courrier, princesse,

дай, сиз бу китобда кўп яхши гаплар билан бирга, инсоннинг ожиз
ақли осонликча етмайдиган жойлари ҳам бор, дебсиз, модомики, осон-
ликча тушуниб бўлмас экан, уни ўқишнинг ҳам фойдаси йўқ. Мен ҳеч ту-
шуна олмайман, нега баъзи одамлар дилларида шубҳа түғдирган, хаёл-
ларни паришон қиласидиган ва ўзларига христианлик хокисорлигига мут-
лақо зид руҳ берадиган мистика китобларига берилиб, фикрларини чува-
лаштиришин яхши кўрадилар? Яхшиси, апостоллар билан инжилни ўқий-
лик. Бу китоблардаги сирри асрорнинг тагига етгани уринмаслигимиз ке-
рак, чунки биз ожиз-осий бандалер, модомики, жоннимиз бизни абдиятдан
калин парда бўлиб ажратиб турган жисмимизда бўлар экан, ҳикмати ило-
хийнинг зўр ва муқаддас сирларини қандоқ қилиб биламиз? Яхшиси,
нажоткоримиз бизга бу дунёда амал қилиш учун қолдириб кетган буюк
қонун-қонидаларини ўрганиш билан қаноат қилайлик, шуларга риоя қилиши-
га тиришайлик ва шунга ишонишга ҳаракат қилайлик: биз ақлимизга қанча
ка мроқ эрк берсак, худога шунча хуш келади, чунки худо ўзи буюр-
маган ҳар қандай билимни рад қилади: биздан яширишишни лозим кўрган
нарсаларга қанча кам ақл югуртирасак, худо ўз инояти билан бизни
асрордан тезроқ воқиф қиласди.

Отам куёв тўғрисида менга ҳеч нарса деганлари йўқ, факат князъ
Василийдан хат олганликларини ва унинг келишини айтдилар. Менинг
эрга тегишим тўғрисида эса, азиҳ ва қиммали дўстим, шуни айтайки,
никоҳ худо буюрган бир иш ва бундан бўйин товлаб бўлмайди. Менинг
учун қанчалик қийин бўлмасин, худойи таоло зиммамга хотинлик ва
оналик бурчини юклаган экан, худонинг ҳоҳиши билан менга жуфт бўлган
қишига кўнглим қандай эканлиги билан ишим бўлмай, бу бурчни қўлим-
дан келгунча садоқат билан адо этишга ҳаракат қиласман.

Акамдаи хат олдим, у хотини билан Лисие Горига келар эмиш. Бу
хурсандчилигимиз узоққа бормас, чунки акам бизни ташлаб урушга
кетади (бильмадим, бу зор колгур урушга бизни ким аралаштири-ю,
нима учун аралаштириди). Факат сизларнинг шаҳарларингизда иш ва кибор-
лар марказидагина эмас, бу ерда, дала ишлари ва одатдаги шаҳарлик-
лар тасавур қиласидиган қишлоқ сукунати қўйинда ҳам уруш овозаси
эшитилиб, одамларни ташвишга солиб турити. Отам нуқул аллақандай
ҳарбий юришлар ва довон ошишлар тўғрисида гапирадилар, мен ҳеч
тушунмайман. Ўтган куни одатдагича қишлоғимизнинг кўчаларига айлан-
гани чиққа и эдим, одамнинг юрак-бағрини ёзиб юборадиган ҳодисага дуч
кељдим. Аскарликка олинган бир тўда қишиларни армияга жўннатишаётган
екан. Уларнинг оналари, хотинлари ва болаларининг аҳволини кўрсан-
гиз, кетаётган ва кузатаётганларнинг доду фарёдини эшитсангиз, инсо-
ният бизни муҳаббат қўшишга ва кек сақламасликка ўргатган нажот-
коримизнинг қонунларини унугтибида ва бир-бирини ўлдириш санъатини
ўзинга асосий фазилат қилиб олипти, деб ўйлар эдингиз.

Хайр, азиҳ ва меҳрибон дўстим. Сизни худойи таоло ўз паноҳида
сақласин.

Мару.

moi j'ai déjà expédié le mien. J'ai écrit à ma pauvre mère,¹—
деди ва қийшанглаб, сузилиб, товушини пасайтириброк
илова қилди.

— Princesse, il faut que je vous prévienne,— le prince
a eu une altercation,— altercation,— une altercation avec
Nichel Ivanoff. Il est de très mauvaise humeur, très morose.
Soyez prévenue, vous savez...²

— Ah! chère amie,— je vous ai priée de ne jamais me
prévenir de l'Humeur dans laquelle se trouve mon père.
Je ne me permets pas de le juger, et je ne voudrais pas que
les autres le fassent.³ — деб жавоб берди княжна Марья.

Княжна соатига қаради-да, клавикорд чалиши керак
бўлган вақтдан беш минут ўтганлигини кўриб, худди қўр-
қиб кетгандай, истироҳат бўлмасига кириб кетди. Жорий
қилинган тартибга кўра, соат ўн икки билан икки орасида
хъязъ дам олар, княжна эса клавикорд чалар эди.

XXIII

Мўйсафид камердинер каттакон кабинетда истироҳат
қилиб ётган князнинг хуррагига қулоқ солиб, мудраб ўти-
рар эди. Ҳовлининг нариги бурчидан, берк эшикларнинг
форқасидан Дюссек сонатасининг йигирмалаб қайтарилаёт-
ган қийин пассажлари эшитилиб турар эди.

Шу чор эшик олдига карета билан бричка келиб тўх-
тади-да, каретадан князъ Андрей тушиб, кичкинагина
хотинини ундан тушириб, олдинга ўтқизди. Ясама соч
қўйган мўйсафид Тихон официантлар бўлмасининг эшиги-
дан бошини чиқариб қаради-да, князнинг ухлаб ётганлигини
секингина айтиб, дарров эшикни ёпди. Тихон, на ўғлининг
келиши ва на бошқа ҳеч қандай фавқулодда ҳодиса князъ
жорий қилган кундалик тартиби бузмаслиги керак экан-
лигини билар эди. Буни князъ Андрей ҳам, афтидан, Ти-
хондек яхши билса керак. У худди «мен кўрганимдан
буён отамнинг одати ўзгариптими-йўқми», дегандай соатига
қаради-да, ўзгармаганига ишонч ҳосил қилганидан кейин
хотинига мурожаат қилди.

¹ Вой, сиз хатингизни энди юбораётисизми? Мен аллақачон юбордим.
Мен онам бечорага хат ёздим.

² Княжна, мен сизни огоҳлантириб қўйай, Михаил Ивановични князъ
сўқиб бердилар. Бугун феъли айниган, қовоғидан қор ёғади. Эҳтиёт бў-
линг, биласизми...

³ Оҳ, азиз дўстим. Отам тўғрисида бундай гапларни менга ҳеч
гапирманг, деган эдим-ку. Мен у кишига тил теккизмайман ва бошқа-
ларнинг ҳам тил теккизишини истамайман.

— Йигирма минутдан кейин туради. Юр, княжна Марьяннинг олдига кирайлик,— деди.

Кичкина княгиня кейинги кунларда семириб кетган бўлса ҳам кўзлари билан майин қора тук босган қисқа ва хандон лаблари гапирганида ҳамон илгаригидай чиройли кўтаришлар эди.

У теварак-атрофга қараб, худди бал эгасига таҳсин айтаётгандай эрига:

— Mais c'est un palais. Allons, vite, vite!..¹— деди-да, Тихонга, эрига ва кузатиб бораётган официантга қараб табассум қилди:

— C'est Marie qui s'exerce? Allons doucement, il faut la surprendre.²

Князь Андрей унинг кетидан одоб билан ва хомушгина борар эди.

У ўтиб бораётганида қўлини ўпган мўйсафидга қараб:

— Қарибсан, Тихон,— деди.

Клавикорд товуши эшитилаётган уйнинг кираверишида ён томондаги эшикдан оч сариқ сочли чиройликкина бир француз аёл чиқди. М—lle Bourienne хурсандликдан ўзини тамом йўқотиб қўйгандай кўринар эди.

— Ah, quel bonheur pour la princesse,— деди.— Enfin! Il faut que je la préviennent.³

— Non, non, de grâce... Vous êtes m—lle Bourienne, je vous connais déjà par l'amitié que vous porte ma belle-sœur,— деди княгиня француз аёл билан ўшишиб.— Elle ne nous attend pas.⁴

Улар қайта-қайта пассаж товуши эшитилаётган истироҳат бўлмасининг эшиги олдига келишди. Князь Андрей худди қўнгилсиз бир нарса кутгандай, тўхтаб афтини буриштириди.

Княгиня ичкарига кирди. Пассаж чала қолди; қичқириқ, княжна Марьяннинг оғир қадам ташлаши ва ўшишган товушлар эшитилди. Князь Андрей кирганда янгасини тўйидагина кўрган княжна у билан қучоқлашиб, бир-бирини юз-кўзидан ўшишмоқда эди. М—lle Bourienne қўлини юрагига қўйиб, маъсум бир табассум билан буларнинг

¹ Сарой-а, сарой. Қани тезроқ, тезроқ!..

² Марья машқ қилаёттишим? Секин, унга билдиримасдан кирамиз.

³ Вой, княжна хўп суюнади-да. Келар экансизлар-а. Княжнага хабар беришим керак экан.

⁴ Йўқ, йўқ, қўйинг... Сиз мамзель Буръен; биламан қайнисинглим-шинг ўртоги бўласиз. Княжна бизни кутмаган экан-да.

ёнида турар, афтидан, ҳозир кулиб юборишга нақадар тайёр бўлса, йиғлашга ҳам шу қадар тайёрдай кўринар эди. Князь Андрей елкасини қисди-да, худди бузиб чалинаётган куйни эшитиб ижирғанган музика ҳаваскоридай, афтини буриштириди. Иккала аёл бир-бирини қўйиб юборди, кейин худди кечикишдан қўрққандай бирдан бир-бирини қучоқлаб яна ўшиша бошлади, яна қўйиб, яна ўшиди ва князь Андрей ҳеч кутмаган бир вақтда иккови ҳам йиғлаб юборди-да, қайтадан ўшиша кетди... M—lle Bourienne ҳам йиғлади. Князь Андрей, афтидан, ўнғайсизланар эди: лекин иккала аёлга бу йиғи жуда табиий кўринар ва бу кўришув бошқача бўлишини улар ҳеч тасаввур ҳам қилишмас эди.

— Ah! chére!.. Ah! Mari!...— деб иккови баравар кулишиди.—J'ai rêvé cette nuit... Vous ne nous attendiez donc pas?.. Ah Marie, vous avez maigr ...—Et vous avez repris¹...

— J'ai tout de suite reconnu madame la princesse.²— деди Буръен ҳам сўз қотиб.

— Et moi qui ne me doutais pas!..— деди княжна Марья.— Ah, André, je ne vous voyais pas.³

Князь Андрей синглиси билан қўл ўшишиб кўришар экан, унга ҳали ҳам илгаригидай pleurnicheuse⁴ сан-а, деди. Княжна Марья акасига ўгирилди ва шу пайтда жуда чиройли бўлган шаҳло ва нур сочиб турган кўзлари жиққа ёшга тўлиб, князь Андрейга меҳру муҳаббат ва ҳалимлик билан тикилиб қолди.

Княгиня тинмасдан гапирап эди. Унинг майин қора тук босган қисқа юқори лаби дам-бадам, қип-қизил остки лабининг у ер-бу ерига тегар ва яна юзида табассум пайдо бўлиб, тишлари ярқирап ва кўзлари порлар эди. Княгиня Спасская гора деган жойда бир ҳодиса юз берганини ва оғироёқли бўлгани учун шунда жуда қўрққанини айтиб берди ва шундан кейиниқ ҳамма кийимларини Петербургда қолдирганини, энди бу ерда нима кийишини билмаганини, Андрей буткул ўзгариб кетганлигини, Китти Одинцова бир чолга текканлигини, княжна Марьяга pour tout de don⁵ куёв топилганлиги ва бу ҳақда кейин гаплашмоқчи эканлигини

¹ Вой, азизим... Вой. Марья! Мен сизни туш кўрдим; Бизни кутмаган экансиз-да. Вой, Марья, озиб қолибсиз. Сиз семириб кетибсиз.

² Мен княгияни дарров танидим,

³ Менинг хаёлимга ҳам келмаган эдикни!.. Вой, Андрей, сени кўрамбман.

⁴ Йиғлоқи

⁵ жуда муносиб

айтди. Княжна Марья индамай ҳамон акасига қараб туар ва унинг чиройли кўзларида ҳам меҳру муҳаббат, ҳам маъюслик аломати кўринар эди, Унинг қулоғига янгасининг гапи кирмаётганлиги, ўз ўйи билан машғул эканлиги кўриниб туар эди. Княгиня Петербургдаги сўнгги сайил тўғрисида гапираётган пайтда княжна акасига қараб бир хўрсинди-да:

— André урушга кетишинг аниқми? — деди.

Lise ҳам хўрсинди.

— Ҳатто эртага кетмоқчиман,— деди князь Андрей.

— Il m'abandonne ici, et dieu sait pourquois, quand il aurait pu avoir de l'avancement...¹

Княжна унинг галига қулоқ солмасдан ўз ўйи билан янгасига қараб суйкумли кўзи билан унинг қорнига ишора қилиди-да:

— Шунақами? — деди.

Княгинянинг чеҳраси ўзгарди. Уф тортди.

— Ҳа, шунақага ўхшайди,— деди княгиня.— Оҳ. Жуда қўрқаман...

Лизанинг устки лаби ёпилди. У юзини қайнисинглисинг юзига яқин келтириди-да, тўсатдан йиғлаб юборди.

— Чарчаган, дам олсин,— деди князь Андрей афтини буришириб.— Шундоқ әмасми, Лиза! Бор, уйингга олиб кир, мен отамнинг олдига кираман. Отам қалаӣ, ҳали ҳам илгаригидайми?

— Ҳа, илгаригидай: билмадим, сенга қанақа кўринар ман,— деди княжна хурсандлик билан.

— Ҳамон ўша муайян соатлар, хиёбонларга чиқиб айланниш, дасттоҳ — шуларми? — деди князь Андрей хиёл табассум қилиб, бу табассум отасини қанчалик яхши кўрса ва ҳурмат қиласа ҳам унинг камчиликларини билганлигини кўрсатар эди.

— Ҳа, ўша муайян соатлар, дасттоҳ, бунинг устига, яна математика-ю, менинг геометрия дарсим,— деб хурсандлик билан жавоб берди княжна Марья, худди унинг геометриядан дарс олиш ҳаётининг энг қувончли таассурутларидан бири бўлгандай.

Йигирма минут ўтиб, кекса князнинг уйқудан турадиган вақти бўлганда, Тихон келиб, князь Андрейни отасининг олдига чақирди. Чол, ўғли келиши муносабати билан

¹ Мени бу ерга ташлаб, худо билади, нима учун кетяпти, ҳолбуки, кетмаганида баландроқ мартаба олиши мумкин эди.

кундалик тартибдан истисно тарзида, тушлик олдидан кийинаётган вақтида унга ўз ҳузурига киргани ижозат берган эди. Князь эскичасига кафтан кийиб, ясама сочига упа сепиб юрар эди. Князь Андрей отасининг олдига (мехмонхоналардагидек тажанг ва қовоги солиқ ҳолда эмас, балки Пьер билан гаплашган вақтдагидек очиқ чехра билан) кирганида чол пардоз қиладиган жойида, сахтиён қопланган кенг креслода пудромант кийиб, Тихонга бошини тутиб ўтирас эди.

— Ҳа! Аскар! Бонапартни енгмоқчимисан? — деди чол ва Тихон ўрабётган кокилини силтаб, упа сепилган бошини иргаб қўйди. — Унга қарши ҳеч бўлмаса сен дурустроқ бел боғлагин, йўқса ҳадемай бизни ҳам ўзининг фуқароси қиладиганга ўхшаб қолди. Саломат бўл! — деб князь ўғлига юзини тутди.

Чол тушлик олдидан бўладиган уйқудан сўнг димори чор эди. (У тушликдан кейинги уйқу кумушу тушликдан олдингиси тилла дер эди.) У осилиб турган қалин қошлари остидан ўғлига хурсандлик билан қиё босқди. Князь Андрей унинг олдига келиб, тутган жойидан ўпди. У отасининг яхши кўрган гали — ҳозирги замон ҳарбий кишиларини, айниқса Бонапартни мазах қилиб айтган сўзларига жавоб бермади.

Князь Андрей отасининг юзидағи ҳар бир ҳаракатни ҳастиром ва хурсандлик назари билан кузатар экан: — Қалай, саломатмисиз? — деди.

— Фақат аҳмоқ одамлару фосиқ одамлар саломат бўлмайди, мени ўзинг биласан: эртадан кечгача иш билан бандман, ўзимни тийганман, мен саломат бўлмасдан ким саломат бўлсин.

— Худога шукур,— деди князь Андрей кулимсираб.

— Худонинг бунга дахли йўқ. Қани, гапир,— деди чол яна яхши кўрган мавзуига кўчиб: — стратегия деб аталган янги илмларингга кўра Бонапартга қарши урушишини немислар қалай ўргатишди?

Князь Андрей кулимсиради.

Князь Андрей отасининг камчиликлари уни ҳурмат қилишига ва яхши қўришига сира халал бермаслигини кўрсатадиган бир табассум билан:

— Дарров қийнов-қистовга олманг, отажон,— деди.— Мен ҳали ўрнашганим ҳам йўқ.

Чол кокили қанақа ўрилганлигини билиш учун уни силкитар экан, ўғлининг қўлидан ушлаб:

— Бекор айтибсан, бекор! — деб қичқирди.— Хотиннингга уй тайёр. Княжна Марья олиб кириб кўрсатади, бир қоп гап ҳам гапиради. Бу хотинларнинг иши. Мен ундан хурсандман. Қани, ўтири, гапир. Михельсон армиясини биламан, Толстой армиясини ҳам... аскарни бир вақтда тушириш... Жанубдаги армия нима қиласди? Пруссия, бетарафлик... буни биламан. Австрия-чи? — деб креслодан туриб нари-бери юрди, Тихон эса унинг кетидан югуриб юриб, кийимларини битталаб берар эди.—Швеция-чи? Помераниядан қанақа қилиб ўтади?

Князь Андрей отасининг қаттиқ туриб олганини кўриб аввал истар-истамас, кейин борган сари қизишиб ва сўз орасида, одати бўйича, беихтиёр русчадан французчага ўтиб, бўлажак уруш ҳаракатларининг амалиёт режасини баён қилди. У Пруссияни бетарафликдан чиқариб урушга тортиш учун тўқсон минг кишидан иборат армия унга қандай таҳдид қилишини, бу қўшиннинг бир қисми Штральзунда швед қўшинларига қандай қўшилишини, икки юзу йигирма минг Австрия қўшини юз мингдан иборат Россия қўшини билан биргаликда Италия билан Рейнда қандай ҳаракат қилишини, эллик минг кишидан иборат рус ва эллик минг кишилик инглиз қўшини қандай қилиб Неполга туширилишини ва ҳаммаси бўлиб, беш юз мингдан иборат армия ҳар тарафдан французларга қандай ҳужум қилишини гапириб берди. Кекса князъ гўё унинг сўзини әшитмаётгандаи, бу гапларга ҳеч эътибор қилмай, ҳамон нари-бери юриб кийинар экан, уч марта унинг сўзини бўлди. Бир марта ўғлини тўхтатиб:

— Оқини! оқини! — деб қичқирди.

Бунинг маъноси шу эдики, Тихон унга оқ жилет ўрнига бошқасини берган эди.

У иккинчи марта тўхтатиб:

— Хотиннинг яқинда туғадими? — деб сўради ва маъқул топмагандай бош чайқаб: — Яхши бўлмапти. Гапиравер, гапиравер,— деди.

Учинчи марта эса чол, князь Андрей сўзини тамом қилаётганида, келишмаган ва фўлдираган товуш билан ашула айтди.

«Malbrouk s'en va-t-en guerre. Dieu sait quand reviendra».¹

Князь Андрей табассум қилиб қўя қолди.

¹ «Мальбрук урушга кетибди. Худо билади, қачон қайтади»

— Мен шу план менга маъқул, демоқчи эмасман,— деди ўғли.— Мен сизга фақат бор гапни айтиб бердим. Наполеон аллақачон бундан дурустроқ режа тузиб қўйган.

— Хўп, лекин янги гап гапирмадинг.— Чол ўйланниб ўзича бидирлади: — «Dieu sait quand reviendra». Овқатхонага кир.

XXIV

Ясама сочига упа сепилган ва сөқол-мўйлови қирилган князь тайинланган соатда овқатхонага чиқди, бу ерда уни келини, княжна Марья, т—lle Буръен ва ўзининг архитектори кутишар эди. Архитектор ўзининг мавқеи эътибори билан жуда кичкина одам бўлганилиги учун бундай шарафга мусассар бўлишни сира умид қилмаган бўлса ҳам князь уни бир жини севиб, ўзи билан бир дастурхонга ўтиргани ижозат берган эли. Ҳаётда одамларнинг бойлик ва камбагаллигига жуда қаттиқ эътибор қиладиган, ҳатто губерниянинг катта амалдорларини ҳам дастурхонга камдан-кам йўлатган князь ҳозир бурчакда катак дастрўмолига мишириб ўтирган Михаил Ивановични дастурхонига йўлатиши билан ҳамма одамлар баравар эканлигини исбот қиласа ва қизига Михаил Ивановичнинг икковимиздан ҳеч камлиги йўқ, деб қайта-қайта уқтирган эди. Овқат вақтида князь индамай ўтирган Михаил Ивановичга кўпроқ мурожаат қиласа эди.

Бу ҳовлидаги ҳамма уйлар сингари, каттакон ва баланд овқатхонада князнинг бутун уй ичи ва ҳар қайси стулнинг орқасида турган официантлар унинг чиқишини кутишар эди; салфетка кўтарган бош лакей бошқа лакейларга кўз қисиб дам деворий соатга, дам князь чиқадиган ёшикка бесаранжом назар ташлаб, овқат анжомларини кўздан кечирап эди. Князь Андрей энди кўраётгани каттакон зарҳал рамкага солиб осиб қўйилган князь Болконскийлар шажарасига қарди. Шажара ўшандай каттакон, рамкага солинган беўхшов сурат (афтидан, хонаки рассом чизган) қаршисида туар, бу сурат тож кийган давлатли князнинг тасвири бўлиб, Рюрик наسابидан ва Болконскийлар сулоласининг бобоси бўлиши керак эди. Князь Андрей шажарага қарар экан, бош чайқаб ва худди эгасига бениҳоят ўхшаган суратни кўргандай пиқиллаб кулди.

— Отамнинг иши эканлиги шундай кўриниб турипти-я! — деди князь Андрей ёнига келган княжна Марьяга.

Княжна Марья акасига таажжубланиб қаради. У акаси нимага табассум қилганини тушуна олмас әди. Княжна Марья отасининг ҳар бир қилган ишига зўр ҳурмат билан қарап ва уни муҳокама қилишни раво кўрмас әди.

— Ҳар кимнинг бир камчилиги бўлади,— деди князь Андрей давом этиб,— шундай бир ақлу идрокли одам donner dans ce ridicule¹!

Княжна Марья акасининг бундай гапларни айтишга жасорат қилганига тушуна олмай унга эътиroz билдири-моқчи бўлиб турган әдики, кабинетдан оёқ шарпаси эшитилди: князь ўзининг шошма-шошар рафтори билан худди жўрттага уйдаги вазмин тартибининг зиддини олғандай, одатдагича тез-тез ва шаҳдам қадам ташлаб чиқди. Шу пайтда катта соат иккига занг урди ва меҳмонхонадаги бошқа соат ҳам майнингина жиринглаб қўйди. Князь тўхтади: қалин, осилиб турган қошлари остидаги тийрак, ўткир ва чақнаб турган кўзлари билан ҳаммани Сир-бир кўздан кечириб, ёш княгиняга қараб қолди. Ёш княгиня шу пайт подшо чиққан вақтда сарой аҳллари қандай ҳолатга тушса, шундай ҳолатда әди ва чолни кўрганда ҳамма яқин кишиларни қандай салобат босса, уни ҳам шундай салобат босди. Чол княгинянинг бошини силадида, сўнгра қўпол бир ҳаракат билан унинг елкасига қоқди.

— Хурсандман, хурсандман,— деди унинг кўзларига яна ҳам тикилиб, сўнгра чаққонлик билан бориб ўзининг ўрнига ўтиреди.— Ўтирглар! Ўтирглар! Михаил Иванович, ўтириңг.

Келининга ўзи ёнидан жой кўрсатди. Официант стулни суриб берди.

Чол келинининг тўлишган қоматига қарап экан, деди:

— Ўҳӯ. Шошибсан, яхши бўлмалти.

У одатдагича совуқ, ёқимсиз равиша кўзи билан эмас, фақат оғзи билангина кулди.

— Юриш керак, мумкин қадар кўпроқ юриш керак,— деди.

Кичкина княгиня унинг сўзини ё эшиitmадими, ё ўзини эшиitmaganга солдими. У хижолат тортгандай бўлиб индамади. Князь ундан отасини сўраганидан кейин княгиня табассум қилиб тилга кирди. Князь ундан таниш-билишларини сўради, княгиня яна ҳам очилиб кетиб, унга таниш-

¹ Шундай майда-чўйда ишлар билан машғул бўлса!

билишларининг саломини айтиб, шаҳар гийбатларидан сўзлай кетди.

— La comtesse Apraksine, la pauvre, a perdu son mari, et elle a pleuré les larmes de ses yeux,¹— деди княгиня боргани сайин очилиб.

Княгиня очилиб гапирган сайин князъ унга тобора жиддий назар билан қарап эди: бирдан, худди уни яхши билб олиб, уннинг тўғрисида аниқ бир фикрга келгандай, ундан юзини ўғирди-да, Михаил Ивановичга мурожаат қилди.

— Хўш, Михаил Ивачович, Бонапартнинг аҳволи танг бўладиганга ўхшайди-ку, князъ Андрейнинг (у ҳамма вақт ўғлини шундай деб атар эди) айтишига қараганда, унга қарши жуда катта куч тўпланаётган эмиш. Биз иккавимиз уни қўлидан ҳеч иш келмайдиган одам деб ўтирибмиз-а.

Бонапарт тўғрисида иккови қачон бунақа гаплар гапиршиганини мутлақо билмаган, лекин князъ ҳозир яхши кўрган мавзууда гап бошлиш учунгина бу гапни айтганини фаҳмлаган Михаил Иванович бунинг оқибати нима бўлиншини билмай ҳайрон бўлиб, ёш князга қаради.

— Бу киши жуда моҳир тактикачилардан бўлади! — деди князъ ўғлига архитекторни кўрсатиб.

Гап яна уруш, Бонапарт, ҳозирги генераллар ва давлат арбоблари тўғрисида кетди. Кекса князъ ҳозирги арбобларни уруш ва давлат ишининг энг оддий масалаларига ҳам фаҳми етмайдиган болалар, Бонапартни эса Потемкин билан Суворовлай кушандалари бўлмагани учунгина муваффақият қозонгандай анчайин бир француз деган фикрда эди: у ҳатто Европада ҳеч қандай сиёсий қийинчилик ҳам, уруш ҳам йўқ, фақат нотайин бир қўғирчақбозлик борки, ҳозирги одамлар ўзларини худди катта бир иш қилаётгандай кўрсатиб, шу қўғирчақбозлик билан машғул бўлиб ўтирипти, деган фикрда эди. Князъ Андрей отасининг ҳозирги замон одамларини мазах қилиб айтган гапларига очиқ чеҳра билан бардош қилас, зоҳирлан хурсандлик билан уни гапга солар ва сўзига қулоқ берар эди.

— Бурунги замонда бўлиб ўтган ҳамма нарса яхшига ўхшаб кўринади,— деди князъ Андрей, — ўша Суворов ҳам Моро қўйган тузоққа тушиб, ундан чиқа олмаган эмасмиди?

¹ Бечора графиня Апраксина эридан айрилди. Бечорагина, қон йиғлади.

— Буни сенга ким айтди? Ким айтди? — деди чол қичқириб.— Суворов-а! — деб қўлидаги тарелкани улоқтириб юборган эди, Тихон абжирлик қилиб илиб олди,— Суворов-а... ўйлаб гапиринг, князь Андрей. Икки киши: Фридриху Суворов... Моро эмиш... Суворовни ўз ҳолига қўйганда, Морони асир олар эди, Суворовга хофс-кригс-вурст-шнапс-ратлар халал берди. Шўрлик. Мана, борсаларинг бу ховс-кригс-вурст ратларни кўрасизлар. Буларни Суворов эплай олмайди-ю, Михаил Кутузов эплайдими? Йўқ, азизим,— деди чол давом этиб,— сизлар бу генерал-ларинг билан Бонапартга қарши уруша олмайсизлар. Французларни кўлга олиш керакки, ўзининг гўштини ўзи есин. Немис Паленний Нью-Йоркка, Америкага, француз Мэрони олиб келгани юборибдилар,— деди чол шу йил Морога рус армиясига хизматга кириш хусусида қилинган таклифга ишора қилиб.— Фалати ишлар. Нима, Потёмкинлар, Суворовлар, Орловлар немисми? Йўқ, биродар ё ҳаммаларинг жинни бўлибсизлар, ё менинг миям айнипти. Майли, худо сизларга ёр бўлсин! У ёғини кўрамиз. Буларча Бонапарт буюк саркарда эмиш. Ҳм...

— Ҳамма амру фармонлар тўғри деяпганим йўқ,— деди князь Андрей,— фақат мен Бонапарт тўғрисида нега бундоқ фикрда эканлигингизга тушуна олмаётиман. Майли, кулсангиз кулингу, лекин ҳар қалай Бонапарт буюк саркарда.

— **Михаил Иванович!** — деб қичқирди чол, булар ўз гапи билан овора бўлиб, мени унудти, деб ўйлаган архитекторга қараб.— Мен сизга Бонапарт буюк тактикачи демаганимидим? Мана, у ҳам шуни айтиштипи.

— Ҳа, айтган эдингиз, тақсир! — деб жавоб берди архитектор. Князь яна зўрма-зўраки кулиб қўйди.

— Бонапарт онадэн баҳтли бўлиб туғилган. Унинг солдатлари ажойиб солдатлар. Даставвал немисларга ҳужум қилди. Немисларни фақат эринганлар урмаган, холос. Немислар дунё яратилгандан бери калтак ейди. Улар ҳеч кимни урган эмас.Faқат бир-бирини урган. Бонапарт мана шуларни енгиб ном чиқарди.

Князь ўз фикрича, Бонапартнинг ҳамма урушлардагина эмас, ҳатто давлат ишларида ҳам йўл қўйган барча хатоларини бирма-бир таҳлил қила кетди. Ўғли унинг сўзларига эътиroz билдиримаса ҳам, лекин қандай далил келтирилмасин, отасидек ўз фикридан қайтмаслиги кўриниб турар эди. Князь Андрей отасининг сўзларига эътиroz билди-

ришдан ўзини тийиб қулоқ солар ва бу чол қишлоқдан ҳеч қаёққа чиқмагани ҳолда сўнгги йилларда Европада бўлган бутун ҳарбий, сиёсий вазиятларниң ипидан-игнасиғача билишига ва бу ҳақда бундай муҳокама юргизишига ҳайрон қолар эди.

— Сен мени чол, ҳақиқий аҳволни тушунмайди, деб ўйлайсанми? — деб хотима қилди князь.— Бу тўғрида ўйлайвериб жонимда жон қолган эмас. Кечалари ухлаётмайман. Қани, сенинг ўша буюк саркарданг, қаерда ўзини кўрсатипти?

— Бу жуда узоқ гап,— деди ўғли.

— Бор ўша Буонартингнинг олдинга. M—lle Bourrienne, voilà encore un admirateur de votre goujat d'empereur,¹— деб қичқирди соғ француз тилида.

— Vous savez, que je ne suis pas bonapartiste, mon prince.²

— «Dieu sait quand reviendra»³...— деб князь келишмаган товуш билан ашула айтди ва соҳта табассум қилиб ўринидан турди.

Кичкина княгиня баҳсу мунозара бошланғандан то тушлик тамом бўлгунча қути ўчиб, гоҳ княжнага, гоҳ қайнатасига қараб жим ўтириди. Столдан турилгандан кейин у қайнисинглisisининг қўлидан ушлаб, уни бошқа уйга бошлиди.

— Comme c'est un homme d'esprit votre père,— c'est à cause de cela peut-être qu'il me fait peur.⁴ — деди.

— Оҳ, жуда яхши одам! — деди княжна.

XXV

Князь Андрей эртасига кечқурун кетадиган эди. Қари князь кундалик одатини тарк этмай, тушликдан кейин ўз уйига кириб кетди. Кичкина княгиня қайнисинглisisининг олдида эди. Князь Андрей эполетсиз сюртугини кийиб камердинери билан бирликда ўз бўлмасида йўл ҳозирлигини кўра бошлиди. У олиб кетадиган нарсаларини қўздан кечириб, коляскага жойлашини буюрди. Ўйда фақат

¹ Мамзель Буръен, мана безот императорингизниң яна бир муриди.

² Биласиз-ку, князь, мен Бонарт тарафдори эмасман.

³ «Қачон қайтишини худо билади»...

⁴ Отангиз мунча ҳам донишманд эканлар. Эҳтимол шунинг учун ҳам мени салобатлари босди...

князь Андрей ҳамма вақт ўзи билан олиб юрадиган нарсаларигина: қутича, озиқ-овқат солинадиган кумуш сандиқча, иккита туркча тўппонча, отаси Очаков ёнидан совға қилиб келтирилган қилич қолди. Бу сафар нарсаларини князь Андрей ҳамма вақт эҳтиёт қилас, озода сақлар, мовут илофларга солиб, нозик тасмалар билан боғлаб қўяр эди.

Бирон ёққа кетилаётгани ва ҳаётда бирон ўзғариш бўлган вақтда ўз қилмишларини ўйлаб кўриш қобилиятига эга бўлган кишилар одатан жиддий фикр ва мулоҳазалар қиласди... Бундай пайтларда ўтган нарсалар хотирдан ке-чирилади ва келажак ишларнинг режаси туэлилади. Князь Андрейнинг чеҳраси ўйчан ва мулоҳим эди. У қўлини орқасига қилиб, олға қараганича, тез-тез уйнинг у бурчидан-бу бурчига юрар ва ўйчан бош чайқар эди. Урушга боришидан қўрқармиди, хотинини ташлаб кетаётганига хафамиди ёки ҳар иккиси ҳам бир бўлдими — ишқилиб, князь Андрей шу ахволда бировга кўрингиси келмади шекилли, даҳлиздан оёқ шарпасини эшигтиб, дарров қўлларини туширди-да, гўё қутичанинг жилдини боғлаётган бўлиб, стол ёнида тўхтади ва одатдагича осойишта, қандай кайфиятда эканлигини билиб бўлмайдиган қиёфага кирди. Даҳлиздан оғир қадам ташлаб келаётган княжна Марья эди.

— Жўнамоқчи эмишсан,— деди княжна ҳансира (афтидан, у югуриб келган эди),— сен билан холи гаплашадиган гапларим бор эди. Худо билади, яна қачон кўришамиз. Менинг келганимга хафа бўлмадингми? Сен жуда ўзғариб кетибсан, Андрюша,— деди княжна худди ўзининг саволига изоҳ бергандай.

У «Андрюша», деганида кулимсираб қўйди. Афтидан, княжнанинг олдида турган шу жиддий ва чироили йигит болалигида бирга ўсгани ўша ориқ, шўх бола Андрюша эканлигига ўзи ҳам ҳайрон эди.

Князь Андрей унинг саволларига фақат табассум билан жавоб берар экан:

— Lise қани? — деб сўради.

— Лиза жуда чарчаб, менинг уйимдаги диванда ухлаб қолди. Oх, André! Quel trésor de femme vous avez,¹ — деди княжна акасининг рўпарасидаги диванга ўтириб.— Хо-

¹ Андрей! Хотининг мунча ҳам одамнинг жони бўлмаса,

тининг ҳали тамом ёни бола, суюмли, қувноқ бир бола.
Мен уни жуда яхши кўриб қолдим.

Князь Андрей индамади, лекин княжна унинг юзида пайдо бўлган киноя ва нафратомуз бир ифодани пайқади.

— Айчайн камчиликларга эътибор қиласлик керак.
Камчилик ҳар кимда ҳам бўлади, Андрей. Унинг киборлар доирасида тарбия топиб ўсганини эсингдан чиқарма.
Ундан кейин унинг ҳозирги аҳволи унча ҳам яхши эмас.
Ҳар кимнинг ҳолига қараб иш тутиш керак. Tout comprendre, c'est tout pardonner¹. Ўзинг ўйлаб кўр, у бечорага қийин эмасми: ўрганиб қолган ҳаётини ташлаб бу ерга келган бўлса, яна бунинг устига сен кетиб қолсангу оғироёқ ҳолда ўзи якка қишлоқда қолса? Бу албатта жуда оғир-да.

Князь Андрей синглисига қараб кулимсиради, бу кулимсираш ҳамгап бўлиб турган кишисининг кўнглидаги ҳамма гапни билиб турган кишиларнинг кулимсирашига ўхшар эди.

— Мана сен ҳам қишлоқда турибсан, қишлоқ ҳаётини оғир деб билмайсан-ку,— деди князь Андрей.

— Мени қўявер. Менинг тўгримда гапириб нима қиласан? Мен бошқача ҳаётни хоҳламайман, хоҳлай олмайман ҳам, чунки бошқача ҳеч қандай ҳаётни кўрган эмасман. Ўзинг ўйлаб кўр, André, ёш ва киборлар доирасида ўсан жувон айни гул-гул очилган вақтини қишлоқда ўзи якка ўтказса; ўзи якка, чунки отам ҳамма вақт банд, мен бўлсан... Мени ўзинг биласан... яхши суҳбатларга ўрганиб қолган жувон учун мендай ғарибу дилхастанинг суҳбати нақадар кўнгилсиз. М—lle Bougienne ёлғиз...

— Ўша Bougienne ларинг менга сира ҳам ёқмайди,— деди князь Андрей.

— Йўғ-е, ундоқ дема! У жуда суюмли ва оққўнгил, ҳаммадан ҳам кўра мунгли қиз. Унинг ҳеч кими йўқ. Ростини айтсам, унинг менга кераклиги йўқгина эмас, унинг шу ерда туриши малол келади. Ўзинг биласанки, мен илгаридан ёввойи эдим, ҳозир эса ундан ҳам баттарман. Мен ёлғизликни яхши кўраман... Mon père² уни жуда яхши кўрадилар. Отам м—lle Буръен билан Михайл Иванич иккаласига ҳамма вақт яхши гапириб меҳрибончилик қиласдилар, чунки икковига ҳам ўзлари лутфу марҳамат

¹ Ҳамма нарсага ақли етадиган киши ҳамма нарсани кечиради

² Отам.

кўрсатганилар; Стерн айтгандек, «Биз одамларнинг уларнинг бизга қилган яхшиликларидан кўра ўзимизнинг уларга қилган яхшилигимиз учун кўпроқ яхши кўрамиз». Мон реё бу етим қизни sur le pavé¹ топиб олганлар, ўзи жуда яхши қиз, топ реё унинг китоб ўқишини яхши кўрадилар. У кечалари дадамизга китоб ўқиб беради. Китобин жуда ҳам яхши ўқийди.

— Ростини айтганда, Marie, отамнинг феъллари баъзан сенга малол келар дейман! — деди князь Андрей тўватдан.

Княжна Марья аввал ҳайрон бўлди, кейин бу саволдан кўркиб кетди.

— Менгами?.. Менгами?! Менга малол келадими?! — деди у.

— У ҳамма вақт тўнг эди, энди, назаримда, бадфеъл бўлиб бораётитти,— деди князь Андрей. У жўрттаға отаси ҳақида бундай ножӯя гапни тап тортмай айтиб, синглисини гангитмоқчи ёки уни синааб кўрмоқчи бўлди шекилли.

— Сен ҳар жиҳатдан яхисан, André, лекин баъзан андиша қилмай гапирасан,— деди княжна сўз мавзуидан кўра кўпроқ ўз фикрини кузатиб,— бу катта гуноҳ. Наники ота тўғрисида бир нима дейиш жоиз бўлса? Жоиз бўлганда ҳам топ реё дек кини vénération² дан бошқа қандай ҳис туғдириши мумкин! Мен отам билан бирга туришимдан жуда рози ва хушбахтман. Сизларнинг ҳам мендай хушбахт бўлишларингни хоҳлар эдим.

Акаси унинг сўзларига ишонмагандай бош чайқади.

— Мен сенга ростини айтсан, André, менга фақат бир нарса оғир, у ҳам бўлса отамнинг дин тўғрисидаги фикрлари. Шундай ақлли одам очик-ойдин кўриниб турган нарсани кўрмаганлигига ва шундай гумроҳликка тушганлигига тушуна олмайман. Менинг бирдан-бир бахтсизлигим мана шундан иборат. Лекин кейинги вақтларда бунинг бир қадар эпақага келаётганлигини кўраётиман. Кейинги вақтларда у динни унча масхара ҳам қилмайдиган бўлди, у ҳатто бир монах билан узоқ суҳбатлашди.

— Лекин, дўстим, монах икковларинг бекорга уриниб юрган бўлмасаларинг деб қўрқаман,— деди князь Андрей масхараомуз кулиб, лекин мулоҳимлик билан.

¹ Кўчадан.
² Вхтиром

— Аҳ, мон амі¹, мен фақат худога сиғинаману унинг марҳаматидан умид қиласан, André,— деди бирпасгина жим қолгандан сўнг зўрға журъат қилиб,— менинг сендан катта бир илтимосим бор.

— Нима экан, дўстим?

— Йўқ демасликка сўз берсанг айтаман. Бунинг сенга ҳеч қийинлиги ҳам йўқ, эйёни ҳам тегмайди. Шу билан сен менга таскин берасан, холос. Сўз бер, Андрюша,— деди княжна қўлини ридикюлига тиқиб. У ридикюлида бир нарсани ушлаб турар, бу нарсани то акасидан сўз олмагунча кўрсатмайдиган ва илтимоси ҳам фақат шунга боғлиқдай кўринар эди.

У акасига мёнғайиб қараб турарди.

Князь Андрей унинг нима демоқчи эканлигини пайқагандай:

— Менинг учун қийин бўлган тақдирда ҳам...— деди Андрей.

— Нима десанг деявер! Мон рөре га ўхшаганлигингни биламан. Нима десанг деявер, лекин менинг учун шу ишни қил. Йўқ, демагин. Буни отамнинг оталари — бобомиз ҳамма урушларда тақиб юрганлар...— У ридикюлида ушлаб турган нарсасини ҳануз чиқариб кўрсатмас эди.— Йўқ демайсан-а?

— Албатта. Нима ўзи?

— André, бўйнингга санам тақиб, сенга оқ йўл тилайман, буни бўйнингдан ҳеч қачон олмасликка сўз бер... Сўз берасанми?

— Агар санаминг икки пуд келиб бўйнимни узгидай бўлмаса... Сенинг кўнглинг учун...— деди князь Андрей, лекин бу ҳазилидан синглисининг таъби олингандигини пайқаб, бу гапни айтганига дарҳол пушаймон бўлди,— жуда яхши, дўстим, жуда хурсанд бўламан,— деди.

— Сен бунга ишонмасанг ҳам у сени ҳар балою қазодан омон сақлади, ўзингга келтиради, чунки киши фақат шундан тасалли топади,— деди княжна ҳаяжондан овози титраб; у акасининг рўпарасида майда кумуш занжирли юмалоқ қора санамни тантанали равишда тутиб турар эди.

У чўқинди, санамни ўпди ва Андрейга узатди.

— Мана, André, менинг учун...

Унинг шаҳло кўзларида меҳрибонлик ва маъюслик

¹ Оҳ, дўстим.

нури порлади. Бу кўзлар унинг заҳил ва озғин юзини ёритиб, гўзаллаштириб юборди. Акаси унинг қўлидан санамни олмоқчи бўлган эди, княжна уни тўхтатди. Князь Андрей унинг нима учун тўхтатганини дарров билиб, чўқинди ва санамни ўпди. Шу топда унинг юзида ҳам ҳалимлик (унинг кўнгли юмшаб кетган эди), ҳам кулги аломати бор эди.

— Merci, mon ami!¹

Княжна унинг пешонасидан ўпиб яна диванга ўтирди. Иккови ҳам жим қолди.

— Яна айтаман, бурунгидек меҳрибон ва олиҳиммат бўлгин, André. Lisera қаттиқўллик қилмагин, деб гап бошлиди.— У, ниҳоятда дилбар ва меҳрибон хотин, унга ҳозир жуда қийин.

— Мен ҳам хотинимнинг бирон иши менга ёқмайди ёки ундан норозиман, деганим йўқ эди шекилли сенга. Нега бу гапларни гапираётисан, Маша?

Княжна Марья изза тортгандай қип-қизардию жим қолди.

— Мен сенга ҳеч нарса деганим йўқ эди, аммо сенга аллақачон *гапиришишти*. Буниси менга алам қилади.

Княжна Марьянинг пешонаси, бўйни ва икки юзи ловиллаб кетди. У нимадир демоқчи бўлдию айта олмади. Акаси билдики, кичкина княгиня тушликдан кейин йифлаган, эсон-омон кўз ёра олармикинман, қўрқаман, деган ва толедан, қайнатасидан ва эридан шикоят қилган, йифлаб ухлаб қолган. Князь Андрейнинг синглисига раҳми келди.

— Шуни билиб қўйгинки, Маша, мен хотинимдан норози бўладиган жойим ҳам йўқ, норози бўлган ҳам эмасман ва ҳеч қачон унга пушаймон бўладиган гап ҳам гапиргани эмасман; мен қандай шароитда бўлмайин, ҳамма вақт муносабатим шундай бўлади. Аммо-лекин сен ҳақиқатни билмоқчи бўлсанг... Агар мендан баҳтлимисан, деб сўрасанг, йўқ, дер эдим... У хушбахтми? Йўқ, у ҳам хушбахт эмас. Нима учун шундай? Ўзим ҳам билмайман...

У шу гапларни айтиб ўрнидан турди, синглисинг ёнига келди-да, энгашиб унинг пешонасидан ўпди. Унинг чиройли кўзлари чўқур маъно, меҳрибонлик ифода этиб, одатдан ташқари порлаб кетди, бироқ у синглисига эмас,

¹ Ташаккур, дўстим.

унинг боши устидан қия турган эшикдан қоронгиликка қарар эди.

— Юр, Лизанинг олдига кирайлик, хайрлашмоқчи-ман ё сен бориб уни үйғотиб тур, мен ҳозир кираман. Пёт-рушка! — деди у камердинерни чақириб,— бу ёққа кел, буларни йифиштири. Мана буни ўтирадиган жойга қўй, бу-нисини ўнг томонга.

Княжна Марья ўрнидан қўзғалиб, эшикка томон бора туриб тўхтади.

— André, si vous avez la foi, vous vous seriez adressé à dieu, pour qu'il vous donne l'amour que vous ne sentez pas et votre prière aurait été exaucée.¹

— Наинки гап фақат шунда бўлса! — деди князь Андрей.— Бор Маша, мен ҳозир кираман.

Князь Андрей синглисининг бўлмасига кетаётиб, йўлда икки иморатни бир-бирига қўшган каттакон йўлакда мулодимгина табассум қилиб турган т—lle Bourienne ни учратди. У шу бугуннинг ўзида уни хилват йўлакларда ниҳоят хурсанд ва илжайиб турган ҳолда учинчи марта учратиши эди.

У негадир қизариб, ерга қараб:

— Ah! je vous erouais chez vous², — деди.

Князь Андрей унга тик қаради. Князь Андрейнинг юзида тўсатдан ғазаб аломати пайдо бўлди. У т—lle Буръенга ҳеч нарса демади-ю, унинг кўзига қарамай, пешонаси билан сочига шундай таҳқиромуз назар ташладики, т—lle Буръен қизарганича ҳеч нарса демасдан бурилиб кетди. Князь Андрей синглисининг бўлмасига яқин келганда княгиня аллақачон үйғонган, унинг қувноқлик билан кетма-кет гапираётган овози очиқ эшикдан эшитилиб турар эди. У худди узоқ вақт гапирмагану энди шунинг ҳиссасини чиқараётгандай жаврамоқда эди.

— Non, mais figurez-vous, la vieille comtesse Zouboff avec de fausses boucles et la bouche pleine de fausses dents, comme si elle voulait défier les années...³ Xa, xa... xa, Mari!

¹ Андрей, агар сен худога ишонсанг эди, худога ёлвориб, менга муҳаббат ато қиссин, деб сўтар өдигизда деб ўйловдим.

² Вой, мен сизни ўз уйингизда деб ўйловдим.

³ Йўқ, кўз олдингизга келтиринг, улама соч, ясама тиш қўйған қари графиня Зубова ёшига ярашмаган ишни қилиб...

Князь Андрей графиня Зубова тўғрисидаги шу гапни, шу кулгини бошқа одамлар олдида хотинидан бирон беш марта эшигтан эди. У секин бўлмага кирди. Лўппи, икки юзи қин-қизил княгиня, қўлида иш, крёслода ўтириб, Петербург хотираларини ва ҳатто Петербург ибораларини ишга солиб тинмай жаварар эди. Князь Андрей унинг олдига келиб бошини силади-да, йўл ҳордиги чиқдими, деб сўради. Княгиня унга жавоб берди-ю, яна ўша гапни давом эттирди.

Олти отлиқ коляска кўча эшиги олдида туарар эди. Куз палласи, ташқари қоронги эди. Қучер колясканинг дишлосини ҳам кўра олмас эди. Эшик олдида фонус кўтарган кишилар ивирсисиб юрар эди. Каттакон иморатнинг деразалари чароғон эди. Ёш князь билан хайрлашгани келган хизматкорлар даҳлизда уймалашган, залда бутун хонадон: Михаил Иванович, т—Не Bourgiенне княжна Марья ва княгинялар туришар эди. Князь Андрейни танҳо хайрлашгани отаси чақиртирган экан, ҳамма уларнинг чиқишини кутар эди.

Князь Андрей кабинетга кирганда кекса князь чоллар тақадиган кўзойнак тақиб, ўғлидан бошқани қабул қилиганида киймайдиган оқ авра тўн кийиб ёзув столи ёнида ўтирас эди. У қайрилиб қаради.

- Жўнаётисанми? — деди-да, яна ёзаверди.
- Хайрлашгани келдим.
- Ўп,— деди чол юзини тутиб,— офарин, офарин!
- Нима хизматим учун офарин деяпсиз?
- Фурсатни бекорга ўтказмаганинг, хотинингнинг пинжига кириб ўтирганинг учун. Ҳаммадан бурун хизмат бурчини адо қилмоқ керак. Офарин, офарин! — Чол перосини чириллатиб, сиёҳ сачратиб яна хат ёзишда давом этди.— Агар бирон гапинг бўлса айт. Кўзим хатда бўлса ҳам қулогим сенда,— деб қўшимча қилди.

— Хотиним тўғрисида... Уни сизга ташлаб кетаётганимдан хижолатдаман...

— Бошқа гапинг бор шекилли? Айтмоқчи бўлган гапингни гапир!

— У кўз ёрадиган бўлганда Москвадан доя олиб келгани одам юборсангиз... Туғадиган вақтида доя шу ерда бўлини керак.

Кекса князь хат ёзишдан тўхтаб, ўғлининг нима деяётганинги тушуммагандай, унинг кўзларига тикилди.

- Биламанки, табиатнинг ўзи ёрдам бермаса, ёрдам

бериш бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмайди,— деди князь Андрей уялгандай.— Дуруст миллион кишидан бир киши сиҳат-саломат қутула олмаслиги мумкин, лекин бу биз икковимизнинг кўнглимииздан ўтган гап. Одамлар унга алланималар дейишилти, у туш кўрипти, шундан қўрқади.

Кекса князь ёзишда лавом этиб:

— Ҳм... ҳм... Айтганингни қиласман,— деди.

Чол хатга қўл қўйди-да, тўсатдан ўғлига юзланиб, кулиб юборди.

— Ташвишга қолдингми-а?

— Нима ташвиш, отажон?

— Хотин! — деди кекса князь маъноли қилиб.

— Тушуна олмаяпман,— деди князь Андрей.

— Қандоқ қиласан,— деди князь,— хотин зоти ҳаммаси шунаقا бўлади, олганим-олмаганим деёлмайсан.

Кўрқма, ҳеч кимга айтмайман, сен ўзинг биласан.

Чол озғин қўллари билан ўғлининг қўлини ушлаб сил-киб қўйди ва унинг юзига худди ўта кўрадигандай ўткир кўзлари билан тўғри қаради-да, яна одатдагича сохта қаҳқача урди.

Князь Андрей уф тортиди ва шу уф тортиши билан отаси кўнглидагини билганини эътироф қилди. Чол хатларни буклаб, конвертларга солди ва ўзига хос эпчиллик билан сурғучлаб муҳр боса бошлади.

— Илож қанча? Чиройли! Ҳамма айтганини қиласман. Хотиржам бўл,— деди чол хатларга муҳр босаётib.

Андрей жим қолди. Отаси кўнглидагини билганлиги унга ҳам ёқар, ҳам ёқмас эди. Чол ўрнидан туриб, хатни ўғлига берди.

— Менга қара,— деди у,— хотининг тўғрисида ташвиш тортма: қўлимдан нима келса, шуни қиласман. Энди менга қулоқ сол: бу хатни Михаил Илларионовичга бер. Мен унга сени яхши ўринга қўйиншини ва адъютантликда узоқ тутиб турмаслигини сўраб ёздим. Адъютантлик бўлмагур иш! Сен унга айт, мен уни эсимдан чиқарганим йўқ, яхши кўраман. У сени қандоқ қабул қилганлиги тўғрисида менга хат ёз. Агар яхши бўлса хизмат қил. Николай Андреевич Болконскийнинг ўғли ҳар қанақа одамнинг кўзига қараб хизмат қилавермайди. Хўп, энди бери кел.

Чол шу қадар тез гапирап эдики, сўзларни чала-чулпа айтар, лекин ўғли ўрганиб қолганлиги учун тушунаверар эди. У ўғлинин баланд стол ёнига олиб келди, столнинг

қопқоғини очиб, қутисидан йирик-йирик ҳарфлар билан зич қилиб ёзилган дафтарни олди.

— Мен сендан илгарироқ ўлсам керак. Билиб қўй, мана шу менинг хотираларим, мен ўлгандан кейин буларни подшуга бериш керак. Мана бу ерда акция билан хат бор: бу Суворов жангларининг тарихини ёзган кишига мукофот. Академияга юбориш керак. Мана бу менинг ёзувларим, мен ўлгандан кейин ўқигин, фойдаси тегади.

Андрей отасига «узоқ умр кўрасиз», демади, чунки буни айтишнинг ҳожати йўқ эканлигини билар эди.

— Ҳамма айтганларингизни бажо келтираман, отажон,— деди.

— Хўп, энди хайр! — деди чол ўғлига қўлини ўпгани тутиб, сўнгра уни қучоқлади.— Шуни эсингдан чиқарма, князь Андрей: агар сен жангда ҳалок бўлсанг, мўйсафид отанг қайғуга қолади...— У тўсатдан жим қолди-ю, бирдан шовқин солиб давом этди: — Аммо Николай Болконский-нинг ўғлига номуносиб бирон иш қилсанг, мўйсафид отанг уятидан ўладил — деб қичқирди.

— Бу гапни айтмасангиз ҳам бўлар эди, отажон,— деди князь Андрей кулимсираб.

Чол индамади.

— Мен сиздан тағин бир нарсани илтимос қилмоқчи эдим,— деди князь Андрей,— агар мен жангда ҳалок **бўлсаму хотиним ўғил туғса, ўғлимни ўзингиздан узоқлаштируманг, кеча айтганимдек, ўзингиз тарбия қилинг...** *Илтимосим* шу.

— **Хотинингга бермайми?** — деди чол ва кулди.

Ота-бала бир-бирига рўнара бўлиб жим турар эди. Чолининг ўйнаб турган кўзлари ўғлига тикилган эди. Қекса князнинг ўпкаси тўлди.

— Хайрлашиб бўлдик... бор! — деди чол бирдан, сўнгра кабинетининг эшигини очиб ғазаб билан қичқирди:— **Бор!**

Киягиня билан княжна князь Андрейни ва оқ авра тўн кийган, париксиз, чоллар тақадиган кўзойнак таққан қари князнинг эшикдан бошини чиқариб бақирганини кўриб:

— Нима бўлди? — деб сўрашди.

Князь Андрей уф тортди-ю, жавоб бермади.

— Хўш,— деди хотинига қараб.

Бу «хўш» совуқ истеҳзодай бўлиб, худди «энди навбат сизларга» дегандай туюлар эди.

Кичкина княгиня ранги оқариб, эрига ваҳима билан қараб:

— André, déjá!¹ — деди.

У хотинини қучоқлади. Княгиня қичқириб юборди-ю, ҳушидан кетиб, ўзини унинг елкасига ташлади.

У хотинини елкасидан секин туширди-да, юзига қараб уни эҳтиёт билан креслога ўтқазди.

— Adieu, Marie², — деди синглисига секин ва қўл ёпишди-да, жадаллаганича уйдан чиқиб кетди.

Княгиня креслода ётар, ш—Не Буръен унинг чаккасини уқалар эди. Княжна Марья шаҳло кўзлари йигидан қизарган ҳолда янгасини суяб туарар ва князъ Андрей чиқиб кетган эшикка қараб, уни дуо қилар эди. Кабинетдан чолнинг дам-бадам қаттиқ бурун қоққани эшитилар эди. Князъ Андрей чиқиб кетиши билан кабинетнинг эшиги тезгина очилиб, ундан оқ авра тўн кийган чол кўринди.

— Кетдими? Xa, яхши бўлипти,— деб чол ҳушсиз ётган келинига қовоғини солиб қаради-да, таънаомуз бош чайқаб эшикни тақ этиб ёпди.

---

¹ Андрей, шу кетаётганингми?

² Хайр, Маша.

ИҚКИНЧИ БҮЛИМ

I

1805 йилнинг октябрида рус қўшинлари Австрия эрцгерцоглигининг шаҳар ва қишлоқларини ишғол қиласр ва Россиядан келиб турган янги полклар аҳолига ортиқча ташвиш бўлиб, Браунау қалъаси атрофига ўrnашган эди. Браунауда бош қўмандон Кутузовнинг бош штаби жойлашган эди.

1805 йилнинг 11 октябрида Браунауга яқиндагина келган пиёда аскарлар полкидан бири бош қўмандоннинг қўригига маҳтал бўлиб, шаҳардан ярим мил нарида туарар эди. Гарчи бу ерлар ва бу ернинг шароити Россияга ўхшамаса ҳам (мевазор боғлар, гиштли деворлар, черепиша ёпилган томлар, узоқда кўриниб турган тоғлар, рус бўлмаган ва солдатларга мароқ билан қарайдиган аҳоли), бу полк айнан Россиянинг ичкарисида кўрикка тайёрланадиган полкка ўхшар эди.

Полк охирги манзилдалик вақтида, кечқурун бош қўмандон полкни походда кўрикдан ўтказиши ҳақида буйруқ келди. Гарчи полк командири буйруққа яхши тушуммаган, буйруқни қандай тушуниш керак: поход формасидами ё парад формасидами, деган савол туғилган бўлса ҳам батальон командирлари кенгашида «айтгандан зиёда қилиш ҳеч қачон зарар қилмайди» деган мулоҳаза билан полкни парад формасида кўрсатишга қарор қилинди. Ўттиз чақирим йўл босган солдатлар кечаси билан киприк қоқмай кийимларининг у ёқ-бу ёғини тикардилар, тозалардилар; адъютантлар билан рота командирлари эса ҳисоб-китоб қилдилар; йўлда олдинма-кетин чўзилиб, тартибсиз бир оломондай бўлган бу полк эрталаб ҳар бири

ўз ўрнини биладиган ва ҳар қайсисининг тугмасидан тортиб камаригача тоза ва ярқираб турган 2000 кишилик мунтазам, тартибли аскар бўлиб қолди. Буларнинг фақат сиртқи кўринишигина жойида эмас, ҳатто агар бош қўмон-дон уларнинг мундирларини ечиб кўрган тақдирда ҳам ҳар бирининг устида қоидага мувофиқ, оппоқ кўйлак ва ҳар бирининг сафар халтасида солдатга керак бўладиган ҳамма зарур «майда-чўйда»ларни кўрар эди. Фақат бир нарса тўғрисида ҳеч ким хотиржам бўла олмас эди, у ҳам бўлса оёқ кийими масаласи эди. Солдатларнинг ярмидан кўпининг этиклари йиртилган эди. Лекин бу камчилик полк командирининг айби билан эмас эди, чунки унинг қайта-қайта талаб қилишига қарамай Австрия маъмурлари оёқ кийими бермади, полк эса минг чақиримдан ортиқ йўл босган эди.

Полк командири ёши қайтган, тетик, қошлари ва бакен-бардлари мош-гуруч, тўладан келган ва юм-юмaloқ бир генерал эди. Унинг эгнида янгигина тикилган, қатлари яхши ўтирган мундир бўлиб, зарҳал эполетлари унинг бақувват елкаларини юқорига кўтариб тургандай кўринар эди. У ҳаётнинг энг дабдабали ишларидан бирини хурсандлик билан қилаётган кишига ўхшар эди. У саф тортиб турган аскарлар олдида нари-бери юрар ва ўзини ёш олиб ҳар қадам ташлаганида гавдаси салгина энгашиб силкинар эди. Полк командирининг ўз полкини кўриб завқи келганилиги, полкидан бениҳоят хурсанд ва бутун фикру ёди полкда эканлиги кўриниб турар: лекин шунга қарамай, унинг қадам олиши фақат ҳарбий ишларгагина эмас, маншат ва хотин-қизларга ҳам анчагина кўнгли борлигини кўрсатиб турар эди.

— Хўш, отагинам, Михайло Митрич,— деди у бир батальон командирига (батальон командири илжайиб бир қадам олға босди, ҳар иккаласи ҳам хурсанд кўринар эди) кечасм хўп онамизни кўрдик-а. Лекин, ҳар қалай, полкимиз дурустга ўхшайди... Нима дейсиз?

Батальон командири генералнинг тегишаётганини фаҳмлаб, кулди.

— Царицин ўтлоғида ҳам майдондан ҳайдашмас!

— Нима? — деди командир.

Шу пайтда даракчи кўйилган шаҳар йўлида икки отлиқ намоён бўлди. Булардан бири адъютант, унинг кетидаги казак эди.

Адъютант кечаги буйруқнинг яхши англашилмаган

ерини англатиш учун, яъни бош қўмондон полкни қай аҳволда келиб тушган бўлса, ўша аҳволда (шинелу халтапалтаси билан ҳеч қандай тайёргарликсиз) кўрмоқчи эканини айтиш учун бош штабдан юборилган эди.

Бундан бир кун бурун Кутузовнинг ҳузурига Венадан гофкригстратнинг аъзоси: мумкин қадар тезроқ бориб эрцгерцог Фердинанд ва Мак армияси билан қўшилиш керак, деган таклиф ва талаб билан келган эди; Кутузов эса бу армия билан қўшилишни номувофиқ топиб, ўз фикрининг тўғри эканлигини исбот этиш учун келтирган бошқа далиллари қаторида Россиядан келаётган аскарларнинг кўп йўл юриб ёмон аҳволда қолганликларини ҳам Австрия генералига уқтиromoқчи эди. Ўнинг полкни қарши олишидан мақсади ҳам ана шу эди. Шунинг учун полк қанчалик ёмон аҳволда бўлса, бош қўмондонга бу шунча маъқул бўлар эди. Адъютант гарчи бу тафсилотни билмаса ҳам, лекин полк командирига бош қўмондоннинг аскарлар ўша шинель ва халталари билан кўрикка тайёrlансин, деган талабини айтиб, акс ҳолда бош қўмондон норози бўлишини билдириди.

Полк командири бу сўзларни эшитиб бошини қўйи солди-да, ҳайрон бўлиб, индамай елкасини учирди ва сўнгра бетоқатлик билан қўлларини силтаб:

— Хўп иш қилибмиз-да! — деди у.— Мен сизга айтмабмидим, Михайло Митрич, походда бўлгандан кейин шинелни ечмаслик керак,— деди батальон командирини койиб.— Энди иш бутун расво бўлди! — деб шартта-шартта қадам ташлаб олдинга чиқди-да, команда бериб ўрганган товуш билан: — Рота командирлари, фельдфебеллар!..— деб қичқирди.— Қачон марҳамат қиласидилар? — деди эҳтиром билан адъютантга мурожаат қилиб: бу эҳтиром, афтидан, ўша келадиган одамга тааллуқли эди.

— Эҳтимол, бир соатдан кейин келсалар.

— Аскарлар кийиниб улгуарармикин?

— Билмадим, генерал...

Полк командирининг ўзи саф тортган аскарлар олдига бориб яна шинель кийишларини буюрди. Рота командирлари роталарига қараб югурди, фельдфебеллар гангуб қолишиди (чунки шинеллар унча тахт эмас эди) ва саф-саф тўртбурчак бўлиб жим турган солдатлар шу ондаёқ ҳаракатга келиб, сафлар бузилиб, ғала-ғовур бошланди. Солдатлар у ёқ-бу ёққа югуришар, елкаларини силкитишар, халталарини бўйинларидан олишар, шинелларини ечишар, қўлларини баланд кўтариб, енгларига тиқишишар эди.

Ярим соатдан кейин аскарлар яна саф тортиб тўртбурчак бўлди, лекин энди бу тўртбурчаклар қорадан кулрангга айланган эди. Полк командири яна боягидай бутун гавдасини силкита-силкита қадам ташлаб, полкнинг олдига ўтди ва уни нарироқдан туриб кўздан кечира бошлади.

— Бу нимаси? бу нима,—деб қичқирди тўхтаб,— 3-рота командири!..

— 3-рота командири, генерал ҳузурига! Командир генерал ҳузурига! 3-рота командири, генерал ҳузурига! — деган овозлар эшишилди ва адъютант тезда келмаган офицерни ахтариб кетди.

Жон-жаҳли билан қичқираётган товушлар командир у ёқда қолиб, «генерал учинчи рота ҳузурига», дея бошлаганда чақирилган офицер ротанинг орқасидан кўринди ва бу офицер ёши қайтиб, чополмайдиган бўлса ҳам қоқиниб-сурилиб лўкиллаганича генералга томон келарди. Капитанинг юзида сабоғини яхши пишиқтирмай муаллим чақирган мактаб боласидай, катта ташвиш акс этди.

Унинг қип-қизил (майшатпарастлигидан бўлса керак) юзи дам бўзарар, дам кўкаарди; оғзини очишни ҳам билмас эди, ёпишни ҳам. Капитан ҳарсиллаб яқинлашган сайин қадамини кичикроқ ташлаб келаётганида полк командири унга бошдан-оёқ кўз югуртириди.

— Ҳадемай сиз одамларга сарафан ҳам кийгизасиз! Бу нимаси? — деб қичқирди полк командири 3- рота сафида кўк мовут шинель кийиб бошқалардан ажralиб турган солдатни ияги билан кўрсатиб.— Ўзингиз қаёқда эдингиз? Бош қўмондон келадиган бир маҳалда ўрнингизда турмай, қаёқда юрасиз? А? Кўрик бўладиган вақтда одамларга камзул кийгизишини сизга, ўргатиб қўйман сизга!.. А?

Рота командири генералдан кўзини олмай, икки баромини шапкасининг соябонига борган сайин, худди шу билан қутуладигандай, қаттикроқ босар эди.

— Ҳа, нега индамайсиз? Ким у венгерча кийинган? — деди полк командири калакаомуз дўқ уриб.

— Жаноб олийлари...

— Ҳа, нима «жаноб олийлари? Жаноб олийлари! Жаноб олийлари!» Нима мунча! Галининг тайини йўқ-ку, жаноб олийларимиш!

— Жаноб олийлари, бу солдатликка туширилган Долохов...— деди капитан секин.

— Хўш, уни фельдмаршалликка тушириптиларми ёки солдатликками? Солдат бўлса ҳамма қатори кийинсин-да!

— Жаноб олийлари, унга ўзингиз ижозат берган эдингиз.

— Мен ижозат бердимми? Ижозат бердимми? Сиз ёшлар ҳамма вақт шунаقا қиласизлар,— деди полк командири бир оз ҳовридан тушиб,— мен ижозат бердимми-а? Сизларга бир нима дегудай бўлсанг, сизлар...— Полк командири бир оз жим қолгандан кейин яна: — Сизларга бир нима дегудай бўлсанг, сизлар... Нима? — деди яна ачиги келиб.— Одамларни дурустроқ кийинтиринг...

Полк командири адъютантга дам-бадам қараб, бутун гавдасини силкита-силкита қадам ташлаб полкка томон борди. У дарғазаб бўлгани ўзига ёқди шекилли, полкнинг олдидан ўтар экан, яна дарғазаб бўлгани баҳона излар эди. У бир офицерни нишони тозаланмагани, иккинчисини ссолдатлари сафининг нотўғилиги учун жеркиб ташлаб, З-рота олдига борди.

Полк командири кўк шинель кийган Долоховдан беш киши берида туриб:

— Бу қанақа туриш? Оёғинг қаёқда? Қаёқда оёғинг?— деб қичқирди жиғибийрсни чиқиб.

Долохов секин оёғини ростлади ва генералнинг юзига бенбо тикилиб қаради.

— Нега кўк шинель кийдингиз? Ечиб ташланг! Фельдфебель! Бошқа шинель берилсин... расвогар...— деди ю генерал гапини тугатса олмади.

— Генерал, мен буйруқни бажаришга мажбурман, лекин ҳақорат эшитишга...— деди Долохов шошиб.

— Сафда гапирилмасин! Гапирилмасин, гапирилмасин!..

— Ҳақорат эшитишга мажбур эмасман,— деди Долохов баланд овоз билан.

Генерал билан солдатнинг кўзи кўзига тўқнашди. Генерал жаҳл билан бўйнидаги шарфини пастга тортиб жим қолди.

— Марҳамат қилиб, бошқа шинель кийинг,— деди генерал кета туриб.

II

— Келаётитпти! — деб қичқирди шу пайт йўлга қўйилган дарракчи.

Полк командири қизарганича отининг олдига югуриб борди, титроқ қўллари билан узангини тушириб отланди,

у ёқ-бу ёғини тузатди, қиличини суғурди ва қувноқ ҳам жиддий қиёфада қиққириб команда беришга чоғланиб, оғзини бир томонга қийшайтирди. Полк худди болупарини қоққан қуидай бир силкиндию қотиб қолди.

Полк командири ўзи учун қувончли, полк учун ваҳими мали ва келаётган сардор учун ҳурмат ифода қиласиган бир овоз билан:

-- Смир-рр-но! -- деб қулоқни қоматга келтириб қичқириди:

Икки томонга дараҳтлар ўтқазилган кенг, бетош йўлдан олти от қўшилган баланд ва ҳаворанг Вена колясаси ресори хиёл тиқирлаб, шитоб билан келар эди. Коляска кетидан штаб аҳли ва посбонлар от қўйиб келмоқда эди. Кутузовнинг ёнида қора кийинглан руслар ичидаги оқ мундири билан ғалати кўриниб турган Австрия генерали ўтиради. Коляска полк олдида тўхтади. Кутузов билан Австрия генерали ўзаро нима тўғрисидадир гаплашар эди. Кутузов колясканинг зинасидан бамайлихотир секин тушар экан, ўзига ва полк командирига тин олмай тикилиб турган икки минг кишини худди кўрмагандай хиёл табассум қилди.

Команда товуши эшитилиб, полк яна силкинди-да, «қараул» вазиятида турди. Жимжитликда бош қўмондоннинг заиф товуши эшитилди. Полк «Здравья желаем, ваше го-го-ство!» — деб қичқириди. Яна жимлик чўқди. Полк ҳаракатда эканида Кутузов бир жойда турди, кейин штаб аҳлининг кузатишида оқ кийим кийган генерал билан юриб сафлар олдида ўта бошлади.

Полк командири ўзини ростлаб, қоматиди тик тутиб бош қўмондонга тикилиб салют беришидан, гавдасини силкитмасликка ҳаракат қилиб генералларнинг кетидан энгашиброқ саф олдида юришидан, бош қўмондоннинг ҳар бир сўзи ва ҳаракатига чопиб келишидан унинг командирликдан ҳам кўра командирга хизмат қилишга шавқи катта экани кўриниб турар эди. Полк командирининг қаттиққўлли бўлиши ва тиришқоқлиги орқасида полк шу кунлари Браунуга келаётган бошқа полкларга қараганда жуда яхши эди. Полкдан кейинда қолганлар ва касаллар ҳаммаси бўлиб 217 киши эди, холос. Оёқ кийимидан ташқари ҳамма нарса дуруст эди.

Кутузов сафлар олдидан ўтар экан, ҳар замон тўхтаб, Туркияга қарши урушда ўзи билан бирга иштирок қилган офицерларга ва баъзи солдатларга ҳам уч-тўрт оғиз яхши сўзлар айтар эди. У солдатларнинг оёқ кийимларига қа-

пар экан, афсусланиб, бир неча мартаба бош чайқади ва бу ҳақда ҳеч кимни айблаб бўлмаса ҳам ҳар ҳолда яхши эмас, демоқчи бўлгандай Австрия генералига кўрсатди. Бош қўмондон генералга ҳар гапирганда полк командири унинг полкка тегишли гапини эшитмай қолишдан қўрқиб, олдинга югуриб ўтар эди. Кутузовнинг кетидан секин айтилган сўз эшитилар-эшитилмас масофада 20 кишидан иборат штаб аҳли борар эди. Бу жаноблар ўзаро гаплашар, ҳар замон кулишар эди. Булардан олдинроқда чиройли бир адъютант борар эди. Бу князь Болконский эди. Унинг ёнида новча, ҳаддан ташқари семиз, чиройли, чеҳраси очик ва хандон, қўзлари ёшланиб турган штаб офицери — ўртоғи Несвицкий борар эди. Несвицкий ёнидаги қорачадан келган гусар офицерининг қилиғига кулгиси қистаб ўзини зўрга тутиб борарди. Гусар офицери кулмасдан полк командирининг орқасига жиддий қиёфада қараганича унинг ҳар бир ҳаракатига тақлид қиласар эди. Полк командири, ҳар силкнганида ва олдинга энгашганида гусар офицери ҳам айнан шундай силкинар ва энгашар эди. Несвицкий кулар ва бошқаларни туртиб бу ҳазилкашни кўрсатар эди.

Кутузов ўз бошлиқларига жон-жаҳдлари билан тикилиб турган мингларча кишиларнинг олдидан секин -- бамайлихотир қадам ташлаб ўтиб борар эди. У 3-ротанинг қаршисига келганида тўсатдан тўхтади. Бундан бехабар қолган штаб аҳли беихтиёр унга яқин келиб қолишди.

Боши қўмондон кўк шинель туфайли гап эшитган бурни қизил капитанни таниб:

— Э, Тимохин-ку! — деди.

Тимохин полк командири танбеҳ қилганида қоматини ростлаб тордай тортилган ва бундан ортиқ тортилиб бўлмайдигандай кўрининган эди. Бироқ бош қўмондон мурожаат қилган пайтда шундай тортилдики, агар бош қўмондон яна бирпас қараб турса, капитан тоб беролмай узилиб кетадиганга ўхшар эди. Кутузов унинг аҳволини пайқади шекилли, бечора капитан кўп қийналмасин, деб дарҳол юзини ўғирди. Унинг лўппи ва жароҳат изи қолган юзида биллиар-билинмас табассум пайдо бўлди.

— Измайл урушида қатнашган ўртоқлардан, — деди у. — Ботир офицер! Сен ундан мамнунмисан? — деб сўради Кутузов полк командиридан.

Полк командири бир силкинди-да, олдинга ўтди (унинг бутун ҳаракатини гусар офицери айнан такрорлади) ва жавоб берди:

— Жуда мамнунман, жаноб олийлари.

— Ҳамманинг ҳам бир камчилиги бўлади,— деди табассум билан Кутузов ўтиб кетаётib.— Ўичкиликни яхши кўрар эди.

Полк командири бунга мен айбли эмасмикинман, деб қўрқиб кетди ва индамади. Гусар офицери шу пайт бурни қизил, қорнини ичига тортиб турган капитаннинг туришига ва афтига шундай тақлид қилдикси, Несвицкий ўзини кулгидан тўхтатолмади. Кутузов қайрилиб қаради. Офицер, афтидан, истаган вақтида юзини истаган қиёфага қиргиза олар экан: Кутузов қараши биланоқ қовоғини солди, сўнгра юзида жиҳдият, эҳтиром акс этиб, мўмингина бўлиб қолди.

Учинчи рота энг кейинда эди. Кутузов худди бир нарсанни эслаетгандай ўйланиб қолди. Князь Андрей штаб аҳли ичидан чиқиб французыча секин деди:

— Солдатликка туширилиб шу полкка юборилган Долоховни эсимга солинглар, деб буюрган эдингиз.

— Қани Долохов? — деб сўради Кутузов.

Аллақачон солдатча кулранг шинель кийиб олган Долохов чақиришини кутмади. Қадди-қомати келишган, оч-сариқ сочли, кўк кўз солдат сафдан чиқиб, тўғри бош қўмондоннинг олдига келди-да, «караул» вазиятида турди.

Кутузов салгина қовоғини солиб:

— Нима арзинг бор? — деб сўради.

— Долохов шу,— деди князь Андрей.

— Ҳа! — деди Кутузов.— Бу ишлар сенга сабоқ бўлади, деб ўйлайман, яхши хизмат қил. Шаҳаншоҳимиз марҳаматли. Яхши хизмат кўрсатсанг, мен ҳам сени эсада тутаман.

Долоховнинг кўк кўзлари бош қўмондонга ҳам худди полк командирига қарагандай беибо тикилиб турар ва бу тикилиши бош қўмондон билан солдатни бир-биридан ажратиб турган пардани йиртиб ташлаётгандай кўринар эди.

— Сиздан фақат бир нарса сўрайман, жаноб олийлари,— деди Долохов жаранглаган, дадил товуш билан салмоқлаб.— Менга гуноҳимни ювғани, император ҳазратлари ва Россияга садоқатимни исбот қилгани имкон берсангиз.

Кутузов юзини ўғирди. У капитан Тимохиндан юз ўғирган вақтдагидай хиёл табассум қилди. У юзини ўғирдию афтини буриштирди ва шу билан гўё Долохов айтган гаплар, ўзининг Долоховга айтадиган ҳамма гаплари кўпдан маълум эканини, бу гаплардан зерикканини, булар

нинг ҳаммаси кераксиз гаплар эканини билдиримоқчи бўлди. У бурилиб коляскага томон кетди.

Полк оғир йўлдан кейин кийиниш ва дам олиш умиди билан роталарга бўлиниб, Браунауга яқин манзилга қараб жўнади.

Полк командири от қўйиб, манзилга томон бораётган З-ротани қувиб ўтиб, унинг олдида бораётган капитан Тимохинга яқин келди-да:

— Мендан хафа бўлмадингизми, Прохор Игнатич? — деди. Полк командири кўрикдан эсон-омон ўтганидан ниҳоят хурсанд эди.— Подшолик хизмати... Иложи йўқ... Баъзан сафда турган кишига қаттиқ гапириб қўясан киши... Ўзим узр сўрайман, мени биласиз... Бош қўмондон жуда хурсанд бўлди! — деди ва рёта командирига қўл узатди.

Капитан бурни қизариб, Измайл атрофида бўлган урушида қўндоқ тегиб синган иккита олдинги тишини кўрсатиб илжаяр экан:

— Йўғ-е, генерал, наҳот мен сиздан хафа бўлгани ҳаддим сиғса? — деди.

— Ҳа, айтгандай, жаноб Долоховга айтинг, хотиржам бўлсин, мен уни эсимдан чиқармайман. Ҳа, дарвоқе, мен шуни сиздан сўрамоқчи эдим: Долохов қалай, феъли атвони дурустми? Сўрайман дейману ҳадеб эсимдан чиқади.

— Хизмат важҳидан жуда дуруст, жаноб олийлари... лекин феъли...— деди Тимохин.

— Нима, нима феъли? — деб сўради полк командири.

— ~~Бугун~~ қарайсизки, жаноб олийлари,— деди капитан,— ~~жуда~~ ақлли, билимли, хушфеъл; бир кун қарасангиз, йиртқичга ўхшаб кетади. Польшада бир жуҳудни ўлдириб қўяёзди, хабарингиз бордир...

— Ҳа, ҳа,— деди полк командири,— ҳар қалай, бечора йигигга қийин... Катгалардан таниш-билишлари кўп... ишқилиб сиз...

— Хўп бўлади, жаноб олийлари,— деди Тимохин илжайиб ва шу билан ўз бошлигининг нима демоқчи эканини туунунганини билдириди.

— Ҳа, ҳа.

Полк командири саф тортиб бораётган солдатлар орасидан Долоховни топиб, отининг бошини тортди.

— Бир иш кўрсатсангиз яна эполет тегади.

Долохов қайрилиб қаради-ю, индамади ва тиржай-гапича кетаверди.

— Ҳар қалай, яхши ўтди,— деди полк командири ва

солдатларга эшитарлик қилиб баланд овоз билан: — Солдатларга менинг номимдан бир пиёладан ароқ берилсин. Ҳаммага ташаккур билдираман! Худога шукур! — деди ва от қўйиб бошқа ротага қараб кетди.

Тимохин ёнида кетаётган субалтери-офицерга қараб:

— Ёмон одам эмас, ҳеч кимни хафа қилмайди,— деди.

— Топпон деганича бор!.. (полк командирини топпон қироли деб аташар эди) — деди кулиб субалтери-офицер.

Кўрикдан кейин бошлиқлари сингари солдатларнинг ҳам кайфи чоғ бўлди. Рота хандон-хушон бораради. Ҳар томондан солдатларнинг сўзлашган товуши эшитилар эди.

— Кутузовнинг бир кўзи филай дейишмасми?

— Бўлмаса-чи? Филай-да.

— Кўйсанг-чи... Кўзи сеникидан ўткирроқ. Одамларнинг этигидан тортиб пайтавасигача ҳаммасини кўздан кечирди.

— Оёғимга шундай бир қараган эди, биродар, оббо, худо урди, дедиму...

— Ёнидаги австриялик генерални кўрдингми, худди бўрга ботириб олгандай-а. Оппоқ ундаи. Булар ўзларини амунициядан тозалайди шекилли!

— Ҳоғ, Федешов, жанг қачон бошланишини айтдими? Сен яқинроқ турувдинг шекилли? Бруновга Бонапартнинг ўзи келипти дейишган эди.

— Бонапарт келган эмиш-а! Гапини қаранглару! Билсанг гапир-да! Ҳозир Пруссак хуруж қилган. Австрис уни босаётитти. Пруссак босилганда Бонапарт билан уруш бошланади. Бруновга Бонапарт келган эмиш-а! Ақлинг бўлса, шу гапни гапирасанми! Аввал билгин.

— Оббо қурғурлар-е! Уни қара, бешинчи рота қишлоқка бурилди. Биз етиб боргунча улар бўтқа пишириб еб ўтиради.

— Битта сухарингдан берсанг-чи...

— Сен кеча тамаки берувдингми? Ана шунаقا бўлади, огайни! Ҳўп ма, ола қол, гўрга.

— Ҳеч бўлмаса бирпас дам беришса бўлар эди. Бу оч қорин билан яна беш чақирим юргунча бўларимиз бўлади.

— Немислар аравасини берганда ҳўп мазза қиласр эдик-да. Аравага тушиб олиб кеккайиб кетар эдик.

— Бу ернинг одамлари жуда ашаддий экан. У ердагилар ҳар қалай ўзимизнинг пошшога қарашли поляклар эди ишекилли: булар қип-қизил немис-ку.

Шу пайт капитаннинг:

— Кўшиқчилар олдинга! — деб қичқирган товуши эши-тилди.

Йигирматача одам ҳар томондан чопиб ротанинг олдига ўтди. Кўшиқбоши-дўмбиричи қўшиқчиларга томон ўгирилди-да, қўлини силкиб: «Не заря ли, солнышко занималося...» деб бошланадиган ва «То-то братцы, будет слава, нам с Каменским отцом...» деб тамом бўладиган солдат ашуласини чўзиб айта бошлади. Бу қўшиқ Туркияда тўқилган бўлиб, энди Австрияда «Каменским отцом» ўрнига «Кутузовым отцом» деб айтилар эди.

Қирқ ёшларга бориб қолган, қотма, чиройли дўмбиричи солдат шу сўзларни солдатчасига узиб-узиб айтди ва худди бир нарсани ерга кўтариб ургандай қўл силкиб қўшиқчи солдатларга хўмрайиб қаради-да, кўзларини қисди. Сўнгра ҳамма солдатлар ўзига тикилиб турганини кўриб, худди жуда қимматбаҳо бир нарсани икки қўллаб боши узра кўтариб кейин бирдан жаҳл билан ерга ургандай:

Эҳ, сиз дализим, дализим!—

деб бошлади.

«Янги дализим менинг...» деб йигирма киши бараварига қўшилди ва қўшиқнинг мақомига қошиқ урадиган қошиқчи солдат, устидаги юкиннинг оғирлигига ҳам қарамасдан, иргиб олдинга чиқди-да, ротанинг олдида мүқом қилиб, қошиқларини кимгадир ўқталиб, орқаси билан юриб кетди. Солдатлар қўшиқ мақомига қўл ташлаб, каттакатта одим отиб борар, билмасдан бир-бирларининг оёқларини босиб олишар эди. Ротанинг кетидан рессорларнинг гижирлаши, фидирак ва түёқ товуши эшитилар эди. Кутузов штаб аҳли билан шаҳарга қайтиб келмоқда эди. Бош қўмондон солдатларга «вольно» ҳолатда кетавергани ижозат берди. Кўшиқ товушини эшитиб, ўйнаб кетаётгани солдатни ва илдам қадам ташлаб бораётган ротани қўриб, бош қўмондон ва штаб аҳлининг ҳам юзида мамниуният кўринди. Коляска ўтиб борган ўнг томондаги иккинчи қаторда кўк қўзли солдат Долохов кишинин диккитини ўзига тортар эди. У қўшиқ мақомига ҳаммадан ҳам кўра илдамроқ ва чиройли қадам ташлаб борар, ёнидан ўтиб борган кишиларга худди шу топда рота сафида бормаган одамларга ачингандай қарап эди. Кутузовнинг одамларидан бўлиб, полк командирини ҳазиллашиб масхара

қўилган гусар корнети коляскадан атайнин кейинроҳда қолиб Долоховнинг олдига келди.

Гусар корнети Жерков бир вақтлари Петербургда Долохов бошчилик қўилган бебони улфатларнинг бири эди. У солдат бўлиб юрган Долоховни чет элда учратди-ю, лекин ўзини танимаганга солди. Бироқ Кутузевнинг у билан гаплашганини кўрганидан кейин отини дарров рота билан баробар юргизиб, жуда қадрдон ошинасини кўргандай:

— Қалайсан, азиз дўстим? — деди қўшиқ вақтида.

— Менми? — деди Долохов совуқцина,— кўриб турибсан-ку.

Шўх қўшиқ Жерковнинг бетаккаллуф хушчақчақлик билан гапираётган сўз маромига ва Долоховнинг жўрттага совуқцина берастган жавобларига айрим маъни бе-пар эди.

— Қалай, бошлиқлар билан чиқишаётисанми? — деди Жерков.

— Дуруст, яхши одамлар. Сен қанақа қилиб штабга суқилдинг?

— Шу ёққа юборилганман, навбатчилик қиласман.

Иккови ҳам жим қўлди.

Қўшиқнинг «Выпускала сокола да из правого рукава» деган сатрлари кишиларда бирдамлик ва қувноқлик ҳисси ўйғотар эди. Иккови агар қўшиқ айтилаётган вақтда гаплашмаганида эҳтимол бошқача гаплашар эди.

— Австрияликларнинг калтак егани ростми? — деди Долохов.

— Ким билади, шунақа дейишади.

— Мен хурсандман,— деди Долохов қўшиқга мослаб қисқагина.

— Кечқурунлари биз томонга келгин, фараон ўйнаймиз,— деди Жерков.

— Ҳа, пулларинг ошиб-тошиб ётиптими?

— Келгин.

— Йўқ. Тавба қилганман. Офицерликка ўтказишмагунча ичкилик ҳам ичмайман, карта ҳам ўйнамайман.

— Булар ҳаммаси бирон иш кўрсатганингча...

— Ўшанда кўрамиз.

Иккови яна жим қўлди.

— Бирон нарса керак бўлиб қолса келгин, штабда ёрдам беришади...— деди Жерков.

Долохов кулимсиради.

- Сен ташвиш тортмай құя кол. Менга бирон нарса керак бўлиб қолса, сўраб ўтирумайман, ўзим олавераман.
- Хайр, айтдим-да.
  - Мен ҳам айтдим-да.
  - Хайр.
  - Омон бўл.

... Баланд-баланд, олис-олис
Она элат томонга . . .

Жерков отини шпори билан никтади, от қайси ёғидан бошлиб чопишни билмай уч-тўрт марта гижинглади-ю, қўшиқ мақомига тақира-туқур қилганича ротадан ўтиб коляскага етиб келди.

III

Кутузов Австрия генерали билан бирга кўрикдан қайтиб келиб кабинетига кирди ва адъютантини чақириб, келаётган қўшинлар тўгрисидаги баъзи бир маълумотларни ҳамда олдинги линиядаги армияга бошлиқ бўлиб турган эригерцог Фердинанддан келган мактубларни сўради. Қнязъ Андрей Болконский сўралган қофозларни олиб, бои қўмондоннинг кабинетига кирди. Кутузов билан Австрия гофкригстратининг аъзоси столга ёзиб қўйилган харитага қараб туришар эди.

Кутузов Болконскийга кўз ташлади-ю, худди шошмай тургин, дегандай қилиб:

— Ҳал..— деди-да, французча бошланган гапини давом эттириди:

— Мен фақат шуни айтаман, генерал,— деди Кутузов. У шундай чиройли ибора ва талаффуз билан гапирап эдики, унинг салмоқлаб айтган ҳар бир сўзини киши диққат билан эннишга мажбур бўлар, афтидан, у ўз гапини ўзи ҳам ҳузур қилиб эшитар эди.— Мен фақат шуни айтаманки, генерал, агар бу иш менинг хоҳишимгагина боғлиқ бўлганда император Франц ҳазратларининг истаклари аллақачон ўрнига етказилган бўлар эди. Мен аллақачонлар эригерцогга бориб қўшилар эдим. Шунга ишонингки, шахсан менинг учун армиянинг олий қўмондонлигини ўзимдан кўра билимдонроқ ва моҳирроқ генералга (Австрияда бундай генераллар жуда кўп) топшириш ва бу оғир масъулиятни бўйнимдан соқит қилиш — шахсан менинг учун

зўр қувонч бўлар эди. Бироқ баъзан шароит кучлироқ қелиб бизни бўйин эгишга мажбур қилади, генерал.

Кутузов худди «менинг гапимга ишонмасликка тамом ҳақлисиз, ҳатто ишонсангиз-ишонмасангиз, менинг учун барибир, лекин ишонмайман дегани асосингиз йўқ, ҳамма гап мана шунда», дегандай табассум қилди.

Австрия генерали порози кўринса ҳам, лекин Кутузовга ўша оҳангда жавоб беролмади.

— Аксинча,— деди генерал айтиётган хушомадомуз сўзларига хилоф ўлароқ фингшигган ва аччиқланган бир оҳангда,— аксинча, жаноб олийларининг умумий иши-мизда иштирокларига олий ҳазрат катта баҳо берадилар: лекин ишни бу хилда пайсалга солиш шавкатли рус қўшинларини ва унинг бош қўмондонини жангларда қўлга киргизишга ўрганиб қолган шон-шарафларидан маҳрум қилади, деб ўйлаймиз,— деб генерал олдиндан хўп пишиқтириб қўйган сўзини тамом қилди.

Кутузов ҳамон ўша хилда табассум қилганича қуллуқ қилди.

— Менинг имоним комил ва жаноб ҳазрат эригерцог Фердинанд лутфан юборган сўнгги мактубларига қараб тахмин қиласанки, генерал Макдек моҳир ёрдамчининг бошчилиги остида Австрия қўшинлари аллақачон узилкесил ғалаба қозонди ва бизнинг ёрдамишизга ҳам муҳтож эмаслар,— деди Кутузов.

Генерал қовоғини солди. Гарчи австрияликларининг мағлубияти ҳақида аниқ хабар бўлмаса ҳам кўнгилсиз мишишларни тасдиқ қиласидиган воқеалар кўп эди: шунинг учун ҳам австрияликларнинг ғалабаси ҳақидаги Кутузовнинг тахмини истеҳзога ўхшар эди. Бироқ Кутузов шундай тахмин қилишга ҳақим бор, дегандай яна мулоим табассум қилди. Дарҳақиқат, Мак армиясидан келган сўнгги мактуб ғалабадан ва армиянинг стратегия жиҳатидан энг қулай вазиятда эканлигидан хабар берар эди.

— Қани, ўша мактубни бер,— деди Кутузов князь Андрейга қараб.— Мана, марҳамат қиласинлар,— деди ва истеҳзо билан салгина илжайиб Австрия генералига эригерцог Фердинанднинг немисча ёзилган мактубидан шу жойларини ўқиб берди:

«Wir haben vollkommen zusammengehaltene Kräfte, nahe an 70000 Mann, um den Feind, wenn er den Lech passierte, angreifen und schlagen zu können. Wir können, da wir Meister von Ulm sind, den Vorteil; auch von beiden

Ufern der Donau Meister zu bleiben, nicht verlieren; mithin auch jeden Augenblick, wenn der Feind den Lech nicht passierte, die Donau übersetzen, uns auf seine Kommunikations—Linie werfen, die Donau unterhalb repassieren um dem Feinde, wenn er sich gegen unsere treu Allierte mit ganzer Macht wenden wollte, seine Absicht alsbald vereiteln. Wir werden auf solche Weise dem Zeitpunkt, wo die Keiserlich—Russische Armee ausgerüstet sein wird, mutig entgegenharren und sodann leicht gemeinschaftlich finden, dem Feinde das Schicksal zuzubereiten, so er verdient».¹

Кутузов хатнинг ана шу жойини ўқиб бўлгач, чуқур нафас олди-да, гоффригстрат аъзосига диққат билан муло-йимгина назар ташлади.

Австрия генерали ҳазил-мутойибани бас қилиб, асосий мақсадга ўтмоқчи бўлди шекилли:

— Лекин, жаноб олийлари, ҳамма вақт иш чаппасига кетганида нима бўлишини назарга олиб иш тутиш керак, деган оқилона гап бор,— деди.

У адъютантга хўмрайиб қаради.

— Кечирасиз, генерал,— деди Кутузов унинг сўзини бўлиб ва князь Андрейга ўгирилиб.— Бундоқ қилгин, азизим, разведкачиларимиз келтирган ҳамма маълумотларни Козловскийдан олгин. Мана бу граф Ностицдан келган икки хатни, мана бу жаноб ҳазрат эрцгерцог Фердинанднинг хатини ва мана бу қофозларни олгину,— деди унга бир неча қофозни узатиб,— шулар асосида Австрия армиясининг ҳаракатлари ҳақида олган маълумотларимизни билдириш учуй француздасига яхшилаб меморандум, хабарнома ёзиб жаноб олийларига юбор.

Князь Андрей унинг ҳозир айтган гапларинигина эмас, ҳатто яна нима дейишини истаганини ҳам билганига ишора қилиб, Кутузовга бош эгди. У қофозларни йиғиштириб

¹ Биз 70 000 тача кишидан иборат тайёр аскарга эгамиз, агар душман Леҳдан ўтган тақдирда, биз атака қилиб уни тор-мор қила оламиз. Ҳозир Үлым бизнинг кўлимизда бўлгани учун биз Дунайнинг ҳар икки қирғонида ҳам кучимизни қулай равишда ҳаракатга солиш имкониятини қўлда сақлаб тура оламиз; демак, душман Леҳдан ўтмасдан Дунайдан ўтгудай бўлса, ҳар чоғ унинг алоқа йўлларига ҳужум қилиш, Дунайнинг у қирғонидан ўтиш агар душман бутун кучини бизнинг содик иттилоқчиларимизга қарши йўналтирадаган бўлса, унинг бу ниятини бирбод қилиш имкониятига эгамиз. Шундай қилиб, биз рус императори қўшишларини батамом тайёр бўлиб келишини интизор бўлиб кутиб турмиз на келганидан кейин биргаликда душманга муносиб жазо бериш имкониятини дарров топамиз (*Нем.*)

олдию генерал билан Кутузовга таъзим қилиб, гилам устидан секин-секин қадам босиб қабулхонага чиқди.

Князь Андрей Россиядан келганига кўп бўлмаган бўлса ҳам бу вақт ичиданча ўзгарган эди. Унинг чеҳрасида, юришида, ҳаракатларида бурунгидек мугамбирлик, ҳорғинлик ва ҳафсаласизлик аломати йўқ. У жуда қизиқ ва кўнгилли иш билан банд бўлиб, ўзи бошқаларда қандай таассурот қолдириши ҳақида ўйлашга фурсати бўлмаган кишига ўхшар эди. У ўзидан ва атрофидаги кишилардан мамнундай кўринар, табассум ва қарашлари қувноқ, жозибали эди.

У Кутузовга Польшада етиб олди. Кутузов уни хуш қабул қилди, ҳамма вақт уни эсда тутишни вайда қилди, бошқа адъютантлари орасида айрим ўринга қўйди, ўзи билан Венага олиб борди ва муҳимроқ топшириқларни унга бера бошлади. Кутузов Венадан ўзининг қадрон дўсти бўлмиш князь Андрейнинг отасига мактуб ёзди:

«Сизнинг ўғлингиз,— деди хатида,— иш тутиши, иродаси ва уддабурронлигига қараганди, энг яхши офицер бўладиганга ўхшайди. Мен шундай йигитни адъютант қилиб олганимга жуда хурсандман».

Кутузовнинг штабида, ўз ҳамкорлари — ўртоқлари орасида ва умуман, армияда князь Андрей тўғрисида худди Петербург киборлари доирасидагидай бир-бирига қарама-қарши икки хил фикр бор эди. Баъзилар князь Андрейни ўзларидан ва бошқалардан ортиқроқ кўриб, ундан зўр муваффақиятлар кутишар, унинг сўзларига қулоқ солишар, унга ҳаваслари келиб тақлид қилишар эди; князь Андрей бу одамларга ўзини яқин тутар ва яхши муомала қиласди. Кўпчилик эса уни ёмон кўрар, қўрс, bemaza ва совуқ, дер эди. Лекин бу одамларга князь Андрей шундай муомала қиласди, улар уни ҳурмат қиласди ва ҳатто ҳайиқар эди.

Князь Андрей Кутузовнинг кабинетидан қабулхонага чиқиб қўлидаги қоғозлари билан дераза ёнида китоб ушлаб ўтирган ўртоғи навбатчи адъютант Козловский олдига келди.

— Хўш, нима гап, князъ? — деб сўради Козловский.

— Нега олға юрмаётганимиз ҳақида мактуб ёзишни буюрди.

— Нега олға юрмаётганимиз?

Князь Андрей елкасини қисди.

— Макдан хабар йўқми? — деб сўради Козловский.

— Рўк.

— Агар унинг маглуб бўлгани рост бўлганда хабар келар эди.

— Эҳтимол,— деди князъ Андрей ва эшик томон борди. Шу пайт унинг қаршисидан эшикни шарт этиб очиб қабулхонага шитоб билан новча, сюртук кийган ва бошини қора рўмол билан боғлаб олган, бўйнига Мария-Терезия ордени осган, афтидан, ҳозиргина келган Австрия генерали кирди. Князъ Андрей уни кўриб тўхтади.

Австрия генерали у ён-бу ёнга қараб, тўғри кабинет эшигига томон борар экан, немис талаффузи билан шошиб:

— Генерал-аншеф Кутузов бормилар? — деди.

Козловский дарров бу номаълум генералнинг олдига келиб унинг йўлини тўсар экан:

— Генерал-аншеф банд,— деди,— ким келди дей?

Номаълум генерал худди наҳот мени танимайдиган одам ҳам бўлса, дегандай ҳайрон бўлиб, ўрта бўйли Козловскийга бошдан-оёқ таҳқиромуз назар ташлади.

— Генерал-аншеф банд,— деди яна Козловский совуқ-қонлик билан.

Генералнинг қовоғи осилиб кетди, лаби пирпираб учди. У қўйин дафтарини олиб, қалам билан дарров бир нима ёздию йиртиб олиб берди ва тезгина деразанинг олдига келиб стулга ўтириди-да, худди бу одамлар менга мунча қарайди, дегандай ҳаммага яна бир-бир кўз югуртириди; сўнгра бошини кўтариб, бир нима демоқчи бўлгандай бўйни чўзди, лекин шу он худди ичиди палапартиш ашула айтиётгандай ғалати бир товуш чиқарди-ю, бу товуш дарҳол ўчди. Кабинетнинг эшиги очилиб бўсағада Кутузов кўринди. Бошини боғлаб олган генерал худди бирон хавфдан қочгандай энгашиб, ингичка оёқларини катта-катта ташлаб Кутузовнинг олдига келди.

— Vous voyez le маheсgeux Mack¹, — деди энтикиб. Бўсағада турган Кутузовнинг юзи бир лаҳза қотиб қолди. Кейин юзидан ажинлар бир мавж уриб ўтгандай бўлиб пешонаси таранг бўлди: у ҳурмат билан бош эгиб, кўзларини юмди ва индамай генерал Макни ичкарига киргизди-да, эшикни ёпиб олди.

Австрияликларнинг мағлубияти ва Ульм атрофида бутун армиянинг таслим бўлганлиги ҳақидаги овозалар рост бўлиб чиқди. Ярим соатдан кейин, шу чоққача урушга

¹ Камнина баҳтсиз Мак.

кирмай турган рус қўшинлари тезда душман билан учрашиллари тўғрисида ҳар томонга адъютантлар орқали буйруқлар юборилди.

Князь Андрей фикр-ёди урушнинг боришида бўлган, штабда камдан-кам учрайдиган офицерлардан эди. У Макни кўриб, унинг маглубияти ҳақидаги тафсилотни эшишиб уруш ярим ютқизилганини, рус армиясининг қандай оғир аҳволга тушувини англади-ю, армиянинг бошига кела-диган қийинчиликни ва унда ўзи ўйнаши лозим бўлган ролни дарҳол кўз олдига келтирди. У ўзига бино қўйган Австрияning шарманда бўлганини ва эҳтимол бирон ҳафта-дан кейин рус қўшинларининг француз қўшинлари билан Суворовдан сўнг биринчи маротаба учрашувини кўриши ва бунда иштирок этишини ўйлаб терисига сиғмас эди. Бироқ у Бонапартнинг закоси рус қўшинларининг маддликларидан устунроқ келишидан қўрқар, шу билан бирга ўз қаҳрамонининг маломатга қолишини сира тасаввур қиломас эди.

Шу ўй-хаёл билан ҳаяжонланган ва асабийлашган князь Андрей ҳар кунгидай отасига хат ёзмоқчи бўлиб ҳужрасига қараб кетди. У йўлакда ҳамхужраси Несвицкий ва ҳазилкаш Жерков билан учрашиб қолди. Улар одатдагича нимагадир кулишиб турар эди. Несвицкий князь Андрейнинг оқаришган юзи ва чақнаган кўзини кўриб:

— Ха, нега таъбинг хира? — деб сўради.

— Нимага ҳам хурсанд бўлай,— деди Болконский.

Князь Андрей Несвицкий ва Жерков билан гаплашиб турганда Кутузов штабида рус армиясининг озиқ-овқатини назорат қилувчи Австрия генерали Штраух кеча кечқурун келган гофкригсрат аъзоси билан йўлакнинг нариги бошидан буларга томон кела бошлиди. Йўлак кенг бўлиб, иккала генерал ҳам уч офицернинг ёнидан бемалол ўтиб кетиши мумкин бўлса-да, Жерков Несвицкийни туртиб энтиккан товуш билан:

— Келишаётитпти!.. келишаётитпти! нари туринглар, ўйл беринглар! — деди.

Генераллар малол келадиган иззат-ҳурматдан тезроқ қутулишини истаган бир қиёфада ўтиб кетишимоқда эди. Ҳазилкаш Жерковнинг юзида тўсатдан худди ўзини ҳеч тутолмагандай, bemavrid табассум пайдо бўлди ва бир қадам олдинга босиб, Австрия генералига:

— Жаноб олийлари,— деди немисчалаб,— табрикли-гани ижозат беринг.

У бошини эгиб, худди ўйинга тушишни машқ қилаётган ёш боладай дам у оёгини, дам бу оёгини кўтариб ерга ура бошлади.

Гофкригсратнинг аъзоси генерал унга хўмрайиб қаради, бироқ унинг ўринсиз табассуми чинакам эканини кўриб, бир лаҳза илтифот қилишга мажбур бўлди ва худди қулоқ солаётгандай бўлиб кўзларини қисди.

— Табриклагани ижозат беринг, генерал Мак омон-эсон келдӣ, фақат шу ери жиндақкина лат епти,— деди ва оғзининг таноби қочиб бошини кўрсатди.

Генерал қовоғини солди-ю, бурилиб кетди ва бир неча қадам босгандан кейин:

— Gott, wie naiv¹,— деди тўнғиллаб.

Несвицкий қаҳқаҳа уриб князь Андрейни қучоқлади. Лекин Болконский ранги яна ҳам ўчиб, ғазаблангани ҳолда уни итариб юбордию Жерковга қаради. Макнинг аҳволини кўриб, унинг мағлубиятини эшитиб рус армиясининг тақдиди тўғрисида ўйлаб асабийлашган Болконскийга Жерковнинг ўринсиз ҳазили бир баҳона бўлдию бутун аламини ундан олди.

— Агар сиз, муҳтарам зот,— деди асабиятдан жағи титраб,— масхарарабоз бўлмоқни истасангиз, бунга менинг қаршилигим йўқ, лекин шуни билиб қўйингки, минбаъд менинг олдимда масхарарабозлик қилсангиз, мен сизга одобни ўргатиб қўяман.

Несвицкий билан Жерков Болконскийнинг бу муоммасидан ҳанг-манг бўлиб қараб қолишиди.

— Мен ҳеч нарса қилганим йўқ-ку, табрикладим, холос,— деди Жерков.

— Мен сиз билан ҳазиллашаётганим йўқ, гап қайтарманг! — деди Болконский бақириб ва Несвицкийнинг кўлидан етаклаб, нима дейишини билмасдан қолган Жерковнинг олдидан кетди.

— Нима бўлди сенга, жўрам,— деди Несвицкий уни юнатиб.

— Нима бўлар эди? — деди князь Андрей камоли ҳаяжонланганидан тўхтаб.— Ўзинг ўйлаб кўр: биз подшоҳимизга ҳам ватанимизга хизмат қиладиган, умумий муваффақиятимизга суюниб, умумий муваффақиятсизлигимизга хафа бўладиган офицермизми ёки хўжайнинг ини билан иши йўқ лакеймизми?.. Quarante mille hommes

¹ Худоё тавба, мунча ҳам бефаҳм бўлмаса! (Нем.)

massacrés et l'armée de nos alliés détruite, et vous trouvez là le mot pour dire,— деди гёй буни французча айтиш билан фикрини қувватлагандай — C'est bien pour un garçon de réticomme cet individu dont vous avez fait un ami, mais pas pour vous, pas pour vous.¹ Фақат гўдаккина бу ишни қиласа бўлади,— деди яна князъ Андрей, Жерковга эшигтириб, рус тилида француз талаффузи билан.

У корнет бирон нарса дермикин, деб кутди. Бироқ корнет бурилиб йўлакдан чиқиб кетди.

IV

Павлоград гусар полки Браунаудан икки миль нарида турар эди. Николай Ростов юнкер бўлиб хизмат қилаётган эскадрон Зальценек деган немис қишлоғига жойлашган эди. Бутун суворилар дивизиясида Васька Денисов номи билан машҳур бўлган эскадрон командири ротмистр Денисовга қишлоқдаги уйлардан энг яхиси берилган эди. Юнкер Ростов полкка Польшада етиб олганидан буён эскадрон командири билан бирга турар эди.

Макининг мағлубияти ҳақидағи хабар бош штабдаги-ларни оёққа турғизган ўша 11 октябрь куни эскадрон штабида поход ҳаёти бурунгидек осойишта ўтмоқда эди. Ростов ем-хашак тайёрлаш ишидан эрталаб отлиқ қайтиб келганда, кечаси билан карта ўйнаган Денисов ҳали уйига қайтиб келмаган эди. Юнкерча мундир кийган Ростов эшик олдига келди, абжирлик билан эгардан ўзини олди-ю, худди отдан тушишга қўнгли бўлмагандай, узангода бир оз турди ва ниҳоят ерга тушиб чопарини ҷақириди.

— Қани, азиз дўстим Бондаренко,— деди отини ушлагани югуриб келаётган гусарга қараб.— Отни совит,— деди вақти жуда чоғ бўлған яхши йигитларга хос ширинсўзлик билан.

— Хўп бўлади, бегим,— деди хоҳол журсанд қиёфада бош иргаб.

— Эҳтиёт бўл, дурустроқ совит.

Бошқа яна бир гусар ҳам отга томон чопиб келаётган эди, Бондаренко у етиб келгунча юганни отнинг бошидан

¹ Кирқ минг киши ҳалок бўлиб, иттифоқчимизнинг армияси нестнобуд бўлса-ю, сиз ҳазил-мазах қилиб ўтирасангиз. Бу ишни ана у сиз ўзингиз улфат қилиб олган, тўрт пулга арзимаган гўдак қиласа ярашади, сизга келишмайди, келишмайди.

ошибриб олди. Юнкер дурусттана ароқ пули бериб турса керак, унинг хизматини бажонидил қилиниш эди. Ростов отнинг бўйини сўнгра сағрисини силаб, зинада туриб қолди.

У ўзича «Жуда соз! Жуда яхши от бўлади-да!» — де-дию кулимсираб, қиличнинг сопини ушлаб, шпорини шириқ-латиб зинадан чолиб чиқиб кетди. Оғилда тўнг курастган уй эгаси — фуфайка ва қалпок қийган немис қўлида панишахаси билан эшикдан бошини чиқариб қаради. У Ростовни кўриши билан чеҳраси очилиб кетди ва қувноқ табассум билан кўз қисиб, худди ёш йигитга салом бериндан роҳат қилгандай, қайта-қайта: «Schön, gut Morgen! Schön, gut Morgen!»¹ деди.

Ростов ҳамон ўша қувноқ табассум ва ширинсўзлик билан:

— Schon fleissig!², — деди немисга қараб, — Hoch Oestreicher! Hoch Russen! Kaiser Alexander hoch!³ деб немиснинг ҳамиша айтадиган гапини такрорлади.

Немис қулиб оғилдан чиқди ва қалпоғини олиб боши устида айлантириб қичқирди:

— Und die ganze Welt hoch!⁴

Ростов ҳам немис сингари шапкасини боши устида айлантириб кула-кула қичқирди: «Und vivat din ganze Welt!»⁵

Оғилини тозалаш билан машғул бўлган немисга ҳам, вазводи билан пичанга бориб келган Ростовга ҳам мунча хурсанд бўлишга ҳеч қандай сабаб бўлмаса-да, иккови бенихоят хурсандлик ра биродарона муҳаббат билан бир-бираға қаради, бир-биринн яхши кўрганлигига ишора қилиб бош чайқади ва қулиб ҳар қайсиси ўз йўлига — немис оғилга, Ростов эса Денисов билан турадиган ҳужрага кириб кетди.

— Хўжайнинг қани? — деб сўради Ростов Денисовнинг бутун полкда муғамбирликда ном чиқарган лакейи Лаврушкадан.

— Кечадан бери келганлари йўқ. Ютқизган бўлсалар керак, — деб жавоб берди Лаврушка, — билиб қолганман: ютсалар мақтангани вақтли келадилар, эрталабгача кел-

¹ Салом, салом! (Нем.)

² Мунча ҳам эртас! (Нем.)

³ Яшасин австриялар; Яшасин руслар! Яшасин император Александр! (Нем.)

⁴ Ва яшасин бутун дунё! (Нем.)

⁵ Яшасин бутун дунё! (Нем.)

масалар, демак ютқизганлар — қовоқларидан қор ёғиб келадилар. Кофе берайми?

— Бера қол.

Ўн минутдан кейин Лаврушка кофе келтириди.

— Келаёттиптилар! Худо урди,— деди у.

Ростов деразадан қараб, келаётган Денисовни кўрди. Денисов қизил юзли, чақнаб турган қора кўзли, қора соч ва мўйловлари ҳурпайган жиккаккина йигит эди. Унинг эгнида тумалари солинмаган ментик ва отлиқ аскарлар киядиган кенг чолвор, бошида гусарлар киядиган фижим телпак. У таъби хира, бошини қўйи солиб зинага томон келар эди.

— Лаврушка! — деб қичқирди р ҳарфига тили келишмай жаҳл билан.— Қани, еч дейман, сўтак!

— Ечаётипман-ку,— деди Лаврушка.

— Э, аллақачон турдингми,— деди Денисов уйга кириб.

— Ҳа, аллақачон,— деди Ростов,— пичанга ҳам бориб келдим. Фрейлен Матильдани кўрдим.

— Ҳа, ҳали шундай дегин. Мен кеча расво бўлиб бой бердим, биродар,— деди шангиллаб.— Жуда ёмон бўлди! Ёмон бўлди! Сен кетганингдан бери ҳеч омад келмаётитти. Ҳой, чой келтири!

Денисов худди илжайгандай, катта ва бақувват тишларини кўрсатиб, афтини буриштириди, икки қўллаб қисқа бармоқлари билан қора ва қалин сочини тузатди. У иккала қўли билан пешона ва юзини ишқар экан:

— Қаёқдан ҳам ўша каламуш (офицернинг лақаби) нинг олдига бордим,— деди,— биронта, биронта ҳам карта чиқмаса-я?

Денисов Ростов ёндириб берган трубкани олди ва уни учқун сачратиб қўлида қаттиқ қисди-ю, полга уриб яна бақирди:

— Семпель берса пароль уради, семпель берса пароль уради.

У трубканинг ўтини сочиб синдириб ташлади. Сўнгра бирпас жим қолдию чақнаб турган қора кўзлари билан Ростовга хурсанд назар ташлади-да:

— Ақалли биронта хотин бўлса эди. Бу ерда ароқдан башқа ҳеч нарса йўқ. Тезроқ урушга кирсан ҳам гўрга эди...

Ў кимдир катта этигини тарақлатиб, шпорини жиринглатиб эшикнинг олдига келиб тўхтаганини ва атайлаб йўтталганини эшитиб сўради:

— Ким у?

— Вахмистр! — деди Лаврушка.

Денисов афтини яна ҳам буриштириди.

— Жуда ёмон бўлди-да,— деди, озгина тилла қолган ҳамёнини ташлаб.— Ростов, санаб кўр, жон укам, қанча қолипти. Кейин ҳамённи ёстиқнинг остига тиқиб қўй,— дедио вахмистрнинг олдига чиқди.

Ростов ҳамёнини олди, эски ва янги олтийн пулларни беихтиёр айрим-айрим тўп қилиб санай бошлади.

Нариги уйдан Денисовнинг:

— Э! Телянин-ку! Бормисан! Кеча мени боплашди,— деган товуши эштилди.

Бошқа ингичка бир товуш:

— Каерда? Биков каламушнинг уйидами? — дедио уйга, ўша эскадроннинг кичкинагина офицери поручик Телянин кирди. Ростов ҳамённи болишнинг тагига қистирди ва Телянин кичкина терлаган қўлини узатгач кўришди. Телянин поход олдида нима сабаб биландир гвардиядан бу ёққа ўтказилган эди. У полкда ўзини жуда яхши тутар эди, лекин негадир уни ҳеч ким ёқтирмас, айниқса Ростов, ҳеч сабабсиз, уни сира ҳазм қилолмас ва буни яшира ҳам олмас эди.

— Хўш, сувори йигит, қалай бизнинг Грачик? — деб сўради (Грачик Теляниннинг Ростовга сотган оти эди).

Поручик ҳеч вақт гаплашаётган одамининг кўзига қарамас, унинг кўзлари ҳамиша бир нарсани қидираётгандай тўрт томонда бўлар эди.

— Мен ҳали миниб ўтганингизни кўрдим...

Ростов 700 сўмга олган бу от яrim баҳосига ҳам арзимаса-да:

— Дуруст, ёмон эмас, лекин олдинги чап оёғи қоқинадиган бўлиб қолди,— деди.

— Туёги ёрилгандир. Тузалиб кетади. Бирон нарса қоқиш керак, сизга ўзим кўрсатаман.

— Ҳа, шундоқ қилинг,— деди Ростов.

— Кўрсатаман, кўрсатаман, ҳеч нарса эмас, бу отдан хурсанд бўласиз.

— Мен айтай бўлмаса, отни олиб келсин,— деди Ростов бу поручикдан тезроқ қутулмоқчи бўлиб ва отни олиб келишни буюргани ташқари чиқди.

Денисов, оғзида трубка, даҳлизнинг бўсағасида буҷчайиб ўтирас: вахмистр унга нима тўғрисидадир бир маълумот берар эди. У Ростовни қўриб, пешонасини тириш-

тифди, елкаси оша бармоғи билан Телянин ўтирган ўйга ишора қилиб афтини буриштири ва ижирғанди.

— Шу йигитга ҳеч тоқатим йўқ-да,— деди вахмистрдан ҳеч тибо қилмасдан.

Ростов худди «мен ҳам шундайман, лекин қандоқ қи-лай», демоқчи бўлгандай елкасини учирди ва отни олиб келишни буюрди ќайтиб Теляниннинг олдига кирди.

Телянин ҳамон ўша Ростов чиқиб кетгандагидай бўшашиб, кичкина оппоқ қўлларини бир-бирига ишқаб ўтирас эди.

Ростов ўйга кирар экан, «дунёда хўп ҳам сўхтаси совуқ одамлар бўлади-да», деб кўнглидан ўтказди.

— Ҳа, отни олиб кел, дедингизми? — деди Телянин ва ўрнидан туриб бепарволик билан атрофга қаради.

— Ҳа, айтдим.

— Юринг, ўзимиз бора қолайлик: мен фақат кечаги буйруқни Денисовдан сўрамоқчи бўлиб кирган эдим. Олдингизми, Денисов?

— Йўқ ҳали. Ҳа, қаёққа кетяпсиз?

— Бу йигитга отга қандай тақа қоқишини кўрсатмоқчиман,— деди Телянин.

Иккови ташқарига чиқиб отхонага киришди. Поручик ўйга отнинг түсени тузатиш йўлини кўрсатдию ўйга кетди.

Ростов ќайтиб келганда столда бир шиша ароқ билан колбаса турар эди. Денисов столда ўтириб перосини чириллатиб хат ёзмоқда эди. У Ростовнинг юзига маҳзун назар ташлади.

— Ўша қизга ёзаётубман,— деди.

У, қўлида қалам, столга тирсагини қўйиб ёнбошлади-да, ёзмоқчи бўлган гапини тезроқ айтиб юрагини бўшаттагнига хурсанд бўлгандай, хатнинг мазмунини Ростовга айтиб берди.

— Биласанми, дўстим,— деди,— то бировга муҳаббат қўймаганимизча биз ғафлатда бўламиз. Биз тупроқ болалари... Муҳаббат қўйдикми — фаришта, онадан янги туғилгандай бўламиз... Яна ким келди? Жўнатиб юбор. Ҳозир қўлим тегмайди! — деди бемалол келаётган Лаврушкага қичқириб.

— Кимни дейсиз? Ўзингиз айтибсиз-ку. Вахмистр пулга келипти.

Денисов афтини буриштириб бир нарса деб бақирмоқчи бўлди-ю, лекин индамади.

— Жуда ёмон иш бўлди-да,— деди ўзича,— ҳамёнда қанча пул қолипти? — деб сўради Ростовдан.

— Еттита янгию учта эски.

— Оббо, ёмон бўлди-да! Ҳа, нега қаққайиб турибсан, айт вахмистирни! — деб бақирди Лаврушкага қараб.

— Мен бера қолай, менда пул бор, Денисов,— деди Ростов қизариб.

— Ёр-ошнадан қарз олишни ёмон кўраман,— деди Денисов дўнғиллаб.

— Мен сенга ўртоқлик қилиб пул берсаму олмасанг хафа бўламан, ростдан айтаётиман, менда пул бор,— деди Ростов яна.

— Кўйсанг-чи.

Денисов ёстиқнинг остидан ҳамёнини олгани каравотга келди.

— Қаерга қўйдинг, Ростов?

— Ёстиқнинг тагида.

— Йўқ-ку.

Денисов ҳар иккала ёстиқни олиб полга ташлади, ҳамён йўқ эди.

— Тавба, қаёқقا кетди!

— Шошма, тушириб юбормадингми,— деб Ростов ёстиқларни бир-бир силкиди.

У адёлни ҳам олиб қоқди, ҳамён топилмади.

— Бошقا жойга қўймадингмикин? Йўғ-е, ҳатто ҳамёнини бошининг тагига қўйиб ётар экан-да, деб кўнглимдан ўтиб эди,— деди Ростов.— Мен шу ерга қўйиб эдим. Қани? — деди Лаврушкага қараб.

— Мен уйга кирганим йўқ. Кўйган жойингиздадир-да.

— Йўқ, ахир.

— Ўзингиз шунаقا, бир нарсани бир жойга қўясимиз кейин излаб юрасиз, чўнтакларингизни қаранг.

— Бошнинг тагига қўйиб ётар экан-да, деб кўнглимдан ўтгани эсимда,— деди Ростов,— аниқ шу ерга қўйиб эдим.

Лаврушка бутун тўшакни титди, каравот ва столнинг тагини қаради, ҳаммаёқни остин-устун қилдию уйнинг ўртасида ҳайрон бўлиб туриб қолди. Денисов индамай Лаврушканинг ҳаракатини кузатар эди. Лаврушка ҳеч ерда йўқ, деб ҳайрон бўлиб анқайиб турганда Денисов Ростовга қаради.

— Ростов, болалик қилма.

Ростов Денисовнинг қараб турганини сезиб, унга бир

назар ташладио яна ерга қаради, унинг бутун қони бошига ва кўзига урди. Энтикиб нафас ола бошлади.

— Ўйга поручик билан ўзларингдан бошқа ҳеч ким кирганий йўқ. Бирон жойда тургандир,— деди Лаврушка.

— Қани, бўл тезроқ, каллаварам, қидир,— деб тўсатдан кўкариб қичқирди Денисов ва лакейга ҳамла қилди.— Ҳамённи топсанг ҳам топасан, топмасанг ҳам топасан, бўлмаса калтак ейсан, ҳаммангни дўппослайман!

Ростов Денисовга кўз қирини ташладио курткасининг тугмасини солди, қиличини тақди ва шапкасини кийди.

Денисов хизматкорнинг икки елкасидан ушлаб деворга уриб:

— Сенга айтаётиман, ҳамённи топ дейман,— деб қичқирди.

Ростов эшик олдига бориб, Денисовга қарамасдан:

— Қўй уни, Денисов, ким олганини биламан,— деди.

Денисов тўхтаб, лакейни қўйиб юбориб ўйланиб қолдида, Ростовнинг кимга ишора қилаётганини фаҳмлагандай унинг қўлидан ушлади.

— Бўлмаган гап! — деб шундай қичқирди, бўйин ва пешонасидағи томирлари бўртиб чиқди.— Эсингни едингми, бу ҳеч мумкин эмас. Ҳамён уйдан ташқарига чиққаний йўқ; мана бу аblaҳнинг терисини шилиб олсан топилади.

— Ким олганини биламан,— деб такрорлади Ростов титраган товуш билан ва эшикка томон юрди.

— Қўй бу гапни, қаёққа борасан, сенга айтаётиман,— деди Денисов юнкерни ушлагани интилиб.

Лекин Ростов жаҳл билан қўлини тортиб олдио худди Денисов унинг бир ашаддий душманидай хўмрайиб қаради.

— Эсинг жойидами? — деди у титроқли товуш билан,— уйда мендан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Бундан чиқадики, агар у олмаган бўлса, демак...

У гапини тамом қилмай, юрганича чиқиб кетди. Ростов сўнг дафъа унинг:

— Бор, борсанг боравер, минг лаънат ҳаммангга,— деган овозинигина эшилди.

Ростов тўғри Теляниннинг уйига борди.

— Хўжайн уйда йўқлар, штабга кетдилар,— деди унга Теляниннинг хизматкори, лекин юнкернинг паришон эканини кўриб,— ҳа, бирон гап бўлдими? — деб сўради:

— Йўқ, ҳеч гап бўлганий йўқ.

— Ҳозиргина кетдилар,— деди хизматкор.

Штаб Зельценек қишлоғидан уч чақирим нарида эди. Ростов ҳужрасига кирмасдан, отини олиб чиқдию штабга қараб жўнади. Штаб жойлашган қишлоқда офицерлар кириб турадиган майхона бор эди. Ростов тўғри майхонага келдию, унинг эшиги олдида Теляниннинг отини кўрди.

Майхонанинг ичкари уйда поручик вино ичиб, сосиска еб ўтирар эди.

— Э, сиз ҳам келибсиз-ку, йигит,— деди поручик кулиб ва қошларини кўтариб.

— Ҳа,— деди Ростов зўрға ва ёнидаги столга ўтирди.

Иккови ҳам индамасдан ўтирар эди; шу уйда икки немису бир рус офицери ҳам бор эди. Ҳамма жим, фақат тарелка, пичноқ товуши ва поручикнинг шапиллаб кавшангани эшитилар эди. Телянин нонуштасини қилиб бўлдию, чўнтағидан икки хоналик ҳамёнини олиб кичкина оқ бармоғи билан ҳалқасини тортди-да, битта олтин олиб, қошларини кериб, хизматкорга узатди.

— Мана, тезроқ ҳисоб қилинг.

Олтин янгигина эди. Ростов ўрнидан туриб Теляниннинг олдига келди.

— Мумкинми ҳамёningизни кўрсак,— деди секин, эшитилар-эшитилмас.

Телянин кўзлари ўйнаган, лекин ҳамон қошлари керилган ҳолда ҳамённи Ростовга берди.

— Ҳа, жуда чиройли ҳамён... Ҳа, ҳа...— деди ва бирдан бўзарib кетди.— Мана кўринг, йигит,— деди яна.

Ростов ҳамённи қўлига олдию ҳамёнга, унинг ичидаги пулга ва Телянинга қаради. Поручик одати бўйича атрофга қаради ва бирдан хурсанд бўлгандай кўринди.

— Венага борсак, ҳаммасини сарф қиласман. Бу шаҳарчада нимага сарф қилишни ҳам билмайсан киши,— деди.— Қани, беринг, мен кетай, йигит.

Ростов жим туарар эди.

— Сиз ҳам нонушта қилгани келгандирсиз? Овқат ёмон эмас,— деди яна Телянин.— Қани, беринг.

У ҳамёнга қўл узатди. Ростов индамасдан берди. Телянин ҳамённи олдию шимининг чўнтағига сола бошлади. Унинг қошлари чимирилди, худди «ўзимнинг ҳамёним, чўнтағимга соламан, бунга ҳеч ким ҳеч нарса деёлмайди», дегандай оғзи салгина очиқ қолди.

— Ҳўш, йигит? — деди ва уф тортиб қошларини керганича Ростовнинг кўзларига қаради.

Бир лаҳза ичидан Теляниннинг кўзидан аллақандай учқун Ростовнинг кўзига ўтгандай, ундан яна Теляниннинг кўзига қайтгандай, ундан яна унга ўтгандай бўлди.

— Бу ёққа юринг,— деди Ростов Теляниннинг қўлидан ушлаб. У Телянинни деразанинг олдига судраб олиб борди.— Бу пуллар Денисовники. Сиз бу пулни...— деди қулоғига пичирлаб.

— Нима?.. Нима?.. Нима деяпсиз ўзингиз... Нима?.. деди Телянин.

Лекин унинг бу сўзлари худди афв сўраган, ёлворган ва нола фарёд қилгандай эшилтилди. Ростов бу сўзларни эшиганидан кейин шубҳаси йўқолди. У курсанд бўлди ва шу билан бирга, қаршисида турган шўрлик одамга раҳми келди: бироқ бошланган ишни охирига етказиш керак эди.

Телянин шапкасини олиб, хилват уйга томон борар экан:

— Бу ерда бирор эшикса нима дейди, юринг, нариги уйга чиқиб, ўша ерда гаплашайлик,— деди.

— Мен буни биламан ва исбот ҳам қиласман,— деди Ростов.

— Мен...

Қўрқувдан бўзариб кетган Теляниннинг бутун юзи пирпираб уча бошлиди: кўзлари ҳамон бесаранжом, лекин Ростовнинг юзига қаролмай ерда кезар эди. У йиглаб юборди.

— Граф!.. бир ёш йигитни хароб қилманг... Мана ўша фалокат пул, олинг...— деб пулларни столнинг устига ташлади.— Қари отам, онам бор!..

Ростов пулни олди, Теляниннинг кўзига қарамасликка ҳаракат қилиб индамай чиқиб кетди. Лекин эшик олдида бир оз тўхтадию яна қайтиб кирди.

— Худоё тавба,— деди кўзига ёш келиб,— шу ишга қандай қўлингиз борди?

— Граф,— деди Телянин юнкернинг олдига келаёттиб.

— Тегманг менга,— деди Ростов ўзини тортиб.— Мухтож бўлсангиз, мана, олинг! — деди ва ҳамённи улоқтириб майхонадан чиқиб кетди.

V

Ўша куни кечқурун Денисовники уйида эскадрон офицерлари қизғин суҳбатлашиб ўтиришар эди.

Новча, сочи мош-гуруч, мўйловлари шопдай, юзига йирик-йирик ажиқ тушган штаб-ротмистр:

— Айтдим-ку, сиз полк командирига узр айтишингиз керак, Ростов,— деди ҳовлиқиб-қизариб кетган Ростовга қараб.

Штаб-ротмистр Кирстен офицер номига иснод келтиргани учун икки маротаба солдатликка туширилиб, икки маротаба яхши хизмат кўрсатиб, яна ўз мансабига эришган эди.

— Мени ёлғончи қилгани ҳеч кимга йўл қўймайман,— деб қичқирди Ростов,— у мени ёлғон айтасан, дейди, мен ўзинг ёлғон айтасан, дедим. Бу гап шундай қолади энди. Мени ҳар куни навбатчи қиладими, қамаб қўядими, лекин узр айтишга мени ҳеч ким мажбур қилолмайди. Агар у полк командириман, деб майдонга чиқиб менга важк айтишини ўзига муносиб кўрмаса, унда...

Штаб-ротмистр унинг сўзини бўлиб:

— Шошманг ахир, отагинам, гапга қулоқ солинг,— деди узун мўйловини силаб, йўғон товуш билан.— Сиз бошқа офицерлар олдида полк командирига бир офицерни ўғри дейсиз...

— Бошқа офицерларнинг олдида гап очилган бўлса мен нима қиласай. Уларнинг олдида гапирганим чакки бўлган бўлса бўлгандир, ахир мен дипломат эмасман, қаёқдан билай. Шунинг учун ҳам мен гусар бўлганман. Бу ерда бунақа нозик гаплар бўлмас, деб ўйлаган эдим: у бўлса мени ёлғончи қилиб ўтирипти... Шундай бўлса, майдонга чиқиб менга важини айтсин...

— Бу дуруст, ҳеч ким сизни қўрқоқ деяётгани йўқ, лекин гап бунда эмас. Қани, Денисовдан сўранг-чи, ҳеч мумкинмикин бир юнкер полк командирига, мен билан майдонга чиқ, деб талаб қўйиб ўтирса.

Денисов гапга аралашибни истамаса керак, мўйловини тишлиб қовоғини соганича уларнинг сўзига қулоқ солиб ўтирас эди. Штаб-ротмистрнинг саволига у бош чайқаб жавоб берди.

— Наинки офицерларнинг олдида полк командирига шу қабиҳ гапни гапириб ўтирангиз,— деди штаб-ротмистр сўзида давом этиб.— Богданич (полк командирини шундай деб аташар эди) сизни тийиб қўйинти.

— Тийиб қўйгани йўқ, ёлғон айтасан, деди.

— Ҳа, сиз унга бўлмағур гапларни айтибсиз, энди бориб узр сўранг.

— Ҳеч-да! — деб қичқирди Ростов.

— Мен сиздан буни ҳеч кутган эмас эдим,— деди штаб-ротмистр жиддий ва жеркиб.— Узр сўрагингиз келмайди, ҳолбуки, отагинам, фақат полк командири олдидагина эмас, балки ҳаммамизнинг олдимиизда қип-қизил гуноҳкорсиз. Аввал ўйлаб, бирор билан кенгашиб қилганингизда мунчалик бўлмас эди, сиз ўйламай-нетмай, яна офицерларнинг олдида лоп этиб айтиб қўйибсиз. Полк командири энди нима қилса бўлади? У офицерни судга бериб, бутун полкни бадном қилсинми? Битта ярамасни деб бутун полкни маломатга қўйиш керакми? Сизнингча, шу дуруст бўладими? Бизнингча, ундоқ эмас. Яхши ҳамки, Богданич, ёлғон айтасан, депти. Яхши бўлмапти, лекин айб ўзингизда, отагинам. Энди бу гапни бости-бости қилмоқчи бўлишса, сиз катталик қилиб афв сўрашни истамай яна бориб, ҳаммасини айтаман, деб ўтирибсиз. Жазо тариқасида навбатчиликка тайинласа-ку, алам қилади, бориб бир кекса ҳалол офицердан афв сўраш ҳеч нима эмасу! Ҳар қандай бўлганда ҳам Богданич ҳалол, жасур ва кекса полковник, шундай одамдан узр сўрашга бўйнингиз ёр бермайди: полк бадном бўлса бўлаверсин, дейсиз! — Штаб-ротмистрнинг товуши титрай бошлади.— Сизнинг полкка келганингизга ҳали уч кун бўлгани йўқ, отагинам, бу кун бу ерда бўлсангиз, эртага бирон ёққа адъютант-мадъютант бўлиб кетасиз: «Павлоград офицерлари орасида ўғриси бор экан», дегудай гап бўлса ҳам сизга писанд эмас. Лекин биз бундай қарамаймиз. Шундоқ эмасми, Денисов? Биз бундай қарамаймиз-а?

Денисов ҳамон тек ва индамасдан ўтириб қора ва чақнаб турган кўзлари билан ҳар замон Ростовга қараб қўяр эди.

— Сиз бир иззати нафсни деб узр сўрамасдан полковникнинг шон-шарафини бир пул қилмоқчисиз,— деди штаб-ротмистр давом этиб,— биз шу полкда суяги қотган ва худо хоҳласа, шу полкда ўладиган қариялар, полк шон-шарафини кўз қорачиғидай сақлаймиз ва буни Богданич ҳам билади. Полкнинг шон-шарафига нима етар экан? Яхши эмас, отагинам, яхши эмас. Ҳафа бўлсангиз-бўлмасангиз, мен рост гапни айтаман. Яхши эмас!

Штаб-ротмистр ўрнидан туриб, Ростовдан ўгирилди.

— Тўғри гап ахир! — деди Денисов сапчиб ўрнидан туриб.— Қани, Ростов, нима дейсан?

Ростов қизариб-оқариб гоҳ у офицерга, гоҳ бу офицерга қарап эди.

— Йўқ, йўқ, жаноблар... сизлар ўйламангларки... мен яхши биламан, сизлар мёни мунчалик... мен... менинг учун... мен полкнинг шон-шарафи учун... нима деяпсизлар ўзларинг? Мен буни амалда кўрсатаман, менинг шон-шараф... Ҳа, бўлди, айб менда!.. — деди вә қўзларига жиққа ёш тўлди.— Айб менда, ҳаммасига мен гуноҳкорман!... Ҳўш, тағин нима дейсизлар?..

Штаб-ротмистр унга ўғирилиб, елкасига каттакон қўли билан қоқиб:

— Гап бундоқ бўлипти, граф! — деб қичқирди.

— Мен сенга айтмадимми,— деди Денисов қичқириб.— Ростов яхши йигит деб.

Штаб-ротмистр худди у иқрор бўлгани учун ҳурмат қила бошлагандай унвони билан атаб:

— Шундоқ бўлгани дуруст, граф,— деди. Борсинлар, узр айтсинглар, тақсир.

— Жаноблар, айтганларингни қиласман, бирорга ғинг демайман,— деди Ростов ялингандай, — лекин узр айта олмайман, азбаройи худо айтолмайман! Мен қандай қилиб унинг олдига бориб ёш боладай тавба қилдим деб ўтираман? Денисов кулиб юборди.

— Ўзингизга қийин... Богданич кек сақлайдиган одам, бу қайсарагингизнинг жазосини тортасиз,— деди Қирстен.

— Худо ҳаққи, мен қайсараглик қилаётганим йўқ! Буни сизларга ҳеч тушунтира олмайман, ҳеч...

— Хайр, ўзингиз биласиз,— деди штаб-ротмистр.— Қани у аглаҳ, қаёққа кетди? — деб сўради Денисовдан.

— Ўзини касаллика солипти, эртага полкдан ҳайдалар экан,— деди Денисов.

— Бу бир дард, бошқа нима деб бўлади,— деди штаб-ротмистр.

— Дардми, бошқами, ишқилиб, кўзимга кўринсин-чи, ўлдираман-қўяман! — деб қичқирди Денисов унинг қонига ташна бўлгандай.

Шу чоғ Жерков кириб келди.

— Э, сен нима қилиб юрибсан? — дейишиди бирдан офицерлар унга қараб.

— Поход, жаноблар. Мак бутун армияси билан таслим бўлипти.

— Ёлғон!

— Ўз кўзим билан кўрдим.

— Қанақа қилиб кўрдинг? Макни-я! Кўл-оёри бутун, тирик Макни-я?

— Поход! Поход! Топиб келган шу янги хабари учун бир шиша ароқ берилсин. Нима бўлди, нега яна бу ёққа келиб қолдинг?

— Ўша лаънати Мак туфайли яна полкка юбориши. Австрия генерали мени чақинти. Мен уни Мак келиши муносабати билан табриклаган эдим... Ҳа, Ростов, нима бўлди, мунча қизариб кетибсиз?

— Э, сўрама, биродар, икки кундан бери бизда бир мужмал иш устида дилсиёхлик бўлиб турипти.

Шу чоғ полк адъютанти кириб келди ва Жерков келтирган хабарни тасдиқлади. Эртага йўлга чиқиш ҳақида буйруқ берилган эди.

— Поход, жаноблар!

— Худога шукур-э, занглаб ҳам кетиб эдик.

VI

Кутузов йўл-йўлакай Инна (Браунауда) билан Траун (*Линцда*) дарёларининг кўпригини бузиб, Венага томон чекинар эди. 23 октябрь куни рус қўшинлари Энс дарёсидан ўтди. Русларнинг юқ ортилган қатор аравалари, артиллерияси ва қўшинлари қиём вақтида Энс шахридан ўтиб бора, уларнинг боши кўприкдан аллақачон ўтган бўлса ҳам охири ҳали кўринмас эди.

Кун илиқ, куз ҳавоси, ёмғир қўймоқда. Кўприкни мудофаа қилиб турган рус батареялари ўрнашган тепаликдан кўринган кенг яйлагоҳ қийирхон ёққан ёмғир пардаси тўсисиб кўринмай қолар, гоҳ офтоб чиққандা ундаги ҳар бир нарса худди лок суртилгандай ярқираб кўринар эди. Пастда шаҳарчанинг оқ уйлари, қизил тунукали томлари, катта кон бутхонаси ва рус аскарлари мўрмалаҳдай ёпирилиб ўтиб бораётган кўприги кўриниб турар эди. Дунай дарёсининг бурилиб оқадиган жойида кемалар, орол, Энс дарёсининг Дунайга қўйиладиган ерида жазира сингари турган қалъа ва унинг парки; Дунайнинг қарағайзор, қояли чап қирғоти ва ундан нари кўм-кўк тепаликлар, ҳаворанг даралар кўринади. Инсон кўли тегмагандай кўринган қалин қарағайзорнинг нариги томонидан монастирнинг минораси мўралаб туради. Узоқда, Энснинг нариги томонидаги тепаликда душман соқчилари кўринар эди.

Тепаликдаги тўплар орасида, олдинда ариергард командири бўлмиси генерал билан бош штаб офицери дурбин сарқали атрофни кузатиб туришар эди. Булардан сал нарироқда тўпнинг пишангида бош қўмонидон томонидан ариергардга юборилган Несвицкий ўтирар эди. Несвицкийга ҳамроҳ бўлиб келган казак унга сумка билаи сувдонни берди ва Несвицкий офицерларни сомса ва доппельрюмел билан сийлади. Офицерлар хурсанд бўлиб, бири чўйкалаб, бири ҳўл майсанинг устига чордана қуриб, уни ўраб олишди.

— Австрия князининг диди чакки эмас экан-а, қалъа солган жойини қаранг, зап жой экан-да. Қани, жаноблар, емайсизларми? — деди Несвицкий.

— Раҳмат, князь,— деди офицерлардан бири штабдан келган чиновник билан гаплашганига мамнун бўлиб.— Жуда яхши жой экан, биз паркнинг ёнгинасидан ўтдик, иккита кийик юрган экан. Иморатларини айтинг-а!

Офицерлардан яна бири тағин битта сомса егиси келиб, олгани тортинди шекилли, шунинг учун гўё теварак атрофни кузатган бўлиб:

— Уни қаранг, князь,— деди,— қаранг, бизнинг пиёда аскарларимиз бориб олишипти. Ҳу, ана қишлоғнинг нариги томонида ўтлоқда учтаси бир нимани судраётитпи. Булар бу саройга киради,— деди маъқуллагандай.

— Ҳа, ҳа,— деди Несвицкий,— биласизларми, мен ништани хоҳлар эдим,— деди у яна чиройли оғизда сомеани чайнаб,— ҳу ана шу ерга киришни хоҳлар эдим.

У тепаликда кўриниб турган минорали монастирни кўрсатди, кулимсиради, кўзлари сузилиб чақнаб кетди.

— Жуда яхши бўлар эди-да, жаноблар!

Офицерлар кулишди.

— Бу монах аёлларни ҳеч бўлмаса бир ҳуркитсак ҳам майли эди. Ёш-ёш итальян қизлар бор, дейишади. Беш йил умримни қурбон қиласиб эдим!

— Зерикишар ҳам дейман,— деди дадилроқ офицер кулиб.

Шу пайт олдинда турган бош штаб офицери генералга шиманидир кўрсатди: генерал дурбин билан қаради.

Генерал дурбинни кўзидан олиб, елкасини қисар экан:

— Айтмадимми, айтмадимми,— деди жаҳли чиқиб,— айтмадимми, кўприкни тўпга тутади деб. Нега энди улар унда ивирсив ўтиришипти?

Нариги томонда душман ва унинг батареяси кўриниб турар эди. Батареянинг устида оппоқ тутун пайдо бўлди-ю,

кетидан гумбурлаган товуш эшилди. Бизнинг аскарларимиз кўприкдан шошиб ўтаётганлари кўриниб турад эди:

— Несвицкий пишиллаб ўрнидан турди-да, илжайиб генералнинг олдига борди.

— Тамаддига майллари йўқми, жаноби олийлари? — деди Несвицкий.

— Яхши бўлмади,— деди генерал унга жавоб бермасдан,— аскарларимиз ивирсишиб қолишиди.

— Бориб келайми, жаноби олий? — деди Несвицкий.

— Ҳа, шундоқ қилинг,— деди генерал буйруқда батафсил баён қилган нарсаларини яна тақрорлаб,— гусарлар, ўша айтганимдай, ҳаммадан кейин ўтишсину кўприкка ўт қўйишин. Кўприкка қўйилган ёнилғи модда яна кўздан кечирилсин.

— Хўп бўлади,— деди Несвицкий.

У отини тутиб турган казакни чақирди. Сумка билан сувдонни йиғишириб олишни буюрди ва оғир гавдасини ҳам абжирлик билан эгарга олди.

— Монах аёлларинг олдига кирганим бўлсин,— деди кулиб турган офицерларга қараб ва адир этагида илон изи бўлиб турган сўқмоқдан от қўйиб кетди.

— Қани, капитан, бир отиб кўринг-чи, қаерга бориб тушар экан! — деди генерал тўпчига қараб.— Зерикиб қолган эдиларинг, бир эрмак қилинглар.

— Тўпчилар, жой-жойингга! — деб команда берди офицер. Гулхан атрофида ўтирган тўпчилар дарҳол югуриб келиб тўпларни ўқлашди.

— Биринчи, от! — деган команда товуши эшилди.

Биринчи тўп силкинди, гулдурос солиб чиқсан ўқ адир этагидаги аскарларимизнинг тепасидан ғувиллаб ўтди ва душмандан анча берига тушди. У тушган ердан тутун чиқиб, сўнгра портлаган товуш эшилди.

Портлаш товушини эшитган солдат ва офицерлар хурсанд бўлишиди. Ҳамма ўриндан туриб, яққол кўриниб турган аскарларимизнинг ҳаракатини ва яқинлашиб келаётган душманни кузата бошлиди. Шу он қуёш булут остидан буткул чиқди, биттагина отилган ўқнинг ёқимли тэвушки ва порлаб турган қуёшининг нури кўнгилни бардам ва хушҳол қиласидиган бир таассуротга айланди.

VII

Душманнинг икки тўп ўқи кўприкнинг устидан ўтиб кетди: кўприкка аскарлар тиқилиб қолди. Отдан тушган

князь Несвицкий кўприкнинг ўртасида йўғон гавдаси билан панжарага қапишиб турар эди. У уч-тўрт қадам орқада иккى отни жиловидан тутиб турган денишиги казакка ҳар замон кулиб қарап эди. Князь Несвицкий эндигина олға интилган эди, солдатлар, юк ортилган аравалар уни яна суриб панжарага қапиштириди ва унинг табассум қилиб туриндан бошқа чораси қолмади.

— Ҳой, оғайни,— деди казак одамлар ва отлар тиқилиб ётганига қарамай аравасини ҳайдамоқчи бўлган аравакаш солдатга қараб,— қанақасан ўзинг! Бирпас тўхтасаңг-чи, генерал ўтиб кетсинлар.

Аравакаш солдат генерал деганга ҳам парво қилмай йўлни тўсган солдатларга:

— Ҳой! ҳамشاҳарлар! сўл томондан юрсаларинг-чи! Ҳой тўхтаб турсангчи! — деб қичқирди.

Бироқ ҳамшаҳарлар тиқилишиб, наизалари бир-бирига илиниб кўприкдан зич бўлиб, олға юрар эди. Несвицкий панжарадан пастга қараб Энснинг шовуллаб, кўприкнинг сепояси олдида чайқалиб, бир-бирига қўшилиб ва бир-бирининг устидан ошиб ўтаётган тўлқинларини кўрди. У кўприкка қараб, қўтослар, телпаклар, буюм халталар, узун миттиқлар, тепалик остидан кўриниб турган кенг ёноқлар ва ҳорғинлик ифода этган озғин юзлар, лой бўлиб кетган кўприк тахтаси устида қимирлаётган оёқлардан иборат бўлган солдатларнинг бир хилдати жонли тўлқинини кўрди. Гоҳ худди Энс тўлқинидан отилиб чиқсан оқ кўприк сингари, бир хилдаги солдатлар тўлқини орасида плашийган, башараси солдатга ўхшамаган офицер ўтиб қолар; гоҳ худди дарёда ўйноқлаб кетаётган тарашадай, кўприк устидаги пиёда аскарлар тўлқини орасида пиёда гусар, денишик ёки аҳоли кўриниб қолар: гоҳ, худди дарёдан оқиб келаётган ходадай, рота ёки офицерга қарашли тўла юк ортилиб устига чарм ёпилган ва атрофини одамлар ўғраб олган арава ўтар эди.

— Ер ёрилиб одам чиқдими, нима бало,— деди казак нима қилишини билмай тўхтаб. — Ҳали кўпми у ёқда?

Унинг ёнидан ўтиб кетаётган йиртиқ шинелли хушчақчак солдат кўз қисиб:

— Бир кам миллионта қолди, холос,—дедио одамларнинг ичиздан кўздан йўқолди. Унинг кетидан кексароқ бир солдат ўтиб бораради.

— Энди *у* (*у* — душман) кўприкнинг титифини чиқа-

рар,— деди кекса солдат қовоғини солиб ўртоғига.— Бонг қашлагани ҳам фурсат бўлмай қолар.

Бу ҳам ўтиб кетди. Ундан кейин яна арава минган бир солдат ўтди.

— Пайтаваларни қаёқقا тиқипти экан? — деди дендики араванинг кетидан чопиб, унинг орқасини титкилаб.

Бу ҳам араваси билан ўтиб кетди.

Булардан кейин жуда хушчақчақ, афтидан, ширакайф солдатлар ўтишди.

— Милтиқнинг кўндоғи билан оғзиға шунга ҳам солдики...— деди шинелининг этагини қайтариб олган солдат хурсанд кўл ташлаб борар экан.

— Ҳа, чўчқа гўшти ширин эканми? — деди бошқаси кулиб.

Булар ҳам ўтиб кетишли. Несвиикий ким кимнинг оғзиға урганини, чўчқа гўштининг нимага дахли бўлганини била олмади.

— Бунча шошилишмаса! Ҳаммани қириб ташлагани тепада қилич ўйнатаётптими,— деди унтер-офицер маъзмат қилиб.

— Замбаракнинг ўқи ёнимдан ғувиллаб ўтиб қолса борми,— деди ёшгина, оғзи катта солдат зўрға ўзини кулгидан тийиб,— турган жойимда қотиб қолибман, амаки. Худо урсин агар, жон-поним чиқиб кетди! — деди қўрққанига мағлангандай.

Бу ҳам ўтиб кетди. Бунинг кетидан шу вақтгача ўтган араваларга сира ўхшамаган бир арава ўтиб борар эди. Бу қўш отлиқ немис араваси бўлиб, унга бутун бир уй юкландандай кўринар эди. Немис хайдаб бораётган бу араванинг орқасига чиройли, ола елини каттакон бир сигир боғланган эди. Тўшакларнинг устила ёш болалик бир хотин, бир кампир ва юзи қип-қизил, бўлиқ бир немис қиз ўтирап эди. Булар, афтидан, махсус ижозат билан кўчиб борар эди. Ҳамма солдатлар шу хотинларга қарашар эди. Арава аста-секин ўтиб боргунча солдатлар нуқул шу икки аёл тўғрисида гапиришиб. Ҳамманинг ҳам юзида шу хотинлар тўғрисидаги ножӯя фикрининг ифодаси бўлган бир хилдаги табассум кўринар эди.

— Ўҳӯ, колбаса ҳам қочиб қопти-ку.

— Онангни сотсанг-чи,— деди солдатлардан бири араванинг кетидан бошини қўйи солиб, қўрқиб, катта-катта қадам ташлаб кетаётган немисга қараб.

— Вой, қурғур-е, ясанганини қара-я!

- Жуда сенбоп экан-да, Федотов!
— Шунақасини ҳам кўрганимиз, ука!
— Қаёққа кетаётисизлар? — деди олма еб бораётган пиёда офицер чиройли қизга қараб ва салгина жилмайиб.

Немис кўзини юмиб русча билмаслигини ишора қилди.

— Есанг олгин,— деди офицер қизга олма узатиб.

Киз кулимсираб олмани олди. Несвицкий ҳам кўприк устида турган бошқа солдатларга ўхшаб аёллар ўтиб кетгунча улардан кўзини олмади. Улар ўтиб кетгандан кейин яна боягидаи соллатлар ўтиб, яна ўшанақа гаплар давом этди. Ниҳоят ҳамма тўхтаб қолди. Кўприкнинг нариги бошида рота араваларининг оти хирадлик қилиб, ҳаммани тўхтатиб қўйди.

— Нега тўхташди? Бир тартиб йўқ-да! — дейиши солдатлар,— мунча тиқиласан! Фалокат! Жиндак тўхтасанг ўласанми? Кўприкни ёндириб юборса ҳаммамиз қоламиз, офицерни ҳам кўр қилиб қўйишипти,— дейишар эди тўхтаб қолган солдатлар бир-бирига қараб. Ҳамма тиқилишиб олға интилар эди.

Несвицкий сувга қаради-ю, бирдан тобора яқинлашиб келаётган ғалати бир товушни эшилди...

Қандайдир бир катта нарса сувга шапиллаб тушди.

— Тушган жоёнини қара-я,— деди Несвицкийга яқин турган бир солдат шапиллаган томонни кўрсатиб.

— Дадил бўлиб, тезроқ ўтинглар деяпти-да, — деди яна бир жонсарак солдат.

Одамлар яна қўзғалди. Несвицкий сувга тушган нарса замбаракнинг ўқи эканлигини фаҳмлади.

— Ҳой, казак, отни олиб кел,— деди Несвицкий,— ҳой, у ёққа тур, бу ёққа тур! Йўл бер!

У отнинг олдига аранг етиб олди ва пўшт-пўштлаб олга юрди. Солдатлар унга йўл берини учун зичланишди, лекин яна шундай қисиб боришидик, ҳатто унинг оёғини босицди. Бунга унинг олдидаги турган кишилар айбли эмас, чунки уларни бошқалар яна ҳам қатиқроқ қисишар эди.

Шу пайт орқадан:

— Несвицкий! Ҳой, Несвицкий! Сенга айтаётиман, пес! — деган бўғиқ товуш эшитилди.

Несвицкий қайрилиб қараб, ўтиб бораётган пиёда аскарларнинг нариги томонида, ўн беш қадамча нарида қора сочи ҳурпайган, юзи қизарган, шапкасини бошининг орқа-

сига бостириб олган, ментигини олифталик билан елкасига ташлаган Васька Денисовни кўрди.

Денисов жуда жони чиқсан бўлса керак, қизариб кетган қоп-қора кўз соққасини ўйнатиб, кичкинагина ва юзига ўхшаган қип-қизил яланғоч қўлидаги гилофли қиличини силкиб:

— Ҳой, бу фалокатларга айтсанг-чи, йўл берсин,— деб қичқирди.

— Э, Васька-ку! — деди Несвицкий қувониб.— Сен нима қилиб юрибсан?

— Эскадрон ўтолмаяпти! — деб қичқирди Васька Денисов гижиниб, ва чироили қора оти — Бадавини шпори билан уриб. От эса найзалар тегаётган қулогини силкитар, пигъириб атрофига оғзидан кўпиклар сочар, оёгини кўприкнинг тахтасига урар, агар эгаси қўйиб берса, кўпиркнинг панжарасидан сакраб ўтишга тайёрдай қўринар эди.

— Бу қанақа гап! Худди пода-я! Поданинг ўзи! Қоч... Йўл бер! Тўхта ўша ерда, сенга айтаётибман, аравакаш! Ҳозир чопиб ташлайман! — деб қичқирди у ва ҳақиқатан ҳам қиличини қинидан чиқариб ўхталди.

Солдатлар қўрққанларидан тисланиб йўл беришди. Денисов Несвицкийнинг олдига келди.

— Нима, қайфинг борми, нима бало? — деди Несвицкий Денисов олдига келганда.

— Ичгани ҳам қўйишмаяпти! — деб жавоб берди Васька Денисов.— Куни бўйи полкни у ёқдан-бу ёқقا судрашгани судрашган. Урушадиган бўлсак уруша қолайлик. Бу аҳвол жонга ҳам тегди!

Несвицкий унинг янги ментиги билан отининг янги жулига қараб:

— Мунча олифта бўлиб кетибсан! — деди.

Денисов кулимсираб чарм халтасидан атир ҳиди анқиган рўмолчасини олиб, Несвицкийнинг бурнига тутди.

— Шундоқ қилмасам бўлмайди, иш бор! Соқолимни олдириб, тишиларимни ювиб, ўзимга боплаб атир сепдим.

Казак кузатиб бораётган савлатли Несвицкийнинг қиёфаси билан дағдаға қилаётган Денисовнинг қилич ўйнатиб, қаттиқ бақириши шундай таъсир қилдики, иккови кўпиркнинг нарёғига бир илож қилиб ўтиб олишди-да, пиёда аскарларни тўхтатишиди. Несвицкий кўприкнинг нариги ёғида ўзи излаган полковнигини кўриб, унга буйруқни айтди-ю, вазифасини бажариб қайтиб кетди.

Денисов йўл очганидан кейин, кўприкнинг бу бошига келиб турди. У ўйноқлаб отларга томон интилаётган айғирининг бошини бепарвогина тортиб, қаршисидан келаётган эскадронга қараб туар эди. Кўприкнинг таҳтаси, худди бир неча от бирдан югуриб ўтаётгандай, отларнинг туёғидан тарақлади ва эскадрон тўртта-тўртта бўлиб олдинда бораётган офицерлари билан кўприкнинг у томонига чиқа бошлади.

Тўхтатилиб қўйилган пиёда аскарлар кўприкнинг олдидаги лойда уймалашиб, қўшиннинг бир тури бошига турига одатдан қандай бегоналик ва бадҳоҳлик ҳамда истеҳзо назари билан қараса, булар ҳам олдиларидан чиройли саф тортиб ўтиб бораётган озода ва олифта гусарларга шундай назар билан қарашар эди.

— Хўп ясанишипти-да, бу йигитлар! Буларни фақат Подновинскоеда кўрсанг!

— Булардан нима фойда! Хўжакўрсинга олиб юришади-да! — деди яна бири.

Оти ўйноқлаб пиёда аскарга лой сачратган бир гусар:

— Ҳой пиёда, чангитмасанг-чи! — деб тегишиди.

— Елкангга халтани ортиб икки манзилгина йўрттирсам кўзинг очилар эди,— деди пиёда аскар юзига сачраган лойни енги билан артиб,— жуда кеккайиб кетибсан!

— Отга миндириб қўйишса сен ҳам ундан қолишимас эдинг, Зикин,— деди ефрейтор халтанинг оғирлигидан букчайган озгин солдатчага тегишиб.

— Ёгочни миниб чу десанг от бўлади-қўяди,— деди гусар.

VIII

Пиёда аскарларнинг қолгани кўприкнинг олдида тиқишлишиб шошилинч ўтмоқда эди. Ниҳоят аравалар ўтиб бўлди, йўл бир оз очилиб, сўнгги батальон кўприкка қадам кўйди. Кўприкнинг нариги ёнида, душман рўпарасида фақат Денисов эскадронининг гусарларигина қолди. Нарсайдаги адирдан кўринадиган душман пастдан, яъни кўприкдан кўринмасди, чунки дарё оққан сойликдан қараганида бу ердан ярим чақирим келадиган рўпарадаги адир уғқини тўсиб туар эди. Олдиндаги даштнинг баъзи жойида тўп-тўп отлиқ разведкачи казакларимиз кўринар эди. У томондаги адирдан тушган йўлда тўсатдан кўк шинель кийгани искар ва артиллерия кўринди. Булар французлар эди. Ризведкачи казаклар от чоптириб адирнинг этагига қараб

кетишиди. Денисов эскадронининг ҳамма офицер ва солдатлари бошқа тўғриларда гапланишига ва у ёқ-бу ёққа қарашга ҳаракат қилишса ҳам нуқул адирадаги нарса нима эканлиги тўғрисида ўйлашар ва уфқда пайдо бўлган додни душман аскари деб билиб ҳадеб ўшангага қарашар эди. Тушдан кейин ҳаво очилиб офтоб Дунайга ва унинг атрофидаги адирларга шуъла сочди. Ҳаммасқ жимжит, у томондаги адирдан ҳар замон бурғу товуши ва душман ҳайқириги эшитилар эди. Кичик-кичик отлиқ разведкачилар тўпини эътиборга олмагандан, эскадрон билан душман орасида ҳеч ким йўқ эди. Икки орани уч юз саржин чамаси келалиган масофа ажратиб турагар эди. Душман ўқ отмай кўйди ва икки душман қўшин орасидаги омонсиз, даҳиатли, ўтиб бўлмайдиган ва кўзга кўринмайдиган чегара яна ҳам очикроқ сезила бошлади.

«Хаёт билан мамотни бир-бираидан ажратиб турадиган чегарани эслатувчи бу чегарадан бир қадам нари ўтилса, номаълум азоб-үқубат ва ўлимга борилади. Бу майдон, дарахтлар ва офтоб шуъла сочиб турган уйларнинг у томонида нималар бўлаётитпи? Ким бор? Буни ҳеч ким билмайди, лекин билгинг келади: бу чегарадан ўтиш қўрқинчли, лекин ўтгинг келади: биласанки, эртами, кечми, бу чегарадан ўтишинг, у томонда нималар бор эканини билишинг керак бўлади. Ўзинг бақувват, соғлом, хурсанд ва шайлланган, атрофингдаги одамлар ҳам ўзингдай соғлом, шайлланган. Душманнинг рўпарасида турган ҳар бир киши ана шундай деб ўйламаса ҳам, лекин шуни ҳис қиласди ва бу ҳис шу пайтда бўлаётган ҳамма ҳодисага айрим бир жило беради ва ёрқин қувонч туғдиради.

Душман турган томондаги дўнгликда аввал тутун кўриниб, сўнгра гумбурлаган товуш эшитилди-ю, замбаракнинг ўқи гувиллаганича гусарлар эскадронининг тепасидан ўтиб кетди. Тўпланиб тургани офицерлар жой-жойига тарқалиб кетишиди. Гусарлар отлар сафини текислашиди. Эскалронга жимлик чўқди. Ҳамма олға, душманга ва команда кутиб эскадрон командирига қарап эди. Биринкетин яна иккита замбарак ўқи гувиллаб ўтди. Душман гусарларга қараб ўқ отар эди шекилли; лекин ўқ бир қиёмда гувиллаб гусарларнинг тепасидан ошиб орқа томонга тушар эди. Гусарлар орқага қарашмас, лекин ҳар бир ўқ гувиллаб ўтганда, худди бирор команда бергандай, ўқ ўтиб кетгунча тин олмай, оёқларини узангига тираб тикка туришар, сўнгра яна эгарга ўтиришар эди. Солдатлар бош-

ларини бурмай, бир-биринга кўз қирини ташлар, ҳар қайси сиси ёнидаги ўргонинг авзойига қизиқиб разм солар эди. Денисовдан тортиб то карнайчигача ҳамманинг юзида кураш, асабият ва ҳаяжон натижаси бўлган бир хилдаги ифода кўринар эди. Вахмистр худди, ҳали сени қараб тур, дегандай қовоғини солиб солдатларга қарар эди. Юнкер Миронов тепадан ҳар ўқ ўтганда энгашар эди. Ростов оёги лат еган, лекин кўркам Грачигини миниб ўнг қанотда, худди кўпчилик ичидаги имтиҳонга чақирилган ва имтиҳонни аъло баҳо билан беришга ишониб ўзини бахтиёр ҳис қилган мактаб боладай, хурсанд бир қиёфада турад эди. У худди мана мени кўринглар, ўқ остида қандай тап тортмай турибман дегандай, ҳаммага қарар эди. Бироқ унинг ҳам юзида ҳамманинг юзидаги сингари қандайдир гайриихтиёрий, янги ва жиддий ифода кўринар эди.

Бир жойда туролмай отини эскадрон олдида у ёқдан буёқка суриб юрган Денисов:

— Ким у таъзим қилаётган? Юнкер Миронов! Бу нимаси, менга қаранг! — деб қичқириди.

Яланғоч қиличини сопидан тутиб турган қўлининг (бармоқлари қисқа ва жун босган эди) томирлари чиққан, пучук, қора соч ва пачақцина Васька Денисовнинг юзи ҳар кунгидай эди, у айниқса қониб май ичиб олган кунлари кечқурун худди шундай бўлар эди. Лекин у одатдагидан кўра қизарган, сочи ҳурпайган, бошини худди сув ичаётган қушдай орқага ташлаб, бечора Бадавининг икки биқинига кичкина оёқларидаги шпорини қаттиқ ниҳтаб, худди орқага йиқилаётгандай эскадронининг нариги қанотига от кўйиб борди ва тўппончаларни кўздан кечиринглар, деб бўғиқ овоз билан бақириди. У штаб-ротмистр Кирстен олдига келди. Каттакон, салобатли бия минган штаб-ротмистр отни биттабинта қадам ташлатиб унга қарши борди. Узун мўйловли штаб-ротмистр одатдагича жиддий, фақат кўзлари одатдагидан кўра чақнаганроқ эди.

— Нима бўлар эди? — деди у Денисовга, — урушга кирмаймиз. Мана кўрасан, қайтиб кетамиз.

— Ким билади буларнинг ишини! — деди Денисов тўғигиллаб. — Ҳа, Ростов, — деди юнкернинг кайфи чорлигини пайқаб. — Ана, урушни ҳам кўрдинг.

У юнкердан хурсанд бўлди шекилли, «балли», дегандай табассум қилди. Ростов эса терисига сифмай кетди.

Шу пайт кўприк устида полк командири кўринди. Денисов от чопиб унинг олдига борди.

— Жаноби олийлари! Ижозат беринг, атака бошлайлик! Улоқтириб ташлайман уларни.

Полк командири худди хира пашша жонига теккандай, афтини буриштириб:

— Ҳозир атака нимаси,— деди тажанг бўлиб.— Бу ерда нимага турибсизлар? Қанотдагилар чекинаётганини кўрмаялпизми? Эскадронни орқага олиб кетинг!

Эскадрон кўприкдан ўтди ва биронта ҳам одами нобуд бўлмасдан ўқ остидан чиқиб олди. Унинг кетидан цепда бўлган иккинчи эскадрон ва ҳаммасидан кейин казаклар ўтиб кўприкнинг у томони бўшаб қолди.

Павлоград полкининг икки эскадрони ҳам кўприкдан ўтиб, бирин-кетин орқага, адирга қараб кетди. Полк командири Қарл Богданич Шуберт Денисов эскадрони томон келиб Ростовдан бир қадам олдинда борар ва гарчи Телянин туфайли бўлган мажародан кейин уни биринчи марта кўриши бўлса ҳам унга ҳеч эътибор қилмас эди. Фронт шароитида ўзини унинг ихтиёрида ҳис қилиб йиғи ўзини унинг олдидагуноҳкор ҳисоблаган Ростов полк командирининг кенг елкасидан,mallia сочидан ва қизил бўйнидан кўзини олмас эди. Ростов гоҳ Богданич ўзини жўрттага менинг кўрмайтганга соляпти, ҳақиқатда эса унинг бирдан-бир мақсади: менинг жасурлигимни синааб кўриш, деб қоматини тиклар ва атрофга қувноқ назар ташларди, гоҳ Богданич ўзининг жасурлигини менга кўрсатмоқчи бўлиб жўрттага менга яқин юрятти, деб кўнглидан ўтказарди, гоҳ душманим Богданич менга жазо бериш учун қасдан эскадронни қаттиқ атакага юборади деган ўйга борарди, гоҳ атакадан кейин ярадор бўлиб ётганимда келиб «кел, ярапидик», деб қўл узатар, деган хаёлларга борар эди.

Павлоград полкидагиларга таниш бўлган баланд елкали Жерков (у яқиндагина шу полкдан кетган эди) полк командирининг олдига келди. Жерков бош штабдан ҳайдалганидан кейин, мен аҳмоқ әмасманки, полкда машаққат тортиб юрсам, ҳолбуки штабда ҳеч иш қилмасдан кўпроқ мукофот оламан, деб полкда қолмай, бир илож қилиб князъ Багратионга ординарец бўлиб олган эди. У ўзининг собиқ командирига ариергард бошлиғидан буйруқ олиб келган эди.

— Полковник,— деди у ўзига хос, тунд жиддият билан Ростовнинг душманига мурожаат қилиб ва ўртоқларига назар ташлаб — тўхталсин, кўприкка ўт қўйилсан, деб бўюрдилар.

— Ким буюрди? — деди полковник хўмрайиб.

— *Ким буюрганини билмайман*, полковник,— деди корнет жиддий,— лекин князь менга: «Бориб полковникка айт, гусарлар тезроқ қайтиб, қўприкка ўт қўйилсан», деб буюрди.

Жерковдан кейин гусарлар полковнигининг олдига бош штаб офицери ҳам шундай буйруқ билан келди. Штаб офицеридан кейин казак оти оғир гавдасини зўрға кўтариб лўкиллаб келаётган семиз Несвицкий кўринди.

— Бу қандоқ бўлди, полковник,— деб бақирди у ҳали келиб етмасдан,— қўприкка ўт қўйилсан, деб эдим, кимдир хотўри етказипти, у ёқда бутун тўполон, ҳеч нарсани тушуниб бўлмайди.

Полковник полкини шошмасдан тўхтатди ва Несвицкийга қараб:

— Сиз менга ёнилғи тўғрисида гапирган эдингиз, қўприкка ўт қўйиш тўғрисида ҳеч нарса деганингиз йўқ,— деди.

Несвицкий тўхтаб шапкасини бошидан олиб, семиз қўли билан терлаган сочини тузатар экан:

— Бу қандай бўлди, отахон, қўприкка ёнилғи қўйилгандан кейин ўт қўйилсан, демабмидим? — деди.

— «Аввало мен сизга «отахон» эмасман, жаноб штаб-офицер, кейин сиз қўприкка ўт қўйинг, деганингиз йўқ, мен ўз вазифамни биламан ва буйруқни ҳамма вақт жойига, қўйиб бажараман. Сиз қўприкка ўт қўйилади дедингиз-ку ким ўт қўйишини айтганингиз йўқ. Мен авлиё эмасманки, ким ўт қўйишини билсан.

— Ана, доим шунаقا бўлади-да — деди Несвицкий қўл силтаб ea Жерковга қаради-да: — Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? — деди.

— Мен ҳали шу иш билан келган эдим. Э, жуда ҳўл бўлиб кетибсан-ку, кел, сиқиб қўяй.

Полковник дўнгиллаб:

— Сиз айтиб эдингизки, жаноб штаб-офицер... — деб гап бошиламоқчи бўлган эди-ю, бош штаб офицери унинг сўзини бўлди:

— Тезроқ бўлиш керак, полковник, бўлмаса душман тўпини яқинроқ олиб келиб, сочма ўқдан отади.

Полковник индамасдан бош штаб офицерига, семиз штаб-офицер Несвицкийга ва Жерковга қараб қовогини солди.

— Кўприкка ўт қўяман,— деди у тантанали бир тарзда ва гўё шу билан ҳар қанча гап эшитган бўлса ҳам шу ишни қилмоқчи эканини билдиримоқчи бўлди.

Полковник худди ҳамма ишга от гуноҳкор бўлгандай, узун ва йўғон оёғи билан унинг биқнинг уриб, Денисов командир бўлган ва Ростов хизмат қиласидиган иккинчи эскадрон томони борди да, кўприкка қайтиш тўғрисида команда берди.

«Ана, айтмадимми,— деб ўйлади Ростов,— мени сина-моқчи». Унинг юраги шув этиб, юзи қизариб кетди. «Майли, қўрсин, қани мен қўрқоқманми?» — деди Ростов ичиди. Эскадрон солдатларининг юзи ўқ остида турган вақтларидагидай жиддий тусга кирди. Ростов ўзининг гуноҳини тасдиқлайдиган бирон аломат топмоқчи бўлиб душмани бўлмиш полк командириниң юзидан кўзини олмас, лекин полковник эса Ростовга ҳеч қарамас ва одатидагича жиддият ва тантана билан сафга қарар эди. Команда товуши эшитилди.

— Тезроқ! Тезроқ! — деган овозлар чиқди унинг ёнверидан.

Гусарлар, қиличлари тизгинга илиниб, шпорларини жиринглабиб, нима қилишларини ўзлари ҳам билмасдан шошиб-пишиб отдан тушилар ва чўқинишдилар. Ростов ёнидик полк командирига қарамас ва қарашга ҳам фурсат ўқ эди. У гусарлардан кейинда қолмайин, деб қўрқар ва ваҳимага тушар эди. У отини жиловдорга берар экан, қўллари қалтирас, юрагининг гуп-гуп уришини ўзи эшиштар эди. Денисов отда ўзини орқага ташлаб, алланима деб қичқириб, унинг ёнидан ўтиб кетди. Ростов ёнверидан шпорлари илиниб, қиличлари шиқирлаб югуриб ўтаётган гусарлардан бошқа ҳеч нарсани кўрмас эди.

— Носилка! — деб кимдир орқадан қичқириди.

Ростов замбил нимага керак бўлганини ҳам ўйламас, у фақат ҳаммадан олдинга ўтмоқчи бўлиб чопар эди, у худди кўприкниң оллига борганида оёқ остини кўрмай ёпишкөк лой ичига кириб кетди-ю, қоқиниб муккасига ийқилди.

Ростов олдинга ўтиб, кўприкдан сал нарида тантанали ва курсанд қиёфада турган полк командириниң:

— Ротмистр, одамларни кўприкниң икки томонидан ўтказинг,— деган товушини эшитди.

Ростов қўлининг лойини шимига артиб душманига қаради ва ҳар қанча олдинроқ ўтсам шунча яхши бўлади,

деб чопмоқчи бўлди. Аммо Богданич унинг афтига қарамаган ва ким эканлигини билмаган бўлса ҳам:

— Ким кўприкнинг ўртасидан чопади? Ўнг томондан юриш керак! Юнкер, қайт! — деб жаҳл билан қичкирди ва шу пайт ўзининг довюраклигини кўрсатиб кўприкнинг ўртасидан ўтаётган Денисовга қараб:

— Ўринсиз мардликнинг нима кераклиги бор, ротмистр, отдан тушсангиз яхши бўлар эди,— деди.

Васька Денисов қайрилиб қараб:

— Ўқ кимга тегишини ўзи билади,— деб жавоб берди.

Шу пайт Несвицкий, Жерков ва бош штаб офицери тўп ўқлари тушаётган жойдан нарида туриб гоҳ сариқ телпак, шнур қадалган қорамтири куртка, кўк шим кийган ва кўприк олдиди тўпланиб турган одамларга, гоҳ нариги томондан, узоқдан шу томонга қараб келаётган кўк шинелли кишиларга ва замбарак қўшилган бир тўда отларга қарашар эди.

«Кўприкка ўт қўйишоладими, йўқми? Ким олдинроқ бориб етар экан? Булар кўприкка етиб бориб ўт қўйиша дими ёки француздар яқинлашиб кўприкни сочма ўққа тутиб буларни қириб ташлайдими?» Кўприкдан берида турган кўп солдатлардан ҳар бири юраги орзиқиб беихтиёр ўзига шундай савол берар ва ботиб бораётган қуёшнинг шуъласида кўприкка, гусарларга ва нариги томондан яқинлашиб келаётган кўк шинель кийган найзали солдатларга ва тўпларга қараишар эди.

— Оҳ! Гусарларни худо урди! — деди Несвицкий,— ҳозир сочма ўққа тутади.

— Нега шунча одамни олиб борди,— деди бош штаб офицери.

— Ҳақиқатан ҳам иккита азamat юборилса кифоя қилилар эди,— деди Несвицкий.

— Э, тўрам,— деб сўзга аралашиб Жерков гусарлардан кўзини олмай,— э, тўрагинам, гапингизни кўрингу! Икки кинни юборилса, бизга лента билан Владимирни ким беради? Ҳозир душман боллаб урса ҳам эскадронни мӯкофотга тақдим қилишию ўзи лента олиши мумкин. Бизнинг Богданич ишнинг кўзини билади.— Жерков бу гапни одатданча шундай бир тарзда айтдики, чинакам айттаётитпими ски кесаётитими, билиб бўлмас эди.

— Ана,— деди бош штаб офицери,— ҳозир сочма ўққа тутади!

У аравалардан чиқарилиб, шитоб билан ўрнаштирилаётган француз замбаракларини кўрсатди.

Французлар томонида замбараклар турган жойларда бирин-кетин уч ердан тутун чиқдию биринчи отилган ўқнинг садоси келиб етгунча тўртинчи ўқ отилди.

Яна икки ўқ овози бирин-кетин эшишилди, ундан кейин учинчи ўқ отилди.

Несвицкий худди бир жойи қаттиқ оғригандай:

— Вой,— деб бош штаб офицерининг қўлидан маҳкам ушлаб олди.— Қаранг, биттаси йиқилди, йиқилди, йиқилди!

— Иккитаси йиқилди шекилли?

— Мен подшо бўлсан, ҳеч қаочон урушмас эдим,— деди Несвицкий юзини ўгириб.

Французлар яна шошиб-пишиб замбаракларини ўқлашди. Кўк шинель кийган пиёда аскарлар кўприкка томон югуришди. Яна олдинма-кетин ҳар ер-ҳар ерда тутун кўриниб, сочма ўқ кўприкка дўлдай ёғилди. Лекин Несвицкий бу сафар кўприкда нималар бўлганини кўролмади, чунки кўприкни қуюқ тутун чулғаб олди. Гусарлар кўприкка ўт қўйиб улгуришди. Француз батареялари уларга қараб ўқ отса ҳам энди уларга халал бериш учун эмас, балки замбараклар нишонга тўғрилаб қўйилганлиги ва ўқнинг бекорга кетмаслиги учунгина отар эди.

Гусарлар жиловдорларнинг олдига қайтиб келгунча французлар яна уч маротаба сочма ўқ стишди. Бундан иккитаси хато кетди, лекин бири гусарларнинг устига тушиб, утасини қулатди.

Ростовнинг фикру ёди Богданичда бўлиб, нима қилишини билмасдан кўприкнинг устида туриб қолди. Қилич билан чопай деса (у жангни ҳамма вақт шундай тасаввур қилас эди) ҳеч ким йўқ, кўприкка ўт қўйгани ёрдам қилас деса, бошқа солдатлар сингари қўлида похоли йўқ эди. У қаққайиб турган эди, тўсатдан худди дўл ёқсандай кўприкнинг усти тарақа-туруқ бўлиб кетди ва унга яқин турган гусарлардан бири оҳ, деганича панжараага томон йиқилди. Ростов бошқалар билан бирга югуриб унинг олдига борди. Яна кимдир: «Замбил!» — деб қичқирди. Гусарни тўрт киши ушлаб кўтармоқчи бўлди.

— Оҳ!.. Қимирлатманглар, худо хайр берсин,— деб қичқирди ярадор, лекин шунга қарамай, уни кўтариб замбилга солишиди.

Николай Ростов тескари ўгирилди ва худди бир нимани

қидираётгандай узоққа, Дунай еувларига, осмонга, қуёшга қаарə эди. Семон нақадар чиройли, кўм-кўк, тинч ва бепоён! Ботиб бораётган қуёш нақадар равшан ва муҳташам! Узоқ Дунайнинг зилол суви нақадар мусаффо! Бундан ҳам кўра Дунайнинг у томонида кўм-кўк бўлиб қўринган тоғлар, монастирлар, сирли даралар, туман босиб ётган қарагайзорлар... У ёқлар жимжит, осойишта... «Ўша ерларда бўлсам эди бошқа ҳеч нарсани орзу қилмас эдим,—деди Ростов ичида,— ўша ерда бўлсам қанчалик бахтиёр бўлар эдим ва бу офтоб нақадар бахт бағишилар эди, бу ерда эса... оҳу фифон, азобу уқубат, ваҳима, бу алғов-далғов, бу шошилиш... Ана, кимдир яна бир нима деб доддляяпти, яна ҳамма орқага қараб чопаётитти, мен ҳам улар билан югураётгман; ана, ёну веримда, теварак-атрофимизда ажал... Кўз очиб юмгунча ўлишим мумкин: унда на бу офтобни кўраман, на сувни ва на у дарани...»

Шу пайт офтоб булут остига кира бошлади. Ростовнинг кўз олдидан яна бошқа замбил ўта бошлади. Ўлим ва замбиллар даҳшати, офтоб ва ҳаёт муҳаббати қўшилиб ваҳимали бир таассуротга айланди.

«Э, худо! Э, худойим олам, ўзинг раҳм қил, ўз паночингда сақла!» деди Ростов ичида.

Гусарлар жиловдорлар олдига югуриб келишиди, одамларнинг товуши баландроқ ва осудароқ бўлди, замбиллар кўздан йўқолди.

Ростов қулоги остидан Васька Денисовнинг:

— Ҳа, биродар, порохни ҳидлаб кўрдингми? — деганини эшитди.

Ростов оғир нафас олиб: «Иш тамом, лекин мен қўрқоқман, қўрқоқ эканман», деди ичида ва жиловдорнинг қўлидан сўксок Грачигини олиб минар экан, Денисовдан:

— Чочма отдими? — деб сўради.

— Чочма ҳам гапми! — деди Денисов қичқириб. — Лекин қойил қилдик! Жуда хатарли иш эди! Яхшиси, атака, боплаб чопасан. У эса рўпарадан нишонга олиб отаётитти, шима қилишинингни ҳам билмайсан.

Денисов Ростовдан нарида тўхтаб турган полк командири, Несвицкий, бош штаб офицери ва Жерковларнинг олдига келди.

«Ҳар қалай, ҳеч ким пайқамаганга ўхшайди», деди ўзича Ростов. Дарҳақиқат унга ҳеч ким эътибор қилмаган эди, чунки душманни биринчи мартаба кўрган юнкернинг қайи аҳролга тушуви буларнинг ҳар бирига ҳам маълум эди.

— Мана энди мукофотга арзийдиган иш ҳам бўлди,—
деди Жерков,— қарабсанки, мен ҳам подпоручик бўлиб-
ман-да.

— Кўпприкка ўт қўйганимни князга маълум қилинг,—
деди полковник димоғи чоқ бўлиб, тантана билан.

— Талафот тўғрисида сўрасалар нима дейянин?

— Арзимайдиган,— деди полковник йўғон товуци би-
лан,— икки гусар ярадор бўлиб биттаси қулади,— қу-
лади дёған сўзини чертиб айтди ва хурсандликдан ўзини
тиёлмади.

IX

Бонапарт бошлиқ юз минг кишидан иборат француз
армияси таъқиб қилиб бораётган Кутузов бошлиқ ўтиз
беш мингдан иборат рус армияси аҳоли томонидан адоват
ҳисси билан қарши олиниб, ўз иттифоқчиларига ортиқ
ишенчи қолмай, озиқ-овқатдан қийналиб, кутилмаган оғир
уруш шароитларида ҳаракат қилиб, душман етиб олган
жойларда чекиниш учун лозим бўлган миқёсдагина фақат
арнергардини жангга солиб, оғир юклар билан Дунай
бўйлаб пастга томон чекиниб борар эди. Ламбах, Амштетен
ва Мелькада тўқинишлар бўлди: лекин рус аскарлари
ҳатто душман ҳам эътироф қиласларли даражада жасорат ва
матонат кўрсатиб урушган бўлсалар ҳам натижада янада
тезроқ чекинишдан бошича чора қолмади. Ульм атрофида
бўлган жангда асир тушишдан қутулиб Браунау ёнида
Кутузов армиясига қўшилган Австрия қўщинлари энди
рус армиясидан ажралди ва Кутузов ўзининг ҳолдан той-
ган, мадори қуриган армиясига қараб қолди. Шунинг учун
Венани бундан ортиқ мудофаа қилиш тўғрисида ўлаш ҳам
мумкин эмас эди. Венада Кутузовга Австрия гофкригстрати
янги фан-стратегияга асосланиб ҳар тарафлама муҳокама
қилинган ҳужум жангни плани ўрнига ҳозир тамоман амалга
ошириб бўлмайдиган бир планни бердики, шундан кейин
Кутузовнинг Мак Ульм атрофида тушган аҳволга тушмас-
дан, яъни армиясини ҳалок қилмасдан Россиядан келаёт-
ган қўщинларга бориб қўшилмоғи керак бўлиб қолди.

28 октябрда Кутузов ўзининг армиясини Дунайнинг
сўл қирғонига олиб ўтиб, биринчи маротаба тўхтади ва Дунай
рус армияси билан французларнинг асосий кучлари ўрта-
сида қолди. 30 октябрда Кутузов Дунайнинг сўл қирғо-
нидаги Мортье дивизиясига атака қилиб, уни тор-мор этди.

Бу жангда у биринчи марта французларнинг байроғини, тўпларини ўлжа қилиб олди ва икки генералини қўлга тушибди. Икки ҳафталик чекинишдан кейин рус қўшинлари биринчи марта тўхтади ва урушдан кейин жанг майдонини қўлда сақлаб қолдигина эмас, ҳатто французларни ҳайдаб юборди. Аскарлар кийими юпун, ҳолдан тойган, учдан бири йўлларда қолиб кетган, ярадор бўлган, ўлган ва касал бўлганига қарамасдан, ярадор ва касаллар (Кутузов буларга қандоқ муомала қилишни душманинг одамгарчилигига ҳавола қилиб хат қолдирган эди) Дунайнинг у қирғона қолдирилганига, касал ва ярадорлар Кремсдаги катта госпиталларга ва лазаретга айлантирилган ўйларга сизмай қолганига қарамасдан, Кремса тўхташ ва Мортъени енгиш уларнинг руҳини хийла кўтарган эди. Бутун армия ва бош квартирада, гарчи нотўғри бўлса ҳам, Россиядан саф-саф искарлар келаётганлиги, австрияликлар аллақандай ғалаба қозонганликлари ва қўрқиб кетгани Бонапартнинг чекинганлиги ҳақида хушхабарлар тарқалган эди.

Жанг вақтида князь Андрей шу жангда ўлдирилган, Австрия генерали Шмитнинг олдидаги эди. Унинг оти ярадор бўлиб, ўзининг ҳам қўлига салгина ўқ теккан эди. Бош қўмондан айрим илтифот қилиб уни шу ғалаба ҳақидаги маълумот билан Австрия императорининг саройига юборди, император саройи бу вақтда француз қўшинлари таҳдид қилаётган Венада эмас, балки Брюннда эди. Жанг кечаси ҳаяжонланган бўлса ҳам, лекин чарчамаган князь Андрей (зоҳирлан нозиккина бўлса ҳам, жисмоний чарчашиб тўрисига келганда энг бақувват одамлардан ҳам чидамлироқ эди) Дохтуров топширган маълумотни олиб Кремсга Кутузов ҳузурига келди ва ўша кечасиёқ, мактубни олиб Брюннга жўнади. Император ҳузурига хат олиб бориш мукофот олишдан ташқари яна баландроқ мартабага эга бўлиши аломати эди.

Тун қоронғи, юлдузлар чараклаган: йўл кеча жанг куни ёққан қорнинг бағрини ёриб қоп-қорайиб турар эди. Князь Андрей почта аравасида гоҳ ўтган жанг таассуротини хотирлаб, гоҳ ғалаба ҳақида олиб бораётган хабари одамларга қандай таъсир қилишини хурсандчилик билан тасаввур қилиб, гоҳ бош қўмондан ва ўртоқларидаги кузатганикларни эслаб, узоқ мунтазирликдан кейин ниҳоят мурод-мақсади йўлига қадам босган кишидек борар эди. У қўзини юмиши биланоқ қулоғига милтиқ ва тўп овозлари

эшитилар ва бу овозлар филдирак товуши ва галаба таассу-
роти билан қўшилиб кегар: гоҳ кўзига руслар қочаётгану
ўзи ўлгандай кўринар, лекин шошиб-пишиб уйғониб худди
ҳеч ҳодиса рўй бермаганини ва аксинча француслар қо-
чаётганини энди билгандай хурсанд бўлар эди. У яна ға-
лаба тафсилотини, жанг вақтида ўзини мардона тутганини
эслаб таскин топар ва пинакка кетарди... Юлдузлар чарақ-
лаган қоронги тундан кейин тонг отиб ёруғ ва кишининг
баҳрини очадиган кун бошланди. Офтоб қорни эритар, отлар
чопар, ўнг ва сўлда турли-туман ўрмснлар, саҳролар ва
қишлоқлар орқада қолиб борар эди.

Бекатлардан бирида у ярадор рус аскарларини олиб
бораётган араваларга етиб олди. Буларни кузатиб бораёт-
ган рус офицер олдиндаги аравада ёнбошлиб ётиб олиб,
бир солдатни ярамас сўзлар билан бақириб ҳақорат қилар
эди. Ранги оқарган, жароҳатларини боғлаб олган ва ҳамма-
ёғини кир босган ярадорлар узун немис аравада олтигадан-
еттитадан бўлиб ўтиришиб тош йўлдан силкиниб-силкиниб
боришар эди. Булардан баъзи бирлари гапирав (князь
Андрейнинг қулогига рус лаҗжаси кирди), баъзилари ион
еб, жуда оғир ярадор бўлганлари индамай, ёнларидан ўтиб
бораётган князь Андрейга болалардай муғайиб қарашар
эди.

Князь Андрей аравани тўхтатиб, солдатдан қайси
жангда ярадор бўлганликларини сўради.

— Ўтган куни Дунайда,— деб жавоб берди солдат.
Князь Андрей ёнидан кармонини олиб солдатга уч олтин
берди.

— Ҳаммаларинг бўлиб олинглар,— деди князь Андрей
ўзига томон келаётган офицерга қараб: — Тезроқ тузалинг-
лар, йигитлар,— деди солдатларга,— ҳали иш кўп.

Офицер гаплашгиси келди шекилли:

— Жаноб адъютант, қандай янги хабарлар бор? — деб
сўради.

— Хушхабар кўп! Қани, ҳайда,— деб қичқирди ара-
вакашга. Отлар чопқиллаб кетди.

Князь Андрей, кўчалари, дўконлари, баланд-баланд
иморатларининг деразалари чароғон, тош йўлларида чи-
ройли фаэтонлар гумбурлаб қатнаб турган, лагердан кел-
ган ҳарбий кишини ҳаммавақт ўзига жалб қиласиган кат-
такон ва серодам Брюнн шаҳрига кирганида қоронги туши-
ган эди. У шунча йўлни оз фурсатда босганига ва кечаси
ухламаганига қарамай, саройга яқинлашганида ўзини кеча-

тидан ҳам бардамроқ ҳис қилди. Фақат ҳаяжондан кўзлари чақнар, миясида турли-туман фикрлар олмасинар эди. Яна жанг тафсилотлари кўз олдига келди, лекин бу сафар бу тафсилотлар илгаригидай фира-шира эмас, балки император Францга қисқача баён қиласидан тарзда очиқ ва равшан эди. У ўзига берилиши мумкин бўлган саволларни ва берадиган жавобларини ўйлади. У императорнинг ҳузурига дарҳол кираман, деб ўйлаган эди. Бироқ саройнинг эшиги олдига келиши биланоқ бир чиновник унга қарши югуриб чиқди ва хат олиб келганини билгач, уни бошқа эшикка олиб борди.

— Йўлакдан тўғри борганда ўнг қўлда навбатчи флигель-адъютант ўтиради, Енег Hochgeboren, ўша сизни ҳарбий министр ҳузурига олиб киради,— деди чиновник.

Князь Андрейни қарши олган навбатчи флигель-адъютант ундан бир оз кутишини сўраб, ўзи ҳарбий министр олдига кирди. Беш минутдан кейин флигель-адъютант қайтиб келди ва унга айрим эҳтиром билан йўл бериб ўзидан илгари ўтказди-да, йўлакдан ҳарбий министр уйига олиб борди. Флигель-адъютант уни ортиқ даражада ҳурмат қилиш билан, бу рус адъютантининг ўзига эркин муомала қилишининг олдини олгандай кўринар эди. Князь Андрей ҳарбий министр уйининг эшиги олдига келганида анча руҳи тушди. Буларнинг бу иши унга ҳақорат бўлиб туюлди. Бу ҳақорат ҳисси шу ондаёқ ҳеч асос бўлмагани ҳолда нафрат ҳиссига айлангандики, буни ўзи ҳам пайқамай қолди. Бироқ ўткир зеҳни дарҳол унинг флигель-адъютантга ҳам, ҳарбий министрга ҳам нафрат билан қарашига асос топиб берди. «Порохни ҳидлаб кўрмасдан буларга ғалаба қозониш жуда осон кўринса керак», деб қўйди князь Андрей ичиди. Унинг кўзлари нафратомуз қисилди. У ҳарбий министрнинг кабинетига жуда секинлик билан кирди. Каттакон стол орқасида ўтириб, унга дарров эътибор қилиб қарамаган ҳарбий министрни кўрганида бу нафрат ҳисси яна ҳам авж олди. Ҳарбий министр икки ёнида икки шам, чакка соchlари оқарган, тепакал бошини қўйи солиб қофоз ўқир ва қалам билан белгилар қўяр эди. Министр эшик очилиб оёқ шарпаси эшитилганда ҳам қофозини ўқиб бўлмагунча бошини кўтартмади.

¹ жануб олийлари (*Nem.*)

Ҳарбий министр ҳамон унга эътибор қилмай:

— Мана буни әлтиб беринг,— деди адъютантта бир қоғозни узатиб.

Князь Андрей бунга шундай деб тушунди: ё ҳарбий министр машғул бўлган ишларнинг ичидаги Кутузов армиясиning ишлари унинг учун унча аҳамиятли эмас, ёки рус куръери шундай деб билсин, деган муддаода ўзини шундай туваётир. «Менга барибири», деди князь Андрей ичидаги. Ҳарбий министр бошқа қоғозларни нари сурди, четларини текислади, сўнгра бошини кўтарди. У ақлли ва уста одам эди. У князь Андрейга қараши биланоқ юзидағи жиддий ва маъноли ифодани, айтидан, атайин ўзгартириди: юзида бемаъни, сохта ва сохталиги билинч бурган, бирин-кетин кўп кишиларга муомала қилиб жўнатган одамнинг табассумига ўхшаган табассум пайдо бўлди.

— Генерал-фельдмаршал Кутузовдамми? — деб сўради.— Хушхабардир? Мортъе билан тўқиниш бўлдими? Ғалаба қозонилдими? Ҳа, шундоқ бўлиши ҳам керак.

У ўз номига ёзилган номани олиб маъюс бир қиёфада ўқий бошлади.

— Ё раббий! Ҳай аттаги! Шмит! — деди у немисчалаб.— Ҳай, афсус, ҳай, афсус!

У номани кўздан кечириб столга қўйди-да, худди бир нарса эсига тушгандай князь Андрейга қаради.

— Ҳай, афсус! Катта жанг бўлди, денг? Лекин Мортъе асир олинмапти-да. (У ўйлаб қолди). Шмит ўлиб, ғалаба қийматга тушган бўлса ҳам хушхабар олиб келганингизга хурсандман. Император ҳазратлари албатта сизни йўқлар. Лекин бугун эмас. Миннатдорман сиздан. Дам олинг. Эртага параддан кейин подшо ҳазратларининг боргоҳдан чиқиши маросимида ҳозир бўлинг. Балки ўзим сизга хабар ҳам қиласман.

Гаплашаётган вақтида ҳарбий министрнинг юзидан йўқолган бемаъни табассум яна пайдо бўлди.

— Ҳайр, ташаккур. Император ҳазратлари эҳтимол сизни йўқлар,— деди яна ва бош эгди.

Князь Андрей саройдан чиққанида галабадан пайдо бўлган бутун хурсандлигини ва шавқини бепарво ҳарбий министрга ва унинг хушмулозимат адъютантига бериб чиққандай бўлди. Унинг фикри тамоман бошқача бўлиб қолди: кечагина бўлган жанг ҳозир унинг назарига аллақачонлар бўлиб ўтган ва эскириб кетган бир хотирадай кўринар эди.

Князь Андрей Брюнида ўзининг ошнаси бўлмиш Билибин деган рус дипломатининг уйига тушди.

— Оҳ, азиз дўстим князъ, меҳмон атойи худо,— деди Билибин уни қарши олиб.— Франц, князънинг нарсаларини менинг ётогимга олиб кир,— деди Болконскийнинг чамадонини кўтариб келаётган хизматкорига.— Ғалаба хабари билан келгандирсиз? Жуда яхши! Менинг тобим йўқроқ, князъ.

Князъ Андрей ювиниб, кийиниб дипломатнинг жуда чиройли кабинетига кирди-да, тушлик тайёрлаб қўйилган столга ўтириди. Билибин каминнинг олдига бориб ёзилиб ўтириди.

Шу сафаридагина эмас, балки бутун поход даврида ҳаётнинг барча роҳатларидан маҳрум бўлган князъ Андрей дипломатнинг муҳташам уйида болалигидан ўрганганд шароитда ҳордифи чиққандай бўлди. Бундан ташқари, хуесусан австрияликларнинг муомаласидан кейин, гарчи рус тилида бўлмаса ҳам (иккови француза гаплашар эди), русларнинг австрияликларга нисбатан бўлган (айниқса, ҳозир унда авж олган) нафратларига қўшилади, деб ўйланган одами билан сұхбат қилиш унга маъқул эди.

Билибин ўттиз беш ўшларга борган, бўйдоқ, князъ Андрей табақасидан бўлган бир одам эди. Улар Петербургда танишган бўлиб, князъ Андрей Кутузов билан сўнгги дафъя Венага келганда дурустроқ ошна бўлишган эди. Князъ Андрейнинг ҳарбий ишда қанчалик истиқболи бўлса, Билибиннинг дипломатия ишидаги истиқболи ундан ҳам порлоқ эди. У ҳали ўзи ёш бўлса ҳам, ўн олти ўшдан хизмат қилиб Париж билан Копенгагенни кўрған ва ҳозир Венада катта мансабни эгаллаган эски дипломат эди. Қанинглер ҳам, бизнинг Венадаги элчимиз ҳам уни билар, қадрлар эди. У салбий фазилатларга эга бўлишга мажбур бўлган, кўп ишлардан ўзини тиядиган ва яхши дипломатлигини кўрсатиш учунгина француза гапирадиган кўп дипломатларга ўхшамас эди: у ўз ишини биладиган ва яхши қўрадиган дипломатлардан бўлиб, кам ҳавсалалигига қарамасдан, баъзан кечаларни ёзиш ва ўқиш билан тонг отдирав эди. У қандоқ иш бўлмасин жон дили билан қиласар, бирон инга ёпишганида «нима учун қилаётиман» демасдан, «қандоқ қилишим керак», деб ўйлар эди. Қандай дипломатик иш бўлмасин, унинг учун барибир эди, лекин у қўл-

ланма, меморандум ёки хабарномани усталик билан ўринлатиб, чиройли иборалар билан ёзиб, шундан ўзи роҳат қиласр эди. У фақат ёзув ишларигагина эмас, балки юқори доираларда муомала қилиш ва сўзлашга ҳам моҳир эди.

Билибин ишни нақадар яхши кўрса, чиройли ва ўткир сўз айтиш хонаси келганда суҳбатни ҳам шунча яхши кўрар эди. У суҳбатларда ҳаммавақт ўткир сўз ўрни келишини кутар ва фақат шундагина сўзга аралашар эди. Билибиннинг гапирадиган гаплари ҳаммавақт қисқа, ўткир, тутилмаган ва ҳаммани қойил қиласдиган гаплар бўлар эди. Бу гаплар, анчайин киборлар эсида тутиб ва у меҳмонхонадан бу меҳмонхонага ташишлари қулай бўлсин учун Билибиннинг ички лабораториясида худди жўрттага ўткир қилиб ясалгандай эди. Ҳақиқатан *les mots de Bilibine se colportaient dans les salons de Vienne*¹ ва муҳим деб аталган ишларга таъсир қиласр эди.

Унинг озғин, сўлғин, сарғимтири юзини буткул ажин боғсан; бу ажинлар худди жуда тозалаб ювилганидан ҳаммомдан чиққандаги бармоқ учлари сингари оқ ем бўлиб кетгандай кўринар эди. Унинг юз ҳаракати фақат шу ажинларнинг қимиirlашидан иборат эди. Гоҳ унинг қоши кўтарилиб, пешонаси тиришадио, ажинлар йўл-йўл бўлади, гоҳ қоши пастга тушадио, лунжида катта-катта ажинлар ҳосил бўлади. Унинг чуқур-чуқур ва кичкина кўзлари ҳаммавақт тўғри ва тетик боқар эди.

— Қани, кўрсатган ишларингиздан гапириб беринг энди,— деди Билибин.

Болконский жуда камтарлик билан, ўзи ҳақида оғиз очмай, жанг ҳақида ва ҳарбий министр қандай қабул қиласдиги тўғрисида гапириб берди.

— *Ils m'ont reçu avec ma nouvelle, comme un chien dans un jeu de quilles,*—² деди князь Андрей сўзининг охира.

— Билибин заҳарханда қилди ва лунжидаги ажин йўқолди.

— Сependant mon cher,— деди у тирногига узоқдан қараб ва чап қошининг устини тириштириб — malgré la haute estime que je professe pour le православ рус аскар-

¹ Билибиннинг сўзлари Венá меҳмонхоналарига тарқалар.

² Шундай хабар билан келсам, булар мени ўйинга халал берадиган ит ўрнида қарши олишди.

лари», j'avoue que votre victoire n'est pas des plus victorieuses.¹

У ҳам французча гапирап, фақат таҳқиромуз қайд қилаётган сўзларнигина русча айтар эди.

— Бу қандай бўлди? Сизлар бечора Мортъенинг биттагина дивизиясига шунча куч билан ёпирилиб ҳужум қилсаларинг-у, яна у қўлларингдан чиқиб кетса? Шуни ғалаба деб бўладими?

— Лекин, дурустроқ ўйлаб қаралса, — деди князъ Андрей,— ҳар қалай бу Ульмдан кўра яхшироқ, десак му болаға бўлмайди...

— Нега битта, ҳеч бўлмагандага биттагина маршални асир олмадиларинг?

— Чунки ҳамма мўлжал тўғри чиқавермайди ва парадагидек силлиқ бўлавермайди. Биз ҳали айтганимдек, душманнинг орқа томонига эрталаб соат еттида ўтиб олишни мўлжаллаган эдик, лекин кечқурун соат бешда ҳам ўтиб ололмадик.

— Нега эрталаб соат еттида ўтиб олмадиларинг? Эрталаб соат еттида ўтиб олиш керак эди,— деди Билибин кулимсираб.— Эрталаб соат еттида ўтиб олиш керак эди.

— Нега сиз дипломатия йўли билан Бонапартга Генуяни ўз ҳолига қўйиш яхшироқ эканини тушунтирмадингиз!— деди князъ Андрей ҳам ўша оҳангда.

— Билиб турибман,— деди Билибин унинг сўзини бўлиб,— маршалларни камин олдида, диванда ўтириб асир олиш осон, демоқчисиз. Бу гапингиз дуруст, лекин ҳар қалай нега қўлдан чиқариб юбордиларинг? Сиз таажжубланманг, бу ғалабаларингдан фақат ҳарбий министр эмас, олий ҳазрат император билан қирол Франц ҳам унча хурсанд бўлмайди, ҳатто мендек рус элчихонасининг бир секретари ҳам уни ортиқча бир хурсандчилик, деб билмайди...

У князъ Андрейга тўғри қаради ва пешонасидаги ажинлар тўсаддан йўқолди.

— Энди «нега» деб сиздан сўраш менинг навбатим, азизим,— деди Болконский.— Тўғрисини айтсан, мен тушунолмайман, эҳтимол, бунда менинг ожиз ақним етмайдиган дипломатик нозиклик бордир, лекин мен тушуна ол-

¹ Лекин, азизим, «православ рус аскарлари» ни нақадар эҳтиром қиласа ҳам, бу ғалабаларинг жуда порлоқ ғалабалардан эмас, деб ўйлайман.

майман: *Мак бутун армиясини йўқотса, эрцгерцог Фердинанд билан эрцгерцог Карл жойидан ҳеч қимирламаса ва бирин-кетин ҳатолар қиласерса, Кутузов эса, чинакам ғалаба қозониб французларнинг chargé¹ тор-мор келтирса-ю, ҳарбий министр ҳатто бунинг тафсилотини билишга ҳам қизиқмаса.*

— Шуинг учун ҳам шундай-да, азизим! *Voyez-vous mon cher;² бу ғалабалар подшо, Россия ва дин учун бўлган ғалабалар!* Tout ça est bel et bon³, лекин бундан, сизларнинг ғалабаларингдан бизга, яъни Австрия тож-тактига нима фойда? сиз бу ерга un archiduc vaut l'autre⁴ ўзингизга маълум бўлган эрцгерцог Карл ёки Фердинанд ҳеч бўлмаганда Бонапартнинг бирон ўтичиш команда ротасини мағлуб қилди, деган хушхабар келтирганингизда, буинг шодиёнасига тўплар отилар эди. Бу келтирган хабарингиз эса бизнинг ғашимиэга тегади холос. Эрцгерцог Карл ҳеч иш қилмаётитпи, эрцгерцог Фердинанд шарманда бўлаётитпи, Сизлар Венани ортиқ мудофаа қилмасдан ташлаб кетдиларинг. Бизга худди: бизга худо мададкор, сизларни эса пойтахтингиз билан бирга қўшиб худога топширдик, дегандай қилдингиз. Ҳаммамиз яхши кўрадиган бир генералимиз Шмитни ўқча дучор қилдиларингу энди бизни ғалаба билан табрик қилиб ётибсизлар! Сиз келтирган хабардан кўра кишининг ғасига тегадиган нарса топиш қийин, десам хўп денг. C'est comme un fait exprès, comme un fait exprès.⁵ Бундан ташқари хўп, сизлар порлоқ ғалаба ҳам қилдиларинг, ҳатто эрцгерцог Карл ҳам ғалаба қилди, бундан нима чиқар эди? Энди фуррат ўтган, чунки француздар Венани аллақачон ишғол қилди.

— А? Венани ишғол қилди?

— Ишғол қилдигина эмас, Бонапарт аллақачон Шенбруннда ўтирипти. Бизнинг граф, муҳтарам графикимиз Врбна унинг олдига амр-фармон олгани кетади.

Болконский йўлда чарчаганлиги, хаёлида сафар таас-суроти кеэгланлиги, ҳарбий министрнинг муомаласидан руҳи тушганлиги ва хусусан тушликдан кейин оғирлашгани

² енгилмаслик сехрини.

³ Биласизми.

⁴ Булар ҳаммаси яхши.

⁵ бир-биридан қолишмаслиги.

⁶ худди жўрттага қилгандай, жўрттага қилгандай.

учун Билибин айтган сўзларнинг моҳиятига тушунмайт гандай бўлар эди.

— Бугун эрталаб граф Лихтенфельс келган эди,— деди Билибин сўзида давом этиб,— французлар Венада парад ўtkазишти, шу парад муфассал тасвир қилинган бир хатни менга кўрсатди, *Le prince Murat et tout le tremblement...*¹ Кўрдингизми, сизларнинг ғалабаларингга жуда ҳам суюниб ва сизга ҳалоскоримиз, деб қараб бўлмайди...

Князь Андрей Кремс атрофида бўлган жанг тўғрисида келтирган хабари Австрия пойтахтининг қўлдан кетишидек зўр воқеа олдида дарҳақиқат унча аҳамиятли эмаслигини фаҳмлай бошлаб:

— Менга барибир, мутлақо барибир,— деди.— Қандай қилиб Венани ишғол қилипти? Кўпприк, машҳур tête du pont² ва князь Ауэрсперг қаёқда қолди? Биз Венани князь Ауэрсперг ҳимоя қилаётитти, деб эшитган эдик.

— Князь Ауэрсперг дарёнинг бу томонида, яъни биз томонда туриб бизни ҳимоя қилаётитти; менимча унча яхши мудофаа қилмаётитти, лекин ҳар қалай мудофаа қилиб туритти. Вена бу томонда. Кўпприк ҳали олинган эмас, ололмас ҳам деб ўйлайман, чунки мина қўйилган, кўпприк портлатилсан, деб буюрилган. Үндоқ бўлмаганда биз аллақачонлар Богемия тоғларида бўлар эдик, сизлар армияларинг билан икки ўт ўртасида қолиб, машъум чорак соатни бошдан кечирар эдиларинг.

— Лекин ҳар қалай бу билан урушни бой бердик, деб бўлмайди,— деди князь Андрей.

— Менимча, бой берилди. Бу ердаги катталар ҳам шундай, деб ўйлашади, лекин буни очиқ айтишолмайди. Урушнинг бошида айтган гапларим келади. Масалани сизларнинг échauffourée de Dürenstein,³ умуман пороҳ ҳал қилмайди, балки уни бошлаган одамлар ҳал қилади, — деб Билибин ўткир сўзларидан бирини қайтарди ва пешонасидаги ажинларни ёзиб бир тўхтади.— Ҳамма гап император Александр билан Пруссия қиролининг Берлиндаги учрашувларининг натижасига боғлиқ. Агар Пруссия иттифоқка қўшилса, у вақтда on forcera la main à l'Autriche,⁴ ва уруш бўлади. Акс ҳолда, фақат янги Campo Formio⁵нинг дастлаб-

¹Шахзода Мират ва бошқалар. . .

² истеҳком

³ Люреиштейн атрофидаги отишмаларингиз.

⁴ Австрияни мажбур қилишади.

⁵ Кампо Формио

ки моддаларини қаерда тузиш тўғрисида гапни бир жойга қўйишгина қолади, холос.

— Бу қандоқ фавқулодда заковат эгаси экан! — деди князь Андрей бирдан қичқириб ва кичкина муштини столга уриб.— Мунча ҳам омади келган одам экан!

— Виопарте?¹— деди Билибин ҳозир ўринлатиб бир сўз айтмоқчи эканини пешонасининг тириштирганидан билдириб.— Виопарте? — деди «и»ни босиброқ.— Менимча, у ҳозир Шенбруннда Австрияга амру фармон бериб ўтирганида il faut iui faire grace de l'u². мен уни Bonaparte tout court³ деб атайман.

— Йўқ, беҳазил, чиндан ҳам сиз уруш тамом бўлди деб ўйлайсизми? — деди князь Андрей.

— Мен бундай деб ўйлайман: Австрия гўсхўр бўлиб қолди, лекин у гўсхўрликка ўрганган эмас. Учини олади. Унинг гўсхўр бўлиб қолишга аввало вилоятларнинг форат бўлганлиги (on dit, le православ est terrible) pour le pillage⁴ армиясининг тор-мор бўлганлиги, пойтактнинг қўлдан кетганлиги сабаб бўлди ва шуларнинг ҳаммаси сардиниялик олий ҳазратнинг pour les beaux yeux du⁵ шунинг учун, entre nous, mon cher,⁶ билишимча, булар бизни алдашаётити, билишимча, булар аллақачон Франция билан алоқа қилиб, биздан яшириқча ўзлари яраш шартномасининг лойиҳасини тузишган.

— Бу ҳеч мумкин эмас,— деди князь Андрей,— бу жуда разиллик бўлар эди.

— Qui vivra verra⁷,— деди Билибин ва гап тамом бўлганлигига ишора қилиб пешонасидаги ажинни ёзди.

Князь Андрей жой солиб қўйилган уйга кириб, оппоқ-қина ички кийимда парқу тўшакка ётиб, иситилган ва хушбўй ёстиққа бош қўйганида кечагина бўлиб ўтган ва ўзи хабарини олиб келгани жанг унга аллақачонлар бўлиб ўтгандай туюлар эди. Ҳозир мияси Пруссия иттифоқи, Австриянинг хиёнати, Бонапартнинг янги ғалабаси, эртаги парад, император Францининг парадга чиқиши ва унинг қабул маросими билан банд эди.

¹ Буонартми?

² Уни «ик» дан халос қилиш керак.

³ Бонартгина.

⁴ православлар омонсиз форат қилишади, дейишади.

⁵ қора кўзлари учун бўлди.

⁶ бу гап орамизда қолсин-ку,

⁷ Башимиз омон бўлса, кўрармиз.

У кўзини юмди, лекин юмган замониёқ тўп ва милтиқ овозлари, араваларнинг тарақлаши қулоғини қоматга келтиргандай бўлди, ана тепаликдан яна аскарлар турнадай қатор бўлиб тушиб келаётитпи, французлар ўқ отаётитпи: у ўқ остида юраги гупиллаб олға ўтиб Шмит билан ёнма-ён кетаётитпи, атрофидан ўқлар визиллаб ўтаётитпи ва у бунга шундай хурсандки, бундай хурсандликни болалигидан буён кўрган эмас.

У уйғониб кетди...

«Ҳа, шундоқ бўлган эди!...» — деди ўзича ва маъсум табассум қилиб, яна роҳат уйқуга кетди.

XI

Князь Андрей эрталаб хийла кеч уйғонди. У бўлиб ўтган ишларни ўйлаб, ҳаммадан бурун бугун император Францнинг ҳузурига бориши керак эканлигини, ҳарбий министрни, хушмуомала Австрия флигель-адъютантини, Билибинни ва кеча бўлиб ўтган гапларни эслади. У саройга бориш учун кўпдан бери киймаган, фақат парад вақтларида гина киядиган кийимларини кийиб, чиройли ва озода бўлиб, қўлини боғлаб олиб, Билибиннинг кабинетига кирди. Кабинетда дипломатлардан тўрт киши ўтирас эди. Элчихона секретари бўлган князь Ипполит Курагин билан Болконский таниш эди. Бошқалар билан уни Билибин танишилди.

Билибиннинг кабинетида ўтирган ёш, бой, хушчақчақ киборлар Венада ҳам, бу ерда ҳам бир доира ташкил қилган бўлиб, бу доиранинг жўрабошиси Билибин, бу доирани ўзимизникилар, les nôtres деб атар эди. Деярли буткул дипломатлардан ташкил топган бу доира уруш билан сиёсатга ҳеч қизиқмай, фақат олимақом киборлар, баъзи бир хотинлар ва маҳкамама ишининг расмий томонлари билангина машғул бўлар эди. Булар князь Андрейни, афтидан, ўз кишилари ҳисоблаб (бу илтифотни жуда кам кишига қилишар эди) жуда хуш қабул қилишди. Улар ҳам одоб ва ҳам гап бошлиш учун армия билан уруш тўғрисида унга биринкита савол беришдию, кейин яна ўз чақчағу кулгу ва гийбатлари билан машғул бўлишди.

Булардан бири ўз ўртоғи бир дипломатнинг иши ўнгидан келмагани тўғрисида гапириб:

— Ҳаммадан бунисини айтинг,— деди,— ҳаммадан буни айтинг: бош министр унга рўй-рост сенинг Лон-

донга тайин қылнишинг мартабангнинг ошгани, буни шундай деб билгин, дебди. Унинг важоҳатини кўз олдингизга келтирасизми?

— Ҳаммадан ҳам Курагиннинг иши чатоқ: ўзи фалоқатга учраган, бу Дон-Жуан, бу ярамас одам энди шундан фойдаланаётитти.

Князь Ипполит вольтер креслосида оёқларини ёнга ташлаб ўтирап эди, кулиб юборди.

— Parlez-moi de ça¹,— деди у.

— Оббо, Дон-Жуан-эй! Оббо илон-эй! — деган товушлар эштилди.

— Сиз билмайсиз, Болконский,— деди Билибин князь Андрейга қараб,— бу одамнинг хотинлар орасига нифоқ солиб қилган иши француз (рус деб юбора ёздим-а!)армиясининг қилмишидан ошиб тушади.

— La femme est la compagne de l'homme²,— деди князь Ипполит кресло ёнига ташлаб ўтирган оёқларига лорнет орқали қараб.

Билибин ва улфатлари Ипполитнинг кўзларига қараб кулиб юбориши. Князь Андрей билдики, Ипполит (князь Андрей хотинини ундан рашк қиласар ва ҳозир ичидаги бунга иқрор эди), бу доирада калака бўлиб қолган экан.

— Мен сизни Курагин билан қалинроқ ошна қилиб, курсанд этишим керак,— деди Билибин секин Болконскийга,— у сиёsatдан гапиргандага жуда қойил қилди, буни бир кўриш керак.

У Ипполитнинг ёнига келиб ўтирди ва пешонасини тириштириб уни сиёsat ҳақида гапга солди. Князь Андрей ва бошқалар буларни қуршаб олишди.

— Le cabinet de Berlin ne peut pas exprimer un sentiment d'alliance,— деб гап бошлади князь Ипполит ҳаммага бир-бир маъноли назар ташлаб,— sans exprimer... comme dans sa dernière note... vous comprenez... et puis si sa Majesté l'Empereur ne déroge pas au principe de notre alliance...³

— Attendez, je n'ai pas fini...— деди у князь Андрейга унинг қўлидан ушлаб,— Je suppose que l'intervention sera plus forte que la non-intervention. Et...— У жим қолди:

¹ Гапир, гапир

² Хотин — эркакнинг ҳамдами.

³ Берлин ҳукумати иттифоқ тўғрисида ўз фикрини баён қилолмайди, токи... ўзининг сўнгги нотасида айтганидай... биласизми... биласизми... лекин император ҳазратлари иттифоқимизнинг моҳиятини ўзгартирмаса...

— On ne pourra pas imputer à la fin de non recevoir notre dépêche du 28 novembre. Voilà comment tout cela finira.¹

У гапи тамом бўлганини билдиromoқчи бўлиб, Болконскийнинг қўлинин қўйниб юборди.

— Demosthène, je te reconnais au caillou que tu a caché dans ta bouche d'or!² — деди ўзида йўқ мамнун бўлган Билибин.

Ҳамма кулиб юборди. Ипполит ҳаммадан ҳам қаттиқроқ кулди. У, афтидан, қийналар, энтикар, лекин ҳамиша бир зайлда турадиган юзини чўзиб юбораётган қаттиқ кулгидан ўзини тиёлмас эди.

— Гап бундай, жаноблар,— деди Билибин,— Болконский менинг меҳмоним, Брюнида ҳам меҳмон, шунинг учун мен уни бу ердаги ҳаётимизнинг ҳамма хурсандчилиги билан қўлимдан келганича сийламоқчиман. Венада бўлганимизда бу жуда осон эди, лекин бу ерда бу dans ce vilain trou mogave,³ бу нарса қийин, шунинг учун ҳам сизлардан ёрдам сўрайман. Il faut lui faire les honneurs de Brünn.⁴ Сиз театрга мутасадди бўлинг, мен ёр-жўраларимиз билан таништираман; сиз, Ипполит, албатта хотинлар билан таништирасиз.

— Бу кишига Амелини кўрсатиш керак, жуда ҳам гўзал хотин! — деди улфатлардан бири бармоғининг учини ўшиб.

— Умуман, бу қонхўр солдатни одампарвар қилиш керак,— деди Билибин.

— Сиаларининг меҳмондўстликларингдан баҳраманд бўла олишим даргумон, жаноблар, энди мен борай,— деди Болконский соатига қараб.

— Қаёққа?

— Император ҳузурига.

— Ўҳ! ў! ў!

— Хайр, Болконский! Хайр, князь, тезроқ тушлика етиб келинг, биз сизнинг хизматингизда,— деган товушлар эшитилди.

Билибин Болконскийни даҳлизга кузатиб чиқар экан:

¹ Шошманг, гапни тамом қилганим йўқ... Менингча, аралашмаганидан аралашгани яхшироқ. Ҳам... 28-ноябрдаги номамизни қабул қилмаганилиги билан иш тамом бўлди, деб бўлмайди... Бунинг оқнабати шу бўлади.

² Демосфен, мен сени оғзингдаги томончидан биламан!

³ Моравиянинг катакка ўхшаган расво бир шаҳарчасида.

⁴ Ўнга Брюни кўрсатиш керак.

— Император билан гаплашганингизда озиқ - овқат етказиб беришдаги тартибни ва маршрутларни мумкин қадар кўпроқ мақташга ҳаракат қилинг,— деди.

— Мақтар эдим, бироқ мақтай олмайман, чунки биламан,— деди Болконский табассум қилиб.

— Ишқилиб мумкин қадар кўпроқ гапиринг. Унинг жону дили одам қабул қилиш: лекин ҳали кўрасиз, ўзи гапириши хушламайди ва билмайди ҳам.

XII

Император Франц боргоҳдан чиқиш маросимида Австрия офицерлари орасида белгиланган жойда турган князь Андрейга синчиклаб қаради ва унга тож узун қилиб кўрсатган бошини иргаб қўйди. Боргоҳдан чиқиш маросимидан кейин кечаги флигель-адъютант одоб билан Болконскийга император уни қабул қилмоқчи эканини билдириди. Князь Андрейни император Франц уйнинг ўртасида туриб қабул қилди. Гап бошлиш олдида князь Андрейни императорнинг худди гангигиб, нима дейишини билмасдан ва қизариб тургани ҳайратга солди.

— Хўш, жанг қай маҳалда бошланди? — деб сўради император шошиб.

Князь Андрей жавоб берди. Бундан кейин шунга ўхшаган оддий саволлар берилди: «Кутузов саломатми?», «У Кремсдан қачон чиқиб кетган эди?» ва ҳоказо. Император худди бутун мақсади маълум даражада савол беришдангина иборат бўлгандай кўринар эди. Бу саволларга бериладиган жавобларга эса ҳеч қизиқмаганлиги очиқ билиниб турар эди.

— Жанг соат нечада бошланди? — деб сўради император.

Ҳамма кўрган ва билғанларини қандай тасвир қилиб беришни олдин ўйлаб қўйган Болконский бу саволдан кейин энди сўзлаш мавриди келди, деган хаёл билан жонланиб кетди:

— Олдинги қисмлар жангни соат нечада бошлаганини айта олмайман, олий ҳазрат, лекин мен турган Дюренштейнда қўшинилар атакани кеч соат олтида бошлаган эди.

Бироқ император кулимсираб, унинг сўзини бўлди:

— Неча мил экан?

— Қаердан қаергача, олий ҳазрат?

— Дюренштейндан Кремсгача.

— Уч ярим мил, аъло ҳазрат.

— Француздар сўл қирғокни ташлаб кетдими?

— Разведкачиларнинг маълумотига қараганда, французларнинг қолганлари кечаси солда ўтишипти!

— Кремсда ем-хашак етарлими?

— Етказиб берилган ем-хашак керакли миқдорда эмас эди.

Император унинг сўзини бўлди.

— Шмит соат нечада ҳалок бўлди?

— Соат еттида шекилли.

— Соат еттида? Кўп ёмон бўлипти! Кўп ёмон бўлипти!

Император унга ташаккур билдири ва бош иргаб жавоб берди. Князь Андрей чиқди ва уни дарҳол сарой аҳллари ўраб олишди. Ҳамма унга мулоим боқар ва ширин сўзлар айтар эди. Кечаги флигель-адъютант ундан нега саройга тушмадингиз, деб ўпкалади ва ўз уйини манзират қилди. Ҳарбий министр келиб, уни император инъом қилган учинчи даражада Мария-Терезия ордени билан табриклади. Маликанинг камергери уни маликанинг ҳузурига тақлиф қилди. Эрцгерцогнинг хотини ҳам уни кўришни истар эди. Князь Андрей буларнинг қайси бирига жавоб қилишни билмасдан бир неча лаҳза ўйлаб қолди. Рус элчиси уни елкасидан ушлаб, дераза олдига олиб бориб гаплаша кетди.

Князь Андрей келтирган хабардан, Билибиннинг сўзига хилоф ўлароқ, ҳамма хурсанд бўлди. Бунинг шукронасига умумий ибодат тайин қилинди. Кутузов биринчи даражада Мария-Терезия катта крести билан мукофотланди **ва** бутун армия мукофот олди. Болконский кўп кишилардан тақлифномалар олган бўлиб, эрталабдан бошлаб Австрия катта амалдорларининг уйларига бориши керак эди. У меҳмондорчиликлардан соат бешларда бўшаб, йўл йўлакай уруш ва ўзининг Брюннга келганлиги ҳақида отасига ёзадиган хатини ўйлаб, Билибиннинг уйига қайтиб келди. Билибин турадиган ҳовлининг эшиги олдида уй жиҳозлари ортилган бир арава турар ва Билибиннинг хизматкори Франц эшикдан зўрға чамадон кўтариб чиқмоқда эди. (Князь Андрей Билибиннинг уйига келаётганида **китоб дўконига** кириб, походда ўқигани китоб олмоқчи бўлиб дўконда ўтириб қолган эди.)

— Нима гап? — деди Болконский.

Франц чамадонни зўрға аравага қўяр экан:

— Ach, Erlaucht! Wir ziehen noch weiter. Der Bösewicht ist schon wieder hinter uns her!¹ — деди.

¹ Эй, сўраманг, жаноб олий! Бу ердан ҳам кетаётибмиз. Қонхўр миа орқамиздан қувиб келаётпти! (Нем.)

— Нима? — сўради князь Андрей.

• Шу онда Билибин чиқди. Ҳамма вақт хотиржам бўлган Билибин ҳаяжонланган эди.

— Non, non, avouez que c'est charmant, cette histoire du pont de Thabor. Ils l'ont passé sans coup férir,¹ — деди у.

Князь Андрей бу гапдан ҳеч нарса тушуна олмас эди.

— Каёқдан келаётисиз ўзингиз? Наҳотки бутун шаҳар эшитган гапни сиз эшитмаган бўлсангиз?

— Мен эриғерцог хотинининг уйидан келаётисман. У ерда ҳеч гап эшитганим йўқ.

— Одамлар юкини йиғиштираётганини ҳам кўрмадингизми?

— Йўқ... Ўзи нима гап? — деди князъ Андрей тоқати тоқ бўлиб.

— Нима гап бўлар эди? Гап шуки, Ауэрсперг мудофаа қилиб турган кўприкдан француздар ўтипти, кўприк портлатилмай қолипти. Энди Миорат Брюнига қараб откўйиб келаётигти, демак, бугун-эрта француздар бу ерга етиб келади.

— Қандай қилиб келади? Кўприкка мина кўйилган эди-ку, нега портлатилмай қолар экан?

— Буни сиздан мен сўрашим керак. Буни ҳеч ким, Бонапартнинг ўзи ҳам билмайди.

Болконский ҳайрон бўлиб, елкасини кисди.

— Француздар кўприкдан ўтган бўлса, демак, армия ҳам ҳалок бўлипти-да, чунки йўли кесилиб қолади,— деди.

— Ҳамма гап ҳам шунда-да,— деди Билибин.— Қулоқ солинг, кеча айтганимдай, француздар Венага киришипти. Ичлар жойида. Эртасига, яъни кеча жаноб маршаллар: Миорат, Ланн ва Бельяр отланишиб тўғри кўпrikка қараб боришипти. (Шунин билингки, учови ҳам гаскониялик.) Жаноблар,— дегти бири,— ўзларингга маълумки, Табор кўприги мина кўйилган, лекин унинг портлатилишига қарши чора ҳам кўрилган, улар кўпrik олдига зўр tête de pont² қуриб, кўпrikни портлатиш ва бизни ундан ўтказмаслик учун ўн беш минг кишидан иборат аскар кўйган. Лекин биз шу кўпrikни олсак, олий ҳазрат император Наполеон хурсанд бўлади. Юринглар, учовимиз

¹ Йўқ, йўқ. Табор кўприги воқеаси жуда ажойиб бўлипти, десам хўп денг. Француздар бу кўпrikдан қаршиликка учрамай ўтишипти.

² кўпrik истеҳкоми.

бориб шу кўприкни оламиз. Юриинглар бўлмаса,— дебти бошқалари; учови борибию, кўприкни олибди, ундан ўтишибди, шундан кейин бутун армиялари билан Дунайнинг бу томонига ўтишибди ва мана энди бизга, сизга ва сизларнинг алоқа йўлларингта қарши келаётган эмиш-да.

— Кўйинг ҳазилни,— деди князъ Андрей жиддий ва маъюс қиёфада.

Бу хабарни эшитиб князъ Андрей ҳам хафа бўлди, ҳам хурсанд. Рус армияси жуда оғир аҳволга тушганини эшитгач, князъ Андрейнинг бошига, армияни бу оғир аҳволдан мен қутқазишим керак ва бу иш ўша Тулон бўлиб, мени оддий офицерлар қаторидан чиқаради ва шон-шараф томон йўллади, деган фикр келди. Билибиннинг сўзига қулоқ солар экан, қайтиб борганидан кейин ҳарбий кенгашда армияни қутқазадиган бирдан-бир тўғри фикр баён қила-жагини ва бу планни амалга ошириш ёлғиз ўзига топширилишини хаёл қилди:

— Бас қилинг ҳазилни,— деди у.

— Мен ҳазиллашастганим йўқ,— деди Билибин,— афуски, бу аччиқ бир ҳақиқат. Учови кўприкка келадио, оқ рўмолчаларини кўтаришади; омон-омон бўлди, биз маршаллар князъ Луэрсперг билан музокара қилгани келдик, деб солдатларни ишонтиришади. Навбатчи офицер буларни *tête de pont* киргизади, булар офицерга гасконларча кўп ёлғон-яшиқ тўқиб, уруш тамом бўлди, император Франц Бонапарт билан кўришадиган бўлди, биз князъ Ауэрсперг билан гаплашгани келдик, дейишади. Офицер Ауэрсперрга одам юборади. Ҳалиги жаноблар офицерлар билан қулоқлашиб кўришади, ҳазиллашади, замбаракларга минишади, бу орада эса француз батальони секингина билдирамасдан кўприкка келади-ю, портлайдиган моддалар солиниб қўйилган қолларни сувга ташлаб юборади ва *tête de pont* га кириб олади. Ниҳоят генерал-лейтенант, муҳтарам князимиз Ауэрсперг фон Маутернинг ўзи келади. «Жонажон душманимиз! Австрия қўшинларининг гули, Туркия урушларининг қаҳрамони! Адоват тамом бўлди, энди бир-бirimизга қўл бера оламиз... Император Наполеон князъ Ауэрспергни кўришга муштоқ». Хуллас, бу жаноблар (бекорга гасконияликлар дейишмайди) Ауэрспергга шу қадар яхши сўзлар айтишади, князъ француз маршаллари билан бунчалик тез иноқ бўлиб қолганлигига шу қадар маҳлиё бўлади. Мюратнинг кийими ва бошидаги түяқушнинг патига шунча эси кетадики *qu'il n'y voit que du feu*,

et oublie celui qu'il devait faire, faire sur l'ennemi.¹ (Билибин жуда тез гапираётган бўлса ҳам ўринлатиб айтган гапларининг мағзини чаққани фурсат бериш учун бу тоғдан сўнг бир оз тўхташни унумади.) Француз батальонлари tête de pont ga ёпирилиб киради-ю, тўпларни қимирлатмай қўяди, қўприкни олади. Йўқ, ҳаммадан қизиги шуки,— деди ўз ҳикоясининг таъсиридан ҳаяжонланган Билибин ўзини босиб,— қизиги шуки, дорига ўт қўйгани сигнал бериши керак бўлган тўпнинг олдига қўйилган сержант француз қўшинларининг қўприкка томон чопиб келаётганликларини кўриб ўқ отмоқчи бўлганида Ланн унинг қўлини тутипти. Сержант ўз генералидан ақллироқ бўлса керак, Ауэрспергнинг олдига келиб: «Князь, сизни алдашаётитти, ана французлар!» — деди. Мират қўрадики, агар сержантни гапиргани қўйса иш қўлдан кетади. Бинобарин, у гўё таажжубланган бўлиб (уччига чиққан гаскониялик-да), Ауэрспергга мурожаат қиласди: «Дунёга овозаси кетган Австрия интизоми шуми ҳали,— деди,— наҳотки сизга шундоқ муомала қилгани сержантнинг ҳадди сифса». C'est général. Le prince d'Auerperg se pique d'honneur et fait mettre le sergent aux arrêts. Non, mais avouez que c'est charmant toute cette histoire du pont de Thabor. Ce n'est ni bêtise, ni lâcheté...²

Князь Андрей кулранг шинелни, ярадор бўлишини, порох тутинини, милтиқ билан тўп овозлари ва ўзини кутаётган шон-шарафни дарҳол кўз олдига келтириб:

— C'est trahison peut-être,³ — деди.

— Non plus. Cela met la cour dans de trop mauvais draps,— деди Билибин давом этиб.— Ce n'est ni trahison, ni lâcheté, ni bêtise; c'est comme à Ulm...— У худди мувофиқ ибора излагандай ўйланиб қолди: — C'est... c'est du Mack. Nous sommes mackés,⁴ — деди ва гапни жуда қойил қилганига ва бу гап энди оғизма-оғиз бўлишига ишониб сўзини тамом қилди.

¹ французларнинг ўқ отаётганликларини кўрадиу, лекин душманга қарши ўт очишини эсидан чиқарлиб қўяди.

² Бу ниҳоят даражада усталик. Князь Ауэрсперг жаҳли чиқиб сержантни қамоққа буюради. Йўқ, бу кўпrik воқеаси ажаб бир воқеа, десам xўп денг. Буни аҳмоқчилик ҳам деб бўлмайди, разиллик деб ҳам бўлмайди...

³ Бу балки хиёнатdir.

⁴ Йўқ, бу саройни жуда нокулай аҳволга қўяди. Бу хиёнат ҳам эмас, разиллик ҳам эмас, аҳмоқчилик ҳам эмас. Бу — Ульмининг ўзи, бу макчилик. Биз маклашибик.

Шу дамгача пешонасида тўпланиб турган ажинлар унинг ўз гапидан ўзи мамнун бўлганига ишора ўлароқ, дарҳол йўқолди ва у хиёл кулимсираб тирноғига қаради.

— Қаёққа? — деди у ўрнидан туриб, ўз бўлмасига томон кетаётган князь Андрейга қараб.

— Мен кетаман.

— Қаёққа?

— Армияга.

— Яна икки куни турмоқчи эдингиз-ку?

— Энди, ҳозир кетмоқчиман.

Князь Андрей хизматкорга йўл ҳозирлигини кўришини буюриб, ўз бўлмасига кириб кетди.

— Биласизми, дўстим,— деди Билибин унинг кетидан кириб,— мен сизнинг тўғрингизда ўйлаб кўрдим. Нима қиласиз бориб?

Айтган гапи рад қилиб бўлмайдиган эканлигига ишора ўлароқ, юзидаги ажинлар буткул йўқолди.

Князь Андрей суҳбатдошига анқайиб қаради-да, ҳеч нима демади.

— Нима қиласиз бориб? Биламан, армия хавф-хатар остида қолган бир вақтда етиб бориш менинг бурчим дейсиз,— *mon cher c'est de l'héroïsme*.¹

— Ҳеч ҳам,— деди князь Андрей.

— Сиз *un philosophe*² шундай бўлгандан кейин дурустроқ файласуф бўлинг, масалага иккинчи томондан қарасангиз кўрасизки, сизнинг бўйнингиздаги бурч аксинча, ўзингизни **өхтиёт қилиш**. Бу ишни бошқа ҳеч ишга ярамайдиган одамлар қилсан. Сизга ҳеч ким қайтиб келгин, леган эмас, бу ердан ҳам сизга жавоб берилгани йўқ; шундек, бўлгандан кейин бу ерда қолиб, бизлар билан нон-насиб тортган ерга боришингиз мумкин. Ольмюцга борар эмишмиз. Ольмюц жуда чиройли шаҳар. Иккаламиз тинчгина менинг коляскамда кетамиз.

— Кўйинг ҳазилингизни, Билибин,— деди Болконский.

— Мен сизга чин кўнгилдан, дўстона гапираётибман. Ўйлаб кўринг. Шу ерда қолишингиз мумкин бир вақтда қаёққаю нима учун борасиз? Сизни иккининг бири кутади (у сўл чаккасини тириштирди): ё армияга етиб бормасингиздан бурун сулҳ бўлади, ёки енгиламизу бутун Кутузов армиясининг шармандаси чиқади.

¹ бу қаҳрамонлик, азизим.

² филласуфсиз

Билибин бу дилемаси рад қилиб бўлмайдиганлигига амин бўлгани учун пешонасидағи ажинлар йўқолади.

— Мен буни ўйлаб ҳам кўролмайман,— деди князь Андрей совуқсина, лекин ичиди, «армияни қутқазиш учун бораман», деб ўйлар эди.

— Mon cher, vous êtes un héros¹,— деди Билибин.

XIII

Болконский ўша кечаси ҳарбий министр билан хайрлашиб, армиянинг қаердалигини билмагани ва Крёмс йўлида француузларнинг қўлига тушиб қолишидан хавфсирагани ҳолда жўнаб кетди.

Брюннда сарой аҳли кўч-кўронини тифиширилар ва юклар Ольмоцга жўнатилар эди. Князь Андрей Эцельдорфга яқин, рус армияси ниҳоятда тартибсиз ҳолда ва жуда тез кетиб бораётган йўлга чиқди. Ҳарбий юқ ортилган аравалар йўлда шунчалик кўп эдики, унда файтонда юриш маҳол эди. Чарчаган ва оч қолган князь Андрей казаклар бошлиғидан от билан бир одам олиб, юқ ортилган араваларни қувиб ўтиб, бош қўмондон ва ўз кишиларини қидира кетди. Армия ҳақидаги энг хунук хабарларни у йўлда эшиитди. Тартибсиз ҳолда қочиб бораётган армиянинг ахволи бу хабарни тасдиқ қиласар эди.

Князь Андрей уруш бошлаш олдидан Наполеон ўз армиясига қаратса ёзган буйргидаги» *Cette armée russe que l'or de l'Angleterre a transportée des extrémités de l'univers, nous allons lui faire éprouver le même sort (le sprt de l'armée d'Ulm)*»,²— деган сўзларни эслади ва бу сўзлар ундан буюк қаҳрамонга нисбатан ҳам ҳайрат, ҳам нағенсият ҳисси уйғотди ва ҳам шуҳрат умиди туғдирди. «Бордию ўлишдан бошقا чора бўлмасачи,— деб ўйлади,— майли, лозим бўлса, жон фидо қилишида бошқалардан қолишимайман».

Князь Андрей бош-кети йўқ, аралаш-қуралаш бўлиб кетган командаларга, юқ ортилган қатор-қатор араваларга, артиллерияга, ифлос йўлда уч-тўрт қатор бўлиб тизилиб ва бир-биридан ўзиб бораётган сон-саноқсиз ва турли туман араваларга қаради. Олдиндан, кетиндан, бутун те-

¹ Сиз қаҳрамонсиз, азизим.

² «Инглиз олтини дунёнинг у бурчидан бу ерга келтирган бу рус армиясининг бошига ўша кунни (Ульм армияси кунини) соламиз».

варак атрофдан гилдирақ, арава, замбараклар тарақлаши, отларнинг туёқ товуши, қамчиларнинг шатиллаши, «чу» деган товушлар, солдатлар, денщиклар ва офицерлар нинг сўкишлари эшлилар эди. Йўлнинг икки томонида йиқилиб қолган баъзиларининг эгар-жабдуғи олинган, баъзилариники олинмаган отлар, аравалари синиб, унинг олдида ниманидир кутиб ўтирган солдатлар, ўз командирларидан кейинда қолиб, тўп-тўп-бўлиб қишлоқта томон кетаётган ёки қишлоқдан товуқ, қўй, хашак ва нималар биландир тўлдирилган қопларни кўтариб келаётган аскарлар кўриниб қолар эди. Нишаблик ва баландлик жойларда одамлар тўпланиб қолар ва нола-фигон товушлари тўхтовсиз эшлилар эди. Солдатлар тиззадан лой кечиб, тўпларни ва юк ортилган араваларни елкалаб итаришар, қамчилар фувиллар, отларнинг туёни тойилар, қорибоғлар узилар, одамлар бақирап эди. Буларни бошқариб бораётган офицерлар аравалар орасида гоҳ олдинга, гоҳ кетинга от югуртирас, ғовур ичида уларнинг товуши зўрга эшилса ҳам бу тартибсизликни бартараф қилиш учун қанчалик ҳаракат қилганликлари юзларидан билиниб турар эди.

Болконский Билибиннинг сўзларини эслаб ичида «Voilà le cher¹ православ аскарлари» -- деб қўйди.

У шу одамларнинг биронтасидан бош қўмондон қаерда эканини сўрамоқчи бўлиб, юк ортиб кегаётган араваларнинг олдига келди. Ундан олдинда, афтидан, солдатнинг ўзи ясаган бир отлиқ колясканамо галати бир арава борар эди. Аравани солдат ҳайдаб борар, унда олдига пешгир тутилган чарм соябон остида бошини рўмол билан ўраб олган бир хотин ўтирас эди. Князь Андрей бу араванинг олдига келиб, аравакаш солдатдан бир нарса сўрамоқчи бўлган эдик, аравада ўтирган хстиннинг дод овозини эшитиб, унга қарашга мажбур бўлди. Юк ортилган араваларни кузатиб бораётган офицер бошқалардан ўтиб кетмоқчи бўлган шу аравакаш солдатни урган эди. Қамчиннинг уни араванинг пешгирига тегиб, хотин қичқириб юборди. У князь Андрейни кўриб пешгирининг остидан чиқди ва шол рўмолининг тагидан ориқ қўлини чиқариб, силкитар экан:

— Адъютант! Жаноб адъютант! — деб қичқирди.— Худо ҳаққи... ёрдам беринг... Бу қандай гап? Мен 7-ўқчи

¹ Мана севгили

полк докторининг хотини бўламан... Қўйишмаяпти. Биз кейинда қолиб ҳамроҳларимизни йўқотиб қўйдик...

— Бу ёққа юр дейман, ҳозир янчид ташлайман! — деб қичқирди ғазабланган офицер солдатга.— Бу ёққа юр дейман манжалақинг билан!

— Жаноб адъютант, ёрдам қилинг. Бу нима деган гап?— деб қичқирди хотин.

— Ўтказиб юборинг бу аравани. Хотин киши ўтирганини кўрмаётибсизми? — деди князь Андрей офицернинг олдига келиб.

Офицер унга бир қаради-ю, сўзига жавоб бермай, яна солдатга томон ўгирилди:

— Тўхтатасанми, йўқми... Қайт дейман!

— Ўтказиб юборинг, сизга айтиётубман,— деди князь, Андрей лабини қимтиб.

— Сен ўзинг кимсан? — деди бирдан офицер жон-посни чиқиб.— Кимсан ўзинг? Сен (у «сен»ни жуда писандা қилиб айтади) катталик қилма! Бу ерда мен катта, сен эмас. Торт отининг бошини,— деди яна солдатта,— янчид ташлайман.

Бу гап, афтидан, офицернинг ўзига жуда маъқул эди.

Орқа томондан:

— Бечора адъютантни боплади,— деган товушлар ёшилди.

Князь Андрей кўрдики, офицер нима деганини ўзи ҳам билмайдиган даражада дарғазаб эди. У кўрдики, аравада ўтирган доктор хотинининг тарафини оламан деб кулгига қолди, у дунёда ҳамма нарсадан ҳам кўра шундан қўрқар эди-ю, лекин унинг ички туйгуси бошқа нарсани кўрсатар эди. Офицер кейинги сўзларини айтиб ҳам улгура олмади, ғазабдан башараси қийшайган князь Андрей қамчинини ўйнатиб унинг олдига келди-да:

— Ўтказиб юборинг дейман! — деди.

Офицер қўл силтади-ю, тескари ўгирилиб кетаверди.

— Ҳамма тартибсизлик мана шунака штаб одамларидан чиқади,— деди офицер дўнгиллаб.— Билганингизни қилинг.

Князь Андрей халоскорим деб атаган хотиннинг олдиндан ерга қараганича шошиб ўтиб кетди ва бу хижолатга қўйган можарони ипидан-игнасиғача хаёлидан кечириб, бош қўмондон тушган қишлоққа қараб от қўйди.

У қишлоққа кириб отдан тушди-да, бирпастгина бўлса ҳам дам олиш, бирон нарса ейиш ва кўнглини гаш қилаёт-

ган фикрларни дурустроқ ўйлаб кўриш учун рўпара келган биринчи уйга қараб юрди. У ўша уйнинг деразаси олдига келиб, «Бу қўшин эмас, разил одамлардан иборат бир оломон», деб кўнглидаң ўтказаётганда, таниш бир овоз унинг отини айтиб ҷақириди.

У қайрилиб қаради. Кичкина деразадан Несвицкийнинг чиройли юзи кўриниб турар эди. Несвицкий ниманидир ҳузур қилиб чайнар экан, қўли билан имо қилиб уни чақириди.

— Болконский! ҳов Болконский! Сенга айтибман! Бу ёққа тезроқ келсанг-чи,— деб қичқириди.

Князь Андрей уйга кириб Несвицкий билан бир нима еб ўтирган яна бир адъютантни кўрди. Улар Болконскийни кўрибоқ, бирон янги хабар йўқми, деб сўрашди. Буларнинг юзларида Болконский ваҳима ва ташвиш аломати борлигини кўрди. Бу аломат хусусан ҳамиши кулиб турадиган Несвицкийнинг юзида очиқроқ кўринар эди.

— Бош қўмондон қаёқда? — деб сўради Болконский.

— Шу ерда, нариги ҳовлида,— деди адъютант.

— Сулҳ бўлипти, таслим бўлибмиз, деган овозалар ростми? деди Несвицкий.

— Мен ўзим сизлардан сўрамоқчиман. Мен фақат зўра шу ерга етиб олганимни биламан, холос, бошқа ҳеч нарсадан хабарим йўқ.

— Эй, биродар, бизнинг бу ердаги аҳволимизни қўявер! Макдан кулиб эдик, ўзимиз ундан ҳам баттар кунига қолаётбимиз,— деди Несвицкий,— Қани ўтир, бирон нарса есанг-чи.

— Энди, князь на арава топилади-ю, на бошқа нарса, Пёгрингиз худо билади, қаёқларда юрипти,— деди иккинчи адъютант.

— Бош квартира қаёқда?

— Цнаймда ётибмиз.

— Мен икки отнинг юкини ўзимга ортиб олдим,— деди Несвицкий,— юкларни жуда боллаб боғлатиб олганман. Багемия тоғларидан қочиб ўтсам ҳам бўлаверадиган. Аҳвол чатоқ, биродар. Ҳа, сенга нима бўлди, касалмисан, мунча этинг ўчаётпти? — деди Несвицкий князь Андрейнинг худди совуқ сув сепгандай сесканганини кўриб.

— Йўқ,— деди князь Андрей.

Шу пайт йўлда ҳалиги доктор хотини ва юк араваларини кузатиб бораётган офицер билан учрашгани эсига тушди.

— Бонг қўмондон бу ерда нима қилаётитпти? — деди князь Андрей.

— Ҳеч билолмайман,— деди Несвицкий.

— Мен фақат шуни силаманки, ҳаммаёқда расвогарчилик, расвогарчилик,— деди-ла, князь Андрей, бош қўмондон тушган уйга қараб кетди.

Князь Андрей Кутузовнинг файтони, бош қўмондон одамларининг қора терга пишган отлари ва ўзаро қаттиқ-қаттиқ гапиришиб турган казакларнинг олдидан ўтиб даҳлизга кирди. Кутузов, князь Андрей эшигтганича, дарҳақиқат кичкина бир уйда князь Багратион ва Вейротер билан ўтирас эди. Вейротер ҳалок бўлган Шмитлинг ўрнига келган Австрия генерали эди. Даҳлизда жиккәккина Козловский мирзанинг олдидаги чўиқайиб ўтирас эди. Мирза бочкачани курси қилиб, мундириининг енгини шимариб, тез-тез хат ёзар эди. Козловский ҳам кечаси ухламаган бўлса керак, жуда чарчаган кўриниар эди. У князь Андрейга қаради-ю, ҳатто бош ҳам иргамади.

— Иккинчи линия... ёздингми? — деди Козловский мирзага.— Киев гренадер полки, Подольский...

— Ёзигб етказиб бўлмаяпти, тақсир,— деди мирза Козловскийга қовоғини солиб.

Шу пайт ичкаридан Кутузовнинг нимадандир норози бўлиб қаттиқ-қаттиқ гапираётганини ва кимнингдир унинг сўзини бўлаётган овози эшитилди. Бу товушлардан, Козловскийнинг эътиборсизлик билан қараганидан, чарчаган мирзанинг беибо гапирганидан, мирза билан Козловскийнинг бош қўмондон ўтирган уйнинг даҳлизида ерда бочканинг устида ўтиришидан ва отлари тутиб турган казакларнинг дераза олдидаги қаттиқ-қаттиқ кулишларидан князь Андрей бирон катта ва қайфули ҳодиса рўй берса керак, деб ўйлади,

Князь Андрей Козловскийга берган саволларига жавоб кутар эди.

— Ҳозир, князь,— деди Козловский.— Қандай ҳаракат қилиш тўғрисида Багратионга буйруқ ёзаётимиз.

— Таслим бўлганимиз йўқми?

— Ҳеч-да, жанг қилиш тўғрисида фармон берилди.

Князь Андрей товушлар эшитилиб турган эшикка тўмон борди. У эшикни энди очмоқчи бўлганида ичкаридаги гап тинди-ю, эшик очилиб кетди ва бўсағада лўппи юзли, қийғирбурун Кутузов кўринди. Князь Андрей Кутузовга рўпара бўлиб қолди: бош қўмондоннинг биттагина соғ қў-

зидаги ифодага Қараганда, бутун ҳуши хаёли нима билан-дир банд бўлиб, ҳеч нарсани кўрмайтганга ўхшар эди. У ўз адъютантига тикка қаради-ю, уни танимади.

— Қани, тамом қилдингми? — деди у Қозловскийга.

— Ҳозир, олӣ ҳазрат.

Бон қўмондон кетидан ўрта бўйли, башараси Шарқ одамларига ўхшаш ҳали хийла ёш Багратион чиқди.

— Амрингизга ҳозирман,— деди князь Андрей конвертни берар экан, хийла баланд овоз билан.

— Ҳа, Венаданми? Яхши. Кейин, кейин.

Кутузов Багратион билан бирга эшик зинасидан чиқди.

— Хайр, князъ,— деди Кутузов Багратионга.— Худо ёр бўлсин. Илоҳим, буюк қаҳрамонликлар кўрсат.

Кутузовнинг бирданига кўнгли юмшаб, кўзига ёш келди. У чап қўли билан Багратионни ўзига тортиди-ю, узук таққан ўш қўли билан уни чўқинтириди ва лўппи юзини тутди. Багратион унинг юзидан ўлмай, бўйнидан ўпди.

— Худо ёр бўлсин,— деди яна Кутузов ва колясканинг олдига келди.— Қани, чиқ сен ҳам,— деди Болконскийга.

— Олий ҳазрат, мен шу ерда қолиб ўз бурчимни адо қилсан экан. Князь Багратионнинг отрядида қолишга ижозат беринг.

— Чиқ,— деди Кутузов Болконский тезда чиқавермаганидан кейин,— яхши офицерлар менинг ўзимга кепрак, ўзимга керак.

Булар коляскага тушиб, бир неча минут жим боришиди.

Кутузов Болконскийнинг кўнглидан нималар кечётганини қариларга хос бир зийраклик билан фаҳмлагандай:

— Бошимизга ҳали кўп ишлар тушади, бунақа ишлар кўп бўлади,— деди.— Эртага унинг отрядидан ўндан бири қайтиб келса ҳам худога шукур қиласр эдим,— деди яна Кутузов худди ўз-ўзи билан гаплашаётгандай.

Князь Андрей Кутузовнинг юзига қаради ва кўзи беихтиёр унинг Измаил жангига чаккасига теккан ўқнинг изига ва кўр бўлган кўзига тушди. «Ҳа, бу одамларнинг ҳало-кати тўғрисида бундай осойишталик билан гапиришга унинг ҳақи бор экан», деди Болконский ичиди.

— Шунинг учун ҳам мени шу отрядга юборишингизни сўрайман,— деди князь Андрей.

Кутузов жавоб бермади. У худди ҳозиргина айтган гапини эсидан чиқаргандай ўйланиб ўтирас экан. Юмшоқ коляскада тебраниб бораётган Кутузов беш минутдан кейин князь Андреяга қаради. Унинг юзидан ҳаяжондан асар ҳам

йўқ эди. У хиёл табассум билан князь Андрейдан унинг император Франц билан кўришганининг тафсилотини, Кремс воқеаси тўғрисида саройда эшигтан сўзларини ва баъзи таниш хотинлари ҳақида суриштириди.

XIV

Кутузов биринчи ноябрда разведкачисидан бутун армиясини оғир аҳволга солиб қўядиган бир хабар олди. Разведкачи француздарнинг жуда катта қўшини Вена кўпригидан ўтиб, Кутузовнинг Россиядан келаётган қўшинлар билан алоқа қиласиган йўлига қараб кетаётганидан хабар берди. Агар Кутузов Кремсда қоладиган бўлса, у вақтда юз эллик мингдан иборат бўлган Наполеон армияси бутун алоқа йўлларини тўсиб, унинг қирқ мингдан иборат ҳолдан тойганинг армиясини қуршаб олар ва Кутузов худди Макнинг Ульм атрофида тушган аҳволига тушиб қолар эди. Борди-ю, Кутузов Россиядан келаётган қўшинлар билан алоқа қиласиган йўлини ташлаб кетса, у вақтда душманнинг катта кучидан ўзини мудофаа қилиб, йўлсиз Богемия тоғлари этагига қараб кетиши ва Буксгевден билан алоқа қилиш умидидан воз кечиши керак эди. Агарда Кутузов Россиядан келаётган қўшинлар билан қўшилиш учун Кремсдан Ольмюцга борадиган йўлдан чекинса, у вақтда Вена кўпригидан ўтган француздарга дуч келиб қолиши мумкин бўлиб, унда ўз армиясидан уч баравар ортиқ бўлган ва икки томондан ўраб олган душманга қарши поход ҳолида, яъни бутун юк аравалари билан кетаётган ҳолда жанг қилишга мажбур бўлар эди.

Кутузов шу йўлдан чекинишга қарор берди.

Разведкачининг берган хабарига кўра, француздар Вена кўпригидан ўтиб, Кутузов чекинаётган йўлда (ундан юз чақиримча олдинда) бўлган Цнаймга қараб тезлик билан бормоқда эди. Цнаймга француздардан олдинроқ бориб олиш— армияни ҳалокатдан қутқазишга катта умид бошлаш, француздардан кейинроқ бориш эса армиянинг бошига Ульм кунини солиб шарманда қилиш ёки тамоман ҳалокатга дучор қилиш деган сўз эди. Лекин бутун армия билан француздардан илгарироқ етиб бориш мумкин эмас эди, чунки француздар бораётган Вена-Цнайм йўли руслар борадиган Кремс-Цнайм йўлига қараганда яқинроқ ва яхшироқ эди.

Шу хабар келган кечаси Кутузов Багратионнинг тўрт

мингдан иборат авангардини ўнг томондан тоғлар орқали Кремс-Цнайм йўлидан Вена-Цнайм йўлига юборди. Багратион бу йўлни ҳеч дам олмасдан босиб ўтиб, Вена билан Цнайм орасида тўхташи, агар французлардан илгарироқ етиб бора олса, у вақтда французларни ўша ерда иложи борича тўхтатиб туриши керак эди. Кутузовнинг ўзи эса бутун юк-аравалари билан Цнаймга қараб жўнади.

Багратион оч-яланғоч солдатлари билан йўлсиз тоғтошдан довулли кечада қирқ беш чақирим йўл босиб, аскарининг учдан бири йўлларда қолиб кетиб, Венадан Голлабрунга қараб келаётган французлардан бирнеча соат илгари Голлабрундан Вена-Цнайм йўлига чиқиб олди.

Бутун юк аравалари билан Цнаймга етиб бориш учун Кутузов яна бир кечаю бир кундуз йўл юриши керак эди, демак, Багратион армияни ҳалокатдан қутқариш учун ўзининг тўрт мингдан иборат бўлган оч-яланғоч, ҳолдан тойған солдатлари билан Голлабрунда дуч келган душман армиясини бир кечаю бир кундуз тўхтатиб туриши керак эди, лекин бу, чамаси, мумкин эмас эди. Аммо мумкин бўлмаган нарсани ғалати бир тасодиф мумкин қилди. Вена кўпригини алдамчилик билан жангсиз қўлга киргизиб мазахўрак бўлган Мюрат Кутузовни ҳам алдамоқчи бўлди. У Цнайм йўлида Багратионнинг озгина отрядини учратиб, Кутузовнинг бутун армияси шу экан, деб ўйлади. Бу армияни ҳеч шубҳасиз, тор-мор қилиш учун у Вена йўлида қолган қўшинларнинг етиб келишини кутмоқчи бўлди ва шу мақсад билан ҳар икки қўшин ҳам ўрнидан қимиirlамаслиги ва ўз вазиятини ўзгартирмаслиги шарти билан уч кунлик яраш таклиф қилди. Мюрат, ҳозир сулҳ тўғрисида музокара бўлаётитпи ва шунинг учун бекорга қон тўкилмаслиги мақсадида яраш таклиф қилаётиман, деб ишонтирмоқчи бўлди. Авантостда турган Австрия генерали граф Ностиц Мюрат элчисининг сўзига ишонди ва Багратион отряди томонга йўлни очиқ қолдириб чекинди. Иккинчи бир элчи эса сулҳ тўғрисида музокара бўлаётитпи, деб рус қўшини ёнига борди ва уларга уч кунлик яраш таклиф қилди. Багратион бунга ҳа ёки йўқ деб жавоб беролмаслигини айтиб, бу таклифни Кутузовга маълум қилигани адъютантини юборди.

Бу яраш Кутузов учун ҳолдан тойған Багратион отрядига дам бериш, юк-араваларни (буларнинг ҳаракати французлардан яширинча эди) Цнаймга томон ҳарна бир ман-**зил** илгари бостириш учун фурсат берадиган бирдан-бир

восита эди. Бу яраш таклифи армияни ҳалокатдан қутқа-зиш учун ягона ва ҳеч кутилмаган бир имконият берар эди. Кутузов бу хабарни олиши биланоқ хизматидаги генерал-адъютант Винценгеродени душман лагерига юборди. Винценгероде бу яраш таклифини қабул қилиш билангина қолмай, таслим бўлиш шарт-шароитини ҳам айтиши керак эди. Бу орада Кутузов орқада қолган бутун армияни Кремс-Цнайм йўлидан тезроқ етиб келишга шошилтириш учун адъютантларини юборди. Багратионнинг оч-яланғоч, ҳолдан тойган отряди, етиб келмоқда бўлган юк аравалари ва бутун армияни ҳимоя қилиб ўзидан саккиз баравар ортиқ бўлган душман қаршисида қимирламасдан туриши керак эди.

Кутузов ҳеч қандай мажбурият юкламайдиган бу яраш таклифи юк-аравалардан бир қисмининг ўтиб олишига имкон беради ва Мюратнинг бу хатоси тезда маълум бўлиб қолади, деб ўйлаган эди, ҳар иккиси ҳам тўғри чиқди: Голлабрундан 25 чақирим нарида, Шенбруннда турган Бонапарт Мюратнинг мактубини, яраш ва таслим тўғрисидаги лойиҳасини олиши биланоқ, Мюратнинг алданганлигини билди-ю, унга бундай деб хат ёзди:

«Au prince Murat. Schoenbrunn, 25 brumaire en 1805 à huit heuser du matin.

Il m'est impossible de trouver des termes pour vous exprimer mon mecontentement. Vous ne commandez que mon avant-garde et vous n'avez pas le droit de faire d'armistice sans mon ordre. Vous me faites perdre le fruit d'une campagne. Romper l'armistice sur-le et marchez à l'ennemi. Vous lui ferez déclarer que le général qui a signé cette capitulation n'avait pas le droit de la faire, qu'il n'y a que l'Empereur de Russie qui ait ce droit.

Toutes les fois cependant que l'Empereur de Russie ratifierai la dite convention, je ratifierai; mais ce n'est qu'une ruse. Marchez, detruisez l'armée russe... vous êtes en position de prendre son bagage et son artillerie.

L'aide-de-camp de l'Empereur de Russie est un... Les officiers ne sont rien quand ils n'ont pas de pouvoirs: celui-ci n'en avait point... Les Autrichiens se sont laissé jouer pour le passage du pont de Vienne, vous vous laissez jouer par un aide-de-camp de l'Empereur.

Napoléon¹.

¹ Шаҳзода Мюратга, Шенбрунн, 1805 йил, 25 брюмер. Эрталаб соат 8.

Норозилигимни баён қилиш учун сўз топа олмайман. Сиз менинг

Бонапартнинг адъютанти бу вахимали хатни олиб, Мюратга томон от қўйиб кетди. Бонапартнинг ўзи генералларига ишонмасдан; тайёр фаниматни қўлдан бой беришдан қўрқиб, бутун гвардияси билан жанг майдонига қараб жўнади. Тўрт минг кишидан иборат Багратион ортяди эса, бошига қандай кун келишини хаёлига ҳам келтирмай, гулхан ёкиб, кийим-кечакларини қуритиб, исиниб, уч кунлик сафардан кейин биринчи маротаба бўтқа пишириб ўтиради.

XV

Князь Андрей ахири Кутузовнинг розилигини олиб, кечки соат тўртларда Грунтга жўнаб Багратионнинг ҳузирига келди. Бонапартнинг адъютанти Мюратнинг отрядига ҳали етиб келмаган, шунинг учун жанг ҳам бошланмаган эди. Багратион отрядидагилар бу гаплардан бехабар бўлиб, сулҳ тўғрисида гапиришарди-ю, лекин сулҳ бўлишига кўзлари етмас эди. Жанг бўлиши ҳақида ҳам гапиришар, лекин бунинг ҳам яқин ўртада бўлишига ишонмас эдилар.

Багратион Болконскийни бош қўмондоннинг севимли ва ишончли адъютанти деб билиб, уни айрим эътибор ва илтифот билан қабул қилиб, бугун-эрта жанг бўлиш эҳтимоли борлигини айтди ва жанг вақтида истасангиз, менинг ҳузуримда бўлинг, истасангиз, ариергардда бўлиб чекинишни кузатиб турингки, «бу ҳам жуда муҳим иш», деди.

— Лекин бугун эҳтимол жанг бўлмас,— деди Багратион худди князь Андрейга тасалли бергандай.

Факат авангارد отрядимга қўмондонлик қиласиз, шунинг учун мен бу юрмасдан туриб, яраш таклиф қилишга ҳаққингиз йўқ. Сиз мени бу гун уруш самарасини қўлдан беришга мажбур қиласиз. Ярашин дарров бекор қилиб, душманга қарши отлапинг. Бу таслим шартномасига қўл қўйган генералнинг бунга қўл қўйишга ҳақи йўқ ва Россия императоридан бошқа ҳеч кимнинг ҳам ҳақи йўқ, деб айтинг.

Башарти Россия императори шу шартларга рози бўлса, мен ҳам рози бўламан, лекин бу бир найрангдан бошқа нарса эмас. Тезроқ рус армиясига қарши боринг, уни тор-мор қилинг... унинг юқ аравалари билан артиллериясини қўлга киргизиш ҳозир жуда қулай.

Россия императорининг генерал-адъютанти алдоқчи... Ваколат берилмаган офицернинг ҳеч эътибори йўқ... Унга ҳам ваколат берилгани үмас... Биз Вена кўпригидан ўтганимизда австриялекларни алдадаги үдик, энди император адъютанти сизни алдаяпти.

Наполеон

«Агар у ҳам штабдан фақат нишон олиш учунгина юбори-ладиган одатдаги олифталардан бўлса, ариергардда ҳам мукофот олиш мумкин, агар мен билан бўлишни истаса, майли... жасур офицер бўлса, зарур бўлиб қолади», деб ўйлади Багратион. Князь Андрей Багратионнинг сўзига жавоб бермай, топшириқ олган вақтида қаёққа боришини билиб қўйиш учун ҳозир позицияни, қўшинилар турган жойни айланиб кўришга ундан ижозат сўради. Чиройликкина, олифтагина кийинган, кўрсаткич бармоғига олмос қўзли узук таққан, француздани яхши билмаса ҳам жуда иштиёқ билан гапирадиган отряднинг навбатчи офицери князь Андреини бошлаб бормоқчи бўлди.

Теварак-атрофда худди бир нимани қидириб юргандай қовоғи солиқ, кийим-бошлари нам офицерлар, қишлоқдан эшик, скамейка, деворларнинг тахтасини кўтариб келаётган солдатлар кўринар эди.

— Буларни ҳеч одам қилиб бўлмаяпти, князь,— деди штаб офицери одамларни кўрсатиб.— Командирлар солдатларни ўз ҳолига қўйиб, мана бу ерга кириб олиб, баҳузур ўтиришади,— деди маркитант¹ чодирини кўрсатиб,— эрталаб ҳаммасини ҳайдаб юборган эдим, қаранг, яна тўпланишипти, бориб бир дўқ қилиш керак, князь. Ҳозир.

— Юриг, бирга борайлик, мен ҳам пишлоқ билан нон олмоқчи эдим,— деди князь Андрей. У ҳали нонушта қилмаган эди.

— Ҳали нега айтмадингиз, князъ? Ўзим нон-чой қилас эдим-ку.

Иккови отдан тушиб, маркитантнинг чодирига кирди. Чарчаган, юзлари қизарган бир неча офицер столлар ёнида еб-ичиб ўтиришар эди.

— Бу қандай гап ахир, жаноблар! — деди штаб офицери худди шу гапни айтавериб жонига теккандай.—Хизматни ташлаб қўйиш ярамайди. Князь ҳеч кимни қўйма, деб буюордилар. Бу қанақаси, жаноб штабс-капитан, — деди кичкинагина, афти боши кир, ориқ (этигини маркитантга қуригани бериб), пайпоқчан ўтирган ва уларни кўргач, ўринидан туриб ғайритабиий илжайиб турган артиллерия офицерига қараб.— Уят эмасми, капитан Тушин? — деди штаб-офицер,— сиз артиллериистсиз, ҳаммага намуна бўлишингиз керак эди, сиз бўлсангиз этиксиз ўтирибсиз. Шу

¹ Уруш майдонида аскарлар орасида озиқ-овқат сотиб юрувчи сдамбаққол. (Ред.)

вақтда тревога бўлиб қолса, жуда чиройли кўринасиз-да.
(Штаб-офицер кулимсиради.) Қани, ҳаммаларинг жой-
жойингизга жўнанглар,— деди пўписа қилиб.

Князь Андрей штабс-капитан. Тушинга қараб беихтиёр табассум қилди. Тушин индамасдан, оғирлигини гоҳ бир, гоҳ иккинчи оёғига солиб, катта-катта кўзлари билан маъноли мулойим боқиб, гоҳ князь Андрейга ва гоҳ штаб-офицерга савол назари билан қарап эди.

Капитан Тушин ўзининг ноқулай аҳволга тушиб қолганини ҳазил билан ёмоқчи бўлди шекилли:

— Солдатларда яланг оёқ бўлсанг, абжирроқ бўласан, деган гап бор,— деди кулимсираб ва қизариб.

Бироқ у сўзини тамом қилмасданоқ бу ҳазили ўтмаганини пайқаб, хижолат бўлди.

— Қани, жўнайверинг,— деди штаб-офицер қовоғини очмасликка тиришиб.

Князь Андрей артиллеристга яна бир қараб қўйди: унинг афт-боши жуда ғалати, ҳеч ҳарбийга ўхшамас, кишининг кулгисини қистатадиган, лекин жуда дилкаш эди. Штаб-офицер билан князь Андрей отланишиб, жўнашди.

Улар қишлоқдан чиқиб, йўлларда кетаётган ва келаётган солдатлар ва турли команда офицерини учратиб боришар экан, сўл томондан ҳозиргина тупроғи чиқарилиб ташланган янги қурилаётган истеҳкомни кўришди. Бир неча батальон солдат, изғирин бўлишига қарамасдан, кўйлакчан, худди оқ чумолига ўхшаб шу истеҳкомда ивирсимида эди: тупроқ тепанинг нариги томонида кимлардир курак билан қизил тупроқ отмоқда эди. Улар келиб, истеҳкомни кўришди, кейин ўтиб кетишид. Истеҳкомнинг орқасида дам олиб ўтирган бирмунча солдатларни кўришди. Улар бурунларини беркитиб, бу сассиқ жойдан тезроқ ўтиб кетиши учун отларини ниқташди.

— Voilà l'agrément des camps, monsieur le prince,¹ — деди навбатчи штаб-офицер.

Булар нариги томонидаги тепаликка чиқишли. Бу ердан француздар кўриниб турар эди. Князь Андрей тўхтаб, син-циклаб қарай бошлади.

Штаб-офицер энг баланд бир ерни кўрсатиб:

— Бизнинг батарея ҳу, ўша ерда турипти,— ҳалиги яланг оёқ ўтирган тентакнинг батареяси: у ердан ҳаммаёқни кўриш мумкин, юринг, князь, ўша ёққа борамиз,— деди.

¹ Лагернинг ҳиди қурсин-да, князь.

— Раҳмат, энди ўзим боравераман,— деди князь Андрей штаб-офицердан тезроқ қутулмоқчи бўлиб,— сиз ташвиш гортманг.

Штаб-офицер қолиб, князь Андрей ўзи якка кетди.

У олдинга юрган сари, яъни душманга яқинлашган сари қўшинларимизни тартибли ва руҳи баланд кўра бошлиди. Энг тартибсиз ва руҳи тушган қўшинни у эрталаб Цнаймга яқин ерда француздардан ўн чақирим берида кўрган эди. Грунтда ҳам ташвиш ва бир қадар ваҳима бор эди. Аммо, князь Андрей француздарга яқинлашган сари қўшинларимизнинг бардам ва тетиклигини кўрар эди. Шинель кийган солдатлар саф тортиб турар, фельдфебель ва рота командирлари одамларни бўлимларга ажратиб санар ва бўлимларнинг охирида турган солдатларнинг кўкрагига бармоғи билан ниқтаб қўлини кўтарар эдилар; бутун атрофга тарқалган солдатлар ёғоч ва шюхлар ташиб, ўзаро чақчақлашиб чайла ясашар, гулхан атрофига кийимли ва яланғоч солдатлар кўйлакларини, пайтаваларини қуритиб ёки этик ва шинелларини ямаб ўтиришар, қозон ва бўтқапазлар атрофига уймалашиб туришар эди. Бир ротанинг тушлиги тайёр экан, солдатлар буғланиб турган қозонга ютиниб қарашар ва ўз чайласи олдидағи хари устида ўтирган офицернинг капитенармус ёғоч косада келтириб берган овқатни татиб кўришини кутишар эди.

Бошқа бирор ароқ бор омадлироқ ротада (ароқ йўқ роталар ҳам кўп эди) солдатлар кичкина бочкани энгаштириб навбат билан тутилаётган сувдонларнинг қопқоғига ароқ қуяётган чўтириб кенг яғринли фельдфебель атрофига уймалашиб туришар эди. Солдатлар ароқни худди «банияти шифо» дегандай кўтариб бирдан ютишар ва оғизларини чайқаб, шинелларининг енги билан лабларини артиб, хурсанд бўлиб фельдфебельнинг олдидан кетишар эди. Бу одамларнинг афт-ангоридан бу иш душманнинг рӯпарасида, отряднинг кам деганда ярми қайтиб чиқмайдиган жанг олдида эмас, балки худди мамлакатнинг ичкарисида осойишта дам олишни кутиб ўтирган жойда бўлаётганга ўхшар эди. Князь Андрей мерганлар полкидан ўтиб, худди шу хилда хушчақчақлик билан овора бўлган бўлиқ йигитлардан иборат Киев гренадер полкига қарашли бир гренадер взвод олдидан чиқиб қолди. Бу взвод бошқа чайлашадан баландроқ бўлган полк командири чайласига яқин ерда бўлиб, саф тортган взвод солдатларининг олдида яланғоч бир киши ётар эди. Уни икки солдат тутиб турар,

Иккиси эса чивиқ билан яланғоч орқасига қулочкашлаб савалар эди. Қалтакланаётган одам бўкириб дод солар эди. Семиз майор солдатлар сафи олдида нари-бери юриб, унинг додига қулоқ солмасдан нуқул:

— Солдатга ўғирлик номус,— дер эди,— солдат деган ҳалол, олижаноб ва жасур бўлиши керак: ўз оғайнисининг нарсасини ўғирлаган бўлса, демак, номуси йўқ, бу абраҳ. Ур, ур!

Ҳамон чивиқнинг шартиллаб теккани, қалтакланаётган одамнинг бутун далани бошига кўтариб ёлғондакам дод солаётгани эшитилар эди.

— Ур, ур,— дер эди майор.

Ҳайрон бўлган ва ачинган ёш бир офицер бораётган адъютантга савол назари билан қараб, саваланаётган одамнинг олдидан нари кетди.

Князь Андрей олдинги линияга чиқиб, фронт бўйлаб кетди. Ҳар икки қанотдаги бизнинг аскарларимиз билан душман аскарлари ўртасидаги оралиқ анча узоқ эди-ю, лекин эрталаб элчилар ўтиб юрган ўрта бир жойи шу қадар яқин эдикки, икки томондаги аскарлар бир-бiriни баҳузур кўрар ва баҳузур гаплаша олар эди. Йккала томонда ҳам соқчиликда турган солдатлардан ташқари, яна кўп томошабинлар кўзларига ёт ва ғалати кўринган душманини томошаша қилиб туришар эди.

Гарчи соқчи солдатларга яқин келиш ман қилинган бўлса ҳам командирлар эрталабдан бери бу томошабинларни ҳайдаб қутулиша олмас эди. Худди тансиқ бир нарсани кўрсатаётгандай соқчи солдатлар энди француzlарга қарамай смена кутиб, зерикib тамошабинларни кузатишар эди. Князь Андрей француzlарни дурустроқ кўргани тўхтади.

Солдатлардан бири ўртоғига, офицер билан яқинроқ келиб француз ўқчи солдати билан нима тўғридадир жуда тез-тез гаплашаётган рус ўқчи солдатни кўрсатиб:

— Уни қара, уни қара, французчани ҳам хўп қотирап эканми, французни ҳам йўлда қолдираётити,— деди.— Қапи, Сидоров, сен ҳам бир гапир.

— Шошма, қулоқ сол, хўп қотирап эканми-al — деди французча сўзлашга уста деб танилган Сидоров.

Солдатлар кулиб кўрсатаётган одам Долохов эди. Князь Андрей уни таниб, гапига қулоқ солди. Долохов сўл қашотда турган полкидан бу ерга ўз ротасининг командири билан келган эди. Рота командири олдинга энгашиб ва

ўзи тушунмайдиган сўзниң бирон калимасини ҳам әшитмай қолмасликка тиришиб:

— Ҳа, гапир, гапир! Тез-тез гапир! У нима деяётити?— деди.

Долохов рота командирига жавоб бермасди: у француз солдати билан қизғин мунозара қилмоқда эди. Албатта, улар уруш тўғрисида гаплашаётган эди. Француз, австрия-ликларни руслар гумон қилиб, руслар таслим бўлди ва Ульмдан зўрға қочиб қутулиши, дер эди. Долохов эса, руслар таслим бўлгани йўқ, аксинча, улар французларни калтаклади, деб уқтираси эди.

— Сизларни бу ердан ҳам ҳайда десалар, ҳайдайвемиз,— деди Долохов.

— Ҳушёр бўлинглар, тағин казак-пазакларинг билан ҳаммаларингни асир олиб кетмайлик,— деди француз солдати.

Француз томошабинлар билан соқчи французлар кулиб юборишиди.

— Суворов вақтида боплаганимиздай яна боплаймиз,— деди Долохов.

— Qu'est-ce qu'il chante?¹— дели бир француз.

— De l'histoire ancienne,²— деди иккинчиси, гап илариги уруш тўғрисида бораётганини фаҳмлаб,— L'Empereur va lui faire voir à votre Souvara, comme aux autres...³

Долохов гап бошламоқчи бўлиб энди:

— Бонапарте...— деган эдик, француз аччиғи келиб унинг гапини бўлди-да:

— Бонапарт эмас, император дегин! Sacré nom...⁴— деб бақирди.

— Императорингни бошингга ур!

Долохов русчалаб солдатчасига боплаб сўкинди-ю, митигини елкасига осиб:

— Юринг, Иван Лукич,— деди рота командирига.

— Французчасига гапириш мана бунаقا бўлади,— дейишди соқчи солдатлар.— Қани, Сидоров, сен ҳам бир Сопла.

¹ Нима деб вақиллаётити ўзи?

² Эски гаплар.

³ Император Суворовларингга ва бошқаларингга ҳам кўрсатиб қўяди...

⁴ Лаънати...

Сидоров солдатларга кўз қисди-ю, французларга қараб бидирлай кетди.

— Кари, мала, тафа, сафи, мутер, каскà,— деди худди ростдан ҳам французча гапираётгандай.

— Хо, хо, хо! Ха, ха, ха! Ух! Ух! — солдатлар шундай қаҳқаҳа уриб, ичак узилди бўлиб кулишдики, буларни кўриб французлар ҳам бенхтиёр кулиб юборишиди. Шундай кулгидан кейин милтиқларнинг ўқини олиб ташлаб, ўқ-дориларга ўт қўйиб ҳамма уй-уйнга кетаверса ҳам бўладигандай туюлар эди.

Бироқ ўқланган милтиқлар, уйлар ва истеҳкомлардаги ўқ отиладиган ваҳимали тешиклар, бир-бирига қаратиб ўрнатиб қўйилган замбараклар ўша зайлда турар эди.

XVI

Князь Андрей ўнг қанот-сўл қанотгача бутун линияни айланиб, штаб-офицернинг айтишига қараганда, бутун жанг майдони кўринадиган батарея турган тепаликка чиқди. Бу ерда отдан тушиб, қатор ўрнатилган замбаракдан бирининг олдида тўхтади. Замбаракнинг олдида юриб турган соқчи тўпчи офицерни кўриб «смирно» вазиятида турмоқчи бўлган эди, лекин князь Андрейнинг ишорасидан кейин яна боягидай бир қиёмдаги зериктирадиган юришида давом этди. Замбаракларнинг орқасида тўп аравалари, ундан нарида қозиққа боғланган отлар ва артиллеристлар гулхани кўзга ташланар эди. Энг четда турган замбаракнинг чап томонидаги янги қурилган кападаи офицерларнинг қаттиқ-қаттиқ гаплашаётган овозлари эши билар эди.

Дарҳақиқат батарея турган бу тепаликдан бутун рус қўшинлари ва душман қўшинларининг ярмидан кўпи кўринар эди. Батареянинг рўпарасидаги нариги тепаликнинг чўққисида Шенграбен қишлоғи бўлиб, унинг ўнг ва сўл томонида гулхан тутунлари орасида уч ерда анчагина француз қўшинлари кўринар, афтидан, буларнинг аксари қисми қишлоқ ичидаги тепаликнинг орқасида эди. Қишлоқнинг сўл томонида тутун орасида батареяга ўхшаган бир нарса кўринарди, лекин буни дурбинсиз ажратиш қийин эди. Қўшинларимизнинг ўнг қаноти французларнинг марраси якъол кўриниб турадиган хийлагина тик тепаликка жойлашган эди. Бу тепаликка бизнинг пиёда аскарларимиз жойлашган бўлиб, нариги четидаги отлиқ аскарларимиз

куришар эди. Гушии батареяси ўрнашган ва князь Андрей мэррани кузатиб турган бу тепалик ўрта ерда бўлиб, бунинг кинас этагида бизни Щенграбен қишлоғидан ажратиб турган сой оқар, ундан нари яна тепалик бошланар эди. Сўл томондаги қўцинларимизнинг гулханлари тутаб турган ўрмонга бориб тақалар эди. Француздарнинг линиялари бизникидан кўра кенгроқ бўлиб, француздар бизни икки томондан осонгина ўраб олиши очиқ кўриниб турар эди. Бизнинг мэррамизнинг орқа томони тикка чуқур жарлик бўлиб, артиллериямиз ва отлиқ аскарларимизнинг чекиниши учун қийин жой эди. Князь Андрей замбаракка суюниб, чўнтағидан қофоз-қалам олди-да, қўшинларимиз қандай ўрнашганлигини планга чизиб олди. Багратионга маълум қилмоқчи бўлиб икки жойига қалам билан белги қўйди. У, биринчидан, бутун артиллерияни ўртага тўплашни, иккинчидан отлиқ аскарларни орқага, жарнинг у томонига ўтказишни мўлжаллар эди. Князь Андрей ҳар доим бош қўмандон билан, бирга бўлиб, аскарларнинг ҳаракатини ва амру фармонларини кузатгани, жангларнинг тасвир ва тавсифи билан машғул бўлиб ўргангани учун бўлажак жанг ҳаракатлари қандай бўлишини тахминий тарзда дарров кўз олдига келтирди. У мана шундай кутилмаган катта тасодифлар рўй беринини эҳтимол тутди: «Агар душман ўнг қанотга ҳужум қилса,— деди ўзича,— Киев гренадер полки билан Подольск егер полки то марказдаги эҳтиёт қисмлар етиб келгунча ўз мэрраларини қўлда тутиб туришлари керак бўлади. Бундай бўлган тақдирда драгуилар душман қанотга зарба бериб, улоқтириб ташлай олади. Агар душман ўртага ҳужум қилса, биз ўртадаги батареяни шу тепалика ўринатиб, унинг ҳимояси остида сўл қанотдаги аскарларимизни олиб келамизу жарликка томон эшелон-эшелон бўлиб чекинамиз», деб ўзича муҳокама қиласар эди...

У батарея ёнига келганидан бошлаб қулогига капада ўтириб гаплашаётган офицерларнинг товушлари тинмай кириб турар, лекин улар нима тўғрида гапираётганликларини сира англамас эди. Кападан эшитилаётган товушлар бирдан шундай бир таъсирли оҳанг касб этдики, князь Андрей беихтиёр қулоқ солди.

— Йўқ, азизим,— деди ёқимли ва князь Андрейга танишдай бир овоз,— мен шуни айтмоқчиманки, агар одам ўлганидан кейин нима бўлишини билса эди, ҳеч ким ўлимдан кўрқмас эди... Шундай, азизим.

Ундан кўра ёшроқ бир товуш унинг галини бўлиб:

— Кўрқсанг, кўрқмасаңг барибир ўласан,— деди.

Учинчи бир йўғон товуш иккаласининг сўзини бўлиб:

— Мунча қўрқасизлар! Э, олимлар-эй,— деди.— Сиз артиллеристлар, шунинг учун ҳам олимсизларки, ароғу закускаларингни бирга олиб юра оласизлар.

Йўғон товушли киши, пиёда аскар офицери бўлса керак, кулди.

— Ҳар қалай, қўрқади жиши,— деди Биринчи таниш товуш,— нима бўлишингни билмаганлигииг учун қўрқасан. Ўлгандан кейин руҳинг осмонга чиқиб кетади, десанг ҳам... биз ахир осмон йўқ эканлигини, бу фазо эканини биламиш-ку...

Йўғон товуш артиллеристнинг сўзини яна бўлиб:

— Қани, Тушин, бир чеким тамакингиздан беринг-чи,— деди.

«Ха, бу ўша маркитантнинг чодирида этиксиз ўтирган капитан-ку», деди мамнуният билан князь Андрей фалсафа сотаётган ёқимли товушни таниб.

— Тамаки-ку, бераман-а,— деди Тушин,— лекин ҳар қалай келаси ҳаётни билиш...— Унинг сўзи оғзида қолди.

Шу пайт осмонда чийиллаган бир товуш эштилди. Бу товуш борган сайин яқинлашиб, авж олиб, бирдан худди дами ичига тушгандай тинди-ю, тўп ўқи капанинг яқинига тушиб гумбурлади. Ер ларзага келди.

Шу он кападан ҳаммадан бурун трубасини қиёшиқ тишлаб олган пакана Тушин чиқди, унинг жиддий юзи бир оз оқаришган эди. Унинг кетидан ҳалиги йўғон товушли, барваста пиёда аскар офицери чиқди-да, йўлакай тутмаларини сола-сола ўз ротасига томон чопиб кетди.

XVII

Князь Андрей батареянинг олдида отини тўхтатиб, ўқ отилган тўпнинг оғзидан чиқсан тутунга қаради. У кенг атрофга бошдан-оёқ кўз югуртириб чиқди. У энди кўрдики, илгари тўпланиб қимирламай турган француслар харакатга келди ва чап томонда, дарҳақиқат батарея ҳам бор экан. Батарея устидаги тутун ҳали тарқалмаган эди. Отлиқ икки француз (эҳтимол адъютант бўлса) тепаликка қараб от қўйди. Адирнинг этагида душманнинг кичикроқ бир колоннаси олдинги қаторни кучайтириш учун бўлса керак, унга төмон келаётганлиги яққол кўриниб турар

эди. Биринчи отиляган ўқнинг тутуни ҳали тарқалмасдан яна бир тутун кўринди-ю, гумбурлаган овоз эшитилди. Жанг бошланиши шу эди. Князь Андрей отнинг бошини қайтариб, князь Багратионни ахтаргани орқага қараб Грунтга томон от кўйди. У от қўйиб борар экан, орқасида бирин-кетин отилаётган ва борган сайн авж олаётган тўп овозларини эшитар эди. Бизнинг артиллериямиз ҳам душманга жавобан ўқ отар эди шекилли. Пастда, элчилар ўтган ерда милтиқ товушлари эшитилди.

Лемарруя (Lemarre) Бонапартнинг даҳшатли мактубини Мюратга ҳозиргина олиб келган экан, уялиб қолган Мюрат ўз хатосини тузатиш учун қаршисидаги озгина отрядни кечгача, яъни император келгунчачёй тор-мор қилиш мақсадида дарҳол қўшинларини марказга ва ўраб олиш учун икки қанотга сурди.

«Ана бошланди!» — деди князь Андрей борган сайн қони қайнаётганини сезиб.— «Қани? Менинг Тулоним нимадан иборат бўлади!» — деб кўнглидан кечирди.

У чорак соат илгари бўтқа еб, ароқ ичиб ўтирган роталар орасидан ўтиб борар экан, ҳамма ерда шошиб-пишиб саф тортаётган ва милтиқларини олаётган солдатларни кўрар ва ҳар бир солдатнинг ҳам ўзидаи қони қайнаб ғайратга кирганини сезар эди. Ҳар бир солдат ва офицернинг юзида «Ана бошланди! Ҳам даҳшатли, ҳам кўнгилли!» — деган ифода ётар эди.

У қурилаётган истеҳкомга етмасдан ғира-шира куз оқшомида узоқдан келаётган отлиқларни кўриб қолди. От миниб олдинда келаётган одам елкасига енгиз чакмон ташлаган ва бошига барра телпак кийган эди. Бу — князь Багратион эди. Князь Андрей уни кутиб, тўхтади. Князь Багратион отини тўхтатди-да, князь Андрейни кўриб, унга бош иргади. Князь Андрей кўрганларини гапирад экан, князь Багратион ҳамон олга қараб туар эди.

«Ана бошланди!» — деган ифода ҳатто Багратионнинг унча-мунча шарсадан ўзгармайдиган бугдойранг юзида ва уйқудан қолган сингари сузилиб турган кўзларида ҳам кўриниб турар эди. Князь Андрей унинг бепарво юзига безовталик билан жуда ҳам тикилиб қарап экан, шу топда, у ҳам ўйлаётганмикан ва сезаётганмикан, бу одам нима ўйлаётган экан ва нима сезаётган экан, деб кўнглидан ўтказар эди. Князь Андрей унга қараб: «Сиртидан бундоқ кўринган бу одамнинг ичидаги умуман нима бор экан?» — деб ўзига савол берар эди. Князь Багратион князь Андрей-

нинг сўзини маъқуллаганига ишора қилиб бош иргади-ла, худди ҳозир рўй берадиган ва ҳозир унга айтилган ҳодисаларни ўзи олдиноқ билгандай, «яхши», деб айта қолди. Князь Андрей отини тез чоптириб кетганидан ҳансира бапирав эди. Князь Багратион худди шошибининг ҳожати йўқ, дегандай, салмоқлаб ўзининг Шарқ лаҳжаси билан бапирав эди. Лекин у, Тушин батареясига қараб кетаётганида отини чоптириди. Князь Андрей штаб аҳлига қўшилиб унинг кетидан кетди. Князь Багратион кетидан бош штаб офицери, князининг шахсий адъютанти Жерков, ординарец, чиройли инглизча ясатилган от мингдан навбатчи штаб офицери, урушни томоша қилгани ижозат олган граждан чиновники аудитор борар эди. Барваста, юзи лўппи, отнинг устида силкиниб атрофга тиржайиб қараб бораётган аудитор гусарлар, казаклар, ва адъютантлар орасида ўзининг кигизга ўхшаган шинели, остидаги немисча эгари билан ғалати кўринар эди.

— Бу киши урушни томоша қилмоқчи,— деди Жерков Болконскийга аудиторни кўрсатиб.— Ҳалитдан юраги оркасига уриб кетаётитти-ю.

Аудитор Жерковнинг тегишганини ўзига бир марта бади билгандай ва худди ўзини жўрттага яна ҳам гўлроқ кўрсатмоқчи бўлгандай риёкорона тиржайиб:

— Қўйсангиз-чи,— деди.

— Trés drôle, mon monsieur prince,¹ — деди наубатчи штаб-офицер. (У князь деган сўз французчасига жуда ғалати талаффуз қилинишини билар эдию, лекин сира ўринлатиб айта олмас эди.)

Улар Тушин батареясининг олдига энди келишган эдикни, шу чоғ булардан сал нарироққа тўп ўқи тушди.

— Нима у тушган? — деди аудитор тиржайиб.

— Француз ёнғоғи,— деди Жерков.

— Ёнғоқ отишар экан-да? — деди аудитор.— Буни қаранг-а!

Аудитор бу гаплардан жуда маза қилгандай буткул тарвайиб кетди. У ҳали гапни тугатар-тугатмас, яна бир ўқ фувиллаганича келиб, худди суюқ бир нарсага тушгандай шалоплаб кетди. Аудитордан кейинда, унинг ўнг томонида бораётган казак от-поти билан ерга қулади. Жерков билан наубатчи штаб-офицер эгар устида энгашиб отнинг бошини буришди. Аудитор казакнинг рўпарасида тўх-

¹ Жуда қизик, жаноб князь.

таб, унга тикилганича қараб қолди. Казак ўлган, от ҳануз жон бермоқда эди.

Князь Багратион кўзини қисиб, орқасига қаради-да, одамларнинг тўзиб қолганига сабаб бўлган нарсани кўриб, худди: «Шунаقا арзимайдиган нарсалар билан ҳам овора бўладими киши», дегандай, бепарволик билан юзини ўғирди. У ўткир чавандозларга хос бир ҳаракат билаи огини тўхтатди-ю, салгина энгашиб, чакмонига илиниб қолган қиличини тузатди. Унинг қиличи қадимий қиличлардан бўлиб, ҳозирги қиличларга ҳеч ўҳшамас эди. Князь Андрей Италияда Суворов Багратионга ўз қиличини қандай тақдим қилганлиги тўғрисидаги ҳикояни эслади ва бу хотирот шу пайт унга жуда яхши туюлди. Улар ҳали Болконский жанг майдонини кузатган тепаликдаги ўша батареянинг олдига боришиди.

— Бу кимнинг ротаси? — деб сўради Багратион ўқ-дори қутилари олдида турган фейерверкердан.

У: «Кимнинг ротаси?» — деб сўраган бўлса ҳам аслида: «Ҳалитдан юракларинг пўкиллаётитпими?» — демоқчи эди. Фейерверкер буни фаҳмлаб олди.

Сап-сарик, иззини сепкил босган фейерверкер «смирно» туриб, беланд овоз билан:

— Калитаи Тушиннинг ротаси, жаноб олийлари,— деб жавоб берди.

— Ҳа, ҳа,— деди Багратион ниманидир ўйлаб, сўнгра тўп аравалари олдидан ўтиб, энг четдаги тўпнинг олдига борди.

У келиши биланоқ, тўп гумбурлаб, унинг ва ёнидаги одамларнинг қулоғини қоматга келтирди ва тўини бирдан чулғаб олгаи тутуви орасида шошиб-пишиб зўр бериб тўпни аввалги жойига итараётган артиллеристлар намоён бўлди. Қенг елкали, норғул, тўп тозалайдиган чўтка кўтарган биринчи номер солдат бир сакраб ўзини фидиракнинг олдига олди. Иккичи номер солдат қўллари қалтираб, тўпнинг оғзига ўқ солар эди. Бир оз буқчайган пака-нароқ офицер Тушин тўпнинг пишангига қоқиниб, генерални кўрмасдан, кўзини кичкина қўли билан қоплаганича олдинга югуриб чиқди.

У ингичка товушини кичкина гавдасига келишмайдиган бир тарзда йўғон қилишга ҳаракат қилиб:

— Яна икки чизиқ юқорироқ олгин, худди ўзига тегади,— деб қичқирди.— Иккичи,— деб чийиллади.— Титигини чиқар, Медведев!

Багратион уни олдига чақирди. Тушин ҳарбийларча эмас, худди фотиҳа берадиган руҳонийдай, уч бармоғини шапкасининг соябонига юйиб, генералнинг олдига келди. Тушинга сойликни тўпга тутиш топширилган бўлса ҳам у тепаликдан кўриниб турган Шенграбен қишлоғини ёнди-радиган ўққа тутмоқда эди, чунки бу қишлоқдан сал пастроқда кўпгина француз аскарлари харакат қилмоқда эди.

Тушин ҳеч ким қаерга ва қанақа ўқлар отишни буюрган эмас, лекин ўзининг яқин кўрган кишиси фельдфебель Захарченко билан маслаҳатлашиб, шу қишлоқ ёндириб юборилса яхши бўлар эди, деган қарорга келган эди. Багратион офицернинг рапортини эшитиб, «яхши», деди ю бир нарсанн ўйлаб кўраётгандай, яққол кўриниб турган жанг майдонини кўздан кечира бошлади. Француздар ўнг томондан анча яқинлашиб қолган эди. Киев полки турган тепаликнинг ётагидаги сойликдан юракни ваҳимага соладиган қасурқусур милтиқ товушлари эшитилди ва бош штаб офицери яна ҳам ўнгроқдан, драгун полкининг орқасидан бизнинг қанотимизни айланиб ўтаетган француз колоннасини кўрсатди. Чап томон ўрмонзор эди. Князь Багратион ўртадаги икки батальонни ёрдам учун ўнг томонга юборишини буюрди. Бош штаб офицери, агар бу икки батальон бу ердан кетса тўплар ҳимоясиз қолажагини айтган эди, князь Багратион ўнга хўмрайиб қарадио, индамади. Князь Андрейнинг назарида бош штаб офицерининг гапи тўғри бўлиб, дарҳақиқат, бунга қарши бир нима дейишнинг ўрни йўқ эди. Лекин шу пайт, сойликда турган полк командирининг адъютанти, француздарнинг жуда катта кучи пастдан келаётгани, полк жаиговар сафи бузилиб Киев гренадерлар полкига томон чекинаётгани ҳақида хабар келтирди. Князь Багратион полкнинг ўша томонга чекинганини маъқуллаганига ишора қилиб, бош иргади. У отини битта-битта қадам ташлатиб, ўнг томонга борди-да, француздарга атака қилиш тўғрисида буйруқ бериб, адъютантини драгун полкига юборди. Бироқ юборилган адъютант ярим соатдан кейин, драгун полкининг аллақачон жарликнинг у томонига чекингани ҳақида хабар олиб келди. Француздар унинг полкнини қаттиқ ўққа тутган экан, полк командири одамлар бекорга нобуд бўлмасин, деб аскарларини ўрмонга киргизиб юборипти.

— Яхши! — деди Багратион.

У батареянинг олдидан энди жўнаган эдики, сўл томондаги ўрмондан ҳам милтиқ овоздлари эшитилди: князъ

Багратион сўл қанот узоқ бўлгани учун ўзи бормай, Жерковни юбориб, ўша Браунауда полкни Кутузовнинг кўригидан ўтказган кекса генералга ўнг қанотимиз душманни узоқ тутиб тура олмаслиги эҳтимоли борлиги учун мумкин қадар тезроқ жарликнинг у томонига чекинишини тайинлади. Тушин батареяси билан уни ҳимоя қилиб турган батальон эсдан чиқиб қолди. Князь Андрей князь Багратионнинг командирлар билан гаплашаётган гапларига ва уларга берастган амр-фармонларига диққат билан қулоқ солар экан, шуни пайқади ва шунга ҳайрон бўлдики, князь Багратион ҳеч қандай буйруқ бермай, фақат заруран, тасодифан, ундан ижозатсиз айрим командирларнинг ихтиёри билангина қилингган ишларни маъқуллаш билан гўё ўзи ҳам шундай буйруқ бермоқчи бўлганлигини кўрсатмоқчи бўлар эди. Князь Андрей шуни ҳам пайқадики, гарчи бўлаётган ишлар тасодифий ва бошлиқнинг ихтиёридан ташқари қилинаётган бўлса ҳам князь Багратионнинг шу ерда ҳозир бўлишининг ўзиёқ катта фойда етказар эди. Асабийлашган командирлар Багратионнинг олдига келганда босилишар, солдатлар билан офицерлар унга баланд овоз билан салом беришар эди; у ҳозир бўлган жойда солдатларнинг руҳи кўтариilar ва афтидан, унинг олдидага ўзининг жасурлигини кўрсатишга ҳаракат қилишар эди.

XVIII

Князь Багратион ўнг қанотимизнинг энг баланд жойига чиқди-ю, кейин қасур-қусур ўқ товушлари эшитилаётган жарга томон туша бошлади. Бу ерда порох тутунидан ҳеч нарса кўринмас эди. Ўлар жарга тушиб борган сари, тутун қуюқлашиб ҳеч нарса кўринмаса ҳам, лекин ҳақиқий жанг майдони яқинлацаётганлиги кўпроқ билинар эди. Йўлда ярадорлар кўрина бошлади. Бошидан ўқ еган яланг бош бир солдатни икки солдат қўлтигидан кўтариб олиб борар эди. Ярадор хириллар ва тупурагар эди. Ўқ унинг оғзи ёки томонига теккан бўлса керак. Яна бир ярадор қуролсиз, ўзи якка, бардам қадам ташлаб ҳозиргина ўқ теккан ва шинелига қон шовуллаб оқаётган қўлини силкиб-силкибвойвойлаб келмоқда эди. Унинг афти азоб чекаётгандан ҳам кўра, кўпроқ кўрқсанга ўхшар эди. У ҳозиргина ўқ еган эди. Князь Багратион штаб аҳли билан йўлни кесиб ўтиб, сойликдан пастга туша бошлагандага ёнбагирликда ётган бир неча солдатни кўрди, яна бир тўп солдат учради, уларнинг

иичида ярадор бўлмаганлар ҳам бор эди. Солдатлар ҳансираб тепаликка чиқиб боришар, генерални кўриб ҳам қўлларини силкитиб қаттиқ-қаттиқ гапиришар эди. Пастликдан тутун иичида қатор бораётган солдатларнинг кулранг шинеллари кўрина бошлиди ва офицер Багратионни кўриб, кетиб бораётган солдатларни қайтармоқчи бўлиб, уларнинг кетидан чопиб қичқирди. Багратион унда-бунда ўқ отилиб, қичқириқ ва команда товушларини босиб турган солдатлар сафига қараб борди. Ҳаммаёқни порохдан қорайиб кетган, ўзлари файратга кирган эди. Бири сумба урар, иккинчиси милтиқга дори солар ва сумкалан ўқ олар, учинчиси милтиқ отар эди. Лекин ер-кўкини босиб кетган тутунни шамол олиб кетмаганлиги учун улар кимга қараб ўқ отаётганини билиб бўлмас эди. Тез-тез ғуенллаган ва чийиллаған товушлар эшитилар эди. Князь Андрей тўпланиб турган солдатларга яқинлашар экан: «Бу нима экан? — деди ўзича,— Олдинги қатор десам, тўпланиб туришипти! Атака қиляпти десам, қўмирлашмаётитпи: ўзини мудофаа қилгани тўпланишган десам, туришлари хотўғри».

Полк командири бўлмиш озғин, кўринишда заифгина, қовоғи кўзининг ярмидан кўпини қоплаб, уни эзгу бир қиёфага киргизган чол мулоим табассум билан князь Багратионнинг олдига келди ва уни худди азиз меҳмонидай қарши олди. У князь Багратионга ўз полкига қарши французларнинг отлиқ аскарлари атака қилганини ва бу атака қайтарилган бўлса ҳам, лекин полк солдатларнинг ярмидан кўпи нобуд бўлганини билдириди. Полк командири полкида бўлган ҳодисага ўзича ҳарбий ном бериб, атака қайтарилди деди, лекин шу ярим соат давомида полкида нима ҳоллар рўй берганини ўзи ҳам билмас ва полки французларнинг атакасини қайтардими ёки атака натижасида тор-мор бўлдими -- буни аниқ айтольмас эди. У бошида фақат шуни билдики, бутун полкка замбарак ўқи ёки гранатлар ёғилиб, одамларга тега бошлиди ва кейин кимдир «отлиқлар» деб қичқирди-ю, бизнинг солдатларимиз ўқ ота бошлиди. Улар шу вақтгача аллақачон кетиб қолган отлиқ аскарларга эмас, балки сойликда пайдо бўлиб, бизнинг аскарларимизни ўқча тутаётган француэ пиёда аскарларига қараб отишмоқда эди. Князь Багратион худди бу нарсалар кўнглидагидай бўлганига ва шундай бўлишини кутганига ишора қилиб, бош иргади. У адъютантга қараб адирдан олтинчи ўқчи полкининг ҳали йўлда учраган икки батальонини олиб

келишини буюрди. Князь Андрей шу пайт князь Багратионнинг юзида пайдо бўлган ўзгаришни кўриб, ҳайратда қолди. Унинг юзи худди иссиқ кунда ўзини сувга ташламоқчи бўлиб, сувга томони сўнгги қадамни босаётган кишининг юзидек бир фикр ва зўр қатъиятни ифода қиласр эди. Кўзлари ҳам илгариgidай нурсиз, уйқудан қолган кишининг кўзидаи эмас, ўзини чуқур фикр қилаётгандай кўрсатишга ҳам ҳаракат қилмас: у ҳамон боягидай осойишта ва салмоқли ҳаракат қилса ҳам қарчигайники сингари ўткир кўзлари ҳеч нарсада тўхтамай ўйнар ва бир қадар нафратомуз олга боқар эди.

Бу ер жуда хавфли бўлганлиги учун полк командири князь Багратионнинг бу ердан кетишини сўраб ёлворар эди. «Шундоқ қилинг, жаноби олий, худо ҳақзи! — деди бошқа томонга ўгирилган штаб-офицерга сўзимни қувватла, дегандай қараб.— Мана кўрдингизми». У атрофда тинмай гувиллаб, чийиллаб турган ўқларга ишора қилди. У қўлига болта олган хўжайнинг «биз ўрганиб қолганмиз, қўйинг, сизнинг қўлингиз қаваради», деяётган хизматкордай ёлвориб, ворланиб гапирап эди. У гўё ўзига ўқ тегмайдигандай гапирап ва унинг ярим ёпиқ кўзлари бу сўзларини яна ҳам ишонарлироқ қилиб кўрсатар эди. Штаб-офицер ҳам полк командирининг сўзига қўшилди, лекин князь Багратион уларнинг сўзига жавоб бермай, келаётган икки батальонга жой бериш учун ўқ отишни тўхтатиб, ўрин бўшатишни буюрди. У гапираётган вақтида бирдан қўзғалган шамол жарни қоплаб турган тутунни чап томонга олиб кетди-ю, рўпарадаги адир ва ундан шу томонга қараб келаётган француздар баралла кўриниб қолди. Ҳамма бирдан паст-баланд адирдан иланг-биланг бўлиб, биз томонга тушиб келаётган француз колоннасига тикилиб қолди. Солдатларнинг пахмоқ шапкаларини очиқ кўриш, офицерларни солдатлардан фарқ қилиши мумкин бўлиб қолди: байроқларнинг тирпираб солига урилиши кўриниб турар эди.

Багратионнинг штаби аҳлидан кимдир:

— Келишини қара-я! — деб қўйди.

Колоннанинг боши жарга тушди. Тўқиниш бу томондаги ёнбағирликда бўлиши керак эди...

Жанг қилган полкимизнинг қолган-қутгани шошиб пишиб сафланди-ю, ўнг томонга қараб кетди: уларнинг ўрнига битта-яримта қолган солдатларни ҳайдаб, олтинчи ўқчи полкнинг икки батальони келиб ўрнашди. Булар ҳали

Багратионга яқинлашмасданоқ уларнинг бараварига ташлаётган оғир қадам товушлари эшитилиб туар әди. Кулча юзли, барваста, Тушин батареяси турган тепаликдаги ўша кападан югуриб чиқкан рота командири сафнинг чап томонидан, Багратионнинг яқинроғидан тиржайганича қадам ташлаб борар, у, афтидан, шу топда бошлиқларнинг олдидан боплаб қадам ташлаб ўтишдан бошқа ҳеч нарсани ўйламас әди.

У йўғон оёқларини худди ерга теккизмагандай енгиленгил одим отиб, ўэини «смирно» вазиятида тутишдан ҳеч қийналмай, шу енгил ҳаракати билан оғир-оғир қадам ташлаб кетаётган солдатлардан ажралиб, ҳарбийларга хос ғурур билан борар әди. У ёнига яланғоч ингичкагина қилич (қуролга ҳам ўхшамайдиган эгри бир қиличча) осиб олган, гоҳ бошлиқларга томон ва гоҳ бутун гавдаси билан ўгирилиб, лекин қадамини янглиширмасдангина орқасига қарап әди. У бошлиқларнинг олдидан жуда боплаб ўтишга жон-жаҳди билан тиришаётганга ва буни қойил қилаётганлигини ҳис қилиб, ўзи ниҳоятда хурсанд бўлётганга ўхшар әди. У худди ҳар қадамда ўзича «Левой... левой... левой...» — деяётганга ўхшар, буюм халта, яроқ аслаҳадан оғирлашиб қатор бораётган ва бир-бирига ўхшамаган, лекин ҳаммасининг ҳам юзида жиддият бўлган бу юзларча солдатнинг ҳар бири ҳам шу мақомда қадам ташлаб, ичида «левой... левой... левой...» — деб бораётгандай туюлар әди. Семиз майор ҳансираф ва ҷалакам-ҷатти қадам ташлаб, йўл бўйидаги бутани айланиб ўтди: кейинда қолган солдат энтикиб, лапашанглигидан, орқада қолганидан қўрқиб лўқиллаганича ротага етиб олди. Тўп ўқи Багратион билан штаб аҳлининг тепасидан ғувиллаб ўтиб, баравар қадам ташлаб бораётган солдатлар колоннаси устига тушди. Рота командирининг ифтихор билан: «Сомкнис!» — деган товуши эшитилди. Солдатлар тўп ўқи тушган жойдан ниманидир айланиб ўтиши, ҳалоқ бўлганларга қараб кейинда қолган новча, кекса, нишонли унтер-офицер чопқиллаб сафига етиб олди-ю, бир иргиб оёғини бошқаларга тўғрилаб, жаҳл билан яна орқага қараб қўйди. Таҳликали бир қиёфада гурсиллаб ерга тушаётган қадам товушлари орасидан «Левой... левой... левой...» — деган садо эшитилаётгандай туюлар әди.

— Офарин, йигитлар! — деди князь Багратион.

Сафлардан «Хизматга тайёрмиз... жаноб...» деган садо эшитилди. Сўл томонда бораётган қовоғи солиқ солдат қич-

қириб ўтар экан, худди: «Ўзимиз биламиз», дегандай қилиб, Багратионга қаради; яна бир солдат, қарасам кейинда қоламан, деб қўрқандай, қарамасдан, оғзини катта очиб қичқириб ўтди.

Тўхташ ва буюм халталарини елкадан тушириш тўғрисида буйруқ берилди.

Багратион ҳозиргина олдиdan ўтган солдатлар сафини айланиб ўтиб, отдан тушди. У отининг жиловини казакка тутқазиб, чакмонини ечиб берди. Кейин оёқларини ростлаб, бошидаги телпагини тузатиб қўйди. Олдинда офицерлари келаётган француслар колоннасининг боши адирнинг этагида кўринди.

Багратион баланд кескин товуш билан:

— Худо ёр бўлсин! — деб солдатлар сафига қайрилиб бир қаради-ю, кейин сал-сал қўл ташлаб, худди пнёда юргани қийналётгандай одим отиб, паст-баланд ердан олға қараб кетди. Князь Андрей Багратионни қандайдир бир зўр куч олға олиб бораётганини сезиб терисига сифмай кетди¹.

Француслар яқинлашиб қолган эди: Багратионнинг ёнида бораётган князь Андрей францусларнинг елкадан тортиб боғланган қайишларини, қизил эполетларини барагла кўрар, ҳатто уларнинг юзларини бир-биридан ажратса олар эди. (У кекса бир француз офицери майиб оёғини судраб, буталарни ушлаб тепаликка зўра чиқиб бораётганини барагла кўрди). Князь Багратион бошқа ҳеч қандай буйруқ бермасдан, индамаганича сафнинг олдида борар эди. Бирдан француслар сафидан битта ўқ чиқди, унинг кетидан яна битта, яна... ва уларнинг бузилган сафидан тутун кўтарилиб, қасир-қусур бошланиб кетди. Бизнинг одамлардан бир неча киши, шу жумладан, ифтихор билан шахдам қадам ташлаб бораётган кулча юзли офицер ҳам қулади. Француслар томонидан биринчи ўқ чиқиши биланоқ, Багратион орқасига қаради-ю, «Ура!» — деб қичқириди.

«Ура-а-а-а!» садоси бизнинг сафларни бўйлаб чўзилиб кетди-ю, аскарларимиз князь Багратиондан ва бир-бир-

¹ Тъер [руслар катта жасурлик кўрсатиши; урушда жуда кам учрайдиган ҳодиса бўлди, икки пнёда қўшин бир-бирига қарши юрдию то тўқиниш бўлгунча биронтаси ҳам ён бермади] деган ўша атака шу ерда бўлган эди. Бу ҳужум тўғрисида Наполеон эса Муқаддас Елена оролида бундай деган эди: [Бир неча рус батальони довюраклик кўрсатди].

ларидан ўтиб, ёпирилиб, сафи бузилган французларнинг кетидан гуриллашганича адир этагига қараб чопишиди.

XIX

Олтинчи егер полкининг ҳужуми ўнг қанотимизнинг чекинишига имконият берди. Шенграбен қишлоғини ёндириб юборишга ултурган Тушиннинг унутилган батареяси марказга қараб келаётган французларни тўхтатди. Французлар шамол гуриллатиб юборган ёнғинни ўчириш билан овора бўлганда, бизнинг аскарларимиз бундан фойдаланиб, чекинишиди. Марказдаги аскарларимиз жарликдан жадал ҳаракат билан тўполон қилиб ўтишиди, шундоқ бўлса ҳам командалар бир-бирига аралашиб кетмади. Лекин Лани бошчилигидаги французларнинг катта кучи айни вақтда ҳам атака қилгани ва ҳам ўраб олгани натижасида Азов ва Подольск пиёда аскарлар полки ҳамда Павлоград гусарлар полкидан иборат бўлган чап қанотимиз тўзиг кетди. Багратион чап қанотимизнинг генерали олдига Жерковни юбориб, тезда чекинишни буюрди.

Жерков қўлини шапкасининг соябонидан олмасдан, чаққонлик билан отини буриб чопиб кетди. У Багратиондан кўп ҳам узоққа кетмасдан дармони қуриди. У ваҳимага тушиб, хатарли жойга боргани оёғи тортмади.

У чап қанотимизда турган қўшинларга етганда нарига, яъни отишма бўлаётган томонга бормай, генерал ва бошлиқларни шу атрофдан, улар бўлмайдига жойлардан ахтарди ва шунинг учун буйруқни етказа олмади.

Чап қанотнинг қўмандонлиги унвон жиҳатидан катта, яъни генерал бўлганлиги учун ўша Браунауда полкини Кутузов кўригидан ўтказган, Долохов солдат бўлиб хизмат қилган полк командирига топширилган эди. Энг чап қанотнинг қўмандонлиги эса Ростов хизмат қилаётган Павлоград полкининг командирига топширилган эди, шунинг орқасида англашилмовчилик чиқди. Ҳар иккала командир ҳам бир-биридан аччиқланган бўлиб, ўнг қанотимизда жаиг бораётган ва французлар ҳужум бошлаган бир вақтда улар бир-бирини қамситиш мақсадида мунозара билан банд эдилар. Полклар эса — гусарлар полки ҳам, пиёда аскарлар полки ҳам урушга дуруст тайёр эмас эди. Полкларнинг солдатидан тортиб то генералигача ҳеч ким уруш тўғрисида ўйламай, тинч вақтдаги ишлар билан бемалол машғул

бўлиб, отлиқлар от боқиши, пиёдалар ўтиш қилиш билан
банд эди.

Асли немис бўлган гусар полковниги генерал юборган
адъютантга:

— Мен полковник, у генерал,— деди жаҳлдан қизарип,— нима қилса қилаверсин! Мен гусарларимни қурбон қилмоқчи эмасман. Трубачи!.. Чал трубангни, чекинамиз.

Бироқ фурсат жуда танг бўлиб қолди. Ўнг томонда, ўртада тўп ва миљтиқ овозлари гумбурларди, Лани бошчилигидаги францууз ўқчилари тегирмонининг тўғонидан ўтиб, миљтиқ ўқи етмайдиган масофада саф торта бошлади. Пиёда аскарлар полкининг командири одатдагича гавдасини силкита-силкита қадам ташлаб, отининг олдига келди ва отини миниб қоматини баланд кўтарганича, Павлоград полки командирининг олдига кетди.

Полк командирлари ичларида бир-бирларидан жуда ачиқланган бўлсалар ҳам юзаки ҳурмат билан саломлашди.

— Ҳар қандай бўлганда ҳам, полковник,— деди генерал,— мен солдатларнинг ярмини ўрмонда қолдира олмайман. Мен сиздан сўрайман, сўрайман,— деди таъкидлаб,— марроми ишғол қилиб, ҳужумга тайёрланинг.

— Мен ҳам сўрайман, генерал, сиз бошқаларнинг ишига аралашманг,— деди полковник қизишиб. — Агар сувори бўлганингизда эди...

— Мен сувори бўлмасам ҳам рус генералиман, полковник, агар буни билмасангиз...

Полковник қизариб-кўкариб тўсатдан:

— Яхши биламан, жаноб олийлари,— деди қичкирди отини ниқтаб.— Марҳамат қилиб, олдинги қаторни бориб кўрсангиз, бу марранинг тамоман ярамаслигини билар эдингиз. Сизнинг хоҳишингизни деб мен ўз полкимни қириб ташлатаманим!

— Унча катта кетманг, полковник. Мен ўз хоҳишимни деб иш қилаётганим йўқ, бундай дейишга йўл ҳам қўймайман.

Генерал ботирлик важидан бел ушлашиб кўриш хусусида полковникнинг таклифини қабул қилиб, кўкрагини кўтарди-да, қовогини солиб, у билан бирга, худди бу баҳснифоқ олдинги қаторда, яъни ўқ ёчилиб турган жойда ҳал бўладигандай, олдинги қаторга қараб кетди. Иккovi олдинги қаторга етиб келди, уларнинг бошларидан бир-инача ўқ визиллаб ўтди, иккovi ҳам ицдамай тўхтаб қолди.

Олдиғи қаторни келиб күрішнинг ҳожати ҳам йўқ эди, чунки улар турган ҳалиги жойнимг ўзиданоқ бу бутазору жарликларда кавалериянинг иш күриши ҳам мумкин эмаслиги ва французлар чап қанотдан айланиб ўтгаётганилиги яққол күриниб туради. Генерал билан полковник, қани, ким юраклироқ экан деб худди ҳозир тенишадиган хўролар сингари бир-бирига дўғайиб туришар эди. Иккови ҳам сир бой бермади. Гаплашадиган гап бўлмагани, бир-биринииг ўқ остидан аввал сен қочдинг, дейишига баҳона топилишни истамагани учун агар шу чор орқадаги ўрмондан қасур-қусур милтиқ товуши ва бўғиқ дод-фарёд овозлари эшитилмаганда эди, иккови бир-бирининг довюраклигини синаб узоқ турган бўлар эди. Французлар ўрмонда ўтин қилаётган солдатларга ҳужум қилишган эди. Энди гусарларнинг пиёда аскарлар билан бирликда чекиниши мумкин бўлмай қолди. Уларнинг чалига томон чекинадиган йўлини французлар тўсди. Энди паст-баландлик деб ўтирасдан, йўл очиш учун атака қилиш зарур бўлиб қолди.

Ростов хизмат қилаётган эскадрон эндигина отланган эди, душман яқнилашиб қолди. Энс кўпригида воқе бўл, гандай, яна эскадрон билан душман юзма-юз келиб қолди, яна уларнинг орасида ҳаётни мамотдан ажратадиган чизиқ сингарни у томони номаълум ва қўрқинчли бўлган чизиқ-қимма турар эди. Ҳамма шу чизиқни ҳис қилас ва бундан ўтамиши-йўқми, ўтганда қандоқ ўтамиз, деган савол одамларни ҳаяжонга солар эди.

Полковник отланган эскадрон олдига келди, офицерларнинг саволларига жеркиб жавоб берди ва ўз гапини ўтказаётганини кўрсатмоқчи бўлиб, аллақандай бир буйруқ берди. Ҳеч ким тайнинли бир нарса демаган бўлса ҳам бутун эскадронда, ҳужум қилас эмишмиз, деган гап тарқалди. Саф бўлиш ҳақида команда берилди. Сўнгра қиличлар визиллаб қиндан сувурилди. Лекин ҳануз ҳеч ким ўрнидан қимирламас эди. Чап қанотда турган пиёда аскарлар ҳам, гусарлар ҳам, бошлиқлари нима қилишларини ўзлари ҳам билмаётганиларини сезишибди ва бу иккиланиш кайфияти қўшинларга ҳам ўтди.

Гусар ўртоқларидаи ҳужумнинг таърифини кўп эшитган Ростов унинг гаштини сурин пайти келганини сезиб, «тезроқ бўла қолса-чи», деб ошиқар эди.

— Худо ёр бўлсин, йигитлар,— деди Денисов баланд овоз билан,— от қўйинглар!

Олдинги сафдаги отлар ҳаракатга тушди. Грачик бoshини силкиб, ўзи юриб кетди.

Ростов ўнг томонда ўз гусарларининг олдинги сафларини кўрди. Ростов улардан анча олдинда қорайиб турган нарсани кўриб, нима эканини ажратса олмаса ҳам душман деб тахмин қилди. Узоқлардан милтиқ овозлари эши билар эди.

— Отларнинг қадами тезлатилсин! — деган команда эшишилди. Ростов Грачикнинг тобора учуб бораётганинги хис қилди.

У Грачикнинг чопқир чиқишига кўзи етган эди: ҳозир эса борган сайин вақти чоғ бўлиб борар эди. У узоқдаги якка бир дараҳтни кўзлаб қўйди. Бу дараҳт аввал узоқда, ўша даҳшатли кўринган чизиқнинг ўртасида эди, мана энди бу чизиқдан ўтишди ҳам, лекин ҳеч қандай даҳшат йўқ, аксинча, борган сайин ҳамманинг юраги дадилроқ бўлиб, руҳи кўтарилмоқда эди. Ростов қиличининг дастасини сикиб ушлар экан, бир уриб, икки бўлиб ташлайман деб ўйлар эди.

— Ур-р-а-а-all — деган садо янгради.

Ростов Грачикнинг биқинига шпорини ниқтар экан, «Қани, юрагинг бўлса, менга бир рўпара келиб кўр-чи», деди-да, отини бошқалардан ўздириб, бошини қўйиб берди. Олдинда душман кўриниб қолди. Бирдан эскадронга каттакон супурги теккандай бўлди. Ростов урмоқчи бўлиб, қиличини кўтарди-ю, лекин шу чоғ олдинда от чопиб бораётган солдат Никитенко ажralиб кетди. Ростов ўзи худди тушдагидай, ғайритабиий бир суръат билан олга бораётган бўлса ҳам жойидан қимиirlамаётгандай хис қилди. Орқасида келаётган таниш гусар Бондарчук унга ўзини уриб олди-ю, хўмрайиб қаради. Бондарчукнинг оти хуркиб, унинг ёнидан ўтиб кетди.

«Нима бўлди? Нега ўрнимдан қимиirlамайман? — Мен йиқилдим, ўлдим...» деб Ростов бир онда ўзига ҳам савол берди, ҳам жавоб. У майдонда ўзи якка қолган эди. Ҳалигина кўз олдида ҳаракат қилаётгани отлар билан гусарлар ўрнида у фақат қора еру яйдоқ саҳрони кўрар эди. У иссиқ қон устида ётар эди. «Йўқ, мен ярадор бўлибману от ўлипти». Грачик олдинги оёғи билан туришга интилган эди-ю, йиқилиб Ростовнинг оёғини босиб қолди. Отнинг бошидан қон оқмоқда, от ҳарчанд уринса ҳам ўрнидан туролмас эди. Ростов ҳам ўрнидан турмоқчи бўлган эди, қиличи эгарга илиниб қолган экан, у ҳам йиқилди. Бизнинг кўшинилар

қаёқдао французлар қаёқда—сира била олмас эди. Теварак атрофда ҳеч ким йўқ.

У оёгини отнинг остидан тортиб олиб, ўрнидан турди. «Икки қўшинни бир-биридан ажратиб турган ўша чизиқ қайси томонда қолди экан?» — деб ўзидан сўрадио бу саволга жавоб бера олмади. «Менга бирон фалокат бўлмадимикин? Шундай ҳодисалар бўлармикин? Бўлганда нима қилиш керак экан? — деди ўрнидан туриб ўзича: шу чоғ карахт бўлиб қолган чап қўлида бир нарса осилиб тургандай туюлди. Унинг панжалари ҳеч нарсани сезмас эди. У панжасига қараб ўқ теккан жойини қидирди. «Мана, одамлар келаётпти,— деди чопиб келаётган бир неча кишини кўргач, хурсанд бўлиб,— менга ёрдам беришади». Бу одамлардан олдинда кўк шинель, ғалати чарм шапка кийган, офтобда қорайиб кетган, қийғирбурун бир киши чопиб келар эди. Унинг кетидан икки киши, яна бирмунча киши чопмоқда эди. Булардан бири тушуниб бўлмайдиган ғалати бир тилда бир нима деди. Кейинда келаётган ва ўшанақа шапкалар кийган одамлар орасида бир рус гусари кўринди. Уни қўлидан ушлаб олишган, отини орқасидан етаклаб келишар эди.

«Бизнинг гусарни асир олишипти-да... Ҳа. Наҳот мени ҳам асир олишса? Булар қандай одамлар экан? — дер эди Ростов қўзларига ишонмай...— Наҳот булар французлар бўлса?» У яқинлашиб келаётган французларга қаради. Гарчи бундан бир дақиқа илгари шу французларни чопиб ташламоқчи бўлиб, от қўйиб келаётган бўлса ҳам ҳозир уларнинг яқинлашуви шу қадар даҳшатли бўлиб қолдики, у ҳатто ўз-ўзинга ишонмай қолди. «Булар кимлар? Нега чопиб келаётпти? Наҳот менинг олдимга келаётган бўлса? Наҳот чопиб менинг олдимга келаётган бўлса? Нега? Мени ўлдирганими? Мени, ҳамма яхши кўрадиган мени-я?» У онасининг, уй ичидагиларнинг, ўртоқларининг ўзига бўлган муҳаббатини эслади ва душманнинг ўлдириш нияти мумкин бўлмагандай туюлди. «Балки ўлдирап ҳам!» У қўмирламасдан, ўзининг қай аҳволга тушиб қолганини ҳам билмасдан, ўн лаҳзача туриб қолди. Олдинда келаётган қийғирбурун француз шу қадар яқинлашиб қолдики, ҳатто унинг юз қиёфасини кўриш ҳам мумкин эди. Ростов бу ёт, қизишган, найза ўқталиб, тин олмай чаққонлик билан келаётган одамнинг баширасидан қўрқиб кетди. У тўппончасини ёнидан олди-ю, французга қараб ўқ узиш ўрнига, тўппончани унга томон улоқтириб ташлади-да, дармони

етгунча чопиб, буталар орасига кириб кетди. У Энс кўпригига борганидаги шубҳа ва кураш туйғуси билан эмас, балки итдан қўрқдан қуён туйғуси билан қочди. Шу пайтда унинг кўзига фақат ёш жонию баҳтиёр ҳаётигина кўринар эди. У марзалардан иргиб, сакраб, оқариб кетган, эзгу ва ёш юзини ҳар замон орқага ўгириб қарап экан, бутун вужуди жувиллашиб гўё учиб борар эди. «Йўқ, қарамаганим яхшироқ», деб ўйлади, лекин буталарнинг олдига келганида яна орқасига қаради. Француздар кейинда қолишибди. Ростов орқасига қайрилиб қараганда олдинда йўртиб келаётган француз ҳатто секин юра бошлади ва орқасига қараб ўртоқларига бир нима деб қичқирди. Ростов тўхтади. «Йўқ, мен янгишгандирман,— деди ўзича,— улар мени ўлдирмоқчи эмасдир». Унинг чап қўли худди икки пудлик тош осилгандай оғир эди. У ортиқ югурга олмади. Француздар ҳам тўхтаб уни нишонга олди. Ростов кўзини юмиб энгашди. Йкки ўқ бирин-кетин ёнидан ғувиллаб ўтди. У бутун кучини тўплаб, чап қўлини ўнг қўлига олдию буталарга томон чопди. Бу буталар орасида рус ўқчилари бор эди.

XX

Фафлатда қолиб ўрмонда душманга дуч келган пиёда аскарлар полки ўрмон ичидан қочиб чиқа бошлади, роталар бир-бирига аралашиб, тартибсиз ҳолда чекинар эди. Қапалаги учган бир солдат урушда жуда хунук эшитиладиган: «Йўлни кесишид!» — деган беҳуда гапни айтиб қўйди ва бу ваҳима гап бирпасда ҳаммага тарқалиб кетди.

Қочиб бораётган солдатлар:

— Ўраб олишибди! Йўл йўқ! Хароб бўлдик! — деб қичқирар эдилар.

Полк командири орқа томондан ўқ товуши ва шовқин суронни эшитгани ҳамоно полкнинг даҳшатли аҳволда қолганини билди. Полк командири, мен шунча йил хизмат қилиб, бошқаларга намуна бўлиб келган, ҳеч қачон ножўя иш қилмаган бир офицер бўлдиму энди бошлиқлар олдида бўшанглик ва хато иш қилишда айланаманми, деган ваҳима билан тўнг сувори полковникни ҳам, ўзининг генераллик унвонини ҳам унугиб, хавф-хатар ва жони ҳам кўзига кўринмай, эгарнинг қошидан маҳкам ушлаб, отига қамчи бериб, ёғилиб турган ва баҳтига ёнидан ўтиб кетаётган ўқлар остида полкка қараб кетди. Унинг бирдан-бир мақсади: нима ҳодиса рўй берганини билиш, агар бирон хато

қылган бўлса, қандай қилиб бўлмасин, ёрдам бериш ва ўша
ҳатони тузатиш, йигирма икки йил йиллик хизмати давоми-
да сира гап эшитмай, бошқаларга ибрат бўлиб келиб,
эндиликда айбдор бўлиб қолмаслик эди.

У французлар орасидан эсон-омон ўтиб, ўрмоннинг
нариги томонидаги майдонга чиқди. Бу ўрмондан бизнинг
аскарларимиз қочиб ўтиб, командаға қулоқ солмасдан,
адирнинг этагига қараб бормоқда эди. Жанг тақдирини
ҳал қиласидиган руҳий иккиланиши лаҳзаси эди: тарқалиб
кетаётган солдатлар ўз командирининг сўзига қулоқ со-
лишадими ёки бир қараб қўйиб, яна қочиб кетишавера-
дими? Полк командири илгари солдатлар учун жуда даҳ-
шатли бўлган овоз билан шунча қичқирса ҳам ғазабдан
қизариб-кўкариб қиличини минг силкитса ҳам солдатлар
командага қулоқ солмай, ўзаро гаплашиб, осмонга қараб
ўқ узиб, ҳамон қочиб боришар эди. Жанг тақдирини ҳал
қиласидиган руҳий иккиланишдаги ваҳима томони зўр келди
шекилли.

Генерал қичқириқдан ва порох тутунидан бўғилиб йў-
талди-да, нима қилишини билмай тўхтаб қолди. Бутун иш
қўлидан кетгандай бўлган эди, бироқ бизнинг қўшинларга
ҳужум қилаётган французлар шу пайт тўсатдан негадир
орқага қараб қочиб, ўрмоннинг этагида ғойиб бўлиб кетди
ва ўрмонда рус ўқчилари пайдо бўлди. Бу ўрмонда якка
ғзи жанговар сафини бузмасдан турган ва ўрмоннинг че-
тидаги зовурга тушиб олиб, тўсатдан французларга ҳужум
қиласи Тимохин ротаси эди. Тимохин французларга шун-
дай астойдил ва шундай даҳшат билан ҳужум қилди, қў-
лида биттагина қилич билан душманга қараб шундай отил-
дики, французлар гангиб қолиб, қуролларини ташлаб қо-
чишиди, Тимохиннинг ёнида чопиб кетаётган Долохов бир
французни рўпарасидан ҳужум қилиб ўлдирди ва таслим
бўлган офицернинг ёқасидан ушлаб олди. Қочиб келаёт-
ган солдатлар қайтди, батальонлар тўпланди ва чап қано-
тимизни иккига бўлаёзган французлар бир нафасга орқа-
сига сурив ташланди. Резерв қисмлар уларга қўшилиб
олишиди ва қоюқлар тўхтади. Полк командири роталар
чекиниб ўтиб бораётган кўпrik оядида майор Экономов
билан турганида бир солдат келиб, унинг узангисини ушлаб
унга энгашди. Солдат кўкимтири мовутдан шинель кийган,
орқасида буюм халта бўлиб, бошида шапкаси йўқ эди,
боши боғланган ва елкасига француз ўқдони ссиб олган,
қўлида офицер қиличи **бор** эди. Унинг ранги ўчган, өғзи-

нинг таноби қочгаң, кўк кўзлари полк командирига беибо тикилар эди. Полк командири, майор Экономовга буйруқ бериш билан овора бўлса ҳам солдатга беихтиёр қаради.

— Жаноб олийлари, мана иккита ўлжа олдим,— деди Долохов француз қиличи билан ўқдонини кўрсатиб.— Мен бир француз офицерини асир олдим. Бир ротани тўхтатдим.— Долохов камоли чарчаганлигидан нафаси тиқилар, тўхтаб-тўхтаб гапирав эди.— Бутун рота гувоҳ. Эсингида бўлсин, жаноб олийлари.

— Яхши, яхши,— деди полк командири ва майор Экономовга қаради.

Лекин Долохов кетмади: боши боғланган рўмолни ечиб, социда қотиб қолган қонни кўрсатди-да:

— Бошимга найза тегиб ярадор бўлган бўлсам ҳам жанг майдонидан чиқмадим. Эсингида бўлсин, жаноб олийлари,— деди.

Тушин батареяси эсдан чиқиб кетган эди. Марказда ҳамон гумбурлаётган тўп овозларини эшитган князь Багратион жанг тамом бўлаётган вақтдагина навбатчи штаб-офицерни ва ундан кейин князь Андрейни юбориб, батарея мўмкин қадар тезроқ чекинсин, деб тайнинлади. Тушин тўпларини ҳимоя қилиб турган куч жанг айни қизиган вақтда кимнингдир буйруғи билан кетиб қолган эди, лекин батарея ҳамон отишда давом эгди ва французлар ҳимоясиз қолган тўртта тўпнинг ёлғиз ўзи бу қадар дадиллик билан ўқ отишинга қўзлари етмагани учунгина уни олишолмаган эди. Ўлар ҳатто бу батареяning гумбур-гумбур ўқ отишидан русларнинг асосий кучлари бу ерга тўпланган экан, деб тахмин қилиб, икки маротаба атака қилмоқчи бўлишиди ва икки мартасида ҳам тепаликда ҳимоясиз турган тўрт тўпнинг чочма ўқига дуч келиб, орқага қайтишиди.

Князь Багратион кетиб, орадан кўп ўтмай, Тушин Шенграбен қишлогини ёндириб юборди.

— Ўҳӯ, тўзиб кетди-ку! Қишлоққа ўт кетди! Тутунни қарагин-а! Хўп иш бўлдими! Тутунни, тутунни қара! — дейишар эди тўпчилар.

Ҳеч қандай буйруқсиз ҳамма тўплар ўша ёнаётган қишлоққа қараб ўқ отар эди. Ҳар ўқ узилганда солдатлар худди ҳаҳалагандай: «Балли! Ана бу дуруст! Ўҳӯ... қойил!» — деб қичқиришар эди. Ёнғин шамолда дарров ёйилиб кетди: Қишлоқнинг у томонидан чиқиб келаётган француз колон-

назарлари орқага қайтди, лекин французлар бу мувваффакият-сизлиқ учун ўч олмоқчи бўлгандай, қишлоқнинг ўнг томонига ўнта тўп ўрнатиб, Тушин батареясини тўпга тута бошлади.

Авж олаётган ёнғилини ва французларга отаётган ўқларнинг хато кетмаганини кўриб ёш болалардай хурсандликка берилиб кетган тўпчиларимиз бу тўпларни пайқамай қолди: булар аввал иккита ва ундан кейин яна тўртта ўқ батареянинг ўртасига тушиб, икки отни қўлатганида ўқ қутиси ташувчининг оёғини узид ташлаганидагина буни пайқашиди. Шундай бўлса ҳам тўпчиларнинг руҳи тушмади, лекин кайфиятлари бир оз ўзгарди. Ўлган отларнинг ўрнига лафетдаги ортиқча отлар қўшилди, ярадорлар четга чиқарилди, тўрт тўп ўша ўн тўпдан иборат бўлган душман батареясига қаратилди. Тушиннинг офицер ўртоғи отишма бошланганида ёқ ҳалок бўлган эди, бир соат ичидаги қирқ тўпчидан ўн етти киши сафдан чиқсан эди, шундоқ бўлса ҳам тўпчилар ҳамон бардам ва руҳан тетик эди. Булар икки маротаба пастда французлар яқин келиб қолганини кўриб, уларни сочма ўққа тутишиди.

Кичкинагина Тушин имиллаб ва бесўнақай ҳаракат қилиб хизматчисидан дам-бадам шу қилганимга яна битта чектир, деб трубка сўрар, трубканинг ўтини сочиб, олдинга чопиб чиқар ва кичкина қўлини соябон қилиб, французларга томон қарап:

— Титифини чиқаринглар, йигитлар! — дер ва ўзи тўпнинг винтини бураб, нишонни тўғрилар эди.

Муттасил гумбурлаётган тўплардан қулоғи қоматга келган ва тўп ҳар гумбурлаганда бир иргиб тушган Тушин оғзидан калта ғрубкасини қўймай, тутунда тўплар орасида югуриб, гоҳ тўпни нишонга тўғрилар, гоҳ ўқларни санаар, гоҳ ўлган ва ярадор бўлган отларни алмаштириш, қўшиш тўғрисида ингичка занф тонуш билан қичқириб буйруқ берар эди. Унинг чехраси тобора очилмоқда эди. Бирон киши ярадор ёки ҳалок бўлгандагина у афтини буриштириб юзини ўгирадар ва ўлик ёки ярадорни имиллаб кўтараётган кишиларга жаҳл билан бақирадар эди. Кўпчилиги келишган йигитлардан иборат солдатларнинг ҳаммаси (батарея ротасида ҳамма вақт солдатлар командирдан икки қарич новча-ю, икки баравар йўғон бўлади) нима қилишини билмасдан қолган ёш боладай ўз командирларига қарашар ва командирнинг юзида ифода дарҳол уларнинг ҳам юзида акс этар эди.

Гумбур-гумбур, шөвқин-сурон, иш қистов бўлиб дикқат талаб қилиши натижасида Тушин қўрқувни унуган эди, ўлиш ёки ярадор бўлиш ҳақидаги ёқимсиз фикр хаёлига ҳам келмас эди. Аксинча, у тобора тетик ва бардам бўлиб бормоқда эди. Унинг назарида душманни биринчи маротаба кўриб, биринчи ўқ узганига кўп вақтлар бўлгандаи, ҳозир турган ери кўпдан таниш ва ўзи шу ерда ўсгандаи кўринвар эди. У ҳамма нарса ёдида бўлишига, ҳамма нарсани фаҳмлағнига, бир яхши офицернинг қўлидан келадиган ҳамма ишни қилаётганига қарамай, маст ёки иситмаси ба-ланд кишининг ҳолатида эди.

Теварак-атрофда тўпларнинг гумбурлаши, душман тўп ўқларининг ғувиллаши ва урилиши, терлаб-пишиб, қизариб, шопиб ўқ отаётган тўпчилар, одамлар ва отлардан оқаётган қон, душман томонидан чиқаётган тутун (ҳар тутун чиққандан кейин тўп ўқи келиб ерга, одамга, тўпга ёки отга тегар эди) — мана шулардан ҳосил бўлган манзара унинг кўз олдида хәслий бир олам яратдики, бу олам шу пайтда унга лаззат берар эди. Душман тўплари ҳозир унинг назарида тўп эмас, балки кўзга кўринмаган кашанда дамбадам тутун чиқараётган трубка эди.

Тушин тепаликдан буралиб чиқиб шамол чап томонга, ўчириб кетган тутунни кўриб, ўзича:

— Ана, тағин пуфлади, ҳозир колток келиб тушади, қайтариб ўзига от,— дер эди у.

— Нима дедингиз, жаноблари? — деди ёнида турган фейерверкер унинг нима деганини англай олмай:

— Ҳеч, граната снарядидан... — деди Тушин.

«Қани, Матвеевна», — деди Тушин ўзича. У четда турган, жуда қадимдан қолган каттакон тўпни Матвеевна, деб тасаввур қиласиди. Тўплари олдида ивирсиётган французлар унинг кўзига чумоли бўлиб кўринар эди. Йккинчи тўпнинг биринчи номери чиройли ва пияниста солдат унинг тасавеурида *тога* эди; Тушин ҳаммадан қўпроқ ўшангага қарап ва унинг ҳамма ҳаракатини кўриб суюнар эди. Адиринниг этагида гоҳ пасайиб, гоҳ авж олаётган милтиқ товушлари унга худди бироннинг пишиллаб нафас олишидай туюлар эди. У шу товушнинг гоҳ пасайиб, гоҳ авж олишига қулоқ солар экан:

«Ўхъ, тағин пишиллаб қолди-ку», — дерди ўзича.

У ўзини новча, ниҳоятда бақувват французларга икки қўллаб тўп ўқи улоқтираётган баҳодир деб тасаввур қиласиди.

— Ҳа, Матвеевна, онагинам, бўш ҳелма! — деди тўп олдидан нари кетаётиб. Шу пайт қулоғига:

— Капитан Тушин! Капитан! — деган бегона бир товш эшишилди.

Тушин капалаги учиб, у ёқ-бу ёққа қаради. Бу Тушинни Грунтда маркитантнинг чодиридан ҳайдаб чиқазган ўша штаб-офицер эди. У нафаси тиқилиб қичқирди:

— Нима бўлди, эсингизни йўқотдингизми? Сизга чекининг, деб икки марта буюрилса-ю, сиз...

Тушин бошлиққа қўрқиб қарап экан: «Мен уларга нима қилдим экан?» — деб ўйлар эди.

— Мен... ҳеч нарсаниси... — деди Тушин икки бармогини шапкасига қўйиб.— Мен...

Бироқ полковник сўзини тамом қила олмади. Ёнгина сидан ўтиб кетган ўқ уни отнинг устида пусишига мажбур қилди. У яна нимадир демоқчи бўлган эди-ю, яна бир ўқ уни гапдан тўхтатди. Шундан кейин у бурилиб пастга қараб от кўйди-ю, узоқдан:

— Чекининг! Ҳаммаларинг чекининглар! — деб қичқирди.

Солдатлар кулиб юборишиди. Ҳаял ўтмай шу мазмундаги буйруқ билан адъютант ҳам келди.

Бу адъютант князь Андрей эди. У Тушин батареяси турган жойга келганда ҳаммадан бурун оёғи синиб лафетидан чиқарилиб қўйилган ва лафетига қўшилган отлар слудида кишинаб ётган отга кўзи тушди. Унинг оёғидан қон бурқираб оқмоқда эди. Тўп аравалари орасида бир нечта ўлик ёгар эди. Князь Андрей тепаликка чиққанида, тепасидан бирин-кетин бир нечта снаряд учиб ўтганди, унинг эти жувиллашиб кетди. Кўрқдимми, деган фикр бошига келгач, яна ўзини дадил тутди. «Мен қўрқмаслигим керак», деди-ю, тўплар орасига келиб, отидан секин тушди. Буйруқни айтди, лекин қайтиб кетмади. У тўпларни маррадан олиб, бирга кетмоқчи бўлди. У Тушин билан бирга французларнинг даҳшатли ўқи остида ўликларни оралаб юриб, тўпларни четта чиқара бошлади.

— Ҳали бир офицер келган эди, дарров қочиб кетди, сизга ўхшаган довюрак эмас экан, жаноблари,— деди фейсрвркер князь Андрейга.

Князь Андрей Тушин билан ҳеч гаплашмади. Улар, бирини бири кўргагандай, иш билан астойдил банд эдилар. Тўрт тўпдан омои қолган иккитасини аравага тиркаб (бузилган иккита тўп қолдирилди), адирнинг этагига томон

тушиб бораётган князь Андрей Тушиннинг олдига келди.

— Хайр бўлмаса,— деди князь Андрей унга қўл узатиб.

— Хайр, азизим,— деди Тушин,— хайр, яхши йигит! Соғ бўлинг, азизим,— деди Тушин нима учундир кўзларига ёш тўлгани ҳолда.

XXI

Шамол тинди, қора булутлар уфқдаги порох тутуни билан қўшилиб уруш майдони устини қоплади. Ҳаво хира-лашганидан, икки жойда бўлаётган ёнгин шуъласи янада яйқолроқ кўрина бошлади. Тўп овозлари бир оз тинди-ю лекин ўнг ва орқа томондаги милитиқ товушлари авж олиб тобора яқинлаша бошлади. Тушин ўзининг тўплари билан гоҳ ярадорлар устидан, гоҳ уларни айланиб ўтиб, зўрга ўқдан қутулиб жарга тушганда уни бошлиқлар ва адъютантлар қарши олди: булар орасида икки маротаба Тушин батареясига юборилиб ҳар икки маротаба ҳам йўлдан қайтган Жерков билан штаб-офицер ҳам бор эди. Улар ҳаммаси бир-бирига сўз бермаи, қаериа ва қандай бориши тўғрисида Тушинга буйруқ берар, уни берилган буйруқдан огоҳ қиласар, ундан койир ва унга танбеҳлар қиласар эди. Тушин эса, тўпчиларига ҳеч қандай буйруқ бермасдан, негадир ўпкаси тўлиб тургани учун гапиргани қўрқиб, ориқ отини миниб тўпларнинг кетидан борар эди. Гарчи ярадорларни ташлаб кетилсин, дейилган бўлса ҳам кўп ярадорлар аскарларнинг кетидан эргашар ва тўп аравасига чиқариб олинглар, деб илтимос қилишар эди. Жанг бошланиши олдида Тушин капасидан югуриб чиққан ўша қўркам пиёда аскар офицери қорнидан ўқ еган бўлиб, Матвеевнанинг лафетига ётқизиб қўйилган эди. Адир этагида капалаги учган бир гусар юнкер бир қўли билан ярадор қўлини ушлаб Тушиннинг олдига келди-да, лафетига чиқариб олишини сўради.

— Капитан, худо хайр берсин, қўлим контузия бўлган,— деди юнкер ёлвориб,— худо ҳаққи, юролмайман. Худо ҳаққи!

Бу юнкер, бирон уловга миндириб олинишини кўп илтимос қилгану, лекин ҳеч ким илтимосини қабул қилимаган шекилли, у қўрқиб-қўрқиб ва маъюс бир овоз билан:

— Худо ҳаққи, айтинг, чиқариб олишсин,— деб яна илтимос қилди.

— Чиқариб олинглар, чиқариб олинглар аравага,—
деди Тушин.— Ҳой, тоға, шинелни тагига солиб бер,—
деди у севимли солдатига.— Э, ярадор бўлган офицер
қани?

— Ўлиб қолди, қўйиб келдик,— деди кимдир.

— Чиқариб олинглар, ўтириңг, азизим. Шинелни со-
либ бер, Антонов.

Бу юнкер Ростов эди. У бир қўли билан йккинчи қў-
лини ушлаган, ранги ўчган, жағи худди безгак тутгандай
титрар эди. Уни ҳалиги Матвеевна деган тўп аравасига,
яъни боя ўлган офицернинг ўрнига чиқариб олишиди. Остига
солинган шинель қонга бўялган экан, Ростовнинг шими
билан қўли қон бўлди.

Тушин Ростов чиқиб олган тўп аравасининг олдига
келиб:

— Э, азизим, ярадор бўлдингизми? — деб сўради.

— Йўқ, қўлим контузия бўлди.

— Нега бўлмаса ҳаммаёғингиз қон? — деди Тушин.

Тўпчи солдат қонни шинелнинг енги билан артар экан,
худди тўпга сачраётгани учун узр сўрагандай:

— Бу ҳалиги офицердан оққан қон, тақсир,— деди.

Тўпни пиёда аскарлар ёрдами билан зўр-базўр тепаликка
чиқарниди ва Гунтерсдорф қишлоғига етганда тўхталишиди.
Қоронғи тушиб, ўн қадам наригидаги кишини таниб бўл-
майдиган бўлиб қолган эди, отишма ҳам тина бошлади.
Тўсатдан ўнг томонда жуда яқиндан яна қичқириқ ва қа-
сур-қусур ўқ узган овозлар эшитилиб қолди. Милтиқ оғзи-
дан чиққан алангаларап қоронгидаги ялт-юлт этар эди. Бу фран-
цузларнинг сўнгги ҳужуми бўлиб, қишлоқ уйларига кириб
олган бизнинг солдатларимиз бунга жавоб бермоқда эди.
Ҳамма яна қишлоқдан чиқиб кетди. Лекин Тушиннинг тўп-
ларини ўрнидан қимирлатиш қийин эди, шунинг учун тўп-
чилар, Тушин ва юнкер энди аҳволимиз нима бўлар экан,
дегандай индамай бир-бирига қараашар эди. Отишма яна
тина бошлади ва ён кўчалардан солдатлар вагир-вугур
қилиб чиқа бошлади.

— Омонмисан, Петров? — деди бири.

— Жуда бопладик, оғайнини, бопладик, энди тумшуғини
тиқмайди,— деди яна бири.

— Коп-қоронғи, французлар ўзларини-ўзлари хўп ўққа
тутниди-да! Қоронғида ҳеч нарсани кўриб бўлмайди. Сув-
ларнинг йўқми?

Французларнинг сўнгги ҳужуми қайтарилиган эди. Яна

қоп-қоронғи кечада гуриллаб бораётган пиёда аскарлар тўрт томондан ўраб олган Тушин тўплари қаёққадир юриб кетди.

Қоронғида гўё кўзга кўринмайдиган, қоп-қора дарёғовур, ғилдирак ва туёқ товушлари билан гувиллаб бир томонга қараб сўмояд эди. Бу говур ичидаги бошқа ҳамма товушлардан кўра, ярадорларнинг инқиллаши ва фифони қоронғи кечада аниқроқ эшитилар эди. Кўшинни чулгаб олган қоронғиликда уларнинг фифону ноласидан бошқа ҳеч нарса йўққа ўхшар эди. Бир оз йўл юрилгандан кейин кетиб бораётган одамлар ташвишга тушиб қолди. Оқ от мингандан кимдир бир неча киши билан ўтиб кетаётуб, бир нима деди.

— Нима деди? Қаёққа борар эканмиз? Тўхтар эканмизми? Ташаккур билдирамми? — деган саволлар ҳар тарафдан эшитилди-ю, солдингилар тўхтади шекилли, тиқилинч бўлиб кетди ва тўхтар эмишмиз, деган гап тарқалди. Лой йўлнинг ўртасида ҳамма шундайича тўхтаб қолди.

Ўт шуъласи кўринди, одамларнинг овози баландроқ эшитила бошлади. Капитан Тушин ротага амр-фармонини бериб, яра боғлаш пунктини ахтариш ёки юнкерга доктор топиб келиш учун бир солдатни юборди-да, ўзи йўл бўйидаги солдатлар ёқсан гулханга келиб ўтириди. Ростов ҳам бир илож қилиб гулханга келди. У, оғриқдан, совуқ ва намликтан худди безгак тутгандай титрар эди. Уйқу енгаётган бўлса ҳам зирқираётган қўлини қаерга қўйишини билмай, ухлай олмас эди. У кўзини тоҳ юмар, тоҳ назарида қип-қизил кўринаётган гулханга қаар, тоҳ ёнида чордана қуриб, буқчайиброқ ўтирган Тушинга назар ташлар эди. Үнинг азоб чекаётганини сезиб, ичи ачиётган Тушин унга шаҳло кўзлари билан термилар эди. Тушин жон-дили билан ёрдам беришга тайёру, лекин ноилож эканлигини Ростов сезиб турагар эди.

Теварак-атроффдан келиб-кетаётган, ўрнашаётган пиёда аскарларнинг қадам товушлари ва говурлари эшитилиб турагар эди. Одамларнинг говури, қадам товушлари, от түсқларининг лойда шапиллаши ва яқин-йироқда солдатларнинг қарсиллатиб ўтин ёриш овози тоҳ авж олиб, тоҳ сусайиб турган бир гувиллашга айланган эди.

Кўзга кўринмас дарё қоронғида энди илгаригидай оқмай, худди қаттиқ шамолдан кейин чайқалиб, мавж уриб турган денгиздай бир жойда турагар эди. Ростов ўз олдида ва теварак-атрофида бўлаётган ҳодисаларга ўшшайиб қараб

ўтиromoқда эди. Бир пиёда аскар гулхан ёнига келиб чўк-
каладиу юзини буриб, қўлини ўтга тутди.

— Майлими, жаноблари? — деди бу солдат Тушинга
қараб. — Ротамни йўқотиб қўйдим, билмайман қаёқда экан.
Жуда смон бўлди.

Гулханга солдат билан изма-из луижини боғлаб олган
бир пиёда аскар офицери ҳам келди ва араваларни ўтказиш
учун Тушиндан тўпни жиндай нари суриш ҳақида буйруқ
беришни илтимос қилди. Рота командиридан кейин гул-
ханга яна икки солдат чопиб келди: Улар аллақандай бир
этикни талашиб бир-бирини туртар ва сўкар эди.

— Аввал мен олдим эмиш-а! Сендақа чаққонни қара-ю! —
дер эди бири бўғиқ товуш билан бақириб.

Улардан кейин озғингина, ранги ўчган, бўйнига қонли
латта ўраб олган бир солдат келиб, тажанглик билан тўп-
чилардан сув сўради.

— Нима, итдай ўлиб кетайми? — деди у.

Тушин сув беришни буюрди. Унинг кетидан пиёда ас-
карлар учун олов сўраб шўх бир солдат келди.

— Бу иссиққина оловни пиёда аскарларга олиб борайин.
Яхши қолинглар, ҳамқишлоқлар. Ўт берганларинг учун
раҳмат. Фойдаси билан қайтариб берамиз,— деди чўғни
коронғида қаёққадир олиб кета туриб.

У кетгандан кейин тўрт солдат шинелда оғир бир нарса
шутарлиб, гулхан олдидан ўтиб кетди. Булардан бири қоқи-
ниб жетди.

— **Фалокатлар-эй**, йўл устига ўтин қўймаса нима қи-
лар экан,— деди дўнғиллаб.

— Ӯлпти-ку, энди олиб бориб нима қиласми? — деди
улардан бири.

— Кўйсаларинг-чи!

Улар ҳам ўлик билан коронғиликда ғойиб бўлишиди.

— Ҳа, оғриётитими? — деди Тушин Ростовга шиенр-
лаб.

— Оғриётитти.

— Сизни генерал чақираётиттилар, жаноблари. Ана
у ерда, уйда,— деди фейерверкер Тушиннинг олдига келиб.

— Ҳозир, азизим.

Тушин ўрнидан турди-да, тугмаларини солиб, ўзини
ростлаб гулхан олдидан кетди...

Тўпчиларнинг гулханига яқинроқ бир жойда маҳсус
тайёрланган уйда князъ Багратион овқат еб, баъзи бир
қисм командирлари билан гаплашиб ўтирас эди. Бу ерда

қўйининг илигини ҳафсала билан тозалаб ўтирган биткўз чол ҳам бир рюмка арақ ичиб овқат еб қип-қизариб кетган, йигирма икки йиллик хизмати давомида заррача ҳам камчилик содир бўлмаган генерал ҳам, қўлига ҳадя узук таққан штаб-офицер ҳам, ҳаммага кўзини ўйнатиб ўтирган Жерков ва ранги ўчган, лабларини қимтигандар, кўзлари чақнаб турган князъ Андрей ҳам бор эди.

Ўйнинг бир бурчига француздардан ўлжа олинган байроқ суюб қўйилган ва аудитор содда одамдай уни ушлаб кўрар ва дарҳакиқат, байроққа таажжублангандаими ёки қорни оч бўлгани учун овқатни кўриб бетоқат бўлганиданми (коса етишмас эди) — тонг қолиб бош чайқар эди. Нариги уйда драгунлар асир олган француз полковниги бор эди. Бизнинг офицерларимиз унинг атрофида тўпланишиб, уни томоша қилишар эди. Князъ Багратион айрим командирларга ташаккур билдирав ва жанг тафсилотини ҳамда берган талафотимизни суриштирав эди. Браунауда полкни кўрикдан ўтказган ўша полк командири, жанг бошланиши биланоқ ўрмондан чекиндим ва ўтин қилаётган солдатларни йиғдиму уларни ўтказиб туриб, икки батальон билан ҳужум қилдим ва найзабозлик қилиб, француздарни улоқтириб ташладим, деб маълумот берар эди.

— Биринчи батальон тўзиб қолганини кўрдиму, жаноб олийлари, йўл бўйига чиқдим-да, «буларни ўтказиб туриб, кейин батальон билан ҳужум қиласман», деб ўйладим ва шундай ҳам қилдим.

Полк командири шундоқ қилишни шу қадар истар, шундай қилолмай қолганига шу қадар афсусланар эдики, назарида бу иш худди бўлгандай кўринар эди. Балки ҳакиқатан ҳам бўлгандир? Бу тўс-тўполонда нима бўлгани ва нима бўлмаганини билиб бўлармиди?

— Шуни ҳам айтишим керакки, жаноб олийлари,— деди полк командири Долоховнинг Кутузов билан гаплашганини ва солдатликка туширилган бу йигитни кейинги маротаба кўрганини эслаб,— солдатликка туширилган Долохов менинг кўз олдимда француз офицерини асир олди, жасурлик кўрсатди.

Шу куни гусарларнинг қорасини кўрмаган ва улар қилган ишни пиёда аскар офицерларидан эшитган Жерков кўзларини жавдиратиб гапга қўшилди:

— Павлоград полкиминг атакасини мен ҳам шунда кўрдим, жаноб олийлари. Француздарнинг икки туркум аскарини янчиб ташлади, жаноб олийлари,— деди у.

Жерковдан ҳамма вақт қизиқ гаплар эшитиб ўрганган баъзи одамлар унинг гапига кулимсираши: бироқ унинг қу-ролимизнинг шон-шарафи ва бугунги жанг тўғрисида гапи-раётганини англаб, гарчи кўпчилик, Жерков ёлгон ва асос-сиз гапларни гапираётганини билса ҳам кулгидан тийилиши-ди. Князь Багратион кекса полковникка мурожаат қилди.

— Ҳаммага ташаккур билдираман, жаноблар, ҳамма қисмлар: пиёда ва отлиқ аскарлар, тўпчи қисмларимиз қаҳрамонларча жанг қилди. Нима бўлиб иккита тўп мар-казда қолдирилилти? — деди кўзи билан кимнидир қи-дириб. (Князь Багратион чап қанотдаги тўплар ҳақида су-риштирмади ҳам; чунки жанг бошланиши биланоқ бу ер-даги ҳамма тўплар ташлаб кетилганлигини билар эди.)— Мен сизни юборган эдим шекилли,— деди навбатчи штаб-офицерга қараб.

— Биттасига ўқ тегиб бузилган эди,— деди навбатчи штаб-офицер, иккинчисини эса билмадим; мен ҳамма вақт ўша ерда ишни бошқариб турган эдим, мен кетишим билан... Лекин қаттиқ отишма бўлиб турган эди,— деб қўйди яна.

Кимнидир капитан Тушин шу қишлоқнинг олдигинасида турганини ва уни айтиб келгани одам юборилганини айтди.

— Ҳа, мен сизни юборган эдим·а,— деди князь Багра-тион князь Андрейга қараб.

— Ҳа, биз олдинма-кетин борган эдик,— деди навбатчи штаб-офицер князь Андрейга мулоҳимгина табассум қилиб.

— Мен жанобларини кўрганим ўқ,— деди князь Андрей совуқинна.— Ҳамма жим қолди.

Бўсағада генералларнинг орқасидан эҳтиёт билан ўтаёт-ган Тушин кўринди. У торгина уйда генералларнинг орқа-сидан ўтар экан, ҳамма вақтдагидай катталар ҳузурида хижолат тортганидан деворга суяб қўйилган байроқнинг сопига қоқиниб кетди. Уч-тўрт киши кулиб қўйди. Князь Багратион Тушиндан ҳам кўра кулганларга, хусусан, ҳам-мадан баландроқ товуш чиқариб кулган Жеркоега қово-ини солиб сўради:

— Нима бўлиб тўп ўша ерда қолиб кетди?

Тушин салобатли бошлиқни кўргандагина ўзи тирик бўла туриб икки тўпни қўлдан бериш нақадар катта гу-ноҳ ва шармандачилик эканини тасаввур қилди. У шу дамгача шунчалик ҳаяжонда эдики, бу тўғрида ўйламаган эди. Офицерларнинг кулиши уни яна ҳам гангитиб қўйди. У Багратионнинг қаршисида туарар экан, жаги титраб, зўрга-зўрга деди:

— Бўлмайман... Жаноб олийлари... одам йўқ эди.

— Батареяни ҳимоя қилиб турган одамлардан ёрдамга чақиришингиз мумкин эди.

Батареяси ҳимоясиз қолган бўлса ҳам, лекин Тушин буни айтмади. У ростини айтса, бошқа командирга *gap tegi-shidan* кўрқиб, индамай худди имтиҳонда тутилиб, муаллимига бақрайиб қараб қолган мактаб боласидай Багратионнинг юзига тикилиб қолди. Иккови ҳам анча фурсат жим қолди. Князь Багратион, қаттиққўл бўлишни истамади шекилли, нима дейишини билмай қолди: бошқалар сўзга аралашишга журъат қила олмади. Князь Андрей ер остидан Тушинга қарап ва бармоқлари асабий бир ҳолатда қўмиirlар эди.

— Жаноб олийлари,— деди князь Андрей бирдан сўз қотиб,— сиз мени капитан Тушиннинг батареясига юборган эдингиз. Бориб қарасам, одамларнинг ва отларнинг учдан икки қисми сафдан чиқипти, иккита тўп мажақлашти, батарея ҳимоясиз қолипти.

Хаяжонланиб, лекин ўзини тутиб гапираётган Болконскийга князь Багратион билан Тушин бир хилда тикилиб қарап эдилар.

— Агар, жаноб олийлари, менга ўз фикримни айтгани ижозат берсангиз,— деди у сўзида давом этиб,— мен шуну айттар эдимки, бу кун муваффақиятга эришувимиз ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ бу батареянинг, капитан Тушиннинг ўз ротаси билан қаҳрамонларча иш кўрсатгани сабаб бўлди,— деди князь Андрей ва жавоб кутмай дарҳол ўрнидан турниб стодлан нарига ўтди.

Князь Багратион Тушинга қаради-ю, афтидан, Болконскийнинг қалтис сўзига ишонмаганини билдиргиси келмади ва шу билан бирга, унинг ҳамма гапига ишонгани кўнгли йўл бермай, Тушинга бош иргаб, кетгани ижозат берди. Унинг кетидан князь Андрей ҳам чиқди.

— Баракалла-ей, хайрият ҳам сен бор экансан, дўстим,— деди унга Тушин.

Князь Андрей Тушинга бир қаради-ю, индамасдан ўтиб кетди. Князь Андрей таъби хира ва жуда хафа бўлди. Бу ишлар унга ғалати туюлди ва унинг кутганидан жуда йироқ бўлиб чиқди.

Ростов кўз олдида кезиб юрган кўланкаларга қараб: «Булар кимлар ўзи? Нима кераги бор? Нима қилиб юрипти? Қачон булардан қутуламан?» — деб ўйлар эди. Кўлиниг оғриғи тобора кучаяр эди. Уни уйқи босар, кўз олдида

қизил алангалар ўйнар, бу товушлар, бу одамлар, ўзининг ғариблиги — булар ҳаммаси дарддай туюлар эди. Уни эзаётган, оғирлаштираётган, томирларини сугуриб олаётган, контузия бўлган қўли ва елкасининг гўштини куйдираётганлар гўё шулар — ўша ярадор ва ярадор бўлмаган солдатлар эди. Булардан қутулиш учун кўзларини юмди.

У бир лаҳзагина ўзини унуди, лекин шу бир лаҳза ичидаги жуда кўп нарсаларни туш кўрди: онасини, унинг каттакон оппоқ қўлини, Соняниг нозиккина елкаларини, Наташанинг кўзларини ва унинг кулиб туришини, ким биландир гаплашаётган Денисовни ва унинг мўйловини, Телянини, ўзининг Телянин ва Богданич билан бўлган можаросини кўрди. Бу бўлиб ўтган можаро ҳам биру бу чинқироқ солдат ҳам бир эди: мана шу бўлиб ўтган можаро билан мана шу солдат уни маҳкам ушлаб, босиб, гўё қўлини бир томонга қараб тортар эди. У ўзини булардан қутқазишга уринар, лекин булар унинг елкасини сал бўлса ҳам бўшатмасди. Улар босиб, тортиб турмаганда эди, унинг елкаси соппа-соғ ва оғримас эди; бироқ булардан қутулишнинг иложи йўқ эди.

У кўзини очиб, осмонга қаради. Тун чодири яшнаб турган чўғдан бир газгина юқорида тургандай кўринар эди. Чўғнишни шуъласида қор ўпқинлари учиб юрар эди. Тушин ҳали қайтгани йўқ ва доктор ҳам келмаган эди. Ростов ёлғиз, фақат гулханинг нариги томонида кичкина ориқ бир солдат яланғоч сариқ баданини ўтга тоблаб ўтиради.

«Менинг ҳеч кимга керагим йўқ экан,— деди Ростов ичидаги,— менга ҳеч ким қарамайди ҳам, куймайди ҳам. Мен ҳам бир вакълар уйда эдим, кучли эдим, қувноқ эдим, севгили эдим». У оҳ тортиб беихтиёр ингради.

— Ҳа, оғриётитпими? — деди кичкина солдат кўйлагини ўтга қоқиб ва жавоб кутмасдан томоғини қириб: — Бир кунда шунча одамни ишдан чиқаришди-я! — деб илова қилди.

Солдатнинг гапи Ростовнинг қулоғига кирмас эди. У чўғининг шуъласида учиб юрган қор ўпқинига қараб, Россия қишини, иссиқ уйини, бароқ пўстинини, учар чанасини, соғ-саломат юрганини ва уй ичидагиларнинг меҳр-муҳабат ва ғамхўрлигини эслади. «Нега бу ёқларга келдим!» — деди ичидаги.

Эртасига француздар қайтиб ҳужум қилишмади ва Багратион отрядининг қолдиги Кутузов армиясига бориб қўшилди.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

I

Князь Василий режаларини ҳар тарафлама ўйламай иш кўрадиган, айниқса бирорга ёмонлик қилиб мақсадига эришиш йўлини кўзламайдиган одам эди. У киборлар доирасида ошиғи олчи бўлиб, шунга ўрганиб қолган бир кибор эди. У шароитга, одамлар билан яқин-узоқлигига қараб, турли-туман режалар, мўлжаллар қилас, бу режа ва мўлжалларини дурустроқ ўйлаб кўрмаса ҳам лекин бутун туриш-турмуши шуларга боғлиқ бўлар эди. Унинг ҳамма вақт бир эмас, икки эмас, ўнлаб шунаقا режа ва мўлжаллари бўлар эдик, булардан бири энди юзага чиқмоқчидай кўринса, иккинчиси амалга ошган, учинчиси эса чиппакка чиқсан бўлар эди. Масалан, у ўзига-ўзи: «Хозир мана бу одамнинг қўли баланд, мен унга яқинлашиб, дўст бўлиб олиб, шу орқали бир ўйла нафақа олиш иложини қилай» ёки: «Мана, Пьер жуда бой йигит, бир амаллаб уни куёв қилиб, ундан ҳозир менга зарур бўлган 40 минг сўмни қарз олай», демас эди; лекин қўли баландроқ одам учраганда унинг кўнгли дарҳол мана шу одамдан фойда чиқади, дер эди-ю, князь Василий у билан мумкин қадар тезроқ яқинлашиб, беихтиёр унга тўсатдан хушомад қилиб, у билан қалин бўлиб олиб, нима керак бўлса шу тўғрида гапирав эди.

Пьер Москвада князь Василий билан ҳамма вақт бирга бўлиб, князь Василий уни ўша вақтда статский советник мартабаси билан баравар бўлган камер-юнкерликка тайинлатди ва унга мен билан Петербургга борасан ва менинг уйимга тушасан, деб туриб олди. Князь Василий ҳеч қандай муддаони кўзламагандай кўринса ҳам шундоқ бўлиши

керак, деган ишонч билан қизини Пьерга бериш учун қўлидан келганча ҳаракат қилас эди. Агар князъ Василий ўзининг режаларини олдинроқ ҳар тарафлама ўйлаб кўрганида эди, ўзидан хоҳ катта, хоҳ кичик, ҳамма билан бундай табий мумомала қила олмас ва уларга бундай жўн ва бетакаллуф муносабатда бўлолмас эди. Уни ҳамма вақт нимадир ўзидан каттароқ ва ўзидан давлатмандроқ кишиларга томон тортар ва у одамлардан қачон ва қай маҳалда фойдаланиш йўлини жуда яхши билар эди.

Яқиндагина ёлғиз ва такасалтанг бўлиб юрган Пьер бирданига бадавлат граф Безухов бўлиб қолганидан, атрофида шу қадар одам кўпайди ва шу қадар банд бўлиб қолдики, фақат кўрпага киргандагина ором олар эди, холос. У қоғозларга қўл қўйиши, ўзи нима эканлигини билмаган маҳкамалардан хабар олиши, бош мудирдан алланималарни сўраши, Москва атрофидаги мулкларига бориши ва у ерда илгари унинг бор-йўқлиги билан ҳам ишлари бўлмаган, лекин ҳозир эса қабул қилмаса, жуда хафа бўладиган одамлар билан кўришуви керак эди. Бу турли-туман одамлар — қариндошлари, таниш-билишлари, иш туфайли алоқаси бўлган одамлар — ҳаммаси бу ёш меросхўрга яхши мумомала қилишар ва меҳрибон эди: булар ҳаммаси, афтидан, Пьернинг шундай иззат-хурматга сазовор эканлигига шубҳасиз ишонган эди. У: «Сизнинг лутфу марҳаматингиздан» ёки «Сизнинг мусаффо қалбингиз», ёки «ўзингиз шундоқ олижанобсизки, граф...», ёки «Агар у сиздай ақлли бўлса эди...» сингари сўзларни шу қадар кўп эшиштар эдики, ҳатто ўзи ҳам фавқулодда лутфу марҳаматли ва ниҳоят даражада ақлли эканлигига чинакам ишона бошлаган эди, чунки у ўзини ҳамма вақт лутфу марҳаматли ва ақлли гумои қилас эди. Йилгари ҳатто унга қовоғини очиб қарамайдиган ва ҳатто кўргани кўзи бўлмаган кишилар ҳам унга меҳрибон ва хушмуомала бўлиб қолишиди. Ҳамма вақт қопи-қовоғини солиб юрган, бели узун, соchlари худди қўғирчоқнинг сочига ўхшаган силлиқ, катта княжна граф дафи қилингандан кейин Пьернинг уйига кирди. Княжна ерга қараб, дам-бадам қизариб-бўзариб, ораларида ўтган шиглашибилмовчиликлар тўғрисида таассуф билдириди ва ўнди ҳеч нарса сўрашга ҳадди сифмаганини, бу қайғу-ҳасратдан кейин шунча йиллар яхши кўриб ва жонини фидо қилиб келгани шу даргоҳда бир неча ҳафта туришга ижоат берилишинигина сўрашини айтди. У шу гапларни таржима этишга яхши кўриб юборди. Бу, ҳайкалсимон

княжнанинг бунчалик ўзгариб кетганини кўриб, кўнгли бузилган Пьер уни қўлидан ушлаб узр сўради, лекин нега узр сўраганини ўзи ҳам билмас эди. Шу кундан бошлаб, княжна Пьерга йўл-йўл шарф тўқишига киришида ва унга муносабати буткул ўзгарди.

— Мана шу қоғозга қўл қўйиб бер, mon cher, ҳар қалай, бу бечора марҳум отангни деб кўп жафо тортган,— деди князъ Василий княжнага тегишли бир қоғозни Пьерга қўл қўйгани бериб.

Князъ Василий ўзининг нақшин портфель можаросига аралашганини княжна оғзидан чиқармасин, деб унга суюк ташлашга, яъни 30 минг сўмлик вексель олиб беришга қарор қилган эди. Пьер векселга қўл қўйиб берди ва шу кундан бошлаб княжна унга яна ҳам меҳрибонроқ бўлди. Унинг сингиллари ҳам меҳрибон бўлишиди, айниқса кичкина, чиройли холдор княжна Пьерни кўрганида табассум қилиши ва қизариши билан уни хижолатга қўяр эди.

Пьер энди ўзини ҳамма яхши кўришини табий бир ҳол деб билар, агар бирор уни яхши кўрмаган тақдирда ҳам бу назарига файритабиий кўринган бўлар эди, шунинг учун атрофидаги одамларнинг самимиятига шубҳа қилолмас эди. Зотан бу одамларнинг самимиий ёки самимиий эмаслиги тўғрисида ўйлашга қўли тегмас ҳам эди. Унинг ҳамиша фурсати йўқ, ҳамиша ўзини хурсанд ва ширакайф ҳис қиласар эди. У ўзини аллақандай муҳим умумий бир ҳаракатнинг маркази деб сезар эди; назарида ундан ҳамиша бир нима кутилаётгандай, агар фалон ишни қилмаса, кўп одамлар хафа бўладиган ва улар умид қилгак нарсаларидан маҳрум бўладигандай, агар фалон-фалон ишларни қилса, жуда яхши бўладигандай кўриннар, шунинг учун у нима талаб қилинса, шуни қиласар, лекин ўша яхши бўладиган фалон ишнинг навбати ҳеч келмас эди.

Мана шу дастлабки кунларда Пьернинг ишларини ҳам, унинг ўзини ҳам ҳаммадан кўра кўпроқ князъ Василий қўлга олди. У граф Безухов ўлгандан бошлаб Пьерни қўлидан чиқармади. Князъ Василий иши бошидан ошибётган, чарчаган, жуда эзилиб бўлса ҳам, лекин ичи ачиғанидан дўстининг ўғли бўлган бу бечора ёш йигитни, après tout¹, шунча мол-мулк билан тақдирга ҳавола қилиб ва доғули кишиларнинг қўлига ташлаб кетгани кўнгли бўлмаган одамга ўхшар эди. У граф Безухов ўлгандан кейин

¹ хусуссан

Москвада турган ўша кунлари Пьерни чақириб ёки ўзи унинг олдига кириб, унинг қилиши керак бўлган ишларини айтиб берар экан, ҳар сафар худди «Vous savez que je suis accablé d'affaires et que ce n'est que par pure charité, que je m'occupe de vous, et puis vous savez bien que ce que je vous propose est la seule chose faisable.»¹ деяётгандай ўзини ҳориган ва бу гапларнинг тўғрилигига амин бўлгандаи кўрсатар эди.

— Мана, охири эртага кетадиган бўлдик, дўстим,— деди бир куни князъ Василий кўзини юмган ҳолда унинг тирсагидан секин ушлаб; бу гапни шундай бир тарзда айтдики, гўё бу тўғрида аллақачонлар бир қарорга келингану энди бошқа гап бўлиши ҳеч мумкин эмас эди.— Эртага жўнаймиз, сен менинг коляскамда кетасан. Жуда хурсандман. Бу ерда ҳамма зарур ишларимиз битди. Мен аллақачонлар кетишим керак эди. Мана, канцлердан хат олдим. Мен ундан илтимос қилган эдим, сени дипломатия корпусига ўтказиб камер-юнкерликка тайинлапти. Энди сенга дипломатлик йўли очиқ.

Князъ Василий бу гапларни бу қадар ҳориган ва амин бўлган бир оҳангда гапирганига қарамай, мансаб тўғрисида жуда кўп ўйлаган Пьер эътиroz билдиримоқчидай бўлди. Бироқ князъ Василий йўғон, дўнғиллаган, эътиrozга йўл бермайдиган, жуда ноилож қолган вақтдагина ишлатидалигтан бир оҳанг билан унинг сўзини кесди.

— Mais, mon cher², мен бу ишни ўзим учун, ўзвиж-доним учун қилдим, бунга ташаккур билдиришнинг ҳожати йўқ. Мехр-муҳаббатнинг ҳеч кимга оғирлиги йўқ. Ундан кейин, хоҳламасанг, ташлайсану кетаверасан. Мана, Петербургга борсанг, ўзинг кўрасан. Асли сен бу оғир қайғуни унутиш учун аллақачонлар бу ердан кетсанг бўлар эди.— Князъ Василий уф тортди.— Дунёнинг иши шу-да, дўстим. Менинг камердинерим сенинг колясканда кетаверсин. Ҳа, айтгандай, эсимдан чиқаёзилти,— деди князъ Василий яна,— марҳум отанг билан орамизда жиндай олди-берди бор эди, мен Рязандан тушганни ўзимга қолдирдим: сенга керак эмас, топ cher³, кейин суришиб кетамиз.

¹ Биласанми, ишим бошимдан ошиб ётилти; лекин сени ўз ҳолингга ташлаб қўйиш шафқатсизлик бўлар эди, бундан ташқари, ўзинг биласанки, менинг сенга айтиётган гапларим бирдан-бир тадбирдири.

² Аммо, азизгинам.

³ дўстим,

Унинг «Рязандан тушган» дегани, Рязандаги дәхқон-лардан тушган бир неча минг сўм ўлпон пули бўлиб, уни князъ Василий Пьерга бермасдан ўзи олиб қолган эди.

Пьерни Петербургда ҳам Москвадаги сингари меҳрибон ва шириңсўз одамлар қуршаб олди. У князъ Василий топиб берган ишни, тўғриси, унвонни, рад қилолмасди, чунки қиласидиган иши ҳам йўқ эди. Таниш-билишлари, меҳмондорчилик ва чақириқлар шу қадар кўп эдики, Пьер ўзини Москвадагидан ҳам кўра кўпроқ гаранг, саросима бўлган ва ҳамон яқинлашиб келаётган, лекин бўлмаётган бир яхши ишга кўз тутгандай сезар эди.

Петербургда унинг илгариги бўйдоқ улфатларидан жуда кам киши қолган эди. Гвардия урушга кетган, Долохов унвондан маҳрум қилиниб, солдатликка юборилган, Анатоль қайси бир вилоятда армияда, князъ Андрей эса чет элда эди, шунинг учун Пьер кечаларни илгаригидай ўтказа олмас, ўзидан катта ҳурматли дўстига гоҳо дард-ҳасратини айта олмас эди. Унинг бутун вақти тушликда, балларда, кўпинча князъ Василийнинг уйида унинг хотини — семиз княгиня ва гўзал қизи Элен билан суҳбатда ўтар эди.

Бутун жамоатнинг Пьерга назари бошқача бўлиб қолгандай, Анна Павловна Шерернинг ҳам унга қараши ўзгарди.

Илгари Пьер ҳамма вақт Анна Павловнанинг олдида нима деса назарида шу гапи айб, беҳуда бўлиб чиққандай кўринар; жуда бамаъни деб ўйлаган гапи ҳам гапириши биланоқ беҳуда бўлиб қолар, Ипполитнинг жуда аҳмоқона гаплари эса ҳамма вақт бамаъни ва ёқимли кўринар эди. Энди у нима демасин, жуда гўзал чиқар эди. Гарчи Анна Павловна бундай демаса ҳам Пьернинг назарида шундай демоқчи бўлгандай ва фақат унинг камтарлигини риоя қилгани учунгина айтмагандай кўринар эди.

1805—1806 йиллар қишининг бошида Пьер Анна Павловнадан бир таклифнома олди ва бу таклифномага «Vous trouverez chez moi la belle Hélène, qu'on ne se lasse jamais voir»¹, деб қўшимча қилинган эди.

Бу мактубнинг шу жойини ўқигандан кейин Пьер Элен билан ўзи орасида бошқаларга маъқул кўринган бир муносабат пайдо бўлганини биринчи марта ҳис қилди ва бу фикр худди унинг бўйнига қўлидан келмайдиган бир вази-

¹ Бу ўтиришда киши кўриб ҳеч тўймайдиган гўзал Элен ҳам бўлади.

фани юклагандай, қўрқиб кетди ва шу билан бирга бу нарса яхши бир эрмакдай ўзига маъқул бўлди.

Анна Павловнанинг бу меҳмондорчилиги ҳам ўша биринчи меҳмондорчилигидай эди, лекин у бу сафар меҳмонларини Мортемар билан эмас, Берлиндан келган ва подшо Александрнинг Потсдамга боргани, икки буюк дўстнинг мустаҳкам иттифоқ бўлиб инсоният душманига қарши ҳаққоний иш учун курашга қасамёд қилганликлари ҳақида муфассал хабар келтирган дипломат билан сийлар эди. Анна Павловна Пьерни яқинда унинг бошига тушган кулфат, яъни граф Безуховнинг ўлгани туфайли бўлса керак, маъюс бир қиёфада қарши олди (ҳамма унга ўзи дурустроқ ҳам билмаган отасининг ўлими тўғрисида «эўр қайфуга қолдингиз», деб таассуф билдиришни мудом ўзининг бурчи ҳисоблар эди) ва бу маъюслик малика Марья Фёдоровна тўғрисида гап кетган вақтда юзида пайдо бўладиган ўша маъюсликка айнан ўхшар эди. Пьер бу гапларни эшитиб талтайиб кетди. Анна Павловна ўзига хос моҳирлик билан меҳмонларни давра-давра қилиб ўтқизди. Дипломат, князь Василий ва генераллардан иборат бўлган катталар даврасида ўтирар эди. Пьер ҳам шу даврага қўшилмоқчи бўлган эди-ю, лекин жанг майдонида бошига келаётган мингларча порлоқ фикрларни амалга оширишга зўрға улгуриб асабийлашган саркарданинг аҳволига тушган Анна Павловна Пьерни кўриб, секин унинг енгидан ушлади-да:

— Attendez, j'ai des vues sur vous pour ce soir¹, — деди-ю, Эленага қараб кулимсиради.

— Ma bonne Hélène, il faut que vous soyez charitable pour ma pauvre tante, qui a une adoration pour yours. Allez lui tenir compagnie 10 minutes². Зерикиб қолмайсиз, мана, муҳтарам граф ҳам сиз билан бирга ўтирадилар.

Гўзал Элен кампирнинг олдига қараб кетди, лекин Анна Павловна худди сўнгги муҳим амр-фармонини бермоқчи бўлгандай, Пьерни тўхтатиб турди.

— Қаранг, хўп ҳам чиройли-а? — деди Пьерга Анна Павловна, виқор билан йўргалаб кетаётган соҳибжамол Эленин кўрсатиб.— Et quelle tenue!³ Шундай ёшгина қиз бўла туриб, ўзини шундай оғир, шундай бамаъни тута бил-

¹ Шошманг, бу кеча учун сизга атаб бир нарсани қўзлаб қўйибман.

² Жонгинам Элен, бечора холамга илтифот кўрсатинг у киши сизнинг сұхбатингизга ниҳоятда орзуманд. Ўч минутгина гаплашиб ўтиринг.

³ Ўзини тутишини айтинг!

са-я! Фақат кўринишни эмас, ўзи шундай! Олган йигит ҳўн ҳам хушбахт бўлади-да! Қиборлар доирасидан бўлмаган одам ҳам шундай хотинни олса, қиборлар доирасида беихтиёр тўрга чиқиб қолади. Шундоқ эмасми? Сиз нима дейсиз, граф? Мен фақат шуни билмоқчи эдим,— деди-да, Анна Павловна Пьерни қўйиб юборди.

Эленинг хулқ-одоби тўғрисида Анна Павловнанинг берган саволига Пьер чин кўнгилдан ижобий жавоб берди. Агар у мабодо Элен тўғрисида бирон вақт ўйласа, фақат унинг ҳусни жамоли ва қиборлар доирасига муносиб равишда ўзини ниҳоят оғир ва тамкин тутиши тўғрисидагина ўйлар эди, холос.

Кампир бу икки ёшта ўз ёнидан жой берди, лекин Эленинг сұхбатига орзуманд эканлигини яширмоқчи ва кўпроқ Анна Павловна олдида зўр ташвишга қолганини кўреатмоқчидай кўринар эди. У Анна Павловнага худди буларни нима қиласай, деб сўрагандай назар ташлади. Анна Павловна уларнинг олдидан кетар экан, яна Пьернинг енгини бармоғи билан туртиб:

— J'espèrè que vous ne direz plus qu'on s'ennuie chez moi,— деди ва Эленга қаради.

Элен худди мени бир кўрган одам мафтун бўлмай иложи йўқ, дегандай кулимсираб қўйди. Кампир йўталиб тупугини ютди ва французначалаб Элен билан кўришганидан мамнун эканини билдири; сўнгра Пьерга ҳам ўшандай чехра билан қараб ўша хилда таъзим қилди. Одамни зериктирадиган, қовушмаётган гап-сўз орасида Элен Пьерга қаради ва бошқаларга қарагандаги сингари жуда чиройли табассум қилиб қўйди. Пьер бу табассумга шунча ўрганган, унинг учун бу табассум шунчалик ҳеч нарсани ифода қилмайдиган бўлиб қолган эдики, бунга сира эътибор ҳам қилмади. Шу чоғ кампир Пьернинг марҳум отаси граф Безухов йиқкан тамакидонлар ҳақида гапириб, қопқоғига эрининг сурати солинган тамакидонини кўрсатди. Княжна Элен суратни кўрмоқчи бўлиб, тамакидонни олди.

— Буни Винес ясаган бўлса керак,— деди Пьер машҳур ўймакор рассомнинг номини тилга олиб ва тамакидонни олмоқчи бўлиб столга энгашар экан, нариги даврада бўлаётган гапга қулоқ солди.

У тамакидонни олгани ўрнидан қўзғалган эди, кампир тамакидонни Эленинг орқасидан унга узатди. Элен унга

¹ Умид қиласанки, сизнинг уйингизда одам зерикар экан, демассиз.

халал бермаслик учун энгашди ва Пъерга қараб илжайди. У ҳаммавақт мөхмандорчиликка борганида киядиган ва ўша вақтда расм бўлган кўкраги ва орқаси очиқ кўйлак кийган эди. Пъернинг кўэзига ҳамиша мармардай кўринган Эленинг бадани шунчалик яқин эдик, Пъер калтабин бўлса ҳам унинг латиф елкаси ва бўйнини барадла кўрди: унга шу қадар яқин эдик, сал энгашса, лаби-тегар эди. Пъер унинг баданининг иссиғини ва атирнинг ҳидини туяр, қимирилаганида корсетининг фижирлашини эшитар эди. У Эленинг кўйлак ярашиб барқ уриб турган ҳусни жамолинигина эмас, балки фақатгина кийим беркитиб турган бутун гавдасининг латофатини кўраётгандай бўлар эди. Киши бир маротаба ҳақиқатига етилган ёлғонга иккинчи маротаба ишонмагандай, унинг бунчалик ҳусни латофатини бир мартаба кўрган Пъернинг назарида у минбаъд бошқача кўриниши мумкин эмас эди.

Элен гўё: «Менинг ҳусни жамолимни шу чоққача пай-қамаганимидингиз? — дер эди кўз қараши билан: — Менинг аёл эканлигимни билмабмидингиз? Ҳа, мен аёлман, мен ҳар кимга, сизга ҳам насиб бўлишим мумкин». Шу пайт Пъер Эленини олиши мумкингина эмас, балки олиши зарурлигини ва олмаслиги ҳеч мумкин эмаслигини ҳис қилди.

У Эленини олишига бу пайт шу қадар ишонар эдик, фақат никоҳ маросимида бирга турганидагина бунга шунчалик ишониши мумкин. Лекин никоҳ қандай ва қачон бўлишини, агар шундай бўлса, яхши бўладими, йўқми (унга ҳатто негадир унча яхши бўлмайдигандай туюларди), буни у билмас, лекин шу иш бўлишини муқаррар деб билар эди.

Пъер ерга қаради, сўнгра уни ўша илгари (ҳар куни кўриб юрганидай), ўзидан узоқ, ўзига бегона бир гўзалдай кўришни истаб яна кўз ташлади: лекин бундоқ қилломади. Туманда бурганин кўриб, дараҳт гумон қилган ва унинг дараҳт эмаслигини билган киши яна қараганида кўзига ўша бурганинг ўзи кўрингандай, Пъернинг ҳам кўзи ортиқ алданмас эди. Элен унга ниҳоят яқин бўлиб қолган эди. У Пъерни ўзига мафтун қилиб қўйди. Иккови-нинг орасида Пъернинг ўз хоҳишидан бошқа ҳеч қандай тўсиқ йўқ эди.

Анна Павловнанинг овози эшитилди:

— Bon, je vous laisse dans notre petit coin. Je vois que vous y êtes très bien.¹

¹ Хўп, ўша ерда ўтираверинг. Жойларини ўзларинга жуда маъкул шекилли.

Пъер бирон ножўя иш қилдимми, деб қўрқиб, қизарип атрофига қаради, унинг назарида ҳозирги ҳолатини ҳамма билгандай кўринар эди.

У бир неча дақиқадаи кейин катталар даврасига келганида Анна Павловна унга:

— On dit que vous embellissez votre maison de Pétèrsbourg¹, — деди.

(Бу гап дарҳақиқат тўғри эди: архитектор безатиш керак деган эди, Пъер нимага эканини ўзи ҳам билмай, Петербургдаги катта ҳовлисини безатишга киришган эди.)

— C'est bien, mais ne déménagez pas de chez le prince Basile. Il est bon d'avoir un ami comme le prince,— деб, Анна Павловна князь Василийга кулимсираб қаради.— J'en sais quelque chose. N'est-ce pas?² Сиз ҳали жуда ёшсиз. Сизга бир маслаҳатчи ҳам керак. Кампирларча маслаҳат қилаётганимга мендан хафа бўлманг тағин.— Анна Павловна ўзининг ёши тўғрисида гапирганда, бу ҳақда ҳамсуҳбатининг бирон нарса дейишига ҳамма вақт мунта зир бўлиб жим қолган хотинлардай, жим қолди.— Агар уйлансангиз, бошқа гап эди,— деб икковига бир-бир қараб қўйди. Пъер Эленга, Элен ҳам Пъерга қарамас, лекин Элен ҳамон Пъерга жуда ҳам яқин турар эди. Пъер нимадир демокчи бўлди-ю, айтмади ва қизарди.

Пъер уйига қайтиб келганидан кейин, менга нима бўлди, деб ўйлаб узоқ ухлай олмади. Унга нима бўлди экан? ҳеч нарса. Болалик чоғидаёқ эътиборсизлик билан: «Ҳа, яхши қиз» деб юрган Эленин бошқалар гўзал қиз дегандан кейин, бу қиз ўз маҳбубаси бўлишини англади.

«Лекин ақлли қиз эмас, ўзим биламанки, ақлли эмас,— деди Пъер ўзича.— У қиз менда пайдо қилган туйғунинг нечукдир бир қабиҳ, макруҳ томони бор. Акаси Анатоль билан иккови бир-бирини яхши кўриб қолишган, ўртада кўп гаплар ўтган, шунинг учун Анатолни бу ердан жўнатишган, деб эшитган эдим. Унинг бир акаси эса — Ипполит... Отаси эса мана бу князь Василий... Бу яхши эмас»,— деб ўйлар эди. У шундай деб ўйлар экан (ҳали бу фикрини охиринга етказмасдан), ўзининг илжайиб турганини ва

¹ Петербургдаги ҳовлингизни безаётган эмишсиз.

² Яхши қилибсиз, лекин князь Василийницидан кетманг. Одамга шундоқ бир дўст керак. Бундан менинг унча-мунча хабарим бор. Шундоқ эмасми?

дастлабки фикри бир ёқда қолиб, бошқа кўп фикр-хаёллар бошига келганини пайқади. У Эленнинг пастилиги тўғрисида ўйлар экан, шу билан бирга, уни олишини, Элен балки яхши кўриб қолишини, балки ўзгариб кетишини, унинг ҳақида эшитган ва ўйлаган нарсалари балки нотўғри чиқишини хаёл қилар эди. У яна князъ Василийнинг аллақандай бир қизини эмас, балки баданини кулранг кўйлагигина беркитиб турган гўзал Эленни кўрар эди. «Йўғ-е, нега бунаقا ўйлар илгари бошимга келмас эди?» У яна ўзига-ўзи бу ҳеч мумкин бўлмаган гап, дер, бу никоҳ назарида нечукдир қабиҳ ва ғайритабий кўринар эди. У Эленнинг илгариги гапларини, қарашларини ва икковини бирга кўрган одамларнинг гап ва қарашларини эслади. У Анна Павловнанинг ҳовли тўғрисида айтган гапларини ва кўз қарашларини, князъ Василий ва босшқалар томонидан қилинган шу хилдаги кўп имо-ишораларни эслади-да, бу ножӯя кўринган ва қилмаслигим керак бўлган нарсанни зиммамга юклайдиган бирон иш қилиб қўймадиммикин, деб ваҳимага тушди. У, бир томондан, шу қарорга келар экан, иккинчи томондан, гўзал Эленнинг ҳусну латофати унинг кўз олдидан кетмас эди.

II

1805 йилнинг нояброда князъ Василий тўрт губернияга тафтиш иши билан бориши керак эди. Бу вазифани ўзи талабгор бўлиб олишидан мақсади — ўзининг издан чиқиб кетган мулкларини бориб кўриш, ўғли Анатолни полкидан олиб у билан бирга князъ Николай Андреевич Болконскийнинг олдига бориш ва уни шу бой чолнинг қизига ўйлантириш эди. Бироқ бу сафарга чиқмасдан ва бу янги ишларни бошламасдан олдин князъ Василий Пьернинг ишини бир ёқли қилиши керак эди. Пьер сўнгги чоғларда бутун кунларини уйда, яъни князъ Василийницида ўтказиб, Эленнинг олдида ҳаяжонланиб, не аҳволга тушиб, мажнун бўлиб юрган бўлса ҳам, лекин ҳануз унга ўйланиш тўғрисида гап очмас эди.

Кўп яхшиликлар қилгани (худога ҳавола!) Пьернинг бу ишни пайсалга солиб юришидан хафа бўлган князъ Василий бир куни эрталаб уф тортиб:» Tout ça est bel et

bon, mais il faut que ça finisse,¹ — деди ўзича.— Ёшлик... мулохазасизлик... Хайр, майли,— деди князь Василий, ўзининг яхши одам эканлигига мамнун бўлиб,— *mais il faut que ça finisse*.² Индинга Лёлянинг туғилган куни; ошна-оғайниларни таклиф қиласман, агар Пъернинг ўзи нима қилишини билмас экан, у вақтда ўзим биламан. Ҳа, бу иш менинг ишим. Мен — отаман!»

Пъер, Анна Павловнанинг меҳмондорчилигидан қайтиб келганидан кейин кечаси билан ухламасдан ўйланиб, Эленга уйланишим бадбаҳтлик бўлади, ундан узоқлашиш учун бу ердан кетишум керак, деган қарорга келганига бир ярим ой бўлган бўлса ҳам ҳануз ўша князь Василийнинг ҳовлисида турар ва одамлар назарида кундан-кун Эленг а боғланиб бораётганини, унинг тўғрисида бурунги фикрига қайта олмаганини, ундан узоқлаша олмаганини, бунинг оқибати ёмон бўлишини, бироқ шундай бўлса ҳам ўз тақдирини унинг тақдирига боғлаши керак бўлиб қолганини фаҳмлаб, ваҳимага тушар эди. Пъер бундан, эҳтимол, ўзини сақлаши ҳам мумкин эди-ю, лекин ҳар куни князь Василийнида бўладиган кечада (князь Василийнида меҳмондорчилик камдан-кам бўлар эди) суҳбатдагиларнинг кайфини бузмаслик ва ҳамманинг маломатига қолмаслиги учун у албатта иштирок қилиши керак эди. Князь Василий аҳёнда уйида бўлган чоғларида Пъернинг олдидан ўтар экан, унинг қўлини ушлаб пастга тортар, буришган соқоли қирилган юзини унга ўпгани тутар ва «эртагача хайр», ски тушликда кўришамиз, бўлмаса, мен кетиб қоламан», ёки «мен сени деб қоляпман» ва ҳоказо дер эди. Лекин князь Василий, ўзи айтмоқчи, Пъер учун қолган вақтларида у билан дурустроқ гаплашмаса ҳам Пъер унинг олдига кирмасликка ўзини ожиз сезар эди. Пъер ҳамиша ўз-ўзига шундай дер эди: «Ахир унинг қандай қиз эканини билishiшум ҳам керакми, йўқми? Илгари янглишганимидим ёки ҳозир янглишмаётибманми? Йўқ, ақлсиз қиз эмас; йўқ, у жуда яхши қиз! — дер эди Пъер баъзан, ўз-ўзига, у ҳеч қачон, ва ҳеч нима тўғрисида янглишмайди, ҳеч қачон бемаъни гап гапирган эмас. Ўзи камгап, чалкаш ва болохонадор гапдар гапирмайди.— Бамаъни қизга ўхшайди. Ҳеч қачон хижолатга қолган эмас, қолмайди ҳам.

¹ Буларнинг ҳаммаси яхши-ю, лекин ҳамма нарсанинг бир чегараси бўлади.

² бунга хотима бериш керак.

Демак, бамаъни қиз-да!» Кўпинча у Элен билан бирор нарса тўгрисида муҳокама қилганида, ўзича гапириб қўйганида Элен ҳамма вакт, менга бунинг дахли йўқ, дегандай қисқача жавоб берар ёки индамай унга қараб жилмайтиб кўяр эдики, бу жилмайиш ва қараш Пьерга Эленинг устунлигини яна ҳам писандга қилгандай бўлар эди. Бу табассумга нисбатан унинг ҳамма гап-сўзини Элен бир нул ҳисоблашда ҳақли эди.

Элен унга ҳамма вакт қувноқ, соғдилик ва фақат Пьер-гагина қиласидан табассум билан муомала қилас, бу табассумида эса Эленинг ўзига ҳусн бўлиб тудадиган табассумидан кўра қандайдир бир каттароқ маъно бўлар эди. Пьер ҳамма унинг ниҳоят бир сўз айтишига, маълум чегарадан ўтишига маҳтал эканини ва эртами-кечми ўзининг шу чегарадан ўтишини ҳам билар эди-ю, лекин бу чегарадан ўтишини хаёлига келтирса, аллақандай бир ваҳимага тушар эди. Пьер ўзини ваҳимага солаётган ўша чоҳга кун сайни яқинлашиб бораётганини сезган шу бир ярим ой давомида ўзига қайта-қайта: «Шу ҳам гап бўлдими? Жасорат қерак! Наники менда жасорат бўлмаса?» — дер эди.

У бу ишга жасорат қилимоқчи бўларди-ю, лекин ўзида Сорлигига ишонган ва ҳақиқатан ҳам бор бўлган жасорат унга келганда йўққа чиққанини сезиб, ваҳимага тушар эди. Пьер ҳам ўзларини буткул бегуноҳ сезгандагина довюрак Сўладиган кишилар жумласидан эди. Анна Павловна-никида тамакидонга қараётганида пайдо бўлган туйфуси уни ўша кундан бўён гуноҳкордек қилас ва унинг бирон ишга журъаг этишига халал берарли.

Эленинг туғилган куни князь Васлийникида бўлган зиёфатга, княгиня айтгандай, энг яқин ёр-дўстлар ва қариндошлиаргина келган эди. Бу келган меҳмонларга шу бугун Эленинг пешонаси очилиши билдирилган эди. Меҳмонлар дастурхон ёнига ўтиришган эди. Семиз, ёшлиқда чиройли ва савлатли бўлган княгиня Курагина мезбон ўрнида ўтирап эди. Унинг икки томонида энг қадрли меҳмонлардан бўлган кекса генерал билан унинг хотини ва Анна Павловна Шерер, столнинг у бошида эса булардан кўра ёшроқ ва мундайроқ меҳмонлар ҳамда ҳонадон аҳли ўтиради, Пьер билан Элен ҳам шулар орасида ёнма-ён ўтиришар эди. Князь Василий, кайфи чог, овқат емасдан, стол атрофида айланиб юрар, ҳали у-ҳали бу меҳмоннинг олдига бориб ўтирап эди. У шу ерда ўтирган Пьер билан Эленини кўрмагандай, шулардан бошқа ҳаммага очилиб

қизиқ-қизиқ гаплар гапирав, кулдирав, сұхбатни қизитар әди. Мум шамлар порлаб ёнар, кумуш ва биллур идиштеноқлар, аёлларнинг зеб-зийнати, эңолетларнинг олтин ва кумушлари бунинг ёруғида жилваланар, стол атрофида қизил кафтан кийган хизматкорлар ивиришиб юрар, пичоқ, стакан, тарелкаларнинг жиринглаши ва стол атрофидаги одамларнинг қизғин гурунги эշитилар әди. Бир томонда камергер кампир — баронессага ўзининг жүшқин муҳаббатини изҳор қилас, кампир кулар, иккинчи томонда кимдир Марья Викторовна деган бир хотиннинг омади келмаганлиги ҳақида гапирав әди. Столнинг ўртасида ўтириб олган князь Василий бирмунча одамларни оғзига қаратди. У давлат кенгашининг чоршанба куни бўлган сўнгги мажлиси тўғрисида хотинларга ҳазиломуз табассум билан гапирав әди. Бу кенгашда Петербургнинг янги ҳарбий генерал-губернатори Сергей Кузьмич Вязмитинов подшо Александр Павловичнинг армиядан юборган машҳур номасини ўқиб берган экан, бу номада подшо Сергей Кузьмичга ҳар томондан ҳалқнинг содиқлиги ҳақида мактублар олаётганини, Петербургдан олган бу мазмундаги хатларидан айниқса хурсанд эканлигини, шундай миллатга бош бўлгани учун фахр қилишини ва шунга сазовор бўлишга ҳаракат қилишини айтган экан. Бу нома шундай бошланар экан: «Сергей Кузьмич! Ҳар томондан менинг қулогимга» ва ҳоказо.

— Ҳа, шунақа қилиб, «Сергей Кузьмич»дан нари ўта олмабдилар дeng,— деди хонимлардан бири.

— Ҳа-ҳа, бир ҳарф ҳам,— деди князь Василий кулиб.— Сергей Кузьмич... Ҳар томондан, ҳар томондан Сергей Кузьмич...» Бечора Вязмитинов шундан нари ўта олмади. Ўқимоқчи бўлиб бошлади-ю, *Сергей*, дейинши билан ўпкаси тўлади... «*Ку...зми...ч*», дейинши билан кўзидан ёши сқади... *Ҳар томондан*, деганида ҳўнграб юборади-ю, у ёғини ўқий олмайди. Яна рўмолчасини олади, яна «Сергей Кузьмич, ҳар томондан», яна кўз ёши... охири бошқа одам ўқиб берди.

— Кузьмич... Ҳар томондан... Кўз ёши...— дер эди кимдир кулиб.

— Унақа кулманглар,— деди столнинг нариги томонида ўтирган Анна Павловна, бармоги билан таҳдид қилиб,— c'est un si brave et excellent homme notre bon Viasmitinoff...¹

¹ бизнинг Вязмитинов кўнгли юмшоқ, яхши одам.

Ҳамма қотиб-қотиб кулди. Столнинг тўрида ўтирган меҳмонлар хурсанд ва кулги-чақчақларга берилган эди; фақат Пьер билан Эленгина индамасдан столнинг пойгаҳида ўтиришар, икковининг ҳам юзида Сергей Кузьмичга алоқаси йўқ, ўз ҳисларига доир уятчан бир табассум яшириниб ётар эди. Меҳмонлар нима тўғрида гапиришмасин, қанчалик ҳазил-мутойиба қилиб кулишмасин, қанчалик иштаҳа билан вино ичишмасин ва мороженое, тоте ейишмасин, уларга қарамасликка қанчалик ҳаракат қилишмасин, уларга қанчалик аҳамият бермаётгандай кўринишмасин, лекин ҳар замонда бир кўз ташлаб қўйишиларидан Сергей Кузьмич ҳақидаги латифа ҳам, кулгилар ҳам, овқатга бўлган майллари ҳам сохта бўлиб, ҳамманинг бутун диққати Элен билан Пьерда экани сезилиб турар эди. Князъ Василий Сергей Кузьмичнинг йиғлашини қилиб кўрсатар экан, қизига кўз қирини ташлади ва кулганида юзи: «Ҳа, ҳа, жуда яхши, бугун масала ҳал бўлади», деб турар эди. Анна Павловна, Вязмитинов яхши одам, калака қилма, деган мазмунда бармоги билан таҳдид қиласи экан, Пьерга бир кўз ташлаб олди ва унинг кўзидан князъ Василий бўлажак куёв ва қизингга келадиган баҳт қутлуғ бўлсин, деган маънони ўқиди. Кекса княгиня қизига бир хўмрайиб ёнида ўтирган меҳмонга вино қўйиб берар экан, чуқур уф тортди ва шу уф билан гўё: «Бизга энди ширин вино ичишдан бошиқа иш қолмапти, дўстим, эндиги давр-даврон беибо баҳт синашиб ўтирган шу ёшлиарники», демоқчи эди. Дипломат гул-гул очилиб ўтирган ошиқ-маъшуқларга қараб: «Нимага мен қаёғдаги беҳуда гапларни гапириб ўтирибман, менга нима кераги бор экан? Мана, баҳт — мана бу-да», деб ўйларди.

Арзимаган майда ва сохта манфаатлар бир-бирига боғланган бу одамлар орасига табиий бир ҳис бирини-бирига боғлаган ёш, чиройли, соғлом йигит билан қиз кириб қолгани эди. Мана шу инсоний ҳис ҳамма нарсани босиб кетиб, бу соҳтагарчиликдан иборат бўлган ғовур-ғувур устида парвоз қиласи эди. Уларнинг ҳазиллари кўнгилсиз, айтилган янгиликлар қизиқ эмас, хурсандчиликлари, афтидан, сохта эди. Меҳмонларгина эмас, ҳатто стол атрофида ивиришиб юрган хизматкорлар ҳам буни сезгандай, гул-гул очилиб ўтирган гўзал Эленга ва қип-қизариб, ўзини баҳтиёр ҳис қилиб, аланглаб, ҳар томонга қараб ўтирган семиз йигит Пьерга маҳлиё бўлиб, қиладиган ишларини унугиб қўйган

әдилар. Гүё шамлар ҳам бутун шуъласини шу икки баҳтиёр-нинг бошига сочар эди.

Пьер ҳамманинг диққатини жалб қилиб ўтирганини сезиб, бундан ҳам хурсанд бўлар, ҳам хижолат тортар эди. У бир ишга жуда берилиб кетган кишининг ҳолатида эди. У ҳеч нарсани яққол кўрмас, ҳеч нарсага аниқ тушумас ва ҳеч нарсани дурустроқ эшиитмас эди. Фақат гоҳо тўсатдан миясида айрим фикрлар ва воқеаликнинг айрим таассуротлари йилт этиб қўяр эди.

«Ҳа, энди иш тамом! — дер эди ичида.— Нима бўлиб шундоқ бўлди? Дарров-а! Энди билдимки, фақат унинг учунгина эмас, ўзим учунгина эмас, балки ҳамма учун *шу иш* шундоқ бўлиши зарур экан. Ҳамма *шуни* кугади, шу ишнинг бўлишига ва менинг шу ишни қилишимга ҳамманинг имони комил. Лекин бу қандоқ бўлади? Билмайман; лекин шундай бўлади ва бўлиши *шарт!*» — дер эди Пьер кўз олдилда барқ уриб турган Эленнинг елкаларига қараб.

У гоҳ тўсатдан нимадандир хижолат тортар эди. У ҳамманинг диққатини ўзига тортиб ўтирганига, бошқаларнинг кўзида баҳтиёр бўлганига, ўзи хунук бўлса ҳам шундай соҳибжамол қизни олаётганига ўнғайсизланар эди. «Лекин расми шунаقا бўлади ва шундай бўлиши керак,— деб ўзига тасалли берар эди Пьер.— Хўш, бу ишнинг шундоқ бўлиши учун нима қилдим? Бу қачондан бошланди ўзи? Москвадан мен князъ Василий билан бирга келдим. Орада ҳеч қандай гап йўқ эди. Шуидоқ бўлгандан кейин нега мен унинг уйига тушмайин? Хўп, мен бу қиз билан карта ўйнадим, тушиб кетган ридикюлини олиб берган эдим, у билан чанага тушиб айлангаи эдим. Бу ишлар қачон бошланди, қачон бўлди ўзи?» Мана энди у кўёв бўлмоқчи бўлиб, унинг ёнида ўтирипти! Эленнинг яқинлигини, ҳаракатини сезиб, нафас олишини эшитиб, ҳусни жамолини кўриб ўтирипти. Гоҳ унинг назарида Элен эмасу, балки Пьер ўзи фавқулодда чироғли ва шунинг учун ҳамма унга қараётгандай кўринар ва шунга ҳаммани ҳайратда қолдирганидан ўзида йўқ хурсанд бўлиб, кўкрагини керар, бошини кўтарар ва ўз баҳтига суюнار эди. Тўсатдан нечундир таниш бир овоз эшитилиб, ниманидир ундан икки маротаба сўради. Бирорқ Пьер шу қадар банд эдики, эшитаётган гапини англай олмади.

— Мен сендан сўраётиман, Болконскийдан қачон хат олиб эдинг? — деди князъ Василий учинчи марта.— Мунча. ҳам паришонхотир бўлмасанг, азизим.

Князь Василий табассум қилди. Пьер қарасаки, ҳамма Элен икковига қараб кулиб турипти. «Хайр, майли, ҳаммаларинг билсаларинг нима қипти? Ростдан ҳам шундай»,— деди Пьер ўзига-ўзи ва маъсум табассум қилади, Элен ҳам табассум қилади.

— Қачон олиб эдинг? Ольмоцдан ёзиптими? — деди князь Василий, худди шу пайт шуни билиши бирон баҳсни ечиш учун зарур бўлиб қолгандай.

«Наҳот одам шунаقا майда-чуйдалар тўғрисида гапириб ўтиrsa?» — деб ўйлади Пьер.

— Ҳа, Ольмоцдан,— деди Пьер уф тортиб.

Зиёфат тамом бўлгандан кейин Пьер ҳам бошқаларнинг кетидан маъшуқасини меҳмонхонага олиб кирди, меҳмонлар жўнай бошлиди, улардан баъзилари Элен билан хайрлашмасдан кетди. Баъзилари, худди уни муҳим машғулотдан қўйишини истамагандай, бирров келиб, кузатишингизнинг ҳожати йўқ, деб дарров хайрлашиб кетишар эди. Дипломат меҳмонхонадан ғамгин бир қиёфада чиқар экан, индамас эди. Унинг назарида ўзининг бутун дипломатик мансаби Пьернинг баҳти олдида бир пул эди. Қари генерал хотини «оёғинг қалай», деб сўраганида дўнгиллаб берди. «Хе, афтинг қурсин, кампир,—деди генерал ичида.— Мана бу Елена Васильевна элликка кирганида ҳам ҳусни йўқомайди».

— Сизни табрик қилсан бўлади шекилли,— деди сенинга Анна Павловна княгиняга ва уни қаттиқ ўпди.— Бони оғриғим тутмагандা қолар эдим-а.

Княгиня ҳеч нарса демади; у қизининг баҳтига ичи куяр эди.

Меҳмонлар кузатилаётган вақтда Пьер ўша кичкина меҳмонхонада Элен билан анча вақт ёлғиз ўтириб қолди. У сўнгги бир ярим ой ичида илгари ҳам Элен билан кўп вақт ёлғиз қолган бўлса ҳам, лекин унга ҳеч қачон муҳаббат изҳор қилимagan эди. Энди қарасаки, муҳаббат изҳор қилиш зарур бўлиб қолипти, лекин бу сўнгги қадамни босишига сира журъият қилолмас эди. У қаттиқ хижолат тортар, назарида ўзини Эленнинг ёнида бирорвонинг ўрнини банд қилиб ўтиргандай сезар эди. «Бу баҳт сенинг насибанг эмас,— дер эди кўнглининг бир бурчи.— Бу баҳт сенда бор нарсадан маҳрум бўлган одамнинг насибаси». Бироқ бирон нарса дейиши керак эди ва Пьер тилга кирди. У Элендан, бугунги суҳбатдан мамнунмисиз, деб сўради. Элен одатдагича жўнгина қилиб, туғилган куни муносабати билан

бўлган бу зиёфат энг кўнглига ёққан зиёфатлардан бири бўлганини айтди.

Яқин қариндошлардан баъзи бирлари ҳали кетмаган эди. Улар катта меҳмонхонада ўтиришар эди. Князь Василий битта-битта қадам ташлаб Пъернинг олдига келди. Пъер вақт кетди, деб ўрнидан турди. Унинг бу гапи гўё шу қадар ғалати, ҳатто дафъатан тушуниб бўлмайдиган эдики, князь Василий унга жиддий тарзда савол назари билан қаради. Лекин дарҳол юзидаги жиддият йўқолиб, Пъернинг қўлини пастга тортди-да, ўтқизиб, мулојим табассум қилди.

Князь Василий болаларини ёшлигидан эркалаб ўргангандан ота-оналарга хос меҳр билан князь Василий фақат бошқа ота-оналарга тақлидан болаларига шундай музомала қила бошлаган эди қизига:

— Хўш, Лёлягинам? — деди.

Кейин Пъерга қаради ва нимчасининг юқориги тугмасини ечар экан:

— Сергей Кузьмич, ҳар томондан— деб қўйди.

Пъер табассум қилди, лекин бу табассумидан шу пайтда князь Василийни қизиқтираётган нарса Сергей Кузьмич ҳақидаги латифа әмаслигини фаҳмлагани билиниб тураган эди; князь Василий ҳам Пъернинг фаҳмлаганини билди. Князь Василий тўсатдан бир нима леб дўнгиллади-ю, чиқиб кетди. Пъернинг назаридаги ҳатто князь Василий ҳам хижолатда қолгандай кўринди. Бу кекса киборнинг хижолатда қолгани Пъерга таъсир қилди: у Элёнга қаради; Элен ҳам хижолат тортгандай кўринар ва кўзлари: «Қандай қиласай, айб ўзингизда», деб тураган эди.

«Бу чегарадан албатта ҳатлаш керак, лекин ҳатлолмайман, ҳатлолмайман»,— дерди Пъер ўзича ва яна бошқа тўғрида гап бошлаб. У Сергей Кузьмич латифаси нимадан иборат эканлигини сўради, чунки буни дурустроқ эшитолмаган эди. Элен табассум қилиб, мени ҳам билмайман, деди.

Князь Василий меҳмонхонага кирганида княгиня бир қари хоним билан Пъер тўғрисида секин-секин гаплашиб ўтирасан эди.

— C'est un parti très brillant, mais le bonheur, ma chance...,— деди княгиня.

— Les mariages se font dans les cieux¹ — деди қари хоним.

¹ Албатта, икковий бир-бирига жуда муносиб, лекин баҳт деган нарса, азизим... Бу иш худонинг иродаси билан.

Князь Василий буларнинг гапига қулоқ солмагандай, уйнинг у бурчига бориб диванга ўтириди ва кўзини юмб пинакка кетгандай бўлди. Бирдан боши тушиб кетди-да, кўзини очди.

— Aline,— деди хотинига,— allez voir ce qu'ils font.¹

Княгиня меҳмонхонанинг эшиги олдига борди ва эшик олдидан ўтар экан, ҳеч ҳам эътибор қилмагандай ичкарига бир кўз ташлади, Пьер билан Элен ҳамон илгарйгидай гаплашиб ўтирав эди.

— Ҳамон аввалгича,— деди княгиня эрига.

Князь Василий қовогини солди, оғзи бир томонга қийшайди, икки юзи ўзига хос бир хунук тусга кириб, пирпираб учди; у сапчиб ўрнидан турди ва бошини орқага ташлаб, катта-катта қадам босиб аёллар олдидан ўтиб, кичкина маҳмонхонага борди. У қувноқлик билан йўрғалаб Пьернинг олдига келди. Унинг юзи шу қадар фавқулодда тантанали тус олган эдик, Пьер қўрқиб кетиб, ўрнидан турди.

— Худога шукур,— деди князь Василий.— Онаси менга ҳамма гапни айтди. У бир қўли билан Пьерни, иккинчи қўли билан қизини қучоқлади.— Азизим Лёля, мен ниҳоятда хурсандман.— Унинг товуши титради.— Мен сенинг отангни жуда яхши кўрар эдим...— Сенга вафодор хотин бўлади... Худо баҳтларингни берсин!

У аввал қизини, сўнгра яна Пьерни қучоқлади ва ҳидли оғзини очиб ўпди. Ҳақиқатан икки кўзидан ёш оқар эди.

— Княгиня, бу ёққа келсанг-чи,— деб қичқирди хотинига.

Княгиня югуриб келди-да, йиғлаб юборди. Ҳалиги қари лоним ҳам рўмолчаси билан юз-кўзини артди. Пьерни ўшишди. Пьер ҳам бир неча маротаба гўзал Эленинг қўлини ўпди. Бирпастдан кейин яна икковини холи қўйишди.

«Ўзи шундоқ бўлиши керак эди, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди,— деди Пьер ўзича — шунинг учун ҳам бу иш яхши бўлдими, ёмон бўлдими, деб ўтиришнинг ҳожжати ҳам йўқ. Яхшилиги яхши, илгариги шак-шубҳалар йўқолди, энди ҳамма нарса маълум». Пьер индамасдан қайлигининг қўлини ушлаб, унинг кўтарилиб, пасайиб турган кўкрагига қараб турар эди.

— Элен! — деди Пьер ва жим қолди.

«Бундай вақтларда аллақандай сўзлар айтилар эди-да»,

¹ Алина, қара-чи, иккови нима қилиб ўтирипти.

дёди-ю, лекин бундай вақтларда нима дейилишини ҳеч эслай олмади. У Эленнинг юзиға қаради. Элен унга яқинроқ силжиди. Унинг юзи ловиллаб ёнар эди.

— Вой, олиб ташланг... бунингизни,— деб Элен унинг кўзойнагини кўрсатди.

Пъер кўзойнагини олди, унинг кўзлари кўзойнак олингандан кейин ғалати кўринишидан ташқари яна қўрқиб, энди нима қилишим керак, деб тургандай кўринар эди. У Эленнинг қўлини ўпгани энгашмоқчи бўлган эди, бироқ Элён бошини бир силкиб абжирлик билан лабини унинг лабига тутди. Унинг бутун ўзгариб-гезариб кетган юзи Пъерни ҳайратда қолдирди.

«Энди ўйлаб ўтиришга ўрин қолмади, иш тамом, ҳа, мен ҳам яхши кўраман», деб ўйлади Пъер.

— Je vous aime!¹— деди Пъер шундай вақтларда айтиладиган сўзни эслаб, лекин бу гап шундоқ тузсиз чиқдики, ўзи ҳам уялиб қолди.

Бир ярим ойдан кейин тўй бўлди ва Пъер, одамлар айтгандай, соҳибжамол хотинга, миллион-миллион бойликка эга бўлиб, граф Безуховларнинг Петербургдаги қайтадан беазатилган ҳовлисига кўчиб борди.

III

Кекса князь Николай Андреевич Болконский 1805 йилнинг декабрида князь Василийдан ўғли билан бирга келмоқчи эканлиги тўғрисида хат олди. («Мен тафтиш ишлари билан бораётиман, йўл юз чақиримча айланиш бўлса ҳам сизларни кўриш учун, ҳеч бокиси йўқ, кириб ўтаман, муҳтарам валинеъматим,— деб ёзган эди князь Василий.— Анатоль мени кузатиб, шунақаси армияга кетади; умидворманки, отасидан ўрнак олиб, сизни бениҳоят ҳурмат қиладиган Анатолга шахсан арз-ихлос билдириш учун изожат бергайсиз!»).

— Мана, Марьяни Петербургга олиб бориш ҳам кераксиз бўлиб қолди, куёвларнинг ўзлари бу ёққа келишяпти,— деди бехосдан кичкина княгиня мактубни эшитиб.

Князь Николай Андреевич афтини буриштирди-ю, индамади.

Хат келгандан кейин орадан икки ҳафта ўтгач, бир куни кечқурун князь Василийнинг одамлари, эртаси эса унинг ўзи ўғли билан келди.

¹ Мен сизни яхши кўраман!

Кекса Болконский князь Василийнинг хулқ-атворини азалдан ёқтиришес ва хусусан, у янги подшолар Павел билан Александр давронида мартабаси жуда ошиб кетгандан кейин хушламай юрар эди. Князь Василийни хушламай юрган князь Николай Андреевич хатнинг мазмун ва кичкина киягинянинг тиноясидан гап нима эканлигини билгач, энди уни буткул ёмон кўрди-қолди. У князь Василий тўғрисида гапирганида ҳамма вақт жини қўзғар эди. Князь Василий келадиган куни князь Николай Андреевич айниқса таъби хира бўлиб, феъли айниб юрди. Князь Василий келаётгани учун феъли айниганимида ёки феъли айниб юргани учун князь Василийнинг келишидан бунчалик норози бўлдими, ишқилиб, феъли айниганди эди, шунинг учун Тихон архитекторга эрталабоқ бугун князниң ҳузурига кирмасликни маслаҳат берган эди.

— Эшитаётисизми қадам босишини,—деди Тихон архитекторнинг диққатини князниң қадам товушига жалб қилиб.— Тап-тап қилиб қадам ташлаётитти, биз мана шундан биламизки...

Шундоқ бўлса ҳам князь одатдаги сувсар ёқали баҳмал пўстинини ва сувсар телпагини кийиб, эрталаб соат тўққизларда айлангани чиқди. Кеча қор ёқсан эди. Князь Николай Андреевич гулхонага қатнайдиган йўлка тозаланган, супурилган қорда супурги изи кўриниб турага, **курак йўлка бўйида уйилиб ётган қорга санчиб қўйилган эди. Князь қоворини солиб, индамасдан гулхонаси, хизматидаги одамлар турадиган жойларни ва бинокорликларни айланиб чиқди.**

У ўзининг уйигача кузатиб келган, афти ангори ва қилиқлари ўзига ўшаган саркордан:

— Чана юрамикин? — деб сўради.

— Қор қалин, жаноб олийлари. Аллақачон катта йўлгача қорни куратиб қўйдим.

Князь бош иргаб, зинанинг олдига келди. «Худога шукур,— деди саркор ичида,— қора булут тарқалди».

— От зўрга юрадиган бўлиб қолган эди, жаноб олийлари,— деди саркор яна.— Ҳузурларига министр жаноблари келармишлар, деб эшитган эдик, тўғри бўлса.

Князь қайрилиб саркорга қоворини солиб қаради.

— Нима? Министр? Қанақа министр? Ким буюрди? — деди князь ўткир ва дағал товуш билан.— Менинг қизим **Киёжига** учун эмас, министр учун тозалабсизлар-да! **Менинг министрим** йўқ.

— Жаноб олийлари, мен ўйлаган эдимки...

— Ўйлаган эдим эмиш! — деб бақирди князь жазаваси тутиб ва сўзларни пойма-пой айтиб.— Ўйлагац эмиши.. Муттаҳамлар! Безорилар!.. Мен сенга ўйлашини кўрсатиб қўяй,— деди-да, қўлидаги ҳассаси билан Алпатични урмоқчи бўлган эди-ю, лекин саркор беихтиёр ўзини четга олиб, ҳасса тегмай қолди.— Ўйлаган эмиши!.. Безорилар!..— деб бақирди князь. Лекин Алпатич калтакдан ўзини четга олиб, беодобчилик қилганидан қўрқиб кетди-ю, князнинг олдига келиб тепакал бошини қуий солди, шундоқ бўлса ҳам (ёки унинг шундоқ қилгани учунми), князь ҳамон: «Безорилар!.. Йўлга қайтадан қор ташлансин!» — деб қиң-қириб кетди.

Князь Николай Андреевичнинг феъли айниганидан хабардор бўлган княжна билан m-le Bourienne тушлик олди-дан уни кутиб туришар эди:—m-le Bourienne хушҳол бир қиёфада худди: «Ҳеч нарсадан хабарим йўқ, мен ҳар кунгидайман», деяётгандай, княжна Марья эса ранги оқарган, қўрққан ва сукут қилиб ерга қараб турар эди. Княжна Марьяга хаммадан шуниси оғир эдики, бундай вақтларда Марья m-le Bourienne дай бўлиш керак эканлигини билар эди-ю, лекин шундай қилолмас эди. У шундай деб ўйлар эли: «Ўзимни ҳеч нарсани пайқамагангча солсам, отам менинг хафа-хурсандлигим билан иши йўқ, деб ўйлади; ўзимни хафаликка солсам, отам (илгаригидай) тумшуғини осипти, дейди» ва ҳоказо.

Князь қизининг гезарган юзига қараб, димогида кулдидা:

— Афтинг... аҳмоқ! — деди.

Кичкина княгинянинг ошхонада йўқлигини кўриб:

«Униси ҳам! Унга ҳам аллақачон еткизишти-да», деб ўйлади Николай Андреевич.

— Княгиня қани? — деб сўради у.— Кошиб ўтирип-тими?

— Тоби йўқроқ,— деди кулимсираб m-le Bourienne, — чиқмайди. Оғироёқ эмасми.

— Ҳм! Ҳм! ўҳ-ҳў! ўҳ-ҳў! — деб стол ёнига ўтирди князь.

Тарелка кўзига кир кўринди: у доғни кўрсатиб, тарелкани улоқтириб юборган эди, бироқ Тихон абжирлик қилиб уни тутиб олиб буфетчига берди. Кичкина княгиня соғ

Эди, лекин княздан шу қадар қўрқар эдики, унинг феъли айниганини эшитиб уйдан чиқмай қўя қолди.

— Болага бир нима бўлмасин, деб қўрқаман,— деди кичкина княгиня m-lle Bourgiennега,— одам қўрқса ҳар нима бўлиши мумкин.

Кичкина княгиня Лисие Горига келганидан бўён бу ерда умуман бир ваҳима ичидат ва қари князни хушламай юрар эди. У қари княздан шу қадар қўрқар эдики, уни нима учун хушламагани ҳақида ўйлолмас ҳам эди. Князъ ҳам уни хушламас, лекин уни паст кўргани учун ўнча биллинмас эди. Княгиня Лисие Горига туриб m-lle Bourgienne—ни яхши қўриб қолди. Кунларни ўша билан ўтказар, уни кечалари ётгани таклиф қиласар, у билан кўпинча қайнатаси тўғрисида гаплашар ва уни ёмонлар эди.

— Il nous arrive du monde, mon prince¹,— деди m-lle Bourgiennе қип-қизил қўллари билан оппоқ салфеткани ёзар экан.— Son excellance le prince Kouraguine avec son fils, à ce que j'ai entendu dire²— деди савол оҳангиги билан.

— Ҳм... бу бола excellance. Мен коллегияга ўрнаштириб қўйған эдим,— деди князъ койиб.— Ўғлини нега олиб келаёттипти, ҳеч тушуна олмайман. Эҳтимол княгиня Лизавета Карловна билан княжна Марья билишар; мен ўғлини нега олиб келаётганини билмайман. Менга кераги йўқ.— У қизарив кетган қизига қаради.

— Тобинг йўқми? Ана у аҳмоқ Алпатич айтгандай, министр ваҳимасидан касал бўлдингми?

— Йўқ, mon père³.

M-lle Bourgiennе бу мавзуда бемаврид гап очган бўлса ҳам князнинг кайфиятига қарамай гулхона, янги очилган гулиниг чиройлилиги ва ҳоказолар тўғрисида жавраб кетди: шўрвадан кейин князнинг қовоги салгина очилди.

Князъ тушликдан кейин келинининг олдига кирди. Кичкина княгиня кичкина столча ёнида оқсоқ Маша билан гаплашиб ўтираср эди, қайнатисини қўриб, ранг-кути ўчди.

Кичкина княгиня буткул ўзгариб кетган, ҳозир хунуккина бўлиб қолган эди. Лунжлари осилган, юқориги қисқа либи кўтарилган, кўзлари киртайган эди.

У князнинг қалайсан, деган саволига:

— Ўзимни оғирроқ сезаётибман,— деб жавоб берди.

¹ Мехмонлар келар эмиш, князъ.

² Князъ Курагин жаноблари ўғиллари билан келар эмишларми?

³ отажон.

- Хеч нарса керак эмасми?
— Йўқ, метеи, топ рёте¹.
— Хўп, яхши, яхши.

У келинининг олдида чиқиб, официантлар бўлмасига борди. Бўлмада Аллатич бошини қўйи солиб ўтирас эди.
— Йўлга қайтадан қор ташладиларингми?
— Ташладик, жаноб олийлари, кечиринг, худо ҳаққи, билмабман.

У сўзини тамом қўлмасдан князъ сохта иулиб:

- Ҳа, яхши, яхши,— деди.

У қўлинни узатди. Аллатич қўлинни ўпгандан кейин кабинетга кириб кетди.

Кечқурун князъ Василий келди. Уни кучерлар ва официантлар катта йўлга чиқиб қарни олиди. Улар, шовқин-сурон кўтариб, унинг юкларини ва ҷонасини атайлаб қор ўйилган йўлдан ҳовлиниңг у томонидаги уйга боришиди.

Князъ Василий билан ўғли Анатолга алоҳида-алоҳида уй ажратилди.

Анатоль камзулини ечиб, иккала қўлинни белига қўйиб, олдидағи столнинг бурчига катта-катта шаҳло кўзларини тикиб, ҳомуш ҳолда кулимсираб ўтирас эди. У ўзининг бутун ҳаётини бирорлар томонидан албатта қилиб қўйила-диган кайф-сафони суришдан иборат деб билар эди. Ҳозир бу ерда баджаҳл чол билан унинг хунук, бой мерос-хўр қизининг олдига келишига ҳам у шу назар билан қарар эди. Унинг тахминига кўра, бу ишларининг ҳам-маси жуда яхши ва қизиқ натижга берини мумкин эди. «Бу қиз шунчалик бой бўлса, нега уйланмайин? Бунинг ҳеч зиёни тегмайди», деб ўйлар эди Анатоль.

У соқолини олди, олифтачиликка зеб бериб, боплаб ўзига атир сепди, азали мулойим, мағрур бир қиёфада чироили бошини баланд кўтариб, отасининг олдига кирди. Князъ Василийни икки камердинери кийинтироқда эди. У у ёқ-бу ёққа қарар эди, ўғлини кўриб худди: «Ҳа, айни муддао бўлибсан», дегандай бош иргади.

— Йўқ, ростини айтинг, отажон, жуда ҳам хунук эканми? А? — деди Анатоль французчалаб худди йўлда бошлилаган гапини давом эттиргандай.

— Беҳуда гапларни кўй. Ҳаммадан зарури — кекса князъ олдида ўзингни бамаъни, боодоб тут.

¹ раҳмат, отажон.

— Агар қовоғу димоғ қиладиган бўлса, чиқиб кетаман, менинг чолларга ҳеч тоқатим йўқ. Нима дейсиз? — деди Анатоль.

— Шуни эсингдан чиқармаки, сенинг ҳамма ишинг шунга боғлиқ.

Бу орада қизлар бўлмасидагиларга министринг ўғли билан келганлиги маълумгина эмас, балки буларнинг афти боши ҳам тўла-тўқис таъриф қилинганди. Княжна Марья ўз бўлмасида ўтириб ўзининг ички ҳаяжонини ҳарчанд босишга уринса ҳам босолмас эди.

«Нега ҳам улар хат ёзишди, нега ҳам Лиза буни менга айтди? Бу ҳеч бўлмайди ан иш! — дер эди ойнага қараб.— Меҳмонхонага қандоқ қилиб чиқаман? У менга ёқкан тақдирда ҳам унинг олдида қандоқ қилиб ўтираман». Ўз отасининг кўз қараашининг ўзи унинг кайфини учирар эди.

Оқсоқ қиз Маша аллақачон кичкина княгиня билан m-lle Bourgiennе министринг ўғли қизил юзли, қора қош, чиройли йигит әканлигини, отаси зинадан зўрға пайпаслаб чиққанда, у уч зинани бирдан босиб лочиндай югуриб чиққанини айтиб берган эди. Бу гапларни эшитгандан кейин кичкина княгиня билан m-lle Bourgiennе қаттиқ-қаттиқ гаплашиб Марьянинг олдига киришди.

— Ils sont arrivés, Marie,¹ хабарингиз борми? — деди кичкина княгиня қорнини чиқариб креслога ўтирас экан.

Княжна ёрталаб кийиб ўтирган блузасини ечиб, энг яхши кўйлакларидан бирини кийиб олган, сочини яхшилаб тараф ўрган; таъби очилган бўлса ҳам юзи сўлғин ва нурсиз эди. У Пегербургда меҳмондорчиликларга кийиб борадиган кўйлагини кийганида кейинги вақтларда хийла хунук бўлиб қолгани яна ҳам очикроқ кўриннар эди. M-lle Bourgiennе ҳам унча-мунча ўзига зеб бериб, чиройли ва қизил юзли кишининг диққатини яна ҳам жалб қиладиган бўлган эди.

— Eh bien, et vous restez comme vous êtes, chére princesse? — On va venir annoncer que ces messieurs sont au salon; il faudra descendre, et vous ne faites pas un petit brin de toilette!² — деди m-lle Bourgiennе.

Кичкина княгиня креслодан турди ва қўнғироқ чалиб, оқсоқни чақирди-да, дарров княжна Марьянни ясантириш

¹ Улар келишди, Мари.

² Бошика кўйлак киймайсизми? Ҳозир улар чиқишса керак. Пастга тушини лозим, Салгина ясан-тусан қилсангиз-чи.

пайдан бўлди. Княжна Марья ўша айтилган куёв келганига ҳаяжонланганидан, айниқса иккала дугонасининг шу иш албатта шундоқ бўлади, деб қараганликларидан нафси койиган эди. Дугоналарига бундан хижолатда эканини айтса, ўзининг ҳаяжонланганини билдириб қўйган бўлар эди; бундан ташқари агар кийинтиromoқчи бўлаётган дугоналарига кийинмайман, деса, улар ҳазил қилиб кулишлари ва қисташлари мумкин эди. У бирдан туваҳди, чиройли кўзларн сўнди, икки бети қизарди, юзида тақдирга тан берганини кўрсатадиган хунук бир ифода билан (унинг юзида кўпинча шундай ифода пайдо бўлар эди) ўзини m-lle Bourgienne билан Лизанинг ихтиёрига топширди. Ҳар иккала хотин уни чиройли қилишга жон-дили билан киришди. Княжна Марья шу қадар хунук эдики, уларнинг ҳеч бири у билан рақобат қилиш тўғрисида ўйламас эди, шунинг учун иккови кийим одамни чиройли қилади, деган хотинлар ақидаси билан астойдил уни кийинтиришар эди.

— Йўқ, қўй та bone amie¹, бу кўйлак бўлмайди,— деди Лиза княжнага нарироқдан қийшайиб қараб.— Айт, жигарранг кўйлагингни беришсан. Ажабланма, эҳтимолки, турмуш масаласи ҳал бўлса. Йигитнинг ақли кўзида бўлади, деган гап бор. Йўқ, буниси жуда ҳам оч, қўй, бўлмайди, хунук!

Кўйлак хунук эмас, балки княжнанинг юзи ва қаддикомати хунук эди. Аммо m-lle Bourgienne билан кичкина киягиня буни сезмас, уларнинг назарида агар юқорига тараған сочига кўк лента боғланса ва жигарранг кўйлак устидан шарф ташланиб қўйилса, унда чиройли бўладигандай кўринар эди. Улар кўрқсан одамнинг афг-ангорини кийим билан ўзгартириб бўлмаслигини эсларидан чиқарган, шунинг учун улар қанчалик уринмасин, қанча зеб бермасин, княжна Марья барibir хунук эди. Княжна Марья уларният раъйига кириб, икки-уч маротаба қайта кийиниб, сочини юқорига тараф (сочини юқорига тараши унга сира ҳам келишмас эди) чиройли жигарранг кўйлак устидан ҳаворанг шарф ташлаб олганидан кейин кичкина киягиня унинг атрофида бир-икки айланди ва кичкина қўлчаси билан кўйлакнинг у ёқ-бу ёнини, шарфини тузатиб яна у ён-бу ёнидан қаради-да:

— Йўқ, бу бўлмади,— деди қўлини-қўлига уриб.— Non, Marie, décidément ça-pe vous va pas. Je vous aîse

¹ Ўртоқжон.

mieux dans votre petite robe grise de tous les jours. Non, de grâce, faites cela pour moi.¹— Катя,— деди оқсочга,— ўша кулранг кўйлакни олиб кел... Мана, кўрасиз, m-lle Bourienne, менинг ясантирганимни,— деди ҳали бўлмаган ишига завқи келиб.

Катя кулранг кўйлакни келтирганда княжна Марья ойнага қараб ҳамон тек ўтирар ва ойнада кўзи жиққа ёшга тўлиб, йиғлашга тайёр бўлиб, лаблари пирпираб учаетганини кўрди.

— Voyons, chére princesse, m-lle Bourienne, encore un petit effort.²

Кичкина княгиня оқсочнинг қўлидан кўйлакни олиб, княжнанинг олдига келди.

— Мана ҳозир одмигина-ю, лекин соз қиламиз,—деди княгиня.

Княгиня, m-lle Bourienne ва нимагадир кулган Катя-нинг товушлари, бир-бирига қўшилиб худди қушларнинг сайрашига ўхшаб кетди.

— Non, laissez moi³,— деди княжна.

Княжна бу гапни шу қадар жиддий ва алам билан айтдики, қушдай сайраётганлар дарҳол жим бўлиб қолишиб. Булар княжнанинг жиққа ёшга тўлган ва мунгайиб қараб турган шаҳло кўзларини кўриб билишдики, уни энди бундан ортиқ мажбур қилиш бефойда ва ҳатто жабр.

— Au moins, changez de coiffure,— деди кичкина княгиня m-lle Bourienne ни койиб.— Je vous disais. Marie a une fix de ces figures auxquelles ce genre de coiffure ne va pas du tout. Mais du tout. Mais du tout, du tout. Changez de griffe.⁴

— Laissez-moi, tout ça m'est parfaitement égal,—⁵— деди Марья ўпкасини зўрға тутиб.

M-lle Bourienne билан княгиня кўриб ва билиб туришар эдики, княжна Марья шу туришда ҳар кунгидан ҳам хунукроқ эди, лекин энди бирор чора қилиш фурсати ўтган эди. Княжна уларга маҳзун ва фикру хаёлга чўмган ҳолда

¹ Йўқ, Мари, бу сизга ҳеч ҳам ярашмади. Менга ҳаммасидан ўша ҳар куни киядиган кулранг кўйлагингиз ёқади. Мен сиздан сўраймана, ўшанин кийинг.

² Яна жиндаккина сабр қилсангиз бўлади, княжна.

³ Йўқ қўйинглар энди мени.

⁴ Ҳеч бўлмаса, сочини бошқатдан тузатинглар. Мен сизга айтиб өдим-ку, сочини юқорига тараш Марига ярашмайди, деб. Бошқатдан қилинг.

⁵ Қўйинглар мени, менга барибир.

қараб қолди. Улар унинг бундай ҳолатларда қандоқ бўлишини билганиклари учун ташвишга тушмадилар (У ҳеч кимни ташвишга қўймас эди.) Лекин улар Марьянинг шундай ҳолатларда индамас ва сўзидан қайтмас бўлишини билишар эди.

— Vous changerez, n'est-ce pas?¹— деди Лиза, лекин княжна индамаганидан кейин ташқарига чиқиб кетди.

Княжна Марья ўзи ёлғиз қолди. У Лизанинг айтганини қилмай, сочини бошқатдан тараф у ёқда турсин, ҳатто ойнага ҳам қарамади. У бўшашиб қўлларини осилтириб ўйга толди. У эрни, эркак кишини, кучли ҳукмрон ва нечукдир жозибали, уни тўсардан бошқача оламга, ўз оламига, бахт-саодат оламига олиб борадиган вужудни кўз олдига келтирди. У болалик *бўлганини*, кеча кўргани энаганинг қизидай бола эмизиб ўтирганини тасаввур қилди. Тепасида гўё эри туриб, унга ва боласига меҳр билан кўз ташларди. «Йўғ-ей, бундай бўлиши сира ҳам мумкин эмас, мен жуда хунукман», деди княжна ичида.

Оқсоchnинг эшикдан:

— Чойга марҳамат қилинг, князъ ҳозир чиқадилар,— деган овози эшиклиди.

У ўзига келди-да, ўйлаган ўйидан қўрқиб кетди. У ўрнидан турди-ю, пастга тушмасдан бурун санамлар қўйилган ўйга кирди ва шамчироқлар ёритиб турган нажотбахшнинг катта сурати олдига борди ва қўлини қўкрагига қўйганича унга тикилиб бир неча дақиқа турди. Унга кўнглидаги бир шубҳа азоб берар эди. У ҳам дунёвий муҳаббатдан баҳраманд бўлиши, эркак кишини яхши кўриши мумкинмикин? У эру хотинлик тўғрисида ўйлаганида оиласиб баҳтиёрлик ва болани орзу қилас, лекин унинг энг катта орзуҳаваси дунёвий муҳаббат эди. У бу ҳисни бошқалардан ва ҳатто ўзидан ҳам яширишга ҳаракағ қилган сайин авж олар эди. «Эй худо,— дер эди ўзинга-ўзи,— бу шайтоний ҳисни қандай қилиб енгсам экан? Тинчгина сенга ибодат қилиш учун бу ёмон хаёллардан қандоқ қилиб қутулсан экан?» У бу савонни бериш билан қалби унга худо тилидан жавоб берар эди: «Ҳеч нарсани орзу қилма, қидирма, изтиробга тушма, ҳеч кимга қасд қилма, одамларнинг келажаги ва ўз тақдиринг сенга **маълум бўлмаслиги** керак, лекин ҳамиша тақдирга тан бергани тайёр тур. Агар худо сени зимманга хотинлик бурчини юклаб, имтиҳон қиладиган

¹ Сочинизни бошқача қилиб тарафсиз-а?

Бўлса, унинг иродасига тайёр бўл. Княжна Марья тасалли бўладиган шу фикрлар билан (лекин ҳар қалай дунёвий орзусига эришишга умид боғлаб) енгил нафас олиб чўқиндила, на кўйлак, на сочи, на меҳмонлар олдига қандай кириши ва на уларга нима дейиши тўғрисида сира ўйламасдан пастга тушди. Худонинг иродасидан ташқари кишининг битта туки ҳам тўкилиши мумкин бўлмаганидан кейин, унинг ёёмиши олдидা бу нарсалар нима деган гап.

IV

Княжна Марья уйга кирганда князь Василий ўғли билан меҳмонхонада кичкина княгиня ва m-lle Bourgienne билан гаплашиб ўтирас эди. Княжна оғир-оғир қадам қўйиб кирганида эркаклар ва m-lle Bourgienne ўринларидан туришди: кичкина княгиня уни эркакларга кўрсатиб: «Voilà Marie!»¹— деди. Княжна бир қарашда ҳаммани кўздан кечирди. У бир лаҳза жиддий қиёфага кириб яна дарҳол табассум қилган князь Василийнинг юзини, Марья меҳмонларда қандай таассурот туғдиради экан, деб мароқ билан уларга қараб турган кичкина княгиняниң юзини кўрди. У Анатолга кўзлари жавдираб қараб ўтирган, лента такъсан чиройли m-lle Bourgienne ни ҳам кўрди; лекин княжна Анатолнинг юзини кўра олмасди, уйга кирганида ўзига томон келган каттакон ва хушқомат бир гавданигина кўрди, холос. Унинг олдига аввал князь Василий келди ва бошини энгаштириди, Марья унинг тепакал бошидан ўпди ва сўзларига жавобан «эсимда борсиз», деди. Ундан кейин Анатоль келди. Марья уни ҳануз кўрмас эди. У фақат қўлинин мулойим бир қўл қаттиқина ушлаганини ва билаги қўнғир соchlар ёпишиб турган оппоқ пешонага текканинингина сезди. У Анатолнинг юзига қарагач, ҳуснини кўриб хайратда қолди. Анатоль ўнг қўлининг бош бармоғини мундирининг икки тугмаси орасига тиқиб, кўкрагини олдинга ва елкасини кейинга чиқариб, олдинга қўйган оёғини тебратиб ва бошини бир томонга сал қийшайтириб индамасдан княжнага, афтидан, унинг тўғрисида ўйламасдан, очиқ чеҳра билан қараб туар эди. Анатоль хозиржавоб эмас, гапга чечан ва уста эмас, аммо-лекин киборлар доирасига муносиб хислатларга эга, яъни вазмин ва ўзига қаттиқ ишонган киши эди; ўзига илонмаган одам бирор билан танишганда гап

¹ Мана, Mari!

топилмаса-ю, жим туриш яхши эмас, деган мулоҳазасини ва бирон нарса демоқчи бўлиб ўйлаётганини билдириб қўйса, албатта яхши эмас; лекин Анатоль индамай турган бўлса ҳам княжнанинг сочини кўздан кечириб, оғенини тебрашиб тўрар эди. У шу зайлда бемалол узсқ вақт гапирмасдан тура олиши кўриниб турарди. Унинг афти худди: «Бу жимлик ўнгайсиз бўлса, сизлар гапираверинглар, менинг гапиргим келмай турипти», дер эди. Бундан ташқари, Анатоль хотин-қизлар билан муомала қилганида, кеккайиб уларни назарига илмагандай бир қилиқ қилар эдикси, хотин-қизларда бу кўпроқ мароқ, қўркув ва ҳатто муҳаббат ҳиссини түғдирар эди. Унинг кўриниши хотин-қизларга гўё шундай дер эди: «Биламан, биламан сизларни, сизларга овора бўлиб юраманми? Сизлар жон ҳам дер эдиларингкў-я!» Эҳтимол у хотин-қизларни кўрганида бундай деб ўйламас ҳам эди (ўйламаслиги мумкин, чунки унинг ўзи умуман кам ўйлар эди), лекин унинг кўриниши ва қилиги шундай деб турар эди. Княжна буни пайқади, шунинг учун худди унинг диққатини ўзига тортиш хаёлига ҳам келмаганини кўрсатмоқчи бўлгандай, қари князга мурожаат қилди. Майн тук босган лаби кўтарилиб оқ тишлари кўриниб турган кичкина княгиня ўтиргани учун суҳбат жуда қизиб кетди. Кичкина княгиня князъ Василийни кўпинча сергап хушчақчақ кишиларга хос бўлган иборалар, гаплашаётган одамлари билан ҳеч қандай яқин муносабатлари бўлмаса ҳам кўпдан таниш ва ҳазил-мутойиба қилиб юрган ва ораларида худди бошқаларга унча маълум бўлмаган қизиқ хотиротлар бўлган кишилардай ҳазил-мутойиба билан қарши олди, ҳолбуки, князъ Василий билан княгиня орасида ҳеч қандай муносабат йўқ эди. Князъ Василий ҳам дарров унга мос сўзлар айтди. Кичкина княгиня ҳеч қаҷон бўлмаган бу қизиқ хотиротлар тўғрисидаги гапга Анатольни ҳам тортиди, ҳолбуки уни дурустроқ билмас ҳам эди. *Mme Bourienne* ҳам бу хотиротларга қўшилди, ҳатто княжна Марья ҳам бу қизиқ хотиротларга тортилганини мамнуният билан хис қилди.

— Мана энди охири сиз буткул бизнинг ихтиёримиздасиз, князъ,— деди кичкина княгиня албатта французчалаб,— энди уйдаги ўтиришлардан ҳамиша қочганингиздай қочолмайсиз.

— *Cette chére Annett¹* эсингиздами?

¹ суюмли Аннет.

— Ҳа, Annette га ўхшаб сиз ҳам мени сиёсат тўғрисида *запиргани қўймассиз*.

— Чой столни атрофида ўтирганимиз-чи?

— Ҳа, ўшани айтинг!

— Нега сиз Annette никига ҳеч бормас эдингиз? — деди кичкина княгиня Анатолга.— Ҳа! биламан, биламан,— деди кўз қисиб.— Акангиз Ипполит сизнинг қилган ишларингизни менга айтиб берган эди. Биламан! — деди бармоги билан таҳдид қилиб.— Парижда қилган шўхликларингиздан ҳам хабардорман.

— Ипполит сенга айтгани йўқми? — деди князъ Василий ўглига қараб ва худди княгиня қочмоқчи бўлгандай унинг қўлидан ушилади.— Ипполит княгиняга шайдо бўлганини ва le mettait à la porte¹ сенга айтмадимми?

— Oh! C'est la perle des femmes, princesse!²— деди князъ Василий княгиняга қараб.

Кичкина княгиня Париждан гап очганда m-lle Bourienne ҳам фурсатни фанимат билиб, гапга қўшилди.

У Анатолдан Париждан қачон келдингиз, бу шаҳар сизга маъқул бўлдими, деб сўради. Анатоль унга жуда иштиёқ билан жавоб берди ва табассум билан унга қараб, унинг ватани тўғрисида гаплаша кетди. Анатоль чиройлигина m-lle Bourienne ни кўриб, бу ерда, Лисие Горида ҳам зерикib қолмас эканман, деб қўйди. «Жуда жойида! — деди уни кўздан кечириб,— demoisellede compagnie³ жуда жойида экан. Княжна менга тегса буни ҳам бирга олиб бсрар,— дели ичида,— La petite est gentille».⁴

Кекса князъ кабинетида қовогини солиб, нима қўлсам экан, деб ўйлай-ўйлай, аста-секин кийинар эди. Бу меҳмонларнинг келишига унинг ғаши келган эди. «Князъ Василию унинг ўғли менга нима керак экан? — Князъ Василийнинг ўзи мақтанчоқ, бемаъни бир одам, унинг ўғли ҳам ўзидан қолишмаса керак», дер эди ўзича дўнгиллаб. Бу меҳмонларнинг келиши унинг кўнглидаги ҳал қилинмаган, кундан-кун пайсалга солиниб келаётган масалани кўтардики, бу тўғрида кекса князъ доим ўзини алдаб юрар эди. Қачон бўлмасин, княжна Марьядан айрилишга рози бўлиб уни эрга берадими, йўқми — масала шундан иборат эди.

¹ уни уйидан ҳайдаб юборганни

² Ухў! Бу нозанинлар нозанини-ку, княжна!

³ бу компаньонъя қиз.

⁴ жуда, жуда жойида.

Князь ҳең қачон ўзига бундай савол бергани журъат қилган эмас, чунки бу саволга ҳаққоний жавоб бериш керак-лигини ўзи биларди, ҳаққоний жавоб бериш эса унинг хошишига зидгина эмас, балки уни бутун тирикчилик имкониятидан маҳрум қиласр эди. Князь Николай Андреевич гарчи княжна Марьяни унча қалрламагандай кўринса ҳам, лекин усиз ҳаёт кечиришни сира тасаввур қилолмас эди. «Эрга тегиб нима қиласр? — деб ўйлар эди у.— Шўрпешона бўлмоқчидир-да. Мана, Лиза Андрейга тегди (ҳозирги замонда бундан яхши эр топиш ҳам қийиндир), ундан нима кўрди? Уни ким ҳам яхши кўриб олар эди? Ҳунук, бесўнақай. Олса ҳам фақат молу дунёсию номига қизиқиб олади. Эр қилмай кун кўриб бўлмас эканми? Кайта, яхшироқ кун кўради». Князь Николай Андреевич кийинар экан, шуларни кўнглидан ўтказар ва шу билан бирга шу чоққача пайсалга солиниб келаётган масалани бетўктов ҳал қилиши керак эди. Князь Василий, афтидан, ўғлини княжнага уйлантирмоқчи бўлиб олиб келган ва эҳтимол, бугун ё эрта дангал жавоб талаб қиласр. Унинг обрўйи, киборлар доирасида тутган мавқен ёмон эмас. «Хайр, майли, мен қарши эмасман,— дер эди князь ўзига,— лекин ўғли қизимга арзидиган бўлсин. Мана шу томонини ўйлаб кўрамиз».

— Мана шу томонини ўйлаб кўрамиз,— деди князь овозини чиқариб.— Мана шу томонини ўйлаб кўрамиз.

У одатдагидай тетик-тетик қадам ташлаб меҳмонхонага кирди, ўтирганларга бир-бир кўз ташлади-да, кичкина княгиняниг бошқа кўйлак кийганини, Bourgiенне нинг лента таққанини, княжна Марьянинг ҳунук таралган сочини, Bourgiенне билан Анатолнинг бир-бирига қараб табассум қилиб ўтирганини, гаплашиб ўтирганлар ичидаги қизининг ғаригина бўлиб ўтирганини пайқади. «Оро бераман деб ўзини мунча ҳам расво қилмас! — деди ичидаги ҳўмрайиб қўйди.— Уятсиз! Конки куёв бўладиган уни на зар-писанд қилас!»

У князь Василийнинг олдинга келди.

— Салом, салом; хуш келибсиз.

— Кўнгил яқин — йўл яқин,— деди князь Василий одатдагича тезгина ва бетакаллуф.— Мана, кичик ўғлим, лутфу марҳаматингизни дариф тутманг.

Князь Николай Андреевич Анатолга бошдан-оёқ қараб чиқди.

— Баракалла! Баракалла! Қани, кел, ўп, — деди ва унга юзини тутди.

Анатоль чолни ўпди ва отасининг йўлла айтган гапини эслаб, унинг қачон жини қўзғар ёкан деб, ўзини жуда вазмин тутиб, мароқ билан афтига қараб ўтири.

Князь Николай Андреевич ўзининг одатдаги ўрни бўлган — диваннинг бир бурчига ўтири, князь Василий учун креслони яқинига тортди ва князь Василий ўтиргандан кейин ундан сиёсий ишлар ва янгиликлар тўғрисида гап сўради. У князь Василийнинг сўзига диққат билан қулоқ солаётгандай бўлса ҳам, лекин кўзини княжна Марьядан олмас эди.

У князь Василийнинг охирги жумласини такорлаб:

— Потсдамдан ёзаётити денг,— дедио бирдан ўрнидан туриб қизининг олдига борди.

— Мехмонларни деб шунча ясан-тусан қилдингми, а?— деди.— Ҳай-ҳай, мунча яхши! Сен меҳмонларнинг олдига сочинигни бошқача қилиб чиқдан бўлсанг, мен меҳмонларнинг олдиди сенга шуни айтиб қўяйки, минбаъд мендан беижозат ясан-тусан қилма.

— Бунга мен гуноҳкорман, тои *père*¹,— деди кичкина киягиня қизариб.

— Сизнинг бутун ихтиёргиз ўзингизда,— деди Николай Андреевич келинга таъзим қилиб,— ўзига ярашмайдиган ишларни қилишни бунга ким қўйипти. Бусиз ҳам ўзи хунук.

У қўзига ёши келган қизига қайтиб қарамасдан, яна ўз ўрнига бориб ўтири.

— Аксинча, сочини шунача тараш кияжнага жуда ярасипти,— деди князь Василий.

— Қани, ёш киязь, оти нима эди?— деди князь Николай Андреевич Анатолга қараб,— қани, бери кел, гаплашайлик, танишайлик-чи.

«Мана энди бошланади», деди Анатоль ичиди ва кулими-сираб, қари князнинг ёнига бориб ўтири.

— Қани, сизни чет элда тарбия кўрган, дейишади. Отанг икковимизга ўхшаб поп саводингни чиқарган эмас. Ҳозир отлиқ гвардияда хизмат қиласизми, яхши йигит?— деб сўради князь Анатолга яқиндан тикилиб.

— Йўқ, армияга ўтдим,— деди Анатоль кулгидан ўзини зўрга тийиб.

— Шундоқми! Яхши. Годшо билан ватанга хизмат қилмоқчимисиз, яхши йигит? Уруш вақти, сиздай йигит

¹ отажон.

албатта хизмат қилиши керак. Ҳўш, фронтга бормоқчи-
мисиз?

— Йўқ, князь, бизнинг полк жўнади. Мен ҳозир... Мен
ҳозир қандай хизматдаман, дада? — деди Анатоль отасига
қараб кулиб.

— Ана хизмат қилишу! Мен қандай хизматдаман
эмеш-а! — деди князь Николай Андреевич хохолаб кулиб.

Анатоль ҳам ундан қаттиқроқ кулди. Князь Николай
Андреевич тўсатдан қовоғини солдию:

— Ҳўп, бор,— деди Анатолга.

Анатоль илжайиб яна хонимларнинг олдига бориб
ўтириди.

— Сен буларни чет әлга юбориб тарбия бергансан-а,
князь Василий? Шундоқми? — деди кекса князь Василийга.

— Қўлимдан келганини қилдим; мен сизга айтсан,
у ернинг тарбияси бизникидан кўра яхшироқ.

— Ҳа, ҳозир ҳамма нарса ўзгариб, янгича бўлиб кет-
ган. Офарин, яхши йигит бўлипти! Офарин! Қани, менинг
уйимга кирайлик.

У князь Василийни қўлтиқлаб кабинетига томон олиб
кетди.

Князь Василий князь билан ташо қолиб, дарров унга
ўз хоҳишини ва умидини баён қилди.

— Нима, мени унинг этагига ёпишиб олган, қўйиб
юбормайди, деб ўйлайсанми? — деди кекса князь жеркиб.—
Ҳеч бундай эмас! — деди яна жаҳли чиқиб.— Менга қолса
эртага бўлсин! Лекин мен сенга шуни айтайки, мен қуё-
вимни дурустроқ танимоқчиман, менинг олатимни ўзинг
биласан; ҳамма гапни очиқ гаплашаман! Эртага мен сен
борингда Марьядан сўрайман! Агар ҳўп деса, тегаверсин.
Тегсин, кўрармиз.— Князь димоги билан кулди.— Тегса
тегаверсин, менга барибир! — деб ўғлини кузатаётган вақ-
тидагидай қаттиқ қичқирди.

Князь Василий ҳамсуҳбатининг сергаклигини кўриб
айёрлик қилиш керак бўлмай қолганига ишонч ҳосил қил-
гандай:

— Мен сизга тўғрисини айтаман,— деди,— сиз одамни
бир кўришда ичию ташини дарров биласиз, Анатоль зако-
ват эгаси эмас, лекин ҳалол, мўмин йигит — яхши ва меҳ-
рибон фарзанд.

— Ҳўп, ҳўп, яхши, кўрамиз.

Узоқ вақт әрқакнинг суҳбатини кўрмай ёлгиз турган
хотинлар сингари, князь Николай Андреевичнинг уйидаги

уч аёл ҳам Анатолни кўришлари билан шу дамгача кечирган ҳаётлари кўзларига ҳаёт эмасдай кўринди. Улардаги фикр, сезги, мушоҳадакорлик кучи бирдан ўн баравар ортди ва уларнинг шу вақтгача гўё қоронфиликда кечираётган ҳаётларини бирдан янги мазмунга тўла бир нур ёритгандай бўлди.

Княжна Марья ўзининг афт-боши ва сочи тўғрисида ҳеч ўйламас ва билмас ҳам эди. Унинг бутун эс-хуши куёви бўлиши эҳтимол бўлган очиқ йигитнинг чиройли юзида эди. Бу йигит унинг кўзига хушфөъл, жасур, саботли, мард, олиҳиммат кўринар ва бунга имони космил эди. Унинг миасида келажак оиласвий ҳаёт тўғрисида минг хил хаёллар кезар эди. У бу хаёлларни бошидан чиқаришга ва яширишга ҳаракат қиласр эди.

«Мен унга жуда совуқ муомала қилаётibманмики? — деди княжна Марья ўзига, — мен ўзимни тутишга ҳаракат қиласман, чунки кўнглимни унга жуда мойилдай сезаётibман; лекин у менинг кўнглимни билмайди, балки мен қизга ёқмадим, деб ўйлар».

Княжна Марья ҳарчанд ҳаракат қиласа ҳам бу янги меҳмон билан очилиб гаплаша олмас эди.

«La pauvre file! Elle est diablement laide»,¹ — деди Анатоль ичидা.

Анатоль келиши билан ниҳоятда ҳовлиқиб қолган Mlle Bourienne эса бошқача фикрда эди. Киборлар доирасида ҳеч мавқеи бўлмаган, ота-онасиз ва ҳатто ватанидан ҳам айрилган чиройли ёш қиз албатта бутун умрини князь Николай Андреевич хизматида, яъни унга китоб ўқиб бериш ва княжна Марьяга дугона бўлиш билан ўтказмоқчи эмас эди. Mlle Bourienne хунук, кийинишини билмайдиган, бесўнақай рус княжналаридан устунлигини дарҳол қадрлайдиган ва яхши кўриб олиб кетадиган рус князига кўпдан бери мунтазир эди; ниҳоят ўша рус князи келди. Mlle Bourienne холасидан эшишиб, кейин ўзи тўлатган бир ҳикояни ичидан такрорлаб юришни яхши кўрар эди. Бу ҳикоя алданган бир қизнинг кўзига бечора онаси кўринган, та равнуге тіре² нега тегмасдан туриб эркак кишига ихтиёргингни бердинг, деб таъна қилгани ҳикояси эди. Mlle Bourienne хаёлида ўша йўлдан урган хушторига бу ҳикояни айтганида кўпинча кўзига ёш келар эди. Энди

¹ Бечора! Мунча ҳам хунук бўлмаса.

² бечора онагинаси.

ўша хуштор, ҳақиқий рус князи ниҳоят келди. Уни олиб кетади, кейин ша раунгे тёре пайдо бўлади ва рус князи Bourgiennега уйланади. Mlle Bourgiennе Anatоль билан Париж тўғрисида гаплашиб ўтирган вақтида хаёлида шу нарсалар кезар эди. Mlle Bourgiennе бирон нарсани кўзда тутиб эмас, (у, нима қилсам экан, деб бирон дақиқа ҳам ўйламас эди), аллақачонлар кўнглида бўлган ва энди Anatоль келиши билан юзага чиқаётган туйгуларига берилиб, унга кўпроқ ёқишига ҳаракат қиласр эди.

Қари полк оти карнай товушини эшитганида қарилигини ҳам унуби чопишга интилгандай, кичкина княгиня ўзининг оғироёқ эканлигини эсидан чиқариб, ҳеч нарсани мулоҳаза қилмай, енгил-елпи кулиб, одатдагича таннозлик қилишига ҳаракат қиласр эди.

Anatоль хотинлар сұхбатида ўзини хотинларнинг кетидан юриш жонига теккан кишидай кўрсатса ҳам, лекин бу уч аёлнинг типирчилаб қолганини кўриб, талтайиб кетди. Бундан ташқари, чиройликкина ва кўзини сузаётган Bourgiennе ни кўриб, тез кўзгаладиган ва уни ҳар куйга коладиган ҳайвоний ҳирси қўзғалиб кетди.

Чойдан кейин мәҳмонлар истироҳат бўлмасига киришида ва княжнадан клавикордда чалиб беришни илтимос қилишди. Anatоль унинг олдида Mlle Bourgiennега яқин креслода ёнбошилаб ўтирап экан, княжна Марьяга хурсандлик билан кулимсираб қарап эди. Княжна Марья унинг қараб турганини сезиб қувончидан беҳад ҳовлиқар эди, ўзи яхши кўрган соната унинг қалбини ардоқловчи гўзал бир оламга олиб кетар ва Anatolning қараб туриши бу оламни унга яна ҳам гўзлароқ кўрсатар эди. Anatоль унга қараб турган бўлса ҳам, лекин кўзи Mlle Bourgiennе нинг оғрида бўлиб, унга ҳар замон фортепиано остидан оғинни тегизиб қўяр эди. Mlle Bourgiennе ҳам княжнага қараб турар, унинг ҳам чиройли кўзларида княжна Марья илгари кўрмаган чўчиғансимон қувонч ва умид ифодасини кўрар эди.

«Мени мунча ҳам яхши кўрмасал — дер эди княжна Марья ичида.— Энди нақадар баҳтиёрман, шундай дўсту шундай эр билан нақадар баҳтиёр бўлашман! Эр билан-а?» — дер эди у Anatolning тикилиб турганини сезиб, лекин ўзи унга қарай олмас эди.

Кечки овқатдан кейин ҳамма тарқалаётгандан Anatоль княжнанинг қўлини ўпди. Княжна қўлини ўпгани келаётгандан, Anatolning чиройли юзига тўғри қаради, лекин

бунга қандай журъат қилганини ўзи ҳам билмай қолди. Анатоль княжнадан кейин m'-lle Bourgiennping қўлини ўпди (бу одобдан бўлмаса ҳам, лекин у ҳеч истиҳола қилмасдан дадил ўпаверди) ва m'-lle Bourgiennpe қизарив кетиб, княжнага ялт этиб қаради.

«Quelle délicatesse¹, — деди ичиди княжна. — Наинки Amélie (m'-lle Bourgiennpi шундай деб аташар эди) мени рашик килади, деб ўйласа, наинки муҳаббат ва садоқатимни билмайди деган хаёлда бўлса?» — Шу ўй-хаёл билан княжна Марья бориб m'-lle Bourgiennpi қаттиқ ўпди. Анатоль кичкина княгиняни ҳам қўлини ўмоқчи бўлиб унинг олдига борди.

— Non, non, non! Quand votre père m'écrira que vous vous conduisez bien, je vous donnerai ma main à baiser. Pas avant.² — деди кичкина княгиня ва бармоқчаси билан таҳдид қилиб, илжайганича уйдан чиқиб кетди.

V

Ҳамма уй-уйнга кириб кетди ва кўрпага кириши била-ноқ уйқуга кетган Анатолдан бошқа ҳеч ким бу кеча тез ухлай олмади.

Ҳеч вақт қўрқмайдиган княжна Марья ваҳимага тушиб: «Наҳотки шу бир бегона, чиройли, мўмин йигит менинг эрим бўлса; ҳаммадан ҳам мўминлиги-я», деб ўйлар эди. У қўзини очиб қарашибдан қўрқар, назарида парданинг орқасидаги қоронғи бурчакда бирор тургандай кўринар эди. Бу бирор — иблис — пешонаси оқ, қошлари қора, лаблари қип-қизил ўша эркак эди.

У қўнироқ чалиб оқсочни чақирди ва шу ерда ётишини буюрди. M'-lle Bourgiennpe ҳам шу кечаси ухламай кимнидир бекорга кутиб, гоҳ кимгадир кулиб, гоҳ ўз хаёлида раунге шигенинг таънасини эшитиб йиглагудай бўлиб, қишки бўгда узоқ вақт айланиб юрди.

Кичкина княгиня эса оқсочга жойни дуруст солмабсан, деб дўнғиллар эди. У ёнбошлаб ҳам, кўкрагини ерга бериб ҳам ёта олмас, қандай бўлмасин, ётиш қийин ва ноқулай эди, унга қорни халал берар эди, айниқса бугун ҳар қа-

¹ Мунча ҳам андиша қилмаса.

² Йўқ, йўқ, йўқ! Дадангиз, менга ўелим жуда яхши бўлиб қолди, деб хат ёсалар, ана ўшандагина қўлимни ўпгани ижозат бераман. Үшангача ижозат йўқ.

чонгидан ҳам кўра кўпроқ халал берар, чунки Анатоль келиши унинг ўйнаб-кулиб юрган кунларини хотирига келтирган эди. У кофта ва чепец кийиб креслода ўтирас эди. Мудраган ва соchlари тўзган Катя алланималар деб оғир пар тўшакни учинчи маротаба ағдариб солар эди.

— Солган тўшагингнинг бир жойи чуқур, бир жойи дўнг демадимми,— деди княгиня яна қайтариб,— ухласам кошкни эди, ётиб бўлмаётитпти,— ва худди ўпкаси тўлган ёш боладай товуши титради.

Кекса князъ ҳам ухламас эди. Мудраб ётган Тихон унинг жаҳл билан қадам ташлаб, пишқириб юрганини эшишиб туар эди. Кекса князъ ўзини қизи туфайли ҳақоратланган сезар эди. Бу ҳақорат ўзига эмас, бошқа одамга, жонидан ортиқ кўрадиган қизига қаратилган эди. У ўйлаб кўраман, нимани тўғри топсам, шуни қиласман, деган қарорга келган эди, лекин бунинг ўрнига у борган сайин тувақиб кетди:

«Битта эркак учраши биланоқ отаси ҳам, бошқаси ҳам эсидан чиқди-кетди, кетидан югуриб, соchlарини юқорига тараб, қийшанглаб, не аҳволга тушиб юрипти! Отаси ҳам қўзига кўринмай қолди! Менинг пайқашимни-ку, билар эди. Фҳм... фҳм... Ў аҳмоқнинг Буръёнкага (уни ҳайдаш керак!) кўз тикканини мен билмайманми? Иззати нафси ҳам йўқки, буни пайқаса! Ўзининг иззати нафси бўлмаса, менини бор ахир. Унга фаҳмлатиш керакки, бу аҳмоқ уни хаёлига ҳам келтирмайди, икки кўзи Bourgiennpeda. Унинг иззати нафси йўқ, лекин мен буни унга кўрсатаман...»

Кекса князъ билар эдикни, агар қизига, сен янгилашаётисан, Анатоль Bourgiennpeга кўз тиккан деса, бу гап княжнанинг нафсониятига тегади-ю, натижада муродига (қиздан айримласлик) етади, шунинг учун ҳам унинг кўнгли тинчилини.

Тихон унинг ориқ, кўкрак жуни оқарган гавдасига тунги кўйлагини кийгизар экан: «Қаёдан ҳам келишди! — деди князъ ичида.— Мен чақирмаган бўлсан, келиб менинг тирикчилигимга туз ташлашди, ўзи жиндаккина умрим қолган бўлса».

— Қелмай ҳам ўлсин! — деди ҳали кўйлагининг ёқасидан бошини чиқармай.

Тихон князнинг баъзан ўзидан-ўзи гапиришини билар эди. Шунинг учун ҳам кўйлагининг ёқасидан чиққан тунд ва худди бир нарсани сўрагандай кўринган башарасини кўриб ҳайрон бўлмади.

— Ётищдими? — деб сўради князъ.

Ҳамма яхши хизматкорлар сингари Тихон ҳам хўжайининг бир оғиз гапидан унинг кўнглидагини билар эди. У дарров бу саволи князъ Василий билан унинг ўғли тўғрисида эканини фаҳмлади.

— Чироқларни ўчириб ётишди, жаноб олийлари.

— Ҳеч кимнинг эси кетмовди, эси кетмовди... — деди князъ тез-тез ва оёғини туфлигаю қўлини авра тўннинг енгига тиқиб, ётадиган диванига томон борди.

Анатоль билан m-le Bourgienne орасида ҳеч қандай гап бўлмаган бўлса ҳам, иккови муҳаббатнинг раувгे mёre — гача бўлган қисми тўғрисида бир-бирининг кўнглини, бир-бирига яширинча айтадиган гаплари кўп эканини билар, шунинг учун эрталабдан бошлаб хилватда кўришгани баҳона излашар эди. Княжна Марья ҳар кунги вақтда отасининг олдига кириб кетганида m-le Bourgienne Анатоль билан қишки боғчада учрашди.

Княжна Марья бугун кабинет эшиги олдига алоҳида бир ҳаяжон билан келди. Назарида одамлар унинг пешонаси очилишинигина эмас, ҳатто бу тўғрида ўзи нималар ўйлаётганини ҳам биладигандай кўринар эди. У Тихоннинг ва йўлакда қайноқ сув¹ олиб кетаётib салом берган князъ Василий камердинерининг юзида ҳам шу маънони ўқиди.

Кекса князъ бугун қизига одатдан ташқари меҳрибон бўлиб, уни жуда хуш қабул қилди. У қай вақтда бундай хушмуомала бўлишга ҳаракат қилишини княжна Марья яхши билар эди. У княжна Марья ҳисоб масалаларига тушумаганда юраги сиқилиб ориқ қўлларини мушт қилганда шу ҳолатда бўлар эди ва княжнанинг олдидан туриб кетиб, бир сўзини секин-секин бир неча маротаба такрор қиласиз.

Княжна кириши биланоқ у сизлаб гап бошлади.

— Сизга оғиз солишаётитти,— деди князъ сохта табасум қилиб.— Сезган бўлсангиз керакки, деди давом этиб,— князъ Василий бу ерга асрандисига (князъ Николай Аилреич негадир Анатолни асранди, дерди) менинг қора кўзимни томоша қилдиргани олиб келгани йўқ. Кеча мен билан сизнинг тўғрингизда гаплашди. Менинг феълимни биласиз, буни сизга ҳавола қилдим.

— Гапингизни қандай тушунай, топ rége?¹— деди княжна оқариб-қизариб.

¹ отажон.

— Қандай тушунай деганинг нимаси! — деб бақирди князь жаҳли чиқиб.— Князь Василий сени келинликка муносиб кўриб, асрандисига олиб бермоқчи. Мана, бундай тушун! Қандай тушунай эмиш-а?!. Сен айт.

— Мен билмайман, ўзингиз биласиз, топ рёге,— деди княжна шивирлаб.

— Мен? Мен? Мен нима дейман? Мени қўйинг. Эрга мен тегмайман. Сиз нима дейсиз? Мана шуни билмоқчиман.

Княжна отасининг бу ишга кўнгли йўқ эканини билиб, пешонам ё ҳозир очилади, ё ҳеч қачон очилмайди, деган фикрга келди. У отаси қараб турганда ҳеч нарсани ўйлай олмаганини, одати бўйича факат бўйин эгишга мажбур бўлганини билиб, ерга қаради-да:

— Менинг бирдан-бир хоҳишм сизнинг тилагингизни ўрнига етказиш,— деди,— лекин агар хоҳишмни айтишим керак бўлса...

Княжна сўзини тамом қилолмади.

— Жуда яхши! — деб бақирди князь унинг сўзини бўлиб.— У сени мол-дунёнг билан Mlle Bourgiенне учун олади... Mlle Bourgiенне хотин бўлади-ю, сен эса...

Князъ тўхтади. У қизига бу гап қандай таъсир қилганини пайқади. Княжна ерга қараб, кўзига ёш олди.

— Қўй, қўй, ҳазил гап, ҳазиллашдим,— деди отаси.— Лекин шуни эсингдан чиқармаганини, княжна, мен, эр танлаш қизнинг ўз ихтиёрида деган қоиданинг тарафдориман. Мен ихтиёрингни ўзингга бераман, шуни эсингда тутки, сенинг бахтинг шу масалани қандай ҳал қилишингга боғлиқ. Менинг тўғримда гапиришнинг ҳожати йўқ.

— Мен билмайман... топ рёге.

— Қўй, бу гапларни, у сеними, бошқаними — кимни олгин, дейишган бўлса, ўшани олиши керак. Лекин сенинг ихтиёринг ўзингда... Тур, уйингга кириб, хўп ўйлаб кўргину бир соатдан кейин ўшаларнинг олдида, «ҳа»ми-«йўқ»ми, айтгин. Мен биламан, ҳозир кириб исбодат қиласан. Майли, ибодат ҳам қилгин. Лекин яхшироқ ўйла. Бор.

Княжна гаранг бир аҳволда, титраб чиқаётганда князъ унинг орқасидан:

— «Ҳа»ми, «йўқ»ми, «ҳа»ми, «йўқ»ми! — деб бақириб қолди.

Унинг пешонаси очилиши муқаррар эди, лекин отасининг Mlle Bourgiенне тўғрисида қилган кинояси жуда оғир эди. Борингки, бу нотўри, лекин шундоқ бўлса ҳам бу жуда

ОГИР ва бу тўғрида унинг ўйламаслиги ҳеч мумкин эмас эди. У у ёқ-бу ёққа қарамай, кўзига ҳеч нарса кўринмай; қулоғига ҳеч нарса кирмай, қиши боғчадан ўтиб кетаётганида бирдан m-lle Bourgiennинг таниш овозини эшишиб ўзига келди. У бошини кўтариб, икки қадам нарида француз қизни қучоқлаб, пичирлашиб ўтирган Анатоли кўрди. Чиройли юзидан ваҳима акс этган Анатоль унга қаради-ю, дафъатан m-lle Bourgiennинг белидан қўлйини олмади, m-lle Bourienne эса княжнани ҳали кўрмаган эди.

Анатолнинг юзи худди: «Ким у? Нимага?» Шошманг! — деяётгандай эди. Княжна Марья икковига қараганича қолди. У бу ҳолга тушуна олмас эди. Ниҳоят, m-lle Bourgiennе қичқириб юборди-ю, қочиб кетди. Анатоль худди бу ғалати ҳодисага кулса бўлади, дегандай табассум билан княжна Марьяга таъзим қилди ва елкасини қисиб, ичкарига кириб кетди.

Бир соатдан кейин Тихон княжна Марьянни айтгани келди. У княжнани отаси чақираётганини айтиб, князь Василий Сергеичнинг ҳам ўша ерда эканини билдириди, Тихон келганда княжна ўзининг хонасидағи диванда йифлаётган m-lle Bourgiennени қучоқлаб ўтирас эди. Княжна унинг бошини секин-секин силар эди, княжнанинг чиройли, бурунгидек ҳамон сузук, порлаб турган кўзлари m-lle Bourgiennening гўзал юзига меҳр-шафқат билан қарар эди.

— Non,, princesse, je suis perdue pour toujours dans votre cœur,¹ деди m-lle Bourienne.

— Pourquoi? Je vous aime plus que jamais,— деди княжна Марья,— et je tâcherai de faire tout ce qui est en mon pouvoir pour votre bonheur.²

— Mais vous me méprisez, vous si pure, vous ne comprendrez jamais cet égarement de la passion. Ah, ce n'est que ma pauvre mère...³

— Je comprends tout,⁴— деди княжна Марья маҳзун табассум қилиб.— Хафа бўлманг, дўстим. Хайр, мен отаминнинг олдиларига чиқаман,— деб чиқиб кетди.

¹ Йўқ, княжна, энди умрбод мендан кўнглингиз совиди.

² Нега ахир? Мен сизни илгаригидан ҳам кўпроқ яхши кўраман. Сизнинг бахтингиз учун қўлнимдан келган ҳамма ишни қиласман.

³ Лекин энди сиз мендан жирканасиз, сиз поксиз, мендан жирканингиз керак; сиз эҳтиросга берилиш нималигини ҳеч қачон билмаймо! Оҳ, бечора онагинам...

⁴ Мен ҳамма гапни тушундим.

Княжна Марья кириб келганда князь Василий ифлида тамакидон, оёгини чалиштириб, худди шу иш ҳеч бўлмас-лигини олдан сезган ва ўзининг сезгирилигига ўзи афсус қалган ва мулойим табассум қилиб ўтирас эди. У шошиб-пишиб бир чимдим тамаки ҳидлади.

— Ah, ma bonne, ma bonne,¹— деб ўрнидан турди у ва княжнанинг қўлини ушлаб, бир уф тортиб имова қилди:

— Le sort de mon fils est en vos mains. Décidez, ma bonne, ma chére, ma douce Marie, qui j'ai toujours aimée, comme ma fille.²

Бу гаплардан кейин у четланди. Дарҳақиқат кўзидан ёш чиқди.

— Пф... Пф...— деб князь Николай Андреич пишириб ўтирас эди.

— Князь ўз асрандиси... ўғли номидан сени сўраётпти. Князь Анатоль Курагинга хотин бўлишни истайсанми, йўқми? Ё ҳа, ё йўқлигини айт,— деб қичқирди княз Николай Андреич,— сендан кейин мен ҳам ўз фикримни айтаман, мен ўз фикримни, фақат ўз фикримни айтаман,— деди князь Василийнинг термилиб турган кўзларига қараб. Айт, «ҳа»ми, «йўқ»ми?

— Менинг хоҳишим, топ réve ҳеч қачон сиздан ажрал маслик ва сизни ташлаб кетмаслик. Мен эрга тегмайман,— деди княжна қатъият билан князь Василийга ва отасига чиройли кўзларини тикиб.

— Бўлмаган гап, беҳуда гап! Беҳуда, беҳуда!—деб қовоғини солиб қичқирди князь ва қизининг қўлидан ушлаб ўзига тортиди, лекин ўпмасдан фақат пешонасини пепонасига теккизди-ю, унинг қўлини шунча қаттиқ сиқдики, княжна афтини буриштириб қичқириб юборди.

Князь Василий ўрнидан турди.

— Ma chére, je vous dirai que c'est un moment que je n'oublierai jamais, jamais; mais, ma bonne, est-ce que vous ne nous donnerez pas un peu d'espérance de toucher ce soeur si bon, si généreux, Dites que peut-être... L'avenir est si grand. Dites: peut-être.³

¹ Оҳ, қизгинам, қизгинам.

² Ўғлимнинг тақдири сизнинг қўлингида. Ўзингиз ҳал қилинг. Жондан азизим, Мари, мен сизни ҳамма вақт ўз қизимдан ҳам ортиқ кўраман.

³ Азизим, мен сизга айтсан, бу минутларни ҳеч қачон унутмайман, лекин бизни ноумид қилманг, меҳрибон қизим, айтинг, балким... келажакдан умидимиз бор. Айтинг: балким бўлар.

— Князь, мен кўнглимда бор гапни айтдим... Келганингизга раҳмат, лекин мен ҳеч қачон сизнинг ўрлингизга тегмайман.

— Мана, масала ҳал, дўстим. Келганингга жуда хурсандман, жуда хурсандман. Сен бор уйингга кир, княжна, деди қари князь.— Келганингга жуда-жуда хурсандман,— деб князь Василийни қучоқлади.

«Менинг орзум бошқа,— деди княжна Марья ичидা,— менинг орзум бошқача, хушбахтлик, инсонга муҳаббат ва ўзимни фидо қилиб хушбахт бўлиш. Менинг учун қанчалик мушкул бўлмасин, мен бечора Amé!енини баҳтиёр қиламан. Бу йигитни у ҳаддан ташқари яхши кўради... Amélie бу қилмишидан жуда пушаймон бўлиб қийналётитпи. Мен ҳар қандай қилиб ҳам бўлса икковининг бошини қўшишга ҳаракат қиламан. Агар бу йигит уни олишга қурдати ет-маса, мен ўзим Amélierга пул бераман, отамдан, Андрейдан ёрдам сўрайман. Amélie унга теса, мен жуда хурсанд бўлар эдим. Бечора қиз ғариб, мусофир, кимсасиз! Ё худойим шунчалик эсини йўқотиб қўйган бўлса, бечора бениҳоят яхши кўрар экан-да. Унинг ўрнида мен бўлганимда ҳам балки шундоқ бўлар эдим!..» — деб ўйлар эди княжна Марья.

VI

Ростовлар оиласи Николушкадан кўпдан бери хат-хабар олмас эди: фақат киш ўртасида граф бир хат олдию унинг адресидан ўғлининг қўлини таниди. Граф хатни ол-гач, ҳеч ким пайқамасин, деб қўрқиб ва шошиб, сёёқ учиди ўз кабинетига кирди ва эшикни беркитиб, хатни ўқий бошлиди. Анна Михайловна хат келганидан хабардор бўлиб (у хамма вақт ҳовлидаги ҳар бир ҳодисадан хабардор эди), аста юриб графининг олдига кирди. Граф ҳам йиғлаб, ҳам кулиб хат ўқимоқда эди.

Анна Михайловна, иши битган бўлса ҳам ҳануз Ростовникида турагар эди.

— Тен bon ami?¹— деди Анна Михайловна граф йиғласа йиғлашга-ю, кулса кулишга тайёр ғамгин бир тарзда.

Граф барадла йиғлаб юборди.

— Николушка... хат... ярадор бўлгани... экан, ярадор,

¹ Ҳа, азиз дўстим?

... жигарим... Графинягинам... офицер бўлипти... Худога шукур... Графинишкага қандоқ айтаман?..

Анна Михайловна унинг ёнига ўтириб, рўмалчаси билан унинг кўзини, ҳатто томган кўз ёшини ва ўзининг кўз ёшини артди, хатни ўқиди, графга тасалли берди ва тушлик-кача графиняни бу хабарга тайёр қиласман, тушлик қилиб, чой ичиб бўлгандан кейин, худо ёр бўлса, ҳаммасини айтаман, деб ваъда берди.

Тушлик вақтида Анна Михайловна нуқул уруш хабарлари тўғрисида, Николушка тўғрисида гапирди; гарчи ўзи билса ҳам икки марта Николушканинг охирги хати қачон келган эди, деб сўради, ҳадемай хат келиб қолар, деди. Анна Михайловна ҳар гал Николушкани тилга олганда, графиня ташвишланар ва гоҳ графга, гоҳ Анна Михайловнага жавдираб қарап, шунда Анна Михайловна гапни секин бошқа ёққа бурар эди. Оилада ҳаммадан ҳам зийрак бўлган Наташа бу гапларнинг оҳангидан, кўз қарашлардан ва юз ифодаларидан бир нарсани пайқади-да, тушлик бошланганданоқ қулоғини динг қилиб, отаси билан Анна Михайловна орасида акасига оид бирон гап борлигини ва Анна Михайловна онасини бирон хабарга тайёр қилаётганини сезди. Наташа ҳарчанд тортичок бўлмаса ҳам (онаси Николушка тўғрисидаги анчайин хунук хабарни ҳам кўтара олмаслигини билар эди), тушлик вақтида бу тўғрида бирон нарса сўрашга журъат қилолмади ва кўнглига ғулғула тушиб, томоғидан овқат ҳам ўтмай, мураббиясининг танбеҳларига ҳам қулоқ солмасдан, стулда ўзини у ёкқа ташлаб, бу ёкқа ташлаб ўтирас эди. Тушликдан кейин у Анна Михайловнанинг орқасидан чопқиллаб бориб, истироҳат бўлмасида унинг бўйнига осилди.

— Холажон, жон хола, айтинг, нима бўлипти?

— Хеч нарса бўлгани йўқ, жонгинам.

— Йўқ, жон хола, ўргилиб кетай, айтинг, сиз бир нарсани биласиз, айтинг, бўлмаса қўймайман.

Анна Михайловна бош чайқаб:

— Vous êtes une fine mouche, trop enfant¹, — деди.

Наташа Анна Михайловнанинг юзидан «ҳа, биламан» деган бир маънони уқиб:

— Николенъкадан хат келиптими? Шундокдири! — деб юборди.

— Ҳай, оғзингдан чиқарма, онанг эшитса, қандоқ бўлишини ўзинг биласан-ку.

¹ Ҳа, шайтон қиз,

— Хўп, хўп, оғзимдан чиқармайман, лекин айтинг, айтмайсизми? Бўлмаса ҳозир бориб айтаман.

Анна Михайловна ҳеч кимга айтмаслик шарти билан хатнинг мазмунини қисқача айтиб берди.

— Мана, мана, бирорвга айтсан худо урсин,— деди Наташа чўқиниб ва юрганича Соняниг олдига чиқди.

— Николенъка... Ярадор... Хат...— деди Соняга тантана ва хурсандлик билан.

Соня дарҳол ранги бўзариб:

— Nicolas! — деди.

Наташа акасининг ярадор бўлганлиги ҳақидаги хабар Соняга қандай таъсир қилганини кўрганидан кейингина бу хабарнинг қайғули эканини сөзди.

У Соняни қучоқлаб йиғлади.

— Салгина ярадор бўлган экан, лекин офицер қилиб қўйиншипти; ҳозир тузалиб қолипти, хатни ўзи ёзипти,— деди Наташа йиги аралаш.

Петя катта-катта қадам ташлаб уйда нари-бери юрар экан:

— Хотин-қизлар ҳаммаси ҳам шунаقا йиғлоқи-да,—деди,—мен акамнинг катта иш кўрсатганига суюнаман, жуда суюнаман. Сизларнинг ҳамма вақт кўз ёшлиниг тайёл! Ҳеч нарсага тушунмайсизлар.

Наташа йиги аралаш табассум қилди.

— Сен хатни ўқидингми? — деб сўради Соня.

— Ўқиганим йўқ. Лекин Анна Михайловна тузалипти, аллақачон офицер бўлипти, деб айтдилар.

— Худога шукур,— деди Соня чўқиниб.— Ёлғондан айтган бўлмасинлар тағин. Юр, ташапнинг олдиларнига борамиз.

Петя индамасдан нари-бери юрар эди.

— Мен Николушканинг ўрнида бўлганимда французларни бундан ҳам кўпроқ ўлдирап эдим— деди Петя.— Аглаҳлар! Мен бу аглаҳларни ўлдиравериб, ҳаммаёқни ўликка тўлдириб юборар эдим,— деди яна Петя давом этиб.

— Жаврамасанг-чи, мунча бетутуриқ бўлибсан!

— Мен бетутуриқ эмасман, ҳар нарсага йиғлайдиган бетутуруқ,— деди Петя.

Бир оз жимликдан сўнг Наташа:

— Эсингдан чиқарганинг йўқми уни? — деб сўради.

Соня жилмайиб:

— Nicolas ними? — деди.

Наташа сўзига жуда катта маъно бермоқчи бўлса керак, қўл ва бош ҳаракатлари билан жуда писанда қилиб:

— Йўқ, Соня, унинг ҳамма-ҳамма гаплари, ҳамма ишлари, ҳаммаси-ҳаммаси эсингда борми? Ҳаммаси менинг эсимда туритти,— деди,— лекин Борисни эсимдан чиқарбман, ҳеч эсимда йўқ.

— Нима деяпсан? Наҳот Борис эсингдан чиққан бўлса? — деди Соня ҳайратда қолиб.

— Йўқ, эсимдан чиқишга чиққани йўқ, афти эсимда-ю, Николенъкадай эмас-да. Кўзимни юмсан, Николенъка кўз олдимга келади, лекин Борис келмайди (у кўзини юмди). Мана, ҳеч кўзимга кўринмайди.

— Оҳ, Наташа! — деди Соня худди дугонасини ҳозир айтмоқчи бўлган гапини эштишга нолойиқ кўргандай ва бу гапни бошқа, ҳазиллашиш мумкин бўлмаган одамга айтиётгандай бир алфозда, тантана ва жиддият билан.— Мен сенинг акангни яхши кўриб қолганман, унинг бошига нима келмасин, ўзимнинг бошимга нима келмасин, барибир мен уни ўлгунимча яхши кўраман.

Наташа ҳайрон бўлиб, Соняга қараганича, жим қолди. У Сонянинг гапи ҳақ эканини ва ўша, айтган муҳаббат бор эканлигини сезди; лекин Наташа ҳали бу нарсанинг фаҳмига етмас эди. У шундоқ бўлишига ишонар, лекин буни англамас эди.

— Сен Николенъкага хат ёзасанми? — деб сўради Наташа.

Соня ўйланиб қолди. Nicolasга қандай хат ёзиш керак, умуман, хат ёзиш керакми,— бу масалани у ҳеч ҳал қилолмас эди. Энди Николай офицер ва қаҳрамонларча ярадор бўлганида унга хат ёзив ўзини эслатиши, унинг ваъдасини ёдига солиши яхши бўлармикин?

— Билмайман; у хат ёэса, мен ҳам ёзарман,— деди Соня қизариб.

— Сен унга хат ёзгани уялмайсанми?

— Йўқ,— деди Соня жилмайиб.

— Мен Борисга хат ёзгани уялламан, ёзмайман.

— Нимадан уяласан?

— Билмасам. Шундай уялламан-да.

Наташанинг ҳалиги гапига аччиғи келган Петя:

— Нимадан уялишини мен биламан,— деди,— ана у

семиз кўзойнаклини яхши кўриб қолгани учун уялади (Петя ўзининг адаши бўлмиш янги граф Безуховни шундай деб атар эди): энди мана бу ашулачини (Петя ашулачи деб Наташанинг ашула муаллими — итальянни атар эди) яхши кўриб қолган: шунинг учун ҳам уялади.

— Мунча бетамиз бўлибсан, Петя! — деди Наташа.

— Бетамиз бўлсан ҳам сенчалик эмасман,— деди тўқиз яшар Петя худди катта одамдай.

Графиня тушлик вақтида Анна Михайловнанинг киноялари орқасида воқеани унча-мунча сезган эди. У ўз уйига кириб, креслода ўтирас экан, ўғлининг кичкинагина тамакидонининг қопқоғига ўрнатилган сурагидан кўзини олмас ва кўзида ёш айланар эди. Анна Михайловна, қўлида мактуб, оёқ учida юриб графинянинг кабинети эшиги олдига келиб тўхтади.

— Сиз кирманг,— деди орқасидан келган кекса графга,— кейин кирасиз,— ўзи ичкарига кириб эшикни беркитди.

Граф калитнинг ўрнига қулоғини қўйиб тинглай бошлади. Унинг қулоғига аввал осойишта гап овози, кейин узундан-узоқ гапирган Анна Михайловнанинг товуши, кейин қичқириқ кирди, сўнгра жимлік чўқди, кейин яна икки кишининг хушҳол гапираётган товуши, кейин оёқ шарпаси эшитилди-ю, Анна Михайловна графга эшикни очди. **Анна Михайловнанинг юзида, мураккаб операцияни ўринлатиб, санъатини томоша қилгани одамларни таклиф қилган хирургнинг юзидаги мағрурлик ифодаси ётар эди, Анна Михайловна бир қўлига тамакидонни, иккинчи қўлига мактубни ушлаб, гоҳ бирини, гоҳ иккинчисини ўпастган графиняни тантана билан кўрсатиб:**

— C'est fait!¹ — деди.

Графиня графни кўриб, унга қўлини узатди, унинг тепакал бошини кўкрагига босди ва ялтироқ калласи оша яна хатга, ўғлининг суратига қаради: хат билан суратни яна ўпмоқчи бўлиб, эрининг тепакал бошини сал итарди. Уйга Вера, Наташа, Соня ва Петя кирди. Хат яна ўқилди. Николай хатида ўзи иштирок қилган икки поход ва икки жангни қисқача тасвир қилган, ўзининг офицер бўлганини айтган ва онаси билан отасининг қўлларини ғойибона ўпиб, дуо қилишларини сўраган; Верани, Наташани, Петяни ўпаман, деган. Бундан ташқари у т-г Шелинг, т-те Шосс ва мураба-

¹ Мана, иш битди!

биясига салом айтган ва яна ҳануз яхши кўргани ҳамда ҳеч қачон эсидан чиқармагани қимматли Соняни ўпид қўйинглар, деган. Буни эшитиб, Соня шу қадар қизариб кетдики, ҳатто кўзларидан ёш чиқди. У ҳамма қараётганидан уялиб, чопқиллаганича залга чиқди ва гир айланиб қўйлагининг этагини чодир қилди-да, қип-қизарганича жилмайиб полга ўтириди. Графиня йиғлар эди.

— Нега йиғлайсиз, татап? — деди Вера.— Унинг ёзган гапларига суюниш керак, наинки йиғлассангиз.

Веранинг бу гапи жуда тўғри бўлса ҳам, лекин граф, графиня ва Наташа ҳамма унга худди «наҳот шундоқ десанг», дегандай қаради. «Бу кимга тортди экан!» — деб ўйлади графиня.

Николушканинг хати қайта-қайта ўқилди ва бу хатни ўқитиб эшитишига ўзларига лойиқ кўрганлар хатни ҳеч кимга бермай ўтирган графинянинг олдига келишлари керак эди. Мураббиялар, энагалар, Митенька, баъзи таниш-билишлари келишди ва графиня уларнинг ҳар қайсисига хатни алоҳида лаззат билан ўқиб берар экан, ҳар ўқиганида бу хатдан ўғлининг янги бир фазилатини топар эди. Бундан йигирма йил бурун қорнида митти қўл-оёғини билинار-билинмас зўрғагина қимиirlатган ўша ўғли, кўп эркалатма, деб граф билан уришувига сабаб бўлган ўша фарзанди, аввал «груша» ва ундан кейин «баба» деб тили чиққан ўша Николенъка энди ёт юртларда, бегона одамлар орасида мард жангчи бўлиб, ўзи ёлғиз, бироннинг ёрдамисиз, ўз билганича алланечук мардона ишлар қилиб юргани графиняни ҳайратга солар ва бениҳоят хурсанд қиласиди.

Бола гўдаклигидан бошлаб аста-секин улғайиб боришини кўрсатадиган тажрибани, асрлар давомида ҳосил бўлган тажрибани графиня тан олмас эди. Гёё миллион-миллион одамлар ҳам шу камолот босқичини босиб ўтмагандай, ўғлининг ҳар бир камолот босқичи графиня учун фавқулодда бир ҳодиса бўлар эди. Графиня ундан йигирма йил бурун қорнида қимиirlаган кичкинагина вужуднинг бир кун келиб йиғлашига, эмишига ва гапиришига ишонмагандай, ҳозир ҳам ўша вужуднинг у ёқларда, хатига кўра, кучли, жасур эркак, ўғилларининг ва одамларнинг намунаси бўлиб юрганига ишонгиси келмас эди.

— Хатини қара-я, мунча ҳам чиройли ёзмаса! — дерди графиня хатининг тасвир қисмини ўқиб.— Мунча ҳам камтар бўлмаса! Ўзи тўғрисида бирон оғиз ҳам ёзмапти, бирон

ОГИЗ ҳам... Аллақаёқдаги Денисов тұғрисида ёзипти. Үзи үшалардан ҳам жасурроқдир. Үзининг чеккан азоблари тұғрисида лом-мым демапти, олижаноблигига қаранг-а! Үша Николушкам-да! Ҳамманы бир-бир әслапти. Ҳеч кимни эсидан чиқармапти. Үзим ҳам айттар әдим, мана бундайлигидәёқ, айттар әдим...

Бутун оиладан Николушкага ёзиладиган хатлар қарийб бир ҳафта ёзилди ва ниҳоят оқقا күчирилди; графния-нинг назорати остида, графнинг ҳаракати билан Николушкага керакли нарсалар ҳозырланды ва янги офицернинг кийим-кечаги учун пул тайёрланди. Тадбиркор Анна Михайловна ўғылы билан хатлашиб туришининг ҳам осонгина йўлини топган әди. У хатларини тұғри гвардияга қўмон-донлик қилиб турган буюк князь Константин Павловичга юборар әди. Ростовлар оиласи *чет әладаи рус гвардияси-нинг* ўзи тайинли адрес, агар мактуб гвардияга қўмонлонлик қилиб турган буюк князга тегса, ўша ерга яқин турган Павлоград полкига етиб боришига ҳеч шубҳа йўқ, деб ўйлашар әди, шунинг учун ҳам хатлар билан пулни буюк князниң куръери орқали Борисга юборадиган бўлишиди ва Борис буни Николушкага етказиши керак әди. Юбориладиган хатлар қари граф, графния, Петя, Вера, Наташа, Соня томонидан ёзилган әди. Граф кийим-кечак учун 6000 сўм пул ва бошқа майдадалар юборди.

VII

Кутузовнинг Ольмиоцга яқин ерда лагерь қуриб турган жанговар армияси 12 ноябрь әртаси бўладиган кўрикка, яъни Россия ва Австрия императорларининг кўригига тайёрланмоқда әди. Россиядан янгигина келган гвардия кечани Ольмиоцдан ўн беш чақирим нарида ўтказиб, әртасига эрталаб соат ўнда кўрикдан ўтгани Ольмиоц майдонига чиқди.

Николай Ростов шу куни Борисдан хат олган әди. Борис бу хатига Измайл полки Ольмиоцдан ўн беш чақирим берида тунайди, сенга хат билан пул келган, келиб олгин, деган әди. Шу кунлари Ростовга пул жуда зарур әди, чунки походдан қайтиб, Ольмиоц яқинида тўхтаган армия лагерини моли кўп маркитантлар ва австриялик жуҳудлар босиб кетган әди. Павловградликлар поход учун олинган мукофотлар шодиёнасига зиёфат устига зиёфат ўтказишар,

яқиндагина Олъмюцга келиб хотин-халаж хизмат қиладій-
ган майхона очған Каролина Вентерканинг майхонасига
боришар әди. Ростов офицер бўлиши муносабати билан
яқиндагина зиёфат бергани, Денисовнинг оти Бадавини
сотиб олгани учун ўртоқларидан ва маркитантлардан қарз-
дор бўлиб қолган әди. Бориснинг хатини олгандан кейин
бир ўртоғи билан Олъмюцга борди, ўша ерда овқат еб, бир
шиша вино ичди-ю, кейин ўзи якка, бирга ўсган ўртоғи
Борисни қидириб гвардия лагерига борди. Ростовнинг
ҳали офицерлик кийим-боши йўқ әди. Унинг эгнида эски-
риб кетган ва солдат крести тақилган юнкер курткаси,
ўшанга ўхшаб эскириб тиззаларидағи чармлари қирилган
шым, белида офицерлар тақадиган қилич, остида поход
вақтида казакдан сотиб олинган Дон оти әди. У фижим бўлиб
кетган гусар телпагини бошининг орқасига қийшайтириб
кийиб олган. У Измайл полки лагерига яқинлашар экан,
урушни кўрган жанговар гусарлик важоҳатимни кўриб
Борис ва унинг гвардиячи ҳамма ўртоқлари оғзини очиб
қолар, деб ўйлар әди.

Гвардия бутун походни худди саёҳатга чиққандай озо-
далик ва интизомга зеб бериб ўтказди. Манзиллар яқин-
яқин бўлиб, буюм халталарни ҳам аравалар олиб борар,
ҳар манзилда Австрия маъмурлари офицерларга яхши
овқатлар тайёрлаб қўйишар әди. Полклар шаҳарларга
музика билан кириб, музыка билан чиқар, бутун поход
вақтида буюк князнинг буйруғига кўра солдатлар баравар
оёқ ташлаб юришар (гвардиячилар шу билан фахрланар
әди), офицерлар эса ўз ўринларида пиёда боришар әди. Борис бутун поход вақтида энди рота командири бўлган
Берг билан юриб, бирга турап әди. Берг поход вақтида
рота командири бўлиб, яхши хизмати ва ҳар ишни ўз вақ-
тида қилиши орқасида бошлиқларнинг ишончига сазовор
бўлган ва ўзини иқтисодий жиҳатдан яхши таъминлаб ол-
ган әди. Борис поход вақтида кўп керак бўлиб қоладиган
одамлар билан танишди ва Пьер ёзиб бўрган мактуб орқали
князъ Андрей Болконский билан танишиб олди ва у орқа-
ли бош кўмондон штабига ўрнашиб олиш умидида әди. Озода
ва яхши кийинган Берг билан Борис сўнгги кундузги
юришдан кейин, озодагина уйда тўғарак стол ёнида дам
олиб, шахмат ўйнаб ўтиришар әди. Берг тутаб турган труб-
касини икки тиззасининг орасига қистириб қўйган. Борис
Бергнинг юришига маҳтал бўлиб, ўзига хос назокат билан
шахмат доналаридан оппоқ ва нозик қўллари билан қубба

ясар ва афтидаи, ўйин тўғрисида ўйлаб (у ҳамма вақт фақатгина ҳозир қилаётган иши тўғрисидагина ўйлар эди), ҳарифининг юзига қараб турар эди.

— Қани, энди нима қилар экансиз? — деди.

— Ҳаракат қилиб кўрамиз-да,— деди Берг ва пиёдани ушлади-ю, юрмади.

Шу чоғ эшик очилди.

— Э, бу ерда экансан-ку!—деди Ростов баланд овоз билан.—Берг ҳам шу ерда! *Петизанфан, але күше дормир!*¹— деб бақириб, энагасининг гапини такрорлади. Борис иккови ёшликларида ҳамма вақт энаганинг шу гапига қулишар эди.

— Ўхў, бутунлай ўзгариб кетибсан-ку! — деб Борис ўрнидан турди ва тўкилиб кетган шахмат доналарини териб жойига қўйди-да, дўсти билан кўришгани қучоқ очди, Бироқ Николай ўзини четга олди. У ўртоғини кўрганида бошқаларга тақлид қилишни истамайдиган ёшлик туйғуси билан ўз ҳиссини, ҳар қандай бўлганда ҳам аксари катталарда кўрилганидек, риёкорона эмас, ўзича, янгичасига ифода қилишни истади, у бошқалар сингари ўпишмоқчи эмас, балки уни чимчиламоқчи, туртмоқчи бўлди. Бироқ Борис, аксинча, осойишта ва дўстона бир йўсинда Ростовни қучоқлаб уч марта ўпди.

Улар қарийб олти ойдан бери кўришмаган эди: ёшлар ҳаёт йўлига тушиб, дастлабки қадамни босган ёнда қанчалик ўзгарса, улар ҳам бир-бирида шу ўзгаришни кўришиди ва шу дастлабки қадамларни қайси муҳитда босган бўлса иккаласига ҳам ўша муҳитнинг акси урган эди. Сўнгги марта кўришганидан бўён иккови ҳам анча ўзгарган ва иккови ҳам бу ўзгаришни бир-бирига тезроқ айтишни истар эди.

— Оббо олифталар-ей! Озодагина, тозагина, худди саўнлдан қайтиб келгандайсизлар-а! Биз ҳам юрибмиз-да, армияда хизмат қиласиз деб,— деди Ростов лой сачраган шимини кўрсатиб. Үнинг йўғон товуши ва солдатча ҳаракати Борис учун тамом янгилик эди.

Ростовнинг қаттиқ-қаттиқ гапираётганини эшитган уй эгаси немис хотин эшикдан бошини чиқариб қаради.

— Қалай, жойидами? — деди Ростов Борисга кўз қисиб.

¹ Боринглар, болалар, ухланглар!

— Мунча бадирасан! Уларни ҳуркитиб юборасан,— деди Борис.— Мен бугун келмассан, деб ўйлаган эдим,— деди яна,— мен хатни кечагина Кутузовнинг адъютантларидан Болконский орқали бериб юборган эдим. Парров элитиб берар, деб ўйламаган эдим... Хўш, қалайсан? Урушга кирдингми? — деб сўради Борис.

Ростов унинг сўзига жавоб бермай, мундирига тақилган Георгий крестини солдатларча силкитиб қўйди ва боғланган қўлини кўрсатиб Бергга кулимсираб қаради.

— Кўриб турибсан-ку,— деди.

— Эй, ҳали шундоқ бўлди, дегин,— деди Борис кулиб.— Биз ҳам жуда ажойиб поход ўтказдик. Шаҳзода доим бизнинг полк билан бирга бўлди. Шунинг учун биз походни жуда соз ўтказдик. Польшада бўлган қабул маросимларини эйёфатларни, балларни айтасани, гапирган билан тамом бўлмайди. Шаҳзода бизнинг офицерларга жуда катта марҳаматлар кўрсатди.

Икки ўртоқ бири ўзининг гусарлик айш-ишратлари билан жанговар ҳаёти ва иккинчиси баланд мартабали кишилар командаси остида хизмат қилишининг қулайликлари ва фойдалари тўғрисида гапирди.

— Гвардия яхши-да! -- деди Ростов.— Менга қара, вино олдириб келсанг-чи.

Борис афтини буриштириди:

— Жуда ичгинг келаётган бўлса, майли.

У каравоти олдига бориб, опложқина ёстиқнинг тагидан картмонини олди-ю, винога одам юборди.

— Ҳа, айтгандай, сенга келган пул билан хатни ҳам беришим керак,— деди яна.

Ростов хатни олди, пулни диванга ташлади-ю, столга тирсаклаб ўтириб, хатни ўқий бошлади. У хатдан уч-тўрт сатр ўқиб, Бергга қовоғини солиб қаради ва унинг қараб турганини кўриб, хат билан юзини беркитди. Берг диванда ётган тўла картмонни кўриб:

— Аңчагина пул юборишипти-ку,— деди, бизнинг кунимиз ойликка қолган, граф. Мана, мени олсангиз...

— Менга қаранг, дўстим Берг,— деди Ростов,— сизга ҳам уйингиздан хат келса, яқин кишининг билан учрашиб у билан гаплашмоқчи бўлсангизу мен шунда ҳозир бўлсам, сизга халал бермаслик учун дарҳол чиқиб кетар эдим. Мумкинми, кетсангиз, чиқиб кета қолсангиз, йўқолсангиз!— деб бақирди, лекин шу ондаёқ унинг елкасидан ушлади ва қилган қўполлигини юмшатмоқчи бўлди шекилли, унинг

юзига мулойимгина боқиб, илова қилди: — Хафа бўлманг, дўстим, мен сизни ўзимга яқин кўриб бу гапларни айтаётиман.

— Айтмасангиз ҳам ўзим тушунаман, граф,— деди Берг ўриидан турар экан палағда товуш билан.

— Сиз уй эгаларининг олдига киринг, сизни йўқлашаётган эди,— деди Борис.

Берг озода, гард қўнмаган сюртукни кийди, ойнага қараб Александр Павловичга тақлидан сочини икки чаккасидан юқорига таради ва Ростовнинг кўз қарашидан суртуги ёққанини пайқаганидан кейин, мулойим табассум қилиб, уйдан чиқиб кетди.

— Оббо, жуда ҳам бефаҳмлик қилибман,— деди Ростов хатни ўқир экан.

— Нима бўлди?

— Жуда бемазагарчилик қилибман-да, хат ёзмай юриб юриб у бечораларнинг ўтакасини ёрганимни қара. Оббо, жуда ёмон бўлипти-да! — деди тўсатдан қизариб; — юбор энди Гаврилони винога! Ха, майли, бир ичайлик!

Хатнинг ичидаги князь Багратион номига ҳам бир мактуб бор эди, бу мактубни Анна Михайловнанинг маслаҳати билан қари графиня таниш-билишлари орқали ёздириб слган ва ўғлига шу хатни эгасига етказиб, шундан фойдалангинг, деб тайинлаган эди.

— Ана бемаънигарчилигу шунга зор эканман-да! — деди Ростов хатни столнинг тагига ташлаб.

— Нега ташлайсан? — деб сўради Борис.

— Аллақандай бир тавсиянома, нима кераги бор менга!

— Нега кераги бўлмасин? — деди Борис мактубни олиб ўқир экан.— Сенга жуда керакли мактуб бу.

— Менга ҳеч нарсанинг кераги йўқ, мен ҳеч кимга адъютант бўлмайман.

— Нега? — деди Борис.

— Бундан паст иш йўқ!

— Сен ҳали ҳам алланималарни хаёл қилиб юрасан,— деди Борис бошини чайқаб.

— Сен бўлсанг, ҳали ҳам ўшанақа дипломат экансан. Кел, қўй бу гапларни... Қани, ўзингдан гапир-чи,— деди Ростов.

— Мана, кўриб турибсан-ку, шу-да. Ҳозирча ишим яхши, лекин шу фронтдан қутулиб, адъютант бўлишни истар эдим-да.

— Нега?

— Нега бўлар эди, модомики ҳарбий ишда мартабага интиладиган бўлсанг, иложи бўлса дурустрогига интия.

— Эй, бундок дегин! — деди Ростов, афтидан, бошқа тўғрида ўйлаётиб.

У қандайдир бир масалани ҳал қилмоқчи бўлгандай, ўрточининг кўзига савол назари билан тикилиб турад эди.

Чол Гаврило вино келтирди.

— Энди Альфонс Карличга одам юборайми? — деди Борис.— У сен билан ичар эди, чунки мен ича олмайман.

— Ҳа, юбор-юбор! Қалай у немис? — деди Ростов таҳқиromуз илжайиб.

— Жуда-жуда яхши, ҳалол ва дилкаш одам,—деди Борис.

Ростов Бориснинг кўзига яна бир марта тикилди-ю, уф тортди. Берг қайтиб келди ва вино ичиб ўтириб, учала офицернинг қулф-дили очилди. Иккала гвардиячи Ростовга ўзларининг сафарлари, Россияда, Польшада ва чет элларда қандай иззат-ҳурмат кўрганликларини ҳикоя қилиб беришди. Командирлари буюк князнинг сўзлари, қилиқлари, гапириши, унинг юмшоқкўнгиллиги ва аччиғи тезлиги ҳақида латифалар айтишди. Берг сўз ўзига тегишли бўлмагани учун одатдатича индамасдан ўтирас эди. Бироқ буюк князнинг аччиғи тезлиги тўгрисида латифалар айтилганда у Галицияда буюк князъ полкларни айланниб юриб полкнинг нотўғри ҳаракат қилгани учун аччиқланганини ва шу вақтда у билан гаплашишга муваффақ бўлганини зўр шавқ-завқ билан гапириб берди. У, жуда дарғазаб бўлган буюк князъ: «Арнаутлар!» (шаҳзода дарғазаб бўлган чоғларида ҳамма вақт Арнаутлар, дер эди) — деб унинг ёнига келиб бақирганини ва рота командирини сўраганини мулојим табассум билан гапирди.

— Ишонасизми, граф, мен ҳеч қўрқмадим, чунки мен ҳақ эканимни билар эдим. Биласизми, граф, полк бўйича бериладиган бутуни буйруқларни, уставни *беш бармолимдай ёд биламан*, десам мақтанган бўлмайман. Шунинг учун ҳам, граф, менинг ротамда ҳеч қачон камчилик бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳамиша хотирим жам. Югуриб олдига бордим. (У буюк князнинг олдига қандай ҳарбийча салом бериб келганини ўрнидан салгина туриб кўрсатди. Дарҳақиқат, одамнинг юзида ҳурмат ва мамнуниятни бундан ортиқроқ қилиб кўрсатиш қийин эди!) Шу сўка кетди: «Арнаут» ҳам деди, «фалокат» ҳам деди, «Сибирга юборама» ҳам деди, ишқилиб, ҳеч гап қолмади,—деди Берг та-

бассум қилиб.— Мен ҳақ эканимни билиб, индамай туравердим. Дуруст қилибманми, граф? «Ха, соқовмисан?» — деб бақирди. Яна индамай туравердим. Шундан кейин нима бўлди, деб ўйлайсиз, граф? Эртасига буйруқда менинг тўғримда ҳеч гап бўлмади. Мана, кўрдингизми, одам ўзини дадил тутса, мана шундоқ бўлади. Мана шундай гаплар, граф,— деди Берг трубкасидан ҳалқа-ҳалқа тутун чиқарар экан.

— Ха, жуда ажойиб бўлипти,— деди Ростов табассум қилиб.

Бироқ, Борис Ростов Бергни масхара қилмоқчи бўлгани кўриб усталик билан гапни бошқа ёққа бурди. У Ростовдан қаерда ва қандай ярадор бўлгани ҳақида гапириб беришни сўради. Бу Ростовга жуда маъқул бўлди. Ростов бу ҳақда сўзлар экан, тобора очилиб гапирап эди. У Шенгрabenда бўлиб ўтган воқеани, жангда иштирок қилган кишилардай, яъни айнан эмас, ўзлари бошқалардан эшитганичча, ҳақиқатда бўлганини эмас, чироёли чиқадиган қилиб айтишни истаган кишилардай сўзлаб берди. Ростов ростгўй йигит бўлиб, ҳеч қачон ёлгон гапирмас эди. У бўлгани воқеани айнан гапириб бермоқчи бўлиб, сўз бошлаган эди, лекин аста-секин ёлғонга кўчишга мажбур бўлганини ўзи ҳам сезмай қолди. Агар у, ўзи сингари атака тўғрисида кўп ҳикоялар эшитиб, атака ҳақида муайян бир тушунча ҳосил қилган ва унинг ҳикоясини ўзлари тасаввур қилганча бўлишини кутиб ўтирган жўраларига воқеани айнан айтса эди, уларнинг ўзи ё ишонмас, ёки бундан ҳам ёмонроғи, одатда суворилар атакасида иштирок этган кишилар бошидан кечирадиган нарсаларни Ростов бошидан кечирмаганига унинг ўзи айбли деб ўйлашар эди. У жўраларига, от қўйиб бораётганимда отдан йиқилиб, қўлимни майиб қилдим, жонимнинг борича француздардан буталар орасига қочдим, деб жўнгина айта олмас эди. Бундан ташқари, бўлиб ўтган воқеанинг ўзинигина айтиб бериш учун катта ирова ҳам керак эди. Ҳақиқатни айтиш жуда қийин нарса: бу кўп ёшлиарнинг қўлидан келмайди, жўралари уидан қандай қизишиб жанг қилгани, кўзига қон тўлиб француздар колоннасига қандай қуюндай отилиб киргани, ўнг-сўлига қилич уриб, француздарни қандай чопиб ташлагани, қилич уларнинг гўштини тилка-тилка қилгани ва ўзи қандай ҳолдан тойиб йиқилгани ва ҳоказолар тўғрисида гапиришини кутишар эди. У жўраларига мана шулярни айтиб берди.

У ҳикояси ярим бўлиб, «Ҳужум вақтида одамнинг кўзига қандоқ қон тўлишини сен тасаввур қила олмайсан», дейётганида эшикдан князь Андрей Болконский кириб келди. Уни Борис кутиб ўтирас эди. Ёшларга ҳимоят корона муносабатда бўлишни яхши кўрадиган, ҳимоя сўраб мурожаат қилингандан ийиб кетган, кеча маъқул бўлиб қолган Борисга кўнгли мойил бўлган князь Андрей ёш йигитнинг хоҳинин ўтамоқчи эди. У Кутузовдан шаҳзодага мактуб олиб бораётган Борисни танҳо кўрарман, деган ўйда бу ерга кирган эди. Уйга кириб, жанговар саргузаштларидан гапириб ўтирган армия гусарини кўргач (князь Андрей бунақа одамларни жуда ёмон кўёар эди), Борисга мулоҳимгина табассум билан қаради, Ростовга эса афтини бурништириб, кўзини қисиб назар ташлади ва салгина таъзим қилиб, ҳорғин ва хушёқмаслик билан диванга ўтириди. У шу сухбатга кириб қолганига таъби хира бўлди. Ростов буни пайқаб, қизариб кетди. Лекин князь Андрей учун бунинг аҳамияти йўқ, чунки Ростов бёгона одам эди. Лекин Болконский Бориснинг кўзига қараб унинг шу гусар туфаили хижолат тортаётганини кўрди. Князь Андрейнинг истеҳзоли ва ёқимсиз бир оғангда гапираётганига, жанговарлик нуқтаи назаридан штаб адъютантларига (князь Андрей ҳам, афтидан, шу жумладан эли) бўлган нафратига қарамай, Ростов хижолат тортгандай бўлиб қизарди ва жим қолди. Борис, штабда қандай янгиликлар, бизнинг мўлжалларимиз ҳакила, камтарлик қилмай айтилганда, қандай гаплар бор, деб сўради.

Болконский бёгона одамлар олдида ортиқ бир нима дейишни хоҳламади шекилли:

— Олга юрсак керак,— деб қўя қолди.

Берг фурсатдан фойдаланиб, жуда назокат билан рота командирларига ём-хашик учун энди икки ҳисса ортиқ пул бернишали, деган гап бор, шу тўғрими, деб сўради. Князь Андрей кулимсираб, бундай муҳим давлат ишлари тўғрисида ҳеч нарса зўта олмайман, деди ва Берг хандон ташлаб кулди.

— Сизнинг ишингиз тўғрисида кейин гаплашамиз,— деди князь Андрей яна Борисга мурожаат қилиб, сўнгра Ростовга бир қараб қўйди.— Кўрикдан кейин менинг олдимга боринг, қўлимииздан келган ёрдамни берамиз.

Сўнгра уйнинг у ёқ-бу ёрига кўз ташлар экан, ниҳоятда хижолат бўлиб, бу хижолатлиги ғазабга айланадиган Рос-

төнга қаради ва унинг қизариб ўтирганига эътибор ҳам қилмай:

— Сиз Шенграбен жанги тўгрисида гапираётган эдингиз шекилли, сиз ҳам бормидингиз унда? — деди.

— Ҳа, бор эдим — деди Ростов дағаллик билан ва шу дағаллиги билан гўё жангни кўрмаган адъютантни ҳақорат қилмоқчи бўлгандай.

Болконский гусарнинг ҳолатини пайқади⁷ ва бу унга қизиқ туюлди. У таҳқиромуз илжайиб қўйди.

— Ҳа! Бу жанг тўгрисида ҳозир кўп гапиришади.

— Ҳа, гап кўп! — деди тўсатдан Ростов баланд овоз билан гоҳ Борисга, гоҳ Болконскийга қўзларини олайтириб қараб. — Ҳа, кўп гапиришади, лекин биз душманнинг ўқи остида кўрган-билгандаримизни гапирамиз, бизнинг гапларимиз ана шу топда ўтириб, ҳеч нарса қилмай мукофот оладиган штаб олифталарининг гапидан эмас.

— Яъни сен ҳам ўшаларнинг бири демоқчисисиз-да? — деди князь Андрей вазминлик билан ва мулойимгина табассум қилиб қўйди.

Шу пайт Ростовнинг қалбида князь Андрейга нисбатан бўлган қаҳру ғазаб ҳисси унинг оғирлигини кўриб пайдо бўлган ҳурмат ҳиссига қўшилиб кетди.

— Мен сизни айттаётганим йўқ, — деди Ростов, — мен сизни билмайман, ростини айтсан, билишини ҳам истамайман. **Мен умуман штаб одамлари тўгрисида гапираётибман.**

— **Мен сизга шуни айтиб қўяйки,** — деди князь Андрей осойишта, салобатли товуш билан, — сиз мени ҳақорат қилмоқчисиз, агар ўз қадрингизни билмай, бирорни ҳақорат қилиш жуда осон десангиз, бу фикрингизга қўшиламан; лекин ҳозир бунинг жойи ҳам эмасу, вақти ҳам. Шу кунларда биз ҳаммамиз яна ҳам каттароқ ва жиддийроқ дуэлга чиқамиз. Бундан ташқари, сизни қадрдон дўстим деяётган Друбецкой менинг афтим сизга ёқмаганлиги учун ҳеч ҳам айбли эмас. Керак бўлсан, — деди князь Андрей ўринидан туарар экан, — менинг фамилиямни, қаерда бўлишимни биласиз, лекин шуни билиб қўйингки, — деди яна, — мен ўзимни ҳам, сизни ҳам ҳақоратланган ҳисобламайман. Агар ўзингиздан каттанинг маслаҳатига кўнсангиз, бу ишни оқибатсиз қолдиринг, қўзғаб юрманг дейман. Хўп, жума куни кўрикдан кейин мен сизни кутаман, Друбецкой; хайр, кўргунча! — деди князь Андрей ва иккевига таъзим қилиб чиқиб кетди.

Ростов унинг тапига нима жавоб бериш кераклигини у чиқиб кетгандан кейингина эслади. Шу жавоб ўша топда эсига келмаганига яна ҳам қаттироқ аччиғи келди. Ударов отини келиширишни буюрди ва Борис билан совуққина хайрлашиб, ўз жойига қайтиб кетди. Уни йўл бўйи, эртага бош квартирага бориб бу олифта адъютантни дуэлга чакирайми ёки бу ишни ҳақиқатан ҳам оқибатсиз қолдирайми, деган савол қийнаб борди. У гоҳ газаб билан бу кичкини, заиф ва мағрур адъютант тўппончани кўриб қўрққанидан ўзининг қанчалик ҳузур қилишини ўйлар, гоҳ ҳамма танишибилишларидан ҳам кўра фақат шу кўзига ёмон кўринган адъютантча билан жонажон дўст бўлишини истаб қолганини тууб, ҳайрон бўлар эди.

VIII

Борис билан Ростов кўришган куннинг эртасига Россиядан янги келган ва Кутузов билан походдан қайтган Россия ва Австрия армиясининг кўриги бўлди. Ҳар иккала император (рус императори валиҳад шаҳзода билан, Австрия императори эса эрцгерцог билан) саксон мингдан иборат иттифоқчилар армиясининг кўригига чиқищи.

Эрталабдан бёшлаб жуда озода, ўзига зеб берган қўшини қалъа олдидаги майдонга чиқиб саф тортди. Гоҳ ҳилпираган байроқлар остида мингларча оёқ ва найзалар ҳаракат қилас, офицерларнинг командаси билан тўхтар, бурилар ва бошқача кийинган шундай пиёда аскарларни айланниб ўтиб, ораларида масофалар қолдириб, саф тортар; гоҳ саман, қора, жийрон отларга минган, зарҳал тикилган кийимлар кийган музикачилар олдинда бўлган кўк, қизил ва яшилранг мундирли сувориларнинг отлари баравар гурсиллаб қадам ташлар; гоҳ лафетда силкиниб, тарақ-туруқ қилиб бораётган ярқироқ тўплари пилта ҳидини анқитиб, пиёда аскарлар билан суворилар орасидан ўрмалаб артилерия ўтар ва белгиланган жойларга бориб ўрнашар эди. Фақат тўлиқ равища парад формаси кийган, йўғон ва ингичка белларини жуда тортиб боғлаган, тикка ёқа қисганидан қизариб кетган бўйинларига шарфлар боғлаган ва ҳар хил орденлар тақиб олган генералларгина эмас, фақат ўзларига зеб-оро берган офицерларгина эмас, балки яхшилаб ювинган, соқолларини қирдирган, кийим-бошларини ярқиратиб тозалаган ҳар бир солдат яхшилаб қашланиб ҳар бир туки жило бериб турган, ёллари ипакдай

силлиқ бўлган ҳар бир от ҳаммаси жуда катта, муҳим ва таитаниали бир иш бўлишини кутар эди. Ҳар бир генерал ва ҳар бир солдат бу одамлар дарёсида ўзининг бир сомон парча эканини кўриб ўзини ожиз сезар ва шу билан бирга мана шу азамат дарёнинг бир томчиси эканини фаҳмлаб, ўзини қудратли ҳис қилас эди.

Эрталаб зўр тараддуд ва тайёрлик иши бошланиб, соат ўн деганда ҳаммаёқ тахт бўлди. Қенг майдонда аскарлар қатор бўлиб саф тортди. Бутун армия уч қатор бўлди. Олдинда суворилар, унинг кетидан артиллерия, ҳаммадан кейинда пиёда аскарлар.

Ҳар бир саф ораси худди кўчага ўхшар эди. Уч қисмдан иборат бу армиянинг ҳар бир қисми бир-биридан тамоман ажралиб тураг эди: Кутузовнинг жанговар армияси (буниг ўнг қанотида, олдинги сафда павлоградликлар тураг эди), Россиядан келган армия ва гвардия полклари ҳамда Австрия қўшинлари, лекин буларнинг ҳаммаси бир қаторда бир команда остида бир тартибда тураг эди.

Бутун сафлардан, худди шабада дараҳт япроқларини шитирлатаётгандай: «Келишаётитпти! Келишаётитпти!» — деган шивирлаш эсиб ўтди. Одамларнинг ҳовлиққан товушлари эшитилди, бутун қўшин ҳаяжонланиб сўнгги тайёрликни кўра бошлади.

Ольмюц томонидан келаётган бир тўда отлиқлар кўринди. Шу маҳал, гарчи шамол бўлмаса ҳам армияни бўйлаб майин шабада эсгандай бўлиб, найзаларнинг учидаги байроқчаларни, сопига урилиб ҳилпиллаб турган байроқларни хиёл тебратди. Армия шу хиёл қимирилаши билан гўё шаҳаншоҳларнинг яқинлашувига ҳурсандлик изҳор қилаётгандай кўринар эди. «Смирно!» — деган бир овоз эшитилди-ю, унинг кетидан худди саҳар чоғи ҳўрозлар қичқиргандай, ҳар томондан шу юмонда товуши такрорлади. Жимлик чўкди.

Бу жимлиқда фақат отларнинг туёқ товушигина эшитилар эди, холос. Келаётганлар императорларнинг мулошимлари эди. Шаҳаншоҳлар қанотга яқинлашуви билан биринчи суворилар полкининг карнайчилари генерал-маршни чалди. Бу карнай товуши эмас, гўё шаҳаншоҳнинг яқинлашуви шодиёнасига армиядан чиқаётган табиий ҳурсандчилик садосидай туюлар эди. Бу товушлар орасидан император Александрнинг ёш ва мулоҳим товуши баралла эшитилди. У аскарларни табриклаган эди. Биринчи полк шундай қаттиқ давомли ва ҳурсандлик билан;

«Урр!» — деб қичқирдикі, одамлар ўзлари ташкил этган кучнинг миқдори ва құдратидан ўзлари даҳшатта келишди.

Ростов шаҳаншоқ дастлаб яқин келган Кутузов армиясینинг бириңчи сафида туарар экан, шу армиядаги ҳар бир киши кецираётган түйғуни кечирап, яъни ўзини тамом унуган, бу құдратга ифтихор қилиб мағрурланган ва бу тантананинг боиси бўлмиш кимсага жон-дили билан берилган эди.

Ростов шу кимсанинг бир оғиз сўзи билан бутун армия (ўзи ҳам шу армияга боғлиқ, унинг бир ушоги) ўзини ўтга, сувга ташлашга, жиноят қилишга, ўлишга ёки буюк қаҳрамонликлар кўрсатишга тайёр ҳис қиласр ва шунинг учун ҳам шу одам яқинлашаётганини кўрганида унинг ҳаяжонланмаслиги, қотиб қолмаслиги мумкин эмас эди.

Ҳар томондан гуриллаб: Урра! Урра! Урра! — деган товушлар әшитилиб, полклар бирин-кетин шаҳаншоҳни генерал-марш билан қарши олишар, кейин яна: «Урра!», яна генерал-марш яна тобора кучайиб, бир-бирига қўшилиб гувиллаган «урра! урра!» садолари янграбр эди.

То шаҳаншоқ етиб келмагунча полклар худди жонсиз жасад сингари қимирламасдан жим туарар эди; шаҳаншоқ келиши билан юқори полклар жонланар, шаҳаншоқ ўтиб кетган сафлардан чиқаётган садолар қўшилиб гувиллар эди. Қулоқни қоматга келтирадиган бу садолар остида тўртбурчак бўлиб худди тошдай қотиб қолган қўшинлар сафи орасидан юзларча отлиқ мулозимлар тартиб билан, лекин бемалол юришар, булардан салгина олдинда икки император кетишар эди, бутун қўшинларнинг фикри ёди ва ҳушхаёли шуларда эди.

Чиройли, ёш, отлиқ гвардия мундири билан учбуручак шляпа кийган, истараси иссиқ, товуши мулойим император Александр ҳамманинг диққатини ўзига тортган эди.

Карнайчилардан сал нарида турган кўзи ўтқир Ростов императорни узоқдан таниб, унинг яқинлашиб келаётганини кузатиб туарар эди. Шаҳаншоқ йигирма қадам чамаси яқин келганда, Ростов унинг чиройли ёш ва қувноқ юзини яхшилаб кўриб олди. Унинг қалбида шу чокқача ҳеч қачон юз бермаган меҳр ва завқ пайдо бўлди. Шаҳаншоҳнинг бутун қиёфаси, ҳамма ҳаракатлари унинг кўзига фавқуладда чиройли кўринар эди.

Шаҳаншоқ Павлоград полкі олдида тўхтаб, Австрия императорига французчасига бир нима деди-ю, табассум қилди.

Бу табассумни кўриб, Ростов ҳам беихтиёр табассум қилди ва ўз шаҳаншоҳига яна ҳам меҳри ортганини сезди. Ўннима қилиб, шаҳаншоҳга ўз муҳаббатини кўрсатишни истар эди. Бироқ у мумкин эмаслигини билиб йиғлагиси келарди. Шаҳаншоҳ полк командирини чақириб, унга уч-тўрт оғиз сўз айтди.

«Эй, худоё! Шаҳаншоҳ, мени чақириб қолса нима қилас әдим экан! — деди Ростов ичида,— хурсанд бўлганимдан юрагим ёрилиб ўлар әдим».

Шаҳаншоҳ офицерларга қараб:

— Ҳаммаларингга, жаноблар, чин кўнглимдан ташаккур билдираман,— деди ва унинг ҳар бир сўзи Ростовга худди осмондан эшитиластгандай туолди.

Агар ҳозир Ростов ўз подшоҳи учун жонини қурбон қилолса, нақадар баҳтиёр бўлар әди-я!

— Сизлар Георгий байроқларини олишга муносиб иш қилдиларинг, шунга сазовор бўласизлар.

«Шундай подшога жонни қурбон қилиш керак, қурбон!»— деди Ростов ичида.

Шаҳаншоҳ яна бир нима деди, лекин Ростов эшита олмай қолди. Солдатлар чуқур нафас олиб «урра!» — леб қичқиришиди.

Ростов ҳам шаҳаншоҳга бўлган садоқатини билдириш учун эгарнинг устида энгашиб жонининг борича қичқирди.

Шаҳаншоҳ худди тараддуллангандай, гусарларинг қаршисида бир неча лаҳза қолди.

«Наҳотки шаҳаншоҳ тараддулланса?» — деди Ростов ичида, аммо кейинчалик шаҳаншоҳнинг тараддулланиши ҳам унинг бошқа ҳамма ҳаракатларидай Ростовнинг кўзига улуғвор ва чиройли кўринди.

Шаҳаншоҳнинг тараддулланиши бир лаҳзадан ошмади. У ўша замонда расм бўлган тумшуғи ингичка этик кийган обғини, остидаги инглизча зеб берилган тўриқ биянинг човига салгина теккизди; оқ қўлқоп кийган қўли билан тизгинини йиғишириб олиб, сон-саноқсиз адъютантларнинг кузатувида олға юрди. Шаҳаншоҳ ҳар бир полкнинг олдидаги бир оз, бир оз тўхтаб ҳамон олга борар эди. Ниҳоят, унинг гавдаси кўздан йўқолди, Ростов императорларни қуршаб бораётган мулозимлар орасидан унинг оқ жиғаси-нингга кўяр эди.

Ростов жаноб мулозимлар орасида отда сўлжайиб ўтирган Болконскийни ҳам кўриб қолди. Ростов уни кўриб, кечга икки орада ўтган гапни эслади ва уни дуэлга чақир-

самми, чақирмасамми, деган савол яна хотирига келди. «Чақириш керак эмас,— деди Ростов ўзича,— шундай маҳалда шунаقا нарсани ўйлаб ўтиришга арзийдими? Қалб шундай муҳаббат, шундай хурсандчилик ва шундай фидокорлик ҳисси билан тўлган бир вақтда бизнинг жанжалу муноқашамиз нима деган гап?! Мен ҳаммани яхши кўраман, энди ҳеч кимга кек сақламайман», деб ўйлар эди Ростов.

Шаҳаншоҳ ҳамма полкларни кўриб чиққандан кейин қўшинлар унинг олдидан тантапали марш билан ўта бошлиди ва Ростов яқиндагина Денисовдан согиб олган Бадавийсида ўз эскадронининг охирида, яъни якка ўзи шаҳаншоҳга яққол кўриниб ўтиб борар эди.

Чавандоз Ростов ҳали шаҳаншоҳнинг олдига етмасдан Бадавийсига икки марта шпор уриб, роса гижинглатди. Шаҳаншоҳнинг қараб турганини сезган от ҳам бўйинни гажак қилиб, кўпикланган тумшугини кўкрагига теккизиб, думини кўтариб, худди оёғи ерга тегмай учиб бораётгандай, оёқларини баланд-баланд ва чиройли кўтариб ташлаб шаҳаншоҳнинг олдидан жуда қойил қилиб ўтди.

Ростовнинг кўзи оёқларини узангига тираб, қорини ичира тортиб, ўзини худди отга ёпишиб қолгандай ҳис қилиб қовоғини солган бўлса ҳам ўзида йўқ хурсанд ҳолда шаҳаншоҳнинг олдидан Денисов айтмоқчи, балодай ўтиб кетди.

— Офарин, павлоградликлар! — деди шаҳаншоҳ.

«Оҳ, шаҳаншоҳ менга ҳозир ўзингни ўтга ташла деса, қанчалик баҳтиёр бўлар эдим-а!»— деди Ростов ўзича.

Кўрик тамом бўлгандан кейин янги келган ва Кутузов армиясида бўлган офицерлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб тўпланиши: мукофотлар, австрияликлар ва уларнинг мундирлари, сафлари, Бонапарт тўғрисида айниқса Эссеннинг корпуси келсаю Пруссия биз томон бўлса, Бонапартнинг аҳволи чатоқ бўлиши ҳақида гап-сўз бошланди.

Лекин ҳамма тўпда ҳам кўпроқ шаҳаншоҳ Александр тўғрисида гапиришар, унинг айтган гапларини, қилган ҳаракатларини айтишар ва шундан завқ қилишар эди.

Ҳамманинг ҳам бирдан-бир тилаги — шаҳаншоҳнинг етакчилиги остида тезроқ душманга қарши урушга кириш эди. Кўрикдан кейин Ростов ва бошқа кўп офицерлар, шаҳаншоҳ ўзи қўмондонлик қилгандага душманни енгаслик мумкин эмас, деб ўйлашар эди.

Кўрикдан кейин ҳаммада ғалабига шундай ишонч ҳосил бўлдики, бундай ишонн икки жангда ғалаба қозонилгандан кейин ҳам ҳосил бўлмас эди.

Кўриқдан кейин эртасига Борис яхши мундирини кийди, шининг ўнгидан келсин, деб кузатиб қолган ўртоғи Берг билан хийрлашиб, Ольмоцга — Болконскийнинг олдига жўнли. Унинг мақсади князь Андрейнинг меҳрибончилигидан фойдаланиб яхшироқ бир амалга, хусусан, назарида армияла ҳамманинг ҳаваси келадиган амалга миниб олиш, янын каттароқ бирон одамга адъютант бўлиб олиш эди. «Отаси ҳар сафар ўнг минглаб пул юбориб турадиган Ростов, мен ҳеч кимга ялинмайман, ҳеч кимга лакей бўлмайман, леса бошқа гап. Лекин менга ўхшаган ақлидан бошқа ҳеч нарсаси бўлмаган одам мансабга ўзи эришуви ва имкониятни қўлдан бермай ундан фойдаланиши керак», деб ўйларди Борис.

Борис шу куни Ольмоцда князь Андрейни кўра олмади. Лекин бош квартира, дипломатия корпуси ўрнашган ва иккала император ўз мулозимлари, яъни сарой аҳллари, яқинилари билан турадиган Ольмоц унинг шу олимақомлар оламига кириш хоҳишини яна ҳам орттирди.

У ҳеч кимни танимас, гвардия мундири кийиб жуда ясаниб келган бўлса ҳам чиройли извошларга тушиб кўча-кўйда айланиб юрган жиға, лента орденлар тақиб олган сарой аҳллари ва ҳарбийлар назарида ундан, гвардия офицерчасидан шу қадар юқори турар эдиларки, булар уни назарга илиш у ёқда турсин, унга ёътибор ҳам қилмас эдилар. У бош қўмондон Кутузов жойлашган бинога кириб Болконскийни сўраганида бу ердаги ҳамма адъютантлар ва ҳатто денщиклар ҳам унга худди сенга ўхшаган офицерлар бу ерга жуда кўп келиб кетади, жонга ҳам тегдиларинг демоқчи бўлғандай қаравади. Шунга қарамасдан ёки шундай бўлгани учунми, у эртасига 15-числода тушликдан көниня яна Ольмоцга борди ва Кутузов жойлашган бинога кириб, Болконскийни сўради. Князь Андрей уйида эди. Борисни, афтидан, илгари танца қилинадиган, ҳозир эса бенита каравот қўйилган ва ҳар хил мебеллар: стол, стуллар, клавикордлар турган катта залга олиб киришди. Эронча чиқмон кийган бир адъютант эшикка яқинроқ қўйилган стол ёнида ўтириб хат ёзмоқда эди. Яна бир қип-қизил адъютант — семиз Несвицкий қўлини бошининг остига қўйиб каравотда чўзилиб ётар ва олдида ўтирган бир офицер билан кулишар эди. Учинчиси клавикордда Вена виольсини чалар, тўртинчиси эса клавикордга ёнбошлига-

ніча унга жўр бўлиб ашула айтар эди. Болконский кўринмас эди. Бу жаноблардан ҳеч бири Борисни кўриб ўрнидан қимирламади. Борис хат ёзиб ўтирган адъютантдан Болконскийни сўраганида у қовоғини очмасдан, Болконский навбатчилик қилаётитги, керак бўлса, чап қўлдаги эшикка — қабулхонага киринг, деб жавоб берди. Борис унга ташаккур билдириб, қабулхонага борди. Қабулхонада ўн чоғли генераллар, офицерлар ўтиришар эди.

Борис кирган вақтда князь Андрей қовоғини солиб (унинг юзида, агар вазифам бўлмаганида сиз билан бир минут ҳам гаплашмас эдим, деган бир ҳорғинлик ифодаси кўринар эди), орденлар таққан кекса рус генералининг сўзига қулоқ солар, генерал қип-қизил бўлиб, деярли оёқ учida, солдатлардек қоматини тик тутиб, нима тўғридадир князь Андрейга доклад қиласр эди.

Князь Андрей генералга русча, лекин энсаси қотган вақтларидагидай, французча талаффуз билан:

— Ҳўп, ҳўп, бир нафас сабр қилинг,— деди ва Борисни кўргач, генералга эътибор қилмасдан (генерал яна нимадир демоқчи бўлиб ёлвориб, унинг кетидан чопар эди) унга табассум билан қараб, бош иргади.

Борис шунда илгари тахмин қилған нарсасини, яъни армия уставида ёзилган, бутун полк ва ўзи билган тартиб ва интизомдан ташқари яна бир бошқа муҳимроқ тартиб борлигини кўрдики, бу тартиб ҳали қип-қизил ва шопдай бўлиб турган генерални кутишга мажбур қилди, князь Андрей капитан бўла туриб, генералнинг гапини охиригача эшитмай, ўз кўнгли хушлигини деб, прaporщик Друбецкой билан гаплашишни маъқулроқ кўрди. Борис буни кўриб, келажакда, уставда ёзилган тартибга кўра эмас, мана бу ҳеч қаерга ёзилмаган тартибга кўра хизмат қилишга ҳар қачонгидан ҳам ортиқроқ бел bogлади. У князь Андрейга тавсия қилиниши натижасида ҳозирнинг ўзидаёқ генералдан ўзини каттароқ ҳис қилди, ҳолбуки, бошқа вақтда, сафда турган чоғда, бу генерал бунақа гвардия прaporшигини мажақлаб ташлаши мумкин эди. Князь Андрей унинг олдига келиб қўлини ушлади.

— Афсуски, кеча келганингизда йўқ эканман. Кеча куни бўйи немислар билан овора бўлдим. Вейротер билан бирга диспозицияни текширгани борган эдик. Немислар тартибни ўрнига қўйишга бир киришмасин, киришгандан кейин одам безор бўлиб кетади!

Борис худди князь Андрейнинг гапига тушунгандай табиссум қилди, ҳолбуки Вейротер деган номни ва ҳатто диспозиция деган гапни ҳам биринчи марта эшитаётган эди.

— Хўш, дўстим, ҳали ҳам адъютант бўлиш ниятидан қайтганингиз йўқми? Мен сизнинг тўғрингизда анчагина ўйладим.

— Йўқ,— деди Борис беихтиёр негадир қизариб,— мен бош қўмондондан илтимос қилмоқчи эдим. Менинг тўгримда князь Курагин у кишига мактуб ёзган эди. Мен шунинг учун ҳам илтимос қилмоқчи эдимки,— деди худди узр сўраётгандай,— гвардия жангга кирмайдиганга ўхшайди.

— Ҳа, яхши! Яхши! Ҳаммасини гаплашамиз,— деди князь Андрей,— ҳозир бу киши тўғрисида бош қўмондонга доклад қилиб чиқай, ундан кейин мен сизнинг ихтиёрингиздаман.

Князь Андрей юзи қип-қизил генерал тўғрисида доклад қилгани бош қўмондоннинг олдига кириб кетганидан кейин бу генерал, Бориснинг уставда ёзилмаган тартибининг фойдаси тўғрисидаги тушунчасига қўшилмайдиган одам бўлса керак, адъютант билан гаплашувига халал берган бу шашак прaporщикка қараб шундай хўмрайдики, Борис ўнгайсизланиб қолди. У тескари ўгирилиб, князь Андрейнинг бош қўмондон кабинетидан қайтиб чиқишини сабрсизлик билан кута бошлади.

Борисни клавикорд турган катта залга бошлаб борар экан, князь Андрей:

— Мен сизнинг тўғрингизда шундай қарорга келдим, дўстим,— деди,— бош қўмондоннинг олдига киришингизнинг ҳеч ҳожати йўқ. Кирсангиз, бир қоп ширин сўз айтиди, уйига тушликка таклиф қиласи («ҳеч қаерда ёзилмаган тартибга кўра хизмат қилиш важидан шундоқ бўлганда ёмон бўлмас эдику-я»,— деди Борис ичидা), лекин иш шундан нарига ўтмайди; бизда адъютант, ординарецлар яқинда бир батальон бўлади. Биз шундоқ қилайлик: мен генерал-адъютант князь Долгоруков деган жуда яхши бир одам билан қалин ўртоқман; балки сиз билмассиз, лекин гап шундаки, ҳозир Кутузов ҳам, унинг штаби ҳам, ҳаммамиз ҳам ҳеч нарса билмай қолдик: ҳозир ҳамма иш шаҳаншоҳнинг қўлига ўтган: шунинг учун Долгоруковнинг олдига бора қолайлик, ўзимнинг ҳам унда ишим бор, сизнинг тўғрингизда у билан гаплашганман; бориб кўрамиз, балки

сизни ўз хизматига олишни ёки императорга яқинроқ бирон ишга тұғрилашни лозим күрар.

Князь Андрей ҳамма вақт ёшларга йўл-йўриқ кўрса-тишни, уларнинг киборлар доирасида рўёбга чиқишлирага ёрдам қилишни жуда яхши кўрар эди. У мана шу хилда бошқаларга ёрдам бериш баҳонаси билан (у ўзи учун бирордан ёрдам сўрашга ор қиласр эди) кишини рўёбга чиқара-диган ва ўзига тортадиган муҳитга яқин турар эди. У Борисни бажонидил князь Долгоруковнинг олдига олиб борди.

Улар Ольмюцда императорлар ва уларнинг яқинлари турадиган саройга киргандарида кеч кириб қолган эди.

Шу куни ҳарбий кенгаш бўлиб, унда гофкригсратнинг ҳамма аъзолари ва иккала император иштирок қилган эди. Қенгашда, қарилардан Кутузов билан князь Шварцен-бергнинг фикрига қарши ўлароқ, тезроқ ҳужум бошлаб, Бонапарт билан катта уруш қилишга қарор қилинди. Князь Андрей Борис билан бирга князь Долгоруковни ах-тариб саройга кирганида, ҳарбий кенгаш ҳозиргина тамом бўлган эди. Ёшлар гуруҳи ғалаба қозонган бугунги кен-гашдан яхши кайфият бош квартира одамларининг юзида ҳануз барқ уриб турар эди. Ишни пайсалга солиб, ҳужум бошламасдан яна ниманидир кутиб туришни маслаҳат берган кишиларнинг товушларини бошқалар шундай як-диллик билан босишган, уларнинг далилларини ҳужум бошлаш фойдали эканлигини исбот қиласидиган далиллар билан шундай рад қилишган эдик, кенгашда музокара қилинаётган бўлғуси жанг ва сўзсиз ғалаба худди бўлиб ўтгандай туюлиб қолган эди. Бизнинг қўлимиз ҳар жиҳатдан ҳам баланд эди: Наполеон қўшинларидан, шубҳасиз, ортиқ бўлган қўшинларимиз зўр куч бўлиб бир жойга тўп-ланган; императорларнинг келиши муносабати билан сол-датларнинг руҳи кўтарилган ва улар урушга талпинишар эди; қўшинларга раҳбарлик қиласидиган Австрия генерали Вейротерга жанг майдони бўладиган стратегия пункти беш бармоғидай маълум (бизнинг баҳтимизга Австрия қўшин-лари ўтган йил маневрни ҳозир француздарга қарши жанг бўладиган шу жойларда ўтказган экан); ҳозир жанг бўла-диган майдоннинг ҳамма икир-чикирлари аниқ ва батафсил ҳаритага олинган; Бонапарт, жаҳали чиққанлигидан бўлса керак, бунга қарши ҳеч чора кўрмәстир эди.

Ҳужум бошлашнинг қизғин тарафдори бўлган Долгору-ков кенгашдан ҳозиргина жуда чарчаб қайтиб келган бўлса

ҳам кенгашда гапи ўтгани учун кайфи чоғ ва мағур әди. Князь Андрей ўз ҳимоясига олган офицерни унга таништири; лекин князь Долгоруков Бориснинг қўлини қаттиқ қисиб сўрашди-ю, ҳеч нарса демади ва афтидан, ҳозир бутун фикр-ёди кенгашда бўлиб ўтган гапларда бўлса керак, князь Андрейга француздалаб:

— Эй, азизим,— деди,— бугун шундай ҳам катта жанг қилдикки, илойим бунинг оқибати ҳам шундай баҳайр бўлсин-да! Лекин, азизим,— деди хурсанд бўлиб ва сўзни узиб-узиб,—мен австрияликлар, айниқса Вейротер олдида ўз айбимга иқрор бўлишим керак. Жанг режаси бу қадар аниқ, бу қадар батафсил, жанг майдонини бу қадар билиш, барча эҳтимолларни бу қадар кўзда тутиш, ҳамма шароитни, ҳамма икир-чикирни бу қадар муфассал билиш-а! Йўқ, азизим, ҳозир бизда бўлган бунчалик қулай шароитдан бошқасини ўйлаб топиб бўлмайди. Австрияликларнинг пишиқлиги-ю, русларнинг ботирлиги бирга қўшилгандан кейин яна нима керак, азизим?

— Демак, ҳужум қилишга узил-кесил қарор берилти-да? — деди Болконский.

— Биласизми, азизим, назаримда, Буонапарте калавасининг учини йўқотиб қўйганга ўхшайди. Бугун императорга мактуб юборишипти,— Долгоруков маъноли табасум қилиб қўйди.

— Ҳали шундоқ денг! Хўш, нима ёзипти? — деб сўради Болконский.

— Нима ҳам ёзар эди? У-бу деб вақтни ўтказиб, шундан фойдаланмоқчи. У ҳозир бизнинг қўлимизда десам, ишонинг, бу турган гап! Ҳаммадан қизифи шуки,— деди тўсатдан соғдилона кулиб,— жавоб мактуби ёзилганда уни нима деб аташни ҳеч ким билмади. Консул деб бўлмайди, император деб бўлмаслиги турган гап, шундоқ бўлгандан кейин, менимча, генерал Буонапарте дейиш тўғри келади.

— Лекин уни император деб танимаслик билан генерал Буонапарте дейиш орасида фарқ бор,— деди Болконский.

— Ҳамма гап шунда-да,— деди Долгоруков кулиб ва унинг сўзини бўлиб.— Билибинни танийсизми, жуда доно одам, у хатга: «эўравон ва инсониятнинг душманига», деб ёзилсин, деган таклифни қилди.

Долгоруков хандон ташлаб кулди.

— Бундан ёмонроғини топмалти-да? — деб қўйди Болконский.

— Ҳар қалай, Билибин жуда мувофиқ унвон төпди.
Жуда ўткир, доно одам.

— Бўлмасам-чи!

Франция ҳукуматининг бошлиғига, au chef du gouvernement français,— деди Долгоруков мамнуният билан жиддий тарзда,— жуда мувофиқ унвон эмасми?

— Мувофиқликка-ку, мувофиқ, лекин ҳеч ҳам ёқмас— деди Болконский.

— Ёқмаслик ҳам гапми! Менинг акам уни яхши билади; у бир неча марта Парижда ҳозирги император билан бирга тушлик қилган, акам, бундай зийрак ва айёр дипломатни умримда кўрмаганман, деган эди. Биласизми, французнинг эпчиллиги билан итальян актёrlиги бирга қўшилганда! Граф Марков билан унинг тўғрисидаги латифаларни биласизми? Факат граф Марковгина у билан мумомала қилишни билган. Рўмолча воқеасини биларсиз? Жуда ажойиб!

Сергап Долгоруков гоҳ Борисга, гоҳ князь Андрейга қараб, Бонапарт бизнинг элчимиз Марковни синаб кўрмоқчи бўлиб, жўрттага рўмолчасини унинг олдида ерга тушириб юборганини ва олиб берармикин деб унга қараб турганида, Марков ҳам рўмолчасини жўрттага тушириб юборгани ва энгашиб ўзиникини олиб Бонапартникини олмаганини гапириб берди.

— Charmant¹,— деди Болконский.— Айтгандек, князь мен сизнинг олдингизга мана шу йигит тўғрисида бир илтинос билан келган эдим. Биласизми?..

Лекин князь Андрей сўзини тамом қилмасдан уйга бир адъютант кириб, князь Долгоруковни император ҳузурига чақириди.

— Ҳай, аттанг! — деди Долгоруков шошиб ўрнидан туарар экан, князь Андрей билан Борисга қўл бериб,— сизнинг учун ҳам, бу яхши йигит учун ҳам қўлимдан келган ҳар қанча хизмат бўлса жоним билан қиласман.— У Бориснинг қўлини оғзининг таноби қочиб, самимий бир тарзда яна бир марта сиқиб қўйди.— Лекин буни кўрмайсизми...
Хайр, кўришгунча!

Ўзининг ҳозир олий ҳокимият эгалари орасида ҳис қилиб турган Борисни уларга яқин бўлиш хаёли ҳовлиқтиарар эди. Ўз полкида ўзини зўр кучнинг кичкина, арзимас бир жузъи деб билган Борис бу ерда ўша зўр кучни ҳаратгатга солиб турган кишиларга ўзининг яқин турганини

¹ Ҳа, жуда ажойиб!

кўрар эди. Булар князъ Долгоруков кетидан йўлакка чиқишигаңда, Долгоруков кириб кетган эшигидан (шаҳаншоҳ кабинетининг эшигидан) гражданча кийинган, юзидан бамаъни одам кўринган, ияги олдинга чиқсан бўлса ҳам афтинни хунук қилмасдан, аксинча эпчил ва уддабурон қилиб кўрсатган ўрта бўйли бир киши чиқди. Бу ўрта бўйли киши Долгоруковга ўз кишисидай бош ирғади, сўнгра князъ Андрейнинг салом ёки йўл беришини кутиб бўлса керак, совуқ назар билан тикилганича унга томон келар эди. Князъ Андрей на салом, на йўл берди; унинг юзида ғазаб акс этар эди. Ўрта бўйли ёш йигит юзини тескари буриб, йўлакнинг бир томонидан ўтиб кетди.

— Бу ким? — деб сўради Борис.

— Бу энг яхши, лекин менинг учун энг бадҳазм одамлардан бири. Ташқи ишлар министри князъ Адам Чартрижский. Мана шу одамлар,— деди Болконский саройдан чиқилаётганда беихтиёр уф тортиб,— мана шу одамлар халқларнинг тақдирини ҳал қиласди.

Эртасига қўшинлар походга чиқди. Борис то Аустерлиц жангигача Болконскийнинг олдига ҳам боролмади, Долгоруковнинг ҳам; вақтинча яна Измайл полкида қолди.

X

Николай Ростов хизмат қилаётган ва Багратион отрядига кирадиган Денисов эскадрони ўн олтинчи число тонготарда манзилдан жангга жўнади ва бошқа колонналарнинг кетидан бир чақиримча йўл босганидан кейин катта йўлда тўхтатилди. Ростов аввал казаклар, улардан кейин биринчи ва иккинчи эскадрон гусарлари, артиллериялари билан ниёда батальонлар ва булардан кейин генерал Багратион ва Долгоруковлар ўз адъютантлари билан ўтиб кетганини кўрди. Жанг бошланиши олдидан бурунгидай шунча ваҳимага тушгани, бу ваҳимани енгиш учун шунча зўр бергани, бу жангда гусарча иш кўрсатиш тўғрисида шунча қилган хаёллари бекорга кетди. Унинг эскадрони резервда қолдирилди. Николай Ростов бутун кунни зерикиб, диққат бўлиб ўтказди. Эрталаб соат саккиздан ўтганда узоқдан отишма ва ура овозларини эшилди; орқага олиб кетилаётган ярадорларни (улар унча кўп эмас эди) ва юзларча казаклар бир отряд француз отлиқ аскарларини қуршаб олиб бораётганларини кўрди. Жанг унча катта

бўлмай, бизнинг ғалабамиз билан тамом бўлганга ўхшар эди. Қайтиб келаётган солдат ва офицерлар порлоқ ғалаба қозонилгани, Вишау шаҳри ишғол қилинганини, бутун бир эскадрон француз аскарлари асир олинганини ҳақида гапиришар эди. Кечаси бўлган қаттиқ совуқдан кейин ҳаво очиқ ва қуёш чарақлаб турар, жангда иштирок қилган солдатларнинг сўзларидангина эмас, ҳатто Ростовнинг олдидан у ёқقا ўтиб бораётган ва у ёқдан қайтиб келаётган солдат ва офицерлар, генерал ва адъютантларнинг юз ифодасидан ҳам кўриниб турган ғалаба хабарига кишининг баҳрини очадиган куз ҳавоси жуда мос келган эди. Жанг бошлиниши олдида бекорга шунча ваҳимага тушган, лекин шундай кунни бу ерда бекор ўтириб ўтказган Ростов уларни кўриб яна ҳам дикқат бўлди.

Денисов йўл бўйида олдига арақли сувдон билан овқат қўйиб ўтирас экан, Ростовни чақирди:

— Ростов, бу ёқقا кел, бир ичайлик шу аламларга!

Офицерлар унинг атрофига тўпланиб, еб-ичиб суҳбат бошлиашди. Офицерлардан бири, икки пиёда казак олиб келаётган асир француз отлиқ аскарини кўрсатиб:

— Ана, яна биттасини олиб келаёттипти,— деди.

Қазакларнинг бири асирнинг чиройли, бўлиқ отини етаклаб келар эди.

— Ҳой, отни сотсанг-чи! — деди Денисов казакка.

— Марҳамат, жаноблари...

Офицерлар ўринларидан туриб, казаклар билан асир французни ўраб олишди. Француз отлиқ аскари эльзацлик ёшгина йигит бўлиб, французчани немис лаҳжасида гапирап эди. У ҳаяжондан энтиккан, юзи қизарип кетган эди: уларнинг французча гапираётганини эшишиб, дарров офицерларга қараб гапира бошлиди. У, мен асир тушмас эдим, асир тушганимга мен айбли эмас, капрал айбли, чунки у ерда руслар йўқ, бориб жулларни йиғиштириб кел, деб юборди, деди. У ҳар икки оғиз гапининг бирида: *mais qu'on ne fasse pas de mal à mon petit cheval*¹ дер ва отини ардоқлар эди. У, афтидан, ўзининг қаерда эканини ва асир тушганини унча фаҳмламас эди. У асир тушгани учун гоҳ узр сўрар, гоҳ ўзини ўз бошлиқлари олдида гумон қилиб, солдатлик расм-одобини жойига қўйишга тиришар эди. Бу солдат бизнинг ариергардга француз қўшинининг

¹ отимга озор берманглар.

биз учун тамом ёт бўлган туриш-турмушини яққол кўрса-тиб берди.

Казаклар отни икки червонга сотишди. Отни яқинда-гина уйидан пул келиб ҳаммадан бойроқ бўлган Ростов олди.

Казаклар отни гусарга берганда, эльзацлик француз софдиллик билан:

— Mais qu'on ne fasse pas de mal à mon petit cheval¹, — деди Ростовга.

Ростов табассум қилиб асирни юпатди ва унга пул берди.

Казаклар юр, демоқчи бўлиб:

— Алё, алё! — деди асирнинг енгидан тортиб.

Тўсатдан гусарлар орасидан:

— Шаҳаншоҳ! Шаҳаншоҳ! — деган товуш эшитилди. Ҳамма шошиб-пишиб тарқалди. Ростов орқага қараб, шля-паларига оқ жиға таққан бир тўда отлиқни кўрди. Бир-пасда ҳамма жой-жойига бориб, шаҳаншоҳнинг ўтишини кутиб турди.

Ростов ўз жойига қандай югуриб борганини ва отига қандай минганини ҳам билмай қолди. У жангда иштирок қилмагани ҳақида афсусланиб ўтирганини дарҳол унуди, кун бекор ўтди, деб юраги сиқилиши, шаҳаншоҳга кўз тикиб турган одамлар доирасида дарҳол барҳам топди, шаҳаншоҳ яқинлашиб келаётганидан бениҳоят хурсанд бўлиб, ўзи тўғрисида ўйламай қўйди. Шаҳаншоҳ яқинлашиб келаётганинг ўзи бекорга ўтказган шу куни учун унга бир мукофотдай бўлди. У ёрининг висолига етган ошиқдай ўзини бахтиёр ҳис қиласр эди. У олға қарагани ботинол-мас, қарамас, лекин шаҳаншоҳнинг яқинлашиб келаётганини завқ билан сезиб турар эди. Буни отларнинг туёқ товушидангина эмас, шаҳаншоҳ яқинлашган сайин атроф-даги одамларнинг чеҳралари очилиб, юзларида хурсандлик ва тантана аломати пайдо бўлаётганидан ҳам пайқаш мум-кин эди. Ростов учун бир қуёш бўлган шаҳаншоҳ меҳру муҳаббат ва салобатидан ҳаммаёқни мунаvvар қилиб тобора яқинлашар эди. Мана, Ростов шу қуёшнинг нурига кўмилгандай бўлди, унинг меҳрибон, мулойим, улуғвор ва шу билан бирга, жуда ҳам оддий товушини эшиитди. Худди Ростов ўйлагандай жимлик чўкди ва бу жимлика шаҳаншоҳнинг товуши эшитилди.

¹ Отимга озор берманг

— Les huzards de Pavlograd?¹ — деди шаҳаншоҳ.

— La réserve, sire!² — деб жавоб берди кимдир шу қадар оддий товуш билан: «Les huzards de Pavlograd?» — деб сўраган жуда ғайриоддий товушга жавобан.

Шаҳаншоҳ Ростовнинг рўпарасига келганда тўхтади. Александрнинг чехраси бундан уч кун олдинги кўрик куни дагидан ҳам очикроқ эди. Унинг юзи шундай қувноқ, шундай ёш, шундай маъсум эдики, ўн тўрт яшар шўх боланинг юзини эслатар, лекин шу билан бирга, ҳар ҳолда улуғвор императорнинг юзи эди. Шаҳаншоҳ эскадронни кўздан кечирап экан, тасодифан кўзи Ростовнинг кўзига тушди-ю, икки лаҳзага қараб қолди. Шаҳаншоҳ шу чоғ Ростовнинг кўнглидан нималар ўтаётганини билдими, йўқми (Ростовга худди билгандай туюлди), ҳар қалай, кўк кўзларини Ростовнинг юзига тики (бу кўзлардан юмшоқ ва шафқатли нур ёғилиб турар эди), сўнгра тўсатдан қошини чимириб, сўл оёғи билан отини бир туртдию от қўйганича олға қараб кетди.

Ёш император жаңгни ўз кўзи билан кўргиси келиб, сарой аҳлларининг бергани маълумотларига қарамай, соат ўн иккida, бирга бораёттани учинчи колоннадан ажralиб, авангардга қараб кетди. У ҳали гусарларга етмасдан йўлда уни бир неча адъютант бугунги жангда биз ютиб чиқдик, деган хушкабар билан қарши олишиди.

Бир эскадрон француз аскарлари асири олинишдангина иборат бўлган бу жанг тўғрисида, француздар устидан порлоқ ғалаба қозондик, деб маълумот берилган эди. Шунинг учун шаҳаншоҳда ҳам, бутун армияда ҳам (айниқса жанг майдонида пороҳ тутуни ҳали турган чоғда) француздар мағлуб бўлиб, ноҷор орқага чекинаётитти, деган ишонч ҳосил бўлди. Шаҳаншоҳ ўтиб кетганидан кейин орадан бир неча дақиқа ўтгач, Павлоград дивизионининг олға юриши тўғрисида буйруқ келди. Вишау деган немис шаҳар-часида Ростов шаҳаншоҳни яна кўрди. Шаҳаншоҳ келишдан бурунроқ анчагина қаттиқ отишма бўлган шаҳар майдонида йигиншириб олишга қўл тегмай қолган бир неча ярадор ва ўликлар ётган эди. Ҳарбий ва ғайриҳарбий мулозимлар ўраб олган шаҳаншоҳ кўрик вақтида инглизча зеб берилган биясини қўйиб, бошқа саман от мингани эди. У бир томонга энгашиб, олтин лорнетни кўзига жуда чиройли тутиб, ерда

¹ Павлоград гусарларимисизлар?

² Резерв, аъло ҳазрат!

ағанаб ётган яланг бош, боши қонга беланган солдатга қаради. Ярадор солдат шу қадар ифлос, шу қадар жирканч, шу қадар хунук эдики, унинг шаҳаншоҳга яқин ерда ётганлиги Ростовга алам қилди. Ростов шаҳаншоҳнинг эти жунжикиб, буқчайиброқ турган орқаси силкинганини, бетоқат бўлиб чап оёғи билан отини шиорлаганини, ўрганиб қолган от эса ўрнидан қимирламай тураверганини кўрди. Бир адъютант отдан тушиб, ярадорни қўлтиридан олиб турғизди-да, келтирилган замбилга ётқиза бошлади. Солдат инқиллади.

Шаҳаншоҳ ўлаётган солдатдан ҳам кўпроқ азобланадай гандай кўринди:

— Секин, секин, секинроқ бўлмас эканми? — деди ва жўнаб кетди.

Ростов шаҳаншоҳнинг кўзи жикқа ёшга тўлганини кўрди ва унинг кетаётиб, Чарторижскийга француздалаб:

— Уруш қурсин! Уруш қурсин! Quelle terrible chose que la guerre! — деганини эшилди.

Авангард қўшинлари Вишау олдига, француздар бутун кун давомида биз билан бир озгина отишиб, сўнгра ташлаб кетган жойга, душман цепининг рўпарасига ўринашди. Авангардга шаҳаншоҳнинг ташаккури эълон этилди, ваъда қилган мукофотлари маълум қилинди ва солдатларга одатдагидан икки ҳисса ортиқ арақ берилди. Солдатларнинг гулханлари кечагидан ҳам баландроқ гуриллаб ёнар ва солдат қўшиқлари кечагидан ҳам қаттиқроқ янграр эди. Денисов майор бўлиши муносабати билан шу кеча зиёфат берди. Хийлагина ичиб олган Ростов зиёфатнинг пировардида шаҳаншоҳнинг соғлигига қадаҳ кўтаришни таклиф қилди: «расмий зиёфатларда айтиладигандай император шаҳаншоҳ соғлигига эмас, меҳрибон, жонажон шаҳаншоҳимизнинг соғлигига; буюк одамнинг соғлигига, француздар устидан ғалаба қозонишимизга ичамиз!» — деди.

— Илгари урушиб,— деди Ростов,— Шенграбенда омон бермаган эдигу энди шаҳаншоҳимиз олдимизда бўлганда қўяшимизми? Шаҳаншоҳимиз учун ҳаммамиз жонимизни фидо қиласиз. Шундоқ эмасми, жаноблар? Балки мен дурустроқ қилиб айта олмаётгандирман, кўп ичиб қўйибман. Менинг кўнглимдаги гап шу. Сизлар ҳам шундай бўлсаларинг керак. Александр Бирийчининг соғлигига ичамиз! Урра!

Руҳланиб кетган офицерлар:

— Урра! — деб қичқиришди.

Кекса ротмистр Кирстен йигирма яшар Ростовдан қо-
лишмайдиган шавқ-завқ ва самимият билан қичқириб
юборди.

Офицерлар ичиб, стаканларини синдиргандан кейин
Кирстен бошқа стаканларга яна вино қуиди ва стакани
олиб, кўйлакчан, иштончанлигича солдатларнинг гулхани
олдига борди-да, оқ мўйловини шопдай қилиб очиқ ёқаси-
дан оппоқ кўкрагини кўрсатиб, гулхан шуъласида тўх-
тади ва улуғворлик билан қадаҳини кўтариб:

— Йигитлар, шаҳаншоҳ императоримизнинг соғлиги
учун, душманни енгишимиз учун урра! — деб, ўзи қари
бўлса ҳам ёш гусарлардай қичқирди. Гусарлар йиғилишиб
бараварига «урра» кўтаришиди.

Яrim кечаси, ҳамма тарқалгандан кейин, Денисов
калта қўлини сўйган дўсти Ростовнинг елкасига ташлаб:

— Походда яхши кўргудай ҳеч ким йўқ-да, шунинг
учун бу подшони яхши кўриб қолибди,— деди.

— Денисов, сенга масхара бўлдими бу,— деб бақирди
Ростов,— бу ҳис шундай юксак, шундай олижаноб, шун-
дай...

— Ишонаман, ишонаман, дўстим, қойилман, маъқул...

— Йўқ, сен тушунмайсан!

Ростов ўрнидан турди ва гулханлар орасида кезиб
юрар экан, ўлсам жонимни аямай (жонини аяшни хаёлига
ҳам келтира олмас эди) шаҳаншоҳнинг кўз олдидা ўлсам
муродимга етар эдим, деб хаёл сурар эди. У ҳақиқатан ҳам
подшога, рус қуролининг шон-шавкатига, келажак тантана
умидига шайдо бўлиб қолган эди. Аустерлиц жангидан
бурунроқ ўша эсдан чиқмайдиган кунларда бир Ростов эмас,
рус армиясининг ўндан тўққизи Ростов даражасида бўл-
маса ҳам подшо ва рус қуролининг кучига маҳлиё эди.

XI

Эртасига шаҳаншоҳ Вишауга тушди. Лейб-медик Вилье
бир неча марта унинг ҳузурига чақирилди. Бош кварти-
рада ва шу атрофга яқин қўшиллар орасида, шаҳаншоҳ
касал бўлипти, деган овоза тарқалди. Яқин кишиларнинг
айтишига қараганда, шаҳаншоҳ ҳеч нарса емалти ва шу
кечаси дуруст ухлай олмапти. Бу касалликка дили нозик
шаҳаншоҳнинг ярадор ва ўликларни кўриб қаттиқ таъсир-
лангани сабаб бўлипти.

Рус императори билан учрашиш учун оқ байроқ кўтариб элчи бўлиб келган француз офицерини ўн еттинчи числода тонготарда аванпостдан Вишауга олиб келишди. Бу офицер Савари эди. Шаҳаншоҳ эндигина ухлаган эди, шунинг учун Савари бир оз кутиши лозим бўлиб қолди. Қиём вақтида шаҳаншоҳ ҳузурига киргани унга ижозат берилди ва бир соатдан кейин князь Долгоруков билан бирликда француз армиясининг аванпостига кетди.

Мишишларга қараганда, Савари император Александрни Наполеон билан учрашувга таклиф қилгани юборилган экан. Бутун армиянинг қувончи ва ифтихори бўлиб, Александр шахсан кўришгани унамади ва гарчи, армиянинг хоҳишига қарши бўлса ҳам агар шу музокарадан мурод, дарҳақиқат, сулҳ бўлса, Наполеон билан сулҳ музокараси олиб бориш учун ўз ўрнига Савари билан бирга Вишау галиби князь Долгоруковни юборди.

Долгоруков кечқурун қайтиб келиб, тўғри шаҳаншоҳ ҳузурига кирди ва у билан узоқ танҳо гаплашди.

18 ва 19-ноябрда қўшинлар яна икки манзил олға юрди ва душман аванпости бир оз отишмадан кейин орқага чекинди. Армиянинг юқори доираларида ўн тўққизинчи числонинг қиём вақтидан шошиб-пишиб бошланган зўр қизғин ҳаракат, машҳур Аустерлиц жангига бўлган йигирманчи ноябрь куни эрталабгача давом этди.

Ўн тўққизинчи число қиёмагача кирди-чиқди, қизғин маслаҳат-музокара, югур-югур, у ёқ-бу ёққа адъютантлар юбориш фақат императорларнинг бош квартиralаридағина давом этди: шу куни қиёмдан кейин бу кирди-чиқди ҳаракат Кутузовнинг бош квартирасида ва колонна бошлиқларининг штабида ҳам бошланди. Кечқурун армиянинг ҳамма томон ва қисмларига адъютантлар юборилди ва у срларда ҳам ҳаракат бошланди: ўн тўққизинчидан йигирманчи числога ўтар кечаси ҳамма қароргоҳларда ётганлар қўзғалиб гала-ғовур бошланди ва саксон мингдан иборат штифоқчилар армияси, тўққиз чақирим масофага чўзилган узун колонна бўлиб йўлга тушди.

Императорнинг бош квартиralарида бошланиб, барча сўнгги ҳаракатларга туртки берган бу ҳаракат минораларга ўринатиб қўйиладиган каттакон соатнинг ўрта паррагицинг дастлабки ҳаракатига ўхшар эди. Аввал секин биринчи паррак, кейин иккинчи, учинчи ва ундан кейин бошқа ҳимма парраклар, тишли фиддираклар, тишли ўқлар тсбора

гэз айланади, занг уради ва соат мили секин юриб бу ҳаракатнинг натижасини кўрсатади.

Ҳарбий иш механизми ҳам соат механизмидай, бир бошланган ҳаракат то ҳаддига етмагунча тўхтамайди, шу ҳаракат етиб бормаган қисмлар, соат механизми то бирон туртки бўлмагунча тек тургандек, қимирламай тураверади. Ўқдаги паррак тишлари бир-бирига киришиб ғувиллаб айланади, тишли ўқлар камоли тез айланганидан шувиллади, унинг ёнидаги паррак эса худди йиллар бўйи қимирламай туришга қасд қилгандай теккина туради; лекин бир пайт келиб бу паррак илгакка илиндими, ҳаракатга тушади-ю, умумий ҳаракатга қўшилиб, нима учун айланаётганидан ва бу айланашнинг натижаси нима бўлишидан бехабар ғувиллаганича айланаверади.

Сон-саноқсиз ва турли-туман паррак ва блокларнинг мураккаб ҳаракати натижаси вақтни кўрсатадиган соат стрелкасининг секин ва бир қиёмда юргизилишидан иборат бўлгандаи, руслар билан француузлардан иборат бўлган бир юз олтмиш минг кишининг мураккаб ҳаракати—ҳаммасининг дарди, тилаги, пушаймони, таҳқирланиши, чеккан азоб-уқубати, ифтихори, қўрқуви, қувончи ҳаммасининг натижаси Аустерлиц жангини уч император жанг деб аталган жангни ютқизиши, яъни оламушумул тарихий стрелкани инсоният тарихи циферблатида аста-секин юргизиш бўлди.

Князь Андрей шу куни навбатчи бўлиб, бош қўмондоннинг олдидан жилмади.

Кутузов кечқурун соат бешдан ўтганда императорларнинг бош квартирасига келди, шаҳаншоҳнинг олдига кирди ва бирпастдан кейин чиқиб обер-гофмаршал граф Толстойнинг олдига кетди.

Болконский шу фурсатдан фойдаланиб, бўладиган жанг тафсилотини билгани Долгоруковнинг олдига кирмоқчи бўлди. Князь Андрей Кутузовнинг нимадандир хафа ва норози эканини, бош квартирадагилар Кутузовдан норозилигини, император бош квартирасидаги одамларнинг ҳаммаси унга худди бошқа одамлар билмайдиган бир сирни билгандаи мумомала қилганиликларини сезди ва шунинг учун Долгоруков билан гаплашишни истади.

— Салом, топ cher,— деди Билибин билан чой ичиб ўтирган Долгоруков,— эртага байрам. Чол қалай? Феъли айнигандир?

— Феъли айниганде дэёлмайману, лекин менинг гапимга қулоқ солишса бўлар эди, деса керак.

— Ҳарбий кенгашда унинг гапига қулоқ солишиди, бўладиган гапни гапирса яна қулоқ солишади. Бонапарт катта жангдан қўрқиб, юраги ёрилиб турганда сусткашлик қилиш, ниманидир кутиб ўтириш яхши эмас.

— Ҳа, айтгандай, Бонапартни кўрдингизми? — деди князь Андрей.— Қалай экан? Қандай таассурот қолдирди?

— Ҳа, кўрдим ва шу фикрга келдимки, ҳамма нарсадан ҳам кўра катта жангдан қўрқар экан,— деди Долгоруков, афтидан, уни кўриб чиқадиган хulosаларига зўр аҳамият бериб,— жангдан қўрқмаса, нима учун шаҳаншоҳ билан кўришмоқчи, музокара олиб бормоқчи бўлди? Ҳаммадан ҳам кўра шуни айтинг: чекиниш-ку, унинг уруш усулига тамоман зид эди, нега бўлмаса чекинди? Ҳўп, деяверинг, катта жангдан қўрқади, ўлгудай қўрқади. Унинг ажали етган. Айтдим-қўйдим, мана кўрасиз.

— Қани, гапириб беринг, қанақа экан, нима экан? — деб сўради яна князь Андрей.

— Кулранг сюртук кийган бир одам экан. Менинг «олий ҳазрат», деб гапиришимни истади-ю, лекин мен уни хафа қилдим: олий ҳазрат ҳам, бошқа ҳам демадим. Мана шундақа одам экан, вассалом,— деди Долгоруков табассум билан Билибинга қараб.

— Мен кекса Кутузовни жуда ҳурмат қиласман,— деди у давом этиб,— лекин Бонапарт қўлимизга кириб турганда, биз ниманидир кутиб, унинг қўлдан чиқиб кетишига ёки бизни алдашига йўл қўйсак, жуда бемаъни иш қилган бўлар эдик. Йўқ, Суворовнинг «Душманга ўзингни атака қилгани қўйма, ўзинг атака қил» деган қоидасини эсдан чиқариш керак эмас. Урушда ёшлиарнинг файрати кўпинча қариларнинг бутун тажрибасидан кўра яхшироқ қўл келади, десам ҳўп, деяверинг.

— Ҳўп, биз унга қайси маррадан атака қиласиз? Мен бугун аванпостларни бориб қўрдим. Бонапарт асосий кучи билан қаерда турганлигини билиб бўлмайди,— деди князь Лидрей.

Князь Андрей Долгоруковга ўзи тузган атака планини айтиб бермоқчи эди.

— Қайси маррада атака қилишининг фарқи йўқ,— деди-ла, Долгоруков ўрнидан туриб столдаги харитани ёза бошлиди.— Ҳамма эҳтимоллар кўзда тутилган: агар у Брюннда турган бўлса...

Князь Долгоруков Вейротернинг қанотдан қиладиган ҳаракат планини палапартиш гапириб берди.

Князь Андрей унга эътироуз билдириб, ўз планини ёқлай бошлади. Унинг плани ҳам Вейротер планидек матькул бўладиган план эди-ю, лекин гап шунда эдики, Вейротер плани аллақачон қабул қилинган эди. Князь Андрей ўз планининг фойдасию Вейротер планининг заарини кўрсата бошлаганда, князь Долгоруков унинг сўзига қулоқ солмай қўйди ва харитага қарамасдан, паришенлик билан унинг юзига қараб қолди.

— Кутузов бугун ҳарбий кенгаш ўтказади, ўша ерда шу фикрларингизни айтишингиз мумкин,— деди Долгоруков.

— Албатта айтаман,— деди князь Андрей харита олдинан кетар экан.

Икковининг гапига шу вақтгача қувноқ табассум билан қулоқ солиб ўтирган Билибин энди ҳазиллашмоқчи бўлди шекилли:

— Мунча ниманинг ташвишини тортаётисизлар, жаноблар? — деди,— эртага ғалаба қиласизми, мағлуб бўламизми, барибир рус қуролининг шон-шарафи таъмин қилинган. Кутузовларингдан бошқа биронта ҳам рус колонна бошлиғи йўқ. Бошлиқлар: Herr general Wimpfen, le comte de Langeron, le prince de Lichtenstein, le prince de Hohenloe et enfin Prsch... prsch... et ainsi de suite, comme tous les noms polonais.¹

— Taisez vous, mauvaise langue,² — деди Долгоруков,— нотўғри айтаётисиз, энди руслардан Милорадович билан Дохтуров бор ва граф Аракчеев бўлганда учта бўлар эди, лекин унинг асаблари бўшашиб қолган.

— Хайр, менга ижозат, Михаил Илларионович чиққандирлар,— деди князь Андрей,— хайр, муваффақият тилайман, жаноблар,— деди Долгоруков билан Билибиннинг қўлини қисиб.

Князь Андрей қайтиб келганидан кейин хомуш ўтирган Кутузовдан эртаги жаңг тўғрисида фикрини сўрамасдан туролмади.

Кутузов ўз адъютантига жиддий бир назар ташлади-ю, бир оз жим қолгандан кейин жавоб берди:

¹ Жаноб генерал Вимпфен, граф Ланжерон, князь Лихтенштейн, князь Гогенлое яна пришпршш—ҳаммаси поляк номлари. (нем. ва франц.)

² Тилингизни тийинг.

— Менимча, бу жангда ютқизамиз, мен буни граф Толстойга ҳам айтиб, шаҳаншоҳга етказишиң сўрасан нима деди дегни? Eh, mon cher général, je me mêle de riz et des cotelettes, mêlez vous des affaires de la guerre.¹

XII

Кечқурун соат тўққиздан ўтганда Вейротер ўзининг планларини олиб Кутузовнинг квартирасига келди. Ҳарбий кенгаш шу ерда бўлиши керак эди. Ҳамма колонналарнинг бошлиқлари бош қўмондон ҳузурига чақирилди. Келишдан бош тортган князь Багратиондан бошқа ҳамма ўз вақтида етиб келди.

Бўладиган жангнинг мутасаддиси бўлган Вейротер ҳарбий кенгашда ноилож раислик ва раҳбарлик қилаётган қовоги солиқ ва мудраб ўтирган Кутузовнинг тамомани акси ўлароқ, чеҳраси очиқ ва жуда чаққон эди.

Вейротер, афтидан, ўзини муқаррар бўлиб қолган жангнинг сардори ҳис қиласр эди. У арава тортиб, нишабликдан чопиб тушиб бораётган отга ўхшар эди. У аравани ўзи тортиб бораётитими ё арава уни итариб бораётитими — буни билмас эди. Лекин бу чопишнинг оқибати нима бўлиши тўғрисида унинг фикр қилгани фурсати ҳам бўлмай, имкони борича чопар эди. Вейротер шу оқшом шахсан икки марта душман турган жойини бориб кўрди, маълумот ва изоҳлар бергани икки марта Россия ва Австрия императорлари ҳузурига кирди: ўзининг идорасига кириб, немисча диспозиция ёэдирди. У мана шу ишлардан кейин Кутузовнинг олдига ниҳоятда чарчаб келди.

Афтидан, унинг хаёли шу, қадар банд эдики, ҳатто бош қўмондон олдида одоб сақлашни ҳам эсидан чиқариб қўяр эди: у бош қўмондоннинг сўзини бўлар, бериладиган саволларга жавоб қайтармай, ҳамсуҳбатининг афтига қарамай, тез-тез, чалакам-чатти гапиран эди: унинг уст-боши чанг, ўзи не аҳволда гаранг ва шу билан бирга ўзига ишонган ва мағрур кўринар эди.

Кутузов Остралицга яқин бир дворян қасрига ўрнашган эди. Бош қўмондоннинг кабинети бўлган каттакон меҳмонхонага Кутузов, Вейротер ва ҳарбий кенгаш аъзолари йигилган эди. Улар князь Багратионга маҳтал бўлиб, ҳар-

¹ Э, азизим генерал! Мен ош-овқат билан машғул бўлиб тура турай, урушини сизлар қилиб туринглар.

бий кенгашни очмасдан, чой ичиб ўтиришар эди. Соат еттидан ўтганда Багратионнинг ординареци кеълиб, княз-нинг кела олмаслигини билдирган эди. Князь Андрей шу хабарни бош қўмондонга маълум қилиш учун кабинетига кирди ва ҳарбий кенгашга иштирок этишга Кутузовдан илгари ижозат олганлиги учун ўтираверди.

Вейротер шошиб-пишиб ўрнидан турди-да, Брюнн атро-фининг каттакон харитаси ёзилиб қўйилган стол олдига келиб:

— Модомики князь Багратион келмас экан, кенгашни очаверсак ҳам бўлади,— деди.

Кутузов, мундирининг ёқасини ечиб, бағбақасини осилтириб, вольтерча креслода семиз қўлларини креслонинг икки томонига баравар қўйиб, пинакка кетгандай ўтиради. Вейротернинг гапи қулоғига кирганда у ягона қўзини зўрға очди.

— Ҳа, ҳа, бошлаш керак, вақт ҳам кетди,— деб бош иргади ва яна бошини қўйи солиб, қўзини юмди.

Кенгаш аъзолари дастлаб Кутузов ўзини уйқуга солаёттипи деб ўйлашган бўлса, диспозиция ўқилаётган вақтда унинг пишиллашини эшитиб, шуни билишдик, шу пайтда бош қўмондон бу диспозицияга ёки бошқа бирон нарсага ўзининг тоқати йўқлигини билдиришдан ҳам кўра мұҳимроқ иш билан машғул: у ҳозир табиий талабни қондирмоқда, яъни ухламоқда эди. Вейротер бирон дақиқани ҳам бекорга ўтказишни истамаган жуда банд одамдай Кутузовга бир қараб қўйди-ю, унинг ухлаб ўтирганини кўриб, қофозни олди ва баланд, бир зайдаги товуш билан бўлажак жангнинг диспозициясини сарлавҳасидан бошлаб ўқиди:

«Кобельниц ва Сокольницнинг нариги томонидаги душман мэррасига атака қилиш диспозицияси, 1805 йил 20 ноябрь».

Диспозиция жуда мураккаб ва қийин эди. Бошқа диспозицияларга ўхшамаган бу диспозицияда шундай дейилган эди:

Da der Feind mit seinem linken Fluegel an die mit Wald bedeckten Berge lehnt und sich mit seinem rechten Fluegel laengs Kobelnitz und Sokolnitz hinter die dort befindlichen Teiche zieht, wir im Gegentheil mit unserem linken Fluegel seinen rechten sehr debordiren, so ist es vortheilhaft letzteren Fluegel des Feindes zu attakiren, besonders wenn wir die Doerfer Sokolnitz und Kobelnitz im Besitze haben, wodurch wir dem Feind zugleich in die Flanke fallen und ihn

auf der Flaeche zwischen Schlapantz und dem Thuerassa-Walde verfolgen koennen, indem wir dem Defileen von Schlapantz und Belowitz ausweichen, welche die feindliche Front decken. Zu diesem Endzwecke ist es noething... Die erste Kolonne marschirt... die zweite Kolonne marschirt die dritte Kolonne marschirt...¹ ва ҳоказо деб ўқиди Вейротер. Генераллар бу қийин диспозицияга истар-истамас қулоқ солиб ўтирганга ўхшар эди. Қўнғир соч, йовча генерал Буксевден деворга суюниб турар ва ёниб турган шамга тикилиб, диспозицияга қулоқ солмаётганга, ҳатто бирор қулоқ солаётитти, деб ўйлашни ҳам истамаганга ўхшар эди. Вейротернинг рўпарасида қизил юзли, мўйлови юқорига буралган, икки елкаси кўтаришган Милорадович ҳарбийларга хос бир вазиятда қўлларини тиззасига қўйиб керилиб, катта-катта ва чиройли кўзларини унга тикиб ўтираш эди. У индамасдан Вейротернинг юзига тикилиб турар, Австрия штаб бошлиғи ўқишдан тўхтагандагина кўзини ундан олар эди. Шу пайт Милорадович бошқа генераларга маъноли қараб қўйди. Лекин бу маъноли қаравдан унинг диспозицияга қарши ё тарафдорлигини, буни ёқлагани ё ёқламаганини билиб бўлмас эди. Башараси жанубий Франция одамларига ўхшаган граф Ланжерон Вейротерга ҳаммадан ҳам кўра яқинроқ ўтираш эди. У бутун ўқиш давомида юзидан аримаган хиёл табассум билан қопқоғига сурат солинган олтин тамакидонни ўйнаб, нозик бармоқларига қараб ўтириди. Вейротер ўқиган узун жумласига изоҳ бериб, ўқиша яна давом этганида Ланжерон тамакидонни қўйиб, бошини кўтарди ва кишига малол келадиган ортиқча бир назокат билан уни тўхтатиб, бир нима демоқчи бўлди; лекин Австрия генерали ўқиша давом этар экан, қовоғини солди ва худди «фикрингиз бўлса кейин, кейин айтарсиз, ҳозир харитага қараб менга қулоқ солинг», дегандай тирсангини қимирлатди. Ланжерон энсаси қотиб, юқорига

¹ Душманнинг чап қаноти ўрмонзор тепаликларга, ўнг қаноти эса фина срларда мавжуд бўлган кўлларнинг нариги томонида бўлмиш Кобельниц ва Сокольниц бўйлаб ўрнашганилиги бизнинг чап қанотимиз унинг ўнг қанотидан кучли бўлганлиги учун хусусан агарда биз Кобельниц ва Сокольниц қишлоқларини ишғол қилиб, душманнинг қанотига ҳужум қилиш ва Шлапаниц билан Тюрасп ўрмони орасида яйловдан қўниб бориш имкониятига эга бўлсак ва шу билан бирликда Шлапаниц билан Беловиц орасидаги душман мудофаасига рўпара келмасак, у ҳолда душманнинг мазкур қанотига ҳужум қилмоғимиз фойдалантир. Мини шунинг учун лозимки... биринчи колонна марш билан.., иккинчи колонна марш билан... учинчи колонна марш билан...

қаради, худди бу нимаси, дегандай қилиб Милорадовичга кўз ташлади, бироқ Милорадовичнинг аниқ бир фикрни ифода қилмайдиган маъноли кўзига кўзи тушгач, яна бошини қуий солиб тамакидонни ўйнай бошлади.

Ланжерон ўзича, лекин ҳамма эшитарли қилиб:

— Une leçon de géographie¹, — деб қўйди.

Пржебишевский эҳтиром ва одоб билан жуда берилиб қулоқ солаётгандай, кафтини қулогининг орқасига қўйди. Паканагина Дохтуров Вейротернинг рўпарасида столга ёйиб қўйилган харитага энгасиб, камтарлик ва қунт билан диспозицияни ва нотаниш жойларни диққат билан харитадан кўрап эди. У бир неча марта Вейротерни тўхтатиб, англамаган сўзларини, қишлоқларнинг қийин номларини қайтаришни сўради. Вейротер унинг илтимосини бажо келтириди ва Дохтуров ёзиб олди.

Бир соатдан ортиқроқ давом этган ўқиш тамом бўлгандан кейин Ланжерон яна тамакидонни қўйиб Вейротерга ҳам, бошқаларга ҳам чандон қарамасдан, бундай диспозицияни бажариш қийинлиги, диспозицияда душман мавқеи маълум деб кўрсатилган бўлса ҳам душман ҳаракатда бўлгани учун унинг мавқеи ҳақиқатда бизга номаълум бўлиши мумкинлиги ҳақида гапирди. Ланжероннинг эътирози ўринли эди, лекин бу эътиroz билдиришдан мақсад кўпроқ диспозициясини худди мактаб болаларига ўқиб берастгандай ўзига ишонган ҳолда ўқиган генерал Вейротерга бу ергагилар аҳмоқ эмас, балки ҳарбий ишда сенга ҳам таълим бера олади, дейиш эди. Бир зайлда ўқиётган Вейротернинг товуши тинганда Кутузов, худди тегирмоннинг аллаловчи товуши тинганда уйғониб кетган тегирмончидай, кўзини очиб Ланжероннинг гапига қулоқ солди ва худди: «Э-ҳа, ҳали ҳам шу бемаъни гап тўғрисида музокара қилиб ўтирибсизларми!» — дегандай дарров кўзини юмди-ю, бошини яна ҳам қуий туширди. Ланжерон ҳарбий ишда ўзига бино қўйган Вейротернинг қитифига қаттиқроқ тегиши учун биз Бонапартга ҳужум қилишимиз ўрнига у бизга осонгина ҳужум қилиши ва шунинг натижасида бу диспозициянгиз бекор бўлиб қолиши мумкин, деди. Вейротер, ким нима демасин, ҳаммасига жавоб тайёрлаб қўйган бўлса керак, барча эътиrozларга бир хилда нафратомуз табассум билан жавоб берар эди.

¹ Географиядан дарс.

— Агар бизга ҳужум қила олганда, шу бугун қилар эди,— деди.

— Демак, сиз ўни кучсиз демоқчимисиз? — деди Ланжерон.

— Қирқ минг аскари бўлса, кўп экан, оббо,— деди Вейротер даволаш йўлини ўргатаётган табибдан кулган доктордай табассум қилиб.

— Ундоқ бўлса, демак, бизнинг атака бошлаб уни тор-мор қилишимизни кутиб ўтирган экан-да,— деди Ланжерон кинояли табассум билан ва сўзини тасдиқлашни кутиб, ўзига яқинроқ ўтирган Милорадовичга қаради.

Бироқ Милорадович шу пайтда генерал сўраган нарсадан ҳам кўра бошқа нарса тўғрисида ўйлаб турган бўлса керак.

— Ma foi¹, эртага жанг майдонида ҳаммаси маълум бўлади,— деди.

Вейротер яна табассум қилди ва шу *табассуми* билан гўё: менгина эмас, ҳар иккала шаҳаншоҳ — император ишонган нарсага рус генералларининг эътиroz билдириши ва менинг ўқтириб ўтиришим таажжубланарли ва кулгили бир ҳол, демоқчи бўлар эди.

— Душман гулханларини ўчирган, унинг лагеридан муттасил ғовур эшитилиб турипти, бу нима деган гап? — деди Вейротер.— Ё чекинаётитпими, биз бундан ҳушёр бўлишимиз керак, ёки у маррасини ўзгартираётитпи (у илжайди). Агар у Тюрасда марра ишғол қилган тақдирда ҳам бизни кўп ортиқча машаққатдан қутқазган бўлади ва берилган амр-фармонлар мутлақо ўзгармайди.

Аллақачонлар ўзининг шубҳасини гапирмоқчи бўлиб, пайт кутиб ўтирган князь Андрей:

— Нечук? — деди.

Кутузов уйғониб қаттиқ йўталди ва генералларга кўз ташлади.

— Жаноблар, эртаги, ҳатто бугунги (чунки соат ўн иккidan ўтди) диспозицияни энди ўзгартириб бўлмайди,— деди у.— Диспозицияни ҳаммаларинг эшитдиларинг, ҳаммамиз ўз бурчимиизни адо қиласиз. Жанг олдида ҳаммадан зарурроқ нарса... (у бир оз жим қолди) яхшилаб ухлаб олишдир.

У ўрнидан турмоқчидай бўлди. Генераллар хайрлашиб чиқиб кетишиди. Вақт кетиб, ярим кечадан ҳам ўтган эди. Князь Андрей ҳам чиқиб кетди.

¹ Азбаройи худо.

Князь Андрей ҳарбий кенгашда ўз фикрини айтишга мұваффақ бўла олмади, бу кенгаш унда мужмал ва кўнгилга ғулғула соладиган бир таассурот қолдирди. Ким ҳақли: Цолгоруков билан Вейротерми ёки, атака планини маъқул кўрмаган Кутузов, Ланжерон ва бошқаларми? — Князь Андрей била олмади. «Наҳот Кутузов шаҳаншоҳга ўз фикрини очиқ айта олмаса? Наинки шуни бошқароқ қилиш мумкин эмас? Наҳот сарой муноқашалари, айрим шахсларнинг мuloҳазасини деб мингларча кишиларнинг ва шу жумладан, менинг ҳам ҳаётим таҳлика остида қолса?» — деб ўйлар эди у.

«Ҳа, балки эртага ҳалок бўларман», — деди ўзича. Шуни ўйлаганида тўсатдан аллақачонлар бўлиб ўтган, юрагини эзадиган бирмунча нарса эсига тушди; отаси ва хотини билан хайрлашганини, хотинига кўнгил қўйган дастлабки кунларини эслади; ҳомиладор хотини кўзига кўриниб, унга, ўзига ҳам ачинди, кўнгли бузилиб, нима қилишини билмай, Несвицкий билан бирга турган уйдан ташқарига чиқди ва эшик олдида нари-бери юра бошлади.

Тун туманли ва туман орасида ой хира шуъла сочиб турар эди. «Ҳа, эртага, эртага, — деди князь Андрей ўзича. — Эртага эҳтимол оламдан кўз юмарман, бу хотиралар тўғрисида ўйламасман, бу хотираларнинг менинг учун ҳеч қандай маъноси қолмас. Эҳтимол эртага, эртанинг ўзида (мен буни сезиб турибман) нима ишлар қўлимдан келишини биринчи марта кўрсатишга мұваффақ бўларман». Унинг кўзига жанг, бу жангда берилган талафот, жанг бир пунктга марказлашгани ва ҳамма командирларнинг шошиб қолгани кўринди. Мана, ниҳоят, кўпдан бери кутган пайти, ўша орзу қилган Тулони кўзига кўриниб кетди. У ўз фикрини Кутузовга ҳам, Вейротерга ҳам, императорларга ҳам очиқ ва қатъий қилиб айтади. Унинг фикру мулодазасига ҳамма қойил, лекин у айтган ишни қилишга ҳеч ким журъат қилолмайди; мана, унинг ўзи полк ва дивизияни олиб, ишига ҳеч ким аралашмаслигини шарт қилиб қўядио, дивизиясини ҳал қилувчи пунктга олиб бориб, ўзи якка ғалаба қозонади. Ўлим ва азоб-уқубат-чи? — деди кўнглининг бир учи. Лекин князь Андрей бу саволга жавоб бермай, хаёлида ўз мұваффақиятини давом эттириди. Янаги жангнинг диспозициясини ўзи ёлғиз тузади. Унинг унвони Кутузов ҳузурида армия бўйича навбатчи бўлса ҳам ҳамма ишни ўзи якка қиласи. Янаги жангда унинг ўзи ёлғиз ғалаба қозонади. Кутузов бош қўмондонликдан олинади,

унинг ўрнига ўзи тайин қилинади... Кўнглининг ҳалиги бурчи унга яна: хўш, ундан кейин-чи? Ундан кейин агарда унгача сен ўнларча марта ярадор бўлсанг, ўлсанг ёки алдансанг, ундан кейин-чи? — дер эди.— «Ундан кейин,— деди князъ Андрей ўз-ўзига,— нима бўлишини билмайман, билишни хоҳламайман ҳам, билолмайман ҳам, лекин мен шуни хоҳласам, шон-шарафни, шуҳратни, одамлар мени яхши кўришини истасам, бунга мен айбли эмасман: шуни, фақат шуни хоҳласам, фақат шунинг учун яшаётган бўлсам қандоқ қиласай? Фақат шу учун яшайман! Мен буни ҳеч қачон, ҳеч кимга айтмайман, лекин, ё раббим! Шон-шарафдан ва кишиларнинг муҳаббатидан бошқа нарса хаёлимга келмаса, нима қиласай, на ўлим, на ярадор бўлиш, на оиламдан жудо бўлиш — ҳеч нарсадан қўрқмайман. Кўп одамлар — отам, синглим, хотиним — энг яқин кишиларим мен учун нақадар азиз бўлмасин, мен уларнинг ҳаммасини шон-шараф, одамлардан устун келиш, ўзим билмаган ва билмайдиганим одамларнинг муҳаббатини ўзимга қаратиш, мана шу одамлар муҳаббатининг бир дақиқасига алишаман. Бу ҳар қанча ёмон ва ғайритабий бўлса ҳам алишаман», дер эди у, Кутузов турган ҳовлидан эшити-лаётган гапга қулоқ солиб. Кутузов турган ҳовлидан ётиш тараддууда бўлган денщикларнинг товуши эшитилар эди. Кимдир, кучер бўлса керак, Кутузовнинг князъ Андрей танийдиган қари ошпази Титни масхара қилиб, «Тит, ҳой Тит?» дер эди.

— Ҳа, нима дейсан? — деди чол.

— Тит, кел, соқолимни тит,— дер эди ҳазилкаш.

— Бор-ей, афting қурсин! — деди чол денщикларнинг қаҳқаҳаси эстида.

«Мен, ҳар қалай, мана шу одамлардан устун бўлишни яхши кўраман, шу туманда тепамда парвоз уриб юрган шу сирли куч ва шон-шарафни ҳамма нарсадан ортиқ кўраман».

XIII

Ростов шу кечаси ўз взводи билан Багратион отрядидан олдиндаги душманни кузатувчи отлиқ аскарлар қаторида турар эди. Унинг гусарлари иккита-иккита қилиб қаторга тарқатилган; унинг ўзи эса ғалаба қилаётган уйқуга сўз бермай, қатор олдида отда юрар эди. Унинг орқа томонида

армиямизнинг гулханлари туманда кенг фазодаги хира кўринар, олди томони эса қоп қоронғи эди. У туман босган бу қоронғиликка қанча синчилаб қарамасин, ҳеч нарсани кўролмас; бу қоронғиликда нимадир гоҳ кулранг бўлиб, гоҳ қорайиб кўринар, душман турган жойда гоҳ нимадир йилт этгандай бўлар ва у «кўзимга шундоқ кўринаётгандир», деб ўйлар эди. У кўзларини юмар, назарига гоҳ шаҳаншоҳ, гоҳ Денисов, гоҳ Москва хотиралари кўринар; шунда шошиб-пишиб кўзини очар экан, остидаги отининг бошини, қулоғини, баъзан яқин бориб қолган гусарнинг қора гавдасини, узоқда эса яна ўша туман босган қоронғиликни кўрар эди. «Нима қипти? Ажаб эмаски,— дер эди Ростов ўзича,— шаҳаншоҳ мени учратиб қолиб, ҳар бир офицерга бериши мумкин бўлганидек, менга ҳам бирон топшириқ берса: «Бор, ана у ёқда нима бўлаётганини билиб кел», деса. Шаҳаншоҳ тасодифий равишда бир офицерни учратиб, уни таниганини ва ўзига яқин тутганини кўп гапиришади-ку. Мени ўзига яқин тутса нима бўлар эди! Оҳ, мен уни қанчалик эҳтиёт қиласр эдим, нақадар ҳақиқатни айтар эдим, уни алдаб юрган одамларни нақадар фош қиласр эдим!» Ростов ўзининг шаҳаншоҳга бўлган муҳаббат ва садоқатини кўз олдига келтириш учун душман ёки алдамчи немисни тасаввур қилди ва уни ҳузур қилиб ўлдирмасдан аввал шаҳаншоҳнинг кўз олдидা унинг юзларига тарсаки билан урди. Кўйқис узоқдан эшитилган бир ҳайқириқ Ростовни ўзига келтирди. У чўчиб кўзини очди.

«Мен қаерда турибман? Ҳа қатордаман; лозунг ва пароль — дишло, Ольмию. Афсуски, бизнинг эскадронимиз эртага резервда қолади,— деди Ростов ўзича,— жангга юборилишини сўрайман. Шаҳаншоҳни кўришимга бирдан-бир восита эҳтимол шудир. Смена келишига ҳам оз қолди. Яна бир айланиб чиқаман-да, қайтиб генералнинг олдига бориб илтимос қиласан». У эгарга яхшироқ ўрнашиб олди ва ўз гусарларини айланиб кўриб чиққани кетди. Унинг назарida ҳаво сал ёришгандай кўринди. Чап томонда ёришган ётигроқ нишаб, рўпарада эса қоп-қора девордай тикка тепалик кўринар эди. Бу тепаликнинг устида оқ доғ кўринди. Бироқ Ростов бунинг нима эканини билолмади: ой нури тушиб турган ўрмоннинг яланг жойими, ёки эримаган қорми, ё бўлмаса, оқ уйларми? Унинг назарida шу оқ доғда ҳатто нимадир қимирлагандай бўлди. «Бу доғ қор бўлса керак; доғ— ине *tache*,— деб ўйларди Ростов.

«Наташа, синглим, қора кўзлар. На...ташкани. (Мен шаҳаншоҳни кўрдим, десам жуда ҳам ҳайрон бўлар!) Наташкани... ташкани ол...» Ростов отда ухлаб борар экан, бир гусар: «Ўнгроққа юринг, тўрам, бута бор», деди. Ростов отишинг ёлига тегиб турган бошини кўтариб, ҳалиги гусарнинг олдида тўхтади. У ёш боладай ҳамон уйқудан кўзини очолмас эди. «Ҳа, нимани ўйлаётган эдим? Эсимдан чиқмасин. Шаҳаншоҳ билан қандай гаплашаман? Йўқ, буни ўйлаётганим йўқ, эди, бу эртага. Ҳа! Ҳа! Наташкани... босди... Кимни? Гусарларни. Ҳа, гусарлар.. мўйлов... мўйловли ўша гусар Тверь кўчасида Гурьев ҳовлисининг... чол Гурьевнинг ҳовлиси олдидан ўтиб кетаётганида мен унинг тўғрисида ўйлаган эдим. Денисов хўп йигит-да! Булар ҳаммаси арзимайдиган нарсалар, ҳаммадан муҳими шуки, шаҳаншоҳ шу ерда. У менга қандай қараган эди-я, нимадир демоқчи бўлган эди-ю, ботина олмади . Йўқ, мен ботина олмадим... Булар ҳаммаси беҳуда гаплар. Ҳаммадан муҳими шуки, мен керакли нарсани ўйладим. Ҳа, ҳа, ҳа. На-ташкани босди, яхши». У яна бошини отнинг ёлига қўйди. Бирдан назарида, бирор унга ўқ отаётгандай бўлди. «Нима? Нима? Нима?... Қилич сол! Нима?..» — деди Ростов уйғониб. У кўзини очган ҳамоно душман турган томондан мингларча кишиларнинг чўзиқ ҳайқиригини эшилди. Ростов ва ёнидаги гусарнинг оти бу ҳайқириқни эшитиб, қулоқларини чимирди. Ҳайқириқ чиққан жойда бир нарса ялт этди-ю, ундан кейин яна бир ялт этди. Сўнгра француз қўшинлари турган адир бўйлаб қаторасига ўтлар ёқилдию, ҳайқириқ кучая борди. Ростов французларнинг гапларини эшитиб турар, лекин англай олмас эди, чунки фовур бўлиб кетган эди. Фақат: аaaa! ғррр! — деган товушгина эшитилар эди.

— Бу нима гап экан? Сен нима деб ўйлайсан? — деди Ростов ёнида турган гусарга,— душман томондан келаётпти-ку.

Гусар индамади.

— Ҳа, эшиштаётибсанми, нима бало? — деди Ростов апчадан кейин яна.

— Ким билади, тўрам,— деди гусар хуш ёқмаслик билди.

— Душман шу томонда эмасмиди? — деди Ростов яна.

— Бўлса бордир, қаёқдан билай,— деди гусар,— коронги тун бўлса. Ҳа, ҳаром ўлгур,—деб бақирди типирчилаётган отига.

Ростовнинг оти ҳам қулоғини чимириб, ўтга қараб ти-
пирчилар ва музлаб қолган ерга олдинги сөғини урар эди.
Ҳайқириқлар борган сайин кучайиб, гувиллаган бир то-
вушга айландики, бундай товуш мингларча аскардан иборат
армиядангина чиқиши мумкин эди. Ўтлар тобора кўпая бош-
лади. Булар француз лагерининг линиясида бўлса керак.
Ростовнинг уйқуси қочди. Душман армиясининг хушқол
ва дабдабали ҳайқириғи уни ҳаяжонга келтириди. Энди
Ростов: *Vive l'empereur, l'empereur!*¹ деган сўзларни аниқ
эшишиб туарар эди.

— Шу яқинда, сойларнинг у юзида бўлса керак,— деди
Ростов ёнидаги гусарга.

Гусар унинг сўзига жавоб бермай, бир уф тортди-ю,
жаҳл билан йўталиб қўйди. Гусарлар линиясидан чопиб
келаётган от туёғининг товуши эшитилди ва тунги туман
ничидан тўсатдан гусар унтер-офицери зўр филдай бўлиб
чиқиб келди.

У Ростовнинг олдига келиб:

— Тўрам, генераллар келишаётитти,— деди.

Ростов товуш келаётган ва ўт ёнаётган томондан ҳамон
кўзини олмай, унтер-офицер билан биргаликда, линиядан
келаётган отлиқларни қарши олгани борди. Улардан бири
оқ от миниб олган эди. Князь Багратион билан князь Дол-
горуковлар адъютантлари билан бирликда душман армия-
си томонидан тўсатдан ўт ва ҳайқириқ чиққанига ҳайрон
бўлиб, шуни билгани келишган эди. Ростов Багратионнинг
олдига келиб унга рапорт берди ва адъютантларга қўши-
либ, генералларнинг гапига қулоқ сола бошлади.

— Бу макру ҳийладан бошқа нарса эмас,— деди князь
Долгоруков Багратионга қараб,— у орқага чекиниб, бизни
алдаш учун ўз ариергардига ўт ёқиб фала-ғовур кўтаришни
буорган бўлса керак.

— Ундан эмасдир,— деди Багратион,— мен кечку-
рун уларнинг ўша тепаликда турганини кўрган эдим, че-
кинган бўлса, у ердан ҳам кетгандир жаноб офицер,— деди
Багратион Ростовга қараб.— унинг фланкерлари ҳам ўша
ерда туришитими?

— Кечкурун турган эди ҳозир билмайман, жаноб
олийлари. Буюрсангиз, гусарлар билан бориб билиб ке-
ламан,— деди Ростов.

---

¹ Яшасин император, император!

Багратион тўхтади ва Ростовнинг сўзига жавоб бермасдан қоронғида унинг юзига тикилди.

— Майли, билиб келинг,— деди у бир оздан кейин.
— Хўп бўлади.

Ростов отини шпорлади, унтер-офицер Федченкони ва яна икки гусарни олиб, ҳайқириқ келаётган адир этаги томонга от қўйиб кетди. Ростов уч гусар билан шу қоронги, туман ва хатарли кечада ҳеч ким бормаган ўша томонга бораётганидан ҳам хурсанд бўлиб, ҳам ваҳимага тушар эди. Багратион тепаликда туриб унга, сойдан нари ўтма, деб қичқирди. Лекин Ростов, ўзини эшитмаганга солиб, кетаверди. У буталарни, дараҳт, ўйдим-чуқурларни одам гумон қилиб ва нима учун кўзига шундоқ кўрингани тўғрисида ўзига-ўзи изоҳ бериб борар эди. Отини йўрттириб адирнинг этагига тушганида ўзимиз томондаги ўтлар ҳам, душман томонидаги ўтлар ҳам кўринмай қолди, лекин француздарнинг қичқириқлари тобора баралла эшитилар эди.

Пастликда у сойга ўхшаган бир нарсани кўрди. Бироқ бориб қараса, сой эмас, йўл экан. У йўлга чиққач, шу йўлдан кетаверайми ёки қопқорайиб турган даладан адирга йўл солайми, деб отининг бошини тортди. Туманда оқаришиб турган йўлдан юриш хавфсизроқ эди, чунки одамни дарров кўриш мумкин эди. У ҳамроҳларига : «Менинг кетимдан юринглар», деди-ю, йўлни кесиб ўтиб, кеча француз соқчилари турган тепаликка қараб от қўйди.

— Тўрам, ҳу ана! — деди гусарлардан бири.

Ростов то қайрилиб қарагунча қоп-қоронғи туманда нимадир ялт этди-ю, гумбурлаб милтиқ отилди ва ўқ худди бир нарсадан нолигандай минғиллаб юқорига учеб кетди. Иккинчи бир милтиқнинг плитаси ялт этди-ю, лекин ўқ чиқмади. Ростов отининг бошини қайтариб, орқага қараб чоптириди. Бир оздан кейин бирин-кетин яна тўртга ўқ отилди ва ўқлар гувиллаб, чийиллаб туманда аллақаёққа ўтиб кетди. Ростов ўқ товушини эшитиб, ўзи сингари завқ қилгани отининг бошини тортиб, аста-секин юрди. «Қани, яна битта! Қани, яна битта!» — дер эди кўнглининг бир чети завқ қилиб, бироқ бошқа ўқ чиқмади.

Ростов Багратионга яқинлашгандагина отини яна чоптириди ва честь бериб унинг олдига борди.

Долгоруков ҳамон, француздар чекиниб, бизни алдаш учун ўт ёқкан, деб ўз гапини маъқуллаб ўтирас эди.

— Ҳа, нима қипти? — дер эди у Ростов етиб келганда.— Француздар соқчиларни қолдириб чекиниши ҳам мумкин.

— Демак, ҳали ҳаммаси кетмапти, князь,— деди Багратион.— Эртага эрталабгача сабр қилайлик, эртага ҳаммаси маълум бўлади.

Ростов от устида энганиб, честь бериб ўша томонга бошиб келганидан, айниқса ўқ чийиллаганда қўрқмаганидан курсанд бўлиб, ўзини кулгидан зўрга тийгани ҳолда:

— Адирда соқчилар бор, ўша кечқурунги жойда туришипти, жаноб олийлари,— деди.

— Хўп, хўп,— деди Багратион,— ташаккур, жаноб офицер.

— Жаноб олийлари,— деди Ростов,— ижозат берсангиз, сизга бир илтимосим бор.

— Нима экан?

— Эртага бизнинг эскадронимиз резервда қолиши кепрак; мени биринчи эскадронга юборишингизни сўрар эдим.

— Фамилиянинг нима?

— Граф Ростов.

— Ха, хўп! Менга ординарец бўлиб қолгин.

— Илья Андреичнинг ўғлимисан? — деди Долгоруков.

Ростов унинг саволига жавоб бермай, яна Багратионга мурожаат қилди:

— Умид қилсам бўладими, жаноб олийлари?

— Мен буюраман.

«Эртага мени балки бирон топшириқ билан шаҳаншоҳ ҳузурига юборар,— деди Ростов ичида,— худога шукур!»

Душман армиясининг ўт ёқувига ва ҳайқирӯвига сабаб, қўшинларга император буйруғи ўқилаётган вақтда Наполеоннинг ўзи армияни айланиб юриши эди. Солдатлар императорни кўриб боғ-боғ похол ёқишиб унинг кетидан «Vive l'empereur!¹» — деб қичқириб югуришар эди. Наполеоннинг буйруғи шундай эди:

«Солдатлар! Рус армияси Ульмда тор-мор қилганимиз Австрия армияси учун биздан қасос олгани отланмоқда. Улар ўзларингиз Голлабруннда тор-мор қилган ва ўшандан буёни муттасил қувиб келаётганларинг ўша батальонлардир. Бизнинг маррамиз жуда қулай, қудратли марра, улар мени ўнг томондан ўраб олгани ўтганда, мен уларга ён томондан зарба бераман! Солдатлар! Батальонларингга мен ўзим раҳбарлик қиласман Агар сизлар илгаригидай мардлик кўрсатиб, душман сафини пароканда қиласаларинг ва уни гангитиб қўйсаларинг, мен ўқ остидан узоқда тура-

¹ Яшасин император!

май, лекин ғалабамиз бир лаҳза ҳам шубҳа остида қолгундай бўлса, ўз императорларинг душманнинг биринчи зарбасига қарши кўкрак кериб чиқишини кўрасизлар, чунки айниқса миллатимизнинг шон-шарафи тўғрисида сўз бораётган кунда ғалаба тўғрисида иккиланиш ҳеч мумкин эмас.

Ярадорларни жанг майдонидан олиб чиқамиз, деб сафларингизни бузмангиз. Миллатимизга қарши нафрат ҳиссисдан руҳланган бу инглиз малайларини енгмоқ керак эканлигини ҳар бирингиз яхши билингиз. Бизнинг походимиз шу ғалаба билан тамом бўлади, биз қишки квартиralарга қайтишимиз мумкин бўлади ва ҳозир Францияда тузилаётган янги қўшинлар ўша ерга етиб келади; у вақтда мен тузадиган сулҳ халқимга, сизларга ва менга муносиб сулҳ бўлади.

Наполеон»

XIV

Эрталаб соат бешда ҳали жуда қоронғи эди. Марказда ва резервда турган қўшинлар ҳамда Багратионнинг ўнг қаноти жойидан қўмирламасдан турар эди. Лекин француздарнинг ўнг қанотига атака қилиб, диспозицияга мувофиқ уни Богемия тоғларига улоқтириб ташлаш учун биринчи бўлиб тепаликдан тушуви керак бўлган чап қанотимиздаги пиёда аскарлар колоннаси, отлиқ аскарлар ва артиллерия аллақачон ўрнидан қўзғолган эди. Кераксиз ҳамма нарса қаланган гулханларнинг тутуни кўзни ачиштиради. Ҳаво совуқ, қоронғи бўлиб, офицерлар шошиб-пишиб чой ичиб, нонушта қилас, солдатлар сухари кавшаб, исиниш учун оёқларини ерга урага олиб кетиш мумкин бўлмаган ҳамма нарсаларни — столларни, филдиракларни, бочкаларни ўтга қалаб, унинг атрофига тизилишиб ўтиришар эди. Австрия колонна бошлиqlари, ҳужум бошланишининг аломати ўлароқ, рус қўшинлари орасида нари-бери юришар эди. Полк командири турган жой атрофига Австрия офицери кўриниши биланоқ полк ҳаракатга келар эди: солдатлар гулхан атрофидан чопиб кетишар, трубкаларини этикларининг қўнжига тиқиб, халталарини араваларга жойлаб, милтиқларини олиб, саф тортишар эди. Офицерлар тугмаларини солиб, қилич ва қайишларини тақиб, бақириб-ҳайқириб сафларни кўриб чиқишар; аравакаш ва денщиклар араваларни қўшиб, нарсаларни ортиб боғлашар эди. Адъютантлар, батальон ва полк командирлари отланишар,

чўқинишар, сўнгти бўйруқларини, қоладиган аравакашларга амр-фармонларини беришар эди. Мингларча кишиларнинг бир зайлда оёқ ташлашидан ҳаммаёқ гувиллар эди. Одамлар ўраб олгани, ҳаммаёқни тутун ва тобора қуюқлашаётган туман босиб кетгани учун колонналар чиққан жойларини ҳам, борадиган жойларини ҳам кўра олмасдан ва қаёққа бораётганликларини билмасдан юришар эди.

Колоннада бораётган солдат кемадаги денгизчидай, маълум бир доирада ўралган, денгизчи эркини ўз кемасига бергандай, солдат ҳам эркини ўз полкига берган бўлади. Денгизчи нақадар узоқ ерга бормасин, қанчалик номаълум ва хавфли нуқтада турмасин, ҳамма вақт унинг атрофида ўша палуба, мачта ва ўз кемасининг арқонлари бўлганидек, солдат ҳам қаерга бормасин, унинг атрофида ҳамма вақт ўша ўртоқлари, ўша сафлар, ўша фельдфебель Иван Митрич, ротанинг ити ўша Жучка, ўша бошлиқлар бўлади. Солдат ўз кемасининг қайси нуқтада турганлигини жуда камдан-кам билгиси келади, лекин жанг куни, нима бўлади ва қандай бўладики, солдатларнинг руҳий ҳолатида бир ўзгариш пайдо бўлиб, бу ўзгариш қандайдир бир кескин, тантанали бир нарсанинг яқинлашаётганидан хабар беради ва уларда ҳеч қачон кўрилмайдиган бир мароқ туғдиради. Солдатлар жанг куни ҳаяжон ичидан ўз полклари манфаати доирасидан ташқари чиқишга интиладилар, атрофга қулоқ соладилар, зеҳн қўядилар ва атрофида нима бўлаётганига жуда қизиқадилар.

Туман шунча қуюқлашдики, тонг отганига қарамай, ўн қадам наридаги нарсани кўриб бўлмас эди. Буталар каттакон дараҳтдай, текис жойлар паст-баланд ва жарликдай кўринар эди. Ўн қадам наридаги одамни кўриб бўлмаганлиги учун ҳар ерда, бутун атрофда душманга тўқнаш келиб қолиш мумкин эди. Лекин колонналар туманда гоҳ пастликка тушиб, гоҳ баландликка чиқиб, боғлардан, кўралардан айланниб ўтиб, бегона жойлардан узоқ йўл юриб душманга учрамади. Аксинча, солдатлар олдинда, орқада ўша томонга қараб бораётган худди шундай рус колонналарини кўрап эди. Ҳар бир солдат ўзи бораётган томонга, яъни ўша номаълум томонга яна жуда кўп солдатлар бораётганини кўриб қувонар эди.

— Ўҳӯ, уни кўр-а, Курск солдатлари ҳам ўтишди,— дейишар эди сафда бораётган солдатлар.

— Вой-вуй, оғайнижон, ер ёрилиптию, аскар чиқипти

дайсан! Кеча кечқурун ёқилган тулханларга қарасанг, ҳеч боши кети йўқ. Худди Москва-я!

Колонна бошлиқларидан ҳеч ким сафларга яқин келмаган ва солдатларга ҳеч нарса демаган бўлса ҳам (колонна бошлиқлари, ҳарбий кенгашда кўрганимиздай, кайфлари қочган ва бўладиган жангга норози эдилар, шунинг учун фақат буйруқларни бажаришар, солдатларнинг руҳини кўтариш учун ҳеч қандай чора кўрмас эдилар), солдатлар жангга, хусусан, ҳужум жангига одатдагидай шахдам боришар эди. Бироқ қуюқ туманда бир соатча йўл босилганидан кейин қўшинларнинг кўп қисми тўхташи керак бўлиб қолди ва солдатлар тартибсизлик ва бемаънигарчилик бўлаётитти, деган кўнгилсиз бир кайфиятга тушиб қолиши. Бу кайфият қай тарзда тарқалишини айтиш қийин: лекин унинг фавқулодда тўғрилиги ва худди сойликдан тушиб келаётган сувдай, тўхтовсиз ва киши билмас тез ёйилиши шубҳасиз эди. Агарда рус қўшинлари иттифоқчиларсиз ўзи ёлғиз бўлганида эди, балки тартибсизлик бўлаётитти, деган кайфиятга ҳамма берилгунча кўп вақт ўтар эди, лекин ҳозир ҳамма бу тартибсизликларни зўр мамнуният билан ва табиий равишда бефаҳм немисларнинг бўйнига тўнкаб, зарарли бир алғов-далғов бўлаётитти ва буни колбасачи немислар қилди, деган фикрга келди.

— Нега тўхтадик? Ё йўл беркми? Ё француздаргэ тўқманш келиб қолдикми?

— Йўқ, буидай эмасdir. Ундоқ бўлганда ўқ отар эди.

— Шошиб-пишиб йўлга чиқдигу, бекордан-бекорга даланинг ўртасида тўхтаб турибмиз. Ҳаммаёқни чалкаштирган шу лаънати немислар. Жуда бемаъни одамлар экан-да!

— Мен бўлганимда уларнинг ҳаммасини олдинга ўтказиб юборар эдим. Ҳозир улар орқада писиб юришади. Мана энди қоринлар пиёзнинг пўсти бўлиб ўтирамиз.

— Ҳой, қани, жўнаймизми, йўқми? Суворилар йўлни тўсиб турипти дейишади,— деди офицер.

— Бу лаънати немислар ўз юртининг йўлини ҳам билмайди-я! — деди яна бир солдат.

— Сизлар қайси дивизиядан? — деди бир адъютант келиб.

— Ўн саккизинчидан.

— Ундаи бўлса, бу ерда нима қилиб турибсизлар? Аллақачон олдинга ўтиб кетишларинг керак эди, энди кечгача ҳам етиб ололмайсизлар.

— Ана аҳмоқона буйруғу; нима қилишаётганликларини ўзлари ҳам билишмайди,— деди офицер жўнай туриб.

Офицер кетгандан кейин бир генерал келиб, бошқа тилда бир нима деб жаҳл қилди.

— Тафа-лафа, дейдю, нима деганини билиб бўлмайди,— деди бир солдат ўша ўтиб кетаётган генерални масхара қилиб,— мен бўлганимда бу хумпарларнинг ҳаммасини отиб ташлар эдим!

— Тайнланган жойга соат саккизларда етиб боришимиз керак эди, биз ҳали ярим йўлни ҳам босганимиз йўқ. Ана буйруғу! — дейишар эди солдатлар.

Солдатларнинг жангга отлангандаги ғайратлари бемаъни буйруқлар ва немисларга қаратилган алам ва ғазабга айланиб кетди.

Бу тартибсизлик шундан **бошландики**, Австрия суворилари сўл қанотда бораётган пайтда, олий қўмондон бизнинг марказимиз ўнг қаёндан жуда узоқда деб, бутун сувориларни ўнг томонга ўтказмоқчи бўлган эди. Бир неча мингдан иборат суворилар пиёда аскарларнинг йўлини кесиб ўта бошладио, пиёда аскарлар тўхтаб туриши керак бўлиб қолди.

Олдинда бораётган Австрия колонна бошлиғи билан рус генерали айтишиб қолди. Рус генерали отлиқ аскарларни тўхтатишни талаб қилиб қичқирав, Австрия колонна бошлиғи эса, айб менда эмас, катта бошлиқларда, дер эди. Бу орада қўшинлар тўхтаб туриб, зерикар, руҳлари тушар эди. Бир соат чамаси тўхталгандан кейин ниҳоят қўшинлар йўлда давом этиб, адирнинг этагига туша бошлади. Туман адирнинг тепасидан тарқалиб, пастга, қўшинлар тушган жойга тушиб яна ҳам қуюқлашган эди. Олдинда туман ичиди дастлаб битта, сўнгра яна битта, аввал палапартиш қасур-қусур ўқ товуши эшитилди; кейин ўқ товуши борган сайин авж олиб, қасира-қусур бўлиб, Гольдбах сойи устида жанг бошланиб кетди.

Пастда, сой бўйида душманга дуч келишни кутмаган, туманда тўсатдан унга тўқнашиб қолган ва ўз бошлиқларидан руҳни кўтарадиган бирон оғиз сўз эшитмаган рус солдатлари бутун қўшинга тарқалиб кетган «кеч қолдик», деган кайфиятда бўлиб, ҳаммадан ёмонроғи, қуюқ туманда на олдинда ва на ўз атрофида ҳеч нарсани кўра олмай душманга қарши секин-аста ўқ узиб олға борар, туманда ўз қисмларини тополмай адашиб юрган бошлиқлар билан адъютантлардан ўз вақтида буйруқ ололмай яна тўхтар

эди. Пастга тушган биринчи, иккинчи ва учинчи колонналар жангга мана шундай кирди. Кутузов билан бирга бўлгани тўртинчи колонна Працен тепалигида туар эди.

Пастда, жанг бошланган жойда туман ҳануз қуюқ, адирининг усти очилган бўлса ҳам, лекин олдинда нима бўлаётганини ҳали ҳам мутлақо кўриб бўлмас эди. Душманнинг бутун кучи тахминимизга кўра биздан ўн чақирим наридами ёки шу ерда, шу туман ичидами — буни соат тўққизгача ҳеч ким билолмаган эди.

Эрталаб соат тўққиз эди. Туман адир ораларини буткул қоплаб олди, лекин Шлапаниц қишлоғи ёнидаги тепалик очилиб қолган эди, бу тепаликда Наполеон ўз маршаллари билан туар эди. Бу тепалик устида ҳаво очиқ, кўм-кўк осмон кўринар, сутдай оппоқ туман денгизи устида қуёш каттакон қизил тўпдай қалқиб туар эди. Бутун француз қўшинларигина эмас, ҳатто Наполеоннинг ўзи ҳам штаби билан сайдан берида, Сокольниц ва Шлапаниц қишлоқларининг бу томонида эди. Биз эса уни сой ва ўша қишлоқларни у томонида деб ўйлаб, ўша жойларни ишғол қилиб, жанг бошламоқчи эдик. Наполеон қўшинларимизга шунча яқин турган эдик, бу тепаликдан бизнинг пиёда аскарларимизнинг отлиқ аскарларимиздан дурбинсиз баҳузур ажратса олар эди. Наполеон Италия урушига кийиб борган ўша кўк шинелини кийиб, кичкинагина кўк араб отида маршалларидан бир оз олдинроқда туар эди. У худди туман денгизидан сўппайиб чиқиб қолгандай кўринган ва узоқда рус қўшинлари қимираётган тепаликларга тикилиб қарап ва сойликдан чиқаётган ўқ товушларига қулоқ солар эди. Ўша вақтда озғин бўлган юзининг бирон мускули қимириламас, чақнаб турган кўзлари эса бир нуқтага тикилиб туар эди. Ўнинг тахмини тўғри чиқди. Рус қўшинларининг бир қисми сойликка, катта-кичик кўллар бўйига тушди, бир қисми эса Працен тепалигидан тушиб келмоқда эди. Наполеон бу тепаликка атака қилмоқчи, уни мэрранинг калити деб ҳисоблар эди. У туманда Прац қишлоғи ёнидаги икки тепалик оралиғига тушиб, сойликка томон найзалиарини ярқиратиб бораётган ва бирин-кетин туман денгизи ичидаги кўздан фойиб бўлаётган рус колонналарини кўриб турди. Кечқурун олган маълумотларига, аванпостларда кечаси эшитган фидирак ва қадам товушларига, рус колонналарининг тартибсиз равишда бораётганига ва барча тихминларга кўра, Наполеон иттифоқчилар уни анча узоқди, деб гумон қилишганини, Працен яқинидан ўтиб бораёт-

ган колонналар рус армиясининг маркази эканини, бу марказ ҳозирдаңық хийла заинфлешганини ва унга мувваф-фақиятли равишда атака қилиш мумкин эканлигини очиқ-дан-очиқ күриб турар эди. Лекин у ҳануз жанг бошламас эди.

Бугун унинг улуғ айёми — тож кийганининг бир йил-лиги эди. У тонг олдидан бир-икки соат ухлаганидан кейин дамини олиб, бардам, димоғи чоғ бўлиб турди-да, ҳар ишга қодир бир кайфият билан отланиб, майдонга чиқиб кетди. У туман орасидан кўриниб турган тепаликка тек қараб турар, унинг лоқайд юзидан ошиқ бўлиб қолган хушбахт ўсмирга хос мағрурлик, эришилган баҳт ифодаси акс этар эди. Маршаллари бирон нарса дейишга журъат қилолмай, унинг орқасида тек туришар эди. У гоҳ Працен тепалигига, гоҳ тумандан қалқиб чиқсан қўёшга қарап эди.

Қуёш туман орасидан буткул чиқиб, дашт ва туманга кўзин қамаштирадиган нур солтандада, Наполеон жанг бошлаш учун худди шуни кутиб тургандай, оппоқ ва чиройли қўлидан қўлқопини ечди-да, ўша билан маршалларига ишюра қилиб, жанг бошлашни буюрди. Маршаллар адъютантлар кузатувида ҳар томонга қараб от қўйиб кетишиди ва бир неча диниқадан кейин француз армиясининг асосий кучларий Працен тепалигига қараб йўл олди. Рус қўшинлари эса бу тепаликдан чап томондаги сойликка ҳамон тушиб кетмоқда эди.

XV

Соат саккизда Кутузов аллақачон сойликка тушиб кетган Пржебишевский билан Ланжерон колонналарининг ўрнини ишғол қилиши керак бўлган тўртинчи Милорадович колоннаси олдиди Прац қишлоғига қараб борар эди. У олдинги полк одамлари билан саломлаши-да, бу колоннани ўзи бошлаб боришини билдиromoқчи бўлиб, олдин юришга буйруқ берди. Прац қишлоғига етилганда у тўхтади. Князь Андрей бош қўмондоннинг сон-саноқсиз мулоғимлари орасида орқада турар эди. Князь Андрей ҳаяжонланган, аса-бийлашган ва шу билан бирга, кўпдан кутган пайти келган кишидай оғир ва осойишта эди. У бугунги кун ўзи учун Тулон ёки Арколь кўприги куни эканига қаттиқ ишонган эди. Бу қандай бўлишини билмас, лекин бўлишига ҳеч шубҳа қилмас эди. Бу ерларни ва қўшинларимизнинг қай тартибда турганини армиямизнинг бирон кишиси қанчалик

бўлса, князь Андрей ҳам шунчалик билар эди. У ўзи тузгани стратегия планини буни амалга ошириш тўғрисида энди ўйлашнинг ҳам ҳожати йўқ эди шекилли! — бутун упугтган эди. Энди у Вейротер планига қараб, рўй бериши мумкин бўлган тасодифларни ўйлар ва ўзининг зийраклиги, дадиллиги иш бериб қоладиган янги мулоҳазалар қиласа эди.

Чап томондаги сойликдан туман ичидан, отишма товуши эшитилар эди. Князь Андрейнинг назарида, қизғин жанг ўша ерда бўладиган ва душман ўша ерда қаршилик кўрсатадигандай кўринар эди, «мени бригада ёки дивизия билан ўша ерга юборишади,— деди ўзича,— мен бориб, қўлимда байроқ, олға юриб, ҳар қандай қаршилик бўлса енгаман».

Князь Андрей ўтиб бораётган батальонларнинг байроқларини кўрганида юраги гуп-гуп урар эди. У байроққа қаарар экан: «Мен балки мана шу байроқни кўтариб, қўшинларнинг олдида борарман», деб ўйлар эди.

Тепаликларда тунги тумандан қолган қиров эрталаб шудрингга айланди. Сойликларни босиб ётган туман эса ҳали ҳам оппоқ денгиздай бўлиб кўринар эди. Бизнинг қўшинларимиз тушган ва отишма товуши эшитилаётган чап томондаги сойлика ҳеч нарса кўринмас эди. Тепаликлар устида тиниқ кўм-кўк осмон, ўнг томонда эса офтоб сийрак туман ичиде хира бўлиб кўринар эди. Рўпарадаги ўзек туман денгизнинг қирғозида душман армияси бўлиши эҳтимол бўлган ўрмонзор, адирлар кўзга ташланар ва яна нимадир кўринар эди. Ўнг томонда гвардия отларининг туёқ товуши ва фидираклар тарқалиши эшитилар, тоҳ наизалар ярқираб, туман доирасига кириб борарди; чап томонда, қишлоқнинг у ёғида шунга ўхшаган сонсаноқсиз суворилар туман денгизига яқинлашар ва унга кириб кўздан йўқолар эди. Олдинда ва орқада пиёда аскарлар борар эди. Бош қўмондон ўтиб бораётган қўшинларни кузатиб қишлоқнинг чиқаверишида турар эди. Кутузов буғун ниҳоятда чарчаган ва асабийлашганга ўхшар эди. Ўнинг олдидан ўтиб бораётган пиёда аскарлар, олдини бирон нарса тўсга бўлса керак, буйруқ бўлмасдан тўхтоли.

— Айтинг, ахир, батальон-батальон бўлиб саф тортиб қишлоқни айланиб ўтишсин,— деди Кутузов келаётган генералга жаҳл билан.— Душманга қарши борилаётганда қишлоқнинг тор кўчаларидан шу аҳволда узундан-узун

бўлиб юриб бўлар эканми, наҳот шунга ақлингиз етмаса, муҳтарам жаноб, муҳтарам генерал.

— Мен қишлоқдан ўтгандан кейин саф қилмоқчи эдим, олий ҳазрат,— деди генерал.

Кутузов заҳарханда қилди.

— Душманнинг кўз олдида одамларни саф қилиб ўтирасангиз жуда яхши бўлар!

— Душман ҳали жуда узоқда, олий ҳазрат. Диспозицияга кўра...

— Диспозиция эмиш! — деди Кутузов зардаси қайнаб.— Сизга ким айтди буни?.. Марҳамат қилиб, буйруқни бажаринг.

— Хўп бўлади.

— Mon cher,— деди Несвицкий князь Андрейга шивирлаб,— le vieux est d'une humeur de chien¹.

Шляпасига кўк жиға тақсан оқ мундирли бир Австрия офицери Кутузовнинг олдига от чоптириб келиб, император номидан, тўртинчи колонна жангга кирдими, деб сўради.

Кутузов унинг сўзига жавоб бермай, юзини тескари ўгирган эди, ёнида турган князь Андрейга кўзи тушди. У Болконскийни кўриб, худди бу бўлаётган иш учун адъоянт гуноҳкор эмас, дегандай, жаҳлидан тушиб қовоғини очди. У Австрия офицерига жавоб бермасдан, Болконскийга мурожаат қилди:

— Allez voir, mon cher, si la troisième division a dépassé le village. Dites-lui de s'arrêter et d'attendre mes ordres.²

Князь Андрей жўнаган ҳам эдики, Кутузов уни тўхтатди.

— Et demandez-lui, si les tirailleurs sont postés,— деди ўзича ва Австрия офицерига ҳамон жавоб бермас эди.— Ce qu'ils font, ce qu'il font!³

Князь Андрей топшириқни бажариш учун от қўйиб кетди.

У олдинда бораётган батальонларни қувиб ўтиб, учинчи дивизияни тўхтатди ва қарасаки, ҳақиқатан колонналаримиз олдида ўқчилар цепи йўқ экан. Полк олдида бораётган полк командири бош қўмондоннинг ўқчиларни цепга ёйиш тўғри-

¹ Чолимизнинг жуда феъли айниган, дўстим.

² Бориб қаранг-чи, азизим, учинчи дивизия қишлоқдан ўтдимикан. Ўтмаган бўлса, айтинг, тўхтаб, менинг бўйруғимни кутсин.

³ Олдинги ўқчилар жой-жойига ўрнашдимикан, шуни ҳам сўранг.- Булар нима қилишаётитпти, нима қилишаётитпти!

сида берган буйргуини эшитиб жуда ҳайратда қолди. Полк команцири, олдинда қўшинларимиз бор, душман ўн чақирим нарида, деб қаттиқ ишонган эди. Дарҳақиқат, олдинда бу томонда нишаб ва туман босган дашт бўум-бўш эди. Князь Андрей бош қўмондон номидан бу хатони тузатишни буюриб, от чоптириб қайтиб кетди. От устида барваста гавдасини буқчайтириб ҳамон ўша ерда турган Кутузов кўзини юмиб қаттиқ эснади. Қўшинлар тўхтаб, миљтиқларини елкадан тушириб турар эди.

— Яхши, яхши,— деди Кутузов князь Андреяга ва қўлида соат тутиб, чап қанотдаги ҳамма колонналар тушиб кетди, биз ҳам жўнашимиз керак, деб турган генералга муражаат қилди:

— Ҳа, борармиз, жаноб олийлари,— деди Кутузов яна эснаб.— Борармиз! — деди яна такрорлаб.

Шу чоғ Кутузовнинг орқа томонида узоқдан полкларнинг салом берган овози эшитилди ва бу овоз узундан-узоқ чўзилган рус қолонналари бўйлаб тез-тез яқинлаша бошлади. Афтидан, полклар салом бераётган одам тез юриб келмоқда эди. Орқасида турган полк солдатлари қичқирганда, Кутузов сал четланди-да, афтини буриштириб, орқасига қаради. Працен йўлидан ҳар хил кийим кийган бир тўда отлиқлар худди экадрондай от қўйиб келмоқда эди. Булардан иккитаси олдинда отни баравар чоптириб бошқалардан кўра тезроқ келар эди. Уларнинг бири қора мундир кийган, бошига оқ жиға таққан, инглизча ясатилган саман от минганд; иккинчиси эса оқ мундир кийган, қора от минганд эди. Улар иккала император бўлиб, орқада келаётганлар уларнинг мулоғимлари эди. Кутузов ҳарбий ишда суюги қотиб қирпи бўлиб қолган кишиларга хос бир ҳаракат билан қўшинларга «Смирно», деди-да, салют бериб императорнинг олдига борди. Унинг бутун важкоҳати ва туриши ўзгариб кетди. У бошлиқларга итоаткор ва уларнинг буйруқлари тўғрисида фикр юргизиб ўтирмайдиган кишиига ўхшаб қолди. Ўртиқ даражада ҳурмат кўрсатиб, императорнинг олдига келди ва салют берди. Унинг бу хилдаги ҳурмати, афтидан, Александрга ёқмади.

Бу ёқимсиз таассурот ёш императорнинг қувноқ юзидан худди соғ ҳаводаги туман қолдигидай сузуб ўтиб кетди. Болконский биринчи марта чет элда Ольмоц майдонида кўрганига қараганда император ҳозир тоби қочганидан кейин, ўзини салгина олдириб қўйган; лекин унинг чиройли ва кўк кўзларида улуғворлик билан беозорликнинг қў-

шилувидан ҳосил бўлган ўша жозиба, нозик лабларида турли-турли и рода этиши мумкин бўлган ва кўпроқ хуштбиат, маъсумликка мойил ўша ҳолат кўринар эди.

Ольмюц кўригида у салобатлироқ эди, бу ерда эса серҳаракат ва қувноқроқ кўринар эди. У уч чақирим йўлдан от чодиб келиб бир оз қизарган эди; отини тўхтатиб, нафасини ростлади ва ўзига ўхшаган ёш ва қувноқ мулозимларига қаради. Яхши кийинган, қувноқ, ҳозиргина бир оз терлаган чиройли отлар мингган Чарторижский, Новосильцев, князь Болконский, Строганов ва бошқа ёш, қувноқ йигитлар ўзаро сўзлашиб ва табассум қилишиб императорнинг орқасида тўхташди. Император Франц қизил ва узун юзли ёш йигит бўлиб, чиройли қора отда фоз ўтиради ва бир ниманинг ташвишини тортаётгандай атрофига секин кўз ташлар эди. У оқ кийинган адъютантларидан бирини чақириб, ундан ниманидир сўради. Князь Андрей табассумдан лабини йигиштиролмай, ўзининг эски танишини кузатар экан ва у билан қилган суҳбатини эслар экан, ичиди: «булар соат нечада йўлга чиқди экан», деди. Императорларнинг мулозимлари гвардиячи ва оддий полклардан танлаб олинган рус ва австрийс ординарец йигитлардан иборат эди. Уларнинг орасида жиловдорлар импёраторнинг гулли ёлишлар ёпилган чиройли, эҳтиётдан олиб юрилган отларини ушлаб туришар эди.

Бу келишган йигитларнинг от чоптириб келиши, худди очиқ деразадан дим уйга тўсатдан соф ҳаво киргандай, кўнгилсиз Кутузов штабида бирдан ёшлик туйғуси, файрат ва мубаффақият қозонишига ишонч туғдирди.

— Нега бошламай ўтирибсиз, Михаил Ларионович?— деди император Александр Кутузовга шошиб-пишиб, сўнгра император Францга мулойим назар ташлади.

— Кутуб турибман, аъло ҳазрат,— деди Кутузов тъзим қилиб.

Император, унинг сўзини эшита олмаган эди, қошини чимириб қулогини тутди.

— Кутуб турибман, аъло ҳазрат,— деди яна Кутузов (князь Андрей Кутузов «кутиб турибман», деганида, унинг юқориги лаби учганини пайқади).— Ҳали баъзи колонналар етиб келгани йўқ, аъло ҳазрат.

Шаҳаншоҳ унинг сўзини эшитди-ю, лекин бу жавоб ёқмади шекилли, буқчайганроқ елкасини қисиб, худди Кутузовдан шикоят қилгандай ёнида турган Новосильцевга қаради.

— Бу ер Царицин майдони эмаски, ҳамма полклар етиб келса, кейин парад бошлаймиз, деб кутиб ўтирилса, Михаил Ларионович,— деди шаҳаншоҳ ва гапга қўшилмасангиз ҳам менинг галимга қулоқ солинг, дегандай, яна император Францнинг қўзига қаради, лекин император Франц гапга қулоқ солмай, ҳамон у ёқ-бу ёққа қарап эди.

— Шунинг учун ҳам бошламаётибманки, шаҳаншоҳ,— деди Кутузов яна эшитмай қолмасин дегандай баланд овоз билан ва унинг юзи нечукдир лип этиб учди.— Шунинг учун ҳам бошламаётибманки, шаҳаншоҳ, биз парадда ҳам эмасмиз, Царицин майдонида ҳам эмасмиз,— деди жуда очиқ қилиб.

Кутузовнинг гапини эшитиб бир-бирларига қараб қўйган шаҳаншоҳ мулоғимларининг юзларида норозилик ва ўпкалаш аломати зоҳир бўлди. Улар ҳаммаси ичида гўё «ҳар қанча қари бўлса ҳам, сира бундай демаслиги керак эди» дер эди.

Шаҳаншоҳ, яна бирон нарса демасмикин, деб Кутузовнинг қўзига жуда диққат билан тикилди. Лекин Кутузов ҳам ундан бирон гап кутгандай таъзим қилиб турар эди. Бу жимлик бир дақиқача давом этди.

Кутузов бошини кўтариб, яна боягидай фикр юргизмайдиган ва фақат бўйсуниб ўрганган генералдай:

— Агар буюрсангиз бошлайман, аъло ҳазрат,— деди ва отини «чу», деб колонна бошлиғи Милорадовични чақириди ва унга ҳужум бошлаш тўғрисида буйруқни билдириди.

Қўшинлар яна ҳаракатга тушди ва Новгород полкининг икки батальони билдириди. Апшерон полкининг бир батальони шаҳаншоҳ олдидан олга ўта бошлади.

Апшерон батальони ўтаётганда қизил юзли, шинејсиз, фақат мундир кийган, орденлар таққан ва каттакон жигали шляпасини чаккасига қўйиб олган Милорадович от ўйнатиб келиб, шаҳаншоҳга келишириб салют берар экан, унинг рўпарасида отининг жиловини тортди.

— Худо ёр бўлсин, генерал,— деди шаҳаншоҳ.

— Ma foi, sire, nous ferons ce que qui sera dans notre possibilité, sire!¹— деди Милорадович очилиб. Унинг француздани бузиб гапирганига шаҳаншоҳнинг мулоғимлари кулиб қўйишиди. Милорадович отини қайтариб, шаҳаншоҳнинг орқароғига ўтди. Шаҳаншоҳнинг келишидан руҳлари кўтарилган апшеронликлар шахдам-шахдам ва бара-

¹ Аъло ҳазрат, қўлимдан келганича ҳаракат қиласиз, аъло ҳазрат,

варига қадам ташлаб, императорлар ва уларнинг мулозимлари олдидан ўтиб боришар эди.

Милорадович ўқ товушларини эшитиб, жангни кутиб ва Суворов давридаги жангларда иштирок қилган ўртоқлари бўлмиш апшеронликларнинг императорлар олдидан мардона қадам ташлаб ўтаётганларини кўриб, афтидан, шу қадар ҳаяжонланган эдикি, шаҳаншоҳ турганини ҳам эсайдан чиқариб қўйиб:

— Йигитлар! — деди баланд, қувноқ ва мағрур товуш билан,— йигитлар, сизлар жангни энди кўраётганларинг йўқ!

— Хизматга тайёрмиз! — деб қичқиришди солдатлар.

Тўсатдан чиққан бу товушдан шаҳаншоҳнинг оти ҳуркиб кетди. Россияда бўлган кўрикларда, бу ерда — Аустерлиц далаларида ҳам шаҳаншоҳни кўтариб юрган ва унинг чап оёғи билан ҳуда-бехуда биқинига ниқташларига бардош қилган бу от, худди Марс майдонидаги сингари эштилаётган милтиқ товушларини ҳам, император Францнинг қора айғири ёнида турганини ҳам, устидаги одамнинг бугун нималар дегани ва нималарни ўйлаётгани ва нималарни сезаётганини ҳам фаҳмламай, фақат қулоғини чимирап эди, холос.

Шаҳаншоҳ табассум билан мулозимларидан бирига апшеронлик йигитларни кўрсатиб бир нима деди.

XVI

Кутузов, ўз адъютантлари кузатувида, карабинерлар кетидан секин-аста борар эди.

У колонналарнинг кетидан ярим чақиримча юриб, айрилишдан сал наридаги хароб бўлиб қолган (эҳтимол, бир вақтлар майхона бўлгандир) бир ўй олдida тўхтади, ҳар иккала ўйл ҳам адирнинг этагига қараб кетган, икковидан ҳам қўшинлар бормоқда эди.

Туман тарқала бошлади ва икки чақиримча нарида рўппарадаги тепаликларда душман қўшинларининг қораси кўриниб қолди. Пастда, чап томондан отишма товуши баландроқ эштила бошлади. Кутузов Австрия генерали билан гаплашиб тўхтаб қолди. Князь Андрей бир оз орқароқда буларга қараб туарар эди, у адъютантдан дурбинни сўраб, мурожаат қилмоқчи бўлди.

— Қаранг, қаранг,— деди адъютант дурбин билан узоқдаги қўшинга эмас, адирнинг этагига қараб,— французлар-ку!

Икки генерал ва адъютантлар дурбинни талашиб қолипиди. Ҳамманинг юзи тўсатдан ўзгариб кетди ва ҳамманинг юзида ваҳима акс этди. Француузлар ҳали биздан икки чақирим узоқда, деб ўйлашган эди, улар эса тўсатдан олдимииздан чиқиб қолди.

— Шу душманми? Йўғе! Ҳу, қаранг, душман... бўлса керак... Бу қандоқ бўлди? — деган товушлар эшитилди.

Князь Андрей пастда, Кутузов турган жойдан тахминан беш юз қадам нарида апшеронликларга қарши ўнг томонидан чиқиб келаётган француузларнинг зич колонналарини дурбинсиз кўрди.

«Мана, ҳал қилувчи пайт келди! Энди менга навбат етди», деди князь Андрей ичидан ва отига қамчи бериб, Кутузовнинг олдига борди.

— Апшеронликларни тўхтатиш керак, жаноб олийлари! — деб қичқирди князь Андрей.

Лекин шу он ер-кўкни тутун босиб, шу яқин ўртадан қасир-қусур мильтик товуши эшитилди ва князь Андрейдан икки қадам нарида турган кимдир кўрқиб кетиб: «Тамом бўлдик, биродарлар!» — деб қичқирди. Бу товуш гўё бир буйруқдай бўлиб, уни эшитиб ҳамма қочиб қолди.

Бир-бирига аралашиб, тобора кўпаяётган оломон орқага, бундан беш дақиқа бурун қўшинлар императорлар олдидан ўтган жойга қараб чопди. Бу оломонни тўхтатиш у ёқда турсин, тўхтайман деган одам ҳам беихтиёр шуларга қўшилиб қочар эди. Болконский одамлардан кейинда қолмасликагина ҳаракат қиласа ва нима бўлаётганига ҳеч тушунолмай, ҳайрон бўлиб атрофига қараб-қараб қўяр эди. Несвицкий жуда жаҳли чиққанидан қизариб вабуткўл ўзгариб Кутузовга, бу ердан ҳозир кетинг, йўқса, асир тушувингиз аниқ, деб қичқирар эди. Кутузов ҳамон ўша ерда туриб, унинг сўзига жавоб бермай, чўнтағидан рўмолчасини олди. Унинг юзидан қон оқар эди. Князь Андрей унинг ёнига келди.

— Ярадор бўлдингизми? — деб сўради жағининг титрогини зўрга босиб.

Кутузов рўмолчасини ўқ теккан юзига босиб:

— Бу яра ҳеч нарса эмас, ана у яра ёмон! — деди қочиб бораётган солдатларни кўрсатиб.

— Тұхтатинг! — деб қичқирди Кутузов ва уларни тұхтатиб бўлишига кўзи етмади шекилли, отига қамчи бериб, ўнг томонга қараб кетди.

Яна ёпирилиб келган оломон уни орқасига сурib олиб келди.

Қўшинлар шу қадар тиқилишиб қочар эдикى, унинг ичига кириб қолган одам осонликча чиқа олмас эди. Бирор: «Юрсанг-чи! Нега тұхтаб қолдинг?» — деб қичқирди. Бирор орқага қайрилиб, осмонга ўқ узди; бирор Кутузовнинг отини қамчилади. Кутузов не машаққат билан оломон ичидан зўрга чиқиб, ярмидан ози қолган мулозимлари билан чапга, шу яқин ўртада отилаётган түплар томонга қараб кетди. Князь Андрей қочиб бораётган оломон ичидан аранг чиқиб, Кутузовдан кейинда қолмасликка ҳаракат қилиб борар экан, адирнинг ёнбағрида тутун ичидан ҳануз ўқ отаётган рус батареясини ва унга томон чопиб келаётган француз солдатларини кўрди. Юқорироқда турган рус пиёда аскарлари батареяга ёрдам бергани олға ҳам бормасдан, қочиб бораётган одамларнинг кетидан ҳам эргашмасдан, қимирламай турар эди. Отлиқ генерал уларнинг орасидан чиқиб Кутузовнинг олдига келди. Кутузовнинг мулозимларидан фақат тўрт киши қолган эди. Улар ҳаммаси, ранги ўчиб, индамай бир-бирига қараб қўяр эди.

Кутузов қочиб бораётгандарни полк командирига кўрсатиб:

— Тұхтатинг бу аблаждарни! — деди энтикиб ва шу он, худди бу гали учун жазо бўлгандай, чумчуқ галаси сингари бир қанча ўқ гувиллаганича полк ва Кутузов мулозимлари устидан ўтиб кетди.

Француздар батареяга атака қилаётган эди. Кутузовни кўргач, уни ўққа тута бошлади. Шу ўқ ўтиши бараваридан полк командири оёғини ушлаб қолди; бир неча солдат йиқилди ва подпрапорщик қўлидаги байроқни ташлаб юборди; байроқ тебраниб, солдатларнинг милтиқларига илина-илина ерга тушди. Солдатлар командасиз ота бошлади.

Кутузов дармони қуригандай:

— Уҳ! — деди ва орқасига қаради.— Болконский,— деди секин, қариди қувватдан қолганини билиб титраган товуши билан.— Болконский,— деди секин яна тўзиб кетган батальонни ва душманни кўрсатиб,— бу қандоқ бўлди?

Лекин унинг оғзидан бу гап чиққунча князь Андрей,

ор-номус ва ғазабдан ўпкаси тўлганини сезиб, отдан ўзини ташлади-да, байроққа томон югурди.

— Йигитлар, олға! — деб қичқирди у боладай чинқириб.

Князь Андрей байроқни қўлига олар экан, тепасидан ўтаётган ўқларнинг (дushman бу ўқларни унга отмоқда эди шекилли) ғувиллаганини эшитиб, шавқ қилиб «мана, ўша пайт келди», деб ўйлар эди. Бир неча солдат қулади.

Князь Андрей оғир байроқни қўлида аранг тутиб турриб:

— Ура! — деб қичқирди-да, бутун батальон кетидан чопишига сира шубҳа қилмай, олға қараб югурди.

Дарҳақиқат, у бир неча қадамнигина якка босди, холос. Аввал битта-иккита, ундан кейин бутун батальон «ура!» — деб қичқириб, олға югурди ва унга етиб олди. Батальон унтер-офицери чопиб бориб князь Андрей зўрға қўтариб бораётган байроқни олди, лекин шундаёқ ҳалок бўлди. Князь Андрей байроқни яна сопидан ушлаб судраганича, батальон билан олға чопди. У рўпарада тўпчиларимизни кўрди, уларнинг бир қисми дushman билан олишмоқда, бир қисми эса тўпларни ташлаб қочиб келмоқда эди. Бир гала француз пиёда аскарлари келиб тўпларнинг отларини ушлади, тўпларни биз томонга ўгирди. Князь Андрей батальон билан бирликда тўпларга йигирма қадам яқин бориб қолган эди. Унинг тепасидан ўқ муттасил ғувиллаб ўтмоқда, ўнг-сўлда солдатларвойвойлаб йиқилмоқда эди. Лекин у буларга қарамас, кўзи тўплар олдида бўлаётган олишувда эди. У француз солдати билан тўп тозалайдиган узун чўткани талашиб-тортишиб турган, шапкаси бир ёққа қийшайиб кетган сариқ тўчини яқол кўриб турар эди. Гангиган ва шу билан бирга ғазабланган бу икки солдат чўткани ҳар қайсиси ўзига тортар, афтидан, нима қилаётганликларини ўzlари ҳам билмас эди.

«Улар нима қилаётитти ўзи? — деди уларга қараб князь Андрей ичида,— бу сариқ тўпчининг-ку, яроғи йўқ, нега қочмаётитти? Француз нега уни найза билан урмаётитти? То у қочиб улгургунча француз милтигини эслаб, найза санчиб ўлдириши мумкин».

Ҳақиқатан ҳам шу чоғ бошқа бир француз солдати милтигини ўқталиб, уларга томон югурди; бошига нималар келишини ҳануз англаб етмай, чўткани французнинг қўлидан тортиб олган сариқ тўпчининг тақдири ҳал бўлиши керак эди. Бироқ князь Андрей бу можаро нима билан тамом бўл-

ғанини кўра олмади. Шу пайт унга худди ён-веридаги солдатлардан бири йўғон таёқ билан қулочкашлаб калласига ургандай туюлди. Боши бир оз оғриди, лекин бундан ҳам кўра ёмонроғи шу эдики, бу оғриқ унинг хаёлини паришон қилиб, ҳалигиларни кузатишига халал берди.

«Нима бўлди? Йиқилаётиманми? Оёғимдан жон чиқди»,— деб ўйлади князъ Андрей ва чалқанча йиқилди. Ү француzlар билан тўпчининг тортишуви нима бўлди: сариқ тўпчи ўлдими ётирикми, тўплар душман қўлига тушдими ёки ўзимизниkilар олиб кетишдими, деб кўзини очиб қарамоқчи бўлди. Бироқ ҳеч нарсани кўролмади. Унинг тепасида баланд, хира, лекин ҳар ҳолда бениҳоя баланд, кулранг булултар аста-секин сузиб юрган осмондан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. «Ҳаммаёқ нақадар жимжит, осойишта ва муҳташам, мен югуриб бораётган вақтга ҳеч ўхшамайди,— деди князъ Андрей ўзича,— биз чопган, қичқирган ва олишган вақтга ҳеч ҳам ўхшамайди; француз билан тўпчи разаб ва ваҳима билан чўткани талашиб-тортишган вақтдагидай эмас, бу баланд ва бепоён осмондаги булуут буткул бошқача сузаётитти. Бу баланд осмонни нега мен шу чоққача кўрмаган эканман? Буни кўрганимга шукур! Ҳа, мана шу бепоён осмондан бошқа ҳамма нарса беҳуда, пуч экан. Шу осмондан бошқа ҳеч нарса, ҳеч нарса йўқ. Ҳатто шу осмон ҳам йўқ, сукунат ва осойишталиқдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Худога шукур!..»

XVII

Багратионнинг ўнг қанотида соат 9 да ҳам ҳали жанг бошланмаган эди. Князъ Багратион Долгоруковнинг жангга кириш тўғрисидаги талабига кўнишни истамади ва жавобгарликни бўйнидан соқит қилмоқчи бўлиб, унга бу ҳақда бош қўмондондан рухсат олиб келиш учун одам юборишини таклиф этди. Багратион икки қанот ораси қарийб ўн чақирим эканлигини, юборилган одам ҳалок бўлмай (ҳалок бўлиш эҳтимоли кўпроқ эди, етиб бориб, бош қўмондонни топса ҳам, бу жуда маҳол гап эди), фақат кечқурунгина қайтиб кела олишини билар эди.

Багратион ҳеч нарсани ифода қилмайдиган ва уйқудан қолиб киртайган катта кўзлари билан мулозимларига қараган эди, дастлаб кўзи, мени юбормасмикин, деб ҳаяжонланиб турган Ростовнинг маъсум юзига тушди. У Ростовни юборди.

— Бордию бош қўмондондан бурунроқ подшо ҳазратларини кўриб қолсам-чи, жаноби олий? — деди Ростов қўлинин шапкасининг соябонига қўйиб.

Долгоруков шошиб Багратионнинг сўзини оғзидан олди:

— Подшо ҳазратларига айтсангиз ҳам бўлади,— деди.

Ростов навбатчилиги тамом бўлганидан кейин тонгга яқин бир оз ухлаб олиб, ҳозир ўзини ерга урса кўкка сапчидиган, ўз баҳтига ўзи ишонган, хушҳол, жасур, дадил сезар ва кўзига ҳамма иш осон, кўнгилли, мумкин кўрина-диган бир кайфиятда эди.

Бугун эрталаб унинг ҳамма тилаклари рўёбга чиқди. Душманга қарши катта жанг бўлиб, у жангга иштирок қилди: бунинг устига энг довюрак генералга ординарец бўлди; бунинг устига топшириқ билан Кутузов ва балки шаҳаншоҳ ҳузурига кетаётитти. Ҳаво очиқ, унинг остидаги от жуда қобил эди. Унинг кўнгли равshan, ўзи хушбахт эди. У топшириқни олди-ю, линия бўйлаб от қўйиб кетди. Аввал ҳали жангга кирмай қимирламасдан турган Байратион қўшинлари линияси бўйлаб кетди; сўнgra Уваров суворилари ишғол қилиб турган жойга чиқиб, бу ерда қўшинларнинг ҳаракатга кирганини ва жангга тайёргарлик бораётганини пайқади; Уваров суворилари турган жойдан ўтганидан кейин қаршисидан тўп ва милтиқ овозларини баралла эшилди. Милтиқ товушлари борган сайн авж олмоқда эди.

Боя яккам-дуккам, иккитадан, учтадан отилаётган милтиқ ва уларни оралаб битта ё иккита гумбурлаган тўп товушлари эшитилаётган бўлса, энди, эрталабки соф ҳа-вода, адирларнинг ёнбағирларидан, Працен тепалигининг олдида милтиқларнинг қасир-қусур ва тўпларнинг гумбурлаши шу қадар тезлашдики, пайдар-пай отилган тўпларнинг гумбурлаши баъзан бир-бирига қўшилиб кетиб, гу-виллаган бир овозга айланар эди.

Ёнбағирликларга милтиқдан чиққан тутунлар бир-бирини қувгандай учиб юргани, тўплардан бурқираф чиққан тутунларнинг ёйилгани ва бир-бирига қўшилаётгани қўриниб туради. Тутун орасида ярқираган найзалардан ииёда аскарларнинг юраётганлиги, кўк қутили тўпларнинг қатор бўлиб келётгани билиниб туради.

Ростов нима бўлаётганини дурустроқ кўрмоқчи бўлиб, тепаликда отини бирпас тўхтатди; лекин нақадар диққат билан синчиклаб қараса ҳам нима бўлаётганини ҳеч била

Олмади; тутун ичида аллақандай одамлар, тутундан олдинда ва кейинда аллақандай қўшинлар уймалашиб келмоқда эди; нега келаётитпи? Булар кимлар? Қаёққа бораётитпи?— Ҳеч тушуниб бўлмас эди. Бу одамларни кўриб, бу товушларни эшишиб, Ростовнинг руҳи тушмади ва юраги чўчи-мадигина эмас, аксинча, ғайрати ошиб ўзини дадилроқ ҳис қилди.

«Ҳа, от, от, яна от!» — деди Ростов ичида ва яна линия бўйлаб от қўйиб, жангга кирган қўшинлар доирасига борган сари нари кириб кетаверди.

«Натижаси қандоқ бўлишини-ку, билмайман, лекин яхши бўлди!» — деди Ростов ўэича.

У аллақандай Австрия қўшинлари турган жойдан ўтиб, унинг нариги томонидаги линиянинг (бу гвардия эди) жангга кирганини пайқади.

«Жуда яхши бўлипти! Яқинроқдан кўраман», деди.

У деярли олдинги линия бўйлаб кетди. Унинг қаршиси-дан бир неча киши от қўйиб келмоқда эди. Булар бизнинг лейб-уланларимиз бўлиб, сафлари бузилган ҳолда атакадан қайтиб келишмоқда эди. Ростов уларнинг олдидан ўтиб кетар экан, бирининг қонга бўялганини кўрди.

«Бунақа ишлар билан менинг ишим йўқ!» — деди Ростов ичида. У бир оз юрганидан кейин чап томонида қора отли, оқ мундирли сувориларни кўриб қолди. Улар бутун далани энлаб отларини йўрттирганча унга томон келишмоқда эди. Ростов уларнинг йўлидан тезроқ ўриб олмоқчи бўлиб отини чоптириди, агар суворилар отларини ўша хилда йўрттириб келаверганда Ростов аллақачон ўтиб олган бўлар эди, бироқ улар тобора тезлашди ва баъзи бир отлар ҳатто чопа бошлади. От туёқларининг товуши ва аслаҳаларнинг шарақлаши тобора яқинроқдан эшитилиб, Ростов уларнинг оти, гавдалари ва ҳатто юзларини ҳам кўра бошлади. Булар рўпарадан келаётган француз сувориларига атака қилиш учун берётган бизнинг кавалергардимиз эди.

Кавалергардлар отларини чоптириб боришаётган бўлсалар ҳам ҳали отнинг бошини буткул қўйиб беришмаган эди. Ростов энди уларнинг афтини кўриб турар ва учқур отининг бошини қўйиб бериб «марш-марш», деб команда бераётган офицернинг товушини эшишиб турар эди. Ростов оёқ ости бўлиш ёки уларга қўшилиб кетиб французларга қарши ҳужумга бориб қолишдан хавотир бўлиб, фронт

бўйлаб от қўйиб кетди, шундоқ бўлса ҳам улар етиб келгунча ўтиб кета олмади.

Ростов билан тўқнашуви муқаррар бўлиб қолган энг четдаги новча, чўтири кавалергард унга хўмрайиб қаради. Агар Ростов кавалергард отининг кўзига бир қамчи урмаганида, бу кавалергард (Ростов бу бўлиқ отларга мингандарга васта кишилар олдида кўзига ўзи жуда кичкина ва нимжон кўринарди) Ростовга урилиб, уни от-поти билан ағдариб ташлар эди. Каттакон қора от қулоғини чимириб ҳуркиб кетди; бироқ чўтири кавалергард каттакон шпори билан отининг биқинига урди ва от думини бир силкиб, бўйниий чўзганича яна ҳам тезроқ чопди. Улар ўтиб кетгандан кейин ўтмай Ростов уларнинг «ура!» — деб қичқирганини эшиитди ва қайрилиб қараб, уларнинг олдинги сафлари қизил эполет таққан бегона отлиқлар, афтидан, француз отлиқлари билан қўшилиб кетганини кўрди. Бундан кейин нима бўлганини кўролмади, чунки қаердадир турган тўплар гумбурлади ва ҳаммаёқни тутун босиб кетди.

Кавалергардлар тутун ичига кириб кўздан гойиб бўлгандан кейин Ростов, уларнинг кетидан борайми ёки йўлимга кетаверайми, деб иккиланиб қолди. Кавалергардларнинг бу атакаси француздарни қойил қолдирган ўша ажойиб атакалардан эди. Ростов ўзининг олдидан ўтиб кетган мана шунча кўркам одамлардан, зотдор отлар мингандар шунча давлатманд кишилар ва йигитлардан, офицер ва юнкерлардан атакадан сўнг фақат ўн саккиз кишигина омон қолганини кейинчалик эшиитганда юраги орзиқиб кетди.

Ростов ўзича «уларга ҳавасим келиб нима қиласман, жанг қилиш қочмайди, мен балки ҳозир шаҳаншоҳни кўрарман», дедиую от қўйиб ўз йўлига кетди.

Гвардиячи пиёда аскарлар турган жойга келганида, уларнинг тепасидан ва ён-веридан тўп ўқи ўтаётганини найқади, буни тўп ўқининг гувиллашидан кўра, кўпроқ солдатларнинг ташвишга тушиб қолганидан ва офицерлар ўзларини ғайритабиий равишда мардона тушиб ҳаракат қилганларидан билди.

Ростов бир гвардиячи пиёда аскарлар полки линиясининг орқасидан ўтиб кетаётганида кимдир унинг отини айтиб чақирди.

- Ростов!
- Ҳал — деди Ростов, Борисни танимасдан.
- Биринчи линияга тушиб қолдик! Бизнинг полки-

миз атака қилди,— деди Борис жангни биринчи маротаба кўрган ёш йигитлар сингари оғзининг таноби қочиб.

Ростов тўхтади.

— Шундоқми? — деди у.— Хўш, нима бўлди?

— Улоқтириб ташладик,— деди Борис жағи очилиб,— буни кўргин-а!

Борис марра ишғол қилган гвардиянинг олдидан қўшин чиқиб қолганини, гвардия буни австрияликлар деб ўйлаганини, кейин тўсатдан бу қўшиннинг тўп отишидан ўзини биринчи линияда турганлигини билиб, жанг бошлишга мажбур бўлиб қолганини сўзлаб берди.

Борис сўзини тамом қилмай, Ростов отини «чу», деб кетди.

— Қаёққа кетаётисан? — деди Борис.

— Бир топшириқ билан аъло ҳазратлари ҳузурига бораётисман.

— У киши ана у ерда,— деди Борис, Ростовнинг аъло ҳазрат дегани қулоғига «олий ҳазрат» бўлиб кириб.

У Ростовга юз қадам нарироқда бошига каска, эгнига кавалергард формаси кийган, елкалари кўтарилиб турган, қовоғини солиб ранг-қути ўчган оқ мундирли Австрия официрига бир нима деб қичқираётган буюк князни кўрсатди.
Ростов:

— Бу киши буюк князь-ку, ахир, мен бош қўмондон ёки шаҳаншоҳни қидириб юрибман,— деди-да, жўнамоқчи бўлди.

— Граф, граф! — деди Борис сингари кайфи чоғ бўлган Берг нариги томондан чопиб келар экан.— Граф, менинг ўнг қўлим ярадор бўлди (у рўмолча билан боғланган ва қонга бўялган панжасини кўрсатди). Шундоқ бўлса ҳам жанг майдонидан чиқиб кетмадим. Граф, қилични чап қўлим билан ушлайман: бизнинг бутун авлодимиз фон Берглар ҳаммаси ҳам рицарь эди, граф.

Берг яна алланималар деди, лекин Ростов унинг сўзига қулоқ солмай жўнаб кетди.

Ростов гвардия ёнидан ва бўш жойдан ўтиб, кавалергардлар атакасига дуч келиб қолгани сингари яна биринчи линияга чиқиб қолишдан қўрқиб, қасир-қусур милтиқ ва гумбузлар тўп товушлари чиқаётган жойларни четлаб, резервлар линияси бўйлаб кетди. У тўсатдан рўпарасидан ва қўшинларимизнинг орқа томонидан, душман бўлишига ҳеч кўзи етмаган яқин жойдан милтиқ товушлари чиққанини эшилди.

«Бу нима экан? — деди Ростов ичида.— Қўшинларимизнинг орқа томонида душман нима қилиб юрипти? Ҳеч мумкин эмас,— деди Ростов ва ўзининг жони, жангнинг ёмон оқибати кўзига кўриниб, ваҳимага тушди.— Ҳар нима бўлганда ҳам энди четлаб юришнинг ҳожати йўқ. Мен боин қўмондонни шу атрофдан ахтаришим керак. Агар ҳамма иш қўйдан кетган бўлса, шу билан менинг ишим ҳам тамом».

Ростов турли-туман қўшинлар босиб кетган Прац қишлоғининг нариги томонидаги жойларга яқин борган сайин кўнглига келган ҳалиги ёмон гаплар амалда кўрина бошлиди.

Ростов бир-бирига қўшилиб, оломон бўлиб кетаётган рус ва Австрия солдатларига яқинлашганда:

— Ўзи нима гап? Ўзи нима гап? Кимга қараб ўқ отишаштипи? Ким отаёттипи? — деб сўради.

Ростов сингари нима ҳодиса рўй берганини билолмаган ва қочиб келаётган солдатлар, рус, немис, чех тилида:

— Ким билади! Ҳаммани қириб ташлади! Минг лаънат! — деб жавоб беришар эди.

— Ур немисни! — деб қичқирди кимдир.

— Ўлсин, эй бу хиёнаткорлар!

— Zum Henker diese Russen!..¹— деди немис дўнғиллаб.

Йўлда бир неча ярадор кетиб бормоқда эди. Сўкиш, ҳайқириқ, оҳ-воҳ ҳаммаси қўшилиб бир ғовурга айланган эди. Милтиқ товушлари тинди. Ростов кейинчалик билсаки, рус ва австрийс солдатлари бир-бирига ўқ отишган экан.

«Оббо, худо урди! Ахир бу нима деган гап? — дер эди Ростов ўзича.— Бордию ҳозир шаҳаншоҳ келиб қолса нима бўлади... Йўқ, бу уч-тўрт бетамиздан чиқаётган гап. Булар ўтиб кетади, ҳеч бокиси йўқ, аскарлар унақа эмас,— деди ўзича.— Лекин бу ердан тезроқ ўтиб кетиш керак!»

Мағлуб бўлганимиз ва солдатларнинг қочиши Ростовнинг ҳаёлига ҳам келмас эди. Гарчи у Працен тепалигида, бош қўмондонни қидириш керак бўлган жойда француз тўплари ва қўшинлари турганини кўриб турса ҳам, лекин бунга ишонгиси келмас эди.

XVIII

Ростов Кутузов билан шаҳаншоҳни Прац қишлоғи атрофидан ахтариши керак эди. Бироқ бу ерда Кутузов

¹ Балога учрасин бу руслар! (Нем.)

билин шаҳаншоҳ у ёқда турсин, ҳатто биронта бошлиқ ҳам йўқ, фақат аралаш-қуралаш бўлиб кетган турли-туман қўшинларгина бор эди, холос. У бу оломондан тезроқ ўтмоқчи бўлиб, чарчаган отини қистади, бироқ нақадар олға юрса, шу қадар тўзиб кетган аскарларга учрар эди. У катта йўлга чиқди, йўл ҳар-хил коляскалар, извошлар, ярадор бўлган ва ярадор бўлмаган рус австрийс солдатлари билан тўлиб ётар эди. Булар Працен тепалигига ўрнатилган француз тўпларидан отилаётган ўқлар остида ғовур-ғувур қилиб, фуж бўлиб ивирсиб ётар эди.

— Шаҳаншоҳ қаердалар? Кутузов қаерда? — деб сўрар эди Ростов ҳар бир учраган одамдан, лекин ҳеч кимдан жавоб ололмас эди.

Ниҳоят, бир солдатни ёқасидан ушлаб олиб, саволига жавоб беришга мажбур қилди.

— Эй, биродар! Улар аллақачонлар қочиб кетишган,— деди солдат негадир кулиб ва ёқасини унинг қўлидан бўшатиб.

Ростов, афтидан, маст кўринган бу солдатни қўйиб, бир катта одамнинг деншиги ёки жиловдорининг отини тўхтатди-да, ундан сўрай бошлади. Деншик бундан бир соат бурун шаҳаншоҳни каретада шу йўлдан шитоб билан олиб ўтишди, шаҳаншоҳ оғир ярадор бўлган, деб жавоб берди.

— Бўлмаган гап,— деди Ростов,— бошқа одамдир.

— Ўз кўзим билан кўрдим,— деди солдат илжайиб.— Шунча юриб наҳот шаҳаншоҳни танимасам: Петербургда неча марта кўрганман. Раңги қути ўчиб каретада ўтирипти. Тўртта қора от кўшилган карета бизнинг олдигина-миздан тарақа-туруқ қилиб ўтиб кетди. Шунча юриб наҳот шаҳаншоҳнинг отинию Илья Ивановични танимасам; кучер Илья шаҳаншоҳдан бўлак одамни олиб юрмаса керак.

Ростов унинг отини қўйиб юбориб, йўлида давом этмоқчи бўлиб эди, ёнидан ўтиб кетаётган ярадор бир офицер унга мурожаат қилди:

— Сизга ким керак? Ҳув анави бош қўмондон керакми? Бизнинг полкда кўкрагидан тўп ўқи тегиб ўлди.

— Ўлгани йўқ, ярадор бўлди,— деди бошқа бир офицер.

— Ким? Кутузовми? — сўради Ростов.

— Кутузов эмас, ҳа, оти нима эди, барибир, тирик одам кам қолди. Ҳув анави қишлоққа боринг. Ҳамма бошлиқлар ўша ерга тўпланган,— деди у офицер ва Гостиерадек қишлоғини кўрсатиб ўтиб кетди.

Ростов энди кимнинг олдига ва нима учун боришини билмай, аста-секин юрар эди. Шаҳаншоҳ ярадор бўлган, жанг ютқизилган. Энди бунга ишонмасдан иложи йўқ эди. Ростов одамлар кўрсатган ва узоқдан минораси билан бутхонаси кўриниб турган қишлоққа қараб кетди. Энди шошиб ҳам нима қиласр эди. Шаҳаншоҳ билан Кутузов ярадор бўлмаган ва ўлмаган тақдирда ҳам Ростов энди бориб нима ҳам дер эди?

— Ҳой тўрам, мана бу йўлдан юринг,— деди бир солдат қичқириб,— у йўлда ўққа учасиз!

— Э, нима деётибсан ўзинг! — деди бошқа бир солдат.— У йўл билан қаёққа боради? Мана бу йўл яқин.

Ростов бир оз ўйланиб турдию кейин улар ўққа учасан, деган йўлдан юрди.

«Энди барибири Шаҳаншоҳ ярадор бўлгандан кейин мен ўзимни эҳтиёт қилиб нима қиласман?» — деб ўйлар эди у. Працен ёнидан қочиб келгандарнинг кўпин ҳалок бўлган ўша майдонга чиқди. Француэлар ҳали бу жойни ишғол қилмаган, ўлмай қолган ва ярадор бўлган руслар аллақачонлар бу ердан кетган эди. Ҳар ер-ҳар ерда ўнтадан, ўн бештадан ўлик ва ярадорлар яхши ердаги пичан боғидай ётар эди. Ярадорлар иккитадан, уттадан бўлиб эмаклашар, уларнинг қулоққа жуда ёмон кирадиган, баъзан Ростовга соҳта туюлган оҳу фифонлари эшитилиб турар эди. Ростовни даҳшат босди, у азоб чекаётган бу одамларни кўрмаслик учун отини йўрттириди. У ўз жонидан эмас, бу даҳшатга юраги тоб бера олмаслигидан қўрқар эди.

Ўлик ва ярадор билан тўлиб ётган бу майдонда биронта ҳам тирик одам қолмагани учун француэлар ўқ отмай қўйишган эди, бироқ кетиб бораётган адъютантни кўргач, унга бир неча ўқ узишиди. Ўқларнинг даҳшат солиб гувиллаб ўтишидан ва теварак-атрофдаги ўликлардан ҳосил бўлган ҳиссиёт бир-бирига қўшилиб Ростовда ваҳимали бир таассурот туғдирди ва кўнгли бузилиб кетди. Онасининг сўнгги мактуби ёдига тушди. «Онам мени шу майдонда кўрса, душман менга қараб тўп отаётганини билса, қай аҳволга тушар эди экан?» — деб кўнглидан ўтказди.

Гостиерадек қишлоғидаги жанг майдонидан қочиб келган рус қўшинлари, гарчи бир-бирига аралашиб кетган бўлса ҳам бир оз тартибли эди. Бу ерга француэларнинг тўп ўқи етмас, милтиқ товушлари ҳам жуда узоқда отилаётгандай туюлар эди. Бу ердаги одамларнинг ҳаммаси жанг ютқизилганини очиқ кўриб туришар ва шундай дейишар

эди. Ростов кимдан сўрамасин, ҳеч ким на шаҳаншоҳнинг қаерда эканини айта олар эди, на Кутузовнинг. Баъзилар шаҳаншоҳ ярадор бўлганлиги ҳақидаги миш-мишни тўғри дер, баъзилар бўлса йўқ, бу ёлғон каретада қочиб келган шаҳаншоҳ эмас, обер-гофмаршал граф Толстой, у императорнинг бошқа мулоғимлари билан бирликда жанг майдонига бориб, қўрқиб, ранг-қути ўчиб, қайтишда шаҳаншоҳнинг каретасига тушиб келган, бу овоза мана шундан тарқалган, деб тушунтирас эди. Бир офицер, қишлоқнинг чап томонида катта бошлиқлардан бирини кўрдим деди. Ростов ўша ёққа қараб кетди, лекин бу боришидан муроди бирон кишини топиш эмас, балки ўзига-ўзи тасалли бериш эди. Ростов уч чақиримча йўл юриб, рус қўшинларининг охирги қисмларидан ўтгач, атрофи зовур билан ўралган полизнинг олдида, зовур бўйида турган икки отлиқни кўрди. Бири шляпасига оқ жиға таққани учун Ростовга негадир танишдай кўринди; иккинчиси, жуда чиройли саман от мингани (Ростов бу отни танигандай бўлди) зовурга яқин келиб, отини шпорлади ва жиловини қўйиб юбориб, зовурдан полизга сакраб ўтди. Отнинг кейинги оёғи тегиб зовур бўйидаги тупроқ тепа тўзиб кетди. У отининг бошини буриб, зовурдан сакраб яна бу томонга ўтди ва зовурдан ўтишни таклиф қилиб бўлса керак, оқ жиға таққан суворига одоб билан мурожаат қилди. Ростовга танишдай кўринган ва унинг диққатини жалб қилган бу сувори бош ва қўл ҳаракати билан унинг таклифини рад қилди. Ростов мана шу ҳаракатдан дарров бу одам излаб юргани, жонажон шаҳаншоҳи эканини таниди.

«Йўқ, бу шаҳаншоҳ бўлиши мумкин эмас, шаҳаншоҳ ўзи якка бу далада нима қиласди»,— деб ўйлади Ростов. Шу пайт Александр орқасига қайрилиб қаради ва Ростов ўзининг кўз олдидан ҳеч қачон кетмаган сиймони кўрди. Шаҳаншоҳнинг ранги ўчган, суроби тортилган, кўзлари ичига ботган эди; лекин афти яна ҳам латифроқ ва эзгуроқ кўринар эди. Ростов шаҳаншоҳнинг ярадор бўлганлиги ҳақидаги миш-миш ёлғон чиққанини кўриб, бениҳоя хурсанд бўлди. У шаҳаншоҳни кўрганидан севиниб, терисига сифмай кетди. Ростов шаҳаншоҳга мурожаат қилолишини, ҳатто бевосита мурожаат қилиб, Долгоруков берган топшириқни айтиши керак эканлигини билар эди.

Ошиқ бўлиб қолган ўсмир маъшуқасининг висолига етиб, у билан ёлғиз қолганида кечалари ўйлаган галларини айта олмай титраб, тили тутилиб қолган ва худди бирордан

ёрдам кутгандай кўзлари жавдираб атрофга қарагани ёки шу гапларни кейинга қолдириш учун қочиш пайига тушгани сингари Ростов ҳам ҳозир дунёда бирдан-бир орзусига эришганидан кейин, шаҳаншоҳнинг олдига қандай боришини билмай қолди ва унинг олдига бориш нима учун ўнгайсиз, нима учун одобдан эмас, нима учун мумкин эмаслиги тўғрисида бошига минг хил фикр келди.

«Бу қандоқ бўлди! Мен худди унинг ёлғизлиги ва қайгуда қолганини кўриб, энди унинг олдига боргани пайт келди, деб суюнаётгандайман. Шундай вақтда нотаниш одамнинг бориши балки унга малол келар; ундан кейин, бориб нима ҳам дейман, ҳозир ахир унга бир кўзим тушса юрагим орзиқиб, томогим қуруқшиб кетади-ку». Шаҳаншоҳга мурожаат қилганида айтмоқчи бўлиб ўйлаб қўйган гапларининг биронтаси ҳам ҳозир эсига келмас эди. У гаплар тамоман бошқа шароитда кўпроқ ғалаба ва тантана чоғида, хусусан, ярадор бўлиб ўлим тўшагида ётганида, шаҳаншоҳ унга қаҳрамонларча иш кўрсатгани учун ташаккур билдирган вақтида, амалда кўрсатган ўз садоқатини жон берәтиб унга изҳор қиласидиган вақтда айтишга мўлжаллаган гаплар эди.

Ҳозир соат учдан ўтган, жанг ютқизилган бўлса, ўнг қанотнинг жангга кириш-кирмаслиги тўғрисида шаҳаншоҳдан қандай буйруқ ҳам сўрайман? Йўқ, мен унинг олдига қатъян бормаслигим керак. Ўйланиб турганида халал бермайин. Унинг менга хўмрайиб қарагани ёки менинг тўғримда ярамас фикрга келганидан кўра, минг марта ўлганим яхши». Ростов шундай қарорга келди-ю, ноумид бўлиб, ҳамон ўша ерда нима қилишини билмай туриб қолган шаҳаншоҳга қараб-қараб отининг бошини бурди.

Ростов мана шу фикру мулоҳазалар билан маъюс ҳолда кетиб бораётганида капитан фон Толь тасодифан ўша жойга келиб қолди-ю, шаҳаншоҳни кўриб тўғри унинг олдига борди ва уни отдан тушириб, зовурдан ўтказиб қўйди. Шаҳаншоҳ дам олмоқчи бўлиб ва ўзини бетоб ҳис қилиб, олманинг тагига ўтирди. Толь унинг ёнида тикка туриб қолди. Ростов узоқдан Фон Толнинг шаҳаншоҳга нима тўғриладир зўр бериб гапираётганини, шаҳаншоҳ, йиғлаб бўлса керак, қўли билан кўзини беркитиб, Толнинг қўлини сиққанини кўрди ва унинг ёнига бормагани учун хўп алам қилиб, афсусланди.

«Унинг ўрнида мен ҳам шундай қила олар эдим», деди Ростов ичидә ва шаҳаншоҳнинг ҳолига йиғлагудай бўлиб,

қасқа ва нима учун кетаётганини ҳам ойлмаи, фифони озиб, йўлида давом этди.

Бу қайғусига ўзининг бўшлиги сабаб бўлгани учун яна ҳам фифони ошар эди.

У шаҳаншоҳнинг олдига бориши мумкин... Мумкин-гина эмас, бориши керак эди. Ўзининг шаҳаншоҳга бўлган садоқатини кўрсатиши учун бу жуда яхши маврид эди. У шу мавридин кўлдан берди... «Бу нима қилганим бўлди?» — дер эди ўзича. У отининг бошини буриб, шаҳаншоҳ турған томонга йўл солди; бироқ энди зовурнинг бўйида ҳеч ким йўқ эди. Фақат арава ва извошлар ўтмоқда эди. Ростов бир аравакашдан Кутузовнинг штаби шу аравалар бораётган қишлоққа яқин ерда эканини билди. Ростов уларнинг кетидан кетди.

Олдинда Кутузовнинг жиловдори от етаклаб борар эди. Унинг кетидан арава, аравадан кейин оёқлари эгри, почапўстин ва телпак кийган хизматкор чол борар эди.

— Тит ҳой, Тит,— деди жиловдор.

— Нима дейсан? — деди чол эътибор қилмай.

— Тит, кел, соқолимни тит.

— Бор-ей афтиңг қурсин, аҳмоқ! — деди чол аччиғи келиб. Улар бирмунча вақт жим боришли. Кейин яна ҳалиги ҳазил қайтарилди.

Кечқурун соат бешларда жанг ҳамма пунктларда ютқизилган эди. Юздан ортиқ тўп французлар қўлига тушди.

Пржебишевский ўз корпуси билан таслим бўлган эди. Бонқа колонналар эса, одамларнинг ярмидан кўпини қўлдан бериб, аралаш-қуралаш бўлиб, тартибсиз ҳолда чекинар эди.

Ланжерон билан Дохтуров қўшинларининг қолдиғи аралашиб кетиб, Аугест қишлоғи ёнидаги қўлларнинг бўйларида ва тўғон бошларида уймалашиб ётар эди.

Французларнинг муттасил тўп отаётганилклари соат олтиларда Аугест қишлоғининг ёнидаги тўғон бошидагина эшитилар эди. Французлар Працен тепалигининг ёнбағрига сон-саноқсиз тўп ўрнатиб, бизнинг чекинаётган қўшинларимизни тўпга тутмоқда эди.

Ариергардда Дохтуров ва бошқалар батальонларни тўплаб, қўшинларимизни қувиб келаётган француз отлиқ аскарлари билан отишмоқда эди. Қоронғи туша бошлади. Қалпоқ кийган тегирмончи чол невараси билан қармоқ солиб йиллар бўйи тинчгина балиқ овлаган Аугест тўғони

бошида паҳмоқ телпак билан кўк нимча кийган моравлар йиллар бўйи қўш отли араваларига буғдой ортиб келгандада ва ун ортиб кетганда ўтган шу торгина тўғон бошида ҳозир аравалар ва тўплар орасида, отларнинг остида, ғилдираклар орасида ўлим ваҳмидан қўрқинчли қиёфага кирган одамлар бир-бирини эзиб, ўлиб, жон бераётган одамларни босиб, бир неча қадам босиши билан яна худди шулардай ўлиши муқаррар бўлгани ҳолда, олға ўтиш учун бир-бирини ўлдирив, уймалашиб, тиқилишиб ётар эди.

Уймалашиб ётган бу одамлар устига ҳар ўн лаҳзада тўп ўқи келиб тушар, ёрилиб ҳавони ларзага келтирада ва одамларни ўлдирив, яқинроқ турганларга қон сачратар эди. Бутун бир полкнинг қолдиги — қўлидан ўқ еб, ўзи пиёда қолган Долохов, унинг ротасидан бўлган (у ҳозир офицер бўлган эди) ўнтача солдату отлиқ полк командиридан иборат эди. Оломон уларни тўғоннинг кираверишига суриб олиб бориб қўйди, улар тиқилинчда тўхтаб қолишиди, чунки олдинда одамлар тўп остига йиқилган отни тортишмоқда эди. Бир тўп ўқи уларнинг орқасига келиб тушиб кимнидир ўлдирди, иккинчиси эса олдинга келиб тушиб, Долоховга қон сачратди. Оломон зўр бериб олға интилди, сиқилди ва бир неча қадам юриб яна тўхтади.

Уларнинг ҳар бири «шу ердан юз қадам нари ўтсам, омон қоламан, яна пича шу ерда турсам, ўламан», деб ўйлар эди.

Оломон ўртасида турган Долохов икки солдатни итариб тўғон бўйига чиқди ва кўл сатҳини қоплаб ётган тойғоқ муздан югуриб кетди.

— Бу ёққа юр! — деди оёғи остида қисирлаётган музда иргишлиб,— бур бу ёққал — деди тўпчига қараб.

Муз уни кўтариб турган бўлса ҳам, лекин эгилиб-букилиб қисирлар эди. Бу тўпни ё одамларни эмас, унинг ўзини ҳам зўрга кўтариб турганлиги кўриниб турар эди. Одамлар музга тушгани ботинолмай Долоховга қараб, қирроқда тиқилишиб туришар эди. Тўғоннинг кираверишида отлиқ турган полк командири қўлини кўтариб Долоховга бир нима демоқчи бўлиб, оғиз ростлаган эди, шу пайт бир тўп ўқи оломон устидан шу қадар паст ғувиллаб ўтдики, ҳамма энгашди. Нимадир шалоплаб кетди ва генерал оти билан кўлмак бўлиб ётган қонга юмалаб тушди. Ҳеч ким унга қарамади ҳам, кўтаришини ўйламади ҳам.

Генералга тўп ўқи келиб теккандан кейин одамлар:

— Музга туш, музга! Туш музга! Бур! Қани бўл! Эшитаётисанми? Юрсанг-чи! — деб бақира бошлади, лекин

улар ниам деяётганларини ва нима учун бақираётганларини ўзлари ҳам билишмас эди.

Тўғон бошига чиққан, кейиндаги тўплардан бири музга қараб бурилди. Тўғон бошида турган солдатлар музлаб қолган кўлга югуришиб туша бошладилар. Олдингдаги солдатлардан бирининг оёғи остидаги муз ўпирлиб, унинг бир оёғи сувга кириб кетди; у ўзини ўнгламоқчи бўлган эди, белигача чўкиб кетди. Ундан сал беридаги солдатлар иккилашиб қолишди. Тўпчи отини тўхтатди, лекин орқадагилар ҳали ҳам: «Юр! Юрсанг-чи, нега тўхтадинг, юр!» — деб бақиришар эди. Оломон ичидан дод-фарёд эшитилди. Тўп атрофидаги солдатлар отларни уриб, қамчилаб бурмоқчи бўлишар эди. Отлар қирғоқдан тушди. Солдатларни зўрға кўтариб турган муз ўпирилди ва муз устида турган қирққа яқин солдат, бир-бирини шўнғитиб, олдинга, орқага интила бошлади. Тўп ўқлари ҳамон бир қиёmdа ғувиллаб келиб музга, сувга, кўпинча тўғон бошида, кўлда ва қирғоқда турган одамларнинг устига тушар эди.

XIX

Князь Андрей Болконский Працен тепалигида, қўлида байроқ билан йиқилган ўша жойида қонга беланиб, қонга беланганини ўзи ҳам билмай секин-секин худдай инқиллаб ётар эди.

Кечқурунга бориб инқилламай, жим бўлиб қолди. У қанча беҳуш ётганлигини ўзи ҳам билмас эди. Тўсатдан ўзига келиб, боши бениҳоя қаттиқ оғриётганини сезди.

У ўзига келиб ҳаммадан бурун: «Шу вақтгага билмаганим, шу бугунгина кўрганим ўша баланд осмон қани? — деб ўйлади.— Бундай азобни ҳам шу вақтгача билмаган эдим,— деди у,— ҳа, шу вақтгача мен ҳеч, ҳеч нарсани билмаган эканман. Мен қаерда ётибман?»

У қулоқ солиб туриб, яқинлашиб келаётган от туёқлари товушини ва французча гапираётган одамлар овозини эшитиб, кўзини очди. Унинг тепасида аввалгидан ҳам кўра баландроқ сузib юрган булутлар ва буларнинг орасидан кўм-кўк бўлиб кўринган бепоён осмон яна намоён бўлди. Князь Андрей отларнинг туёқ товуши ва одамларнинг овозидан улар унинг ёнига келганини билган бўлса ҳам, бошини бурмади ва уларни кўрмади.

Бу келганлар Наполеон билан унинг икки адъютанти

эди. Бонапарт жанг майдонини айланиб чиқиб, Аугест түғонини түпга тутаётган батареяларни кучайтириш түғрисида буйруқ бериб, жанг майдонида қолган ярадор ва ўликларни кўриб юрар эди.

Наполеон юз тубан тушиб, аллақачон қотиб қолган, бир қўлини бир ёққа чўзиб қорнини ерга бериб ётган бўйни қопқорайиб кетган бир рус гренадерига қараб:

— De beaux hommes!¹ — деди.

Шу пайт Аугест қишлоғини түпга тутаётган батареядан келган адъютант:

— Les munitions des pièces de position sont épuisées, sire!² — деди.

— Faites avancer celles de la réserve,³ — деди Наполеон ва бир неча қадам юрганидан кейин чалқанча ётган ва ёнида байроқнинг сопи турган (французлар байроқнинг ўзини ўлжа тариқасида аллақачон олиб кетган эди) князь Андрейнинг тепасига келиб тўхтади.

— Voilà une belle mort,⁴ — деди Наполеон Болконскийга қараб.

Князь Андрей гап ўзи тўғрисида эканини ва бу гапни Наполеон айтганини билди. Бу сўзни айтган одамни кимдир, sire⁵ деганини эшилди. Лекин бу гаплар унинг қулоғига пашшанинг ғинғиллашидай бўлиб кирап эди. У бу сўзларга қизиқмадигина эмас, балки эътибор ҳам қилмади ва шу замониёқ эсидан ҳам чиқди. Унинг боши ниҳоятда қаттиқ оғир, қони тугаб, ҳолдан кетаётганини сезар, тепасида узоқ баланд ва бепоён осмонни кўрар эди. Бошида турган бу одам ўзининг қаҳрамони Наполеон эканини билса ҳам шу лаҳзада кўнгли билан булутлар сузиб юрган бу бепоён осмон ўртасидаги муносабатга назаран Наполеон кўзига кичкинагина, арзимас бир одам бўлиб кўринар эди. Ҳозир тепасида ким турмасин, унинг ҳақида нима демасин, унинг учун барибир эди. У фақат бу одамлар тепасига келиб тўхтаганига хурсанд бўлар, назарида энди бу қадар чиройли кўринган ҳаётга қайтгани бу одамлар ёрдам беришларини истар, чунки ҳаётни энди у тамоман бошқача тушунар эди. У бор кучини тўплаб, қимирлашга, овоз чиқаришга уринди, оёғини хиёл қимирлатиб, зўрға ингради.

¹ Ажойиб ҳалқ!

² ўқ-дори тамом бўлипти, аъло ҳазрат!

³ Резервлан олдириб келинг.

⁴ Мана бу—гўзал ўлим.

⁵ аъло ҳазрат.

— Э! Тирик экан-ку,— деди Наполеон.— Бу йигитни, се јеипе хотим, яра боғлаш пунктига олиб боринглар!

Наполеон шу гапни айтди-ю, у ёқдан шляпасини қўлига олиб илжайиб, ғалаба билан табриклаб келаётган маршал Ланнга томон борди.

Князь Андрей у ёғини билмади, чунки замбилга соли-наётгандан, йўлда замбил силкингандан ва пунктда, яраси тозълангандан ҳаддан ташқари қаттиқ оғриқдан бехуш бўлган эди. У фақат кечқурунга бориб, бошқа рус ярадор ва асир офицерлар билан бирга госпиталга олиб борилаётгандан ҳушига келди. У йўлда ўзини бир қадар енгилроқ сезиб, атрофга қарашга ва ҳатто гапиришга дармон топди.

У ҳушига келганида француз конвой офицернинг шошиб-пишиб:

— Шу ерда тўхташ керак. Ҳозир император келади, бу асир жанобларни кўрса вақти чоғ бўлади,— деяётгани қулоғига кирди.

— Бугун шу қадар кўп асир олдикки, бутун рус армияси асир тушди десак ҳам бўлади, кўравериб императоримиз ҳам зерикib қолгандирлар,— деди иккинчиси.

— Шошма ахир! Уни император Александр гвардиясининг командири дейишади,— деди биринчиси оқ мундиди кийган бир ярадор рус офицерини кўрсатиб.

Болконский князь Репнинни таниди, уни Петербург киборлар доирасида кўрган эди. Унинг ёнида ўн тўқиз ёшлардаги кавалергард офицери турағ, у ҳам ярадор эди.

Бонапарт от қўйиб келиб тўхтади.

— Каттароқларинг ким? — деди асирларга қараб.

Полковник князь Репниннинг номини айтишиди.

— Сиз император Александрнинг кавалергард полкининг командири мисиз?.. — деди Наполеон.

— Мен эскадрон командири эдим,— деди Репнин.

— Сизнинг полкингиз ўз бурчини ҳалол ўтади,— деди Наполеон.

— Буюк саркарданинг мақтови солдат учун энг яхши мукофот,— деди князь Репнин.

— Бу мукофотни жоним билан сизларга тутдим,— деди Наполеон.— Ёнингизда турган йигитча ким?

Князь Репнин поручик Сухтеленнинг отини айтди.

Наполеон унга қараб табассум билан:

— Il est venu bien jeune se frotter à nous,¹ — деди.

¹ Биз билан урушишга жуда шошилипти-да, бу йигитча.

— Ботирлик ёшга қарамайди,— деди Сухтелен бўлиб бўлиб.

— Жуда яхши жавоб,— деди Наполеон.— Келажагингиз порлоқ, йигитчал

Асиirlарни Наполеонга тўла намойиш қилиш учун олдинга қўйилган князь Андрей императорнинг диққатини жалб қилди. Наполеон уни илгари жанг майдонида қўргани ва ўшанда ёш йигит — јепе хотим, деб айтгани эсига тушди шекилли, Болконскийга мурожаат қилганида яна ўша сўзни ишлатди:

— Et vous, jeune homme? Хўш, йигит? — деди унга қараб,— аҳволингиз қалай, топ brave?

Князь Андрей бундан беш дақиқа илгари замбилда олиб кетилаётганида солдатларга гапира олгудай бўлса ҳам ҳозир Наполеонга тикилиб индамай тураверди. У эндиғина қўриб-билгани баланд, адолатли ва шафқатли ўша осмонга қиёс қилганида Наполеон ҳозир машғул бўлаётган ҳамма нарса назарида арзимас, қаҳрамони бўлмиш Наполеоннинг ўзи эса шуҳратпарастлиги ва ғалаба нашъаси билан пасткаш бир одамдай кўринди ва шунинг учун унинг саволига жавоб ҳам беролмади.

Қон кетиб, дармонсизлашган ва ўлим кутгани натижасида бошига келган юксак фикрларга назаран ҳозир ҳамма нарса унинг кўзига, дарҳақиқат фойдасиз ва арзимасдек кўринар эди. У Наполеоннинг кўзига тикилар экан, буюк одам бўлиш ҳам, маъносини ҳеч ким билмайдиган ҳаёт ҳам икки пулга арзимаслиги, жон эгаларидан ҳеч кимса ҳам тагига етолмайдиган ўлим яна ҳам арзимас бир нарса эканлиги тўғрисида ўйлар эди.

Император ундан жавоб ололмай, отининг бошини бурдида, бошлиқлардан бирига мурожаат қилди:

— Айтинг, бу жанобларга қарашсин, менинг қароргоҳимга олиб боришин; менинг докторим Ларрей уларнинг ярасин кўрсин. Хайр, князь Репнин,— деб отини чоптириб кетди.

Унинг юзида мамнуният ва баҳт ифодаси барқ уриб турар эди.

Князь Андрейни олиб келган солдатлар унинг бўйнига синглиси княжна Марья тақиб қўйган тилла санамни олишган эди, бироқ императорнинг асиirlарга яхши муомала қилганини кўриб, санамни дарров Болконскийнинг бўйнига осиб қўйишиди.

Князь Андрей ингичка тилла занжирли санам тўсатдан

бўйнида мундири устида пайдо бўлиб қолганини кўрди-ю, буни ким ва қандай таққанини билмади.

Князъ Андрей бир вақтлар синглиси зўр меҳр ва ихлос билан бўйнига таққан бу санамга қарап экан, ўйлар эди: «Қани энди, ҳамма нарса княжна Марья ўйлагандай жўнгина, очиқ-равшан бўлса, қани энди, одам бу дунёда кимдан ёрдам сўрашини-ю, у дунёда нима бўлишини билса! Агар мен ҳозир: эй, парвардигори олам, ўзинг раҳм қил! — деда олсан, нақадар бахтиёр ва хотиржам бўлар эдим. Лекин буни кимга ҳам айтаман? Мен сифиниш у ёқда турсин, балки сўз билан ифодалай олмаганим, нима эканлиги номаълум ва идрок етмайдиган куч ё буюк қудратга, ёки ҳеч нарсагами,— дер эди ўзича,— княжна Марья мана бу туморга тикиб қўйган худогами? Ўзим англаган ҳамма нарсанинг ҳеч нарсага арзимаслигидан ва англаб бўлмайдиган, лекин жуда муҳим аллақандай бир нарсанинг буюклигидан бошқа ҳеч, ҳеч тўғри гап йўқ!»

Замбилларни кўтаришди. Ҳар сафар замбил силкинганда унинг яраси бениҳоят қаттиқ оғирир ва иситмаси ошиб, алаҳлай бошлар эди. Отаси, хотини, синглиси, эндигина дунёга келиши кутилган фарзанди тўғрисидаги хаёли, жанг бошланадиган кечаси қалбида бўлган меҳру муҳаббат туйғуси, кичкиңагина ва кўзига пашшадай кўринган Наполеон ва буларнинг ҳаммасининг устида турган баланд осмон унинг иситма хаёли эди.

Лисие Горидаги тинчгина ва осойишта оиласвий ҳаёти унинг кўз олдига келди. У мана шу ҳаётдан лаззатлана бошлигандан бирдан кўз қараси ҳиссиз, маҳдуд ва бошқаларнинг бахтсизлигидан хушбахт бўлган Наполеон келиб, яна шубҳа, азобу уқубат бошланар ва унга фақат осмонгина тасалли берар эди. Эрталабга боргандага князъ Андрей яна ҳушидан кетди ва у орзу-хаёлларичувалган фикрлар зулмати орасида қолиб кетди. Наполеоннинг доктори Ларрейнинг айтишига қарагандага, князъ Андрейнинг тузалишидан кўра ўлиши аниқроқ эди.

— C'est un sujet пегвеух et билиеух,— деди Ларрей,— il n'en rechappera pas¹.

Князъ Андрей тузалишига умид бўлмаган бошқа ярадорлар қаторида қишлоқ аҳолисининг қарамоғига топширилди.

¹ Бу одам асабий ва баджаҳл, тузалмайди

ИККИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ БУЛИМ

I

1806 йилнинг бошларида Николай Ростов отпускага қайтди. Денисов ҳам ўз юрти Воронежга кетмоқда эди, Ростов уни Москвага бирга бориб, ўзлариникига тушишга кўндириди. Москвага бир бекат қолганда Денисов бир ўртоғини учратиб, у билан уч шиша вино ичди-да, Ростовнинг ёнида ухлаб қолди; йўл ўнқир-чўнқир бўлиб, чана ҳарчанд чайқалса ҳам Денисов Москвагача уйғонмади. Ростов эса Москвага яқинлашган сайнин бетоқат бўлар эди.

Улар заставада отпускаларини қайд қилдириб, Москвага кирганиларида Ростов ичиди: «Қачон етамиз? Қачон етамиз? Оббо, кўчалари, дўконлари, калаchlари, фонуслари, извошлиари қурсин!» — дер эди.

Ростов таллинса, чана тезроқ юрадигандай энганишиб:

— Денисов! Тур, келдик! Ухлагани ухлаган! — деди. Денисовдан садо чиқмади.

— Ана Захар извошличи турадиган чорраҳа; ана, Захарнинг ўзи, ўша оти, мана ширин кулча сотиб оладиган дўконимиз. Қачон етамиз? Мунча узоқ бўлиб кетди!

— Қайси ҳовлига? — деб сўради аравакаш.

— Ҳув ана, кўчанинг охиридаги катта иморат, кўрмаяисанми! Шу бизнинг ҳовлимиз,— деди Ростов,— ахир шу уй бизники-да! Денисов, Денисов! Келиб қолдик.

Денисов бошини кўтариб йўталдию ҳеч нарса демади.

— Дмитрий,— деди Ростов козлада ўтирган хизматкорига.— Ўша ёнаётган чироқ бизнинг ҳовлимизда эмасми?

— Ҳа, отангизнинг кабинетларида ҳам чироқ бор.

— Ҳали ухлашмапти-да, а? Ўхлашмаганикин? Эсингдан чиқармагин, дарров янги венгеркамни олиб бер,—деди Ростов энди сабза урган мўйловини силаб.

— Қани, ҳайда тезроқ,— деб бақирди аравакашга.—
Вася, турсанг-чи,— деди яна ётиб олган Денисовга.

— Тезроқ ҳайда, уч сўлкавой ароқ пули оласан,— деб бақирди Ростов ҳовлисига уч уй қолгаңда. Назарида от қимирламасдан бир жойда тургандай эди. Ниҳоят, чана ўнг томондаги катта эшикка томон бурилди, Ростов тепасига қараб, сувоқлари тушиб кетган ўша таниш карнизни, пиллапояни ва йўлкадаги устунни кўрди. Чана тўхтагунча сабри чидамай сакраб тушиб, айвонга қараб чопди. Ҳовли ҳам жимжит, ким келганлиги билан иши бўлмагандай, қовоғини солиб турар эди. Айвонда ҳеч ким йўқ. «Эй худойм! Тинчлик-омонликмикин?» — деди Ростов юраги орзиқиб ва бир лаҳзагина тўхтадию қийшайиброқ қолган ўша эски зинадан юрганича чиқиб кетди. Графиня, тутқичи кир, деб ҳамиша койиниб юрадиган ўша эшик илгаригидай секингина очилди. Қираверишдаги уйда битта шам ёниб турар эди.

Чол Михайло сандиқ устида ётган эди. Қаретада юрадиган ва қаретани орқасидан баҳузур кўтаришга кучи етадиган ўша бақувват лакей Прокофий қовуқдан чобота тўқиб ўтирган эди. Уйқу босиб, бепарво ўтирган Прокофий очилган эшикка қарадию бирдан ҳам қўрқиб, ҳам суюниб кетди.

— Ё қудратингдан! Кичкина граф-ку! — деди Николайни таниб.— Бу қандоқ бўлди? Бўталофим! — Прокофий ҳаяжондан титраб-қалтираб, унинг келганидан хабар бермоқчи бўлди шекилли, эшикка томон югорди-ю, лекин яна қайтди ва ёш хўжайнинг елкасига осилди.

— Тинчлик-омонликми? — деди Ростов қўлини унинг қўлидан тортиб.

— Худога шукур! Ҳамма соғ-саломат. Ҳозиргина овқат еб бўлишди! Қел, бир дийдорингга тўяй, тўрам!

— Ҳамма, соғ-саломатми?

— Ҳа, худога шукур! Худога шукур!

Ростов келганини ҳеч кимга билдиrmай, пўстинини ечиб ташлаб, Денисовни ҳам тамоман эсидан чиқариб, оёқ учida қоронғи катта залга кирди. Бу ер ҳам ҳамон илгаригидай: карта ўйналадиган ўша столлар, усти ёпиб қўйилган ўша катта қандил. Бироқ кимдир ёш хўжайнини қўриб қолиб, Николай меҳмонхонанинг эшигига етмасдан, ёнбошдаги эшикдан елдай югуриб келдию уни қучоқлаб ўпа бошлади. Яна бошқа эшиклардан бошқа одамлар шунга ўхшаш чолиб келиб уни қучоқлаб-ўпиб, хурсандликдан

кўз ёши қилишди. Николай бу одамлардан қайсиси отаси, қайсиси Наташа, қайсиси Петя эканини билолмас эди. Ҳамма бараварига қичқирап, гапирап, ўпар эди. Ростов буларнинг ичидаги онаси йўқлигинигина билар эди холос.

— Мен билмабман ҳам... Николушка... айланай!

— Мана... ўзи... дўстим Коля... ўзгариб кетипти! Шам йўқми! Нима бало!

— Мени ҳам ўпсанг-чи!

— Айланай... мени-чи.

Соня, Наташа, Петя, Анна Михайловна, Вера, кекса граф уни қучоқлашар эди, хизматкорлар, оқсоchlар бир уй бўлиб чуғурлашар ва ўз хурсандликларини ифода қилишар эди.

Петя унинг оёғига ёпишиб:

— Мени-чи, мени ўпмайсанми? — деб қичқирди.

Наташа акасининг бўйини эгиб, юз-кўзидан чўлп-чўлп ўпганидан кейин ўзини четга олди-да, унинг венгеркасини этагидан ушлаганича эчкидай ирғишлаб, чийиллай бошлади.

Теварак-атрофда кўзларига қувонч ёши тўлган, лаблари бўсага тайёр одамлар турагар эди.

Қипқизарив кетган Соня ҳам унинг қўлидан ушлаб, қарашини кутиб гул-гул очилиб турагар эди. Соня ўн еттига қадам қўйган бўлиб, айниқса ҳозир, унинг келганига суюниб очилганидан ниҳоятда чиройли бўлиб кетган эди. У тин олмай, кулумсираб Николайга тикилганича турагар эди. Николай унга ташаккуромиз назар ташлади, лекин ҳануз кимнидир кутар ва излар эди. Кекса графиня ҳали чиқмаган эди. Ниҳоят йўлакдан оёқ шарпаси эшитилди. Лекин бу оёқ шарпаси жуда тез, онасининг юришига ўхшамас эди.

Аммо келаётган онаси бўлиб, у Николай йўқлигига тикириган янги кўйлагини кийиб олган эди. Ҳамма четланди, Николай онасининг истиқболига югорди, она-бала кўришганда графиня йиғлаб, ўзини унинг бағрига ташлади. У бошини кўтаролмас, юзини ўғлининг венгеркасининг совуқ шнурларига тобора қаттиқроқ босар эди. Кирганини ҳеч ким пайқамаган Денисов уларга қараб, кўзларини уқалаб бир четда турагар эди.

— Мен ўғлингизнинг дўсти Василий Денисов бўламан,— деди у,— савол назари билан қараган графга ўзини танитиб.

— Хуш келибсиз, хуш келибсиз. Биламан,—деди граф

уни қучоқлаб ўпид.— Николушка сизнинг тўрингизда ёзган эди... Наташа, Вера, мана Денисов.

Ўша баҳтиёр, қувноқ чеҳралар, сочи ҳурпайган Денисовга ўғирилди ва уни қуршаб олишди.

Хурсандлигидан ўзини йўқотиб қўйган Наташа чопиб унинг олдига келди-ю:

— Вой, жонгинам, Денисов! — деб уни қучоқлаб ўпди. Наташанинг бу қилмишидан ҳамма хижолатда қолди. Денисов ҳам қизариб кетди, лекин кулимсираганича Наташанинг қўлини олиб ўпди.

Денисовни алоҳида тайёрлаб қўйилган уйга олиб киришди. Ростовлар эса истироҳат бўлмасида Николушка атрофига тўпланишди.

Кекса графиня унинг қўлини ушлаганича дамба-дам ўпид ёнида ўтирас эди; бошқалар эса уларнинг атрофига тўпланиб, Николайнинг ҳар бир ҳаракатини, сўзини, қаражини кузатиб, унга хурсандлик ва меҳр-муҳаббат билан тикилиб туришар эди. Николайнинг уқалари ва сингиллари унга яқинроқ ўтиргани жой талашар, чой, рўмолча, трубкани ҳар қайсиси мен келтирамая, деб бир-бири билан жанжаллашар эди.

Ростов ўзига бўлган бу меҳр-муҳаббатдан жуда хурсанд эди, лекин учрашувнинг дастлабки дақиқалари шундай яхши бўлган эдики, ҳозирги хурсандлиги назаридаги кўринди ва у яна нималарнидир кутар эди.

Йўлдан чарчаб келган икки оғайни эртасига соат тўқиздан ошгунча ухлашди.

Бериги уйда қилич, сумка, қопчиқ, қопқоғи очиқ чамадон, ифлос этиклар сочилиб ётар эди. Ҳозиргина пардозланган шпорлик бир жуфт этик девор тагида турар эди. Хизматкорлар дастшўй, соқол олгани иссиқ сув ва чўтка-лаб тозаланган кийим-кечакларни олиб келишди. Уйдан тамаки ва эркак ҳиди келар эди.

— Хой, Гришка, трубкани келтир, — деб қичқириД Васька Денисов бўғиқ товуш билан.— Ростов, турсанг-чи!

Ростов кўзларини уқалаб, иссиқ ёстиқдан бошини кўтарди. Унинг соchlарини тўзиб кетган эди.

— Нима, ухлаб қолибмизми?

Наташанинг:

— Ҳа, соат тўқиздан ошди,— деган товуши эшитилди ва нариги уйда оҳорланган кўйлакларнинг шилдираши, қизларнинг шивирлагани ва кулгани эшитилди: қия турган эшиқдан ҳаво ранг бир нима, лента, қора соchlар ва

кулиб турган юзлар кўзга чалини. Булар Наташа билан Соня ва Петя бўлиб, меҳмонлар туришмадимикин, деб хабар олғани келишган эди.

Эшик олдидан яна Наташанинг:

— Николинъка, тур! — деган товуши эшитилди.

— Ҳозир!

Шу пайт Петя нариги уйда қилични кўриб дарров қўлига олди-ю, жанговар соҳибқирон акасини кўриб ўзида йўқ суюнган боладай хурсанд бўлди ва опаларининг ҳали кийинмаган эркакларга кўзи тушуви айб эканлигини ҳам унугиб, эшикни очиб юборди.

— Бу қилич сеникими? — деб қичқирди Петя. Қизлар ўзларини четга олишди. Денисов, кўзлари олайиб, «Бу қандоқ бўлди» деган мазмунда ўртоғига қарар экан, жун босган оёғини кўрпанинг остига тиқди. Петя ичкарига кириши билан эшик ёпилди. Эшикнинг нариги ёғидан қизларнинг кулгиси эшитилди.

Яна Наташанинг:

— Николинъка, халат кийиб чиқа қол,— деган товуши эшитилди.

— Бу қилич сеникими? — деб сўради Петя,— ё сиз-никими? — деди мўйловли, қора Денисовга хушомадомуз ҳурмаг билан мурожаат қилиб.

Ростов шошиб-пишиб оёғига кийди ва халатини елкасига ташлаб нариги уйга чиқди. Наташа шпорли этикнинг бир пойини кийган, иккинчисига оёғини тиқмоқда эди. Соня эса гир айланиб, кўйлагининг этагини шишириб, энди ўтироқчи бўлиб турган эди. Иккови ҳам бир хилда ҳаворанг янги кўйлак кийган, икковининг ҳам юзи қип-қизил, қувноқ эди. Соня қочиб кетди, Наташа эса акасини қўлтиқлаб истироҳат бўлмасига олиб кирди ва шу ерда иккови гаплаша кетди. Ака-сингил ўзларинигина қизиқтирадиган сон-саноқсиз икир-чикирлар тўғрисида бир-бирига саволжавоб қилишар эди. Наташа ўзи ҳар бир өғиз сўз айтганда ҳам, акаси гапирганда ҳам кулар, лекин унинг кулиши орада қизиқ гаплар ўтаётганлигидан эмас, балки хурсандлигидан ва бу хурсандликни ичига сифдиролмаганлигидан эди.

У икки гапнинг бирида:

— Мунча яхши, мунча ҳам яхши! — деб қўяр эди.

Ростов сўнгги бир ярим йил мобайнинда биринчи марта ҳароратли муҳаббат нури таъсиридан кўнгилда ва юзида маъсум табассум сездики, уйдан чиқиб кетганидан бери бу хилда табассум қилмаган эди.

— Йўқ, менга қара,— деди Наташа,— энди катта йигит бўлибсан-а? Шундай акам бор-а!—деди унинг мўйловига қўл теккизиб,— йигитлар қанақа бўлади-я? Шуни билмоқчиман. Бизга ўхшаганми — сизлар? Йўқми?

— Соня нега қочиб кетди? — деб сўради Ростов.

— Буни қўй, гап кўп. Соня билан гаплашганингда сенсирайсанми, сизлайсанми?

— Кўрамиз-да,— деди Ростов.

— Сизлагин, хўпми, мен сенга кейин айтиб бераман.

— Нима гап экан?

— Хўп, ҳозир айта қолай. Сонянинг ўртоғим эканлигини биласан-а. Бизлар шунақа ўртоқки, унинг учун мен қўлимни ҳам куйдирман. Мана, кўр,— деб ҳарир кўйлагининг енгини шимарди ва узун нозик қўлининг тирсагидан анча юқори (балда кийиладиган кўйлак ҳам беркитиб турадиган) жойидаги қизил изни кўрсатди.

— Уни қанчали яхши кўрганлигимни билдириш учун шу еримни ўзим куйдирганман, темир жазбар¹ ни ўтда қиздирдиму босдим.

Ростов ўзининг бурунги уйида, ёстиқчалар қўйилган диванда ўтириб, Наташанинг қувноқ ва ўйнаб турган кўзларига қарап экан, ўзидан бошқа ҳеч кимга ҳеч қандай қиммати бўлмаган, лекин унга ҳаётда энг катта ҳузурхаловат бағишлигар болалик олами қучогига яна кириб кетди. Наташанинг муҳаббат билдириш учун жазбар билан қўл куйдирганлиги ҳам унга бемаъни кўринмади, чунки Ростов буни англар ва бунга ҳайрон бўлmas эди.

— Хўш, бутун гап шуми? — деди Ростов.

— Жонажон ўртоқмиз-да, ўртоқмиз. Жазбар билан қўл куйдирни нима деган гап экан. Қиёматли ўртоқмиз. Соня бирорни яхши кўргидай бўлса, ўла-ўлгунча яхши кўради: лекин мен негадир унақа эмасман, дарров эсимдан чиқараман.

— Хўш, яна нима?

— Нима бўлар эди, Соня мени ҳам, сени ҳам яхши кўради! — Наташа тўсатдан қизариб кетди.— Эсингда борми, жўнайдиган кунинг... Уша гапларни эсидан чиқарсин, дейди... Мен уни ўла-ўлгунимча яхши кўраман, лекин унинг боши очиқ, дейди. Жуда яхши, олижаноб одамнинг гапи-а! Нима дейсан? Олижаноб-а? Шундай эмасми? —

¹ Жазбар—линейка. (Ред.)

деди ва бу саволларни шундай жиддият билан ва ҳаяжон ичида берардики, ҳозир гапираётган бу гапларини илгари йиғлаб гапирганлиги кўриниб турар эди. Ростов ўйланиб қолди.

— Мен ҳеч қачон лафзимдан қайтмайман,— деди Ростов,— бундан ташқари, Соня шундай дилбар қизки, бундай баҳту толедан аҳмоқ юз ўгиради.

— Йўқ, йўқ,— деди Наташа қичқириб,— бу тўғрида биз гаплашганимиз. Сенинг шундоқ дейишингни билар эдик. Лекин бу тўғри келмайди, чунки сен шундоқ десанг, лафзимдан қайтмайман, дейдиган бўлсанг, Соня ҳалиги гапни жўрттага айтгандай бўлиб қолади. Унда сен ҳар нечук, уни мажбуран оладиган бўлиб чиқасан. Унда тўғри келмайди.

Ростов бу гапларни Соня билан Наташа бамаслаҳат пишиқтириб қўйганини фаҳмлаб турар эди. Соня кеча ҳам уни ўзининг ҳусну жамолига қойил қолдирган эди. Ҳали қия очиқ турган эшикдан кўзи тушганда кўзига кечагидан ҳам чиройлироқ кўринди. Ў ўн олти яшар, тўлин ойдай қиз бўлиб, афтидан, Ростовни жондан ортиқ яхши кўрап эди (Ростов бунга заррача ҳам шубҳа қилмас эди). «Нега энди уни яхши кўрмайину, ҳатто уйланмайин,— деб ўйлар эди Ростов,— лекин... Ҳозир бошқа хурсандчилигу машғулотдан кўпи борми?» Ҳа, икковининг ўйлаган нарсаси маъқул,— деди Ростов ичида,— менинг бошим очиқ бўлиши керак».

— Хўп жуда яхши,— деди Ростов,— кейин гаплашамиз.— Сени кўрганимга шунчалик хурсандманки! — деди у яна.

— Хўш, сен қалайсан, Борисни эсингдан чиқарганинг йўқми? — деди акаси.

— Кўйсанг-чи! — деди кулиб Наташа.— Борисингни ҳам танимайман, бошқасини ҳам.

— Ҳали шунақами! Нима бўлди санг?

— Менгами? — деди Наташа гул-гул очилиб кулиб.— Сен Duport'ни кўрдингми?

— Йўқ.

— Машҳур раққос Дюпорни кўрганинг йўқми? Кўрмаган бўлсанг тушунмайсан, мен мана бунаقا бўлиб кетганиман.— Наташа рақсга чоғланиб, юбкасининг этагини икки томондан ушлади-да, бир неча қадам нарига югуриб бориб ирғиди, оёқларини бир-бирига урди ва оёғининг учгинасида бир неча қадам босди.

— Оғимниң учидар турибманми? Кўрдингми,— деди, лекин оёқ учидар кўп туролмади.— Мана, мени кўрдингми! Ҳеч эрга тегмайман, раққоса бўламан. Лекин бу гапни ҳеч кимга оғзингдан чиқарма:

Ростов шу қадар қаттиқ кулдик, нариги уйда ўтирган Денисовнинг ҳаваси келди ва Наташа ўзини тутолмай унга қўшилишиб кулди.— Яхши-я? — дер эди Наташа қайта-қайта.

— Яхши. Демак, энди Борисга тегмайсан-а?

Наташанинг жаҳли чиқди.

— Ҳеч кимга ҳам тегмайман. Кўрсам, ўзига ҳам шу гапни айтаман.

— Ҳали шундоқми? — деди Ростов.

— Ҳа, кел, қўй бу гапларни,— деди Наташа,— Денисов яхши одамми?

— Яхши одам.

— Ҳўп бор, кийин. Денисов бадфеъл эмасми?

— Нега бадфеъл бўлади? — деди Nicolas,— йўқ, Васька ҳушфеъл одам.

— Сен уни Васька дейсанми? қизиқ... Ҳўш, у жуда яхши кишини?

— Жуда яхши киши.

— Ҳўп, тезроқ чойга чиқ. Ҳаммамиз бирга ичамиз.

Наташа худди раққосалардай оёқ учидар юриб ва ўн беш яшар қувноқ қизлардек табассум қилганича уйдан чиқиб кетди. Ростов меҳмонхонада Соняни кўриб қизариб кетди. У Соняга қандай муомала қилишини билмас эди. Кеча биринчи кўришилгандаги хурсанд дақиқаларида иккovi ўпишган эди, лекин ҳозир ундан қилиш мумкин эмаслигини иккови ҳам билар эди; Ростовнинг назаридаги ҳамма: онаси ҳам, ҳамширлари ҳам худди унга, қани Соняга қандай муомала қиласар экан, деб қараб тургандай бўлар эди. У Сонянинг қўлини ўпиб, ўзини узоқроқ тутгандай сизлаб гапирди. Лекин кўз-кўзга тушганда икковининг ҳам кўзи бир-бирини яқин тутиб «сенсирагани» ва кўзи билан бир-бирини юмшоққина ўпгани сезилиб турар эди. Сонянинг кўзлари «берган вайдангни Наташа орқали эслатганим учун кечир, менга кўнгил қўйганинг учун ташаккур» деб турар эди. Николинъканинг кўзлари эса «бошинг очиқ деганинг учун қуллуқ, лекин ҳар қандай бўлганда ҳам сени яхши кўраман, чунки сени яхши кўрмай илож йўқ» дер эди.

— Вой тавба,— деди Вера бир лаҳза жимлик чўйкан-

да.—Соня билан Николињка бугун кўришганда худди бегона одамлардай сизлашиб гапиришди-я.—Веранинг бу мулоҳазаен ҳам унинг бошқа мулоҳазалари сингари тўғри мулоҳаза эди, лекин унинг мулоҳазалари кўпинча ҳаммани ўнгайсиз ҳолатда қолдиргандай бу гапдан кейин фақат Соня, Николай ва Наташагина эмас, ҳатто мудом ўғлиниг Соняга бўлган ва уни бой қизга уйланишдан маҳрум қиласидан мұҳаббатидан қўрқиб юрган қари графия ҳам ёш қизлардай қизариб кетди. Денисов Ростовни ҳайратда қолдириб, эгнида янги мундир, пардоз-андоз қилиб, ўзига атири сепиб, Жанг майдонларида юрганидек олифталаниб хонимлар ва кавалерларга жуда шириқ забон бўлиб меҳмонхонага чиқди. Ростов, уни бу тахлитда кўришни сира хаёлига келтирмаган эди.

II

Армиядан Москвага қайтиб келган Николай Ростовни уй ичи яхши ўғил, қаҳрамон ва севикли Николушка деб, қавм-қариндошлар — меҳрибои, дилкаш ва хуш ахлоқ ёш йигит сифатида, таниш-билишлар келишган гусар поручиги, абжир раққос ва Москванинг куёв бўладиган энг яхши йигитлардан бири сифатида қарши олишди.

Ростовларнинг бутун Москва билан ошиналиги бор эди: кекса граф бутун мулкларини гаровга қўйгани учун бу йил пули жуда кўп эди, шунинг учун ҳам Николушка чопқир от, ҳали Москвада ҳеч ким киймаган жуда чиройли шим, тумшуғи узун ва кумуш шпорли энг яхши этик сотиб олиб, кунларни хурсандчилик билан ўтказар эди. Ростов, уйга қайтиб келганидан кейин, илгариги ҳаётини ҳозирги ҳаётига солиштириб бирмунча вақт димоги чоғ бўлиб юрди. Назарида, ҳозир тўлишган ва катта йигит бўлиб қолгандай эди. Дин дарсидан имтиҳон беролмай хафа бўлгани, извои кирага Гавриладан пул қарз олиб юргани, Соня билан яшириқча ўпишганлари — буларнинг ҳаммаси болалигига бўлиб ўтган ва ҳозир жуда узокда қолиб кетгандай туюлар эди. У ҳозир зарҳал ментик¹ли гусар поручик бўлиб қолган, солдатларга бериладиган Георгий нишонини олган, чопқир отини пойгага совутаётинти: машҳур овчилар, ёши улур кишилар, муҳтарам зотлар билан ҳамсух-

¹ Гусарлар киядиган нимча.

бат. Унинг бульварда турадиган хотин ошнаси бор, кеч-қурунлари ўшанинг олдига боради. Архаровларникида бўлган балда мазуркага дирижёрлик қилди, фельдмаршал Каменский билан уруш тўғрисида суҳбатлашди, Инглиз клубига борарди. Денисов тапиштирган қирқ ёшли бир полковник билан жуда яқин одамдай сенсирашиб гаплашар эди.

Москвага келганидан кейин унинг подшоҳга бўлган оташин муҳаббати бир оз сусайди, чунки бу орада уни кўрмаган эди. Шундоқ бўлса ҳам, подшоҳ тўғрисида, унга ўзининг муҳаббати ҳақида кўп сўзлар ва шу билан бирга подшоҳга нисбатан кўнглида бўлган муҳаббатнинг ҳаммасини изҳор қилмаганига, кўнглида бошқалар тушунмайдиган яна алланималар борлигига ишора қилиб қўяр; Москвада шу кунлари император Александр Павловичга «ер фариштаси» деб берилган унвонга жон-дили билан қўшилар эди.

Ростов Москвада, армияга қайтиб кетгунигача бўлган бу қисқа муддат ичида, Соня билан яқинлашмади, аксинча, узоқлашди. Соня чиройли, дилбар қиз бўлиб қолган, афидан, уни жуда яхши кўрар эди; лекин Ростов ёшликтининг шундай бир даврида эдики, бу даврда бунақа нарса билан машғул бўлишга қўли тегмайдигандай кўринади ва йигит бунга элашиб қолишдан қўрқади — бошқа кўп нарсаларга керак бўлалигига эркини қўлдан беришга кўзи қиймайди. У Москвада юрган бу кунларида Соня тўғрисида ўйлар экан, «Эй! ҳали бунақа нарса кўп учрайди, мен билмаганларим жуда кўп. Тиласам ҳали муҳаббат билан ҳам машғул бўлгани фурсат бўлади, ҳозир фурсатим йўқ» дер эди. Бундан ташқари, хотин-қизларга аралашиб юриш, назарида нечукдир эркаклик ҳамиятига тегадигандай эди. У балларга, аёллар суҳбатига борганида, ўзини ноилож бораётганга солар эди. Пойга, Инглиз клуби, Денисов билан фисқ-фужур йўлига юриши, у ёқقا бориши — булар бошқа гап: ёш гусарга муносиб ишлар эди. •

Март ойининг бошида кекса граф Илья Андреич Ростов Инглиз клубида князь Багратион шарафига зиёфат бериш тараддуудида бўлди.

Граф устида халат, князъ Багратион шарафига бериладиган зиёфатга керакли сарсабил, бодринг, қулупнай, яхна гўшт ва балиқ тўғрисида клубнинг экономига ва бош ошпази машҳур Феоктистга амр-фармонлар бериб залда юар эди. Граф клуб очилгандан бери унинг аъзоси ва оқсоқоли эди. Багратион шарафига зиёфат ташкил қилишни

клуб графга топширган эди, чунки зиёфатни унингдай тўкин-сочин ташкил қиласидиган, лозим бўлганда ўз пулини ҳам аямасдан харжлайдиган валламат ва меҳмондўст одам жуда кам топилар эди. Клубнинг ошпази билан экономи графнинг амр-фармонларига илжайиб қулоқ солишар, чунки улар бир неча минг сўмлик зиёфатга граф бош бўлгандагина кўпроқ юлиш мумкин эканлигини билишар эди.

— Ҳа, тож эсингдан чиқмасин-а, тортуга тож соласан!

— Демак, уч хил яхна тайёрлаймиз-а? — деб сўради ошпаз. Граф ўйланиб қолди.

— Бундан кам бўлса бўлмайди... майонез бир... — деди у бармоғини букиб.

— Стерляд балифининг каттасини олаверайми? — деб сўради эконом.

— Нима ҳам қиласидик, айтганига олаберасан энди. Эй-ҳа, айтгандай, эсимдан чиқаёзилти: столга яна бошқа нарса қўйиш ҳам керак-ку ахир. Оббо худо урди,— деди бошини ушлаб.— Гулга ким боради? Митинъка! Ҳой, Митинъка! Сен Москвадан ташқаридаги боққа от чоп! — деди югуриб кирган саркорга.— Москвадан ташқаридаги боққа учеб бориб, боғон Максимкага айт, дарров крепостнойларга буюрсин. Айтки, гулхонадаги бутун гулларни наматга ўраб, бу ерга юборсин. Жума кунигача икки юз тувак гул шу ерда бўлсин.

У тағин бирмунча амр-фармонлар бериб, дам олгани графиня олдига кирмоқчи бўлган эди, яна бир нарса эсига тушиб қайтди ва ошпаз билан экономни чақириб, яна амру фармонлар бера бошлади. Эшикдан эркак кишининг енгил қадам ташлаши ва шпорнинг жиринглаши эшитилдию, чиройли, икки юзи қипқизил, мўйлови энди сабза урган афтидан, Москвада тингчина ётиб хўп ҳордиғи чиқиб, се-мириб қолган ёш граф кирди.

— Эй, бормисан! Бошим ғовлаб кетди,— деди граф ўғлидан уялгандай кулимсираб! — Ҳеч бўлмаса сен қарашсанг бўлар эди. Ҳали ашулачи топиш керак. Созандалар ўзимдан чиқади, лўлилардан чақирсанмикин? Сиз ҳарбийлар, шуларни яхши кўрасизлар.

— Дада, ростини айтсан, князь Багратион Шенграбен жангига тайёргарлик кўрганида ҳам сизчалик ташвиш тортмагандир,— деди ўғли кулимсираб.

Кекса граф ёлғондан қовоғини солди.

— Гапирасан-да, шу ишни сен қилиб кўр-чи!

Граф ота-болага маъноли ва ҳурмат сақлаган қиёфада

мушоҳадакор ва мулойим назар ташлаб турган ошназга мурожаат қилди.

— Бу ёшларни кўраётисанми, Феоктист? — деди граф. — Биз қарияларни мазах қилаётитти.

— Булар фақат яхши овқат ейишни билишади, тўрам, лекин буни қанақа қилиб пиширадиу, қанақа қилиб дастурхонга қўяди — буниси билан ишлари йўқ.

— Шундайми ҳали, — деди граф ва кулиб ўғлининг икки қўлидан ушлаб қичқирди. — Мана энди мен сени ҳам ишга соламан, қўлимга тушдинг! Ҳозир қўш отли чанани олу Безуховнига бориб, граф Илья Андреич землянига билан ананас сўраптилар, дегин. Бошқа ҳеч кимдан топа олмайсан. Агар ўзи бўлмаса, кириб княжналарга айт; у ердан чиқиб, тўғри Разгуляйга бор — кучер Ипатка билади — граф Орловнигидан оқ камзул кийиб ўйинга тушган лўли Ильюшка эсингда борми, ўшани топиб бу ерга олиб кел.

— Лўли хотинларни ҳам бирга олиб келайми? — деди Николай кулиб.

— Бор, гапни кўпайтирма!

Шу пайт юмшоқ-юмшоқ қадам босиб, ташвишманд ва шу билан бирга юзидан сира ариймайдиган христианларга хос ҳалимлик акс этган Анна Михайловна кириб келди. Гарчи Анна Михайловна графни ҳар куни халатда кўрса ҳам, граф ҳар сафар хижолат бўлар ва шу ҳолда кўринганига ундан узр сўрар эди.

— Майли, майли, граф, чирогим, — деди Анна Михайловна ҳалимлик билан кўзини юмиб. — Безуховнига мен бораман. Ёш Безухов шу ерда, унинг гулхонасидан ҳаммасини топамиз, граф. Ўзим ҳам уни кўрмоқчи эдим. Борисдан менга хат келган экан, шуни бериб юборипти. Худога шукур, Боря штабга ўтипти.

Анна Михайловна ҳам зиммасига бир иш олганидан граф хурсанд бўлиб, кичкина каретани қўшгани буюрди.

— Безуховга айтинг, ўзи ҳам келсин. Мен уни рўй-хатга ёзиб қўяман. Хотини билан келармикин? — деб сўради граф.

Анна Михайловна кўзининг пахтасини кўрсатди, унинг юзида зўр қайфу акс этди.

— Эй, жигарим, бечоранинг хотиндан толеи бўлмади, — деди у. — Агар биз эшитган гаплар рост бўлса, шўри қурсин! У уйланганига шунчалик хурсанд бўлганимизда бу гаплар хаёлимизга ҳам келмаган эди. Безухов шундай

олижатоб, олихиммат йигит! Мен унга чин кўнглимдан ачинаман, қўлимдан келганча унга тасалли беришга ҳаракат қиласман.

— Эй, нима бўлипти? — деди ота-бала Ростовлар. Анна Михайловна чуқур хўрсинди.

— Марья Ивановнанинг ўғли Долохов,— деди у секин пичирлаб,— Эленинг обрўйини тўккан эмиш. Пьер уни рўёбга чиқарди, Петербургда уйига йўл берди, у бўлса тузини ичиб, тузлиғига... Элен бу ерга келган эди, у ка-софат орқасидан эргашиб келди,— деди Анна Михайловна ўзининг Пьерга ачинаётганини кўрсатмоқчи бўлиб, лекин унинг гап оҳангига ва жилмайшидан, ўзи айтмоқчи касофатга, яъни Долоховга хайриҳоҳ эканлиги кўриниб турар эди.— Пьер ҳам бу қайфу билан ўзини еб қўйган эмиш.

— Ҳарқалай Пьерга айтинг, клубга келсин, зиёфатда ўйин-кулгу билан кўнгли ёзилади.

Эртаси, 3-мартда, кундузи соат иккida, 250 кишидан иборат Инглиз клуби аъзолари ва 50 кишидан иборат меҳмонлар Австрия юришининг қаҳрамони, қадрли меҳмон князь Багратионнинг зиёфатга келишига мунтазир эди. Аустерлиц жанг тўғрисида хабар келган дастлабки кунларда бутун Москва гаранг бўлиб қолган эди. Ўша вақтларда руслар ғалабага шунчалик ўрганиб қолган эдикি, мағлубият тўғрисида хабар келганда баъзилар ишонмади, баъзилар эса бундай ғайритабий ҳодисага фавқулодда бирон нарса сабаб бўлгандир деб ўлади. Инглиз клубига йиғиладиган ҳамма нарсадан хабардор обрўлик барча оқсуяклар жанг майдонидан хабарлар келиб турган де-кабръ ойида, худди ҳаммалари тил бириктиргандай, на уруш тўғрисида ва на охирги жанг ҳақида оғиз очишмас эди. Бўладиган гап-сўзларни ўйлайдиган граф Растанчи, князь Юрий Владимирович Долгоруков, Валуев, граф Марков, князь Вяземскийга ўхшаган одамлар клубга келмасдан, ўзлари йиғилишиб хусусий сұҳбатлар қуришар эди, бошқалардан эшитиб гапирадиган москваликлар (Илья Андреич Ростов ҳам шулар жумласидан эди) бир неча вақт уруш тўғрисида бирон фикр айтишдан ожиз ва раҳбарсиз бўлиб қолди. Москваликлар қандайдир кўнгилсиз бир иш бўлаётганини, бу совуқ хабарларни муҳокама қилиш қийин эканлигини ва шунинг учун ҳам яхиси жимгина ўтириш маъқуллигини сезишар эди. Бироқ бирмунича вақтдан кейин, кенгаш бўлмасидан чиққан суд маслаҳатчилариdek, клубда маълум бир фикр айтадиган куэирлар ҳам пайдо бўлишиди

ва ҳамма аниқ-равшан гапирадиган бўлди. Фавқулодда, кўз кўрмаган ва қулоқ эшиитмаган, имконият хорижидаги бўлган воқеа — рус аскарларининг мағлуб бўлганлиги сабаблари топилиб, ҳамма нарса равшан бўлди, бутун Москва шу тўғридагина гапира бошлиди. Бу мағлубиятга сабаб: австрияликларнинг хиёнат қилганлиги, қўшинларнинг озиқ-овқати ёмон бўлганлиги, поляк Пршибишевский ва француз Ланжеронинг хиёнати, Кутузовнинг қобилият-сизлиги ҳамда ярамас ва анчайин одамларга ишонган подшоҳнинг ёшлиги ва тажрибасизлиги (бу гапни секин айтишар) эди. Лекин қўшинлар, рус қўшинлари мисли кўрилмаган жасорат ва мўъжизалар кўрсатди, дейишар эди. Солдатлар, офицерлар ва генераллар қаҳрамон эди. Лекин Шенграбен жанги ва Аустерлицдан чекиниш билан донг чиқарган Багратион қаҳрамонларнинг қаҳрамони эди (у Аустерлицда бир ўзи колоннасини бузмасдан олиб чиққан ва ўзидан икки ҳисса ортиқ кучга эга бўлган душман билан куни бўйи олишган). Москваликлар уни қаҳрамон деб кўтаришларига унинг Москвада катталардан ошнаси бўлмаганлиги ва москваликлар учун бегона одам эканлиги ҳам сабаб бўлган эди. Уни жанговар, тўпори, катталардан ошнаси бўлмаган ва ҳийла-найрангни билмайдиган, Суворовнинг Италияга қилган юришида қатнашган рус солдати сифатида ҳурмат қилишар эди. Бундан ташқари унга бўлгани бу иззат-ҳурмат Кутузовни хушламасликларини, ёқтирилмасликларини яхшироқ кўрсатар эди.

— Багратион бўлмагандага ҳам il faudrait l'inventer¹,— деди ҳазилкаш Шиншин Вольтернинг сўзини ҳажв қилиб. Кутузов хусусида ҳеч ким оғиз очмас, баъзилар уни сарой мегажини ва қари фосиқ деб секин сўқиб қўйишар эди.

Бутун Москва бизнинг мағлубиятимиз ҳақида бурунги ғалабаларимизни эслаб ўзига тасалли берган князь Долгоруковнинг «урушаберсанг ўрганиб қоласан» деган сўзларини такрорлар, Растопчинининг француз солдатларини жангга йўллаш учун уларни дабдабали сўзлар билан рухлантириш, немисларни эса мантиқий равишда фикр юргизиб, олға борищдан кўра орқага қочиш хавфлироқ эканлигига ишонтириш керак, лекин рус солдатларини фақат тутиб туриш, уларга «секинроқ» дейиш кифоя, деган гапларини қайтарар эди. Ҳар томондан бизнинг солдат ва офицерларимизнинг Аустерлиц жангидаги кўрсатган айрим мард-

¹ уни ўйлаб чиқариш керак эди

лик намуналари ҳақида янгидан-янги хабарлар тарқалмоқда эди. Бири байроқни қутқариб қолган, бири бешта французни ўлдирган, бири ўзи якка бешта замбаракни ўқлаб бериб турган. Берг тўғрисида ҳам гапирадилар, уни билмаган одамлар «у, ўнг қўли ярадор бўлганда, қиличини чап қўлига олиб олға борипти» дейишарди. Болконский тўғрисида ҳеч ким гапирмас, уни яқиндан биладиган одамларгина ҳомиладор хотини ва қариб, табиати ғалати бўлиб қолган отасини доғ-ҳасратда қолдириб ёш ўлиб кетганини ҳақида афсус қилишар эди.

III

3-марта Инглиз клубининг ҳамма бўлмалари ғовурга тўлди, мундир, фрак, баъзи бирлари упа сепилган парик билан кафтани кийган клуб аъзолари ва меҳмонлар худди баҳорда тўзиган асаларидан нари-бери юришар, ўтиришар, тикка туришар, тўпланишар, тарқалишар эди. Ҳар бир эшик олдида упа сепилган парик, пайпоқ, бошмоқ ва хизматкорларга хос либос кийган лакейлар, меҳмонлар ва клуб аъзоларининг ҳар бир ҳаракатларига зеҳн солиб, хизматга ҳозир бўлиб туришар эди. Бу ерда тўпланганларнинг кўпчилиги юзлари кенг ва пурвиқор бармоқлари йўғон-йўғон, ҳаракатлари ва товушлари кескин кекса муҳтарам зотлар эди. Бу тоифа меҳмонлар ва клуб аъзолари **маълум** ва одатдаги жойларда ўтиришар, маълум ва одатдаги даврага қўшилишар эди. Бу ерда ҳозир бўлган одамларнинг оз қисми тасодифий кишилар бўлиб, бу тасодифий кишиларнинг кўпи ёшлар, булар орасида Денисов, Ростов ва Семёнов полкида яна офицерлик унвонини олган Долохов ҳам бор эди. Ёшларнинг, айниқса, ҳарбий хизматдаги ёшларнинг юзида қарияларни назарга илмай ҳурмат қилиш, қарияларга «биз сизларни иззат ва ҳурмат қилишига тайёрмиз, лекин ҳарқалай, эсларингдан чиқарманларки, келажак бизники» деган гурур ифодаси ётар эди.

Клубнинг эски аъзоси бўлмиш Несвицкий ҳам шу ерда эди. Хотинининг амри билан соч қўйиб, кўзойнак тақмайдиган бўлган ва жуда яхши кийинган, лекин жуда маъюс кўринган Пьер залларда айланниб юрар эди. Пьернинг молдунёси олдида бош эккан одамлар ҳар қаердагидек бу ерда ҳам унинг атрофини ўраб олишар, Пьер ўзига одат бўлиб қолган ҳукмдорлик ва паришонҳол менсимаслик билан уларга муомала қиласи эди.

У ёш жиҳатидан ёшлар қаторида ўтириши керак бўлса ҳам мол-дунёси ва обрўли одамлардан ёр-ошналари бўлганлиги сабабли қариялар, муҳтарам зотлар даврасига кирап ва шунинг учун даврама-давра юрар эди. Энг муҳтарам қариялар ҳамма давраларга марказ бўлган бир давра ташкил қилишдик, машҳур одамларнинг сўзларини эшитмоқ учун ҳатто нотаниш кишилар ҳам одоб билан бу даврага яқинлашди. Граф Растопчин, Валуев ва Наришкинлар атрофида катта-катта давралар ташкил топди. Растопчин русларнинг қочиб бораётган австрияликлар томонидан қандай босиб мажақлангани, улар найза ёрдами билан қочоқлар орасидан ўзларига йўл очганлари тўғрисида сўзлади.

Валуев Москва аҳолисининг Аустерлиц тўғрисидаги фикрини билиш учун Петербургдан Увоарвни юборишгани ҳақида яшириқча гапирди.

Учинчи даврада Наришкин Австрия генералларининг бетамизликларига жавобан Суворов хўроз бўлиб қичқириган Австрия ҳарбий кенгашининг мажлиси тўғрисида гапирар эди. Шу ерда турган Шиншин тегишиб, Кутузов афтидан, Суворовдан хўроз бўлиб қичқиришдек осонгина санъатни ҳам ўрганаолмапти демоқчи бўлган эди, бироқ қариялар унга хўмрайишиб, бу ерда, бугун Кутузов ҳақида бундоқ дейиш одобдан эмас, деган ишорани қилишди.

Граф Илья Андреич Ростов оёғида юмшоққина этик шошиб-пишиб ошхонадан меҳмонхонага чиқар, катта-кичик ҳамма (буларнинг ҳаммасини билар эди) билан бир хилда саломлашар, ҳар замон ўзининг хушқомат, азамат ўғлини қидириб у ёқ-бу ёққа қарап, уни кўрганида хурсанд бўлиб унга кўз қисар эди. Ёш Ростов яқин орадагина танишган ва жонажон дўст бўлиб қолган ўртоғи Долохов билан дебраза ёнида туарар эди. Кекса граф буларнинг олдига келиб Долохов билан сўрашди.

— Бизникига марҳамат қил, бизнинг азамат билан танишсан... Урушда бирга қаҳрамонлик кўрсатгансизлар... Эҳ! Василий Йгнатьевич-ку... салом, чол,— деди у олдидан ўтиб бораётган мўйсафидга, лекин ҳали ҳол-аҳвол сўраб улгурмаган эдики, бирдан ҳамма туриб қолди ва ранги ўчиб чопиб келган лакей: «Ташриф буюрдилар!» деб хабар берди.

Кўнгироқ товуши эшитилди, клуб оқсоқоллари югуриб чиқишид: уйларда ўтирган меҳмонлар худди эланган буғдойнинг чоридай бир жойга тўпланишида ва катта меҳмонхонада, залнинг эшиги олдидаги туриб қолишиди.

Олдинги эшикда бошяланг, қиличсиз Багратион намоён бўлди, у клубнинг расм-одатига кўра, шляпаси билан қиличини швейцарда қолдирган эди. У Ростов Аустерлиц жанги арафасида кечаси кўрганидек барра телпак кийиб, елкасидан тўқима тасма ўтказган эмас, балки ихчамгина янги мундир кийиб, Россия ва чет эл орденлари, чап кўкрагига Георгий юлдузи тақиб олган эди. У сочи билан бақенбардини ҳозиргина, бу ерга келиш олдидан олдирган бўлса керак, афти-ангри хунукроқ кўринар эди. Унинг чехрасидаги сипоҳлик ва мардлик ифодасига қўшилиб, юзида кулгили бир ифода ҳосил қилган нечукдир маъсумона шодлик аломати бор эди. У билан бирга келган Беклешов ва Феодор Петрович Уваровлар, унинг асосий меҳмон сифатида олдин ўтишини истаб, эшик олдида тўхташди. Багратион буларнинг кўрсатган ҳурматларидан андак шошиб қолди: эшик олдида тўхтаб қолинди, ниҳоят Багратион ҳарқалай олдинга ўтди. У иккалақўлини қаерга қўййшини билмай, қабулхонанинг паркет полидан тортиниб ва зўрға юриб борар, чунки унинг учун бундан кўра Шенграбенда Курск полки олдида юрганидек, ўқ ёмғири остида, ўнқир-чўнқир жойда юриш қулайроқ эди. Клуб оқсоқоллари уни биринчи эшик олдида қарши олиб, ҳурматли меҳмоннинг ташриф буюрганидан мамнун эканликларини биринки оғиз сўз билан арз этиб, унинг жавобини кутмасдан, худди у энди ўз ихтиёларида бўлгандай, уни қуршаб меҳмонхонага томон олиб кетишиди. Меҳмонхона эшиги олдига тўпланган клуб аъзолари ва меҳмонлар орасидан ўтишнинг сира иложи йўқ: булар тиқилишиб, худди нодир бир жониворни томоша қилгани интилгандай, бир-бирларини итаришиб, елкаларидан ошиб Багратионга қарашар эди. Бошқалардан кўра эпчилроқ бўлган граф Илья Андреич кулиб: «Йўл беринглар, топ снер йўл беринглар, йўл беринглар» дея-дея халойиқни итариб-туртиб, меҳмонларни меҳмонхонага олиб кирди ва ўрта диванга ўтқазди. Клубнинг энг мўътабар аъзолари бўлмиш казо-казолар уларни ўраб олишиди. Граф Илья Андреич яна халойиқни ёриб ўтиб меҳмонхонадан чиқди ва ҳаял ўтмай, бошқа бир оқсоқол билан бирликда каттакон бир кумуш лаган келтириб князъ Багратионга тутди. Бу лаганда қаҳрамоннинг шарифига ёзилиб босилган шеърлар бор эди. Багратион лаганини кўриб чўчиб кетди ва нима қилишини билмай, орқасига қаради. Бироқ ҳамма унинг рад қилмаслигини талаб қилгандай қараб туради. Багратион ўзини буларнинг ҳукм-

ронлиги остида сезиб, лаганни икки қўллаб олди, лаганни тутиб турган графга, бу нима қилганинг дегандай жаҳл билан қаради. Кимдир хизмат қилган бўлиб, унинг қўйидан лаганни олди (йўқса кечгача ҳам тутиб турадиган ва дастурхонга ҳам шу билан борадигандай кўринар эди) ва ичидаги шеърга унинг диққатини жалб қилди. Багратион худди «хўп, ўқийман» дегандай бўлди ва чарчаган кўзларини қофозга тикиб жиддий қиёфада, диққат билан ўқишга киришді. Шеърни ёзган кишининг ўзи олиб ўқий бошлади. Князь Багратион бошини эгиб қулоқ солар эди.

Александр замонин шонига қўш шон,
Титни доим тахтида асра, баҳт айла иқбол,
Ёвқур лашкарбоши бўл, бўлгил оққўнгил инсон
Юрт аро Рифей янглиғ, жанг аро Цесарь мисол.
Ҳаттоқи баҳти чопгаҳ ул Наполеон,
Ўзи кўрди: неларга қодир бу Багратион,
Ортиқ рус Алкидларин урнитирмоғи маҳол . . .

Бироқ у шеърни ўқиб тамом қилмасдан овози баланд баковул: «Овқат тайёр!» деди. Эшик очилди, ошхонадан полякча ашула янграб эшитилди: «Галаба наъраси янгра, қувон баҳодир рус», граф Илья Андреич ҳамон шеър ўқимоқда бўлган шоирга ҳўмрайиб қаради ва Багратионга, марҳамат, дегандай таъзим қилди. Ҳамма шеърдан кўра овқат муҳимроқ эканини билиб, ўрнидан турди ва яна Багратион ҳаммадан олдинда ошхонага қараб кетди. Багратионни биринчи ўринга, подшо билан адаш бўлган икки Александр — Наришкин билан Беклешовнинг ўртасига атайнин ўтқазиши: уч юз киши ошхонада ҳар қайсиси ўз мансаби ва мартабасига қараб, мартабаси улуғроқлари, худди сув табиий равишда пастқамликка кўпроқ оққанидек, шарафиға зиёфат берилаётган азиз меҳмонига яқинроқ ўтиришди.

Зиёфат бошланиши олдида граф Илья Андреич ўғлини князъга таништириди. Багратион уни таниб, бугун куни бўйи гапирган гапларидек бир-икки оғиз қовушмаган, келишмаган сўз айтди. Граф Илья Андреич ўғли билан Багратион гаплашаётган вақтда хурсанд бўлиб ифтихор билан ҳаммага назар ташлади.

Николай Ростов ва Денисов янги танишлари Долохов билан бир жойда, столнинг ўрта ерида ўтиришди. Буларнинг рўпарасида, князь Несвицкийнинг ёнида Пьер ўтириди.

Граф Илья Андреич бошқа оқсоқоллар билан бирга Багратионнинг рўпарасида ўтиаркан, москваликларнинг меҳмондўстлигини ўзида мужассам қилиб, князъга, олинголинг-олинг, дер эди.

Графниңг меҳнатлари зое кетмади. Унинг гўштли ва гўштсиз овқатлари жуда яхши чиқди, лекин шундоқ бўлса ҳам то меҳмондорчилик тамом бўлгунча у хотиржам ўти-ролмади. У буфетчига кўз қисар, лакейларга шивирлаб амр-фармон берар ва ўзига маълум ҳар бир овқатни келтиришини ҳаяжон билан кутар эди. Ҳаммаси жойида эди. Йиккинчи овқатда, баҳайбат стерлядни (балиқ) келтириб қўйгандан сўнг (буни кўрганида Илья Андреич хурсанд бўлганидан ва шошиб қолганидан қип-қизарип кетди) лакейлар шампан виноларини пақиллатиб очиб қуя бошлишди. Ҳаммага манзур бўлган балиқдан сўнг, граф Илья Андреич бошқа оқсоқоллар билан бир кўз уриштириб олди, «Қадақ кўтаришлар кўп бўлади, бошлиш керак» деб шивирладида, қўлига қадаҳни олиб ўрнидан турди. Ҳамма унинг оғзига қараб жим қолди.

— Шаҳаншоҳимизнинг саломатликлари учун! — деб қичқирди ва шу онда хурсандлик ва завқдан унинг эзгу кўзларига ёш келди. Шу пайт «Ғалаба наъраси янгра» машқи чалинди. Ҳамма ўрнидан туриб, ура! деб қичқирди. Багратион ҳам Шенграбен жанг майдонида қичқирганидек, ура! деб қичқирди. Ёш Ростовнинг қувноқ овози учюз кишининг овози ичидан алоҳида эшитилиб турар эди. У йиғламсираган овоз билан «Шаҳаншоҳининг соғлиқлари учун, ура!» деб қичқирди ва қадаҳни бир кўтаришда ичиб ерга ташлади. Бошқа кўп кишилар ҳам шундай қилишди. «Ура-ура» узоқ давом этди. «Ура» овозлари тингандан сўнг лакейлар қадаҳларнинг синифини йиғиб олишди-да, ҳамма ўзининг шовқин-сурон кўтарганига кулиб, ўзаро гаплашиб ўтиришди. Граф Илья Андреич яна ўрнидан турди, олдида, товоқча ёнида турган хатчага кўз ташлади ва сўнгги кампаниямизнинг қаҳрамони князъ Петр Иванович Багратион шарафига қадақ кўтарди ва унинг кўк кўзларига яна ёш келди. Уч юз овоз тагин «ура!» деб қичқирди ва музика ўрнида хонандалар Павел Иванович Кутузов ёзган канта-тани баравар кўтаришди.

Русларнинг йўлида писандмас ғовлар,
Жасорат келтиргай шарафлар-шонлар,
Хасдек пойимизда хор бўлур ёвлар,
Чунки бор бизларда Багратионлар-в.ҳ.

Хонада қантагани тамом қилғандан кеини яна янги-дан-янги қадаҳлар кўтарилди ва ҳар бир қадаҳ кўтаришда граф Илья Андреичнинг кўпроқ ўпкаси тўлар, ҳар қадаҳ кўтаришда яна кўпроқ қадаҳ синдирилар, қаттиқроқ қич-қиршар эди. Беклешов, Наришкин, Уваров, Долгоруков, Апраксин, Валуевларнинг соғлиги учун, оқсоқолларнинг соғлиги учун, зиёфат берганнинг соғлиги учун, ҳамма клуб аъзоларининг соғлиги учун, клубнинг барча меҳмонлари соғлиги учун ичилди, ниҳоят, бу зиёфатни ташкил қилган граф Илья Андреичнинг соғлиги учун яна алоҳида қадаҳ кўтарилди. Шунда граф чўнтағидан рўмолчасини олиб юзини беркитди ўйғлаб юборди.

IV

Пьер Долохов билан Николай Ростовнинг қаршисида ўтирад эди. У ютоққандай кўп ер, одатдагича кўп ичар эди. Бироқ уни унча яхши билмаган кишилар, бугун унда нечукдир катта бир ўзгариш бўлганини кўришиди. У бутун зиёфат давомида оғиз очмади, кўзини қисиб ва афтини буриштириб атрофга назар ташлар ёки паришон ҳол қиёфада, бир нуқтага кўз тикиб, бармоғи билан беихтиёр қаншарини ишқар эди. У маъюс ва шумшайган эди. У худди атрофида бўлаётган ишларни кўрмайтган ва гапларни эшитмайтгандай, нечукдир оғир ва ҳал бўлмаган бир нарса тўғрисида ўйлаётгандай кўринар эди.

Бу ҳал бўлмаган ва уни қийнаётган масала, Москвада княжнанинг «Долохов хотинингга яқин муносабатда», деган мазмунда қилган кинояси ва бугун эргалаб олган имзосиз хати эди; бу хатда, имзосиз хатларга хос хунук ҳазил йўсинада, кўзойнак билан яхши кўрмайсан, хотининг билан Долохов ўртасидаги муносабатни фақат сен билмайсан, холос дейилган эди. Пьер княжнанинг киносига ҳам, бу хатда ёзилган гапларга ҳам қатъиян ишонч-маса-да, бироқ рўпарасида ўтирган Долоховга қарashi унинг учун ниҳоятда оғир эди. Ҳар сафар Долоховнинг чиройли ва беибо кўзларига бекосдан кўзи тушар экан, Пьер юраги орзиқиб, дарров юзини ўгирад эди. У хотинининг бутун ўтмишини ва унинг Долохов билан бўлган муносабатини беихтиёр эслаб, бу имзосиз хатда ёзилган гапларнинг ҳақиқат бўлиши мумкин, агарда бу гаплар бошқа хотин тўғрисида бўлган тақдирда ўзи ишонгандилигига кўзи етиб турад эди. Пьер беихтиёр, жангдан сўнг яна офицерлик

унвони қайтиб берилгандан кейин Долохов Петербургга қайтиб, ункига келганини эслади. Долохов бир вақтлар фисқ-фужурда Пьернинг ҳамнишин дўсти бўлганидан фойдаланиб, тўғри унинг уйига келувди, Пьер эса унга жой ва қарзга пул берган эди. Пьер Долохов уларнинг уйидаги турганига Элен ўз норозилигини табассум билан билдирганини, Долохов унинг хотинининг ҳусн-жамолини ҳеч ибо қilmай мақтаганини ва Москвага келгунларича булардан ажрамаганини хотирлади.

«Тўғри, Долохов жуда чиройли йигит,— дер эди Пьер ичида,— мен уни биламан. У мени бадном ва қалака қилишга жуда орзуманд, чунки мен уни деб у ёқ-бу ёққа юргурганман, уни рӯёбга чиқарганман, ёрдам берганман да. Агар шу ҳақиқат бўлса, бу қилмиши унинг хиёнатига ўз наздида қандай маъно беришини биламан, тушунаман. Ҳа, агар шу гап рост бўлса, лекин мен бунга ишонмайман, ишонишга ҳаққим ҳам йўқ, ишонолмайман». У Долоховнинг шафқатсиз бўлган пайтларидағи, чунончи миршабни айиқнинг орқасига боғлаб, ариққа ташлаган, ёки ҳеч сабабсиз бирорни дуэлга чақирганда ёки аравакашнинг отини тўппонча билан отиб ўлдириган вақтларидағи юз ифодасини эслади. Долохов унга қараган пайтларда кўпинча юзида шундай ифода бўлар эди. «Ҳа, бу безори одам, дер эди Пьер ичида, одам ўлдириш унинг учун ҳеч нарса эмас, мендан ҳамма қўрқади деб ўйласа керак, эҳтимол, шундан лаззат ҳам топса. Мени ҳам қўрқали деб ўйласа керак Ҳақиқатан ҳам мен ундан қўрқаман». Пьер шуларни ўйлар экан, яна юраги аллақандай бўлиб орзиқиб кетди. Долохов, Денисов ва Ростовлар унинг қаршисида ўтиришар, ҳаммаси ҳам жуда хурсанддай кўринар эди. Ростов ўзининг бири ботир гусар, иккинчиси машҳур безори ва санқи бўлмиш ўртоқлари билан хушчақчақ гаплашиб ўтирап ва бугунги зиёфатда паришенхотир ва ўйчанлиги, ҳамда йўғон гавдаси билан ҳаммани ҳайратда қолдириб ўтирган Пьерга ҳар замон қараб қўяр эди. Ростов Пьерга ёмон назар билан қаарди, биринчидан: бу гусар йигиттга Пьер жўн бир бой, чиройли хотиннинг эри, умуман хотинчалиш бир одам кўринган бўлса, иккинчидан, Пьер паришенхотирлиги ва ўз ўй-хаёли билан кайфияти бир тарзи бўлгани учун Ростовни танимай, унинг саломатлигига қадақ кўтарганда, Пьер ўй-хаёл билан бўлиб, ўрнидан турмади ва қадаҳни олмади.

Ростов ҳаяжон ва ғазаб билан унга қааркан:

— Ҳой! Эшитмаётибсизми, шаҳаншоҳимиз саломатликларига кўтараюпмиз! — деб бақирди. Пьер уф тортиб, итоаткорона ўрнидан турди, қадаҳини кўтарди ва ҳамма ўтиргандан кейин Ростовга қараб мулойим табассум билан:

— Мен сизни танимабман,— деди. Бироқ Ростов урагу билан банд бўлгани учун унга эътибор қилмади.

— Ҳа, ошиначиликни бас қилдингми,— деди Долохов Ростовга.

— Қўй шу аҳмоқни,— деди Ростов.

— Гўзал хонимларнинг эрларига хушомад қилиш керак,— деди Денисов.

Пьер булар нима деяётганликларини эшитмаса ҳам ўзи тўғрисида гапираётганликларини билиб турар эди. У қизариб юзини тескари ўгириди.

— Энди гўзал хонимларнинг саломатликлари учун ичайлик,— деди Долохов ва жиддий қиёфада бўлса ҳам, лекин хиёл табассум қилиб Пьерга қараб:

— Гўзал хонимлар ва уларнинг жазманлари саломатлигига, Петруша,— деди.

Пьер Долоховга қарамасдан ва унинг сўзига жавоб ҳам бермасдан ерга қараб қадаҳини ичди. Кутузов кантатасини улашиб юрган лакей азиз меҳмонлар қаторида Пьернинг ҳам олдига бир варақ қофоз қўйди. У қофозни олмоқчи бўлган эди, бироқ Долохов энгашиб унинг қўлидан тортиб олдию ўқий бошлади. Пьер ғазаб билан Долоховга қаради, бутун зиёфат давомида унинг юрагини ғаш қилаётган алланечук хунук ва даҳшатли нарса юзага чиқди. У йўғон гавасини стол устида энгаштириб:

— Қўйинг жойига! — деб қичқирди.

Бу қичқириқни эшитиб ва кимга қичқирилаётганини кўриб Несвицкий билан унинг ўнг томонида ўтирган киши чўчиб кетди ва шошиб Безуховга мурожаат қилишди.

— Бас, бас, сизга нима бўлди? — деб шивирлади.

Долохов шўх, қувноқ ва беибо кўзлари билан, худди «Мана бу менга маъқул» дегандай табассум қилиб, Пьерга қаради.

— Қўймайман,— деди Долохов барава.

Ранги оқариб, лаблари пир-лираб учайдиган Пьер қофозни унинг қўлидан юлқиб олди.

— Сиз... сиз абллаҳ!.. мен сизни дуэлга чақираман,— деди Пьер ва курсини суриб ўрнидан турди. Пьер шу ишни қилган ва шу сўзни айтган пайтида шу кечаю-кундуз ўзини қийнаётган масала — хотинининг гуноҳкорлиги мутлақо

тўғри эканлигини сезди. Шу дамда хотини кўзига беҳад ёмон кўринди ва у билан узил-кесил ажралгандай эди, Денисовнинг шунча бу ишга аралашма дейишига қарамасдан Ростов Долоховга секундант бўлишга кўнди ва зиёфатдан кейин Безуховнинг секундантни бўлган Несвицкий билан дуэлнинг шарт-шароити тўғрисида маслаҳат қилишиди. Пьер уйнга кетди, Ростов, Долохов ва Денисовлар эса ярим кечагача клубда лўлилар ва ҳофизларнинг ашуалалирини эшлитиб ўтиришди.

Долохов клубнинг зинасида Ростов билан хайрлашар экан:

— Эртагача хайр, Сокольникида кўришамиз,— деди.
— Тетикмисан? — деб сўради Ростов.

Долохов тўхтади.

— Шошма, мен сенга дуэлнинг бутун сирини икки оғиз гап билан айтиб берай. Агар сен дуэль олдидан васиятнома ва ота-онангга юракни эзадиган хатлар ёзадиган ва ўлиш имумкин деб ўйлайдиган бўлсанг, аҳмоқсан ва ўлдим деявер: сен дуэлга уни ўлдираман, мумкин қадар тезроқ ва албатта ўлдираман деган ният билан борсанг, ищинг ўнгидан келади. Ҳамشاҳримиз костромалик айиқ овчиси: «Айиқдан-ку қўрқасан киши, лекин айиқни кўрдингми, қўрқувдан асар қолмайди, ишқилиб қочиб кетмасин деб қоласан» дер эди. Мен ҳам мана шундай дейман. A demain, mon cher!¹...

Эртасига эрталаб, соат саккизда Пьер секундантни Несвицкий билан Сокольники ўрмонига келганида Долохов, Денисов ва Ростовлар аллақачон келиб ўтиришган экан. Пьер, худди ҳозир бўладиган ишга сира алоқаси бўлмаган, аллақандай бир мулоҳаза билан банд бўлган кишига ўхшар эди. Кечаси ухламаган бўлса керак, озиб қолган юзи сарғайиб кетган эди. У атрофга паришонҳол назар ташладио, худди офтобдан кўзи қамашгандай, афтини буриштириди. Унинг бутун фикру ёди икки мулоҳаза билан банд эди: уйқусиз ўтказилган кечадан кейин хотинининг гуноҳкорлигига заррача шубҳаси қолмаганлигию, ўзи учун бегона бўлган бир одамнийт номусини сақлашга ҳеч қандай эҳтиёжи бўлмаган Долоховнинг begunoҳ эканлиги. «Унинг ўрнида бўлсан, эҳтимол, мен ҳам шундай қиласар эдим, деди ичида Пьер, балки албатта шундай қиласар эдим; бу дуэль, бу одам ўлдиришнинг нима кераги бор? Ё мен уни ўлди-

¹Эртагача хайр, азизим.

раман ёки унинг ўқи бошингами, тирсагимгами, тиззэмгами тегади. Бу ердан кетиш, қочиш, бирон жойга кўмилиб ётиш керак» деган фикрлар унинг бошига келар эди. Бироқ бошига шундай фикрлар келган пайтда, у кўрган кишини эҳтиром қилишга мажбур этадиган жуда осойишта ва паришонҳол бир қиёфада: «Қани, бўлдими?» деб сўради.

Ҳамма нарса тахт бўлиб, чегарани белгилаш учун қорга қилич санчилиб, тўппончалар ўқлангандан кейин Несвицкий Пъернинг олдига келди.

— Агар мен шу пайтда, шу жуда муҳим пайтда сизга бир ҳақиқатни айтмасем, граф,— деди босинқи товуш билди,— ўз вазифамни адо этмаган ва мени секундант қилиб кўрсатган ишонч ва иззат-ҳурматингизга муносиб иш тутмаган бўлар эдим. Менимча, дуэль қилишга етарли асос йўқ ва шу иш учун қон тўкишга арзимайди... Айб сиздан ўтувди, ўзингиз тезлик қилувдингиз...

— Ҳа, жуда хунук иш бўлди...— деди Пъер.

— Ижозат беринг бўлмаса, сизнинг пушаймон бўлганингизни уларга етказай, аминманки, душманларимиз ҳам сизниг узрингизни қабул этишади,— деди Несвицкий (дуэль қатнашчилари ва умуман шунга ўхшаш дуэлларга иштирок қиладиган бошқа мишилар сингари Несвицкий ҳам бу ишниг оқибати дарҳақиат дуэлга бориб этишига ишонмас эди).— Ўзингиз биласизки, граф, ишни хароб қилгандан кўра, хатони эътироф қилиш олижаноблироқдир. Ҳеч ким ҳеч кимга озор бергани йўқ. Ижозат беринг, мен гаплашай...

— Йўқ, нимани гаплашасиз! — деди Пъер,— барибир... қани, бўлдими? — деди у яна— қаерда туриб қаёққа отишмни айтиб берсангиз бас,— деди гайри табиий бир жилмайиб. У тўппончани олди-да, шу чоққача қўлига тўппонча ушламагани учун қандай отиш кераклигини сўрай бошлади.— Ҳа, бундоқ эди денг, билар эдим-ку эсимдан чиқипти,— деди умрида қўлига тўппонча ушламаганини яширишга тиришиб.

Долохов ҳам уларни яратиришга уриниб кўрган Денисовга:

— Йўқ, ҳеч қандай узр-пузури йўқ! — деди-да, белгиланган жойга келди.

Дуэль чана турган катта йўлдан саксон қадам нарида, кун исиб, қори эрий бошлаган кичикроқ қарагай ўрмоннинг яланглигига бўлиши керак эди. Душманлар ялангликнинг икки четидан бир-биридан қирқ қадамча узоқда турар эди.

Секундантлар салмоқли қадам ташлаб ўзлари турган жойдан Несвицкий билан Денисовнинг қиличлари санчиб қўйилган жойгача эриб турган қордан йўл очиб боришиди. Қиличлар бир-биридан ўн қадам узоққа, қорга санчилган бўлиб, чегарани белгилаб турар эди. Ҳаво ҳамон илиқ ва туман, қирқ қадам наридаги нарсани кўриб бўлмас эди. Ҳамма нарса тайёр бўлса ҳамки, дуэлни уч дақиқача бошламай турдилар. Ҳеч ким чурқ этмас эди.

V

— Қани, бошлайлик бўлмаса! — деди Долохов.

— Майли,— деди Пьер ҳамон кулимсираб.

Ҳаммани даҳшат босди. Ҳазил-ҳазил билан бошланад қолган бу ишнинг олдини олиш энди сира мумкин эмаслиги, бу иш кишиларнинг ихтиёридан ташқари ўз йўлича кетаётганлиги ва ниҳоятига етиши кераклиги маълум бўлиб турар эди. Денисов ҳаммадан олдин чегарага келиб:

— Модомики душманлар ярашишдан бош тортдилар, энди бошласак ҳам бўлар: тўппончаларни олиб, уч деб команда берилгандан кейин ҳар ким ўз жойига бориб турсин,— деди.

— Бир... Икки! Уч! — деб қичқирди Денисов ва ўзи четга чиқиб турди. Икки рақиб секундантлари очган йўлдан туман ичидаги тобора бир-бирини яққолроқ кўриб, яқинлаша бошлади. Чегарага етгандан кейин ким истаса ўқ узиши мумкин эди. Долохов тўппончасини кўтартмасдан, рақибига чақнаб турган шўх кўк кўзларини тикиб, астасекин қадам ташлаб бормоқда эди. Унинг лаби, одатдагича, кулемсираб турганга ўхшар эди.

Уч деб команда берилгандан кейин Пьер очилган йўлдан четга, босилмаган қорга чиқиб, тез-тез қадам ташлаб олға борди. У мабодо шу тўппонча билан ўзимни отиб қўймайин, деб қўрқиб кетган эди шекилли, тўппонча тутган ўнг қўлини олдинга чўзди. У чап қўли билан ўнг қўлини сал тутгиси келар, лекин қоидага мувофиқ бундай қилиш мумкин эмаслигини билгани учун чап қўлини орқага қилишга зўр берар эди. Олти қадамча юрганидан кейин йўлкадан қорга чиқиб қолиб, оёқ остига қаради, кейин яна ялт этиб Долоховга боқдию ўргатганларича тепкини босиб ўқ узди. Тўппончадан бунчалик қаттиқ овоз чиқиншини кутмаган Пьер чўчиб тушди ва бу қилган иши ўзига таъсир қилди-да, илжайиб тўхтади. Туман билан қўшилиб

13

қуюқлашиб кетган тутунда у бир лаҳза ҳеч нарсани қўролмади: бироқ у кутган ўқ овози чиқмади. Фақат Долоховнинг шошқин қадам товушигина эшитилди ва тутун бир оз тарқалгандан кейин унинг гавдаси кўринди. У бир қўли билан чап биқинини ушлаб, иккинчи қўлида тўўпончани осилтириб тураг эди. Унинг ранги-қути ўчган эди. Ростов чопиб унинг олдига келдию бир нима деди:

— Йў... йўқ... — деди Долохов тишини-тишига қўйиб, — йўқ, иш тамом бўлгани йўқ, отаман, — у қилич санчилган жойгача аранг юриб бордию қорга йиқилди. Унинг чап қўли қонга беланган эди, у қонни кийимиға артдию шу қўлига суюнди. Ранги бўзарган, афти буришган ва юзи титрар эди.

— Марҳамат,— деди Долохов аранг. Пъер ўзини йиғидан зўрға тутиб Долохов томонга қараб чопди ва чегарарадан ўтди деганда Долохов:—жойингизга боринг!— деб қичқирди! — Пъер унинг нима демоқчи эканини тушуниб, ерга санчиб қўйилган қиличи олдида тўхтади. Буларнинг ораси ўн қадамгина эди. Долохов бошини ерга қўйиб, жон жаҳди билан қорни тишлади, сўнгра яна бошини кўтариб ўзини ўнглади, ўрнашиброқ ўтириш учун оёғини йиғди. У совуқ қорни шимиб ютар эди, лаблари пирпираб учаётган бўлса ҳам ҳамон табассум қилас, зўр берганидан кўзлари ёнар эди. У тўўпончани ўқталиб Пъерни нишонга ола бошлади.

— Ёнбош туринг, тўўпонча билан тўсинг,— деди Несвицкий. Ҳатто Денисов ҳам сабри чидолмай душманига:

— Тўсинг тўўпонча билан! — деб бақирди.

Пъер афсуслангани ва пушаймон бўлганини кўрсатаётган ёввош табассум билан, қўл ва оёғи бўшашгани ҳолда Долоховнинг қаршисида, кенг кўкрагини тутиб, унга маъюсона қараб тураг эди. Денисов, Ростов ва Несвицкий-лар кўзларини қисишиди. Тўўпончанинг гумбирлаши билан бирга Долоховнинг жон-жаҳди билан:

— Тегмади! — деб қичқирган товуши эшитилди ва Долохов бўшашиб қорга мукка тушди. Пъер иккала қўли билан бошини ушлаб, ўрмонга қараб, қор кечиб бораркан, афтини буриштириб:

— Бемазагарчилик!.. Бемазагарчилик! Бирорни ўлдириш... Ёлғон... — дер эди. Несвицкий уни тўхтатиб, уйига олиб кетди.

Ростов билан Денисов эса ўқ еган Долоховни олиб кетишиди.

Долохов ўртоқларининг саволларига жавоб бермай, кўзларини юмиб индамай чанада ётар эди: бироқ Москвага кирилгандан кейин бирдан ўзига келди-да, бошини зўрга кўтариб, ёнида ўтирган Ростовнинг қўлини ушлади. Унинг буткул ўзгариб кетган ва тўсатдан хурсандлик акс этган юзини кўриб Ростов ҳайратда қолди.

— Хўш, аҳволинг қалай? — деди Ростов.

— Маза йўқ! Лекин гап бунда эмас! Дўстим,— деди Долохов энтикиб,— қаердамиз? Биламан, Москвадамиз. Ўзимга-ку майлию унга қийин бўлади... Буни кўтаролмайди, кўтаролмайди...

— Кимга? — деб сўради Ростов.

— Онам. Менинг онам, менинг малагим, менинг бор-йўғим онам,— деди Долохов ва Ростовнинг қўлини қаттиқ қисиб йиглаб юборди.

У ўзини бир оз тутиб олгандан кейин, онаси билан бирга туришини, агар онаси шу аҳволда кўрса юраги ёрилиб кетишини уқдириди ва олдинроқ бориб, воқеани онасига ётиғи билан айтишини сўраб Ростовга ялинди.

Ростов унинг бу топширигини бажаргани олдинроқ кетди ва шу бевош ва шаллоқи Долохов Москвада қари онаси ва букир синглиси билан бирга туришини, энг суюкли фарзанд ва энг меҳрибон aka эканини билиб ҳайрон колди.

VI

Пьер сўнгги вақтларда хотини билан камдан-кам юзмайоз келадиган бўлди. Петербургдаги уйларида ҳам, Москвадаги уйларида ҳам, ҳамиша меҳмон тўла бўлар эди. Пьер дуэлнинг эртаси, кечқурун ётоқча кирмай, отаси граф Безухов, ўлган ўша катта кабинетда ётди. (У кўпинча шу ерда қолар эди).

У бўлиб ўтган ҳодисаларни бир оз унутиш учун диванга чўзилиб ухламоқчи бўлди, бироқ ухлай олмади. Тўсатдан унинг қалбида бениҳоят ҳислар, ўй-хаёллар, хотиротлар шу қадар мавж урдики, ухлаш у ёқда турсин, ҳатто бир жойда ўтираолмади ва ўрнидан туриб у ёқдан-бу ёқча юра бошлади. Гоҳ унинг кўз олдига тўйдан кейин дастлабки кунларда елкаларини очиб, ҳорғин эҳтиросли кўзларини хумор қилиб юрган хотини келар ва шу ондаёқ унинг ёнида Долоховнинг чиройли сурбет ва зиёфат кундагидек бенбо ва истеҳзоли юзи, гоҳ шу Долоховнинг дуэлдан кейин ранги-

кути ўчиб, қалтираб муккаси билан қорга йиқилгани келар эди.

«Нима бўлади? — дер эди Пьер ўзига-ўзи.— Мен ўйнашни, хотинимнинг ўйнашини ўлдирдим. Ҳа, шундай қилдим. Нима учун? Мен нима бўлиб шу даражага етдим?» «Ўшанга ўйланганинг учун» деб жавоб берарди ички бир товуш.

«Хўп, менинг гуноҳим нима?» деб сўради ўзи-ўзидан.— «Гуноҳинг шуки, уни яхши кўрмасдан олдинг ва шу билан ҳам ўзингни, ҳам уни алдадинг! Унинг кўз олдида князъ Василийнинг уйида, кечки овқатдан кейин, ҳеч қачон ўзидан чиқмайдиган гапни, яъни: «Je vous aîte»¹ деган гапни айтган дақиқалари гавдаланди. «Ҳамма бало мана шундан чиқди. Мен ўшанда ҳам буни сезган эдим, шундай қилмаслигим кераклигини ўшанда ҳам сезган эдим. Ҳудди шундай бўлиб чиқди». У никоҳдан кейин ўтган «ширин-шакар» бир ойни эслаб қизариб кетди. Тўйдан кейин бир куни кундузи соат ўн бирларда шоҳи авра тўн кийиб ётогидан чиқиб кабинетига кирганида у ерда бош саркорни кўргани, саркор эҳтиром билан таъзим қилиб, унинг юзига ва авра тўшига қараб, ҳудди ўз хўжасининг баҳтига хурсандлик изҳор қилгандай кулимсираганини эсласа, жуда-жуда алами келар ва хижолат бўлар эди.

«Шундай хотиним бор деб қанча ифтихор қилганман-а, унинг улуғвор ҳусн-жамоли, киборларга хос рафтори билан қанчалик фахрланганман-а,— дер эди ўз-ўзига,— хотиним ва бутун Петербургни қабул қилган ўша ҳовлим билан фахрланганман-а, унинг покдомонлиги ва гўзаллиги билан фахрланганман-а! Ҳали шу билан фахрланган экайман-да?! Мен у вақтда хотинимни яхши билмайман деб ўйлар эдим. Унинг хулқ-атвори тўғрисида ўйлаб, кўпинча айб ўзимда, мен хотинимни яхши билмайман, унинг ҳар доим оғирлигини, нафси қонган бўлишини, ҳеч қандай эҳтирос ба ҳоҳиши бўлмаганлигини тушунмайман деб ўйлар эдим, маълум бўладики, бунинг ҳамма сири унинг бузуқлигига экан» — Пьер ўз-ўзига шу даҳшатли сўзни айтдию, унга ҳамма нарса ойнадай равшан бўлди қолди.

«Анатоль ундан пул қарз сўрагани келганида, унинг очиқ елкаларидан ўпган эди. У Анатольга пул бермовдию, лекин елкасидан ўпич берувди. Отаси ҳазиллашиб, унинг рашикини қўзғатганда, у бепарво табассум қилиб, тентак эмасманки рашик қилсан: билганини қилсин, деган эди

¹ Мен сизни яхши кўраман.

менинг тўғримда. Мен бир куни ундан, ҳомиладор бўй-мадингмикин, деб сўраган эдим. Шунда у таҳқиromуз илжайиб, «Туғиб ғосимни ебманми, сендан бола бўлмайди ҳам» деб жавоб берган эди.

У хотинининг олимақом аристократлар доирасида тарбияланганига қарамай, дағаллигини, фикрларини бенбо ва ифодаларини беварда айтишини эслади. «Мен унақа аҳмоқ эмасман... ўзинг кўрчи... allez vous ргойтепег»¹ дер эди. Хотинининг ёш-қари ва эркак-аёл ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилганини кўриб Пьер, мен нима учун уни яхши кўрмайман, деб ўзига савол берар ва «Тўғри, мен уни ҳеч қачон яхши кўрган эмасман», деб яна ўзига жавоб берар эди. «Мен унинг бузуқ хотин эканлигини билар эдим, лекин бунга икрор бўлишга журъат қилаолмасдим» дер эди Пьер яна ўзига-ўзи.

«Мана энди Долохов қорда ўтириб, зўрма-зўраки кулиб, эҳтимолки, менинг бу афсус ва надоматларимга алланечук сохта мардлик билан жавоб бериб, ўлаётгандир!»

Пьер зоҳиран иродаси суст кўринса ҳам, лекин ғамига ғамгузор изламайдиган кишилар тоифасидан эди. У ўз ғамини ёлғиз ўзи ютар эди.

«Ҳамма, ҳамма айб хотимнинг ўзида,— дер эди у ўзича — лекин бундан нима фойда? Нега мен унга элакищдим? Нега мен ёлғондан ҳам ёмонроқ, бўлмағур гапни — «Je vous aime»² деган гапни айтдим. Айб ўзимда, ўзим кўтаришим керак... Нимани? Маломат ва бахтсизлик юкиними? Эй, ҳаммаси беҳуда гаплар...— деди ўзига — маломат ҳам, номус ҳам, ҳаммаси бир нав гап, ҳеч қайсининг менга алоқаси йўқ».

«Людовик XVI ни беномус ва жинояткор деб ўлдиришибди (шу фикр Пьернинг бошига келди), унинг учун ўзларини қурбон қилиб, минг азоб-уқубат ичидагалок бўлган ва Людовик XVIни азиз авлиёлар қаторида кўрган кишилардек, уни ўлдирган кишилар ҳам ўз нуқтаи назарларидан ҳақли эдилар. Сўнгра, Робеспьерни золим деб ўлдиришибди. Ким ҳақу, ким ноҳақ? Ҳеч ким. Модомики тирик экансан, яшай бер: мен ҳам бундан бир соат бурун ўлишим мумкин бўлганидай, эртага ўларсан кетарсан. Абадиятга нисбатан бир лаҳзагина умринг қолганда шунга шунчалик азоб-

¹ Йўқол.

² Мен сизни яхши кўраман.

уқубат чекиб ўтиришга арзийдими?» Лекин у мана шу хилдаги мулоҳазалар орқасида тасалли топганида бирдан кўзига хотини, унинг ўзининг ғайри самимий муҳаббатини жўшқироқ изҳор қилган дақиқалари кўриндию юраги тарс ёрилиб кеттудай бўлди: яна ўрнидан туриб, юришга, қўлига тушган нарсани йиртишга, синдиришга мажбур бўлди. «Нега ҳам мен унга Je vous aime дедим экан» дер эди ҳамон ўзига. Шу саволни неча мартараб тақрорлаганидан кейин унинг ёдига Мольернинг: mais que diable allait il faire dans cette galère?¹ дегани тушди ва ўз ҳолига ўзи кулди.

Пьер кечаси камердинерни чақириб, Петербургга жўнагани йўл ҳозирлиги кўришни буюрди. Энди хотини билан қандай гаплашишни у сира кўз олдига келтира олмас эди. У эртага, кетиш олдидан, хотинига узил-кесил ажралиш нияти борлигини айтиб, хат қолдирмоқчи бўлди.

Эрталаб камердинер кабинетига кофе олиб кирганида Пьер қўлида очиқ китоб, диванда ухлаб ётар эди.

У уйғондию кўзини очиб, қаерда эканлигини дарров билолмай, хийла вақтгача қўрқув ичидаги атрофга қараб ўтириди.

— Жанблари уйдамилар, шуни билиб келгин дедилар, графиня,— деди камердинер.

Бирор Пьер ҳали бир нима дейишга улгурмаган эдики, графиня зардўзи оқ атлас халат кийиб, икки ўрим узун сочини чиройли бошига икки айлантириб ўраб, осойишта ва улуғворлик билан кабинетга кирди: унинг дарғазаблиги оппоқ ва дўнгроқ пешонасидаги ажинидангина билиниб турар эди. У ўзига хос вазминлик билан камердинер олдидага гап очмади. У дуэлни эшитган ва шу тўғрида гаплашмоқчи бўлиб кирган эди. У камердинер кофени қўйиб чиқиб кеттунича маҳтал бўлиб турди. Пьер қўзойнаги орқали унга қўрқибгина назар ташлади ва итлар қуршаб олганда қулоқларини чимириб, душманлари кўз олдида тик ётаберган қуёндек, китоб ўқишини давом эттирмоқчи бўлди, бироқ бу бўлмаган гап ва мумкин эмаслигини фаҳмлаб, хотинига яна қўрқибгина қаради. Хотини ўтирмади ва камердинернинг чиқиб кетишини кутиб, эрига таҳқиромуз табассум билан қараб турди.

— Бу нимаси эди тағин? Нима қилдингиз, мен сиздан сўраётубман? — деди хотини жеркиб.

¹ Қайси гўрдан ҳам бу галерага келиб қолди.

— Менми? Нима қилибман?

— Баҳодирни қаранглару! Қани айтинг-чи, бу қанақа дуэль эди? Бу билан нимани исбот қилмоқчи бўлдингиз? Нимани? Мен сиздан сўраётибман? — Пьер унга томон секин ўғирилди, оғзини очдио лекин жавоб беролмади.

— Сиз айтмасангиз, ўзим айтиб берай... — деди Элен. — Сиз одамлар нима деса ишонаверасиз. Сизга одамлар... — Элен кулиб юборди. — Одамлар Долохов хотинингга ўйнаш дейишган, — деди Элен французчалаб беибо «ўйнаш» сўзини оддий сўзлар каби рўйи-рост айтиб, — шунга ишонгансиз! Хўш, шу билан нимани исбот қилдингиз? Шу дуэль билан нимани исбот қилдингиз? Шусиз ҳам аҳмоқлигинизни, ҳамма билар эди! Бунинг оқибати нима бўлади? Бунинг оқибати шу бўладики, мен бутун Москвага калака бўламан, сизни эса, маст бўлиб бегуноҳ бир кишини бекордан-бекорга рашик қилиб, дуэлга чақирипти дейди. — Элен борган сайин авж олиб, қаттиқроқ гапира бошлиди. — Ҳолбуки бу одам ҳар жиҳатдан сиздан юқори туради...

Пьер афтини буриштириб, хотинига ҳам қарамай:

— Ҳим... Ҳим... — деб қимиirlамай ўтираверди.

— Нега энди сиз ўшанинг менга ўйнашлигига ишондингиз?... Нега? Унинг суҳбатини яхши кўрганим учунми? Ахир сиз ақллироқ ва дилкашроқ бўлганингизда унинг суҳбатидан сизнинг суҳбатингизни афзалроқ кўрар эдим.

— Бас қилинг, менга гапирманг... Худо ҳақи, — деди Пьер хириллаб.

— Нега гапирмас эканман? Гапираман, барадла айтамки, сиздай эри бўлган хотинлар камдан-ками ўйнаш ортдирмайди, лекин мен бу ишни қилмадим, — деди Элен. Пьер нимадир демоқчи бўлиб унга ғалати бир кўз ташладио ҳотини бу қаращдан ҳеч нарса англамади), яна ётди. У шу дамда жисмоний азоб чекар эди: кўкраги қисилиб, нафас ололмай қолди. Бу азобдан қутулиш учун нимадир қилиш кераклигини билар, лекин бу иш ниҳоятда мудҳиш эди.

— Яхиси, ажрашайлик, — деди у нафаси тиқилиб.

— Ҳўп, мол-дунё беринг, ажрашамиз... — деди Элен. — Зап гап билан қўрқитмоқчи бўлибсизу!

Пьер дивандан иргиб турдио гандираклаб унга томон отилди.

— Ўлдираман! — деб бақирди ва столдаги мармар тахтани олиб, беихтиёр бир қадам ташладио, тахта билан урмоқчи бўлди.

Эленинг ранги-қути ўчди, чинқириб ўзини орқагаташлади. Шу пайт Пьер отасига тортди. Фазабдан унинг кўзига ҳеч нарса кўринмас эди. У мармар тахтани ерга уриб синдириди, кўлини палахса қилиб хотинига яқинлашаркан: «Йўқол!!» деб шу қадар қаттиқ бақирдники, бутун ҳовлидагилар бу товушни эшитиб қўрқиб кетинди. Агар шу топда Элен қочиб чиқиб кетмаганда, худо билади, Пьер нималар қилмасди.

Бир ҳафтадан кейин Пьер бутун бойлигининг ярмидан кўпи бўлган великорусдаги ҳамма мулкини хотинига валиқа қилиб бериб, ўзи якка Петербургга жўнаб кетди.

VII

Аустерлиц жанг ва князъ Андрейнинг ҳалок бўлганилиги ҳақида Лисие Горига хабар келганига иккى ой бўлди, лекин элчихоналар орқали кўп хатлар юборилганлиги ва шунчалик қидирилишига қарамай, князъ Андрейнинг жасади ҳам топилмади, асир тушганлиги ҳам маълум бўлмади. Унинг оиласини ҳаммадан ҳам кўра, ўша ердаги одамлар уни жанг майдонидан олиб кетган ва эҳтимолки бегона одамлар орасида ё куидан-кун тузалиб ёки ўзининг аҳволи тўғрисида хат ёзгани ҳам дармони бўлмай, ўлим тўшагида ётипти, деган фикру хаёл қўйинар эди. Кекса князъ Аустерлиц воқеасини дастлаб газеталардан билди, газеталар бу жанг ҳақида, одатдагича, жуда қисқа ва дудмал қилиб, рус қўшинлари ажойиб жангдан кейин чекинишлари лозим бўлди ва жуда тартиб билан чекиндилар, деб кўя қолган эди. Бу расмий ахборотдан кекса князъ қўшинларимиз тор-мор бўлганини англади. Газета хабаридан кейин бир ҳафта ўтиб, кекса князъ Аустерлиц жангни ҳақида Кутузовдан хат олди. Кутузов бу хатда қари князъ ўғлининг такдирни ҳақида ёзган эди:

«Ўғлинигиз менинг кўз олдимда, қўлида байроқ, полкнинг олдида бориб, отаси ва ўз ватанинга муносиб қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Менинг ва бутун армиянинг баҳтига қарши ҳануз унинг на ўлганлиги маълум, на тириклиги. Сизни ҳам, ўзимни ҳам уни тирик деб умидвор қиламан, чунки акс ҳолда, жанг майдонидан йиғишириб олинган ва рўйхатлари элчилар орқали менга юборилган офицерлар ичida унинг ҳам номи бўлар эди».

Қари князъ бу хабарни кечаси ўз кабинетида ёлғиз ўтирганида олдию эртасига, одатдагича, эрталаб айлангани

чиқиб кетди: у гумаштаси, боғбони ва архитектори билан гаплашмади, гарчи жуда дарғазаб кўринса ҳам ҳеч кимга ҳеч нарса демади.

Княжна Марья ҳар кунги вақтда унинг олдига кирганида у дастгоҳ олдида ниманидир тараашлаб турар эди, лекин қизинга одатдагича қайрилиб қарамади.

— Эй, княжна Марья-ку! — деди чол тўсатдан сохта бир оҳангда ва қўлидаги исканани қўйди. (Дастгоҳнинг чархи запти билан ҳануз айланар эди. Чархнинг тобора сустлашган ғижирлаши шундан кейин рўй берган ҳодиса билан бирга қўшилиб анча вақтгача княжна Марьянинг эсидан чиқмади.

Княжна Марья отаси ёнига борди ва унинг юзини кўриб, юраги шув этиб кетди. Унинг кўз ўнгини қоронғилик босди. У отасининг ғам ифода этмаган, мусибатдан адо бўлмаган, лекин дарғазаб ва фавқулодда ташвишманд юзини кўрдию умрида кўрмаган, ҳеч қачон ўнгарилмайдиган, ақл емайдиган, энг яхши кўрган одами ўлгандек бошига зўр кулфат келаётганини англади.

— Mon père,— André¹ — деди беўхшов; бесўнақай княжна; бу гапни шундай таъсири, шундай юрак-бағирни эзадиган қилиб айтдики, отаси унинг кўз қарашига бардош қилолмай, ўпкаси тўлиб, юзини тескари ўгирди.

— Хат келди, асир тушганлар ичидা ҳам, ўлганлар ичидা ҳам йўқ. Кутузов, ҳалок бўлди, депти,— деб кекса киязъ шу қадар қаттиқ қичқирдики, гўё шу билан княжнани уйдан ҳайдаб чиқармоқчи эди.— Ҳалок бўлди! — деб ёзибди.

Княжна йиқилмади, ўзидан кетмади. Унинг ранги алла-қачон ўчиб кетган эди, лекин бу гапни эшитган ҳамон юзи ўзгарди ва чиройли кўзларида нимадир ёниб кетди. Гўё хурсандлик, бу дунёнинг туйғу ва шодликларига боғлиқ бўлмаган, зўр бир хурсандлик унинг қалбидаги ғамни кўмиб кетгандай эди. У отасидан қўрқишини ҳам унтиб, унинг олдига борди, қўлидан ушлаб ўзига тортид ва пайдагина изборат бўлган ориқ бўйнидан қучоқлади.

— Mon père,— деди,— юзингизни ўгирманг, бирга йиғлаймиз.

Чол ундан ўзини тортиб:

— Малъунлар, ифлослар! — деб қичқирди.— Армияни

¹ Отажон! Андрей?

ҳалок қилиш, одамларни ҳалок қилиш! Нима учун? Бор, бор, Лизага айт.

Княжна ҳолдан тойиб, отасининг олдидағи креслога ўтириб қолдию йиглаб юборди. Унинг кўзига шу топда Лиза ва ўзи билан меҳрибонлик ва виқор билан хайрлашаётган акаси кўриниб кетди; акасининг мулойимлик билан ва кулиб бўйига бут тақаётгани кўз олдига келди. «Ўшандада худога ишонганими? Худога мункир бўлганича тавба қилганими? Экан? Унинг руҳи жанинатдамикин? Абадий роҳат ва фарогат маконидамикан» деб ўйлар эди княжна.

— Мон рёге,— деди кўзида ёш княжна,— айтиб беринг, қандоқ бўлган экан?

— Бор, бор, энг яхши рус фарзандларини ўлдиргани ва рус шон-шавкатини барбод бергани олиб борилган жангда ҳалок бўлипти. Бор, княжна Марья. Бориб Лизага айт. Мен ҳозир кираман.

Княжна Марья отасининг олдидан қайтиб келганида кичкина киягиня иш тикиб ўтирар эди: у княжна Марьяга фақат иккىқат хотниларгагина хос ички саодатманд осойишталикини ифода қилувчи бир пазар билан қаради. У княжна Марьяга қараб турган бўлса ҳам уни кўрмайтганлиги, бутун эс-ҳуши ўзида — ўзининг ичидаги бўлаётгани сирли бир нарсада эканлиги кўрнишиб турар эди.

— Marie,— деди ишини нари суриб ва гавдасини орқага ташлаб,— қўлингни бер,— деди ва княжнанинг қўлинни олиб, ўзининг қорнига қўйди.

Қорнидаги боласининг қимирлашини кутиб кўзлари кулар эди, майин қора тук босган лаблари маъсумона табасумдан кўтарилиганича қолди.

Княжна Марья келинининг қаршиисига тиз чўқдию унинг этаги билан юзини ёпди.

— Ана, ана пайқаяпсанми? Одам аллақандай бўлиб кетади. Эсон-омон қутулсан, қанчалик яхши кўрар эдим, Марья,— деди Лиза хурсандликдан ёниб турган кўзлари билан қайни опасига қараб.

Княжна Марья йиглаётганилиги учун бошини кўтаролмас эди.

— Нима бўлди сенга, Маша?

— Ҳеч... Шундай, ўзим... Андреини соғиниб хафа бўлаётинман,— деди у кўз ёшини келинининг тиззасига артиб. Княжна Марья эрталабдан бери келининга бу совуқ хабарни ётиғи билан айтишга бир неча марта уринди-ю, лекин ҳар сафар ўлкаси тўлиб айтольмасди. Бу кўз ёшлар-

унинг сабабини билмаган кичкина княгиня унчалик зийрак бўймаса ҳам ҳар қалай ташвишга тушди. У княжнага ҳеч нарса демаса ҳам кўзлари жаланглаб қолди. Овқатланиш олдидан уйга ҳар кунгидан ҳам баджаҳл кўринган қайнатаси — кекса князъ кирдию (кичкина княгиня ундан ҳамиша қўрқар эди) индамасдан чиқиб кетди. Кичкина княгиня княжна Маръяга қаради, сўнгра юзида ҳомиладор хотинларга хос бир ифода билан ўйланиб қолдию бирдан йиғлаб юборди.

— Андрейдан бирон хат-хабар келдими? — деб сўради.

— Йўқ, ҳаливери келмаслигини ўзинг биласан-ку. Лекин хавотир бўлаёттилар, шунга мен қўрқаётибман.

— Тинчликми, ахир?

— Тинчлик,— деди княжна Маръя нурли кўзларини келинига тикиб. Княжна бу совуқ хабарни келинидан яширишга қарор берди ва у кўз ёргунича айтмаслигини сўраб отасига ялинди. (Лизанинг ой-куни яқин эди). Княжна Маръя билан қари князъ ҳар қайсиси ўзича пинҳоний гам чекар эди. Қари князъ умидвор бўлиб ўтиришни истамади: гарчи ўғлини қидиргани Австрияга одам юборган бўлса ҳам князъ Андрей ҳалок бўлди, деган қаноатда ҳаммага ўғлим ўлди, деб Москвага ҳайкал буюрди ва бу ҳайкални ўзининг bogигa қўймоқчи бўлди. У кундалик ҳаёт тартибини ўзгартмасдан юрагидан яшашга ҳаракат қилас, лекин қуввати бурунгидай эмас эди: у кам юрар, кам ер, кам ухлар, куидан-кун заифлана борар эди. Княжна Маръя умидвор эди. У худди акаси тирикдай ибодат қилиб, унга умртилар ва унинг келини тўгрисида кечасио кундузи хат-хабар кутар эди.

VIII

— Ma bonne amie¹— деди кичкина княгиня ўн тўққизинчи март куни эрталаб нонуштадан кейин ва унинг майин қора тук босган лаби одатдагича кўтарилди; лекин муснбат хабари келганидан бери бу ҳовлидаги одамларнинг табассумларига, наинки табассумларига, сўз оҳанглари ва ҳатто юришларига ҳам ғам-койиш акси уриб қолганлиги учун, гарчи, гапдан бехабар бўлса ҳам умумий кайфиятга берилган кичкина княгиняning ҳозирги табассуми ҳам яна шу гам-койишни эслатди.

¹ Ўртоқжоним.

— Ma bonne amie, je crains que le fruschtique (comme dit) de ce matin ne m'aie pas fait du mal.¹

Княжна Марья қўрқиб кетиб:

— Жоним, нима қилди? Рангинг эппоқ. Вой, жуда ҳам оқариб кетдинг-а,— деди-да, одатдагича оғир-оғир, лекин юмшоқ қадам ташлаб келинининг олдига борди.

— Хоним афанди, Марья Багдановнага киши юборайликми? — деди шу ерда турган бир оқсоч. (Марья Багдановна уезддан келган доя бўлиб, икки ҳафтадан бери Лисие Горида турар эди.)

— Ҳа, айтгандай, шундок қилиш керакдир,— деди княжна Марья унинг сўзини қувватлаб,— мен борай. Courage, mon ange!² у Лизани ўпди-ю, эшикка томон йўналди.

— Йўқ, йўқ, қўйинг!— деди кичкина княгиня. У рангги оқарғанлигидан ташқари, юзида қаттиқ жон оғриғи азоби натижасида бўлган маъсумона қўрқув аломати кўриниб турар эди.

— Non, c'est l'estomac... dites que c'est l'estomac, dites, Marie, dites...³— деди кичкина княгиня ва бетоқатликдан кичкина қўлчаларини уқалаб, болаларча финшиб, ҳатто бир қадар маҳоват қилиб йиглаб юборди. Княжна Марья Богдановнани айтиб келгани югуриб кетар экан, кичкина княгинянинг: — Oh! Mon dieu! Mon dieu!⁴— деган товушини эшилди.

У ташқарида семиз, кичкина ва оппоқ қўлларини артаратса бамайлихотир келаётган дояга рўпара келди.

— Марья Богдановна, тўлғоқ бошланганга ўхшайди,— деди княжна Марья қўрқувдан кўзларини катта очиб.

— Ҳа, жуда яхши, княжна,— деди Марья Богдановна ҳамон шошилмасдан қадам ташлар экан.— Сизлар, қизлар, бу ишга аралашманглар.

— Москвадан ҳали доктор келгани йўқ-ку ахир,— деди княжна. (Лиза ва кназъ Андрейнинг раъйига кўра: Москвадан акушер олиб келгани одам юборилган, унини келишини дам сайни кутишимоқда эди.)

¹ Ўртоқжон, шу фриштик (ошпаз Фока бу овқатга шундай ног берган) дан кўнглим озмаса деб қўрқаман.

² Қўрқма, малагим!

³ Йўқ, бу оғриқ уники эмас . . . Маша, айт, бу оғриқ уники эмас . . .

⁴ Вой худо-ей, вой худо-ей! Вой!

— Майли, княжна, ташвиш тортманг,— деди Марья Богдановна,— докторсиз ҳам эсон-омон қутилади.

Ўз уйига кирган княжна орадан беш минут ўтгандан кейин оғир бир нарсани кўтариб боришаётганларини эшишиб қаради. Официантлар князь Андрей кабинетида турган чарм диванни негадир ётоқقا олиб киришаётган эди. Диван кўтариб бораётган одамларнинг юзида нечукдир тантана бор эди.

Княжна Марья қулоғи ҳовлида, ўз бўлмасида ёлғиз ўтиаркан, бирор ўтганда ҳар замонда эшикни очар ва коридорда нима бўлаётганига қараб қўяр эди. Бир неча хотин секин-секин қадам босиб, княжнага қараб ва ундан юзларини буриб, у ёқдан-бу ёққа ўтишиди. Княжна улардан гап сўрагани журъат қилолмай, эшикни ёпиб қайтиб келар, гоҳ креслосига ўтирас, гоҳ ибодатномасини қўлига олар, гоҳ санам қаршисида тиз чўкар: бахтга қарши бугун ибодат ҳам ҳаяжонини босмаётганини сезиб ҳайрон бўлар эди. Тўсатдан эшик очилди-ю, бошига рўмол ўраб олган қари момоси Прасковья Савишна кўринди. (Қари князь ман қилингани учун у ҳеч қачон княжнанинг уйига кирмас эди.)

— Сен билан бир оз ўтирай деб кирдим, Машенька,— деди Прасковья Савишна.— Мана, князънинг никоҳ шамини санам олдига ёқиб қўй, малагим,— деб уф торти.

— Яхши қилибсиз, она.

— Худо кушойиш беради, жоним қўзим,— деди момо ва зарҳалга ўралган шамни санам олдига ёқди-ю, қўлида тўқнётган пайшоги билан эшик олдига бориб ўтири. Княжна Марья китобни олиб ўқишига киришиди. Ҳар гал йўулакда қадам товуши ва гап овози эшишилса, улар бир-бирига,— княжна қўрқиб, савол назари, момо эса тасалли назари билан қараб қўяр эди. Бутун ҳовлидагилар ҳам уйида ўтирган княжна Марья сингари ташвишманд эди. Ўзроқ туваётган хотиннинг дард чекаётганлигидан ҳамма хабардор бўлса, туғиши қийин бўлади, деган иримга мувоғиқ ҳамма ўзини билмасликка солар, бу ҳақда ҳеч ким гаштрасе, лекин князънинг ҳовлисидағи одат бўлиб қолган оғирлик ва тамкиндан ташқари ҳамманинг юзидан яна қондайдир умумий бир ташвишмандлик, тараҳҳум, шу дақиқада нечукдир буюк ақл ожизлик қиладиган бир иш бўлаётгани кўринниб турар эди.

Оқсоқ қизлар турадиган катта уйдан кулги товуши эшишилмас, официантлар бўлмасида ҳамма ниманидир кут-

гандай жим ўтиар әди. Хизматкорлар ҳам чироқ ёқиб ухламай ўтиришар әди. Уйда түқ-түқ қилиб нари-бери юрган қари князь Марья Богдановнадан нима бўлганини сўраб келгани Тихонни юборди.

— Бор, князь нима бўлди деб сўраётибдилар дегин, нима деса, менга келиб айтгин.

— Князга бориб айт, чордард бошланди,— деди Марья Богдановна Тихонга тикилиб қараб. Тихон бориб князга айтди.

— Ҳа, бўлти,— деди князъ ва эшикни ёпиб олди. Шундан кейин Тихон князнинг бўлмасидан ҳеч қандай товуш эшиитмади. Бир оздан кейин Тихон шамнинг пилигини тузатиш баҳонаси билан кабинетга кирди. Князъ диванда ётган әди. Тихон князга, унинг паришон юзига қаради, бош чайқади, индамай унинг олдига бориб елкасидан ўпди: шамни ҳам тузатмай, нима учун кирганини ҳам айтмай, чиқиб кетди. Дунёда энг тантанали мўъжиза рўй бермоқда әди. Ҳеч бўлди, тун кирди. Ақл ожизлик қиласидан ишининг ташвиш таҳликаси камаймади, аксинча, авж олди. Ҳеч ким ухламас әди.

Қиши худди қишлигини кўрсатиб, қаҳр-газаб билан сўнгги қорини сепган ва бўронини гувиллатаётган март кечаларининг бири. Москвадан келиши дақиқа сайин кутилаётган немис докторни қарши олиш учун катта йўлга от юборилган ва уни қор уюмлари, ўйдим-чукурлардан олиб ўтиш учун бурилишга чироқ кўтарган отлиқлар чиқарилган әди.

Княжна Марья китобини аллақачонлар қўйған, кўз олдида қариган момосининг ажин босган юзига, рўмолининг тагидан чиқиб турган оппоқ соchlарига, осилиб турган, теридангина иборат бўлган бақбақасига ўтдай кўзларини тикиб хомуш ўтиар әди.

Савишина момо, пайноқ тўқиб ўтиар әкан, ўз овозини ўзи ҳам эшиитмай ва нима деяётганини билмай, минг марта айтган ҳикоясини, яъни марҳум киягиния Кишиневда доясиз, бир молдаван хотини билан қандай қилиб княжна Марьянни туққанини гуринг-гурниг қилиб айтиб ўтиар әди.

— Худо ўзи кушойиш берса, ҳеч қачон дуҳтур керак мас,— деди момо.

Шамол бир хуруж қилганда яхши беркитилмаган деразанинг бир табақаси очилиб кетдию қор аралаш совуқ шамол оғир ипак пардани кўтариб, шамни ўчирди. Княжна

Марья бир чўчиб тушди: момо тўқиб турган пайпогини қўйиб, дераза олдига борди ва бошини чиқариб, шамол очиб юборган деразани ушламоқчи бўлди. Совуқ шамол унинг оппоқ сочини, рўмолининг учини юлқиб ўйнар эди.

— Княжна, онагинам, катта кўчадан кимdir келаёттипти,— деди у деразани ёпмасдан,— чироқ билан келаёттипти, дуҳтур бўлса керак.

— Вой, худога шукур-эй, худога шукур-эй! — деди княжна Марья,— бориб, уни қарши олиши керак, рус тилини билмайди.

Княжна Марья рўмолини ўраб, келаётганларни қарши олгани чиқди. У даҳлиздан ўтаетганида деразадан катта эшик олдидা турган бир аравани, чироқларни кўрди. У зинага чиқди. Панжаранинг устига ёқиб қўйилган шам шамолдан оқиб ётар эди. Ранг-қути ўчган официант Филипп яна битта шам ушлаб, зинанинг муюлишида кигиз этик кийган кишининг қадам товуши эшитилди. Княжнага танишдай туюлган бир овоз алланима деди.

— Худога шукур, — деди ўша товуш. — Отам қалай?

— Ухладилар,— деб жавоб берди пастда турган саркор Демьян.

Сўнгра ўша товуш яна бир нима деди, Демьян унга яна алланима деб жавоб қайтарди. Кигиз этик кийган кишининг осёқ шарпаси зинанинг пастки муюлишига тез-тез яқинлашди. «Андреймикки! — деди княжна Марья ичидা.— Йўқ-эй, у эмасдир, у бўлиши ҳеч мумкин эмас» деди яна ўзича ва шу онда, официант шам тутиб турган зинанинг супачасида, пўстинининг ёқаси қордан оппоқ бўлган князъ Андрей намоён бўлди. Бу ҳақиқатан Андрей эди, лекин унинг озиб, ўзгариб қолган юзидан мулоимлик аломатлари кўриниб турар, аммо ҳаяжон ифода этар эди. У юқорига чиқиб, опасини қучоқлаб олди.

— Менинг хатимни олганларинг йўқми? — деб сўради ва саволига жавоб кутмай (княжна барнабир жавоб беролмасди, чунки гапиролмас эди), орқага қайтди ва орқасидан чиқкан доктор билан (улар охириги бекатда учрашган эди) бирга тез-тез юриб тағин зинага чиқди ва яна опасини қучоқлади.

— Толени қара-я! Азизим Маша! — деди ва пўстини билан этигини ечиб, княгинянинг уйига кириб кетди.

Кичкина княгиня бошига сўқ ченчик кийиб ёстиқда ётар эди. (Чордард ҳозиргина қўйиб юборган эди). Унинг қора соchlари дарднинг зўридан қизариб, шишинқираб ва терлаб кетган юзига тушган: устини майин қора тук бостан, қипқизил, чиройли оғзи салгина очиқ, у севиниб кулимсираб турар эди. Князъ Андрей уйга кириб, хотини ётган диваннинг олдида тўхтади. Унинг ёниб турган, болаларча қўрқув босган кўзлари ҳаяжон ичидаги эрига ҳамон бир зайдада қараб турар эди. Унинг кўз қараши «Мен ҳаммаларингни яхши кўраман, ҳеч кимга ёмонлик қилганим йўқ эди-ку нима учун мунча азоб тортаётиман? Мени бу азобдан қутқаринглар» деб турар эди. У эрини кўриб турса ҳам, лекин унинг шу топда пайдо бўлганинга тушунолмас эди. Князъ Андрей диваний алланиб ўтиб, хотинининг пешонасидан ўпди.

— Жонгинам,— деди у умрида биринчи марта,— худо ўзи күшойин беради...— хотини унга савол назари билан маъсумона ўикалаб қаради.

Унинг кўзлари «Сен бўлсанг, дардими енгил қилармидинг, деб умид қилган эдим, сен ҳам ҳеч нарса қилолмадинг» деб турар эди. У эрининг келганинга таажжубланмади: унинг келганинга тушунмади. Эрининг келиши унинг чекаётган азобига, бу азобни енгиллатишга ҳеч дахли йўқ эди. Яна дард тутди. Марья Богдановна князъ Андреяга уйдан чиқиб туришни маслаҳат берди.

Доктор уйга кирди. Князъ Андрей уйдан чиқди ва княжна Марьянни кўриб, яна унинг олдига борди. Булар ўзаро шивирлаб гапиришар, лекин тез-тез гапини тўхтатиб, ниманидир кутиб қулоқ солишар эди.

— Allez, топ ами¹,— деди княжна Марья.

Князъ Андрей яна хотинининг олдига кирдию нариги уйда ўтирди. Кичкина княгиня ётган уйдан қути ўчиб чиққац бир хотин князъ Андреини кўриб, нима қилишини билмай қолди. Князъ Андрей юзини қўллари билан беркитиб бир неча дақиқа шу куйича ўтириб қолди. Ичкари уйдан инграш, «вой-вой» эшилилиб турар эди. Князъ Андрей ўрнидан туриб, эшикни очмоқчи бўлди. Кимдир эшикни маҳкам тортиб турар эди.

¹ Бор кир, азизим.

— Кирманг, кирманг! — деди ичкаридан кимдир ваҳма қилиб.

Ўйда нари-бери юра бошлади. Дод-вой товуши тинди. Орадан яна бир неча лаҳза ўтди. Бирдан даҳшатли бир дод овози эшитилди (бу овоз Лизанинг овози эмас, чунки у бундоқ қаттиқ додлаёлмас эди). Князь Андрей югуриб эшик олдига борди; дод овози тинди; сўнгра чақалоқнинг қичкиргани эшитилди.

«Нега бу ерга олиб кирипти? — деб ўйлади князь Андрей дастлаб,— чақалоқ? Қанақа чақалоқ? Бу ерда чақалоқ нима қиласиди? Ё түгдимикин?»

Князь Андрей бу қичқириқнинг қувноқлик маъносига тушунганидан кейин ўпкаси тўлди ва иккала тирсагини дераза тубига қўйиб, ёш боладай йиғлаб юборди. Эшик очилди. Доктор уйдан енглари шимарилган, сюртуксиз, ранг-қути ўчган, ияги титраган ҳолда чиқди. Князь Андрей унга нимадир деган эди, доктор гаранг бир аҳволда унга бир қарадиу индамасдан олдидан ўтиб кетди. Уйдан югуриб чиққан бир хотин князь Андреини кўриб нима қилишини билмай, бўсағада туриб қолди. У хотинининг олдига кирди. Хотини бундан беш дақиқа олдин қандай ётган бўлса, шундай ўлиб ётар эди. Унинг кўзлари хира тортган, юзи оппоқ оқарган бўлса ҳам, майин қора тук босган лаби ва кичкинагина чиройли маъсум юзида ҳамон ўша ифода ётар эди.

«Мен ҳаммаларинингни яхши кўраман, хеч кимга ёмонлик қилганим йўқ эди-ку, нега мени бундай қилдиларинг?» деб турар эди унинг чиройли аянч, жонсиз юзи. Унинг бир бурчагида Марья Богдановнанинг қалтираб турган оппоқ қўлларида кичкинагина, қинқизил бир нарса хириллар ва чийиллар эди.

Икки соатдан кейин князь Андрей секин-секин қадам босиб отасининг кабинетига кирди. Чол аллақачон ҳамма гапдан хабардор бўлган эди. У эшик олдида турган экан, эшик очилиши билан, индамай суюк ва теридангина иборат бўлган қаттиқ қўллари билан ўғлининг бўйнидан қучоқлаб, ёш боладай йиғлаб юборди.

Уч кундан кейин кичкина княгинянинг дафи маросими бўлди, князь Андрей хотини билан видолашгани тобут устига энгашди. Кичкина княгиня тобутда гарчи кўзлари юмиқ ётган бўлса ҳам юзида ҳамон ўша ифода эди. «Вой, мени нима қилиб қўйдиларинг?» деб тургандай кўринар эди. Князь Андрей қалбида бир нима чирс этиб узилгандай,

ўзини ҳеч қачон ўнгфарид бўлмайдиган ва эсдан чиқмайдиган бир гуноҳ қилгандай сезди. Унинг кўзига ёш келмас эди. Чол ҳам тобут ёнига чиқиб, келинининг чалмаштириб кўйилган ва оқ мўмдай бўлиб қолган қўлидан ўпди. Келин унга ҳам: «Вой, мен нима гуноҳ қилдимки, мени бундай қилиб қўйдиларинг?» — деб тургандай эди. Чол буни кўриб, дарров юзини ўгирди.

Яна беш кун ўтгандан кейин ёш князь Николай Андреевични чўқинтиришди. Энага қўлидаги боланинг йўргачини ияги билан тутиб турди, поп ғознинг пати билан боланинг бужмайдиган кафтию оёгининг тагига мой суркади. Чўқинтирган отаси — бобоси, қўлидан тушириб юборишдан қўрқиб болани табаррук жомдан айлантириб ўтиб чўқинтирган онаси княжна Марьяга берди. Князь Андрей болани сувда димиқтириб қўйишларидан қўрқиб, нариги уйда маросимнинг тамом бўлишини кутиб ўтирас эди.

Энага болани кўтариб чиққанида князь Андрей унга қувониб қаради ва энаганинг жомга соч ўраб ташланган тумор сувга чўқмасдан, жомда сузиб юрди, деганига жавобан бош иргаб қўйди.

X

Ростовнинг Долохов билан Безухов дуэлида иштирок қилганлиги кекса графнинг ҳаракати орқасида бости-бости бўлиб кетди ва Ростов ўзи кутганча офицерликдан солдатликка туширилиш ўрига, аксинча, Москва генерал-губернаторига адъютантликка тайин қилинди. Шунинг учун у ота-онаси билан қишлоққа кўчиб боролмай, ёзи бўйи Москвада қолди. Долохов тузалай деб қолди. Ростов мана шу кунларда у билан жуда қалин дўст эди. Касал Долохов ўғилга парвона бўлган онасининида ётар эди. Кампир Марья Ивановна Ростовни шунинг учун ҳам севар эдики, у яъни—Ростов, ўғли Федя билан жонажон ўртоқ эди; у кўпинча ўғли тўғрисида ганирар экан:

— Ҳа, шундай, граф, фисқ-фужурдан иборат бўлган ҳозирги олимақом доиранизга у тўгри келмайди, у жуда ҳам олижаноб ва ҳалол йингит,— дер эди.— Ҳозир эзгуликни ҳеч ким яхши кўрмайди, эзгулик ҳамманинг кўзига чўп бўлиб тиқилади. Қани, граф ўзинизиз айтингчи, Безуховнинг шу иши инсофданми? Федя олижаноб бўлганлигидан уни яхши кўрар эди, ҳозир ҳам унинг тўғрисида ҳеч

ёмон гап гапирмайди. Петербургда шўхлик қилиб, миршабни ана унақа қилишганда ҳаммаси бирга қилганмиди? Безуховга ҳеч нарса бўлмади, бечора Федя эса шунча азоб чекди! Нималарни кўрмади! Хўп, офицерлик унвонини қайтиб беришипти, бермасдан илож ҳам бормиди? Менимча, бундай баҳодир ва ўз ватанининг фарзанди бўлган йигитлар жуда кўп эмасдир. Шунчадан кейин энди бу дуэль нимаси эди? Бу одамларда ҳам инсоф деган гап бормикини? Яккаю ягона ўғил эканлигини била туриб наҳот уни дуэлга чақирсаю тўппа-тўғри отса! Хайрият худо сақлапти. Нима гуноҳ қилган эди? Ҳозирги замонда ким чакки юрмайди? Безухов бунчалик бадрашк бўлса, бу нима қилсин? Бунақа экан, илгарироқ билдирса бўлмасмиди, ахир бир йил бўлди-ку Федя мендан қарздор, шунинг учун ҳам отишмайди, деб дуэлга чақирди-да, шундай ҳам пасткашлик бўладими! Шундай ҳам разолат бўладими! Менга аёнки, сиз Федянинг кўнглини биласиз, азизим граф, шунинг учун ҳам сизни яхши кўриб қолдим. Унинг кўнглини камдан-кам киши билади. Унинг кўнгли мана шундай юксак, олижаноб кўнгил.

Долоховнинг ўзи ҳам касал ётган вақтида Ростовга шундай гапларни айтдики, ундан шундай гаплар чиқиншини ҳеч ким кутмас эди.

— Мени ёмон одам дейишади, буни ўзим биламан,— дер эди у,— айтишаверсин, майли, ўзим яхши кўрган одамлардан бошқа ҳеч ким менга керак эмас, лекин бир яхши кўрдимми, у одамдан жонимни ҳам аямайман, менинг йўлимни тўсадиган бошқа ким бўлмасин, янчиб ташлайман. Менинг жондан ортиқ ва бебаҳо онам, икки-учта сенга ўхшаган дўстим бор, бошқаларга эса қанчалик фойдаси тегади қанчалик зарари тегади, деб қарайман. Буларнинг деярлик ҳаммаси, айниқса хотинлар, заарарли. Мана шундай, дўстим,— деди давом этиб.— Эркаклар орасида садоқатли, олижаноб ва олиҳиммат кишиларни кўрдим, лекин хотинлар орасида хоҳ графиня бўлсин, хоҳ хизматкор бўлсин — сотқин маҳлуқлардан бошқа ҳеч кимни учратмадим. Мен ҳали хотинлар орасида биронта ҳам покдомон ва вафодорни топганим йўқ. Агар шундай хотинни тополсам, жонимни қурбон қиласар эдим. Мана булар бўлса!...— у нафрат билан қўл силтади.— Ишонасанми, агар мен ҳаёт лейдиган бўлсам, фақат шундай покдомон ва вафодор хотинни учратарман, бу хотин мени қайтадан оламга келтиради, қалбимни пок қиласди ва мени қўкларга кўтаради, деган умнiddагина ҳаёт дейман. Лекин сен бунга тушунмайсан.

— Нега, мен жуда яхши тушунаман,— деди ўзининг янги дўсти таъсирида бўлган Ростов.

Кузда Ростовлар хонадони Москвага кўчиб келди. Қишининг бошида Денисов ҳам қайтиб келди ва Ростовларни кига тушди. 1806 йил қиши мавсумининг Николай Ростов Москвада ўтказган дастлабки кунлари унинг учун ҳам, бутун оиласи учун ҳам энг хурсандлик билан ўтказилган кунлар эди. Николай ота-онасининг уйига кўп ёш йигитларни олиб келар эди. Вера йигирма ёшга кириб, чиройли қиз бўлиб қолган; Соня ўн олти ёшида бўлиб, энди очилаётган фунчадай; Наташа эса бола деса бола дегудай, бўйга етган деса бўйга етган қиз дегудай — гоҳ ёш боладай одамнинг кулгуси қистайдиган ҳаракатлар қилар ва гоҳ етилган қизлардай кишини мафтун қиларди.

Ростовларнинг уйида шу кунлари чиройли ва ёш қизлар кўп бўлган уйлардаги сингари, нечукдир ошиқ-маъшуқлик кайфияти ҳукм сурар эди. Ростовларнинг уйига келган ҳар қандай ёш йигит ҳам бу ёш, серзавқ, негадир (эҳтимолки ўз хушбахтликларигадир) кулиб турадиган қизларнинг юзига, уларнинг тала-тўнолон қилиб у ёқдан-бу ёққа югуриб юришларига қараб, қизларнинг қозушмаган бўлса ҳам, лекин ҳаммага ёқадиган, уларнинг таъсиричан ва умидга тўла эканликларини кўрсатадиган ширин сўзларини эшишиб, ҳали мусиқа чалишларига ва ҳали ашула айтишларига қулоқ бериб, худди Ростовлар ҳовлисисидаги ёшларнинг ўзларидек муҳаббат қўйишга ва келажак бахту саодатга умид боғлашга ўзини тайёр сезар эди.

Ростов олиб келадиган ёш йигитлар орасида энг яхшиларидан бири Долохов бўлиб, у Наташадан бошқа ҳаммага ёқиб қолган эди. Долохов туфайли Наташа сал бўлмаса акаси билан уринибди. Наташа уни ёмон одам, Безухов билан бўлган дузлда Пьер ҳақти, айб Долоховда, унинг ўзи бадҳазм ва риёкор киши деб туриб олди.

— Жуда яхши биламан! — деб қичқирди Наташа ўжарлик қилиб,— Долохов — ичи қора, бағритош одам. Мана, Денисовингни яхши кўраман-ку. У бевош, ҳарқанча ёмон бўлса ҳам мен уни яхши кўраман, демак, мен уни билар эканман. Мен сенга тушунтиrolмаётибман, Долоховинг ҳар нарсадан муддао кузатади, мен бунақа одамни ёмон кўраман. Денисов бўлса...

— Денисовнинг йўли бошқа,— деди Николай шу билан Долоховга солиштирганда ҳатто Денисов ҳам ҳеч нарса эмас, демоқчи бўлди.— Долоховнинг нима эканлигини унинг онаси билан гапиришаётгандага кўриш керак, қалби шундоқки!

— Бунисини билмайман, лекин у гаплашганда киши поқулай тортади. Ҳа, у Соняни яхши кўриб қолган, биласанми?

— Бўлмаган гап...

— Хўп, кўрарсан.

Наташанинг гапи тўғри чиқди. Хотинлар сухбатини ёмон кўрадиган Долохов Ростовларникига тез-тез келиб турадиган бўлиб қолди, кўп ўтмай, гарчи бу ҳақда ҳеч ким ҳеч нарса демаса ҳам, Соняни деб келиб юрганлиги маълум бўлиб қолди. Соня гарчи буни айтишга ҳеч қачон журъат қилолмаса ҳам лекин буни билар ва ҳар сафар Долоховни кўрганида қизариб кетар эди.

Долохов кўпинча Ростовларникида овқатланар, улар борадиган театрлардан ҳеч қолмас, Иогельникида бўладиган ва Ростовлар ҳаммавақт бориб турадиган «adolescentes¹» балида ҳам бўлар эди. У ҳаммадан кўра Соняга кўпроқ диққат ва эътибор қилас, унга шундай қарар эдики, бу қарашдан Сонягина эмас, ҳатто қари графиня билан Наташа ҳам буни пайқаб қизариб кетишар эди.

Бу кучли ва ғалати йигит шу хушқомат, бошқа кишини яхши кўрадиган қора қизга мафтуни бўлиб юрганлиги кўриниб турар эди.

Ростов Долохов билан Соня орасида илгари бўлмаган бир муносабат пайдо бўлганини сезар, лекин бу муносабат шиммадан иборат эканлигини аниқ билмас эди. У Соня билан Наташа тўғрисида «Булар кимнидир яхши кўриб қолишиган» — деб қўя қолар эди. Лекин ҳозир Соня билан Долоховни кўрганида илгаригидай эмас, қандайдир ўнгайсизлик сезар, шунинг учун уйда камроқ бўлишга ҳаракат қилас, эди.

1806 йилнинг кузида Наполеонга қарши уруш ҳақидаги гап-сўз ўтган йилгига қараганда яна авж олди. Ҳар минг кишидан ўн кишини аскарликка чақиришдан ташқари, яна тўққиз киши лашкарликка олинадиган бўлди. Ҳамма ерда Бонапартни қарғашар ва лаънатлашар эди. Москвада ҳамма фақат бўлажак уруш тўғрисида гапиравар эди. Ростов-

¹ Ўсмирлар.

лар оиласида урушнинг ташвиши фақат шундан иборат әдикки, Николушка Москвада қолгани кўнмай, жангга борадиган бўлди ва ҳозир, байрамдан кейин полкка бирга кетиш учун Денисовнинг отпускаси тамом бўлишини кутар эди. Унинг сафарга отланиши курсандчилигига халал бермадигина эмас, балки кўпроқ йўл очди. У кўп вақтини уйда эмас, зиёфатларда, кечаларда, ва балларда ўтказар эди.

XI

Рождество байрамининг учинчи куни Николай уйда тушлик қилди, у кейинги вақтларда уйда жуда кам тушлик қиласр эди. У байрамдан кейин Денисов билан полкка кетадиган бўлгани учун бу тушлик расмий хайрлашиш тушлиги бўлди. Тушликда йигирмага яқин киши, шу жумладан, Долохов ва Денисовлар ҳам бор эди.

Ростовлар уйида ошиқ-маъшуқлик кайфияти ҳеч қачон шу байрам кунлари дагидек барада сезилмаган эди. «Саодатли дамларни ғанимат бил, бошқаларни мафтун қил, ўзинг ҳам мафтун бўл! Дунёда бирдан бир ҳақиқий саодат шудир, бошқа ҳаммаси бекор гап. Биз бу ерда фақат мана шу билан машгулмиз» дер эди бу кайфият.

Николай ҳар кунгидай қўш отни қора терга пишириб борадиган ва таклиф қилинган жойларнинг ҳаммасига боролмай, уйга тушлик олдидан етиб келди. У уйга кириши биланоқ уйда ошиқ-маъшуқлик кайфияти авжига олганини, бундан ташқари бу ердаги баъзи бирлар орасида ғалати бир гангиш ҳукмронлик қилаётганини пайқади ва сезди. Хусусан Соня, Долохов, кекса графиня ва бир қадар Наташа ҳам ҳаяжонда эди. Николай тушликкacha Соня билан Долохов ўртасида бир нима бўлишини сезди ва шунинг учун ўзига хос бир зийраклик билан тушлик вақтида ҳар икласига жуда мулоҳимлик билан ва ҳушёр бўлиб муомала қилди. Рақс муаллими Иогель ҳар байрамда берадиган баллари сингари бу байрамнинг ҳам учинчи кунида ўз шогирдлари учун бат бериши керак эди.

— Николинъка, сен Иогелинигга борасанми? Албатта боргин,— деди унга Наташа,— у жуда тайинлади, Василий Дмитрич ҳам (бу Денисов эди) боради.

— Графиня буюрсалар дунёнинг у бурчига бўлса ҳам бораман,— деди Денисов. У ҳазиллашиб, мен Наташанинг рицариман, деб юрар эди,— pas de châle¹ га ҳам тайёрман.

¹ рўмол рақсига

— Кўлим тегса бораман! Архаровларга ваъда бердим, уларнида бугун ўтириш бўлади,— деди Николай.

— Сен-чи? — деб сўради у Долоховдан. Сўрашга сўради-ю, лекин кейин пушаймон бўлди.

— Балки борарман...— деб қўя қолди Долохов Соняга қараб ва худди клубдаги тушлик вақтида Пьерга қарагандай қовоғини солиб яна Николайга қаради.

— «Бир гап бўлганга ўхшайди» — деди Николай ичидага тушлик тамом бўлиши биланоқ Долоховнинг кетиши унинг бу тахминини тасдиқлади. У Наташани чақириб: «Ҳиз нима гап?» деб сўради.

— Мен сени ахтариб юриб эдим,— деди Наташа унинг олдига югуриб келиб.— Мен сенга айтмабидим, сен ишонмаган эдинг,— деди керилиб.— У Соняning қўлини сўради.

Николай бу гал келганида Соня билан нақадар иши бўлмаган бўлса ҳам, лекин бу гапни эшитганида юраги шув этиб кетди. Долохов бу сепсиз етимча қизга бинойигина, баъзи жиҳатдан жуда ҳам муносиб куёв эди. Кекса графиня ва киборлар доираси нуқтаи назаридан Долоховнинг таклифини қабул қилиш керак эди. Шунинг учун бу хабарни эшитганида Николайнинг Сонядан димоги куйди. У: «Жуда яхши, болаликдаги аҳд-паймонларни эсидан чиқариб, унинг таклифини қабул қилиши керак» дейишга ўзини чоғладио, лекин бу гапни айтишга улгурмади...

— Буни қара-я! Соня буткул рад қилди,—деди Наташа.— Мен бошқа бир йигитни яхши кўраман, деб айтди — деди яна Наташа бир оздан кейин.

«Ҳа, менинг Соням шундай дейиши ҳам керак эди» — деди Николай ичидаги.

— Ойим шунча қистасалар ҳам кўнмади. Мен биламан, у ҳеч қаҷон битта гапини иккита қилмайди.

— Ойим қистадилар ҳамми? — деди Николай ўпкаласб.

— Ҳа,— деди Наташа.— Аччиғинг келмасин, Николинъка, лекин мен биламан, сен унга уйланмайсан. Биламан, нима учун эканлигини худо биладио, лекин аниқ биламанки, уйланмайсан.

— Йўқ, сен буни ҳеч ҳам билмайсан,— деди Николай,— лекин мен ўзи билан гаплашишим керак. Соня тушкур хўп ҳам сўлим бўпти-да, — деди кулимсираб Николай.

— Ҳа, асти қўй! Мен ҳозир уни айтиб юбораман,— деди Наташа ва акасини ўшиб, чопқиллаганича кетди.

Бир оздан кейин ранг-қути ўчган, гангиган ва ўзини нечукдир гуноҳкор сезган Соя кириб келди. Николай уни қарши олиб қўлини ўпди. Николай келганидан бери икковининг ёлғиз учрашгани ва муҳаббат изҳор қилгани ҳам шу эди.

— Sophie,— деди Николай тортниб, сўнгра тобора дадилроқ бўлди,— шундай муносиб, ҳар жиҳатдан мувоғиқ кишининг тақлифини рад қиласангиз... Лекин у жуда яхши, олижаноб йигит... Менинг дўстим...

Соя унинг сўзини бўлиб:

— Мен аллақачон рад қилдим,— деди шошиб.

— Агар мени деб рад қилган бўлсангиз, қўрқаманки...

Соя унинг сўзини яна бўлди. У Николайга қўрқиб, ёлбораётгандай қараб:

— Nicolas, менга бу гапни гапирманг,— деди.

— Йўқ, айтишим керак. Эҳтимол бу менинг suffisance¹ бўлар, лекин ҳар қалай айтганим яхши. Агар сиз мени деб рад қиладиган бўлсангиз, мен гапнинг ростини айтиб қўйишим керак. Мен сизни яхши кўраман, ўйлайман, ҳаммадан ҳам кўпроқ...

— Менга шунинг ўзи бас,— деди Соя қизариб.

— Йўқ, мен минг марта ониқ бўлганман ва бўламан ҳам, лекин ҳеч кимни сиздай дўст туттганим, самимий яхши кўрганим йўқ. Бундан ташқари, мен ҳали ёшман. Матапнинг хоҳиши йўқ. Шунинг учун ҳам мен ҳозир сизга ҳеч қандай ваъда бермайман. Долоховнинг тақлифини дурустроқ ўйлаб кўришинизни сўрайман,— деди у дўстининг номини айтгани зўрга тили бориб.

— Кўйинг, гапирманг менга бунаقا гапни. Мен ҳеч нарсани истамайман. Мен сизни ўз акамдай яхши кўрганман ва яхши кўраман, менга бошқа ҳеч нарса керак эмас.

— Сиз фаринтасиз, мен сизга лойиқ эмасман, лекин сизни алдаб қўймай деб қўрқаман.— Николай унинг қўлини яна ўпди.

XII

Иогелнинг уйида бўладиган баллар Москвада бўладиган энг хушчақчақ баллардан эди. Буни эндигина ўрганган рақсларини ижро қилаётган adolescentes² га қараб ўтирган

¹ Мутаккабирлигим.

² Ўсмирлар

оналар, ҳолдан тойиб йиқилгунча рақс қилган *adolescentes*¹, хушчақчақ ўсмирлар билан ўйин-кулги ва вақтичоғлиқ қилиш ниятида келган бўйи етган қизлар ва йигитлар тасдиқлашар эди. Шу бу йил мана шу балларда танишиб икки қиз эрга тегди. Иккала чиройли княжна Горчакова шу балдан куёв топиб тегди ва шу билан бу балларнинг яна ҳам донғи кетди. Бу балларнинг энг яхши томони шу эдик, бунда балга расмий тус берадиган ўй-эгалари йўқ эди, фақат санъатнинг барча қоидаларига риоя қилиб, ўйнаб пардай учиб юрадиган оқ кўнгил Иогель ўз меҳмонларидан дарс билетини йиғиштириб олар эди холос; ундан ташқари, бу балга, умрида биринчи марта узун кўйлак кийган ўн уч-ўн тўрт яшар қизлар ҳавасқилгандек, ким ўйин-кулгини ҳавас қиласа келаберар эди. Буларнинг деярлик ҳаммаси чиройли ёки чиройли кўринадиган ёшлилар эди. Буларнинг ҳаммаси завқдан табассум қиласар, кўзлари ёнар эди. Баъзан энг яхши шогирд қизлар *pas de châle*² ни ҳам ижро қилишар, буларнинг ичida ўзининг хушқоматлиги билан ажralиб турган Наташа ўйинга жуда уста эди; лекин бу сўнгги балда фақат экосеза, англеза ва шу вақтларда эндигина расм бўлган мазурка рақсларигина ижро қилинди. Иогель бу бал учун Безуховнинг залини сўраган эди, ҳамманинг айтишига кўра бал жуда яхши бўлди. Балда чиройли қизлар жуда кўп эди, лекин буларнинг ичida ҳаммадаң чиройлиги Ростовалар эди. Буларнинг ҳар иккалasi ҳам бугун жуда хурсанд ва хушчақчақ эди. Долоховнинг таклифидан, унга рад жавоби берганини ва Николай билан муҳаббат изҳор қилишганидан мағрур бўлган Соня оқсоқ қизга сочини тарагани тутқич бермай, ҳануз уйда дикиллаб юрар ва энди гул-гул очилгандлиги шундай кўриниб турар эди. Биринчи марта узун кўйлак кийганига ундан камроқ мағрур бўлмаган Наташа ҳам бу балда ўзида йўқ хурсанд эди. Иккалasi ҳам ҳарир кўйлак кийиб, пушти лента таққан эди.

Наташа залга кириши билан мафтун бўлиб қолди. У айрим бирон кишига эмас, ҳаммага ошиқ эди. У кимга қарамасин, қараган замониёқ ўшангага ошиқ бўлиб қолар эди.

— Вой, мунча ҳам яхши! — дер эди Соняга нуқул.

Николай билан Денисов рақс қилаётганларга мулойим ва хайриҳоҳона назар ташлаб, залда айланиб юришар эди.

¹ Кизчалар.

² Рўмол ўйини

— Хўп ҳам дилбар, хўп чиройли қиз бўлди-да,— деди Денисов.

— Ким?

— Графиня Наташа,— деди Денисов.

— Рақс қилишини қара-я, латофатини кўр-а,— деди бир оздан кейин яна Денисов.

— Ким тўғрисида гапираётибсан?

— Синглинг тўғрисида,— деб бақирди Денисов.

Ростов кулиб қўйди.

Бўйи кичкина Йогель Николайнинг олдига келиб:

— Mon cher comte; vous êtes l'un de mes meilleurs écoliers, il faut que vous dansiez, Voyez combien de jolies demoiselles,¹— деди ва собиқ шогирди бўлмиш Денисовга ҳам шу тарзда мурожаат қилди.

— Non, mon cher, je ferais tapisserie²,— деди Денисов.— Наинки уқувсиз шогирдингиз бўлганлигим эсингидан чиқсан бўлса?

— Йўқ-эй,— деди дарров Йогель унинг кўнглини кўтармоқчи бўлиб,— сиз фақат кам ҳафсалароқ эдингиз, бўлмаса жуда лаёқатли шогирд эдингиз.

Янги модага кириб қолган мазурка чалинди. Николай муаллими Йогельнинг сўзини қайтаролмай, Соняни рақсга таклиф қилди. Денисов бир кампирнинг ёнига ўтириди ва қиличига суюниб, рақс қилаётган ёшларга қараганича, музика мақомига ер тепиб, кула-кула алланималар деб кекса хонимларни кулдирди. Йогель аввал ўзининг ифтихори бўлган энг яхши шогирди Наташа билан танца қилди. Бошмоқ кийган кичкина оёқларини юмшоқ босиб, енгил кўтариб Йогель, қўрқиброқ бўлса ҳам яхши танца тушишга тиришаётган Наташа билан биринчи бўлиб зални айланди. Денисов кўзини Наташадан олмай, музика мақомига қиличини тўқиллатиб ўтирап, унинг танцани билмагани учун эмас, хоҳламагани учун танца қилмаганини очиқ кўрсатиб турар эди. Бир мақомнинг ярмида у олдидан ўтиб бораётган Ростовни чақирди.

— Бу ҳеч ўхшамайди-ку,— деди у.— Поляк мазуркаси шунаقا бўлар эканми? Лекин жуда яхши танца қиласётитпи-да.

Денисов Польшада поляк мазуркасини яхши билиш

¹ Муҳтарам граф, сиз мени энг яхши шогирдларимдансиз. Рақс қилишингиз керак. Қаранг, қанча чиройли қизлар, бор.

² Йўқ, азизим, шу ердан томоша қилиб ўтирганим яхшироқ.

билин ном чиқарганини билган Николай югуриб Наташа
нинг олдинга борди.

— Бор, Денисовни таклиф қилгин. Бу танцани у жуда
қотиради,— деди. Яна навбати келганда Наташа ўрнидан
турди ва бантик тақилган бошмоғи билан йўргалаганича,
бир оз тортиниб, ўзи ёлғиз залдан ўтди ва Денисов ўтирган
жойга қараб кетди. У ҳамма қараб турганини ва танцага
тушишини кутаётганини сезиб турар эди. Николай синг-
лиси Наташа Денисов билан кула-кула баҳслашаётганини
ва Денисов курсанд бўлиб, жилмайиб, йўқ деяётганини кў-
риб турар эди. Николай югуриб борди.

— Юринг, Василий Дмитрич,— дер эди Наташа,—
юра қолинг энди.

— Кўйинг, графиня, мени шу ишдан озод қилинг,—
дерди Денисов.

— Кўй энди, Вася, бора қол,— деди Николай.

— Худди мушук Ваъкани йўлга солаётганга ўхтай-
сизлар-а,— деди Денисов тегишиб.

— Кейин кечаси билан ашула айтиб бераман,— деди
Наташа.

— Бу сеҳргар мени ҳар йўлга солади,— деди Денисов
ва қиличини белидан ечди. Ў стулларни оралаб олдинга
чиқди, Наташанинг қўлидан маҳкам ушлади-да, маҳомни
кутиб, бошини кўтариб, оёғини чоғлади.

Бўйи настлиги отда-ю, танцада билинмайдиган Денисов
ҳозир ўзи тасаввур қилганича азamat йигит эди. Музика
маҳоми тўғри келганда у ўзининг хонимига голибона ва
ҳазилнамо қийрон қараб, тўсатдан бир оёғини ерга урди-ю,
худди тўпдай иргишлиб, хонимини давра бўйлаб олиб
кетди. У залнинг ярмигача иккинчи оёғини ерга текизмас-
лан, товуш чиқармай учиб, худди олдида турган нарсалар-
ни кўрмагандай, столлар устига бориб қолди: кейин бир-
дан шпорларини шиқирлатиб оёқларини қўйди-да, пошина-
сида туриб қолди: шу зайлда шпорларини шириқлатиб,
бир оз ер тепиниб турдию гир айланди ва чап оёғини ўнг
оёғига уриб, яна давра бўйлаб учиб кетди. Наташа унинг
нима қўлмоқчи эканини билди ва қандоқ қилаётганини ўзи
ҳам билмай, бутун ихтиёрини унга берди. У Наташани
гоҳ ўнг қўли билан ва гоҳ чап қўли билан пилдиратар, гоҳ
чўккалаб ўз атрофида айлантирас, яна иргиб турар, худди
бутун зални бир зумда айлациб чиқмоқчи бўлгандай олга
учар, гоҳ яна тўсатдан тўхтаб, кутилмаган чоқда тиз букиб
ўйнар эди. У хонимини жойига олиб бориб, бир айлантириб

шпорини шиқирлатиб унга таъзим қилганда Наташа ҳатто қуллуқ ҳам қилмади. У худди Денисовни танимаётгандай кулимсираганича анграйиб қараб қолди.

— Бу қанақа бўлди? — деди Наташа ўзига.

Гарчи Йогель бу мазуркани мазурка деб билмаса ҳам ҳамма Денисовнииг усталлигига қойил бўлди. Ҳамма уни мақтади, чоллар эса кулимсираб. Польша ва ўтган яхши замонлар ҳақида гап бошлади. Ўйиндан қин-қизариб кетган Денисов юз-кўзини рўмолча билан артиб, Наташанинг ёнида ўтириди, ҳамманинг кўзи Наташада эди.

XIII

Шундан кейин Ростов икки кунгача Долоховни ўз уйида ҳам учрата олмади, у Ростовларникига ҳам келмади. Учинчи куни Ростов ундан бир хатча олди.

«Мен бундан кейин, ўзингга маълум сабабларга кўра сизларниг уйларингга бормайман, армияга кетаётгандигим учун бугун кичкинагина зиёфат бериб, ўртоқларим билан хайрлашмоқчиман.— Инглиз меҳмононасига келгин». Ростов оила аъзолари ва Денисов билан театрга борган эди, шу ердан соат ўйларда чиқиб, тўғри Инглиз меҳмононасига борди. Уни дарроғ шу кечаси Долохов ижарага олган энг яхши ўйга олиб киришди.

Долохов икки шам ўртасида ўтирас, стол атрофига йигирмага яқин киши тўпланган эди. Стол устида тилла ва қофоз пуллар ётар, Долохов банк тутган эди. Соня Долоховниг таклифини рад қилгандан кейин Николай ўртоғи билан кўришмаган эди. Шунинг учун ҳозир кўришиш тўғрисида ўйлаганида юраги увишиб кетар эди.

Ростов эшикдан кириши билан Долохов унга худди кўзи тўрт бўлиб ўтиргандай қаради.

— Анчадан бери кўришганимиз ҳам йўқ,— деди у,— хуш келибсан. Мана шу ўйинци тамом қиласин, унгача Илюшка ҳам ашулачилярни олиб келар.

— Мен уйингга борган эдим,— деди Ростов қизариб. Долохов индамади.

— Ўтири, ўйна,— деди у Ростовга.

Ростов шу пайт Долохов айтган галати бир гапни эслади: «Аҳмоқ одам таваккал деб ўйнайди» деган эди ўшанда Долохов.

Долохов худди Ростовниг кўнглидагини билгандай:

— Ё мен билан ўйнагани қўрқасанми? — деб кулим-

сиради. Бу табассумдан Ростов унинг Инглиз клубида бўлган зиёфат кунидаги кайфиятда эканини англали: Долохов умуман кундалик ҳаётдан зерикиб, бундан бирон беҳуда, кўнича шафқатсизлик қилиб қутилиш заруратини ҳис қилганида шундай кайфиятда бўлар эди.

Ростов ўнгайсизланиб қолди; Долоховнинг сўзига ҳазил билан жавоб бермоқчи бўлди-ю, лекин шу онда эсига ҳеч нарса келмади. У то ўйлаб жавоб топгунича Долохов унинг юзига қараб, ҳаммага эшилтириб, дона-дона қилиб деди:

— Ўйин тўғрисида гаплашганимиз эсингда борми... аҳмоқ одам таваккал деб ўйнайди. Ўйнаганда албатта ютаман деб ўйнаши керак, мен ҳозир шуни кўрмоқчиман.

«Таваккал қилибми ёки албатта ютаман дебми?» — деди Ростов ичидা.

— Ўйнамай қўя қол,— деб қўйди Долохов ва янги карта очиб: — Банк, жаноблар! — деди.

Долохов пулини ўртага суриб қўйиб, карта суза бошлиди. Ростов унинг ёнида ўтириди-ю, лекин ўйнамади. Долохов унга қараб:

— Нега ўйнамаётибсан? — деди ва Ростов негадир озгина пул тикиб, карта олиб, ўйнашни зарур кўрди.

— Ёнимда пуллим йўқ,— деди Ростов.

— Ишонаман!

Ростов беш сўм тикиб ютқизди, яна беш сўм тикиб уни ҳам бой берди. Долохов Ростовнинг устма-уст ўнта картасини ютиб олди.

— Жаноблар,— деди Долохов бир неча марта карта берриб,— қани, пул ташланглар, мен ҳисобдан адашиб қоламан.

Картабозлардан бири, пул ташламасам ҳам менга ишонасизлар деб умид қиламан, деди.

— Ишониш мумкин, лекин адашиб кетаман деб қўрқаман, пул ташланглар,— деб жавоб берди Долохов.— Сен хижолат тортма, икковимиз кейин суришамиз,— деди у Ростовга қараб.

Ўйин давом этар, лакей тинмай шампанский ташир эди.

Ростов ҳамма карталарга чув тушди, саккиз юз сўмча қарздор бўлиб қолди. У бир картанинг устига саккиз юз сўм ёзай деб турганда, лакей шампанский берди-ю, Ростов бу ниятидан қайтиб, саккиз юз ўрнига оддий дов — йигирма сўм ёзди.

Долохов гарчи унга қарамагаңдай кўринса ҳам:

— Тикавер, тезроқ ютиб оласан.— Башқаларга бераману сенинг картангни ўлдираман. Ё мендан қўрқасанми? — деди у яна.

Ростов унинг сўзи билан ўша саккиз юзни тикди-ю, ердан олган бурчаги йиртиқ, еттилик картани қўйди. У кўп вақтлар бу картани унутмади. У тиккан саккиз юз сўмини бўр билан еттилик картага ёшиб қўйди: салгина илитилган бир стакан шампанский ичди, Долоховининг сўзига кулимсираб, ўша еттилик картани кутиб юраги орзиқиб, унинг қўлига қараб турар эди. Мана бу еттилик картани ютиш ёки юттириш Ростов учун жуда катта аҳамиятга эга эди. Ўтган якшанба куни граф Илья Андреич ўғлига икки минг сўм бериб, пул танқислиги ҳақида гапиришни ёмон кўрса ҳам, лекин бу сафар бир оз тежаб, шу пулни майгача еткизгин, деган эди. Николай эса бу пул жуда кўп, баҳоргача сиздан пул сўрамайман, деб сўз берган эди. Ҳозир шу пулдан бир минг икки юзи қолди. Энди агар бу еттилик картани бой берса, бир минг олти юз сўм ютқизишдан ташқари, яна отасига берган сўзидаи қайтиши ҳам зарур бўлар эди. Шунинг учун ҳам у юраги орзиқиб Долоховининг қўлига қарап экан, «Қани, бер менга шу картани тезроқ: шундан кейин шапкамни олиб чиқиб кетаман-у, уйга бориб Денисов, Наташа ва Сонялар билан овқатланаман, минбаъд қўлимга карта ушламайман» деб ўйлар эди. Шу дамда унинг ўйда кечирадиган ҳаёти — Петя билан қила-диган ҳазиллари, Соня билан гапиришиллари, Наташа билан лапар айтишлари, отаси билан карта ўйнашлари ва ҳатто юмшоққина тўшаги ҳам кўзига шу қадар ёрқин, гўзал бўлиб кўриндики, гўё буларнинг ҳаммаси аллақачонлар ўтган, қўлдан кетган ва таърифга сифмайдиган бир саодат бўлиб кўринар эди. Беҳуда бир тасодиф рўй бериб, еттилик қўлдан кетиб, у эндигина тушунаётгани, эндигина қадрига етаётгани, баҳт-саодатининг барбод бўлишини, умрида кўрмагани ва боиндан кечирмагани бир баҳтсизлик чангалига тушиб қолинини тасаввур қила олмас эди. Бундек бўлиши мумкин бўлмаса ҳам у ҳар қалай Долоховининг қўл ҳаракатларини юраги орзиқиб кузатар эди. Суяги йўғон, қизғимтир билагининг жунин сингидан чиқиб турган қўл картани қўйиб, узатилган стакан билан трубкани олди.

— Мен билан ўйнагани қўрқмайсан-а? — деди Долохов яна ва гўё қизиқ бир нарса эсига тушгандай картани

қўйиб, стулнинг суюнчиғига суюнди ва кулимсираганича аста гап бошлади:

— Ҳа, айтгандай, мени Москваада ғирром деб овоза қилишипти, шунинг учун, жаноблар, мен билан ўйнаганда эҳтиёт бўлинглар.

— Ҳа, хўп, бўл,— деди Ростов.

— Оббо Москва кампирлари-ей! — деди Долохов ва кулимсираб картани олди.

— Уфф! — деди Ростов икки қўллаб сочини чангллаб. У умид қилган еттилик карта Долохов қўлидаги карталарнинг устида турар эди, демак бисотидаги бор пулдан ҳам кўпроқ ютқизди.

Долохов унга кўз қирини ташлаб:

— Кўп чиранма,— деди-да, карта беришда давом этди.

XIV

Бир ярим соатдан кейин кўп картабозлар ўз ўйинларига ҳазилакам деб қарайдиган бўлишиди.

Бутун ўйин Ростовда бўлиб қолди. Бир минг олти юз сўм у ёқда қолиб, унинг ҳисобига бирин-кетин ёзилган рақамлар шу қадар кўпайиб кетдики, у ўн минггача санадио, лекин тахмини ўн беш мингдан кам эмас эди. Ҳақиқатда эса бу ёзилган рақамлар йигирма мингдан ҳам ошиб кетган эди. Долохов ҳозир на гапга қулоқ солар, на ўзи гапирав, у Ростовнинг ҳар бир қўл ҳаракатини кузатар ва ҳар замон ёзиб қўяётган ютуғига кўз ташлаб қўяр эди. У ютуғи қирқ уч мингга етгунича ўйнашга аҳд қилган эди. Ўз ёши билан Соняниг ёшини қўшганда қирқ уч бўлганилиги учун шу рақамни белгилаган эди. Ростов бошини икки қўли орасига олиб, ҳамма ёғи чизиб ташланган, вино тўкилган карталар уюлиб ётган стол олдида ўтирап эди. Оғир бир таассурот унинг зеҳнидан ҳеч кетмас эди: суюги йўғон, қизғимтири, енглари остидан жуни чиқиб турган, бир вақтлар кўзига иссик кўрингану ҳозир кўргани тоқати бўлмаган бу қўллар уни ўз чангалига олган эди.

«Олти юз сўм, туз угол тўққизлик... қайтиб ютиб олиш мумкин эмас!.. Уйим қандоқ яхши эди-я! Саллот ўйини... бу мумкин бўлмаган гап! Нега бу мени унақа қиласетипти?— деб ўйлар эди Ростов. У баъзан катта картани қўяр, Долохов эса уни қўйиб, ўзи дов тикар эди. Николай унга бўйсуниб, жанг майдонида — Амштетен кўпригига худога сиғингандек, худога сиғинар, гоҳ стол тагидаги карталардан

қўлимга тушгани мени бу аҳволдан қутқазармикин деб умид боғлар, гоҳ бутун ютқизигига шимчасининг боғичлари миқдоридаги очколик карта қўймоқчи бўлар, гоҳ энди нима қиласан дегандай болса картабозларга қараб, гоҳ Долоховнинг бепарво юзига қараб, унинг кўнглидагини билишга ҳаракат қиласар эди.

«Шунча пулни ютқизиш менинг учун нима эканлигини билади-ку ахир. Наҳот менинг хароб бўлишимни истаса? У менга дўст эди-ку. Мен уни яхши кўрар эдим-ку... Лекин омади келган бўлса бу ҳам қандоқ қилсан! Айб менда ҳам эмас,— дер эди Ростов ўзича.— Мен ҳеч қандай ножӯя иш қилганим йўқ. Нима, мен одам ўлдирдимми, бирорни ҳақорат қилдимми, бирорга ёмонлик тиладимми? Нега менинг бошимга бундай фалокат келди? Бу фалокат қачондан бошланди? Мен ҳалигина бу стол ёнига юз сўм ютаман, онамга туғилган кунида совға қилиш учун қутича сотиб олиб уйга бораман, деган умид билан келиб ўтирган эдим. **Нақадар баҳтиёр**, эркин ва хурсанд эдим! Ўшанда нақадар баҳтиёр эканлигимнинг қадрига етмаган эканман. Бу баҳтиёрлик қачон қўлдан кетдию қачон бу фалокатлар бошланди? **Нима бўлиб** бу фалокат бошланди? Мен-ку шу ерда, шу стол ёнида ҳамон бир хилда карта олиб, пул тикиб, бу суяги йўғон эпчил қўлларга қараб ўтириб эдим, нима бўлдик, бошимга бундай фалокат келди? Мен-ку соғ-саломат, бақувват, ҳамон илгаригидайман, ҳамон ўша жойимда ўтирибман. Йўқ, бундоқ бўлиши ҳеч мумкин эмас. Бунинг оқибати ҳеч нарса бўлмайди.

Уй иссиқ бўлмаса ҳам Ростов қип-қизарив, терга пишиб кетган эди. Унинг юзи, хусусан, ўзини тутишга беҳуда зўр берганидан жуда ёмон, одамнинг раҳми келадиган бир ҳолатда эди.

Ютқизилган пулнинг миқдори ўша маниъум миқдор — қирқ уч мингга етди. Ростов уч минг сўм — башкининг тўртдан бирига карта олган эди. Долохов қўлидаги картани тақ этиб столга қўйдию, бўрин олиб, ўзининг чиройли ва пишиқ хати билан Ростов ёзаб қўйган рақамларни жамлай бошлади.

— Овқат қиласайлик, овқат қиласайлик! Мана, лўлилар ҳам келишди,—дейишди.

Шу пайт дарҳақиқат ташқаридан лўли лаҳжасида гаплашиб, қора мағиздан келган эркак-аёллар кириб келишди. Николай иш тамом бўлганини билиб турар эди, шундоқ бўлса ҳам лоқайд бир товуш билан:

— Ҳа, энди ўйнамайсанми? Жуда яхши бир картани тайёрлаб ўтирувдим-да,— деди гўё фақат ўйингагина қизиқандай.

«Иш тамом, хароб бўлдим! Энди ўзимни отишм қолди холос» — деди ичидা, лекин қувноқ товуш билан:

— Қани, яна битта ўйнайлик,— деди.

— Ҳўп,— деди Долохов ютган пулени жамлаб бўлиб,— бўпти! Йигирма бир сўм тикдим,— деди қирқ уч мингдан ортиқча чиқсан йигирма бир сўмни кўрсатиб ва картани олиб чийлай бошлади. Ростов, ҳўп, деб қўлидаги картанинг четини букди ва ёзиб қўйгани олти минг ўрнига йигирма бир ёзди.

— Менга барибир,— деди у,— мен шуни кўрмоқчиман, қани шу картани босасанми ёки менга берасанми?

Долохов астойдил карта бера бошлади. Шу пайтда бу қизғимтири, бармоқлари калта, енг остидан жуни чиқиб турган ва уни ўз чангалига олган қўлларни Ростов нақадар ёмон кўрар эди... Ўнлик карта Ростовга чиқди.

— Қирқ уч минг сўм қарздор бўлдингиз, граф,— деди Долохов ва керишиб ўрнидан турди.— Одам ўтираверса ҳам чарчаб кетар экан,— деб қўйди.

— Ҳа, мен ҳам чарчадим,— деди Ростов.

Долохов худди ҳазил қилишни сенга ким қўйипти, демокчи бўлгандай унинг сўзини бўлиб:

— Пулни қачон оламиз, граф,— деди.

Ростов қип-қизариб, Долоховни бошиқа уйга олиб кирди.

— Шунча пулни бирдан беролмайман, вексель бераман,— деди.

— Менга қара, Ростов,— деди Долохов кулиб ва унинг кўзларига қараб,— «Мухаббатда омади бўлган кишининг картада омади бўлмайди» деган мақол бор. Жиянинг сени яхши кўради. Мен буни биламан.

«Ўзингни шу одамнинг чангалида ҳис қилиш нақадар оғир!» — деди Ростов ичидা. У шунча пул ютқизганлигини айтса, ота-онаси қанчалик хафа бўлишини билар, бу фалокатдан қутулиш нақадар катта баҳт эканлигини, Долохов уни шу фалокатдан қутқазолишини ва ҳозир яна уни мушук сичқонни ўйнагандай ўйнамоқчи бўлганини англар эди.

— Жиянинг...— деган эди Долохов, Николай унинг сўзини бўлди.

— Бунга жиянимнинг нима даҳли бор, унинг тўғрисида нима қиласан гапириб! — деди Ростов бақириб.

- Хўш, пулни қачон оламан? — деди Долохов.
— Эртага,— деди Ростов ва уйдан чиқди.

XV

«Эртага» дейини ва йигитликни қўлдан бермаслик учун қизишимаслик-ку осон эди-я, лекин уйга келиб, сингилла-рига, укасига, ота-онасига рўбарў бўлиб, қилмишига иқрор бўлиш, пул сўрамайман, деб сўз бергани ҳолда яна пул сў-раш ниҳоятда оғир эди.

Уйда ҳали ҳеч ким ухлагани йўқ эди. Ростовлар ҳов-лисидаги ёшлар театрдан қайтиб, овқат еб, клавикорд олдида ўтиришган эди. Николай залга кириши биланоқ, шу бу йил қиши уйларида ҳукмрон бўлган ва Долоховнинг таклифи-ю, Иогелнинг балидан кейин Соня билан Наташа атрофида яна ҳам авж олган ўша ошиқ-маъшуқлик кай-фияти уни қамраб олди. Театрга кийиб борган ҳаворанг кўйлакларида яна ҳам чиройлироқ бўлиб ва буни ўзлари ҳам билиб, гул-гул очилган Соня билан Наташа клави-корд олдида жилмайиб туришган эди. Вера билан Шиншин меҳмонхонада шахмат ўйнашмоқда эди. Кекса графиня эри билан ўглини кутиб, шу ерда истиқомат қиладиган ва оқсуякларни бўлган бир кампир билан карта ўйнамоқда эди. Кўзлар ёниб турган, соchlари тўзигиган Денисов оёқла-рини кериб, қисқа бармоқлари билан клавикорд чалар ва кўзларини сузиб, ўзи ёзган «Соҳира» деган шеърга кўй топмоқчи бўлиб, майнингина овози билан хиргойи қилиб ўтирган эди.

Ул куй на кўйдирки, айтгил, соҳира,
Ки мени упугиқ торларга тортар;
Ул ўт на ўтдирки, тинч қўймас сира
Таҳ-батаҳ қалбимга завқу шавқ ортар!

У эҳтиросли овоз билан ашула айтар экан, чақнаб тур-ган қоп-қора кўзларини данг қотиб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетган Наташадан олмас эди.

— Жуда яхши! Қойил! — деб қичқирди Наташа.— Ик-кинчи бандини ҳам айтинг,— деди Николайнинг кирга-нини пайқамай.

Николай меҳмонхонага қараб, у ерда Верани ва кампир билан ўтирган онасини кўриб ичида: «Бўлар ҳали ҳам шу» деб қўйди.

— Эй, ана, Николинъка ҳам келди,— деб Наташа унинг олдига югуриб борди.

— Дадам уйдамилар? — деб сўради Николай.

— Зап келдинг-да,— деди Наташа унинг саволига жавоб бермай.— Хурсандчилик қилиб ўтирибмиз. Менинг учун Василий Дмитрич яна бир кунга қолди, биласанми?

— Йўқ, ҳали дадам келганлари йўқ,— деди Соня.

Меҳмонхонада ўтирган графинянинг:

— Эй, қўзим, келдингми, қани, бу ёққа кел-чи,— деган овози эшитилди.

Николай онасининг олдига борди, унинг қўлини ўпди ва индамай унинг олдидаги курсига ўтириди-ю, унинг карта тахлаётган қўлига қараб қолди. Залдан кулги ва Наташани қистаётган хушчақчақ овозлар эшитилиб турар эди.

— Хўп-хўп,— деб қичқирап эди Денисов,— энди баҳона кетмайди, bargarolla айтиб берасиз сўрайман.

Графиня индамай ўтирган ўғлига қаради.

— Ҳа, нима бўлди сенга? — деб сўради онаси.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ,— деди Николай худди бу савол жонига теккандай.— Дадам келиб қолармикин?

— Келиб қолар.

«Булар ҳамон ўша, ҳеч нарсадан хабари йўқ! Қаёққа борай?» деди ичиди Николай ва яна клавикорд турган залга чиқди. Соня клавикорд олдида ўтириб, Денисов жуда яхши кўрадиган баркаролланинг прелюдиесини¹ чалмоқда. Наташа ашула айтмоқчи бўлиб, Денисов эса унга завқ билан тикилиб турар эди.

Николай залда нари-бери юра бошлади.

«Шуни ашула айттириб нима қилишар экан! Бу ашулани биладими? Шу ҳам хурсандчилик бўлдио!» деб ўйлар эди Николай.

Соня прелюдиенинг биринчи аккордини чала бошлади.

«Эй худо, мен буткул хароб бўлган, буткул расво бўлган одамман. Менга ашулани ким қўйипти, бирдан бир қиладиган ишим ўзимни отиш. Ё бирон ёққа кетайми? Қаёққа бораман? Барибир, ашуласини айтаверсин» деб ўйлар эди Ростов.

Николай қовоғини солиб, уйда ҳамон нари-бери юрар, Денисов билан қизларнинг қўзиши-кўзига туширмасликка ҳаракат қилиб, уларга қарап эди.

¹ Прелюдия — музикали асарнинг кириш қисми, сараҳбори.

Соня худди «Николинъка, сизга нима бўлди» деб сўраёт-гандай унга тикилиб турар эди. У Николайни кўриши билан унга бир нарса бўлганини сезди.

Николай ундан юзини ўғирди. Наташа ҳам ўзига хос зийраклик билан шу ондаёқ акасининг кайфиятини пайқади: пайқашта пайқадио, лекин ҳозир шу қадар хурсанд, ғам ҳоҳиш, таъна-дундан шу қадар узоқ эдики (ёшлар кўпинча шундоқ бўлади), ўзини ўзи алдади: «Кўй, ҳозир бирорванинг ғам-ҳоҳишини деб ўзимнинг хурсандчилигимни барбод бераманми» деган хаёлда ўзига ўзи: «Йўқ, мен янглишаётгандирман, эҳтимол у ҳам менга ўҳшаган хурсанддир» деди.

Қани Соня,— деди Наташа ва залнинг ўртасига, назаридан овоз янграйдиган жойга борди; бошини кўтарди, раққосалардек беҳол қўлларини осилтириди-да, оёқ учидагулгалаб уйни бир айландиу тўхтади.

Завқ қилиб кузатиб турган Денисовга у худди: «Мана, менин кўрдингми?» деяётгандай эди.

Николай синглисига қараб: «Бу нимага мунча хурсанд бўлаётган экан! — деди ичида.— Наҳот ҳозир юрагига шу сифса!» Наташа ашулани бошлади, овози очилди, кўкраги кўтарилиди ва кўзлари жиддий тус олди. Шу дамда ҳеч ким ва ҳеч нарса тўғрисида ўйламас, табассумга чоғлаган лабларидан қўнғироқдай овоз янграб чиқарди: бу овоз худди шу мақомда ва шу тарзда ҳар кимнинг ҳам оғзидан чиқиши мумкин, лекин бу овоз минг мартаба эшитганда таъсир қиласа ҳам, минг биринчи мартаба эшитганда сизни титратар ва йиғлатар эди.

Наташа шу бу йил қиши биринчи марта, айниқса Денисов товушига маҳлиё бўлгандан кейин ашулага жиiddий берилди. У энди ашулани болаларча эмас, катта одамларча айтар, у ҳозир ашула айтганда илгаригидай болаларча чиранимас эди: шундоқ бўлса ҳам унинг ануласини эшитганда шинавандалар ҳали сал ҳомроқ дейиншар эди. «Овози ҳали етилмаган, лекин жуда ажойиб овоз, етилтириш керак» дер эди ҳамма. Лекин ҳаммавақт бу гапларни Наташа ашула айтабўтганда эмас, айтиб бўлгач, анчадан кейин айтишар эди. Ҳали етилмаган, кераклик жойда нафас олмаганлигидан пардадан-пардага қийинлик билан ўтаетган бу овоз янграганда ҳатто картга шинавандалар ҳам индамай овозга маҳлиё бўлиб ўтиришар, фақат яна эшитишни орзу қилишар эди. Ўнинг ишланмаган, ҳали ўз кучини билмаган, ҳали табиий ва ипакдай юмиюқ товуши ашула

санъятини яхши билмаслик натижаси бўлган камчиликлар билан шундай қўшилиб кетган эдики, унинг камчилигини тузатаман деган киши овозни бузиб қўйишдан қўрқар эди.

Николай унинг товушини эштиб ҳайрон бўлиб: «Бу қандоқ бўлди? Нима бўлди уига? Бунақа ашула айтолмас эди-ку» деди ўзича. У тўсатдан бутун оламни эсидан чиқарди-да, тамом диққати ашуланинг давомида бўлди. Унинг учун бутун ҳаёт уч темпдан иборат бўлиб қолди: «Oh mio crudele offsetto.¹ Бир икки, уч... бир, икки уч... бир... Oh mio crudele offsetto. Бир, икки, уч... бир. Эй, бизнинг ҳаёти-миз ҳам ҳаёт бўлдими! — деди Николай ўзича,— буларнинг ҳаммаси — бу фалокат ҳам, пул ҳам, Долохов ҳам, кек ҳам, ор-номус ҳам — ҳаммаси икки пулга арзимайди. Ҳақиқий ҳаёт мана бу... Қани, Наташа, қани, қўзим! Қани, ол! Қани, si-ни қанақа олар экан! Олди! Худога шукур!» У si-ни кучайтириш учун, ўзи ҳам билмай, беихтиёр баланд терцияга қўшилди. «Вой тавба! Қандай яхши! Наҳот шу овоз менини бўлса! Шу овоз-а!» деб кўнглидан ўтказди.

Бу терция шундай ҳам жарангладики, Ростовнинг кўнглидаги энг яхши ҳислар қўзголиб кетди. Бу ҳис олам билан ҳеч алоқаси бўлмаган ва оламдан юқорироқ турган бир ҳис эди. Юғқизиш, Долохов, сўз бериш нима деган гап ўзи! Ҳаммаси беҳуда гаплар. Қиши одам ўлдирса ҳам, ўғирлик қилса ҳам ҳарқалай баҳтиёр бўлиши мумкин...

XVI

Ростов кўпдан бери бугунгидай музика эштиб завқ қилган эмас эди. Бироқ, Наташа ашуласини тамом қилиши биланоқ унинг эсига яна ҳозирги аҳволи тушди. У индамасдан залдан чиқдию пастга, ўзининг уйига тушди. Чорак соат ўтгандан кейин кекса граф хурсанд ва мамнун бўлиб клубдан қайтиб келди. Николай унинг келганини эштиб олдига чиқди.

Илья Андреич ўғлига қараб хурсанд ва ифтихор билан табассум қилиб:

— Хўш, қалай, ўйнаб-кулиб келдингми? — деди. Николай «ҳа» демоқчи бўлдию айта олмади: у йиғлаб юбораёзди. Граф трубка чекар эди, ўғлининг ҳолатини пайкамади.

¹ Оҳ, золим муҳаббат.

«Оббо, айтмай илож йўқ!» — деди Ростов ичида биринчи ва охирги марта. Тўсатдан, худди шаҳарга бориб келган отасидан арава сўраётгандай:

— Дада, мен олдингизга бир иш билан келдим, эсимдан чиқаёзипти. Менга пул керак эди,— деди. Бу гапни у шундай бамайлихотир айтдики, сўзига ўзининг нафрати келди.

Кайфи жуда чор бўлган дадаси:

— Ҳа, ҳа, ҳали шундоқ дегин. Етмайди демабидим? Кўп керакми? — деди.

— Ҳа, жуда кўп керак,— деди Николай қизариб-бўзарип ва кўп вақтгача кўнглида доғ бўлиб қолган табассум билан.— Бир оз ютқазиб қўйдим, бир оз ҳам эмас, анчагина, жуда кўп, қирқ уч минг сўм.

— Нима? Кимга? Ҳазиллашаётисанми? — деб бақирди граф. Унинг томоқ ва бўйинлари қизариб кетди.

— Эртага тўлайман деб ваъда бердим,— деди Николай.

— Аҳ!.. — деди кекса граф ва оёқ қўли бўشاшиб, диванга ўтириб қолди.

— Қандоқ қиласай! Бу иш кимнинг бошига тушмайди,— деди Николай пинагини бузмасдан, лекин ичида ўзини умр бўйи бу жиноятни ювиб ташволмайдиган абраҳ, разил ҳисоблар эди. Николай отасининг қўлини ўпиб, тиз чўкиб, ундан узр сўрашни истагани ҳолда, пинагини бузмай, ҳатто дагалроқ бир тарзда: — Бу номардгарчилик ҳар кимда ҳам бўлади,— деди.

Граф Илья Андреич ўғлининг бу сўзини эшитиб бошини қўйи солди ва бир нима излагандай шошилди.

— Ҳа-ҳа...— деди у,— қийин, топиш қийин бўлар деб қўрқаман... Кимнинг бошига тушмайди! Ҳа, кимнинг бошига тушмайди...— граф ўғлига кўз қири билан қарадию, уйдан чиқиб кетди... Николай отаси бирон сўз айтса, унга жавоб қилгани тайёрланган, бироқ отасини индамай қўя қолишини сира кутмаган эди.

— Дада, дадажон! — деб қичқирди унинг кетидан югуриб,— кечиринг! — деди ва отасининг қўлини ўпиб йифлаб юборди.

Ота-бала орасида шу гаплар бўлаётган вақтда, ичкарида она-бала ўртасида ҳам шундай катта бир гап бўлмоқда эди. Наташа ҳовлиққанича онасининг олдига чопиб келди.

— Ойи!.. Ойи!.. Денисов оламан,— деди.

— Кимни оламан деди?
— Мени, мени оламан деди. Ойи! Ойи! — деб қичқирди Наташа.

Графиня донг қотиб қолди. Денисов оламан депти. Кимни? Яқинда қўғирчоқ ўйнаб юрган, ҳали ўқиб юрган муштдай болани-я!

— Наташа, қўй бунақа беҳуда гапларни! — деди графиня ҳануз буни ҳазил гумон қилиб.

— Беҳуда гапингиз нимаси! Мен бўлган гапни айтибман,— деди Наташа аччиғланиб.— Мен сиздан, нима қиласай, деб сўрагани келсам, сиз менга «беҳуда гап» дейсиз.

Графиня ҳайрон бўлиб елкасини қисди.

— Агар мосъё Денисов ростдан ҳам сени оламан деган бўлса, аҳмоқ экансан, дегин қўйгин, вассалом.

— Йўқ, у аҳмоқ эмас,— деди Наташа ўпкалаб жиддий равишда.

— Ҳа, бўлмаса нима демоқчисан? Ҳозир ҳаммаларинг ҳам ошиқ-маъшуқсизлар. Ҳўп, яхши кўриб қолган бўлсанг, тега қол,— деди графиня истеҳзо билан кулиб — худо пешонангни очсин.

— Йўқ, ойи, мен уни яхши кўриб қолганим йўқ, яхши кўриб қолмаган бўлсан керак.

— Шундоқ бўлса, шундоқ дегин-да.

— Ойи, мендан хафа бўлаётисизми? Хафа бўлманг, ойижон, мен нима гуноҳ қилибман?

— Мен ҳам гуноҳ қилдинг деяётганим йўқ, қизгинам. Сен айта олмасанг, мен бориб айта қолай,— деди графиня кулимсираб.

— Йўқ, ўзим айтаман, фақат ўргатсангиз бас,— деди ва онасининг табассумига жавобан илова қилди.— Сизга осон кўринади-да, унинг бу гапни менга қандай қилиб айтганини кўрганингизда билар эдингиз! Ўзим ҳам билар эдим, бу гапни менга айтмоқчи эмас эди, оғзидан чиқиб кетди.

— Ҳарнечук бўлганда ҳам йўқ дейиш керак.

— Йўқ, қўйинг. Бечорага одамнинг раҳми келади. Шундай яхши киши.

— Ундоқ, бўлса, ҳўп дегин. Эрга тегадиган вақтинг ҳам бўлиб қолди,— деди онаси заҳарханда қилиби.

— Йўқ, ойи, хафа қилгани ҳеч кўнглим бўлмайди. Қандоқ қилиб айтишимни билмайман.

— Сенинг айтишинг ҳам керак эмас, мен ўзим айтаман,—

деди графиня муштдай болага катта қиз деб қараб, шундоқ гапни айтишганидан дарғазаб бўлиб.

— Йўқ, йўқ, мен ўзим айтаман. Сиз эшик орқасида туриб қулоқ солинг.— Наташа юрганича меҳмонхонадан ўтиб, залга чиқди. Денисов ҳамон ўша ерда, клавикорд олдида, икки қўли билан юзини ушлаб ўтирас эди. У Наташанинг енгил қадам шарпасини эшишиб, иргиб ўрнидан турди.

— Наталья,— деди у Наташага томон тез-тез юриб келиб,— менинг тақдиримни ҳал қилинг. Тақдирим сизнинг қўлингизда!

— Василий Дмитрич, сизга жуда юрагим ачииди!. Жуда ҳам яхши одамсизу... лекин қўйинг... бу... мен ҳам мавақт сизни шундай яхши кўриб юравераман.

Денисов унинг қўлига энгашди ва Наташанинг қулогига жуда ғалати, тушуниб бўлмайдиган бир товуш эшитилди. У Денисовнинг қоп-қора, жингалак сочидан ўпди. Шу пайт графиня кўйлагини шилдиратиб, буларнинг устига кириб қолди.

— Василий Дмитрич, бошимизни осмонга еткизганин гиз учун қуллуқ,— деди хижолат тортган бир тарзда,— лекин менинг қизим ҳали жуда ёш. Сиз ўғлимнинг жонажои ўртоги бўлганингиз учун бу гапни аввал менга айтарсан деб ўйлаган эдим. Шундоқ қилганингизда мени рад қилип заруратидан озод қиласар эдингиз.

Денисов мулзам бўлиб ерга қараб:

— Графиня,— деб гап бошлади, лекин дудуқланиб қолди.

Наташа унинг бундай уволгина бўлиб турганини кўриб, юраги ачиди ва ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Графиня, кечиринг,— деди Денисов товуши қалти раб,— лекин мен сизнинг қизингизни ва бутун оиласигизни шу қадар эҳтиром қиласманки, агар иккита жоним бўлса икковини ҳам қурбон қиласар эдим...— У графиняга кўкирини ташлади ва уни жиддий қиёфада кўриб...— Хайр графиня,— деб унинг қўлини ўпди ва Наташага қарамасдан, тез-тез ва қаттиқ-қаттиқ қадам ташлаб, чиқиб кетди

Эртасига Ростов Москвада бир кун туришга ҳам тоқати қолмаган Денисовни кузатди. Денисовни Москвадаги ҳамм ўртоқлари лўлиларникига йиғилиб кузатишди. Ўртоқлари уни чанага ўтқизишганини ҳам, уч бекат кузатиб қўйишга нини ҳам Денисов билмай қолди.

Денисов кетгандан кейин Ростов то отаси у ёқ-бу ёқдан пул толгунча яна икки ҳафта уйдан чиқмай, кўпинча вақтини қизлар бўлмасида ўтказиб, Москвада яна икки ҳафта турди. Соня унга аввалгидан ҳам кўра меҳрибонроқ ва яқинроқ эди. У Ростовнинг шунча пул ютқизганлигига бир йигитлик деб қарагандай, шу иши учун уни яна ҳам кўпроқ яхши кўрганлигини кўрсатмоқчи бўлгандай кўринпар эди, лекин Николай энди ўзини унга нолойиқ кўрар эди.

У қизларнинг хотира дафтарини шеър ва ноталар билан тўлдирди ва таниш-билишларидан ҳеч ким билан хайрлашмасдан, Долоховга қирқ уч минг сўмни юбориб, тилхат олгач, ноябрь ойининг охирида аллақачонлар Польшага етиб олган полкига жўнади.

ИККИНЧИ БУЛИМ

I

Пъер хотини билан очиқ сўзлашганидан кейин Петербургга жўнади. Торжок бекатига келганда бекат назоратчиси от беришни истамади шекилли, от йўқ, деди. Пъер кутишига мажбур бўлди. У ечинмасдан, тўгарак стол ёнидаги чарм диванга чўзилди ва иссиқ этик кийган каттакон оёқларини стол устига узатиб юбориб, ўйга толди.

— Чамадонларини олиб кирайликми? Тўшак солиб берайликми, чойга майллари қалай? — деб сўради камердинер.

Пъер жавоб бермади, чунки кўзига ҳеч нарса кўринмас, қулогига ҳеч гап кирмас эди. У илгариги бекатда ҳам ўйга бўтганича, ҳамон ўша муҳим нарса тўғрисида ўйлар, шунинг учун ҳам атрофида нималар бўлаётганига ҳеч эътибор қилмас эди. У Петербургга эртароқ борадими ёки кечроқ борадими, бу бекатда дам олгани жой топиладими-топилмайдими, парвойига келмас, ҳозир миясини банд қилган масала олдида, ҳатто бу бекатда бир неча соатгина турадими ёки умр бўйи қоладими — унинг учун барибир эди.

Назоратчи, унинг хотини, камердинер, машиначи кампир, ҳар қайсиз хизматга тайёр эканлигини айтиб кириб турап эди. Пъер стол устига узатиб юборган оёғини йириштирмасдан, буларга кўзойнаги орқали қарар экан, миясини банд қилиб турган нарсаларни ҳал қилмасдан туриб, қандоқ яшаб турганини ва буларга нима кераклигини тушуна олмас эди. Дуэль куни Сокольникидан қайтиб, азоб-уқубатга тўла уйқусиз ўтказилган бириничи кечадан бери унинг мияси ҳамон ўша масала билан банд эди. Энди сафар ёлғизлигига бу фикру хаёллар уни айниқса ўз чангалига

олгани эди. У нима тўғрида ўйламасин, яна ўша ҳал қилолмаган масалага ва тинмай ўзига берадиган саволига келиб тақдигар эди. Гўё унинг бутун ҳәётини тутиб турган асосий шинт бўниб қолгандай эди. Бу винт на ичкари киради, на буткул тушиб кетади: бекордан-бекорга бир жойда айлангани айланган, уни тўхтатишнинг сира ҳисоби йўқ эди.

Назоратчи кириб, етти букилиб, жаноблари икки соаттина сабр қилисалар, кейин (нима бўлса бўлар) жаноблари учун почта отини бермоқчи эканини айтди. Назоратчи, афтидан, чойчақа олиш ниятида ёлғон гапираётган эди. «Шу яхши бўлдими, ёмон бўлдими? — деди Пьер ўзича,— менинг учун яхши, бошқа йўловчи учун ёмон, унинг ўзи учун эса зарур, чунки шундай қилмаса оч қолади, у: «Мени офицер силтаб ташлади», деди. Офицер тезроқ кетиши керак бўлгани учун силтаб ташлагн-да. Мен, масалан, ўзимни ҳақоратланган ҳисоблаганим учун Долоховга қараб ўқ уздим. Людовик XVI ни эса жинояткор деб қатл қилишди; бир йилдан кейин уни қатл қилганларни ҳам нима учундир ўлдириши. Қайсиси гуноҳ? Қайсиси савоб? Нимани яхши кўриш керак? Нимани ёмон кўриш керак? Яшашдан мурод нима? Мен нимадан иборатман? Ҳаёт нима? Ўлим нима? Буларнинг ҳаммасини қандай күч идора қилилади?» — деб сўрар эди ўзидан-ўзи. Бу саволларнинг ҳеч бирига бир мантиқсиз жавобдан бошқа ҳеч қандай жавоб йўқ, бу мантиқсиз жавоб ҳам бу саволларга жавоб бера олмас эди. Бу жавоб: «Ўлсанг, ҳаммаси тамом бўлади кетади. Ўлсанг ё ҳаммасини биласан, ёки қайтиб сўрамайсан» деган сўздан иборат эди. Лекин ўлим ҳам жуда қўрқинчли эди.

Торжок бекатининг савдогар хотини чийиллаб ўзининг молларини, айниқса, бўз туфлисини мақтар эди. «Мен шунча пулимни қаерга қўйишимни билмайман, бу бечора эса йиритиқ пўстин кийиб, менга мунғайиб қараб турипти,— деб ўйлар эди Пьер.— Бу пулнинг нима кераги бор экан? Кошки пул деган нарса буни бир зум баҳтиёр қилсаю руҳинга ором берса! Дунёда буни ёки мени фалокат ва ажалга дучор бўлишдан бир оз бўлса-да қутқариш қўлидан келадиган бирон нарса борми? Ҳамма нарсани барбод қиладиган ва бугунми, эртами келадиган ажал абадиятга нисбатан кўз очиб юмгунча барибир келиб ёқангдан ушлайди». У яна ўша бекордан-бекорга айланётган винтини босди, лекин шинт ҳамон бир жойда айланар эди.

Хизматкори унга т-те Suza¹нинг саҳифалари ярмигача қирқилган романини берди. Бу китобда Пьер Amélie de Mansfeld² деган бир хотиннинг чеккан изтироблари ва ҳалоллик учун курашгандигини ўқиди. «Ўзи яхши кўратуриб, бу хотин нега ўзининг ошигига қарши курашишти? Худо ўз иродасига қарши унинг кўнглига гулғула солмаса керак эди. Менинг собиқ хотиним курашмади ва эҳтимол тўғри қилгандир. Ҳеч қандай ҳақиқат топилган эмас,— деди Пьер яна ўзича,— ҳеч қандай ҳақиқатининг тагига етиб бўлмайди. Биз фақат билмаслигимизнингни биламиз. Мана шунинг ўзи инсон заковатининг энг олий нуқтасидир».

Унинг бутун турган-битгани ва атрофидаги ҳамма нарса назарида чалкаш, маъносиз ва жирканч кўринар эди. Лекин Пьер мана шу атрофидаги ҳамма нарсадан жирканиб лаззат топар эди.

Назоратчи от етишмаганлиги важидан кетолмай қолган бир йўловчини бошлаб кириб:

— Мумкинми, жаноблари, сизни салгина қисиб бу кишига ҳам шу ердан жой қилиб берсак,— деди.

Йўловчи пакана, суяклари йўғон, ранги сапсариқ, юзини ажин босган, кўёлкимтирик кўзларининг устига оппоқ қоши тушиб турган бир чол эди.

Пьер оёғини столдан олди, ўрнидан турди ва тўшак тўшаб қўйилган каравотга чўзилди, чолга ҳар замон бир қараб қўяр эди. Чарчагандай кўринган қовоғи солиқ чол Пьерга қарамасдан, хизматкори ёрдами билан зўрға ечинди; устида қолган эски пўстинчаси-ю, суядангина иборат бўлган оёғидаги кигиз этиги билан диванга ўтириди, чаккалари кенг, сочи калта қилиб қирқилган катакон бошини диванинг суюнчиғига қўйиб, Безуховга назар ташлади. Унинг жиддий, маъноли ўткир кўз қарashi Пьерни ҳайратга солди. У шу одам билан гаплашгиси келиб, йўл қалай, деб сўз бошламоқчи бўлиб турганида йўловчи бир бармогига одам сурати солинган каттакон жез узукли қўлини қовуштириб, кўзларини юмди, Пьернинг назарида, дам олибми ёки нима тўғридадир чуқур ўйга толибми, қимирламай ўтириди. Унинг хизматкори ҳам юзини ажин босган, хўжайнинга ўхшаган сап-сариқ, афтидан, кўса бир чол эди. Абжир бу хизматкор чол сафар халтани очиб,

¹ Сюзахоним.

² Амелия Мансфельд.

чой ичгани дастурхон ҳозирлади ва қайнаб турган самонарин келтириб қўйди. Ҳамма нарса тайёр бўлгандан кейин йўловчи кўзини очиб столга яқинроқ келди ва ўзига бир стакан чой қўйиб, яна бир стакан чойни кўса чолга берди. Пьер бу одам билан жуда ҳам гаплашгиси келиб, бетоқат бўла боилади.

Хизматкор чойни ичлиб, бўш стакан билан ейилмай үзалиши бир бўлак қандни келтириб столга қўяр экан, хўжайинидан, «Бирон нарса керакми» деб сўради.

— Йўқ, китобни бер,— деди йўловчи. Хизматкор Пьернинг назарида диний китобдай кўринган бир китобни берди. Йўловчи ўқишига киришди. Пьер унга қараб тураган эди. Йўловчи бирдан хатчўп қўйиб, китобини ёпди, яна кўзини юмиб, диваннинг суюнчиғига тирсакланиб, боягидай ўтирган. Ҳамроҳига қараб турган Пьер ундан кўзини олишга улгурмай чол кўзини очди ва унга тикилиб қолди.

Пьер хижолат тортгандай бошқа ёққа қарамоқчи бўлган эди, чолнинг чақнаб турган кўзлари уни ўзига тортиди.

II

— Янглишмасам, граф Безуховнинг суҳбатларига мушиарраф бўлаётиман шекилли? — деди йўловчи салмоқлаб баланд овоз билан. Пьер индамасдан, кўзойнак орқали ўзининг ҳамсуҳбатига савол назари билан қаради.

— Мен сизни ва бошингизга келган мусибатларни эшитган эдим, сultonим.— У худди: «Сиз мусибат демасангиз ҳам, лекин Москвада бошингизга келган кунлар мусибатдир» демоқчи бўлгандай, «мусибат» сўзини таъкидлаб айтди.— Ниҳоятда афсусландим, сultonим.

Пьер қизариб кетди ва шошиб-пишиб оёғини каравотдан тушириб, файритабиий бир табассум билан чолга томон энгашди.

— Мен бу гапни азбаройи қизиқсанлигимдан айтиётганим йўқ, сultonим, бунга бошқа муҳим сабаблар бор.— У Пьерга тикилганича, сал нари сурилди ва шу ҳаракати билан Пьерни диванга таклиф қилгандай бўлди. Бу чол билан гаплашишга Пьернинг ҳозир сира кўнгли бўлмаса ҳам, лекин чолга беихтиёр бўйсуниб, унинг ёнига бориб ўтиргди.

— Сиз бахтсиз одамсиз, сultonим,— деди чол давом этиб.— Сиз ёшсиз, мен қариб қолганман. Қўлимдан келганича сизга ёрдам қилишни истар эдим.

— Ҳа, ҳа,— деди Пьер тиржайиб,— жуда миннатдорман... Қаёқдан келаёттилар? — Йўловчининг чөхраси тунд ва ҳатто қовоғи солиқ бўлса ҳам, лекин унинг гапи ва афт-ангори Пьерниң диққатини тортди.

— Агар бирон сабаб орқасида мени билан гаплашиш малол келадиган бўлса, очигини айтаверинг, султоним,— деди чол. У тўсатдан оталарга хос меҳр билан табассум қилди.

— Йўқ, йўқ, ҳеч ундоқ эмас, аксинча, мени сиз билан танишганимдан жуда хурсандман,— деди Пьер унинг қўлига ва узугига синчиклаб қараб. У чолнинг қўлидаги узукда масонлик¹ аломати бўлмиш одам калласининг суратини кўрди.

— Мумкинми сўрасам,— деди Пьер,— сиз масонми?

— Ҳа, мен озод бинокорлар жамиятига мансубман,— деди йўловчи тобора Пьерниң кўзларига тикилиб.— Ўз номимдан ва ҳаммаслакларим номидан сизга мурувват қўлини чўзаман.

Пьер бир томондан бу одамниң сўзларига ишонганлиги ва иккинчи томондан илгари масонларнинг эътиқодидан кулиб юрганлиги учун иккиланиб:

— Шуниси борки,— деди қулимсираб,— нима десам экан, олам тўғрисидаги менинг қарашим сизнинг қарашингизга шу қадар қарама-қаршки, бир-биримизни англашолмасмиз деб қўрқаман.

— Мен сизнинг қарашингизни биламан,— деди масон,— ўша айтган қарашингиз ва назарингизда тафаккурингизниң самараасидай бўлиб кўринган қарашингиз, қўп кишиларнинг қаноатидек, кибр, ялқовлик ва жаҳолат натижасидир. Кечирасиз, султоним, агар мен бу қарашни билмаганимда, бу ҳақда сўз очмас эдим. Сизнинг қарашингиз гумроҳликдир.

— Худди шундай, мен ҳам сизни гумроҳликка тушган-сиз деб тахмин қилинм мумкин,— деди Пьер жилмайиб.

— Мен ҳақиқатни биламан деб ҳеч қачон даъво қилмайман,— деди масон сўзининг пухта ва бурролиги билан Пьерни борган сайни қойил қолдириб.— Ҳеч ким якка ўзи ҳақиқатга етиша олмайди, ҳамма, Одам Атодан тортиб шу кунгача бўлган миллион-миллион насл иштирок қил-

¹ Масонлик—XVIII асрда пайдо бўлган диний-сиёсий ҳаракат бўлиб, ўз олдига ахлоқни мукаммаллаштиришини мақсад қилиб қўйган эди.

гандагина худои таолога муносиб макон бунёдга келгусидир.

Пьер гапнинг ростини айтишга мажбур бўлганини сешиб, таассуф билан зўрға:

— Мен сизга айтсам... Мен... Худога ишонмайман,— деди.

Масон унга диққат билан қараб кулимсиради, унинг кулимсираши беш сўм пулим бўлса қандай баҳтиёр бўлар эдим, деган камбағалга кулимсираган миллионер бойниг кулимсирашига ўхшар эди.

— Ҳа, сиз худони билмайсиз, султоним,— деди масон.— Уни билолмайсиз ҳам. Худони билмаганингиз учун ҳам шундай бадбахт бўлгансиж.

— Ҳа, ҳа, мен бадбахтман,— деди Пьер,— бироқ на чора?

— Сиз худони билмаганингиз учун ҳам бадбахтсиз, султоним. Сиз худони билмайсиз, ҳолбуки, худо шу ерда, менинг кўнглимда, менинг сўзларимда. Худо сенинг кўнглингда, ҳатто ҳозир айтган куфр сўзларингда ҳам,— деди масон жиҳдий ва титроқ овоз билан.

У ўзини босиш учун бўлса керак, чуқур нафас олди ва жим қолди.

— Агар худо бўлмагандага эди, султоним,— деди у сеқин,— биз унинг тўғрисида гапиришмас эдик. Биз нимава ким тўғрисида гапиришдик? Сен кимни инкор қилдинг?— деди у тўсатдан голибона жиҳдият ва тантана билан.— Худо бўлмаса, уни ким ўйлаб чиқарибди? Бўлмаса, нега сенда шундай тушуниб бўлмайдиган бир вужуд бор деган тахмин пайдо бўлган экан? Бўлмаса, нега сен ва бутун олам шундай ақл-идрок етмайдиган қудратли ва ўзининг бутун хислатлари билан абадий ва бениҳоя бир вужуд бор деб тахмин қиласди? — деди масон ва узоқ жим қолди.

Пьер сўз қотиши истамади ва сўз қотолмади.

Масон ички ҳаяжондан тек туролмаган қўли билан олдидағи китобни варақлар эди.

— Худо бор, лекин уни ангглаш мушкул,— деди яна масон Пьернинг афтига қараб.— Худо одам бўлсаю сен унинг борлигига шубҳа қилганингда эди, мен унинг қўлидан ушлаб, олдингга олиб келиб кўрсатар эдим. Лекин мен, бир ожиз банда, унинг бутун қудратини, абадий эканлигини, бутун лутфу карамини кўрга ёки уни кўрмаслик ва билмаслик учун ўз разолатини, жаҳолатини кўрмаслик ва тушунмаслик учун кўзини юмган кишига қандай қилиб

кўрсатоламан? — у яна жим қолди.— Кимсан ўзинг? Нимадан иборатсан? Шундай куфр сўзларни сўзлай олганинг учун ўзингни донишманд деб ўйлайсанми,— деди масон заҳарханда қилиб.— Сен жуда ҳунарманд уста ясаған соатнинг қисмларини ўйнаб ўтириб, бу соатнинг нимага кераклигини билмагани учун устанинг борлигига ҳам ишонмайдиган боладан ҳам нодонроқ, бефаҳмроқсан. Худони билмоқ қийин. Биз аср бўйи, Одам Атодан бошилаб шу кунгача уни билишга тиришиб келмоқдамиз, лекин бу мақсаддага эришмоқдан ҳали бениҳоят узоқдамиз, уни англамаганимизга сабаб ўзимизнинг ожизлигимизу унинг буюклигинидир...

Пьер тин олмай, ёниб турган кўзлари билан масонга қараб, унинг сўзини бўлмасдан, гап сўрамасдан қулоқ солар, бу бегона одамнинг гапирган гапларига бутун вужуди билан ишонар эди. У масоннинг ақлига тўғри келадиган далил-исботлар билан гапираётган гапларига ишондими ёки болалардек унинг талаффузига, ишонч ва самимият билан сўзлашига, баъзан деярлик унинг сўзини бўлиб қўядиган овозидаги титроққа ишондими ёки цу эътиқод билан қариган масоннинг чақнаб турган кўзларига ишондими, ёки ўзининг тушкун ва забулигига чоғиштирилганда ҳайратга қолгани, унинг бутун вужудидан ёгилиб турган осойишталиги, қатъияти ва ўз бурчини билишлигига ишондими, ҳар қалай Пьер астойдил ишонгиси келди, ишонди ва ишонганидан кўнгил тасалли топгандай, дунёга янгидан келгандай ва ҳаётга қайтгандай бўлди.

— Худони ақл билан билиб бўлмайди, уни ҳаётда билади киши,— деди масон.

— Мен тушунолмайман,— деди Пьер кўнглида пайдо бўлаётган шубҳадан чўчиб. У ҳамсуҳбати кўрсатаётган далил-исботларнинг аниқ-равишан эмаслиги ва бўшлигидан ва унинг сўзларига ишонмаслиқдан қўрқар эди.— Мен тушунолмайман, нечук ишоннинг ақли сиз айтაётган нарсаларга етмаса?

Масон ювошгина, оталарча табассум қилди.

— Ҳикмати илоҳи ва ҳақиқат ичмогимиз керак бўлган покиза сув демакдир,— деди масон.— Бу покиза сувни нопок идишга қуйиб, бу тозами-потозами деб ўтиришим мумкинми? Мен аввал ўзимни пок қўлсан, ундан кейин бу сувнинг маълум даражада поклигига эришган бўлламан.

— Ҳа, ҳа, тўғри айтасиз,— деди Пьер қувониб.

— Ҳикмати илоҳи фақат ақлу идрокка, физика, тарих, кимё ва бошқа дунёвий илмлардан мураккаб бўлган билимга асосланган эмас. Ҳикмати илоҳи ягонадир. Ҳикмати илоҳи бир илмдан ҳамма нарсани, оламнинг яратилиши ва унда иинсоннинг тутган ўрнини тушунтириб берадиган илмдан иборат. Бу илмни забт этиш учун одам ўзини, кўнглини пок қилиши керакдир. Шунинг учун бу илмни билишдан олдин эътиқод қилиш ва такомиллашиш лозим. Бу мақсадларга эришмоқ учун қалбимизга виждан отли нури илоҳий жойлаштирилгандир.

— Шундоқ,— деди Пьер унинг сўзини маъқуллаб.

— Сен ўз кўнглингга маънавий кўз билан қараю ўзим ўзимдан розиманми, деб сўра. Шу ақлнигина пеша қилиб нимага эришдинг? Ўзинг нимадан иборатсан? Сиз ёшсиз, бойсиз, ақллisisiz, маълумотлисиз, султоним. Мана шу лутфу иноятларнинг ҳаммасидан нима кўрдингиз? Ўзингиз ва ўз ҳаётингиздан розимисиз?

— Йўқ, мен ўз ҳаётимдан безорман,— деди Пьер афтини буриштириб.

— Безор бўлсанг, бу ҳаётингни ўзгартири, ўзингни пок қил, пок бўлганинг сайин ҳикмати илоҳини тушунаверасан. Ўз ҳаётингизга бир назар ташланг, султоним. Бу ҳаётни сиз қандай кечирдингиз? Айш-ишрат, фисқ-фужур билан кечирдингиз, жамиятдан ҳамма нарсани олдингизу, унга ҳеч нарса бермадингиз. Бойлик ортиридингиз. Бу бойликни қандай сарф қилдингиз? Одам боласи учун сиз нима қилдингиз? Минглаб, ўн минглаб қулларингиз тўғрисида ҳеч ўйладингизми, уларга моддий ва маънавий ёрдам қилдингизми? Йўқ, сиз фисқ-фужур билан умр кечириш учун уларнинг меҳнатидан фойдаландингиз. Қилган ишининг мана шу. Одам боласига ёрдам қилиш керак деган ҳеч ниятингиз бўлганмиди? Йўқ. Сиз умрингизни бекорчилик ва ишрат билан ўтказдингиз. Кейин уйландингиз, султоним, ёш бир хотинга бош бўлиш масъулиятини бўйнингизга олдингиз. Хўш, оқибат нима қилдингиз? Сиз унга ҳақиқат йўлини топгани ёрдам бермадингиз, султоним, аксинча, уни ёлғончилик ва баҳтсизлик қучогига ташладингиз. Бир одам сизни ҳақорат қилган эди, сиз уни ўлдирдингиз, яна мен худони билмайман, ҳаётимдан безорман, дейсиз. Бунда таажжубланарли ҳеч нарса йўқ, султоним.

Шу гаплардан кейин масон худди узоқ гапдан чарчагандай яна диванга тирсакларини тираб, кўзларини юмди.

Пъер чолнинг жиддий, қотиб қолган, ўлиқдай қони қочган юзига қараб пичирлаб қўйди. Ў «дарҳақиқат, ҳаётимни расвогарчилик, бекорчилик, фисқ-фужур билан ўтказдим» демоқчи бўлди-ю, лекин сукунатни бузгани ботинолмади.

Масон қариларча хириллаб йўталди ва хизматкорини чақириди.

— От нима бўлди? — деди Пъерга қарамай.

Нариги бекатга топшириладиган отлардан олиб келишиди,— деди хизматкор,— дам олмайсизми?

— Йўқ, айт, аравани қўшсин.

«Наҳот ҳамма гапини гапириб бўлмасдан ва менга ёрдам ваъда қўлмасдан мени ёлғиз ташлаб кетиб қолса?» — деди Пъер ичиди ва ўрнидан туриб, бошини қуи солганича, ҳар замон масонга бир қараб, нари-бери юра бошлади. «Ҳа, тўғри, мен бу тўғрида ўйламаган эканман, мен жирканч ва фисқ-фужурга тўла ҳаёт кечирдим, мен бу ҳаётни яхши кўрмас эдим ва шундай ҳаёт кечиришни истамас эдим, бу одам ҳақиқатни билади, агар истаса эди, менга ҳақиқат йўлини очиб бера олар эди». Пъер кўнглига келган шу гапни масонга айтишни истар эди-ю, лекин айтишга ботинолмасди. Йўловчи буришган-тиришган қўллари билан нарсаларини чаққон йигиштириди, пўстинчасининг тугмасини ўтқизди; кейин Безуховга қараб, лоқайд ва эҳтиром сақлаган бир оҳангда:

— Қай томонга азм қилмоқчилар, сultonим? — деди.

— Менми?.. Мен Петербургга,— деди Пъер болалардай тортинибгина.— Мен сиздан жуда миннатдорман. Мен сизнинг ҳамма фикрларингизга қўшиламан. Лекин мени унчалик бефаросат деб ўйламанг. Мен сиз айтгандай одам бўлишни жон-дилим билан истар эдим, лекин бу борада ҳеч кимдан ҳечқандай ёрдам кўрмадим. Лекин дастлаб ҳамма айб ўзимда. Менга мадад қилинг, йўл кўрсатинг, эҳтимол мен...— Пъер гапиролмай қолди, бурнини тортиб юзини тескари ўғирди.

Масон, афтидан, нима тўғридадир ўйлаб, узоқ жим қолди.

— Мададни фақат худодан сўраш керак,— деди у,— лекин жамиятимиз қўлидан келадиган ёрдамни сизга беради, сultonим. Петербургга борсангиз мана шуни (у ҳамёнини очиб, тўрт буқланган катта бир қоғозни олиб бир неча калима ёзди) граф Вилларскийга беринг. Сизга бир маслаҳат: пойтахтга боришингиз билан бирмунча, вақт узлатга чекилинг, ўз қилмишларинингизни муҳокама

қилинг, бурунги ҳаёт йўлингизга қайтиб қадам босманг. Кейин сизга оқ йўл ва муваффақият тилайман, султоним,— деди, хизматкори кирганини пайқаб.

Бу йўловчи Осип Алексеевич Баздеев экан, буни Пьер назоратчининг дафтарини кўриб билди. Баздеев Новиков замонасининг машҳур масон ва мартинистларидан эди. У кетгандан кейин Пьер анчагача ухламай, от ҳам сўрамай, ўзининг расво кечмиши тўғрисида ўйлаб, назарида жуда осондай кўринган бекам-кўст ва эзгу келажагини хурсандлик билан тасаввур қилиб, бекатнинг уйида айлануб юрди. Унинг назарида яхши одам бўлиш қанчалик яхши эканлигини тасодифан эсидан чиқариб қўйғанлиги учунгина шу йўлларга киргандай кўринар эди. Унинг қалбидан бурунги шубҳалардан асар ҳам қолмади. У инсонларнинг биродар бўла олишларига, эзгулик йўлида қовушишларига қаттиқ ишонар ва масонлик назарида шундай кўринар эди.

III

Пьер Петербургга келди-ю, келганини ҳеч кимга маълум қилмади, ҳеч кимникига бормади, эртадан кечгача уйда ўтириб, аллаким келтириб берган Фома Кемпийский китобини ўқишдан бош кўтартмади. Бу китобни ўқиган сари, бир нарса унга ошкор бўлаверди, бу нарса камолотга етишмоқ ва одамлар орасида Осип Алексеевич очиб берган биродарлик меҳру оқибат туғилиши мумкинлигига ишонч завқи эди. Пьер келганига бир ҳафта бўлганда бир куни кечқурун унинг кабинетига Петербургдаги киборлар доирасида бир-икки кўргани, полъшалик ёш граф Вилларский кирди. У кабинетга худди Долоховнинг секундантига ўхшаш, расмий ва тентанали бир важоҳат билан кирди-ю, эшикни ёпди ва уйда Пьердан бўлак ҳеч ким йўқлигига ишонганидан кейин унга мурожаат қилди:

— Мен сизнинг ҳузурингизга бир топшириқ ва таклиф билан келдим, граф,— деди тикка турганича,— жамиятилизда жуда катта ўрин тутган муҳттарам бир зот сизни жамиятимизга муддатдан бурунроқ қабул қилишни сўради ва сизга кафил бўлишимни таклиф қилди. Мен шу зотнинг хоҳишини бажо келтиришни ўзимнинг муқаддас бурчим деб биламан. Менинг кафолатим билан озод бинокорлар жамиятига киришни истайсизми?

Балларда, энг гўзал хотинлар суҳбатида ҳаммавақт мурлоим табассум қилиб турганини кўриб юрган Пьер унинг ҳозирги расмий ва жиддий важоҳатини кўриб ҳайратда қолди.

— Ҳа, истайман,— деди Пьер.

Вилларский бош эгди.

— Яна бир савол, граф,— деди у,— бу саволга бўлаjak масон сифатида эмас, балки ҳалол бир киши сифатида самимий жавоб беришингизни сўрайман: илгариги фикрларингиздан юз ўғирдингизми, худога ишонасизми?

Пьер ўйланиб қолди.

— Ҳа... Ҳа... Мен худога ишонаман,— деди у.

— Ундоқ бўлса...— деб Вилларский гап бошлиган эди. Пьер унинг сўзини бўлди: — Ҳа, мен худога ишонаман,— деди яна қайтиб.

— Ундоқ бўлса, юринг,— деди Вилларский,— менинг аравам хизматингизга тайёр.

Вилларский йўл бўйи оғиз очмади: Пьернинг нима қилишим ва қандоқ жавоб беришими керак деган сўроқларига жавобан, мўътабарроқ биродарлар сизни синаб кўришади, сиз рост гапирсангиз кифоя, деб қўя қолди.

Арава жамият ўриашган катта ҳовли дарвозасидан кирди, булар қоронги зинадан чиқиб, унча катта бўлмаган ёруғ бир даҳлизга киришди ва пўстиниларини ечишди. Бу даҳлиздан бошқа бир уйга киришди. Эшик олдилда жуда ғалати кийинган бир киши тураг ҳади. Вилларский унга яқин бориб, французча бир нима деди-ю, чоғроқ бир жавоннинг олдига борди. Бу жавонда Пьер умрида кўрмаган кийимлар осиғлиқ тураг ҳади. Вилларский жавондан бир рўмолни олиб, Пьернинг кўзини боғлади, боғланганда унинг сочи тугунга кириб оғриди, кейин унинг бошини эгиб, пешонасидан ўпди-да, қўлидан ушлаб қаёққалир бошлиди. Пьернинг тугунга кириб қолган сочининг ости оғир, оғриқдан афтини буринширилар ва инмадандир уялиб илжаяр ҳади. У қўлларини осилтириб, афтини буриншириб, илжайганича чалама-чатти қадам ташлаб, унинг кетидан туйдай бўлиб борар ҳади.

Ўн қадамча юрилгандан кейин Вилларский тўхтади.

— Агар сиз бизнинг жамиятимизга киришга аҳд қилган бўлсангиз,— деди у,— нима бўлмасин, мардана туришингиз керак. (Пьер хўп деб бош иргитди). Эшик тақиллаганда кўзингизни очасиз,— деди яна Вилларский.— Сизга мардлик ва муваффақият тилайман,— дедиу Пьернинг қўлни сиқиб чиқиб кетди.

Елғиз қолган Пьер ҳамон илжайиб турар эди. У бир икки марта елкасини учирив, кўзини очмоқчи бўлиб қўлини рўмолга олиб бордию журъат қиломади. Кўзи боғлиқ шу аҳволда беш дақиқача тургани унга бир соатдай туюлди. Ўнинг қўллари шишгандай, оёқларининг мадори қуригандай, ўзи чарчагандай бўлар эди. У энг мураккаб ва турли-туман ҳисларни босдан кечирав эди. У ҳозир нима бўлар әкан деб ваҳимага тушар ва бундан ҳам кўра ваҳимага тушганини билдириб қўйищаи қўрқар эди. У нима бўлишини, кўзини очганида қандай сир-асрорни қўришни билишга қизиқар эди. Лекин ҳаммадан ҳам кўра Осип Алексеевич билан учрашгандан бери орзу қилиб юргани ўша янги ҳаёт сари қадам қўядигаи пайти келаеттанига хурсанд бўлар эди. Эшик қаттиқ тақиллади. Пьер кўзини очиб атрофига қаради. Уй қоп-қоронғи, факат бир бурчакда бир оқ нарсанинг устида чироғ ёниб турар эди. Пьер яқинроқ бориб қаради: чироғ қора бир столнинг устида бўлиб, унинг ёнида очиқ китоб турар эди. Бу китоб — инжил эди. Чироғ тагида турган нарса кўз ўрии қорайиб, тишлари кўриниб турган калла суяги эди. Пьер инжилининг биринчи хати — «Ибтидо беноми худо»ни ўқиб столни айланисб ўтди ва нима биландир тўлган очиқ каттакон бир сандиқни кўрди. Бу тобут бўлиб, ичи тўла суяк эди. Бу нарсани кўриб Пьер ҳеч ҳайратда қолмади. У илгариги ҳаётидан тамоман бошқача, янги бир ҳаётга қадам қўйиш умидида кўп фавқулодда нарсаларни, бу кўрганларидан ҳам фавқулоддароқ нарсаларни кутар эди. Бони суяги, тобут, инжил — буларнинг ҳаммаси ўзи кутган нарсалардай кўриниб, булардан ҳам каттароқ бир ҳодисани кутар эди. У ўзида эътиқод ҳиси уйғотишга тиришиб атрофига қаради. «Худо, ажал, муҳаббат, инсонлар бирсодержлиги», деди ичиди ўзига маълум унча аниқ бўлмаган, лекин хурсандлик бағищлайдиган ниманидир шу сўзларга боғлаб. Эшик очилиб, кимдир кирди. Пьер кўзи кўникиб қоп-қоронғида ўрта бўйли одамни кўрди. Бу одам ёруғдан киргани учун уй кўзига қоп-қоронғи кўринди шекилли, тўхтади, кейин секин-секин қадам босиб стол олдига борди ва чарм қўлқоп кийган кичкина қўлини столга қўйди.

Бу ўрта бўйли киши кўкрагидан тиззасигача тушиб турган оқ мешидан пешгир кийган, бўйнига маржонга ўхшаган бир нима солиб олган, пастдан шуъла тушиб турган чувак юзини ўраб турган тикка оқ ёқаси маржоннинг тагидан кўтарилиб турар эди.

— Бу ерга нима деб келдингиз?—деди ўша киши Пьер-нинг шарпаси эштилган томонга қараб.— Сиз, маърифат ҳақиқатига ишонмайдиган ва маърифатдан кўз юмган киши нима деб бу ерга келдингиз ва биздан нима талабингиз бор? Сизга маърифат, фазилат ва илму урфон керакми?

Эшик очилиб бу номаълум одам кирганда Пьерни болалигига диний маросимда ўтирган вақтдагидек бир салобат босди: у ҳаёт йўсини жиҳатидан тамоман бегона бўлса ҳам, лекин инсонлар биродарлиги жиҳатидан ўзига жуда яқин бўлган бир киши билан юзма-юз турганини сезди. У юраги гуп-гуп уриб, зўрга нафас олиб, ритор (жамиятга кириш учун тайёрлайдиган одамни масонлар орасида ритор дейилар эди) га томон юрди. У яқин бориб қараса, ритор ўзига таниш Смольянинов деган экан, лекин шу онда бу одам таниш киши экан-ку, деб ўйлашни ҳақорат деб билар эди; чунки унинг учун бу одам фақат жамиятнинг аъзоси ва яхши йўлга бошлайдиган пир эди холос. Пьер анчагача сўзга тили келмагаңдан кейин ритор саволини яна такрорлади.

— Ҳа... мен... мен пок бўлишни истайман,—деди Пьер зўрга.

— Хўп,— деди Смольянинов ва дарҳол давом этди,— муқаддас тариқатимиз сизнинг ўз мақсадингизга етишувингиз учун қандай воситалар билан ёрдам қилишини биласизми? — деди тезгина лекин осойишталик билан.

Пьер ҳеч қачон русча мавҳум нарса тўғрисида гапириб ўрганмагани ва ҳаяжонга тушганидан овози қалтираб зўрга:

— Мен... умид қиласанки... покланишим учун раҳнамолик... ёрдам...— деди.

— Франк-масонликни нима деб биласиз?

— Мен шундоқ деб биламанки, франк-масонлик эзгу ниятлі кишиларнинг *fraternité*¹ ва тенглигидир,— деди Пьер оғзидан чиқаётган сўзлар бу тантанали дақиқага мос келмаётганидан тобора уялиб.— Мен шундай деб ўйлайманки...

Ритор унинг шу жавобидан қаноат ҳосил қилди шекилли, шошиб:

— Яхши,— деди,— сиз ўз мақсадингизга эришиш учун диндан бирон ёрдам умид қилганимидингиз?

— Йўқ, мен динни ҳаққониятсиз деб қараб, унга амал

¹ Биродарлик.

құлмас әдим,— деди Пьер ва гапни шу қадар секин айтдикі, ритор әшитмасдан қайтиб сүради.—Мен даҳри әдим,— деб жавоб берди Пьер.

— Сиз ҳақиқатни унинг қонунларига ҳаётда амал қилиш учун қидирасиз; демакки сиз ҳикмат ва маърифат изларсиз-а,— деди ритор бир оз жим қолганидан кейин.

— Ҳа, ҳа, шундай,— деди Пьер.

Ритор томогини қириб олди ва қўлқоп кийған қўлларини кўкрагига чалмаштириб, гап бошлади:

— Энди мен сизга тариқатимизнинг асосий мақсадини айтиб беришим керак,— деди у,— агар тариқатимизнинг мақсади сизнинг мақсадингизга мувофиқ келса, у вақтда сиз бизнинг жамиятимизга кирасиз. Тариқатимизнинг биринчи мақсади ҳеч ким путур еткизолмайдиган асосий бир мұхым сирни сақлаш ва наслдан-наслга ўтказишдир... Бу сир энг қадим замонлардан, ҳатто Одам Атодан қолиб келаётган сир бўлиб, бани башар тақдири шунга боғлиқдир. Лекин мазкур сир шундоқ бир хусусиятга моликлирки, узоқ муддат ўзини поклаб тайёр құлмаган кимса буни билолмайди ва бундан истифода қилолмайди, шунинг учун бу сирдан воқиф бўлиш ҳар кимга ҳам мұяссар бўлавермайди. Шу сабабли бизнинг иккинчи мақсадимиз ўз аъзоларимизни шунга тайёр қилиш, имкон борича уларнинг қалбларини пок этиш, уларнинг ақлу идрокларини мазкур сирдан воқиф бўлиш йўлида кўп риёзат чеккан зотлардан қолган воситалар ёрдами билан тозалаш ва мунаvvар қилиш, шу билан уларни қобили асрор этишдир. Ўз аъзоларимизнинг қалбларини тозалаш ва уларни тўғри йўлга солиш билан биз, учинчидан, ўз фазилат ва художўйлигимизни намуна қилиб бутун бани башарни ҳам тўғри йўлга солган ва шу билан бутун кучимизни сарф қилиб, жаҳонда ҳукмрон бўлган ёвузликка қарши курашган бўламиз. Мана шу тўғриларда ўйлаб кўринг, мен яна қайтиб кираман,— деб ритор уйдан чиқиб кетди.

— Жаҳонда ҳукмрон бўлган ёвузликка қарши кураш... — деди Пьер ичида ва келажакда шу йўлда кўрсатадиган фаолиятини тасаввур қилди. Унинг кўз олдига ўзи бундан икки ҳафта бурун қандай бўлса, шундай одамлар келди ва буларга ўзича панду насиҳат ўқиди. Унинг кўз олдига ҳам сўзи, ҳам иши билан ёрдам қилган кишилари — йўлдан озган ва баҳтсиз кишилар келди: мазлумларни қўлларидан халос қилган золимлар кўз ўнгидага гавдаланди. Ритор қайд қилган уч мақсаддан энг охиргиси — бани ба-

шарни тўғри йўлга солиши Пьерга айшиқса маъқул эди. Ритор айтган биринчи муҳим мақсад унинг мароқини қўзғотган бўлса ҳам, назарида унча муҳим кўринмади; иккинчи мақсад — киши ўз қалбини пок этиб ўзини тўғри йўлга солиши билан унинг уччалик иши бўлмади, чунки шу тобда ўзини аллақачон тўғри йўлга кирган ва илгариги нуқсонларидан қутилган ва фақат эзгуликкагина қодир деб сезар эди.

Ярим соатдан кейин ритор қайтиб келди ва жўяндаги Сулаймоң маъбадининг етти зинасига мувофиқ етти фазилатни баён қилди, масонликка кирувчи ҳар бир кишида мана шу фазилатлар бўлиши керак эди: 1) *шикаста нафслик*, тариқатнинг йўлларига риоя қилиш, 2) жамиятнинг улуфларига *итоаткорлик*, 3) хушфеъллик, 4) инсонпарварлик, 5) мардлик, 6) сахийлик, 7) ўлимга муҳаббат.

— Етгинчидан,— деди ритор,— ўлим тўғрисида кўпроқ ўйлаб, ўзингизни шу даражага етказингки, ўлим кўзингизга даҳшатли душман эмас, балки... эзгулик йўлида риёзат чеккан руҳни роҳат ва фароғатга әлтиш учун бу дунёнинг касиратидан қутқарадиган дўст бўлиб кўринсин.

Ритор шу сўзларни айтиб чиқиб кетгандан кейин Пьер: «Ҳа, шундоқ бўлса керак» деб ўйлади.— Шундоқ бўлса керак, лекин мени ҳали шунчалик занфмалки, эндигина маъносига унча-мунча тушуниб келаётган ҳаётимни яхши кўраман». У қолгай беш фазилатини бирма-бир санағ, мардлик ҳам, сахийлик ҳам, хушфеъллик ҳам, инсонпарварлик ҳам, хусусан, кўзига ҳатто фазилатгина эмас, балки баҳт бўлиб кўринган итоаткорлик ҳам қалбида борлигини сезди. (Бебошлигидан қутилиб, ўз иродасини шубҳасиз ҳақиқатни биладиган кишилар қўлига топширишдан бениҳоят хурсанд эди). Еттинчи фазилатни Пьер эсидан чиқариб қўйди ва ҳарчанд ўйласа ҳам эслолмади.

Ритор учинчи марта тез қайтиб келди ва ундан ўз ниятингизда қатъий турибсизми, сиздан нимаики талаб қилинса, ҳаммасини ўрнига етказилига розимисиз, деб сўради.

— Мен ҳаммасига розиман,— деди Пьер.

— Мен сизга яна юни айтишим керак,—деди Ритор,— бизнинг тариқатимиз ўз таълимотини сўз билангина эмас, балки хикмат ва фазилат муридларига сўздан кўра кўпроқ таъсир қиласидиган бошқа воситалар билан таълим беради. Агар қалбингиз соф бўлса, мана шу маъбадимиз ўзининг кўриниши билан сизга сўз билан айтгандан кўра кўпроқ

нарсани англатмоғи керак; қабул қилинганингиздан кейин, әҳтимол, келажакда яна шу хилда таълим кўрарсиз. Бизнинг тариқатимиз ўз таълимотини иероглифлар воситаси билан ўргатган қадимги замон жамиятларига тақлид қиласиди. Иеороглиф,—деди ритор,—ҳис қилиб бўлмайдиган ва тасвир қилинган нарсадаги сифатларга эга бўлган нарсанинг номидир.

Иероглиф нима эканлигини Пьер жуда яхши билса ҳам гапиргани журъат қилолмади. Бу гаплардан у ҳозир синов бошланишини сезиб, индамай риторнинг сўзларига қулоқ солар эди.

— Агар сиз ўз қарорингизда қаттиқ турган бўлсангиз, мен бошлашим керак,— деди ритор Пьерга яқин келиб.— Сахийлигингизнинг исботи учун ҳамма қимматбаҳо нарсаларингизни менга беришингизни сўрайман.

— Ёнимда ҳеч нарса йўқ эди-ку,— деди Пьер унинг сўзидан бутун бойлигингни бер деган маъно тушуниб.

— Ҳозир ёнингизда борини бераверинг: соатми, пулми, узукми...

Пьер дарров ёнидан ҳамёнини, соатини олди ва семиз бармогидан никоҳ кечаси тақиладиган узугини чиқаргани анча уриниб қолди. У ҳамма нарсани бергандан кейин масон:

— Итоаткорлигингизнинг исботи учун ҳозир ёчинишингизни сўрайман,— деди.

Пьер риторнинг амрига кўра фракини, жилеткаси ва чап оёғидаги этигини ечди. Масон унинг ёқасини суриб, чап кўкрайини очди ва энгашиб иштонининг чап почасини тиззасигача кўтарди. Пьер бу одам овора бўлмасин деб дарров ўнг оёғидаги этигини ҳам ечиб, почасини кўтармоқчи бўлган эди, масон керакмас, деб чап оёғига кийгани туфли берди. Пьер болаларча уялар, интиқлиқда ўзига-ўзи кулгиси келиб беихтлёр жилмайган кўйин риторнинг қаршисида қўлларини осилтириб, оёқларини кериб, ундан яна амр-фармон кутиб турар эди.

— Энди софдиллигингизнинг исботи учун энг кўп ҳирс қўйган нарсангизни айтишингизни сўрайман,— деди ритор.

— Менинг ҳирс қўйган нарсаларим! Мен кўп нарсаларга ҳирс қўйган эдим,— деди Пьер.

— Фазилат эгаси бўлиш йўлида сизни иккиланишга ҳаммадан кўпроқ мажбур қилган ўша нарсани айтинг,— деди масон.

Пъер эсламоқчи бўлиб ўйланиб қолди.

У ўзининг қусурларини бирма-бир ҳаслаб ва буларнинг қайси бири каттароқ деб ҳар қайсини салмоқлаб кўрар эди: «Майхўрликми? Баднафсликми? Такасалтангликми? Ялқовликми? Тезликми? Баджаҳлликми? Хотинбозликми?»

— Хотинбозлик — деди Пъер эштилар-эштилмас. Бу жавобдан кейин масон анчагача тек ва жим қолди; ниҳоят Пъерга яқин келди-ю, столда турган рўмолни олиб, унинг кўзини яна боғлади.

— Сизга сўнгги марта айтаман: бутун диққатингизни ўзингизга қаратинг, бутун ҳиссиётингизни занжирбанд қилинг, кайфи сафони эҳтиросдан эмас, ўз қалбингиздан истанг. Кайф-сафо манбай сиздан ташқарида эмас, ўзингизда...

Пъер ҳозир қувонч ва эътиқодга тўла бўлган қалбидан одамнинг баҳрини очадиган кайф-сафо манбай пайдо бўлганини сезди.

IV

Орадан кўп ўтмай қорони маъбадга бояги ритор эмас, кафил бўлган Вилларский кириб келди. Пъер уни овозидан таниди. Ўз қарорида маҳкам турган-турмаганлиги тўрисида яна берилган саволга жавобан Пъер:

— Ҳа, ҳа, турибман,— деди ва семиз кўкраги очиқ ҳолда маъсумона табассум билан бир оёғида этик, бир оёғи этиксиз оқсоқланана-оқеоқланана, Вилларский кўкрагига қўйилган қилич билан лапанглаб олға юрди. Уни уйдан олиб чиқиб ва орқа-олдинга қайриб, йўлак бўйлаб олиб кетишди ва ниҳоят ложа¹ эшиги олдига олиб келишди... Вилларский йўталди, унга масонлар болғачаси билан тиқиллатиб жавоб беришди, эшик очилди. Йўғон бир товуш Пъердан (унинг кўзи ҳамон боғлиқ эди) кимсан, қаерда ва қачон туғилгансаи ва ҳоказо деб сўради. Шундан кейин унинг кўзини очмасдан, яна қаёққадир олиб боришиди: йўл-йўлакай бу «саёҳатда» чекадиган заҳматлари тўғрисида, муқаддас дўстлик тўғрисида, халлоқи олам тўғрисида, барча қийинчилик ва хавф-хатарларга мардонавор тоб бериши тўғрисида разм билан сўзлашди. Бу саёҳат чогида Пъер ҳамроҳлари уни тоғ жўянида, тоғ жафокаш, тоғ толиб деб атаёт-

¹ Ложа—масонлар мажлис қурадиган маҳсус хона ва бошлангич ташкилот.

ганликларини ва бу гапларни айтганларида болғача ва қилич билан турлича тақиллатганликларини пайқади. Уни алланиманинг олдига олиб келганларида пирлари шошиб ва гангид қолганликларини сезди. Уни ўраб олган одамлар шивирлашиб ўзаро мунозара қилаётганликларини, булардан бири уни нечукдир бир гилам устидан юргизишни талаб қилаётганлигини эшитди. Шундан кейин унинг ўнг қўлини олиб ниманингdir устига қўйиши, чап қўлини чап кўкрагига қўйиши буориши ва бир масон айтаётга сўзларни такорлаб, тариқат қонун-қоидаларга содик бўлиш тўғрисида қасам ичишга ундаши. Сўнгра шамни ўчириб, спирт ёндириши (Пьер буни ҳидидан билди) ва унга «Сен ҳозир кичик зиёни кўрасан» дейиши. Унинг кўзини очиши. Пьер худди тушида кўргандай, спирт алангасининг хирагина ёруғида риторга ўхаш оқ пешгир тутган бир неча кишини кўрди, булар унинг рўпарасида кўкрагига қилич ўқталиб туришар эди. Буларнинг орасида қонга беланган оқ кўйлак кийган бир киши бор эди. Пьер қилич кўкрагимга санчилсан, деб олға ташланди. Бироқ қиличлар четланди. Унинг кўзини дарров боғлашди.

— Ҳозир сен кичик зиёни кўрдинг,— деди кимдир. Кейин яна шамларни ёқиб, энди катта зиёни кўришинг керак дейиши ва яна кўзини очиши ва ўндан ортиқ овоз тўсатдан: *sic transit gloria mundi*¹ деди.

Пьер аста-секин ўзига кела бошлади ва уйга, ундаги одамларга қарай бошлади. Қора чойшаб ёпилган узун стол атрофида ўн иккитача одам ўтирас, ҳаммасининг кийими ҳам Пьер ҳали кўрган кишиларнинг кийимига ўхшар эди. Булардан баъзи бирларини Пьер Петербургдаги ўтиришларда кўрган эди. Раислик ўрнини бўйнига махсус бут тақсан, Пьерга нотаниш ёш бир йигит ишғол қилган эди. Унинг ўнг томонида Пьер бундан икки йил бурун Анна Павловнанинг уйида кўргани ўша итальян аббат ўтирас эди. Булар орасида яна катта бир мансабдор ва илгари Курагинларнида турган швейцариялик бир мураббий ҳам бор эди. Ҳамма қўлига болғача тутган раиснинг сўзларига қулоқ бериб, шукуҳ билан хомуш ўтирас эди. Деворга ёниб турган юлдуз ўрнатилган; столнинг бир томонида турли-туман расмлар солинган чоғроқ гилам, иккинчи томонида меҳробга ўхшаган бир жой бўлиб, унда инжил билан одамнинг калла суюги турар эди. Столнинг тевара-

¹ Дунёй фоний мана шундай ўтади кетади.

тига бутхона чироғпояларига ўхшаган еттита катта-катта чироғпоя қўйилган. Масонлардан икки киши Пьерни меҳробга олиб бориб чўккалатишди ва меҳробга сажда қилишни буюришиди.

— Аввал қўлига курак олиши керак,— деди масонлардан бири секингина.

— Эй, қўя турсангиз-чи! — деди яна бири.

Пьер кўзлари жавдираб, сажда қўлмасдан атрофга қаради ва бирдан иштибога қолди: «Қаердаман? Нима қилаётиман? Мени калака қилишмаётганмикини? Шу ишларимдан кейинчалик ўзим уялиб юрмасмиканман?» Лекин бу иштибо бир лаҳзагина давом этди. У атрофини үраб турган кишиларнинг жиддий башарасига қаради, шу дамгача қилган ишларини эслади ва ёрги йўлда — аросатда қолиш мумкин эмаслигини англади: у ўз иштибосидан ўзи қўрқиб, ўзида аввалгида ихлос туғдиришга тиришиб меҳробга сажда қилди. Дарҳақиқат унинг ихлоси илгаридан ҳам ортиб кетди. У бирмунча вақт бош қўйиб ётгандан кейин унга ўринингдан тур, дейишиди ва бошқалар тутган пешгир сингари оқ меш пешгир bogлашди, қўлига курак, уч жуфт қўлқоп беришиди. Шундан кейин пирни аъзам унга мурожаат қилди. Пир унга метинлик ва поклик рамзи бўлмини бу пешгирга ҳеч дод тушнрмаслигига ҳаракат қилишини тайинлади: кейин шу курак билан ўз қалбинингни қусурлардан тозала, одамларнинг қалбини ардоқла деди. Кейин бир жуфт мардона қўлқоп ҳақида гапириб, бунинг маъносини ҳали сен билолмайсан, лекин эҳтиёт қилгин деди; иккинчи бир жуфт мардона қўлқопни мажлисларда киясан деди, ниҳоят учинчи бир жуфт заифона қўлқоп ҳақида шундай деди:

— Азиз биродар, бу заифона қўлқоп сизнинг ихтиёрингизда. Қайси хотинни қўпроқ эҳтиром қилсангиз, ўшашга берниг. Ўзингиз муносаб кўриб, ихтиёр қилган хотинингизга шу тухфа билан қалбингизнинг поклигини исбот қиласиз,— деди ва бир оз жим қолганидан кейин илова қилди.— Шуни назарда тутки, азиз биродар, бу қўлқоп нопок қўлнинг зийнати эмас, Пири аъзам шу сўзларни айтиётганда Пьерниг назарида раис хижолат тортгандай кўринди. Пьер ундан кўпроқ хижолат тортди ва ҳатто қизариб, болалардай қўзларидан ёш чиқди-да, аланглаб атрофга қарай бошлади. Ўнгайсиз жимлик чўкди.

Бу жимликни биродарлардан бири бузиб, Пьерни гилам олдига олиб борди ва дафтарига қараб-қараб, гилам-

даги офтоб, ойболгача, шоқул, курек, йўнилган ва йўнилмаган тош, устун, уч дераза ва бошқа нарсаларнинг тасвирини унга тушунтира бошлади. Кейин Пъерга жой тайинлашди, ўтирадиган ложасининг белгисини кўрсатишиди, киришда айтиладиган сўзни айтишиди, ниҳоят, ўтиргани ижозат беришиди. Пири аъзам дастурни ўқий бошлади. Дастур жуда узун эди. Пъер хурсандликдан, ҳаяжон ва уятидан ўқилаётган нарсага тушуна олмас эди. У дастурнинг фақат кейинги жумласинигина эшилди-ю, шу эсида қолди:

«Биз ўз маъбадларимизда эзгулигу ёвузлик орасидаги даражалардан бошқа даражаларни тан олмаймиз. Тенгликни бузадиган бирон ҳаракатдан ўзингни сақла. Ким бўлмасин, одам боласига дарҳол ёрдам қил, гумроҳга йўл кўрсат, ииқилаётганини суюб қол, одам боласига ҳеч қаҷон душманлик қилма, ғазабланма. Хушфеъл ва хушмуомала бўл. Барчанинг кўнглида эзгулик оловини ёқ. Бахтсаодатни одам боласи билан баҳам кўр, шунда бу фарогатингга ҳеч қаҷон ҳасад путур етказмайди.

Душманингни кечир, ундан қасос олма, унга фақатгина яхшилик қил. Олий қонунни мана шундай ижро қилишинг билан сен қадимги, ўйқотган шавкатинг изига тушган бўласан». У сўзини тамом қилганидан кейин ўрнидан туриб, Пъерни қучоқлади ва ўпди.

Пъер хурсандлигидан кўзларида ёш, табриклиётган ва қайтадан танишайтган одамларга нима жавоб беришини билмай, атрофига қарап эди. У ҳеч қандай танишликни тан олмас, бу одамларнинг ҳаммасига фақат ҳаммаслагим дебгина қарап ва улар билан бирлиқда иш бошлаш иштиёқида ёнар эди.

Пири аъзам болғачаси билан тақиллатди, ҳамма жойжойига ўтириди ва бир киши мўминлик зарурати ҳақида вавъз айтди.

Пири аъзам энг сўнгги бурчни адо этишини буюорди, иона тўпловчи унвонини олган катга мансабдор масонларни айланиб чиқди. Пъер иона варақасига бор пулинин ёзмоқчи бўлдио, лекин бу мағрурлик бўлмасин деб қўрқиб, бошқалар қанча ёзган бўлса шунча ёзиб қўя қолди.

Мажлис тамом бўлди. Пъер уйга қайтиб келганида ўзини худди ўн йиллик сафардан қайтган ва буткул ўзгариб, бурунги урф-одатларидан тамоман бегона бўлиб қолгандай сезди.

Ложада бўлган қабул маросимининг иккинчи куни Пьер уйда китоб ўқиб ўтиараркан, ундаги бир томони худони, бир томони маънавий, учиничи томони жисемоний ва тўртингчи томони аралаш асосларни тасвир этган тўрт бурчакнинг маъносини англашга уринар эди. У ҳар замон китоб ва тўрт бурчакдан бошини кўтариб, хаёлида янги ҳаётининг режасини тузар эди. Кеча ложада, дуэль хабари ишодининг қулогига етганилиги ва Пьер Петербургдан чиқиб кетса, балки яхшироқ бўлиши тўғрисида ганиришган эди. У ўзининг жанубдаги мулкларига бориб, у ерда ўз деҳқонлари билан машгул бўлишни мўлжаллади. У мана шу янги ҳаёти тўғрисида хурсанд бўлиб ўйлаб ўтирганида бехосдан князь Василий кириб келди.

— Дўстим, сен Москвада нима бало қилдинг? Лёля билан нима учун урушдинг, топ cher?¹ Сен янглишгансан,— деди князь Василий эшикдан кирав экан.— Мен ҳаммасини билдим. Сенга шуни айтиб қўяйки, Эленда ҳеч гуноҳ йўқ, у фариштадай бегуноҳ.

Пьер жавоб қайтармоқчи бўлган эди, князь Василий унинг сўзини оғзида олди:

— Нима учун тўппа-тўгри менга, ўз дўстингга мурожаат қилмадинг? Ман ҳаммасидан хабардорман, ҳаммасини биламан,— деди у,— сен ўз ор-номусини биладиган кини сифатида орият талаб қилгансан; эҳтимолки бир оз шошқалоқлик қилгандирсан, лекин бу тўғрида ганириб ўтирмаймиз. Аммо шуни назарда тутки, сен бу ишинг билан Элен иковимизни бутун жамоат ва ҳатто сарой олдида ёмон аҳволда қолдирасан,— деди у овозини пасайтириб.— Элен Москвада, сен бу ерда. Шуни билгинки, дўстим,— деди Пьеринг қўлинни пастга тортиб,— бу бир англашылмовчилик холос, ўзинг хам сезиб тургандирсан деб ўйлайман. Ҳозир хат ёзиб бергни. Элен бу ерга келиб, ҳаммасини сенга айтиб беради. Бўлмаса, ўзингга жабр бўлади, дўстим.

Князь Василий унга «ган мана шу» дегандай назар ташлади.

— Тул маликамиз бу ишга жуда қизиққанлар, деб тайинлик одамлардан эшитдим. Биласаими, маликамиз Эленга жуда меҳрибонлар.

¹ Азизим.

Пьер галирмоқчи бўлиб бир неча марта оғиз ростлади-ю, лекин бир томондан князь Василий навбат бермади, иккинчи томондан эса, қайнатасининг сўзини қайтариб, ярашмасликка қарор қилганлигини қатъий айтгани журъат қилолмади. Бундан ташқари, масонлар дастурдаги «хушфөъла ва хушмуомала бўл» деган гап эсига тушди. У афтини буриширди, қизарди, нима қилишини билмай бир неча марта туриб ўтири: умрида ҳеч қачон ким бўлмасин ҳеч кимнинг юзига қаттиқ галирмагани учун ҳозир кўп қийин аҳволга тушиб қолди. У князь Василийнинг бунақа магрурлик билан айтадиган сўзларига бўйинсунишга шу қадар ўрганиб қолган эдики, ҳозир ҳам унга бир нима дейишга ўзини ожиз сезди, лекин келажак ҳаёти ҳозир айтадиган гапига боғлиқ эканлигини билиб турар эди: у яна эски йўлдан юрадими — ёки масонлар кўрсатган, янги ҳаёта олиб борадиган ўша жозибали йўлдан борадими шу бир оғиз гапига боғлиқ эди.

— Қани, азизим,— деди князь Василий тегишиб — «хўп» дегин, мен ҳозир сенинг номингдан хат ёзаман, олам гулистан,— лекин князь Василий ҳали сўзини тугатмаган эдики, Пьер отасига ўхшаб, оқариб бўзариб, князь Василийнинг афтига қарамай:

— Князъ, мен сизни чақирганим йўқ, чиқинг ҳозир, чиқиб кетинг,— деди шивирларкан, ирғиб ўрнидан туриб эшикни очди ва ўзи қилаётган ишига ўзи ишонмай, князь Василийнинг қути ўчганини кўриб севиниб,— чиқинг дейман! — деди яна.

— Сенга нима бўлди? Ҳушинг жойидами?

— Чиқинг деяпман! — деди яна Пьер қалтироқ овоз билан. Князь Василий тайинлик бир жавоб олмай, чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Пьер бир ҳафтадан кейин янги ёр-дўстлари бўлмиш масонлар билан хайрлашди ва уларга иона тариқасида катта пул қолдириб ўз мулкига кетди. Янги биродарлари унга Киев ва Одесса масонларига хат қилиб беришди ва унга хат ёзиб туриш ва келажак янги фаолиятларига раҳбарлик қилиш тўғрисида ваъда беришди.

VI

Пьер билан Долохов ўртасида бўлиб ўтган иш босди босди қилинди ва подшоҳ ўша вақтларда дуэль хусусида жуда қаттиққўл бўлса ҳам, лекин ҳар иккала рақибга ҳам,

уларнинг секундантларига ҳам ҳеч нарса бўлмади. Бироқ Пьер хотини билан ажрашгандан кейин дуэлнинг сабаби ҳаммага маълум бўлди. Бир вақтлар гайри қонуний ўғил бўлганида ҳамма илтифот ва ҳимоят қўзи билан қараган, Россия империясида энг бадавлат бўйдоқ-йигитлардан бўлганида ҳамма ширин сўз айтган ва мақтаган Пьер уйланганидан кейин, яъни қизлар ва оналарнинг ундан умидлари узилгандан сўнг, хусусан одамларни ўзига хайриҳоҳ бўлишларини истамагани ва хайриҳоҳ қила билмагани учун жамоат ўртасида анчагина оҳори тўкилган эди. Энди ҳамма айбни унга тўнкашар, уни тутуруқсиз бадрашк, отасига ўхшаб жаҳли келганда, кўзига ҳеч нарса кўринмайдиган жоҳил дейишар эди. Пьер кетгандан кейин, Элен Петербургга келганда, таниш-билишлари уни хурсандлик билангича эмас, балки унинг бощига келган ғамга ғамгузордай бўлиб қарши олишди. Эридан гап очилганда Элен ўзига хос одоб билан, гарчи маъносига тушунмаса ҳам, рафттор қилди. Бу рафтори билан у гўё «тақдирига тан бермай начора, худо пешонамга шундай эр ёзган бўлса, қандоқ қилай» деб турар эди. Князь Василий ўз фикрини очиқроқ айтар эди. Пьердан гап очилганда у елкасини учирив ишора қилиб:

— Uncerveau fêlé — je le disais toujours¹, — дер эди.

— Мен олдинроқ айтган эдим,— деди Анна Павловна, мен ўшандаёқ дарров, ҳаммадан бурун (у ҳаммадан бурун айтганлигини тъкидлар эди) бу йигит асримизнинг йўлдан оздирувчи ғоялари бузган ярамас йигит, деган эдим. У чет элдан янги келиб, унга ҳамманинг ҳаваси келиб юрганда шундоқ деган эдим. Эсингизда борми, бир куни кечқурун бизникида ўтиришганимизда ўзини аллақандай бир Маратга ўхшатиб ўтирган эди. Мана, оқибати нима бўлди? Шу тўйнинг бўлишига ўшандаёқ кўнглим йўқ эди, ўшандаёқ охири баҳайр бўлсин, деган эдим.

Анна Павловна бўш кунлари ҳали ҳам бурунгидек ўз уйида ўзига хос маҳорат билан ўтиришлар ташкил қиласар, бу ўтиришларга биринчидан Анна Павловна ўзи айтгандай La crême de la véritable bonne société, la fine fleur de l'essence intellectuelle de la société de Pétersbourg² йигилар эди. Бу хилланган меҳмонлардан ташқари, Анна Павловна ташкил қилган ўтиришлар бошқа ўтиришлардан шу билан

¹ Мен ҳамма вақт жиннисимон демасмидим.

² Яхшиларнинг яхшиси, Петербург оқилларининг гули

фарқ қиласи, у ҳаммавақт бунда меҳмонларга бирон янги ва ҳаммага ёқадиган кишини таништира, Петербург сарой мұхаббларининг кайфиятини кўрсатадиган сиёсий термометрнинг даражаси бошқа ҳеч қаерда бу ўтиришлардагидек очиқ ва равшан кўринмас эди.

1806 йилнинг охирида, Наполеон прусс армиясини Иена ва Ауерштет атрофида тор-мор қилғанлиги, прусс қалъаларининг кўли қўлдан кетганлиги ҳакида хунук хабарларнинг тафсилоти келганидан ва бизнинг қўшиналиримиз Пруссия тупроғига кириб, Наполеонга қарши иккинчи уруш бошланганидан кейин Анна Павловна уйида ўтириш ташкил қилди. Бу ўтиришда la crème de la véritable bonne société¹ ташкил қилганлар дилбар ва эри ташлаб кетган баҳтсиз Элен, Mortemart, яқиндагина Венадан келган дилкаш князь Ипполит, икки нафар дипломат, Анна Павловнанинг холаси, суҳбатларида d'un homme de beaucoup de mérite² дебгина аталадиган бир ёш йигит, яқиндагина лутфан фрейлина қилинган бир хотин ва унинг онаси ҳамда яна бир неча бундайроқ кишилардан иборат эди.

Бу кечада Анна Павловна меҳмонларига таништирган янги шахс яқиндагина Пруссия армиясидан чопар бўлиб келган ва у ерда катта бир амалдорга адъютант бўлиб хизмат қиладиган Борис Друбецкой эди.

Бу ўтиришда сиёсий термометрнинг суҳбат аҳлига кўрсатган ҳарорат даражаси шундан иборат эди: бутун Европа подшоҳлари ва саркардалари ҳар қайсимиизни ва ҳаммамизни дилсиёҳлик ва қайғуга солиш учун Наполеонни қанчалик ёқлашга тиришмасинлар, Бонапарт хусусидаги бизнинг фикримиз барибир ўзгармайди. Биз бу ҳақда кўнглимида нима бўлса шуни очиқ айтишдан тўхтамаймиз ва Пруссия қироли ҳамда бошқаларга шуни айтамизки: «Ўзларинга қийин. Tu l'as voulu, George Dandin,³ бизнинг айтадиган гапимиз мана шу». Анна Павловна ташкил қилган бу ўтиришда сиёсий термометр мана шуни кўрсатар эди. Меҳмонларга таништирилиши керак бўлган Борис меҳмонхонага кирганда ҳамма йиғилиб бўлган, Анна Павловна бош бўлган суҳбат Австрия билан бўлган дипломатик муносабатларимиз ва у билан иттифоқ тузиш умиди устида борар эди.

¹ Яхшиларнинг яхшиси

² Катта фазилат эгаси

³ Сен шуни истар эдинг, Жорж Дандэн.

Олифта адъютантча мундир кийган, тўлишган, юзлари қип-қизил Борис меҳмонхонага бамайлихотир кириб келди, уни салом бериш учун одатдагича аввал Анна Павловнанинг холаси олдига олиб боришиди, сўнгра меҳмонлар даврасига ўтқизишиди.

Анна Павловна унга қоқ суяқдан иборат бўлган қўлини ўптириди, кейин уни баъзи нотаниш меҳмонлар билан таништирар экан, пичирлаб ҳар қайсисини таърифлади.

— Le Prince Hippolyte Kouraguine — charmant jeune homme. M-r Krug chargé d'affaires de Copenhague — un esprit profond, ёки оддийгина қилиб айтганда: M-r Shitloff un comme de beaucoup de mérite.¹

Борис хизмат даврида Анна Михайловнанинг ғамхўрликлари соясида ва ўз диди ҳамда табиатан сиполиги орқасида хизматга хийла қулай вазиятни ишғол қилиб олди. У жуда катта бир кишига адъютант бўлиб, Пруссияга муҳим бир топшириқ билан бориб, ҳозир ўша ердан қайтиб келаётган эди. У Ольмюцда ўзига жуда ёқиб қолган, лекин ҳеч қаерда ёзилмаган субординацияни жуда яхши ўрганиб олган, бу субординацияга кўра, прапорщик сўзсиз генералдан жуда юқори туради; бу субординацияга кўра хизматда юқори мартабага эришини учун ҳаракат, меҳнат, ботирлик, садоқат эмас, балки қилингган хизмат учун мукофот берадиганлар билан муомала қилишини билиш керак эди: у ўзининг тез муваффақият қозонишига ҳамда бошқалар буни нечук тушунмасликларига кўпинча ҳайрон қолар эди. Мана шу қашфиёти натижасида унинг бутун кундалик ҳаёти, илгариги таниш-билишлари билан бўлган бутун муносабатлари, келажаги тўғрисидаги бутун режалари буткул ўзгариб кетди. У бой эмас, лекин бор пулини бошқалардан кўра яхшироқ кийишга сарф қилас, ҳар қандай ҳузур-ҳаловатдан воз кечар эди-ю, лекин мундоқ извошга тушмас ёки эски мундир кийиб Петербург кўчасига чиқмас эди. У ўзидан юқори ва фойдаси тегадиган одамларгагина яқинлашар ва улар билан ошно бўлишга тиришар эди. У Петербургни яхши кўрар ва Москвани эса ёмон кўрар эди. Ростовлар оиласи ва Наташага бўлган болалик муҳаббати ёдига тушса жини қўзир, шунинг учун армияга кетганидан бери Ростовларникига қадам босмаган эди. Анна Павловнанинг уйидаги суҳбатда иштирок

¹ Князь Ипполит Курагин, дилқаш йигит. Жаноб Круг, Копенгаген элтиси, заки одам . . . ва жаноб Шитов, кўп фазилатли киши.

тищни хизматда катта мартабага эришиш деб билган Борис бу ерда ўзининг ролини дарҳол англади, бу ерда ўтирганларга зеҳи солиб ҳар қайсиси билан яқинлашиш имконияти ва фойдасини чамалар экан, ўзидағи фазилатдан фойдаланишни Анна Павловнага қўйиб берди. У гўзал Элен ёнидан кўрсатилган жойга ўтириб, сұхбатга қулоқ берди.

— Vienne trouve les bases du traité proposé tellement hors d'atteinte qu'on ne saurait y parvenir même par une continuité de succès les plus brillants, et elle mêl en doute les moyens qui pourraient nous les procurer». C'est la phrase authentique du cabinet de Vienne¹, — деди Дания элчиси.

— C'est le doute qui est flatteur! — деди l'homme à l'esprit profond² хиёл табассум билан.

— Il faut distinguer entre le cabinet de Vienne et l'Empereur d'Autriche, — Mortemart. — L'Empereur d'Autriche n'a jamais pu penser à une chose pareille, ce n'est que le cabinet qui le dit.³

— Eh, mon cher vicomte, — деди Анна Павловна гапга аралашиб,— L'Urope ne sera jamais notre allée sincére.⁴

Шу гаплардан кейин Анна Павловна Борисни ишга солиш учун Пруссия қиролининг жасорати ва матонатидан ёўз очди.

Борис сўз навбатини кутиб, гапираётган кишининг сўзига диққат билан қулоқ солиб ўтиракан, ёнидаги гўзал Эленга бир неча марта қараб ҳам қўйди; Элен ҳам ўз навбатида бир неча марта ёш ва чиройли йигит — адъютант билан жилмайиб кўз уриштириб олди.

Анна Павловна Пруссия аҳволи тўғрисида сўзлаб туриб, Борисдан Глогауга қилган сафари ва Пруссия қўшинларининг аҳволи тўғрисида гапириб беришни сўради. Борис шошилмасдан, соғ француз тилида жуда ўринлатиб, қўшинлар тўғрисида, сарой хусусида анчагина қизик тафсилотларни айтди ва бутун сўзи давомида айтган фактлари

¹ «Вена таклиф қилинган шартноманинг асосларини шу қадар имконият хорижида деб биладики, буларни бирмунча порлоқ муваффақиятлар натижасидагина қўлга киритиш мумкинdir ва Вена мана шу муваффақиятларни қўлга киритишмиз воситаларига шубҳа билан қарайди». Вена кабинетининг фикри мана шу.

² Яхши шубҳа—деди заковат эгаси

³ Вена кабинетини Австрия императоридан фарқ қилиши керак,— деди Мортемар. —Австрия императори бундай ўйлаши ҳеч мумкин эмас, бу фақат кабинетнинг гапи.

⁴ Оҳ, азизим, виконт, Европа ҳеч қачон бизга самимий иттилоқчи бўлмайди.

тўғрисида ўз фикрини баён қилипдан қочишга ҳаракат қилди. Борис бирмунча вақт мөхмонарнинг диққатини ўзига тортди ва Анна Павловна бу янги тортидан мөхмонар мамнун бўлганиларни сезди. Бориснинг сўзларига ҳаммадан кўра Элен ортигроқ эътибор қиласар эди. У бир неча марта сўз қотиб, Бориснинг сафари ҳақидаги баъзи бир тафсилотларни сўради ва бу саволлардан Пруссия армиясининг аҳволига жуда қизиққандай кўринар эди. Борис сўзини тамом қилиши биланоқ Элен одағлагича жилмайиб, унга мурожаат қилди:

— Il faut absolument que vous veniez me voir,¹ — деди. Бу гапни шундай бир тарзда айтдики, гўё Борис билмайдиган баъзи бир мулоҳазаларга кўра, унинг келиши жуда зарур эди.— Mardi entre les 8 et 9 heures. Vous me ferez grand plaisir.²

Борис унинг хоҳишини бажо келтиришга вაъда бериб, энди у билан сўзлашмоқчи бўлган эди, Анна Павловна «холам сизнинг сўзингизни эшитмоқчи» деган баҳона билан Борисни чақирди.

— Сиз бу кинининг эрини биласиз-а? — деди Анна Павловна кўзини юмиб ва маҳзун бир ҳаракат билан Эленни кўрсатиб.— Шундай чиройли хотин шундай баҳтсиз бўлса-я! Унинг олдида эридан сира сўз оча кўрманг! Бечорага жуда ҳам қийини!

VII

Борис билан Анна Павловна мөхмонар даврасига қайтиб келганда князь Ипполит таъсирини ўтирган эди. У ўтирган креслосида илгарироқ сурнилиб:

— Le Roi de Prusse!³ — деди то қулиб юборди. Ҳамма унга қараб қолди,— Le Roi de Prusse? — деб сўради Ипполит ва яна кулди, яна осойинта ва жиддий қиёфада ўзини креслога ташлади. Анна Павловна бир оз кутди, лекин унинг ортиқ сўзлашга майли йўқлигини кўриб, худо бехабар Бонапарт Потсдамда Буюк Фридрихнинг қиличини ўтиргагани ҳақида сўз очди.

¹ Албатта, менинг олдимга бир келишинигиз керак.

² Сешанба куни соаг 8 билан 9 орасида. Келсангиз, жуда хурсанд бўламан.

³ Пруссия қироли!

C'est l'épée de Frédéric le Grand que je...¹— деб гап бошлигани эди, Ипполит унинг сўзини бўлиб:

— Le Roi de Prusse...— деди-ю, меҳмонлар оғзига қараши биланоқ узр сўраб яна жим бўлди. Анна Павловна афтини буриштириди. Ипполитнинг ошиаси Mortemart унга қараб: Voyons à qui en avez avec votre Roi de Prusse?²— деди.

Ипполит худди ўз кулгисидан ўзи уялгандай кулди.

— Non, ce n'est rien, je voulais dire seulement...³ (у Венада эшитгани ва бутун оқшом давомида айтишга урингани бир қизиқ гапни айтмоқчи эди.) Je voulais dire seulement que nous avons tort de faire la guerre pour le roi de Prusse.⁴

Борис шундай эҳтиёт билан табассум қилдики, меҳмонлар ҳазилни қандай қабул қилишларига қараб, бу табассумни, ўша ҳазилни мазах қилиш, ҳазил маъқул бўлди, деб тушиса ҳам бўлар эди. Ҳамма кулиб юборди.

— Il est très mauvais votre jeu de mot, très spirituel, mais injuste — деди Анна Павловна буришган бармоғи билан таҳдид қилиб.— Nous ne faisons pas la guerre pour le roi de Prusse, mais pour les bons principes. Ah, le méchant, ce prince hippolyte!⁵ — деди у.

Суҳбат кўпроқ сиёсий янгиликлар атрофида айланисиб, бутун оқшом давом этди. Ўтиришининг охирида сўз шаҳаншоҳ берган мукофотлар тўғрисида боргандада суҳбат жуда ҳам авжига чиқди.

Ўтган йили №№ портрет ишланган тамакидон мукофот олди-ку,— деди L'homme à l'esprit profond⁶— Нега энди ўша мукофотни SS ололмас экан?

— Je vous demande pardon, une tabatière avec le portrait de L'Empereur est une résomqense, miis point une distinction —деди дипломат,—un cadeau plutôt.⁷

¹ Бу қилич Буюк Фридрихники бўлиб, мен буни . . .

² Хўп, нима бўлипти Пруссия қироли?

³ Ҳеч нарса, мен фақат айтмоқчи эдимки...

⁴ Мен фақат шуни айтмоқчи эдимки, биз Пруссия қиролини деб бекорга уришиб юрибмиз.

⁵ Сизнинг сўз ўйинингиз яхши эмас, жуда ўткир бўлса ҳам лекин ноҳақ. Биз Пруссия қироли учун эмас, балки эзгу ният учун урушаштибмиз. Бай-бай, бу князъ Ипполит мунча заҳар!

⁶ Заковат эгаси.

⁷ Кечирасиз, императорният портрети ишланган тамакидон мартаба эмас, мукофот, ҳатто армуғондир.

— Il y eu plutôt des antécédents, je vous citerai Sehwa-rzenberg.¹

— C'est impossible,² — деди яна бири.

— Le grand cordon, c'est différent³, — деди бошқаси.

Ҳамма кетгани ўрнидан қўзғолганида бутун оқшом кам гапириб ўтирган Элен яна Борисга қараб буйруқомуз му-лойим бир илтимос йўсинида унинг сесланба куни келишини сўради.

— Сизнинг келишингиз жуда зарур, — деди у Анна Павловнага кулимишиб қараб. Анна Павловна пушт-пеноҳида бўлган Элен тўғрисида сўзлаган вақтда юзида пайдо бўладиган ўша маъюс табассум билан Эленинг хоҳишини тасдиқлади. Бориснинг шу оқшом Пруссия қўшинлари ҳақида айтган ҳалиги сўзларидан Элен уни албатта кўришим зарур, деган фикрга келгандай эди. Элен худди сесланба куни келсангиз, бу заруратнинг сабабини айтиб бераман, дегандай кўринарди.

Борис сесланба куни кечқурун Эленинг ҳашаматли меҳмонхонасига келди-ю, лекин бу ерга келиши нима учун бунчалик зарур бўлганингига дурустроқ бир изоҳ топа олмади. Бу ерда бошқа меҳмонлар ҳам бор эди. Графиня Борис билан дурустгина гаплашмади ҳам, Борис кетаётib унинг қўлини ўтиришади Элен нечукдир жилмаймасдан, ши-вирлаб:

— Venez demain dîner ... le soir. Il faut que vous ve-niez... Venez⁴, — деди.

Борис Петербургга бу келишида графиня Безухованинг уйига серқатнов бўлиб қолди.

VIII

Уруш авж олиб кетиб, жанг майдони Россия чегара-сига яқинлашиб келмоқда эди. Ҳамма инсоният душмани бўлмиш Бонартии қарғамоқда эди. Қишлоқларда ҳалқ лашкарлари тўпланимоқда, аскарликка одам олинмоқда эди. Жанг майдонларидан турли-туман хабарлар келиб турар, бу хабарлар ҳамиша ёлтон-яшиқдан иборат бўлар, шунинг учун буларга ҳамма ҳар хил маъно берар эди.

¹ Мисоллар бўлган—Шварценберг.

² Бундоқ бўлиши ҳеч мумкин эмас.

³ Лента—бошқа масала...

⁴ Эртага овқатлангани келинг кечқурун. Келишингиз зарур албатта келинг.

Кекса князь Болконский, князь Андрей ва княжна Марьянинг ҳаётлари 1805 йилдан бўён анча ўзгариб кетди.

1806 йилда кекса князь ҳалқ лашкарлари бўйича ўша вақтда бутун Россияяга тайинланган саккиз бош қўмондоннинг бири этилиб тайинланди. Ўғлини ўлганга чиқарган вақтларида қарилиги айниқса билиниб қолган кекса князь заифлигига қарамай, императорнинг ўзи тайинлаган бу вазифадан бош тортишни ўзига эп кўрмади ва бу фаолият уни файратга киргизиб, тетик қилиб қўйди. У ўзига топширилган уч губернага ҳар доим қатнаб турар, ўз вазифалини ниҳоятда садоқат билан адо этар, қўл остидаги одамларга бениҳоят қаттиқ қўл бўлиб, ҳеч бир икир-чикирни кўзидан қочирмас эди. Княжна Марья отасидан математика дарси олишни йиғиштириб қўйди, фақат чол уйда бўлгап чоғлардагина ҳар куни эрталаб кичкина князь Николайнинг (бобоси уни шундоқ атар эди) мураббияси билан отасининг кабинетига кирап эди. Ҳали эмадиган князь Николай ўз мураббияси ва дояси Савишна билан марҳума княгинянинг уйида турар, княжна Марья эса, жиянчасига қўлидан келганича оналик қилиб, кўп вақтини унинг бўлмасида ўтказар эди. Mlle Bourgiене ҳам болани жуда яхши кўрадигандай кўринар, княжна Марья кичкина *фаришта* (у жиянини шундоқ деб атар эди)га қараш ва у билан ўйнаш лаззатидан ўзини маҳрум қилиб, бу лаззатини дугонасига багишлиар эди.

Лисие Гори бутхонасининг олдида, кичкина княгиня қабрининг тепасида часовия¹ бўлиб, бунга Италиядан келитирилган мармар ҳайкал қўйилган эди. Бу ҳайкал қанотларини ёзиб учишга тайёр турган фариштанинг тасвири эди. Фариштанинг юқориги лаби худди табассум қилмоқчи бўлгандай, бир оз кўтарилиб турар эди. Бир куни князь Андрей билан княжна Марья часовнядан чиқаркан, ажиб бир ҳоли — бу фариштанинг юзи марҳуманинг юзини эслатишини айтди. Лекин князь Андрей бундан ҳам ажироқ бир нарсани синглисига айтмади: ҳайкалтарош фариштанинг юзига тасодифий равища шундай бир ифода берган эдики, князь Андрей марҳума хотиннинг юзида ўқигани ўша «Вой, мени нима қилиб қўйдиларинг?..» деган маънони уқиди.

Князь Андрей қайтиб келганидан кейин, орадан кўп вақт ўтмай кекса князь ўғлига Лисие Горига тўрт чақирим

¹ Кичкина бутхона.

келадиган Богучароводаги катта мулкини ажратиб берди. Бир томондан Лисие Горига боғлиқ оғир хотирот, бир томондан отасининг феъл-авторига унчалик тоқати бўлмаганинги, бир томондан узлатга чекилиш зарурати важидан князь Андрей Богучаровога кўчди-да, вақтнинг кўпроқ қисми-ни шу ерда ўтказа бошлади.

Аустерлиц кампаниясида кейин князь Андрей минбаъд ҳарбий хизматга кирмасликка аҳд қилди: уруш бошланиб, ҳамма аскарий хизматда бўлиши зарур бўлиб қолган вақтда у ҳақиқий ҳарбий хизматдан қутилиш учун отасининг қўл остида халқ лашкарлари тўплаш вазифасида ишлади. Ота-бала 1805 йилдан кейин гўё ролларини алмаштиргандай бўлишди. Кекса князь ишда ғайратга миниб, кампаниядан яхши натижалар умид қиласар, князь Андрей эса, аксинча, урушда иштирок қилмай, ичидаги афсусланар ва кампаниядан фақат ёмон натижалар кутар эди.

1807 йилнинг 26 февралида кекса князь округларга чиқиб кетди. Князь Андрей Лисие Горида қолди, у отаси бўлмаган вақтларда кўпинча вақтнини шу ерда ўтказар эди. Кичкина Николушка уч кундан бери бетоброқ эди. Кекса князни олиб борган кучерлар шаҳардан қайтиб, князь Андреяга турли қофоз ва хатлар олиб келишди.

Хат олиб кирган камердинер ёш князни кабинетдан тополмай, княжна Марьяннинг бўлмасига кирди. Бироқ князь Андрей бу ерда ҳам йўқ эди. Унга князь ўз ўглининг бўлмасида эканлигини айтишиди.

— Зоти олийлари, Петрушка сизга хат олиб келибди,— деди мураббия ёрдамчиларидан бўлмиш бир қиз князь Андреяга қараб. Князь Андрей болалар стулчасида ўтириб, жуда диққат қилиб, титроқ қўллари билан ярим рюмка сувга шишадан дори томизмоқда эди.

— Нима гап? — деди у жаҳл билан. Қўли қалтираб кетиб, рюмкага ортиқча дори томиб кетди. У рюмкадаги дорини ерга тўкиб ташлади-да, яна сув сўради. Қиз сув берди.

Үйда битта болалар каравоти, иккита сандиқ, иккита кресло, стол, болалар столи ва князь Андрей ўтирган сгулча бор эди. Деразаларга парда тутилган, столда ёниб турган шам каравотдан муқовали нота китоби билан тўсиб қўйилган эди.

Каравотча ёнида турган княжна Марья акасига қараб:

— Дўстим, тура турайлик... кейин,— деди.

— Қўйсанг-чи шунақа беҳуда гапларингни, ҳали ҳам қилган ишинг шу бўлди-ку,— деди князь Андрей жаҳл билан шивирлаб, афтидан, синглисига теккизиб.

— Дўстим, уйғотмаганинг яхши, бола ухлаб қолди,— деди княжна ёлворган товуш билан.

Князь Андрей ўрнидан турди ва қўлида рюмка, оёқ учida каравотча олдига келди.

— Ё уйғотмасакмикин?—деди у иккиланиб:

Княжна Марья гапи ўтганига хижолат бўлгандай, лекин тортиниброқ:

— Ўзинг биласан... менимча... ўзинг биласан,— деди. У шивирлаб чақираётган қизни акасига кўрсатди.

Иситмада куйиб ётган болага қараб иккаласи ҳам икки кечадан бери ухламаган эди. Ўз докторларига ишонмай, шаҳардан олиб келинадиган докторни кутиб, булар икки кундан бери болага ўзлари ҳар хил дори-дармон қилишмоқда эди. Уйқусизлик ва ташвишдан бўларича бўлган aka-сингил бир-биридан аламини олар, бир-бирига жаҳл қилар ва уришар эди.

— Петруша дадангиздан қофоз олиб келипти,— деди қиз шивирлаб.

Князь Андрей чиқиб кетди.

— Нима гап экан ўзи! — деди у жаҳл билан ва отаси айтиб юборган амр-фармонни эшлитиб, ундан келган хат ва қофозларни олиб, яна ўғлининг бўлмасига кирди.

— Хўш, қалай? — деди князь Андрей.

— Бир зайлда, сабр қилгин, худо ҳаққи. Карл Иванич доим уйқу ҳамма нарсадан яхши дейди,— деб шивирлади княжна Марья хўрсиниб.

Князь Андрей боланинг олдига келиб, унинг у ёқ-бу ёрини ушлаб кўрди. Бола иситмада ёнмоқда эди.

— Э, қўй, ўша Карл Иваничингни!—деб у дорилик рюмкани олиб, боланинг тепасига келди.

— Андрей, қўйсанг-чи! — деди княжна Марья.

Лекин князь Андрей унга афтини буриштириб хўмрайди-ю, қўлида рюмка, боланинг устига энгашди.

— Мен шуни ичкизмоқчиман,— деди у,— мен сендан сўрайман, шу дорини бер.

Княжна Марья елкасини учирди-ю, ноилож унинг қўлидан рюмкани олди ва дояни чақириб, болага дори ичира бошлади. Бола чинқириб нафаси қайтди. Князь Андрей афтини буриштириб, бошини ушлаганича уйдан чиқди-да, нариги уйга кириб, диванга ўтириди.

Отасидан келгаш хатлар ҳамон унинг қўлида эди. Кекса князъ кўк қоғозга йирик-йирик қилиб шуларни ёзган эди:

«Агар ёлғон бўлмаса, ушбу дақиқада қуръер катта бир хушхабар келтириди. Эйлау ёнида Бенигсен гўё Бонапартдан ғолиб келипти. Петербургда ҳамма шод-хуррам, армияга бениҳоят мукофотлар юборилмоқда. Немис бўлса ҳам табрик қиласман. Корчева бошлиғи Хандриков деган шахс нима қилаётганини ҳеч билмайман: шу маҳалгача қўшимча одам ва озиқ-овқат юборгани йўқ. Дарҳол от чопиб боргин ва айтгинки, агар бир ҳафта ичида ҳаммасини муҳайё қиласа, бошини оламан. Прейсиш-Эйлау жангни тўғрисида Петенкадан ҳам мактуб олдим, жангда ўзи қатнашилти, бу гаплари рост. Аралашуви керак бўлмаганлар аралашмасалар, ҳатто немис ҳам Бонапартнинг адабини бериши мумкин. Одамларнинг гапларига қараганда, тумтарақай бўлиб қочмоқда эмиш. Тездан Корчевага от чопиб, топширигимни бажо келтиргин».

Князь Андрей бир уф тортидио иккинчи конвертни очди. Икки саҳифа қоғозга майда ёзилган бу хат Билибиндан эди. Князь Андрей бу хатни ўқимасдан, икки буклади-да, яна отасининг «Корчевага от чониб, тоширигимни бажо келтиргин!» — деган сўз билди тамом бўлган хатини қайтадан ўқиди.

«Кечирасиз, бола тузалмагунча ҳеч қаёққа бормайман» деди ичида ва эшик олдига бориб, бола ётган уйга қаради. Княжна Марья ҳануз каравотча ёнида туриб, болани секин-секин тебратмоқда эди.

«Ёзган совуқ хабарини қарао! — деди князь Андрей отаси ёзган хатни ўйлаб.— Ҳмм. Мен армияда хизмат қилмайдиган вақтда улар Бонапартни енгишилти. Мени мазах қилгани қилган... Майли, қилса қилаверсин...» деди ва Билибиннинг французча ёзган хатини ўқий бошлади. Ҳаёлни банд қилиб қийнаётган ўйлардан бир дақиқа форир бўлиш учун гарчи бошига чала-ярим кираётган бўлса ҳам, лекин хатни ўқиди.

IX

Билибин ҳозир армиянинг бош квартираси ҳузурида дипломатия чиновниги бўлиб хизмат қиласар, хатни француз тилида, французча ибора ва қизиқ тадбирлар ишлатиб ёз-

ган бўлса ҳам лекин ўз қилмишини қоралаш ва ўз айбини фош қилишда русларга хос жасорат билан бу кампанияни мукаммал тасвирлаган эди. Билибин хатида дипломатик *discréption*¹ қийнаётганини, армияда рўй берадиган ҳодисаларни кўриб юраги сиқилганда дардини айтгани князъ Андрейдек одами борлигидан хушбахт эканини айтган эди. Бу эски хат бўлиб, Прейсиш Эйлау жангидан бурун ёзилган эди.

«Depuis nos grands succès d'Austerlitz vous savez, mon cher Prince,— деб ёзган эди Билибин,— que je ne quitte plus les quartiers généraux. Décidément j'ai pris le goût de la guerre, et bien m'en a pris. C'est que j'ai vu ces trois mois, est incroyable.

Je commence ab ovo. L'ennemi du genre humain, comme vous savez, s'attaque aux Prussiens. Les Prussiens sont nos fidèles alliés, qui ne nous ont trompés que trois fois depuis trois ans. Nous prenons fait et cause pour eux. Mais il se trois ans. Nous prenons fait et cause pour eux. Mais il se à nos beaux discours, et avec sa manière impolie et sauvage se jette sur les Prussiens sans leur donner le temps de finir la parade commencée, en deux tours de main les rosse a plate couture et va s'installer au palais de Potsdam.

«J'ai le plus vif désir,— écrit le Roi de Prusse à Bonaparte,— que V. M. soit accueillie et traitée dans mon palais d'une manière, qui lui soit agréable et c'est avec empressement, que j'ai pris à cet effet toutes les mesures que les circonstances me permettaient. Puisse-je avoir réussi!» Les généraux Prussiens se piqueent de politesse envers les Français et mettent bas les armes aux premières sommations.

Le chef de la garnison de Glogau avec dix mille hommes, demande au Roi de Prusse, ce qu'il doit faire s'il est sommé de se rendre?.. Tout cela est positif.

Bref, espérant en imposer seulement par notre attitude militaire, il se trouve que nous voilà en guerre pour tout de bon, et ce qui plus est en guerre sur nos frontières avec et pour le Roi de Prusse. Tout est au grand complet, il ne nous manque qu'une petite chose, c'est le général en chef. Comme il s'est trouvé que les succès d'Austerlitz auraient pu être plus décisifs si le général en chef eut été moins jeune, on fait la revue des octogénaires et entre Prostorofsky et Kamensky, on donne la préférence au dernier. Le général nous

arrive en kibik à la manière Souvoroff, et est accueilli avec des acclamations de joie et de triomphe.

Le 4 arrive le premier courrier de Pétersbourg. On apporte les malles dans le cabinet du maréchal, qui aime à faire tout par lui-même. On m'appelle pour aider à faire le triage des lettres et prendre celles qui nous sont destinées. Le maréchal nous regarde faire et attend les paquets qui lui sont adressés. Nous cherchons — il n'y en a point. Le maréchal devient impatient, se met lui même à la besogne et trouve des lettres de l'Empereur pour le comte T., pour le prince V. et autres. Alors le voilà qui se met dans une de ses colères bleues. Il jette feu et flamme contre tout le monde, s'empare des lettres, les decachète et lit celles de l'Empereur adressées à d'autres.

Ҳали менга муомала шуми! Менга ишонч йўқми? Мени таъқиб қилишмоқчи! Хўп, қилишсин, йўқол ҳамманг!

Et il écrit le fameux ordre du jour au général Benigsen.¹

¹ «Дўстим квазы, ўзингиз биласизки, Аустерлицдаги порлоқ галабамиздан бери мен бош квартирадан бир қадам нарига жилганим бўй. Мен урушга жуда ҳам ўрганиб қолдим ва шундан мамнумман; сўнгги уч ой ичидаги ҳориқулода нарсаларни кўрдим.

Мен гапни яна бошидан бошлайман. Ўзингизга маълум, бани башар душмани пруссакларга ҳужум қилаётити. Бу ўша бизни уч мартабагина алдаган содик иттифоқчиларимиз бўлган пруссаклар! Биз шуларга ёрдам қиласяпмиз. Бироқ, маълум бўлишича, бани башар душмани бизнинг гўзал нутқларимизга ҳеч қандай эътибор қилмасдан, ўзига хос одоббозлик ва ёввойилик билан пруссакларга ҳужум қилаётити, бошлаган парадларини тамом қилгани уларга фурсат бермай, тер-мор қилиб, Потсдам саройига кириб олаётити.

Пруссия қироли Бонарпарт шундай деб ёзити: «Мен зоти олниларини саройимда ўзларига муносиб равишда кутиб олиш иштиёқидаман ва бу хусусда мен айрим эътибор билан шароит имкон берганича, зарур бўлган ҳамма амр-фармонларни бердим. Шунга мусассар бўлиш оғиздаман». Прусс генераллари француздар олдида қўл ковуштириб туришиади ва бир оғиз гап билан таслим бўлишиади. Ўн минг эскарни бўлган Глогау гарнизонининг бошлиғи, агар таслим бўлиш керак бўлиб қолса қандай қиласай, деб Пруссия қирозидан сўрайди. Буларининг ҳаммаси аниқ. Кисекаси, биз унга ҳарбий кучимиз билан даҳшат солмоқчи бўлган эдик, бироқ натижада ўз чегарамизда, ҳаммадан ҳам кўра мухимроғи, Пруссия қироли учун ўшанинг ўзи билан бирга урушга тортилган бўлиб чиқдик. Ҳамма нарсамиз ошиб-тошиб ётити, фақат кичкинагина бир нарса етмай турнити, у ҳам бўлса—бош қўмондон. Бош қўмондон бунчалик ёш бўлмагандага Лустерлицда қозонган галабамиз кескинроқ бўлар эди деб, саксон яшар генераллардан бош қўмондон танлаб, Прозоровский билан Каменскийдан бирини, яъни Каменскийни танланди. Генерал бизнинг олдимизга суворовчасига усти ёпиқ файтунда келди, уни шод-хуррамлик ва зўр тантана билан қарши олишиди.

«Мен ярадорман, от миниб юра олмайман, демак, армияга қўмондонлик ҳам қила олмайман. Сиз армиянгизнинг асосий қисмини Пултуска тор-мор қилинган ҳолда келтирдингиз: у бу ерда, очиқ ҳавода, ўтисиз, ем-хашаксиз ётилти, шунинг учун чора кўриш керак: чунки ўзингиз граф Буксевденга кеча шундоқ илтифот кўрсатдингиз, чегарамизга чекиниш тўғрисида ўша ўйласин ва буни ўша бугун бажарсин.

— Отда юравериб, écrit-il à l'Empereur, эгар кетимни чақа қилдики, бу нарса отлиқ юришимга ҳамда бундай катта армияга қўмондонлик қилишимга монелик қилади, шунинг учун ҳам қўмондонликни ўзимдан каттароқ бўлган генерал, яъни граф Буксевденга топширдим ва бу ишга тааллуқли нарсаларни ўшанга ҳавола қилиб, унга маслаҳат бердимки, агарда нон юборилмаса, Пруссиянинг ичкариогига чекинсин, чунки бир кунга етадиган нон қолган холос, баъзи полкларда эса дивизион командирлари Остерман ва Седморецкийларнинг сўзларига кўра ҳеч нарса қолган эмас, музыкларнинг ўзлари эса оч, менинг ўзим бўлсан то муолажа қилиб бўлгунимча Остроленко госпиталида бўламан. Госпиталда неча кун ётганлигим тўғрисида маълумот бераман ва шу билан бирга маълум қиласанки, агарда армия шу манзилда яна ўн беш кун турса, баҳоргача ҳам соғ одам қолмайди.

Мен чолга жавоб беринг, қишлоққа кетайин, зероки топширилган буюк вазифани адo қилолмай, шон-шарафдан маҳрум бўлдим, Сизнинг илтифотномангизни шу ерда, яъни госпиталда ётиб кутаман, токи армияда командирлик ўрнида миrzолик вазифасини ўтаб ўтирамайин. Менинг армиядан кетганлигим боиси таассуф бўлмас, чароки бир кўрнинг армиядан кетиши ҳукмидадир, менга ўхшаган кишилар Россияда мингларча».

4-числода Петербургдан биринчи курьер келди. Чамадонни фельдмаршалнинг кабинетига олиб кириди, чунки у ҳамма ишни ўз қўли билан қилишни яхши қўради. Келтирилган хатларни ажратиб, ўзимизга тегишли бўлганларни айриб олишга ёрдам бергани мени чақириди. Фельдмаршал бу ишни бизга топшириб, ўз номига келган хатни кутиб, караб ўтириди. Ёз қилириб унинг номига хат топа олмадик. Фельдмаршал ҳаяжонланиб ўзи ахтара бошлади ва шаҳаншоҳдан граф Т., князъ В., ва бошқаларга келган хатларни топди. У ниҳоятда дарғазаб бўлиб, жон-пони чиқиб шаҳаншоҳнинг бошқалар номига ёзган хатларини очиб ўқий бошлади. Шундан кейин граф Бенигсенга ўша машҳур буйруғини ёзди.

Le maréchal se fâche contre l'Empereur et nous punit tous; n'est-ce pas que c'est logique!

Voilà le premier acte. Aux suivants l'intérêt et le ridicule montent comme de raison. Après le départ du maréchal il se trouve que nous sommes en vue de l'ennemi, et qu'il faut livrer bataille. Boukshevden est général en chef par droit d'ancienneté, mais le général Benigsen n'est pas de cet avis; d'autant plus qu'il est lui, avec son corps en vue de l'ennemi, et qu'il veut profiter de l'occasion d'une bataille «aus eigener Hand» comme disent les Allemands. Il la donne. C'est la bataille de Pultousk qui est sensée être une grande victoire, mais qui à mon avis ne l'est pas du tout. Nous autres pékins avons comme vous savez, une très vilaine habitude de décider du gain ou de la perte d'une bataille. Celui qui s'est retiré après la bataille, l'a perdu, voilà ce que nous disons, et à titre nous avons perdu la bataille de Pultousk. Bref, nous nous retirons après la bataille, mais nous envoyons un courrier à Petersbourg, qui porte les nouvelles d'une victoire, et le général ne cède pas le commandement en chef à Boukshevden, espérant recevoir de Petersbourg en reconnaissance de sa victoire le titre de général en chef. Pendant cet interrégne, nous commençons un plan de manœuvres excessivement intéressant et original. Notre but ne consiste pas, comme il devrait l'être, à éviter ou à attaquer l'ennemi; mais uniquement à éviter le général Boukshevden qui par droit d'ancienneté serait notre chef. Nous poursuivons ce but avec tant d'énergie, que même en passant une rivière qui n'est pas guéable, nous brulons les ponts pour nous séparer de notre ennemi, qui, pour le moment, n'est pas Bonaparte, mais Boukshevden. Le général Boukshevden a manqué d'être attaqué et pris par des forces ennemis supérieures à cause d'une de nos belles manœuvres qui nous sauvaient de lui. Boukshevden nous poursuit — nous filons. A peine passe-t-il de notre côté de la rivière, que nous repassons de l'autre. A la fin notre ennemi Boukshevden nous attrape et s'attaque à nous. Les deux généraux se fâchent. Il y a même une provocation en duel de la part de Boukshevden et une attaque d'épilepsie de la part de Benigsen. Mais au moment critique le courrier, qui porte la nouvelle de notre victoire de Poulousk, nous apporte de Petersbourg notre nomination de général en chef, et le premier ennemi Boukshevden est enfoncé: nous pouvons penser au second,

à Bonaparte. Mais ne voilà-t-il pas qu'à ce moment se lève devant nous un troisième ennemi, c'est le qui demande à grands cris du pain, de la viande, des souckary, du foin,— que sais-ja! Les magasins sont vides, les chemins impraticables. Le se met à la maraude, at d'une manière dont la dernière campagne ne peut vous donner la moindre idée. La moitié des régiments forme des troupes libres, qui parcourent la contrée en mettant tout à feu et à sang. Les habitants sont ruinés de fond en comble, les hôpitaux regorgent de malades, et la disette est partout. Deux fois le quartier général a été attaqué par des troupes de maraudeurs et le général en chef a été obligé lui-même de demander un bataillon pour les chasser. Dans une de ces attaques on m'a emporté ma malle vide et ma robe de chambre. L'Empereur veut donner le droit à tous les chefs de divisions de fusiller les maraudeurs, mais je crains fort que cela n'oblige une moitié de l'armée de fusiller l'autre».¹

---

¹ Фельдмаршалнинг шаҳаншоҳдан димоги кўйган, аламини биздан олаётитпи: Шу жиҳатдан бу ҳам мантиқий эмасми!

Комедиянинг биринчи пардаси мана шу. Бундан кейнинг пардлари ўз-ўзидан маълумки, яна ҳам қизиқроқ. Фельдмаршал кетгандан кейин маълум бўлдики, биз душманинг рўпарасида турган эканмиз, жанг қилишимиз зарур экан. Буксгевден мансаб жиҳатидан бош қўмондон, лекин генерал Бенигсен буни эътироф қилмайди, ўз корпуси билан душманинг рўпарасида тургани учун у пайтдан фойдаланиб ўзи, мустақил жанг қилмоқси, қиласи ҳам.

Буюк ғалаба ҳисобланган Пултуск жангги, менимча, жуда ҳам шунчалик эмас. Биз, ҳарбий хизматда бўлмаган одамлар, жангда ютиб чиқиш ва ютқизиш масаласини ўзимизча ҳал қилишга ёмон ўрганганимиз. Қимки жангдан кейин чекинса ўша ютқизди, деймиз-да, мана шунга кўра биз Пултуск жангини ютқиздик. Қисқаси, биз жангдан кейин чекиндик, лекин Петербургга ғалаба қилдик деб чопар юбордик ва генерал Бенигсен бу ғалаба учун мукофот тарзида Петербургдан бош қўмандонлик унвонини олиш умидида генерал Буксгевденга армияга қўмандонлик қилгани имконият бермаяти. Мана шу иккি ҳокимият орасида биз бирмунча жуда ажойиб ва қизиқ манёврлёр ўтказдик. Бизнинг эндиғи планимиз душманга чап бериш ёки унга атака қилишдан иборат эмас, балки ўз унвонига кўра бизга бошлиқ бўлиши керак бўлган генерал Буксгевденга чап беришдан иборат бўлиб қолди. Шу мақсад йўлида биз шу қадар тиришаётимизки, дарёдан ўтиб, ҳатто кечув бўлмаган жойларда ҳам душманимизни орқада қолдириш учун кўприкка ўт қўямиз ва ҳозирги вақтда душман Бона-парт эмас, гўё Буксгевден бўлиб қолди. Бизни генерал Буксгевдендан қутқарган мана шунаقا бир манёвр натижасида душман генерал Буксгевденга кўп куч билан ҳужум қилиб, уни асир олаёзди. Буксгевден бизни таъқиб этажётитпи, биз эсак ундан қочаётимиз. У дағёнинг ўтиши билан биз бошқа томонига ўтамиз. Ниҳоят душ-

Князь Андрей хатни аввал эътибор бермасдан ўқиди, лекин ўқиётган нарсалари (Билибина нақадар ишониш мумкин эканлигини билса ҳам тобора ҳаблини банд қила бошлиди. Хатни у шу еригача ўқидио сўнг гижимлаб ташлади. Унинг аччиғини келтирган нарса хатда ёзилган гаплар эмас, балки ўзига ёт бўлган ҳаёт уни мунчалик ташвишга солгани эди. У кўзларини юмди, хатда ўқиганларини гўё унтиш учун пешанасини ишқадида, болалар бўлмасига қулоқ солди. Қулоғига бирдан галати бир товуш эшитилгандай бўлди. Унинг жон-пони чиқиб кетди, хат ўқиётган вақтимда болага бирон нарса бўлмадимикин, деб қўрқиб кетди. У оёқ учидаги юриб болалар бўлмасининг эшиги олдига келди, эшикни очди.

У бўлмага кириши билан мураббия кайфи учиб, алланимани яширди, княжна ҳам каравот ёнида йўқ эди.

— Дўстим,— деб унинг орқасидан шивирлаган княжна Маръянинг товуши унга ғоят ташвишманд туюлди.

Князь Андрей сабабсиз ваҳимага тушдикин, бу ҳол кўпинча узоқ уйқусиз ва кўп ҳаяжондан кейин бўлади. У, бола ўлипти, деган ҳаёлга борди. Унинг қулогига кирган ҳар бир товуш, кўзига кўринган ҳар бир нарса шу қўрқувсини тасдиқлаётгандай бўлар эди.

«Оббо, тамом» — деди у ичида ва пешанасига совуқ тер чиқди. У, бола каравотда йўқ ва мураббия унинг ўлигии мендан яширди, деган комил ишонч билан гаранг

манимиз Буксгевден бизга етиб олиб, атака қилди. Иккала генерал кўп талашибди ва бир-биридан хафа бўлишибди, иш икки бош қўмондан орасида дуэлгача борди. Бироқ шу пайтда Пултуск галабаси ҳақида Петербургга хабар олиб боргага чопар қайтиб келади ва бош қўмондан тайин қилинганлиги ҳақида буйруқ келтиради, шу билан биринчи душман—Буксгевден мағлуб бўлади. Биз энди иккинчи душман—Бонапарт тўғрисида ўйласак бўлади. Мана шу пайтда, учинчи душман чиқиб қолади, бу душман православлардан иборат бўлиб, баланд овоз билан ион, гўшт, сухари, ем-хашак яна алланималар галаб қилмоқда. Магазинлар бўм-бўш, ўйлар юриб бўлмайдиган. Православлар талай бошлайди ва бу талон шу даражага етади, бу сўнгги кампаниялар бундай талоннинг тимсолини кўрган эмас. Покларининг ярми бебош командаларга айланыб, бутун мамлакатни кезиб, аҳолини хонавайрон қилаёттипти. Аҳоли буткул хонавайрон бўлди. Қасалхоналар касаллар билан тўлиб тошиб кетди. Ҳаммаёқда очилик. Босқинчи солдатлар икки марта ҳатто бош штабни босишибди ва бош қўмондан уларни даф қилиш учун бир батальён солдат чақиришга мажбур бўлди. Мана шундай босқинлар вактида менинг бўш чамадоним билан тўнимни олиб кетишиди. Шаҳаншоҳ барча дивизия бошлиқларига босқинчиларни отиб ташлашга ҳуқуқ бермоқчи. Лекин мен бу нарса қўшинларнинг ярмини отишга мажбур қилмаса деб қўрқаман».

бўлиб, каравотча олдига келди. У пардани кўтарди-ю, лекин жавдираган кўзларига бола анчагача кўринмади. Ниҳоят у болани кўрди: икки бети қип-қизил бола бошини ёстиқдан пастроққа қўйиб, тарвайиб, уйқу ичида тамшашиб, бир текис нафас олиб каравотда кўндаланг ётар эди.

Князь Андрей болани кўриб, худди ўлган боласи тирилгандай суюниб кетди. У энгашиб, синглиси ўргатгандай, лабини боланинг пешонасига қўйиб, унинг иситмасини кўрди. Боланинг нозиккина пешонаси нам эди. У боланинг бошини ушлаб кўрди, бола шунчалик терлаган эдики, ҳатто соchlари ҳўл эди. Бола ўлимдан қолдигина эмас, дардиниг оғир пайти ўтиб, энди тузалмоқда эди. Князь Андрей бу бир парча гўштни олиб бағрига босмоқни истади, лекин журъат қилмади. У боланинг тепасида турар экан, унинг бошига, қўлларига ва кўрпа остида билиниб турган оёқларига қарап эди. Ёнidan шарпа эшитилди ва каравотнинг пардасига қўланка тушди. Князь Андрей қарамади, у боладан кўзини олмай, унинг бир текисда нафас олишига қулоқ солар эди.

Бу қўланка княжна Марьяннинг қўланкаси эди, у аста босиб каравотнинг олдига келди-да, пардани кўтариб ичига кирди. Князь Андрей қарамасдан уни билдию қўлини узатди. Княжна Марья унинг қўлини қисди.

— Терлапти,— деди князь Андрей.

— Мен шуни сенга айтай деб чиқаётган эдим,— деди княжна Марья.

Бола уйқусида салгина қимиirlади, кулимсиради ва пешонасини ёстиққа ишқади.

Князь Андрей опасига қаради. Княжна Марьяннинг нур сочиб турган чиройли кўзларида хурсандлик ёши ялтираб, парда остида яна ҳам чиройлироқ кўринди. У каравот пардасини хиёл тортиб укасига томон интилди ва уни ўпди. Иккови бир-биринга таҳдидомуз ишора қилди, учовини бутун дунёдан ажратиб турган бу оламдан чиққуси келмагандай, парда ичида хийла туриб қолишиди. Сочини парданинг попугига ўралашибтириб каравот олдидан аввал князь Андрей чиқди. «Дунёда энди бирдан бир илинжим шу» — деди у хўрсиниб.

X

Пьер масонлар жамиятига қабул қилинганидан кейин кўп ўтмай, ўз мулкларида нима ишлар қилиши кераклиги тўғрисидаги қўлланмаларни тўла ёзиб олиб, Киев губер-

насиға жўнади — дехқонларининг кўпчилиги ўша ерда эди.

Пьер Киевга келиши биланоқ бош конторага ҳамма бошқарувчиларни йифиб, уларга ўзининг ният ва хоҳишларини баён қилди. У шундоқ деди: дехқонларни крепостнойликдан буткул озод қилишнинг тадбири тезда кўрилади, ўшангача уларга сифир меҳнат юкламаслик керак: болалик хотинлар ишга чиқарилмаслиги керак; дехқонларга ёрдам берилиши керак; дехқонларга жисмоний жазо бериш ўрнига насиҳат қилиниши керак, ҳар бир мулкда касалхона, етимхона ва мактаблар очилиши керак. Бошқарувчиларнинг баъзилари (бу ерда чаласавод хўжалик мудирлари ҳам бор эди) ёш граф ишимиздан порози, пул ўғирлаганимизни пайқаб қолдимикин деб, унинг сўзларига ўтлари ёрилиб қулоқ солишар; баъзилари дастлаб бир кўркқанларидан кейин Пьернинг тиши тушган кишидек шу-шу қилиб гапирганига ва у айтган янги сўзларга қизиқсениб қулоқ солишар, баъзилари эса хўжайниннинг гапиришининг ўзидан завқ қилишар, яна баъзи бирлари, энг ақллилари, шу жумладан, бош бошқарувчи ҳам унинг сўзларидан ўз мақсадларига етмоқ учун хўжайнинг қандоқ муомала қилиш кераклигини англашар эди.

Бош бошқарувчи Пьернинг ниятларига катта хайрихоҳлик билдириди; лекин бу ўзгаришлардан ташқари умуман издан чиқиб кетган ишлар билан ҳам машғул бўлиш зарур эканлигини айтди.

Граф Безуховдан қолган шунча мол-давлатга эга бўлиб, яна йилига, одамларнинг айтишича, 500 минг сўм даромад олса ҳам Пьер отаси ҳаёт чоғида ўн минг сўм олган вақтидагидан ҳозир ўзини камбулроқ сезар эди. У йиллик бюджетини қўйидагича тахмин қиласр эди. Бутун мулклари бўйича Кенгашга 80 мингга яқин тўлайди; Москва ёнидаги ва Москвадаги ҳовли ҳамда кияжналарнинг харажати 30 мингга яқин туради; 15 мингга яқин нафақага кетади; яна шунчаси хайрия ишларига сарф бўлади; 150 минг графикянинг таъминоти учун юборилади; қарзларнинг процентаига 70 мингга яқин берилади; солинаётган бутхона учун шу икки йил мобайинда ўн минг кетди; қолган юз минг нимага сарф бўлганини ўзи ҳам билмас, яна ҳар йили қарз кўтаришга мажбур бўлар эди. Булардан ташқари, бош бошқарувчи ҳар йил гоҳ ёнғин чиқди, гоҳ ғалла унмади, гоҳ фабрика-заводларни қайта қуриш зарурлиги ҳақида хат ёзиб турар эди. Шундоқ қилиб Пьер

биринчи навбатда машғул бўлиши керак бўлган нарса мулк-
ларга тааллуқли ишлар эдики, бунга унинг на қобилияти
бор эди, на хоҳиши...

Пъер бош бошқарувчи билан ҳар куни *машғул бўлар*
эди. Бироқ бу машғулотдан ҳеч натижа чиқмаётганигини
ўзи сезиб турар эди. Унинг машғулоти ишга ҳеч муносабати
йўқ бир тарзда ўтаётгани, бу машғулот ишни илга-
рилатмаганини ҳис қиласр эди. Бир томондан, бош бошқа-
рувчи бутун ишларни расво бир аҳволда қилиб кўрсатар
ва Пъерга қарзларни тўлаш, крепостной дехқонлар кучи
билан янги ишлар бошлаш зарурлигини айтар, бунга эса
Пъер кўймас эди. Иккинчи томондан, Пъер крепостной дех-
қонларни озод қилишга киришишни талаб қиласр, бошқа-
рувчи эса, аввал васийлар кенгашидан бўлган қарзни
узиш кераклигини ва буни узмагунча дехқонларни тездан
озод қилиш мумкин эмаслигини айтар эди.

Бошқарувчи бу иш мутлақо мумкин эмас, демас эди;
у дехқонларни озод қилиш учун Кострома губернасидағи
ўрмонларни, паст кўриқ ва Қrimдаги ерларни сотишни
таклиф қиласр эди. Лекин бошқарувчи бу ишларни ижозат-
нома, талабнома ва ҳоказолар сингари нарсаларга боғ-
лаб, шу қадар мураккаб қилиб кўрсатар эдики, Пъер гаранг
бўлиб қолиб, фақатгина «ҳа, ҳа, шундай қилинг» дейишдан
бошқа ҳеч нарса деёлмас эди.

Бу иш билан ўзи бевосита машғул бўлишга Пъернинг
уқуви йўқ эди, шунинг учун ишга ҳуши йўқ, бошқарувчи
олдида ўзини шу иш билан машғул бўлаётгандай қилиб
кўрсатар эди холос. Бошқарувчи бўлса бу ишларни граф
қилсалар яхши, менинг учун ноқулайроқ деб кўрсатишга
тиришар эди.

Катта шаҳарда таниш-билишлар кўпайиб қолди; таниш
бўлмаганлар эса губернанинг энг давлатманд кишини билан
танишмоққа ва қутламоққа шошилар эди. Пъер масонлар
жамиятияга кириш олдида ўзи иқрор бўлган ва тарқ қилишни
ваъда қилган қусурлари шу қадар суюқ-суюғига сингиб
кетган эдики, булардан ҳеч қутила олмас эди. Унинг кун
ва тунлари, ҳафта ва ойлари ўша Петербургдаги сингари
ўтиришларда, зиёфатларда, суҳбатларда, балларда ўтар,
кўз очиб атрофга қарагани вақт тополмас эди. У янгича
ҳаёт кецириш умидида бўлса ҳам ҳамон илгаригача, фақат
бошқа шароитда яшар эди.

Пъер билар эдики, масонлик буюрган уч қарздан би-
рини, яъни ҳар бир масон маънавий ҳаётда намуна бўлиши

керак, деган қарзни ўрнига етказа олмаётитти; етти фази-
латдан эса иккитаси: хушфеъллик ва ўлимга муҳаббат унда
мутлақо йўқ. У бошқа қарзларни — инсониятни йўлга
солиш, инсонпарварлик, хусусан, саҳийликни ўрнига
етказаётиман-ку, деб ўзига тасалли берар эди.

1807 йилнинг баҳорида Пьер Петербургга қайтиб бор-
моқчи бўлди. У қайтиб кетаётуб, йўлакай бутун мулкла-
рини айланиб, зиммасига олган ишларидан нималар қилин-
ганлигини, худои таоло топширган ва лутф-марҳамат қи-
лиши керак бўлган одамлар қай аҳволда эканликларини
ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлди.

Еш графикинг барча ниятларини телбалик, ўзи учун
ҳам, граф учун ҳам, дехқонлар учун ҳам заарли деб бил-
гани бош бошқарувчи ён берди. У дехқонларни озод қи-
лиш мумкин бўлмаган иш деб кўрсата туриб, барча мулк-
ларда катта мактаб бинолари, касалхона ва стимхоналар
солдиришга киришди; хўжайнини қарши олган ҳамма жой-
га одамлар қўйиб, уни дабдаба ва тантана билан эмас (чун-
ки бу Пьерга ёқмаслигини билар эди) балки, графикга таъсир
қиласидан ва уни алдайдиган бир тарзда, яъни диний маро-
сим шаклида, санам ва ион-туз олиб чиқиб қарши олишини
буюрди.

Жануб баҳори, Вена коляскасида тинчгина ва тез юриб
қилинаётган саёҳат ва ҳам йўл ёлғизлиги Пьернинг кай-
фини чоф қилди. Ўнинг биринчи марта кўраётган мулклари
бир-биридан гўзалроқ, ҳамма жойда одамлар унинг илти-
фотларидан мамнун ва миннатдор кўринар эди. Пьер одам-
ларнинг бу қарши олишларидан бир қадар ўнғайсизланса
ҳам, лекин ичиде жуда хурсанд эди. Бир жойда мужик-
лар уни ион-туз ҳамда Пётр ва Павелнинг сурати билан
қарши олишди, унинг дехқонларга кўрсатган лутф-марҳа-
мати учун миннатдорлик нишонаси ўлароқ ўз ҳисобларидан
Пётр билан Пазел ҳазратлари шарафига бутхонага яна
битта меҳроб қургани ижозат сўрашиди. Яна бир жойда ёш
болали хотинлар уни қарши олиб, оғир ишдан озод қил-
ганлиги учун унга миннатдорлик билдиришиди. Учинчи бир
мулкда бир руҳоний Пьернинг марҳамати соясида савод
чиқараётган ва диний дарс ўқиётган болалар билан бирликда
хоч кўтариб чиқиб қарши олди. Пьер ҳамма мулкларида
касалхона, мактаб ва ибодатхоналар учун солинган ва со-
линаётган фиштин иморатларни ўз кўзи билан кўрди, бу-
ларнинг ҳаммаси яқин ўртада очилиши керак эди. Пьер
ҳамма ерда, барщина ишлари илгаригидан камайганлиги

тўғрисида фақат бошқарувчиларнинг ҳисоботини кўрган бўлса ҳам, лекин кўк кафтан кийган деҳқон вакилларининг таъсирли сўзлар билан миннатдорчилик баён қилгандарини эшилди.

Лекин Пьер нон-туз олиб чиқилган ва Пётр билан Павел шарафига бутхонада яна битта меҳроб қурилган жой тижорат қишлоғи бўлиб, Пётр кунида у ерда ярмарка очилишини, унинг олдига вакил бўлиб келган бой мужиклар томонидан меҳроб аллақачон қурилганлигини, бу қишлоқ мужикларининг ўндан тўққиз қисми ниҳоят даражада қашшоқ эканлигини билмас эди. Фармонга мувофиқ баршчина ишларига юборилмай қўйилган болали хотинлар ўз ерларида жуда қаттиқ меҳнат остида эзилаётганликларидан ҳам Пьер бехабар эди. Хоч билан қарши олган руҳоний деҳқонларни шилаётганлигини, унинг қўлига топширилган болаларни ота-оналари йиғи-сиғи билан бериб, кейинчалик катта пул бадалига қайтиб олишларини ҳам билмас эди. План билан қурилаётган бу ғиштин иморатлар ўз деҳқонларининг қўли билан қурилаётганлигини ва шу билан баршчина қоғозда озайтирилган бўлса ҳам амалда кўпайиб кетганлигини билмас эди. Бошқарувчи унинг фармонига мувофиқ оброкни учдан бир камайтирилганлигини дафтардан кўрсатган бўлса, ўша ерда баршчина мажбурияти илгаригидан яrim баравар ортиб кетганлигини билмас эди. Мана шунинг учун Пьер ўз мулкларига қилган саёҳатидан бениҳоят хурсанд бўлиб, Петербургдан чиққан вақтдаги камбағалпарварлик кайфиятига қайтди ва ўзи буюк устод деб атагани пириаъзамга дабдабали хатлар ёзди.

«Шу қадар хайрли иш қилиш, шунчалик гап экан-ку,— дер эди Пьер ўзича,— нега биз шу тўғрида дурустроқ ўйламаймиз!»

У миннатдорчиликлардан хурсанд бўлса ҳам, лекин миннатдорчилик сўзларини эшилганида хижолат бўлар эди. Бу миннатдорчиликлар унинг шу тўпори ва фақир қишиларга яна ҳам кўпроқ яхшилик қилишга қодир эканлигини эслатар эди.

Ўтакетган қаллоб ва аҳмоқ бош бошқарувчи графнинг ақллилиги ва гўллигини яхши билиб, уни ўйинчоқдек ўйнаб, дабдабали қарши олишлар Пьерга қанчалик таъсир қилганини кўриб, деҳқонларни озод қилиш мумкин эмас, озод қилиш керак ҳам эмас, улар шусиз ҳам жуда яхши ҳаёт кечираётитти деб туриб олди.

Пъер ичиде дәхқонлар ҳақиқатай яхши ҳаёт кечираёт тиити, озод қилинса буларнинг бошига худо билади, не кунлар келиши мумкин деб ўйлаб, бош бошқарувчининг фикрига қўшилар, лекин астойдил бўлмаса ҳам, ўзи адодатдан деб билган нарсаларнинг амалга оширилишини талаб қилас эди. Бошқарувчи графнинг ҳоҳишиларини амалга ошириш учун бутун кучини сарф қилишга ваъда берди, чунки у яхши билардик, ўрмон ва мулкларни соғтиш, кенгашдан ижозат олиш учун унинг бирон чора кўриш-кўрмаслигини текшириш у ёқда турсин, ҳатто граф нима учун қурилган иморатлар бўш ётганини ва дәхқонлар ҳамон бурунгидай хўжайинга пул бериб ёки унинг ишини қилиб юрганлигини ҳеч қачон сўрамайди ва билмайди.

XI

Жануб саёҳатидан кайфи чор бўлиб қайтган Пъер кўпдан бери ўйлаб юрган иятини бажо келтириб, икки йилдан бери кўрмаган дўсти Болконскийнинг олдига борди.

Богучарово қишлоғи даштлик, кесилган ва кесилмаган қайназор ва арчазордан иборат кўримсизгина бир текисликда эди. Бариннинг қўраси катта йўл бўйидаги қишлоқнинг охирида, янги қазилган, қирғоқларига ҳали ўт-ўланчиқмаган сув тўла ҳовузнинг нариги томонида — ондасонда катта қарағайлар кўзга чалинган ёш ўрмоннинг ўртасида эди.

Бариннинг қўраси ғалла омбори, хўжаликка керакли бинолар, отхона, ҳаммом, флигель ва ярим доира шаклидаги поштоқи ҳали битмаган каттакон ғишт иморатдан иборат эди. Ҳовлиниң атрофига ниҳоллар ўтқазилган, девори ва дарвозаси янгигина ҳамда мустаҳкам; айвонда кўк бўёққа бўялган иккита ёнгиги трубаси ва бочка турар, йўлкалар типтик, кўприклар панҷарали ва пишиқ; ҳамма нарсадан эгасининг сариштали, сарфгарлиги кўриниб турар эди. Эшикдаги хизматкорлар, князъ қайси уйда туради, деган саволга жавобан ҳовуз бўйидаги кичкинагина янги флигелини кўрсатишиди. Князъ Андрейнинг қари оғаси, Антон, Пъерни коляскандан туширди ва князъ уйдалар, деб уни кичкинагина ва озода флигелчага олиб кирди.

Ўз дўстини охирги марта Петербургда жуда ҳашаматли бир шароитда кўрган Пъер дўсти яшаб турган бу ҳовли-

чанинг, гарчи озода бўлса ҳам одмилигига ҳайрон қолди. У шошиб ҳануз қарағай ҳиди келиб турган ва шувалмаган кичкина залга кириб, эшикка томон бораётган эди, Антон оёқ училда югуриб, ундан илгари ўтдию эшикни тақиллатди. Ичкаридан:

— Ҳа, нима гап³ — деган қаттиқ ва ёқимсиз товуш эшитилди.

— Мөхмөн келди,— деди Антон.

— Айт, тура турсин,— деган жавоб бўлдию стулнинг сурилган товуши эшитилди. Пьер йўргалаб эшик олдига келди-да, ичкаридан чиққан қовоғи солиқ ва хийла қариб қолган князъ Андрейга дуч келиб қолди. Пьер уни құчоқлади, кўзойнагини кўтариб уни ўпди ва яқиндан юзига қаради.

— Қандай шамол учирди, хуш келибсан,— деди князъ Андрей. Пьер индамасдан, ҳайрон бўлиб, дўстига тикилиб турар эди. Князъ Андрейнинг ўзгариб кетганлиги уни ҳайратда қолдирди. Князъ Андрейнинг сўзлари мулойим, юзида ва лабларида табассум бўлса ҳам, лекин нигоҳи сўнник эди ва бу сўнник нигоҳига хурсандлик ифодаси беришга тиришса ҳам бера олмас эди. Князъ Андрейни озипти, ранг рўйи окарипти, вояга етипти, дебгина бўлмасди, мудом бир нарса тўғрисида ўйлаганини кўрсатадиган бу нигоҳи ва пешонасидаги ажини Пьерни ҳайратда қолдирди ва то ўргангуннича бегонасиратиб қўйди.

Узоқ жудоликдан кейин кўришганда гап дарров кўр олмагани сингари, буларнинг ҳам гаплари кўр олмай, ўзларига маълум бўлган нарсалар тўғрисида қисқа-қисқа савол-жавоб қилишди. Ниҳоят , гап аста-секин кўр олиб, боя бир-икки оғиз сўз билан айтилган нарсалар, ўтмиш ҳаёт, келажак тўғрисидаги режалар, Пьернинг саёҳати, унинг машғулотлари, уруш ва ҳоказолар масаласи устида тўхтади. Князъ Андрейнинг нигоҳида Пьер пайқаган ўйчалик ва сўнниклик ҳозир Пьернинг сўзларига, айниқса унинг ўтмиш ёки келажак ҳақида шавқ-завқ билан сўзлаётган сўзларига қулоқ солиб қилаётган табассумида кўпроқ билинди. Князъ Андрей унинг сўзларига гўё қўшилишни истар эдию қўшила олмас эди. Пьер ҳозир князъ Андрейнинг олдидаги шавқ-завқ билан сўзлаш, орзу-ҳавас умидидан гапириш ўнгайсиз бўлиб қолганини ҳис қила бошлади. У ўзининг сўнгги саёҳатидан кейин айниқса кучайган масонлик фикрларини баён қилишдан тортинар эди. У содалик қилиб қўйишидан кўрқиб, ўзини тутди; шу билан бирга

у ўзининг яхши йигит бўлиб қолганини, энди Петербургдаги Пьерга сира ўҳшамаганлигини ўз дўстига кўрсатиши жуда-жуда хоҳлар эди.

— Кўришмаганимиздан буён кўп кунларни бошдан кечирдим, ўзим ўзимни танимай қолдим.

— Ҳа, ўшандан буён бизлар жуда кўп ўзгариб кетдик,— деди князъ Андрей.

— Сиз-чи, сиз? — деб сўради Пьер,— сизнинг қандай ниятларингиз бор?

— Қандай ниятларим? — деди князъ Андрей кинояомуз.— Менинг ниятларимми? — деди у яна худди бу ёзининг маъносига ҳайрон бўлгандай.— Мана, иморат солаёттипман, келаси йил буткул кўчиш ниятидаман...

Пьер индамай, князъ Андрейнинг қартая бошлаган юзига тикилди.

— Йўқ, мен сўраётганим...— деди Пьер.

Князъ Андрей унинг сўзини бўлди:

— Мени сўраб нима қиласан... Ўзинг гапир, саёҳатинг, мулкларингда қилган ишларинг тўғрисида гапирсанг-чи.

Пьер қилган хайрли ишларида ўз иштирокини мумкин қадар яширишга тиришиб, ўз мулкларида қилган ишлари тўғрисида гапира кетди. Князъ Андрей Пьер қилган ишлар худди кўпдан бери маълум ишлардай, унга бир неча марта булоқма ташлади; унинг сўзларига на фақат қизиқмасдан, ҳатто Пьер шу сўзларни айтиб ўтирганидан номус қилаётгандай бўлиб қулоқ солди.

Пьер дўстининг олдида ўнгайсизланиб, ҳатто мустар бўлиб қолди. У жим бўлди.

Князъ Андреяга ҳам меҳмоннинг суҳбати малол келди шекилли:

— Менга қара, дўстим,— деди,— мен бу ерда кўчманцидай турибман,— фақат ишлардан хабар олгани келган ҳдим. Шу бугун синглиминг олдига қайтиб кетамац, сени улар билан таништириб қўяман. Ҳа, айтгандай, сен таниш ҳдинг шекилли,— деди князъ Андрей меҳмонга бир нима дейиш учунгина.— Овқатдан кейин жўнаймиз. Қўрамни айланиб кўришга ҳафсаланг борми? — Иккоби ташқаринга чиқди ва қалин ошналардай сиёсий янгиликлар танишибилишлари тўғрисида сўзлашиб, овқатгача айланиб юришди. Князъ Андрей ўзининг қўраси ва солаётган иморатлари тўғрисидагина ҳафсала билан ва бир оз жонланниб гапирди, лекин шунда ҳам сўрида туриб келажакда ҳовлиси қандай бўлишини тасвир қилаётганида сўзининг ўртасида бирдан

тўхтаб,— қўй, бу ерда қизиқарли нарса йўқ, юр, овқатланиб жўнайлик,— деди. Овқат вақтида Пъернинг уйлашидан гап очилди.

— Мен бу гапни эшитиб жуда ҳайрон бўлиб эдим,— деди князь Андрей.

Пъер шу тўғрида гап очилганда ҳаммавақт қизарганидай, қизариб кетдию шошиб:

— Буни қандоқ бўлганлигини мен сизга бирон вақт айтиб бераман. Лекин биласизми, бу нарса абадий узилкесил бўлиб кетган.

— Абадий? — деди князь Андрей,— ҳеч нарса абадий бўлмайди.

— Бу ишнинг охири нима билан тамом бўлганини биласизми? Дуэлни эшитдингизми?

— Ҳа, сенинг бошингга шу ҳам келди.

— Худога минг қатла шукурки, мен ўша одамни ўлдирмадим,— деди Пъер.

— Нега? — деди князь Андрей. — Қопагон итни ўлдириш ҳатто савоб.

— Йўқ, одам ўлдириш яхии эмас, ноинсофлик бўлади.

— Нима учун ноинсофлик бўлади? — деди князь Андрей.— Инсоф ва ноинсофлик тўғрисида ўйлаш одамларнинг иши эмас. Одамлар ҳамма нарсадан ҳам кўра инсофни ноинсофликдан ажратиш тўғрисида бир умр адашган ва бундан кейин ҳам адашади.

Пъер келганидан бўён князь Андрейнинг энди очилиб гапираётганини сезиб:

— Бирорга нисбатан қилинган ҳар бир ёвузлик ноинсофлик бўлади,— деди мамнун бўлиб. У нима бўлиб ҳозиргида ўзгариб қолганини батафсил айтиб беришни хоҳлар эди.

— Сен нимани бирорга нисбатан ёвузлик деб билласан?

— Ёвузликми? Ёвузлик?— деди Пъер,— ўзимизга нисбатан қилинган ёвузлик нима эканлигини ҳаммамиз ҳам биламиз-ку.

— Ҳа, биламиз, лекин мен ўзим учун ёвузлик деб билган нарсани бирорга қилмайман,— деди князь Андрей ҳаётга янгича қарашини Пъерга айтиб беришни истаб, тобора жонланиб. У француза гапирди. Je connais dans la vie que tаux bien réels: c'est le remord et la maladie.

Il n'est de bien que l'absence de ces maux.¹ Мана шу икки фалокатга чап бериб, ўзим учун яшаш менинг ҳозирги маслагимдир.

— Ўз яқинингга муҳаббат, фидокорлик қаёққа кетди?— деди Пьер,— йўқ, мен бу фикрингизга қўшилолмайман. Ёвузлик қилмаслик, пушаймон бўлмаслик учугина яшаш кифоя қилмайди. Мен илгари шундай, ўзим учунгина яшаб ҳаётимни барбод қилдим. Мен энди бошқалар учун (Пьер камтарлик вожидан «яшаб» демади) яшашга харакат қилиб, баҳт-саодат нима эканлигини билдим. Йўқ, мен бу фикрингизга қўшилмайман. Бу гапларни ўзингиз ҳам тил уичда айтаётисиз.

Князь Андрей индамасдан Пьерга қаради ва истеҳзо билан кулимсираб қўйди.

— Мана, ҳозир синглум княжна Марьянинг олдига бораётимиз. Икковларинг чиқищасизлар,— деди у,— эҳтимол сен ўз нуқтаи назарингда ҳақлидирсан,— деди у бир оз жим қолгандан кейин давом этиб,— лекин ҳар ким ўз билганича яшайди: мана сен ўзим учун яшаб ҳаётимни барбод қилаёздим, деяпсан; бошқа учун яшабгина баҳт-саодат нима эканлигини билибсан. Мен аксини бошдан кечирдим. Мен шон-шараф учун яшадим. (Шон-шараф нима ўзи? Бу ҳам бошқаларни севиш, ўшалар учун бирон яхшилик қилиш, уларнинг мақтовига сазовор бўлиш деган гап). Мен мана шу хilda бошқалар учун яшаб ҳаётимни барбод қилаёздим эмас, балки буткул барбод қилдим. Ўзим учун яшай бошлатанимдан бўён хийла тинчландим.

— Киши қандай қилиб фақат ўзи учунгина яшайди?— деди Пьер қизишиб,— ўғлингиз, синглингиз, отангиз-чи?

— Буларнинг ҳаммаси менинг ўзим деган гап,— деди князь Андрей,— бошқалар, княжна Марья икковларинг le prochain,— деб атаганларинг гумроҳлик ва ёвузликнинг асосий манбаидир. Le prochain деганинг, сен яхшилик қилмоқчи бўлган ўша киевлик мужикларинг.

У Пьерга мазах қилгандай кулимсираб назар ташлади. Афтидан Пьернинг қитигига тегмоқчи эди.

— Ҳазиллашаётисиз,— деди Пьер борган сайин жонланиб,— наинки менинг эзгулик қилишни истаганим, озмоз бўлса ҳам ҳар нечук эзгулик қилганим гумроҳлик ва

¹ Мен ҳаётда фақат икки нарсани чинакам баҳтсизлик деб била-ман: виждан азоби ва хасталик. Мана шу икки нарса бўлмаслигининг ўзи хушбаҳтиклидир.

ёвузлик бўлса? Ўзимизга ўхшаган инсон бўлмиш баҳтсиз мужикларимиз, онадан туғилиб ўлгунча худо ва ҳақиқатни бир маросим ва маъносиз ибодат дебгина билган кишилар охират борлигига, тортган азобларининг ажру мукофоти, тасаллиси борлигига эътиқод қилиб, ўзларини овутсалар ёмон бўлар эмишми? Одамлар хасталикдан ожиз бир аҳволда ўлиб кетаётитни, ҳолбуки буларга моддий ёрдам бериш анчайин гап ва мен уларга табиб, касалхона ва чолларга бошпана бераман, бунинг нимаси ёвузлик ва гумроҳлик? Кечаю кундуз тинмай ишлайдиган мужикка, ёш болали хотинга дам олиш ва истироҳат қилишга имконият туғдирганим хийла катта хайрли иш эмасми? — деди Пьер шошиб ва тиши тушган кишидек ши-шилаб.— Мен шундай қилдим ҳам, оз бўлса-да, ўргатилмаган бўлсан ҳам шу йўлда унча-мунча иш қилдим. Бу қилган ишим яхши эмаслигини исбот қилиш у ёқда турсин, ўзингиз ҳам шу тўғрида ўйламаганингизга мени ишонтиролмайсиз. Ҳаммадан муҳими шуки,— деди Пьер давом этиб,— мен шуни биламан ва ўнинг аминманки, ҳаётда энг яхши баҳт шу эзгулик лаззатидир.

— Тўғри, агар масала шундай қўйилса, бу бошқа гап,— деди князь Андрей,— мен иморат солаётиман, боғ қилаётиман, сен эсанг касалхона солаётисан. Мен қилаётган иш ҳам, сен қилаётган иш ҳам бир эрмак. Нима инсофдан, нима эзгуликдан эканлиги тўғрисида биз гапирмайлик, буни биладиган одамларга ҳавола қил. Сен баҳслашмоқчимисан,— деди у яна,— хўп, баҳслашамиз.— Иккови эшик олдиаги айвончага чиқди.

— Қани, баҳслашайлик бўлмаса,— деди князь Андрей, сен мактаб дейсан,— деди у бармоини букиб,— амри маъруф ва ҳоказо дейсан, яъни сен ана уни,— деди князь Андрей бошидан шапкасини олиб, салом бериб ўтиб кетаётган мужикни кўрсатиб,— ҳайвонлик ҳолатидан чиқариб, унда маънавий талаблар вужудга келтирмоқчи бўласан. Менимча, унинг бирдан-бир баҳти ҳайвонлик баҳтидир, сен эсанг уни шу баҳтдан маҳрум қилмоқчисан. Менинг унга ҳасадим келади, сен эсанг мендаги имкониятларни унга бермасдан туриб ундан мен — князь Андрей ясамоқчисан. Сен яна уни оғир меҳнатини енгил қилмоқчи бўласан. Менимча, бизнинг учун ақлий меҳнат қанчалик зарурат бўлса, унинг учун жимсоний меҳнат ҳам шунчалик зарурат ва ҳаётининг матлабидир. Сен ўйламасдан туролмайсан. Мен кечаси соат учларда ётаман, бошимга минг хил

фикрлар келади, уйқум қочади, у ёқдан-бу ёққа ағдарила маң, ўйлайман ва ўйламасдан туролмаганим учун тонг отгуңча ухлай олмайман; у ҳам ер ҳайдамасдан, ғалла ўрмасдан туролмайди, бўлмаса ё қовоқхонага боради ёки касал бўлиб ётади. У қиласиган жисмоний меҳнатни мен қилсан бир ҳафтада ўламан, у агар менга ўхшаб жисмоний меҳнат қил маса, юрагини ёғ босиб ўлади ҳам. Учинчиси нима эди?

Князь Андрей учинчи барморини буқди.

— Ҳа, айтгандай, касалхона, дори-дармон, дединг. У бошинга қон уриб, ўладиган бўлганда сен қон олдириб уни тузатасан. У ҳаммага ошиқча юқ бўлиб, ўн йили судралиб юради. Унинг ўша вақтда ўлиб кетгани ўзига ҳам қулай, ҳам тинч бўлар эди. У ўлса, бошқаси туғилади, уруғи кўп. Сен бир хизматкорим камайди деб ачинсанг (мен унга шу кўз билан қарайман) бошқа гап эди, сен эсанг муҳаббат юзасидан уни даволайсан ахир. Бунақа муҳаббатнинг унга ҳеч кераги йўқ. Яна бу ёғи ҳам бор: медицина бирон вақт бирорни тузатипти, деб ким айтди сенга? Ўлдиришга ўлдиришган!—деди у жаҳли билан қовоғини солиб ва Пъердан юзини ўғириб.

Князь Андрей ўз фикрларини шу қадар очиқ-равшан айтар эдики, унинг бу тўғриларда кўп ўйлаб юрганлиги билиниб турар ва бу гапларни худди узоқ вақт галирмай юрган кишидай, камоли иштиёқ билан ва тез-тез гапирав эди. Унинг муҳокамалари нақадар ноумидона бўлса, нигоҳи шу қадар тетиклашар эди.

— Қўп ёмон, кўп оғир,— деди Пъер,— шундай фикрлар билан яшаб бўлар эканми? Яқиндагина Москвауда, йўлда мен ҳам шундай кайфиятга тушган эдим. Бундай вақтларда менинг руҳим шу қадар тушиб кетадики, дунё кўзимга кўринмайди, ҳамма нарсадан, ҳатто ўзимдан ҳам безор бўламан. Бундай вақтларда томоғимдан овқат ҳам ўтмайди, ювинишга қўлим ҳам бормайди... Хўш, сиз-чи?

— Нега ювнимайди кини, мурдорлик бўлади бу,— деди князь Андрей.— Аксинча, кини ҳаётини мумкин қадар яхшироқ ўтказинига ҳаракат қилиши керак. Дунёда турганим учун мен гуноҳкор эмасман, шундай бўлгандан кейин умримни дурустроқ, бирорга халал бермасдан ўтказишим керак.

—Шундай фикрлар билан яшашга сизни нима мажбур қилади. Киши қўмирламасдан бир жойда ўтирса, ҳеч нарса қилмаса...

— Ҳаёт бусиз ҳам тинч қўймайди. Кошки бекор ўтирасам эди. Бу ернинг дворянлари илтифот кўрсатиб, мени оқсоқолликка сайлайдиган бўлишди, зўрга қутулдим. Улар бу иш менинг қўлимдан келмаслигини, оқсоқол бўлиш учун зарур бўлган олғирлик, риёкорлик менда йўқлигини билишмайди. Ундан кейин, тинчгина яшагани бир бошпанага эга бўлиш учун мана бу иморатни битказиш керак эди. Энди мана ҳалқ лашкарлари деган гап чиқиб қолди.

— Нега армияда хизмат қилмайсиз?

— Аустерлицдан кейин-а? — деди князь Андрей таъби хира бўлиб.—Йўқ, қуллуқ. Мен минбаъд ҳаракатдаги рус армиясида хизмат қилмайман деб аҳд қилганман. Хизмат қилмайман. Бонапарт башарти Лисие Горига таҳдид қилиб Смоленск остонасида турган таҳдирда ҳам рус армиясида хизмат қилмайман. Мен сенга айтиб эдим,— деб давом этди князь Андрей ўзини босиб,—энди ҳалқ лашкарлари деган гап чиқиб қолди, отам учинчи округнинг бош қўмонлони. Ҳарбий хизматдан менинг қутулишим учун бирдан-бир чора отамнинг қўл остида бўлишимдир.

— Демак, хизмат қилаётган экансиз-да?

— Хизмат қилаётибман,— деди князь Андрей ва бироз жим қолди.

— Нега хизмат қиласиз бўлмаса?

— Хизмат қилишимнинг сабаби шу: стам ўз асрининг энг яхши одамларидан бири. Лекин қариб қолаётитпти. уни бағритош деб-ку бўлмайди, бироқ жонсарак одам. Унинг чекланмаган ҳокимиятга ўрганганлиги, мана энди бу ҳокимият устида, шаҳаншоҳ томонидан ҳалқ лашкарларига бош қўмондон қилиб берилган ҳокимият устида турганлиги ёмон бўлди. Бундан икки ҳафта бурун агар мен икки соат кечиксам Юхновода мирзони осиб юборар эди,—деди князь Андрей табассум қилиб; — отамга мендан бошқа ҳеч кимнинг гапи ўтмаганлиги учун хизмат қилаётибман, унга баъзан кейинчалик ўзи пушаймон бўладиган ишларни қилишига йўл қўймайман.

— Мана, кўрдингизми!

— Ha, mais ce n'est pas comme vous l'entende,¹ — деди князь Андрей давом этиб.— Мен мирзога, ҳалқ лашкарларидан бирини этигини ўғирлаган бу абраҳга зигирдай ҳам эзгулик қилмоқчи эмас эдим; осилса, қайта хурсанд бўлар эдим, лекин отамга, яъни, яна ўзимга ачиндим.

¹ Лекин бу сен ўйлаганча эмас.

Князь Андрей борган сайин очилмоқда эди.

— Бу ишни қилганимда ҳеч қачон одам боласига эзгулик қиласман деган ниятим йўқ эди,— деб Пьерга уқдира бошлиганда кўзлари чақнаб борар эди.

— Мана, сен дехқонларни озод қилмоқчисан,— деди у давом этиб,— жуда яхши, яхши-ку, лекин бунинг сенга (мен ўйлайманки, сен ҳеч кимни урдирганинг ҳам йўқ, Сибирь қилганинг ҳам йўқ), хусусан дехқонга яхшилиги йўқ. Дехқонлар урилса, калтакланса, Сибирь қилинса, менимча, бундан дехқонлар ҳеч зарар кўрмайди. Дехқон Сибирда ҳам шу ҳайвонча кунини кўради, баданидаги калтак жароҳати битиб кетади ва илгаригидай хурсанд бўлиб юраверади. Бу ишни маънавий жиҳатдан ҳалок бўлаётган, қилмишларига пушаймои бўлаётган, бу пушаймонлик туйғусини босаётган ва бўлар-бўлмасга жазо беринш имкониятига эга бўлганлари учун бағритош бўлиб бораётган одамлар қилишсин. Мен мана шу одамларга ачинаман, дехқонларни мана шундай одамлар озод қилсан, дейман. Сен, эҳтимол, кўрмагандирсан, лекин мен яхши одамлар, чекланмаган ҳокимиятнинг мана шу таомилларидан тарбияланган яхши одамлар йилдан йилга феъли айниб, бағритош ва дагал бўлиб бораётганини, буни била туриб ўзларини қўлга ололмай, тобора бахтсизроқ бўлаётганларни кўрганман.

Князь Андрей бу гапларни шундай мароқ билан гапи-рар эдики, Пьер бенхтиёр унинг бундай фикрга келишига отаси сабаб бўлган деб ўйлади. У индамади.

— Мен мана шу одамларга ачинаман, мен у дехқонларни ҳар қанча урсанг, ҳар қанча калтакласанг ҳам ўзгармайдиган елка ва пешоналарини эмас, инсонлик қадр қимматини, виждон осудалигини, покликни қадрлайман.

— Йўқ, йўқ! Мен сизнинг фикрингизга ҳеч қачон қўшилмайман,— деди Пьер.

XII

Князь Андрей билан Пьер кепқурун коляскага тushiб Лисие Горига жўнашди. Князь Андрей ҳар замон Пьерга қараб сўз қотар ва бу сўзлари унинг кайфи чоғ эканлигини кўрсатар эди.

У Пьерга далаларни кўрсатиб, ўз хўжалигини такомиллашгани ҳақида сўзлар эди.

Пьер унинг сўзларига қисқа-қисқа жавоблар бериб, шумшайиб жим ўтираса фикр-хаёлга чўмгандай кўринар эди.

Пьер князь Андрей бахтсиз эканлиги, гумрохликка тушганлиги, ҳақ-ҳақиқатни билмаганлиги, унга ёрдам бериш, ҳақиқатни англатиши ва уни оёққа бостириши кераклиги тўғрисида ўйлар эди. У нимадан ва қандай қилиб гап бошлаш тўғрисида бир қарорга келиши биланоқ князь Андрей бир оғиз сўз, бир далил билан унинг бутун таълимотини пучакка чиқариб қўйишини сезар, шунинг учун гап бошлашдан, ўзи муқаддас деб билган нарсани унга калака қилдириб қўйишдан қўрқар эди.

— Йўқ, нега бундай деб ўйлайсиз, — деди бирдан Пьер сузмоқчи бўлган ҳўкиздай бошини қўйи солиб гап бошлаб.— Нега бундай деб ўйлайсиз? Кўйинг бу ўйларингизни.

— Қанақа ўйларимни? — деди князь Андрей ҳайрон бўлиб.

— Ҳаёт тўғрисидаги, инсоннинг вазифалари тўғрисидаги ўйларингизни. Бундоқ бўлиши мумкин эмас. Бир вақтлар мен ҳам шундай деб ўйлар эдим, лекин биласизми, мени нима қутқазиб қолди? Масонлик қутқазиб қолди. Йўқ, сиз кулманг. Масонлик ўзим ўйлагандек диний мазҳаб эмас экан. Масонлик инсониятнинг энг яхши хислатларини ифода қиласидиган мазҳаб.— У князь Андрей масонликни ўзи тушунганча баён қила бошлади. У, масонлик давлат ва дин кишанларидан озод бўлган христианлик таълимоти, тенглиқ, биродарлик ва одам боласига муҳаббат ҳақидағи таълимот, деб айтди.

— Фақат бизнинг муқаддас биродарлигимизгина ҳаётда чин маънога эгадир; бошқа ҳамма нарса бир туш демакдир, дер эди Пьер.— Шуни билингки, дўстим, бу иттифоқдан хориж ҳаммаёқ ёлгон ва ноҳақликка тўла; ақлли ва эзгу кишига ўзингиздек, ўзгаларга халал бермасдан, ўз умрини тамом қилишдан бошқа нарса қосмайди деган фикрингизга қўшиламан. Бизнинг асосий эътиқодларимизни ўзлаштиринг, бизнинг жамиятимизга киринг, ўзингизни бизга топширинг, сизга йўлбошчилик қилишимизга рухсат этинг, шунда дарҳол ўзингизни мен каби бу буюк, кўзга кўринмайдиган ва ибтидоси кўнгилда пинҳон бўлган занжирнинг бир қисми деб ҳис қиласиз.

Князь Андрей индамасдан, рўпарасига қараганича, Пьернинг сўзларига қулоқ солар эди. У араванинг тақири туқурида эшитилмай қолган сўзларини бир неча марта сўраб олди. Князь Андрейнинг чақнаётган кўзларидан, индамасдан қулоқ солиб ўтирганидан Пьер сўзлари бекорга

кетмаётганлигини, князь Андрей унинг сўзини бўлмаслигина ва бу сўзлардан кулмаслигини англади.

Булар тошиб ётган дарё бўйига келишди, дарёдан кемада ўтишлари керак эди. От-ара ва жойлаштирилгунча кемага чиқиши.

Князь Андрей кеманинг панжарасига суюниб, ботиб бораётгани қўёшнинг нурида ярқираб турган тошқинга жимтина қараб туарар эди.

— Хўш, бу тўғрида қандай фикрдасиз? — деб сўради Пьер.— Нега индамайсиз?

— Қандай фикрда бўлар эдим? Гапларингни эшитдим. Хўп, шундоқ экан,— деди князь Андрей,— сен бизнинг жамиятимизга киргин, биз сенга ҳаётнинг маъносини, инсонлик вазифасини ва оламни идора қиласидиган қонунларни кўрсатиб берамиз, дейсан. Биз деб кимларни айтиштисан? Одамларними? Нима учун сизлар ҳамма нарсани билар экансизлар? Сизлар кўрган нарсани нима учун фақат мен кўрмас эканман? Сизлар ер юзида эзгулик ва ҳақиқат ҳукмрон эканлигини кўрасизлар, аммо мен буни кўрмайман.

Пьер унинг сўзини бўлди.

— Сиз охиратга ишонасизми, йўқми?

— Охиратгами? — деб қайтарди князь Андрей, лекин Пьер жавоб қилгани унга фурсат бермади ва унинг даҳрий эканлигини билгани учун бу саволни қайтаришини инкор қилиш деб тушунди-да, сўзида давом этди:

— Сиз ер юзида эзгулик ва ҳақиқат ҳукмрон эканлигини кўролмайман, дэйсиз. Агар ҳаётимизга борлиқнинг интиҳоси шу деб қаралса, ер юзида эзгулик ва ҳақиқат ҳукмрон эканлигини мен ҳам кўрган эмасман ва буни кўриш ҳам мумкин эмас. Ер юзида, мана шу ер юзида (Пьер далани кўрсатди) ҳақиқат йўқ — ҳаммаёқ ёлгон ва ёвузликтан иборат, лекин оламда, бутун оламда ҳақиқат ҳукмронлиги мавжудлар, биз энди ер болалари, абадан эса бутун олам болаларимиз. Шу буюк, мутаносиб бир бутун нарсанинг бир қисми эканлигимни наинки мен сезмасам? Қудрати илоҳи намоён бўлган шу сон-саноқсиз маҳлуқотнинг бири, энг қўйи босқичидаги маҳлуқ билан энг юқори босқичидаги маҳлуқ орасида бир босқич эканлигимни наинки сезмасам? Модомики, ўсимликдан инсонга олиб чиқадиган бу босқични кўрар эканман, очиқ-равишан кўрар эканман, нима учун бу босқич тобора юқориламасдан мен билан тамом бўлади деб фараз қиласман? Шуни сезаманки, оламда ҳеч нарса буткул йўқолиб кетмагани каби

мен ҳам йўқолиб кетмаймангина эмас, балки ҳаммавақт мавжуд бўламан ва ҳаммавақт мавжуд эдим. Мен шуни сезаманки, мендан ташқари, менинг тепамда руҳлар яшайди ва бу дунёда ҳақиқат бор.

— Ҳа, бу Гердернинг таълимоти,—деди князь Андрей,— лекин, дўстим, мени бу эмас, ҳаёт ва ўлим ишонтиради, билдингми? Жонингдан азиз, сенга чамбарчас боғланган кишинг бўлса, сен унинг олдида гуноҳкор бўлиб, бу гуноҳингни ювиш умидида юрсангу (князь Андрей овози қалтираб кетганда юзини ўғирди) бу кишинг бирдан азобуқубат чекса ва оламдан кетса... Нега оламдан кетади? Бу саволга жавоб бўлмаслиги мумкин эмас! Жавоб борлигига мен аминман... Мени мана шу ишонтиради, мана шу ишонтирди,— деди князь Андрей.

— Тўғри, тўғри,—деди Пьер,—мен ҳам шуни айтади ман-ку!

— Йўқ. Мен фақат шуни айтаманки, охиратнинг зарурлигига далил, исботлар эмас, балки ҳаётда қўл ушлашиб бораётган кишигнинг бирдан шу *бетагистонга* йўқолиб кетиши ва сен ўзинг бу чоҳ олдида тўхтаб, шу чоҳга кўз ташлашинг ишонтиради. Мен бу чоҳга кўз ташладим...

— Хўп, кўз ташлаб нимани кўрдингиз? У ёқда нима борлигини ва *кимдир* борлигини биласизми? — У ёқда охират бор. «*Кимдир*» — худо демакдир.

Князь Андрей жавоб бермади. От-арава аллақачонлар нариги қирғоққа чиқарилиб қўшилган, офтобнинг ярми уфққа ботган, кечки изғиринда ўткал олдиаги кўлмак сувларнинг юзи игна-игна бўлиб музлаган, Пьер билан князь Андрей эса, лакей, кучер ва кемачиларни ҳайратга солиб, ҳамон кемадан тушмай, гаплашиб туради.

— Агар худо ва охират бўлса, у вақтда ҳақиқат ҳам бор, эзгулик ҳам ва инсоннинг энг юксак саодати мана шуларга эришмоққа қўшиш қилмоқдир. Яшаш керак, севиш керак ва шунга ишониш керакки,— деди Пьер,— бу бир парча ерда фақат бугун яшаётганимиз йўқ, балки яшаганимиз ва у ёқда (у осмонни кўрсатди) агадий яшаймиз.

Князь Андрей кеманинг панжарасига суюниб, Пьернинг сўзларига қулоқ солар экан, ботаётган қуёшнинг нуридан қизғиши бўлиб ярқираб турган тошқиндан кўзини олмас эди. Пьер жим бўлди. Теварак-атрофни сукунат босган эди. Кема аллақачонлар қирғоққа етиб тўхтаган, сув тўлқинлари кеманинг остига аста-секин урилиб шилпиллар эди. Тўлқиннинг шилпиллаши князь Андрейнинг

қулоғида худди Пъернинг сўзларини тасдиқлаб «тўғри, шунга ишон» деяётгандай бўлар эди.

Князь Андрей уф тортида ва Пъернинг мамнуниятдан қизариб кетган, лекин ўзидан устун турган дўсти олдида ҳануз тортинаётгани кўриниб турган юзига маъсумона, мулоим назар ташлади.

— Ҳа, кошки шундоқ бўлса эди,— деди у.— Қани, юр, аравага чиқайлик,— деди князь Андрей яна.— Ў кемадан тушаётиб Пъер кўрсатган осмонга қаради-да, Аустерлиц даштида чалқанча ётиб кўргани ўша баланд, бепоён осмонни Аустерлиц воқеасидан бери энди биринчи марта кўрди: бу нарса аллақачонлар сўниб кетган энг яхши туйгуларни бирдан уйғотдию қалбини хурсандлик ва ёшлик ҳисларига тўлдирди. Князь Андрей яна одатлаги турмуш шаронтига кириши билан бу туйғу яна ғойиб бўлди, лекин ўстира олмагани бу туйғу кўнглининг бир чеккасида мудом турганлигини билар эди.

Пъер билан учрашиб князь Андрей учун зоҳирлан ҳамон эскича бўлса ҳам, лекин унинг ички оламида тамоман янги бўлган бир ҳаётнинг бошланиш даври бўлди.

XIII

Пъер билан князь Андрей Лисие Горидаги ҳовлининг катта дарвозаси олдига келганларида қош қорайган эди. Шу пайтда князь Андрей жилмайиб, орқа эшик олдида турган одамларнинг шошиб қолганларига Пъернинг диққатини жалб қилди. Халта кўтарган, буқчайган бир кампир билан қора кийган, соchlари узун, паст бўйли бир киши кириб келаётган аравани кўриб орқага, дарвозага томон қочишиди. Буларнинг кетидан иккита хотин югуриб чиқди ва тўрттови аравага қараб-қараб, ўтлари ёрилгудай бўлиб, орқа эшикка кириб кетишиди.

— Бу Машанинг дарвишлари,— деди князь Андрей.— булар бизни отам деб ўйлашди. Маша фақат шу хусусдагина отамга итоат қилмайди: отам бу дарвишларни ҳайдаб юбор деса ҳам, Маша буларга йўл беради.

— Дарвиш деганингиз нима ўзи? — деди Пъер.

Князь Андрей унинг саволига жавоб бергани улгуролмади. Хизматкорлар чиқиб, уларни қарши олди. Князь Андрей улардан отаси қаерда эканлигини ва қачон келишини сўради.

Кекса князь ҳануз шаҳарда бўлиб, ана келади-мана келади, деб туришган эди.

Князь Андрей келишига ҳаммавақт тахт турган ўз бўлмасига Пьерни олиб кирди ва ўзи ўғлининг олдига борди.

— Юр, опамнинг олдига кирамиз,— деди князь Андрей қайтиб келиб Пьерга.— Мен ҳали уни кўрганим йўқ, у дарвишлари билан уйда беркиниб ўтирипти. Шу қилганига бостириб кириб ҳижолат қиласмиш. Сен дарвишларни кўриб оласан. C'est curieux, ma parole.¹— Дарвиш деганингиз qu'est-ce que c'est que?² — деб сўради Пьер.

— Мана ҳозир кўрасан.

Булар кириб келганда княжна Марья дарҳақиқат хижолатдан қизариб кетди. Унинг киотлар олдига чирорлар ёқиб қўйилган дилкаш уйида, диванда, самоварнинг орқасида, княжна билан бирга бурни ва сочи узун, монах кийими кийган бир ёш йигитча ўтирап эди. Буларнинг олдидағи креслода афти буришган, озғин, ҳалим ва маъсумдай кўринган бир кампир ўтирап эди.

— André, pourquoи ne pas m'avoir prévenu!³,— деди княжна Марья ўлкалаброқ ва дарҳол, худди курк товуқ жўжаларини ҳимоя қилгандек дарвишларининг олдини тўсди.

— Charmée de vous voir. Je suis très contente de vous voir⁴,— деди княжна қўлини ўпаётган Пьерга. Пьерни болалигидан билгани, ҳозир унинг Андреў билан дўстлиги, хотинидан куйганлиги, ҳаммадан ҳам кўра унинг эзгу ва тўпорилиги княжнани унга яқинлаштириди. У Пьерга шаҳло ва нур сочиб турган кўзлари билан боқар экан, худди «мен сизни жуда ҳурмат қиласман, лекин зинҳор менинг бу дарвишларимдан кулманг» деяётгандай эди. Кўришиб бўлишлари биланоқ улар ўтиришди.

— Ие, Иванушка ҳам шу ерда экан-ку,—деди князь Андрей кулимсираб ёш дарвишчага ишора қилиб.

— Андрей! — деди княжна Марья ёлворгансимон.

— Il faut que vous sachiez que c'est une femme⁵,— деди князь Андрей Пьерга.

— André, au nom de dieu!⁶,— деди яна княжна.

¹ Жуда қизиқ бўлади-да.

² Нима ўзи?

³ Андрей, нега олдинроқ мени хабардор қилмадинг?

⁴ Хуш келибсиз, хуш келибсиз.

⁵ Бу йигитчани биласанми, бу хотин.

⁶ Андрюша, худо ҳаққи!

Князь Андрейнинг дарвишларга ҳазил-мазахомуз муносабати ва княжнанинг фойдасиз тарафигирлиги булар орасида одат тусига кириб қолган бир муносабат эканлиги кўриниб турар эди.

— Mais, ma bonne amie,— деди князь Андрей,— vous devriez au contraire m’être reconnaissante de ce que j’explique à Pierre votre intimité avec ce jeune homme.¹

— Vraiment?²,— деди Пьер қўёйнағи орқали Иванушкага синчилаб жиддий назар ташлаб, (унинг бу жиддиятидан княжна Марья жуда миннатдор бўлди), Иванушка эса ўз тўғрисида сўз бораётганлигини англаб, ер остидан ҳаммага бир-бир қўёз ташлаб қўйди.

Княжна Марья ўз дарвишлари туфайли бекорга изза тортган эди. Дарвишлар пинагини ҳам бузмади. Кампир бошини қўйин солиб, кирганларга қўз қирини ташлаб, пиёласини ликобчага тўнтариб ва тишлаган қандини унинг ёнига қўйиб, яна чой қўйиб беришармикин деб ўз креслосида баҳузур ўтирас эди. Иванушка ликобчадан чой ҳўплар экан, ёш йигитларга манглай остидан мугомбир, хотинча қўзлари билан қарап эди.

— Киевга борганимдинг? — деб сўради князь Андрей кампирдан.

— Ҳа, отагинам,— деди дарҳол кампир,— рождество куни азизларга қўйл бериб, тавоғ қилиб, гуноҳларимдан пок бўлиб келдим. Ҳозир Колязиндан келаётиман, отагинам, у ерда катта мўъжиза юз берипти...

— Иванушка ҳам сен билан юриптими?

— Йўқ, мен ўзимча, валинеъматим,— деди Иванушка йўғон овоз билан гапиришга тиришиб,— Пелагеюшка билан Юхновдагина ҳамроҳ бўлдик...

Пелагеюшка кўрганларини айтиб беришини хоҳлади шекилли, ҳамроҳининг сўзини бўлди:

— Колязинда, отагинам, катта мўъжиза юз берипти.

— Яна қанақа мўъжиза экан? — деди князь Андрей.

— Қўйсанг-чи, Андрей,—деди княжна Марья.— Қўй, тапирма Пелагеюшка.

— Вой... нега, онагинам, нега гапирмас эканман? Мен бу кишини яхши кўраман. Яхши одам, художўй одам. Менга ўн сўм хайр қилган эдилар, эсимдан чиққани йўқ.

¹ Азиз дўстим, бу йигитча билан сирдошлигингни Пьерга тушунтирганим учун мендан миннатдор бўлишинг керак.

² Шундоқми?

Киевга боришим билан Қирюшани кўрдим, дарвиш одам — қишин-ёзин яланг оёқ юради. Ўша менга, бу ерларда нима қилиб юрибсан, Колязинга боргин, у ерда катта мўъжиза юз берингти деди. Шундан кейин азизлар билан видолашиб йўлга чиқдим...

Ҳамма жим ўтирас, фақат зиёратчи хотин чуқур-чуқур нафас олиб, бир қиёмда сўзлар эди.

— Колязинга борсам, отагинам, одамлар, буюк мўъжиза юз берди:— Биби Маръямнинг юзларидан мушк ёғи томаётитти, дейишиди.

— Хўп, бўпти, бўпти кейин гапириб берасан,— деди княжна Маръя қизариб.

— Мумкинми, бу кишидан бир нарсани сўрасам,— деди Пьер.— Сен ўз кўзинг билан кўрдингми?

— Бўлмаса-чи, ўз кўзим билан кўрдим. Юзларидан шундоқ нур ёғилиб туритти, ёноқларидан томчи-томчи ёш оқаётитти Биби Маръямнинг.

Зиёратчи хотиннинг сўзларига диққат билан қулоқ солиб турган Пьер:

— Булар ҳаммаси алдамчилик! — деди соддадиллик билан.

— Астагфирулло дегин, отагинам; — деди Пелагеюшка ўти ёрилгундай бўлиб ва княжна Маръяга ҳимоя сўраб қаради.

— Халқни алдашади,— деди Пьер яна.

— Ё Исо Масех! — деди дарвиш хотин чўқиниб,— астагфирулло дегин, отагинам, бир анарал ҳам ишонмасдан «монахлар алдамчи» деган эди, шу гап оғизидан чиқиши биланоқ кўр бўлди қолди. Унинг тушига Биби Печерская кириб, «Менга ихлос қўй, кўзингни очаман» дептилар. Шундан кейин анарал «Мени ўша кишиининг олдиларига олиб бор-чи, олиб бор» деб турив олипти. Бу гапларимнинг ҳеч ёлғони йўқ, ўз кўзим билан кўрганиман... Кўрни у кишиининг олдиларига олиб келишибди. У оёқларига йиқилиб, «Кўзимни очинг, подшоҳ менга инъом қилган нарсаларнинг барисини сизга бераман» деди. Ўз кўзим билан кўрганиман, отагинам, Биби Печерскаяга юлдуз ўрнатиб қўйилган. Анаралнинг кўзи дарров очилди. Шак келтириш гуноҳ. Худонинг ғазабига қолади киши,— деди кампир Пьерга насиҳатомуз.

— Санамда юлдуз нима қиласди? — деб сўради Пьер.

— Санамга ҳам генераллик унвонини беришиштими? — деди князъ Андрей ҳам кулимсираб. Пелагеюшка бирлан ранг-қути ўчиб, афрайиб қолди.

— Вой, отагинам, куфрга бормагин-а, ўғлинг бор,— деди дарвиш кампир ва унинг оқарган юзи бирдан қип-қизариб кетди.— Нима деяпсан ўзинг, отагинам, худо ўзи кечирсин.— Кампир чўқиниб олди.— Худоё, ўзинг кечир. Бу қандоқ гап, онагинам,— деди у княжна Марьяга қараб ва ўрнидан турди-да, йиғлагундай бўлиб халта-хултасини йиғиштира бошлади. Шундоқ куфр гап оғзидан чиқадиган кишиларни паноҳ тортганидан ҳам қўрққанлиги, ҳам мустар бўлганлиги ва минбаъд бу хонадоннинг лутфмарҳаматидан маҳрум бўлишига ачинганилиги унинг айтидан кўриниб турар эди.

— Шу ҳам гап бўлдими? — деди княжна Марья.— Нега ҳам менинг олдимга кирдиларинг?

— Йўғе, мен тегищдим, Пелагеюшка,— деди Пьер,— Princesse, ma paroile, je n'ai pas voulu l'offenser.¹ Мен омади гапни айтдим. Кўнгилга олма, тегищдим,— деди у илжайиб, ўз гуноҳини ювиш учун.

Пелагеюшка ишонқирамай тўхтаб қолди, лекин Пьернинг юзида шундай самимий, пушаймонлик аломати бор эди ва князь Андрей гоҳ Пелагеюшкага ва гоҳ Пьерга шунлай ювош қарап эдики, буни кўрган дарвиш кампир бироз таскин топди.

XIV

Дарвиш хотин таскин топди ва яна гапга тушиб, ҳатто қўйлидан исриқ анқиб турган даражада валий бўлган Амфилохий ҳазрат тўғрисида, Киевга сўнгги марта борганида таниш монахлари бир горнинг калитини берганлари ва тўша-талқон олиб икки кечани ўша ғорда азиз-авлиёлар билан бирга ўтказганлиги тўғрисида узоқ гапирди. «Ҳали бир авлиёни тавоғ қиласман, ҳали бошқасини тавоғ қиласман. Озгина пинакка кетаману яна туриб тавоғ қиласман. У ер шундай сокит, шундай фарогатки, ёруғ дунёга чиққунг келмайди».

Пьер унинг сўзларига диққат ва эътибор билан қулоқ берди. Князь Андрей ташқарига чиқди. Унинг кетидан княжна Марья дарвишларга чой қўйиб бериб, Пьерни меҳмонхонага олиб чиқди.

— Хўп, эзгу одамсиз,— деди княжна Марья Пьерга.

¹ Мен уни ранжитмоқчи эмас эдим, княжна.

— Ростдан ҳам мен бу кампирни ранжитмоқчи эмас эдим, мен бунақа одамларни ҳурмат қиласман ва жуда қадрлайман.

Княжна Марья унга жимгина қаради-да, мулојимгина табассум қилди.

— Биласизми, мен сизни кўпдан бери биламан ва ўз укамдай яхши кўраман,— деди княжна.— Назарингизда Андрейнинг саломатлиги қалай? — деди у шошиб, навозишкар сўзларига Пьер бир нима деб жавоб беришга улгурмасдан,— ундан жуда ташвишдаман. Қишида соғлиги бир оз дуруст бўлади, лекин ўтган баҳор яраси очилди, доктор муолижка қилдиргани кетсин деб маслаҳат берди. Унинг феъл-агворидан ҳам хавотирман. У биз хотинларга ўхашаш ғам-ғуссани кўз ёши билан чиқариб ташлайдиган эмас. Нима бўлса ичига солади. Бу кун таъби очилган, кайфи чоғ, лекин бунга сизнинг келишингиз сабаб бўлди. У камдан-кам шундай очилиб юради. Сиз уни чет элга кетгани кўндирангиз жуда яхши бўлар эди-да! У бирор нарса билан машғул бўлиши керак, бу бир хилдаги, жимгина ҳаёт майиб қиласди уни. Буни бошқалар пайқашмайди, лекин мен кўриб турибман.

Соат тўққизларда хизматкорлар кекса князниң извони келаётганлигини унинг қўнғирогидан билиб, эшикка югуриб чиқишиди. Князь Андрей ҳам Пьер билан бирга зинага чиқди.

Кекса князь извондан тушар экан, Пьерни кўриб:

— Ким бу? — деб сўради.

— Э, хуш келибсан, хуш келибсан! Ўп! — деди у Пьерни таниб.

Кекса князниң кайфи чоғ эди, шунинг учун Пьерни эркалади.

Кечки овқат олдида князь Андрей отасининг кабинетига кирганида кекса князь билан Пьернинг қизғин баҳслашиб ўтиргани устидан чиқди. Пьер шундоқ бир вақт келадики уруш деган нарса бўлмайди, деб исбот қилмоқчи бўлар эди. Кекса князь эса, аччиғи келмасдан, лекин калака қилиб, тортишар эди.

— Томирлардан қонни чиқариб ташлаб, ўрнига сув куйсанг, ўшанда уруш бўлмайди. Хотинлар сафсатаси, хотинлар сафсатаси, — деди у,— лекин шундоқ бўлса ҳам, Пьерни эркалаб, унинг елкасини силтаб қўйди-да, князь Андрей ўтирган столнинг олдига келди: князь Андрей гапга аралашишни истамаган бўлса керак, отаси шаҳар-

дан келтирган қоғозларни кўриб ўтирад эди. Кекса князъ унинг олдига келиб, ишлари ҳақида гапира кетди.

— Дворянлар оқсоқоли граф Ростов одамларнинг ярмини юбормалти. Шаҳарга келсам, мени овқатга чақирмоқчи бўлаётитти. Мен уни шундай адабини бердимки, овқати бурнидан чиқди... Мана бу қоғозни ҳам қара... Аммо лекин,— деди князъ Николай Андреич ўғлига, Пъернинг елкасига қоқиб,— ўртоғинг чакки эмас, менга маъқул бўлиб қолди! Юрагимга ўт солди. Баъзи одамлар жуда оқилона гаплар гапирса ҳам қулоқ солгинг келмайди киши, лекин бу ёлғон гапирса ҳам мен чолнинг юрагимга ўт солди. Хўп, боринглар, боринглар,— деди у,— балким кечки овқат вақтида олдиларнингга чиқиб, бир оз ўтиарман. Тағин баҳслашаман. Менинг овсарим княжна Марья билан дўст бўл,— деди у Пъерга эшиқдан қичқириб.

Пъер энди, Лисие Горига келганидан кейингина князъ Андрей билан нақадар қалин эканлигини англади. Бу қалинлик князъ Андрейнинг ўзи билан бўлган муносабатидан ҳам кўра унинг бутун хонадони билан бўлган муносабатда ёрқинроқ кўринар эди. Пъер балқовоқ кекса князъ ва жасоратсиз ҳамла ҳалим княжна Марья билан гарчи буларни яхши билмаса ҳам, қадрдан дўстдай бўлиб қолди. Булар ҳам Пъерни яхши кўриб қолишиди. Дарвишларга қылган илтифоти туфайли ихлоси ортган княжна Марья унга жилмайиб қарадигина эмас, балки бир ёшли, бобоси айтмоқчи, князъ Николай ҳам унга кулиб қарап ва қўлига борар эди. Пъер кекса князъ билан гаплашётган вақтларида Михаил Иванович билан т-Не Bourgienie унга қувноқ табассум билан қараб туришар эди.

Кекса князъ Пъер келиши муносабати билан бўлса керак кечки овқатга чиқди. Пъернинг Лисие Горида икки кунлик меҳмонлиги давомида кекса князъ унга ҳаддан ташқари меҳрибон бўлди ва ҳатто унинг яна келишини сўради.

Пъер кетиб, онла аъзолари йигилганда, одатда янги одам келиб кетганда бўладигандай, ҳамма унинг тўғрисида гапирди, лекин ҳамма ҳам унинг ҳақида фақат яхши гаплар айтар эдики, бу ҳол жуда кам бўлар эди.

XV

Ростов Денисовга ва бутун полкка нечоғли ўрганиб қолганлигини бу сафар отпускадан қайтиб келганидагина сезди.

У полкка яқинлашиб келар экан, Поварскаядаги ўз уйига яқинлашиб бораётган вақтидаги сингари ҳаяжонга тушди. У мундирининг тумалари ечилиб кетган бир гусар ҳамполкини кўрганда, малла Дементьевни кўриб танинганда, саман отлар боғлаб қўйиладиган ғовга кўзи тушганда, Лаврушка ўз хўжасини кўриб қувониб «граф келди» деб қичқирганида, ухлаб ётган Денисов соchlари тўзиганича ер тўладан югуриб чиқиб уни қучоқлаганида ва офицерлар унинг атрофини ўраб олишганида Ростов худди уйига борганида ота-онаси, опа-сингилллари, қучоқлаган пайтидаги сингари хурсандликдан кўзига ёш келдию гапиролмай қолди. Унинг учун полк ҳам худди ўз уйидай, ўз ота-онасининг уйидай эди.

Полк командири ҳузурига кириб, илгариги эскадронга тайинланиши тўғрисида қофоз олиб, навбатчилик қилиб ва отларига ем-ҳашак олгани бориб келиб, полкнинг бутун икир-чикирларини ўзлаштириб, ўзини эркинликдан маҳрум ва тор бир доирага тушиб қолган ҳис қилиб Ростов ўз ота-онасининг уйидагидек хотиржам бўлди, тинчиди, ўз ўрнини топди. У ўзига ўрин тополмаган, икки йўлдан бирини танлашда янгилишиб юрган бурунги такасалтанг ҳаёт энди йўқ эди; Соня ҳам йўқ, у билан очиқласига гаплашами-гаплашмайми, деган ўй-ҳаёл ҳам йўқ. Ана у ерга бориш-бормаслик имконияти ҳам йўқ; минг хил номаъқулчиликлар билан ўтказиш мумкин бўлган суткасига 24 соат бўш вақт ҳам йўқ, биронтаси яқин ҳам бўлолмайдиган, биронтаси узоқ ҳам бўлолмайдиган сон-саноқсиз у одамлар ҳам йўқ; отаси билан пул тўғрисида бўлган мужмал мумалалар ҳам йўқ, Долоховга ютқизганлиги тўғрисидаги таъна ҳам йўқ! Бу ерда, полкда, ҳамма нарса очиқ-ойдин ва жўн. Бу ерда бутун дунё иккиси тенг бўлмаган икки бўлакка бўлинган: бири—бизнинг Павлоград полкимиз, иккинчиси — қолган бутун олам, мана шу қолган бутун олам билан унинг ҳеч бир иши йўқ. Полкда ҳамма нарса: ким поручик, ким ротмистр, ким яхши, ким ёмон, ҳаммадан муҳимроғи ким ўртоқ — ҳамма нарса муайян. Маркитант насияга ишониб нарса беради, ҳар тўрт ойда бир марта ойлик олиниди, ундоқ қийлайми, бундоқ қилайми деб ўйлаб ўтиришга ўрин йўқ: Павлоград полкида номаъқул деб топилган ишни қилмасанг бас. Бирон ёққа юборишса, буйруқда очиқравшан айтилган ишни қилсанг ҳамма иш жойида бўлади.

Ростов полк ҳаётининг муайян режасига кириб олиб,

чарчаган киши дам олгани чўзилганида фароғат қилганидай, ҳуэур ва ҳаловат топди. Бу кампанияда полк ҳаёти шунинг учун ҳам кўнгилли эдик, у Долоховга ютқизганидан кейин (ота-онаснинг щунча берган тасаллисига қарамасдан бу гуноҳини ўзи сира кечиролмас эди), ўз гуноҳини ювиш учун минбаъд жуда яхши хизмат қилиши а энг яхши ўртоқ ва офицер бўлишга, яъни бебаҳо одам бўлишга аҳд қилган эди; бу нарса гражданлик ҳаётида жуда қийин кўринган бўлса-да, полк ҳаётида жуда осон бўлиб қолди.

Ростов ютқизганидан кейин бу қарзни ота-онасига беш йил давомида тўлашга қарор қилди. Унга ҳар йили ўн минг сўм юборишар эди, энди у шу пулдан фақат икки мингини олиб, қолганини қарзини тўлаш учун ота-онасига қолдирадиган бўлди.

Бизнинг армиямиз кўп чекинишлар, хужумлар ва Пултуск билан Прейсиш-Эйлау жангларидан кейин Бартенштейн ёнига тўпланди. Ҳамма подшоҳнинг армияга келишини ва янги кампания бошланишини кутар эди.

Армиянинг 1805 йил юришида иштирок этган қисми ҳайъатида бўлган Павлоград полки ўз сафини Россияяда тўлдирган бўлиб, кампаниянинг дастлабки жангларига етиб боролмади. Бу полк Пултуск жангидаги ҳам, Прейсиш-Эйлау жангидаги ҳам иштирок қилолмади, кампаниянинг иккичи ярмида ҳаракатдаги армияга қўшилиб, Платов отрядига ўтказилди.

Платов отряди армия доирасидан ташқарида — ўзи мустақил ҳаракат қиласар эди. Павлоградчиларнинг айрим-айрим қисмлари душман билан бир неча марта отишдилар, асиirlар олдилар, бир куни ҳатто маршал Удинонинг фойтунини қўлга туширдилар. Павлоградчилар апрель ойи ичи бир неча ҳафтани кули кўкка совурилган бир немис қишлоғи олдида туриб ўтказиши.

Ҳаволар юмшаб, лойгарчилик бошланди, дарёларда муз кўчди, йўллар юриб бўлмайдиган бўлиб қолди: бир неча кунлаб отларга ем-хашак, одамларга овқат берилмади. Атрофдан озиқ-овқат келтириши мумкин бўлмай қолгандан кейин одамлар тўзиб, харобазор ва ҳувиллаб қолган қишлоқларга картошка ахтариб кетиши, лекин арзигудай картошка ҳам топишолмас эди.

Қишлоқларда тишга босгундай нарса қолган эмас, одамлар қочиб кетган, қолган одамлар ҳам гадойдан хароб бўлиб, тортиб олгудай ҳеч нарсалари йўқ, ҳатто унча-мунча

раҳмдил солдатлар кўпинча улардан бирон нарса таъма қилиш ўрнига ўзларининг сўнгги нарсаларини беришар эди.

Павлоград полки жангларда фақатгина иккита ярадор солдатини йўқотди: лекин очлик ва касалликдан одамларнинг ярмиси нобуд бўлди. Госпиталда ўлим шу қадар муқаррар бўлиб қолган эдики, ёмон овқатдан безгакка дучор бўлган ва шишган солдатлар касалхонага борищдан кўра минг машаққат билан бўлса ҳам милтиқ кўтариб юришини афзал кўришар эди. Баҳор келиши билан солдатлар ердан бош кўтарилган сарсабил тусли ўтни, негадир Машканинг чучук томири деб (ҳолбуки бу томир аччиқ эди), қидирадиган, шу чучук томирни излаб ўтлоқ ва далаларга чиқиб кетадиган, бу заарали ўтни емоқ ман қилингандигига қарамасдан, қиличлари билан қазиб олиб ейдиган бўлиб қолишиди. Баҳорда солдатлар орасида янги касаллик пайдо бўлди: одамларнинг қўл-ёғи ва юзи шишиб кетди. Докторлар буни ўша ўтнинг истъемол қилинишидан деб билишиди. Ман қилингандигига қарамасдан Денисов эскадронининг павлоградчи солдатлари нуқул чучук томирни ейишар эди; чунки қолган-қутган сухарини икки ҳафтадан бери камкам, киши бўшига ярим қадоқдан берилар, кейинги дафъа келтирилган картошкалар эса музлаган ва кўкариб қолган эди.

Отларнинг куни ҳам икки ҳафтадан бери томларнинг похолига қолган, ҳаммаси ҳам ўласи бўлиб, чала-ярим тураб, жунлари осилиб турар эди.

Аҳвол шундай оғир бўлишига қарамасдан солдат ва офицерлар бурунгидай кун кечиришар, ранглари оқарган, юзлари шишинқираган, мундирлари жулдур бўлиб кетган гусарлар ҳозир ҳам машқ қилишар, у ёғ-бу ёғини тозалагани чиқишар, отларни қашлашар, кийим-кечакларини тозалашар, отларга хашак ўрнига томлардан похол келтиришар, овқат егани қозон бошига боришар ва овқатга тўймасдан расво овқатларини ва ўзларининг очликларини кулги қилишар эди. Солдатлар ҳамон бурунгидай, хизматдан бўш вақтларида гулхан ёқишар, ўтга ялангоч танларинч товлашар, тамаки чекишар, кўкариб қолган ва чиригач картошкалардан унча-мунча еса бўладиганини териб олиб пиширишар, Потёмкин ва Суворовлар юриши ҳақида ҳикоя ёки Алёша-айёр ва попнинг қароли Микола тўғрисида эртаклар айтишар эди.

Офицерлар ҳам одатдагича ярим хароба уйларда икки-

тадан, учтадан бўлиб туришар эди. Старший офицерлар похол, картошка ва умуман озиқ-овқат топиш ҳаракатини қилишар, младший офицерлар эса, одатдагича, бири карта ўйнар (озиқ-овқат бўлмаса ҳам лекин пул кўп эди), бири городки ва свайка сингари эрмак ўйинлар билан машгул бўлар эди. Урушнинг умумий бориши тўғрисида кам гапиришар эди, чунки бир жиҳатдан тайинлик бир нарсани билишмаса, иккинчи жиҳатдан, умуман урушнинг яхши кетмайтганини тахмин қилишар эди.

Ростов бурунгидай Денисов билан бирга туарар, булар орасидаги дўстлик алоқаси отпускага бориб келганидан кейин яна ҳам мустаҳкамроқ бўлиб қолган эди. Денисов Ростов хонадони тўғрисида ҳечқачон оғиз очмаса ҳам, лекин командир ўз офицерига кўрсатаётган меҳрибонликдан бечора гусарнинг Наташага бўлган муҳаббати дўстлик алоқасининг мустаҳкамланишида катта хизмат қилаётганини Ростов англар эди. Денисов, афтидан, иложи борича Ростовни хавф-хатарли ишларга камроқ буюришга, уни эҳтиёт қилишга тиришар ва ҳар бир жангдан кейин уни соғ-саломат кўрганида бениҳоят хурсанд бўлиб қарши олар эди. Ростов бир гал озиқ-овқат келтиргани командировкага борганида вайрон-валангор бир қишлоқда ёш болалик қизи билан қолган қари бир полякни кўриб қолди. Оила буткул оч, ялангоч бўлиб, имконияти бўлмагани учун қишлоқдан чиқиб кетолмаган эди. Ростов буларни ўз қароргоҳига олиб келиб уйидан жой берди ва чол ўзига келгунча боқиб турди Ростовнинг ўртоги хотинлар тўғрисида гапириб туриб Ростовга тегишиди: «Сен хўп ҳам айёрсан-да, нима бўлар эканки олиб келган гўзал поляк қизинг билан бизни ҳам таништириб қўйсанг» деди. Бу ҳазил Ростовга ҳақорат бўлиб тушди-да, у қони қайнаб, офицерга шундай ёмон гаплар айтдики, Денисов иккневини дуэлдан зўрга тутиб қолди; офицер кетгандан кейин Ростовнинг поляк қизига бўлган муносабатидан бехабар Денисов уни «тезлик»да айبلاغан эди у:

— Нима дейсан, ахир...— деди.— Бу қиз менга бир сингилдай, унинг гапи менга қанчалик алам қилганини сенга айтиб беролмайман... чунки... шунинг учунки...

Денисов унинг елкасига қоқди-да, Ростовга қарамасдан тез-тез нари-бери юра бошлади. У ҳаякоиланган вақтларида шу ҳолатга тушар эди.

— Минг лаънат Ростовлар уругига! — деди у ва Ростов унинг кўзларидан ёш чиққанини кўрди.

Апрель ойида подшоҳ армияга келар эмиш, деган ҳабарни эшитиб қўшинларга жон кирди. Подшоҳ Бартенштейнда қўшинларни кўрикдан ўтказганини қўриш Ростовга мусассар бўлмади, чунки павлоградчилар Бартенштейндан анча олдинда, аванпостда туришар эди.

Булар очиқ ҳавода муваққат бошланалар қуриб олишган эди. Денисов билан Ростов солдатлар қазиб, устига шоҳ ва чим босиб берган ертўлада туришар эди. Бу ертўла ўша вақтда расм бўлган усулда ясалган бўлиб, эни бир ярим газ, чуқурлиги икки, узунлиги уч ярим газлик зовурдаи иборат эди. Унинг бир томонидан зина қўйилган. Зовурнинг ўзи ўй бўлиб, эскадрон командирига ўхшаган толеи баланд одамлар турадиган бу ертўланинг тўрига иккита қозиқ қоқиб, устига тахта қўйилган, бу стол эди. Зовурнинг икки томони бир газдан ўйиб олинган бўлиб, бу икки каравот ва икки диван хизматини ўтар эди. Ертўланинг томи шундоқ ёпилганки, ўртада тикка туриш, каравотда эса, агар столга яқинроқ борилса, ҳатто ўтириш мумкин. Жуда ҳашаматли турадиган Денисовнинг (эскадроннинг солдатлари уни яхши кўришар эди) ертўласи олдига тахта қоқиб, унга ямоқ ойналар ўтқазилган. Ҳаво совуқ бўлган вақтларда солдатларнинг гулханларидан тунукада чўғ келтириб зина супасига (Денисов бу ерни қабулхона деб атар эди) кўйишар, шунда ертўла шу қадар исиб кетар эди-ки, Денисов билан Ростов ертўласида йиғилган офицерлар кўйлакчан ўтиришар эди.

Апрель ойида Ростов навбатчи бўлди. Кечаси ухламай эрталаб соат еттиларда ертўлага келган Ростов чўғ келтиришни буюрди-да, ёмғирда увиган ички кийимини алмаштириди, чўқинди, чой ичди, исинди, ётадиган жойи ва столини йиғиштириди ва қўлини бошининг остига қўйиб, кўйлакчан чўзилди. Унинг юзи шамолда қуруқшаган, қорайган эди. У сўнгги дафъа разведкага бориб келганлиги учун яқин ўртада янги унвон олиши тўғрисида ширин хаёлларга борар ва қаергадир чиқиб кетган Денисовни кутар эди. У Денисов билан гаплашишни истар эди. Ертўла орқасидан Денисовнинг бўғилиб бақирган товуши эшитилди. Ростов кимга бақираётитпи экан деб ойнадан қараб вахмистр Топчеенкони кўрди.

— Мен сенга ўша зорманда чучук томирни егани қўймагин демовдимми? — деб бақиради Денисов.— Лазарчук даладан олиб келаётганики ўз кўзим билан кўрдим.

— Мен еманглар деб буюрган эдим, жаноблари, қулоқ солишмайди,— деб жавоб берди вахмистр.

Ростов яна каравотига чўзилди-да, мамнуният билан: «Ташвиш торгса тортаверсин, мен ўз ишимни қилиб келдим, ҳузур қилиб ётибман» деди ўзича. Девор орқасидан вахмистрдан ташқари Денисовнинг айёр ва уддабуро хизматкори Лаврушканинг ҳам товуши эшитилар эди. Лаврушка озиқ-овқат келтиргани борганида йўлда кўргани аллаандай аравалар, сухари ва ҳўқиз тўғрисида гапирмоқда эди.

Яна ертўладан узоқлашиб бораётган Денисовнинг бақиргани ва «Отни эгарла, иккинчи взвод!» деган сўзлари эшитилди.

«Қаёққа боришаркин?» деди Ростов ичида.

Беш минутдан кейин Денисов ертўлага кирди, лой оёқлари билан каравотига чиқди, жаҳл билан трубка чекди, нарсаларини ҳар томонга улоқтирди, қамчисини олди, қиличини тақди-да, ертўладан чиқа бошлади. Ростовнинг «Қаерга кетаётибсан?» деган саволига жаҳл билан «иш бор» деб дўйнгиллади.

— Худо ҳам, шаҳаншоҳ ҳам ғазабига олаберсин мени,— деди Денисов ер тўладан чиқаркан. Ростов ертўла орқасида отларнинг шилпиллаб лой кечганини эшитид. Ростов Денисовнинг қаёққа кетганини суриштиргани ҳафсала ҳам қилмади.

У ўз каравотида кўрпага ўраниб, уйқуга кетганича, қош қорайгандагина ертўладан чиқди. Денисов ҳануз қайтмаган эди. Оқшом жуда кўнгилли, қўшни ертўла ёнида икки офицер юнкер билан қизишиб свайка ўйнашар эди. Ростов келиб ўйинга кўшилди. Ўйин қизиган вақтда офицерлар шу томонга қараб келаётган араваларни кўришди: ориқ отларга минган ўн бештacha гусар араваларни кузатиб келмоқда. Гусарлар олдинга солиб келаётган аравалар от боланадиган ғов олдига келиб тўхтади, гусарлар араваларни ўраб олишди.

— Денисов бўғилиб юрган эди,— деди Ростов,— мана, озиқ-овқат ҳам келди.

— Шуни айт! — дейишди офицерлар.— Солдатларнинг ҳам энди жони кирди.

Гусарлардан бир оз кейинроқда Денисов икки пиёда

аскар офицери билан нима тўғридадир гаплашиб келмоқда эди. Ростов унга қарши борди.

Ориқ, пакана, афтидан жаҳли чиққан бир офицер:

— Мен сизни огоҳлантираман, ротмистр,— дер эди.

— Бермайман дедим, бермайман,— деди унга жаебобан Денисов.

— Бу қилган ишингиз учун жавобгар бўласиз, ротмистр, сиз безорилик қилаётибсиз, одам деган ўз кишиларининг ҳам аравасини тортиб оладими! Одамларимиз икки кундан бери оч.

— Менинг одамларим икки ҳафтадан бери оч,— деди Денисов.

— Бу қилган ишингиз қароқчилик, жавобгар бўласиз жаноб! — деди яна пиёда аскарлар офицери пўписа қилиб.

— Нега мунча менга ёпишдингиз? А? — деб бақириб берди Денисов бирдан жаҳли чиқиб.— Сиз жавобгар эмас, мен жавобгар бўламан. Дабдала бўлмаганингизга шукур қилинг-у, кўп мингилламанг. Марш! — деб бақирди офицерларга.

— Хўп, бўпти! — деди пакана офицер писанд қилмасдан ва ўрнидан қимирламасдан.— Қароқчиликни мен сизга...

— Йўқол, дейман, марш, дабдала бўлмасдан,— деди Денисов отининг бошини офицерга томон буриб.

Офицер ҳам дўқ қилиб:

— Хўп, хўп,— деди ва отини йўрттирганича эгарда лўкіллаб, жўнаб кетди.

— Девор минган ит, девор минган ит! — деди Денисов унинг кетидан (суворилар отга минган пиёда аскарни қаттиқ масхара қилганда шундоқ дейишар эди) ва Ростовнинг олдига келиб, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Пиёда аскарлардан озиқ-овқат аравасини тортиб олдим, зўрлаб тортиб олдим,— деди у.— Нима қилайлик, очликдан ўлсинми одамлар?

Бу аравалар пиёда аскарлар полкига бориши керак эди, лекин аравалар ёлғиз кетаётгандигини Лаврушкадан эшишиб, Денисов ўз гусарлари билан йўлини тўсиб, тортиб олди. Солдатларга сухарини истаганича беришди, ҳатто бошқа эскадронлар билан баҳам кўришди.

Эртасига полк командири Денисовни чақирди ва кўзига панжасини тутиб, шундай деди: «Мен бу ишга шундай қарайман: оқ тую кўрдингми — йўқ, лекин сенга маслаҳат

шу: штабга бориб, озиқ-овқат бўлимига учра, ведомостларни тўғрила, агар иложи бўлса, «мунча овқат олдим» деб қўй қўй; акс ҳолда, талабнома пиёда аскарлар полки номидан ёзилган, бу иш қўзғалиб қолса, оқибати ёмон бўлади».

Денисов полк командири олдидан чиқиб, унинг маслаҳатини чин кўнглидан бажо келтириш учун тўғри штабга борди. У кечқурун ертўлага шундай бир кайфиятда кириб келдики, Ростов шу чоққача дўстини бу ҳолатда кўрмаган эди. Денисов гапиришга мажоли йўқ, энтикар эди. Ростов «сенга нима бўлди» деб сўраган эди, у хириллаб, зўрга командир сўқди, деди холос.

Денисовни бу аҳволда кўриб, қўрқиб кетган Ростов унга «кийимингни ец» деди-да, дарҳол докторга одам юборди.

— Мени қароқчиликда айбласалар-а! Оҳ, тагин сув бер, айбласа айблайверсин, мен бу муттаҳамларнинг қоувурғасини синдираман дедим, синдираман, шаҳаншоҳга ҳам арз қиласман. Муз бер, муз! — деди у.

Полк доктори келиб кўриб «қон олдириш керак» деди. Денисов жуи босган қўлидан бир коса қоп-қора қон олингандан кейин бир оз сингил тортиб, нима бўлганини гапириб берди.

— У ерга бориб,— деди у,— «Қани бошлиқларинг?» дедим. Кўрсатиши. «Бирпас сабр қилмайсизми» дейиши. «Мен хизматдаги одамман, ўттиз чақирим йўлдан келдим, кутишга фурсатим йўқ, кириб айт» дедим. Шундан кейин ўғрибошининг ўзи чиқиб, менга таълим бермоқчи бўлиб, «Бу қароқчилик» деди. «Озиқ-овқатни олиб ўз солдатларига бериш қароқчилик эмас, озиқ-овқатни олиб ўз чўнтағига солиш қароқчилик бўлади» дедим. «Хўп. Комиссионернинг олдига кириб қўй қўйинг, сизнинг ишингиз ўз полкингизга юборилади» — деди. Комиссионернинг олдига кириб қарасам... Биласанми, ким ўтиришти? Буни қара-я! Бизни очликдан ким ўлдираётни дегин,— деб Денисов қон олдиргани қўли билан столни шуидай қаттиқ урдики, стол ағанаёзди-ю, устидаги стаканлар сакраб кетди, — Телянин! «Ҳа-ҳа, бизни очликдан ўлдираётган сенмисан ҳали?» деб тумшуғига боплаб солмайманми... «Ҳа, сен фалон, писмадон» деб сўкиб кетди. Лекин нима бўлса ҳам мен аламимни олдим,— деб суюниб қичқирди Денисов қоп-қора мўйлаблари орасидан оппоқ тишларини кўрсатиб.— Одамлар орага тушмаганда ўлдирап эдим.

— Ҳой, мунча бақирасан, ўзингни бос,— деди Ростов.— Мана тағин қон оқди, шошма, бошқатдан боғлаш керак.

Унинг қўлини бошқатдан боғлаб ётқизиши. Эртасига таъби очилиб, кайфи чоқ бўлиб, уйғонди.

Бироқ қиём вақтида полк адъютанти жиддий ва хафа бир алфозда Денисов билан Ростовларнинг ертўласига келди ва полк командири майор Денисовга ёзган қогоzinи кўрсатди; бу қофозда полк командири кечаги воқеанинг тафсилотини сўраган эди. Адъютант бу ишнинг оқибати ёмон бўлишини, ҳарбий суд комиссияси тайинланганини, бу иш ҳозир талончилик ва ўзбошимчаликка қарши қаттиқ кураш бораётган бир вақтга тўғри келганлиги учун осон қутилган тақдирда унвонидан маҳрум бўлишини айтди.

Даъвогарлар ишни шундай қилиб кўрсатган эди: майор Денисов араваларни тортиб олгандан кейин, маст ҳолда озиқ-овқат бўлими бошлиғи олдига кириб, сабабсиз уни ўғри деган, уйдан чиқариб ҳайдашганда у канцелярияга кириб, икки чиновникни уриб, бирининг қўлини чиқарган.

Денисов Ростовнинг бошқа саволларига кулиб: ўзларидан ҳам жиндай қўшиптилар, лекин булар ҳаммаси икки пулга арзимайди, мен ҳеч қандай суд-пуддан қўрқмайман, агар бу абллаҳлар дарҳақиқат менга тегмоқчи бўлсалар, мен ҳам оналарини кўрсатаман,— деди.

Денисов бу-ғалвалар тўғрисида писанд қилмасдан гапи-
рар, лекин Ростов дўстини жуда яхши билганлиги учун
унинг суддан қўрқаётганини ва оқибати ёмон бўлишига кўзи
етиб, ичдан азоб чекаётганини пайқади. Турли маълумот-
лар сўраб, суддан ҳар куни қофоз кела бошлади ва 1 майда
Денисов эскадронни ўзидан каттароқ кишига топшириб,
ўзбошимчалик қилгани тўғрисида озиқ-овқат комиссия-
сига жавоб бериш учун дивизия штабига бориш ҳақида
буйруқ олди. Шундан бир кун бурун Платов икки казак
полки ва икки гусар эскадрони билан душман мавқеини
разведка қилган эди. Денисов одатдагича довюраклигини
кўрсатмоқчи бўлиб цепнинг олдида борди. Француз ўқчи-
лари отган ўқлардан бири унинг сонига тегди. Бошқа
вақтда эҳтимол Денисов бунақа енгил ярадор бўлганида
полкдан кетмас эди. Лекин ҳозир у шундан фойдалан-
ди-да, дивизияга боришдан бош тортиб, госпиталга
кетди.

Июнь ойида Фридланд жанги бўлиб, бу жангда павлодар чилар иштирок этолмади ва бунинг кетидан яраш бўлди.

Дўстининг хумори тутиб юрган, кетгандан бўён ундан ҳеч қандай хат-хабар ололмаган, унинг иши нима бўлди, яраси қандай бўлди деб хавотир тортиб юрган Ростов ярашдан фойдаланиб Денисовни кўргани госпиталга кетди.

Госпиталь икки марта рус ва француз қўшинлари томонидан таланган кичкинагина прусс қишлоғида жойлашган эди. Ёз фасли бўлиб, дала жуда чиройли бўлгани учун бу қўрғонча емирилган тому деворлари, жулдур кийинган аҳоли, касал ҳамда маст солдатлар санқиб юрган ифлос кўчалари билан айниқса кўнгилсиз кўринарди.

Госпиталь ромлари синган, ойналари тешилган гиштин бир бинода жойлашган бўлиб, ҳовли атрофи деворлари батамом вайрон бўлиб кетган эди. Ҳовлида яралари бойланган, ранглари сарғайган ва юзлари шишган бир неча солдат кезиб юрар ва офтобда ўтиради.

Ҳовлига кириш билан Ростовнинг димогига мурда ва касалхона ҳиди кирди. У зинада сигар чекиб тушиб келаётган рус ҳарбий докторини ва унинг кетидан келаётган рус фельдшерини кўрди.

— Ўзимни мингга тақсим қилолмайман ахир,— дерди доктор,— кечқурун Макар Алексеевичнинг олдига келгин, мен ўша ерда бўламан.— Фельдшер ундан яна нимадир сўради.

— Э! Билганингни қилавер! Барibir эмасми? — Докторнинг кўзи зинадан чиқаётган Ростовга тушди.

— Нима қилиб юрипсиз бу ерда, тўрам? — деди доктор.— Нима қилиб юрипсиз? Ё ўқ тегмади, деб терламага гирифтор бўлмоқчимисиз? Бу ер моховхона.

— Нега? — деб сўради Ростов.

— Терлама, отагинам. Қадам босган одам ўлади. Фақат биз, Макеев иккаламиз (фельдшерга ишора қилди) ҳозирча омонмиз. Аллақачон беш доктор ўлди. Янги доктор келди дегунча, бир ҳафта ўтмай қарайсизки тамом,— деди у хийла мамнуният билан.— Прусс докторларини чақирдик. Иттифоқчиларимизнинг ҳуши йўқ.

Ростов докторга шу ерда ётган гусар майори Денисовни кўрмоқчи эканини айтди.

— Билмайман, хабарим йўқ, отагинам. Битта ўзим уч госпиталь, 400 дан ортиқ касалга қарайман! Ҳали ҳам шу-

курки, савоб талаб прусс хонимлари бизга ойида икки қадоқдан коғе билан тивит юборишиб туради, бўлмаса ҳолимиз хароб бўларди.— У илжайди.— 400 та-я, отагинам. Яна ҳар куни менга янгидан-янги касал юборишади. 400 тача бор? А? — деди у фельдшерга қараб.

Фельдшер жуда чарчаган кўринарди. У лақма доктор қачон кетаркан, деб хуноб бўлиб ўтирганга ўхшарди.

— Майор Денисов,— деди яна Ростов,— Молитенда ярадор бўлган эди.

— Ўлди шекилли. А? Макеев,— деди лоқайдлик билан доктор фельдшердан сўраб.

Бироқ фельдшер докторнинг сўзини тасдиқ қилмади.

— Бўйи узун, ўзи саригроқ кишими? — деб сўради доктор.

Ростов унга Денисовнинг қиёфасини тасвирлаб берди.

— Бор эди шунаقا бир киши,— деди доктор худди суюниб кетгандай — ўлди шекилли, майли, мен аниқлайман, менда рўйхат бор эди. Рўйхат сендами, Макеев?

— Рўйхат Макар Алексеевичда эди,— деди фельдшер,— офицерлар палатасига марҳамат қилинг, ўзингиз кўрасиз,— деб илова қилди Ростовга қараб.

— Кирмай қўя қолинг, отагинам! — деди доктор: — яна ўзингиз бу ерда қолиб кетманг.— Лекин Ростов докторга таъзим қилди-да, фельдшердан кузатиб қўйишини сўради.

— Яна мендан ўпкалаб юрманг,— деди доктор зина тагидан чинқириб.

Ростов фельдшер билан йўлакка кирди. Бу тим қоронги йўлакда касалхона ҳиди шу қадар анқир эдики, Ростов буринни маҳқам ушлаб, қайси томонга борай, деб йўлаб қолди. Ўнг томондаги эшик очилиб, ундан иккала қўлида қўлтиқтаёқ, ориққина, ранглари сарғайиб кетган, яланг оёқ ва кўйлакчан бир киши чиқди. У ёндарига суюниб, чақнаётган ҳасадли кўзлари билан ўтиб кетаётганларга қараб қолди. Эшикдан уйга қараб Ростов касал ва ярадорлар полда, похол ва шинеллар устида ётганини кўрди.

— Кириб кўриш мумкинми? — деб сўради Ростов.

— Нимасини кўрасиз? — деди фельдшер. Лекин Ростов бу ерга киришини фельдшер истамагани учун солдатлар палатасига кирди.

Боя йўлакда димоги ўрганиб қолган ҳид бу ерда яна ҳам кучлироқ эди. У ҳид бу ерда бошқачароқ — сассиқроқ бўлиб, ташқаридағи ҳидлар шу ердан чиққанлиги билиниб тураг бор.

Катта деразаларидан қүёш тушиб турган бу узуна уйнинг икки томонида, касал ва ярадорлар девор томонга бош қўйиб, оёқ томондан ўтишгагина йўл қолдириб ётишарди. Буларнинг кўни беҳуш бўлгани учун кирганларга эътибор қилмади. Эс-хуши жойида бўлганлар ўрнидан турди, баъзилари озиб, сарғайиб кетган юзини кўтариб қаради; ҳаммасининг нигоҳида ёрдам умиди, ўлка ва бирорвинг соғлигига ҳасад ифодаси бўлиб, Ростовдан кўзини олмас эди. Ростов уйнинг ўртасига келди ва эшиги очиқ турган нариги уйга қараб, у ерда ҳам икки томонида шу хилда ётган касалларни кўрди-да, тўхтаб индамасдан атрофига қаради. У шундай ҳолатни кўраман деб ўйламаган ҳам эди. Худди оёғи остида, ўртадан қолдирилган йўлда, полда (казак бўлса керак, сочи айланмасига қирқилган эди) бир касал деярли кўндаланг ёгарди. Казак йўтон қўл ва оёқларини тарвайтириб, чалқанча ётган эди. Унинг юзи кўкариб кетган, кўзлари олайиб, фақат оқигина қолган, қўл ва оёқларининг қизил томирлари чилинграй бўртиб чиқсан эди. У бошини полга уриб, хириллаб алланима дедио кейин ўша сўзни такрорлайверди. Ростов унинг сўзига қулоқ берниб, инма деяётганини англади. У: «Ташнаман-ташнаман!» — дерди. Ростов уни ўрнига ётқизиб, сув берадиган одам бормикин, деб у ёқ-бу ёққа қаради.

— Ким бу ерда касалларга қарайди? — деб сўради у фельдшердан. Шу вақтда нариги уйдан касалхона хизматкори — фургончи солдат чиқди-да, оёғини тап-тап ерга уриб, Ростовнинг олдига келиб ғоз турди.

Солдат Ростовни касалхона бошлиғи гумон қилди шекилли:

— Жаноби олийларига соғлиқ тилайман! — деб қичқирди кўзларини катта очиб.

— Олгин буни бу ердан, сув бер буига,— деди Ростов казакни кўрсагиб.

Солдат кўзларини ҳалигидан ҳам каттароқ очиб, бўйинни чўзиб, мамнуният билан:

— Жоним билан, жаноби олийлари,— деди-ю, лекин жойидан қимирламади.

Ростов ичиди: «Йўқ, бу ерда ҳеч нарса қилиб бўлмайди» дедио ерга қараб чиқиб кетмоқчи бўлган эди, бироқ ўнг томонда бирор тикилиб турганини пайқаб, унга қаради. Озиб, скелетга ўхшаб қолган, ранг-рўйи сарғайган, оқарган соқоли ўсиб кетган кекса бир солдат бурчакда, шинель устида Ростовга тикилиб ўтирап эди. Унинг ёнида ўтирган

бир солдат Ростовни кўрсатиб, шивирлаб, унга нимадир дерди. Ростов чол бир нима сўрамоқчи эканини англади. У яқинроқ бориб чол бир оёғинигина буқлаб ўтирганини ва иккинчи оёғи эса тизздан юқори кесилганлигини кўрди. Чолнинг иккинчи томонида, ундан анча нарида бошини орқага ташлаб, ҳаракатсиз ётган касал ёшгина солдат бўлиб, ранги мумдай сарғимтири, бурни пучуқ, юзини сепкил босган ва кўзлари ичига тортиб кетган эди. Ростов бу пучуқ солдатга қараган эди, бутун вужуди жувиллашиб кетди.

— Э, бу, ахир...— деди у фельдшерга.

— Шунча айтдик, жаноблари,— деди кекса солдат жағи титраб.— Эрталабоқ ўлган эди. Итмас, одам-ку, ахир...

— Хозир одам юбораман, олиб кетади, олиб кетади,— деди фельдшер шошиб-пишиб.— Марҳамат, жаноблари.

— Кетдик, кетдик,— деди дарров Ростов ва ерга қаранганича тикилиб турган бу ҳасадли ва таънакор кўзлардан тезроқ йироқлашишга ҳаракат қилиб, қимтиниб уйдан чиқди.

XVIII

Фельдшер йўлакдан ўтиб Ростовни эшиклари очиқ турган уч уйдан иборат офицерлар палатасига олиб кирди. Бу уйларга каравотлар қўйилган, касал ва ярадор офицерлар шу каравотларда ётган ва ўтирган эди. Буларнинг баъзилари касалхона халатида уйларни айланиб юради. Офицерлар палатасининг биринчи уйида даставвал Ростовнинг кўзи кичкинагина, озғин, бир қўли йўқ, бошида қалпоқ ва эгнида касалхона халати, трубка чекиб юрган кишига тушди. Ростов қаерда кўрганини эсламоқчи бўлиб, бу одамга синчиклаб қаради.

— Худо шу ерда кўришишни насиб қилган экан-ла,— деди кичкина киши,— Тушин, Шенграбенда сизни аравага тушириб олиб борган Тушин эсингиздами? Биз ҳам қўлни топширдик, мана...— деди ва кулимсираб халатининг бўш енгини кўрсатди.— Василий Димитрич Денисовни қидириб юрибсизми? Ҳамхонангиз! — деди у, Ростов кимни қидираётганини фаҳмлаб,— шу ерда, шу ерда,— деди ва Ростовни кулги товушлари чиқаётган бошқа ўйга олиб кирди.

Ҳали солдатлар госпиталида димоғига кирган ўлик ҳиди ҳануз кетмасдан, ўша ҳасадли кўзлар кузатаётганини

ҳануз сезиб ва кўзлари ичига тортиб кетган ёш солдат кўз ўнгидан нари кетмасдан Ростов ичида: «Қандай қилиб шу ерда яшаб, ҳатто кулишиб ўтиришипти?» — деб қўйди.

Соат 11 дан ошган бўлса ҳам Денисов ҳануз кўрпага ўраниб ётган эди.

— Э, Ростов-ку! Бормисан, бормисан! — деб қичқирди ўша полкдаги сингари қувноқлик билан; лекин Ростов Денисовнинг гап оҳангидан ва сўзларидан бу одатдагича такаллуфсизлік ва хушҳоллик тагида алланечук ёмон яширин бир туйғу борлигини сезиб, унга ачинди.

Унинг яраси анчайин бўлишига қарамай, олти ҳафтадан бери битмаган эди. Госпиталда ётган бошқа касалларга ўхшаб унинг юзи ҳам заҳил ва шишинқираган. Лекин Ростовни бу нарса эмас, балки Денисов уни кўриб худди хурсанд бўлмаганга ва сохта табассум қилганга ўхшагани ҳайратда қолдирди. Денисов на полк тўғрисида бир нарса сўради ва на урушнинг умуман бориши тўғрисида. Ростов шу ҳақда гапирганда ҳам Денисов қулоқ солмади.

Ростов ҳатто шуни пайқадики, полкни ва умуман госпиталдан ташқари ўша бошқа эркин ҳаётни эслаш Денисовга малол келаянти. У бурунги ҳаётни эсдан чиқаришга тиришгандай, озиқ-овқат бўйим мудири билан бўлган можаро ҳақидаги ишигагина қизиқцандай кўринар эди. Ростов ўша иш тўғрисида сўраган эди, у дарров ёстиги остидан комиссиядан келган қозогни ва унга ёзган жавобининг ҳали кўчирилмаган нусхасини олди.

У ёзган жавобини ўқиркан, жонланиб кетди ва ўз душманларига қанақа заҳарли сўзлар айтганини Ростовга жуда билдиromoқчи бўлди. Денисовнинг госпиталдаги ўртоқлари Ростовни — ёруғ дунёдан келган одамни энди ўраб олмоқчи бўлишган эди, Денисов қофозларини ўқий бошлаши билан яна тарқалиб кетишиди. Ростов уларнинг башарасидан бу воқеани эшитавериб зерикканларини фаҳмлади. Фақат уларнинг ёнидаги каравотда ўтирган семиз суворий офицери қовогини солиб, трубка чекиб каравотида ўтираверди ва қўлсиз, кичкина Тушин бош чайқаб қулоқ солаверди. Хат ярим бўлганда суворий офицери Денисовни тўхтатди.

— Менимча,— деди у Ростовга қараб,— тўғридан-тўғри шаҳаншоҳдан афв сўраш керак. Энди мукофот ҳам кўп бўлармиш, балки афв этар.

— Шаҳаншоҳдан мен афв сўрайман! — деди Денисов илгаригидай овозга қизғинлик ва салобат бериб, лекин

барибир товушидан фойдасиз асабиятгина акс этди.— Нима деб? Мен қароқчи бўлсам эди, афв сўрардим. Қароқчиларни фош қилганим учун мени айблаятилар. Суд қилса, қила-версин, мен ҳеч кимдан қўрқмайман. Мен шаҳаншоҳга, ватанга ҳалол хизмат қилдим, ўғирлик қилганим йўқ. Мени унвондан маҳрум қилиш ва... Мана, мен уларга очиқдан-очиқ шундай деб ёёдим: «агар мен ўғри бўлсам эди...»

— Хатни-ку қотирибсиз-а,— деди Тушин,— лекин гап бунда эмас, Василий Димитрич,— деди у ҳам Ростовга қараб,— бўйинга олиш керак, аммо Василий Димитрич кўнмаяти. Аудитор ҳам, ишингиз чатоқ демадими, ахир?

— Чатоқ бўлса бўлаверсин,— деди Денисов.

— Аудитор ёзиб берган ўша илтимосномага қўл қўйинб,— деди давом этиб Тушин,— булардан бериб юбориш керак. Буларнинг (у Ростовга ишора қилди) штабда албатта ёр-ошнолари бордир. Бундан қулайроқ фурсатни тополмайсиз.

— Қилмайман бунаقا абллаҳликни, демадимми,— деб Денисов унинг сўзини бўлди-да, яна қоғозларни ўқий-верди.

Ростов гарчи Тушин ва бошқа офицерлар берайтган маслаҳат тўғри эканлигини ва агар Денисовга ёрдам қилиш қўлидан келса, ўзини жуда баҳтли ҳисоблашими билса ҳам, бироқ Денисовни кўндиришга журъат қилмади: у Денисовнинг ўз қарорида қатъий эканлигини ва даргазаб бўлишга ҳақли эканини биларди.

Денисов заҳарли сўзлардан иборат хатларини бир соатдан ортигроқ ўқиб тамом қилганидан кейин Ростов ҳеч нарса демади ва Денисовнинг яна тўпланган госпиталдаги ўртоқлари суҳбатида кўрган-билганлари тўғрисида гапириб, бошқаларнинг ҳикояларига қулоқ солиб, куннинг қолган қисмини хафа бир ҳолда ўтказди. Денисов бутун оқшом қовоғини очмади ва гапирмади.

Ростов ярим кечаси кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди-да, «Бирон топшириқ йўқми?» — деб Денисовдан сўради.

— Ҳа, тўхта,— деди Денисов ва офицерларга бир қараб қўйиб, ёстиғи остидан қоғозларни олди-да, сиёҳдон турган деразанинг олдига бориб хат ёзгани ўтириди.

— Афтидан, қамчи билан қозиқ қоқиб бўлмайдиганга ўхшайди,— деди каттакон конвертни Ростовга узатаркан. Бу шаҳаншоҳ номига аудитор ёзиб берган илтимоснома бўлиб, бунда Денисов озиқ-овқат маҳкамасининг айби хусусида ҳеч нарса демасдан, фақат афв сўраган эди.

— Беріб қўй, афтидан...— дедио уёғини айтмай, иржайиб қўйди.

XIX

Ростов полкка қайтгач, Денисовнинг иши ҳақида полк командирига маълумот берди ва кейин шаҳаншоҳ номига ёзилган хатни олиб Тильзитга жўнади.

13 июнда француз ва рус императорлари Тильзитга келишган эди. Борис Друбецкой ўзининг бошлиғи бўлмиш каттакон бир зотдан, мени ҳам Тильзитга борадиган мулоғимлар қаторига қўшинг, деб илтимос қилиди.

— Je voudrais voir le grand homme¹,— деди у Наполеон тўғрисида гапириб. У ҳам бошқалардек Наполеонни ҳамма вақт Буонапартे дер эди.

— Vous parlez de Buonaparte²,— деди унга кулум-сираб генерал.

Борис ўз генералига савол назари билан қарали-да, унинг тегишиб сўраганини дарҳол фаҳмлади.

— Mon prince, je parle de l'empereur Napoléon³ — деди у. Генерал жилмайиб унинг елкасига қоқиб:

— Катта одам бўласан,— деди ва Тильзитга ўзи билан бирга олиб кетди.

Императорлар учрашган куни ўша бир неча киши жумласида Борис ҳам Неманда эди; у вензелли солни, Наполеоннинг нариги қирғоқдан, француз гвардиячилари олдидан ўтиб кетганини, Неман бўйида Наполеоннинг келишини кутиб, ошхонада ўтирган император Александрнинг ўйчан юзини, иккала император қайиққа тушганини, солга олдин етиб келган Наполеон тез-тез қадам ташлаб бориб, Александрни қаршилаб, унга қўл берганини ва иккала император павильонга кириб кетганини кўрди. Борис олимакомлар доирасига киргандан буён атрофда бўлаётган ҳодисаларни диққат билан кузатишга ва дафтарчасига ёзib қўйишга ўрганиб қолган эди. Тильзитда бўлган учрашув вақтида Борис Наполеон билан бирга келган одамларнинг номини, улар кийиб келган мундирларни сўраб олди ва катта одамларнинг оғизларидан чиққан сўзларга диққат билан қулоқ солди. У императорлар павильонга кириб

¹ Мен буюк кишини кўриш орзусидаман.

² Буонапартени айтиётисизмий

³ Князь, мен император Наполеонни айтгаётиман.

кетган вақтда соатга қараган эди, Александр павильондан чиққанда ҳам соатига қарашни эсдан чиқармади, сұхбат бир соату әллик уч минут давом этди: Борис тарихий аҳамияттаға әга деб билгани бошқа фактлар қаторида буни ҳам ўша оқшом ёзиб қўйди. Императорнинг мулоғимлари унча кўп бўлмаганлиги учун мансабпарат кишига императорлар сұхбати вақтида Тильзитда бўлиш жуда катта гап эди, шунинг учун ҳам Борис Тильзитга борганидан кейин ўзини хийла кўзга кўринарлик бўлиб қолган сезди. Одамлар уни танийдигангина эмас, ҳатто унга қарайдиган ва эътибор қиладиган бўлиб қолди. У икки марта топшириқ билан шаҳаншоҳ ҳузурига борди, шунинг учун шаҳаншоҳ ҳам уни таниб қўйди, энди бутун сарой аҳли ундан бурунгидай бегонасирамайдиган, амалдорлар орасида кўринмаса, ҳатто ҳайрон қоладиган бўлиб қолган эди.

Борис бошқа бир адъютант — поляк графи Жилинский билан ҳамхона эди. Парижда тарбия кўрган поляк Жилинский бадавлат одам бўлиб, французларни жуда яхши кўрар, Тильзитда у билан Бориснинг уйига деярли ҳар куни нонушта ва тушлик қилгани гвардиядан ва бош штабдан француз офицерлари келишар эди.

24 июнда кечқурун Бориснинг ҳамхонаси граф Жилинский француз ошналарини зиёфат қилди. Бу зиёфатда жуда азиз меҳмон бўлган Наполеоннинг бир адъютанти, француз гвардиясининг бир нечта офицери, кўхна француз аристократияси уругидан бўлган бир ёш бола — Наполеоннинг маҳрами бор эди. Мана шу куни Ростов бирор танимасин деб кечаси фуқаро кийими кийиб Тильзитга келди ва Борис билан Жилинскийнинг уйига тушди.

Бутун армия сингари Ростов ҳам душмандан дўстга айланиб қолган Наполеон ва французларга нисбетан бош квартира ва Борисда юз берган ўзгаришга тушуниб етмаган эди. Бонапарт ва французларга қарши армияда ғазаб, нафрат ва қўрқувдан иборат мураккаб бир ҳис ҳануз кучли эди. Ростов яқиндагина Платов полкидан бўлмиш бир казак офицер билан гаплашганида, агар Наполеон асир олинса, унга шаҳаншоҳ деб эмас, жинояткор деб муомала қиласр эдик, деб баҳслашган эди. Яқиндагина Ростов йўлда бир ярадор француз полковнигини учратиб, қонуний подшоҳ билан жинояткор Бонапарт орасида ҳеч қандай сулҳ бўлиши мумкин эмас, деб қизишиб гапирган эди. Шунинг учун Ростов Бориснинг квартирасида француз мундиридаги офицерларни кўриб ҳайрон қолди, чунки жанг май-

донада бу мундирларга тамоман бошқача қарашга ўрганиб қолган эди. Эшикдан бошини чиқариб қараган француз офицерини кўриши биланоқ душманин кўрганида ҳамиша пайдо бўладиган ўша уруш ҳисси, душманлик ҳисси унинг бутун вужудини қамраб олди. У бўсафада тўхтади-да, русчалаб Друбецкой шу ерда турадими, деб сўради. Борис даҳлиздан бегона овозни эшишиб югуриб чиқди. Ростовни кўргани замон унинг юзида, аттанг, дегандай бир ифода пайдо бўлди.

— Э, сенмисан, хуш келибсан, хуш келибсан,— деди у ҳарқалай жилмайиб, сўнгра Ростовга яқин борди. Бироқ Ростов унинг дастлабки кайфиятини пайқади.

— Бемаврид келдим, шекилли,— деди Ростов,— кела-диган эмас әдим-ку, лекин бир иш чиқиб қолди.

— Йўқ, мен полкдан қандай қилиб чиқиб келганингга ҳайрон бўлаётиман —«*Dans un moment je suis à vous*»¹— деди у ичкаридан чиққан товушга жавобан.

— Бемаврид келганга ўхшайман, — деди Ростов яна.

Бориснинг юзидаги аттанг ифодаси йўқолди: у афтидан нима қилиш тўғрисида ўйлаб бир қарорга келди шекилли, ўзгача бир осудалик билан Ростовни иккала қўлидан ушлаб, бошқа уйга солиб кирди. Унинг Ростовга осудалик билан қараётган кўзларини гўё алланечук бир парда, шу ҳаётнинг кўк кўзойчаги қоплаб турар эди. Ростовга шундай кўринди.

— Кўйсанг-чи, наинки сенинг келишинг bemavrid бўлса,— деди Борис. У Ростовни стол ростлаб қўйилган уйга олиб кирди. Унинг исм ва фамилиясини, ҳарбий хизматда бўлиб, гусар офицери ва ўзининг қадрдон дўсти эканлигини айтиб, меҳмонлар билан таништириди — Граф Жилинский *le comte N. N., le capitaine S. S.*²— деди у меҳмонларни Ростовга таништириб. Ростов қовоғини солиб французларга қарап экан, истар-истамас таъзим қилиб, индамай қўяқолди.

Жилинский сұхбатига яна бир рус аралашганини ёқтирамади шекилли, Ростовга индамай қўя қолди. Борис янги одам меҳмонларга малол келганлигини сезмагандай Ростовни қандай хуш алфозда қабул қилган бўлса, ҳануз ўша алфозда ва ҳамон кўзларини ўша парда қоплаган ҳолда

¹ Лаббай, ҳозир.

² Граф Н.Н. , капитан С.С.

ўтириб, сухбатни қизитишга тиришар эди. Французлардан бири чурқ этмай ўтирган Ростовга юзланиб, французларга хос одоб билан: — Тильзитга императорни кўраман деб келгандирлар-да,— деб сўради.

— Йўқ, ўзимнинг ишим бор эди,— деб қўя қолди Ростов.

Бу жавоб Борисга ёқмаганлигини пайқаб Ростовнинг таъби хира бўлди ва одатда таъби хира бўлган одамга туоянгандек худди ҳамманинг кўзига ёмон кўринаётгандай, ҳаммага халал берадигандай, назарида, бўлди. Ҳақиқатан ҳам у ҳаммага халал бериб, яна бошланган сухбатга кўшилолмай бир чеккада ўтирас эди. Мехмонларнинг ҳар бир қараши унга «бу ерда нима қилиб ўтирипти», деяётгандай бўлар эди. У ўрнидан туриб, Бориснинг олдига келди.

— Мен сени сиқиб қўйдим,— деди у секин,— юр, айтадиган гапимни айтиб, кейин кета қолай.

— Йўғ-э, ҳеч ҳам,— деди Борис.— Агар ҷарчаган бўлсанг, юр, менинг уйимга кириб чўзил, дам ол.

— Ҳа, ростдан ҳам...

Иккови кичкинагина уйга, Бориснинг ётоғига кирди. Ростов ўтирасдан худди Борис бир гуноҳ қилиб қўйгандай тажанг бўлиб, Денисовнинг ишини гапириб берди ва учдан «Генералинг орқали Денисов тўғрисида шоҳдан кечирим сўраш ва хатни унга етказиш қўлингдан келадими» деб сўради. Иккови холи қолганда Ростов Бориснинг кўзига қарай олмаслигига биринчи марта ишонч ҳосил қилди. Борис оёғини чалмаштириб, чап қўли билан ўнг қўлининг ингичка бармоқларини силаб, худди қўл остидаги кишининг берадигандай маълумотига қулоқ солаётгандай гоҳ атрофга боқиб, гоҳ ўша парда қоплаган кўзлари билан Ростовга тикка қараб, унинг сўзларини тинглар эди. Ростов ҳар гал кўз кўзга тушганда ҳижжат бўлиб ерга қарап эди.

— Шунақа бир иш бўлганлигини эшитган эдим, лекин шуни биламанки, подшоҳ бу хусусда жуда қаттиқўл. Буни зоти олийга билдириш керак эмас, деб ўйлайман. Менимча, тўғридан-тўғри корпус командирига илтимос қилиш яхшироқ. Умуман, менимча...

— Ёрдам қилгинг келмаса, тўғрисини айтиб қўя қол,— деди Ростов Бориснинг кўзига қарамай, деярли қичқириб.

Борис кулимсиради.

— Аксинча, қўлимдан келган ёрдамни қиласман, лекин мен ўйлаган эдимки...

Шу чоқ нариги уйдан Жилинский Борисни чақирди.

— Хўп бор, бор... — деди Ростов. У зиёфатга ҳам чиқмай, кичкина бўлмада ёлғиз ўзи анчагача нари-бери юриб, французларнинг нариги уйдан чиқаётган говур ва кулгисига қулоқ солди.

XX

Ростов Денисовнинг иши тўғрисида гаплашиш учун Тильзитга ноқулайроқ бўлган бир кунда келди. У фрак кийганлиги ва Тильзитга бошлиғидан ижозатсиз келганлиги учун навбатчи генерал ҳузурига ўзи киролмас, Борис эса, истаган тақдирда ҳам бу ишни Ростов келган куннинг эртасига қилолмас эди. Шу куни, 27 июнда, ярашининг дастлабки шартлари имзоланган эди. Императорлар бир-бирига орден берди: Александр фахрий Легион ордени, Наполеон эса биринчи даражали Андрей орденини олди ва француз гвардияси батальонининг Преображенский батальонига берадиган зиёфати ҳам шу кунга тайинланган эди. Шаҳаншоҳлар шу зиёфатга келишлари керак эди.

Ростов Бориснинг олдига келиб, шу қадар ўнгайсиз аҳволда қолди ва ундан шунчалик ихлоси қайтики, меҳмонлар кетгандан кейин Борис кирганида ўзини уйқуга солди ва афтини кўрмайин, деб эртасига эрталаб чиқиб кетди. Ростов эгнида фрак, бошида шляпа, французларни ва уларнинг мундирларини, рус ва француз императорлари турган кўча ва ҳовлиларни кўриб, томоша қилиб, шаҳарда айланиб юрди. У зиёфатга ҳозирлик кўриб майдонга столлар қўйилаётганини, кўчаларда рус ва француз байроқлари рангидаги матоларга катта қилиб А N туғролари ёзиб қўйилганлигини кўрди. Уйларнинг деразаларига ҳам байроқ ва туғролар осиб қўйилган эди.

«Борис ёрдам қилишни истамади, мен ҳам ундан ёрдам сўрамайман. Шу гап — гап, — деди Николай ўзича. — Орамиз очиқ, аммо мен Денисовнинг иши тўғрисида қўлимдан келганича ҳаракат қилмасдан, ҳаммадан ҳам кўра муҳими, хатни шаҳаншоҳга бермасдан бу ердан кетмайман. Шаҳаншоҳга!! Шаҳаншоҳ шу ерда!» — деди Ростов Александр тушган ҳовлига бенхтиёр яқин келиб.

Шоҳнинг чиқишига тайёргарлик кўрилаётган бўлса керак, мулоғимлар келишмоқда, ҳовлининг олдида отлар турар эди. «Шаҳаншоҳни албатта кўраман,— деди Ростов

ицида,— шу хатни ўз қўлим билан бериб, ҳамма гапни айтиб бера олсан эди... Наҳотки фрак кийғаним учун мени қамаб қўйишса? Йўғ-е! Шаҳаншоҳ ким ҳақли эканини билиб қўяр эди. У ҳамма нарсага тушунади, ҳамма нарсани билади. Ундан одилроқ ва олижаноброқ одам борми? Хўп, бу ерда турганим учун мени қамаб қўйишса нима бўлинти,— деди ўзича шаҳаншоҳ турган ҳовлига кириб кетаётган офицерга қараб.— Мана, одамлар кираётитпи-ку! Ҳаммаси беҳуда гап. Тўғри кираману хатни шаҳаншоҳга тутаман: мени шунга мажбур қилган Друбецкойга ёмон бўлади». Ростов чўнтағидаги хатни пайпаслаб кўриб, ўзи ҳам кутмаган бир дадиллик билан шаҳаншоҳ турган ҳовлиниңг эшигига томон ўналди.

«Йўқ, энди Аустерлицдагидай фурсатни қўлдан бермайман,— деди у шаҳаншоҳнинг ҳозир чиқиб қолишини кутиб ва энтикиб.— Оёғига йиқилиб арз қиласман. У мени тургазиб, арзимни тинглайди, ҳатто ташаккур айтади». Ростов шаҳаншоҳ менга: «Бирорга яхшилик қилсан, кўп хурсанд бўламан, лекин адолатсизлик ўрнигаadolat ўрнатиш буюк бир баҳтдир, дейди» — деб хаёл қиласар эди. Шаҳаншоҳ турган ҳовлиниңг эшиги олдида Ростовга «ким экан бу» дегандай қараб турган одамларни четлаб ичкарига кириб кетди.

Эшикдан кирибоқ, кенг зинадан юқорига чиқилар, ўнг томонда бир ёпиқ эшик, зинанинг остидаги эшикдан пастки қаватга тушилар эди.

— Ким керак? — деди кимдир.

— Зоти олийга хат, илтимоснома бермоқчиман,— деди Николай қалтироқ товуш билан.

— Илтимоснома бўлса, навбатчига беринг, марҳамат, мана бу ёқقا,— унга пастдаги эшикни кўрсатишиди.— Лекин қабул қилинмайди.

Ростов бу лоқаид товушни эшитиб, ўз қилмишидан қўрқиб кетди: шаҳаншоҳга ҳар чоқ рўпара келиб қолишим мумкин, деган фикр уни шу қадар вассасага солар ва шунинг учун бу фикр шу қадар қўрқинчли эдики, у қочиб кетишига ҳам тайёр эди, бироқ уни қарши олган камер-фуръер навбатчи турган эшикни очди ва Ростов ичкарига кирди.

Уйда ўрта бўйли, семиз, ўттиз ёшларга борган, оқ чоловор ва кўнжи узун этик, оқ батист кўйлак (ҳозиргина кийған бўлса керак) кийган бир киши турар, камердинер унинг орқасида туриб ипак кашта тикилган чиройли подтяжкасини тугмаламоқда эди. Ростовнинг кўзи негадир шу под-

тяжкага тушди. Бу одам нариги уйдаги ким биландир сўзлашмоқда эди.

Ростов кирганда у:

— Bien faite et la beauté du diable¹, — деяётган эди.

Ростовни кўриб, гапдан тўхтади ва қовоғини солиб:

— Хўш, нима дейсиз, илтимоснома? — деб сўради.

— Qu'est-ce que c'est?², — деб сўради нариги уйдаги киши.

— Encore un petitionnaire³, — деб жавоб берди подтяжкали киши.

— Айтинг, бошқа вақтда келсин. Ҳозир чиқадилар, жўнаш керак.

— Кейин, кейин, эртага келинг... Ҳозир фурсат йўқ...

Ростов чиқиб кетмоқчи бўлган эди, подтяжкали киши тўхтатиб:

— Илтимоснома кимдан? Сиз ким бўласиз? — деб сўради.

— Майор Денисовдан,— деб жавоб берди Ростов.

— Сиз ким бўласиз? Офицермисиз?

— Мен поручик, граф Ростов бўламан.

— Жасоратни кўринг-а! Аризани ўз командирингизга беринг. Боринг, боринг,— деди ва камердинер тутган мундирини кия бошлади.

Ростов қайтиб даҳлизга чиққанда, эшик олдида тўла парад формасидаги бир қанча офицер ва генераллар турган эди. Николай шуларниң олдидан ўтиб кетиши керак эди.

Ростов дадиллигим ҳам қурсин деб, ҳарчоқ шаҳаншоҳга рўпара келиб қолишдан ва унинг олдида шарманда бўлиб, соқчи билан жўнатилишидан қўрқиб, жуда хунук иш қилиб қўйганини англаб, ерга қараганича эшикдан чиқиб, ўзларига оро берган мулоғимлар орасидан ўтиб кетаётган эди, таниш бир овоз уни чақирди ва бир қўл йўлини тўсади.

— Сиз, отагинам, фрак кийиб бу ерда нима қилиб юрибсиз? — деб сўради йўғон бир товуни.

Бу одам шу урушда шаҳаншоҳнинг айрим марҳаматига сазовор бўлган суворий генерали бўлиб, Ростов хизмат қиласидаган дивизиянинг собиқ бошлиғи эди.

Ростов, у-бу деб амал-тақал қила бошлаган эди, бироқ

¹ Қад-қомати келишган, яхши нарса.

² Нима ўзи?

³ Яна биттаси арзга келнти.

генералнинг очиқ чехра билан илжайиб турганини кўриб четга чиқди-да, ҳаяжон ичида бутун воқеани айтиб берди ва генералдан ўзи биладиган ўша Денисовнинг ишига аралашишни сўради. Генерал Ростовнинг сўзларини эшитгандан кейин жиддий равишда бош чайқади:

— Аттанг, аттанг, яхши йигит эди; қани хатни бер-чи.

Ростов хатни бериб, Тенисовнинг бутун ишини айтиб беришга улгуар-улгурмас, шпорларини жиринглатиб, зинадан тез-тез тушиб келаётган кишиларнинг қадам товуши эшитилди. Генерал зинага яқинроқ бориб турди. Шаҳаншоҳнинг мулоғимлари зинадан тушиб отларга томон боришиди. Аустерлицга борган ўша жиловдор Эне шаҳаншоҳнинг отини олиб келди ва зинадан енгил қадам товуши эшитилди, бу қадам товушини Ростов дарров билди. Ростов бирор таниб қолиши хавфини ҳам унугиб бир неча томошабин аҳоли билан бирга эшик олдига яқин борди ва ҳурмат қилиб юргани ўша юзни, ўша ангорни, ўша кўзни, ўша рафторми, ўша буюклик ва ҳалимлик тажассумини иккийилдан кейин яна кўрди. Шаҳаншоҳга нисбатан бўлган муҳаббат ва мафтунлик туйгуси унинг қалбида яна бурунгидаи аланга олди. Преображенскийчилар мундири, оқлос терисидан тикилган шим, қўнжи узун этик кийган, Ростов билмайдиган юлдуз таққан (бу фахрий легион ордени эди) шоҳ шляпасини қўлтиғига қистириб, йўлакай қўлқоп кийиб эшик олдига чиқди. У тўхтаб кўз қараши билан ҳаммаёқни мунавар қилиб, атрофга назар солди, баъзи генералларга бир неча оғиз сўз айтди, Ростов хизмат қилалигидан дивизиянинг собиқ бошлигини таниб кулимсиради ва чақирди.

Барча мулоғимлар йўлни бўшатишиди, Ростов генералнинг шоҳга нима тўғридадир узоқ гапирганини кўрди.

Шоҳ генералга бир неча оғиз сўз айтдию отига томон бир қадам босди. Мулоғимлар ва томошабинлар (Ростов ҳам шуларнинг орасида эди) шоҳни ўраб олди. Шоҳ эгарнинг қошини ушлади-да, суворийлар генералига қараб, ҳаммага эшиттириб, баланд овоз билан:

— Кўлимдан келмайди, генерал, чунки қонун мендан кучлироқ,— дедио оёғини узангига қўйди. Генерал таъзим қилиб бош эгди. Шоҳ отига миниб чоптириб кетди. Ростов хурсандлигидан ўзини унугиб, аламон билан бирга унинг кетидан чопти.

Шоҳ кетган майдонда, ўнг томонда преображенский-чилар батальони, сўл томонда папоқ кийган француз гвардия батальони юзма-юз саф тортиб турар эди.

Шоҳ милтиқ кўтариб салом вазиятида турган бир батальон қанотига яқинлашганида нариги томондаги қанотга боиқа отлиқлар от қўйиб келиши ва Ростов уларнинг олдидаги келаётган Наполеонни таниди. Бу албатта, ўшанинг ўзи эди. Наполеон бошида кичкина шляпа, Андрей лентасини елкасидан ўтказиб олган, оқ камзули устидан кийган кўк мундирининг олди очиқ, устига тўққизил зардўзи жул ташланган зотли кўк араб отини чоптириб келмоқда эди. У Александрнинг олдига келганида, шляпасини кўтариб салом берди, шунда суворий Ростов Наполеоннинг эгарда ўнғайсиз ва зўрға ўтирганини пайқади. Батальонлар «ура» ва «Vive l'Empereur!»¹ деб қичқирди. Наполеон Александрга бир нима деди. Иккала император отдан тушиб бирбирига қўл берди. Наполеон ёқимсиз, сохта табассум қилиб турар эди. Александр мулойимгина жилмайиб унга алланияма деди.

Француз жандармларининг отлари томошабинларни босиб олай дейишига қарамай, Ростов император Александр билан Наполеондан кўзини олмай, уларнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турар эди. Уни худди кутнлмаган ҳодисадек, шу нарса ҳайратда қолдирдики, Александр ўзини Бонапарт билан тенг тутар, Бонапарт ҳам Александр билан бу яқинлашуви табиий ва одатдаги бир ҳолдек рус шоҳи билан ўзини баробар тутиб, бемалол муомала қиласар эди.

Александр билан Наполеон орқаларидан мулозимларини эргаштириб, томошабинларга томон бостириб келиб, Преображенский батальонининг ўнг қанотида тўхтади. Аламон императорларга тўсатдан шундай яқин бўлиб қолдики, томошабинларнинг олдинги қаторида турган Ростов «Мени таниб қолмасин тағин» деб қўрқиб кетди.— Sire, je vous demande la permission de donner la légion d'honneur au plus brave de vos soldats²,— деди баланд бир овоз жуда бурро қилиб.

Бу гапни паст бўйли Бонапарт юқорига, Александр-

¹ Яшасин император!

² Шоҳ, солдатларнингиздан энг ботирига фахрий легион ордени тақдим этишга руҳсат беринг.

нинг кўзига қараб айтаётган эди. Александр бу сўзларга дикқат билан қулоқ солиб, бош эгдю ёқимли табассум қилди.

Наполеон қаршисида ҳамон ғоз туриб олқишилаётган ва қимнир этмай ўз императорларига қараб турган рус солдатлари сафига Ростовнинг ғашига тегадиган бир ғуур билин керилиб назар ташлар экан, дона-дона қилиб яна илова қилди:

— A celui qui s'est le plus vaillamment conduit dans cette dernière guerre.¹

— Votre majesté me permettra-t-elle de demander l'avis du colonel?² — деди Александр ва батальон командири князь Козловскийга томон шошиб бир неча қадам қўйди. Бу орада Бонапарт кичкина, оппоқ қўлидан қўлқопини ечиб олдюй йиртиб ташлади. Адъютант орқадан югуриб келиб, қўлқопни ердан олди.

— Кимга бериш керак? — деб сўради секин император Александр Козловскийдан русчалаб.

— Зоти олийлари кимга буюрсалар:

Шоҳ энсаси қотиб, қошини чимириди-да, орқасига қайрилиб: — Унга жавоб бериш керак ахир! — деди.

Козловский бир қарорга келгандай солдатлар сафига назар ташлади, Ростов ҳам шу томонда турган эди.

«Мени ахтармаётитпимикин?» — деди Ростов ичидা.

— Лазарев! — деб команда берди полковник қовоғини солиб. Сафда турган биринчи солдат Лазарев югуриб олдинга чиқди.

— Қаёққа? Мана бу ерда тур! — дейишиди қаёққа боришини билмай турган Лазаревга шивирлаб. Лазарев ўти ёрилиб, полковникка кўз қири билан қараганича тўхтади ва саф олдига чиқарилганда солдатнинг ранги қандай ўчса, бунинг ҳам ранги шундай бўзариб кўтди.

Наполеон бошини бир томонга сал буриб, бир нарсани олмоқчи бўлгандай оппоқ ва семиз қўлини орқага чўзди. Унинг мулозимлари император нимага қўл чўзганини фаҳмлаб шошиб қолишиди, бир нарсани бир-бирларига узатишеб шивирлашди; Ростов кеча Бориснинг уйида кўрган маҳрам бола югуриб бориб дарҳол Наполеоннинг қўлига қизил лентали орденни одоб билан берди. Наполеон қарасдан орденни икки бармоғи билан олди. Наполеон ўз

¹ Бу урушда ҳаммадан кўпроқ ботирлик кўрсатган солдатга.

² Зоти олийлари, рухсат этадиларми, полковникнинг фикрини сўрасам.

императоригагина бақрайиб қараб турган Лазаревнинг олдига келди ва бу қилаётган ишм фақат ўз иттифоқчим учун, демоқчи бўлгандай император Александрга кўз ташлади. Орден ушлаган кичкина оппоқ қўл солдат Лазаревнинг тугмасига тегди. Наполеон гўё шуни билар эдикни, бу солдатнинг умрбод баҳтиёр бўлиши, мукофотланиши ва ҳамманинг ичизда ажралиб туриши учун ўзининг, яъни Наполеоннинг муборак қўли унинг кўкрагига тегизиши керак. Наполеон орденини Лазаревнинг кўкрагига ёпишиб қолишини билгандай дарров қўлини туширдио Александрга қаради. Крест ҳақиқатан ҳам ёпишиб қолди.

Хизматга тайёр турган рус ва француздар крестни илиб олиб, мундирга қадаб қўйишиди. Лазарев қархисида бир нима қилаётган, қўллари оппоқ ва ўзи кичкинагина кишига қовогини очмай бир кўз ташлади-ю, ҳамон гоз туриб яна Александрга тикилди. Унинг бу қараши Александрдан гўё турга турайми ё сафга киришимни буюрасизми ёки яна бирон гап борми, деб сўраётгандай эди. Бироқ унга ҳеч қандай буйруқ бўлмади ва у шу ҳолатда апчагача тек туриб қолди.

Императорлар отлациб жўнашди. Преображенский чилар сафларини бузиб, француз гвардиячилари билан аралаш-қуралаш бўлиб, ростлаб қўйилган столларга ўтиришиди.

Лазарев тўрда ўтирас эди; уни ҳамма қучоқлар, табриклиар рус ва француз офицерлари қўлини сиқишар эди. Офицерлар ва томошибинлар аламони Лазаревни бир кўриш учун ёпирилиб келар эди. Столлар қўйилган майдонни рус, француз ғовури ва қаҳқаҳаси босиб кетган эди. Юзлари қип-қизил ва ниҳоятда хурсанд икки офицер Ростовнинг ёнидан ўтиб кетди.

— Зиёфатни қара-я. Барча идиш-товоқлар кумушдан-а. Лазаревни кўрдингми? — деди бири.

— Кўрдим.

— Эртага преображенскийчилар уларни зиёфат қилишар эмиш.

— Лазаревни айт-а, омадини қара-я! Умрбод энди 1200 франк пенсия олади!

— Шапкани кўр-а-а! — деб қичқирди преображенскийчилардан бири француз попогини кийиб.

— Аломат-а, аломат!

— Эшилдингми? — деди гвардиячи офицер иккинчиси-

га,— ўтган куни Napoléon, France, bravoure,¹ эди; кеча Alexandre, Russie, grandeur² бўлди, бир кун бизнинг шоҳ уларни мақтайди, бир кун Наполеон. Эртага шоҳ француз гвардиясининг энг ботир солдатига Георгий крести беради. Бермасдан бўладими? У бергандан кейин, бу ҳам бериши керак-да.

Борис ҳам ўз ўртоғи Жилинский билан преображенский-чилар зиёфатини томоша қилгани қелган эди. Қайтишда Борис муюлишда турган Ростовни кўриб қолди.

— Ростов! Салом, бугун кўришганимиз ҳам йўқ,— деди Борис ва Ростовнинг хафа ва паришонлигини кўриб,— сенга нима бўлди? — деб сўради.

— Ҳеч нарса,— деди Ростов.

— Уйга кирасанми?

— Ҳа, кираман.

Ростов муюлишда туриб, базм қуриб ўтирганларни узоқдан анчагача томоша қилди. Унинг бошига минг хил фикр-хаёллар келар эди-ю, лекин биронтасини ҳам охирига етказолмас эди. У ёмон хаёлларга борар эди. Гоҳ унинг кўз олдига буткул ўзгариб кетган ва шумшайиб қолган Денисов, қўл-оёғидан ажралганлар, касаллар ётган ифлос госпиталь келар эди. Унинг димогига касалхонанинг сассиқ ҳиди шунчалик ургандай бўлдики, бу ҳид қаёқдан чиқаётганини билмоқчи бўлиб атрофга қаради. Гоҳ унинг эсига ҳозир император бўлиб турган ва император Александр яхши кўрадиган, ҳурмат қиласидан, қўллари оппоқ, мағрур Бонапарт тушар эди. Нима учун одамлар оёғидан, қўлидан ажради, ўлиб кетди? Гоҳ унинг кўз олдига мукофот олган Лазарев ва жазо берилган, гуноҳи кечирилмаган Денисов келар эди. У шундай ғалати фикр-хаёлларга борганини пайқаганида ўзи ҳам қўрқиб кетди.

Преображенскийчилар еяётган овқат ҳиди ва очлик уни ўзига келтирди. Йўлга чиқишдан олдин бирон нарса еб олиши керак эди. У эрталаб кўрган меҳмонхонасига борди. Меҳмонхона ўзига ўхшаш фуқароча кийим кийиб келган офицерлар ва бошқа одамлар билан шу қадар тўлган эдики, Ростовга зўрға овқат тегди. Ўз дивизиясидан бўлган икки офицер унинг ёнига келиб ўтиришди. Гап, табиий, сулҳ тўғрисида кетди. Ростовнинг ўртоқлари бўлмиш бу офицерлар ҳам армиянинг кўпчилик қисми сингари, Фридланд

¹ Наполеон, Франция, ботирлик.

² Александр, Россия, буюклик.

урушидан кейин бўлган бу сулҳдан норози эди. Яна туриб берилса, Наполеон хароб бўлар эди, чунки қўшинлари суҳарисиз, ўқ-дорисиз қолган эди, дейишарди. Николай индамасдан овқат ер ва кўпроқ ичар эди. У ёлгиз ўзи икки шиша вино ичди. У хаёлини банд қилаётган нарсаларнинг тагига ета олмасдан қийналар, бу хаёлларга берилиб кетишдан кўрқса ҳам, лекин ўзидан йироқлаштира олмас эди. Бир офицер «Француزلарни кўрганда кишининг алами келади»— деганида, Ростов тўсатдан бекордан-бекор шу қадар ғазбланиб бақирдики, офицерлар ҳайрон бўлишиди.

— Ундоқ қиласа яхши бўлар эди, бундоқ қиласа яхши бўлар эди, дейишни сизга ким қўйипти! — деб бақирди Ростов бирдан қизариб,— шоҳ қилган иш тўғрисида у-бу дейишга сизнинг нима ҳаққингиз бор? Биз шоҳнинг мақсад ва муддаосини қаёқдан биламиз!

— Мен шоҳ тўғрисида оғиз очганим йўқ-ку,— деди офицер Ростовнинг бу қизишуви мастилик оқибати эканини тушиниб.

Лекин Ростов унинг сўзига қулоқ солмади.

— Биз дипломат чиновниклари эмас, фақат солдатмиз холос,— дели у давом этиб,— ўлгин, деса ўладиган одамлармиз. Жазо беришса, демак, гуноҳкормиз; у-бу деб ўтиришни бизга ким қўйипти! Императоримиз Бонапартени эътироф қилиб у билан иттифоқ тузиптими, демак шундоқ бўлиши керак экан. Биз ҳар бир ишни муҳокама қилиб ўтирсак, унда подшоҳнинг амри вожиблиги қаёқда қолади? — У столни муштлади,— унда биз худони ҳам танимаган бўламиз, бошқасини ҳам,— деди. Унинг бу сўзи ўртоқларининг наздида ўринсиз бўлса ҳам, лекин ўзининг шу топдаги ҳолатига кўра ўринли эди.

— Бизнинг ишимиз ўйлаш эмас, ўз бурчимизни адо этиб, қилич уришдир, вассалом,— деб бақирди Ростов.

— Ҳам ичиш,— деди бир офицер сўзини қисқа қилишни истаб.

— Тўғри, ичиш,— деди Ростов ҳам.— Ҳой, яна бир шиша бер!

УЧИНЧИ БҮЛИМ

I

1808 йилда император Александр Наполеон билан яна учрашиш учун Эрфуртга борди. Петербург олимақомлари доирасида бу тантанали учрашувнинг буюклиги ҳақида жуда кўп шов-шув бўлди.

1809 йилда икки шоҳи жаҳоннинг (Наполеон билан Александрни шундоқ деб аташарди) яқинлиги шу даражага етдики, Наполеон шу йили Австрияга уруশ эълон қилганда, рус корпуси ўзининг сабиқ иттифоқчиси бўлган Австрия императорига қарши урушда ўзининг сабиқ душмани Бонапартга ёрдам бериш учун чет элга қараб жўнади; бу яқинлик шу даражага етдики, олимақомлар доирасида Наполеон император Александрнинг сингилларида бирини олса эҳтимол деган гал-сўзлар бўлди. Лекин ўша кунларда рус жамоатчилигининг диққат-эътибори, ташқи сиёсий муллоҳазалардан ташқари, давлат идорасининг барча тармоқларида ўтказилаётган ички ўзгаришларга ҳам айrim эътибор билан қаратилган эди.

Бу орада кишиларнинг ҳаёти, соғлиқдан, касалликдан, меҳнатдан, истироҳатдан, фикрдан, илмдан, поэзиядан, музикадан, муҳаббатдан, дўстликдан, душманликдан ва эҳтирослардан иборат бўлган ҳақиқий ҳаёти Наполеон Бонапарт билан сиёсий яқинлик ё душманликдан қатъий назар, бўлаётган ўзгаришлардан четда, одатдагича ўзйўли билан ўтмоқда эди.

Князь Андрей икки йил қишлоқдан чиқмади. Пьер ўз мулкларида қилмоқчи бўлган, лекин унисини қўйиб бунишини бошлаб, биронтасини ҳам охирига етказа слмаган иш-

ларнинг ҳаммасини князь Андрей овозасиз-несиз осонгина бажарди қўйди.

Пьер қанчалик ношуд, ноуддабуро бўлса, князь Андрей шунчалик уддабуро ва тиришқоқ эди. Үндаги шу хислатларнинг ўзи ошиқча оворагарчиликсиз ишни олдинга сураверар эди.

Унинг бир мулкидаги уч юз дехқон эркин ғаллакорга айлантирилди (бу Россияда биринчи ҳодиса эди), бошқа мулкларидағи дехқонлар эса баршчинадан оброкка ўтказилди. Туғадиган хотинларга қарап учун Богучаровога унинг ҳисобидан ўқиган доя хотин олиб келинди, бир руҳоний ундан ойлик олиб, дехқонлар ва хизматкорларнинг болаларини ўқита бошлади.

Князь Андрей вақтининг бир қисмини Лисие Горида, отаси ва ҳануз энагасининг қўлида бўлган ўғли билан бирга, қолган қисмини эса отаси Богучарово монастири деб атаган ўз қишлоғида ўтказар эди. У Пьерга ўзини дунёning барча ташқи ҳодисаларига қизиқмайдиган қилиб кўрсатган бўлса ҳам, ҳақиқатда, жуда қизиқар эди. У кўп китоб олар, ўзи ёки отасининг олдига ҳаёт қайнаб турган Петербургдан одамлар келганда, бу одамларнинг ички ва ташқи сиёсатдан ўзи, яъни қишлоқдан икки йил чиқмаган одамга қараганда хийла орқада қолганликларини кўриб, ҳайрон бўлар эди.

Ўз мулкларида доир ишлар билан шуғулланиш, турли-туман китоблар ўқишидан ташқари, шу вақтларда князь Андрей мағлубиятга учраган сўнгги икки кампаниямизни таңқидий таҳлил этиш, ҳарбий устав ва тартиб-қоидларини ўзгартириш лойиҳасини тузиш билан ҳам машгул бўлиб юрар эди.

1809 йилнинг баҳорида князь Андрей ўғлиниң Рязандаги ўз назоратида бўлган мулкига борди.

Князь Андрей ердан энди бош кўтараётган ўт-ўланларга, қайин дарахтнинг ёзилаётган яироқларига, кўм-кўк осмонда суза бошлаган ониоқ баҳор булувларига қараб, кўклиам қўёшида исиниб, коляскада кетиб борар эди. У ҳеч нарсани ўйламасдан, баҳри очилиб, атрофни томоша қилиб бормоқда эди.

Бултур Пьер билан сухбатлашиб ўтгани — ўша кечувдан, ифлос бир қишлоқдан, хирмон жойлардан, майсазорлардан, кўприги ёнида ҳали ҳам қор ётган нишабликдан, қор ва ёмғир ювиб кетган тепаликдан, кузда ғалласи ўриб олициган ва онда-сонда буталар кўриниб турган далалардан

ўтиб, қайнзорга кирди. Ўрмон хийла иссиқ, шабада йўқ, кўм-кўк ёпишқоқ япроқлар қоплаб ётган қайнин қимир этмайди: хазон тагидан барра майсалар ва бинафшалар бош кўтармокда. Қайнзорда онда-сонда кўкариб турган абадий кўк арчалар кўзга хунук кўриниб, қишини эслатар эди. Отлар ўрмонга киргандан пишқирди, хийлагина терлаган эди.

Лакей Петр кучерга бир нима деган эди, кучер бош иргитиб қўя қолди. Бироқ кучернинг бош иргитиб қўйгани кифоя қилмади шекилли, Петр ўтирган ерида қайрилиб хўжасига юзланди.

— Тўрам, одам ҳузур қилади-да, — деди у одоб билан табассум қилиб.

— Нима?

— Одам ҳузур қилади, дейман.

Князь Андрей ичида: «Бу нима деяпти? Ҳа, кўкламни айтиётити шекилли» деди атрофга қараб.— «Ҳаммаёқ кўм-кўк... дарров-а? Қайнин ҳам, шумурт ҳам, ольха ҳам дарров... Лекин дуб ҳали куртакламапти. Мана дуб».

Йўл бўйида бир туп дуб турар эди. Ўрмондаги қайнин дарахтларига қараганда, афтидан, ўн баравар қари бўлган бу дуб улардан ўн баравар йўғон ва икки баравар баланд эди. Бу баҳайбат, икки қучоққа сиғмайдиган дарахтнинг кўп шохлари, афтидан, аллақачонлар синиб тушган, пўстлоқлари кўчиб, ўрнини чўр босган. Бесўнақай, эгри-буғри кўл ва панжа сингари шохлари билан бу қари дуб яшиаб турган қайнин ниҳоллари орасида кўзга жуда хунук кўринар эди. Фақат шугина кўклам латофатига берилмай, на бахорни кўрар эди, на қуёшни.

«Баҳор, муҳаббат, баҳт-саодат! — дер эди гўё бу дуб,— ҳамон бир хилдаги беҳуда, маъносиз алдов ҳеч кўнгилларингга урмас экан-да! Ҳамон ўша гап, уша алдов! Зотан баҳор ҳам йўқ, қуёш ҳам йўқ, баҳт-саодат ҳам йўқ. Ана, ўликдай бўлиб турган ғариб арчаларга қаранг: мана, менга қаранг, орқамданми, ёнимданми, қаеримдан чиқсан бўлмасин, эгри-буғри қўлларимни кериб турибман, қандай ўсган бўлсам, шундай турибман, сизларнинг орзуладингга ҳам ишонмайман, умидларингга ҳам».

Князь Андрей ўрмондан ўтиб борар экан, худди бир нарсани кутгандай дубга бир неча марта қайрилиб қаради. Унинг остида ҳам гул ва майсалар ўсган, лекин дуб буларнинг ўртасида ҳамон шумшайиб, қовоғини солганича қимир этмасдан турар эди.

«Ҳа, бу дуб жуда ҳақ гапни айғаститти,— дер эди ичида князь Андрей,— бу алдовга бошқалар, ёшлар ишонсин, биз кўпни кўрганмиз, пистонимиз чақилган!» Шу дуб дарахти князь Андрейнинг кўнглига, умидсиз бўлса ҳам, лекин бир талай янги ёқимли ҳазин фикрларни келтирди. Князь Андрей шу саёҳати давомида ўзининг бутун ҳаётини гўё бошқатдан ўйлаб кўрди-ю, ҳеч қанақа иш бошламасдан, ёмонлик қилмасдан, ҳеч нарсанинг ташвишини тортмасдан ва ҳеч нарсани орзу қилмасдан қолган умримни бир нав қилиб ўтказиш имкони керак, деган ўша эски умидсиз хуло-сага келди.

II

Князь Андрей Рязандаги мулкининг васиilik ишлари тўғрисида уезд дворянлар оқсоқоли билан учрашуви керак эди. Уезд дворянлар оқсоқоли граф Илья Андреич Ростов эди. Князь Андрей май ойининг ўрталарида унинг олдига жўнади.

Баҳорнинг иссиқ кунлари бошланган. Ўрмон аллақачон кўклам либосини кийган, кўчалар чанг, кун шу қадар иссиқки, сувни кўрганда кишининг чўмилгиси келар эди.

Князь Андрей оқсоқолдан нималарни сўраши керак-лигини ўйлаб, хаёлга чўмгани ҳолда хиёбондан ўтиб, Ростовларнинг Отрадноедаги ҳовлисига келиб қолди. Ўнг томондан, дарахтлар орасидан хотинларнинг қийқириғи эшитилди ва бир тўда қизлар югуришиб, унинг йўлини кесиб ўтишди. Ҳаммадан олдинда чопиб бораётган қора соч, қора кўз, нозиккина бир қизча коляскага яқин келиб қолди. Унинг эгнида сариқ чит кўйлак бўлиб, бошидаги оқ рўмолчасининг тагидан соч толалари чиқиб турад эди. У бир нима деб қичқириб келаётган эди, бироқ бегона одамга дуч келиб, унинг айтига ҳам қарамасдан, хохолаб кулиб, орқасига қайтди.

Князь Андреига нимадир қаттиқ тегди. Кун шундай яхши, қуёш шундай ёғду сочиб турмоқда, теварак-атроф кишининг баҳрини очади, лекин бу нозик-ниҳол гўзал қиз унинг дунёда борлигини ҳам билмайди, билишини ҳам истамайди, у ўзининг айрим, тўғриси, беҳуда, лекин қувноқ ва баҳтли ҳаётидан масъуд ва мамнун. «Нимага мунча хурсанд экан? Нимани ўйлаётган экан? Ҳарбий устав тўғрисида, Рязандаги деҳқонларни оброкка ўтказиш тўғрисида ўйламаётгандир-ку? Нима тўғрида ўйлаётган экан?

Нимадан мунча мастьул экан?» — дер эди князь Андрей бенхтиёр ўзича.

Граф Илья Андреевич 1809 йилда Отрадноеда ҳамон илгаригидай яъни, бутун губерниядан келадиган одамларни қабул этиб, овга чиқиб, театрга бориб, зиёфатлар бериб, музыка эшитиб яшар эди. У ҳар бир янги меҳмон келгандагуонганидек, князь Андрейнинг келганига хурсанд бўлди ва уни, жон-ҳолига қўймай, ётгани олиб қолди.

Совуқнина меҳмондорчилик давомида катта мезбонлар ва муҳтарам меҳмонлар (яқинлашиб келаётган имениналар муносабати билан кекса графнинг уйи меҳмонга тўла эди) князь Андреини гапга солиб ўтиаркан, Болконский нимагадир кулиб ўтирган, бошқа ёшлар орасида кўпроқ шўхлик қилаётган Наташага бир неча мартаба қараб ўзича: «Нимани ўйлаётган экан бу қиз? Нимадан мунча хурсанд экан?» — деб сўрар эди.

У кечаси бегона жойда ўзи якка қолиб, анчагача ухлай олмади. Китоб ўқиди, кейин шамни ў chirди, яна ёқди. Ички дарпардалар ёпиқ бўлгани учун уй исиб кетди. Князь Андрей керакли қоғозлар шаҳарда, ҳали олиб келингани йўқ, деб уни кечаси қолишга мажбур қилган нодон чолни (у Ростовни шундай дер эди) койиди, унинг гапига кириб, кечаси ётиб қолгани учун ўзидан хафа бўлди.

Князь Андрей ўрнидан турди ва деразани очмоқчи бўлиб борди. Дарпардани очиши биланоқ ой нури, худди ташқарида кўпдан бери шуни кутиб тургандай, лип этиб уйга кирди. Князь Андрей деразаларни ҳам очиб юборди. Тун салқин, ҳаммаёқ жим-жит ва сутдай оппоқ. Дераза остида каллакланган бир қатор дарахт бўлиб, буларнинг бир томони қоп-қора, иккинчи томони эса кумушдек ярқирар эди. Дарахтларнинг тагида япроқ ва шохчаларининг у ербу ери кумушдай оқаришиб кўринган барра, нам, жингалак аллақандай бир ўсимлик бор эди. Қоп-қора дарахтларнинг у томонида шудринг милтиллаб турган том, унинг ўнг томонида тана ва шохлари оқаришиб кўринган каттакон садасимон дарахт, унинг тепасида оқаришиб турган, деярли юлдузсиз баҳор осмонида тўлин ой. Князь Андрей деразага тирсакланиб, осмонга қараб қолди.

Князь Андрей ётган бўлма иккинчи қаватда бўлиб, юқори қаватдагилар ҳам ҳали ухламаган эди. Юқоридан аёлларнинг овози эшитилди.

— Яна бир марта,— деди бир аёл. Князь Андрей бу товушни таниди.

— Қачон ухлайсан ахир? — деди бошқа бир аёл.

— Ухламайман, уйқум келмаса нима қилай! Яна бир марта.

Иккала аёл қандайдир бир куйининг охирги бандини айтди.

— Хўп яхши-да! Мана энди бўлди, ухлаймиз.

— Сен ётавер, менинг уйқум келмаётитти,— деди биринчи овоз деразага яқин келиб. У деразадан бошини чиқариб энгашди шекилли, кўйлагининг шитирлаши ва ҳатто нафас олиши эштилди. Ҳаммаёқни жимлик босди, ой ҳам, унинг шуъласи ҳам, сояси ҳам қотиб қолди. Шу ерда турганимни билиб қолмасин, деб князъ Андрей ҳам қимирлани қўрқиб қолди.

— Соня! Соня! — деди яна ўша биринчи овоз,— ухлаб бўладими! Буни қара, қандай чирсий! Вой, қандай гўзал! Турсанг-чи, Соня! — деди йиглагудай бўлиб.— Бундай чиройли кеча ҳеч қачон бўлган эмас.

Соня истар-истамас алланима деди.

— Йўқ, бир қарагин, ой ҳам шундоқ бўладими! Вой, мунча чиройли бўлмаса! Жонгинам, ширингинам, кел бу ёққа! Кўрдингми? Мана шундай чўнқайиб ўтириб, иккала тиззами маҳкам қучоқлаб, бор кучим билан толпиниб учсам-кетсам. Мана шундай!

— Кўйсанг-чи, йиқилиб тушасан.

Икковининг тортишгани ва Соняниг аччиғи келиб:

— Ахир соат бирдан ошди-ку,— дегани эштилди.

— Ҳамма вақт менга шунақа қиласан-а! Бор! Бор!

Яна жимлик чўқди, лекин князъ Андрей унинг ҳамон ўша ерда турганини сезар, баъзан секин қимирлаганини ва хўрсиниб қўйганини эшитар эди.

— Оббо, қўймадинг қўймадинг-да! — деди у бирдан қичқириб,— ухласам ухлай қолай! — деб деразани ёпди.

Князъ Андрей негадир «менинг тўгримда бирон нарса демасмикни» деб қўрқиб, унинг сўзига қулоқ солар экан, ичиди: «Менинг бор-йўқлигим билан инни ҳам йўқ! Яна ўша! Худди жўрттага қиласётгандай!» — деди. Унинг қалбида бутун ҳаётига қарама-қарши бўлган, кутилмаган бир ёшлик туйфуси ва умиди бирдан уйғониб кетди-да, ҳолатини англашга ўзи ҳам ожизлик қилиб, дарров уйқуга кетди.

III

Князъ Андрей эртасига фақат граф билангида хайрлашиб, хонимларнинг чиқишини кутмай, уйига жўнаб кетди.

Июнь ойининг бошлари эди. Князь Андрей уйга қайтар экан, яна қайнозорга кирди. Уни ҳайратда қолдирган кекса ва қинғир-қийшиқ ўша дуб дарахти ҳали ёдидан чиқмаган эди. Дўғадаги қўнғироқлар ўрмонда бундан бир ярим ой бурунгидан кўра босиқроқ жиринглар, ҳаммаёқ кўм-кўк ва соя-салқин. Ўрмондаги яккам-дуккам арчалар ҳам ёз латофатига доғ солмасдан, ўрмонга мос тушиб, барра новдалари кўм-кўк тусга кирган эди.

Кун жуда иссиқ, момақалдироқ ҳавоси бўлса ҳам, бир парча қора булат чангиди ётган йўл ва барра япроқларга тўрттагина ёмғир ташлади холос. Ўрмоннинг чап томони соя — қоронги; ўнг томони ҳўл, қуёшда милтирилаб, шабададан хиёл тебраниб турар эди. Ҳаммаёқ гуллаган, гоҳ яқиндан, гоҳ узоқдан булбуллар навоси эшитилиб турар эди.

«Ха, мен билан ҳамфикр бўлган дуб шу ўрмонда эди,— деди князь Андрей ичида.— Қани ўзи». У йўлнинг чап томонига қараб ўша дубни кўрди, лекин ахтараётган дуби шу эканини билмасдан, уни томоша қилди. Қари дуб буткул ўзгариб, кўм-кўк барра япроқларга бурканиб, кечки қуёш нурида тебраниб турар эди. Қинғир-қийшиқ қўлларидан, танасидаги чурлардан, илгариги умидсизлик ва қайғудан асар ҳам қолмаган эди. Тошдай қаттиқ, юз йиллик пўстлоқдан, шундай барра, шундай чиройли япроқлар чиққан эдики, бу япроқлар шу қари дарахтдан чиққанига киши ишонмас эди. «Ха, бу ўша дуб» — деди князь Андрей ва бирдан қулфи дили очилиб, баҳор нацъасига тўлди. Ҳаётида бўлиб ўтган энг яхши дамлар тўсатдан эсига тушди. Осмонн баланд Аустерлиц ҳам, хотинининг ўпкалагандай кўринган жонсиз юзи ҳам, кемада ўтирган Пьер ҳам, тун гўзаллигидан ҳаяжонланган қиз ҳам, оппоқ ойдин кеча ҳам — ҳаммаси бирдан кўз олдига келди.

«Йўқ, ўттиз бир ёшда ҳаёт тамом бўлмайди,— деди князь Андрей бирдан узил-кесил қарорга келиб.— Ўзимда бўлган хислатларни ўзимтина билишим кифоя қилмайди, бошқалар ҳам билсин; Пьер ҳам, қуш бўлиб осмонга учиб кетмоқчи бўлган анави қиз ҳам мени, бир ўзим учунгина яшамаётганлигимни билсин, улар мендан йироқда яшамасни, менинг ҳаётим бошқаларга ҳам таъсир қилсин, ҳаммаси мен билан ҳамнафас бўлсин».

Князь Андрей сафардан қайтиб келгандан кейин, кузда Петербургга кетмоқчи бўлди ва бунга кўп важлар ўйлаб топди. Петербургга бориш ва у ерда ҳатто хизматга кириш учун минг хил бамаъни ва мантиқли сабаблар тайёрлаб қўйди.

У бундан бир ой буруи, қишлоқдан кетиш хаёли бошига келишини тасаввур қилмагани каби ҳозир нечук бир вақтлар ўзини ҳаётдан четга тортиб юрганига ҳатто тушуна олмас эди. Ўнга шу нарса очиқ-развандай эдики, агар у ҳаёт тажрибасини ишга тадбиқ қилмаса, ҳаётда яна фаол қатнашмаса, бутун тажрибалари бекорга кетади ва маъносиз бўлиб қолади. У илгари нечук бўлиб шунақа арзимас сабабларга кўра ҳаётдан олган шунча сабоқларидан кейин ҳам яна бирон фойда келтириш, бировга муҳаббат қўйиши ва баҳтли бўлиш тўғрисида ўйлашни тубанлик бўлар, деб юрганига энди ҳатто тушуна олмас эди. Энди ақл-идрок уни тамоман бошқа нарсага даъват қиласр эди. Шу сафаридан кейин князь Андрей қишлоқда зерикадиган, илгариги машғулотлари энди қизиқтирмайдиган бўлиб қолди. У кабинетда кўпинча ёлғиз ўтирад экан, дам-бадам ўрнидан туриб ойна олдига борар ва афтига узоқ қарар, кейин ойнадан юзини ўгириб, зулфини à la гречке¹ тараб ташлаган, зарҳал рамкада мулойимгина табассум қилиб турган марҳума Лизанинг суратига тикилар эди. Лиза энди эрига бурунгидай таънаомуз сўзлар айтмасдан, шундай кулибгина мароқ билан боқиб турар эди. Князь Андрей қўлини орқасига қилиб, гоҳ қовоғини солиб, гоҳ жилмайиб Пъерга, шуҳратга, деразада турган қизга, дубга, ҳаётини буткул ўзгартириб юборган хотин латофати ва муҳаббатига боғлиқ бўлган номаъқул ва сўз билан ифода қилиб бўлмайдиган жиноятдек маҳфий фикрлар тўғрисида ўйлаб, нари-бери юрар эди. Мана шундай пайтларда агар унинг олдига биров кирса, малол келиб, чўрт кесар бўлиб, дағал муомала қиласр эди.

Княжна Марья шундай пайтларда кириб:

— Mon cher², Николушкани ҳозир ташқарига чиқариб бўлмайди. Ҳаво жуда совуқ,—деб қолса князь Андрей мантиқан тўғри бўлса ҳам, лекин ниҳоят даражада совуқ жавоб қайтариб:

— Ҳаво иссиқ бўлса, бола кўйлакчан ҳам чиқар эди, совуқ бўлгани учун иссиқроқ кийинтириш керак, иссиқ кийимни шунга чиқаргани-да, ахир. Ҳаво совуқ бўлса, шундоқ қиласди киши, напиҳи болани соғ ҳаводан маҳрум қилиб уйда олиб ўтирилса! — дер ва шу билан гўё кўнглидан ўтаётган яширин мантиқсиз гапларнинг аламини

¹ Грекча.

² Азиз дўстим.

бировдан олар эди. Княжна Марья бундай пайтларла ақлий мөҳнат эркакларни хўп чўрткесар қилиб қўяди-да, деб ўйлар эди.

IV

Князь Андрей Петербургга 1809 йилнинг август ойида келди. Бу кунлар ёш Сперанскийнинг шуҳрати ва у қиласлаётган ўзгаришлар айни авжига чиққан вақт эди. Мана шу август ойида шоҳ коляскада бораётганида коляска ағдарилиб, оёри майиб бўлди ва уч ҳафта Петергофда туриб, ҳар куни фақат Сперанский билан учрашиб турди. Мана шу вақтларда сарой мансабларини бекор қилиш, колледжский асессор ва статский советник мансаблари учун имтиҳон бериш тўғрисидаги жамоатчиликни ташвишга солган икки машҳур фармондан ташқари, давлат кенгашидан тортиб, давлат маҳкамасигача суд, маъмурият, молия тартиботини, бутун Россия усули идорасини ўзгартиш керак бўлган бутун бошлиқ давлат конституцияси ҳам тайёрланмоқда эди. Император Александр тахтга чиққанида кўнглига туккан, лекин ҳали унча аниқ бўлмаган либерал орзуварини ўз ёрдамчилари бўлмиш Чартёрижский, Новосильцев, Коҷубей ва Строгановлар ёрдами билан (Александр ҳазиллашиб буларни comité du salut publicue¹ дер эди) энди рўёбга чиқармоқда эди.

Энди бу ёрдамчиларнинг ўрнини фуқаро ишлари бўйича Сперанский, ҳарбий ишлар бўйича Аракчеев эгаллади. Князь Андрей келганидан кейин кўп ўтмай камергер сифатида саройда ҳозир бўлди ва қабул маросимида иштирок қилди. Шоҳ уни икки марта кўрди-ю, лекин бирон оғиз сўз ҳам лойиқ кўрмади. Князь Андрей илгари ҳам мудом «Шаҳаншоҳнинг менга хуши йўқ, менинг юлдузим унга ҳам тўғри келмайди» — деб юрар эди. Шоҳнинг бундай сөвюқ, эътиборсиз қарashi унинг ўша тахминини тасдиқлади. Сарой аҳллари шоҳнинг бу илтифотсизлигини князь Андрейга изоҳлаб: «1805 йилдан бери хизмат қилмаганингиз учун зоти олийлари сиздан норозилар», — дейишиди.

«Бирони ёқтириш ёки ёқтирмаслик кишининг ўз иродасига боғлиқ эмаслигини ўзим биламан,— деди ичиди князь Андрей,— шунинг учун ҳарбий устав тўғрисидаги мактубимни шоҳга ўз қўлим билан беришимнинг ҳожати

¹ Ижтимоий нажот комитети.

йўқ, бу ишнинг нақадар мұхим эканлиги ўз-ўзилан маълум бўлади». У ўз мактуби ҳақида отасининг қадрдан дўсти, кекса фельдмаршални хабардор қилди. Фельдмаршал бир вақтни белгилаб, уни жуда яхши қабул қилди ва мактубни шоҳга етказиши тўғрисида ваъда берди. Бир неча кундан кейин князь Андрейга, ҳарбий министр граф Аракчеев ҳузурига кирап эмишсиз, деб хабар қилишиди.

Тайинланган куни эрталаб соат тўққизда князь Андрей граф Аракчеевнинг қабулхонасида ҳозир бўлди.

Князь Андрей Аракчеевни шахсан билмас ва уни танимас эди, лекин унинг тўғрисида эшитган гаплари ундан ихлосини қайтарган эди.

Князь Андрей бошқа катта-кичик одамлар қатори граф Аракчеевнинг қабулхонасида кутиб ўтирас әкан, «Бу одам ҳарбий министр, шаҳаншоҳнинг ўнг қўли, унинг шахсий хислатлари билан кимнинг иши бор, модомики менинг мактубимни кўриш шунга топширилиптими, демак унинг қандай ҳал бўлиши шу одамга боғлиқ»,— деб ўйлар эди.

Князь Андрей хизматда, кўпроқ адъютантлик хизматида бўлган вақтларида катта кишиларнинг қабулхоналарини кўп кўрган эди, шунинг учун ҳам қабулхоналарнинг ҳамма икир-чикирларини яхши билар эди.

Граф Аракчеевнинг қабулхонаси бошқа бир характердаги қабулхона эди. Навбат кутиб ўтирган кичик одамларнинг юзидан қимтинганликлари, итоаткорликлари кўриниб тураг, каттароқ мансабдорларнинг юзида эса такаллуфсизлик, ўзидан, ўз ҳолати ва кутиб турилган кишидан кулиш ниқоби остига яширилган ўнғайсизлик аломати бор эди. Буларнинг баъзи бирлари ўйчан нари-бери юрар, баъзилари шивирлашиб кулишар, князь Андрейнинг қулоғига: «Сила Андрейич» деган sobriquet¹ ва «амакинг кўрсатади» деган сўзлар чалинди, бу сўзлар ҳаммаси граф Аракчеевга қаратилган эди. Бир генерал (катта бир шахс) кўп кутиб қолганига пафен койиб, сёгини чалмаштирганича ўзидан-ўзи тиржайиб ўтирас эди.

Бироқ эшик очилиши билан ҳамманинг юзидан фақат бир нарса — қўрқув аломати акс этди. Князь Андрей навбатчига менинг келганимни яна бир айтис қўйинг, деган эди бошқалар заҳарханда қилиб, навбатнинг ўз вақтида келади, дейишди. Адъютант министрнинг кабинетига бир

¹ Лақаб.

нече кишини олиб кириб, олиб чиққандан кейин бу даҳшатли эшикка бир офицерни киргизди. Офицернинг юзидаги ҳақирилик ва қўрқув аломати князъ Андрейни ҳайратда қолдирди. Офицер ичкарида узоқ туриб қолди. Баногоҳ ичкаридан бақириқ эшишилдио рапор-кути ўчган офицер лаблари пирпираған ҳолда чиқди-да, бошини ушлаганича одамларнинг олдидан ўтиб кетди.

Шундан кейин князъ Андрейни эшик олдига ўтқизишиди ва навбатчи секин унинг қулоғига: «Ўнгга, дераза томонга»,— деди.

Князъ Андрей унча ҳашаматли бўлмаган, лекин озода кабинетга кириб, стол кетида бели узун, боши узунчоқ, сочи калта қилиб қирқилган, юзини йирик ажин босган, хунук кўк кўзлари устидаги қошлари чимирилган, қипқизил бурни қайрилган қирқ ёшлардаги бир одамни кўрди, Аракчеев бошини князъ Андрейга томон буриб, унинг юзига қарамасдан;

— Хўш, нима арзингиз бор? — деб сўради.

— Менинг ҳеч қандай арзим йўқ, жаноби олийлари,— деди князъ Андрей секин. Аракчеев унга қаради.

— Ўтиринг, князъ Болконский,— деди у.

— Менинг ҳеч қандай арзим йўқ, лекин император ҳазратлари менинг мактубимни жанобларига ҳавола қилган эканлар.

— Маълумлари бўлсинки, азизим, мактубингизни ўқиб кўрдим,— деб Аракчеев унинг сўзини бўлди ва гапни юмшоқлик билан бошлаган бўлса ҳам яна унинг юзига қарамасдан, борган сайин дўнгиллаб давом этди.— Янги ҳарбий қонунлар таклиф қилмоқчимисиз? Қонун кўп, ҳали эскилари ҳам бажарилаётгани йўқ. Ҳозир ҳамма ҳам қонун ёзадиган бўлган, чунки қонунни бажаришдан кўра, ёзиш осонроқ.

— Мен мактубимнинг оқибатини билиш учун жанобларининг ҳузурларига шаҳаншоҳнинг амрлари билан келдим,— деди князъ Андрей одоб билан.

— Мактубингизга резолюция қўйиб комитетга юбордим. Мен маъкул кўрмайман,— деди Аракчеев ёзув столнинг тортмасидан қоғозни олар экан.— Мана! — деди қоғозни князъ Андрейга узатиб.

Қоғознинг бир бурчига қалам билан бош ҳарфга ҳам, имлога ҳам, тиниш белгиларига ҳам риоя қилинмасдан шундай деб ёзилган эди:

«Озаки тузилган қайсики француздар ҳарбий уставига тақ-

лидан кўчирилган ҳарбий қонун-қоидадан эҳтиёжсиз четга чиқкан».

— Мактуб қайси комитетга юборилган? — деб сўради князь Андрей.

— Ҳарбий устав комитетига юборилган, жанобларини аъзо қилиб олиш тўгрисида мен томондан тавсия қилинди. Лекин маошсиз.

Князь Андрей кулимсиради.

— Менга кераги ҳам йўқ.

— Маошсиз аъзо,— деди Аракчеев яна.— Гап шу. Ҳой, чақир, ким бор яна? — деб бақирди у князь Андрейга таъзим қилар экан.

V

Князь Андрей комитет аъзолигига тайин қилинишини кутиб, эски танишлари билан, айниқса сўзлари ўтадиган ва бирон фойдалари тегишига кўзи етадиган танишлари билан яна ошначилик қила бошлади. Князь Андрей бир вақтлари, жанг арафасида, жонсарак бир мароқ ҳол-жонига қўймай уни миллионларнинг тақдирни боғлиқ бўлган, келажакни ҳал қиласидиган олимакомлар доирасига тортган вақтларда қандай ҳисни бошдан кечирган бўлса, ҳозир, Петербургда шундай ҳисларни бошдан кечирмоқда эди. У қарияяларнинг тажанглигидан, хабардор бўлмаганларнинг қизишидан, хабардор бўлганларнинг сфирилигидан, ҳамманинг ҳовлиқиши ва ташвишмандлигидан, мавжудлигидан энди воқиф бўлаётган сон-саноқсиз комитет, комиссиялардан шуни сездики, ҳозир 1809 йилда шу ерда, Петербургда жуда катта ўзгаришга тайёргарлик кўрилаётитти ва бу ўзгаришга у танимайдиган ва назарида ажойиб гениал кинни бўлиб кўринган Сперанский саркардалик қилмоқда, ўзи дурустроқ тасаввур эта олмаган ўзгаришга ҳам, бу ўзгаришнинг асосий ташаббускори бўлган Сперанскийга ҳам князь Андрей шу қадар қизиқдики, ҳарбий устав иши тез кунда унинг учун унча муҳим иш бўлмай қолди.

Князь Андрей бир мавқе тутған эдикӣ, унинг учун Петербургнинг ўша замондаги барча турли-туман ва олимаком доираларига кириши жуда осон эди. Ўзгаришчилар доираси князь Андрейни хурсандлик билан қарши олиб, ўзига тортмоқчи бўлди, чунки у, биринчидан, ақл-идрокли ва ўқимишли бўлиб ном чиқарган бўлса, иккинчидан, дех-

қоңларни озод қилиш билан либералликда юом чиқарган эди. Норози қариялар доираси эса ўзгаришни ёмонлаб, ундан отасининг ўғли сифатида хайриҳоҳлик кутиб, унга мурожаат қилишди. Хотин-халаж олимақомлар доираси эса шунинг учун ҳам уни яхши қабул қилишдики, у бадавлат ва донгдор куёв, урушда ўлди деб овоза бўлган ва хотинининг фожиали ўлими билан ҳамманинг оғзиға тушиб кетган эди. Бундан ташқари, уни илгари танийдиган одамларининг ҳаммаси бир оғиздан: князъ беш йил мобайнида яхшиликка томон ўзгарипти, хушфеълроқ бўлипти, етилипти, илгариғи риёкорлиги, мағрурлиги, кибр ҳавоси қолмай, унда ёши улғайнши билан кишида пайдо бўладиган оғирлик пайдо бўлипти, дейишар эди. У ҳамманинг оғзида, ҳамма унга қизиқадиган, уни кўришга орзуманд бўлиб қолган.

Князъ Андрей граф Аракчеевнинг ҳузурига кирганидан кейин, эртасига кечқурун граф Кочубейнинг олдига борди. У графга Сила Андреич (Кочубей Аракчеевни мазах қилиб шундай деб атар эди. Князъ Андрей буни ҳарбий министрнинг қабулхонасида пайқаган эди) билан учрашганини айтиб берди.

— Mon cher,¹ ҳатто шу ишни ҳам Михаил Михайловичиз битира олмайсиз. C'est le grand faiseur.² Мен унга айтаман. Кечқурун келаман деган эди...

— Сперанскийнинг ҳарбий уставга нима алоқаси бор?— деб сўради князъ Андрей.

Кочубей кулимсираб, Болконскийнинг гўллигига ҳайрон бўлгандай, бош чайқади.

— Икковимиз яқинда сизнинг тўғрингизда, сизнинг озод деҳқонларингиз тўғрисида галиришган эдик,— деди Кочубей давом этиб.

— Э, мужикларни озод қилган сизмисиз, князъ,— деди Екатерина замонасадан қолган бир мўйсафид Болконскийга нафратомуз қараб.

Князъ Андрей чолни бекорга тажанг қилмаслик учун:

— Ўзи ҳам даромад бермайдиган кичкинагина бир мулк эди,— деб важ қилди ва шу билан чолниг олдида ўзини бир қадар оқламоқчи бўлди.

— Vous craignez d'être en retard,³— деди чол Кочубей-

¹ Азизим.

² У корчалон одам.

³ Орқада қолмай деб қўрқдингизми?

га қараб,— мен бир нарсага тушунмайман,— деди давом этиб,— улар озод қилинса, ерни ким экади? Қонун ёзиш осон, лекин идора қилиш қийин. Ҳудди шунингдек, граф, ҳамма имтиҳон берадиган бўлса, палатага ким бошлиқ бўлади?

— Имтиҳондан ўтганлар бошлиқ бўлади деб ўйлайман,— деди Кочубей оёғини чалмаштириб, чолга қарап экан.

— Менинг қўл остимда ишлайдиган Пряничниковни олинг, ўзи баҳоси йўқ одам, лекин ёши олтмишга борган, шу ҳам бориб имтиҳон берсинми?

— Ҳа, ҳақиқатан бу қийин нарса, чунки илм-маърифат уруғи жуда кам сепилган, лекин...— граф Кочубей сўзини тамом қиласдан ўрнидан турди ва князь Андрейнинг қўлидан ушлаб, эшикдан кирган новча, сочи малла, тепакал, пешонаси кенг, чўзиқ юзи файри-табиий оппоқ, қирқларга кирган бир кишига қарши борди. У кўк фрак кийган, бўйнига крест, чап кўкрагига орден таққан киши—Сперанский эди. Князь Андрей уни кўриш биланоқ таниди ва ҳаётининг энг муҳим лаҳзаларида бўладиган сингари юраги шув этиб кетди. Бу ҳурмат қилганиданми, ҳасадданми, бирон нарса кутганиликданми — ўзи ҳам билмас эди. Сперанский қандай одам эканлиги афт-ангоридан билиниб турдиган одамлар тоифасидан эди. Князь Андрей ўзи аралашиб юрган кишилар орасида бесўнақай ва дағал ҳаралётлари бундай осуда ва мағрут, қисиқ ва ёшланиб турган кўз қараши, бундай қатъий ва шу билан бирга мулойим, ҳеч қандай маънони ифода қиласмайдиган табассуми бундай кескин, товуши бундай майнин ва ёқимли, юзи бунчалик оқ, бир оз катта қўллари оппоқ ва сўлқилдоқ одамни кўрмаган эди. Князь Андрей госпиталда узоқ ётиб қолган солдатларнинг юзи шунақа оқариб кетганини кўрган эди. Бу одам давлат секретари Сперанский бўлиб, шоҳнинг ўнг қўли, Эрфуртда Наполеон билан бирничи марта учрашиб суҳбатлашганида бирга бўлган ҳамроҳи эди.

Киши суҳбатга кирган вақтида, олатда, беихтиёр ҳаммани бир-бир кўздан кечиради, лекин Сперанский суҳбатга кирганида ҳеч кимга қарамас ва гапиришга шошилмас эди. У одамлар қулоқ солишларига ишонган ҳолда секин гапирав ва гапираётган одамигагина қарап эди.

Князь Андрей Сперанскийнинг ҳар бир сўзи ва ҳаракатини айрим дикқат билан кузатар эди. Ўз атрофидаги одамларни менсимайдиган кишилар сингари князь Андрей янги одам билан, хусусан Сперанскийдай овозасини кўп

Эшитган одам билан учрашар экан, ундан ҳамиша инсоний камолатнинг чўққисини излар эди.

Сперанский Кочубейга, афсуски вақтли келолмадим, саройда тутилиб қолдим, деди. Шоҳ мени тутиб қолдилар, демади. Князь Андрей бу сохта камтарликни дарров пайқади. Кочубей князь Андрейнинг отини айтганда, у ҳамон ўша табассум билан индамасдан Болконскийга қаради.

— Сиз билан танишганимдан жуда хурсандман, сизни мен ҳам эшитганман,— деди у.

Аракчеев Болконскийни қабул қилгани ҳақида Кочубей бир неча оғиз сўз айтди. Сперанский кўпроқ табассум қилди.

— Ҳарбий уставлар комиссиясининг директори жаноб Магницкий менинг яқин дўстим,— деди у ҳар бир ҳижко ва ҳар бир калимани бурро-бурро айттиб,— агар хоҳласангиз, мен сизни у билан танишириб қўяман. (У жумлани тутгатиб, бир оз жим қолди). Ҳар қандай хайрли ишда сизни қўллар ва ёрдам берар, деб умид қиласман.

Сперанский атрофига дарров одам тўпланди, ўз чиновниги Пряничников тўғрисида гапирган бояги чол ҳам Сперанскийга савол билан мурожаат қилди.

Князь Андрей гапга аралашмасдан, кечагина ҳеч ким назарга илмайдиган семинарист бўлиб, ҳозир эса, Болконскийнинг ўлашиба, бутун Россиянинг тақдирини мана шу оппоқ, сўлқилдоқ қўлларида тутиб турган Сперанскийнинг бутун ҳаракатларини кузатиб турар эди. Сперанскийнинг чолга фавқулодда, нафратаңгиз осудалик билан жавоб бериши князь Андрейни ҳайратда қолдирди. Сперанский гўё осмон эди-ю, бу чол ер. Чол қаттиқроқ гапира бошлаган эди, Сперанский кулимсираб, шоҳ маъқул кўрган ишнинг фойда-зарари тўғрисида муҳокама юргизгани менинг ҳаддим сигмайди, деди.

Сперанский даврада ўтирганлар билан бир оз гаплашганидан кейин ўрнидан турдию князь Андрейнинг олдига келиб, уни уйнинг бир чеккасига олиб борди. У Болконский билан гаплашишни лозим кўрганлиги кўриниб турар эди.

— Муҳтарам мўйсафида бошлаган қизғин сұҳбат билан овора бўлиб, сиз билан гаплашолмадим, князь,— деди у тиржайиб. Унинг бу тиржайиши гўё ҳозир гаплашган одамларимиз қанчалик майда одам эканлигини икковимиз ҳам биламиз, деган маънони англатар эди. Унинг бу муомаласи князь Андрейга ёқиб тушиди.— Мен сизни кўпдан бери биламан: биринчидан, дехқонларингиз борасида қилган

ишингизни эшитган эдим, бу ишингиз кўпларга ибрат бўладиган ва диққатни жалб этадиган иш; иккинчидан, сиз мұнчалик дув-дув гапга сабаб бўлган сарой мансаблари тўрисидаги янги фармондан хафа бўлмаган камергерлардан бири бўласиз.

— Ҳа,— деди князь Андрей,— отам менинг бу ҳукуқдан фойдаланишимни истамас эди, мен хизматни кичкина мансабдан бошладим.

— Қиблагоҳингиз эски ғодам бўлсалар ҳам ҳозирги замон кишиларидан, мана бу табий ҳаққониятни тиклайдиган тадбирни қоралаётган одамлардан юқори турсалар керак.

— Бу қоралашлар тагида бирон асос бордир дейман,— деди князь Андрей Сперанскийнинг салобати босаётганини сезиб ва бунга қарши курашмоқчи бўлиб. Сперанскийнинг ҳамма сўзларига қўшилиш унга малол келар эди, шунинг учун ҳам унинг гапига эътироғ қилмоқчи бўлди. Одатан гаплашганида гап тополмай қолди. Унинг бутуни фикри-хаёли бу машҳур одам билан банд эди.

— Нафсониятни кўзда тутилганда, асос бўлса бордир,— деб қистириб қўйди Сперанский секин.

— Қисман давлатни кўзда тутилганда ҳам,— деди князь Андрей.

— Сизнинг фикрингида қалай? — деди Сперанский ерга қараб.

— Мен ҳам Montesquieu тарафдориман,— деди князь Андрей.— Унинг le principe des monarchie est l'honneur, me paraît incontestable. Certains droits et priviléges de la noblesse me paraissent être des moyens de soutenir ce sentiment.¹

Сперанскийниң оппозиция юзида табассумдан асар қолмади ва бундан унинг истараси иссиқроқ бўлди. Князь Андрейнинг бу гапи, афтидан, унга қизиқ кўринди.

— Si vous envisagez la question sous ce point de vue,² — деб гап бошлиди Сперанский. У французчани қийналиб, русчадан кўра товлаброқ гапирса ҳам, лекин буткул осуда гапирмоқда эди.

¹ Монархия шарафига асосланганadir, деган гапи менимча ҳақ гап. Дворянларга берилган баъзи бир ҳукуқ ва имтиёзлар назаримда, мана шу туйғуни сақлаш воситаси бўлса керак.

² Агар бу ишта сиз шу нуқтаи назардан қарасангиз.

— Шарафни, l'honneur,— деди у, — ишга зарари етадиган имтиёз билан сақлаб қолиб бўлмайди, шараф, ножўя иш қилмаслик ёки шу шарафни ифода қиласидиган бирон таҳсин ва мукофотга сазовор бўлиш мусобақасига маълум бир манба демакдир.

У келтираётган далил-исботлар қисқа, содда ва равшан эди.

— Шу шарафни, яъни мусобақа манбанин ҳимоя қиласидиган қонун-қоида буюк император Наполеоннинг «L'Égion d'honneur»¹ ига ўхшаш ишнинг муваффақиятига путур етказмайдиган, балки ёрдам берадиган қонун-қоидадир. Бу табақа ёки сарой аҳлларининг имтиёзи эмас.

— Мен бу тўғрида баҳслашмайман, лекин сарой аҳлларининг имтиёзи ўша муддаога эришганини инкор қилиб бўлмайди,— деди князь Андрей,— ҳар бир сарой аҳли ўз мартабасига лойиқ бўлишини ўз бурчи деб билади.

Сперанский ҳамсуҳбати учун ноқулайроқ бўлган бу баҳсни назокат билан тамом қилмоқчи бўлганини кўрсатиб:

— Ўзингиз бундан истифода қилишни истамадингизку,— деди кулимсираб,— агар чоршанба куни менинг ҳузуримга қадам ранжида қилсангиз,— деди у яна,— мен унгача Магницкий билан гаплашиб, сиз қизиқкан нарсаларни гапириб бераман ва бундан ташқари, сиз билан муфассалроқ сұхбатлашиш шарафига иоил бўламан.

У кўзларини юмиб таъзим қилди, à la française,² ҳеч ким билан хайрлашмасдан, киши билмас залдан чиқиб кетди.

VI

Князь Андрей Петербургга дастлаб келган кунларида, хилватда яшаган вақтларида вужудга келган фикр-ўйлари, Петербургда ўзини қамраб олган икир-чикир ғами билан буткул бўталиб кетганини ҳис қилди.

У кечқурунлари уйга келиши биланоқ дарров хотира дафтарчасини олиб, бориши зарур бўлган тўрт-бешта жойни ёки маълум соатга белгиланган учрашувни ёзиб кўяр эди. Ҳаёт механизми, ҳамма ерга ўз вақтида етиб бориш зарурлигининг ўзи ҳам уни хийла чарчатиб қўяр эди. У ҳеч иш қилмас, ҳеч нарса тўғрисида ўйламас, зотан ўйлагани

¹ Фахрий легиони.

² Француз таомилича.

фурсати ҳам бўлмасди, у фақат гапирап, илгари қишлоқда ўйлаб қўйган нарсаларнигина яхшилаб гапирап эди.

Князь Андрей баъзан бир гапни бир куннинг ўзида бир нечта ўтиришда гапирганини пайқаб таъби хира бўлар эди. Лекин князь Андрей кундузлари шу қадар банд бўлар эдики, ҳеч нарса тўғрисида ўйламас, ўйлашга ҳам фурсати йўқ эди.

Сперанский биринчи марта Коҷубей уйидаги учрашганда ҳам, кейин чоршанба куни ўз уйидаги Болконскийни қабул қилиб, у билан узоқ ва самимий равишда холи гаплашганида ҳам князь Андрейда қаттиқ таассурот қолдирди.

Князь Андрей талай одамларни ҳақири ва тубан ҳисоблаб, эришиш орзуисида бўлган ўша камолатнинг тирик тимсолини бирон кишида кўришни истаб юрар эди, шунинг учун ҳам Сперанскийни кўрганида ўша ақлу идрок ва фазилат эгаси шу деб дарров ишона қолди. Агар Сперанский ҳам князь Андрей доирасидан бўлиб, ўша хилда тарбияланган ва хулқ-автори ҳам ўшангага ўхшаш бўлганда князь Андрей унинг инсонга хос заиф томонларини дарров топган бўлар эди, бироқ унинг учун жуда ғалати бўлган бу одамни дурустроқ билмагани сабабли уни ҳурматга сазовор деб билар эди. Бундан ташқари, князь Андрейнинг қобилиятига баҳо берганиданми, ёки уни ўз томонига тортишни лозим кўрганиданми, Сперанский ўзининг холис ва осуда идрокини кўрсатиб, унинг диққатини ўзига тортар ва очиқ айтмаса ҳам бошқаларнинг ҳамоқатини ўз фикрларимизнинг мувофиқ ва чуқурлигини сиз тушунасиз-у, мен тушунаман, деган маънода тилёғламачилик қиласарди.

Чоршанба куни кечқурун бўлган узоқ сұхбатда Сперанский бир неча марта: «Бизда эскидан одат бўлиб қолган доирадан чиқадиган ҳамма нарсага «э» деб қарашади», ёки жилмайиб: «Лекин биз сих ҳам куймасин, кабоб ҳам деймиз...», ёнки: «Улар бунга тушунишмайди...» деди ва бу гаплар: «Биз, яъни сиз билан мен уларнинг нималигини ва ўзимизнинг кимлигимизни биламиз»,—деган маънода эди.

Сперанский билан бўлган бу биринчи узоқ сұхбат князь Андрейда уни дастлаб кўрган вақтида пайдо бўлган ҳиссини яна ҳам кучайтирди. У Сперанскийни ўз файрати ва матонати соясида ҳокимиятни қўлга киргизган ва бу ҳокимиятни Россиянинг баҳт-саодати учунгина ишлатадиган ақл-идрокли ва заки киши деб билди. Сперанский князь Андрейнинг назарида, барча ҳаёт ҳодисаларини ақл-идрок билан изоҳлайдиган, ақл-идрокка мувофиқ нарсалар-

нигиша эттироф қиласидиган, ҳамма нарсага ақл-идрок билан баҳо берадиган кишидай кўриндики, князь Андрейнинг ўзи шундай одам бўлишни истар эди. Сперанский ҳамма нарсани шундай жўн, шундай равshan қилиб айтиб берар эдики, князь Андрей беихтиёр унинг фикрига қўшилар эди. Агар у бирон тўғрида эттироф билдирса ва баҳслашса ҳам жўрттага, ўз фикри борлигини ва унинг ҳамма фикрларига қўшилавермаслигини кўрсатиш учунгина шундай қиласидиган эди холос. Ҳамма нарса жойида, ҳамма яхши, лекин Сперанскийнинг илтифотсиз, дилидагини акс этмайдиган нигоҳи ва оппоқ, сўлқилдоқ қўллари унинг кўнглига ғашлик солар эдики, бу қўлларга князь Андрей кишилар одатан ҳукмрон одамларнинг қўлига қарагандай беихтиёр қараб қўяр эди. Бу нигоҳ, бу оппоқ ва сўлқилдоқ қўллар негадир князь Андрейнинг ғашига тегар эди. Бунинг устига яна Сперанскийнинг одамларни ҳақири кўриши, ўз фикрларининг тўғрилигига турли-туман йўллар билан далиллар кўрсатиши князь Андрейнинг жиғига тегар эди. У муқоясадан ташқари, барча тафаккур воситаларини ишлатар, князь Андрейнинг назарида, бир воситадан иккинчи воситага жуда дадил ўтар эди. У гоҳ амалий иш арбоби бўлиб хаёлпарамастларни қоралар, гоҳ сатирик бўлиб душманларни калака қиласидиган эди. Сперанскийнинг бирданига метафизика кўкига кўтаришадиган эди. (У мана шу сўнгги исбот воситасини кўпроқ ишлатар эди). У масалани метафизика кўкига кўтаришадиган эди. Сперанскийнинг мана шу томонлари князь Андрейни ўзига тортар эди.

Умуман Сперанский идрокининг князь Андрейни ҳайратда қолдирган энг муҳим хислати, идрок кучи ва унинг қонунлигига бўлган комил ва метин ишончи эди. Сперанскийнинг бошига ҳеч қачон князь Андрей учун энг оддий бўлган фикр,— яъни кўнгилга келган ҳамма нарсани ҳар қадалай айтавериш ярамайди, деган фикр келмагани, мен ўйлаган ва эшитган нарсалар беҳуда эмасмикин, деган шубҳага сира бормагани кўриниб турар эди. Сперанский идрокининг мана шу томонлари князь Андрейни ўзига тортар эди.

Сперанский билан танишган дастлабки кунларда князь Андрей бир вақтлар Наполеонга мафтун бўлганидек, унга мафтун бўлиб қолган эди. Сперанский руҳонийнинг ўғли бўлгани, бемаъни одамлар унга ишратпарамаст руҳонийзода деб нафрат билан қарашлари мумкин эканлиги ва

кўп одамлар шундай деб қараётганлиги князь Андрейни унга нисбатан бўлган ўз туйғуларини эҳтиёт қилишга ва бу туйғуларни ўзида беихтиёр кучайтиришга мажбур қилар эди.

Болконский унинг ҳузурида ўтказган ўша биринчи оқшомда Сперанский қонун чиқарадиган комиссия тўғрисида гапириб туриб, кинояномуз сўзлар билан князь Андрейга: «Бу комиссия эллик йилдан бери мавжуд, миллионлар сарф қилинган бўлса ҳам бир пуллик иш кўрсатгани йўқ, Розенкампф қиёсий қонунларнинг ҳамма моддаларига ёрлиқ ёпишиди холос», — деди.

— Давлат мана шунга миллион-миллион пул сарф қилди, — деди у, — биз Сенатга янги суд ҳокимияти бермоқчимиз, лекин қонун йўқ. Шунинг учун ҳам, князь, сиздай одамларнинг хизмат қилмаслиги гуноҳ.

Князь Андрей бунинг учун юридик маълумот керак, менда бундай маълумот йўқ, деди.

— Тўғри, бундай маълумот ҳеч кимда ҳам бўлмаса нима дейсиз? Бу *círculus viciosus*,¹ бундан зўр билан чиқиш керак.

Бир ҳафтадан кейин князь Андрей ҳарбий устав тузадиган комиссиянинг аъзоси ва тўсатдан қонун тузадиган комиссия бўлимининг бошлиғи бўлиб қолди. Сперанскийнинг сўровига кўра, у тузилаётган граждан қонунлари мажмуасининг биринчи қисмини олди, *Code Napoléon* ва *Justinian*² ёрдами билан шахс ҳуқуқлари бўлимини тузишга киришди.

VII

Бундан икки йил муқаддам, 1808 йилда ўз мулкларини кўриб Петербургга қайтиб келганидан кейин Пьер беихтиёр Петербург масонларига бош бўлиб қолди. У ошхоналар ва ложалар ташкил қилар, яигидан-янги одамларни аъзоликка тортар, турли ложаларни бирлаштириш ва асл актларни кўлга киргизиш учун ҳаракат қилар эди. Ўз пулига у ибодатхоналар барпо этар, кўп аъзолар хасислик қилиб ионани кам ва вақтида бермаганликлари учун камини қўлидан келганча ўзи тўлар эди. Жамият томонидан

¹ Сехрли доира.

² Наполеон кодекси ва Юстиниан кодекси.

Петербургда очилган фақирлар уйининг бутун ҳаражатини деярли унинг ўзи кўтапар эди.

Унинг ҳаёти эса ҳамон илгаригидай кайф-сафо ва айшишратда ўтар эди. У ичкилик ичишни ва нафсга бино қўйинши ахлоқсизлик ва разиллик деб билса ҳам, яхши овқатни ва майни ҳушлар, бўйдоқларнинг ишратларидан ўзини торта олмас эди.

Пьер ўз машгулоти ва дилхушлигига авжи берилиб кетган чоғида, масонлик заминда мустаҳкам туришга қанчалик уринса, бу замин шунчалик оёғи остидан ўпирилиб кетаётганигини замон ўтган сайин сеза бошлади. Щу билан бирга Пьер бу замин қанчалик ўпирилиб кетаётганини сезса, шунчалик унга беихтиёр боғланиб бораётганини ҳис қиласр эди. У масонликка кирганида ўзини ботқоққа бехавотир оёқ босган кишидай сезган эди. Оёқ қўйиб ботиб кетди. Оёғи остидаги замин юмшоқми, қаттиқ эканини билмоқчи бўлиб, иккинчи оёғини қўйган эди, яна ҳам чуқурроқ чўкди-да, беихтиёр тиззасигача ботди.

Иосиф Алексеевич Петербургда йўқ эди. (У кейинги вақтларда Петербургдаги ложалар ишидан четланиб, Москвада туриб қолган эди). Ложа аъзоси бўлмиш барча одамларни Пьер аввалдан танир, шунинг учун ҳам бу одамларга князь Б. эмас, Иван Васильевич Д. эмас, балки фақат ҳаммазҳабим масон деб қарashi қийин, буларнинг кўпчилиги имони суст кишилар эканлигини ҳам илгари билар эди. Масонлик фартуғи ва нишонлари остида буларнинг турмушда уриниб, қўлга киргизган мундир ва орденларини Пьер кўриб турар эди. Пьер ярми ўзига ўхшаш бадавлат бўлмиш ўн аъзонинг даромад дафтарига қайд қилинган ва кўпи нася бўлган 20-30 сўмлик иона берганини кўриб, ҳар бир аъзо ўзининг барча молини ўз яқинига хайр қиласидиган масонлик қасамини эслар, шунда шубҳага тушар, лекин бу шубҳанинг мағзини чақмасликка тиришар эди.

Пьер ўзи танийдиган барча масонларни тўрт гуруҳга бўлар эди: биринчи гуруҳга ложа ишларига ҳам, одам болаларининг турмушини яхшилашга ҳам фаол қатнашмасдан, фақат тариқат илмининг ҳикматлари билан, яъни худонинг уч унвони ёки мавжудотнинг уч нарса — сера, меркурий, туздан иборатлиги ёки Сулаймон мъбадининг квадрати ва барча шаклларининг моҳияти масалалари билан машғул бўладиган одамларни киргизар эди. Пьер кўпроқ кекса аъзолар кирадиган бу гуруҳни ҳурмат қиласр ва бунга

ўзича, Иосиф Алексеевични ҳам қўшар, лекин буларнинг фикрига қўшилмас, чунки масонликнинг мистика томонлари кўнглига унча ўтиришмас эди.

Иккинчи гуруҳга Пьер ўзини ва ўзига ўхшаган жўяндалар, иккиланиб юрганлар, масонликдан бирон тайинлик йўл тополмаган бўлсалар ҳам, топиш умидида бўлган кишиларни қўшар эди.

Учинчи — энг катта гуруҳга у масонликни ташқи бир кўриниш ва маросимдан иборат деб биладиган, мана шу маросимларга қаттиқ риоя қиласа ҳам, унинг мазмуни ва аҳамияти билан иши бўлмайдиган одамларни қўшар эди. Вилларский ва ҳатто асосий ложанинг буюк пири ҳам шу тўпга кирар эди.

Ниҳоят тўртинчи гуруҳга ҳам кўп кишилар, айниқса сўнгги вақтларда масонликка кирган аъзолар кирар эди.

Пьернинг мушоҳадасига кўра бу одамлар ҳеч нарсага эътиқод қилмайдиган, масонликнинг ҳеч бир томони билан иши бўлмаган, жамият кўпчилигини ташкил қиладиган бадавлат, донгдор ва катта одамлар билан яқин алоқада бўлган йигитларга яқинлашини мақсадидагина масонликка кирган кишилар эди.

Пьер ўз фаолиятига қаноат қилмай қўйди. Масонлик, хусусан ўзи аъзо бўлиб юрган бу ердаги масонлик унинг назарига худди ташқи кўринишга асослагандай кўринди. У масонликка шак келтирмаса ҳам рус масонлиги ўз манбаидан четга кетиб гумроҳликка тушмадимикин, деб ўйлар эди. Шунинг учун ҳам Пьер тариқатнинг олий ҳикматларини ўрганиш учун йилнинг охирида чет элга сафар қилди.

1809 йилнинг ёзида Пьер яна Петербургга қайтди. Масонларимизнинг чет эл масонлари билан бўлган ёзишмаларидан Пьер чет элда кўп катта одамларнинг ишончига сазовор бўлгани, кўп ҳикматларнинг тагига етгани, олий даражага кўтарилгани ва Россия масонларининг ишларни яхшилаш учун кўп йўл-йўриқлар олиб келаётгани маълум эди. Петербург масонлари хушомадгўйлик қилиб унинг зиёратига келишди. Пьер ҳамманинг назарида худди бир нарсани яшираётгандай ва бир ишини бошлагандай кўринди.

Иккинчи даражали ложанинг тантапали мажлиси тайинланди. Пьер бу мажлисда тариқатнинг буюк пирлари айтган гапларни Петербург масонларига сўзлаб беришни ваъда қилди. Мажлисга ҳамма йиғилди. Одатдаги маросимдан кейин Пьер ўридан туриб ваъз бошлиди:

— Мұхтарам маслакдошлар,— деди у ёзилган нутқини қўлида тутған ҳолда қизариб ва дудуқланиб.— Ложа хилватхонасида ўтириб маросимларни адо этиш кифоя қилмайди, амалий иш керак... иш. Биз ғафлатдамиз, ҳолбуки амалий иш қилишимиз керак.— Пъер дафтарини олиб ўқий бошлиди:

«Соф ҳақиқатни ёйиш ва эзгулик тантанаси учун,— деб ўқиди у,— одамларни бидъатдан ҳалос қилишимиз, замона руҳига тўғри келадиган қонун-қоидаларни тарқатишими, ёш авлоднинг тарбиясига мутасадди бўлишимиз, ғоят катта ақл-идрок эгалари билан алоқа риштасини маҳкамроқ боғлашимиз, хурофт, имонсизлик ва нодонликни жасорат ва ақл-идрок билан енгишимиз, бир маслак бирлаштирган, ҳокимият ва куч эгаси бўлмиш бизга содиқ кишиларни уюштиришимиз керак.

«Мазкур мақсадларга эришмоқ учун эзгулик қусурдан устун келиши керак, шунга тиришмоқ керакки, ҳалол одам қилган эзгуликлари бадалига шу дунёда абадий мукофотга эришсин. Лекин шу буюк мақсадга эришиш йўлида бизга энг катта нарса — ҳозирги сиёсий тузум монелик қилмоқда. Бас, шундай экан, нима қилмоқ керак? Революцияга йўл очайликми, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилайликми, кучни куч билан даф этайликми? Йўқ, биз бу фикрдан жуда узоқмиз. Ҳар қандай мажбурий ислоҳот мазамматга сазовордир, чунки, одамлар шу кўйча қолаберса, ислоҳот ҳеч қандай яхшилик келтирмайди, чунки ақл-идрок жабрга муҳтож эмас».

«Тариқатнинг бутун иши иродаси мустаҳкам, эзгу ақидаларининг бирлиги билан бир-бираига борланган одамларни бирлаштиришга асосланмоғи керак: бу ақида қаерда бўлмасин, бор кучи билан қусур ва нодонликни таъқиб қилмоғи, истеъдод ва эзгуликка хомий бўлмоғи — одамлар орасидан муносибларини териб олиб, уларни бизнинг жамияти-мизга бирлаштироғи керак. Тариқатимиз ўшандагина ҳукмрон бўла оладики, агар у боши бузуқларнинг қўлини секин боғлаб, ўзларига билдирамасдан, уларни идора қила олса. Хуллас, шундай бир ҳукмрон усули идора таъсис қилиш керакки, бу усули идора ижтимоий тартиботни бузмасдан бутун дунёга тарқалсин ва бунда барча давлат тузумлари ўз ҳолича қолиб, тариқатимизнинг буюк мақсадига, яъни эзгуликни қусурдан ғолиб келишига монелик қиладиган ишлардан бошқа ҳамма нарсани қилаверсин. Христиан динининг ҳам мақсади шундан иборат. Христиан

дини ақл-идрок әгаси ва эзгу бўлишни, ўз манфаатлари учун энг яхши ва заки зотларнинг панд-насиҳатларига қулоқ осишни таълим бериб келди».

«Олам зулумот қучогида бўлган чоқларда фақат ваъз-насиҳатнинг ўзи кифоя қилар эди, чунки ҳақиқатнинг янгилиги унга куч бағишилар эди, лекин ҳозир эса бошқа куччириқ бир восита топиш керак. Энди ўз туйғулари ҳукмида бўлган киши эзгуликда ҳиссий бир гўзаллик кўра билиши керак. Одам боласининг кўнглидан эҳтиросни чиқариб ташлаб бўлмайди; бу эҳтиросни фақат олижаноб мақсадларга томон йўналтириш керак, шунинг учун ҳам ҳар бир киши ўз эҳтироси нафсини эзгулик доирасида қондириши ва бизнинг тариқатимиз мана шунга воситалар топиб бериши лозим».

«Агар ҳар бир давлатда бизнинг бир нечта ишончли кишиларимиз бўлса, буларнинг ҳар бири ёнига ўзига ўхшаш яна икки кишини тортса, буларнинг ҳаммаси чамбарчас алоқада бўлса, ана унда инсониятнинг баҳт-саодати учун ҳозир ҳам кўп ишлар қилиб қўйган тариқатимиз учун ҳамма имконият пайдо бўлади».

Пьернинг бу ваъзи катта таъсир қилибгина қўймай, балки ложадагиларни ҳаяжонга солди. Бу ваъзнинг тагида иллюминат¹ларнинг хатарли нияти бор деб билган кўпчилик масонлар унинг нутқини хуш қабул қилмай, Пьерни ҳайратда қолдирди. Пири аъзам Пьерга эътиroz билдира бошлади. Пьер ўз фикрларини жон-жаҳди билан яна ҳам ривожлантира бошлади. Анчадан бери бунаقا қизғин мажлис бўлмаган эди. Мажлис аҳли икки гуруҳга бўлинди. Бир гуруҳи Пьерни иллюминатликда айблади, иккинчи гуруҳ эса, унинг фикрларига қўшилди. Пьер бу мажлисда биринчи мартаба одамларнинг фикри бу қадар турли-туман бўлишини ва бир ҳақиқат икки кишига икки хил бўлиб кўринишни кўриб ҳайрон қолди. Унинг фикрига қўшилгандаи кўриниган масонлар ҳам ҳатто бу сўзларни маълум бир доирада, ўзларинча тушунишар, Пьер эса бунга рози бўлмас, чунки бу фикрларни ўзи қандай тушунган бўлса, бошқаларга ҳам худди шундай тушунтиришни истар эди.

Мажлис тамом бўлгандан кейин пири аъзам Безуховга истеҳзо ва киноя билан гапириб, қизиқонлик қилдинг,

¹ Иллюминатлик — Европада бўлган, кейинчалик масонларга қўшилган баъзи бир диний-сиёсий жамиятларнинг номи.

бу мунозарала фақат эзгуликка бўлган муҳаббатнинг-
гина эмас, нафсониятни ҳам ўртага солдинг, деб танбex
қилиди. Пьер унинг сўзига жавоб бермади ва қисқагина
қилиб, менинг таклифим қабул қилинадими-йўқми, деб
сўраб кўя қолди. Унга, қабул қилинмайди, деб жавоб бе-
ришди. Пьер мажлиснинг одатдаги расмиятларини кут-
масдан, ложадан чиқиб уйига кетди.

VIII

Пьер яна ғуссага тушди, ўзи ҳам мана шундан қўрқиб
юрар эди. Ложада нутқ сўзлаганидан кейин у уч кун ҳеч
кимни қабул қилмасдан ва ҳеч қаёққа чиқмасдан уйида —
диванда ётди.

Бу орада у хотинидан хат олди. Хотини мактубида бир
учрашишни жуда-жуда сўраб, уни соғинганлигини, бутун
умрини унга бағишламоқчи эканини ёзган эди.

Мактубнинг охирида хотини шу бир-икки кун ичida
чет элдан Петербургга қайтмоқчи эканлигини билдирган
эди.

Шу хатни ўқиб бўлгандан кейин Пьернинг хилватхона-
сига у кўпда ёқтирамайдиган масонларнинг бири кириб келди
ва маслаҳат тариқасида хотинига нисбатан қилаётган қаттиқ-
қўллиги инсоф юзасидан эмаслигини, тавба қилган одамлар-
нинг гуноҳини кечирмаслик билан масонликнинг биринчи
шартини бузгаётганини айтди. Шу вақт қайнонаси — князъ
Василийнинг хотини, муҳим бир иш тўғрисида гаплашмоқ-
чиман, менинг олдимга бирров келиб кетинг, деб илтимос
қилиб киши юборди. Пьер бу гаплардан, буларнинг ҳам-
маси тил бириктириб, хотини билан яраштироқчи бўла-
ётганларини англади ва бу нарса унга ҳозирги кайфиятида
ҳатто малол келди. Унинг учун барибир: Пьер ҳаётда ҳеч
нарсага муҳим иш деб қарамас, ўзини қамраб олган ғусса
таъсири остида ўз эрки ҳам, хотинини жазолаш тўғрисидаги
аҳдида қаттиқ туриб олиш кераклиги ҳам кўзига кўринмас
эди.

«Ҳеч ким ҳақли, ҳеч ким гуноҳкор бўлмагандан кейин,
демак, у ҳам гуноҳсизdir-да», — дер эди Пьер ўзича.

Агар Пьер хотини билан ярашгани дарҳол розилик
билдирамаган бўлса, бунга сабаб фақат ғуссадан юрагига
қил сифмай, бирон чора кўришдан ожиз бўлиб ўтиргани
эди. Ҳозир хотини кириб келса, у ҳайдаб чиқармас эди.
Ҳозир унинг хаёlinи банд қилаётган нарса олдида хотини

билан ярашиш-ярашмаслик масаласи нима деган гап, барий-
бир эмасми?

Пъер хотинига ҳам, қайнисасига ҳам жавоб қайтармас-
дан, бир куни кечқурун йўлга ҳозирланиб, Иосиф Алексе-
евич билан кўришмоқ мақсадида Москвага жўнаб кетди.
У хотира дафтирига шундай деб ёзди.

«Москва, 17 ноябрь.

Ҳозиргина пирим ҳузурларидан келдим ва кўрган-
кечирганларимни шошиб-пишиб ёзаётубман. Иосиф Алексеевич
фақирликда умр кечиради ва уч йилдан бери қат-
тиқ қовуқ касалига мубталодир. Ҳеч ким ҳечқачон унинг оҳ-
воҳини, ёки нолишини эшитган эмас. Фақирона овқатини
ейдиган соатларидан бошқа ҳамма вақтини -- эрталабдан
яrim кечагача илм билан машғул бўлиб ўтказади. У мени
хуш қабул қилиб, ўзи ётган каравотга ўтқизди: мен унга
шарқ ва Қуддуси Шариф рицарларининг ишорасини қил-
дим, у ҳам менга шу ишора билан жавоб берди ва кулум-
сираб, Пруссия ва Шотландия ложаларида нималарни
кўриб ва нималарни ўрганиб келганини сўради. Мен ҳам-
масини билганимча ҳикоя қилдим, Петербургдаги ложамиизда
таклиф қилган нарсаларимни, ложада мени ёмон қарши
олишганини, масонлар билан орам бузилганини айтиб
бердим. Иосиф Алексеевич хйла ўйлаб кўрганидан кейин
бу тўғрида менга ўз фикрларини баён қилди. Шу ондаёқ
бутун ўтмишим ва келажакдаги йўлим кўзимга яққол кў-
ринди қолди. У, тариқатимизнинг уч аъмоли эсингда борми,
деб сўраб, мени ҳайратда қолдирди ва кейин ўзи буларни
бирма-бир баён қилди; бу аъмолнинг биринчиси: маросим-
ларни англаш учун ва кўнгилда сир тутиш; иккинчиси: шу
маросимларни қабул қилиш учун дилни поклаш ва тўғри йўл-
га тушиш; учинчиси: мана шу хилдаги покликка интилиш
билан инсониятни тўғри йўлга солишидир. Шу уч аъмолдан
қайси бири муҳимроқ ва асослироқ? Албатта, дилни пок-
лаш ва тўғри йўлга тушишни асосдир. Биз ҳар қандай шарт-
шароитда ҳам фақат мана шу мақсадга томон интилишимиз
мумкин. Шу билан бирга бу мақсад биздан жуда кўп меҳ-
нат талаб қиласди, шунинг учун ҳам биз мағрурлик орқа-
сида гумроҳликка тушиб, бу мақсадни назардан қочирамиз-
да, ё дилимизни пок қилмасдан туриб маросимни ҳаром-
ҳарис адo қилишга киришамиз ва ёки ўзимиз разолат ва
фисқ-фужурнинг тимсоли бўла туриб, бани башарни тўғри
йўлга солмоқчи бўламиз. Иллюминатчилик ижтимоий
ишлилар билан шуғуллангани ва ғурурга берилгани учун

ҳақиқий таълимот бўла олмайди. Мана шу асосда Иосиф Алексеевич нутқимни ҳам, бутун фаолиятимни ҳам қоралади. Мен унинг бу фикрига ич-ичимдан қўшилдим. Оиласвий турмушимдан гап очилганда, у шундай деди: «Ҳақиқий масоннинг вазифаси, мен сизга айтгандай, ўз-ўзини такомиллаштиришдан иборат. Лекин биз кўпинча ҳаётимизнинг барча қийинчиликларини ўзимииздан четлатсак, шу мақсадга тезроқ эришамиз деб ўйлаймиз; аксинча, сultonим, деди у менга, кундалик турмуш фалаёнлари ичида гина биз қуйидаги уч асосий мақсадга эриша олишимиз мумкин: биринчиси — ўз-ўзини билан, чунки инсон ўзини фақат муқояса йўли билангина билиши мумкин; иккинчиси — ўз-ўзини такомиллаштириш, бунга фақат кураш натижасида эришилади; учинчиси — асосий эзгуликка эришиш, бунга фақат ўлимга муҳаббат қўйиш билан муваффақ бўлиш мумкин. Ҳаётнинг фонийлиги унинг бехудалигини кўрсата олади ва ўлимга азалий муҳаббат қўйишимиизга ёки янги ҳаёт учун қайта тирилишимизга ёрдам бера олади». Бу сўзлар шунинг учун ҳам қийматлики, Иосиф Алексеевич қаттиқ жисмоний азоб тортаётганига қарамасдан, ҳеч қачон ҳаётдан нолимайди, ўлимни эса севади, лекин дили пок ва олижаноблигига қарамасдан, ўзини ўлимга етарли даражада тайёр сезмайди. Кейин пирим коинотнинг буюк квадратининг моҳиятини менга тушунтириб, уч нарса ва етти рақами ҳар бир нарсанинг асосини ташкил этишини айтиб берди. У менга Петербург масонларидан узоқлашмаслигимни, ложада фақат иккинчи даражали вазифани ўтаб, масонларни мағрурлик гидробидан қутқазиб, уларни ўз-ўзини билиш ва такомиллаштириш йўлига бошлашга ҳаракат қилишни маслаҳат берди. Бундан ташқари, у менга биринчи навбатда ўзимга ҳушёр бўлишимни айтиб, мана шу дафтарни берди. Мен бундан кейин ҳар бир қилган ишим ва ҳар бир қўйган қадамимни шу дафтарга ёзиб юраман».

«Петербург, 23 ноябрь.

Яна хотиним билан бирга турибман. Қайнонам олдимга йиглаб келди ва Элен шу ердлигини, унда гуноҳ йўқлигини, мен уни ташлаб, баҳтсиз қилганимни айтиб, икки оғизгина сўзига қулоқ солишимни илтимос қилди. Агар Элен билан рўпара келиб қолсам, сўзини қайгара олмаслигимни билар эдим. Қўнглимдаги шубҳалар борасида кимдан маслаҳат ва ёрдам сўрашимни ҳам билмай қолдим. Пирим шу ерда бўлсалар, бу тўғрида менга маслаҳат берар эдилар. Ўз бўлмамга кириб, Иосиф Алексеевичнинг хатини ўқиб,

унинг сўзларини эслаб, шу хулосага келдим: ёрдамимга муҳтож одамнинг илтимосини қайтармаслигим, ҳар кимга, айниқса, менга шунчалик боғланиб қолган одамга ёрдам қўлимни чўзишим, муқаддас бурчимиň ўташим керак. Эзгулик туфайли унинг гуноҳини кечирар эканман, у билан яратишимиш фақат маънавий бир муддао бўлсин. Мен шу қарорга келдим ва Иосиф Алексеевичга шундай деб ёздим. Хотинимдан бутун ўтган гапларни унудишини сўраб, агар мендан ўтган бўлса кечир, лекин сен кечирадиган гуноҳ қилганинг йўқ, дедим. Шу сўзларни унга айтиш менинг учун жуда қувончли эди. У билан рўпара бўлишим менга нақадар оғир эканлигини билмай қўя қолсин. Катта ҳовлининг болахонасига кўчиб чиқдим, янгилик дилимни ёритиб юборди».

IX

Одатдагидай ўша вақтларда ҳам олимақомлар доираси саройда ва балларда бирга йиғилишаркан, ҳар қайсисининг ўзига хос томони бўлган бир неча даврага бўлинар эди. Шу давранинг энг каттаси Наполеон иттифоқчиси бўлмиш граф Румянцев билан Caulaincourt нини¹ француз давраси эди. Элен эри билан ярашиб, Петербургга кўчиб келиши биланоқ шу даврада энг кўзга кўринарли ўринни эгаллади. Унинг уйига француз элчинонасининг маъмурлари, Наполеон иттифоқи оқимига қарашли бўлган ҳамда ўз фаросат ва назокатлари билан шуҳрат қозонган кўп кишилар келиб туришар эди.

Элен иккала императорнинг машҳур учрашуви чоғида Эрфуртда бўлиб, Наполеоннинг Европадаги диққатга сазовор одамлари билан танишиб келган эди. Эрфуртда у ҳаммани мафтун қилган эди. Наполеоннинг ўзи ҳам Эленни театрда кўриб, бу ким, деб сўраган ва унинг ҳусн-жамолига қойил қолган эди. Соҳибжамол таниноз хотин сифатида Элен ҳамманинг оғзини очириб қўйгани Пьерни ҳайратда қолдирмас эди, чунки Элен ёши улгайган сайин очилиб бормоқда эди. Лёкин уни ҳайратга солган нарса — хотинининг шу икки йил мобайнида «d'une femme charmante, aussi spirituelle que belle² бўлиб танилганлиги эди. Mashҳур prince de Ligne³ унга хат ёёса саккиз саҳифа ёзарди.

¹ Коленкур.

² Қанчалик гўзал бўлса, шунчалик ақлли, жонон хотин.

³ Князь де Линь

Билибин ўзининг moſ¹ биринчи марта граfinя Безухова сұхбатида айтиш учун сақлаб юрар эди. Граfinя Безухованинг салонига кира олиш ақл дипломи ҳисобланар эди; Эленинг зиёфатига борадиган ёшлар сұхбатда тапирғаны гап бўлсин деб кечаси билан китоб ўқиб чиқишар, элчи хона мirdалари ва ҳатто элчилар унга иштониб, дипломатия сирларини айтишар, қисқаси Эленинг маълум даражада таъсири бор эди. Хотинининг ўта аҳмоқлигини биладиган Пьер унинг сиёsat, поэзия ва фалсафадан сўз очиладиган зиёфат ва меҳмондорчиларидан баъзан иштироқ қизлар экан, энсаси қотиб ўтирас эди. Бу ўтиришларда Пьер фокусчи ҳозир алдамчилигининг миси чиқиб қолинишдан хавотир олгандай, ҳамиша хавотир тортиб ўтирас эди. Бироқ шундоқ салонга бош бўлиш учун аҳмоқлик керак бўлганиданми ёки алданаётганлар шу алданишдан бирон завқ олишаётганиданми, бу алдамчиликнинг таги очилмас эди ва Елена Васильевна Безухова шу қадар d'une femme charmante et spirituelle² деб ном чиқарган эдики, у нақадар бетамиз ва бемаза гаплар айтмасин, ҳамма унинг ҳар бир сўзига қойил қолар ва бу сўзларнинг остидан унинг ўзи хаёлига ҳам келтирмаган чуқур маъноларни излашар эди.

Бу гўзал кибор хотинга Пьердай бир эр керак эди. У паришонхотир-телбанамо бир одам, ҳеч кимга халал бермайдиган, сұхбатларнинг баландпарвоз руҳига зиёни тегмайдиган grand seigneur³ эргина эмас, балки хулқан ўз хотинининг латофати ва адаб-одобига қарама-қарши бўлиши билан уни бошқаларнинг кўзига янада яққолроқ кўрсатишига хизмат ҳам қилар эди. Пьер шу икки йил мобайнida маънавий нарсаларга буткул берилиб кетганлиги ва ҳамма бошқа нарсага чин нафрат кўзи билан қараганилиги натижасида хотинининг ҳеч қизиғи бўлмаган сұхбатларда ўзини лоқайд, бепарво ва ҳаммага хайриҳоҳ тутадиган бўлиб қолган эдики, бунга сунъий равишда эришиб бўлмас ва бу нарса Безуховни беихтиёр ҳурмат қилишга мажбур этар эди. У хотинининг меҳмонхонасига худди театрга киргандай кирав, ҳаммани танир, ҳамманинг келганинга бир хилда хурсанд бўлар ва ҳаммага бир хилда лоқайд қарап эди. Баъзан у ўзи қизиққан гапга қўшилар ва шунда les messi-

¹ Ўткир сўзларини

² Чиройли, ақлли хотин

³ Гран — сенъйор.

eurs de l'ambassade¹ бор-йўқлигига ҳам эътибор қилмасдан ямланиб, шу пайтда сұхбатга буткүл мос келмайдиган фикрларини айтар эди. Бироқ de la femme la plus distinguée de Pétersbourg² тентак эри деган фикр одамларнинг миясига шундай ўрнашиб қолган эдик, унинг бу қилиқларига ҳеч ким au sérieux³ қарамас эди.

Эленинг уйига кунда келиб кетадиган йигитлар орасида Борис Друбецкой ҳам бор эди. Борис ҳарбий хизматда ўзини анча ўнгариб олган ва Элен Эрфуртдан қайтиб келгандан кейин Безухов оиласида жуда яқин киши бўлиб қолган эди. Элен уни топ page⁴ деб атар, уни гўдак ўрнида кўрар эди. Элен бошқаларга қандай жилмайса, Борисга ҳам шундай жилмаяр, лекин бу жилмайиш баъзан Пьерга малол келар эди. Борис Пьерга айрим, унга муносиб ва маъюс бир эҳтиром билан муомала қилас эди. Унинг бу хилдаги эҳтироми ҳам Пьерга ёқмас эди. Пьер бундан уч йил бурун хотинининг қилган ҳақоратидан шу қадар азоб чеккан эдик, энди биринчидан, Эленин ўз хотини ҳисобламаслик, иккинчидан, кўнглидан шубҳага ўрин бермаслик билан ўшандай ҳақоратланиш эҳтимолидан ўзини четда тутар эди.

«Йўқ, bas bleu⁵ бўлиб, илгариги енгилтаклигидан қайтгандир,— дер эди Пьер ичида — ҳеч қачон bas bleu бирорвга кўнгил қўйган эмас» — дер эди у, қаердандир олинган бу қоида-қонунга сўзсиз ишониб. Бироқ шуниси қизиқки, хотинининг меҳмонхонасида Борисни кўриши (Борис деярли доим шу ерда эди) Пьерга жисмоний таъсир этар, унинг бутун қўл-оёғини боғлаб қўяр, лоқайдлиги ва эркин ҳараратига барҳам берар эди.

«Ажабо, уни нега бунақа хушламай қўйдим,— дер эди Пьер ичида,— илгари ҳатто менга жуда маъқул эди».

Киборлар назаридаги Пьер катта бой, машҳур хотиннинг кўрнамо ва қулунч эри, если тентак, ҳеч иш қилмайдиган, лекин бирорвга зиёни тегмайдиган кўп яхши ва одамохун эди. Шу вақтларда Пьерилик қалбида эса уига кўп нарсаларни очиб берган, уни кўп маънавий шубҳаларга солгани ва унга шодлик багишлагани жуда мураккаб ва мушкул ички тараққиёт юз бермоқда эди.

¹ Элчихона маъмурлари

² Петербургда энг дилбар хотининг

³ Жиддий

⁴ Менинг маҳрамим

⁵ Кўк пайпоқ. (Илмга берилиб кетган хотинларга истеҳзо тарийкасида берилган от.)

Пьер ўз хотира дафтарини давом этдириб, шу вақт ичидан мана шуларни ёзи:

«24 ноябрь.

Соат саккизда туриб, Китоби Муқаддас ўқидим, кейин хизматга (Пьер ўз пирининг маслаҳатига кўра, комитетлардан бирига хизматга кирган эди) бордим. Тушликка қайтиб келдим, ўзим ёлғиз тушлик қилдим (Графиняning уйидаги менгага ёқмайдиган меҳмонлар кўп эди), меъёри билан еб, меъёри билан ичдим, тушликдан кейин масонларучун пъесалар кўчирдим. Кечқурун графиняning олдига кириб Б. тўғрисида қизиқ воқеани айтиб бердим, ҳамма қаҳқаҳа уриб кулгандагина бу нарсани чакки айтганимни билдим».

«Таъбим очилиб, хотиржам бўлиб ётдим. Э худойи карим, менга ўзинг кўрсатган йўлдан юришга, яъни 1) қаҳргазабнинг бир қисмини оғирлик ва пурбардорлик билан, 2) нафсни қаноат ва нафрат билан енгишга, 3) узлатни ихтиёр қилишга, лекин: а) давлат хизматидан, в) оиласига ғамхўрлик қилишдан, с) дўстона муносабат ва д) иқтисодий машгулотлардан четланмасликка ёрдам бер».

«27 ноябрь.

Кеч турдим, вақтли уйғонган бўлсан ҳам тургани эриниб, тўшакда узоқ вақт ётдим. Худоё худовандо! Мени ўзинг қўлла. Ўз йўлингдан юришга ёрдам қил. Китоби Муқаддасни ўқидим, лекин лозим бўлган туйғу билан ўқиганим йўқ. Масон Урусов келди. Фоний дунё тўғрисида гаплашдик. Шаҳаншоҳнинг янги ниятларини айтиб берди. Мен энди мазаммат қилмоқчи бўлган эдим, бироқ ўз қоидамини ва пирамининг «ҳақиқий масон лозим бўлган вақтда фаол давлат арбоби бўлиши, аралашмоги лозим бўлмаган нарсани фақат кузатибгина туриши керак» деган сўзларини эслаб, индамай қўя қолдим. Тилим — душманим. Масонлардан Г. В. ва О. лар келишди. Бир одамни масонликка қабул қилиш тўғрисида суҳбатлашиб олдик. Булар менинг зиммамга риторлик вазифасини юклашди. Мен бу ишга ўзимни ожиз ва номуносиб сезаман. Кейин маъбаднинг 7 устуни ва зиналарининг шарҳи тўғрисида сўз кетди. 7 илм, 7 эзгулик, 7 қусур, муқаддас рухнинг 7 эҳсони Масон О. гапга жуда чечан эди. Кечқурун қабул маросими бўлди. Бинога янгитдан берилган зеб-зийнат бу маросимнинг дабдабасини ошириб юборди. Борис Друбецкой масонликка қабул қилинди. Уни мен тавсия қилдим ва ўзим

ратор бўлдим. У билан қоронги маъбадда турган вақтимда аллақандай бир туйғу мени ҳаяжонгә солди. Уни ёмон кўришимни сезиб қолдим ва бу туйнунини фалокатдан кутқазиб, ҳақиқат йўлига солишини истадим, лекин унинг тўғрисидаги ёмон фикрлар кўнглимдан ишни кетмади. Унинг жамиятга киришдан мақсади одамлар билан яқинлашиш ва бизнинг ложамиздаги кишиларнинг ҳимояси остида бўлишдан иборат деб ўйладим. Менинг шундай фикри а келишимга, биринчидан, унинг мендан бир неча марта «ложаларингда N. ва S. лар борми?» (албатта, мен бунга жавоб беролмас эдим), деб сўрагани сабаб бўлса, иккинчидан, муқадлас тариқатимизга ихлоси йўқдай кўрингани сабаб бўлди, менимча у инсоннинг ташки томони билан кўпроқ машгул бўлган ва шу билан қаноатлангани учун маънавий жихатдан ўзини яхшилашга фурсати йўқ эди. Бироқ у, назаримда, мунофиқдай кўринди, қоронги маъбадда юзма-юз турган вактимизда менинг сўзларимга таҳқиromуз кулаётгандай бўлди. Шунинг учун унинг ялангоч кўкрагига ўқталиб турган қиличимни тиқиб юборгим келди. Мен кўнглимдаги шу шубҳаларимни масонларга ва буюк пирга уддалаб айта олмадим. Э, халлоқи олам! Ёлгои гирдобидан қутулиш учун ҳақ йўлни топишга мадад қил».

Шу сўзлардан кейин хотира дафгаридан уч саҳифа ташланиб, қўйидаги сўзлар ёзилган эди.

«Масон В. билан узоқ холи ўтириб, таълим бўладиган гаплар гаплашдик. У менга масон А. нинг кетидан қолма, деб маслаҳат берди. Билишга лойиқ бўлмасам ҳам кўп нарсалар менга аён бўлди. Алонаи — халлоқ оламнинг номи. Элоим — подшоҳи оламнинг номи. Учинчи ном, ифода қилиб бўлмайдиган, Борлиқ маъносидадир. Масон В. билан қилган сухбатларим эзгулик йўлида менга малад беради, мени бардам қиласди ва мени бу йўлла барқарор қиласди. У билан бирга ўтирилган бақтда шак-шуубхага ўрни йўқ. Бизнинг муқаддас ва ҳамма нарсанни ўзичига оладигантасълимотимиз билан ижтимоий фаниларнинг гарб таълимоти орасидаги фарқ кўзимга яққол кўриниб қолди. Дунёвий фан англамоқ учун ҳамма нарсанни бўлакларга бўлади, ўрганмоқ учун ҳамма нарсанни ўлдиради. Тариқатнинг муқаддас илми ҳамма нарсанни муттаҳид, ҳамма нарсанни бир бутун ва тирик ҳолда ўрганади. Учлик — сера, меркурий ва туз бўлиб, бутун коинот шулардан вужудга келади. Серада зайдутун ва олов хоссаси бор; у туз билан кўшилганда

олов хусусиятига эга бўлгани сабабли, унда катта куч турдиради ва шу куч воситаси билан меркурийни тортади, маҳкам тутиб туради ва у билан қўшилишиб айрим жисмлар вужудга келтиради. Меркурий суюқ, учиб кетадиган маънавий бир моҳиятга эга — Масеҳ, муқаддас рух, худо демакдир.

«З декабрь.

Ўйқудан кеч уйғондим, китоби Муқаддасни ўқидим, лекин туйғусиз ўқидим. Кейин чиқиб залда айланаб юрдим. Фикр қилмоқчи эдим бироқ ундан тўрт йил бурун бўлиб ўтган бир воқеа эсимга тушди. Жаноб Долохов дуэлдан кейин мени Москвада кўриб: «Хотинингиз олдингизда бўлмаса ҳам энди кўнглингиз буткул таскин топгандир», — деди. Мен ўшандаги унга ҳеч нарса демаган эдим. Ҳозир ўша учрашувнинг бутун тафсилотини хаёлимдан кечириб, ичимда унга энг қаттиқ сўзлар айтиб, қаттиқ ботадиган жавоблар бердим. Фазабим энг авжига чиққанда ўзимга келиб, бу фикрлардан воз кечдим; лекин пушаймонлигим лозим даражада бўлмади. Кейин Борис Друбецкой келди ва турли туман олди-қочдилар тўғрисида гапириб ўтиреди; мени унинг келишидан феълим айниди-ю, унга бадҳазмроқ бир нима дедим. У ҳам мендан қолишмади. Мен, аччигим келиб, унга бир талай дағал ва бўлмағур гапларни айтдим. У индамади. Мен эса фурсат ўтгандагина ўзимга келдим. Ё раббим, мен у билан сира мӯомала қилолмайман. Бунга менинг иззати нафсим сабаб. Мен ўзимни ундан юқорироқ тутганим учун ундан минг марта пастроқ бўламан, чунки у менинг дағалликларимни кўтаради, мен эса, аксинча, уни кўргани кўзим йўқ. Ё раббим, сендан тилайман, мен унинг олдилда ўз қабоқатимни кўпроқ кўрай ва шундай ишлар қилаёки, сундан унга бир фойда етсан. Тушликдан кейин ухлалим, кўзим ўйқуга кетганда кимдир чап қулоғимга баралла: «Сенинг» кунинг деб айтди.

Туш кўрдим, тушимда қоронғида кетаётган эканману бирдан итлар қуршаб олипти, лекин қўрқмасдан борар эмншман; кичикроқ бир ит тўсатдан чап оёғимни тишилаб, ҳеч қўйиб юбормас эмиш, мен уни қўлим билан боса бошладим. Уни итқитиб ташлашим билан ундан каттароги ёпишди. Мен уни кўтардим, кўтарганим сайин ит каттароқ ва оғирроқ бўлаверди. Шу пайт масон А. пайдо бўлиб қолди-да, мени қўлтиқлаб бир бинонинг олдига олиб келди; бу бинога кириш учун энсиз бир тахтадан ўтиб бориш керак эмиш. Мен оёқ қўйишим билан тахта эгилиб тушиб кетди, мен

зўрга қўлим етадиган деворни ушлаб чиқа бошладим, минг мاشаққат билан деворга чиқдиму бошим бир томонда, оёғим бир томонда бўлиб осилиб қолдим. Орқамга қайрилиб қарасам, масон А. девор устида ўтириб, менга хиёбон билан боғни кўрсатиб турипти, боғда ҳам ажойиб муҳташам бир иморат бор экан. Ўйғониб кетдим. Худоё худовандо! Халлоқи олам! Менга тирмашган итдан, яъни эҳтиросларимдан, бурунги ҳамма эҳтиросларимнинг кучини ўз ичига олган сўнгги эҳтиросимдан халос бўлишга, тушимда кўрганим эзгулик маъбадига киришга ёрдам бер».

«7 декабрь.

Туш кўрсам, Иосиф Алексеевич менинг ҳовлимда ўтирипти, мен жуда суюниб уни зиёфат қилмоқчи эмишман. Мен бошқа бир одамга гап сотаётган эмишману, тўсатдан, бу қилиғим унга маъқул бўлмаслиги эсимга тушиб, унинг олдига бормоқчи ва уни қучоқламоқчи бўлибман. Бироқ олдига бориб қарасам, юзи ўзгариб ёшариб қолипти. У менга тариқатимизнинг таълимотидан алланимани секин-секин гапираётитти, мен унинг гапини эшитолмаётиман. Кейин ҳаммамиз уйдан чиқсан эмишмиз, шу ерда ғалати бир ҳодиса рўй берипти, Биз полда ўтирган ёки чўзилиб ётган эканмиз. У менга бир пима деди. Мен эсам ўзимнинг хассослигимни унга кўрсатмоқчи бўлибман ва унинг сўзларига қулоқ солмасдан ўзимнинг ички ҳолатимни ва худонинг менга насиб қилган лутф-марҳаматини кўз олдимга келтирибман. Кўзларимга ўш келипти ва унинг шу ҳолатимни пайқаганидан хурсанд бўлибман. Бироқ у афтимга таассуф билан қараб, сўзини чала қўйиб, иргиб ўрнидан турган эмиш. Мен чўчиб, айтилган сўзлар менга тааллуклими, деб сўрабман. У эса саволимга жавоб бермасдан, мулойимгина қарабди ва шундан кейин икковимиз тўсатдан менинг қўш каравот турган ётогимга кирибмиз. У каравотнинг бир четига чўзилди, мен унга эркалангим келиб ёнига ётмоқчи бўлибман. У менга гўё: «Ростини айгинг, энг яхши кўрган нарсангиз нимадир? Шуни билганмисиз? Билгандирсиз, деб ўйлайман», -- деган эмиш. Мен бу саволдан хижолат бўлиб, энг яхши кўрган нарсам ялқовлик дебман. У ишонқирамасдан бош чайқабди. Мен яна ҳам кўпроқ хижолат бўлиб, сизнинг маслаҳатингизга кўра, хотиним билан бирга турсам ҳам, лекин унга эр эмасман, дебман. У эътиroz қилиб, хотинингизни ўз навозишингиздан маҳрум қилмаслигингиз керак, дебди ва бу менинг бўйнимдаги бурчим эканлигига ишора қилибди. Бироқ мен

«Йўқ, бундан мен номус қиласман», — деб жавоб қайтарибман ва тўсатдан ҳамма нарса кўзимдан фойиб бўлди. Уйғониб кетсан Китоби Муқаддаснинг бу сўзларини ўйлаб ётган эканман: «Абадий ҳаёт инсон учун нурдир, нур қоронгилика нур сочади ва қоронгилик уни ниҳон қилолмайди» Иосиф Алексеевич юзи яшарган ва нуроний эди. Шу куни пиримдан мактуб олдим, у ўз хатида эр-хотинлик бурчлари тўғрисида ёзипти».

«9 декабрь.

Кўрган тушимдан юрагим ўйнаб уйғондим. Мен Москва даги ҳовлимда катта истироҳат бўлмасида ўтирган эмишман ва меҳмонхонадан Иосиф Алексеевич чиқиб келипти. Мен унда қайта бино бўлиш жараёни вужудга келганини дарҳол пайқаб, уни қарши олгани югурибман. Мен унинг қўлларини ўпар эмишман, у эса мендан «Юзим ўзгариб кетганини пайқадингми?» — деб сўраган эмиш. Мен уни қучогимдан қўймай, афтига қарабман, унинг юзи ёшарган, лекин бошида сочи йўқ, қиёфаси буткул ўзгарган эмиш. Мен унга: «Сизни тасодифан кўриб қолсан ҳам танир эдим» — дер эмишман ва ичимда: «Шу гапим ростми?» дер эканман. Бирдан қарасам, пирим ўлиқдай ётипти; лекин аста-секин ўзига келди ва икковимиз катта кабинетга кирдик. Унинг қўлида қалин қоғозга ёзилган катта китоб бор эмиш. Мен унга: «Бу китобни мен ёздим», — дер эмишман. У менинг бу сўзимга бош эгиш билан жавоб берди. Мен китобни очиб қарасам, унинг ҳамма саҳифаларида чиройли суратлар чизилган эмиш. Бу суратлар руҳнинг ўз маъшуқаси билан бошдан кечирганилари эканини билар эмишман. Бу саҳифаларда шаффоф баданига ҳарир кийимлар кийиб, булутларга томон пареоз қилаётган соҳибжамол қизнинг тасвирини кўрибман. Бу қиз Кўшиқлар Кўшиғининг тасвиридан бошқа нарса эмаслигини билар эмишман. Бу суратларга қараб ножёя иш қилаётганимни сезар эмишману, лекин бу саҳифалардан кўзимни олишга ожиз эканман. Худоё худовандо, ўзинг сақла! Худоё худовандо, агар мени ўз ҳолимга ташлаб қўядиган бўлсанг, бу сенинг хоҳишингдир, агар бунга ўзим сабабчи бўлсан, ўзинг йўл кўрсат. Агар ўзинг қўлламасанг, бу фосиқлика ҳалок бўламан».

XI

Ростовларнинг пул жиҳатидан тортаётган қийинчиликлари қишлоқда ўтказилган икки йил давомида ҳам барҳам топмади.

Гарчи Николай Ростов ўз ниятида қаттиқ туриб, узоқ бир полкда хизмат қилиб, пулни эви билан сарф қилса ҳам Отрадное ҳаёти шундай бир тарзда ва хусусан Митинъка ишни шундай олиб борар эдики, қарз йилдан йилга кўпайиб бормоқда эди. Кекса графнинг назарида бу ахволдан қутқазадиган бирдан-бир чора хизматга кириш бўлиб кўринди-да, хизмат ахтариб Петербургга келди: бу ерда ҳам иш ахтармоқчи ва ҳам, ўзи айтмоқчи сўнгги дафъя қизларини хурсанд қилмоқчи эди.

Ростовлар Петербургга кўчиб келгандан кейин орадан кўп ўтмай Берг Веранинг қўлинни сўради, бунга унинг отонаси розилик берди.

Ростовлар гарчи Москвада олимақомлар доирасига мансуб бўлсалар ҳам буни ўзлари билмай ва қайси доирага мансуб эканликлари тўғрисида ўйламай, Петербургда уларнинг доираси аралаш ва нотайн эди. Ростовлар Петербургда провинциал бўлиб қолишиди. Москвада Ростовлар қайси доирага мансуб эканлигини суриштирмай, боқиб юрган одамлари энди бу ерда ўзларини Ростовлардан юқори тутишар эди.

Ростовлар Петербургда ҳам Москвадаги сингари меҳмондўст бўлиб, буларнинг ўйларига турли-тумай одамлар: Отрадноедати қўшилари, ўртаҳол кекса помешчиклар ўз қизлари билан, фрейлина Перонская, Пьер Безухов, уезд почта мудирининг Петербургда хизмат қиласидиган ўғли келиб туришар эди. Эркаклардан Ростовлар хонадонига тез кунда яқин бўлиб қолганлар Борис, кекса граф кўчада учратиб уйига олиб келган Пьер, куни бўйи Ростовларнида ўтириб катта графиня Верага худди куёв бўлиш ниятида бўлган йигитдай муомала қиласидиган Берг эди.

Берг Аустерлиц жангидаги ярадор бўлган ўнг қўлинни атайнин ҳаммага кўрсатар ва ҳеч кераклиги бўлмаган қиличини чап қўлида ушлаб юрар эди. Ў Аустерлиц воқеасини шу қадар кўп ва шундай писанда қилиб ҳикоя қиласиди, эшитган одамлар унинг бу қиммиши мувофиқ ва муносаблигига ишонди ва натижада Берг шу жангда қатнашгани учун икки мукофот олди. Финляндия урушида ҳам у иш кўрсатишга муваффақ бўлди. Бош қўмандон адъютантини граната осколкаси ўлдиради ва Берг шу осколкани кўтариб бошлигига олиб боради. Берг бу воқеа тўғрисида ҳам Аустерлиц воқеаси сингари, шу қадар кўп ва шу қадар писанда қилиб гапирдики, бунга ҳам ҳамма ишониб унинг қиммишини маъқуллади ва Финляндия уруши

учун ҳам икки мукофот олди. 1809 йилда у орденли, гвардия капитани бўлиб, Петербургда алланечук бир қулай жойда хизмат қиласа эди.

Бергнинг фазилатлари тўғрисида гапирилганда баъзи бир шаккоклар кулишса ҳам унинг яхши ва жасур офицер эканлигини, катталар унинг ҳақида яхши фикрда эканликларини, ўзи боадаб ва бориб-бориб катта мартабага эга бўлажагини ва жамоат оллида зўр эътибор қозонажагини инкор қилиб бўлмас эди.

Бундан тўрт йил бурун Берг Москва театрининг партерида бир немис ўртоғини учратганида унга Вера Ростовани кўрсатиб, немисчалаб: «Das soll mein Weib werden»¹ деган ва шу минутдан бошлаб унга уйланмоқчи бўлган эди. Петербургда Ростовларни ва ўзининг ҳолатини чамалаб кўриб, энди фурсат етди, деган мулоҳаза билан Веранинг қўлини сўради.

Бергнинг таклифи аввал уларнинг энсасини қотирди: наҳотки нотайин бир Лифлянд дворянининг ўғли графиня Ростованинг қўлини сўраса! Бироқ Берг характерининг асосий хусусияти шундай маъсум худбинликдан иборат эдик, Ростовлар бенхтиёр модомики ўзи бунинг яхши ва хатто жуда-жуда яхши эканлигига бу қадар қаттиқ ишонибли, демак яхши бўлар экан, деган қарорга келишди. Шуни ҳам айтиш керакки, Ростовларнинг иши чатоқлигидан куёв бехабар деб бўлмасди, ундан ҳам муҳимроги Вера йигирма тўртга кирган, катталар қатори ҳамма ерга борадиган бўлган бўлса ҳам соҳибжамол ва фаросатли қиз бўлишига қарамай, шу чоққача ҳеч ким унга киши қўймаган эди. Бергнинг таклифига розилик билдирилди...

— Мана, кўрдингизми,— деди Берг ўзининг ўртоғига (ҳамманинг ҳам дўсти бўлишини билгани учунгина уни дўстим деб атар эди).— Кўрдингизми, мен ҳаммасини ўйлаб кўрганман, ўйлаб кўрмаган бўлсан ва бу ишинг бирон чакки томони бўлса, уйланмас эдим. Мана эди, аксинча, ота-онам таъмин бўлишиди, мен уларга Остзей ўлкасидан жой ижара олиб бердим, ўзим эса бейўриқ сарф қўлмайдиган одамман. Оладиган шу ойлигим ва хотинимнинг давлати билан Петербургда туришим мумкин. Яхши туришим мумкин. Мен пул деб ўйланаштганим йўқ, буни пастлик деб биламан, лекин турмуш бўлгандан кейин ҳар қалай, эр-хотин ўз ҳиссасини қўшиши керак. Мен хизмат қиласман,

¹ Мана шу қизни оламан.

унинг таниш-билишлари, унча-мунча давлати бор. Замонамиизда шунинг ўзи ҳам катта гап эмасми? Ҳаммадан муҳими шуки, унинг ўзи чиройли, одобли қиз, мени яхши кўради...

Берг қизарип илжайди.

— Мен ҳам уни яхши кўраман, чунки фаҳм-фаросатли, жуда яхши қиз. Мана унинг синглисини олинг, иккоби бир қориндан тушган бўлса ҳам кичкинаси буткул бошқа, феълатвори ҳам совуқ, ақли ҳам бир тарзи... бадҳазм... менинг қаллигим эса... у бизникига... «ковқатланишига келасиз» демокчи бўлган эди-ю, яна айниб «чой ичгани келасиз» деди-да, оғзидан папирос тутунини ҳалқа-ҳалқа қилиб чиқарди. Бу тутун ҳалқаларида унинг баҳт тўғрисидаги ширин хаёллари ажэ этар эди.

Бергнинг таклифидан аввал энсаси қотган Ростовлар оиласи кейинчалик шундай мавридларда бўладиган сингари шод-хуррам бўлди, лекин бу шод-хуррамлик самимий эмас, юзаки эди. Бу тўйдан Веранинг ота-онаси гаранг ва хижолатда эканлиги сезилиб турар эди. Булар Верани худди унча яхши кўрмаганикларидаи, куёв чиққандай икки қўллаб топшираётганиларидан хижолат бўлаётгандай әдилар. Ҳаммадан ҳам кекса граф кўпроқ хижолат эди. У нима сабабдан хижолат бўлаётганигини эҳтимол ўзи ҳам айттолмас, лекин бунинг сабаби пул масаласи эди. У қўлида қанча пул борлигини, қарзи қанча эканлигини, Верага сеп қилиб нима бера олишини мутлоқ билмас эди. Иккала қизи туғилганда ҳар қайсисининг селига уч юзтадан крепостной деҳқон ишлайдиган мулк аталган эди: бироқ бу мулклардан бири сотилиб кетди, иккинчиси эса, гаровга қўйилган бўлиб, гаров муҳлати аллақачонлар ўтиб кетган ва сотилиши керак, шунинг учун бу мулкни бериш тўғрисида ўйлаш ҳам мумкин эмас эди. Пули ҳам йўқ эди.

Берг билан Вера уиашилганига бир ойдан ошган, тўйга бир ҳафта қолган бўлса ҳам граф ҳануз сеп тўғрисида бир қарорга келгани ва бу тўғрида хотини билан гаплашгани йўқ. Граф гоҳ Верага Рязандаги мулкнинг бир қисмини бермоқчи, гоҳ ўрмонини сотмоқчи гоҳ вексель бериб, пул қарз олмоқчи бўлар эди. Тўйга бир неча кун қолди деганда Берг бир куни әрталаб барваҳт графикниг кабинетига кирди ва мулойимгина жилмайиб, бўлажак қайнотасидан одоб билан графикя Веранинг селига нима берилишини сўради. Шундай савол берилишини кўпдан бери кутиб юрган граф

шу қадар гангиб қолдики, ўйламай-нетмай, оғзига келган гапни айтди қўйди:

— Яхши қилдинг, сўрадинг, сени рози қиласман...

У Бергнинг елкасига қоқиб, гапни қисқа қилиш мақсадида ўрнидан турди. Бироқ Берг мулойимгина жилмайиб, «Верага берадиган сепингиз нима эканини билмасам ва учидан бир нима олмасам, қизингизни олмасликка мажбур бўламан»,— деди.

— Чунки, ўзингиз ўйлаб кўринг, граф, оиласми таъмин қилиш учун қўлимда нақд пул бўлмай туриб уйлансан, разиллик қиласман бўламан.

Гап шу билан тамом бўлди: граф ўзининг олий ҳимматлигини кўрсатмоқчи бўлиб ҳамда Бергнинг яна бирон нарса сўраб қолишидан қўрқиб, саксон минг сўмга вексель берадиган бўлди. Берг тавозе билан жилмайиб графнинг елкасидан ўпди-да, ундан жуда миннатдор эканлигини билдириш билан бирга шу пулдан ўттиз мингини нақд олмай туриб уйлана олмаслигини айтди.

— Ҳеч бўлмаса йигирма мингини беринг, граф,— деди у яна,— унда фақат олтмиш минг сўмга вексель берасиз.

— Хўп, хўп,— деди граф шошиб-пишиб,— лекин кечирасан, дўстим, йигирма минг нақд бериб яна саксон мингга ҳам вексель бераман. Қани, ўп мени.

XII

Наташа ўн олти ёшга кирган, 1809 йил, яъни Наташа Борисни ўргани ва иккови йилини бармоғи билан санаганига тўрт йил бўлган эди. У ўшандан бери Борисни кўргани йўқ, Сонянинг олдида ҳам, онасининг олдида ҳам Борисдан гап очилиб қолса, Наташа ўтиб кетган иш, худди бу гаплар бир болалик эди, ҳозир буни эслаб ўтиришнинг ҳожати йўқ, дегандай жуда эркин гапирап эди. Лекин Борисга берган ваъдам ҳазилмиди ёки мени унга боғлайдиган чинакам ваъдамиди, деган ўй унинг қалбини тирнар эди.

Борис 1805 йилдан бери, Москвадан армияга кетганидан бери Ростовлар билан кўришгани йўқ. У бир неча марта Москвага келиб, Отрадное яқинидан ўтган бўлса ҳам Ростовларникуига кирмади.

Наташа баъзан «мени кўргиси йўқдир-да» деб ўйлар ва катталарнинг Борис тўғрисида маҳзун бир оҳангда гапиришлари унинг бу тахминини тасдиқлар эди.

— Бу замонда меҳр-оғибат ҳам кетиб қолган,— дер эди графиня Борисдан гап очилгандা.

Кейинги вақтларда Ростовларницидан оёғи тортилиб-роқ қолган Анна Михайловнанинг димоги хийла шишган эди, у келган вақтларида ўғлининг фазилатлари ва ҳозир эришган мартабаси тўғрисида қувончдан энтикиб гапирав эди. Ростовлар Петербургга келганда Борис кўргани келди.

У Ростовларницига келар экан, қалбини ҳаяжондан холи деб бўлмас эди. Наташа хақидаги хотирот Бориснинг энг нафис хотироти эди. Лекин шу билан бирга болалик чокларидаги муносабат ўзи учун ҳам, Наташа учун ҳам мажбурият бўлолмаслигини унинг ўзига ҳам, ота-онасига ҳам очиқ билдиришни қасд қилган эди. У графиня Безухова билан жуда яқин бўлиб қолганлиги туфайли, киборлар доирасидан жуда яхши мавқени әгаллаган, мўтабар бир зотнинг ишончига сазовор бўлганлиги туфайли хизматда ошиғи олчи бўлиб қолган эди, унинг нияти Петербургнинг энг бой қизларидан бирига уйланиш эдики, бу ниятни амалга ошириш ҳозир осон эди. Борис Ростовларнинг меҳмонхонасига кирганида Наташа ўз бўлмасида эди. У Бориснинг келганини эшишиб, қизариб, гул-гул очилиб, югуриб меҳмононага чиқди.

Наташа деганда Бориснинг кўз олдига бундан тўрт йил бурунги Наташа — калтагина кўйлак кийган, жингалак соchlari остидан қора кўзлари чақнаб турадиган, қиқир-қиқир куладиган қиз келар эди, шунинг учун ҳам ўзгариб, буткул бошқача бўлиб кетган Наташа киргандан унинг оғзи очилиб қолди. Наташа унинг бу ҳолатини кўриб, ўзида йўқ хурсанд бўлди.

— Ха, шўх ўртоқчангни танидингми? — деди графиня. Борис Наташанинг қўлини ўпди ва унинг бунчалик ўзгариб кетганига ҳайрон қолганини айтди.

— Жуда ҳам очилиб кетибсан.

— Бўлмаса-чи,— дерди Наташанинг шўх кўзлари.

— Ладам қариптиларми? — деб сўради Наташа ундан. Наташа ўтирди ва Борис билан графинянинг гапларига аралашмай, болалигидаги куёвни бошдан-оёқ кузатиб чиқди. Борис унинг мулоҳимгина тикилиб ўтирганини сезиб, ўнгайсизланар ва ҳар замон унга бир қараб қўяр эди.

Бориснинг мундирини, шпори, галстуги, причёсткаси — ҳаммаси comme il faut¹ эди. Буни Наташа ҳозир пайқади.

¹ Жойида.

Борис графинянинг ёнидаги креслода ёнбошроқ ўтириб, чап қўлидаги жуда тоза, юпқа ва ялтироқ қўлқопини ўнг қўли билан дам-бадам тортиб қўяр экан, Петербург олимақомларининг кайф-сафоси ҳақида оғзининг татьмини олиб гапиравар, Москвада ўтказилган эски даврлар ва таниш-билишларни мийигида кулиб эслар эди. У олимақомлар тўғрисида гапириб туриб, әлчи берган бални, бу балда ўзи қатнашганини NN билан SS нинг уйига таклиф қилганлигини ҳам, Наташанинг сезишича, атайлаб айтиб ўтди.

Наташа ер остидан унга қараб жим ўтиравар эди. Унинг бу нигоҳи Борисни тобора кўпроқ безовта ва хижолат қиласар эди. У тез-тез Наташага қараб гапдан тўхтар эди. Ўн минутча ўтиргандан кейин у ўрнидан туриб хайрлашибди. Ҳалиги мароқли, беинбо ва бир қадар истеҳзоли кўзлар ҳануз унга тикилиб турар эди. Борис шу биринчи келишидан кейин ўзига-ўзи: «Наташа менинг учун ҳали ҳам бурунгидай жозибали, лекин мен бу ҳисга берилемаслигим керак, чунки бунақа мол-дунёсиз қизга уйлансан, мавқеим барбод бўлади, уйланиш ниятим бўлмагандан кейин аввалги муносибатни тиклаш одамгарчиликдан эмас»,— деб қўйди. Борис Наташа билан учрашмасликка аҳд қилди-ю, лекин бир неча кундан кейин яна келди ва шундан кейин тез-тез келиб, эртадан кечгача ўтирадиган бўлиб қолди. Наташа билан холи гаплашиш, эски гапларни эсдан чиқариш керак, ҳар қандай бўлгандан ҳам мен сизни ололмайман, чунки мендақа мол-дунёсиз йигитга сизни беришмайди, дейиш унга зарурдай туюлар эди. Бироқ бунга ҳеч муваффақ бўлолмас ва бу гапларни айтишга тили бормас эди. У кундан-кун чалкаш ҳолатга тушиб бормоқда эди. Онаси ва Сонянинг фаҳмлашича, Наташа Борисни ҳамон илгаригидай яхши кўрадиганга ўхшар эди. У Бориснинг энг яхши кўрадиган ашулаларини айтиб берар, альбомни кўрсатар, қистаб альбомига бирон нарса ёздиравар, ҳозирги дамлар қандай яхши, деганга ишора қилиб, эски гапларни эслагани қўймас эди. Шунинг учун ҳар куни Борис айтмоқчи бўлиб келган гапларини айттолмасдан, нима қилганини, нима учун келганини, бу ишларнинг оқибати нима бўлишини ўзи ҳам билолмасдан, чучмал бир аҳволда қайтиб кетар эди. Борис Эленининг уйига бормай қўйди, ундан ҳар куни гина қилиб ёзилган хатлар олиб турса ҳам, барни-бир кунини Ростовларникида ўтказар эди.

Бир куни кечқурун кекса графиня ишқиллаб-инқиллаб бошида кулўта, эгнида кофточка, уламасини олиб қўйиб, битта қилиб ўрган қисқа ва сийрак соchlари қалин сурфдан тикилган кулўтаси остидан чиқиб турган ҳолда, гиламча устида кечки ибодатни адо қилиб ўтирган эди, шу чоқ уйнинг эшиги ғийқ этиб очилди-ю, пайпоқсиз туфли кийган, онасига ўхшаш эгнида кофточка, жингалак қилиш учун сочини қофоз пилталарга ўраган Наташа югуриб кирди. Графиня ўгирилиб қизига қаради ва қовогини солди. Графиня: «Наҳот шу ўрним ўлим тўшагим бўлса?» — деб сўнгги оятни ўқиб, ибодатини тамом қилаётган эди. Графинянинг ибодати бузилди. Қизариб кетган, кайфи чоғ Наташа онаси ибодат қилаётганини кўриб, бирдан тўхтади ва ўтирди-да, ўзига ўзи таҳдид қилиб беихтиёр тилини чиқарди. Онаси ибодатини давом эттираётганини пайқаб оёқ учida чопқиллаганича каравот олдига борди, сёқчаси билан туфлиларини ечиб, графиня тагин шу менинг ўлим тўшагим бўлмасин, деб хавотир олаётган ўрининг чиқди. Бу ўрин баланд, парқу тўшаклардан иборат бўлиб, бири биридан кичик бешта ёстиқ қўйилган эди. Наташа иргиб ўринига чиқиши билан парқу тўшакка ботиб кетди ва девор томонга ағанади-да, тиззасини қучоқлаб оёқларини ўйнатиб, пиқир-пиқир кулиб, гоҳ бошини кўрпага буркаб, гоҳ чиқариб онасига қараб ётар эди. Графиня ибодатини тамом қилгандан кейин, қовоғини очмай, ўрин ёнига келди, лекин Наташа бошини кўрпага буркаб олганини кўриб, одатдагича мулојимгина жилмайиб:

— Хўш, хўш,— деди.

— Ойи, гаплашиб ўтирсан майлими? — деди Наташа.— Бир марта томоғингиздан ўпай, яна бир ўпай, бас,— у онасининг бўйнидан қучоқлаб, бағбақасидан ўпди. Онаси билан муомалада Наташа зоҳирлан қўпол кўринса ҳам аслида шу қадар ҳушёр ва энчил эдик, онасини қандай қучоқламасин, унга ҳеч қачон озор ҳам етмас, малол ҳам келмас, ноқулай ҳам бўлмас эди. Графиня ёстиққа бошини қўйди, Наташа бир-икки ағанаб, бошини ёстиққа қўйиб, қўлини кўрпадан чиқариб жиддий қиёфага киргандан кейин:

— Қани, нима гапинг бор? — деб сўради онаси.

Наташанинг мана шундай кечалари, отаси клубдан келгунча графиня олдига кириб, гаплашиб ўтириши она боланинг энг севган лаззатли дамлари бўлар эди.

— Нима демоқчи эдинг? Мен сенга...

Наташа қўли билан онасининг оғзини ушлади.

— Борис тўғрисида гапирмоқчисиз, ўзим биламан,— деди у жиддий,— ўзим ҳам шунинг учун кирган эдим. Гапирманг, ўзим биламан. Йўқ, айтинг! — У қўлини онасининг оғзидан олди.— Айтинг, ойи, Борис яхши йигит-а?

— Қизим, сен ўн олтига кирдинг. Сенинг ёшингда мен эрга теккан эдим. Сен Боряни яхши йигит дейсан. Ҳа, жуда яхши йигит. Мен ҳам уни ўз ўғлимдай яхши кўраман. Хўп, сен нима демоқчисан?.. Муддаонг нима? Сен унинг бошини буткул айлантириб қўйдинг, кўриб турибман...

Графиня шу гапларни айтиб, қизига қаради. Наташа узала тушиб, қимир этмай каравотнинг бурчакларидан биридаги қизил ёғочдан ўйиб ясалган сфинкс¹га қараб ётар, шунинг учун ҳам графиня қизини ёnlамасигагина кўрар эди. Графиня унинг юзидағи жиддият ва чуқур фикр ифодасини кўриб ҳайратда қолди. Наташа ҳам онасининг сўзларига қулоқ солар ҳам ўйланиб ётар эди.

— Хўш, нима бўлипти? — деди Наташа.

— Унинг болини айлантириб нима қиласан? Бундан мақсад нима? Унга тегишинг мумкин эмаслигини-ку билласан.

— Нима учун? — деди Наташа ҳамон ўша вазиятда ётиб.

— Шунинг учунки, у ҳали ёш, камбағал, ўзимизга қариндош... Ўзинг ҳам уни яхши кўрмайсан.

— Сиз буни қаёқдан биласиз?

— Биламан. Бу яхши эмас, қизим.

— Шуни хоҳласам-чи.

— Беҳуда гапларингни қўй,— деди графиня.

— Шуни хоҳласам-чи...

— Наташа, мен жиддий...

Наташа онасини гапиргани қўймай, унинг каттакон қўлини тортди-да, қўлининг орқасидан, кафтидан, қўлини яна айлантириб, бармоқларининг юқориги бўғинларидан, кейин бўғинларнинг орасидан ўпди, кейин шивирлаб: «Январь, февраль, март, апрель, май» — деб яна бармоқларининг юқориги бўғинидан ўпа бошлади.

— Гапиринг ойи, нега индамайсиз? Гапиринг,— деди Наташа онасига қараб. Унга меҳр билан тикилиб турган

¹ Сфинкс — ярми одам, ярми шер ҳайкал.

онаси гўё нима демоқчи бўлганини ҳам унугандай кўринар эди.

— Бу яхши эмас, жонгинам. Сизларнинг болалик муносабатларингни ҳамма ҳам билавермайди, уйимизга келадиган бошقا йигитлар унинг сенга бунчалик яқинлигини кўришса, сенинг тўғрингда кўнгилларига бирон гап келиши мумкин, бундан ҳам муҳимроғи, бу муносабат Бориснинг ўзини ҳам қийнаб қўяди. Эҳтимол Борис ўзига муносиб бойроқ қизни топгандир, мана энди у девона бўлиб юритти.

— Девона бўлиб юритти? — деди Наташа онасининг сўзини такрорлаб.

— Ўзимдан қиёс. Менинг бир Союз-им бор эди...

— Биламан, Крилла Матвеич, у чол-ку?

— Унинг ёш чоқлари ҳам бўлганди. Менга қара, қизим, мен Борис билан таплашаман. Бунақа ҳар куни келавермасин...

— Қелгиси келса нима учун келмасин?

— Чунки бунинг оқибати яхши бўлмайди.

— Қаёқдан биласиз? Қўйинг, ойи, индаманг. Шу ҳам гап бўлдими! — деди Наташа худди бир нарсасини бирор тортиб олаётгандай.— Хўп, тегмайман, иккотимиз ҳам шунга хурсанд эканмиз, келаверсан.

Наташа жилмайиб онасига қаради.

— Тегмайман, *шундай келиб-кетиб юради*.

— Бу қандай бўлади, қизим?

— *Шундай келиб-кетиб юради*, аммо тегмайман.

— Шундай келиб-кетиб юради,— деди графиня қизининг сўзини такрорлаб ва бирдан бутун гавдасини силкитиб, кампирона кулди.

— Бас, кулаверманг,— деб шовқин солди Наташа.— Бутун каравотни силкитиб юбордингиз, худди менга ўхшаган сиз ҳам серкулгисиз... Шошманг...— У онасининг иккала қўлнини ушлаб, бир бўғинини ўпди.— Июнь, июль, деб бир қўлни, август деб бошقا қўлнининг бўғинини ўпди.— Ойи, у мени жула яхши кўрадими? Сизнинг назарингизда қалай, сизни ҳам шунақа яхши кўришганми? Жудажуда яхши йигит, лекин менинг дидимдаги йигит эмас. У меҳмонхонадаги соатга ўхшаш ингичка, узун...— Тушунаяпсизми? Ингичка, биласизми, кулранг, оқ...

— Нега бўлмаган гапни тапирасан? — деди графиня.

Наташа давом этди:

— Наҳот тушунмасангиз? Николинъка бўлса тушунар эди. Безухов кўк, қизил аралаш тўқкўк, тўрт бурчак.

— Сен унга ҳам ғамза қилиб юрибсан,— деди графиня кулиб.

— Йўқ, у франмасон, билиб олдим. Ўзи яхши, қизил аралаш тўйкўк. Сизга қандоқ қилиб тушунтирсам экан.

Шу чоқ ташқаридан графнинг:

— Графиня,— деган товуши эшитилди.— Ухлаганинг йўқми? — Наташа ирғиб ўрнидан турди-да, туфлисини қўлига олиб, яланг оёқ ўз бўлмасига қараб чопди.

Унинг уйқуси келмади. У, нега мен тушунган нарсани ҳеч ким тушунолмайди, нега менинг қўнглимдагини ҳеч ким англолмайди, деб, ўйлаб ётар эди.

«Соня-чи? — деди Наташа ичиди, мушукчадай ухлаб ётган, соchlари узун Соняга қараб.— Йўқ, бу қаёқдан билсин? Бу яхши қиз. Николинъкага кўнгил қўйгани қўйган, бошқа ҳеч нарса билан иши йўқ. Хатто ойим ҳам тушунмайдилар. Ажабо, мунча ҳам ақлли бўлмасам... «Наташа шундай яхши қизки,— деди у ўзи тўғрисида худди бу гапни жуда ақлли, энг яхши бир эркак айтётгандай тасаввур қилиб...— Ҳамма, ҳамма жиҳатдан у мукаммал қиз,— дер эди шу эркак,— у ниҳоят даражада ақлли, дилкаш ва ундан кейин чиройли, ниҳоят даражада чиройли, эпчил, сузишга ҳам, от миннинг ҳам уста, овози-чи, овози! Аломат овози бор дейин мумкин!» У Херубиниев операсидан энг яхши кўрадиган бир сатрини айтди-да, ўзини тўшакка ташлади ва уйқуси келаётганиндан хурсанд бўлиб, шамни ўчиргани Дуняшани чақирди, Дуняша чиқиб кетмасданоқ у бошқа, бундан ҳам яхшироқ, ҳаётдагидай ҳамма нарса осон ва гўзал бўлиб, фақат ҳаётдагидан кўра бошқароқ бўлгани учун яна ҳам яхшироқ бўлган уйқу оламига кетди.

Эртасига графиня Борисни чақириб гаплашди ва шу кундан бошлаб у Ростовларникидан оёғини тортди

XIV

1810 йил арафаси, 31 декабрда Екатерина мансабдорларидан бирининг уйида ўзге¹ бал, бал бўлди. Бу балга дипломатия корпуси ва подшоҳ келиши керак эди.

Ўша мансабдорнинг Инглиз соҳилидаги маълум ва машҳур ҳовлиси сон-саноқсиз чироқлар билан порлаб турар эди. Қизил мовутдан пойандоз солинган дарвозахонада полиция ва жандармларгина эмас, балки полицмейстер ва ўнларча полиция офицерлари ҳам туришар эди. Дарвоза-

¹ Тунги зиёфат

хона олдидан извошлилар жўнаб туар, махсус лакейлар ва шляпасига пат таққан лакейлар билан янгидан-янги извошлилар келиб тўхтар эди. Извошлардан мундир кийган, орден ва лента таққан эркаклар тушар, атлас ва сухсур пўстин кийган хонимлар тарақлаб очилган пиллапоялардан секин тушиб, дарвозахонага солинган мовут пойандозлардан шарпасиз тез-тез қадам босиб ўтишар эди.

Дарвозахона олдига ҳар гал извош келиб тўхтаганда оломон шивирлар, одамлар шапкаларини бошларидан олишар эди.

— Подшоҳми?.. йўқ, министр... Шаҳзода... элчи.. жигасини кўрмайсанми? — дейишар эди ўзаро одамлар. Бошқалардан кўра яхшироқ кийинган бир киши, ҳаммани таниса керак, ўша даврадаги машҳур мансабдорларниң ҳаммасини номма-ном айтар эди.

Меҳмонларни учдан бири аллақачон балга келган бўлса ҳам Ростовлар уйидан келадиганлар ҳали ҳам шошибишишиб ясан-тусан қўлмоқда эди.

Ростовлар оиласида бу бал тўғрисида кўп гап-сўз бўлди, кўп тайёрлик кўрилди, бордию таклифнома юборилмаса, бордию кўйлак битмаса, бордию ҳамма нарса кўнгилдагидай бўлмай қолса, деб кўп ташвиш тортишиди.

Балга Ростовлар билан бирга графиняниң дугонаси ва қариндоши бўлмиш Марья Игнатьевна Перонская ҳам борадиган эди, бу озгин, ранг-рўйи сарин хотин эски саройниң фрейлинаси бўлиб, Петербург олимақомлари доирасида провинциал Ростовлар оиласига бошчилик қилар эди.

Ростовлар кечқурун соат ўнда фрейлинани бирга олиб кетгани Таврида боғига келишлари керак эди, ҳозир соат беш минут кам ўн бўлса ҳам, қизлар ҳануз кийиниб бўлишмаган.

Наташа бунаقا катта балга умрида биринчи бориши. У шу куни эрталаб соат саккизда уйқудан туриб, бутун кунни ташвиш-тараддуд билан ўтказди. Эрталабдан бошлаб унинг бутун фикр-ёди фақат ўзи, онаси ва Соняниң яхшироқ кийиниб боришида бўлди. Соня билан графиня ҳамма ихтиёрни унга қўйиб беришди. Графиня тўқ қизил бархат кўйлак, иккала қиз ипак пушти ички кўйлак (чехол), устидан белига қизил гул тақилган оқ ҳарир кўйлак киймоқчи эди. Прическалари à la grécque¹ бўлиши керак эди.

¹ Юнонча.

Энг муҳим ишлар қилиб бўлинди: оёқлар, қўллар, бўйинлар, қулоқлар алоҳида эътибор билан ювилди, атир сепилди, упа кўйилди; нафис гулли шоҳи пайпоқ, бантикли оқ атлас бошмоқлар кийилди, причёскалар ҳам қарийб тайёр бўлди. Соня ҳам, графиня ҳам кийиниб бўлиши; лекин ҳамманинг ташвишини тортаётган Наташа ҳали кийиниб бўлмаган эди. У озғин елкаларига пеньюарини ташлаб, ойна олдида ўтирасида ўтириб, нозик бармоғи билан қаттиқ қисиб сўнгги лентани тақмоқда эди.

— Ундай эмас, ундай эмас,— деди Наташа бошини ўгириб ва оқсоч қиз қўйиб юборишга улгурмаган сочини маҳкам ушлаб.— Бант бунақа бўлмайди. Бу ёққа кел.

Соня келиб энгашди. Наташа лентани бошқача қилиб тақиб кўйди.

Наташанинг сочини ушлаб турган оқсоч қиз;

— Шошманг, хоним, бундай қилманг,— деди.

— Оббо, қўя туринг! Мана энди дуруст бўлди, Соня.

— Бўлаёздиларингми? Соат ўн бўлиб қолди,— деди графиня нариги уйдан.

— Ҳозир, ҳозир, сиз бўлдингизми, ойи?

— Фақат шляпа кийсан бўлди.

— Ўзим кийгизиб қўяман, сиз киёлмайсиз,— деди Наташа.

— Соат ўн бўлиб қолди-ку.

Балга соат ўн яримда етиб борадиган бўлишган, бироқ Наташа ҳали кийиниб бўлмаган, яна Перонскаяни олиб келиш учун Таврида боғига ҳам бориш керак эди.

Наташа причёскасини қилиб бўлгандан кейин Сонянинг олдига келиб, унинг у ёқ-бу ёғига кўз ташлади-да, кейин югуриб онасининг олдига чиқди. Ўонасининг бошини ўзига ўгириб, унинг оқ соchlаридан наридан-бери ўпиди, яна чопқиллаганича юбкасини тикаётган қизлар олдига келди.

Ҳамма Наташанинг юбкасини битишига қараб қолган, юбка жуда узун бўлгани учун икки қиз шошиб-пишиб ипни тишлари билан узиб, юбкани тикишмоқда: учинчи қиз, лаби ва тишида тўғнагич, графиня билан Соня орасида чопиб юрмоқда: тўртингчиси, қўлини баланд кўтариб, ҳарир кўйлакни тутиб турмоқда эди.

— Мавруша, бўла қол, чироғим!

— Ўймоқни беринг, хоним.

— Бўлаёздиларингми ахир,— деди графиня эшикни очиб.— Мана атир. Перонская маҳтал бўлиб қолди.

Оқсоч қиз этаги қайтаришган ҳарир кўйлакни иккала бармоғи билан кўтариб, пуфлаб, силкитиб, шу билан қўлида ушлаб турган нарсасининг нағислигини кўрсатар экан:

— Битди, хоним,— деди.

Наташа кўйлагини кия бошлади.

— Ҳозир, ҳозир кирманг, дада,— деди у эшикни очган графга ҳарир кўйлак ёқасидан бошини чиқаришга улгурмай. Соня эшикни ёпди. Бир дақиқадан кейин графни киргизишиди. Граф кўк фрак, пайпоқ ва бошмоқ кийган, атири сепган ва ўзига оро берган эди.

— Вой, дада, бирам чиройли бўлиб кетибсанзи! — деди Наташа уйнинг ўртасида туриб кўйлагининг бурмаларини тузатар экан.

— Қимирламанг, хоним, қимирламанг,— деди чўккалаб, кўйлакнинг у ёқ-бу ёғини тортиб тузатаётган оқсоч қиз лабидаги тўғнағични тили билан у ёқдан-бу ёққа сурниб.

— Ихтиёр ўзингда-ку, лекин яна узунроқ,— деди Соня Наташанинг кўйлагига қараб, афесулланиб.

Наташа катта ойнага қарамоқчи бўлиб, нарироқ борди. Кўйлак дарҳақиқат узун эди.

— Худо ҳақи, бекач, узун эмас,— деди полда унинг кетидан эмаклаб юрган Мавруша.

— Узун бўлса, букамиз. Бирпасда букамиз-да,— деди Дуняша ва кўкрагидаги рўмолчадан игна олиб, полда ўтирганича ишга киришди.

Шу пайт бархат кўйлак ва шляпа кийган графиня тортиниб-қимтиниб, секин қадам босиб уйга кирди.

— Ўҳӯ! Гўзалим! — деб қичқирди граф,— ҳаммала-рингдан ўзи чиройли!..

У графиняни қучоқламоқчи бўлган эди, графиня қизарив, кийимим гижим бўлмасин деб, ўзини орқага тортиди.

— Ойи, шляпангизини ёнбошроқча кийинг, келинг, бошқатдан ўзим кийгизиб қўйй,— деб Наташа онасига қараб юргурган эди, унинг этагини тикиб ўтирган қизлар кетидан чопишга улгуришмади-ю, ҳарир кўйлакнинг бир парчаси уларнинг кўлларида қолди.

— Вой, худо! Бу қандай бўлди! Худо ҳақи билмабман.

— Майли, майли тикиб кўяман, билинмайди,— деди Дуняша.

— Гўзалим! Гўзалим! — деди эшикдан кириб келган момо,— Соняни қаранглар-а, баракалла!..

Ниҳоят соат ўндан чорак ўтганда каретага тушиб жўнашди. Лекин ҳали Таврида боғига ҳам бориш керак эди.

Перонская тап-тайёр бўлиб ўтирган экан. Қари, ўзи хунук бўлишига қарамай у ҳам Ростовлар сингари лекин унчалик шошилмасдан (чунки кунда ясан-тусан қилиб ўрганиб қолган эди) тайёрлик кўрган, буришган-тиришган баданини яхшилаб ювган, атир сепган, упа қўйган, ўшалар сингари қулоқларининг орқасини яхшилаб ювган эди; сариқ кўйлак кийиб, туфро тақиб, меҳмонхонага чиққанди унинг ҳам кекса оқсочи Ростовларнинг момоси сингари бекасининг ясан-тусанини кўриб завқи келди. Перонская Ростовларнинг ясан-тусанини мақтади.

Ростовлар унинг дидини, ясан-тусанини мақташди, прическа ва кўйлакларини авайлаб, соат ўн бирда кареталари га тушиб жўнашди.

XV

Наташа шу куни эрталабдан бошлаб бирон дақиқа ҳам бўш вақти бўлмагани учун балда нималар бўлишини ўйлагани қўли ҳам тегмаган эди.

Энди рутубатли совуқ ҳавода, чайқалиб бораётган тор ва гира-шира каретада ўтиаркан, Наташа биринчи марта балда, чарогон залда нималар бўлишини кўз олдига келтирди: музика, гуллар, танца, шаҳаншоҳ, Петербургнинг энг яхши ёшлари. У кўз олдига келтирган нарсалар шу қадар ажойиб эдики, шундай бўлишига ўзи ҳатто ишонмас, бу ажойиб нарсалар тор ва қоронги каретадаги таассуротга сира ҳам мос келмас эди. У балда нималарни кўришини, қизил мовут пойандоз солинган йўлкадан ўтиб, даҳлизга кириб, гўстинни ечиб, икки томонига гуллар қўйилган ёруғ залдан Соня билан онасидан олдинроқда бораётганида билди. У мана шундагина ўзини балда қандай тутиши кераклигини эслади ва балга келган қиз ўзини қандай тутиши зарур деб ўйлаган бўлса, ўзини шундай улугвор тутишга тиришди. Бироқ, хайриятки, бу нарсаларни кўриб кўзлари ўйнаб кетганини ўзи сезиб қолди, у ҳеч нарсани аниқ кўролмас, юраги гупиллаб урар эди. У ўзини кулгили кепатага соладиган рафтор қилолмас ва юраги орзиқиб, ҳаяжонини яширишга бор кучи билан тиришиб борар эди. Унинг мана шу рафтори ўзига жуда ярашар эди. Буларнинг

олдида, кетида шулар сингари бал кўйлаги кийган меҳмонлар ҳам шулар сингари секин-секин гаплашиб кириб боришишмоқда эди. Зинадаги катта ойнада оқ, ҳаворанг, пушти кўйлаклар кийган, очик бўйин, билакларига марварид ва бриллиантлар таққан хонимларнинг акси кўринар эди.

Наташа ойнага қаради ва ўз аксини бошқалардан ажрата олмади. Ҳамма аралаш-қуралаш бўлиб, ажойиб бир намойишга айланган эди. Биринчи залнинг эшиги олдида бир қиёmdаги ғовур, қадам товуши, салом-алик садолари Наташанинг қулоғини қоматга келтирди, зиё ва жило унинг кўзларини қамаштириди. Ярим соатдан бери эшик олдида меҳмонларга *charme de vous voir*¹, деб турган эр-хотин уй эгалари Перонская билан Ростовларни ҳам шу сўзлар билан қарши олишди.

Оқ кўйлак кийган, қора соchlарига бир ҳилда гул таққан икки қизча бараварига бир хилда таъзим қилганда уй бекаси нозик ниҳол Наташага беихтиёр тикилиб қолди. У меҳмонларни табассум билан қарши олар экан, Наташага қараб бошикача табассум қилди. Бека Наташага қараб, афтидан ўтиб кетган олтин қиззлик даврини ва бириичи мартаба кўрган балини эслади. Унинг эри ҳам Наташани кўзи билан кузатиб, графдан, қайси бири сизнинг қизингиз, деб сўради.

— *Charmante*²,— деди у бармоқларининг учини ўпиб.

Меҳмонлар шоҳни кутиб, залнинг эшиги олдида тиқилиб туришар эди. Графиня шу одамларнинг олдинги сафидан жой олди. Наташа бир неча киши, бу қиз ким экан, деб сўраганини ва қараганини сезди. У сўраётган одамларга маъқул бўлганини билиб кўнгли жойига тушди. «Бизга ўхшаганлар ҳам бор, баттарлари ҳам бор»,—деди у ичидা.

Перонская балга келган энг катта одамларни графикяга ном-баном айтиб берди.

— Мана бу Голландия сафири, кўраётпизми, мўйсафид,— деди Перонская бир тўда хотинларни кулдириб турган қалин, жингалак оқ сочли кишини кўрсатиб.

— Ана у Петербург маликаси графикя Безухова,— деди у эшикдан кириб келаётган Элеини кўрсатиб.

— Қаранг-а! Марья Антоновнадан қолишмайди. Уни қаранг, ёшу қари ҳамманинг кўзи шунда. Ҳусндан ҳам,

¹ Хуш келибсизлар.

² Гўзал.

ақлдан ҳам берган... шаҳзода шунга... шайдо бўлиб юрган эмиш. Ана у иккала хотин атрофида хунук бўлишига қарамай эркак ундан ҳам кўпроқ.

Перонская хунуккина қизи билан бирга залдан ўтиб кетаётган бир хонимни кўрсатди.

— Мана бу миллионер қиз,— деди Перонская,— ана улар шунинг харидорлари.

— Ана, у Безухованинг укаси — Анатоль Курагин,— деди у кеккайиб, хонимлар оша қаёққадир қараб ўтиб кетаётган, чиройли кавалергард йигитни кўрсатиб.— Жуда ҳам чиройли-а! Нима дедингиз? Шу миллионер қизга уйлантириб қўйишмоқчи эмиш. Сизнинг cousin-нингиз Друбецкой ҳам бу қизга осилиб юритти. Миллион-миллион пули бор эмиш. Ким бўлар эди, Франциянинг элчиси-да,— деди у графинянинг саволига жавобан. — Қаранг, худди поишшога ўхшайди.— Коленкурни кўрсатиб, давом этди у.— Ҳар қалай дилкаш, француздар жуда дилкашда, сухбат учун булардан дилкаши бўлмайди. Э, ана, Марья Антоновна! Ҳали ҳам ҳаммадан ўзи чиройлик-э! Одми кийинганини қаранг. Ажойиб!

— Ана у кўзойнаклик, семиз, машҳур франмасондир,— деди Перонская Безуховни кўрсатиб.— Хотинига солишибтириб қаранг, унинг олдида бу бир пандавақи.

Пьер йўғон гавдасини лапанглатиб, худди бозорда юргандай одамларни туртиб-сурниб, ўнг-сўлга пала-партиш ва очиқ чеҳра билан бормоқда эди. У, афтидан, одамлар орасида кимнидир қидирмоқда эди.

Наташа таниши Пьеरга, Перонская айтмоқчи, бу пандавақига суюниб қаради; у билардики, Пьер одамлар орасидан буларни, айниқса Наташани ахтариб юритти. Пьер, балга бораман ва сизни йигитлар билан танишираман, деб Наташага ваъда берган эди. Бироқ Пьер буларга томон келаётсиб оқ мундир кийган, қораҷадан келган, ўрта бўйли, чиройли бир йигит олдида тўхтади. Бу йигит дераза олдида туриб лента ва орденлар таққан — узун бир киши билан гаплашмоқда эди. Наташа шундай қараши биланоқ ўрта бўйли, оқ мундир кийган йигитни таниди. Бу йигит Болконский бўлиб, Наташанинг кўзига яшаргандай, хушҳолроқ бўлгандай ва очилиб кетгандай кўринди.

— Ана, яна битта танишимиз, Болконский, кўраётисизми, ойи? — деди Наташа князь Андрейни кўрсатиб.— Эсингиизда борми, Отрадноеда турганимизда келиб, ётиб кетган эди.

— Сиз уни танийсизми? — деди Перонская.— Афтини кўргани тоқатим йўқ. Il fait à présent la pluie et le beau temps.¹ Шунча ҳам кеккайганки, асти қўйинг. Отасига торған. Сперанский билан қалин бўлиб олган, иккаласи аллақанақа лойиҳалар ёзаётитти. Хотинларга қилаётган муомаласини қаранг! Ана у хотин гапираётитти-ю, у тескари қараб турипти,— деди Перонская князь Андрейни кўрсатиб.— Шу хотинларга қилаётган муомаласини менга қилса, роса бошлар эдим.

XVI

Тўсатдан ҳамма қимирлаб қолди, ғовур кўгарилди, ҳалойиқ эшикка томон интилди, кейин икки томонга чекинди, орадан музика садоси остида подшоҳ залга кириб келди. Унинг кетидан эр-хотин уй эгалари келишмоқда эди. Подшоҳ ўнгга, сўлга бош иргатиб, худди шу таъзим-тавозедан тезроқ қутула қолай дегандай, жадаллаб борар эди. Музикачилар подшоҳга аталган тексти билан ўша вақтда машхур бўлган полькани чалишди. Бу текст шундай бошланар эди: «Александр, Елизавета, бизни мафтун қилингиз...» Подшоҳ меҳмонхонага кирди, ҳамма эшикка ёпирилди; афт-ангари ўзгарган бир неча киши юшиб-пишиб уйга кирди-ю, яна қайтиб чиқди. Халойиқ эшик олдидан яна чекинди; ичкарида уй бекаси билан гаплашаётган подшоҳ кўринди. Гангиб қолгандай кўринган бир йигит хотинларнинг эшик олдидан нарироқ туришларини сўради. Баъзи хотинлар олимақомлар доирасининг адаб-одобларини унугтан бир қиёфада, пардоз-андозларини бузиб бўлса ҳам эшик олдила тиқилишиб туришар эди. Эркаклар полькага танца қилгани хонимлар олдига келиб жуфтжуфт бўлишди.

Халойиқ йўл очди, подшоҳ жилмайиб, уй бекасининг кўлидан ушлаб, музика мақомига эътибор қилмай, жўн юриб меҳмонхонадан чиқди. Унинг кетидан М. А. Наришина билан уй эгаси, булардан кейин ўчилар, министрлар, турли-туман генераллар чиқишли. Перонская буларнинг номини графиняга айтиб турар эди. Хонимларнинг ярмидан кўпি кавалер топган бўлиб, танца қилмоқда ёки танца қилгани тайёрланмоқда эди. Наташа ўзи, онаси ва Соня билан бирга девор остига қисиб қўйилган ва танцага так-

¹ Ҳозир ҳамма унинг шайдоси,

лиф қилинмаган озчилик хотинлар қаторида қолганини сезди. У нозик қўлларини осилтириб, бўртиб қолган кўкраги бир маромда кўтарилиб тушиб, энтикиб, жуда зўр хурсандликка ҳам, кэтта баҳтсизликка ҳам тайёр турган бир алфозда жавдираётган чиройли кўзларини олға тиккан эди. Унинг кўзига на подшоҳ кўринар эди ва на Перонская кўрсатагетган катта кишилар — унинг бутун фикр-ёди бир нарсада эди: «Наҳотки ҳеч ким менинг олдимга келмаса, наҳотки шу тўпда танца қилолмасам, наҳотки ҳозир, афтидан, мени кўрмайтган шунча эркакнинг кўзи менга тушмаса ва тушган тақдирда ҳам худди: «Э, бу эмас, унга қарашнинг нима ҳожати бор, деб ўйласа? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Булар мен танцага қанчалик иштиёқманд эканлигимни, танцага нақадар моҳир эканлигимни, мен билан танца қилишса, қанчалик хурсанд бўлишларини билишлари керак ахир».

Узоқ давом этган полька Наташанинг қулогига ҳазин бўлиб, хотиротдай эшитила бошлади. Унинг ўпкаси тўлди. Перонская буларнинг олдидан нарироқ кетди. Граф залнинг нариги томонида, графиня, Соня ва Наташа эса ҳеч кимга кераксиз, ортиқча бўлиб, бу бегона одамлар орасида, худди ўрмонда якка ёлғиз қолгандай туришар эди. Князь Андрей бир хоним билан буларнинг олдидан ўтиб кетди-ю, афтидан, буларни танимади. Чиройли Анатоль илжайиб, ёнидаги хоним билан гаплашиб ўтиб борар экан, Наташага худди деворга қарагандай қаради. Борис буларнинг олдиндан икки марта ўтди, лекин ҳар икки гал юзини тескари ўғирди. Танцага тушмаган Берг хотини билан буларнинг олдига келди.

Оилавий икир-чикир тўғрисида гаплашгани балдан бошқа жой қуриб кетгандай, буларнинг шу срда бир жойга йиғилишлари Наташага жуда малол келди. У яшил кўйлаги тўғрисида нимадир деяётган Веранинг гапига ҳам қулоқ солмади, афтига ҳам қарамади.

Подшоҳ ниҳоят, сўнгги марта бирга танца қилган хотими олдида тўхтади (у уч хотин билан танцага тушди), музика тинди; ташвишманд адъютант югуриб келиб, Ростовлар девор тагида туришган бўлса ҳам яна нарироқ туришларини сўради, яна босинқи, одамнинг зэвқини келтирадиган ёқимли вальс садоси авжга минди. Подшоҳ табассум қилиб, залга қаради. Бир минут вақт ўтди, лекин ҳеч ким танца бошламади. Танца мутасаддиси адъютант графиня Безухованинг олдига келиб, уни танцага таклиф

қилди. Графиня жилмайиб қўлини кўтарди-ю, унинг афтига қарамасдан, елкасига қўйди. Ўз ишига моҳир адъютант-мутасадди хонимнинг белидан маҳкам ушлади-да, шопшилмасдан, аввал давранинг четидан бир глиссадда юрди, залнинг бурчагига борганда хонимнинг чап қўлидан ушлаб айлантира бошлади; тобора жадалроқ чалинаётган музика садоси орасидан адъютантнинг чаққон ва енгил сёқларидаги шпорларининг бир қиёmdа шиқир-шиқир қилиши эшитилиб турар, ҳар уч мақомда бир айланган вақтда хонимнинг бархат кўйлагининг этаклари ёйилиб, яшнаб кетгандай кўринар эди. Наташа буларга қараб, нима учун вальснинг биринчи доирасида мен танца қилмадим, деб ийелагундай бўлди.

Князь Андрей эгнида суворийлар полковниги киядиган оқ мундир, оёғида пайпоқ ва бошмоқ, кайфи чоқ, биринчи сафда, Ростовлардан салгина нарида тикка турар эди. Барон Фиргоф Давлат Кенгашининг эртага мўлжалланган биринчи мажлиси тўғрисида у билан гаплашмоқда эди. Князь Андрей Сперанскийга яқин бўлгани ва қонун чиқаридиган комиссиянинг ишларида қатнашиб юргани учун ҳар хил мини-минилар тарқалған. Бу мажлис тўғрисида аниқ маълумот бера олнии мумкун эди. Лекин у Фиргофининг гапига қулоқ солмасдан, гоҳ шоҳга, гоҳ танца қилмоқчи бўлсалар ҳам даврага киргани ботинолмай турган кавалерларга қараб турар эди.

Князь Андрей полшоҳ олдида танца қилгани бетламай турган кавалерларни, танцага қачон таклиф қилинар эканман, деб ҳиқиллаб турган хонимларни кузатар эди.

Пьер князь Андрейнинг олдига келиб, унинг қўлини ушлади.

— Сизнинг танцага ҳушнингиз бор, шу ерда менинг професе,¹ кичкина Ростова юрипти, танцага таклиф қилинг,— деди у.

— Каерда? — леб сўради Болконский.— Кечирасиз,— деди у баронига қараб,— бу тўғрида кейин гаплашамиз, балда танца қилиш керак,— у Пьер кўрсатган томонга қараб қадам боеди. Князь Андрей тарвузи қўлтиғидан тушиб, суратдай қотиб қолган Наташани кўриб қолди. У Наташани таниди, дилидан нималар ўтаётганини сезди, бунақа жойга биринчи марта келганини англади, дераза тубида ўти-

¹ зехумига ёқадиган

риб айтган гапларини эслади-да, хушхол чеҳра билан кулимсираб графиня Ростованинг олдига келди.

— Рухсат этинг, сизни қизим билан таништирай,— деди графиня қизариб.

— Жоним билан, агар графиня мени эсдан чиқармаган бўлсалар, кўп хурсанд бўламан,— деди князь Андрей ва Перонскаянинг «Болконский дагал» деган гапига мутлақо хилоф ўлароқ одоб ва тавозе билан Наташанинг олдига келди ва таклиф қилиб, айтган сўзини тугатмасданоқ, унинг белидан ушлади. У вальсга бир давра танца қилишни таклиф этди. Наташанинг ноумидликка ҳам, қувончга ҳам тайёр турган чеҳраси бирдан очилиб, миннатдорлик ифода этди ва маъсум табассум қилди.

Кўрқсан ва қувониб кетган Наташа қўлини кўтариб, князь Андрейнинг елкасига қўяр экан, йиғи аралаш пайдо бўлган табассуми билан гўё: «Мени мунча интизор қилинг», — дер эди. Булар танца қилгани даврага кирғанларнинг иккинчи жуфти эди. Князь Андрей ўз даврининг танцага моҳир одамларидан бири эди. Наташа ниҳоят даражада яхши танца қилди. Унинг балга хос атлас бошмоқ кийган нозик оёқлари ерга тегмас, юзи эса хурсандлигидан гулгул очилган эди. Унинг очиқ бўйин ва билаклари озғин, хунук эди. Эленнинг елкаларига қараганда унинг елкалари озғин, кўкраги билин-билинмас, қўллари ингичка эди, бироқ Эленнинг очиқ билак ва елкаларини кўравериб, одамларининг кўзи қотиб қолган, Наташа эса умрида биринчи марта билак ва елкаларини очган, агар шундай бўлиши зарур деб уни кўндиришмаганда, шу алфозда сдамларнинг кўзига кўрингани номус қиладиган бир қизчадай кўринар эди.

Князь Андрей танца қилишни яхши кўрар эди, одамларнинг сиёсий ва баландпарвоз гаплар билан мурожаат қилишларидан тезроқ қутулиш, подшоҳ шу ерда бўлганлигидан вужудга келган тортиниш кайфиятига барҳам бериш учун танца қилмоқчи бўлиб, Наташани танлади, чунки аввало шу билан танца қилгин деб Пьер айтди, ундан кейин бошқалар орасида кўзига шу яхшироқ кўринди. У Наташанинг нозик ва хипча белидан ушлаши биланоқ Наташа унга шу қадар яқин туюлди, шу қадар яқин бўлиб жилмайдики, унинг гўзаллигидан князь Андрей маст бўлди. У танца қилиб бўлиб, нафасини ростлаганидан кейин, танцачиларга қарап экан, ўзини бардам ва яшаргандай сезди.

Князь Андрейдан кейин Наташани танцага таклиф қилгани Борис, бални бошлаб берган адъютант ва яна бир неча йигитлар келишди, Наташа ўзидан ортган кавалерларни Соняга бериб, ниҳоят хурсанд бўлиб ва қизариб, бал тамом бўлгунча танца қилди. Бу балда одамларнинг диққатини нима тортаётганини Наташа пайқамади ҳам, кўрмади ҳам. У подшоҳнинг француз сафири билан узоқ гаплашганини ҳам, бир хоним билан айрим илтифот кўрсатиб сўзлашганини ҳам, фалон шаҳзода фалон-фалон деганини ҳам, Элен қанча одамларни мафтун қилиб, фалончининг айрим илтифотига сазовор бўлганини ҳам пайқамади. У ҳатто подшоҳни ҳам пайқамади, унинг кетганини ҳам танца қизиб кетганидангина билди холос. Тамаддидан олдин чалинган бир шўх куйга князь Андрей яна Наташа билан танца қилди. У Наташа билан биринчи дафъа Отрадное хиёбонида икки мартаба уҷрашганини, Наташа ойдин кечада ухломаганини, ўзи унинг товушниа беихтиёр қулоқ солганини эслатди. Наташа бу сўзларни эшишиб қизариб кетди ва князь Андрейни беихтиёр қулоқ солинига ундангани ҳис худди уятли бир нарса бўлғандай ўзини оқлай бошлади.

Князь Андрей киборлар ичida ўсан барча кишилар сингари, киборлар доирасида киборлар таъсиридан холи бўлмаган одамлар билан кўришишни ҳушлар эди. Наташанинг ҳар нарсага ҳайрон қолиши, ҳар нарсадан хурсанд бўлиши, тортиниб туриши ҳатто французчани хато гапириши князь Андрейга ёқиб қолди. У Наташага назокат ва айрим эътибор билан муомала қилар эди. Наташа билан энг оддий ва анчайин гапларни гапиришиб ўтирас экан, князь Андрей унинг айтаётган гапларидан эмас, балки ички ҳушбахтлигидан қувониб, порлаган кўзларини ва табассумини кўриб завқ қилар эди. Наташа таклиф қилинганида табассум билан ўрнидан туриб, залда танца қилиб юраркан, князь Андрей унинг айниқса тортиниброқ қилган гўзал ҳаракатларини мароқ билан томоша қилар эди. Куй ярим бўлганда Наташа танцанинг бир фигурасини туфтиб, ҳансираганича жойига бориб ўтирди. Уни яна бир кавалер танцага таклиф қилди. Чарчаган ва ҳансираган Наташа йўқ демоқчи бўлди шекилли-ю, лекин дарҳол кўлини кўтариб кавалернинг елкасига қўйди-да, князь Андрейга жилмайиб қаради.

У шу жилмайиши билан: «Мен-ку жон деб дам олиб сиз

билаи ўтирас эдим, ўзим ҳам чарчаганман, лекин кўрмай-сизми, менинг қўйишмаяпти, бунга бениҳоят хурсанд ва баҳтиёрман, мен ҳаммани яхши кўраман ва буни иккаламиз ҳам тушунамиз» ҳоказо ва ҳоказолар демоқчи бўлар эди. Таңца қилган кавалери кетгандан кейин Наташа фигура ўйнамоқчи бўлиб, иккита хонимни олиб келиш учун зал бўйлаб чолиб кетди.

«Агар Наташа аввал аммаваччасининг, кейин ана у хотининг олдига борса, менинг хотиним бўлади»,— деб қўйди князъ Андрей Наташага қарап экан беихтиёр. Наташа аввал аммавачchasinинг олдига борди.

«Кишининг хаёлига баъзан хўп беҳуда нарсалар келади,— деди князъ Андрей ичида,— лекин бу қизнинг бунчалик дилбар, бунчалик гўзаллигига тан бериш керак, бундай жойларда бир ой танца қилишга улгурмай эрга тегади... Бундоқ қиз бу ерда жуда кам топилади»,— деди князъ Андрей ўзича Наташа корсажидаги гулни тўғрилаб унинг ёнига ўтирас экан.

Машқнинг охирида кўк франкли кекса граф буларнинг олдига келди. У князъ Андрейни ўз уйига таклиф қилди ва қизидан: «Хурсандмисан?» — деб сўради. Наташа жавоб ўрнига жилмайиб қўйди, унинг бу жилмайиши гўё ўпкараб: «Наҳотки шуни сўраб ўтирасангиз?» — деганга ўхшар эди.

— Умримда бунчалик хурсанд бўлган эмасман! — деди Наташа ва отасини қучоқламоқчи бўлиб ориқ қўлларини кўтарди-ю, лекин дарров туширди. Буни князъ Андрей пайқади. Наташа умрида бундай хурсанд бўлган эмас, у шундай хурсанд эдики, киши бундай вақтларда жуда эзгу ва меҳрибон бўлиб, дунёда ёвузлик, баҳтсизлик ва ғам-ғусса деган нарсалар борлигига ишонмай қўяди.

Пьер биринчи марта шу балда хотинининг олимакомлар доирасида тутган мавқедан ўзини таҳқирланган сезди. Унинг қовоғи солиқ, хаёли паришон эди. Пешонасини тириштириб, дераза олдида кўзойнак орқали қараб турар экан, ҳеч нарсани кўрмас эди.

Наташа овқатга бораётib унинг ёнидан ўта бошлади.

Пьерни ғам босиб турганини кўриб Наташа ҳайрон қолди ва унинг қаршисида тўхтади. Унинг Пьерга ёрдам қилгиси, ўз хурсандлигидан унга ҳам пича юқтиргиси келди.

— Хўп хурсандчилик қилдик-да, граф, шундай эмасми? — деди у Пьерга.

Пъер унинг нима деяётганига тушунмади шекилли, анграйиб, кулимсиради.

— Ҳа, кўп хурсандман,— деди у бир оздан кейин.

«Наҳотки шулар, айниқса Пъер Безуховдай яхши одам бирон нарсадан норози бўлиши мумкин бўлса»,— деди Наташа ичида. Наташанинг назарида балға келган одамларнинг ҳаммаси эзгу, дилбар, бир-бирига меҳрибон ва яхши кишилар бўлиб, ҳеч ким ҳеч кимни хафа қилмайдиган, шунинг учун ҳам ҳаммаси хушбахт кишилар эди.

XVIII

Эртасига князь Андрей кечаги бални эслади-ю, лекин бу тўғрида узоқ ўйламади. «Ҳа, бал жуда яхши бўлди. Бундан ташқари... Ҳим, Ростова жуда дилбар қиз. Унда қандайдир бир янгилик, ўзига хос, петербургликларда учрамайдиган, уни бошқалардан ажратиб турадиган бир нарсабор». Кечаги бал тўғрисида князь Андрей фақат шунигина ўйлади-ю, чой ичганидан кейин, ишга ўтириди.

Бироқ чарчаганиданми ёки кечаси уйқудан қолганиданми, шу куни унинг иши барор топмади: ишламасдан, одатдагича, қилган ишларини бекорга чиқарди ва бирор келганини пайқаб хурсанд бўлди.

Келган киши турли комиссияларда хизмат қиладиган, Петербург олимақомларининг сұхбатларидан қуруқ қолмайдиган, янги гоя ва Сперанскийнинг мухлиси ва Петербургнинг тинимсиз жарчиси Бицкий бўлиб, бу одам маслакни кўйлак сингари модага қараб танлайдиган ва шунинг учун ҳам бир маслакнинг қизғин тарафдори бўлиб кўриналигандан кишилардан эди. У ташвишманд бир алфозда шляпасини бошидан олиши биланоқ югуриб князь Андрейнинг олдига кирди-да, дарҳол гап бошлади. У Давлат Кенгашини подшоҳнинг ўзи очган шу бугунги мажлиси тафсилотидан ҳозиргина хабардор бўлиб, шу тўғрида шавқ билан гапира кетди. Подшоҳнинг нутқи жуда фавқулодда нутқ экан. Бу нутқ фақат конституцион монархлар сўзлайдиган нутқлардан эмиш. «Подшоҳ тўғридан-тўғри айтдики, Кенгаш билан Сенат давлат табақасидир. У айтдики, давлат идораси зулмга эмас, балки мустаҳкам асосга таяниши керак. Подшоҳ айтдики, молия ишлари ҳам қайта тузилиши ва ҳисобот ишлари ҳам эълон қилиниши керак»,—

деди Бицкий маълум сўзларни таъкидлаб ва кўзларини катта очиб.

— Шундай, ҳозирги воқеа бутун бир даврни, тарихимизда энг буюк даврни ташкил қилади,— деди Бицкий сўзининг охирида.

Князь Андрей Давлат Кенгашининг очилишини сабрсизлик билан кутиб, унга жуда катта аҳамият бериб юрган эди, бироқ унинг очилгани ҳақидаги хабарни эшитганидан кейин бу ҳодисага жуда лоқайд қараганига, кўзига анчайин бир нарса бўлиб кўринганига ҳайрон қолди. У Бицкийнинг бунчалик шавқ билан айтётган гапларига жимгина, кулумсираб қулоқ соларкан, бошига энг оддий бир фикр келди: «Подшоҳнинг кенгашда нима дегани билан Бицкий икковимизнинг нима ишимиз бор? Бу нарсалар мени хушбахтроқ ва яхшироқ қиласмиди?»

Мана шу оддий мулоҳаза князь Андрейнинг юз бераетган ўзгаришларга бўлган бутун аввалги қизиқишларини маҳв этди қўйди. Шу куни князь Андрей Сперанскийнинг кида, мезбоннинг ибораси билан айтганда «en petit comité»¹ тушлик қилиши керак эди. Мафтун қилиб юрган кишисининг уйида ва дўстлари сұхбатида тушлик қилишга князь Андрей илгари жуда қизиқиб юрган, бундан ташқари шу вақтгача Сперанскийни ўз уйида кўрмаган эди. Бироқ ҳозир унинг уйига боргиси келмай қолди.

Князь Андрей ҳарқалай, бөлгиланган соатда Сперанскийнинг Таврида боғидаги унча катта бўлмаган ҳөслисига етиб борди. Князь Андрей салгина кечикиб, соат бешдан кейин монахларга хос жуда ҳам озода, паркет полли меҳмонхонага кирганида Сперанскийнинг жонажон дўстларидан иборат petit comité, йиғилиб ўтирган эди. Меҳмонхонада Сперанскийнинг ўзига ўхшаган чувак юзли кичкина қизчаси ва унинг мураббиясидан бошқа аёл йўқ эди. Меҳмонлар Жерьве, Магниций ва Столипинлардан иборат эди. Князь Андрей даҳлизга кириши билан баланд овозлар ва саҳна кулгисига ўхшаш сохта, қаттиқ кулги товушини эшитди. Сперанскийнинг товушига ўхщаган бир товуш хаҳолаб кулмоқда эди. Князь Андрей Сперанскийнинг кулгисини ҳеч қачон эшитмаган, шунинг учун ҳам давлат арбобининг бу хилда баланд, ингичка овоз чиқариб кулиши уни ҳайратда қолдирди.

Князь Андрей меҳмонхонага кирди. Меҳмонлар икки

¹ Дўстлар сұхбатида.

дераза ўртасида, пишлоқ билан тўла чоғроқ стол ёнида туар эди. Сперанский орденларини тақиб, кулранг фрак, афтидан Давлат Кенгашининг машҳур мажлисига кийиб борган ўша оқ жилет, оқ галстугида, хушҷол кайфиятда стол ёнида туар эди. Меҳмонлар уни қуршаб олишган. Магницкий Михаил Михайловичга қараб латифа айтмоқда. Сперанский Магницкийнинг айтадиган гапига олдиндан кулиб қулоқ солмоқда. Князь Андрей меҳмонхонага кирган пайтда кулги Магницкийнинг товушини босиб кетди.

Пишлоқ билан ион кавшайдиган Столипин йўғон овоз билан, Жаръве ҳиҳилаб, Сперанский ингичка товуш билан қаттиқ кулишмоқда эди.

Сперанский ҳамон кулар экан, князь Андрейга оппоқ ва нозик қўйини үзатди.

— Хуш келибсиз, князь,— деди у. Сўнгра Магницкийга мурожаат қилиб, унинг сўзини бўлди.— Бир дақиқа... Бугун ишдан оғиз очмай, фақат чақчақлашиб ўтирамиз, деб аҳд қилганимиз.— У яна латифагўйга қараб хаҳолаб кулди.

Князь Андрей умиди пучга чиққан кини сингари кулаётган Сперанскийга таажжубланиб қараб туар эди. Унга бу Сперанский эмас, бошқа бир одамдай туюлди. Шу дамгача бунинг бир кўришда билиб бўлмайдиган хислати бор, нимасидир кишини ўзига тортади, деб юрган князь Андрей ҳозир Сперанскийдан ихлоси қайтди қолди.

Гап-сўз бир лаҳза ҳам тинмас ва бутун суҳбат худди латифагўйликка ўхшар эди. Магницкий ҳали ҳикоясини тугатмасдан яна бошқа бир киши бундан ҳам қизиқроқ бир нарсанӣ айтиб бермоқчи бўлди. Бу латифаларнинг кўпи хизмат олами тўғрисида бўлмаса ҳам хизмат қиласидиган кишилар тўғрисида эди. Гўё суҳбат аҳли бу кишиларнинг пастлиги тўғрисида узил-кесил бир фикрга келган-у, буларнинг бу кишиларга бўлган муносабатлари фақат мазах-масҳарадан иборат эди. Сперанский бугун эрталаб бўлган кенгаши мажлисига бир кар тўрадан, сизнинг фикрингиз қалай, деб сўраганида, у мен ҳам ўша фикрдаман, деб жавоб берганини айтди. Жеръве тафтиш тўғрисида бутун бошли бир ҳикоя айтиб берди, бу ишнинг шоён диққат бўлган жойи тафтиш ҳайъатининг бетутуруқлиги экан. Столипин дудукланиб гапга аралашди-ла, авзоидан суҳбатга жиддий тус берадиган бўлиб, бурунги тартибдаги сунистъемоллар ҳақида қизгин гапира кетди. Магницкий Столипиннинг қизиқонлигидан кулди. Жеръве бир ҳазил

Елди, шу билан сұхбат яна боягидай хүшчақчақ тус олди.

Сперанский, афтидан, ишдан кейин дүстлари сұхбатта дам олиб хурсандлик қилишни яхши күрса керақ мәхмөнлар буни билиб, уни хурсанд қилиш ва шу билан үстарини ҳам хурсанд қилишга тиришар әдилар. Бироқ оу хурсандчилик князь Андрейга оғир ва малол келди. Сперанскийнинг ингичка товуши унинг қулогига ёқмас, унинг тинмай сохта кулиши негадир князь Андрейнинг туғуларини ҳақорат қиласы әди. Князь Андрей кулмас, менинг ўтиришим сұхбат аҳлига малол келмасмикин, деб хавотир олиб ўтираш әди. Бироқ, унинг кайфияти сұхбатга мос келмаётганини ҳеч ким пайқамади. Ҳамма хурсанд күринар әди.

Князь Андрей бир неча марта гапга аралашмоқчи бўлган әди, бироқ унинг сўзлари ҳар гал сувдан отилиб чиқсан ўйкакдай сұхбатга ботмади, буларнинг ҳазил-мутойибасига қўшилолмади.

Булар гапириб ўтирган гаплар ёмон гаплар ҳам эмас, ўринисиз ҳам эмас, ҳаммаси ҳам ўткир ва қизиқ бўлиши мумкин; лекин хурсандчиликка маза киргизадиган нимадир ўтишмас ва булар эса шундай нарса борлигини ҳатто билдишмас әди.

Тушликтан кейин Сперанскийнинг қизи мураббияси билан ўрнидан турди. Сперанский оппоқ қўли билан қизини эркалаб сийпади ва ўпди. Унинг бу иши князь Андрейга қалбакидай кўринди.

Эркаклар инглизларнинг таомилини қилиб, столдан туришмади ва портвейн ичип ўтиришаверди.

Наполеоннинг Испанияда қилган кирдикори тўғрисида кетаётган гапнинг ўртасида (сұхбат аҳли бу кирдикорларни ёқлашар әди) князь Андрей буларга эътироуз қила бошлади. Сперанский кулимсираб, гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди шекилли, бу гапга ҳеч алоқаси бўлмаган бир латифа бошлади. Ҳамма бир неча дақиқа жим қолди. Сперанский стол кетида ўтириб, винолик шишанинг тиқинини тиқар экан: «Ҳозир яхши винолар жуда азиз бўлиб қолган», — деди-ю шишани хизматкорга бериб ўрнидан турди. Бошқалар, ҳам ўринларидан туриб, ғовур-ғувур гаплашиб мәхмөнхонага чиқишли. Сперанскийга куръер қўйиб кетган иккита хатни беришли. У хатни олиб кабинетига кирди. Сперанский чиқиши билан ғовур босилди, мәхмөнлар ўзаро секин-секин гаплаша бошлади.

— Мана энди декломацияга ўтдик! — деди Сперанский кабинетидан чиқиб.— Ажойиб талант! — деди у князь Андрейга қараб. Магницкий дарров ғўдайиб, Петербург-нинг баъзи машҳур кишилари шаънига ёзган французча ҳажвий шеърларни ўқий бошлади. Шеър ўқиш давомида унга бир неча марта чапак чалишди. Шеър тамом бўлгандан кейин князь Андрей Сперанскийнинг олдига келиб, хайрлашгани унга қўл берди.

— Ҳа, дарров кетасизми? — деди Сперанский.

— Бирор кечага таклиф қилган эди,— деди князь Андрей.

Жим бўлишди. Князь Андрей унинг ойнадай акс этиб, ботинини кўришга имконият бермайдиган кўзларига яқиндан қараб кулгиси қистади: қандай бўллиптики, умана шу Сперанский ва унга боғлиқ бўлган ўз фаолиятидан бирон нарса чиқади деб ўйлаб юрган экан? Нечук шу Сперанский қилаётган барча ишларга бунчалик катта аҳамият бериб юрган экан? Князь Андрей у ердан жўнаб кетгандан кейин ҳам узоқ вақт Сперанскийнинг сохта ва сувуқ кулгиси қулогидан кетмади.

Ўйига келгандан кейин князь Андрей шу тўрт ой ичида Петербургда кечирган ҳастини худди бир янги нарсадай эслай бошлади. Ўзи тузган ҳарбий устав лойиҳасини, бу уставни тузиш учун кўп овора бўлганини, қанчадан-қанча китоб кўрганини, бошқа бир бемаъни устав ёзилиб, подшоҳга тақдим қилинганлиги учунгина бу уставни фақат маълумотга олиб, бу ҳақда ҳеч ким оғиз очмасликка ҳарарат қилганини эслади: Берг аъзоси бўлган комитетнинг мажлисларини эслади, бу мажлисларда комитет мажлисларини қай тартиб ва қандай формада ўтказилишига доир ҳамма масалалар ҳар томонлама ва узоқ муҳокама қилинганлигини, ишнинг моҳиятига алоқадор масалаларни эса мумкин қадар четлаб ўтишга ва қисқароқ муҳокама қилишга уринганикларини эслади. Князь Андрей қонун чиқариш соҳасида қилган ишларини, Рим ва француз қонунлари мажмуасидаги моддаларни бош кўтармай ўтириб таржима қилганини хотирлади ва ўзи ўзидан хижолат тортди. Сўнгра Богучаровони, у ерда нималар билан шуғулланганини, Рязанга борганини, мужикларни, оқсоқол Дронни ва парамграфларга бўлиб, уларга шахс ҳуқуқи берганини эслади ва шунча вақтни шунаقا бекорчи ишлар билан ўтказганига таажжубланди.

Эртасига князь Андрей шу вақтгача бормай юрган жойларига, шу жумладан, кейинги балда учрашиб яна ошнагарчилик бошлаган Ростовларникига борди. Князь Андрей Ростовларникига одамгарчилик юзасидангина эмас, балки тасаввурида гўзал хотирот қолдирган ўша шўх ва дилкаш қизни ўз уйда кўриш учун ҳам бормоқчи эди.

Ҳаммадан олдин уни Наташа қарши олди. Наташа уйда жўнгина кўк кўйлак кийиб юрган экан, князь Андрейнинг назарида Наташа бал кўйлагидан кўра бу кўйлакда чиройлироқ кўринди. Наташа ҳам, Ростовларнинг бутун хонадони ҳам князь Андрейни қадрдон одамдай очиқ юз билан қарши олишиди.

Илгарилари князь Андрейнинг бу оиласа унчалик хуши йўқ эди, энди эса буларнинг ҳаммаси кўзига яхши, содда ва меҳрибон кўринди. Петербургда кекса граф шу қадар меҳмондўст ва меҳрибон бўлиб қолган эдики, князь Андрей тушликни ташлаб кетишни ўзига эп кўрмади, «Ҳа, булар меҳрибон, ажойиб одамлар,— деб ўйлади Болконский,— лекин улар Наташалари қанчалик бебаҳо қиз эканлигини тушунмайдилар, албатта, аммо улар бежирим қувноқ бу гўзал қизнинг яна ҳам ажralиб туриши учун жуда мувофиқ бир мұхит ташкил қиласидиган меҳрибон одамлар!»

Князь Андрей авваллари Наташа сиймосида ўзига буткул ёт бўлган, бегона бир олам борлигини сезар эди; бу олам унга маълум бўлмаган севинчлар билан тўла бўлиб, Наташани Отрадное хиёбонида учратган ва ойдин кечада деразадан овозини эшитган маҳалида унинг ғашига теккан эди. Ҳозир эса бу олам унинг ғашига ҳам тегмас, унинг учун бегона ҳам эмас, аксинча, энди унинг ўзи шу оламга кириб, янги бир лаззат топмоқда эди.

Тушликдан кейин Наташа князь Андрейнинг илтимоси билан клавикорд чалиб, ашула айтиб берди. Князь Андрей дераза олдида туриб, хонимлар билан сўзлашар экан, Наташанинг ашуласига қулоқ соларди. Князь Андрей сўзлаб туриб бирдан жим бўлди ва ўпкаси тўлганини сезди, у ҳеч қачон шу ҳолатга тушмаган эди. Князь Андрей ашула айтаетган Наташага қарадио юрагида аллақандай янги ва ёқимли бир ҳис пайдо бўлди. У хушбахт ва шу билан бирга

маҳзун, йиғлагудай ҳеч нарса бўлмаса ҳам йиғлашга тайёр эди. Нима учун йиғлаши керак? Илк муҳаббати учунми? Кичкина княгиня учунми? Орзу-армонлари ушалмай қолгани учунми?.. Келажакка бўлган умидлари учунми?.. Бу саволларга «ҳа» деса ҳам бўларди, «йўқ» деса ҳам. У асосан бир нарса учун йиғлагиси келарди. Бу ҳам бўлса ўзида бўлган аллақандай ниҳоят даражада азим ва мубҳам бир нарса билан ўзидай ва ҳатто Наташадай кичик ва жисмоний нарса ўртасидаги даҳшатли қарама-қаршиликни тўсатдан сезиб қолганлиги эди. Мана шу қарама-қаршилик Наташа ашула айтиётган вақтда уни ҳам изтиробга солар, ҳам хурсанд қиласи эди.

Наташа ашулани айтиб бўлиши билан князь Андрейнинг олдига келди, овозим сизга ёқдими, деб сўради. У сўрашга сўради-ю, кейин буни сўрашниң ҳожати йўқлигини сезиб хижолат бўлди. Князь Андрей Наташага қараб табассум қилди ва унинг ашуласи ҳам бошқа ҳамма ишлари сингари ёққанини айтди.

Князь Андрей Ростовларницидан кечаси хийли бевақт қайтди. У ётмоқчи бўлиб, ўринга кирдио қарасаки, уйқуси келадиган эмас. У гоҳ шам ёқиб тўшагида ўтирас, гоҳ ўрнидан турас, уйқуси қочгани малол келмай яна чўзилар, худди дим уйдан ёруғ дунёга чиққандай таъби очиқ ва дили равшан эди. Ростовани яхши кўриб қолгани хаёлига ҳам келмас ва уни ўйламас эди ҳам. У Наташани ҳаёлидагина тасаввур қиласи ва шунинг учун ҳам бутун ҳаёти кўзига буткул бошқача бўлиб кўринар эди. «Ҳаёт барча севинчлари или менинг қаршимда ўз қучогини очиб турганда мен нимадан кўрқиб ўтирибман, нима учун бу тор ва берк рамкада ташвиш тараффуд билан овора бўлиб юрибман?» — дер эди ўзича. У хийла вақтдан бери биринчи марта келажак учун қувончли режалар тузабошлади: У ўз-ўзича, ўғлининг тарбияси билан машғул бўлиш, мурраббий топиб, ўғлини унга топшириш, кейин истеъфога чиқиб, чет элга борини, Англия, Швейцария, Италияни томоша қилиб келингга қарор қилди. «Модомики ўзимни шунча бардам ва ёш сезарканман, ўз эркимдан фойдаланишим керак,— дер эди ўзича.— Бахтли бўлини учун бахтга ишониш керак, деб Пьер тўғри айтган эди; мана энди мен шунга ишондим. Ўлганларни ўликлар кўмшинисин, тирик бўлгандан кейин яшамоқ, хушбахт бўлмоқ керак»,— деб ўйларди князь Андрей.

Бир куни эрталаб полковник Адольф Берг Пьер ҳузурига келди. У оҳорли мундир кийган, подшо Александр Насловичга тақлид қилиб қўйилган чекка соchlари мойланган эди. Пьер Москва ва Петербургда ҳаммани таниганидек буни ҳам танир эди.

— Мен ҳозиргина рафиқангиз графиня ҳузурларига кирган эдим. Илтимосимни рад қилганларига кўп хафа бўлдим. Сиз рад қилмассиз деган умиддаман, граф,— деди у кулумсираб.

— Кандай илтимос экан, полковник? Буюринг.

— Мен, граф, янги ҳовлига кўчиб, буткул жойлашиб олдим,— деди Берг, айтидан, бу хабар бошқаларга ҳам ёқади деган ўйда,— шунинг учун ҳам истардимки, ўзим ва онлам таниш-билишларини чақирсам. (У яна ҳам мулојимроқ жилмайди). Мен сўрар эдимки, графиня икковларингиз лутф кўрсатиб, уйимга бир пиёла чой ва кечки таомга ташриф буюрсаларингиз...

Фақат графиня Елена Васильевнагина аллақаёқдаги Бергларникига боришини ўзига муносиб кўрмай, шундай таклифни бағри қаттиқлик билан рад қила оларди. Берг нима учун беш-олтита кўзга кўринган кишиларни таклиф қилаётганини, нима учун буларнинг боришидан хурсанд бўлишини, нима учун картабозлик ва шунга ўхшаш бемаза ишлардан пулни аяса ҳам, яхши одамлар учун борини аямаслигини шундай бир тарзда гапирдики, Пьер унинг таклифини рад қила олмади ва боришга ваъда берди.

— Агар ҳаддим сифса, айбга буюрмасинлар айтиб қўяй, граф, ўнта кам саккизда етиб борсангиз, ўтириш ёмон бўлмас, менинг генералим ҳам келади. У менга жуда меҳрибон. Овқатланамиз, граф. Илтифотингизни дариф тутманг, граф.

Пьер одатда бирон жойга борса, ҳамиша кечикиб борарди, лекин бугун ўнта кам саккиз ўрнига, Бергларникига чоракам саккизда етиб борди.

Берглар зиёфат ҳозирлигини кўриб, меҳмонларни қабул қилишга тайёр бўлиб ўтиришган эди.

Янги мебеллар қўйиб, кичкина-кичкина ҳайкал ва картиналар билан безатилган янги, озода ва ёруғ кабинетда Берг хотини билан ўтирган эди. Янгигина мундир кийган Берг хотини ёнида ўтириб унга, ҳамиша ўзингдан юқори-роқ одамлар билан ошначилик қилишинг мумкин ва шундай

қилиш керак, чунки ўшандагина бу ошначиликнинг нашъаси бўлади, деб тушунтиарди.

— Бирон нарса ўрганасан, бирон ҳожатингни чиқарасан. Мана, қара, мансабга дастлаб қадам қўйганимдан бўён қандай яшаб юрибман. (Берг умрини йил билан эмас, балки олган олий мукофотлари билан санаарди). Ўртоқларим ҳали ҳеч нарсада йўқ, мен бўлсам бугун-эрта полк командири бўламан. Мана, сизга эр бўлиш шарафига ноил бўлдим (у ўрнидан туриб, Веранинг қўлини ўпди ва энгашиб гиламнинг қат бўлиб қолган бурчини тузатди). Мен буларга қандай қилиб эришдим? Асосан ким билан ошна бўлишни билишим орқасида. Турган гап, баҳиммат ва пишиқ бўлиш керак.

Берг заиф хотиндан устун эканлигига мағрур бўлиб, кулумсиради ва дилкаш хотинининг ҳарқалай эркакларни эркак қиласидиган фазилат нимадан иборатлигини тушунмайдиган заиф бир аёл эканини ўйлаб жим бўлди, Вера ҳам ўз навбатида яхши ва баҳиммат эридан устун эканлигига мағрур бўлиб кулумсиради. Веранинг назарида Берг ҳам бошқа эркаклар сингари ҳаётни янгиш тушунарди. Берг ўз хотинига қиёс қилиб ҳамма хотинларни заиф ва ақли калта деб ҳисобларди. Вера эса ўз эрига қиёс қилиб ҳамма эркаклар фақат ўзларини ақлли деб ҳисоблашади-ю, лекин аслида эса балони ҳам билишмайди, гердайган, худбин бўлишади, деб ўйларди.

Берг ўрнидан турди-да, катта пулга сотиб олган тўр рўмоли ғижим бўлмасин деб хотинини жуда эҳтиёт билан қучоқлadi ва лабининг қоқ ўртасидан ўпди.

— Фақат шунга эҳтиёт бўлиш керакки, дарров бола бўлиб қолмасин,— деди у фикрини беихтиёр давом этдириб.

— Ҳа,— деди Вера,— мен ҳам буни сира истамайман. Жамият учун яшамоқ лозим.

— Княгиня Юсупованинг рўмоли ҳам худди шунақа эди,— деди Берг хушҳол табассум билан тўр рўмолни кўрсатиб.

Шу чоқ, граф Безухов келди, деб хабар қилишди. Эрхотин ҳар қайсиси, ўзича граф менинг рўй-хотирим учун келди, деб ўйлаб бир-бирига мағрур табассум билан қаради.

«Мана, ошна-огайни орттира билишнинг шарофати,— деб ўйлади Берг,— мана, ўзини тута билиш шарофати!»

— Фақат сендан илтимос,— деди Вера,— мен меҳмонларни овунтириб ўтирганимда, сен гапимни бўлма,

чунки мен кимни нима билан овунтиришни, қандай суҳбатда нима ган гапиришни ўзим биламан.

Берг ҳам кулумсиради.

— Унақа бўлмайди-да, баъзан эркакларга эркакча гап ҳам керак бўлади ахир,— деди у.

Пъерни яигигина бир меҳмонхонага олиб киришди. Меҳмонхона жуда озода, стол-стуллар эса шундай симметрия билан қўйилган эдик, бу симметрияни бузмасдан бирон жойга ўтиришнинг иложи йўқ эди. Шунинг учун ҳам Берг бу симметрияни ўзи бузишга кўзи қиймади шекилли, диванга ва креслога ўтириш билан бу симметрияга шуқсон етказиш ихтиёрини азиз меҳмоннинг ўзига ҳавола қилди. Пъер симметрияни бузиб, стулни берироқ сурди. Шундап кейин Берг билан Вера бир-бирларига сўз бермай, меҳмонни гапга солиб, зиёфатни бошлаб юборишиди.

Пъерни француз элчихонаси тўғрисида гапга солиш керак деган ўй билан Вера дарров шу тўғрида гап бошлади. Берг эркакча гап ҳам лозим деган мулоҳаза билан хотининг сўзини бўлиб, Австрияга қарши урушдан гап очдию умумий гапни қўйиб, беихтиёр ўзига доир гапга ўтди: у Австрия юришига иштирок қилиш тўғрисидаги таклифни, бу таклифни нима учун рад қилганини айтиб берди. Гарчи сўзлар бир-бирига қовушмаётган, Вера эрининг суҳбатга аралашганидан жаҳали чиқаётган бўлса ҳам меҳмоннинг битта бўлишидан қатъий назар, эр-хотин зиёфатимиз яхши бошланди, бизнинг зиёфат ҳам айнан бошқа зиёфатларга ўхшайди: мана, чой ичиб, туппа-тузук суҳбат қуриб, шам ёқиб ўтирибмиз, деб бениҳоя хурсанд эди.

Кўп ўтмай Бергнинг қадрдон ўртоғи Борис келди. У Берг ва Вера билан муомалада ўзини юқори ва каттароқ тутарди. Борисдан кейин бир хоним билан полковник, ундан кейин генералнинг ўзи ва ундан кейин Ростовлар келишиди-ю, зиёфат расмана зиёфатлардай бўлиб қолди. Берг билан Вера меҳмонхоналарида мунча одам йиғилганини кўриб, ғовур-ғувурни, кўйлакларнинг шитирлашини эшишиб, таъзим-тавозеларни кўриб, лабларидан табассум аримасди. Зиёфат ҳақиқий зиёфатнинг ўзи эди; айниқса уйни мақтаган, Бергнинг кифтига қоқиб қўйган, карта ўйнайдиган столни ўрнаштириброқ қўйиш учун оталарча амр берган генерал ҳам киройи генерал эди. Генерал меҳмонлар ичидан ўзидан кейин энг мўътабар меҳмон — граф Илья Андреичнинг ёнига келиб ўтирди. Қариялар қариялар билан, ёшлар ёшлар билан суҳбатда, уй бекаси эса Панин.

ларнинг зиёфатидаги сингари кумуш саватчада печенъе қўйилган чой столи ёнида ўтирас, хуллас, бу зиёфат боши қаларнинг зиёфатидан сира қолишмас эди.

XXI

Пьер энг муҳтарам меҳмонлардан бири сифатида карта столига Илья Андреич, генерал ва полковник билан бирга ўтириши керак эди. Пьер Наташа билан рўпара ўтириб қолди ва балдан буён унинг қанчалик ўзгарганини кўриб ҳайрон бўлди. Наташа хомуш ўтирас эди: у балга борган кунидагидай гўзал эмас, ўзини ҳамма нарсага нисбатан бунчалик ювощ ва лоқайд тутмаса, эҳтимол хунук ҳам бўлиб кўринарди.

«Нима бўлдийкин унга?» — деди ўзича Пьер Наташага қараб. Наташа чой столи олдида, опасининг ёнида ўтиракан, ёнига келиб ўтирган Бориснинг саволларига юзига ҳам қарамай, истар-истамас жавоб берар эди.

Устма-уст бир нечта мос карта ташлаб ва ҳарифининг толенига кўпроқ карта кўтаришга мажбур бўлиб қолган Пьер босилган карталарини йигиштириб оларкан, бирор уйга кирганини ва саломлашаётганини эшишиб яна Наташага қаради.

«Нима бўлдийкин бу қизга?» — деди яна ҳам кўпроқ таажжубланиб.

Кириб келган киши князь Андрей эди. У Наташанинг рўпарасида навозишли меҳрибон бир қиёфада туриб, унга алланима деяётган эди, Наташа бошини сал кўтарган, қипқизарип кетган, афтидан, ички ҳаяжонини яширишга урниб, князь Андреяга қараб турарди. Унинг қалбida илгари сўнган ўт яна ёна бошлади. У яна бутунлай ўзгариб кетди. Яна ўша балдаги сингари очилиб, чиройли бўлиб қолди.

Князь Андрей Пьернинг олдинга келди. Пьер дўстининг юзида илгари бўлмаган бир ўшилик ифодасини кўрди.

Пьер карта ўйнаётганида бир неча марта жойини алмаштириб, гоҳ Наташага орқасини ўгириб, гоҳ рўпарама-рўпара ўтирди ва олти ўйин давомида Наташа ва дўстини кузатди.

«Буларнинг ўртасида катта бир гап бўлаётганига ўхшайди» — деган ўй Пьернинг кўнглидан ўтди, севинчли, шу билан бирга аламли ҳис уни ҳаяжонга солди ва ўйиндан хаёлинни олиб қочди.

Олти ўйиндан кейин генерал: «Шу ҳам ўйин бўлдими?»

деб ўриидан турди-ю, Пьер қутулди. Наташа бир чеккада Соя ва Борис билан сұхбатлашиб ўтирган эди. Вера на-зокатли жилмайиб, князь Андрей билан алланима ҳақида гаплашыптыган эди. Пьер дўстининг олдига келди-да, гап-ларинг махфий эмасми, деб сўрагандан кейин, улар ёнига ўтириди. Вера князь Андreyнинг Наташага қараётганини пайқаб, зиёфатда, ҳақиқий зиёфатда ишқ-муҳабbat тўғри-сида имо-ишоралар бўлиши шарт, деган мулоҳаза билан князь Андрейни холи топиб, умуман муҳабbat ҳақида ва ўз синглиси ҳақида гап бошлади. Вера шундай ақлли(князь Андрейни у шундай ақлли деб биларди) меҳмон билан гаплашганда ўзининг бутун дипломатик санъатини ишга солиши керак эди.

Пьер буларнинг олдига келганида Вера мамнуният ва мароқ ила гап сотиб ўтирас, князь Андрей эса уялинқи-рагандай (уни бу ҳолатда жуда кам учратиш мумкин эди) кўринарди.

— Сиз бу ҳақда нима дейсиз? — дер эди Вера хиёл табассум билан.— Сиз одамни бир кўришда танийсиз, князь. Натали тўғрисида қандай фикрдасиз? Бир кишига абадий кўнгил қўя қолармикин, бошқа хотинларга ўхшаш (Вера ўзини кўзда тутарди) бирорни бир марта яхши кўриб, ўлгунча ўшанга содиқ бўла олармикин? Мен шундай севгини ҳақиқий севги деб биламан. Сиз нима дейсиз, князь?

Князь Андрей истеҳзоли табассум билан:

— Мен синглингизни яхши билмайман,— деб жавоб берди ва шу табассум билан ўзининг уялинқираганини яширмоқчи бўлди.— Шунинг учун ҳам бундай нозик са-волга жавоб беришдан ожизман. Мен шу нарсани пайқа-дим: хотин киши эркакка қанчалик камроқ ёқса, шунчалик содиқроқ бўлади,— деб илова қилиб қўйди ва шу пайт ол-дига келган Пьерга қаради.

— Ҳа, рост айтасиз, князь, замонамиизда,—деб давом этди Вера (ўзларини замонимизнинг хусусиятларини бил-ган ва унга баҳо берган, замонамиз деган сўзни такрорлаши-ни яхши кўрадиган ва замон ўтиши билан одамларнинг хислати ўзгаради деб гумон қилган маҳдуд кишилар син-гари замонамиизни эслаб), замонимиизда қизнинг эрки шун-чаки, *le plaisir d'être courti sée¹* кўпинча унинг ҳақиқий муҳаббатини босиб кетади. *Et Nathalie, il faut l'avouer,*

¹ Бифовнинг диққатини жалб этиш истаги.

у est très sensible.¹ Веранинг яна Наташадан гап очгани князь Андрейга ёқмади, афтини буриштириб, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, бироқ Вера яна ҳам нозикроқ табассум билан гапини давом эттираверди.

— Менимча, ҳеч бир қизга шунчалик кўп киши хуштор бўлмагандир,— дерди Вера.— Лекин шу кунгача унга ҳеч ким унча ёққан эмас. Сизнинг хабарингиз бор-а — деди у Пьерга қараб,— entre nous,² ҳатто dans le pays du tendre³ шундай сўйкумли cousin Борис ҳам унга ёқмайди.

— Сиз Борис билан дўстсиз-а? — деди князга Вера.

— Ҳа, мен уни танийман...

— У болалигида Наташани яхши кўриб қолганини сизга айтган ҳамдир?

— Болаликда бир-бирларини яхши кўришганми? — деб сўради князь Андрей тўсатдан қизариб.

— Ҳа. Vous savez entre cousin et cousin et cousine cette intimité mène quelquefois à l'amour: le cousinage est un dangereux voisinage. N'est-ce pas?⁴

— Шубҳасиз, шундай,— деди князь Андрей ва тўсатдан гайри-табии жонланиб Пьерга: «Сен ҳам Москвадаги эллик ёшли аммаваччаларингдан ҳушёр бўл», — деб ҳазиллаша бошлади ва ҳазиломуз сўзлар ўртасида уни қўлтиқлаб, бир четга олиб кетди.

Дўстининг бирдан жонланиб кетганлигига ажабланган ва ўрнидан тураётганида Наташага назар ташлаганини пайқаган Пьер:

— Хўш, нима гап ўзи? — деб сўради.

— Мен сен билан бир нарса ҳақида гаплашмоқчи эдим,— деди князь Андрей.— Сен бизларнинг заифона қўлқопимиздан хабардорсан (у масонлик қўлқопи ҳақида гапирмоқчи эди. Бу қўлқоп масонлик жамиятига янги аъзо бўлиб кирган кишиларга ўзлари севгани хотинларга тақдим қилишилари учун берилади). Мен... Қўй, кейин айтаман... — У қўзлари бежо, ўзи бессараражом бир ҳолда Наташанинг олдинга борди ва унинг ёнига ўтиреди. Пьер князь Андрей

¹ Шуни эътироф этиш керакки, Наталья бу хусусда жуда ҳассосдир.

² Гап орамизда қолсин - ку.

³ Назокат оламида бўлган.

⁴ Биласизми, аммаваччаю - холавачча ўртасидаги дўстлик кўпинча муҳаббатга айланади ҳам. Аммаваччаю-холаваччалик хавфли нарса. Шундай эмасми?

Наташанин бир нима сўраганини ва Наташа қизарниб жавоб берадиганини кўриб турарди.

Бироқ шу онда Берг Пьернинг олдига келди ва Испания тўғрисида генерал билан полковник ўртасида бўлаётган баҳсу мунозарага қўшилишини сўраб, уни ҳол-жонига қўймади.

Берг ўзида йўқ, хурсанд ва хушбахт, оғзи қулоғида эди. У берадиган зиёфат жуда яхши ва ўзи кўрган бошқа зиёфатларга айнан ўхшарди. Хонимларнинг нозик сухбатлари ҳам, карта ўйини ҳам, ҳар замон баланд овоз билан гапириб қўйиб, карта ўйнаб ўтирган генерал ҳам, самовар ҳам, печенье ҳам, хуллас, ҳаммаси ҳам бўлак зиёфатларга ўхшарди; лекин бошқа зиёфатларда кўриб юрган ва таассуф қилмоқчи бўлган бир нарсагина етишмас эди холос. Бу ҳам бўлса эркакларнинг ўзаро баланд овоз билан сухбатлашишлари ва бирон муҳим ва бамаъни нарса ҳақида баҳсу мунозара қилишлари эди. Ниҳоят генерал шундай сухбатни бошлади ва Берг Пьерни худди шу сухбатга тортди.

XXII

Князь Андрей эртаси граф Илья Андреичнинг таклифи билан Ростовларниги тушликка борди ва бутун куни ўша ерда ўтказди.

Князь Андрей ким туфайли келганини ҳамма сезиб турарди, у ҳам тортинасадан куни бўйи Наташа билан бирга бўлишга ҳаракат қилди. Чўчиган, шу билан бирга хурсанд ва хушнуд бўлиб кетган Наташанигин эмас, балки бутун ўйдагиларнинг юраги бўлажак аллақандай муҳим ишдан ғулғултага тушган эди. Князь Андрей Наташа билан сухбатлашиб ўтирганда графиня уларга маҳзун ва жиддий назар ташлар, мабода князь Андрей қарагудек бўлса, дарров ўзини ҳеч нарсани пайқамаганга солиб, арзимаган бирон гапни бошлаб юборар эди. Соня Наташанинг олдидан кетгани ботинолмас ва шу билан бирга унинг князь Андрей билан гаплашиб ўтиришига халал беришдан қўрқар эди. Наташа князь Андрей билан бирпас ёлғиз қолса, унинг бирон нарса дейишидан қўрқиб, ранг-қути ўчарди. Князь Андрей ўзининг жасоратсизлиги билан Наташани ҳайратда қолдирди. Наташа князь Андрей бир нима демоқчи бўлаётганини, лекин айтишга тили бормай, жасоратсизлик, қилиб ўтиғанини сезар эди.

Кечқурун, князь Андрей кетгандан сўнг, графиня Наташа олдига келди ва шивирлаб сўради:

— Хўш, нима бўлди?

— Ойижон, худо ҳаки, қўйинг, ҳозир мендан ҳеч нарса сўраманг. Буни айтиб бўлмайди,— деди Наташа.

Бироқ шундай бўлса ҳам шу кеча Наташа дам ҳаяжонга тушиб, дам қўрқиб, қўзларини бир нуқтага тикиб онаси-нинг тўшагида узоқ ётди. Онасига гоҳ князь Андрей мақтаганини, гоҳ чет элга бормоқчиман деганини, гоҳ бу ёз қаерда турасиз, деб сўраганини, гоҳ Борис тўғрисида савол берганини гапирди.

— Лекин мен ҳеч қачон... ҳеч қачон бундай ҳолатга тушмаган эдим! — дерди у.— Унинг олдида мени сур босади, унинг олдида мени ҳамиша ваҳима босади. Нега бундай бўларкинман? Ўшанақа бўлтандан, шунақа бўлармикин-а? Ойи, ухладингизми?

— Йўқ, жонгинам, мени ҳам ваҳима босаяпти,— деди онаси.— Бор, ёт!

— Барибир уйқим келмайди. Ҳозир ухлаб бўларканми? Ойи, ойижон, ҳеч қачон бу аҳволга тушмаган эдим-ку! — деди Наташа ўзида пайдо бўлган ҳиссиятдан таажжубланиб ва қўрқиб.— Ҳеч хаёлимизга келганими?..

Наташа князь Андрейни илк дафъа Отрадноеда учратган чоғидаёқ яхши кўриб қолгандай бўлган эди. У шундай кутилмаган ва ажойиб баҳтдан, яъни ўшанда танлатган (бунга амин эди) кишисини яна учратганидан ва назарида унга ҳозир ёқиб қолгандай бўлганидан гўё қўрқарди. «Биз шу ердалигимизда Петербургга келиб қолганини қара-я! Балда учрашиб қолганимизни қара-я! Тақдир экан-да, тақдир. Бу ишларнинг ҳаммаси тақдирни азалдан, ўшанда, биринчи марта кўрганимда юрагим жиз этган эди».

— Яна нималар деди? Бу қанақа шеър экан? — деди графиня хаёл сурини, князь Андрей Наташанинг альбомига ёзган шеърни эсларкан.

— Ойи, у бева-ку, айб бўлмасмикин?

— Кўйсанг-чи бунақа гапларни, қизим, худо дегин, Les mariages se font dans les cieux.¹

— Ойижон, азизим, меҳрибоним, мен сизни қандай яхши кўраман, мен қандай хушбахтман! — деб Наташа ҳаяжон ва хурсандлигидан ийғлаб, онасини қучоқлади.

Худди мана шу пайт князь Андрей Пьернинг уйида На-

¹ Эр-хотинлик худонинг иродаси.

ташага бўлган мұҳаббатини ва уни олишга жазм қилган-лигини дўстига сўзлаб ўтиарди.

Шу куни графиня Елена Васильевна уйида тантанали катта зиёфат бўлиб, бу зиёфатга француз элчиси, яқин кунлардан бери графинянинг уйига серқатнов бўлиб қолган ишиҳуда, яна бир қанча маълум ва машҳур хоним ва эркаклар келишган эди. Пьер пастда эди. У залларни айланниб, ўзининг ўйчан-париционлиги ҳамда кайфсизлиги билан меҳмонларнинг ҳаммасини ҳайратда қолдирди.

Пьер балга борған кундан бўён ўзини оғир бир умидсизлик чулғаб олаётганини сезар ва бор кучи билан бунга қарши курашишга тиришар эди. Шаҳзода унинг хотинига яқинлаша бошлаган пайтданоқ Пьер тўсатдан камергерлик рутбасига кўтарилади ва шу кундан эътиборан у киборлар суҳбатида бош кўтара олмайдиган, номус қиладиган, дунё ўзи фоний деган илгариги кўнгилсиз ўйлар тез-тез хаёлига келадиган бўлиб қолди. Айни замонда у иззат қилиб юрган Наташа билан князь Андрей орасидаги муносабат, ўз аҳволи ва дўстининг бунга тамоман қарамақарши бўлган аҳволи унинг кўнгилсиз кайфиятини яна ҳам кучайтириб юборди. Пьер ўз хотинини қанчалик ўйламасликка тиришарди. Унинг назарида яна абадиятга нисбатан ҳамма нарса пуч, бебақо кўринар, унинг қаршисида яна: «нечун» деган савол турар эди. Шунинг учун ҳам у мана шушақа кўнгилсиз хаёлларни ўзидан узоқлаштириш умидида кечаю-кундуз масонларга оид ишлар билан шуғулланарди. Соат ўн бирларда Пьер графинянинг ётоғидан чиқиб, эгнида эски халат, папироc тутунига тўлиб кетган пастаккина болохонада, ёзув столи кетига ўтириб Шотландия масонларига оид актларини кўчираётганда кимдир кириб келди. Бу одам князь Андрей эди.

Пьер малол келгандай:

— Э, сизмисиз! — деди париционлик билан.— Мен ишлаб ўтирибман,— деб дафтарини кўрсатди. Унинг авзойи ўз ишига дунёнинг кулфатидан овунай деб қараган баҳтисиз кишиларга ўхшарди.

Князь Андрей гул-гул очилган, бениҳоят хурсанд ва хаёт шавқидан яшарган чеҳра билан дўсти қаршисида турдида, ўз баҳтига гарқ бўлгани учун Пьернинг қайфули кайфиятини ҳам пайжамай, унга табассум қилди.

— Биласайми, дўстим,— деди у,— кеча мен сенга бир тап айтмоқчи эдим, бугун шунинг учун келдим. Мен ҳеч қачон шундай ҳолатга тушмаган эдим. Ошиқман, дўстим, бўшиқ.

Пьер бирдан чуқур хўрсиндио оғир гавдасини князъ Андрей ёнидаги диванга ташлади.

— Наташа Ростовагами, а? — деди у.

— Ҳа, кимга бўлардим бўлмаса? Мен ҳеч қачон бунга ишонмас эдим, бироқ бу ҳис мени енгди. Кечакан мен азоб ва изтироб чекдим, лекин шу азоб ва изтиробимни дунёда ҳеч нарсага алиштирумайман. Йлгариги ҳаётим ҳаёт эмас экан. Энди кўраётибман, лекин усиз бу ҳаёт ҳаёт эмас. Аммо у мени сева олармикин? Мен ундан хийла каттаман... Нега индамайсан?..

— Менми? Менми? Мен сизга айтмовдимми,— деди бирдан Пьер ва ўрнидан туриб, нари-бери юра бошлади.— Мен ҳамма вақт шуни ўйлаб юрадим... Бу шундай гўзал ва бебаҳо қизки... Бунақа қиз оламда йўқ... Мен сизга айтсан, дўстим, у-бу деб ўтирасдан, шу қизга уйланинг, уйланаверинг. Мен аминманки, дунёда сиздан баҳтли одам бўлмайди.

— Наташа шима деркин?

— Наташа сизни севади...

— Бўлмаган гапларни қўй...— деди князъ Андрей Пьернинг кўзларига табассум билан боқиб.

— Севади, биламан,— деди Пьер қаҳр билан бақириб.

— Шошма, аввал сўзимга қулоқ сол,— деди князъ Андрей унинг қўлидан ушлаб, гапдан тўхтатар экан:— Сен менинг ҳолатимга тушунаяпсанми? Юрагимдаги бор нарсани ҳозир бирорвга айтиб бермасам бўлмайди.

— Ҳа, хўп, хўп, айтинг, кўп хурсанд бўламан,— деди Пьер. Дарҳақиқат унинг юзи ўзгариб, ажинлари йўқолди ва хурсандлик билан князъ Андреининг сўзларига қулоқ солди. Князъ Андрей аввалги князъ Андрей эмас, у ўзгарган ва тамоман бўлак одам бўлиб қолгандай эди. Қани унинг бурунги қайгу-ҳасратлари, ҳаётга нафрат ва умид-сизликлари? Князъ Андрей сирини ботиниб айтиши мумкин бўлган бирдан-бир одам Пьер эди, шунинг учун ҳам у юрагида бор гапини дўстига бирма-бир айтиб берди. У гоҳ узоқ келажакни ўйлаб, дадил ва осон режалар тузар, отасининг инжиқлигини деб ўзини баҳт-саодатдан маҳрум қилолмаслиги, шу никоҳга ва хотинини ҳурмат қилишга отасини қандай кўндириши, ёки ундан розилик сўраб ўтиришади.

маедан уйланавериш тўғрисида гапиҳар, тоҳ ўзига боғлиқ бўлмаган аллақандай бу янги туйғуга ҳайрон бўларди.

— Агар бирор, сен шунчалик яхши кўриб қолишинг мумкин, деса ишонмас эдим,— дерди князь Андрей.— Бу аввалги ҳисларимга сира ўхшамайди. Бутун дунё менинг учун ҳозир икки бўлакка бўлинган: бир бўлагида — Наташаю у билан бирга бутун баҳт-саодат, умид-орзу, ёрганик; иккинчи бўлагида, у бўлмаган бўлагида — бутун умидсизлик, маъюслик ва зулумот...

— Қоронгилик ва зулмат,— деди Пьер такрорлаб.— Рост, рост, мен бунга тушунаман.

— Мен ёруғликни севмасдан туролмайман, қандай қилас! Мен бунга жуда хурсандман. Гапимга тушунаяпсанми? Менинг баҳтимдан хурсанд эканлигинингни билиб турибман.

— Ҳа, шундай, шундай,— деди юрак-багри эзилган Пьер дўстига маҳзун боқиб. Пьернинг кўзига князь Андрейнинг баҳти қанчалик ёруғ кўринса, ўз баҳти шунчалик қора кўринар эди.

XXIII

Үйланиш учун отасининг розилигини олиши керак эди, шунинг учун князь Андрей эртасига отаси олдига жўнаб кетди.

Отаси юзаки вазминлик билан бўлса ҳам, ичдан унинг сўзларига қаҳру газаб билан қулоқ солди. Қари князь умри тугаб қолган чоғда бирор ҳаётини ўзгартирмоқчи ва бу ҳаётга бирон янгилик киргизмоқчи бўлаётганини сира тасаввур қилолмас эди. «Шу қолган умримни ўз истагимга мувофиқ ўтказишга қўйсалару, мендан кейин истаганларини қилаверсалар бўлmas эканми?— дер эди ўзича чол. Лекин ўғли билан гаплашганда жуда муҳим бўлган вақтлардагина ишлатадиган дипломатиясини ишга солди. Ўзини хийла оғир тутиб, ҳамма нарсани муҳокама қилди.

Биринчидан, Ростовлар оиласи асл-насаби, мол-мулки ва иззат-обрўйига қараганда князь Андрейга муносиб эмас эди. Иккинчидан, князь Андрейнинг бу ёшлиги илк ёшлиги эмас ва саломатлиги ҳам заиф (чол буни жуда таъкидлади), қиз эса жуда ёш. Учинчидан, боласи бор, уни ёшгина бир қизнинг қўлига топшириб қўйиш жуда жабр. Тўртинчидан, ниҳоят, деди чол ўғлига истеҳзоли назар

ташлаб, «Илтимосим шуки, шу ишни бир йил кейинга қолдириб, аввал чет элга бор. Даволан, князь Николга бирон немис мураббий топиб кел, буни ўзинг ҳам орзу қилиб юрар эдинг, ана ундан кейин, агар муҳаббатинг, эҳтиросинг ҳеч қўймаса кучли бўлса, майли, уйлан. Менинг сўнгти сўзим шу, билиб қўй...» — қари князъ ўз қарорида қагъий эканлигини кўрсатадиган бир оҳанг билан сўзини тамом қилди.

Чол бу гапларни айтганда икки нарсани: ё бу муҳаббат бир йилга тоб беролмаслигини, ёки унгача ўзи ўлиб кетишини кўзда тутиб айтганини князъ Андрей билиб турари, шунинг учун ҳам отасининг хоҳишини бажо келтиришга қарор берди: Наташанинг қўлини сўраб, тўйни келаси йилга қолдирмоқчи бўлди.

Князъ Андрей Ростовларникуга сўнг дафъа борганидан кейин уч ҳафта ўтгач, Петербургга қайтди.

Наташа онаси билан сўзлашган кунининг эртаси куни бўйи. Болконскийга кўз тутди, лекин ундан дарак бўлмади. Эртасига, индинига кутди, князъ Андрей келмади. Пьер ҳам келмади. Наташа князъ Аидрейнинг отаси олдига борганидан бехабар, унинг бедарак бўлиб кетишига хайрон эди.

Уч ҳафта шу зайлда ўтди. Наташа бирон ёққа боришини истамас эди. У кўнгли ғаш, худди бир нарсасини йўқотгандай хонама-хона юрар, кечалари эса онасининг ҳам олдига бормасдан яшириқча йиғлар эди. У ҳар нарсага қизариб-бўзариб кетар ва аччиғи келарди. Назаридан ҳамма унинг умидлари пучга чиққанини билгандай, шунга кулаётган ва унга ачинаётгандай туюларди. Унинг ички лард алами нақадар зўр бўлса ҳам мана бу нафсоният алами унинг бир дардини минг дард қилаётган эди.

Бир куни у графиня олдига кириб, бир нима демоқчи бўлди-ю, бирдан йиглаб юборди. Унинг кўз ёшлари нима учун таъзир еганини билмаган ва кўнгли тўлиб кетган йўдакининг кўз ёнинга ўхшар эди.

Графиня Наташани овутга бошилади. Наташа онасининг сўзларига аввал жим қулоқ солиб ўтирган эди, кейин тўсатдан унинг сўзини бўлди.

— Кўйинг, ойи, мен уни ўйлаётганим ҳам йўқ. Ўйлашини ҳам истамайман! Шундай келиб юрган эди, келмай кўйди холос...

У овози қалтираб кетиб, бир йиғлагудай бўлди-ю, лекин ўзини қўлта олди ва осудалик билан давом этди:

— Мен ҳеч эрга тегмоқчи ҳам эмасман. Ундан қўрқаман.

Энли сира, сира эсимга келмайди...

Шу гаплардан кейин эртасига Наташа эрталари хурсандлик бағишилагани учун ўзига ёқиб, эсида қолган эски күйлагини кийди ва балдан бүён тарк қилган ҳаёт йўсунишни бошлаб юборди. Чой ичиб бўлгандан кейин у кучли ажесадо бергани учун яхши кўриб қолган залига кирди ва ашула машқ қила бошлади. Биринчи дарсни тамом қилгандан кейин залнинг ўртасига келиб тўхтади ва ўзига жуда ёқиб қолган бир мусиқий парчани такрорлади. Бўш зални тўлдириб юбориб, кейин аста-секин бу қўнгироқдай (ўзи учун эса ногаҳоний туюлган) овозга суюниб қулоқ солди ва тўсатдан хурсанд бўлиб кетди. «Бу тўғрида мунча ўйлашнинг ҳожати йўқ, шундай ҳам яхши» — деди у ичида вағижирлайдиган паркет полда оддий қадам ташламасдан дам пошинаси ва дам оёғи учиди (оёғида яхши кўрадиган кавиши) залнинг у ёғидан-бу ёғига юра бошлади ва худди ўз овозига севиниб қулоқ согландай товонининг тапиллашибига, оёқ учининг ғичирлашига хурсанд бўлиб қулоқ солди. Ойна олдидан ўта туриб, ойнага қаради. Ўнинг юзи ойнада гўё: «Мана мен! Кўп яхши! Менга ҳеч кимнинг кераги йўқ», — деб турарди.

Лакей кириб зални йиғиштирумокчи бўлган эди, Наташа ижозат бермади, унинг кетидан эшикни беркитиб олиб, яна зал бўйлаб юра бошлади. Шу кундан бошлаб у янга плгариги ҳолатига, ўзини севадиган ва ўзига-ўзи мафтун бўладиган ҳолатига қайтди. Наташа учинчи бир шахс, эркақ зоти номидан ўзига-ўзи: «Жуда гўзал қиз-да бу Наташа! Ўзи ёш, чиройли, хушбоз, ҳеч кимга халал бермайди, фақат уни ўз ҳолига қўйинглар!» — дер эди.

Бироқ уни нақадар ўз ҳолига қўйишмасин, у барибир ўзини тинчтолмас, буни ўзи ҳам дарҳол сезар эди.

Даҳлизнинг кўча эшиги очилиб, кимдир, «уйдаларми?» — деб сўради ва оёқ шарпаси эшистилди. Наташа ойнага қараб турган бўлса ҳам ўзини кўрмади. Даҳлиздаги товушга қулоқ солди. Ойнада ўзини қўрганида ранги оппоқ оқарип кетган эди. Келган киши ўша эди. Наташа гарчи эшик тирқишидан унинг товушини зўрга эшиштаётган бўлса ҳам бу одам князъ Андрей эканлигини аниқ биларди.

Ранги қути ўчган ва кўрқиб кетган Наташа югуриб меҳмонхонага чиқди.

— Ойи, Болконский келди! — деди у. — Ойи, энди қандай бўлди, жуда ёмон бўлди-ку! Мен... азоб чекишини истамайман! Энди нима қилдим?

Графиня жавоб беришга улгуролмаган ҳам эдикӣ, князъ Андрей меҳмонхонага кирди; унинг жиддий юзидан ҳаяжон аломати билиниб турарди. Наташани кўриши биланоқ чехраси очилиб кетди. Графиня билан Наташанинг қўлини ўпди ва диван ёнига ўтирди...

— Кўпдан бери сизни кўриш шарафидан маҳруммиз,— деб графиня сўз бошлаган эди, князъ Андрей айтмоқчи бўлган сўзини тезроқ айтишга ошиқаётган бўлса керак, графинянинг сўзини бўлди.

— Келолмаганимнинг сабаби шуки, бир муҳим иштўғрисида гаплашмоқчи бўлиб, отамнинг олдига борган эдим. Кеча кечқурун қайтиб келдим,— деди у Наташага кўз ташлаб.— Сиз билан гаплашадиган гапим бор, графиня деди у бир минут жим қолгандан кейин.

Графиня чуқур хўрсаниб ерга қаради.

— Марҳамат, буюринг,— деди графиня.

Наташа чиқиб кетиши лозимлигини билса ҳам чиқиб кетолмади, унинг томонига бир нарса келиб тикилди ва тортинасадан кўзларини катта-катта очиб князъ Андрейга қараб қолди.

«Ҳозир-а? Шу дақиқада-я? Йўқ, ундоқ бўлмаса керак!»— деб ўйлади Наташа.

Князъ Андрей яна Наташага қаради ва бу қарашдан Наташа янглишмаганига ишонди.— Ҳа, ҳозир, мана шу дақиқада унинг тақдиди ҳал бўлаётитти.

— Наташа, сен чиқиб тур, кейин чақираман,— деди графиня пичирлаб.

Наташа қўрққан ва ёлборган назар билан князъ Андрей ва онасига қарадию уйдан чиқиб кетди.

— Мен, графиня, қизингизнинг қўлини сўрагани келдим,— деди князъ Андрей.

Графинянинг юзи бирдан қизарди-ю, лекин ҳеч нарса демади.

— Сиз сўрасангиз...— деб аста-секин сўз бошлади графиня. Князъ Андрей эса унинг кўзларига қараб, жим турарди.— Сиз сўрасангиз... (графиня хижолат тортди) жонимиз билан... бош устига, хурсандман. Эрим ҳам...аминманки... Лекин Наташанинг олдидан ўтиш керак...

— Сизнинг розилигингизни олганимдан кейин Наташа билан сўзлашаман... розилик берасизми? — деди князъ Андрей.

— Розиман,— деб графиня қўлини унга узатди ва князъ Андрей ўпиш учун бошини эгганда, графиня ҳам қимтиниб-

тэртиниб, назокат билан унинг пешонасидан ўпди. Графиня бўлажак қуёвини ўз ўғли каби севишни истаса ҳам, лекин уни бегона сезар ва ундан қўрқар эди.

— Мен аминманки, отаси бунга рози бўлар,— деди графиня — аммо сизнинг қиблагоҳингиз...

— Мен ўз режимни отамга айтдим. У кипи рози бўлдилар, фақат шу шарт биланки, тўй бир йилдан кейин бўлсин, дедилар,— деди князъ Андрей.— Мен мана шуни сизга айтмоқчи эдим.

— Дуруст, Наташа ҳали ёш-ку, лекин бир йил жуда узоқ.

— Бошиқ чора йўқ-да,— деди князъ Андрей хўрсиниб.

— Ҳозир Наташани юбраман,— деди графиня ва уйдан чиқиб кетди.

— Ҳудоёх худовандо ўзинг қўлла! — дер эди графиня қизини ахтараркан. Соња Наташа ўз ётогиде эканини айтди. Графиня унинг олдига кирди. Наташа ўз каравотида ўтириб ранги қути ўчган ва кўзларини санамга тикканича тез-тез чўқиниб алланима деб пичирлаётган эди. Онасини кўриши биланоқ иргиб ўрнидан турди ва:

— Ойи, нима бўлди? Нима деди? — деб унинг бўйнига осилди.

— Бор, олдига чиқ. Қўлингни сўраяпти,— деди графиня. Бу сўз Наташага совуққина айтилганда туюлди... Графиня югуриб чиқиб кетаётган қизининг кетидан хафа бўлган, мазаммат қилаётган бир оҳангда:

— Бор, бор,— деди ва оғир хўрсиянди.

Наташа меҳмонхонага қандай кирганини ҳам билмай қолди. Эшикдан кириб, князъ Андрейни кўрдию тўхтади. «Наҳотки шу бегона одам энди менинг учун ҳаммадан яқинроқ бўлса» — деб ўзига савол берди ва дарҳол бу саволга ўзи жавоб қайтарди: «Ҳа, энди менинг ҳам жониму жаҳоним шу одам».

Князъ Андрей бошини қуйи солиб унинг олдига келди.

— Мен сизни биринчи дафъа кўришимдаёқ севиб қолганман. Сизнинг лутфингиздан умидвор бўлишим мумкиними?

Князъ Андрей шу сўзни айтиб Наташага қаради ва унинг юзидағи жиддий ифодани кўриб, ҳайратда қолди. Наташанинг юзидағи бу ифода: буни сўраб ўтишининг нима ҳожати бор? Ўзи билиниб турган нарсага шубҳа қилишнинг нима кераги бор? Туйғуни сўз билан ифода қилиб бўлмагандан кейин гапириб ўтириш нимаси, деб турар эди.

Наташа князь Андрейга яқинроқ келиб тўхтади. Князъ
Андрей унинг қўлини олиб ўпди:

— Сиз мени севасизми?

Наташа худди алами келгандай:

— Ҳа, ҳа,— дедиу чуқур нафас олди ва сўнг энтикиб
йиглаб юборди.

— Нега йиглайсиз? Нима бўлди сизга? — деб сўради
князъ Андрей.

Наташа йиғи аралаш кулумсиради:

— Оҳ, мен қандай баҳтлиман,— деб жавоб берди,
унга яқинроқ бориб сал энгашди ва худди ўзидан шундай
қилсан майлими, деб сўраётгандай бир лаҳза ўйлаб қолдию
кейин князъ Андреини ўпид олди.

Князъ Андрей унинг қўлини ушлаб, кўзига қараб туар-
кан, ўз қалбida илгари Наташага бўлган севини топмади.
Унинг қалбida қандайдир ўзгариш юз берди: гўзал ва шои-
рони сирли орзулар йўқолиб, унинг ўрнига Наташанинг
хотинлар ва гўдакларга хос заифлигига ачиниш, унинг са-
доқати ва ишончи олдида қўрқиши, ўзини Наташага абадий
боғлайдиган бурчнинг оғирлиги ва шу билан бирга қу-
вончли эканини эътироф қилиш ҳисси пайдо бўлди. Унинг
юрагидаги ҳозирги муҳаббат гарчи илгаригидай гўзал ва
шоирона бўлмаса ҳам, лекин аввалгидан кўра жиддий-
роқ ва кучлироқ эди.

Князъ Андрей Наташадан кўзини олмай,— тўй бир
йилдан кейин бўлишини айтдиларми? — деб сўради.

Наташа унинг саволига қулоқ бермай: «Наҳот мен кич-
кина қизча (ҳамма мени шундай дер эди) бўлсан? Наҳот
мен шу дақиқадан эътиборан ҳатто отам каби бир киши ҳур-
мат қиласидиган шу ёт, азиз ва ақлли одамнинг хотини бўлиб,
у билан тенг бўлсан? Наҳот шу рост бўлса? Наҳот энди
улрайган бўлсан? Наҳот энди ҳар бир қадамимни билib
қўйишим ва ҳар бир сўзимни ўйлаб айтишим керак бўлса?
Ҳа, у мендан нима сўраётган эди?»

— Йўқ,— деб жавоб берди. Аммо ўзи князъ Андрей ни-
мани сўраганини билмас эди.

— Менинг кечиринг,— деди князъ Андрей — сиз ҳали
жуда ёшсиз, мен эса ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўп кўрган-
ман. Сиз учун қўрқаётпман. Сиз ўзингизни билмайсиз.

Наташа унинг ҳар бир сўзига зўр диққат билан қулоқ
солса ҳам, лекин маъносига тушунолмас эди.

— Менинг баҳтимни пайсалга соладиган бу бир йилни
ўтказиш мен учун нақадар оғир бўлса ҳам,— деб давом этди

князь Андрей — лекин сиз бу муддатда ўзингизни сиаб кўрасиз. Бир йилдан кейин мени баҳтиёр қилишингизни ўтишман; лекин унгача эркингиз қўлингизда. Унашилганимиз ўртада қолади, агар сиз мени яхши кўрмаганингизга ишонч ҳосил қилсангиз ва ёки бошқа...— деди князь Андрей соҳта табассум билан.

— Бу гапларнинг нима ҳожати бор? — деди унинг сўзини бўлиб Наташа.— Биласизми, мен сизни Отрадиоега биринчи марта келганингиздаёқ яхши кўриб қолганман,— деди Наташа. У ҳақиқатни айтаётганига имони комил эди.

— Бир йил ичидан сиз ўзингизни билиб оласиз...

— Бутун бир йил! — деб юборди Наташа тўй бир йилдан кейин бўлишини энди англаб.— Нега энди бир йилдан кейин? Нега энди? — князь Андрей бунинг сабабини Наташага тушунтира бошлади. Бироқ бу сўзлар Наташанинг қулоғига кирмас эди.

— Бошқа чора йўқми? — сўради Наташа.

Князь Андрей унинг саволига жавоб бермади. Лекин унинг юзидаги ифода бу қарорни ўзгартириш мумкин эмаслигини кўрсатиб туарар эди.

— Бу кўп ёмон! Кўп ёмон! — деди тўсатдан Наташа ва яна йиғлаб юборди.— Мен бу бир йилни кута-кута ўламан! Йўқ, бўлмайди, бу жуда оғир! — у қаллиғининг юзига қараб, эзилаётганини ва эсанкираб қолганини кўриб:— Майли, майли, мен ҳаммасига қодирман, — деди тўсатдан Наташа йиғини қўйиб.— Мен кўп хушбахтман!

Граф билан графиня уйга киришди ва бўлажак куёв билан келинга фотиҳа беришди.

Шу кундан бошлаб князь Андрей Ростовларникига куёв сифатида келиб кетадиган бўлди.

XXIV

Фотиҳа ҳам бўлмади, Наташани Болконскийга унашилганлиги ҳам ҳеч кимга айтилмади, князь Андрейнинг ўзи шуни талаб қилди. Тўйни бир йил орқага суриншга мен сабаб бўлдим ва унинг оғирлигини ҳам ўзим кўтаришим керак, деди князь Андрей. Мен шу берган сўзим билан ўз тақдиримни Наташа тақдирига абадий боғладим, лекин унинг бошини боғлаб қўйишни истамайман. Унинг эрки ўз қўлида бўлсин. Агар беш-олти ойдан кейин севмаганини сешиб қолса, унда рад қилишга ҳам ҳақли бўлади, деди князь Андрей. Албатта граф ҳам, графиня ҳам, Наташанинг ўзи

ҳам бу сўзларга қулоқ беришни истамасди, лекин князь Андрей сўзида туриб олди. У ҳар куни Ростовларникуга келса ҳам Наташага ўз қаллиғидай қарамай, уни сизлар ва фақат қўлидангина ўпар эди. Унаштирилгандан кейин иккаласи орасида буткул бошқача, яқинроқ, жўн муносабат пайдо бўлди, бу уларнинг илгариги муносабатига сира ўхшамасди. Шу вақтгача улар гўё бир-бирини билмас эди. Иккови ҳам илгари ҳеч нима бўлмаганида бир-бирига қандай қараганини эслаб ўтиришни яхши кўрар эди. Иккови илгари ўзини самимий бўлмагандай, ҳозир эса буткул ўзгариб, самимий ва оддий кишилар бўлиб қолгандай сезарди.

Дастлабки кунларда Ростовлар оиласи князь Андрей билан муомалада бир ўнғайсизлик сезар, Болконский улар назаридаги бўлак олам кишисидай кўринарди. Шунинг учун Наташа уйдагиларни князь Андрейга эл қилиш учун кўп уриниб, ифтихор билан уларга: «У зоҳиран бошқа олам кишисидай кўринса ҳам ҳақиқатан ўзимизга ўхшаган бир одам, мен ундан сира тортинимайман, ҳеч ким ҳам тортин-маслиги керак» деб ҳаммани ишонтирас эди. Бир неча кундан кейин Ростовлар оиласи Болконскийга эл бўлиб қолди ва унинг олдида тортиниб-нетиб ўтирмасдан яна илгаригидай яшай берди.

Князь Андрей граф билан хўжалик, графиня ва Наташа билан зеб-зийнат, Соња билан альбом ва кашта ҳақида жуда яхши гаплаша билар эди. Баъзан оила аъзолари ўзаро ва князь Андрей олдида гаплашганда бу ишнинг қандай юз берганини ва бунинг шундай бўлиши олдиндан маълум бўлиб қолганини айтиб, ҳайрон қолишарди. Князь Андрейнинг Отрадноега келгани, Ростовларни Петербургга кўчгани, князь Андрей билан Наташанинг бир-бирига ўхшагани (буни Болконский биринчи марта Отрадноега келганида энага пайқаган экан), 1805 йилда Андрей билан Николайнинг сўзга бориб қолгани ва яна бир қанча ҳодисалар шу ишнинг бўлишинидан дарак берган эмиш.

Графнинг ҳовлисида келин билан куёв бўлган уйларга хос шоирона бир дилгирлик ва сукунат ҳукмрон эди. Ҳамма бирга ўтирган вақтларда ҳам кўпинча ҳеч ким чурқ этмас эди. Бошқалар туриб кетиб, келин билан куёв ёлғиз қолганда ҳам жим ўтиришар эди. Улар келажак ҳаётлари тўғрисида камдан-кам гаплашарди. Князь Андрейнинг бу ҳақда сўз очгани на юраги бетлар эди, на тили борар эди. Наташа унинг бошқа туйғуларини ҳамиша билганидай

буни ҳам билаб индамас эди. Бир куни Наташа унинг ўғли тўғрисида гап очди. Князь Андрей қизарип (у энди ҳар нарсага қизарар ва бу Наташага жуда ёқар эди) ўғлим биз билан турмайди, деди.

— Нега? — деб сўради Наташа чўчиб.

— Мен бобосини ундан жудо қилолмайман, ундан кейин... — Наташа унинг мулоҳазасини англаб дароров:

— Вой, мен уни қандай яхши кўрар эдим! Лекин мен биламан; сиз, икковимизни ҳам айблашга баҳона топилмасин дейсиз,— деди.

Қекса граф баъзан князь Андрей олдига келиб, уни ўпар, Петянинг тарбияси ва ё Николайнинг хизмати ҳақида маслаҳат сўрар, қекса графиня эса буларга қараб уф тортиб ўтирар эди. Соня ҳамиша келин билан күёвга халал беришдаи қўрқар, ҳеч лозим бўлмаган ҳолда ҳам уларни холи қолдириш учун ҳар хил баҳоналар топишга тиришар эди. Князь Андрей гапираётган чогда (у гапга чечан эди) Наташа ифтихор билан қулоқ солар, ўзи гапирганда эса уни зўр дикқат билан кузатаётганини пайқаб ҳам юраги така-пука бўлар ва ҳам қувонар эди. У таажжуб билан ўз-ўзидан: «У мендан нимани изляяпти? Шу қараши билан мендан нимани топмоқчи бўлаёттипти? Менда нима камчилик бор эканки, кўзлари билан шуни изляяпти»,—дея сўрар эди. Наташа баъзан ўзига хос бўлган бир қувноқ кайфиятга кирап ва шунда князь Андрейнинг кулгусига қулоқ солиши ва унга қараашни яхши кўрар эди. Князь Андрей камдан-кам кулар, лекин кулганда ҳам жону дили билан куларди. Наташа ҳар гал шунаقا кулгидан кейин ўзини унга апча яқин сезар эди. Қархисида турган ва яқинлашиб келаётган айрилиқ чўчитмаса, Наташа ўзини буткул баҳти ҳисоблар эди.

Князь Андрей Петербургдан кетишидан бир кун олдин Пьерни бирга олиб келди. Пьер балда бўлганидан буён Ростовларникига келгани йўқ эди. У паришонҳол ва хижолат кўринар эди. У графиня билан гаплашиб қолди. Наташа Соня билан шахмат столи олдига ўтирди ва шу билан князь Андрейни ҳам ўз ёнига чақирган бўлди. Князь Андрей келди.

— Сиз Безуховни кўпдан бўён танирсиз-а? — сўради у Наташадан.— Маъқулми сизга?

— Ҳа, кўп яхши киши, лекин салғалатилиги бор-да,— деди Наташа. У Пьер тўғрисида гапираркан, одатдагича,

унинг паришонҳоллиги ҳақидаги латифаларни, ҳатто ўзлари тўқиган латифаларни айтиб берди.

— Биласизми, мен унга сиримизни айтдим,— деди князь Андрей.— Мен уни болалигидан биламан. Баҳоси йўқ одам. Сиздан илтимос шуки, Натали,— деди тўсатдан жиддий.— Мен кетаётиман, худо билади нималар бўларкин. Кўнглингиз совиб қолиши... Биламан, бу тўғрида гапирмаслигим керак. Лекин фақат шуни айтмоқчиманки, менинг йўқлигимда сизнинг бошингизга нима тушса...

— Нима тушарди?

— Қандай мусибат юз бермасин,— давом этди князь Андрей.— Сиздан илтимос шуки, m-me Sophie қандай ҳодиса рўй бермасин, маслаҳат ва ёрдам сўраб шунгагина мурожаат қилинг. Паришонликка паришон ва ғалати одам бўлса ҳам, лекин баҳоси йўқ.

Бу айрилиқ Наташага бунчалик таъсир қилишини отонаси ҳам, Соня ҳам, князь Андрейнинг ўзи ҳам билмаган эди. Қип-қизарib кетган, ҳаяжонланган, дийдаси қотиб қолган Наташа худди айрилаётганини билмайдигандай шу куни уйда ивирсаб юрди. Князь Андрей у билан хайрлашиб, сўнгги марта қўлини ўпганда ҳам йиғламасдан фақатгина:

— Кетманг! — деди холос. Лекин бу сўзни у шундай бир товуш билан айтдики, князь Андрей ҳақиқатан ҳам қолсаммикин, деб ўйлашга мажбур бўлди ва кейинчалик ҳам бу сўз узоқ вақт эсидан чиқмади. Князь Андрей кетганда ҳам Наташа йиғламади; у бир неча кун йиғламасдан ўз хонасида ўтириди, ҳеч нарсага қизиқмади, фақат гоҳ-гоҳ «Оҳ, нима учун кетдийкин?» — деб қўяр эди.

Бироқ князь Андрей кетиб, орадан икки ҳафта ўтгач, Наташа тўсатдан маънавий хасталикдан тузалиб, аввалги ҳолатига қайтди, аммо унинг чеҳраси узоқ вақт касал ётиб, энди тузалгаш боланинг чеҳрасига ўхшар эди.

XXV

Князь Николай Андреевич Болконскийнинг саломатлиги ва характеристи шу сўнгги йилда ўғли кетгандан кейин жуда заифланиб қолди. У илгаригидан ҳам асабиyroқ бўлиб, бўлар-бўлмасга жаҳли чиқадиган ва ўзининг бутун заҳрини княжна Марьяга тўқадиган бўлди. У княжнага гўё яна ҳам қаттиқроқ руҳий азоб бериш учун энг заиф жойларини излар эди. Княжна Марья икки нарсага ҳирс қўйган

ва шунинг учунг қувончи ҳам шу икки нарса: бирижияни Николушка, иккинчиси-дин бўлиб, кекса князь мана шу икки нарсага ёпишгани ёпишган эди. Нима тўғрида гап очилмасин, князь албатта гапни қари қизларнинг мутасабиблиги ва ёки болаларни эркалатиб бузиб қўйишларига олиб борар эди. «Сен уни (Николушкани) ўзингга ўхшаган қари қиз қилмоқчимисан, бекорга уринма, князь Андрейга қиз эмас, ўғил керак, ўғил» — дер эди. Ёки made-moiselle Bourgienne мурожаат қилиб, княжна олдида ундан: «Бизнинг поплар ва иконлар сенга ёқадими», — деб ундан сўрар ва ҳазиллашар эди.

У ҳамиша княжна Марьяни таҳқир қилса ҳам қизи, отами кечиришим керак, деган хаёлии кўнглига келтирмас эди. Наҳотки отаси унинг олдида гуноҳкор бўла олса? Наҳотки шундай меҳрибон (княжна буни ҳарқалай билар эди) отаси ноҳақ бўла олса? Ҳақ деган гапнинг ўзи нима? Княжна ҳеч қачон «ҳақ» деган мағрур сўз ҳақида ўйлаган ҳам эмасди. Инсониятнинг барча мураккаб қонунлари унинг назарида содда ва равшан бир қонундан иборат бўлиб, бу ҳам бўлса севиш ва ўз жонини фидо этиш қонуни эди, бу қонунни инсоният учун муҳаббат билан азоб чеккан худонинг ўзи яратган. Бошқа одамларнинг ҳақ ва ноҳақлиги билан унинг нима иши бор? У ўзи азоб чекиши ва севиши керак ва шундай ҳам қилиб юриди.

Қишида Лисие Горига князь Андрей келди. У хурсанд, вазмин, ҳалим ва назокатли бўлиб, княжна кўпдан бўён уни шу кайфиятда кўрмаган эди. Княжна укасига бир нарса бўлганини сезди, лекин князь Андрей ўз севгиси ҳақида опасига сўз очмади. Кетадиган куни князь Андрей отаси билан нима тўғридадир узоқ суҳбатлашди ва жўнаётганида княжна Марья иккаласи ҳам бир-биридан хафа эканлигини пайқади.

Княжна Марья князь Андрей кетгандан кейин Лисие Горидан Петербургга ҳамма қизлар сингари ўз укасига олиб беришни орзу қилиб юрган дугонаси Жюли Карагинага мактуб ёзди, дугонаси шу кунлари Туркияда ҳалок бўлган акасига мотам тутиб юрган эди.

«Азиз ва меҳрли дўстим Julie, ғам-ғусса чекиши иккамизнинг ҳам қисматимиз экан.

Сизнинг мусибатингиз шу қадар зўрки, мен буни худонинг сизга кўрсатган айрим марҳамати дебгина биламан. Худойим шу билан сизни (яхши кўргани учун) ва азизу меҳрибон онангизни синовдан ўтказмоқчи. Оҳ, дўстим,

дин, ёлғиз дин бизга тасалли берадигина эмас, балки умид-сизликдан қутқаради. Инсон ўзининг ожиз ақли билан идрок қилолмайдиган нарсанни фақатгина дин изоҳ қил-слади: нега, нима учун ҳаётда ўз баҳт-саодатини топа оладиган, ҳеч кимга азоб бермайдиган ва ҳатто бошқаларнинг баҳтли бўлиши учун ҳам зарур бўлган юксак туйғули, соғ қалбли, яхши одамларни худойи таоло ўз даргоҳига чақиради-ю, бадфеъл, бирорга икки пулли фойдаси тегмайдиган, зарарли ёки ўзига ҳам, бошқаларга ҳам юқ тушадиган кишиларни қолдиради. Мен биринчи марта кўрган ўлик азиз келинимнинг ўлигидир. Мен бу ўликини ҳеч қачон эсдан чиқармайман ва шу ўлик менда шундай таассурот қолдиради. Худди сиз тақдири илоҳийдан, шундай яхши акам нега ўлиб кетди, деб сўраганингиздай мен ҳам, бирорга зиёни тегиш у ёқда турсин, қалбida эзгулик қилишдан бошқа нияти бўлмаган бу беозор фаришта Лиза нима учун ўлиб кетди, деб сўраган эдим. Нима учун экан денг, дўстим, унинг ўлганига мана, беш йил бўлди. Мен ўзимнинг ноқис ақлим билан унинг нима учун вафот қилганига, бу ўлим парвардигори оламининг чексиз лутфу марҳаматининг бир ифодаси эканлигига тушуни бошладим, худойи таолонинг барча кирдикори ўз бандаларига бўлган беҳадду ҳисоб муҳаббатининг кўринишидирки, биз бунга аксари тушуна олмаймиз. Мен кўпинча: Лиза фариштадай маъсум бўлгани учун барча оналик бурчини адо қилишга ожизлик қилдимикин, деб ўйлайман. Ёш хотин сифатида унинг ҳеч қандай камчилиги йўқ эди. Лекин она сифатида балки у шундай камчиликсиз бўла олмас эди. Энди бизга, айниқса князъ Андрейга энг гўзал хотирот ва чуқур таассуф қолдирганидан ташқари у, эҳтимол, у ерда, мен орзу қилишга ҳам журъат қилолмаган жойга эга бўлса. Лиза худонинг бунчалик лутфу марҳаматига сазовор бўлганидан ташқари, бу бемаҳал ва даҳшатли ўлим барча гам-гуссаларидан қатъий назар, менга ва укамга кўп яхши таассурот қолдиради. Лиза вафот қилган куплари бу фикрлар бошимга кела олмасди. Келганда ҳам дарров ўзимдан йироқлаштирар эдим; аммо энди буткул аниқ ва равшан бўлиб қолди. Бу сатрларни сизга ёзишдан мурод, дўстим, менинг учун ҳаёт қонуни бўлиб қолган инжилнинг бир ҳақиқатига, яъни худонинг иродасисиз инсоннинг бошидан бир толатуки ҳам тушмайди, деган ҳақиқатига сизни ишонтириш холос. Унинг иродаси эса бизга бўлган чексиз муҳаббатига бўйсунади; шунинг учун ҳам бошимизга нима келмасин, ҳаммаси унинг неъма-

тидир. Сиз келаси қишини Москвада ўтказасизларми, деб сурабенз. Гарчи дийдорингизни кўриш орзусида бўлсам ҳам, лекин Москвага боришни ўйламайман ва орзу қилмайман. Агар бунинг сабабкори Бонопарт десам, сиз ҳайрои бўласиз. Бунга сабаб қиблагоҳимнинг саломатликлари кундан-кунга заинфлашаётгани: бу киши мунозарани кўтара олмайди, чунки жizzаки бўлиб қолган. Қиблагоҳимни ўзингиз биласиз, кўпинча сиёсий масалалар тажанг қилади. Микини Бонопартни бутун Европа подшоҳлари ва айниқса буюк Екатерина невараси бўлмиш шаҳаншоҳимиз билан ўзини тенг тутиб муомала қилаётганини сира-сира ҳазм қилолмайдилар. Мен ўзингизга маълум, сиёсий масалаларга ҳеч қизиқмайман, лекин қиблагоҳимнинг сўзларидан ва Михаил Иванович билан қиласиган суҳбатларидан дунёда нима ҳодисалар юз берадётганидан ва айниқса Бонопартега кўрсатилаётган иззату эҳтиромлардан хабардорман; менимча бутун ер юзида фақат шу Лисне Горида уни на буюк киши деб танишади ва на француз императори деб. Отам мана шу нарсани кўтаролмайдилар. У киши назаримда, аксар сиёсий масалаларга бўлган ўз нуқтаи назарлари ва фикру мулоҳазаларини ўйлаб-нетиб ўтирасдан айтаверишларини билиб ва бунинг орқасида юз берадиган баҳс-мунозораларни сезиб, Москвага кўчишини унча истамаятилар. Борган тақдирда ҳам муолажадан кўрган барча фойдалари Бонапарте тўғрисида бўладиган баҳсу мунозаралар орқасида чипакка чиқиб кетади ва мен бунга аминман. Ҳар ҳолда бу масала яқин ўртада ҳал бўлади. Оилавий ҳастимиз аввалгидай! Фақат укам Андрей бу ерда йўқ ҳолос. Кейинги кунларда укам жуда ўзгариб қолди, бу ҳақда мен сизга ёзган эдим. Бошига тушган мусибатлардан кейин у энди, шу йил руҳан ўзига келди. Болалик чогида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай: меҳрибон, назокатли ва жуда бебаҳо одам бўлиб қолган. Унинг учун ҳаёт ҳали тамом бўлмаганини, менимча, энди ўзи англади. Лекин руҳан бардам бўлиб қолган бўлса ҳам жисмоний томондан жуда заиф. У аввалгидан кўра озган, асабийроқ бўлиб қолган. Шундан ташвишдаман. Чет элга сафар қилиб, кўп яхши қилди. Докторлар ҳам кўпдан буён шуни маслаҳат бериб келган эди. Чет элдан тузалиб келар деб умид қиласми. Сиз ўз хатингизда Петербургда князь Андреини энг фаолиятли, ўқимишли ва ақлли йигитларнинг бири деб ҳисоблашади, дебсиз. Укамни мақтаганим бўлмасин-ку, мен ҳеч қачон бунга шубҳа қилган эмасман. Унинг бу

ерда, ўз мужикларидан тортиб дворянларга қадар қиелган яхшиликларининг ҳадду ҳисоби йўқ. Петербургга бориб ҳам у фақат ўзига тегишли ишлар билангина шуғулланди. Мен бир нарсага ҳайронман: қандай қилиб бу миш-мислар, айниқса сиз ёзган ўша ҳақиқатдан узоқ миш-мислар Петербургдан Москвага боради? Князь Андрей кичкина Ростовага уйланармиш деган овозалар тамоман ёлғон. Андрейнинг бирорга ва айниқса Ростовага уйланишига мен сира ишонмайман. Нима учун десангиз, биринчидан, гарчи у марҳум хотинидан камдан-кам гапирса ҳам, лекин, менинг билишимча, унинг кўксидаги доғ ҳали-бери кетмайди ва унинг ўрнига бўлак хотин олиб, фариштачамизни ўгай оналик қилишни истамайди. Иккинчидан, менимча, бу қиз князь Андрей ёқтирадиган хотинлар тоифасидан эмас. Князь Андрейни шу қизга уйланишига кўзим етмайди. Ростиши айтсан, истамайман ҳам. Жағим очилиб қолди, иккинчи саҳифани ҳам ёзиб тўлдирдим. Хайр, азиз дўстим, сизни худога топширдим. Токи ўз пушти паноҳида сакласин. Менинг меҳрибон дугонам, mademoiselle Bourienne сизни ўпади».

XXVI

Ёзнинг ўртасида княжна Марья Швейцариядан, князь Андрейдан кутилмаган бир мактуб олди. Князь Андрей мактубида княжна учун кутилмаган бир хабарни — Ростовага уйланмоқчи бўлганлигини ёзган эди. Бу мактубда бошдан-оёқ икки нарса ёлқинлаб турар эди: бири—қаллиғига бўлган ўтли муҳаббат, иккинчиси—опасига бўлган меҳрибонлик ва ишонч. Князь Андрей ўз мактубида шу чоққача ҳеч кимни шу даражада севмаганини, ҳаёт нима эканлигини энди билганини ёзиб, Лисие Горига келганида бу ҳақда отаси билан гаплашган бўлса ҳам княжнага ҳеч нарса демагани учун узр сўраган эди. Князь Андрей бу нарсани, агар княжнага айтсан, у отамга розилик беринг, деб илтимос қилиб кўрар, у кишини кўндиrolmasdan бекорга жаҳлинини чиқарар, кейин бунинг жафосини ўзи тортиб ўтирас, деган мулоҳаза билан айтмаган экан. Ундан кейин у вақтда ҳозиргидаи қатъий қарорга келмаган экан. «Ушанда отам менга бир йил муҳлат белгиладилар. Мана ҳозир ўша муҳлатнинг ярми, олти ойи ўтди ва мен ўз қароримда илгариғидан ҳам қатъийроқман. Докторлар муолажамнинг муддатини узайтирганда, аллақачон ўзим

Россияга қайтар эдим, энди яна уч ой шу ерда қоладиган бўлдим. Сен мени ҳам ва отам билан бўлган муносабатимни ҳам биласан. Мен у кишидан ҳеч нарса умидвор эмасман. Ҳамиша мустақил эдим ва ҳозир ҳам мустақилман. Лекин у кишининг хоҳишига қарши иш қилиш, умрининг охирда унинг ғазабига гирифтор бўлиш менинг баҳтимнинг ирмини барбод қиласди. Мен ҳозир отамга шу ҳақда мактуб ёнайтман. Сендан илтимос шуки, кайфияти яхши бўлган бир вақтни топиб шу мактубни отамга бергин ва у кишини бу ишга қандай қарашидан, берган муҳлатини уч ойга қисқартира олиш-олмаслигидан мени огоҳлантиргин».

Княжна Марья узоқ иккиланиб, шубҳа ва тоату ибодатдан кейин хатни отасига берди; эртасига кекса князъ осудалик билан деди:

— Уканга ёз, ўлгунимча сабр қилсин... озгила қолди. Яқинда қутуласизлар...

Княжна бир нима деб отасига эътиroz билдиromoқчи бўлган эди, бироқ кекса князъ унга бермасдан, борган сайин бақира бошлади:

— Ўйлан, уйлан, ўғилгинам!.. Яхши қавм-қариндош ортирасан!.. Ақлли кишилар-а? Давлатманд кишилар-а? Ҳа. Николушка бинойидай ўгай онага эга бўлади! Ёз, менга қолса, эртагаёқ уйлансан. У Николушкага ўгай она бўлади, мен эсам Буръёнга уйланаман!.. Ҳа, ҳа, ҳа! Ана ундан кейин уканг ҳам ўгай онали бўлади қолади! Фақат шунни айтиб қўйгинки, менинг бўсағамни бўлак хотин зоти босмасин! Уйланса уйланаверсин, лекин хотинини бу ерга олиб келмасин. Балки сен ҳам уканг олдига борарсан? — деди княжна Марьяга қараб.— Марҳамат, йўл очиқ... йўл очиқ... Марҳамат!

Шу можародан кейин князъ бу ҳақда оғиз очмади. Лекин ўғлининг иродаси заифлик қилганига афсуслангани қизи билан бўлган муомалаларидан билиниб турар эди. Кекса князнинг қизига қиласдиган илгариги пичингларига яна бир пичинг қўшилди, бу ҳам бўлса ўгай она гапи билан ши-На Bourienne қиласдиган хушомадомуз сўзлари эди.

— Нега мен бунга уйланмас эканман? — дер эди қиангага князъ.— Туппа-тузук княгиня бўлади!

Дарҳақиқат кейинги кунларда кекса князъ борган сайин француз аёлга ўзини яқин тута бошлади ва княжна Марья отасининг бу қилмишини кўриб, оқибати нима бўларкан деб ҳайратда қолди. Княжна укасига отаси хатни олиб шималар деганини ёзди, лекин бу нарсага балки отамни

кўндиришга муваффақ бўларман деган сўзлар билан ука-
сига тасалли берди.

Княжна Марьянинг овунчоги ва қувончи Николушка билан унинг тарбияси ва Андрей билан дин эди, лекин ҳар бир кишининг ўзига яраша орзу-армони бўлганидай, княжнанинг ҳам-қалбида, ҳаётида унга бирдан бир тасалли берадиган бир орзу умиди бор эди. Бу тасаллини унга княздан яшириқча олдига келиб-кетадиган художўйлар — қаландар ва дарвишлар берар эди. Княжна Марья ҳаётнинг аччиқ-чучугини қанча кўп тортса, одамларнинг бу фоний дунёдан ўзларига баҳт-саодат ва роҳату фароғат излаганларига, бу мусассар бўлмайдиган, пуч ва беҳуда баҳту саодатга эришиш учун жон куйдириб, азобу уқубат чекиб, курашиб, бир-бирларига ёвузлик қилиб юрганларига шунча ҳайрон бўлар эди. «Князъ Андрей хотинини севар эди, хотини ўлди. Энди у бу ҳам етмагандай, яна бошқа хотинга кўнгил қўймоқчи. Отам бунга рози эмаслар, чунки у киши Андрейни аслу наасби дурустроқ ва бадавлатроқ қизга уйланишини истайдилар. Улар бир кўз очиб юмгунча ўтиб кетадиган ҳаёт неъматини деб курашадилар, азоб, изтироб чекадилар, ўз қалбларини, ўлмас қалбларини ха-роб этадилар. Дунё фоний эканлигини ўзимиз бўлсак ҳам бунинг устига Исо ерга тушиб, бу ҳаёт икки кунлик гап, бу инсон учун бир синов деган бўлса ҳам, биз яна унга тиш-тирногимиз билан ёпишамиз ва ундан ўзимизга баҳту саодат излаймиз. Қандай бўлиптики, ҳеч ким бунга тушун-мапти? — деб сўрар эди ўз-ўзидан княжна Марья.— Бунга фақат халталарини елкаларига кўтариб, князъ кўриб қол-масин деб (князъ сўкиб беришидан кўрқиб эмас, балки уни гуноҳ иш қилиб қўйишидан сақлаб) орқа эшикдан мени олдимга келадиган мана шу ҳақири қаландар дарвишлар тушунади холос. Хонумондан, диёрдан айрилиб, бирон нарсага илашиб қолмайин, деб ҳаётнинг барча нозу неъ-матидан кечиб, бўз жанда кийиб, бўлак ном билан элма-эл юриб, бироннинг кўнглига озор бермасдан, эшикларидан қувганлар учун ҳам, яхшилик қилганлар учун ҳам тоату ибодат қилиб юришдан бошқа юксак ҳақиқат ва юксак ҳаёт йўқ!»

Федосьюшка отли, 50 ёшларга бориб қолган, юзи чўтири, бўйи паст, бир кам гап аёл бор эди, бу аёл 30 йилдан бери яланг оёқ, белига занжир боғлаб дунёни кезар эди. Княжна Марья шу хотинни жуда яхши кўрар эди. Бир куни Федосьюшка биттагина лампадка ёритиб турган фира-шира

уйда ўтириб ўз ҳаётини княжнага ҳикоя қилиб берди, шунда тўсатдан княжнанинг бошига: «Дунёда ёлғиз Федосьюшка ҳаётга тўғри йўл топибди»,— деган хаёл келдию ўзи дарвишлик қилмоқчи бўлди. Федосьюшка ухлагандан кейин княжна бу ҳақда жуда кўп ўйлади ва ниҳоят ўзи ҳам Федосьюшка каби дарвишлик қилишга қарор берди. У ўз ниятини ёлғиз Акинфея деган бир руҳоний монахга айтди ва руҳоний унинг бу ниятини мақбул топди. Княжна Марья дарвишларга ҳадя қилиш баҳонаси билан кўйлак, чорук, кафтан ва қора рўмол — хуллас дарвишлар киядиган нарсаларни ғамлаб қўйди. У кунда шу нарсалар турган жавон олдига келар, ниятимни амалга оширадиган пайт етмадимикин, деб ўйланиб қолар эди.

Княжна Марья кўпинча дарвишларнинг соддагина ҳикояларини эшитиб, шу қадар ҳаяжонга тушар эдики, ҳатто бир неча марта бутун бору йўғини ташлаб, уйдан қочиб кетишга тайёр бўлиб қолди. Ҳолбуки, княжна Марьяга чуқур маъноли туюлган бу сўзлар дарвишлар учун ёд бўлиб қолган оддий сўзлар эди. Княжна ўз хаёлида ўзини ҳасадни ҳам, инсоний муҳаббатни ҳам, орзу ҳавасни ҳам билмай, эгнида бўз кўйлак, елкасида халта, қўлида ҳасса, Федосьюшка билан бирга чанг йўлдан, у азизу авлиё олдидан бу азизу авлиё олдига бораётган ва ниҳоят ғаму фусса, оҳу надомаудан узоқ бўлиб, абадий шодлик ва кайфу сафо олами бўлмиш жаннатга етгандай тасаввур қилар эди.

Княжна ўз-ўзича дер эди: «Бир ерга бориб, тоату ибодат қиласман, бу ерга ўрганмасдан туриб, бошқа жойга кетаман. Шундай қилиб, то оёқларимнинг дармони қуриб, йиқилиб ўлгунимча юраман ва охири ғаму фусса, оҳу надоматдан узоқ бўлган сокит абадият оламига кўчаман».

Бироқ отаси ва айниқса кичкина жияни Кокони кўргач, ўз ниятини амалга оширишга ожизлик қилар, кейин мен гуноҳкорман, чунки отам билан жиянимни худодан ҳам ортиқ кўраман, деб яшириқча йиғлар эди.

ТУРТИНЧИ БУЛИМ

I

Инжилнинг ривоятига кўра, илк одам худонинг ғазабига гирифтор бўлиб жаннатдан ҳайдалганига қадар лаззат-фароғатни ишламасликдан, бекорчиликдан топган экан. Ҳайдалгандан кейин ҳам одамнинг ишламасликка бўлган ҳаваси йўқолмалти, лекин одам ишламасдан туролмайди, бунга сабаб фақат бир бурда нонимизни пешана тери тўкиб топишимиз керак бўлганлигигина эмас, балки ўзимизнинг маънавий хислатимизга кўра ишламасдан баҳузур юролмаслигимиздир. Фойидан келган бир нило ишламасдан юрганинг учун гуноҳкорсан, дейди. Агар одам бекор ўтириб бир фойда келтира оладиган, ўз бурчини адо қила оладиган бир ҳолатни топа олса эди, унда у илк одам кўрган лаззат-фароғатниң бир томонини қўлга кирилган бўлар эди. Бизда бутун бир табақа — ҳарбийлар табақаси мана шу мажбурий ва ҳеч ким таъна қилолмайдиган бекорчиликдан баҳраманддир. Ҳарбий хизматиниң кишини ўзига тортадиган асосий томони ҳам мана шу мажбурий ва ҳеч ким таъна қилолмайдиган бекорчилик бўлиб келган ва бўлаjak ҳам.

Николай Ростов 1807 йилдан кейин ҳам Денисовдан қабул қилиб олган эскадронда командир бўлиб, Павлоград полкида ўз хизматини адо этаркан, мана шу лаззат-фароғатдан беармон баҳраманд бўлиб юрар эди. Ростов москвалик таниш-билишлари кўрганда, салгина *mauvais genre*¹ бўлипти, дегудай қўполгини йигит бўлиб қолган бўлса ҳам, лекин жўралари, қўл остидаги кишилар ва бошлиқлари уни яхши кўришар, ҳурмат қилишар, ўзи ҳам ҳаётидан

¹ Кўрсрок.

хурсанд эди. Кейинги вақтларда, 1809 йилда, оиласи кўпинча хат ёзиб ҳўжалик ишлари кун сабии онирдашиб кетаётганидан никоят қиласар, тезроқ келиб чол-кампир, ота-онасинг кўнглини ташитишни, курсанд қилтиши сўрар эди.

Николай бу мактубларни ўқиркан, булар мени турмушнинг барча ташвиш-тараддуидан қутгулиб, тироч ва осуда яшаб юрган муддитимдан мақрум қилимчилар, деб кўрқар эди. У эртами кечми, яна елкасига олахуржун тушиб, гоҳ чалкашиб, гоҳ элақага мелаётган ҳўжалик ишлари, саркорнинг ҳисоб-китоби, жамжалу фития, ташни биланлилар, ўтиришлар, Сонянинг муҳаббати ва унга берган въдалари жаби бир талай ўкир-чикир билан тўла бўлган ҳёт гидробига жириб қолишни сезар эди. Буларният қаммаси ниҳоят даражада мушкул ва чигал ишлар эди, шунинг учун у онасинг мактубларига қачон боржими ҳакимида ёғиз очмасдан, Ma chère matan¹ деган сўзлар билан бошлини, votre obéissant fils² деган сўзлар билан тамом бўладиган классик услубда ёзилган совуккима мактублар билан жавоб қайтарар эди. 1810 йилда ота-онасидан мактуб олди. Мактубда Наташа Болковскийга фотиҳа қилинганини, кежса князининг хоҳишига кўра тўй бир йилдан кейин бўлшин айтилган эди. Бу хатдан Николай ҳам хафа бўиди ва ҳам ўзини таҳқирлаган сезди. Аввало Наташани эрга тегиб, уйдан кетиб қолишига кўнгли бўлмас эди, чунки уйдагиларнинг ҳаммасидан ҳам Наташани кўпроқ яхши кўрар эди. Иккинчидан, ўзининг гусарча нуқтаи мазарига кўра шу кунлари уйда бўлмаганига афсусланди; уйда бўлса борми, улар билан қуда бўлиш уччалик кагта шараф эмаслигини ўша Болконскийга кўрсатиб қўяр эди, чунки агар Наташани севса, савдои отасининг розилик бериш-бермаслигига қарамасдан, уйланиши мумкин эди. Николай отпуска олиб, Наташани қаллиғ бўлиб қолганини бир кўриб келсаммикин деб ҳам ўйлади, лекин маневрлар яқинлашиб қолди. Соня тўғрисида мулоҳаза, чалкашиб кетган кўжалик ишларининг ваҳимаси эсига тушиб, яна бормайдиган бўлди. Аммо ўша йилнинг баҳорида Николай онасинг графдан яшириқча ёзган мактубини олди ва шу мактубни ўқиб чиқишига мажбур бўлди. Онаси ўз мактубида, агар келиб ҳўжалик ишларини ўз қўлингга олмасант, бутун молу мулк-

¹ Мушфиқ ва меҳрибон онамга.

² Сизнинг итоаткор ўғлинигиз.

дан айрилиб, ҳаммамиз кафандаго бўлиб қоламиз деб ёзган эди. Граф шу қадар заиф, Митинъкага шу қадар ишонган, шу қадар сахий ва ҳамма уни шу қадар алдайдики, ишлар кундан-кунга ёмонлашаётитти. «Агар мени ва бутун уй ичимизни бадбахт қилишни истамасанг, худо ҳақи, тезда етиб кел», — деб ёзган эди графиня.

Бу мактуб Николайга қаттиқ таъсир қилди. Унинг ақли бундай ҳолатларда нима қилиш кераклигига етар эди.

Энди истеъло бериб бўлмаса ҳам отпуска олиб уйга бориб келиши зарур бўлиб қолди. Лекин нима учун бориши зарурлигини ўзи билмас эди. Тушликдан кейин у ухлаб олиб, кўпдан буён минмаган Mars номли бўз асов айфирини эгарлатди-да, миниб чиқиб кетди. Бироқ терлаб, кўниклаб кетган отда қайтиб келганидан кейин Лаврушкага (Денисовнинг хизматкори Ростовга қолган эди) ва кечкурун келган ўртоқларига отпуска сўраб уйга кетаётганини айтди. Штабдан ротмистрлик увонига ўтказилган ўтказилмаганлигини билмасдан (бунга жуда қизиқар эди), ёки сўнгги маневр учун Анна нишонини олиш-олмаслигини эшитмасдан туриб кетишни ўйлаш унинг учун қанчалик қийин ва ажабланарли бўлмасин, граф Голуховский савдолашган ва Николай икки мингга сотаман деб гаров бойлаган саман тройкани поляк графига сотмасдан кетишни ўйлаш нақадар ажиб бўлмасин, ўз панналари Боржазовская шарафиға зиёфат берган уланлар қасдига гусарларнинг ҳам панна Пшаздецкая шарафиға бериладиган зиёфатлари усиз ўтишини ўйлаш нақадар ғалати кўринмасин — Ростов билардики, бу гўзал ва ёруғ оламни ташлаб, беҳудагарчилик ва чигалликдан иборат бўлган аллақандай бир оламга бориши керак. Бир ҳафтадан кейин унга отпуска беришди. Полкдаги гусар ўртоқларигина эмас, балки бригададаги ўртоқлари ҳам киши бошига 15 сўмдан пул йиғиб Ростов шарафиға зиёфат беришди, зиёфатда икки тўп музикачилар машқ қилишди, икки тўп хор ашула айтди; Ростов майор Басов билан трепака деган рус халқ куйига ўйнаб берди; маст офицерлар Ростовни қучоқлашди, кўтара-кўтар қилишди; ерга тушириб юборишли, учинчи эскадрон солдатлари яна кўтара-кўтар қилиб, ура! — деб қичқиришли. Зиёфат тамом бўлгандан кейин Ростовни чанага солиб, бир станцияга кузатиб қўйишли.

Йўлнинг ярмигача, яъни Кременчугдан Киевгача Ростовнинг хаёли одатдагича эскадронда бўлди, бироқ яrim йўлдан ўтгандан кейин саман отли тройкани ҳам, вахмистр

Дожойвейкуни ҳам эсдан чиқариб, Отрадноедагилар нима бўлди, қай аҳволда экан, деб бетоқатлик билан ўз-ўзидан сўрай бошлади. Отрадноега қанча яқинлашса (гўё руҳий туйғу ҳам жозиба кучи масофа квадратига тескари нисбатда бўлган табиат қонунига бўйсунгандай), уй тўғрисида шунча кўпроқ ўйларди; Отрадноега бир станция қолганда у ямшикка уч сўм ароқ пули берди ва уйга етганда ёш бола сингари энтикиб эшикка қараб чопди.

Кўришиш шодлигидан ва «ошиқмасам ҳам бўлар экан, ўша ўзим кўрганларим-ку»,— деган ғалати бир норозилик туйғусидан кейин Николай уйнинг одатдаги ҳаётига кўнига бошлади. Ота-онаси ҳам ўша аввалгидай, лекин сал қариган эди холос. Улардаги ўзгариш илгари бўлмаган алланечук бир ташвиш ва баъзан юз берадиган келишмовчиликдан иборат эдники, бу ҳам бўлса Николайнинг кейинчалик билишича, хўжалик ишларининг думи хуржунда бўлиб қолганлигидан келиб чиқкан экан.

Соня йигирмага қадам қўйиб, энг чиройли бўлган вақтлари эди. Николай келганидан бери ундан баҳт ва муҳаббат барқ урар эди, унинг мана шу соф самимий муҳаббати Ростовнинг ҳам баҳрини очиб юборди. Петя билан Наташани кўриб Ростов жуда ҳайратда қолди. Петя 13 га кириб, капкatta, чиройли, қувноқ, одобли, шўх бола бўлиб, овози ўзгариб қолган эди. Акаси Наташага ҳайрон бўлиб, узоқ қарапкан:

- Бутунлай бошқача бўлиб кетибсан-ку,— деб кулди.
- Хунук бўлиб қолибманми? — деб сўради Наташа.
- Аксинча, лекин савлатли бўлиб қолибсан. Княгиня-да! — деди Николай шивирлаб.
- Албатта! — деди Наташа қувониб.

Наташа акасига князъ Андрей билан ораларида бўлган ишқ-муҳаббатни, унинг Отрадноега келганини ҳикоя қилиб берди ва охирги хатини кўрсатди.

- Хурсандмисан ахир? — сўради Наташа акасидан.— Мен жуда хотиржам ва баҳтиёрман.
- Жуда хурсандман,— деб жавоб берди Николай.— У одамларнинг сараси. Жуда севиб қолганмисан ахир?
- Нима десам экан,— деди Наташа акасининг саволига.— Бир вақтлари Борисни, муаллимни, Денисовларни ҳам яхши кўрган эдим. Лекин бу муҳаббатим тамомац бошқача. Хотирим жам, аминман. Биламанки, дунёда бундан яхшироқ киши бўлмайди, шунинг учун ҳам хотирим жам, кўнглим тўқ, димоғим чоғ. Ҳеч ҳам илгаригига ўҳшамайди.

Николай тўйни бир йилдан кейин бўлишига норозилик баён қилди, бироқ Наташа: «Бўлак илож йўқ эди. Отаси-нинг розилиги бўлмасдан туриб, менинг ўша оиласа кириш им яхши бўлмас эди, буни ўзим хоҳладим»,— деда жон куйдириб Николайга тушунтира кетди.

— Сен ҳеч ҳам, ҳеч ҳам тушунмайсан,— деди Наташа. Николай жим қолди ва синглиснинг фикрига қўшилди.

Акаси Наташага қараб кўпинча ҳайрон қолар эди. Наташа севгили ёридан айрилиб, изтироб чекиб юрган қизга сира ўхшамас эди. У аввалгида осуда, тинч ва қувноқ эди. Бу нарса Николайнин ҳайратда қолдирди ва ҳатто Наташани Болконскийга унаштириб қўйганларига шубҳа кўзи билан қарашга мажбур қилди. У Наташанинг ўшангага тегиши аниқ эканлигига ишонмади, чунки князь Андрей билан Наташани бирга кўргани ҳам йўқ эди, шунинг учун ҳам у бўлажак тўйга аллақандай бир шубҳа билан қарапди.

«Нега тўйни қолдиришилти? Нега фотиҳа қилишманти?» — деб ўз-ўзига савол берарди Николай. Бир куни Николай синглиси ҳақида онаси билан гаплашди ва онасини ҳам бўлажак тўйга баъзан ишонгиси келмаслигини англаб, ҳам таажжубланди ва ҳам суюнди.

Графиня қизини эрга берадиган оналарга хос бир норозилик билан князь Андрейдан келган хатни ўғлига кўрсатаркан:

— Мана, декабрдан олдин келолмайман деб ёзипти,— деди.— Қанақа иши чиқиб қолди экан? Қасалдир-да! Соғлигининг мазаси йўқ. Наташага айтма. Унинг хурсандлигига ишонма: бу қизлик даврининг сўнгги кунлари. Мен ҳар гал ундан хат келганда қай аҳволга тушишини яхши биламан. Худо пешанасини очсин, балки ҳаммаси яхши бўлар,— дер эди ҳамиша графиня сўзини тамом қилар экан. Ўзи баҳоси йўқ одам.

II

Николай келган кунлари жиддий ва ҳатто индамас бўлиб юрди. Бу зор қолгур хўжалик ишига аралашиб зарурати уни қийнар, аралашмасликка иложи йўқ, чунки онаси уни шунинг учун чақиртирган эди. Бу ошиқча юқдан тезроқ қутулиш мақсадида у келганига уч кун бўлди деганда, қаерга боряпсан, деган саволга жавоб ҳам бермасдан, қовофини согланича тўғри Митинъканинг филигелига борди ва ундан ҳаммасининг ҳисобини сўради. Бу ҳаммасининг ҳисоби нимадан иборатлигига қўрқиб, ўти ёрилган

Митенъкадан кўра Николайнинг ўзи камроқ тушунарди. Митенъка билан сўзлашиш ва ҳисоб-китоб узоқча чўзилмади. Флигель даҳлизизда кутиб ўтирган саркор, оқсоқол ва земский ёш графнинг борган сайин баландроқ бўлаётгандай туюлган овози аввал қандай рудурланганини ва кейин чинқирганини қўрқув ва мамнуният билан эшилди, бирин-кетин оғзидан чиқаётган ҳақорат ва дашном сўзларига кулоқ солишиди.

— Ўри! Кўрнамак! Қаллангни кесаман сен итнинг... Мен сенга отам эмасман... бехонумон қилдинг-ку...— ва ҳоказо. Қейин булар кўзлари қонга тўлиб, ўзи қип-қизарив бетган ёш граф Митенъкани ёқасидан ушлаб, судраб чиққанини, сўқаётган чоғида боллаб уни кетига телиб: «Йўқол. Иккинчи сен аблажни қадаминг бу ерларга тегмасин!» — деб қичқирганини яна ҳам кўпроқ мамнуният ва қўрқув билан кўриди.

Митенъка олти зинали зинапоядан учиб тушдию гулзор ичига кириб кетди (Отрадноеда ким бир гуноҳ қилиб қўйса, шу гулзорга кириб қутулар эди. Митенъканинг ўзи ҳам шаҳардан маст бўлиб келиб, шу ерга беркинар эди. Митенъканинг қўлидан қочган кўп отрадноедагилар бу гулзорнинг халоскор кучини билишар эди).

Митенъканинг хотини билан қайниснглиси қўрқиб, уйнинг эшигини очиб даҳлизга чиқишиди, даҳлизда ярқи-ратиб ювилган самовар қайнаб ётар ва бир томонда хўжалик мудирининг қуроқ қўрпа ташлаб қўйилган баланд тўшаги кўриниб турар эди.

Ёш граф бўғилганича гурс-гурс қадам ташлаб, буларга ёътибор қилмасдан, ёнларидан ўтиб уйга кириб кетди.

Флигелда нима ҳодиса юз берганини ўшандәёқ қизлардан эшилган графиня, бир томондан, энди хўжалик ишларимиз ўнгварилиб кетар, деб кўнгли тинчиган бўлса, иккинчи томондан, ўғлим хафа бўлмадимикин деб ташвишга тушди. У бир неча марта оёқ учида Николайнинг уйи эшиги олдига келди ва устма-уст трубка чекаётганига қулоқ солди.

Эртасига кекса граф ўғлини бир чеккага чақирди ва мулоиймгина кулумсираб:

— Отаси ўргилсан, бекорга қизишибсан! Митенъка ҳаммасини айтиб берди,— деди.

«Шу бемазагарчилик оламида ҳеч нарсага тушунмаслигимни ўзим ҳам билар эдим», — деб ўйлади Николай отасининг сўзидан кейин.

— Сен бу 700 сўмни дафтарга ёзмапсан, деб аччиғланибсан. Ахир бу дафтарга транспортлаб¹ ёзилган эди. Сен иккинчи саҳифага қарамабсан.

— Дадажон, унинг ўзи абллаҳ ва ўгри одам, биламан, қиласиган ишимни қилдим. Агар сиз истамасангиз, мен аралашмайман ва унга ҳам ҳеч нарса демайман.

— Йўқ, ундоқ эмас, жигарим (граф ҳам хижолат эди. У хотинининг мулкини дурустроқ уддалолмаганини сезиб, болалари олдида ўзини гуноҳкор ҳисобласа ҳам лекин қандай қилиб йўлга қўйишни билмас эди). Ҳеч ким ундоқ мас, ўзинг бош бўлишингни сўрайман, мен қариб қолдим. Ундан кейин мен...

— Йўқ, дадажон, агар сизни хафа қилган бўлсам ке-чиринг... Мен бу ишларни сизча билмайман.

«Мужиклари ҳам қурсин, пули ҳам, транспортлаб иккинчи саҳифа ёзилиши ҳам қурсин,— деди ичиди Николай.— Бир вақтлари карта ўйинда транспорт нималигини билар эдим, лекин саҳифада транспортлатиб ёзишни сира тушунмайман,— деди ўзича ва шундан кейин бунаقا ишларга аралашмай қўя қолди. Фақат бир куни графиня ўғлини чақириб, Анна Михайловнанинг икки минг сўмга берган вексели бор, шуни нима қиласан, деб сўраганида Николай:

— Нима қиласар эдик; сиз бунинг ихтиёри сенда дедингиз; мен Анна Михайловнани ҳам, Борисни ҳам ёмон кўраман, лекин улар биз билан бир вақтлари дўст бўлган ва камбағал кишилар. Шунинг учун ҳам мана шундай қиласиз қўямиз-да! — деди-да, векселни йиртиб ташлади. Кекса графикя суюниб кетганидан ҳўнграб йиғлаб юборди. Шу ёвқеадан кейин ёш Ростов ҳеч қандай хўжалик ишига ара-лашмади ва катта шавқу ҳавас билан янги касбига берилиб, кунда отасининг сон-саноқсиз итларини олиб овга чиқа-диган бўлди.

III

Совуқ тушиб қолган, куз ёмғири ивитган ерлар эрталабки изғириндан қотган. Кўм-кўк барра ўтлар моллар пайҳон қилган кулранг кузги буғдой ва қизғиш грэчиха палаклари оралаган, оч-сариқ баҳори анғиздан ажралиб турар эди. Августнинг охирларида қорайиб турган кузги экин ва

¹ Давомини иккинчи саҳифага ёзиш.

лигизлар орасида кўм-кўк оролдай бўлиб турган чўқи ва ўрмонлар энди, кўкариб қолган кузги буғдой орасида, сириқ ва оч-қизил оролга ўхшаб турипти. Товушқонлар тўлаётган, тулки болалари ўрмалайдиган, ёш бўрилар ҳам итдан каттароқ бўлиб қолган. Айни ов вақти. Ёш, гайратли овчи Ростовнинг итлари овга уста бўлиб қолдинга эмас, балки овдан жуда чарчаган эди, шунинг учун овчиларнинг умумий кенгашида итларга уч кун дам бериб, 16 сентябрда йўлга чиқишига, овни бўри болалари тўлиб ётган Дубравадан бошлишга қарор қилинди.

14 сентябрда вазият мана шундай эди.

Бутун кун овга ҳозирлик кўриш билан ўтди; ҳаво совуқ ва изғирин эди. Бироқ кечга томон осмонни булат қоплаб, ҳаво исий бошлиди. 15 сентябрда ёш Ростов эрталаб эгнила халат, ойнадан қараб кун ниҳоят даражада ов боп эканини кўрди: осмон худди эриб, аста-секин ерга тушаётгандай эди. Ҳавода юқоридан пастга секин-секин тушаётган ғубор заррачалари ёки тумандан бошқа ҳеч қандай ҳаракат йўқ. Богдаги яланғоч дарахтларнинг шохларида томчилар ярқи-рар ва эндигина тушган ҳазонлар устига томарди. Қиро-дан ярқираб турган кулранг полизлар сал нарироққа бориб туманинг қора пардаси остида кўздан йўқолар эди. Николай ҳўл ва лой айвончага чиқди, бу ердан чириган ҳазон ва ит ҳиди анқиб турарди. Қора кўзлари бўртиб чиқсан Милка лақабли кети катта ола ит эгасини кўриб, ўрнидан турди, керишди, товушқонга ўхшаб чўзилди, кейин бирдан иргиб турди-ю, Николайнинг бурун ва мўйловларини ялади. Яна бир този ит, эгасини кўргач, белини эгиб, гулзор йўлкасидан зинага қараб ўзини отди ва думини қил-пиллатиб, Николайнинг сёқларига ўзини суркай бошлиди.

Шу чоқ ҳеч ким тақлид қилолмайдиган, овчиларгагина хос ҳам йўғон ва ҳам ингичка овоз:

— О, ҳой! — деб қичқирди ва муюлишдан қўлида қамчи, сочи украинчасига қирқилган, юзини ажин босган ашаддий овчи-итбоқар мўйсафид Данило чиқди. У ҳамма нарсага овчиларга хос бир ўзбилармонлик ва менсимаслик билан қаради. У хўжасини кўриб, бошидан черкесча папахини олди ва таҳқиромуз қаради. Унинг бу хилда таҳқиромуз қарави хўжасига малол келмас эди, чунки ҳеч нарсани назар-писанд қилмайдиган ва ҳаммадан ўзини устун тутадиган Данило Николайнинг ўз одами ва овчиси эди.

Николай овбоп ҳавони, шикроит ва овчини кўрганида маъшуқасини кўриб, илгариги ҳамма ниятларини унуглан

кишидай, ов иштиёқида ёнаётганини ва юраги орзиқиб кетаётганини беziб:

— Данило! — деб қичқирди:

Протодиакон¹ овозига ўхшаган, итларни олқишилай бериб хириллаб қолган йўғон овоз:

— Лаббай тўрам! — деди ва чақнаган қора кўзлар жим турган хўжайнинг ер остидан тикилди, бу кўзлар гўё «Ҳа, тоқатинг тоқ бўлятими»—деб туради.

— Ҳаво яхши-а? Ов ҳам қиламиз, от ҳам чоптирамиз-а?—деди Николай Милканинг бошини силаб.

Данило жавоб бермасдан, фақат кўзини қисиб қўйди.

— Хабар олиб келгин деб эрталаб Уваркани юборган эдим,—деди у бир оз жим қолгандан сўнг,— Отрадноедаги ўрмонга кўчишти, ўша ерда увиљлашаётитти дейди. (Кўчишти дегани шуки, булар иккаласи кўзлаб юрган бўри ўз болалари билан Отрадное ўрмонига ўтишти, уйдан икки чақирим келадиган бу ўрмонзорни булар ов учун махсуз ажратиб қўйган эди).

— Энди жўнасан ҳам бўлар? — деди Николай.— Бор, Уваркани айтib кел.

— Бош устига!

— Отларга ем бермай тур!

— Хўп бўлади.

Беш минутдан кейин Данило Уваркани олиб, Николай-нинг каттакон кабинетига кириб келди. Данило баланд бўйли бўлмаса ҳам мебель ва уй жиҳозлари орасида от ё айиқни кўриш кишида қандай таассурот қолдирса унинг кабинетда туриши ҳам шундай таассурот қолдиради. Данилони ўзи ҳам сезиб, секин гапиришга, уйдаги бирон нарсани синдириб қўймайин деб қимирламай туришга ва сўзни қисқароқ қилиб бу қоронғи уйдан тезроқ ёрӯғ дунёга чиқиб кетишга тиришиб, одатдагича эшик олдида турди.

Николай савол-жавобдан кейин итларниң ҳолатини Данилодан суриштириб билгач, (Данилонинг ўзи ҳам овга боришини истарди) отларни эгарлашни буюрди. Данило энди чиқай деб турганда югуриб Наташа, унинг кетидан Петя кирди. Наташа сочларини тарамасдан, кийинмасдан энаганинг каттакон рўмолини ўраб олган эди.

— Сен кетяпсами? — деди Наташа,— ўзим ҳам билган эдим! Соня кетишмайди деди. Лекин шундай ҳавода ов қилмаслик мумкин эмаслигини билардим.

¹ Бутхона жизматчиси.

— Кетяпмиз,— деди Николай истар-истамас, чунки бугун овни каттароқ қилиш ниятида бўлганилиги учун Наташа билан Петяни олиб боргиси келмаган эди.— Лекин бўри овламоқчимиз, сен зерикиб қоларсан.

— Бўри овниң қанчалик яхши кўришимни ўзинг биласан-ку,—деди Наташа.—Шу ҳам гапми, ўзи кеталиган бўлиб, отни эгарлатаётиди-ю, бизга индамайди!

— Русларга тўсиқ писанд эмас, борамиз!—деб қичқирди Петя.

Николай Наташага қараб:

— Э, айттандай, сен бормагин, ойим бормасин дедилар,— деди.

— Йўқ, бораман, бораман дедим, бораман,— деди Наташа,— Данило, айт, бизга ҳам от эгарласин. Михайло менинг итларимни олиб борсин,— деди у бош итбоқарга.

Хўжасининг кабинетида Данило бусиз ҳам ўнғайсизланиб турган эди, ойимқизнинг унга бевосита мурожаат қилиши буткул гангитиб қўйди. Шунинг учун у худди бу гапларга алоқаси бўлмагандай, ойимқизнинг бирон жойига тегиб кетмайин деб қўрққандай, бошини қўйи солганича, тезроқ чиқиб кетишга ошиқди.

IV

Ҳамма вақт сон-саноқсиз овчи ит сақлаб келган ва энди буларнинг ҳаммасини ўғлига берган кекса граф шу куни, 15 сентябрда, ҳафсаласи келиб, ўзи ҳам овга чиқадиган бўлди.

Бир соатдан кейин овчилар овга тайёр бўлиб, эшик олдига йигилди. Николай алланима деб мурожаат қилмоқчи бўлган Наташа билан Петя ёнидан, худди майдада гапларга қулоқ солгани фурсатим йўқ, дегандай қовоғини солиб ўтиб кетди. У овчи итлардан тортиб ҳамма нарсани кўздан кечирди, овчи билан бирга бир гала итни жўнатди, ўзи жийрон Дои отига миниб олди-да, итларига ҳуштак чалиб, гарамларни оралаб Отрадноедаги овгоҳга қараб йўл олди. Кекса графикнинг Вифлянка лақабли акта ўйноки отини графикнинг жиловдори етаклаб олди, графикнинг ўзи дорожкага тушиб, унинг учун ажратиб қўйилган овгоҳга бориши керак эди.

Овга олиб чиқилган този итларнинг сони 54 та бўлиб, буларни 6 та тозиси¹ ва бош итчи идора қилиб борарди.

¹ Тозиши - ов вақтида този итларни идора қиладиган овчи.

Хўжалардан бошқа яна 8 киши 40 дан ортиқ овчи итларни ҳайдаб бормоқда. Шундай қилиб, обга 130 та ит ва 20 та отлиқ овчи чиқсан эди.

Ҳар бир ит ўз лақаби ва эгасини, ҳар бир овчи ўз вазифасини биларди. Қўрадан чиқиш биланоқ ҳамма ғовур-гуур кўтармасдан, тартиб билан аста-секин Отрадное ўрмони йўлидан дала бўйлаб кетаверди.

Ҳамма даладан худди юмшоқ гилам устида юргандай жимгина борар, баъзан йўлдан ўтилганда отлар кўлмак сувларни кечиб шалоплатиб қўярди. Туман ҳамон аста-секин ерга тушмоқда, ҳаво сокит, илиқ ва жимжит. Аҳёнда бирон овчининг ҳуштак чалиши, отларнинг пишқириши, ўз галасидан четга чиқсан итга урилган қамчи товуши ё итнинг вангиллаши эшитиларди холос.

Бирон чақиримча йўл босгандан кейин Ростовларнинг рўпарасидан, туман орасидан, бешта отлиқ итлари билан намоён бўлди. Олдинда мўйловлари оппоқ, чиройли бир мўйсафид келмоқда эди.

Чол яқин келганда Ростов:

— Салом, амаки,— деди.

— Кўп яхши. Ўзим ҳам билувдим,— деди чол (бу одам Ростовларнинг узоқ қариндоши, унча бой бўлмаган қўшиларидан эди),— ҳавони кўриб сабринг чидамаслигини билувдим, жуда яхши қилибсан. Кўп яхши! Тезроқ бўла қол, бўлмаса ҳаш-паш дегунча кўз олдингдан бўри болаларини овлаб кетишади.

— Ўзим ҳам ўша ёқقا боряпман. Нима қилдик, галани қўшиб юбормайликми? — деб сўради Николай.— Қўшашайлик...

Този итларнинг ҳаммасини бир галага қўшиб юборишиди. Чол билан Николай ёнма-ён кетишиди. Рўмолга бурканиб олган ва хурсандликдан кўзлари оловдай ёниб турган Наташа буларга етиб келди. Наташа билан бирга опасидан сира айрилмайдиган Петя, овчи Михайло ва энагаси қўймасдан Наташага қўшиб юборган брейтор¹ ҳам бор эди. Петя негадир кулар, отини ураг ва жиловидан тортарди. Наташа Арабчик номли қора отида баҳазур ўтиаркан, отни усталик билан жиловлаб борар эди.

Чол Наташа билан Петяга ҳўмрайиб қаради. У ов каби жиддий бир ишга бундай енгил-елпи қарашни ёмон кўрарди.

¹ От минишни ўргатадиган муаллим.

— Салом, амакижон, биз ҳам кетяпмиз,— қичқирди Петя.

— Саломга-ку салом-а, лекин итларни босманглар,— деди чол жиддий тарзда.

— Николенка, Трунила хўп ажойиб ит-да! Мени таниди,— деди Наташа яхши кўрадиган този ит ҳақида.

«Трунила аввало жўн ит эмас, този» — деди Николай ичидаги синглисига жиддий бир тарзда қаради ва бу қарааш билан шу пайт ўзи билан Наташа орасида қанчалик катта фарқ борлигини унга билдиримоқчи бўлди. Наташа буни фаҳмлади.

— Булар бирорвга халал беришади деб ўйламанг, амаки,— деди Наташа.— Биз бир чеккада қимир әтмай турамиз.

— Жуда яхши қиласизлар, графинечка,— деди амаки.— Лекин эҳтиёт бўлинглар, тағин отдан йиқилиб тушманглар.

Юз саржин нарида Отрадное ўрмони оролдай бўлиб кўриниб турарди. Овчи итларни идора қиладиган кишилар ўрмонга етишди. Николай този итларни қайси томондан овга солиб юбориш ҳақида амаки билан қатъий бир қароргага келгандан кейин Наташага бир чеккароқдан жой кўрсатди ва ўзи чуқурликнинг у томонига ўтиб кетди.

— Ҳа, жиян, бўрининг каттасини кўзлаяпсанми,— деди амаки,— ҳушёр бўл, тағин қўлдан чиқариб қўйма.

— Қанақаси тўғри келса-да,— деди Ростов — Карай хид оляпти! — деди амакининг саволига жавобан. Карай қари ва хунук бир ит бўлиб, катта-катта бўриларни ёлғиз ўзи тутиб ном чиқарган эди. Ҳамма жой-жойига бориб турди.

Кекса граф ўғлининг овга ишқибоз эканлигини билиб, кечикишдан қўрқди ва итчилар ҳали овгоҳга бориб етмасдан, қизариб кетган икки бетини лорсиллатиб қора отлар қўшилган дрожкада ўз овгоҳига етиб келди, пўстинини тузатиб, ов аслаҳаларини тақди, ўзига ўхшаб қариб қолган Вифлянка лақабли силлиқ, тўқ ва ювош отига минди. Дрожкани қайтариб юбориши. Овчи бўлмаса ҳам ов таомилини яхши биладиган граф Илья Андреич бутазорнинг четига чиқди, тизгинни йиғди, эгарга дурустроқ ўрнашида, ўзини овга тайёр сезиб, жилмайиб қайрилиб қаради.

Графнинг ёнида камердинери — бир оз оғирлашиб қолган эски чавандоз Семён Чекмаръ турарди. Чекмаръ эгасига ва отига ўхшаб семириб кетган уч бўрибосар итни

ванжиридан ушлаб турарди. Иккита сезир кекса ит занжирсиз чўзилиб ётарди. Юз қадамча нарида, ўрмоннинг четида графининг яна бир жиловдори — ўтакетган чавандоз ва ашаддий овчи Митъка турарди. Граф қадимги таомилга кўра овдан олдин кумуш қадаҳни тўлғазиб ов майи (запеканка) ичди, жиндайгина овқатланди ва бордо деган севимли виносидан ҳам ярим шинча ичib олди.

Илья Андреич вино ичганидан ва отда юрганидан сал қизарған, һамланган кўзлари йилтиллаб турар, ўзи пустинга ўралиб, эгарда ўтиаркан, кўчага олиб чиққани чоғланган гўдакка ўхшар эди.

Озғин юзлари буришиб қолган Чекмаръ ишларини сарышта қилиб бўлиб, ўттиз йилдан бери хизматини қилиб, бирга яшаган хўжасига қараб турар ва унинг димоги чоғлигини сезиб, яхшигина бир суҳбат бошланишини кутарди. Ўрмоннинг орқасидан яна учинчи бир киши секин чиққиб (бу ов қоидасини яхши биларкан шекилли) графнинг кетида тўхтади. Бу соқоли оплоқ хотинча капот, бошига узун қалпоқ кийиб олган чол қизиқчи Настасья Ивановна ёди.

— Хой, Настасья Ивановна,— деди унга секин граф кўз қисиб: — Овни ҳуркистанг, Данило онангни кўрсатади-я.

— Ўзим биламан ... — деди Настасья Ивановна.

— Тисс! — деди граф ва Семёнга қараб: — Наталья Илинничани кўрмадингми? Қаерда у? — деб сўради.

— У киши Петр Ильич билан бирга Жаров бурганзорида қолдилар,— деди Семён кулумсираб.— Қиз бўлиб туриб, овни шунча яхши кўрадилар-а!

— От минганини айтмайсанми, Семён,— деди граф,— эркакни ҳам йўлда қолдиради.

— Ҳа, одам ҳайратда қолади. Жуда чаққон-а!

— Николушка қаёқда? Лядов ўрмонида юриптимикин?— деб сўради граф ҳамон шивирлаб.

— Ҳа, ўша ердалар. Овни қаердан бошлашни у киши яхши биладилар. Чавандозликни шунчалик ҳам сув қилиб ичиб юборганларки, баъзан Данило иккаламизнинг оғзимиз очилиб қолади,— деди Семён хўжасига бунаقا сўзлар ёқишини билиб.

— Шунаقا устами? Отга хўл ярашади-да!

— Худди эгарга қўйиб қўйғандай! Қайси куни Заварзин бурганзорида тулкини ҳуркитиб юбордик. Николай Ильич шу от чоптириб қувладилар-э, асти қўйинг, не-не

чавандозларни кўрдиму, бунақасини кўрган эмасман! Бунақаси йўқ!

— Бунақаси йўқ! — деди граф Семёnnинг сўзи дарров тамом бўлганига афсуслангандаи бўлиб.— Бунақаси йўқ,— деди у яна пўстинининг этагини қайириб тамаки қутисини оларкан.

— Қайси куни ҳаммамиз ибодатхонадан тартиб билан чиқиб келаётган эдик, бирдан Михайло Сидорич,— деб Семён яна сўз бошлаган эди, сокит ҳавода вовиллаб ов қувлаётган икки ё уч тозининг овози эшитилди. Семён қулоқ сола бошлади ва дамини чиқармасдан, хўжасига бармоғини силкитиб, шивирлади.— Бўри болалари устидан чиқиб қолиши... Тўғри Лядов ўрмонига қувлаб кетишаётитпи.

Граф юзида табассум, қўлида **тамакидон**, тамаки ҳидлашни ҳам эсади чиқариб, узоққа, икки ўрмон туташган жойга қараб қолди. Йтлар ҳургандан кейин Данилонинг бўриларга бурғу чалгани эшитилди. Бу итлар ҳам аввалги уч итга қўшилиб ҳура кетди; бу ҳуриш итларнинг бўри қуваётганлигини кўрсатар эди. Йтчилар энди итларни олқишиламасдан қийқиришар ва бошқа овозларнинг ичидан Данилонинг гоҳ йўғон ва гоҳ чинқириб чиқаётган овози ажралиб туради. Бу овоз гўё бутун ўрмонни тўлдириб ундан ҳам нарироққа чиқар ва узоқ-узоқ далаларга ёйилиб кетарди.

Бир неча дақиқа қулоқ солиб туришгандан кейин граф ва унинг жиловдори този итларнинг икки галага бўлинганини пайдади; жуда қаттиқ ҳураётган каттароқ бир гала узоқлаша бошлади, иккинчи гала эса, графнинг ёнидан ўтиб, ўрмон бўйлаб чопиб кетди. Данилонинг шу гала ичидан қийқириб бораётгани эшитилиб туради. Ҳар иккала галанинг ҳуриши бир-бирига қўшилишиб кетар ва яна узоқлашарди. Семён чуқур нафас олди ва ўралиб қолган ёш кўпакнинг занжирини тузатмоқчи бўлиб энгашди. Граф ҳам чуқур нафас олди ва қўлидаги тамакидонга кўзи тушиб, уни очди-да, бир чимдим тамаки олди.

— Орқангга қайт,— деб бақирди Семён ўрмон четига чиқкан кўпакка қараб. Граф чўчиб кетиб, қўлидаги тамакидонини тушириб юборди. Настасья Ивановна отдан тушиб, тамакидонни ердан олди.

Граф билан Семён уни кузатиб туришарди. Тўсатдан итларнинг ҳуриши шу қадар яқинлашиб қолдики, итлар-

нинг акиллаши ва Данилонинг қийқириши уларнинг қулоғи тагидан эшитилаётгандай бўлди.

Граф қайрилиб қаради ва ўнг томонда Митъкани кўрди. Митъка кўзларини чақчайтириб графга қаради ва олға, ўнг томонга қаранг, деб шапкаси билан ишора қилди.

Митъка:

— Қўймал — деб шундай бақирдики, худди бу сўз кўпдан бери томоғига тиқилиб турган-у, ҳозир тўсатдан чиқиб кетгандай туюлди. У итларни қўйиб юборди ва ўзи граф томонга от қўйди.

Граф билан Семён от чоптириб, ўрмон этагидан узоклашди ва сўл томонда бўрини кўриб қолишиди. Бўри лапанглаб, секин-секин сакраб, уларнинг сўлроғидан, боя граф билан Семён турган ўрмоннинг чеккасига қараб бормоқда эди. Ғазабланган итлар қаттиқ ҳуриди ва тўзиб отларнинг сёғи остидан югуриб, бўрига ҳужум қилди.

Бўри тўхтади, нафас қисар касалига мубтало бўлгандаи, дўнг пешана бошини зўрға буриб итларга бир қаради-да яна аввалгидаи лапанглаб, бир-икки сакрадио думини ликиллатиб ўрмонга кириб кетди. Шу ондаёқ рўпарадаги ўрмон этагидан уч този йиғлаётгандек инграб, биринкетин отилиб чиқди ва буларнинг ҳаммаси бўри кириб кетган жойга қараб чопди. Итлар ўтиб кетгандан кейин қайрилиб қолган финдик ниҳоллари орасидан Данилонинг терга пишган, кул ранг оти кўринди. Данило бели узун отга қизариб, терлаб кетган пешанасидаги оппоқ соchlари тўзиган ҳолда, бошяланг, олдинга энгашиб муштдайгина қапишиб ўтиради.

— Ҳаю! Ҳаю! — деб қичқиравди у. Графни кўрганда унинг кўзлари чақмоқдай ёниб кетди.

— Аттанг,— деди у графга қараб, қамчинини кўтариб.— Бўрини қўлдан бериб қўйдиларинг, овчилар! — деди ва хижолат бўлган, чўчиб кетган граф билан ошиқча гаплашиб ўтиришга ҳафсаласи қолмагандай, ахта отининг терлаб кетган биқинига жаҳл билан қамчилаб, аламини шундан олди-ю, този итлар кетидан от қўйиб кетди. Граф худди таъзир егандай кулумсираб қаққайиб туар ва шу кулумсираши билан гўё ўз ҳолига Семённинг раҳмини келтирмоқчи бўларди. Бироқ Семён йўқ: у буталарни оралаб, бўри кетидан от қўймоқда эди. Овчи итлар ҳам бўрини қува бошлади, бироқ бўри буталар орасига кириб кетди ва ҳеч ким уни қўлга тушира олмади.

Николай Ростов бу орада йиртқичнинг ўрмондан чиқиб қолинини кутиб, ўз жойида турганди. У шовқин-суроннинг дам яқинлашуви ва дам узоқлашувидан, товушини танийдиган итларининг ҳуришидан, итчиларнинг дам яқиндан ва дам узоқдан эшитилаётган овозларидан оролда ҳозир нима бўлаётганини англади. Ростов оролда чўги-бўри Сорлигини, този итлар икки галага бўлинганини, шу атрофда итлар олқишлианаётганини ва бирон ёмон ҳодиса юз берганини биларди. У ҳар чоқ шу томондан бўри чиқиб қолинини кутарди. Бу бўрининг қайси томондан чопиб чиқиши ва итлардан қанақа қилиб қочиши ҳақида у минг хил тахминлар қилди. Кута-кута ҳафсаласи пир бўлди. Шу бўри менинг рўпарамдан чиқиб қолса нима бўларкан деб бир неча марта худога ёлворди. Арзимайдиган бир нарса учун зўр ҳаяжонга тушган кишилар худога қандай сифинса бу ҳам шундай бир ихлос ва эҳтирос билан худога ёлворди. «Эй, худо, шуни шундай қилсанг нима бўларкин? Сенинг азимлигингни ва бунақа нарсани сендан сўраб ўтириш гуноҳлигини биламан, лекин ҳар нечук бўлса ҳам худо ҳақи, шундай қилгинки, она бўри менинг олдимдан чиқиб қолсину Карай ҳув анави ердан қараб турган «амаки»нинг кўз олдида бўрининг бўғзидан ғиппа бўғиб олсин». Шу ярим соат ичиди Ростов жавдираётган кўзлари билан ўрмон этағида қад кўтариб турган камшоҳ икки дубга, қирғонини сув ювиб кетган чуқурликка, ўнг томондан, дараҳтлар орасидан кўриниб турган амакининг шапкасига минг марта қарандир.

«Йўқ, бу баҳт менга насиб бўлмас,— деди у ичиди.— Насиб бўлса, нима қиларкан! Йўқ, бўлмас! Карта ўйинда ҳам, урушда ҳам ҳеч қачон омадим келган эмас». Шу лаҳзода кўзига Аустерлиц жангги ва Долохов кўриниб кетди. Николай жон-жаҳди билан ҳали ўнгга, ҳали сўлга қараб, итларнинг ҳуриши ва одамларнинг шовқин-суронига қулоқ соларкан, ўз-ўзига: «Умримда бир мартағина она бўри тутсам армоним қолмасди»,— деди. У яна ўнга қаради ва яйдоқ дала бўйлаб шу томонга бир нарса чопиб келаётганини кўрди. «Йўқ, бу бўри бўлмаса керак»,— деб ўйлади ва кўпдан бери орзу қилиб юрган нарсаси рўёбга чиқсан кишидай енгил нафас олди. Унинг буюк орзуси — осонгина, шовқин-суронсиз, тантанасиз рўёбга чиқди қолди. Ростов кўзларига ишонмади ва унинг бу шубҳаси бир лаҳзадан сал

ошиқ давом этди. Бўри даладан чопиб келаётаб, йўлидаги чуқурдан оғиргина сакраб ўтди. Бу йиртқич орқаси ола, қаппайган қорни қизғимтил она бўри эди. У мени ҳеч ким кўраётган йўқ, деб ўйласа керак, аста-секин чопиб келмоқда эди. Ростов дамини чиқармай, итларга қаради. Итлар бўрини кўрмасдан, ҳеч нарсани пайқамасдан, баъзилари ётган ва баъзи бирлари тикка турганди. Кекса Карай тиржайиб, сариқ тишларини шақиллатиб, ғазаб билан со-нидан бурга ахтарар эди.

— Бос, ол! — деди Ростов шивирлаб. Итлар қулоқларини чимириб, занжирларини шиқирлатиб, сакраб туришди. Карай бутини қашиб, ўрнидан турди-да, қулоқларини чимириб, бир тутам туки осилиб турган думини ли-киллатди. Бўри ўрмондан узоқлашиб, шу томонга қараб чопиб келаётган чогда Ростов ўзича: «Итларни қўйиб юборайми? Йўқми? — деб қўйди. Тўсатдан бўрининг афту башараси ўзгарди; умрида ҳеч қачон кўрмаган ва унга тикилиб турган одамзод кўзини кўриб, сесканиб кетди ва овчига томон бошини хиёл қийшайтириб, олға боришини ҳам, орқага қайтишни ҳам билмай тўхтаб қолди. Бўри ўзича: «Бор, нима бўлса бўлсин, олға!» — деди шекилли, ҳеч қаёққа қарамасдан лўкиллаб олға юрди.

Николай қаттиқ товуш билан:

— Бос!.. — деди ва унинг саман оти ўз-ўзидан шиддат билан тепаликка қараб чопаркан, чуқурдан ўтиб, бўрининг йўлини тўсди. Итлар ҳам шамолдай учиб, ундан ўзиб кетди. Николай на бақираётган товушини эшитар, на от чоптириб кетаётганини сезар, на итларни кўрар ва қаерга кетаётганини биларди; у фақат яна ҳам тезлаб, пастқамликдан тикка чопиб кетаётган бўрини кўрарди холос. Сағриси кенг ола ит Милька бошқа итлардан ўзиб кетди ва бўрига яқинлा�шиб қолди. Ана, етай деб қолди... Мана, етди ҳам. Бироқ бўри унга бурилиб қаради ва Милька, одатдагича, унга ҳамла қилиш ўрнига тўсатдан думини кўтарди-ю, олдинги оёғини тираб қолди.

— Бос! Бос! — деб қичқирди Николай.

Шу онда қизил този Любим Милькадан сакраб ўтдию бор кучи билан ўзини бўрига ташлаб, унинг сонидан тишлади. Бироқ қўрқиб кетгандай, бўрини қўйиб юбориб нарёққа ўтди. Бўри кетини ерга қўйди, тишларини тиржайтириди ва яна ўрнидан туриб, олға қараб югурди. Унинг кетидан бир аршин орқада итлар қувиб кетди.

«Кетиб қолади! Йўқ-е, худо урдими», — деди ўзига Ни-

колай ҳамон хириллаган овоз билан итларни олқишишларкан.

У кўзларини жавдиратиб, бирдан бир умиди бўлмиш қари ити Карайни изларкан:

— Карай! Бос! — деб қичқиради, Қари ит бор кучини йигиб, иккала қўзи бўрида, унинг олдини тўсмоқчи бўлиб, ён томондан ҳалпиллаб чопарди. Бироқ бўрининг тез-тез сакраши билан итнинг ҳалпиллаб югуришиб суръатига кўра, Карайнинг мўлжали янгиш эканлиги кўриниб турар эди, Николай отини чоптириб ўрмонга яқинлашиб қолди, агар бўри шу ўрмонга кирса, қўлдан кетиши аниқ әди. Шу чоқ рўпарадан ити билан келаётган бир овчи чиқиб қолди. Демак, ҳали умид бор, Николайга бегона, бошқа бир галадан бўлмиш каттакон чипор ёш ит бир сакраб бўрининг олдини тўси ва уни ағанатиб юборди. Бўри кутилмаган фавқулодда бир тезлик билан ўрнидан турдию чипор итга оғиз солди. Биқини ёрилиб, қонга белантан кўпрак инграб муқкаси билан йиқйлди.

— Карайгинам! Отагинам!.. — деб йиглади Николай.

Сонида бир тутам жуни осилиб ётган қари Карай бўрининг бир лаҳзагина тўхтаганидан фойдаланиб, беш қадам наридан унинг йўлинни кесиб чиқди. Бўри худди хавфни пайқагандай, думини қисиб, Карайга бир хўмрайиб қарадиу яна аввалгидан ҳам тезроқ чопа кетди. Бироқ, шунда Николай қари ити Карайга бир нима бўлганини кўрди. Карай кўз юмиб очгунча ўзини бўрининг устига ташладио иккаласи думалаб, ўша ердаги чуқурга тушиб кетди.

Николай ит билан бўри чуқурда олишаётганини, итнинг остидан бўрининг оқ туки, узалиб ётган орқа оёғи, чимирилган қулоқлари ва энтикиб турган калласини (Карай бўрини бўғзидан тишлаб олган әди) кўрди; ўз севимли итини шу ҳолатда кўриш Николайнинг умрида ёнг баҳтилаҳзалардан әди. Николай энди эгарнинг қошидан ушлаб тушмоқчи ва бўрини ханжар билан чопиб ташла-моқчи бўлаётган чогида тўсатдан бўри итларнинг тагидан бошини кўтарди ва блдинги оёқлари билан чуқур лабига тармашди. Бўри тишларини тўржайтириб (Карай уни қўйиб юборган әди), икки орқа оёғи билан сакраб чуқурдан чиқди ва думини қисиб, итларнинг ҳужумидан қутублиб яна олға қараб югорди. Жунлари ҳурпайган Карай майиб ёки ярадор бўлган бўлса керак вўрға чуқурдан чиқди.

Николай умидсизлик билан

— Ё раббий! Нима ёмонлик қилувдим! — деб қичқирди.

Амакининг овчилари нариги томондан от қўйиб бўри-нинг йўлини тўсди ва итлари яна бўрини тўхтатиб ўраб олишди.

Ҳар гал бўри орқа оёғи билан ўтирганда Николай унинг жиловдори, амаки ва унинг овчиси бўри атрофида қийқи-пар, ҳайқирап, отдан тушмоқчи бўлар ва бўри қамалдан чиқиб қочмоқчи бўлганда яна от чоптирап эди.

Данило бу ҳайқириқларни эшитиши биланоқ ўрмон чеккасига чиққан эди; Карай бўрини босганини кўриб, иш тамом бўлди, деб отини тўхтатди. Бироқ овчилар отдан тушмаганини, бўри яна қочиб қутулмоқчи бўлганини кўриб Данило бўрининг кетидан чопмай, Карай сингари унинг олдини тўсиб чиқмоқчи бўлди ва амакининг итлари бўрини иккинчи марта тўхтатганда, бўрига етиб олди.

Данило, чап қўлида яланғоч ханжар, отига устма-уст камчи бериб, жимгина чопиб келмоқда эди.

Қўнғир бир от ёнидан пишқириб ўтиб, бирор отдан гур-силлаб ўзини ерга ташлагандан кейин Николай қараса, Данило итлар орасида узала тушиб, бўрининг қулогидан ушламоқчи бўлаётитти. Ишнинг тамом бўлгани итларга ҳам, овчиларга ҳам, бўрига ҳам маълум бўлиб қолди. Бўри қўрққанидан қулоғини чимириб, туришга уринган эди, итлар яна унга ёпишди. Данило ўрнидан сал турди-да, худди чўзилишга чоғланаётгандай олдинга қалқиб, бутун оғирлиги билан ўзини бўрининг устига ташлади ва унинг қулоғидан ушлаб олди. Николай ханжар билан бўрини ўлдирмоқчи бўлган эди, бироқ Данило шивирлаб: «Қўй, ўлдирма, тумшугини бойлаб оламиз», — дедио кейин вазиятини ўзгартириб, оёғи билан бўрининг бўйнидан босди. Бўрининг оғзига чўп қўйиб, танғиб олишди, оёқларини боғлашди ва Данило уни у ёқ-бу ёққа думалатиб кўрди.

Овчилар чарчашган бўлса ҳам, лекин шоду хуррам, каттакон тирик бўрини ҳуркиб пишқираётган отнинг устига ташлаб, бўрига қараб акиллаётган итлар билан биргаликда қароргоҳга жўнашди. Иккى ёш бўрини този итлар, учтасини шикори итлар тутипти. Овчилар ҳаммаси ўз овини олиб келди, қандай ов қилганини гапириб берди ва она бўрини томоша қилгани унга яқин келишди, бўри оғзида чўп, катта бошини осилтириб, қўршаб олган ит ва одамларга шиша сингари кўзлари билан қараб турарди. Одамлар қўл теккизганда бўри боғланган оёқлари титраб, ҳаммага ваҳшиёна ва шу билан бирга термилиб бокар эди.

Граф Илья Андреич ҳам етиб келиб, бўрига қўл теккизиб кўрди.

— Ўҳу, буни қаранг-а! — деди у.— Жуда катта-ку, она бўрими? — деб сўради у ёнила турган Данилодан.

— Ҳа, она бўри, тўрам,— деб жавоб берди.

Граф бўрини қўлдан чиқариб юборганини ва Данило билан тўқнашганини эслаб:

— Лекин ёмон ашаддий овчи экансан.— деди.

Данило индамади, фақат уялинқираб маъсум ва ёқимли табассум қилди.

VI

Кекса граф уйига жўнади. Наташа билан Петя ҳам дарров етиб борамиз деб ваъда беришди. Вақт ҳали эрта бўлгани учун овчилар яна овни давом эттиришди. Тушдан кейин този итларни пастқамликдаги қалин чакалакка қўйиб юбориши. Николай анғизда туриб, барча овчиларини кўриб туарди.

Николайнинг қархисида кўкаламзор бўлиб, унинг овчиси мана шу кўкаламзордаги финдиқ бутасининг нариги томонида, чуқурликда турган эди. Този итлар қўйиб юборилиши биланоқ Николай Волторин деган итнинг таниш овозини эшилди; бўшқа итлар ҳам унга қўшилиб гоҳ жим бўлиб, гоҳ ҳуриб қува кетди. Бир дақиқадан сўнг тулки кўринди, деб оролдан товуш беришди ва итлар галаси пастқамликка тушадиган нишабликдан кўкаламзорга қараб чопди.

Николай пастқамликдаги чакалакзордан от чоптириб бораётган қизил телпакли итбон ва итларни кўриб туар, нариги томондаги кўкаламзорда ҳозир тулки кўринади, деб кутар эди.

Чуқурликда турган овчи қўзғалиб итларни қўйиб юборди ва Николай буталарни оралаб, думини ҳурпайтириб, қочиб бораётган қип-қизил, пастаккина ғалати бир тулкини кўрди. Йитлар тулкига етай-етай деб қолди. Мана, етди ҳам. Тулки айёрлик қилиб, уларни ғафлатда қолдириш мақсадида, ўртада гир айлана бошлади ва пахмоқ думини ўйнатиб, борган сайин тез-тез айлана кетди. Кимнингдир оқ ити, ундан кейин қора бир ит ўзини тулки устига ташлади, итлар аралашиб кетди ва ниҳоят тулкини қуршаб, хиёл тебраниб туриб қолиши. Икки овчи от чоптириб итлар-

нинг олдига ётиб келди, булардан бири қизил телпак, иккинчиси нотаниш, кўк кафтан кийган эди.

«Ўзи нима гап? — деди Николай ичида.— Бу овчи қаёқдан пайдо бўлди? Амакининг овчиси эмас-ку!»

Овчилар тулкини итлардан қутқариб олишди ва анчагача уни отга ўнгарамасдан туриб қолишиди. Уларнинг олдиди қантариб қўйилган отлар турар ва итлар эса чўзилиб ётар эди. Овчилар қўл силтар, афтидан тулкини бир нима қилаётганга ўхшар эди. Ўша ердан бурғу садоси эши билди, бу ёқалашиш ишорати эди.

— Илагиннинг овчиси бизнинг Иван билан уришаётганга ўхшайди,— деди Николайнинг жиловдори.

Николай синглиси билан Петяни чақириб келгани жиловдорини юборди, ўзи дарров итчилар този итларни тўплаётган ерга борди. Бир неча овчи ёқалашаётган овчиларга томон от қўйиб кетди.

Николай отдан тушди, ётиб келган Наташа ва Петялар билан бирга иш нима билан тамом бўлишини кутиб, този итлар олдиди тўхтади. Ёқалашган овчи тулкини отига ўнгариб, ўрмон четидан чиқди ва ёш хўжаси олдига келди. Ўзоқдан шапкасини олиб, ҳурмат билан ғапиришга уринган бўлса ҳам, лекин ранг-қути ўчиб ғазабдан энтикоқда эди. Бир кўзини уриб кўкартирган бўлсалар ҳам, афтидан буни ўзи сезмаганга ўхшар эди.

— Ҳа, нима гап ўзи? — деб сўради Николай.

— Буни қаранг-а, бизнинг итлар овлаган овни у тортиб олар эмиш! Тулкини-ку, менинг кул ранг қанжиғим босди. Ана гапу! Тулкини олар эмиш! Мен унга кўрсатиб қўйдим. Тулкини ўзим ўнгариб олдим. Мана бунга тобинг қалай? — деди овчи худди ҳали ҳам душмани билан гаплашаётгандай ханжарини кўрсатиб.

Николай овчига индамади, синглиси билан Петядан мени шу ерда кутиб туринглар, деб илтимос қилди-да, ўзи душманлари бўлмиш Илагиннинг овчилари турган жойга қараб кетди.

Голиб овчи бошқа овчилар олдига бориб отдан тушди ва сўзларига зўр мароқ ва хайриҳоҳлик билан қулоқ солаётган кишиларга ўз ботирлигини ҳикоя қилиб берди.

Воқеа шундай бўлган эди: Ростовлар билан уришиб қолган ва судлашиб юрган Илагин Ростовларга қарашли ўрмонда ов қилиб юрган экан, ҳозир Ростовларни кўриб, буларнинг ити босган овга атайн ўз итини солдириб юборипти.

Николай ҳеч қачон Илагинни кўрган эмас, лекин ўз мuloҳаза ва мұхокамаларида одатан ўрта мавқе тута билгани учун, эшиштан миш-мишларига кўра, бу помешчикни ниҳоят даражада ёмон кўрар ва уни ашаддий душмани деб ҳисоблаб юрар эди. У ҳозир қамчинини маҳкам ушлаб, ўз душмани билан дурустроқ ёқалашиш мақсадида қаҳргазаб билан Илагинга томон от қўйиб кетди.

Ўрмондан чиқиши биланоқ қаршисидан қундуз телпак кийган, чиройли қора от мингани қемиз бир барин чиқиб қолди, уни икки жиловдор кузатиб келмоқда эди.

Николай душманим деб билган одами басавлат, хуштавозе ва айниқса ёш граф билан танишиш иштиёқида бўлган бир барин экан. Илагин Ростовга яқин келиб, эҳтиром юзасидан бошидан қундуз телпагини олди, овчилар ўртасида юз берган бу ҳодисага таасусуф билдири, бошқаларнинг ити овлаган овга ўз итини қўйган овчисига жазо беражагини айтди ва Ростовни ўзига қарашли ўрмонда овқилишга таклиф қилди.

Наташа акам бирон ёмон иш қилиб қўймасин, деб ҳаяжон билан Николайдан сал орқароқда бормоқда эди, бироқ иккала душманни жуда қуюқ салом-алик қилганини кўриб, кўнгли жойига тушди ва бўларнинг олдига келди. Илагин Наташани кўриб, қундуз телпагини яна ҳам баландроқ кўтарди ва жилмайиб, графиня ўз ҳуси латофатлари ва овга ишқибоз бўлганликлари билан Дианага ўхшаб кетадилар, мен бу кишининг гўзалликлари ҳақида кўп эшиштаниман, деди.

Илагин овчисининг гуноҳини ювмоқчи бўлиб, Николайнинг бу ердан бир чақирим нари, тепалик этагидаги ўрмонига бирга овга боришини жуда-жуда сўради. Айтишига кўра, у ерда қуён кўп, Илагин ўзи овламоқчи бўлиб асраб юрган экан. Николай унинг таклифини қабул қилди ва овчилар икки баравар кўпайишиб йўлга тушди.

Илагиннинг тепалик этагидаги ўрмонига даладан бориши керак эди. Овчилар қатор тизилиши. Хўжалар ёнма-ён кетишли. Амаки, Ростов, Илагин бир-бировининг итига суқланиб қарар ва кўзларини жовдиратиб бу итлар орасидан ўз ити билан рақобат қила оладиганни излар эди. Николай Илагиннинг итлари орасида кичкина ва ориққина бўлса ҳам лекин жуда чайир, тумшуғи узун, қора кўзлари бўртиб чиқсан олақанжиқ итни кўриб оғзи очилиб қолди. У Илагиннинг итлари кўп яхши деб эшиштан эди, ҳозир бу чи-

ройли олақанжиқни кўриб, унинг ўз Милькаси билан рақо-
бат қила олишига кўзи етди.

Илагин бу йилги ҳосилот тўғрисида сұхбатлашиб бора-
ётган чорда Николай унга олақанжиқ итини кўрсатиб,
назари илмагандай:

— Итингиз чакки эмас, олғирми? — деди.

Илагин лоқайд товуш билан:

— Буми? Ҳа, ёмон эмас, олғир,— деб қўйди. Ерза деган
бу итни у қўшнисидан ўтган йили уч хонадон уйи ити ба-
далига олган эди.— Бу йил бизда ҳам ҳосилнинг мазаси
йўқ денг, граф,— деди Илагин давом этиб. Қейин ёш граф-
нинг назокатига жавобан назокат кўрсатмоқчи бўлиб,
унинг итларини кўздан кечирди ва семизлиги билан кўзга
ташланган Милькани кўрсатиб:

— Сизнинг ҳам бу олачипорингиз чакки эмас! — деди.

— Ҳа, дуруст, ёмон чопмайди,— деди Николай. «Қани
энди, ҳозир шу далада бир каттакон қуён кўринса-ю мен
сенга бу ит қанақа ит әканлигини кўрсатсан»,— деди ичидা
ва қайрилиб жиловдорига қаради,— ҳозир ким қуён топса,
бир сўм бераман,— деди.

— Мен бир нарсага ҳайронман,— деб давом этди Ила-
гин.— Нега баязи овчилар бировларнинг ити ва овига
ҳасад қилиб юришаркин? Мен бўлсам, граф, ов қилишдан
кўра мана шунақа гашт қилиб юришга кўпроқ ишқибоз-
ман... Шундай кишилар билан бирга сайд-саёҳат қилиб
юришдан яхши истироҳат борми (у Наташага қараб яна
бошидан қундуз телпагини олди), қанча овладинг, деб
терисини санаб ўтиришга ҳушим йўқ.

— Ҳа, албатта.

— Ёки нега менинг итим босмасдан фалончининг ити
босди, деб куюб ҳам юрмайман, мен итларнинг ов қуваёт-
ганини томоша қилиб ўтирсан бас, нима дедингиз граф?
Мен шундай деб ўйлайманки...

Шу чоқ орқада қолған бир итбоннинг:

— Ол-ол! — деган ҳайқириғи эшитилди. У анғизнинг
баландроқ ерида туарркан, қамчисини кўтариб, «ол-ол!»
деб қичқириарди. (Бу ҳайқириқдан ва қамчи кўтаришдан
маълум бўлдики, у пусиб ётган қуёнга дуч келиб қолипти).

— Қуён кўриб қолди шекилли,— деди Илагин бепар-
волик билан.— Нима қилдик граф, овлаймизми?

Николай унинг саволига жавобан:

— Ҳа, ўша ёқса бориш керак... Бирга овлаймиз-да! —
деди ва Ерза билан амакининг Ругай лақабли қизил итига

қаради. Унинг Милькаси бу иккала ит билан сира ҳам рақобат қилолмасди. У Илагин ва амаки билан бирга қўён кўриниган томонга қараб бораркан, ўзича: «Хайр, энди бўлганича бўлди, булар Милькамни қулогидан айрмаса гўрга эди» — деди.

Илагин қўённи кўриб, қолган овчининг олдига бориб:

— Жуда каттами? — деб сўради ва ҳаяжон билан Ерзага қараб ҳуштак чалди.

— Сиз ов қилмайсизми? — деди у шумшайиб бораётган амакига қараб:

— Мен суқулиб нима қиласман,— деди амаки.— Сизнинг ҳар бир итингиз бир қишлоқ бадалига олингаň, минг сўмлик ит. Сиз овга солаверинг, мен томоша қилиб тураман.

— Ругай! Маҳ, маҳ! — деб чакирди Илагин,— Ругаюш ка! — деб юборди яна у беихтиёр, шу эркалаш билан бу итни яхши кўриши ва бутун умиди шу итда эканини ифодалаб. Наташа иккала чолни ҳам, акасини ҳам ичдан ҳаяжонда эканини кўриб ўзи ҳаяжонга тушди.

Овчи тепаликда қамчисини кўтариб турган эди. Хўжалар ўша томонга аста-секин йўл олишди. Уфқда бораётган тозилар қўён ётган еридан бошқа томонга бурилди, хўжалари қолиб, овчилар ҳам ўша томонга бурилишди. Ҳамма аста-секин салобат билан бормоқда эди.

Николай қўённи кўриб қолган овчига юз қадам яқин боргандা:

— Қайси томонга қараб ётипти? — деб сўради. Бироқ овчи жавоб беришга улгуролмай, эрта эрталаб қаттиқ совуқ бўлишини сезган қўён ётолмасдан ўрнидан сакраб турди ва қоча кетди. Бир гала този итлар ғуж бўлиб, ҳуришганича қўён кетидан қувлади. Бошқа шикорий итлар ҳам този итлар кетидан қуёнга қараб отилди. Аста-секин, товуш чиқармай бораётган барча овчи итбонлар: — Тўхта! — деб итларни сурисиб, този ва шикорий итларни олқишилаб, дала бўйлаб кетишди. Осойишта Илагин, Николай, Наташа ва амаки итлар билан қуёндан бўлак нарсани кўрмай, ов босаётган итларни бир лаҳза бўлса ҳам кўздан қочириб қўйишдан қўрқиб, шамолдай учиб боришишмоқда эди. Қўён каттакон ва чаққон экан. У ўрнидан сапчиб туриши биланоқ қочмади, балки атрофдан эшитилаётган шовқин-сурон ва тапура-тупурга қулоқ солди. Итлар яқинлашганга қадар у ўн мартача секин сакради, ниҳоят хавфни сезиб, қулагайроқ бир томонни кўзлаганидан сўнг қулоқларини чимириб, жони борича чопди. У анғизда ётган олд томон-

даги ўтлоқ лой эди. Қуённи пайқаб қолган овчининг бўлак итлардан олдинроқда бораётган икки ити ҳаммадан бурун ўзини қуёнга отди; бироқ бу икки итнинг етишига анча қолганда Илагиннинг олачипор Ерзаси булардан ўзиб кетди, қуён билан орасида бир қадам қолганда ўзини қуёнга ташлади ва думидан тишлаб олдим деб гумон қилиб, думбалоқ ошиб кетди. Қуён ўзини бир ўнглаб олди-ю, яна аввалидан ҳам чаққонроқ чопди. Энди кети катта, олачипор Милька Ерзадан ўзиб қуёнга етайд-етайд деб қолди.

Шу онда қувониб кетган Николайнинг:

— Милюшка! Жигарим! — деган овози эшитилди. Милька ҳозир қуёнга етиб, уни тишлаб олмоқчи эди, бироқ қуёнга етиб, ундан ўзиб кетди. Қуён тўхтади. Чиройли Ерза яна ўзини қуёнга отди ва худди бу гал хато қилмайин, дегандай думига тумшуғи тегаёзган бўлса ҳам оғиз солмади.

Илагиннинг ўзгарган, йиғламсираган товуши эшитилди:

— Ерзенка! Жоним!

Лекин Ерза унинг ёлворишини эшитмасди. Итлар босадиган чоғда қуён бир сакрадию ўзини анғиз билан ўтлоқ орасидаги увотга ташлади. Яна Ерза билан Милька қўш отга ўхшаб ёнма-ён югуриб, қуёнга яқинлашди; аммо уватда қуённинг югуриши осонлашди, шунинг учун итлар орқа-роқда қолди.

Шу чоқ яна бир овоз:

— Ругай! Ругаюшка! — деди ва амакининг Ругай лабали қизил ва дўнгпешана ити бўйнини чўзиб, белини эгиб, олдинда баравар чопаётган иккала итга етиб олди, улардан ўтди, бор кучини йиғиб жуда тез суръат билан югуриб қуёнга етди-ю, уни йўлдан четлатиб, ўтлоққа қочирди ва тиzzасигача лой кечиб, қаҳр-ғазаб билан унинг кетидан яна ҳам тезроқ чопа кетди ва қуён билан бирга дўмбалоқ ошиб лойга белангани кўринди. Итлар қуённи ўраб олишди. Бир дақиқадан сўнг овчилар ғуж бўлиб турган итлар олдига етиб келишди. Суюниб кетган амаки отидан тушдию қуённинг тўлиғини кесди. У қони оқсин деб қуённи силкитаркан, атрофига бесаранжом кўз югуртиар, ўзини қандоқ тутишини ва нима дейишини билмай, ўзича: «Ана бу яхши бўлди... Мана буни ит деса бўлади... бир сўмлигини ҳам, минг сўмлигини ҳам бир чўқиша қочирди. Кўп яхши!» — дерди у энтикиб ва худди бирорни сўқаётгандай атрофига боқиб: гўё ҳамма унинг душмани, ҳамма уни алдаб келган эди-ю, ниҳоят ўзини кўрсатиш унга

энди мұяссар бўлган эди. «Мана минг сўмликларинг! Кўп яхши!»

— Ругай, ма! — деди у қуённинг тупроққа беланган оёғини итга ташлаб.— Маҳ! Ош бўлсин! Кўп яхши!

Николай ҳам ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмай, ўзи-нинг гапини ҳам бирор әшитиши-әшитмаслигига эътибор қилмай:

— Меники ҳам боплади, ёлғиз ўзи уч марта қуёнга етиб олди,— деб қичқиради.

Илагиннинг жиловдори:

— Оббо, нима қипти, қуённинг ёнидан ўтиб кетди-ку!— деди.

Қуён йўлдан тойғандан кейин ҳар қанақа жайдари ит ҳам боса олади-да,— деди қизарган, от чоптириш ва ҳовлиқишдан нафаси тиқилиб қолган Илагин. Шу пайт Наташа ҳам нафасини ростлаб олмасдан хурсандликдан шундай чинқириб юбордики, қулоқлар қоматга келди. Бошқа овчилар бир-бирига сўз бермай ифода қилаётган хурсандликни Наташа шу чинқириқ билан ифодалади. Бу чинқириқ шу қадар ғалати эдики, агар бошқа вақт бўлса ўзи ҳам бу ваҳшиёна товушдан мустар бўлар ва бўлак кишилар ҳам таажжубланарди. Амакининг ўзи қуённи боғлади, эпчиллик билан уни отининг сағрисига ташлади-да, худди шу билан ҳаммани мазаммат қилган ва сизлар билан гаплашиб ўтиргани фурсат ийқ, дегандай отига минди-ю жўнаб қолди. Ҳамманинг тарвузи қўлтиғидан тушиб таҳқирланган ҳолда жўнаб кетишиди ва анчагача ҳеч ким аввалги ҳолатига келолмади. Булар анчагача лойга беланган, буки қизил Ругайга қараб кетишиди. Ит занжирини шиқиллатиб, ғолибларга хос осудалик билан амакининг кетидан бормоқда эди.

Николайнинг назарида бу ит «ов босиш бўлмаса, мен ҳам бошқа итлар сингари бир итман, лекин овга келганда менга ета олмайсизлар» — деб турарди.

Хийладан кейин амаки Николайнинг олдига келиб, унга сўз қотганда Николайнинг боши осмонга етди, чунки Николай шунча ишдан кейин амаки мени назар-писанд қилмас, деб ўйлаган эди.

VII

Кечқурун Илагин Николай билан хайрлашиб, уйига кетди. Николай овга қизиқиб ўз ҳовлисидан жуда узоқ-

лашиб қолгани учун амакининг таклифига кўниб, овчилари билан бирга унинг Михайловка деган қишлоғида тунайдиган бўлди.

— Агар меникига борсаларинг, кўп яхши бўларди,— деди амаки уларга.— Кўряпсизларми, ҳаво рутубатли. Меникида дам олардиларинг, графинюшкани дрожкада олиб боришарди.— Амакининг таклифи маъқул бўлди, дрожка олиб келгани бир овчи Отрадноега юборилди да, Николай Наташа билан Петяни олиб амакиникига жўнаб кетди.

Катта-кичик хизматкорлардан беш киши хўжаларни қарши олгани кўча эшигига югуриб чиқди. Ўнларча ёшқари, хотин-халаж овчиларни томоша қилгани орқа эшикдан каллаларини чиқариб қараашди. Наташадай ойимбека қизнинг от миниб келгани амакининг хизматкорларига шу қадар қизиқ туюлдики, улар ҳатто уялиб-нетиб ўтирамасдан Наташанинг олдига келишди, унинг кўзларига қараашди ва худди одам тилини билмайдиган, унинг ҳақида нима деса барибир тушунмайдиган бир ғалати нарсани кўраётгандай унинг ҳақида гапира кетишли.

— Аринка, буни қара, бир ёnlама ўтирипти! Ўзи ўтириптию этаклари осилиб ётипти!.. Кўлида бурғу ҳам бор-а!

— Ё алҳазар, пичоғини қара...

— Татар қизидир-да!

— Нечук думбалоқ ошиб тушиб кетмадинг? — деб сўради бир довюрак қиз Наташадан.

Амаки ёғочдан солинган ва дарахтлар ўртасида қолиб кетган чоғроқ қўраси олдига келиб, отдан тушди-да, хизматкорларини кўздан кечириб бўлгандан кейин, меҳмонлар билан овчиларни қабул қилгани ҳамма нарсани тайёр қилинглар, ошиқча кишилар кетсин, деб бақириб амр-фармон берди.

Ҳамма ҳар томонга чопиб кетди. Амаки Наташани отдан туширди ва қўлидан ушлаб, шалоқ пиллапоядан чиқариб қўйди. Ёғоч уйнинг деворлари шувалмаган, ичи унча тоза эмас, бу уйда турувчилар уйни тоза тутишга ҳафсаласи йўқлиги кўриниб турган бўлса ҳам, лекин уйни ифлос деб бўлмас эди. Даҳлиздан олма ҳиди анқиб турар, деворларга бўри ва қуён терилари осиб қўйилган эди.

Амаки меҳмонларни даҳлиз орқали стол ва қизил стуллар қўйилган кичкинагина залга, ундан кейин давра стол ва диван қўйилган меҳмонхонага, у ердан титилиб кетган

диван қўйилиб, ислиқи гилам тўшалган, деворларига Суворов, амакининг ота-онаси ва ўзининг мундир кийиб олдирган сурати осиб қўйилган кабинетига олиб кирди. Бўлмадан тамаки ва ит ҳиди анқиб турарди.

Бўлмада амаки меҳмонларга, баҳузур ёзилиб ўтиринглар, деди ўзи чиқиб кетди. Ругай орқасидаги лойи ҳали тозаланмаган ҳолда, бўлмага кирди ва дивангә ётиб, тили ва тиши билан ўзини тозалай бошлади. Бўлманинг эшиги йўлакка очилар, йўлакда эса пардалари йиртилиб кетган тўсиқ кўриниб турарди. Тўсиқнинг орқасидан хотин кишининг кулгиси ва шивирлаган товуши эшитиларди. Наташа, Николай ва Петя ечиниб диванга ўтиришди. Петя ёнбошлиб дарров ухлаб қолди. Наташа билан Николай жим ўтиришарди. Уларнинг юzlари чўғдай ёнар, қоринлари оч бўлса ҳам, кайфлари чоғ эди. Ака-сингил бир-бирига қараб ўтиришарди (овдан кейин бўлмада ўтириб, Николай синглисидан эркак сифатида афзал эканлигини кўрсатишни ошиқча деб билди); Наташа акасига қараб кўз қисди ва ака-сингил ўзларини тута олмай ва кулишга баҳона топгани ҳам улгура олмай хохолаб юборишди.

Кўп ўтмай, амаки казакин, кўк чолвор ва кичкинагина этик кийиб уйга кирди. Наташа илгарилари Отрадноеда амакини шу кийимда кўрганда кулиб, мазах қилган эди, ҳозир эса бу кийим назарига оддий сюртуқ ва фракдан қолишмайдигандай кўринди. Амакининг ҳам кайфи чоғ эди. У ака-сингилнинг кулгисига наинки хафа бўлди (у, менинг турмушимдан бирор кулиши мумкин, деган гапни хаёлига ҳам келтирмас эди), балки буларнинг сабабсиз кулгисига ўзи ҳам қўшилди.

— Оббо, кичкина графиня-еӣ, мен сиздай қизни сира кўрган эмасман,— деди у ва узун чўбиқли бир трубкани Ростовга узатди, калтароқ кесилган бошқа биттасини одатдагича бармоқлари орасига қистирди.— Куни бўйи эркак кишидай отда юриб чарчамади-я!

Амаки кирганидан кейин, ҳаял ўтмай, оёқ шарпасига кўра яланг оёқ бир қиз эшикни очди, уйга семиз, юzlари қип-қизил, қирқ ёшларга борган, бабақалари осилиб турган, қалин лаблари қип-қизил чиройли бир аёл патнис кўтариб кирди. Хотин очиқ чеҳра ва жозибали бир ҳаракат билан меҳмонларга боқди ва таъзим қилди. Амакининг экономкаси бўлмиш бу хотин ўзи семиз, қорни ва кўкраги олдинга чиққан, боши орқага кетган бўлса ҳам енгил қадам босар эди. У келиб патнисни столга қўйди, оппоқ ва сўл-

қилдоқ қўллари билан шиша, газак ва таомларни столга апил-тапил териб бўлгач, эшик олдига бориб, жилмайиб турди. Бу хотин шу туриши билан Ростовга гўё: «Мана, кўрдингми! Амакинг қанақа киши эканлигини энди билдингми?» — деб турар эди. Нега билмасин, фақат Ростов эмас, балки Наташа ҳам Анисья Фёдоровна кирганида амакининг қоши нима учун чимирилганлигини, лабига хиёл ажин солған мамнун табассумнинг маъносини англаган эди. Патнисда салат, вино, қўзиқорин, қора ундан ёпилган ёғли нон, хом асал, асалдан қилинган ичимлик, чақилган ва чақилмаган ёнғоқ ва ёнғоқ ҳолва бор эди. Кейин Анисья Фёдоровна асал ва шакар мураббоси, чўчқа пешноби ва ҳозиргина қовурилган товуқ келтириб қўйди.

Буларнинг ҳаммасини Анисья Фёдоровнанинг ўзи тайёрлаган ва ўзи пиширган. Буларнинг ҳаммасидан Анисья Фёдоровнанинг диди ва пазандалиги кўриниб турарди. Буларнинг ҳаммаси Анисья Фёдоровнанинг озодалиги, фахм-фаросати ва меҳмондўстлигини кўрсатиб турарди.

Анисья Фёдоровна столдаги емишлардан Наташа олдига олиб қўяркан:

— Қани, олинг, графиня! — деди, Наташа ҳамма нарсадан еди. У худди мунақа ёғли нон, асал, ёнғоқли мураббо ва товуқни ҳеч қачон кўрмаган ва умрида емангандай эди. Анисья Фёдоровна чиқиб кетди. Ростов ва амаки ўтган ва бўлажак ов тўғрисида Ругай ва Илагиннинг итлари ҳақида гаплашиб, олча наливка ичиб, тамадди қилиб ўтиришди. Наташа кўзларини милтиллатиб, диванда буларнинг сўзига қулоқ солиб ётарди. У бир неча марта бирон нарса есин деб Петяни ҳам уйғотмоқчи бўлди, бироқ Петя алланима деб ғуринглади-ю, уйғонмади. Наташа бу ерда шу қадар баҳри очилиб хурсанд бўлдики, ҳатто дрожканинг тез келиб қолишидан кўрқар эди. Тўсатдан чўкиб қолган жимликтан сўнг (одатдан ўз ёр-ошналарини биринчи марта чақирган кишилар уйида шундай бўлади) амаки меҳмоннинг хаёлига келиб турган сўзга жавоб бериб шундай деди:

— Мана шундай қилиб, умр кечириб юрибман... бир кун келиб, ўласан кетасан киши. Шундай бўлгандан кейин, ёмонлик қилиб нима қиласан?

Бу сўзларни айтаркан, амакининг юзи чуқур маънени ифода қилди ва ҳатто чиройли бўлиб кетди. Ростов шу он отаси ва қўшниларининг амаки ҳақидаги мақтовларини беихтиёр эслади. Амаки бутун губернияда бегараз ва олижаноб бир дарвиш сифатида ном чиқарган эди. Уни оиласвий ма-

салаларни ҳал қилгани чақиришар, васий қилишар, унга ўз сир-асрорларини айтишар, уни суд ва бошқа ишларга сайлашар, бироқ у жамоат ишларидан ҳамиша ўзини тортиб, куз ва кўкламни ахта отига миниб дала айланиш, қишини уйда ўтириш, ёзни эса тўқай бўлиб кетган боғида ёнбошлаб ётиш билан ўтказарди.

— Нега хизматга кирмайсиз, амаки? — деб сўради Ростов.

— Хизмат қилар эдим, ташладим. Ишдан чиқиб қолганман. Миямга ҳеч нарса кирмайди. Хизмат сизлардан-да, менинг ақлим ожизлик қиласди. Ов бўлса — бошқа гап.

— Эшикни очиб қўйинглар! — деб бақирди у. — Нега ёпиб қўйдиларинг! — Амаки айтмоқчи «колидор»нинг охиридаги эшикдан овчи-хизматкорлар турадиган уйга кириларди. Яланг оёқ бир киши шапиллаб борди-ю, ўша уйнинг эшигини очиб қўйди. Йўлакдан музика садоси баралла эшитила бошлади: бирор мөҳирлик билан балалайка чалмоқда эди. Бу садога аллақачондан бери қулоқ солиб ўтирган Наташа дурустроқ эшитмоқчи бўлиб, йўлакка чиқди.

— Кучерим... Митька чаляпти... яхши балалайка олиб берганман. Жон-дилим музика,— деди амаки. Амаки овдан қайтиб келганда Митьканинг овчилар бўлмасида балалайка чалиши расм бўлиб қолган эди. Амаки шу музикани яхши кўрар эди.

Николай бу музика менга жуда-жуда ёқди, деса худди айб бўладигандай, бир менсимаслик билан:

— Яхши! Жуда яхши чаляпти,— деб қўйди.

Наташа бу сўзни акаси қай тарзда айтганини сезиб:

— Жуда яхши чаляпти дейсизми? Яхшигина эмас, ажойиб, гўзал чаляпти,— деди таънаомуз. Амакининг дастурхонига қўйилган қўзиқорин, асал ва наливкалар, дунёдаги энг яхши ноз-неъматлар бўлгани сингари, бу музика ҳам шу лаҳзада Наташага музика санъатининг энг чўққисидай туюлди.

Музика садоси тиниши билан Наташа эшикка қараб:

— Сўраймиз, яна бирон нарса чалиб беринг,— деди. Митька балалайкани созлади ва яна «Бариня» куйи янграб кетди. Амаки хиёл табассум билан бошини бир томонга қийшайтириб, музика садосига ҳузур қилиб қулоқ солиб ўтиради. Бариня куйи бир неча марта қайтарилди. Балалайка бир неча марта созланди ва шу оҳанг яна қайтарилди. Эшитивчилар бу куйни эшитган сари эшигиси келар эди.

Анисья Фёдоровна кирди ва барваста жуссаси билан кесакига суюниб турди.

— Эшитяпсизми чалишини,— деди у Наташага, айнан амакининг табассумига ўхшаш табассум билан.— Жуда боллайди-да.

— Ўх, ана шу жойини боплалмаяпти-да! — деди түсатдан амаки қўл силтаб.— Бу жойини бошқачароқ чалиш керак, бошқачароқ!

— Вой, сиз ҳам чалишни биласизми? — деб сўради Наташа амакидан. Амаки индамай кулумсираб қўйди.

— Қара-чи, Анисьюшка, гитаранинг тори бутунми? Анчадан бери қўлимга олганим ҳам йўқ,— деди амаки.

Анисья Фёдоровна ўз хўжасининг амрини бажо келтирани енгил-енгил одим отиб чиқиб кетди-ю, бирпасдан кейин гитарани олиб келди.

Амаки ҳеч кимга қарамасдан, гитаранинг чангини пуллади, қоқ суякдан иборат бармоқлари билан унинг қорнига чертиб, созлади ва креслога дурустроқ ўрнашиб олди. У артистона бир ҳаракат билан гитаранинг бўғзидан ушлади ва Анисья Фёдоровнага кўз қисиб, торни бир чертди-да, «Бариня»ни эмас, «По улице мостовой» деган бир машҳур қўшиқни аста-секин қойил қилиб бошлади. Николай билан Наташанинг ҳам қалби (Анисья Фёдоровна қалби сингари) шу музика мақомига жўр бўлди. Анисья Фёдоровна қизариб кетиб юзини рўмолча билан беркитди ва кула-кула уйдан чиқиб кетди. Илҳоми келиб кетган амаки боя Анисья Фёдоровна турган жойга қараб, ҳамон зўр диққат ва ҳафсала билан куйни чалмоқда эди. Куй авжига чиқиб, мақом тезлашганда амакининг юзида, айниқса оқарган муйловлари остида табассум аломатлари пайдо бўлди.

Машқ тамом бўлгандага Наташа:

— Мунча гўзал, мунча гўзал! Яна бир нарса чалиб беринг, амаки, деб қичқирди ва ўрнидан дик этиб туриб, амакини қучоқлаб ўпди ва худди бу қандоқ бўлди дегандай «Николинъка, Николинъка!» деб акасига қаради.

Амакининг машқи Николайга ҳам жуда маъқул бўлди. Амаки бу куйни яна қайтарди. Гул-гул очилиб кетган Анисья Фёдоровна яна эшикда пайдо бўлди, унинг кетидан бошқа кишилар ҳам кўринди... Амаки қўшиқнинг «Муздай булоқ бошида, қиз тўхта деб қичқирав» — деган бандини чалди ва чаққон ҳаракат билан елкаларини ўйнатиб, гитаранинг қорнига бир чертдию тамом қилди.

Наташа ҳаёти худди шунга боғлиқ бўлгандай жон-дили билан:

— Яна битта, яна битта! — деб ялинди. Амаки ўрнидан турди. У гўё ҳозир икки кишидан иборат бўлиб, бири бу хушчақчақ кишига жиддий тарзда кулумсираб қўйди, хушчақчақ киши эса, соддалик ва салиқа билан барча қоидаларни ўрнига қўйиб, ўйинга ҳозирлана бошлади.

— Қани, жиян! — деб амаки гитара чалаётган қўли билан Наташага ишора қилди.

Наташа елкасидан рўмолини ташлади, югуриб амаки нинг олдига борди ва иккала қўлини белига қўйиб, ғамза қилди.

Муҳожир француз хотин тарбия қилган бу графинеч-канинг суяқ-суяғига қандай қилиб, нечук бўлиб рус табиати бунчалик сингиб кетибди, бу мўкомларни у қаердан ўрганипти! Бу мақомни *pas de châle аллақачонлари* сиқиб чиқариб ташлаши керак эди-ку? Бироқ ўйиннинг руҳи ҳам, услуби ҳам, ўша амаки кутгандек таҳлит қилиб, ўрганиб бўлмайдиган, айнан соф рус руҳи эди. Наташа ўрнидан туриб, тантана ва ифтихор билан муғомбirona жилмай-ганди, шу куйга ўйнай олармикин, деб кўрқиб ўтирган Николай ва бошқалар, унинг ўйинини кўриб, кўнгиллари жойига тушди ва завқ билан томоша қилишди.

Наташа шу қадар ўхшатиб, шу қадар қойил қилиб ўйин туша бошладики, Анисья Фёдоровна ўйинга керакли рўмолчани унга дарров берди; нозик, зариф, шоҳи ва барҳат кийиб ўсган, Анисьяга бегона бўлган Наташа Анисья-нинг ўзига, унинг отасига, онасига, холасига ва ҳар бир рус кишисига хос бўлган нарсани туйганини кўриб, кулиб турган кўзларига ёш келди.

— Баракалла, графинечка,— деди амаки ўйнаб бўлгандан кейин хурсанд бўлиб кулиб.— Баракалла, жиян! Худо яхши эр берсин сенга.

— Аллақачон берган,— деди Николай кулумсираб.

Амаки ҳайрон бўлиб:

— А? — деди Наташага қараб. Наташа қувноқ табасум-ла бош иргитди.

— Яна қанақа денг! — деди Наташа. Бироқ шу гапни айтиши билан хаёлига тамоман бошқа, янги бир фикр келди. Нега Николай «Аллақачон берган» — деб кулумсираб қўйди? У шунга хафамикин, хурсандмикин? Менинг Болконским бунақа хурсандчиликларни хушламайди ва билмайди деб ўйлаяпти шекилли? Йўқ, бўлганда ҳаммасига

жуда яхши тушунарди. У ҳозир қаердайкин, деб ўйлади, Наташа ва тўсатдан юзи жиддий тусга кирди. Бироқ бу ҳолат фақат бир лаҳза давом этди холос. У ўзича «Бу тўғрида ўйлаш керакмас», — деди-ю, яна кулумсираб амакининг ёнига ўтириди ва ундан тағин бирон нарса чалиб беришини сўради.

Амаки яна бир куй ва бир вальс чалиб берди, кейин пича жим туриб, бир йўталиб олгач, ўзи севадиган овчилар қўшигини бошлади:

Кеча оқшомда илк бор
Ерни оппоқ қилди қор...

Амаки гап куйда эмас, сўзда, куй ўз-ўзидан келаверадиган нарса, сўзсиз куйнинг ўзи бўлмайди, куй фақат қўшиқнинг яхшироқ чиқиши учунгина хизмат қилади, деган содда халқ ақидаси билан куйлар эди. Шунинг учун ҳам қўшларнинг сайрашига ўхшаш бу шуурсиз қўшиқ жуда чиройли ва ёқимли чиқарди. Наташа амакининг қўшиғига буткул мафтун бўлди. У арфа ўрганишдан воз кечиб, гитара ўрганишга жазм қилди. Наташа амакининг гитарасини сўраб олиб, ўша заҳоти бир куйни чалишга чоғланди.

Соат тўққиздан ошганда Наташа билан Петяни олиб кетгани линейка¹, дрожка ва буларни излагани чиқсан уч отлиқ келди. Келган одамнинг айтишига қараганда граф билан графиня буларнинг қаёқда қолиб кетганини билолмай, жуда хавотир бўлишипти.

Петяни ўликдай кўтариб чиқиб линейкага ётқизиши. Наташа билан Николай дрожкага чиқиши. Амаки Наташани ўраб-чулғаб, зўр меҳр-муҳаббат билан хайрлашди. Амаки буларни кўприккача пиёда узатиб қўйди, кўприк бузуқ бўлғанлиги учун сувдан кечиб ўтиш керак эди ва овчиларга фонус олиб олдинда боришни буюрди.

— Хайр, жиянгинам! — деди амаки қоронфида. Бу овоз Наташа илгари әшитган овоз эмас, балки «Кеча оқшомда илк бор» деган куйни куйлаган овоз эди.

Улар ўтиб кетаётган қишлоқда чироқлар милтиялар ва тутун ҳиди келар эди.

— Хўп аломат киши-да, бу амаки! — деди Наташа катта йўлга чиқилганда.

— Ҳа,— деди Николай,— совқотаёттанинг йўқми?

¹ Линейка - усти ёпиқ экипаж.

— Йўқ, мен жуда яхши боряпман, жуда яхши,— деди Наташа акасининг саволига таажжубланиб, иккови анчагача жим боришиди.

Тун қоронги ва рутубатли, отлар кўринмайди, фақат лой кечганда уларнинг оёқ товушларигина эшитиларди.

Ҳаётниңг турли-туман таассуротларини мунчалик зўр шавқ-завқ билан сезиб ва бу қадар тез ўзлаштирадиган бу ҳассос маъсум қалдан нималар ўтаётпти экан? Нечук буларнинг ҳаммаси унинг қалбига сиғаётган экан? Наташа жуда хурсанд эди. Ўйга озгина қолганда Наташа тўсатдан: «Кеча оқшомда илк бор» куйини куйлади. У йўл бўйи шу куйни эслашга тиришиб келган эди, ниҳоят эслади.

— Ахир эсладингми? — сўради Николай.

— Сен нимани ўйлаётган эдинг, Николенъка? — деб сўради Наташа. Иккови бир-бирига шу саволни беришини яхши кўрарди.

— Менми? — деди Николай эслаб.— Мен аввал қизил ит Ругай тўғрисида ўйладим: Ругай амакининг ўзгинаси. Ругай одам бўлганида амакини ўз олдидан бир қадамнари жилдирмас эди, чавандозлиги учун бўлмаса ҳам яхши одам бўлгани учун. Жуда яхши одам-а? Шундай эмасми? Сен ўзинг нимани ўйладинг?

— Менми? Шошма, шошма. Ҳа, мен аввал шуни ўйладимки, мана биз ҳозир уйга боряпмиз. Худо билади, бу қоронгидан қайси томонга боряпмиз. Бордию Отрадноега эмас, ажойиб-гаройиб бир юртга бориб қолсак. Қейин яна шуни ўйладимки, йўқ, бўлак нарсани ўйлаганим йўқ.

— Биламан, ана уни ўйладинг,— деди Николай кулумсираб. Наташа унинг кулумсираганини сезди.

— Йўқ,— деди Наташа гарчи шу онда бўлак нарсалар билан бирга князь Андрейни ва амакининг ашуласи унга маъқул бўлишини ўйлаётган бўлса ҳам.— Ҳа, яна йўл бўйи Анисьюшканинг қандай яхши ўйнаб берганини ўйладим,— деди Наташа. Николай Наташанинг ўзидан қиқирлаб кулиб юборганини эшитди.

— Биласанми,— деди Наташа тўсатдан,— мен шуни биламанки, бунақа хурсандчилик, бунақа яхши истироҳат бўлак мусассар бўлмайди.

— Бекор айтибсан-да, бўлмаган гап,— деди Николай ва «Хўпам синглим бор-да! Бундан бўлак бунақа дўстим ҳам, улфатим ҳам йўқ ва бўлмайди ҳам. Нега эрга тегяптикин? Доимо мен билан шунақа сайр-саёҳат қилиб юрса бўлмасмиди?» — деб ўйлади.

«Зап яхши одам-да Николай» — деди ўзича Наташа ҳам.

— Э! Мехмонхонанинг чироги ҳали ҳам ёниб туриптику,— деди Наташа тун қоронғисида шуъла сочиб турган деразани кўрсатиб.

VIII

Граф Илья Андреич дворянлар оқсоқоллигини ташлади, чунки бу жуда серчиқим иш эди. Лекин унинг хўжалик ишлари ҳали ҳам ўнғарилгани йўқ. Наташа билан Николай кунда ота-онасининг махфий гаплашганини кўрар ва отабоболаридан қолган сердаромад ҳовли билан Москва ёнидаги мулкни сотиш тўғрисида қилаётган маслаҳатларини эшитишарди. Илья Андреич оқсоқолликни ташлагандан кейин келди-кетди камайиб, Отрадное ҳаёти илгаригига қараганда хийла тинч бўлиб қолган бўлса ҳам, ҳарқалай, катта ҳовли билан флигель одамга тўла, дастурхон ёзилганда лоақал 20 кишига ёзилар эди. Буларнинг ҳаммаси шу уйда яшаб, оила аъзосига айланган ёки графнинг ҳовлисида туриши зарурдай бўлиб қолган кишилар эди. Масалан, музикачи Диммлер ва унинг хотини, танца муаллимни Фогель ва унинг бола-чақаси, шу уйда яшаб қариган қизкампир Белова ва бошқалар; Петянинг муаллимлари, қизларнинг собиқ мураббиялари ва ўз уйларидан кўра графникида яшашни яхшироқ ва қулайроқ деб билган бирмунча одамлар. Аввалгидай унақа катта мөхмондорчиликлар бўлмаса ҳам кундалик ҳаёт шундай ўтардики, граф билан графиня ҳаётни бусиз тасаввур қилолмас эди. Ов дов-даскасини Николай аввалгидан ҳам ошириб юборган, отхонада ҳали ҳам 50 та оту 15 та отбоқар, туғилган кунлар нишонланганда ҳали ҳам қимматбаҳо туҳфалар олинади, бутун уездга тантанали зиёфатлар берилади; граф Илья Андреич билан ҳариф бўлиб карта ўйнашга катта бир фойда чиқадиган иш деб қарайдиган қўшнилар билан кунда карта ўйналади ва юз сўмлаб ютқизилади.

Граф ўз ишларига ўргимчак уясига тушгандай ўралишиб қолган, лекин иши чалкашиб кетганига, борган сайин чалкашиб кетаётганига ишонмасликка ҳаракат қилар ва шу билан бирга бу ўргимчак уяни узиб ташлашга ҳам, ё бўлмаса қутулиш учун сабр билан буни бартараф қилишга ҳам ўзини ожиз сезарди. Графиня меҳрибон қалби билан

болалари хонавайрон бўлаётганини, айб графда эмаслигини, унинг хулқан шундоқ бўлишдан бошқа чораси йўқлигини, (гарчи яширса ҳам) графнинг ўзи ва болаларининг хонавайрон бўлаётгани учун азоб чекаётганини сезар ва ёрдам бериш учун чоралар излар эди. Графинянинг хотинларга хос нуқтаи назаридан қараганда бу аҳволдан қутулишнинг бирдан-бир чораси — Николайни бирон бой қизга уйлантириш эди. Графинянинг сўнгги умиди шу эди. Агар Николай онаси топган қизга уйланмаса у вақтда ишнинг ўнгарилишидан буткул умид узиш керак. Графинянинг топган қизи — Жюли Карагина эди. Жюли жуда олижаноб бир ота-онанинг фарзанди бўлиб, Ростовлар уни болалигидан танирди. Акалари ўлгандан кейин Жюли, отаонасининг мол-дунёси ёлғиз ўзига қолиб, бой қиз бўлиб қолган эди.

Графиня ўғлини Каагинанинг қизига уйлантириш ниятида Москвага — Жюлининг онасига хат ёзиб, ундан жавоб олди. Каагина мактубида мен розиман, лекин у ёфи қизимга боғлиқ, деб жавоб қайтарган ва Николайн Москвага таклиф қилган эди.

Графиня бир неча марта ўғлига иккала қизимнинг ҳам бошини иккита қилдим, энди бирдан-бир мурод-мақсадим сенинг уйлантириб, келин кўриш деб кўз ёши қилди. Агар шу орзум рўёбга чиқса мен гўримда тинч ётардим, деди. Ундан кейин кўзлаб юрган бир нозанин қизи борлигини айтиб, уйланиш тўғрисида ўғлининг фикрини билмоқчи бўлди.

Гап келганда графиня Жюлинин мақтаб қўяр ва Николайга байрам кунлари Москвага бориб ўйнаб келишни маслаҳат берарди. Николай бу сўзларнинг тагида нима борлигини фаҳмлаган эди. Шунинг учун бир куни, яна шундан гап очилгандан, онасини очиқроқ гапиришга даъват этди. Графиня ўғлига: «Энди ишларимизнинг ўнгарилиб кетиши сенинг Каагинага уйланишингга боғлиқ», — деди.

Николай ўзини олижаноб кўрсатмоқчи бўлиб:

— Э, агар мен бирон камбағал қизни яхши кўриб қолган бўлсан, сиз мол-дунё туфайли номусинг ва муҳаббатингдан кеч дермидингиз, ойижон? — деб сўради.

Бироқ Николай бу гап онасига қанчалик қаттиқ тегишини ўйламаган эди.

— Йўқ, сен менинг гапимга тушунмадинг,— деди ойиси гапини йўқотиб қўйиб.— Сен менинг мақсадимга тушунмадинг, Николенъка. Мен баҳтли бўлишингни истайман—

деди графиня яна, лекин бу гапни чин кўнглидан айтмаёт-
ганини сезиб, чулдираб қолди ва йиғлаб юборди.

— Ойижон, йиғламанг, агар истагингиз шу бўлса, рўйи
рост айта қолинг. Сизнинг хурсандлигингиз учун мен
ҳамма нарсадан, ҳаётимдан кечишмни ўзингиз биласиз,—
деди Николай.— Мен сизни деб ҳамма нарсани ҳам, ҳатто
севгимни ҳам қурбон қиласман.

Бироқ графиня масалани бундай қўймоқчи эмас эди:
у ўғлиниңг қурбон бўлишини эмас, балки ўзи унга қурбон
бўлишини истар эди.

— Йўқ, сен тушунмадинг. Кел, қўй бу гапни,— деди
графиня кўз ёшини артиб.

«Бордию мен бир камбағал қизни яхши кўрсам,— деди
ўзича Николай.— Нима, мол-дунё деб муҳаббатимдан, но-
мусимдан кечарканмани? Шу гапларни менга айтишга
ойимнинг тили қандай бордикин? Соня камбағал қиз бўл-
гани учун уни яхши кўролмас эканмани? Қамбағал қиз
бўлгани учун унинг соғ муҳаббати ва садоқатини қабул
қилолмас эканмани? Қўғирчоқ Жюлидан кўра мен шу
Соня билан минг марта бахтлироқ бўларман. Қалбим менинг
иҳтиёrimда эмас. Модомики Соняни яхши кўрар эканман,
демак, муҳаббатим менинг учун ҳамма нарсадан кучлироқ
ва юксакроқ».

Николай Москвага бормади ва графиня ҳам уйлантириш
тўғрисида бўлак оғиз очмади. Лекин графиня ўғли сепсиз
Соня билан кундан-кунга яқинлашиб бораётганини сезиб
хафа бўлар ва баъзан жаҳли чиқарди. Ҳамиша Соняга дўн-
риллаб юргани, ҳар баҳона билан унга ёпишгани, сизлаб,
«жонгинам» деб унинг жонини олиб юрганига ўзини-ўзи
койиса ҳам, лекин шундай қилмасдан тура олмас эди.
Эзгу графиня ҳаммадан кўра бу камбағал, қора кўз жияни
Соняning мунчалик ҳалимлиги, мунчалик меҳрибонлиги,
ўз пушти паноҳларига мунчалик содиқ ва вафодор эканли-
гига, Николайнин жону дили билан яхши кўришига, бирон
тўғрида ҳам таъна қилгани ўрин йўқлигига жиғибийрон
бўлар эди.

Николайнинг отпускаси ҳам тамом бўлай деб қолди.
Бўлажак куёв князь Андрейнинг Римдан тўртинчи марта
мактуби келди. Князь Андрей ўз мактубида иссиқ иқлимда
тўсатдан ярам очилиб қолмаганида аллақачон йўлга чи-
қардим, энди янги йилнинг бошларигача туришга мажбур-
ман, деб ёзган эди. Наташа ўз қаллифини ҳамон аввалгидай
севар, бу севги ҳамон аввалгидай ҳассослик кўрсатарди.

Бироқ, тўртинчи ойнинг охирларіда айрилиқ билиниб, баъзан маъюс бўла бошлади ва бу маъюсликка қарши курашишга ўзини ожиз сезди. Наташа ўзига-ўзи ачинар, шундай кунлари айшу ишратсиз ва ёру ҳамдамсиз бекор ўтиб кетаётганига ҳайфи келарди.

Ростовларнинг уйи кўнгилсиз бўлиб қолди.

IX

Святки¹ байрами ҳам келди. Лекин Ростовларницида катта ибодатдан, қўни-қўшни ва хизматкорларнинг тантали ва шу билан бирга жонга тегадиган табрикларидан, яниги сарпо кийишдан бўлак ҳайит шарафига ҳеч нарса бўлмади, 20 даражалик совуқ бўлган шамолсиз ҳаво, кўзни қамаштирадиган қуёшли кун, юлдузлар чаражлаган қишики тун эса шундай байрамни нишонлайдиган бир нарса бўлишини тақозо қилиб турарди.

Ҳайитнинг учинчи куни тушликдан кейин бутун хонадон уй-уйига тарқалди. Куннинг энг зериктирадиган маҳали эди. Эрталаб қўшниларницига бориб келган Николай истироҳат бўлмасида ухлаб қолди. Кекса граф ўз қабинетигида дам олиб ётар, Соня меҳмонхонадаги давра столда кашта тиккани нусха солиб ўтирас эди. Графиня карта очмоқда эди. Қизиқчи чол Настасья Ивановна маҳзун қиёфада, дераза олдида икки кампир билан гаплашиб ўтирганди. Наташа уйга кирди, нима қилассан, деб Сонянинг олдига бориб, унинг қилаётган ишига қаради, кейин ойисининг олдига бориб индамай туриб қолди.

— Нега дайдиб юрибсан? — деди ойиси.— Нима керак сенга?

— Ўша керак менга, ўша... Ҳозир, шу топда керак менга, — деди Наташа табассумсиз, кўзларини порлатиб. Графиня, бошини кўтариб, қизига тикилиб қаради.

— Қараманг ойи, қараманг, ҳозир йиғлаб юбораман. — Ўтир, ўтир,— деди графиня.

— Ойи, ҳозир уни менга топиб беринг. Нима учун мен шу аҳволда хароб бўлиб кетяпман, ойи?..— унинг дами ичига тушди, кўзларидан милдираб ёш оқди ва графиняга билинтираслик учун, лип этиб уйдан чиқиб кетди. У истироҳат бўлмасида бир оз ўйлаб тургандан кейин хизматкор

¹ Христианларнинг рождестводан бошлаб икки ҳафта давом этадиган диний байрами.

қизлар турадиган уйга кирди. У ерда қари оқсоч ташқа-ридан совқотиб, ҳансираб чопиб кирган қизчага алланима деб вайсаб ўтирган эди.

— Ўйнаш ҳам эви билан-да,— дерди кампир.— Ҳар нарсанинг ўз вақт-соати бор.

— Қўй, Кондратьевна, ўйнасин,— деди Наташа.— Бор, Мавруша, ўйна!

Маврушага жавоб бериб, Наташа зал орқали даҳлизга чиқди. Даҳлизда бир қари ва икки ёш хизматкор карта ўйнаб ўтирганди. Наташа кириши билан улар ўйинни тўх-татиб ўринларидан туришди. «Буларга нима буюрсам экан?» — деди Наташа ичида.

— Никита, югуриб бориб!.. — «Қаёққа юборсамикин?» — Югуриб бориб, ҳовлидан хўрозни олиб кел! Миша, сен сули келтиргин.

— Озгина олиб келсам бўладими? — деди Миша жони кириб.

— Ҳа, бор, тезроқ бор,— деди чол.

— Фёдор, сен менга жиндай бўр топиб бер.

Наташа буфет ёнидан ўта туриб, гарчи чой вақти бўл-маса ҳам, самовар олиб киришни буюрди.

Ростовларнинг уйида буфетчи Фокадан баджаҳлроқ одам йўқ эди. Наташа ўз ҳукмини ўшангага ўтказишни яхши кўрар эди. Фока Наташанинг сўзига ишонмади ва дарҳа-қиқат самовар қўйиш керакмикин деб, сўрагани кетди.

— Бу ойимқиз-а! — деди Фока Наташага ёлғондан хўмрайиб.

Ўйда ҳеч ким Наташа каби хизматкорларга мунчалик иш буюрмас ва уларни югуртирмас эди. У хизматкорларга лоқайд қарай олмас ва уларга иш буюрмасдан тура олмас эди. Шу иши билан Наташа гўё «қани, шундай қилсам хизматкорлар мендан хафа бўладими-йўқ», — деб уларни си-наб кўрмоқчи бўларди, бироқ хизматкорлар ҳеч кимнинг амрини Наташанинг амри сингари бажонидил бажаришмас эди. Наташа коридордан аста-секин бораркан: «Нима қилсамикин? Қаёққа борсамикин?» — дерди ичида.

— Настасья Ивановна, менга қаранг, мендан нима бино бўлади? — деб сўради Наташа рўпарасидан чиқиб қолган қизиқчи чолдан.

— Сендан бурга, игначи ва чигиртка бино бўлади,— деб жавоб берди қизиқчи чол.

«Э, худо-ей, ҳамон ўша гап-а! Ўзимни қаерга урсамй-кин-а? Ўзимни нима қилсамикин-а?» У чопқиллаб боло-

хонага чиқди. Болохонада Фогель хотини билан турарди. Фогелнинг уйида икки мураббий ўтирган, столга тарелкаларда ёнғоқ, бодом, майиз қўйилган эди. Мураббиялар Москвада арzonчиликми, Одессада арzonчиликми, деб нарху наво ҳақида гаплашиб ўтирас эди.

Наташа омонатгина ўтири, қошларини чимириб, жиддий қиёфада уларнинг сўзига бирпас қулоқ солди-ю, кейин ўрнидан турди.

— Мадагаскар ороли,— деб қўйди Наташа. Ма-да-гаскар,— деди яна ва т-те Schossning «нима дедингиз?» деган саволига жавоб ҳам қайтармасдан чиқиб кетди.

Наташанинг укаси Петя ҳам болохонада эди. У кечаси мушак отмоқчи бўлиб, оғаси билан мушак ясамоқда эди.

— Петя! Петенька!— деди баланд овоз билан Наташа.— Мени пастга тушириб қўй.— Петя югуриб келиб, орқасини тутди, Наташа унинг бўйнидан маҳкам ушлаб орқасига минди ва Петя опасини опичлаб, лўкиллаб пастга туша бошлади.— Йўқ, керакмас, Мадагаскар ороли,— деди яна Наташа ва гурс этиб унинг орқасидан ўзини ташлаб, пастга тушиб кетди.

Наташа гўё қўл остидаги юртни айланиб, ўз ҳокимиятини синааб ва ҳамманинг фармонбардор эканлигига ишонч ҳосил қилгандай бўлса ҳам, ҳарқалай юраги сиқилаётганини сезди, залга кирди, гитарани қўлига олди, шкафчанинг орқасига, қоронғига ўтири-да, Петербургда князъ Андрей билан бирга кўрган операсидан эсида қолган бир парчани чалмоқчи бўлиб гитарани созлади. Сиртдан қулоқ солган киши бирон куйни динғиллатиб ўтиргандир-да, деб ўйлаши мумкин эди, бироқ бу садолар Наташанинг кўз олдида бир олам хотиротни гавдалантирас эди. У шкафчанинг орқасида, буфетнинг эшигидан тушиб турган ёруғлика тикилиб, гитара чалиб, хотиротга берилиб ўтирас эди. У хотирот гирдобига буткул фарқ бўлиб кетди.

Соня қадаҳ кўтариб залдан буфетга ўтиб кетди. Наташа буфетнинг қия турган эшигидан Соняга қаради ва унинг ўтгани ҳам, қия эшикдан тушиб турган ёруғлик ҳам назарига хотиротдай кўринди. «Ҳа, айнан шундай бўлган эди»— деди Наташа ичида.

— Соня, шу қайси куй? — деди Наташа гитаранинг ўйғон пардасини босиб.

Соня чўчиб кетиб:

— Вой, сен шу ердамидинг! — деди ва келиб гитарага қулоқ солди.

— Билолмадим. Бўрон эмасмикин? — деди Соня ҳато қилмадимикин, деб қайотир олиб.

«Ҳа, ўшанда ҳам Соня айткан шумақа чўчиған, айнан шунақа ҳелгим ва тортишиб жилтмайтан эди,— деди ичиди Наташа — ўшанда ҳам айткан түгундай... бу қизга бир нарса етмайди, деб ўйлаган эдим».

— Йўқ, бу Водоносдаги хордай, фаҳмляйсанми? — деди Наташа ва Соня дурустроқ тушунсин, деб хорнинг күйини кўйлади.

— Қаёққа бординг? — деб сўради Наташа.

— Қадаҳнинг сувини янгилагани чиқувдим. Ҳозир нуска солиб бўламан.

— Сен ҳамиша бирон нарса билан бандсан. Мен ўзимни ҳеч нарса билан овунтира олмайман,— деди Наташа.

— Николенъка қани?

— Ётилти шекилли.

— Соня, бор уйғот,— деди Наташа.

— Наташа ашула айтамиз, деб чақиряпти дегин,— Наташа ўтириб нега шу ҳолатга тушиб қолганини ва бу қандай ҳолат эканини ўйлади-ю, бироқ бу саволга жавоб беролмасдан ва жавоб берга олмаганига афсус ҳам қилмасдан, яна у билан бирга юрган кунларини ва унинг эҳтиросли кўзлар билан қараганини эслади.

«Вой, кошки тезроқ келса экан. Ўша келадиган кун мусассар бўлмас, деб қўрқаман. Ҳаммадан ҳам кўра ёшлигим ўтиб кетаётганини айтмайсизларми! Ҳозирги латофатим унгача йўқолади. Балки у бугун-эрта келиб қолар, балки аллақачон келиб меҳмонхонада ўтиргандир. Балки кеча келгандиру, мен эсимдан чиқариб қўйгандирман». Наташа ёрнидан турди ва гитарани қўйиб меҳмонхонага чиқди. Ҳамма оила аъзолари — муаллимлар, мурабабиялар ва меҳмонлар чой столида чой ичиб ўтирган эди. Хизматкорлар стол атрофида тикка турар, князь Андрей эса йўқ эди. Ҳаёт ҳамон ҳар кунгидай давом этмоқда эди.

— Э, мана Наташа келди,— деди Илья Андреич Наташани кўргач.— Қани кел, ёнимга ўтири.

Бироқ Наташа отасининг олдига бормасдан, онасининг олдида тўхтади ва худди бирорни излаётгандай атрофга қаради.

— Ойи! — деди Наташа.— Ҳозир уни менга топиб беринг, тезроқ топиб беринг.— Шундай деди ю зўрға ўпкасини тутди.

Наташа стол ёнига ўтириди-да, катталарнинг ва ҳозир

столга келиб ўтирган Николайнинр сухбатига қулօқ солди.

«Вой тавба-е! Вой тавба-е! Ҳамон ўша одамлар, ўша гапу сўз. Даам ҳам пиёлани худди ўшандагидай ушлаб, ўшандагидай чой пуфлаб ўтирибдилар!» — деди Наташа ичида, уйдагилар ҳамон бир хил, ўзгармай юргани учун юрагида пайдо бўлган нафратни сезиб.

Чой ичиб бўлгандан кейин Николай, Соня ва Наташа ўзлари яхши кўрадиган уйга—истироҳат бўлмасига кириб кетишиди; улар ҳамиша шу ерда бир-бирларига кўнгил сирларини айтиб ўтиришарди.

X

Истироҳат бўлмасига кириб ўтиргандан кейин Наташа акасидан сўради:

— Сенга ҳам баъзан шундоқ туюладими: гўё барча яхши ҳодисалар аллақачонлар бўлиб ўтиб кетгану энди ҳеч нарса бўлмайди. Ҳамма нарса одамни зериктирадигина эмас, балки фуссага солади.

— Туюлиш ҳам гапми! — деди Николай.— Менга ҳамма нарса жойида, ҳамма хурсанду, аммо буларнинг ҳаммасидан одамлар аллақачон тўйган ва энди ҳамма ўлиши керакдай туюлган эди. Пойка бир куни сайилга бормадим... У ерда музика чалинаётган эди... Шу қадар зерикдимки...

Наташа унинг сўзини оғзидан олиб:

— Ҳа, ҳа, бу ҳолатни биламан, биламан,— деди.— Мен кичкиналигимда шунаقا бўлган эдим. Эсингдами, бир куни олхўри туфайли жазо беришган эди. Сизлар ҳаммаларинг танцага тушган эдиларинг, мен эсам дарсхонада йиғлаб ўтирган эдим, ҳеч эсимдан чиқмайди: мен ҳам хафа бўлган эдим, ҳам ҳаммага ачинган эдим, ўзимга ҳам. Ҳаммага, ҳаммага ҳам ачинган эдим. Ҳаммадан ҳам шуниси алам қилған эдикки, мен бегуноҳ эдим. Эсингдами? — деб сўради Наташа.

— Эсимда,— деди Николай.— Мен кейин олдингга бориб, сени овунтироқчи бўлған эдим. Биласанми, жуда куюнган эдим. Ҳаммамиз ҳам жуда ғалати эдик. Менинг битта ўйинчоғим бор эди, ўшани сенга бермоқчи бўлган эдим, эсингда борми?

— Сенинг ҳам эсингда борми,— деди Наташа ўйчан табассум қилиб,— бир вақтлари, кичкиналик чоғимизда, анови эски ҳовлимизда амаки бизларни кабинетига чақирган эди, қоронғи эди, кириб қарасак кабинетда...

— Барзанги турган экан,— деди Николай қувноқ та-
бассум билан Наташнинг сўзини оғзидан олиб.— Эсдан
чиқармиди? Мен ҳалигача билмайман, ўша ростдан ҳам
барзангимиди, ё биз уни тушимизда кўрганмидик, ёки
бизга ҳикоя қилиб беришганмиди?

— Ҳа, ўзи қора, тишлари оқ эди, бизга қараб турган
эди.

— Соня, сизнинг ҳам эсингиздами? — деб сўради Нико-
лай.

— Ҳа, ҳа, шунаقا бир иш бўлган эди,— деди Соня тор-
тиниброқ.

— Мен дадам билан ойимдан ўша барзангини сўраган
эдим,— деди Наташа.— Улар, ҳеч қанақа барзанги йўқ
эди, дедилар. Мана, сенинг ҳам ёдингда экан-ку!

— Наҳот эсимдан чиқса, тишлари кўз олдимдан кет-
майди.

— Жуда ғалати, худди тушимда кўргандайман. Шунаقا
нарсаларни яхши кўраман.

— Залда тухум юмалатиб ўйнаганимизда тўсатдан ик-
кита кампир келиб гиламда айланга бошлагани эсингдами?
Шунақа бўлганмиди? Ҳўп ўйнаган эдик-а?

— Эсимда. Ҳов дадам кўк пўстин кийиб, зинапояда
милтиқ отганлари сенинг ҳам эсингда туриптими? — Учови
кулумсираб, кўнгилсиз қариллик хотиротини эмас, балки
туш воқеликка аралашиб кетадиган, узоқ бир замонлар
бўлиб ўтган латиф ёшлик хотиротини шавқ-завқ билан
эслаб, нимагадир қувониб, кулиб қўйишар эди.

Соня, гарчи шулар билан бирга ўсган бўлса ҳам, одат-
дагича, буларга қўшила олмас эди.

Булар хотирлайдиган нарсаларнинг кўпини Соня эслай
олмас, эслай оладиган хотироти ҳам буларники сингари
унинг қалбida поэтик туйғулар уйғотмас эди. У фақат Ната-
ша билан Николайнинг шодлигига шод бўлар ва буларга
ҳамнафас бўлишга тиришар эди.

Соня биринчи марта буларнинг уйларига келганидан
гап очилгандагина у сухбатга қўшилди. Соняning Николай-
дан қўрққанини, энага Николайнинг камзилчасидаги шнур-
ни кўрсатиб, сени шунга тикиб қўямиз деб қўрқитганини
гапириб берди.

— Ҳа, эсимда бор: сени карам остида туғилган деб
айтишган эди,— деди Наташа,— бу гап ёлғонлигини бил-
сам ҳам, ишонмасликка журъат қилолмаган эдим, хижолат
бўлган эдим.

Шу пайт оқсоч қиз эшикдан бошйни тиқиб шивирлаб:

— Ойимқиз, хўрозни олиб келишиди,— деди.

— Керак эмас, Поля, айт, олиб кетсин,— деди Наташа.

Истироҳат бўлмасида бораётган сұхбат вақтида Диммлер уйга кирди ва бурчакда турган арфа олдига борди. У мовут гилофни очаётганида арфа диинглаб садо берди.

Меҳмонхонадан графинянинг:

— Эдуард Карлич, мосъе Фильднинг бир чалиб беринг, мен яхши кўраман,— деган овози эшишилди.

Диммлер чалишга ҳозирланди-да, Наташа, Николай ва Соняга қараб:

— Ёшлар, мунча ювош бўлиб ўтирибсизлар! — деди.

— Ҳа, фалсафа сотиб ўтирипмиз,— деди Наташа унга қайрилиб қараб. Сұхбат яна давом этди. Энди гап туш тўғрисида бораётган эди.

Диммлер арфа чала бошлади. Наташа секин, оёқ учидаги, столдаги шамни ташқарига олиб чиқди ва қайтиб келиб яна ўз жойига астагина ўтириди. Уй, айниқса, улар ўтирган диван қоп-қоронги, лекин катта-катта деразалардан тўлин ойнинг кумушдай шуъласи полга тушиб турар эди.

Диммлер чалиб бўлгандан кейин, арфани қўя қолишни ҳам, ёки яна бирон нарса чалишни ҳам билмай, секин-секин диинглатиб ўтирганда Наташа акаси билан Соняга яқинроқ силжиб деди:

— Биласанми, киши шунаقا ўйлайверса, туғилмасдан бурун дунёда нималар бўлганини ҳам билиши мумкин дейман...

— Бу метампсикоза,— деди Соня. У ҳамма вақт яхши ўқир ва ўқиган нарсаларининг ҳаммасини эсида сақлар эди.— Мисрликларнинг ақидасига кўра, инсоннинг рухи асли ҳайвонда экан-у, ўлганидан кейин яна ҳайвонга қайтар экан.

— Йўқ, мен бунга ишонмайман, наҳотки бизнинг руҳимиз ҳайвонда бўлса,— деди Наташа музика тугаган бўлса ҳам шивирлаб.— Мен шуни биламанки, биз аллақаерда фаришта бўлганмиз, дунёни кўриб кетганмиз, шунинг учун ҳам ҳозир ҳаммаси эсимизда...

Диммлер секин буларнинг олдига келиб:

— Мумкинми, мен ҳам сұхбатларингга қўшилсан,— деди ва ўтириди.

— Агар биз фаришта бўлган бўлсак, нима сабабдан

тубан түшибмиз? — деди Николай.— Йўқ, бундек бўл-
маса керак.

— Нега тубан түшибмиз, ким айтди сенга? Фаришта
бўлган бўлмасак авваллари нима эканлигини мен
цайдан биламан? — эътиroz билдириди Наташа.— Руҳ аба-
дий-ку ахир... агар мен абадий яшасам, демак мен илгари
ҳам яшаганман ва абадий яшайман.

— Лекин абадиятни тасаввур қилиш қийин,— деди
Диммлер. У гарчи ёшларнинг олдига назари илмай келган
бўлса ҳам, ҳозир худди шуларнинг ўзларидаи секин ва
жиддий гапира бошлади.

— Нима учун абадиятни тасаввур қилиш қийин экан?—
деди Наташа.— Бугун яшаётимиз, эрта ҳам яшаймиз,
ундан кейин ҳам яшаймиз, уч кун бурун ҳам яшаган
эдик.

— Наташа! Энди сенинг навбатинг. Бирон нарса айтиб
бер,— деди нариги уйдан графиня.— Нима, худди суиқасд-
чилардай ўтирибсизлар.

— Ойи! Ашула айтгум келмаяпти,— деди Наташа,
лекин ўрнидан турди.

Ҳеч кимнинг ҳам, ҳатто қари Диммлернинг ҳам сух-
батни чала қолдириб, истироҳат бўлмасидан кетгиси кел-
мади. Наташа ўрнидан тургандан кейин Николай клави-
корд олдига ўтиреди, Наташа одатдагича залнинг ўртасига
бериб, овоз яхши садо берадиган ерда турди ва онасиning
севимли куйини бошлади.

Ашула айтгум келмаяпти, деган бўлса ҳам у шундай
яхши ашула айтиб бердики, аллақачонлардан бери шундай
ашула айтган эмас, кейин ҳам узоқ вақт шундай ашула
айтгани йўқ. Граф Илья Андреич ўз кабинетида Митенъка
билан гаплашиб ўтирган эди, қизининг овозини эшишиб,
ўйнагани ошиқиб дарсини наридан бери тутагтан боладай,
саркорга амру фармон бера туриб бирдан гапини йўқотиб
қўйди ва ниҳоят жим бўлди. Митенъка ҳам ашулага кулоқ
бериб, граф олдида кулумсираб, тикка туриб қолди. Нико-
лай кўзини синглисидан олмай, у билан бирга нафасини
ростларди. Соня ашулани тингларкан дугонаси билан
ўзи ўртасида бўлган бир дунё фарқни, салгина бўлса ҳам
дугонаси каби жозибали бўлиш жуда қийин эканлигини
ўйлар эди. Кекса графиня, ҳам хурсандликдан ва ҳам маҳ-
зунликдан кўзларига ёши олиб, жилмайиб ўтиракан, ҳар
замонда бир бош чайқаб қўяр эди. Графиня қизи тўғрисида,
ўзининг ёшлиги ҳақида, Наташанинг князъ Андрей билан

бўлажак тўйи алланечук гайри табийи ва қўрқинчлидай бўлиб кўринганлиги тўғрисида ўйлар эди.

Диммлер графинянинг ёнида ўтириб, қўзларини юмиб ашула тинглар эди.

— Графиня, бу европача ашула айта оладиган талант,— деди ниҳоят Диммлер,— ўқитишининг ҳеч кераклиги йўқ, ёқимлилигини, зарифлигини, кучини қаранг...

— Оҳ! Мен бу қизимдан жуда қўрқаман, жуда қўрқаман,— деди графиня ким билан гаплашаёттанинга эътибор ҳам қилмасдаң. Унинг оналик туйғуси Наташада одамларда бўлмаган алланечук хислатлар борлигини ва шунинг учун ҳам баҳтли бўлмаслигини айтиб турар эди. Наташа ашула айтастган чоғда ўн тўрт ёшли Петя суюнганича югуриб кирди ва ниқобпўшлар келаётганини айтди.

Наташа бирдан ашулани тўхтатди ва укасига:

— Тентак! — деб қичқирди-да, югуриб бориб ўзини стулга ташлаб, йиғлаб юборди ва кейин анчагача ўзини тўхтата олмади.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, ойижон, шундай ўзим. Петя мени қўрқитиб юборди,— деди Наташа кулумсирашга уриниб, лекин ҳамон кўзларидан ёш милдираб оқар, ўзи ёнтикар эди.

Айнқ, турк, майхоначи, ойимбека ниқобини кийиб кулгили ва қўрқинчли бўлган хизматкорлар одамларни ҳам қўрқитиб ва ҳам хурсанд қилиб, аввал тортинироқ даҳлизда қисилишиб туриши-да, кейин бирин-кетин залга киришиди, аввал уялинқираб, кейин борган сайин очилиб бир варакайига ашула, ўйин-кулги ва тўполон қилишиди. Графиня ниқоб кийганларни таниб, уларнинг афт-башарасини кўриб, кулиб меҳмонхонага чиқиб кетди. Граф Илья Андреич очилиб кегиб, буларнинг ўйинларини томоша қилиб, залда ўтираверди. Наташа, Соня, Николай ва Петя гойиб бўлиб қолди.

Ярим соат ўтгач, залда бошқа ниқобпўшлар орасида юбка кийган қари бир ойимбека пайдо бўлди, бу Николай эди. Петя турк қизи, Диммлер — масҳараабоз, Наташа — гусар, Соня кўмир билан қош ва мўйлов чизиб — черкас бўлиб олган эли.

Ниқобсизлар буларни хурсанд қилиш учун ўзларини ҳайрон бўлган ва танимаганга солиб, мақтаб юборгандаридан кейин ниқобпўшлар ҳақиқатан ҳам кийимларимиз жуда яхши экан, яна бирон кишига қўрсатайликмикин, деган хаёлга боришиди.

Ҳаммани ўз тройкасида айлантириб келишни истаб қолган Николай ниқобпүш хизматкорлардан ўнтачасини олиб амакиникига боришни таклиф қилди.

— Вой, қўйсаларинг-чи, амакининг ўтини ёриб юбора-сизлар! — деди графиня,— кошки бир яйр: б ўтирадиган жой бўлса. Борсаларинг, мана, Мелюковаларникига боринглар.

Мелюкова ҳам шунаقا мураббий ва мураббия тутадиган сер бола-чақа бева хотин бўлиб, Ростовлардан тўрт чақирим нарироқда туар эди.

— Мана бу яхши маслаҳат, ма chére,—деди ҳафсаласи келиб қолган кекса граф,— келинглар, болалар, мен ҳам ниқоб кийиб сизлар билан бораман. Пашетани ўзим ишга солмасам бўлмайди.

Лекин графиня кекса графга ижозат бермади, чунки шу кунлари граф оёқ оғриқ бўлиб юрган эди. Ҳамма графиня-нинг фикрига қўшилди ва Илья Андреич бормайдиган бўлди. Агар Луиза Ивановна (m-me Schoss) борса қизларни ҳам юборадиган бўлишди. Ҳамиша тортичоқ ва журъатсиз бўлган Соня Луиза Ивановнага юринг, деб ҳаммадан кўпроқ ялинди.

Соняниг кийими ҳамманикidan чиройли эди. Унинг кўмир билан чизган қошлиари ва мўйлови ўзига жуда ярашиган эди. Ҳамма уни мақтади ва у хурсандликдан ўзига хос бўлмаган хушнуд бир ҳолатга кириб, гул-гул очилиб кетди. Ички бир овоз унга: «Сенинг пешананг ё шу бугун очилади, ёки ҳеч қачон очилмайди»,— дер ва у эркакча кийимда бугкул бошқа одамдай кўринар эди. Луиза Ивановна бирга боришга кўнди ва ярим соат ўтар-ўтмас, тўртта тройка қўнгироқларини жиринглатиб, музлаган қор устидан шувиллаб, эшик олдидা ҳозир бўлди.

Бу байрамга ҳаммадан кўра Наташа қувноқ кайфият берди, бу қувноқ кайфият ундан бунга, бундан унга ўтиб, жуда кучайиб кетди ва ҳамма ташқарига чиқиб шовқинсурон кўтариб, ченаларга ўтирганда авжига чиқди.

Тройкалардан иккитаси кунда миниладиган оддий тройка бўлиб, учинчиси, ўртага зотли Орёл йўртоқ от қўшилгани кекса графники, тўртничиси — ўртага пастаккина қора бароқ от қўшилгани Николайники эди. Николай кампир кийими устидан гусарча плаш кийиб олиб, қўлида тизгин, ўз ченасининг ўртасида туар эди.

Тун шу қадар ёруғ эдики, Николай отларнинг ой нурида товланиб турган гамгаларини ва отларнинг дарво-

захонанинг қорониғи айвонида шовқин-сурон кўтариб турган одамларга чўчигансимон қараётган кўзларини баралла кўриб турар эди.

Николайнинг ченасига Наташа, Соня ва яна икки қиз чиқишиди. Кекса графнинг ченасига Диммлер, унинг хотини ва Петя чиқди; бўлак чаналарга эса ниқобпўш хизматкорлар чиқишиди.

Йўлда Николай отасининг тройкасидан ўзиб кетишни мўлжаллаб графнинг кучерига:

— Қани, Захар, ҳайда! — деб қичқирди.

Кекса графнинг Диммлер ва бошқа ниқобпўшлар ўтирган тройкаси, худди музга ёпишиб қолгандай ғажиллаб, сон-саноқсиз қўнгироқларини жиринглатиб ҳаммадан олдин йўлга тушди: шатакдаги отлар шотига жисплашиб, тошдай қаттиқ ва ярқираб турган оппоқ қорни ўпириб юриб кетди.

Николай биринчи тройка кетидан қўзғалди: унинг кетидан бошқа чаналар ҳам жангир-жунгир, шовқин-сурон кўтариб ҳаракат қилди. Тор йўлдан аввал отларни йўрттириб юришиди. Бофни оралаб бораётганларида яйдоқ дарахтлар йўлга кўндаланг соялар солиб, ой нурини тўсиб турган эди, ялангликка чиқилгандан кейин эса олмосдай ярқираб, кўкимтири товланиб, ой нурига гарқ бўлган поёнсиз кенглик очилиб кетди. Олдинда бораётган чана ўнқир-ҷўнқир йўлда кўтарилиб-кўтарилиб тушар; унинг кетидан бораётган чаналар ҳам худди шу ҳолда саҳро сукунатини бузиб, бирин-кетин қатор тизилишиб бўради.

Сокит ва совуқ ҳавода Наташанинг:

— Қаранглар, қуён изи! Жуда ҳам кўп! — деган товуши эшитилди.

— Ҳа ойдинда баралла кўриниб турипти, Nicolas! — деди Соня ҳам. Николай қайрилиб Соняга қаради ва унинг юзини дурустроқ кўрмоқчи бўлиб энгашди. Савсар ёқали пальтосига ўраниб олган, қоши ва мўйлови қоп-қора Соня унинг кўзига тамоман бошқача, жуда латиф, жуда ширин, жуда яқин ва шу билан бирга жуда узоқ кўринди.

«Илгари шу Соня эди», — деди Николай ичиди ва яқинроқдан унга қараб жилмайди.

— Ҳа, нега қараётибсиз, Nicolas? — деди Соня.

— Шундай, — деди Николай ва яна отига томон қайрилди.

Чаналар сийقا қилиб юборган, ой нурида тақалар изи кўриниб турган катта йўлга чиққандан кейин отлар жилов-

ларини силкита-силкита илдамроқ юриб кетди. Сўл томондаги шатак от бошини эгип, иргишилаб ён қайишини тортар, ўрталагиси эса қулоқларини чимириб талпинар ва гўё «бошлайми, ё ҳали вақт борми?» деб сўрар эди. Сон-саноқ-сиз қўнғироқларини жиринглатиб анча узоклашиб қолган Захарнинг тройкаси оппоқ қорда қорайиб кўринар. Ўндаги кишиларнинг кулги ва қийғоси эшитилиб турар эди.

Николай тизгинни силтаб, қамчини кўтариб:

— Қани, шоввозлар! — деб бақирди. Тройканинг қай суръатда учиб бораётганини қаршидан эсаётган шамолнинг кучидан ва шатак отларнинг тобора тезроқ оёқ ташлашидан билиш мумкин эди.

Николай орқасига қайирилиб қаради. Бўлак тройкалар ҳам шовқин-сурон кўтариб, ўртадаги отларни қамчилаб етиб келмоқда эди. Николайнинг ўртага қўшилган оти чарашни билмасдан, лозим бўлса яна ҳам тезроқ чопишга тайёр эканини кўрсатиб илдам чопиб бормоқда эди.

Николай биринчи тройкага етиб олди. Улар бир тенишдан тушиб, анҳор бўйидаги каттакон йўлгачи чиқишиди.

«Қаёққа келиб қолдик! — деди Николай ичиди.— Косяй луг бўлса керак. Йўқ, унга ўхшамайди. Бу Косяй луг ҳам эмас, Дёмкина гора ҳам эмас, худо билади қаёққа келиб қолдик. Бу аллақандай сеҳрли жойга ўхшайди. Бор, қаер бўлса майли!» — деди ва отларига қичқириб биринчи тройкадан ўзмоқчи бўлди.

Захар оғларнинг тизгинини тортди ва ўғирилиб қаради, унинг бутун юзи ва қоцларини қиров босган эди.

Николай отларни кўйиб берди: Захар ҳам қўлларини кўтариб ҳайт-ҳайтлаб отларни югуртира кетди.

— Қани, ҳайданг, тўрам! — деди у Николайга. Тройкалар ёнма-ён елдай учиб кетди ва отларнинг тапир-тупири ҳам тезлашди. Николай бўлак тройкалардан ўза бошлади. Захар ҳамон қўлини чўзиб, тизгинни силтаб борарди.

— Ўтиб бўпсан, тўрам! — деди Захар Николайга қичқириб. Николай яна отларига қамчи босди-ю, ундаң ўзиб кетди. Отлар тўзитиб юборган қуруқ қор ўпқинлари чанадагиларнинг юзларига урилар, сон-саноқсиз қўнғироқлар жиринглар, тапира-тупур шаталоқ отаётган отларнинг оёғи билан тройкаларнинг сояси бир-бирига қўшилишиб кетарди. Ҳар томондан шувиб бораётган чаналарнинг товуши ва хотин-халажнинг қий-чуви эшитилар эди.

Николай яна отларни тўхтатиб, атрофга разм солди.

Қор босиб ётган ва ой нурида мавж уриб турган ўша сеҳрли кенгликтан бўлак нарса йўқ эди.

«Захар чапроққа бур, деб қичқиряпти, нима қиламак буриб? Ростдан ҳам Мелюковаларникига боряпмизми? Наҳот шу Мелюковка бўлса? Худо билади бизқаёққа боряпмиз, худо билан бизга нима бўлаётитти — ғалати иш бўлаётитти, лекин шундай бўлгани жуда яхши», — деди ўзига Николай. У қайрилиб чанага қаради. Чайала ўтирган ғалати кишилардан бири — мўйлов ва қошлиари ингичка бир ноганиш киши:

— Қаранг, мўйлови ҳам, киприклари ҳам оппоқ бўлиб қолипти, — деди Николайни кўрсатиб.

«Бу Наташа шекилли, — деди Николай ўзича. — Буниси эса ти-ти Schoss, балки у эмасдир. Мана бу мўйловли черкасни танимайман-у, лекин яхши кўраман».

— Совқотаётганиларинг йўқми? — деб сўради Николай. Улар жавоб бермай, кулиб юборишли. Орқадаги чанада ўтирган Диммлер, афтидан қизиқ бир нарсани айтиб қичқирди, лекин унинг нима деганини эшишиб бўлмади.

Бўлак овозлар унга:

— Ҳа, ҳа, — деб, кулиб жавоб қайтариши.

— Ажойиб бир сеҳрли ўрмонга келиб қолдик-ку! Қора кўланкалари мавж уриб, ўзи олмосдай чақнаётитти; қатор-қатор мармар зиналари товланиб, сеҳрли биноларининг томлари кумушдай оқариб, йиртқичларининг овози қулоқни қоматга келтириб турипти. Агар шу Мелюковка қишлоғи бўлса, худо билади қайси ерларни айланиб келибмиз! — деб ўйлади Николай.

Дарҳақиқат бу Мелюковка эди. Оқсоқ қизлар билан хизматкорлар, қўлларида шам, югуриб дарвазахонага чиқиши.

Дарвазахонадан кимdir:

— Ким келди? — деб сўради.

— Графнинг' уйидан келган ниқобпўшлар бўлса керак, отлардан танидим, — деб жавоб бериши овозлар.

XI

Пелагея Даниловна Мелюкова барваста ва бағайрат аёл эди. У кўзида кўзойнак, эгнида ҳалат, меҳмонхонада қизларини атрофига тўплаб, овутириб ўтирган эди.

Улар аста-секин мум қўйиб, ҳосил бўлгай ҳар хил шаклларга дикқат билан қараб ўтирганда, даҳлиздан ғовурғувур ва сёқ шарласи эшитилди.

Гусар, ойимбека, ажина, масхарабоз ва айик бўлиб келганлар даҳлизда ўтилиб, қиров босган юзларини артиб залга киришди; залда дарров шамлар ёқилди. Масхарабоз бўлиб олган Диммлер, ойимбека бўлиб олган Николай ўйин бошлаб юборишиди. Болалар қий-чув кўтариб ниқобпўшларни ўраб олишди, ниқобпўшлар эса юзларини бекитиб, овозларини ўзгартириб, мезбонга таъзим қилишди ва уйда қатор тизилишиб туришиди.

— Вой, ҳечам таниб бўлмайди-я! Вой, Наташани кўринглар! Кимга ўхшаб қолипти! Ростдан ҳам аллакимга ўхшайди-я! Эдуард Карлич ҳам жуда чиройли бўлипти-да! Мен танимапман-а! Ўйинни ҳам боплади-я! Вой, ўлай черкаси ҳам бор экан! Сонюшкага хўпам ярашиптими. Буниси ким экан? Бизларни хўп хурсанд қилдиларинг-да! Никита, Вания, стол тузанглар! Биз жим-жит ўтирган эдик.

— Хо-хо-ха! Гусарни кўринглар, гусарни! Ўғил болага ўхшайди, мана оёқлари ҳам!.. Мен кўролмаяпман,— деган товушлар эшитилди.

Мелюкованинг қизлари яхши кўрадиган Наташа улар билан бирга нариги уйга кириб кетди. Нариги уйга пўк кўмири, ҳар хил халат, эркакча кўйлак олиб келиниши керак эди. Қизлар хизматкорлар узатган бу нарсаларни қиятурган эшикдан яланғоч қўлларини узатиб олишди. Ўн минутдан кейин Мелюкова оиласида бўлган барча ёшлар ниқобпўшларга қўшилишди. Пелагея Даниловна меҳмонлар учун жой, хўжа ва хизматкорлар учун овқат тайёрлаш ҳақида амр-фармон бериб бўлганидан кейин, кўзида кўзойнак, ўзини кулгидан зўрга тийиб, ниқобпўшлар орасида юаркан, ҳарчанд яқиндан қараса ҳам уларни танимас эди. У фақат Ростовлар билан Диммлернингина эмас, балки ўз қизларини ҳам, улар кийиб чиққан эркакча халат ва мундирларни ҳам танимас эди.

У мураббияга қараб:

— Э, бу ким экан? — деди Қозон татари бўлиб чиққан қизини кўрсатиб.— Ростовлардан бири шекилли. Қани, жаноб гусар, сиз қайси полкда хизмат қиласиз? — деб сўради Пелагея Даниловна Наташадан.— Қани, бу туркка ширин чалпак бер,— деди у овқат ташиётган буфетчига.— Ширин чалпакни буларнинг шариати ман қилмайди.

Пелагея Даниловна баъзан танца қилаётганларнинг (улар, биз ниқоб кийганмиз, бизни ҳеч ким танимайди деб ҳар хил муқомларни қиларди) ажойиб ва шу билан бирга кулгили муқомларига қараб, юзини рўмолчаси билан

беркитиб, бутун гавдасини силкитиб, қотиб-қотиб кампирона куларди.

— Сашинетамни кўринглар, Сашинетамни! — дер эди у.

Кўл ушлашиб, рус халқ ўйинини ўйнаб ва қуйларини куйлагандан кейин Пелагея Даниловна хўжа ва хизматкорларни бирга тўплаб катта бир давра қилди; узук, каноп ва бир сўмлик пул келтиргандан сўнг умумий ўйин бошланиб кетди.

Бирон соат ўйналгандан кейин ниқобпўшларнинг кийимлари гижим бўлиб, тахи бузилди. Пўк кўмиридан чизилган қош ва мўйловлар ўйин-кулгидан қизариб, терлаганда ёйилиб кетди.

Пелагея Даниловна ниқобпўшларни таний бошлади, уларнинг кийимларига таҳсин ўқиди, бу кийимлар айниқса қизларга ярашилти, деб мақтади ва шунчалик хурсанд қилганлари учун ҳаммага ташаккур баён қилди. Меҳмонларни меҳмонхонага олиб кириб зиёфат қилишди, хизматкорларга эса залда овқат беришди.

Мелюковаларникида яшайдиган қари қиз овқат устида:

— Ҳаммомда фол очиш жуда қўрқинчли бўлади-да,— деб қолди.

— Нега? — деб сўради Мелюкованинг катта қизи.

— Ҳаммомга бориб фол очишга юрак керак...

— Мен бораман,— деди Соня.

— Ойимқиз, ҳаммомда фол очганда нима ҳодиса юз берганини айтиб беринг,— деди Мелюкованинг иккинчи қизи...

— Бу мана шундай бўлган эди,— деб сўз бошлади қари қиз.— Бир ойим қиз фол очмоқчи бўлиб бир хўroz ва икки кишилик овқат олиб ҳаммомга борипти. Бирпас ўтиргандан, кейин қўнғироқларини жиринглатиб, чаналар келаётгандай бўлипти, сўнгра, бирорвнинг оёқ шарпаси эшитилипти. Бир вақт қараса, дуппа-дуруст одамга ўхшаган бир офицер кириб келиптию қизнинг ёнига, товоқчанинг олдига ўтирипти.

Наташа кўзларини олайтириб:

— А! А! — деб қичқириб юборди.

— Худди одамдай гапирав эканми?

— Ҳа, хулди одамдай қизга ялина бошлапти. Қиз эса уни хўroz қичқиргунча, гапга тутиб туриши керак экан, у қўрқиб юзини қўли билан беркитиб олипти. Шунда ҳалиги одам қизга ёпишилти. Хайриятки, бошқа қизлар етиб келишилти...

— Кўйсанг-чи, буларии қўрқитиб нима қиласан! —
деди Пелагея Даниловна.

— Ойижон, ўзингиз ҳам фол очардингиз-ку! — деди
қизи.

— Омборда қанақа фол очишади? — деб сўради Соня.

— Ҳозир ҳам очса бўлади: омборга боришади ў қулоқ
солишади. Агар гурс-гурс қилган садо эшитилса, хосияти
йўқ, агар буғдой шар этиб тўкилиб кетса — яхши бўлади,
баъзан ўшундай ҳам бўладики...

— Сиз омборга борганда нима бўлган эди, ойи?

Пелагея Даниловна кулумсираб:

— Нима бўлгани эсимдан чиқиб кетипти... Барибир ҳеч
қайсиларинг бормайсизлар-ку?

— Нега, мен бораман. Пелагея Даниловна, ижозат
беринг, мен борай,— деди Соня.

— Ҳа, майли, қўрқмасанг бора қол.

— Луиза Ивановна, майлимни борсам? — деб сўради
Соня.

«Колечко» ўйналганда ҳам, «веровочка» ўйналганда,
«рублик» ўйналганда ҳам, гаплашиб ўтирилганда ҳам
Николай Сонянинг олдидан кетмади ва унга буткул бош-
қача кўз билан қаради. У худди шу бугун, мана шу пўк
кўмиридан чизилган қош-мўйлов гуфайли Соняни дуруустроқ
билгандай бўлар эди. Соня ҳақиқатан ҳам шу кеча жуда
хурсанд, гул-гул очилган ва ниҳоят даражада чиройли бў-
либ кетган эди. Николай уни ҳеч қаҷон ўшундай кайфиятда
кўрган эмас эди.

«Э, бу ўнчалик чиройли экан-у, мен қайларда юриб-
ман, нима қилиб юрган эканман!» — деди ўзича Николай
Сонянинг ёнаётган кўзларига, мўйловлари остидан кўри-
ниб турган кулдиргичларига қараб; у Сонянинг шунақа
жилмайшини ҳам биринчи марта кўраётгандай бўлди.

— Мен ҳеч нарсадан қўрқмайман,— деди Соня.— Ҳо-
вир борсам майлимни? — у ўрнидан турди. Омбор қайси
томонда эканлигини, жим туриб қандай қулоқ солиш ке-
раклигини унга тушунтиришди ва пўстин беришди. Соня
пўстинни бошига олиб Николайга қаради.

«Бу қиз жуда оғатижон-ку,— деди Николай ичида.—
Нега шу вақтгача анқайиб юрибман!»

Соня омборга бормоқчи бўлиб даҳлизга чиқди. Николай
исиб кетдим деган баҳона билан шошиб-пишиб эшикка
чиқди. Одам кўплигидан уй дарҳақиқат исиб кетган эди.

Ташқари ҳамон ўшандай совуқ, ўшандай ойдин, лекин

ёруроқ эди. Тун шу қадар ёруғ, қор юлдузга ўхшаб шундай чақнар эдики, киши осмонга қарагиси келмас ва ҳақиқий юлдузларни пайқамас эди. Осмон қоронги ва кўнгилсиз, ер юзи эса кишининг баҳрини очарди.

«Аҳмоқман, аҳмоқ! Шу вақтгача нимани кутиб юрган эканман,—деди Николай ичида ва югуриб ташқарига чиқди-да, ҳовлини айланиб, орқа зинага чиқиладиган йўлга қараб борди. Соня шу ердан ўтишини биларди. Йўл бўйига саржин қилиб қўйилган ўтинини қор босган ва унинг сояси ерга тушиб турар эди; япроқлари тўкилган қари арғувон шу ўтин оша қор ва йўлкага ёнбошдан кўланка солиб турар эди. Бу йўлка омборга томон борар эди. Омборнинг ёғоч девори, қор босиб ётган томи ойдинда худди қимматбаҳо тошдан ясагандай ярқираб турипти. Боғда дарахт қарсллаб кетгли, яна жимлик чўқди. Николай ҳаво билан эмас, балки абадий ёш бўлган алланечук куч ва шодлик билан нафас оларди.

Хизматкор қизлар турадиган уйнинг зинапоясидан оёқ товуши эшитилди, қор босиб ётган зинанинг сўнгги поғонаси гижирлади ва қари қизнинг:

— Мана шу йўлкадан тўппа-тўғри борасиз, ойимқиз лекин орқангизга қараманг! — деган овози эшитилди.

Соня унга жавобан:

— Мен қўрқмайман,— деди ва йўлкадан нафис бошмоқчалиари билан қорни гарчиллатиб, Николай турган томонга қараб келаверли.

Соня пўстинга ўралиб келмоқда эди, икки қадам берида Николайнин кўриб қолди. Николай ҳам Сонянинг кўзига илгари ўзи билган ва учча-мунча ҳайниқиб юргани Николай эмас, балки бошқача кўринди. Николай заифона кўйлак кийган, соchlари тўзиган, лабларида Соня илгари ҳеч қачон кўрмаган қувноқ табассум. Соня дарров унинг олдига борди.

Николай Сонянинг ой шуъла сочиб турган юзига қараб: «Тамоман бошқача-ю, лекин ўшанинг ўзи»,— деди ичида. У пўстин остидан қўлинин ўтказиб, Соняни қучоқлади, бағрига босди ва куюқ пўк ҳиди келиб турган мўйловли лабларидан ўпди. Соня ҳам Николайнинг лабининг қоқ ўртасидан ўпди ва нозик қўлларини чиқариб, унинг икки бетидан ушлади.

Иккови фақатгина:

— Соня!.. Nicolas! — деди холос. Иккаласи омборга бирга боришидию қайтишда ҳар қайсиси ўзи чиққан эшикдан кирди.

Пелагея Даниловналарнидан қайтишда ҳамма нарса-дан доимо хабардор бўлиб юрадиган зийрак Наташа шундай қилдики, Луиза Ивановна билан ўзи Диммлер ўтирган чанада, Соня билан Николай хизматкор қизлар ўтирган чанада кетишиди.

Николай энди чаналардан ўзмасдан, бир маромда от ҳайдаб бораркан, ажойиб ой нурида ҳадеб Соняга қарап, унинг гоҳ соя ва гоҳ ёруғлик тушаётган мўйловли юзидан аввалги ва ҳозирги Сонясини изларди. Соняга қарап экан, минбаъд ундан айрилмасликка аҳд қилди. Аввалги ва ҳозирги Сонясини топганида бўса туйғуси билан аралашиб кетган пўк ҳидини эслаб, совуқ ҳавода қониб-қониб нафас олар, кўз олдидан ўтаётган ер ва чақнаётган осмонга қараб, ўзини яна сеҳрли олам қучофида сезарди.

— Соня, сен яхши ўтирибсанми? — деб сўрар эди у ҳар замон.

— Ҳа, сен-чи? — деб жавоб берарди Соня.

Ярим йўлда Николай тизгинни кучерга берди ва ўзи бир минутгагина Наташаларнинг олдига келиб, синглисингёнига, чананинг четига ўтириди.

— Наташа,— деди секин французчалаб — биласанми, Соня ҳакида қатъий қарорга келдим.

— Ўзига айтдингми? — деб сўради Наташа бирдан гул-гул очилиб кетиб.

— Оҳ, бу қошу мўйлов билан жуда ғалати бўлиб кетибсан-ку, Наташа! Ҳурсандмисан, ахир?

— Вой, шу қадар ҳурсандманки, асти қўй! Шу иш туфайли сендан хафа бўлиб юрган эдим. Сенга айтганим йўқ, Соняга нисбатан яхши қилмовдинг. Соня олижаноб қиз. Жуда-жуда ҳурсандман. Баъзан жуда ёмон бўламан, аммо Сонясиз ёлғиз ўзим бахтли бўлишни виждоним қабул қилас-мас эди,— давом этди Наташа.— Мана энди муродимга етдим. Бўнти, бор, югур!

— Шошма, сабр қил. Жуда ғалатисан-да! — деди Николай. У синглисига тикилди ва унда кишини мафтун қила-диган алланечук фавқулодда ва латиф бир нарса борлигини энди пайқади.

— Афсоновий гўзал бўлиб кетибсан! А?

Наташа унга жавобан:

— Ҳа, жуда яхши қилдинг,— деди.

«Агар илгари унинг бундайлигини билсайдим,— деди

ишида Николай,— аллақачонлар нима қилай деб сўрар эдим ва нима буюрса шуни қиласадим-у, олам гулистон бўлар эди».

— Сен хурсандмисан ахир, яхши қилдимми?

— Вой, жуда яхши қилдинг! Қайси куни шу тўғрида ойим билан уришиб қолдим. Соня сенинг бошингни айлантирган эмиш, ойим шундай дедилар. Шу ҳам гаими! Ойимни сўкиб беришимга сал қолди. Ҳеч қачон ҳеч кимга Соня ҳақида бирон оғиз ёмон сўз айтишга йўл қўймайман, чунки у қизларнинг сараси.

Наташа шу сўзларни чин қалбидан айтаётитими, деб Николай яна синглисига қараб:

— Яхши қилдимми, ахир? — деб сўради ва кейин этигини гарчиллатиб чанадан ўзини ташлади ва ўз чанасига қараб югуриб кетди. Чанада савсар телпаги остидан кўзлари чақнаб турган ва хурсандлиги ичига сифмай кетаётган мўйловли ҳалиги черкас — Соня ўтирас эди ва бу Соня албатта унинг бўлажак саодатли ва садоқатли рафиқаси эди.

Уйга келгандан кейин ойимқизлар Мелуковаларникида қилган ўйин-кулгиларини оналарига айтиб бериб, ўз бўлмаларига кириб кетишиди. Улар кийимларини ечиб, пўк кўмиридан чизилган мўйловларини артмасдан, ўз баҳтсаодатлари ҳақида узоқ гаплашиб ўтиришиди. Эрга теккандан кейин қандай яшашлари, эрлари қандай дўст бўлиши ва ўзлари қандай баҳтли бўлишлари ҳақида гапиришиди. Наташанинг столида кечаси Дуняша тайёрлаб қўйган ойналар турган эди.

— Шу кунлар қачон мұяссар бўларкин? Ҳеч қачон мұяссар бўлмас деб қўрқаман... Шу кунларга етсак, қандай яхши бўларди! — деди Наташа ўрнидан туриб, ойналарни олгани борар экан.

— Ўтири, Наташа, шояд суйганингни ойнада кўрсанг,— деди Соня. Наташа шамларни ёкиб, ўтириди.

— Мўйловли бир кишини кўряпман,— деди Наташа ўз афтини ойнада кўриб.

— Кулманг-да, ойимқиз,— деди Дуняша.

Наташа Соня ва оқсоқ қиз ёрдами билан икки ойнани бир-бирига рўпара қилиб қўйди. Наташанинг юзи жиддий тусга кирди ва ўзи жим бўлди. У узоқ ўтириб, ойнада қатор бўлиб кўринган шамнинг аксига қарап экан, эшитган ҳикояларига кўра, шу хира ойнада тобутни, уни, яъни князь Андрейни кўрарман деб умид қиласади. Бироқ кичкина-

гина дөғни ҳам одам ва ё тобут деб гумон қилишга қанчалик тайёр бўлмасин, барибир ҳеч нарсани кўролмади. У тез-тез киприк қоқиб, сийаларнинг олдидан туриб кетди.

— Нега бошқалар кўради-ю, мен ҳеч нарсани кўролмайман,— деди Наташа.— Қани, сен ўтири-чи, Соня: бугун албатта сен фол очишинг керак,— деди у. — Лекин менинг учун очгин... Бугун мени қўрқув босяпти!

Соня ўтирди, ойнани ўзига тўғрилаб қўйди ва қарай бошлади.

— Мана, ҳозир Софья Александровна албатта кўрадилар,— деди шивирлаб Дуняша.— Сиз ишқул куласиз.

Соня бу сўзларни ҳам, Наташанинг шивирлаб:

— Албатта кўради, мен ҳам биламан, Соня бултур ҳам кўрган эди,— деганини ҳам эшилди.

Уч минутча ҳамма жим ўтирди. Наташа «Албатта!» — деб шивирлади-ю, у ёғини айтмади... Соня тўсатдан олдиаги ойнани нари суриб, қўли билан кўзини ушлаб:

— Оҳ, Наташа! — деди.

— Кўрдингми? Кўрдингми? Нимани кўрдинг? — қичқирди Наташа ойнани ушлаб тураркан.

Соня ҳеч нарсани кўргани йўқ эди, у кўзини пилпиллатиб ўрнидан турмоқчи бўлганида, Наташанинг «адбатта!» деган сўзи қулоғига кирди... У Дуняшани ҳам, Наташани ҳам алдашни истамасди, лекин шу ҳолатда ўтириш ҳам оғир эди. Қўли билан кўзини ушлаганида қандоқ қилиб ва нима учун қичқириб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Унн кўрдингми? — деди Наташа Соняни қўлидан маҳкам ушлаб.

— Ҳа, Шошма... мен... кўрдим,— деди Соня беихтиёр. Лекин Наташа «уни» деганда Николайни кўзда тутдими ё Андрейни кўзда тутдими — буни Соня билмас эди.

«Ҳа, кўрдим десам нима бўлади? Бошқалар кўради-ку? Мени кўрган-кўрмаганимни бирор билиб ўтириптими?» — деган ўй лип этиб Сонянинг кўнглидан ўтди-ю:

— Ҳа, кўрдим — дея қолди.

— Қалай экан, қалай? Тикка туриптими, ё ётиптими?

— Йўқ, қарасам... Аввал ҳеч нарса кўринмади, кейин қарасам ёгипти.

— Андрей ётиптими? Касал эканми? — деди Наташа дугонасига кўзларини катта очиб.

— Йўқ, аксинча, аксинча, чехраси жуда очиқ эди, у менга қайрилиб қаради,— Соня шу гапларни айтаркан, худди шуларни ўз кўзи билан кўргандай бўлди.

— Ундан кейин-чи; Соня, ундан кейин-чи?

— Ундан кейин яхши кўролмадим. Кўк, қизил бир нарса...

— Соня, у қачон келаркан? Қачон дийдорини кўраман! Э, худоё! Ундан ҳам хавотирман, ўзимдан ҳам қўрқаман, ҳаммаси ҳам мени даҳшатга солади...— деди Наташа ва Соняниг тасалли беришларига «мик» этмасдан кўрпага кирди ва шам ўчирилгандан кейин ҳам анча вақтгача қимир этмай, музлаган ойнадан тушаётган ойнинг нурига қараб ётди.

XIII

Святки байрамидан кейин кўп ўтмай Николай онасига Соняни яхши кўришини, унга уйланишга қатъий қарор берганини айтди. Соя билан ўғли ўртасидаги бу муносабатни аллақачонлар пайқаган ва шу гапни кутиб юрган графия Николайнинг сўзларига индамасдан қулоқ солди ва кейин, кимни олсанг ихтиёр ўзингда, лекин шуни билгинки, агар Соняни олсанг на мен фотиҳа бераман ва на отанг, деди. Николай биринчи марта онаси ундан иорози эканлигини ва ўғлини қанчалик яхши кўрса ҳам бу раийдан қайтмаслигини сезди. Графия қовоғини очмасдан ва ўғлининг юзиға қарамасдан эрига одам юборди; граф келгандан кейин графия икки оғиз сўз билан ўғли олдида бу масалани эрига айтмоқчи бўлди, бироқ ўзини тутолмай, алами келиб, ҳўнграб йиғлаб юборди ва уйдан чиқиб кетди. Кекса граф унча ботинолмай бўлса ҳам, ўғлини инсофга келтиришга ҳаракат қилди ва бу ниятингдан қайт, деб илтимос қилди. Николай, мен бу ниятимдан қайта олмайман, деб қолгандан кейин отаси уф тортди ва дами ичига тушиб, дарров гапни тўхтатдио графия олдига чиқиб кетди.

Граф ҳар гал ўғли билан сўзга борганила хўжалик ишлари оқсоқланиб қолгани учун унинг олдида ўзи айбли эканини сезиб турарди, шунинг учун ҳам Николай бой қизга уйланишдан воз кечиб, сепсиз Соняни оламан, деганида ундан хафа бўлиши мумкин эмас эди,— бу суҳбат натижасида графга шу нарса яна ҳам яққолроқ аён бўлдики; хўжалик ишлари оқсоқлаб қолмаганда Николайга Сонядан мувоғикроқ хотин йўқ, хўжалик ишлари оқсоқлаб қолганига бирдан-бир сабаб унинг ўзи ва тарқ этиши амримаҳол бўлган эски одати ва ҳамда жигаргўшаси Митенька эди.

Ота-онаси бу ҳақда Николайга бўлак оғиз очмади; лекин уч-тўрт кун ўтгандан кейин графиня Соняни чақирди; ўзи ҳам, Соня ҳам кутмаган бир бағритошлиқ билан: «Ўғлимнинг бошини айлантиряпсан, кўрнамак»,— деб Соняни қийин-қасосга олди. Соня «лом» демай, бошини эгиб, графинянинг тиканли сўзларига қулоқ солди, лекин ундан нима истаётганларига сира тушуна олмас эди. Соня ўз пушт паноҳларига жонини фидо қилишга ҳам тайёр эди. Унинг бутун фикр-зикри шуларга жонини қурбон қилишдан иборат эди; лекин ҳозир ким туфайли ва ниманинг баҳридан кечиши кераклигини ҳеч билолмас эди. У графиня ва бутун Ростовлар оиласини яхши кўрмаслиги, шунингдек Николайни севмаслиги ва баҳт-саодати шу севгига боғлиқ әканлигини билмаслиги мумкин эмас эди. Соня маъюс ва ғамгин бўлиб, гап сўраганда ҳам жавоб бермайдиган бўлиб қолди. Николай бу аҳволни кўриб сабри чидамади ва дурустроқ гаплашгани онасининг олдига кирди.

Николай онасига Соня иккаламизнинг гуноҳимиздан ўтинг, розилик беринг, биз эр-хотин бўлайлик деб ялиниб ҳам кўрди, агар Соняга шунаقا дағал муомала қилсангиз, сиздан яшириқча ҳозирнинг ўзидаёқ уйланаман, деб пўниса ҳам қилиб кўрди.

Графиня ўғлига шу чоққача ҳеч қачон кўрилмаган бир совуққонлик билан: энди балоғатга етдинг, мана, князь Андрей отасининг розилигига қарамасдан уйланяпти, сен ҳам уйланишинг мумкин, лекин шуни билиб қўйки, мен бу интриганкани ҳеч қачон келиним демайман, деб жавоб берди.

Интриганка сўзини эшишиб жон-пони чиқиб кетган Николай онасига бақириб, ўз туйғумни сотишга мажбур қиласиз, деб ҳеч қачон ўйламаган эдим, деди, агар масала шундай бўлса, сўнгги дафъя айтайки... Бироқ Николай онаси ўғлиниг авзойига қараб ваҳима билан кутган ва эҳтимол иккি орада умр бўйи совуқ бир хотира бўлиб қоладиган қаттиқ сўзни айтишга улгуролмади, чунки шу онда эшик орқасида буларнинг можаросига қулоқ солиб турган Наташа ранг-қути ўчиб, уйга кирди ва акасининг овозини босиб юбориш учун:

— Николенька, бекорчи гапларни қўйсанг-чи! Бас қил, бас! Сенга айтяпман, бас қил,— деб қичқирди.

— Ойижон, ўзим айланай, бу ундоқ эмас... Ойижонгинам, жоним,— деди у онасига қараб. Графиня ўғли билан муносабати буткул бузилиб кетишини сезиз ўти ёрилаёт-

ган бўлса ҳам, лекин ўжарлик ва жаҳл устида ён беришни истамас эди.

— Николенъка, сен чиқ, ҳозир чиқ, кейин сенга тушунтириб бераман. Ойижон, ойижонгинам, менга қаранг,— деди Наташа ойисига.

Наташанинг сўзлари пойма-пой бўлса ҳам, лекин ўзи кўзлаган ўша натижани берди.

Графиня энтикиб, юзини қизининг кўкрагига қўйди, Николай эса ўрнидан турди ва бошини ушлаганича уйдан чиқиб кетди.

Наташа буларни яраштиришга бел боғлаб, ишни шу даражага етказдиди, Николай келажакда Соняни хафа қилмаслик тўғрисида онасидан сўз олди ва ўзи ҳам отонасидан яшириқча бирон иш қилмасликка ваъда берди.

Полкда ишларини тўғрилаш, истеъро бериш, қайтиб келиб Соняга уйланишга қатъий қарор бериб, Николай, отонаси билан ораси бузилганига кўнгли чўйкан бўлса ҳам, лекин ўзини ошиқи бекарор сөзиб, январнинг бошларида полкига жўнаб кетди.

Николай жўнагандан кейин Ростовлар уйидан файз кетди. Графиня руҳий ҳолати ёмон бўлиши орқасида камалдай бўлиб қолди.

Соня ҳижрон доғидан ҳам кўра графинянинг пичингларидан кўпроқ ғамгин эди. Граф ишлари чалкашланиб кетганига ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ ташвишманд, хўжалик ишлари эса бирон қатъий чора кўришини талаб қиласар эди. Москвадаги ҳовли билан Москва ташқарисидаги боғни сотиш зарур бўлиб қолди, аммо бунинг учун Москвага бормай иләж йўқ эди. Бироқ графинянинг бетоблиги сафарни кундан-кун орқага суришга мажбур этмоқда эди.

Ўз ёридан айрилган биринчи кунларни кишига билинтирмасдан, ҳатто хуш-хурсандлик билан ўтказган Наташа энди кундан-кунга ҳаяжонланиб, сабрсизлик қила бошлади. Ишқ-муҳаббатга бағишлишим мумкин бўлган шундай ёшлик чоғларим бекорга ўтиб кетяпти, деган ўй Наташани қийнамоқда эди. Князь Андрейдан келадиган мактублар кўпинча унинг аччиини келтиради. Мен кечаю кундуз танҳо, унинг ёди билан яшасам-у, у ёлгиз ўзи сайд-саёхат қилиб, янги жойлар, янги одамларни кўриб, томоша қилиб юра берса, деган ўй унинг нафсониятига тегар эди. Князь Андрейдан келадиган мактублар қанчалик кизиқ бўлса, Наташанинг алами шунчалик ошар эди. Ёрига

ёзадиган мактублари наиник ўзишга тасалли бермас эди, ҳатто кўнглига тегадиган ва сохта бир вазифадай кўринар эди. У мактуб ёзишга иўноқ, чунки овози, табассуми ва қўз қараши билан ифода қилишга ўргангтан ўша нарсаларнинг мингдан бирини ҳам хатда ифода қила олмас эди. У нима ёзаётганига ўзи эътибор қилмай, классик услубда қуруқ-қуруқ мактублар ёзар, графиня эса имло хатоларини тузатиб берар эди.

Графиня хасталикдан ўигарилмади. Лекин Москвага боришни орқага сурис ҳам энди мумкин бўлмай қолди. Наташанинг сепини гамлаш, ҳовлини сотиш керак эди. Бундан ташқари бу қиши князь Николай Андреич Москвага кўчиб келган, шунинг учун князь Андрейни аввал Москвага келади деб кутишар, Наташа эса, аллақачон келгандир, деган қаноатда эди.

Графиня қишлоқда қолди, граф эса Соня билан Наташани олиб январнинг охирларида Москвага жўнади.

БЕШИНЧИ БУЛIM

I

Наташа князь Андрейга унаштирилгандаң кейин Пьер тўсатдан, ҳеч қандай сабабсиз, шу тарзда ортиқ ҳаёт кечира олмаслигини сезиб қолди. У ўз пири очиб берган ҳақиқатга нақадар қаттиқ ишонган бўлмасин, ўзини ботинан такомиллашга камоли иштиёқ билан берилган дастлабки кунларида нақадар хурсанд бўлган бўлмасин, Наташани князь Андрейга унаштирилгандан ва Иосиф Алексеевич ўлгандан кейин (бу ҳақда ўша куилари хабар келган эди) бирдан аввалги ҳаётининг нашъаси бутунлай йўқолди. Энди илгариғи ҳаётининг негизигина қолдики, у ҳам бўлса ҳовли-жойи, шу кунлари катта бир зот билан дон олишиб юрган хотини, бутун Петербург билан қиласидаган ошна-оғайнигарчидиги ва кишини зериктирадиган расмиятлардан иборат бўлган хизматигина эди. Ўша аввалги ҳаёти барча ифлосликлар билан унинг кўз олдида тўсатдан гавдаләнди. У хотира ёзмай қўйди, масон биродарлар сухбатидан ўзини тортди, клубга қатнайдиган, кўп ичадиган бўйдоқ йигитлар билан улфатчилик қиласидаган бўлиб, шундай йўлга кириб кетдики, графиня Елена Васильевна эрига қаттиқ танбех беришни лозим кўрди. Пьер хотини ҳақ эканини сезди, унинг обрўйини тўқмаслик учун Москва-га жўнаб кегди.

У ҳазон бўлган ва ҳазон бўлиб бораётган княжналар, беҳисоб хизматкорлар яшайдиган Москвадаги катта ҳовлисига келиши биланоқ шаҳарни айланиб, тиллакорлик ризалари олдида соң-саноқсиз шамлар ёқиб қўйилган Иверская бутхонасини кўриши биланоқ, қор босиб из тушмаган Кремль майдонини, Сивцева Вражка кўчасидаги фойтунлар ва кулбаларни, ёшларини яшаб, ошларини ошаб,

аста-секин умрини тугатаётган Москвалик чол-кампирларни, Москва тўраларини, Москва балларини ва Москва инглиз клубини кўриши биланоқ дарров ўз ўрнини, ўз қароргоҳини топгандай бўлди. У Москвада тинчини топди, эски ва ифлос бўлса ҳам, ўрганиб қолган иссиққина тўнини кийгандай яйради.

Москвадаги ёр-ошналари, қариялардан бошлаб болаларга ҳамма уни худди кўпдан буён йўлига кўз тиккан, дастурхонда ўрни ҳамиша йўқланган азиз меҳмондай қарші олишибди. Москва киборлари учун Пьер жуда дилкаш, саҳий, ақлли, хушфеъл, хушчақчақ тентак бўлиб, паришн-ҳол ва самимий эски рус тўраси эди. Унинг ҳамёни мудом очиқ ва шунинг учун доимо бўш эди.

Бенефис ташкил қилиш, bemаза картина ва ҳайкаллар сотиб олиш, хайрия ишлари жамиятига пул бериш, суҳбатга лўлиларни таклиф қилиш, мактабларга қараш, зиёфат ва ичкиликлар ташкил қилиш, масонлар ва бутхоналарга ёрдам бериш, китоблар сотиб олиш — шуларнинг ҳаммасига Пьер тайёр эди. Ундан жуда катта пул қарз олган икки дўсти агар хабардор бўлиб юрмаса, у бутун бор-йўғини одамларга бўлиб берарди. Клубда бўладиган зиёфат ва ўтиришларнинг биронтаси усиз ўтмас эди. Икки шиша марго ичиб ўз жойи — диванга ёнбошладими, дарров ҳамма уни қўрщаб олар, гап-сўз, мунозара ва ҳазил-муттойиба бошланиб кетарди. Агар битта-яримтаси ўзаро қизаришиб қолса, Пьер мулойимгина жилмайиши ва ўринли ҳазили билан дарров яраштириб қўярди. Масонларнинг ошхона ложалари Пьерсиз ўтса, албатта кўнгилсиз ва ланж ўтар эди.

Ичкиликсиз ўтган зиёфатлардан кейин у қувноқ улфатларининг илтимосини ерга қўялмай, улар билан бирон жойга борадиган бўлиб, жилмайиб ўрнидан турса, ёшлар хурсандликдан шовқин-сурон кўтаришарди. Балларда кавалер етишмай қолса у танцага тушарди. Жувонлар ва қизлар шунинг учун ҳам уни яхши кўришарди, у ҳеч кимга айрим илтифот қилмасдан, ҳаммага бир хилда меҳрибонлик кўрсатар ва айниқса зиёфатдан кейин жуда ширин сўз бўларди. Унинг тўғрисида «Il est charmant, il n'a pas de sexe»¹ — дейишарди.

Пьер истеъфога чиқиб, қолган умрини Москвада ўтказиб юрган юзларча камергернинг бири эди.

¹ У жуда олижаноб киши, унинг учун жинс деган нарса йўқ.

Агар бундан етти йил бурун, чет элдан келган кунлари бирор унга ўзингни ошиқча уринтирмасанг ҳам бўлади, чунки сенинг келажак йўлинг азалдан қуайян ва минг югурсанг ҳам сенинг мавқеингдаги кишилар нима бўлса сен ҳам ўшандай бўласан, деса ўти ёрилиб кетарди. Бу сўзга ишониши ҳам мумкин эмас эди. Ахир жон-дили билан гоҳ Россияни республикага айлантиришни, гоҳ Наполеон бўлишни, гоҳ файласуф, гоҳ саркарда бўлиб, Наполеонни мағлуб қилишни истаган шунинг ўзи эмасми? Башарият зотининг нуқсонларини билган ва уни ислоҳ этиш мумкинлигини англаган, ҳамді ўз-ўзини такомиллашни энг юксак даражага етказишини истаган шунинг ўзи эмасми? Мактаб ва касалхоналар очган, крепостной дехқонларини озод қилган ҳам шунинг ўзи эмасми?

Оқибат нима бўлди денг? Оқибат бевафо хотининг бой эри, ейишни, ичишни яхши кўрадиган, керилиб ҳукуматни унча-мунча сўқадиган, истеъфога чиққан камергер, Москва инглиз клуби ва Москва жамиятининг севимли аъзоси бўлиб қолди холос. У, мен ҳам энди истеъфога чиққан москвалик бир камергер бўлиб қолдим, деган сўзга сира кўника олмас, чунки етти йил бурун шу хилдаги камергерларга ўзи нафрат билан қарар эди.

Баъзан ҳозир кечириб юрган ҳаётим муваққат ҳаёт деб, ўзига тасалли берар, лекин унга ўхшаган қанча кишилар бу ҳаёт ва бу клубга оғизлари тўла тиш, бошлари тўла соч билан кириб, бу ердан ўттиз икки тишлари тушиб, бошларида бир тола тук қолмай чиққанларини кўриб, ваҳимага тушар эди.

Пьер мағурр дамларида ўз мавқеи ҳақида ўйласа, назарида, истеъфога чиққан бўлак камергерларга сира ҳам ўхшамас эди. У ёмон кўриб юрган, бўлак камергерлар паст, аҳмоқ кишилар бўлиб, ўз мавқеларидан рози ва хурсанд эдилар. «Мен эсам ҳали ҳам ўз мавқеимдан рози эмасман, ҳали ҳам мен башарият .учун бирон нарса қилиш ниятидаман,— дер эди у. Қамтар бўлган дамларида эса ўз-ўзига: «Балки бошқа ҳамкасларим ҳам ҳаётда бўлак йўл топиш учун менга ўхшаш ҳаракат қилган, жон куйдиргандир? Лекин вазият, жамиятнинг инсон қарши тура билмайдиган кўр кучи уларни ҳам мени сурган томонга суриб қўйгандир?» — дер эди. Москвада бирмунча вақт яшагандан кейин Пьер ўзига ўхшаган ўртоқларидан ортиқ нафратланмай қўйди, ҳатто уларга ўрганди, уларни яхши кўрадиган, ҳурмат этадиган уларга ўзидай ачинадиган бўлиб қолди.

Пьер ҳаётдан ноумил бўлниш, руҳсизликка туниш, ҳаётга нафрат билан қараши каби эски одатларини ташланган бўлса ҳам, лекин илгари уни қамраб олган дард энди ичига урган ва бу дард бир дақиқа ҳам тинчитмас эди. У ҳаётда юз берастан ҳодисаларнинг маъносини англаш учун бемхтиёр ўйланиб қоларкан, бир кунда бир неча марта таажжубланиб ўз-ўзидан: «Нима гам? Нега шундай бўлянти? Дунёда қандай ҳодисалар юз берастити?» — деб сўрар ва бу саволларга жавоб йўқлигини тажрибадан билганлиги учун шошиб-пишиб бу фикрларни ўзидан йироқлатишга тиришар, қўлига китоб олар, ё югуриб клубга борар, ёки шаҳар мишишларидан лақиллаш учун Апполон Николаевич оллига югурап эди.

«Ўз танига оро беришдан бўлак ҳеч бир нарсани билмайдиган ва дунёда энг аҳмоқ хотинлардан бири бўлган Елена Васильевна одамлар назаридаги энг ақлли ва нозик табиат кўринарди, ҳамма унинг солидида тиз чўкади,— деб ўйларди Пьер. Наполеон Бонапарт бир вақтлари буюк киши эди, ўшанда ҳамма унга нафрат билан қаради, у разил за лўттибоз бўлгандан бўён император Франц ўз қизини унга раббиқонуний бўлса ҳам хотинликка бериш ҳаракатида юритти. Испанияликлар 14 июнда французларга ғолиб келганликлари учун католик руҳонийлари ёрқали худога ҳамду сано юборадилар, француздар эса 14 июнда испанияликларни енганиларни учун яна ўша католик руҳонийлари орқали худога ҳамду сано юборадилар. Менинг масон биродарларим ўз яқинимиз учун жонимизни фидо қилишга тайёрмиз, деб қон билан қасамёд қилганлар, лекин фақир-бечоралар учун пул йиққанда бир сўм ҳам хайр қилмайдилар, Астрея ложани Изловчи Манна ложасига қарши уруштирадилар, ҳақиқий Шотландия масон гиламчаси ва маъноси ҳеч кимга маълум бўлмаган, ҳеч кимга кераги йўқ, акт тўғрисида жон куйдиралилар. Ҳаммамиз ҳам озор берган кишининг гуноҳини кечириш, ўз яқинини севиш ҳақидаги христиан дини қонунига эътиқод қиласиз ва шу қонунга биноан Москвада қирқ карра ибодатхона бино қилганимиз. Шундоқ бўлишига қарамасдан, кеча бир қочоқни қамчи билан савалашди, ўша севиш ва кечириш қонуни йўлида хизмат қиладиган поп ўлимга ҳукм қилинган солдатта ўлим олдида ўпгин деб хоч тутди». Пьер шу ўйларни бояндан кечирар ва бу умумий, ҳамма эътироф қиладиган риёкорликка қанчалиқ

ўрганиб қолған бўлмасин, дар гал янга бир нарса топтандай хайратда қоларди.

«Мен бу риёкорлик ва ҷалқашлики биламан,— дер эди Пьер ўзича,— лекин бу англаган нарсаларимниң барини уларга қандоқ қилиб айтсан экан? Мен айтишга оғиз ўнглаганимда ҳамиша шуни пайқар әдимки, мен кўрган ва англаган нарсани булар ҳам кўришади-ю, лекин кўрмасликка ҳаракат қилишади. Демак шуидай бўлиши керак экайди! Лекин мен ўзимни қаёқка қўяй? Кўплар, айниқса руслар сингари эзгулик ва ҳақиқат бўлиши мумкин эканини кўриш ва шунга ишониш қобилиятига эга, лекин шу билан бирга, ёвузлик ва ёлғонни жуда яқъол кўриб тургани учун ҳаётда жиддий бирон иш қилишдан ўзини ожиз сезар эди. Ҳар бир меҳнат соҳаси унинг кўзига ёвузлик ва алдамчиликка боерлиқ бўлиб кўринар эди. У ким бўлиции истамасин, қайси ишга кўл урмасин, ёвузлик билан алдамчилик уни кўкрагидан итарар ва фаолият йўлини тўсар эди. Лекин пачораки, яшамоқ ва яшамоқ учун бирон иш билан шуғулланмоқ керак. Ҳаётнинг ҳал этилиши мумкин бўлмаган бу масалалари искаижасида эзилиш жуда даҳшатли, шунинг учун ҳам Пьер бу нарсаларни эсдан чиқариш максадида ўзини тўғри келган хурсандчилик қучогига ташларди. У турли-туман йигилишларга борар, ичкиликни беармон иchar, ҳар хил картиналар сотиб олар, бинолар колар ва айниқса кўпроқ китоб ўқирди.

У қўлига тушган китобни ўқир, шу қадар кўп ўқирдики, уйга келганда лакейлар уни ечинтираётганда ҳам кўзини китобдан олмас, қўлида китоб билан ухлаб қолар эди; уйқудан туриши биланоқ меҳмондорчилик ва клубга борағап сотишдан кейин айшу ишрат, хотинбозликка ўтар, айчу ишратдан яна гап сотиш, китоб ўқиш ва вино ичишга кўчар эди. Вино ичиш унинг учун ҳам жисмоний ва ҳам мэънавий бир талабга айланди. Докторлар гарчи семиз бўлганлиги учун унга вино ичиш зарарли эканлигини таъкидласалар ҳам барibir у ичкиликни ташламас эди. У ўзи пайқамасдан каттакон оғзига бир неча стакан вино қўйиб, тани яйраганда, одамларга меҳрибон, ақлли масаланинг моҳиятига тушумай, ҳар нарсага ҳозиржавоб бўлгандагина ўзини жуда яхши сезарди. Фақат бир-иikki шиша вино ичгандан сўнг Пьер илгари уни ваҳимага солған ҳаётнинг чигал ва даҳшатли тугуни учалик қўрқинчли эмаслигини сал-пал идрок этарди. Боши фувиллаган ҳолда гап сотиб ўтирганида ҳам, одамларнинг гапига қулоқ солаёт-

ганида ҳам ёки тушлик ва кечки тамаддиқдан кейин китоб ўкиб ўтирганида ҳам ҳамиша шу тугуннинг бирон томонини кўриб турарди. Лекин винонинг таъсири остида у ўзига: «Ҳечқиси йўқ. Мен бу тугунни ечаман, мана ҳаммасини ўйлаб қўйғанман. Лекин ҳозир фурсатим йўқ, кейин буларнинг ҳаммасини бир бошдан ўйлаб кўраман!» — дер эди. Лекин шу «кейин»нинг ҳеч вақт соати келмас эди.

Эрталаб, наҳорда, ўша саволлар шу қадар чувалиб, ҳал қилиб бўлмайдиган кўринардики, Пьер шошиб-пишиб қўлига китоб олар ва олдига бирор келиб қолса ниҳоят хурсанд бўларди.

Пьер баъзан солдатлар урушда, душман ўқи остида беркиниб турган чоғларида хавф-хатарни сепсалтириш учун бирон нарса билан овунармиш, деган сўзни эслар эди. Унинг назаридаги одамлар ҳам ҳаётда шу солдатларга ўхшарди: бирор иззатталаблик, бирор картабозлик, бирор қонун ёзиш, бирор хотинбозлик, бирор ўйинчоқ, бирор сиёсат, бирор ов, бирор ичкилик, бирор давлат ишлари билан шуғулланиб овунарди. «На аҳамиятли нарса бор, на аҳамиятсиз, ҳаммаси бир гўр, фақат шу ҳаётдан ўзимни обқоча билсан бўлгани, фақат шуни кўрмасам, шу муддиш ҳаётни кўрмасам бас!..» — деб ўйлар эди Пьер.

II

Қишининг бошларида князь Николай Андреевич Болконский қизи билан Москвага кўчиб келди. Ўтмиши, ақлидроқи ва оригиналлиги орқасида айниқса ўша кунларда император Александр салтанатининг шуҳрати пасайгани ҳамда Москвада француздарга қарши ватанпарварлик оқими ҳукмрон бўлгани сабабли князь Николай Андреевич дарров москваликларнинг ҳурматига сазовар бўлди ва ҳукуматга қарши оппозициянинг Москвадаги марказига айланди.

Князь шу бу йил жуда қариди. Унда қарилик аломатлари жуда яққол кўрина бошлади: ўтирган жойида тўсатдан ухлаб қоладиган, аллақачонги воқеалар эсида тургани ҳолда кечагина бўлиб ўтган ҳодисаларни унутадиган, Москва оппозициясининг бошлиғиман деб гўдакларча мақтансноқлик қиласидиган бўлиб қолди. Лекин, шундай бўлса ҳам, чол айниқса оқшом кезлари эгнида пўстин, бошида упа сепилганд парик, чой ичгани чиққанида ўтирганларнинг биронтаси луқма ташлаб қўйиши биланоқ ўтмиш ҳақида

тўхтаб-тўхтаб ҳикоя қиларкан, ёки ҳозирги аҳвол тўғрисида яна ҳам кўпроқ ўйлаб-ўйлаб, кескин тарзда ўз фикрини сўзларкан, ўтирган меҳмонларнинг ҳаммасида ўзига нисбатан катта ҳурмат ҳисси уйғотарди. Келадиган кишиларга бу қадимги уй катта-катти ойналари, бурунги замондан қолган мебеллари, упа сепган лакейлари, ўтган асрдан қолган тили заҳар ва ўзи мияли чол эгаси, унинг атрофида парвона бўлиб юрган ҳалим қизи, дилкаш француз аёли билан ҳашаматли ва ажойиб бўлиб кўринарди. Лекин келиб-кетадиган кишилар уй эгалари билан икки-уч соат ҳамсұхбат бўлганда, суткада уйнинг ички ҳаёти ўтадиган яна 22 соат вақт борлигини ўйлашмас эди.

Сўнгги вақтларда, Москвада, мана шу ички ҳаёт княжна Марья учун жуда өғир бўлиб кетди. Москвада княжна энг қувончли нарсаларидан — дарвешларининг суҳбати ва хилватда ҳаёт кечиришдан маҳрум бўлди, Лисие Горида эса мана шу икки нарса унга тасалли берар ва кўнгилни кўтарарди. Унинг учун пойтахт ҳаётининг ҳеч қандай қизиги ва хурсанд бўладиган томони йўқ эди. Княжна киборлар суҳбатига қатнашолмас эди. Чол ўзи бормайдиган жойга қизини ёлғиз юбормаслиги ва соғлиги ёмон бўлганлиги учун ўзи уйдан чиқмаслигини ҳамма билганлиги сабабли княжна Марьянин зиёфат ва ўтиришларга таклиф қилишмас эди. Эрга тегиш орзусидан княжна бутунлай воз кечди. Баъзан уйларга келадиган ва княжнани олишлари мумкин бўлган йигитларни князь Николай Андреич қандай совуқ ва ғазаб билан қарши олганини ва ҳайдаб юборганини княжна кўриб турарди. Княжна Марьянинг дўсти ҳам йўқ эди; шу гал Москвага келганида икки жонажон дўстидан ихлоси қайтди: илгари ҳам унча сирдош бўлмаган ҳозир кўзига ёмон кўринадиган ва баъзи сабабларга кўра княжна ундан узоқлашадиган бўлиб қолди; княжна беш йил муттасил хатлашиб юрган дугонаси Жюли билан Москвада шахсан учрашганида унинг буткул ўзгариб, бегона бўлиб қолганини сезди. Акалари ўлгандан кейин отасининг ёлғиз вориси бўлган, Москвадаги жуда бой қизлардан бири ҳисобланадиган Жюли шу кунлари киборлик нашъасини сурмоқда эди. Уни ёш-ёш йигитлар қуршаб олган, ўз фикрича, буларнинг ҳаммаси тўсатдан Жюлиниң фазилатларига баҳо берадиган бўлиб қолган эди. Жюли ёшлиги ўтиб кетаётган кибор қизларнинг шундай бир даврини бошдан кечирмоқда эдики, бу даврда шунаقا қизлар ҳозир эрга тегсам тегдим, бўлмаса эрдан қолдим, деб ўйлайди. Княжна

Марья пайшанба кунлари хат ёзадиган булак одами қолмаганини ёслаб маъсумгина жилмайиб қўярди, чунки илгари у хат ёзиб юрган Жюли ҳозир Москвада эди. Княжна ҳар ҳафта у билан учрашиб турса ҳам бу учрашишлар унга ҳеч қандай хурсандлик бағишламас эди. Княжна Марья оқшомларини бир неча йил бир хотинникида ўтказиб, кейин унга уйланишдан воз кечган қари муҳожир каби Жюлиният шу ерда эканлигига ва энди хат ёзадиган кишиси бўлмаганлигига афсусланар эди. Москвада княжна Марья танланшиб ўтирадиган, дард-ҳасрат қиласидиган бир одами йўқ, ҳолбуки сўнгги вақтда унинг юраги янги ғаму фуссаларга тўлиб кетган эди. Князь Андрейнинг чет элдан қайтадиган маҳали ва уйланадиган пайти яқинлашиб қолди, унинг отамни кўндириб қўй, деган илтимоси бажарилмадигина эмас, балки иш бутунлай чатоқ бўлгандай эди. Бусиз ҳам кўп вақт кайфи бузилиб юрган кекса князь графия Рэстованинг номини ёшлини билан жон-пони чиқарди. Кейинги кунларда княжна Марьянинг дарди устига янги дард бўлган нарса олти яшар жияни Николушкага берадиган дарси бўлди. Княжна жиянини ўқитаётган чогларида, ўзи ҳам отаси сингари тажанг бўлиб қолганини сезиб, қўрқиб кетар эди.

Кизиши маслигим керак, деб минг ўзига таъкид қиласа ҳам Николушкани ўқитиш ниятида қўлига хатчўп олиб, француз алифбесини очдими, ўзидағи билимни болага жуда тез, жуда осонгина бера қолгиси келарди, ҳозир аммамнинг аччиғи келади, деб қўрқиб ўтирган бола салгина эътиборсизлик кўрсатса, асабийланар, титрар, шошиб қолар, аччиғланар, бақирар, баъзан Николушкани қўлидан ушлаб силтаб қўяр ва жазо бериб уни бурчакка тикка турғизиб қўяр эди. Болани бурчакка тикка турғизиб қўйиб, ўзининг баджаҳллиги ва бадфөъллигига ўзи йиғлар, Николушка аммасининг йиғланини эрмак қилиб, рухсатсиз бурчакдан чиқар, княжна олдига келиб унинг кўз ёшидан ҳўл бўлган қўлларини юзидан олар ва овунтирап эди. Лекин княжна ҳаммадан ҳам кўпроқ отасининг феъли айниганига қайтуарар эди. Кекса князь ҳадеб қизига ёпишадиган ва кейинти кунларда унга нисбатан берашмлик қиласидиган бўлиб қолган эди. Агар отаси кечаси билан ухламай сажда қилиб чиқ деса, урса, ўтии ташигин, сув олиб келгин деб мажбур қиласа — аҳволим оғирлашди деган сўз княжна Марьянинг хаёлига ҳам келмас эди; лекин ўз қизини жуда-жуда севадиган ва севгани учун ҳам ўзини ва ҳам қизини қийнай-

диган бу зөлим ота қизини атайлаб ҳақорат қилиш, ерга уришгагина эмас, балки ҳамма ишда доимо сен айбli, деб исбот қилишга ҳам қодир эди. Кейинги кунларда кекса князъ княжна Марьяни ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ қийнайдиган янги бир қилиқ чиқарди — бу ҳам бўлса уминг т-lle Bourienne билан жуда яқинлашиб олганлиги эди. Ўғлининг уйланиши ҳақида ёзган хатини олганда кекса князъ: «Агар Андрей уйланса мен ҳам Bourieppeni оламан», — деб ҳазиллашган эди, шу ҳазили ўзига маъқул бўлиб қолди шекилли, фақат княжнани ҳақорат қилиш учунгина кейинги кунларда зўр бериб (княжнага шундай кўринар эди). Т-lle Bourienne меҳрибончиллик қиладиган бўлиб қолди ва қизидан морозилигини билдириш учун Bourienпега хушомад қила бошлади.

Бир куни, Москвада, княжна Марья олдида, кекса князъ (княжнага отаси атайлаб шундай қилгандай кўринди) т-lle Bourieppennинг қўлидан ўпди ва эркалаб бафрига бўсди. Княжна Марья қип-қизариб уйдан чопиб чиқиб кетди. Кўп ўтмай княжна Марья олдига қувноқ товуш билан алланималар деб жилмайиб т-lle Bourienne қирди. Княжна Марья шошиб-пишиб кўз ёшини артди-да, гурс-турс одим отиб Bourienne олдига борди ва француз аёлга бенхтиёр бақириб билирлади:

— Бу разиллик, бу пастлик, бироннинг заифлитидан фойдаланиб... — У оғзига келган сўзни айтмади. — Йўқолинг, уйимдан чиқиб кетинг, — деб қичқирди ва йиғлаб юборди.

Эртасига князъ қизига индамади; лекин княжна Марья шуни пайқадики, тушлик вақтида отаси аввал т-lle Bourienne олдига овқат қўйишни буорди.

Тушликдан кейин буфетчи кофени одатдагича аввал княжна Марья олдига қўйган эди, бирдан князнинг жонипони чиқиб, ҳассасини буфетчи Филиппга отиб юборди ва ўша ондаёқ уни солдатликка юбориш ҳақида фармон берди.

— Қулоқларига гап кирмайди... Икки марта айтдим!.. Қулоқларига кирмайди! Менинг уйимда энг азиз одам шу: бу қиз менинг энг яхши дўстим, — деди князъ бақириб. — Агар сен яна бир мартаба — бу ҳақда кекса князъ биринчи марта қизига ғазаб билан мурожаат қилди — яна бир мартаба кечагидай ўзингни тутолмасанг, — уйнинг хўжайнини ким эканлигини сенга кўрсатиб қўяман! Йўқол! Кўзимга кўринма! Узр сўра!

Княжна Марья ҳам ўзи ва ҳам буфетчи Филипп учун (Филиппнинг илтимосига кўра) Амалья Евгеневна ва отасидан узр сўради.

Шундай пайтларда княжна Марьянинг қалбида ўзини қурбон қилишни истаган одамнинг фурурига ўхшаш бир туйғу пайдо бўлар эди. Мана шундай кезларда княжна мазаммат қилиб ўтирган отаси олдида турган кўзойнагини кўрмасдан, тўсатдан пайпаслаб излар, ё ҳозиргина бўлган ишни эсдан чиқариб қўяр, ё дармони қуриган оёқлари билан дилдираб қадам босар, ёки заифлигимни бирор пайқамадими, деб орқасига қайрилиб қарап ва ё энг ёмони шу эдики, тушлик вақтида гапга соладиган меҳмонлар бўлмаса, чол тўсатдан салфеткани тушириб юбориб, қалтироқ бошини тарелка устига эгиб пинакка кетар эди. «Отам қариб, заифланиб қолиптию мен яна уни мазаммат қилиб юрибман»,— дер эди княжна Марья ўзи-ўзидан нафрatlаниб.

III

1811 йилда, Москвада, тез донги чиққан Метивъе деган бир француз доктор яшарди; у узун бўйли, чиройли, французларга хос назокатли ва москваликларнинг айтишларига кўра, жуда омилкор доктор эди. Олимқомлар доираси уни доктор сифатида эмас, балки ўзларига тенг киши сифатиди қабул қилишар эди.

Медицинадан кулиб юрадиган князь Николай Андреич кейинги вақtlарда m-le Bourgiennepenning маслаҳатига кўра шу докторга ўз уйига йўл берди ва унга ўрганиб қолди. Метивъе ҳафтада икки марта князь олдига келиб кетар эди.

Ҳазрати Николай куни, князни туғилган куни билан табриклагани эшиги олдига бутун Москва келди, лекин князь ҳеч кимни қабул қилгани ижозат бермади, у бир неча кишининг рўйхатини княжнага бериб, фақат шуларни тушликка чақиришни буюрди.

Эрталаб табрик этгани келган Метивъе княжнага мен доктор сифатида de forcez la consigne¹ журъат қилдим, деб князь ҳузурига кирди. Шу именина куни нима бўлдики, эрталабдан бошлаб кекса князнинг кайфияти ниҳоят даражада ёмон эди. У одамларнинг гапига тушунмаган ва

¹ Буйруқни куч билан бузишга.

уларга гап тушунтира олмагандай бўлиб, тушгача уйда хархаша қилиб юрди. Княжна Марья отасининг индамасдан, тўнғиллаб юриши, одатда, бир пақиллаб кетиш билан тамом бўлишини билар эди, шунинг учун бугун эрталабдан буён худди ўқлаб, тепкисини кўтариб қўйилган милтиқ олдида ана отилиб кетади, мана отилиб кетади деб кутиб тургандай хавотир олиб юрди. Кун доктор келганга қадар тинчлик билан ўтди. Докторни уйга киргизиб, княжна Марья қўлида китоб, меҳмонхона эшиги олдида ўтириди, чунки кабинетда бўлаётган ҳамма нарсани шу ердан эшитиш мумкин эди.

Княжна аввал ёлғиз Метивъенинг, ундан сўнг отасининг товушини эшитди, кейин ҳар иккала товуш баравар эшитилди-да, эшик очилиб, бўсағада қўрққан ва рангкути учган Метивъенинг қора кокилли келишган фигураси билан князъ намоён бўлади; князъ бошида қалпоқ ва эгнида халат, жаҳлдан афт-башараси ўзгариб, кўзлари олайиб кетган эди.

— Тушумаяпсанми? — бақирап эди князъ,— мен тушуниб турибман, француз жосуси, Бонапартнинг қулисан, йўқол менинг уйимдан, жосус, йўқол! — чол эшикни қаттиқ ёпди.

Метивье елкаларини қисиб, шовқинни эшитиб нариги уйдан югуриб чиққан *m-lle Bourienne* олдига борди.

— Князъ касалнамо,— *la bile et le transport au service*. *Tranquillisez-vous je repasserai demain¹*,— деди Метивье ва бўса маъносида бармоғини лабига қўйиб, шошибишиб чиқиб кетди.

Эшик орқасидан туфли кийган оёқ шарпаси ва «жосулар, хиёнаткорлар, ҳамма ёқни хиёнаткор босибди! Ўз уйимда ҳам мени бирпас тинч қўймайдилар!» — деган шовқин эшитилар эди.

Метивье кетгандан кейин кекса князъ қизини чақириб, бутун аламини ундан олди. Кекса князъ нима учун жосусни менинг олдимга киргиздинг, деб княжнага ёпишди. У княжнага рўйхат тузиб бер, шу рўйхатда бўлмаган одамларни киргизмасинлар, деб қайта-қайта писанда қилмаганмиди. Нима учун энди бу абллаҳни киргизиптилар! Айб албатта княжнада! «Бу қиз мени бирпас ором олгани қўймади, хотиржам бўлиб ўлгани қўймади» — дер эди кекса князъ.

¹ Сафро ва қон миясига урипти. Ташибин тортманг, мен эртага келиб кетаман.

— Йўн, онагинам, эди бўлди, чиқиб кетинг, чиқиб кетинг! Тоқатим тоқ бўлди,— деди кекса князъ ва уйдан чиқиб кетди. Худди княжна бир амаллаб ўзини юпатиб қўйинишдан қўрқандай яна қайтиб келди ва ўзини оғир тутишга тиришиб, илова қилди: «яма жаҳл устида айтди деб ўйламанг, ҳеч қанчалик жаҳлим чиққани йўқ, хўп ўйлаб кўриб айтдим; гап шу,— чиқиб кетинг, бўлак бошпана изланг!..» — Аммо чол ўзини тутолмади ва яхши кўрадиган одамларғагина хос бир ғазаб билан ўз қилмишидан ўзи азоб чекиб, титраб-қақшаб қизига бақирди:

— Кошки бирон каллаварам буни ола қолса экан!— у эшикни ёпди ва т-Не Вонгеппе ни кабинетига чақириб, жим бўлди.

Соат икки деганда тушликка чақирилган олти мўътабар зот келди. Булар машхур граф Растопчин, князъ Лопухин ва унинг жияни, кекса князниң қадрдан дўсти генерал Чатров ва ёшлардан Пьер, Борис Друбецкой бўлиб, меҳмонхонада князни кутиб ўтиришарди.

Шу кунлари Москваға отпуска олиб келган Борис князъ Николай Андреич билан танишишни истади ва унинг ғончига шунчалик сазовор бўлди, ёшларга рўйхуш бермайдиган князъ истисно тариқасида уни қабул қилди.

Князниң ҳовлиси шаҳарга довриғи кетган катта даргоҳ бўлмаса ҳам, бу ерга келадиган меҳмонлар 5—6 кишидан ошмаса ҳам, лекин бу ҳовлида меҳмон бўлиш бир шараф ҳисобланар эди.

Борис буни бир ҳафта бурун англали, ҳазрати Николай куни бош қўмондон Ростопчинни уйига таклиф қилганида Растопчин боролмаслигини айтиб, Борис олдида:

— Шу куни мен ҳамиша князъ Николай Андреичнинг зиёфатига бораман,— деган эди.

— Э, шундайми,— деган эди бошиқа қўмондон,— князъ қалай?

Қадимги услубда ясатилган, кўхна мебеллар қўйилган барҳаво, баланд меҳмонхонада, тушда йигилишиб ўтирган бу кичкина давра суд маҳкамасининг тантанали мажлисига ўхшар эди. Ҳамма хомуш ўтирас, сўзлашганда ҳам оҳис-та-оҳиста сўзлашар эди. Князъ Николай Андреич меҳмонлар олдига хомуш ва жиддий алфозда чиқди. Княжна Марья ҳар кунгидан кўра сокит ва ювош кўринар эди. Шу топда унинг қулоғига гап кирмаслигини пайқаб, меҳмонлар унга ноилож сўз қотишар эди. Граф Растопчин гоҳ

шаҳардаги ва тоҳ сиёсат соҳасидаги сўнти янгиликлар ҳақида гапириб, сұхбатни ёлғиз ўзи қизитиб ўтиради.

Лопухин билан кекса генерал ҳар замонда бир гапна аралашиб қўяр, князь Николай Андреич буларнинг сұхбатига худди докладга қулоқ солиб, ҳар замонда бир бош ирғитиш ва ё бирон сўз айтиш билан докладларингни маълумотга оламан, деган олий суд раиси сингари қулоқ солиб ўтирад эди.

Сұхбатнинг боришидан сиёсат оламида бўлаётган ишларни ҳеч ким маъқулламаганлиги кўриниб турар эди. Гап афтидан, аҳвол кун сайин оғирлашиб бораётганини тасдиқлайдиган воқеалар ҳақида борар; лекин ҳар бир сўз ва муҳокаманинг ажабланарли томони шунда эдики, сўз шаҳаншоҳ оғизга олинадиган бир чегарага етиши билан ё гапираётган киши сўзими қисқа қилар ва ё бошқа бирор унинг гапини бўлар эди. Тушлил устида сўнгти сиёсий янгиликлардан, Наполеон Олденбург герцогининг мулкини босиб олганидан, Россия барча Европа саройларига Наполеонга душманона нота юборганидан сўз очилди.

— Қароқчи босиб олинган кемага қандай муносабатда бўлса, Бонапарт Европага шундай муносабат қиляпти,— деди граф Растопчин минг марта айтган сўзини яна такрорлаб.— Подшоларнинг сабру тоқатига ва ёки кўр бўлиб қолганига ҳайрон бўласан киши! Энди наъват папага келди, Бонапарт ҳеч қандай истиқола қилмасдан, католик дини бошлиғини таҳт-тожи билан яксон қилмоқчи бўлаётитпи ҳамки, ҳеч ким индамайди! Олденбург герцогининг мулкини забт қилганлиги ҳақида ёлғиз бизнинг подшоҳимиз эътиroz билдириди холос. У ҳам бўлса...— граф Растопчин подшоҳ мазаммат қилинадиган чегарага келиб қолганини фаҳмлаб, дарров гапдан тўхтади.

— Олденбург герцоглиги ўрнига бўлак бир мулкни таклиф қилишипти,— деди князь Николай Андреич.— Мен мужикларни Лисье Горидан Богучарово ва Рязанга кўчирганим сингари улар ҳам герцогларни бир жойдан иккичи жойга кўчиришпти.

Борис одоб билан гапга аралашиб:

— Le duc d'Oldenbourg supporte son malheur avec une force de caractère et une résignation admirable¹,— деди. У шунинг учун ҳам бу гапни айтдики, Петербургдан кела-

¹ Ольденбург герцоги бошнга тушган бу мусибатни зўр матонат ва сабру бардош билан кўтаряпти.

ётганида йўлакай герцогнинг ҳузурига кириш шарафиға низол бўлган эди. Князь Николай Андреич ёш йигитниңг бу гапига бир нима демоқчи бўлгандай унга бир қарадиую ҳали гўдак ҳисоблаб индамай қўя қолди.

— Мен Ольденбург масаласи ҳақида ёзилган эътирозимизни ўқиб, унинг жуда ёмон услубда ёзилганлигига ҳайрон қолдим,— деди граф Растопчин беш бармоғидай яхши биладиган масала ҳақида бепарволик билан гапираётган кишиига ўхшаб.

Пьер нотанинг ёмон ёзилганлиги нима учун бу кишини ташвишга солипти, деб Растопчинга анграйиб қаради.

— Граф, нотанинг мазмуни зўр бўлса унинг қай услубда ёзилганлигининг нима аҳамияти бор? — деди Пьер.

— Mon cher, avec nos 500 mille hommes de troupes, il serait facile d'avoir un beau style¹, — деб жавоб берди граф Растопчин. Пьер нотанинг услуби нима учун Растопчинни ташвишга солаётганини энди англади.

— Мирза жуда сероб бўлиб қолган шекилли,— деди кекса князь,— Петербургда нотагина эмас, балки янги қонунлар ҳам ёзишлатти. Менинг Андрюшам у ерда Россия учун том-том қонунлар ёзди. Ҳозир ҳамма ёзадиган бўлиб кетган! — деди князь ва ғайритабий кулди.

Бир дақиқача жимлик чўкди; кекса генерал йўталиб, бошқаларнинг диққатини ўзига жалб қилди:

— Петербургдаги сўнгги кўрикда бўлган бир воқеани эшилдиларингми? Франциянинг янги элчилари ўзларини қандай тутганларидан хабарларинг борми?

— Нима? Ҳа, қулогимга чалингандай бўлган эди; зоти олийларининг ҳузурида бир беҳуда сўз айтипти.

— Зоти олийлари Франция элчисининг диққатини гренадер дивизияси ва тантана маршига жалб этиптилар,— давом этди генерал,— элчи ҳеч эътибор қилмапти ва ҳатто Францияда биз бунақа арзимайдиган нарсаларга аҳамият бермаймиз дейишга журъят қилипти. Подшоҳ бунга жавобан ҳеч нарса демаптилар. Кейинги кўрикда подшоҳ унга ҳеч эътибор қилмаптилар.

Ҳамма жим бўлди, подшонинг шахсига оид бўлган бу масала ҳақида ҳеч ким фикр юргизиши мумкин эмас эди.

— Беандишалар! — деди князь.— Метивъени биласизларми? Мен уни ҳали уйимдан ҳайдаб юбордим. Бугун шу

¹ — Эй, дўстим, 500 минг қўшин бўлганда яхши услубда ёзини ҳам осон бўларди.

ерда эди. Менинг олдимга ҳеч кимни киргизманглар деб тайинлаган бўлсам ҳам уни киргишишти,— деди князь қизига газаб билан бир қараб; князь француз докторига нималар деганини ва Метивъенинг жосуслигига нима учун ишонганини гапириб берди. Князь қўрсатган далил-исботлар, гарчи етарли ва очиқ-ойдин бўлмаса ҳам, лекин ҳеч ким эътироz қилмади.

Қовурма билан шампан виноси келтирилди. Меҳмонлар қари князни табриклаб, ўринларидан туришди. Княжна Марья ҳам отасининг олдига келди.

Князь қизига бир хўмрайиб қаради-да, кейин буришган, соқоли қирилған юзини унга тутди. Чолнинг бутун афтангори, эрталабки гап ҳали эсимда, мен ўз ниятимдан қайтганим йўқ, ҳозир фақат меҳмонлар туфайли бу ҳақда индамай турибман, деб турар эди.

Қаҳва ичгани меҳмонхонага чиқилганда чоллар бирга ўтиришиди.

Князь Николай Андреич анча очилди ва бўлажак уруш тўғрисида ўз мулоҳазасини айтиб берди.

Модомики, деди князь, биз немис билан иттифоқчи бўлиш йўлини кўзларканмиз, модомики, Тильзит сулҳига кўра Европа масалаларига аралашарканмиз, Наполеонга қарши олиб борадиган урушимишнинг оқибати ёмон бўлади. Биз на Австрия тарафини олиб урушишимиз керак ва на Австрияга қарши. Биз барча сиёсатимизни Шарқда амалга оширишимиз керак, Бонапарт масаласига келганда, чегараларимизни қуролли кучлар билан таъминлашимиз ва қаттиқ сиёсат олиб боришимиз кифоя. Бонапарт ҳеч қачон еттинчи йилдагидек рус чегарасидан ўтишга журъат қилмайди.

— Э, князь, биз французлар билан урушиб бўлибмиз,— деди граф Растопчин.— Биз ўз устод ва худоларимизга қарши яроғ кўтаришга журъат эта олармидик? Ёшларимиз ва хонимларимизга қаранг. Ҳозир худомиз французлар-у, жаннатимиз Париж бўлиб қолган!

У, ҳамма эшитсин деб, атайлаб баланд овоз билан гапира кетди.

— Кийимда ҳам, фикрда ҳам, туйғуда ҳам французларга тақлид қиляптилар! Мана сиз, Метивъени француз ва аглаҳ бўлгани учун ҳайдаб юборибсиз, хонимларимиз эса унинг кетидан эмаклаб юришади. Кеча бир зиёфатга борган эдим, ўтирган беш хонимдан учтаси католичка экан, булар папанинг ижозати билан якшанба кунлари ҳам

кашта тикармийш. Ўзлари эса, ҳаммом вивескасидағи хо-
тиналарга ўхшаб, гап келгандай айтдим, кечирасизлар, сал
бўлмаса қип-яланғоч бўлиб ўтиришипти. Ёшларни кўринг,
князъ, музейдан Буюк Петр калтагини олиб, русчасига
боцлаб солгинг келади, токи бу аҳмоқлик бошларидан чи-
киб кетсин!

Ҳеч ким индамади. Кекса князъ кулумсираб Растоп-
чинга қаради ва тасдиқ мақомида бөш иргитди.

Растопчин ўзига хос бир чаққонлик билан ўрнидан турди
ва князга қўл узатаркан:

— Хайр, жаноби олийлари, саломат бўлинг,— деди.

Кекса князъ унинг қўлини ушлаб, ўптиргани юзини
тутаркан:

— Сен ҳам омон бўл, дўстим, сенинг суҳбатингга ҳамма
вақт муштоқман! — деди.

Растопчин билан бирга бўлак меҳмонлар ҳам туришди.

IV

Княжна Марья, меҳмонхонада чолларнинг муҳокама
ва гап-сўzlарига қулоқ солиб ўтирап экан, бу сўзлардан
ҳеч нарса тушунмади; у фақатгина отамнинг менга қилаёт-
ган дағал муомаласини меҳмонлар пайқамаяптимикин деб
ўйларди холос... Княжна Марья шу ҷоққача уйларига уч
марта келиб кетишга улгурган Друбецкойнинг бутун туш-
лик давомида қилаётган айрим эътибор ва хушомадини ҳам
пайқамади.

Князъ меҳмонлар билан уйидан чиқиб кетгандан кейин,
Пьер қўлида шляпа, кулумсираб княжна Марья олдига
келди, княжна паришонҳол ва савол назари билан унга
қараб турар эди.

Пьер княжнадан:

— Майлимни яна бир оз ўтирсан? — деб сўради ва
оғир гавдасини княжна ёнидаги креслога ташлади.

— Марҳамат, марҳамат,— деди княжна. Унинг кўз-
лари: «Сиз ҳеч нарсани пайқамадингизми?» — деб турар
эди.

Пьернинг кайфияти жуда яхши эди, чунки тушликдан
кейин ҳамиша хушҳол бўларди. У ерга қараб жилмайиб
туради.

— Бу йигитни кўпдан бери танийсизми, княжна? —
деб сўради у.

— Кимни?

- Друбецкойни дейман.
- Йўқ, яқинда...
- Сизга ёқадими?
- Ҳа, анча ёқимли йигит... Нега сўраяпсиз? — деб сўради княжна Марья ҳамон отасининг эрталабки қилмишини ўйларкан.
- Негаки, мен бир нарсани билдим — бу йигит, одатан, Петербургдан Москваага бирон бой қизга уйданиш мақсадидагина отпуска олиб келади.
- Сиз шуни кузатиб юрганидингиз? — деб сўради княжна Марья.
- Ҳа, — деди Пьер кулумсираб. — Ҳозир қаерда бир бой қиз бўлса бу йигитни ўша ерда кўрасиз. Мен унинг бу пиятини афту башарасидан биламан: У ҳозир икки орада қолган: Сизни танласамикан, *mademoiselle Жюли Карагина* танласамикан. *Il est très assidu auprés d'elle.*¹
- Жюлиният уйига бориб турадими?
- Ҳа, жуда тез-тез бориб туради. Ҳозир хушомад қилишда янги бир усул чиққанини биласизми? — деди Пьер қувноқ табассум билан. У афтидан, шўхлиги тутиб, одамларни мазах қилиб юрадиган бир кайфиятда эди ва шу қилиғи учун кўпинча ўзининг хотира дафтарида сўкиб юарди.
- Йўқ, билмайман, — деди княжна Марья.
- Энди Москва қизларига ёқиш учун *il faut être mélancolique*. Et *il est très mélancolique auprés de m-lle² Карагина*, — деди Пьер.
- Княжна Марья ҳамон ўз қайғусини ўйларкан, меҳрибон Пьернинг юзига қараб:
- *Vraiment?*³ — деб сўради ва ўзича деди: «Агар рози дилимни бировга айтгани журъат этсам юрагим анча бўшар эди. Айтсан ҳам фақат Пьергагина айтар эдим. Бу жуда меҳрибон ва олижаноб одам. Балким анча енгил тортар эдим. Балким у бирон маслаҳат берар эди!»
- Сиз ўшангага тегармидингиз? — деб сўради Пьер.
- Оҳ, граф! Шундай вақтлар бўладики, ким бўлмасин, барибир, тегишга рози бўламан, — деб юборди княжна Марья йиғламсираб. — Оҳ, яқин кишингни севиш ва унга

¹ Жюлига у астойдил хушомад қилиб юрипти.

² Маҳзу бўлиб юриш керак. У Жюли Карагина олдида ҳамиша ўзини маҳзун тутади.

³ Ростданми?

кулфатдан бошқа нарса қелтира олмаслигингни билиш... — давом этди княжна титроқли товуш билан — ва бошқа иложинг йўқлигини сезиш нақадар оғир! Шунда фақат бир чора қоладики, бу ҳам бўлса чиқиб кетиш, лекин мен қаерга кетаман?

— Княжна, нима деяпсиз, нима бўлди сизга?

Княжна Марья сўзини тугатмасдан, йиғлаб юборди.

— Бугун менга нима бўлганини ўзим ҳам билмайман. Менинг сўзларимга қулоқ солманг, айтганларимнинг ҳам масини эсдан чиқаринг.

Пъернинг кайфи қочди. У зўр ташвиш билан княжнадан нима ҳодиса рўй берганини, юрагидаги аламини айтишни сўради; бироқ княжна, яна айтган гапларимни эсдан чиқаринг, нима деганимни ўзим ҳам эслолмайман, сиз биладиган битта ташвишдан бўлак ғамим йўқ, бу ҳам бўлса князь Андрейнинг уйланиш масаласидир ва мен шу масала устида ота-бала уришиб қолмасин, деб қўрқаман,— деди.

— Ростовлардан хабарингиз борми? — деб сўради княжна Марья гапни бошқа ёқقا бурмоқчи бўлиб.— Яқинда кўчиб келишармиш. Ҳар кун кўзим Андрейнинг йўлида. Мен уларнинг шу ерда учрашишини истар эдим.

Пъер кекса князни назарда тутиб:

— Бу ишга у киши қандай қарайди? — деб сўради. Княжна Марья бош чайқади.

— Нима ҳам қилиш мумкин? Бир-икки ойдан кейин йил тўлади. Бунинг шундай бўлиши ҳеч мумкин эмас. Мен князь Андрейни биринчи дақиқада юз берадиган ҳисдисалардан холос этмоқни истардим. Мен истар эдимки, тезроқ келишсинг. Мен графиня Ростова билан кўришмоқ умидидаман... Сиз уларни кўпдан бери танийсиз,— деди княжна Марья,— бир нарсани сўрайман, лекин ростини айтинг, бу қиз қанақа қиз ва унинг тўғрисида қандай фикрдасиз? Лекин ҳақиқатни айтинг, чунки, биласизми, Андрей отамнинг хоҳишлирга қарши шу ишни ихтиёр қилиб, катта хатарга йўл очяпти. Мен шуни билмоқчи эдимки...

Ноаниқ бир табиий туйғу Пъерга, бу писанда ва бор ҳақиқатни айтинг, деб ёлворишилар остида бўлажак келинига нисбатан княжна Марьяда бир норозилик ҳисси борлигини кўрсатиб турар эди. Княжна Марья князь Андрейнинг бу қизга уйланаётганини Пъер ҳам номаъқул ҳисоблашини истар эди, бироқ Пъер ўйлаганидан ҳам кўра кўпроқ сезганини гапирди.

— Билмадим, саволингизга қандай жавоб берсам экан,—

деди Пьер қизарип ва нима учун қизарганини ўзи ҳам билмай.— Бу қиз қанақа қиз әканлигини мен мутлақо билмайман; мен уни таҳлил этишдан ожизман. Мафтун қиладиган қиз. Лекин нимаси билан мафтун қилишини айта олмайман, унинг тўғрисида айтадиган гапим шу.

Княжна Марья бу сўзларни эшишиб хўрсиниб қўйди ва юзи: «Мен сиздан шуни кутиб, қўрқиб ўтирган эдим»,— деб турар эди.

— Ўзи ақлли қизми? — деб сўради княжна Марья.

Пьер ўйлаб қолди.

— Менимча йўқ,— деб жавоб берди Пьер,— балким ақлли ҳамдир... унинг ақлли бўлиши шарт эмас... Йўқ, у фақат дилбар холос.

Княжна Марья норози тарзда бош чайқади.

— Оҳ, мен уни севишни истардим. Сиз агар у қизни мендан илгари кўрсангиз шуни айтинг албатта.

— Шу яқин орада кўчиб келишар эмиш,— деди Пьер.

Княжна Марья ўз ниятини Пьерга айтиб берди. У Ростовлар кўчиб келишлари биланоқ бўлажак келини билан танишиш ва кекса князни унга ром қилиш ниятида эди.

V

Борис Петербургда бой қизга ўйлана олмаганидан кейин шу мақсад билан Москвага келди. Москвада у ўйланиши мумкин бўлган икки бой қиз—Жюли Карагина билан княжна Марья эди ва Борис булардан қайси биринни танлашни билмай қолди. Княжна Марья, хунуклигидан қатъий назар, Бориснинг кўзига Жюлидан кўра жозибалироқ кўринган бўлса ҳам, негадир Болконскаяга хушомад қилиш унинг учун ўнғайсиз бўлди. Борис сўнгги марта кекса князнинг именинасида учрашганда княжнага бир неча марта муҳаббат изҳор қўймоқчи бўлди, аммо княжна унинг сўзига қулоқ солмаган эди шекилли, ҳар гал пойма-пой жавоблар қайтарди.

Жюли, аксинча, ўзига хос бир тарзда бўлса ҳам, унинг хушомадларини жон деб қабул қиласар эди.

Жюли 27 ёшда. Акалари ўлгандан кейин у жуда бой қиз бўлиб қолган. У буткул хунук бўлиб қолган бўлса ҳам, лекин ўзини чиройликкина эмас, балки аввалгидан ҳам жозибалироқ ҳисоблар эди. Унинг ўзи тўғрисида нотўғри хулоса чиқаришига сабаб, биринчидан, бой қиз бўлиб қолиши бўлса, иккинчидан, ёши улғайган сайин эркаклар

ҳеч қандай мулоҳазага бормасдан у билан муомала қилишлари ва унинг уйида бўладиган кечки таом ва катта зиёфатлардан бўйинларига ҳеч қандай мажбурият олмасдан баҳраманд бўлишлари эди. Бундан ўн йил бурун бўйи етган, 17 ёшли қиз бўлган уйга ҳар куни бориш ва ўзини унга боғлаб қўйишдан қўрқсан эркак, энди бехавотир кунда борар ва у билан муомала қилганда ўзини бўйи етган қиз билан эмас, балки ҳар қандай жинсга тааллуқли бўлмаган бир таниши билан муомала қилаётгандай тутар эди.

Қарагиналарнинг уйи шу қиши Москвада дилкаш ва меҳмондўст уйлардан бўлиб қолди. Бериладиган зиёфат, уюштириладиган кечалардан ташкари Қарагиналар уйида ҳар куни катта-катта суҳбатлар бўлар, келган меҳмонларнинг кўпи эркаклар бўлиб, улар кечаси соат 12 ларда овқатланиб соат 3 ларгача ўтириб қолишаарди. Жюли бормаган бирон бал ҳам, томоша ҳам, театр ҳам йўқ. Унинг туалети ҳам ҳамиша энг янги мода туалет бўлар эди. Бироқ, шундай бўлса ҳам, Жюли ҳамма нарсадан ноумид бўлгандай кўринар, кўрган одамига, мен дўстликка ҳам, муҳаббатга ҳам, ҳаётнинг ҳеч қандай хурсандлигига ҳам ишонмайман, мен барча роҳатни у дунёдан кутаман, дер эди.

Жюли ўзини жуда катта умидлари пучга чиқкан, энг севимли кишисидан айрилган ёки унинг қаттиқ алдовига тушган қизлардай тутар эди. Гарчи у бунақа нарсаларнинг яқинига бормаган бўлса ҳам, одамлар унга шунақа деб қарап ва ўзи ҳам мен ҳаётда кўп кулфатларни кўрдим, деб ишониб юрар эди. Унинг хурсандлик қилишига халал бермаган бу маҳзунлик, уйига келган йигитларнинг ҳам у билан қиласидиган ўйин-кулгиларига халал бермас эди. Уларнинг уйига келган ҳар бир меҳмон аввал уй бекасининг кайфиятига мувофиқ ўзини маҳзун тутар, кейин дунёвий гаплардан гапирав, танца қиласар, ақлий ўйинлар билан шуғулланар, баҳри байт айтишар эдик, бу Карагиналар уйида расм бўлиб қолган эди. Фақат бъязи бир йигитлар ва шу жумладан Борис, Жюлиниг маҳзун руҳий ҳолатига берилиб кетар, Жюли ҳам бунақа йигитлар билан дунёнинг бевафолиги ҳақида узоқ холий суҳбатлашиб ўтирав, уларга ҳар хил қайгули суратлар чизилган ҳикматли сўзлар ва шеър ёзилган альбомни кўрсатар эди.

Жюли Бориста хийла меҳрибон эди: унинг ҳаётдан бунчалик тез ноумид бўлганига афсусланар, ўзи ҳаётда кўп кулфатлар тортган киши бўлиб, унга дўстона тасалли берар ва ўз альбомини кўрсатар эди. Борис унинг альбомига

икки ниҳолни чизиб бундай деб қўйди: Arbres rustiques,
vos sombres rameaux secouent sur moi les ténèbres est la
mélancolie¹.

Бошқа бир жойга мақбара расмини чизиб, бундай деб
ёзди:

La mort est secourable et la mort est tranquille.

Ah! contre les douleurs il n'ya pas d'autre asile.²

Бу байг Жюлига жуда ёқди.

— Il y a quelque chose de si ravissant dans le sourire
de la mélancolie³, — деди Жюли китобдан айнан кўчириб
олинган шу сўзларни тақрорлаб.

C'est un rayon de lumière dans l'ombre, une nuance
entre la douleur et le désespoir, qui montre la consolation
possible.⁴

Бунга жавобан Борис шу шеърни ёзди:

Aliment de poison d'une âme trop sensible,

Toi, sans qui le boheur me serait impossible,

Tendre mélancolie, ah! viens me consoler,

Viens calmer les tourments de ma sombre retraite

Et mêle une douceur secrète

A ces pleurs, que je sens couler.⁵

Жюли арфада энг ҳазин кўйларни чалиб берди.

Борис ҳам унга «Бечора Лиза» ни ўйқиб берди ва ўқи-
ётган вақтида ҳаяжондан бир неча мартаға энтикиб тўх-
таб қолди. Катта ўтиришларда учрашганда Жюли билан
Борис ўзларини дунёда бир-биринга лоқайд, бири иккинчи-
сига тушунадигэн кишилардай турар эди.

Карагиналарникiga тез-тез бориб турадиган ва бў-
лажак қудаси билан улфат бўлиб олган Анна Михайловна
гап орасида Жюлиниг сепига нималар берилишини аниқ
билиб олди (Пензадаги икки мулк билан Нижегороддаги

¹ Қишлоқ ниҳоллари, сенинг қора шохларинг менинг устимга зул-
мат ва қайfu соянини солади.

² Ўлим халоскор эрур, ўлим осоиштадир.

Азобдан кутулмоқнинг йўқдир ўзга чораси.

³ Маҳзун табассумда мафтун этувчи чексиз бир нарса бор.

⁴ Бу кўланкага тушган нур, қайfu билан ноумидлик орасидаги
бир нарса бўлиб, таскин топниш мумкинлигини кўрсатади.

⁵

Ўга нозик бир қалбининг заҳаролуд таоми

Сен, о сенсиз кулмагай менинг баҳтим - толеим.

Кел, эй овут кўнгилини, молиҳулё туйғуси,

Гўшанишин чоғимда азобларга барҳам бер!

Ва бир истакким яна; шашқатор кўз ёшимга

Омухта эт, омухта, сирли нашъя сафо!

ўрмонларни беришмоқчи эди). Анна Михайловна худонинг тақдирига тан бериб, ўғлиниңг тақдирини бой қиз тақдирига боғлаган бу латиф маҳзунликка катта ихлос билан қарап эди.

— Toujours charmante et mélancolique, cette chérie Julie,¹ — дер эди у бўлажак келинига.— Уларнинг уйнда киши роҳат қилади, дейди Борис. Ўғлим жуда кўп ноумидликларни кўрди, у жуда ҳассос,— дер эди бўлажак қудасига.

— Оҳ, дўстим, сўнгги кунларда Жюлига шу қадар ўрганиб қолибманки, тасвир эта олмайман,— дер эди Анна Михайловна ўғлига.— Ҳа, уни севмасдан бўлар эканми, у фаришта-ку. Оҳ, ўғлим, ўғлим! — у бир дақиқа жим бўлди.— Унга шундай раҳмим келдики, асти қўявер! — деб давом этди Анна Михайловна.— Бугун Пензадан келган ҳисобот ва мактубларни кўрсатди (у ерда катта мулклари бор), бечора ҳаммасига ўзи бош қотириши керак. Уни шундай алдашадики!

Борис онасининг бу сўзларига қулоқ соларкан, хиёл кулемсиради. У онасининг содда-муғамбирлигига ичидаги кулиб қўйса ҳам, лекин унинг сўзларига қулоқ солди ва ҳар замонда бир савол бериб, Жюлини, Пенза ва Нижегороддаги мулклари ҳақида баъзибир нарсаларни сўраб олди.

Жюли аллақачондан бери маҳзун хушторининг муҳаббат изҳор қилишини кутиб, унга тегишга тайёр бўлиб юрган эди; бироқ қачон эрга тегарман деб ҳикқиллаб юриши ва сохта ҳаракатлари Бориснинг ихлосини қайтариб қўйди ва Борис ҳақиқий муҳаббатдан бутунлай маҳрум бўлиш ваҳимаси билан бу ишни пайсалга соларди. Унинг отпускаси ҳам тамом бўлай деб қолди. У ҳар куни Карагина-ларниги келиб бутун вақтини шу ерда ўтказар ва ҳар келганида: «Эртага албатта муҳаббат изҳор қилиб қўлини сўрайман»,— деб ўзига-ўзи сўз берар эди. Аммо Жюлиниңг рўпарасида ўтириб, унинг ҳамиша упа сепилган қип-қизил юзи ва иягига, сузилиб турган кўзлари ва ҳазинликтан эр-хотинлик даврини сургани ўташга тайёр турган афту башарасини кўриб, Борис, гарчи ўз ҳаёлида ўзининг Пенза ва Нижегороддаги мулкларининг эгаси ҳисоблаб ва бу мулклардан келадиган даромадларни ўзича тақсимлаб юрган бўлса-да, бу қатъий сўзни айтишдан

¹ Бизнинг дилкаш Жюлимиз ҳамон гўзал ва маҳзундир.

ўзини тўхтатар эди. Жюли Бориснинг иккиланиб юрганини кўриб, баъзан мен унга ёқмайман шекилли, деган хаёлларга борса ҳам, лекин ўзича: «Борис мени яхши кўргани учун ҳам шунаقا тортиночоқлик қилиб юрипти», — деган хотинча хом хаёллар билан ўзига тасалли берар эди. Аммо у тоқати тоқ бўлиб, маҳзунликдан асабиятга ўта бошлади ва Бориснинг кетиши олдидা қатъий бир тадбир кўрди. Бориснинг отпускаси тамом бўлаётган кунлари Москвада, Карагиналар уйида, Анатолий Курагин пайдо бўлганда Жюли, тўсатдан маҳзунликни тарк этиб, жуда очилиб кетди ва Курагинга сер илтифот бўлиб қолди.

— Mon cher,— деди ўғлига Анна Михайловна,— je sais de bonne source que le prince Basile envoie son fils à Moscou pour lui faire épouser Julie¹. Мен Жюлини шу қадар яхши кўраманки, агар бу иш шундай бўлса мен жудажуда ачинаман. Сен нима дейсан, дўстим? — деди Анна Михайловна ўғлига.

Кизни қўлдан бериб, аҳмоқ бўлиб қолиши, Жюли уйида маҳзунлик билан ўтказган бир ойнинг бекорга кетиши, Пензадаги мулклардан олинадиган ва ўз хаёлида минг хил репжалар тузиб, аллақачонлар сарф қилинган даромадлар бошқа бироннинг, айниқса Анатоль каби аҳмоқнинг қўлига ўтиши Борисга аlam қилди. У Карагиналарнига бу гал қатъий ният билан, Жюлиниң қўлини сўраш нияти билан кетди. Жюли хушҳол ва беғам кайфиятда уни қарши олди, кеча бўлиб ўтган балда қилган хурсандчиликларини шакиллаб гапириб берди ва унинг қачон кетишини сўради. Борис, гарчи муҳаббат изҳор қилиш ниятида келган ва ўзини мулойим тутишга ҳаракат қилган бўлса ҳам, фаши келиб, хотинларнинг бевафолиги, уларнинг хафаликдан хурсандликка кўчиши осон эканлиги, хотинларнинг кайфияти ким хушомад қилишига боғлиқ экани ҳақида гапира кетди. Бу сўзлар Жюлига қаттиқ тегди ва у: «Ҳа, бу гапингиз рост, ҳадеб бир ошни ича бериш кишининг кўнглига тегади», — деди.

— Шунинг учун ҳам сизга маслаҳат берар эдимки,— деб Борис бир жончиқар гап бошламоқчи бўлиб оғиз ростлади-ю, аммо шунча меҳнатим барбод бўлиб, Москвадан мақсадимга ета олмасдан кетаманми (у ҳечқачон бекорга бир қадам босган одам эмас), деган ўйга борди

¹ Дўстим, мен ишончли манбалардан шуни билдимки князь Василий ўғлини Жюлига уйлантириш мақсадида уларнига юборяпти.

ва ҳалиги алам қилган нарса эсига тушдию у гапини тугат масдан, Жюлиниинг ғазабдан ўзгариб кетган хунук юзини кўрмаслик учун ерга қаради ва шундай деди: «Мен сиз билан уриштани келганим йўқ. Аксинча...— У нарёгини айтсан булармикин деб, Жюлиниинг авзоини билмоқчи бўлиб, юзига қарали. Бирпаста Жюлиниит юзида асабиятдан асар ҳам қолмади. Унинг сузилиб турган кўзлари Борисга қараб жавдирағ туарар эди. «Мен булинг дийдорини камроқ кўриш йўлини ҳамма вақт топишим мумкин,— деди ичиди Борис.— Аммо бошланган ишни охирига ётказиш керак!» У қизарип бошини кўтарди ва Жюлига қараб: «Менинг сизга бўлган муҳаббатимни ўзингиз биласиз!» — деди. Бундан бўлак сўзнинг ҳожати йўқ эди: Жюли гул-гул очилиб кетди; бироқ у Борисни шундай пайтларда айтиладиган гапларни айтишга, яъни «Мен сизни жуда яхши кўриб қолдим. Шу чоққача бирон хотинни шунчалик севмаган эдим», — дейишга мажбур қилди. Жюли билардики, Пензадаги мулки ва Нижегороддаги ўрмонлари бадалига шуни талаб этишга ҳадди сифади ва шу истагини қондирди.

Келип билан куёв, бошларига зулмат ва ҳазинлик соясини соладиган дараҳтларни ҳам унутиб, келажакда Петербургда ҳашаматли уй-жой қилиш, киборлардан кимларният уйига бориш, тантанали тўйга ҳозирлик кўриш ҳақида планлар тушибди.

VI

Граф Илья Андреич январнииг охирларида Наташа билан Соняни олиб Москвага келди. Графиня ҳамон хаста бўлгани учун бирга кела олмади ва унинг тузалишини кутиб тургани фурсат бўлмади: шу кечаю кундуз князь Андрей Москвага келиши керак, бундан ташқари Наташанинг сепи учун лозим бўлган нарсаларни олиш, Москва ташқарисидаги боғни сотиш, кекса князнииг Москвада эканидан фойдаланиб бўлажак келинини унга танишириш зарур эди. Ростовларнинг Москвадаги уйлари жуда совуқ эди; бундан ташқари Илья Андреич графинясиз бир неча кунтагина келгани учун кўпдан бери таклиф этиб юрган Марья Дмитриевна Ахрасимованикига тушишта қарор берди.

Ростовлар кўч-кўроилари билан тўрт арава бўлиб, кечқурун Марья Дмитриевнанинг Старая Конюшина кўчасидаги ҳовлисига кириб келишди. Марья Дмитриевна бир

ҳовлида ўзи ёлғиз турар, чунки қизи аллақачон эрга тегиб кетган, ўйиллари ҳарбий хизматда эди.

Марья Дмитриевна ҳали ҳам қоматини тик тутар, ўз фикру мулоҳазасини ҳали ҳам одамларнинг бетига шартта шартта гапираверар, ҳали ҳам бутун вужуди билан гүё бошқаларни ҳар қандоқ заифлик ва ҳар қандай ҳирс-ҳавас учун сўкар (ўзи бу нарсаларни эътироф қилмас эди), са-ҳардан бошлиб поча-пўстинини кийиб, уй-рўзгор юмушлари билан шуғулланар, ҳар байрам куни тушки ибодатга, бутхонадан чиқиб тўғри қамоқхона ва турмаларга борар (унинг бу ерда ҳамма вақт иши бўлиб, бу иш ҳақида ҳеч кимга оғиз очмас эди), бошқа кунлари эса кийиниб, ишлари тушиб келган ҳар хил одамларни қабул қилас, ундан кейин овқат қилгани ўтирас (ёғли ва мазали овқат вақтида ҳамини 3—4 меҳмон ҳозир бўлар эди), дастурхон йиғиштирилгандан сўнг бир наъбат карта ўйиар, кечалари эса бошқаларни газета ва янги китоб ўқиб беришга мажбур қилас, ўзи бунга қулоқ солиб, иш тикиб ўтирас эди. У уйидан жуда камдан-кам чиқар, чиққанида ҳам фақат шаҳарнинг энг мўътабар одамлари уйигагина борар эди.

Ростовлар келганда Марья Дмитриевна ҳали ухламаган эди. Даҳлиз эшиги ғич этиб очилди-ю, совуқ ташқоридан ичкарига Ростовлар ўз хизматкорлари билан кириши. Марья Дмитриевна кўзойнагини бурии устига тупшириб қоматини баланд кўтариб, зал эшиги олдила тураркан, кираётгандарга қовоғини солиб жиддий қиёфада қаради. Агар Марья Дмитриевна шу он меҳмонларни юклари билан қайси уйга жойлаштириш ҳақида хизматкорларига амр-фармон бериб, ғамхўрлик қилмаса, булар келиши унга ёқмади, ҳозир ҳайдаб чиқаради деб ўйлаш мумкин эди.

— Графникими? Бу ёққа олиб кел,— деди у ҳеч ким билан салом-алик қилмасдан чамадонларга ишора қилиб.— Қизларни бу ёққа, чап томонга! Ҳа, нега қаққайиб қолдиларинг! — деди хизматкор қизларга.— Дарров самовэр қўйининглар! — Кейин совуқда иккала бети қип-қизил бўлиб кетган Наташанинг телпагидан тортиб: — Дўмбоқина бўлибсан, очилиб кетибсан-ку! — деди у.— Вой, музлаб кетибсан-ку, ечина қол тезроқ,— деб қичқирди у қўлини ўймоқчи бўлаётган графга.— Жуда совқотганларсан! Чой билан ром беринглар! Соношкага,— деди у Сояга. Шу француза саломлашиш билан Соняни унча назари илмаганини ва шу билан бирга унга меҳрибон эканини кўрсатди.

Меҳмонлар тоза кийимларини кийиб, у ёқ-бу ёқларини тузатиб, чойга чиққанларида Марья Дмитриевна бир бошдан яна ҳаммани ўпди.

— Қадамларинг бош устига, меникига тушганларингга жуда-жуда хурсандман. Кўпдан буён кўз тутиб юрган одам, деди у Наташага маъноли қараб,— чол шу ерда, ҳар кун ўғлиниң келишини кутади. У билан албатта танишмоқ керак. Хўп, бу ҳақда кейин гаплашамиз,— деди у Соняга бир қараб олиб. Унинг бу кўз қараши Соня олдида бу ҳақда гапиришни истамаганини кўрсатар эди.— Менга қара,— деди графга,— эртага нима ишинг бор? Кимни чақирмоқ чисан? Шиншин бир,— Марья Дмитриевна бир-бир бармоғини букди,— йиғлоқи Анна Михайловна — икки. У ўғли билан Москвада юрипти. Ўғли уйланяпти! Кейин Безухов. У ҳам хотини билан шу ерда. Безухов хотинидан қочиб Москвага келган эди, хотини орқасидан етиб келди. Ўзи чоршанба куни меникида меҳмон бўлган эди. Буларни эса,— деди у қизларга қараб,— эртага Иверскаяникига олиб бораман, у ердан чиқиб Обер-Шальманикига кирамиз. Албатта янги сарпо тиктирсаларинг керак! Мендан ибрат олманглар, ҳозир кўйлакларнинг енги буткул ўзгариб кетган. Қайси куни кичкина княжна Ирина Васильевна келган эди, ишонасизларми, енги қўлига катта бочка кийиб олганга ўхшайди-я! Кунда янги мода чиқяпти! Хўп, ўз ишларинг қалай? — деди Марья Дмитриевна кекса графга қараб.

— Ишлар жуда тиқилинч бўлиб кетди,— деб жавоб берди граф.— Бир томондан латта-путта олиш керак, иккинчи томондан ҳовлига, Москва ташқарисидаги боғга харидор топиш керак. Агар илтифот қилиб ижозат берсалар бир вақтни топиб, қизларни сизга топширас эдиму ўзим бир кунгагина Марьинскоега бориб келар эдим.

— Бўпти, бўпти, бу ҳақда ташвиш тортма, менинг уйимда қизларингга ҳеч нарса бўлмайди. Менинг уйим Васийлар Кенгашидан қолишимайди. Борадиган жойларига олиб бораман, керак бўлса уришаман, эркалайман,— деди Марья Дмитриевна каттакон қўли билан ўзининг суйкимлиси ва чўқинтирган қизи Наташанинг ёноқларини ушлаб.

Эртаси куни эрталаб Марья Дмитриевна қизларни Иверская ва Обер-Шальманинг уйига олиб борди. Обер-Шальма ундан жуда қўрқар эди, шунинг учун, тезроқ кета қолсин деб, нарсаларини унга ҳатто заарига бўлса ҳам сотар эди. Марья Дмитриевна сепга нимаики керак бўлса ҳамма-

сии буюрди. Қайтиб келгандан кейин у Наташадан бўлак ҳаммани уйдан чиқариб, ўз суйкимлисини олдига чақирди.

— Қани, кел энди, гаплашайлик. Қуёв қуллуқ бўлсин. Яхши йигитни топибсан! Жуда хурсандман. Мен уни мана шундайлигидан (у қўлини ердан биргаз кўтарди) биламан.— Наташа севинчдан қизарib кетди.— Мен уни ва бутун хонадонини яхши кўраман. Энди қулоқ сол. Чол князь Николай ўғлининг уйланишига қарши әканлигидан хабардорсан. Бадфеълроқ чол! Албатта, князь Андрей ёш бола эмас, отасидан ижозат сўрамай, уйланиши ҳам мумкин, лекин ўша даргоҳга кирадиган бўлганингдан кейин чолнинг раъйига қарамаслигинг яхши эмас, орада розилик ва муҳаббат бўлиши керак. Сен ақлли қизсан, қандай қилиш кераклигини ўзиңг биласан. Сен яхши йўл тут, ақл билан иш қил. Олам гулистон бўлади қолади.

Бу сўзларни эшишиб Наташа, Марья Дмитриевнанинг назарида уялганидан индамади, аммо, аслида эса, Наташа князь Андрей билан орасида бўлган ишқ-муҳаббатга бирорлар аралашини ёқтиримас, назарида бу муҳаббат одамларнинг ҳеч бир ишига ўхшамас ва буни гўё ўзидан бўлак ҳеч ким тасаввур қила олмас эди. У князь Андрейни севар ва ёлғиз шуни билар, князь Андрей ҳам Наташани севар ва бугун-эрта келиб уни тўй қилиб олиши керак. Шундан бўлаги билан Наташанинг иши йўқ эди.

— Биласанми, мен чолни кўпдан бери танийман, қайнинглинг Машенькани ҳам яхши кўраман. Қайнинглигил бошга тўқмоқ бўлса ҳам, лекин бу пашшага ҳам озор бермайди. Келин билан мени таништириб қўйинг, деб мендан илтимос қилган эди. Эртага даданг билан бирга борасан, унга меҳрибонлик қилгин, сен кичиксан. Қуёвинг келгунча сен опаси ва отаси билан иноқ бўлиб олсанг яхши бўлади. Нима дединг?

— Яхши бўлади! — леди истар-истамас Наташа.

VII

Эртаси куни Марья Дмитриевнанинг маслаҳатига кўра, граф Илья Андреич қизини олиб князь Николай Андреичнинг уйига кетди. Граф Илья Андреич бу меҳмондорчиликка истар-истамас борадиган бўлди, чунки ҳеч обғи тортмас эди. Илья Андреич халиқ лашкари йиғиб юрган кунларида кекса князь билан учрашгани ҳали-ҳали ёдида: граф Илья Андреич кекса князни ўз уйига таклиф қил-

танида кекса князь, одамларни уз вақтида етказиб бермадинг, деб уришиб берган эди. Наташа эса энг яхши кўйлагини кийиб, боришга жуда иштиёқманд эди. «Ҳеч мумкин эмаски, уларга ёқмасам,— дер эди ичиди Наташа,— мен ҳамиша ҳаммага ёқар эдим. Улар нимани истаса, ўшани қилишга тайёрман. Бирни отаси бўлгани учун, бирни опаси бўлгани учун севинига ҳозирман. Наҳот улар мени севмаса!»

Улар каретага тушиб, князь Николай Андреичниң Вздвиженко кўчасидаги эски ва бефайз ҳовлисига келишиди.

— Э, худо, ўзинг мадад қил,— деди граф ярим ҳазил, ярим жиддий, лекин Наташа отаси даҳлизга кирганида шошиб қолганини, князь билан княжна уйдами деб ботинолмай сўраганини сезди. Буларнинг келиши ҳақида князь билан княжнага хабар берилгандан сўнг хизматкорлар орасида саросималик юз берди. Мехмон келди деб чопиб борган лакейни бошқа лакей залда тўхтатди ва иккаласи нима тўғридадир шивирлашди. Бир оқсоқ қиз залга югуриб кирди ва княжнанинг юмини айтиб, шошиб-пишиб алланималар деди. Ниҳоят бир бадқовоқ лакей чиқиб, Ростовларга «Князь қабул қиломайдилар!» деди. Ҳаммадан олдин меҳмонларнинг олдига т-Не Bourgeline чиқди. Ўота-болани айрим назокат билан қарши олди ва буларни княжна ҳузурига олиб кирди. Княжна ҳаяжонланганни ва қўрқанидан қизариб-бўзариб кетган бўлса ҳам ўзини шод-хуррам тутишга уриниб, меҳмонларни қарши олгани югуриб келди. Биринчи кўришдаёқ Наташа княжнага ёқмади. Княжнанинг назарига у жуда олифта, ёнгилтак ва димоғдордай кўринди. Княжна Марья бўлажак келинини кўрмасдан илгари үнинг ҳусн-латофати, ёшлиги ва баҳтсаодатига беихтиёр ҳасад қилиб юрганини ва князь Андреини ундан қизғанганини унутган эди.

Наташани ёқтиргмагани устига княжна Марья яна шунинг учун ҳам ҳаяжонга тушган эдики, Ростовлар келишиди, деб кекса князга хабар берилганда, князь кўзим учгани йўқ, керак бўлса княжнанинг ўзи қабул қиласверсин, менинг олдимга кирмасин, деб бақириб берди. Княжна Марья Ростовларни қабул қилишга қилди-ю, лекин буларнинг келганига тўни тескари бўлган князь яна бирор дилсиёхлик қилмасин, деб юраги пўкиллаб турар эди.

— Мана, азиз княжна, ашулачи қизимни олиб келдим,— деб граф таъзим қилди ва худди кекса князининг кириб қо-

лишидан хавотир олаёттандай орқасига қаради.— Танишганларингга ниҳоятда курсандман... Афсус, минг афсуски, князь ҳали ҳам ҳаста эканлар. Агар рухсат этсангиз, княжна, мен чорак соаттина Наташани қўйиб, югуриб Собачья Площадкага, Анна Семёновна олдига бориб келмоқчи эдим.

Илья Андреич бу дипломатик айёрликни, аввало бўлажак келин билан қайниснингилни ҳоли қўйиш(кейин қизига буни айтган эди), иккинчидан, князь билан рўпара келиб қолмаслик учун ўйлаб чиқарди. У княздан қўрқарди. Илья Андреич кекса княздан қўрқишини Наташага айтмаган бўлса ҳам, лекин Наташа буни отасининг ваҳимага тушгани ва гангидан қолганидан пайқади ва ҳўрлиги келди. У стасининг бу қилмишидан қизарди ва қизаргани учун ўзидан яна ҳам хафа бўлди, сўнгра ўзини дадил тутиб, «мен ҳеч кимдан қўрқмайман» демоқчи бўлгандаи княжнага беибо ва тик қаради. Княжна трафнинг бу тадбирини жуда маъкуллади ва Анна Семёновнанинг уйида узоқроқ ўтиришини сўради. Илья Андреич кетди.

M-lle Bourgiенне гарчи княжна Марья ўз келини билан ҳоли таплатишни истаб, унга шунча кўзларини жавдиратиб қараса ҳам, уйдан чиқмади ва Москванинг кайфу сафоси ва театрлари ҳақида Наташа билан гаплашиб ўтираверди. Ҳали даҳлизда хизматкорлар орасида юз берган довдираш, отасининг хавотир тортаётгани, княжнанинг қабул қилганимга шукур қылсинлар, деяёттандай туолган ғайри-табиий ҳаракатлари Наташага қаттиқ тегиб кетган эди. Шунинг учун ҳам ҳамма нарса кўзига балодай бўлиб кўринди. Княжна Марья ҳам унга ёқмади. Княжна унинг назарида жуда хунук, риёкор ва тўнг кўринди. Наташа тўсатдан руҳан қунишиб кетди ва ғайрихтиёрий бир тарзда эътиборсизлик билан муомала қила бошлади, бу нарса княжнанинг яна ҳам ихлосини қайтарди. Беш минут давом этган оғир ва сохта суҳбатдан сўнг йўлакдан туфли кийган оёқ шарпаси эштилди. Княжна Марьянинг авзойи ўзгариб, қайфи учиб кетди ва эшик очилиб оқ қалпоқ билан халат кийган князъ кирди.

— Эҳ, оймқиз,— деди кекса князъ,— оймқиз, графиня... Агар янглишмасам... графиня Ростовадирлар... авф этарсиз... Авф... Билмабман, оймқиз. Худо ҳақи, қадам ранжида қилганингиздан хабарим йўқ. Шунинг учун ҳам шу кийимда кирдим. Авф этарсиз... Худо ҳақи, хабарим йўқ.— Бу сўзларни, айниқса худо сўзини князъ шу

қадар ғайри табиий ва ёқимсиз оҳангда писанда қилдики, княжна Марья на отасининг юзига қарагани журъат қиласлар эди ва на Наташанинг. Наташа ҳам ўрнидан туриб, таъзим қилгандан кейин нима дейишини билмай қолди. Ёлғиз m-lle Bourgienne ёқимли жилмайиб турарди.

— Авф этарсиз, авф этарсиз! Худо ҳақи билмабман,— деб чол гудурлади ва Наташани бошдан-оёқ қўздан кечириб, чиқиб кетди. Князь кетгаидан кейин m-lle Bourgienne сўз қотиб, чолнинг хасталиги ҳақида гапирди. Наташа билан княжна Марья индамай, бир-бирига қараб турар ва иккови айтадиган гапини айтмасдан бир-бирига қанчалик узоқ тикилса, бир-бири ҳақида шунчалик ёмон ўйларга борар эди.

Граф қайтиб келганда, Наташа княжна Марьяга иисбатан назокатсизлик қилиб, суюниб кетди ва дарров жўнайдиган бўлди, шу топда Наташанинг назарига бу қари ва тўнг княжна ҳаммадан ёмон кўринди, чунки у ҳам Наташани шундай ноқулай аҳволга қўйди ва ҳам ярим соат ўтириб князь Андрей тўғрисида оғиз очмади. «Ахир мен-ку бу француз аёл олдида биринчи бўлиб князь Андрейдан сўз оча олмас эдим» — дер эди Наташа ўзича. Шу онда княжна Марья ҳам айнан шу нарсани ўйлаб қийналаётган эди. У Наташага нималар демоқчи бўлаётганини билса ҳам, лекин m-lle Bourgienne бунга халал берар ва ҳамда нима учундир князь Андрейни Наташага уйланиши ҳақида гапириш унга сир туюлар эди. Граф хайрлашиб уйдан чиққандан кейин княжна Марья югуриб Наташа олдига келди-да, унинг қўлидан ушлади ва чуқур хўрсишиб: «Шошманг, мен сиз билан...» — деди. Наташа негадир княжна Марьяга кулиб қараб турарди.

— Азизим, Наталья,— деди княжна Марья,— укам ўз бахтини топганига жуда-жуда хурсандман...— Княжна Марья ёлғон гапираётганини сезиб тўхтади. Наташа нима учун княжна сўздан тўхтаганини пайқади ва бунииг сабабини англади.

— Менимча, княжна, энди бу ҳақда гапириш ўнғайсиз,— деди Наташа. Бу гапни Наташа зоҳиран ғурур билан энсаси қотиб айтган бўлса ҳам, лекин ўпкаси тўлганини сезди.

«Вой ўлай, нима дедим, нима қилдим!» — деди ўзига Наташа ташқарига чиқиши биланоқ.

Шу куни Наташа тушлик қилгани тезда чиқавермади. У ўз бўлмасида ўтириб ёш боладай энтикиб йиғлади. Соња унинг тепасида тикка туриб соchlаридан ўпаркан:

— Наташа, нега йиғлайсан? — дер эди.— Улар билан неча пуллик ишинг бор! Қўй, ҳечқиси йўқ!

— Йўқ, биласанми, одамга жуда алам қиласди... Худди мен...

— Қўй, Наташа, айб сенда эмас-ку. Сенга нима? Кел, мени ўп,— деди Соня.

Наташа бошини кўтарди ва ҳўл юзини дугонасининг юзига қўйиб, уни ўпди.

— Нима десам экан, билмайман. Айб ҳеч кимда ҳам эмас, ўзимда,— деди Наташа.— Лекин одамга жуда алам қиласди. Оҳ, кошки тезроқ келса экан!

Наташа тушлика кўзларини қизартиб чиқди. Марья Дмитриевна гарчи кекса князь буларни қандай қарши олганидан хабардор бўлса ҳам Наташанинг бу ҳолатини кўриб, ўзини билмасликка солди ва дастурхон устида граф ва бошқа меҳмонлар билан чақчаклашиб ўтираверди.

VIII

Ростовлар шу куни кечқурун Марья Дмитриевна олиб келган билет билан операга кегишиди.

Наташанинг боргиси йўқ эди, лекин бу меҳрибончиликни Марья Дмитриевна Наташа туфайли қилгани учун боришига мажбур бўлди. Наташа кийиниб, залда отасини кутиб турганида каттакон ойнага қаради ва ҳуснини кўриб яна хафа бўлди, лекин бу хафалик ёқимли ва нашъали хафалик эди.

«Э худоё, агар у ҳозир шу ерда бўлганда мен илгаригидай тортиниб-қимтиниб эмас, балки бутунлай бошқачасига маҳкам қучоқлаб олардим-да, илгари қандай менга ҳирсу ҳавас билан қараб, қандай шавқу завқ билан кулган бўлса яна ўшандай қараш ва ўшандай кулишга мажбур қиласди. Унинг кўзлари кўз ўнгимдан кетмайди! — деб ўйлади.— Унинг отаси ва опаси билан неча пуллик ишим бор. Мен унинг ўзини, ўша юзи, ўша кўзлари, маъсум ва шу билан бирга мардона жилмайишларини яхши кўраман... йўқ, уни ҳозирча ўйламаганим, буткул эсдан чиқарганим яхшироқ. Бу интизорликдан ўлиб бўлдим. Ҳозир йиглаб юбораман,—у зўрга ўзини тутиб, ойнанинг олдидан нари кетди.—«Қандай қилиб Соня Николайнин шундай яхши кўриб туриб, шундай осудалик билан сабр-бардош қилиб юрипти экан!» — деди ичиди Наташа, қўлида еллиғич, кийиниб келаётган Соняга қараб. «Йўқ, бу буткул бошқача. Мен бунақа бўлолмайман!»

Шу онда Наташанинг ўзи шундай эриб кетган, кўнгли

шундай юмшаб қолган әдики, унга ҳозир севиши ва севимли әканини билиш камлик қиларди: Шу топда у ўз ёрини қу-чоқлаб олгиси, у билан юрагида тўлиб-тошиб ётган ишқ-муҳаббат тўғрисида сўзлашгиси келди. У каретада, отаси ёнида ўтириб, музлаган ойнадай лип-лип этиб кўринаётган чироқларга хаёл суриб қараб бораркан, ўз ёрини яна ҳам кўпроқ яхши кўриб қолган ва ўзини яна ҳам маҳзун бўлиб кетган сезди-да, қаерга ва ким билан бораётганини унудди. Ростовлар каретаси сон-саноқсиз кареталар орасига кириб, филдираги қорда аста-секин ғижирлаб, театрга этиб борди. Наташа билан Соня этакларини йиғиштириб, дарров каретадан тушиши; графни лакейлар тушириб қўйди ва учови эркак, аёллар ва афиша сотаётган кишилар орасидан ўтиб, пастки қаватдаги ложалар йўлагига қараб кетишиди. Қия турган эшиклардан музыка садоси эшитилмокда эди.

— Nathalie, vos cheveux¹, — деди шивирлаб Соня. Капельдинер² одоб билан югуриб хонимлардан олдинга ўтди ва ложа эшигини очди. Бирдан музыка садоси янгради бўйин ва билаклари очиқ хонимлар ўтирган ёруғ ложа ва хушбичим мундирлар кийган эркаклар ўтирган ёруғ партер порлаб кетди. Нариги ложага кираётган бир хоним Наташага, хотинларга хос ҳасад қўзи билан қаради. Парда ҳали очилмаган, оркестр увертюра чалмоқда эди. Наташа кўйлагини тузатди ва қаршидаги чароғон ложани кўздан кечириб Соня билан бир ўтириди. Кўпдан бўён сезмаган туйғуси — юзларча кўз менинг ялангоч билакларим билан бўйнимга тикилиб турибди-ку, деган ҳам ёқимли ва ҳам ёқимсиз туйғу тўсатдан уни қамраб олди ва шу туйғуга мос келадиган бирталай хотирот, орзу ва ҳаяжон кўз олдида гавдаланди.

Бу иккала чиройли қиз — Наташа билан Соня ва кўпдан бери Москвада кўринмай кетган граф Илья Андреич ҳамманинг диққатини ўзига тортди. Бундан ташқари, Наташани князь Андрейга унаштирилганини ва Ростовлар ўшандан бери қишлоқда турганиликларини одамлар унчамунча билишарди, шунинг учун ҳам Россияда энг бадавлат куёв — князь Андрейнинг қаллиғига ҳамма мароқ билан қаради.

Наташа, одамларнинг айтишича, қишлоқда яшаб очи-

¹ Наташа, сочингга қара.

² Театрда билетларга мувоғиқ жой кўрсатадиган киши — билетёр.

либ кетган эди, бу кеча эса ҳаяжонга тушгани учун яна ҳам чироилироқ бўлиб кетди. Ҳаёт ва гўзаллик барқ уриб турганлиги, шу билан бирға одамларга лоқайд қараси билан у ҳаммани ҳайратда қолдирди. Унинг қора кўзлари ҳеч кимни изламасди, одамларга лоқайд қарап, тирсагидан юқорисигача очиқ бўлган нозик қўлларинй духоба рампага кўйиб, афишани увертюра мақомига ғижимлаб ўтирас эди.

— Хув анави Аленинани кўрдингми? — деди Соня.— Онаси билан ўтирипти шекилли.

— Ё тавба! Михаил Крилич яна ҳам семириб кетипти,— деди кекса граф.

— Уни қаранглар! Анна Михайловнанинг шляпасини кўринглар!

— Карагиналар! Жюли билан Борис ҳам шу ерда, худди куёв билан келиндай ўтиришипти.

— Друбецкой Жюлини олмоқчи экан! Хали анигини билдим,— деди улар ложасига кирган Шиншин.

Наташа отаси қараган томонга қараб йўғон ва қип-қизил бўйнига (упа сепилганини Наташа биларди) марваридлар таққан Жюлини кўрди. Жюли гул-гул очилиб, онасининг ёнида ўтирас эди.

Буларнинг орасидан сочи силлиқ тараалган Бориснинг чироили калласи кўриниб турар эди. У қулоғини Жюлининг оғзига тутиб, жилмайиб турган эди. Борис Ростовларга ер остидан қараб ва жилмайиб қаллиғига бир нима деди.

Наташа ўзича: «Улар биз тўғримизда, мен билан унинг (князь Андрейнинг) тўғрисида гапираётитпи,— деб ўйлади. Жюли мендан рашқ қиляпти-ю, Борис уни юпатяпти шекилли! Хавотир тортмаса ҳам бўлади! Кошки буларнинг биронтаси билан ишим бўлса экан!»

Жюли билан Бориснинг орқасида, бошида кўк шляпа худонинг тақдирига тан берган ва хуш-хурсанд бир алфозда Анна Михайловна ўтирас эди. Уларнинг ложасида Наташа биладиган ва яхши кўрадиган бир нашъя — келин-куёвлик нашъаси ҳукм сурар эди. Наташа булардан юзини ўғирди ва тўсатдан эрталаб кекса князъ уйига борганда юз берган хунук воқеа эсига тушди.

«Мени ўз оиласига қабул қилмасликка унинг нима ҳақи бор экан? Ҳа, кел қўй, ўзи келгунча бу ҳақда ўйламаганим яхши!» — деди ўзича Наташа ва партерда ўтирган танишнотаниш кишиларга қарай бошлади. Партерда биринчи қаторда, ўртада, орқасини рампага бериб, қалин ва жингалак соchlарини юқорига тараб, эронча костюм кийган Доло-

хов турар эди. У ҳамманинг диққатини ўзига жалб этишини билиб, театрнинг энг кўзга кўринарли жойида, худди ўз уйда тургандай бамайлихотир турган эди. Унинг атрофига Москванинг энг кўзга кўринган ёшлари тўпланган, лекин у ҳаммадан айрилиб турар эди.

Граф Илья Андреич кулиб, қизариб кетган Соняга аввалги хушторини кўрсатди.

— Танидингми? — сўради граф, сўнгра Шиншинга қараб:—Бу қаердан пайдо бўлиб қолди? Аллақаёқа йўқолиб кетганди? — деб сўради.

— Йўқолиб кетган эди,— деди Шиншин.— Кавказда ҳекан, у ердан ҳам қочипти. Эронда катта бир князга министр бўлган эмиш, ўша ерда шоҳнинг биродарини ўлдирипти: энди бутун Москва хонимлари унинг шайдоси бўлиб юришипти, Dolochoff le Persan¹, деб оғизларидан мой томади. Ҳозир ҳамманинг оғзида шу: ҳамма унинг олдида бош эгади, ҳамма унга сажда қиласди, жуда тансиқтабаррук бўлиб қолган,— деди Шиншин.— Долохов, Анатоль Курагин деб хонимларимизнинг эси кетади.

Нариги ложага бўйи баланд, сочи узун, ўзи чиройли, икки шода катта-катта марварид тақсан, бўйни билан очиқ турган елкалари момикдай оппоқ ва семиз бир хоним кирди, қалин шоҳи кўйлагини шалдиратиб узоқ ўрнашди.

Наташа унинг бўйни, елкалари, прическаси ва марваридига беихтиёр тикилиб қаради ва бу чиройли елка ва марваридга ҳаваси келди. Наташа иккинчи марта кўз ташлаганида бу хоним ҳам қайрилиб қаради ва кўзи граф Илья Андреичнинг кўзига тушгач, унга бош ирғитиб табассум қилди. Бу хоним Пъернинг хотини графиня Безухова эди. Қиборлардан танимайдиган кишиси бўлмаган граф Илья Андреич энгашиб у билан сўзлаша кетди.

— Қачон келдилар, графиня? — деди Илья Андреич.— Кираман, кираман, кириб қўлларини ўпаман. Ишим чиқиб қолиб, мана, қизларимни ҳам бирга олиб келган эдим. Семёнова жуда яхши ўйнайди дейишади,— деди Илья Андреич.— Граф Петр Крилович бизни доим йўқлаб турадилар. У киши шу срдами?

— Ҳа, келмоқчи эди,— деди Элен ва диққат билан Наташага қаради.

Граф Илья Андреич яна ўз жойига ўтирди.

— Жуда чиройли-а? — деди у Наташага шивирлаб.

¹ Эронлик Долохов

— Чиройли ҳам гапми! — деди Наташа.— Ошиқ бў-
лишга арзийди! — Шу он увертиоранинг сўнгги садоси
янгради ва дирижёр чўпининг тиқиллагани эшитилди.
Кечиккан бир неча эркак партерга кириб ўз ўринлари-
га ўтиришди ва парда очилди.

Парда очилиши билан ложа ва партерда жимлик чўки, мундир ва фрак кийган ёш-қари ҳамма эркакларнинг ҳам яланғоч бўйинлари-
га дуру гавҳар таққан барча хотинлар-
нинг ҳам дикқат-эътибори саҳнада бўлди. Нагаша ҳам саҳ-
нага қаради.

IX

Саҳнанинг ўртасига текис тахталар ташланган, икки томонига дарахтлар сурати "солинган картиналар қўйилган, орқада тахталарга полотно тортилган эди. Саҳнанинг ўртасида қизил корсаж ва оқ юбка кийган қизлар ўтирар эди. Оқ шоҳи кўйлак кийган бир семиз қиз пастаккина скамейкада ўтирар, бу скамейканинг орқа томонига кўк картон ёпиштириб қўйилган эди. Буларнинг ҳаммаси аллақандай бир ашулади айтмоқда эди. Ашула айтиб бўлгандан кейин оқ кўйлак кийган қиз суфлёр будкасига яқин келди ва унинг олдига тор шоҳи чолвор кийган, бошида жиға, белига ханжар таққан бир эркак келиб тўхтади ва қулочларини ёйиб ашула айта бошилади.

Аввал чолвори тор киши, ундан кейин қиз ашула айтди. Кейин иккаласи ҳам жим бўлди, музыка янгради. Эркак киши оқ кўйлакли қизнинг қўлидан ушлади, афтидан бирга ашула айтмоқчи бўлиб, музыка мақомини кутмоқда эди. Иккови бирга ашула айтди ва бутун зал қарсак чалиб шовқин кўтарди, саҳнада ошиқ-маъшуқни тасвирлаб турган эркак билан хотин кулумсираб қўл қовуштириди ва таъзим қилди.

Наташа қишлоқдан келганлиги ва жиддий кайфиятдан бўлганлиги учун бу нарсаларнинг ҳаммаси унга ғалати ва ажаб кўринди. У операнинг мазмунини кузата олмади, ҳатто музикага ҳам қулоқ сола олмади: фақат бўялган картонларни, ғалати кийимлар кийиб, саҳнага тушиб турган, шуълада ғалати ҳаракатлар қилаётган, гапираётган, ашула айтаётган эркак-аёлларни кўрар, булар ниманидир тасвир қилаётганини билса ҳам, лекин ҳаммаси назарида шуқадар сохта ва шу қадар сунъий кўринар эдикни, актёрларнинг қилмишига тоғ үялар, тоғ кулгиси келар эди. У бошқалар ҳам менга ўхшаш кулгиси қистаб, энсаси қотиб ўтирипти-

миккин, деб атрофдаги томошабинларга қаради, бироқ ҳамманинг дикъат-эътибори саҳнада, ҳамманинг юзидан мафтунлик акс этар, аммо бу мафтунлик Наташанинг назарига сохта кўринарди. Наташа ҳеч нарсага тушумай ўзича: «Шундай бўлиши керакдир-да!» деди. У ҳали партерда ўтирган бошлари ялтироқ кишиларни кўздан кечирап, ҳали ложада ўтирган бўйин ва қўллари яланғоч хонимларга, айниқса, нарити ложада қарийб қип-яланғоч бўлиб ўтирган Эленга қарап эди. Элен бутун зални ёритиб турган ёруғ шуъла ва одамларнинг ҳовуридан иситан илиқ ҳавода яйраб, мулойимгина табассум қилиб, саҳнадан кўз олмай ўтирап эди. Наташа кўидан буён сезмаган сархушлик ҳолатига аста-секин кела бошлади. У ўзини ҳам, қаерда ўтирганини ҳам, кўз олдида нималар бўлаётганини ҳам унугиб қўйди. У хаёл суриб қараб ўтиаркан, бир-бирига ҳеч қандай алоқаси бўлмаган минг хил фикру хаёллар тўсатдан бошига келарди. У гоҳ ирғиб рампа устига чиқиб, актриса айтган ашулани айтгиси келар, гоҳ яқинида ўтирган чолни елпигичи билан туртмоқчи бўлар, гоҳ энгашиб Эленини қитиқлагиси келар эди.

Янги бир ария бошланишини кутиб, саҳнада жимлик ҷўкканда Ростовлар ўтирган ложанинг эшиги ғич этиб очилди ва томошага кечиккан эркак кишининг оёқ шарпаси әшитилди. «Ана, Курагин келди!» — деди Шиншин шивирлаб. Графиня Безухова бу кирган кишига табассум билан қайрилиб қаради. Наташа графиня Безухова қараган томонга қараб, ниҳоят даражада гўзал бир адъютантни кўрди: у кибр ва назокат билан буларнинг ложасига томон келмоқда эди. Бу гўзал йигит Анатоль Курагин бўлиб, Наташа уни бир вақтлари Петербургда, балда кўрган эди. У ҳозир эполет ва экслебант тақдан, адъютант мундирида эди. У жуда сиполик билан битта-битта келишитириб қадам ташлаб келмоқда, агар шунчалик гўзал ва келишган бўлмаса унинг рафторига ҳамма куларди. Саҳнада ўйин бошланган бўлса ҳам у ханжар ва шипорларини шиқирлатиб, чиройли калласини баланд кўтариб, гилам тўшалган йўлкадан бамайли хотир бормоқда эди. У Наташага бир қараб олиб, синглиси ёнига келди, ялтироқ қўлқоп кийган қўлини Элен ўтирган ложанинг четига қўйди, бошини бир силкитди ва энгашиб, Наташага ишора қилиб, синглисидан бир нимани сўради.

— Mais charmante!¹ — деди у, афтидан Наташа тўғри-

¹ Жуда-жуда гўзал-ку.

сида. Наташа буни эшитмаган бўлса ҳам, лекин лаблари нинг ҳаракатидан аинглади. Кейин Анатоль биринчи қаторга борди, бошқалар шунча эҳтиром билан мурожаат қилаётган Долоховни ўртоқларча тирсаги билан тутиб, ёнига ўтириди. Долохов унга қараб кўзини қисиб қўйди ва оёғини рампага тиради.

— Ака-сингил жуда ҳам бир-бирига ўхшайди-я! — деди граф.— Иккаласи ҳам чиройли.

Шиншин Курагиннинг Москвадаги бир қилмишини графга шивирлаб айтиб берди. Наташа Курагиннинг chargeman деганини эшитгани учунгина унинг тўғрисидаги бу гапга қулоқ солди. Биринчи парда тамом бўлди, партерда одамлар бир-бирига аralашиб кетди, кирди-чиқди бошланди.

Борис Ростовлар ложасига келди, буларнинг табригини жуда оддий тарзда қабул этди, кейин қошларини кўтариб паришонҳол бир алфозда жилмайиб қўйди ва қаллиғи Наташа билан Соняни тўйга таклиф қилганини айтгач, чиқиб кетди. Наташа Борис билан кулумсираб, нозу карашма қилиб гаплашди ва бир вақтлари ўзи ошиқ бўлиб юрган ўша Борисни уйланиши муносабати билан табриклади. Наташа ҳозир шундай бир сархуш кайфиятда эдикি, назарида ҳамма нарса жўн ва табиий кўринарди. Унинг ёнида ўтирган, елка ва билаклари яланғоч Элен ҳаммага бир хил кулумсираб эди. Наташа ҳам Борисга худди шундай кулумсираб қаради.

Элен ўтирган ложа ва ложанинг партер томони энг маълум ва машҳур одамларга тўлиб кетди, булар бир-бирига навбат бермай шундай гўзал хоним билан таниш эканликларини ҳаммага кўрсатишни истар эди.

Курагин бутун антракт давомида Долохов билан рампа олдида туриб, Ростовлар ложасидан кўзини олмади.

Наташа, Анатоль менинг ҳақимда гапираётитти, деб ўйлар ва шунга қувониб ўтиради. Наташа Курагин мени ён томонимдан ҳам кўрсин деб қийшайиброқ ўтириди, назарида у ён томондан чиройлироқ кўринарди. Иккинчи парда бошланиши олдида партерда Пьер пайдо бўлиб қолди. Ростовлар қишлоқдан келгандаридан буён уни кўришмаган эди. Пьер сўнгги марта Наташа кўрганидан бери семирган бўлиб, афтидан, хафа кўринар эди. У ҳеч кимга қарамасдан тўғри биринчи қаторга томон борди. Анатоль унинг олдига келди ва Ростовлар ўтирган ложага қараб, унга алланималар деди. Пьер Наташани кўриши биланоқ очилиб

кетди ва стуллар орасидан шошиб ўтиб Ростовлар ложасига томон йўналди. Булар олдига келганда у, тирсагини рампага қўйиб, Наташа билан узоқ гаплашди. Наташа Пьер билан гаплашиб ўтирган чофида графиня Безухованинг ложасидан эркак кишининг овози эшитилди ва бу овозни негадир Курагиннинг овози деб ўйлади. У қайрилиб қараб, кўзи Курагиннинг кўзига тушди.

Курагин унинг кўзларига шундай шавқ-завқ ва меҳр билан кулумсираб тикилиб туар әдик, унга шу қадар яқин ўтириб, унга шундай қараб туриб, унга ёққанлигини била туриб, у билан таниш бўлмаслик жуда ғалати туюлди.

Иккинчи пардада ҳайкаллар тасвир этилган суратлар қўйилган, тўрдаги полотно тешилиб, ой шакли солинган, саҳна олдидаги чироқларнинг абажури кўтарилган эди. Карнай билан контрабас йўғон садо берди, ўнг ва сўлдан қора мантиялар кийган одамлар чиқди. Бу одамлар қўлларини силкитди (қўлларида ханжарга ўхшаш бир нарса бор эди), кейин яна аллақандай одамлар югуриб чиқди ва боя оқ, ҳозир эса кўк кийим кийиб чиққан қизни судрай бошлади. Улар қизни дарров судраб кетмасдан, аввал у билан бирга хийла ашула айтишиди, кейин олиб кетишиди ва саҳнанинг орқасида уч марта занг урилгандан сўнг ҳаммаси тиз чўкиб баравар дуо ўқишиди. Шу кўринишда томошабинлар бир неча марта уввос кўтаришди.

Шу парда давомида Наташа бир неча марта партерга қараб Анатолни кўрди. Анатоль қўлинин кресло суюнчиги ташлаб, Наташага қараб ўтирап эди. Наташа унинг мафтун бўлиб ўтирганини кўриб хурсанд бўлди ва бунинг бирон ножъя томони бордир, деган нарса хаёлига ҳам келмади.

Иккинчи парда тамом бўлгандан кейин графиня Безухова ўрнидан турди, Ростовлар ўтирган ложага қараб (унинг кўкраги буткул очиқ эди) қўлқопли бармоги билан кекса графга имлади-да, ложасига кирган кишига эътибор ҳам қилмасдан кулумсираб граф билан сўзлаша кетди.

— Нозанин қизларингиз билан мени таништириб қўйсангиз-чи,— деди Безухова.—Бутун шаҳар шулар тўғрисида гапиради-ю, мен таниш эмасман.

Наташа ўрнидан туриб, соҳибжамол графиняга таъзим этди. Бу гўзал хонимнинг мақтови Наташага шу қадар ёқиб тушдики, у ҳатто хурсандлигидан қизариб кетди.

— Мен ҳам энди москвалик бўлмоқчиман!—деди Элен. Шундай қизларни қишлоқда олиб ўтиргани қандай кўнглингиз бўлди.

Графиня Безухова меҳригиёли хотин, дейишлари бежиз эмас эди. У оғзига келган гапни айтаверар ва айниқса бирорни мақтайдиган бўлса жуда ўринлатар эди.

— Кўйинг, ҳурматли граф, уч-тўрт кун мен қизларингизни ўйнатай. Ҳозирча мен шу ерда. Сиз ҳам шу ерда экансиз. Буларни бир хурсанд қиласай. Мен Петербургда мақтovингизни кўп эшитганман ва сиз билан танишмоқчи бўлиб юрган эдим,— деди Наташага мудом бир ҳилдаги чиройли табассум билан.— Менинг маҳрамим Друбецкой ҳам сизнинг таърифингизни қилган эди, хабарингиз борми, у уйланяпти. Кейин эримнинг дўсти Болконский, князъ Андрей Болконский ҳам сиз тўгрингизда гапириб берган эди,— деди ва унинг Наташага бўлган муносабатдан хабардор экаллигига ишора қилиб бу сўзни айрим эътибор билан айтди. У дурустроқ танишиш учун томоша тамом бўлгунча қизлардан биронтаси менинг ложамга ўтсин, деб илтимос қилди ва Наташа унинг олдига бориб ўтириди.

Учинчи пардада сон-саноқсиз шамлар ёқиб деворларига соқолли рицарлар сурати осиб қўйилган сарой кўрсатилди. Саҳнанинг ўртасида икки киши туарар, булар, афтидан малика билан подшоҳ эди. Подшоҳ ўн қўлини силтади ва қўрққанидан бўлса керак, бир куйни жуда ёмон айтиб, тўққизил рангдаги тахтга ўтириди. Аввал оқ, кейин кўк кийимда чиққан бояги қиз энди ич кўйлакда, соchlari тўзиган ҳолда, тахт ёнида тикка турган эди. Қиз маликага қараб аллақандай бир қайгули куйни айтди, бироқ подшоҳ жиддий қиёфада қўл силтади ва икки томондан яланг оёқ эркак-аёллар чиқиб ўйинга тушди. Кейин скрипкаларда шўх бир куй чалинди, оёқлари йўғон ва яланг қўллари нозик бир қиз бошқа қизлардан ажралиб, саҳна орқасига борди, корсажини тузатди-да ўртага келиб, тез-тез оёғини оёғига уриб сакрай бошлади. Партерда ўтирганларнинг ҳаммаси чапак чалиб, «офарин» деб қичқирди. Кейин бир эркак бурчакка бориб турди. Оркестрда симбал билан карнай қаттиқроқ янгради ва шу яланг оёқ эркак баланд-баланд сакраб ўйнай бошлади (Бу эркак шу санъати учун йилига 60 минг олар эди). Партер, ложа ва галёркаларда ўтирган томошибинлар жонининг борича чапак чалиб қичқирди ва ўйинчи эркак ўйинни тўхтатиб, кулумсираб халойиққа таъзим қилди. Кейин яна бошқа яланг оёқ эркак-аёллар ўйинга тушди, яна музика садоси остида бир нима деб қичқирди ва яна ҳамма ашула бошлади. Лекин бирдан довул кўтарилди, оркестрдан хроматик гаммалар ва секинлаб

Бораётган септимлар аккоди әйнитилди, яна ўйнаётгандар-
нинг ҳаммаси шу ердати одамлардан бигтасини олиб, саҳна
орқасига югуриб олиб борди ва парда ёпилди. Томошабин-
лар яна шовқин-сурон кўтариб қичқиришиди:

— Дюпор! Дюпор! Дюпорни сўраймиз.

Энди булар Наташага ғалати туюлмади. У ҳузур қилиб,
хушқол табассум билан теварак атрофига қарап эди.

— N'est-ce pas qu'il est admirable-Duport?¹ — деди Наташага қараб.

Oh, он², — деб жавоб берди Наташа.

X

Танаффус вақтида Эленнинг ложасига гур этиб совуқ
кирди, эшик очилди, энгашиб, бирон кишига тегиб кетмай
деб эҳтиёт бўлиб Анатоль қирди.

— Рұксат этинг, акамни сизга таништириб қўяй,—
деди Элен тоҳ Наташага тоҳ Анағолга бесаранжом назар
ташлаб. Наташа ялангроч елкаси оша чиройли бошини гў-
зал ғигитта томон буриб жилмайди. Анатоль узоқдан қандай
чиройли кўринган бўлса, яқиндан ҳам шундай чиройли
эди. У Наташанинг ёнига ўтири ва Наришкин берган балда
учратганидан бери Наташа билан танишиш орзусида юрганини
айтди. Курагин эркаклар сұхбатидан кўра хотинлар
сұхбатида ақллироқ ва соддароқ бўлар, хотинлар билан
дадил ва оддий муомала қиласи эди. Наташани шу нарса
ҳайратда қолдирди ва унга шу нарса ёқдики, ёмон деб ном
чиқарган бу одамда ҳеч қандай қўрқинчли нарса йўқгина
эмас, аксинча, унинг юзида жуда мулојим, ҳалим ва қувноқ
бир табассум бор эди.

Курагин Наташадан спектакль тўғрисидаги таассуро-
тини сўради ва ўтган спектаклда Семёнова ўйин вақтида
йиқилиб кетганини айтиб берди.

— Биласизми, графиня,— деди тўсатдан у Наташага
худди эски ошнаси билан гаплашаётгандай.— Биз костюм-
ли карусель ташкил қилимсўчимиз. Сиз ҳам иштирок қил-
сангиз жуда яхши бўларди. Ҳаммамиз Архароваларнинг
уйига тўпланамиз. Марҳамат қилинг, келинг, келасиз-а? —
деди у.

¹ Ҳақиқатан ҳам Дюпор ҳаммани қойил қолдирди-а?

² Нимасини айтасиз.

Анатоль шу сўзларни айтаркан, кулиб турған кўзларини Наташанинг юзи, бўйни ва очиқ билакларидан олмас эди. Наташа унинг маҳлиё бўлаётганини аниқ билди. Бу гарчи Наташага ёқса ҳам, лекин Анатолнинг шу ерда ўтириши негадир Наташани қисиброқ қўйди ва унга оғир тушди. Наташа ўзи қарамаган чоғда ҳам Анатоль елкалагрига қараётганини сезар, кўзимга қарагани яхшироқ, деб беихтиёр унинг кўзига қарап эди. Аммо кўзи унинг кўзига тушгач, қўрқиб кетар, чунки бошқа эркаклар билан гаплашганида доимо ҳаёб босгани ҳолда, Анатоль билан гаплашганида худди парда кўтарилиганда туюлар эди. У беш дақиқа ичидаги ўзини бу одамга ниҳоят даражага яқин сезди ва бунинг нечук шундай бўлганини ўзи билмай қолди. У Анатолдан юзини ўтирганда яна очиқ билакларимдан ушлаб, бўйнимдан ўпмасин, деб ўти ёрилиб кетди. Улар энг оддий нарсалар ҳақида гаплашиб ўтиаркан, Наташа унга жуда яқин бўлиб кетганини сезди. У эркак кишига ҳеч қачон бунчалик яқин бўлмаган эди. Наташа худди: «Бу қандоқ бўлди экан» дегандай отаси билан Эленга қаради, бироқ Элен бир генерал билан гаплашиб ўтиргани учун Наташанинг бу кўз қарашига жавоб бермади, отасининг кўз қараши эса одатдагича факат: «Сен хурсанд бўлсанг мен ҳам хурсандман!»,— дер эди холос.

Бир ўнғайсиз жимлик чўкканда Анатоль бодомқовоқ кўзларини Наташага мулойимгина тикиб ўтирган эди. Наташа шу жимликни бузиш мақсадида ундан Москва сизга ёқадими, деб сўради. Наташа сўрашга сўрадилю қизарип кетди. У Анағоль билан гаплашганида ҳамиша бир ёмон иш қилаётгандай бўлар эди. Анатоль худди Наташага далда бермоқчи бўлганда, кулумсираб қўйди.

— Аввал унча ёқмаган эди, чунки шаҳарга ким файз киргизади? Ce sont les jolies femmes,¹ нима дедингиз? Мана энди жуда ёқади,— деди у Наташага маъноли қараб.— Каруселга борамиз-а, графиня? Боринг,— деб Наташанинг гулдастасига қўл узатди ва секингина: Vous serez la plus jolie. Venlez, chére comtesse, et comme gage donnez moi cette fleur²,— деди.

Наташа ҳам Анатолнинг ўзидай унинг нима деганига

¹ Чиройли хотинлар.

² Келсангиз ўйиннинг гули бўласиз. Келинг, азиз графиня, шу гулингизни унгача гаровга оламан.

тушунмади, лекин бу сўзларнинг остида бир эгри маъно борлигини сезди. У нима дейишни билмай қолди ва ўзини эшитмаганга солиб, юзини ўгириди. Лекин юзини ўгириши билан: «У орқамда, менга жуда яқин туритти», — деб ўйлади.

Наташа ўзидан: «У нима ўйладикин? Хижолат бўлдими? Аччиғи келдими? Кўнглидан чиқариш керакдир?» — деб сўради ва ўзини тутолмасдан қайрилиб қарагач кўзи Анатолнинг кўзига тушди. Унинг бунчалик яқин тургани, ишончи, мулойим ва меҳрибон табассуми Наташани мағлуб қилди. Наташа унинг кўзларига тик қараб Анатоль қандай табассум қилган бўлса, айнан шундаи табассум қилди ва орадан парда кўтарилиганини яна сезиб, юрагига ваҳима тушди.

Яна парда очилди. Анатоль осуда ва хушҳол кайфиятда ложадан чиқиб кетди. Наташа отаси ёнига келиб ўтириди, энди у берилиб кетган оламига буткул муте бўлиб қолган эди. Кўз олдида юз бераётган нарсаларнинг ҳаммаси энди унга табиийдай кўринди. Қаллиғи, княжна Марья, қишлоқда ўтказган ҳаёти эса худди аллақачонлар бўлиб ўтгандай, бирон марта ҳам хаёлига келмади.

Тўртинчи пардада бир шайтон кўринди. У оёғи остидаги тахта сурилиб ўзи пастга тушиб кетгунча кўлларини силкита-силкита ашула айтди. Наташа тўртинчи пардада факат шуни кўрди холос. Нимадир уни ҳаяжонга солди, қийнади ва бунга сабаб Наташа бенхтиёр кузатиб турган Анатоль эди. Театрдан чиққанда Анатоль уларнинг олдига келиб, кареталарини чақириди ва уларни ўтқазиб қўйди. У Наташани ўтқазаётган чоғида билагидан ушлаб қисиб қўйди. Наташа ҳаяжонга тушиб, қизариб-бўзариб унга қаради. Анатоль кўзларини чақнатиб, мулойим табассум билан унга қараб турар эди.

Наташа уйга келгандагина театрда бўлган воқеани дурустроқ ўйлаб кўрди ва тўсатдан князь Андрей эсига тушиб уни ваҳима босди; томошадан кейин ҳамма чой ичиб ўтирганда у бирдан баланд овоз билан оҳ чекди-ю, қип-қизариб, уйдан чопқиллаб чиқиб кетаркан, ўзича: «Вой худо! Хароб бўлдим! Қандай бўлиб мен шунга йўл қўйдим», — деди. У қизариб кетган юзини иккала қўли билан қоплаб, нима воқеа бўлганини дурустроқ ўйлаб узоқ ўтириди, лекин на юз берган воқеанинг тагига етди ва на нима сезаётганини англади. Бўлиб ўтган барча воқеалар кўзига қоронғи, нотайин ва ваҳимали бўлиб кўринди.

Наташа театрда, каттакон ёруғ залда ўтириб куртка-сига ялтироқ пистонлар қадалган, яланг сёқ Диорогтнинг музика садоси остида, нам тахтада сакраётганини, қизлар, чоллар ва елкалари бутунлай яланғоч Эленинг мағурур табассум билан «оффарин» деб қичқираётганини ўша ерда,— Элен соясида ўтириб томоша қиларкан, ҳамма нарса кўзига жўн ва «очиқ-ойдин кўринган эди, энди ўзи ёлғиз ўтирганда эса, бу нарсалар тушуниб бўлмайдиган бўлиб қолди. У ўзича: «Нима гап? Нима учун ундан қўрқдим? Нима учун энди виждан азобига тушаётиман?» — дер эди.

Наташа бу ўй-хаёлларини фақат кечаси тўшакка кириб, онаси кекса графиняга айти оларди холос. Агар бу гапларни Соняга айтса, Соня бунга жиддий бир нуқтаи назардан қараб, ё ҳеч нарса тушунмас, ёки Наташанинг шунга иқорор бўлаётганини эшитиб ҳайрон-ҳайрон қоларди. Шунинг учун ҳам Наташа бу қийнаётган нарсани ёлғиз ўзи бартараф қилмоқчи бўлди.

«Князь Андрейнинг муҳаббатидан маҳрум бўлдимми, йўқми? — деб ўзидан сўрар ва яна ўзига тасалли бериб.— Аҳмоқ бўлдимми, шуни сўраб ўтирибман. Менга нима бўлипти? Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Мен уят бўладиган бирон иш қилибманми? Бу бўлган воқеани ким билиб ўтирипти, мен уни бўлак кўрмайман ҳам. Модомики шундай экан, демак ҳеч нарса бўлгани йўқ, бунинг нимасига пушаймон бўлиб ўтирибман. Князь Андрей мени шундай ҳам севади. Лекин бу шундай деганим қанақайкин? Вой худо! У шу ерда бўлса бўлмасмиди-я?» Наташа бир лаҳзагина таскин топар, кейин яна алланечук бир инстинкт унга: буларнинг ҳаммаси рост, ҳеч нарса бўлгани йўқ, лекин, князь Андрейга бўлган аввалги соғ муҳаббатинг барбод бўлди, дер эди. Наташа Курагин билан ўзи орасида бўлган сухбатни яна хаёлидан кечирав, чиройли ва жасур йигитни қўл сиқаётган вақтида қилган ҳаракати ва мулойим табассумини кўз олдига келтирап эди.

XI

Анатоль Курагин Москвада турар эди, чунки бир йилда йигирма минг сўмдан ортиқ пул сарф қилиб яна шунча қарздор ҳам бўлгани учун (қарз берган кишилар пулни отасидан қисташарди) отаси уни Петербургдан жўнатиб юборди.

Отаси ўғлига шундай деди: «Охирги мартаба қарзингни ярмини тўлайман, лекин шу шарт биланки, агар сен Москва-

га бориб бош қўмандонга адъютант бўлиб ишласанг (мен бу тўғрида гаплашиб келганман) ва ўзингга муносаброқ бир қизни толишга ҳаракат қилсанг». Кекса граф ўғлига княжна Марья билан Жюли Каагинани кўрсатди.

Анатоль отасининг бу шартига кўниб, Москвага кетди ва Пьернинг уйига тушди. Пьер аввал уни унча ҳуш қабул қилмади, лекин, кейинчалик унга ўрганди, баъзан унинг айш-ишрат мажлисларига борадиган, қарз баҳо-наси билан унга пул берадиган ҳам бўлди.

Шиншин рост айтган эди: Анатоль Москвага келганидан бери Москва хонимларини шайдо қилган эди, уларни айниқса назарга илмаслиги ва афтидан, лўлиларни, ҳамда мишиш-мишларга кўра ошначилиги бўлган м-Не Georges бошлиқ француз актисаларини улардан афзалроқ кўриши билан шайдо қилган эди. У Данилов ва Москванинг бошқа бегамлари берадиган базмларнинг биронтасидан қуруқ қолмас, ичкиликда ҳаммани учирив қўяр ва киборлар берадиган барча зиёфат ва балларга борар эди. Одамлар унинг москвалик хонимлар билан бўлган бир неча можароси ҳақида гапиришар ва балларда у батзи хонимларгагина ҳушомад қиласарди холос, аммо қизларни, айниқса кўпчилиги хунук бўлган бой қизларнинг яқинига келмас эди, чунки у бундан икки йил бурун уйланган бўлиб, буни энг яқин дўстларидан бошқа ҳеч ким билмас эди. Бундан икки йил илгари Анатоль хизмат қилаётган полк Польшада турган вақтда унчалик бой бўлмаган бир помешчик ўз қизини олишга уни мажбур қилган эди.

Анатоль кўп ўтмай, хотинини ташлаган ва қайинотасига пул юбориб туриш шарти билан бўйдоқлик ҳуқуқини олган эди.

Анатоль ҳамиша ўзининг мавқеидан ҳам, ўзидан ҳам, бошқалардан ҳам рози эди. У бутун вужуди билан ҳозирги ҳаёти энг яхши ҳаёт эканлигига ва умрида бирон нолойч иш қилмаганига амин эди. У ўз кирдикори ҳақида бошқаларнинг нима дейишини ҳам, бу ишнинг оқибати нима бўлишини ҳам ўйламас эди. У шу нарсага амин эдики, ўрдак ҳамиша сувда яшаш учун яратилгандаи, уни ҳам худо бир йилда ўттиз минг сарф қилиш ва киборлар жамиятида энг юксак мавқени ишғол этиш учун яратган. Бу нарсалар Анатолнинг зеҳнига шу қадар ўтириб қолган эдики, унга қараб бошқалар ҳам ўзи шундай бўлиши керакдир деб ўйлар, киборлар доирасидан юксак мавқени ишғол этишига ҳам монелик қилмас, пулни ҳам ундан ҳеч ким аямас, Ана-

толь эса дуч келган одамдан қарз олиб, беришни, афгидан, ўйламас ҳам эди.

У картабозликни билмас, шунинг учун ҳам ўйнаганида ҳеч қачон ютишга умид боғламас эди. У шухратга қизиқмас эди. Одамлар унинг ҳақида нима ўйлайди, нима ўйламайди — бу билан иши йўқ эди. У иззатталаб ҳам эмас. У бир неча марта отасининг ғашига тегиб, ўз каръерасини бузган ва ҳар қанақа иззат-обрўйни масхара қилган киши. У хасис эмас, ким нима сўраса, йўқ дейишни билмайди. Унинг бирдан-бир яхши кўрадиган нарсаси хурсандчилик билан хотинбозлик бўлиб, ақидасига кўра, бу ишларнинг ҳеч бир ёмон томони йўқ эди, аммо бу ишларнинг оқибати бошқаларга қандай таъсир қилиш-қилмаслигини ўйлаб кўришдан ожиз эди, қалбида эса ўзини энг нуқсонсиз ҳисоблаб, бошқа разил ва ёмон одамларга нафрат билан қарап ва парвойифалак бошини баланд кўтариб юрарди.

Худо ўзи кечиради, деган умид билан юрадиган аёл Магдалиналарга ўхшаш бу ишратпараст эркак магдалинларда ҳам биз гуноҳкор эмасмиз, деган бир ички туйғу бўлади. «Аёл Магдалинанинг гуноҳи кечирилади, чунки у кўп севган, эркак Магдалиннинг ҳам гуноҳи кечирилади чунки у кўп айш сурған».

Сурғундан ва Эрон воқеасидан кейин яна бу йил Москва-да пайдо бўлган, картабозлик ва айш-ишрат қилиб юрган Долохов петербурглик эски ўртоғи Курагин билан тағин яқнилашиб олди ва ўз мақсад-мулдаолари учун ундан фойдалана бошлади.

Анатоль Долоховни ақл-фаросати ва ботирлиги учун астойдил яхши кўрар эди. Долохов ўзининг картабозлик сұхбатларига бўлак кибор бойваччаларни тортиш мақсадида Анатолининг оқсуяклигидан, сертаниш-билишлигидан унинг ўзига билдирилмасдан фойдаланар ва уни судраб юрар эди. Анатоль унга кўзлаган мақсадидан ташқари яна бирорнинг изму ихтиёрини қўлига олишдан роҳатлангани, шунга ўрганиб қолгани ва бусиз туролмагани учун ҳам керак эди.

Наташа Курагинга хийла ёқиб қолди. У театрдан кейин овқат еб ўтирган чофида, Долоховга Наташанинг қўллари, бўйни, оёқлари ва соchlарининг чиройлилигини заршуносдай таърифлаб берди ва унинг кетига тушмоқчи эканини айтди. Бундан нима чиқишини ўйлашга Анатоль ожиз эди, чунки у ҳар қандай қилмишидан нима чиқиш ҳақида ҳеч қачон ўйламас эди.

— Яхши-ку, дўстим, лекин бизнинг бўйимиз етмайди,—
деди унга Долохов.

— Синглимга айтаман, Наташани овқатга таклиф қи-
лади,— деди Долохов.— Нима дединг?

— Яхшиси сабр қил, эрга тегсин.

— Биласанми,— деди Анатоль,— j'adore les petites fil-
les¹, ҳозир дарров боши айланиб қолди.

Анатолнинг уйланганидан хабардор бўлган Долохов:

— Petite fille² деб-ку бир марта қўлга тушган эдинг,
энди ҳўшёр бўл! — деди.

— Кўр ҳассасини бир марта йўқотади! А? — деди Ан а-
толь мулойимгина жилмайиб.

XII

Театрга борган куннинг эртаси, Ростовлар ҳеч ёққа
боришмади, уларнига ҳам ҳеч ким келмади. Марья Дмит-
риевна, Наташадан яшириқча, нима тўғридадир отаси билан
гаплашди. Наташа булас кекса князъ ҳақида гапиришга-
нини ва нима тўғридадир маслаҳатлашганини пайқади. Бу
нарса Наташани ташвишга солди, унга қаттиқ ботди. У князъ
Андрей йўлида кўзи тўрт бўлиб ўтирган эди, шу куни кел-
мадимикин деб, икки марта қоровулни Вздвиженкага
юборди. Аммо князъ Андрей келгани йўқ эди. Наташа шу
кунлари дастлабки келган кунларидан кўра кўпроқ изти-
роб чекар эди. Ҳижрон доғига яна княжна Марья ва кекса
князъ билан учрашганинг ёқимсиз хотираси, сабабсиз
бир қўрқув ва ташвиш қўшилиб кетди; назарида ё князъ
Андрей ҳеч қачон келмайдигандай ёки у келгунча ўзига
бирон ҳодиса бўладигандай туюлди. У илгаригидай ёлғиз
ўтириб унинг тўғрисида осудалик билан узоқ ўйлай олмас
эди: Князъ Андрейни ўйлаши биланоқ унинг ҳақидаги
хотирасига кекса князъ, княжна Марья, сўнгги спектакль
ва Курагин ҳақидаги хотиралари қўшилиб кетарди. Мен
айбли эмасманми, князъ Андрейга берган аҳдимни буз-
мадимми, деган саволлар унинг олдида яна кўндаланг
бўлиб туарар ва у яна кўнглида алланечук мужмал ва қўр-
қинчли бир туйғу тугдира олган бу йигитнинг ҳар бир сў-
зини, ҳар бир ҳаракатини, юзининг ҳар бир ифодасини
барча тафсилоти билан эсларди. Уйдагиларнинг кўзига

¹ Жон-дилим ёш-ёш қизлар.

² Ёш қиз.

Наташа ҳар кунгидан кўра хурсандроқ қўринса ҳам, лекин илгаригидай осуда ва баҳтиёр эмас эди.

Якшанба куни эрталаб Марья Дмитриевна меҳмонларини Могильцидаги Успения ибодатхонасига ибодатга таклиф қилди.

— Серҳашам бутхоналарга ҳушим йўқ,—деди у, афтидан эркин фикрли эканлигига фахрланиб.—Ҳамма жойда худо бир. Бизнинг попимиз жуда дилкаш нуроний чол, ибодатни ҳам ўрнига қўяди. Дъяконимиз ҳам ёмон эмас. Меҳробда концерт бўлса савоби каттароқ бўладими? Ҳушим йўқ, булар ҳаммаси бекорчи эрмак!

Марья Дмитриевна якшанба кунларини яхши кўрар ва байрам қилишни ҳам билар эди. Шанба кунлари унинг уйи озода, тоза: ўзи ва хизматкорлари ишламас, ҳамма ясаниб, албатта ибодатга борар эди. Байрам кунлари хўжаларнинг тушлиги ранг-баранг бўлар, хизматкорларга ароқ, қовурилган фоз ёки чўчқа гўшти берилар эди. Бироқ бу ҳовлида ҳеч кимнинг юзидан Марья Дмитриевнанинг яшалоқ ва жиддий юзидағи сингари байрам руҳи акс этиб турмас, бунақа кунларда у эртадан кечгача тантанали бир қиёфага кирар эди.

Ибодатхонадан келиб, кресло ва диванларидан жилдлар олинган меҳмонхонада қаҳва ичиб ўтирилганда Марья Дмитриевнага карета тайёр, деб хабар қилишибди ва Марья Дмитриевна меҳмонгча борадиган вақтлардагина ўрайдиган катта рўмолини ўраб, ўрнидан турди-да, князь Николай Андреич олдига бориб, Наташа тўғрисида гаплашиб келишни айтди.

Марья Дмитриевна кетгандан кейин Ростовлар олдига мадам Шальма юборган машиначи — модистка келди ва Наташа меҳмонхонанинг нарёғидаги уйнинг эшигини беркитиб, зўр ҳафсала билан янги кўйлакларини ўлчай бошлиди. У кўклаб қўйилган ва енглари ҳали ёпиштирилмаган кўйлакни кийиб, орқасини ойнага солиб, қайрилиб қараётган чофида меҳмонхонадан отаси ва яна бир хотиннинг бидирлаб гапиришаётганини эшилди ва қизариб кетди. Бу Эленинг товуши эди. Наташа ўлчайтган кўйлагини ечишга улгурмай эшик очилди ва уйга ширин табассум билан графиня Безухова кирди. У ёқаси тўқ бинафша бархат кўйлак кийган эди.

— Ah, ma délicieuse!¹— деди у қизариб кетган Ната-

¹ Оҳ, менинг дилбарим!

шага.— Charmante!¹ Йўқ, дўстим граф, бу иш эмас,— деди у орқасидан кирган графга.— Наҳот одам Москвада туриб ўйдан чиқмаса? Йўқ, мен сизни қўймайман! Бугун кечқурун меникода m-lle Georges декламация ўқиб беради, беш-олти киши келмоқчи, агар сиз m-lle Georges ҳам йўлда қолдирадиган гўзал қизларингизни олиб келмасангиз, сиздан юз ўгираман. Эрим бу ерда эмас. Тверга кетган, бўлмаса сизларни олиб кетгани юборар эдим. Соат тўққизларда албатта, албатта келинг.— У таъзим қилган таниш модисткага бош иргитиб қўйди ва бархат кўйлагининг жимжимасини жуда чиройли қилиб ёзиб, ойна ёнидаги креслога ўтири, Элен Наташанинг ҳусн-жамолини тинимсиз мақтаб, гап сотиб ўтири. У Наташанинг кўйлакларини кўрди, мақтади, ўзининг ҳам Париждан олинган en gaz métallique² янги кўйлагини мақтади ва Наташага ҳам шунақа кўйлак тикиришни маслаҳат берди.

— Лекин, барибир, сизгà ҳаммаси ҳам ярашади, гўзалим,— деди у.

Наташанинг лабларидан хурсандлик табассуми аримасди. Наташа илгари жуда мутакаббир ва димоғдор деб ўйлаган, ҳозир эса шунчалик меҳрибон бўлиб қолган бу дилкаш графиня Безухованинг мақтовларини эшитиб, қувониб кетди. У гул-гул очилиб бу меҳрибон, гўзал хотинга ошиқ бўлиб қолгандай бўлди. Элен ҳам Наташанинг ҳуснига маҳлиё ва уни хурсанд қилишга орзуманд бўлиб қолди. Анатоль мени Наташа билан учраштириб қўй, деб илтимос қилган ва Элен шу мақсад билан Ростовлар олдига келган эди. Акасини Наташа билан учраштириш фикри уни анча қизиқтириб қўйган эди.

Элен бир вақтлари, Петербургда, Наташа мендан Борисни тортиб олди, деб хафа бўлиб юрган бўлса ҳам ҳозир буни унуди ва чин қалбидан ўзича унга яхшилик қилмоқчи бўлди. У кетаётганида ўз protégée сини бир четга чақириб шундай деди:

— Кеча акам бизникида тушлик қилган эди, кулаверриб эсимиз кетди... Томоғидан ҳеч нарса ўтмайди. Фикри хаёли фақат сизда, гўзалим. Il est fou, mais fou amougueux de vous, ma chère.³

¹ Қандай гўзал!

² Металл газдан тикилган.

³ У сизга ошиқи беқарор бўлиб қолган, ошиқи беқарор.

Наташа бу сўзларни эшитиб қизариб кетди.

— Ma délicieuse¹ қизарганини кўринг, қизарганини! — деди Элен.— Албатта келинг. Si vous aimez quelqu'uni ma délicieuse, ce n'est pas une raison pour se cloîtrer. Si même vous êtes promise, je suis sûre que votre promis aurait désiré que vous alliez dans le monde en son absence plutôt que de dépérir d'ennui.²

«Демак, менинг қаллиғ эканимни бу билар экан, демак, ёри Пьер билан, ўша одил Пьер билан иккаласи бу ҳақда гапиришган, демак, гапириб кулишган экан. Демак, ҳеч-қиси йўқ»,— деб ўйлади Наташа ўзича. Илгари қўрқинчли кўринган нарса Эленнинг сўзларини эшитганидан кейин назарига оддий ва табиий бўлиб кўринди. «Бу шунчали grande dame³, шунчали меҳрибон киши, афтидан, мени чин қалбидан севади»,— деб ўйлади Наташа.— Уч-тўрт кун ўйнасам нима бўпти? — деди у ичидা, кўзларини катта очиб Эленга қарап экан.

Марья Дмитриевна тушда қайтиб келди. Кекса князга сўзини ўтказа олмаган бўлса керак, дами ичига тушган ва қовоғи солинган эди. У бўлиб ўтган воқеани осудалик билан гапира олмади, чунки чол билан тўқнашиб қолганидан ниҳоят даража ҳаяжонда эди; графнинг саволларига ҳеч нарса бўлгани йўқ, тинчлик, эртага гапириб бераман, деб қўя қолди.

Графиня Безухованинг келганини ва кечага таклиф қилганини эшитиб, Марья Дмитриевна:

— Безухова билан ошначилик қилишни маъқул кўрмайман ва маслаҳат бермайман; ваъда берган бўлсанг, майли боргин, сал очилиб келасан,—деди Наташага қараб.

XIII

Граф Илья Андреич қизларини олиб графиня Безухованинг уйига кетди. Кечада бутун жамоат жам эди. Бироқ буларнинг ҳеч қайсисини Наташа танимади. Граф Илья Андреич келганига пушаймон бўлди, чунки бу ерда ўтирган эркак-аёлларнинг кўпчилиги табиатан енгил деб ном

¹ Гўзалимнинг.

² Агар сиз бирорни яхши кўрсангиз, гўзалим, бу уйдан чиқмаслинингизга сабаб бўлолмайди. Қаллиғ бўлганингиз тақдирда ҳам аминманки, кўёвингиз уйда зерикиб ўтиришингиздан кўра киборлар орасига киришингизни кўпроқ истар.

³ Мўътабар хоним.

чиқарган кишилар эди. Mlle Georges мөхмонҳонанинг бурчидар, ёшлар орасида турган эди. Мөхмонлар ичида бир неча франпуз, шу жумладан, Метивье ҳам бўлиб, у Элен қелгандан бери кунда ўшанинг уйидаги эди. Граф Илья Андреич карта ўйнагани ўтиргади, қизларининг олдидан нари жилмасликка ва Georges нинг ўйини тамом бўлиши биланоқ кетишга қарор берди.

Анатоль эшик олдида Ростовларнинг келишини кутиб турган экан. У граф билан саломлашиб, дарров Наташанинг олдига келди ва унинг кетидан борди. Анатолни кўриши биланоқ Наташа, театрдаги сингари, унга ёқиб қолдим, деб талтайиб кетди ва шу билан бирга орадан яна парда кўтарилганини сезиб, ваҳимага тушди.

Элен Наташани жуда хурсандлик билан қарши олди, унинг ҳусн-жамоли ва кийимиға мафтун бўлганини айтди. Орадан кўп ўтмай, mlle Georges кийимини алмаштироқчи бўлиб ўйдан чиқди. Мөхмонлар стулларни четга суриб ўтиришиди. Анатоль стулинни Наташа ёнига суриб ўтироқчи бўлган эди, бироқ қизидан кўзини узмай ўгирган граф Наташанинг ёнидан жой олди. Анатоль ноилож орқага ўтириди.

Mlle Georges сўлқилдоқ билакларини очиб, бир елкасига қизил рўмолини ташлаб, креслоларни суриб, бўшатиб қўйилган жойга келиб ғайритабиий бир вазиятда турди. Ҳар томондан шивирлаб уни мақташаётган товушлар эшитилиб турар эди.

Mlle Georges жиддий қиёфада, қошини чимириб, одамларни кўздан кечирди ва ўз фарзандига бўлган ҳаром муҳаббати ҳақида ёзилган бир шеърни француз тилида ўқий бошлади. У баъзан овозичи қўйиб юборар, баъзан тантанали равишда бошини кўтариб шивирлар, баъзан эса тўхтар ва бақрайиб хириллаб қолар эди.

— Adorable, divin délicieux!¹, — деган садолар эшитилди.

Наташа семиз Georges га қараб ўтирас экан ҳеч нарса қулоғига кирмас, кўз олдида бўлаётган ҳодисаларнинг биронтасини ҳам кўрмас ва англамас эди; у ўзини яна аввалги ҳаётидан жуда узоқ бўлган ғалати ва ажойиб бир олам қучоғига абадий кириб кетаётганингина сезарди холос; бу ғалати оламда эса на нима яхши, нима ёмонлигини билиб бўлар эди ва на нима ақлликдан, нима беақлликдан эканини англаб бўлар эди. Унинг орқасида Анатоль ўтирас ва На-

¹ Қандай гўзал, қандай дилрабо.

таша уни яқингинасида ўтирганини сезиб, бир нарса бўлишини қўрқиб кутар эди.

Биринчи монологдан сўнг ҳамма ўзининг мафтун бўлганини билдириб, ўрнидан турди ва m-le Georgesни ўраб олди.

Бошқалар қатори Наташа ҳам ўрнидан турди ва одамларни оралаб актирисага томон бораркан, отасига қараб:

— Мунча ҳам чиройли! — деди.

— Сиз бор жойда уни гўзал деялмайман,— деди Наташанинг орқасидан бораётган Анатоль. Бу сўзни Анатоль шундай бир вақтда айтдики, буни Наташадан бўлак ҳеч ким эшифтади.— Сиз жуда-жуда гўзалсаниз... Сизни кўрганимдан бери бирон лақиқа ҳам...

— Кетдик, кетдик, Наташа,— деди қизини олиб келгани граф.— Жуда гўзал экан!

Наташа индамай отаси олдига келди ва унга ҳайратомуз савол назари билан қаради.

Бир неча номер декломациядан кейин m-le Georges жетди ва графиня Безухова меҳмонларни залга таклиф қилди.

Граф кетмоқчи бўлган эди, бироқ Элен бехосдан бўлган балимни бузманг, леб ялинди ва Ростовлар қоладиган бўлишди. Анатоль Наташани вальсга таклиф қилди ва вальс вақтида Наташанинг бели ва билагидан ушлаб, сиз жуда ravissant¹, мен сизни яхши кўраман, деди. Экосез гақтида Наташа яна Анатоль билан таница қилди ва шунда, холи қолган маҳалда, Анатоль индамай Наташага қаради. Наташа вальс вақтида эшиктган сўзим тушиммиди, ўнгимми, леб шубҳага тушди. Танцанинг бир мақоми тугаган чоғда Анатоль яна Наташанинг қўлини қисиб қўйди. Наташа қўрқиб кетиб Анатолга қаради, бироқ унинг мулојим, ёқимли ва жилмайиб турган юзига кўзи тушиб, айтмоқчи бўлган сўзини айттолмади ва ерга қаради.

— Бунақа сўзларни айтманг, мен бошқа бир йигитни яхши кўраман, мени ўшангана унаштиришган,— деди Наташа шошиб-пишиб. У Анатолга қаради. Анатоль бу сўзни эшитиб хижолат ҳам бўлмади, парво ҳам қилмади.

— Бу тўғрида менга гапирманг. Бу билан менинг нима ишим бор? — деди Анатоль.— Мен сизни жуда-жуда яхши кўриб қолганимни айттаётиман. Сиз шунақа дилбар бўлсангиз мен нима қилай?.. Танцани давом эттирайлик.

¹ Жозибали.

Жонланиб кетган ва ҳаяжонга тушган Наташа кўзлари олазарак атрофга қарап экан, одатдагидан кўра хурсандроқ кўринар эди. Шу кеча нималар юз берганини Наташа деярли билмас эди. Экосез ва грос-фатерга танца қилишиди, отаси энди кетайлик деганда, у яна бир оз ўтиришни илтимос қилди. Наташа қаерда бўлмасин, ким билан гаплашмасин, Анатоль кузатиб турганини сезар эди. Яна шу нарса сида бор: кўйлагимни тузатиб келай деб, отасидан ижозат сўраб ташқарига чиққанида Элен кетидан чиқди ва кула-кула ёкаси ошиқ бўлиб қолганини айтди, Наташа кичкина истироҳат бўлмасида яна Анатолга дуч келди, шунда Элен қаёққадир фойиб бўлди, иккаласи яна ёлғиз қолди ва Анатоль унинг қўлидан ушлаб ёқимли овоз билан:

— Мен сизнинг олдингизга боролмайман, наҳот бундан кейин сизни кўролмасам? Мен сизни жуда-жуда яхши кўраман, наҳот бўлак кўролмасам? — деди Наташанинг қўлини тўсиб, юзини юзига яқинлаштириди.

Анатолнинг чақнаб турган шаҳло кўзлари Наташага шу қадар яқин эдики, Наташа шу кўзлардан бўлак ҳеч нарсани кўролмас эди.

Анатолнинг шивирлаб:

— Натали? — деган товуши эшитилди ва кимдир Наташанинг қўлини қаттиқроқ қисди.— Натали?!

Наташанинг кўз қараши: «Ҳеч тушуна олмайман гапирадиган гапим ҳам йўқ»,— деб турар эди.

Иссиққина лаблар Наташанинг лабига тегди ва шу ондаёқ Наташа яна ўзини эркин сезди. Шу он Эленнинг қадам товуши ва кўйлагининг шитирлаши эшитилди. Наташа Эленга қайрилиб қаради, кейин қизариб, қўрқиб Анатолга савол назари билан қаради-да эшикка томон йўналди.

— Un mot, un seul, аи попи de dieu¹,— деди Анатоль.

Наташа тўхтади. Анатоль айтмоқчи бўлган шу сўзни эшитиши зарур бўлиб қолди, чунки бу сўз ҳозир нима ҳодиса рўй берганини изоҳлар ва бунга Наташа жавоб қайтара олар эди.

Анатоль афтидан, нима дейишини ўзи ҳам билмаса керак:

— Nathalie, un mot, un seul!²— деб Элен олдига келгунича шу сўзни такрорлай берди.

¹ Бир оғиз сўзим бор, фақат бир оғиз, худо ҳақи.

² Натали, бир оғиз сўзим бор, бир оғиз.

Элэн Наташани олиб яна меҳмонхонага чиқди. Ростовлар овқатга қолмасдан жўнашди.

Уйга қайтиб келгач, Наташа кечаси билан ухлолмай чиқди: ҳал этилиши мумкин бўлмаган бир савол — Анатолни яхши кўраманми, князь Андрейними,— деган савол уни жуда қийнади. У князь Андрейни чин қалбидан яхши кўришини аниқ билар эди. Бироқ у, шубҳасиз, Анатолни ҳам яхши кўрар эди. «Яхши кўрмаганимда шундай бўларми? — деди у ўзича.— Модомики шундан кейин ҳам у билан хайрлашиб, табассумига табассум қилибман, модомики шунгача йўл қўйибман, демак, биринчи кўришимдаёқ уни яхши кўриб қолибман. Демак, у шундай меҳрибон, оlijjanob ва яхши одам эканки, севиб қолибман-да, бўлмаса севармидим. Ҳам буни ва ҳам уни яхши кўриб қолган бўлсам нима қилай?» — дер эди Наташа ўзича, бу қўрқинчли саволларга жавоб тополмай.

XIV

Тонг ёришди, яна ўша ташвиш-тараддуд бошланди. Ҳамма ўрнидан турди, қўзғалди, говур-гувур бошланди, яна модисткалар келди, яна Марья Дмитриевна чиқди ва ҳаммани чойга чақиришди. Наташа худди бир кўз қараш билан ҳаммани бирдан кўрмоқчи бўлгандай, ҳаммага қўзларини катта-катта очиб, ҳаммага бесаранжом назар солар ва ўзини илгаригидай тутишга ҳаракат қиласр эди.

Марья Дмитриевна нонуштадан кейин (бу Марья Дмитриевнанинг энг севадиган маҳали эди) креслога ўтирди ва Наташа билан кекса графни чақирди.

— Қани, ўтиринглар, дўстларим, ҳаммасини ўйлаб кўрдим, сизларга бирдан-бир берадиган маслаҳатим шу,— деди у гап бошлаб.— Кеча, хабарларинг бор, князь Николайнинг уйига борган эдим; у билан гаплашиб кўрдим... У менга бақирди. Мен ҳам бўш келмадим! Мен айтадиган гапимнинг ҳаммасини тўкиб солдим!

— Э, у нима деди? — сўради граф.

— Нима дер эди? Мия қолиптими унда... Қулоқ солгиси келмайди. Бечора қизгинани ҳали ҳам қийнаб қўйдик, деди Марья Дмитриевна,— маслаҳат шу: ишларни биткизиб, уйга — Отрадноега қайтинглар. Ўша ерда кутинглар...

— Вой! Йўғе! — деб қичқириб юборди Наташа.

— Йўқ, кетиш керак,— деди Марья Дмитриевна.—

Ўша ерда кутиш керак. Күёв келган тақдирда ҳам бу иш энди жанжалсиз бўлмайди. Ўзи отаси билан холи гаплашиб, кейин олдиларингга боради.

Илья Андреич бу таклиф оқилона таклиф эканини англаб, дарров рози бўлди. Агар чол феълидан тушса, кейинроқ унинг олдига — Москвагами, ё Лисие Горигами бориш маъқулроқ, агар феълидан тушмаса у вақтда унинг розилингисиз фақат Отрадноеда никоҳ қилиш мумкин.

— Бу жуда маъқул гап, Наташани унинг олдига олиб борганимга ҳам пушаймонман,— деди кекса граф.

— Нега пушаймон бўласан? Шу ерда туриб иззатини қилмасанг бўлмас эди. Қабул қилмаган бўлса ўзи билади,— деди Марья Дмитриевна сумкасидан ниманидир ахтарар экан.— Мана, сеп ҳам тайёр бўлди, яна нимани кутасизлар, агар бирон нарса битмаган бўлса кейин юбораман. Кетишиларингга кўнглим бўлмаса ҳам, борганиларинг маъқул — деди ва сумкадан излаётган нарсасини топиб, Наташага берди.— Бу княжна Марьянинг мактуби эди. Сенга ёзипти. Бечора жуда-жуда азоб чекаётитпи. Графиня Ростова мени ёмон кўраркан демасин, деб қўрқиб ўтирипти.

— Мени ёмон кўриши турган гап,— деди Наташа.

— Бўлмаган гап, қўй бунақа гапларни,— деб Марья Дмитриевна бақириб берди.

Наташа хатни оларкан, ўйламай-нетмай:

— Ҳеч кимга ишонмайман; биламан, у мени ёмон кўради! — деди ва юзида ғазаб аломати пайдо бўлди, Марья Дмитриевна буни кўриб, Наташага тикилиб қаради ва қовогини солди.

— Сен, онагинам, бунақа дема,— деди у.— Мен ҳақиқатни айтаётибман. Хатига жавоб ёз.

Наташа индамади ва княжна Марьянинг хатини ўқигани ўз бўлмасига қараб кетди.

Княжна Марья ўз хатида икки орада юз берган англашилмовчиликдан ниҳоят даража хафа эканини ёзган эди. «Отам сизга қандай қарамасин, сиз шунга ишонингки,— деган эди княжна Марья хатида,— мен сизни яхши кўраман. Модомики ўз жонимдан ортиқ кўрадиган укам сизни танлабди, сизни яхши кўрмаслигим мумкин эмас».

«Ҳа, айтгандай,— деб ёзган эди княжна— отангиз мени ёқтиридади деб ўйламанг, у киши қари ва ҳам касалманд одам, шунинг учун ҳам сўзларини кўнглингизга олманг; аслида у киши жуда меҳрибон ва олижаноб одам, ўғлини хушбахт қиласидиган қизни яхши кўрмай иложи йўқ». Княж-

на хатда Наташа билан кўришмоқчи эканини билдириб, бирон вақтни белгилашини сўраган эди.

Хатни ўқиб бўлгандан кейин Наташа жавоб ёзиш учун ёзув столига ўтириди ва ўйлаб ўтирасдан, беихтиёр: «Chére princesse¹, деб бошлаганидан сўнг тўхтаб қолди. «Кечаги ҳодисадан кейин нима ҳам ёза олар эдим? Ҳа, ўшанда шундай бўлган эди, энди ундоқ эмас»,— деди ичилда Наташа хатдан бошини кўтармай. «Князь Андрейга тегмайман деяйми? Шундоқ дейиш керакми? Бу кўп ёмон гап-ку!» Наташа бу қўрқинчли фикрларни ўзидан йироқлаштироқчи бўлиб Сонянинг олдига борди ва у билан нусха танлай бошлиди.

Тушликдан кейин Наташа ўз бўлмасига кириб княжна Маръянинг мактубини яна қўлига олди. «Наҳот ҳаммаси тамом бўлган бўлса? — деб ўйлади у. Наҳот бу нарса шунча тез юз бериб, илгаригисини маҳв этган бўлса?» У князь Андрейга бўлган аввалги муҳаббатини эслади ва шу билан бирга Курагинни яхши кўриб қолганини ҳам сөзди. У князь Андрейга хотин бўлишини, у билан бирга баҳтли ҳаёт кечиришини (бу тўғрида Наташа жуда кўп ўйлар эди), кўз олдига келтириди ва шу билан бирга ҳаяжондан ёниб, кечакчалик Анатоль билан учрашганини барча тафсилоти билан ёслади.

«Иккови ҳам бўлса нима бўлар экан? — дер эди батсан Соши қотиб.— Ўшанда мен буткул баҳтли бўлар эдим, мана энди танлаб ўтиришим керак, лекин иккаласи бўлмагунча баҳтли бўлолмайман. Лекин бу ҳодисани князь Андрейга айтишим ҳам мумкин эмас, айтмаслигим ҳам. Бу ҳозирча ҳеч нарса бўлгани ўйқ. Наҳот князь Андрейнинг муҳаббатидан абадий маҳрум бўлсам? Наҳот шунча тақтдан бери муҳаббати билан яшаган кишимдан маҳрум бўлсам?

— Ойимқиз,—деди уйга кирган хизматкор қиз маҳфиӣ шивирлаб.— Шуни бирор бериб кетди,— хизматкор қиз Сир хат узатди.— Лекин худо ҳақи...— деди яна қиз Наташа хатни олиб беихтиёр ўқиркан. Бу хат Анатолнинг муҳаббат изҳор қилиб ёзган хати эди. Наташа бу хат яхши кўрадиган йигити Анатолнинг хати эканлигидан бўлак нарсага тушунмади. «Ҳа, шу йигигни севаман, бўлмаса шундай бўларми? Бўлмаса, Анатолнинг муҳаббат изҳор қилиб ёзган хати менинг қўлимда нима қиласиди?»

¹ Азизим княжна.

Анатолининг Долоховга ёздирган бу мактубни Наташа титроқли қўллари билан ушлаб ўқир экан, ўзи сезган нарсаларнинг ҳаммаси шу мактубда акс этгандай бўлди.

Мактуб шундай бошланган эди: «Ўтган оқшомдан бери менинг ҳаёт-мамотим сизнинг қўлингизда: ё мени севиб баҳтли қиласиз, ёки ўлимга маҳкум этасиз. Бўлак чора йўқ».— Кейин Анатоль яна шу нарсаларни ёзган эди: «Мен биламан, ота-онангиз сизни менга бермайди, бунга бир маҳфий сабаб бор ва буни ёлғиз ўзингизга айтишим мумкин, лекин агар сиз ҳам мени яхши кўрсангиз ва йунга иқрор бўлсангиз, икковимизнинг бирга бўлиши миэга ҳеч қандай куч халал беролмайди. Муҳаббат ҳамма нарсани енгади. Мен сизни ўғирлаб дунёнинг у четига олиб кетаман».

«Ҳа-ҳа, мен ҳам уни яхши кўраман!» — деди ўзича Наташа мактубни қайта-қайта ўқиб ва унинг ҳар бир сўзидан алланечук бир чуқур маънони излаб.

Шу оқшом Марья Лмитриевна Архаровларнинг уйига бормоқчи эди, қизларни ҳам, бирга юринглар, деб таклиф килди. Наташа бош оғриқ баҳонаси билан уйда қолди.

XV

Мехмондорчиликдан жуда кеч қайтган Соня Наташанинг бўлмасига кириб ҳайрон бўлди: Наташа ечинмасдан диванда ухлаб ётган, унинг олдида, столда, Анатолининг хати турған эди. Соня хатни олиб ўқиди. У хатни ўқиб, кўзларига ишонмай, ухлаб ётган Наташага, ўзи нима гап, деган маънода қаради. Бироқ Наташанинг юзида бу саволга жавоб бўладиган ҳеч нарса йўқ эди. Наташа осуда, маъсум ва масъуд ётган эди. Соня нафаси тиқилиб, кўкрагини ушлади, кўркув ва ҳаяжондан қалтираб, ранг-қути учиб, креслога ўтирди ва юм-юм кўз ёши тўкиб йиғлади.

«Нима бўлиб мен пайқамай қолибман? Қандай бўлиб иш шу даражага бориб етипти? Наҳот бунинг князь Андрейдан кўнгли совиган бўлса? Нечук бўлиб Курагинга шу даражага етгунча йўл берипти? Ахир у бир алдамчи ва ярамас одам, буни ҳамма билади-ку. Nicolas нима қилади, энди азиз ва меҳрибон Nicolas бу хабарни эшитса нима деркин? Уч кундан бери, кеча ҳам, бугун ҳам ҳаяжонга тушиб, феъли айниб юрганининг сабаби шу экан-да?— деди Соня ўзича,— Анатолий яхши кўриб қолиши ҳеч мумкин эмас! Бу хат кимдан келганини билмасдан очган бўлиши мумкин. Бу хат балки Наташанинг ўзига ҳам жуда қаттиқ

теккандир. Наташанинг бунга йўл қўйиши ҳеч мумкин эмас!»

Соня кўз ёшини артиб Наташанинг олдига борди ва яна унинг афтига қаради.

— Наташа! — деди у эшитилар-эшитилмас.

Наташа уйғонди ва Соняни кўриб:

— Э, келдингми? — деди.

Наташа уйқудан уйғонган лаҳзалардагина бўладиган бир меҳр билан дугонасини маҳкам қучоқлади. Бироқ Сонянинг юзидағи изтиробни кўриб, кўнгли ғаш бўлди ва шубҳага тушди.

— Соня, сен мактубни ўқидингми?

— Ха, ўқидим,— деди Соня секин.

Наташа завқ қилиб кулди.

— Йўқ, Соня, сендан энди яшира олмайман — деди у.— Сенга айтмай туролмайман. Биласанми, биз бир-бирровимизни яхши кўрамиз! Соня, жонгинам, у ёзилтики... Соня...

Соня худди ўз қулоғига ишонмаётгандай кўзларини катта очиб Наташага қаради.

— Болконский нима бўлади? — деди Соня.

— Оҳ, Соня, қанчалик баҳтли эканлигимни билсанг өкан! — деди Наташа.— Сен ҳали муҳаббат нима эканини билмайсан...

— Наташа, наҳот ўша муҳаббатинг тамом бўлган бўлса?

Наташа, худди Сонянинг саволига тушунмагандай, унга шаҳло кўзларини тикди.

— Нима, князъ Андрейга тегмайман дейсанми?— деди Соня.

— Оҳ, сен ҳеч нарсага тушунмадинг, тушунмадинг-да, қўй шунаقا бемаза гапларни, сўзимга қулоқ сол,— деди Наташа дугонасидан ранжиб.

— Йўқ, мен бунга сира ишонмайман,— деди яна Соня.— Ҳеч тушунмаяпман. Бир одамни бир йилдан бўён яхши кўриб келиб, нечук энди тўsatдан... Ахир сен Анатолни бор-йўғи уч мартагина кўрдинг холос-ку. Наташа, бу гапнингга ишонмайман, ҳазилингни қўй. Уч кун ичида киши шунчалик муҳаббатини унутиб...

— Уч кун,— деди Наташа.— Лекин мен Анатолни худди юз йилдан бери севиб келгандайман. Мен ҳеч қачон ҳеч кимни шунчалик севмаган эдим. Сен буни англолмайсан. Соня, шошма, ўтири бу ёрга.— Наташа дугонасини қучоқлаб ўпди.— Менга муҳаббат шунаقا бўлади дейиншган эди, сен ҳам эшитгандирсан, лекин бунаقا муҳаббатни

мен энди кўряпман. Бу илгариги муҳаббатимга ҳеч ҳам ўхшамайди. Бир кўришда уни ўз султоним ва ўзимни эса унинг чўриси сездим. Уни яхши кўрмаслигим мумкин эмас. Ҳа, бутунлай унга чўри бўлдим қолдим. У нима деса ўшани қилишга тайёрман. Сен буни тасаввур ҳам қилолмайсан. Нима қилсам экан? Нима қилсам экан, Соня? — дерди Наташа хурсанд бўлиб ва шу билан бирга қўрқиб.

— Нима қилаётганингни ўйлагин, — деди Соня. — Мен буни шундай қўймайман. Бу маҳфий хатларни... Қандай бўлиб сен унинг шу даражагача етишига йўл қўйдинг? — деди Соня ўти ёрилиб ва нафратини зўрға яшириб.

— Иродам йўқ деб сенга айтмовдимми? — деди Наташа. — Наҳот шунга тушунмасанг: мен уни севаман!

— Мен бунга йўл қўймайман, мен ҳаммасини айтаман, — деб қичқирди Соня кўзларидан ёш чиқиб.

— Вой, сенга нима бўлди, худо ҳақи... Агар оғзингдан чиқарсанг душманим бўласан, — деди Наташа. — Сен бадбахт бўлишимни истайсанми, сен истайсанки, бизни бирбirimizdan жудо қилишсинми?

Соня дугонасининг бунчалик қўрқиб кетганини кўриб юраги ачиdi ва йиғлаб юборди.

— Хўп, ораларингда нима ўтди, — сўради Соня. — У сенга нима деди? Нега ўзи бу ерга келмайди?

Наташа дугонасининг бу саволларига жавоб бермади.

— Худо ҳақи, Соня, оғзингдан чиқарма, мени қийнама, — деб ялинди Наташа. — Шуни билгинки, бунақа ишларга аралашиб бўлмайди. Мен сенга юрагимни очдим...

— Бу яшириқча ишларнинг маъноси нима? Нега ўзи уйимизга келмайди? — сўради Соня. — Нима учун очикдан-очиқ сенинг қўлингни сўрамайди? Ахир ҳақиқатан ҳам яхши кўриб қолган бўлсанг, князъ Андрей ихтиёрингни ўзингга бериб кетган-ку. Лекин мен бунга сира ишонмайман. Наташа, қанақа маҳфий сабаблар бўлиши мумкин эканини ўзинг ўйлаб қўрдингми?

Наташа ҳайрон бўлиб Соняга қаради. Афтидан, бу савол шу вақтгача унинг хаёлига ҳам келмаган эди, шунинг учун нима деб жавоб беришини билмай қолди.

— Қанақа сабаблар бўлишини билмайман. Бирон сабаб бордир-да!

Соня оҳ чекди ва ишонмай бош чайқади.

— Агар сабаби бўлганда... — давом этди Соня, бироқ Наташа дугонасининг шубҳасини пайқаб, қўрқиб кетди ва сўзини бўлди.

— Соня, шубҳага ўрин йўқ, шубҳаланма, шубҳаланма, тушуняпсанми? — деб қичқирди.

— У сени яхши кўрадими?

— Яхши кўрадими? — такрорлади Наташа дугонасинг бефаҳмлигига афсус билан жилмайиб.— Ахир хатини ўқиб кўрдинг-ку! Ўзини кўрганмисан?

— Бордию паст йигит бўлса-чи?

— Йўғ-е! Паст? Сен уни билмайсан! — деди Наташа.

— Агар у олижаноб йигит бўлса ё мақсадини очиқ айтиши керак ё сен билан учрашмаслиги керак эди; агар сен шундай деб ёзишни истамасанг ўзим ёзаман, дадамга айтаман,— деди Соня жаҳл билан.

— Мен усиз туролмайман! — қичқирди Наташа.

— Наташа, сенга тушунолмай қолдим. Нима деяпсан ўзи? Дадангни ўйла, Nicolashni ўйла!

— Менга ҳеч ким керак эмас, ундан бўлак ҳеч кимни яхши кўрмайман! Наҳот сен уни паст йигит десанг? Яхши кўришимни билмайсанми? — қичқириб юборди Наташа.— Соня, тур кет, сен билан уришишини истамайман; кет, худо ҳақи кет! Нақадар азоб чекаётганимни кўрмаяпсанми?—деб қичқирди Наташа газабини зўрға босиб. Соня йиғлаб уйдан чиқиб кетди.

Наташа стол ёнига бориб ўтириди ва ўйлаймай-нетмай княжна Марьянинг мактубига жавоб ёзди (эрталабдан бўён жавоб ёзолмай юрган эди). Наташа қисқача қилиб княжна Маръяга шундай ёзди: «Орамизда ўтган англашилмовчиликлар тамом бўлди, князь Андрей кетаётганида, олижаноблик қилиб, ихтиёrimни ўз қўлимга бериб кетган эди, энди мен ўша ҳуқуқимдан фойдаланиб, сўрайман: ўтган гапларнинг ҳаммасини эсдан чиқаринг, агар мен бирон гуноҳ қилиб қўйган бўлсам авф этинг, мен князь Андрейга тегмайман». Шу онда буларнинг ҳаммаси Наташанинг назарида жуда жўн ва осон кўринди.

Жўума куни Ростовлар қишлоққа жўнашмоқчи эди. Чоршанба куни граф Москва ташқарисидаги мулкига харидор олиб кетди.

Граф кетадиган куни Наташа билан Соняни Курагинлар катта зиёфатга таклиф қилишди ва Марья Дмитриевна буларни олиб ўша ёқقا кетди. Шу зиёфатда Наташа яна Анатоль билан учрашди. Соня дугонаси Анатоль билан нима тўғридадир махфий гаплашганини ва бутун меҳмондорчилик давомида дугонасини илгаригидан кўра кўпроқ

ҳаяжонланганини пайқади. Уйга қайтиб келғамларидан кейин Наташа дугонаси сўрамоқчи бўлиб ўтирган гапни айтди.

— Соня, сен унинг тўғрисида ҳар хил бўлмаган гапларни айтган эдинг,— деди Наташа маъсум бир овоз билан, (катталардан мақтov эшитишни истаган болалар шу тарзла гапиришади.)— Бугун биз очиқ гаплашиб олдик.

— Хўш, нима бўлди, нима? У нима деди? Наташа, мендан ранжимаганингга жуда хурсандман. Ҳаммасини айт, ростини айт, у нималар деди?

Наташа ўйлаб қолди.

— Оҳ, Соня, уни менчалик билсанг эди! У айтдики... У Болконскийга қанақа сўз берганимни сўради. Болконскийга тегиши-тегмаслик ўз ихтиёrimda эканлигини эшитиб суюниб кетди.

Соня чуқур хўрсиниб қўйди.

— Ахир сен Болконскийга тегмайман деганинг йўқ-ку ҳали? — деди Соня.

— Аллақачон деган бўлсам-чи! Болконскийдан айниган бўлсам нима дейсан? Нега энди менинг тўғримда бунақа ёмон ўйларга бораётисан?

— Мен ҳеч нарса ўйлаганим йўқ, мен фақат бир нарсага тушунмаямсан...

— Сабр қил, Соня, ҳаммасини тушунтириб бераман. У қанақа йигит эканлигини кўрасан. Менинг тўғримда ҳам, унинг тўғрисида ҳам ёмон хаёлларга борма.

— Мен ҳеч кимнинг тўғрисида ҳам ёмон хаёлга бормайман. Мен ҳаммани севаман ва ҳаммага ачинаман. Хўш, нима қиласай бўлмаса?

Соня дугонасининг ширин сўзларидан ийиб кетмади. Наташа қанчалик юмшоқ сўзлар билан Соняниг териси орасига киришга ҳаракат қилса, Соня шуичалик ўзини жиддий тутди.

— Наташа,— деди Соня.— Сен бу ҳақда оғиз очма деган эдинг, шунинг учун индамовдим. Мана энди ўзинг гап очдинг. Наташа, мен унинг гапларига ишонмайман. Бу яшириқча ишлардан мурод нима?

— Яна! Яна бошдан тушдинг! — унинг сўзини бўлди Наташа.

— Наташа, бу ишингдан қўрқаямсан.

— Нимадан қўрқасан?

— Ўзингни ўзинг ҳалок қиласан деб қўрқаман,— деди Соня жеркиб, лекин айтган сўзидан ўзи қўрқиб кетди.

Наташа яна тажант бўлди.

— Ҳалок қиласман ўзимни, ҳалок қиласман, иложи бўлса тезроқ ҳалок қиласман. Нима ишларинг бор! Қийин бўлса сизларга эмас, ўзимга қийин бўлади. Қўй мени, қўй, кўзимга ёмон кўриняпсан.

— Наташа! — қўрқиб ялинди Соня.

— Қўй, кўзимга ёмон кўриняпсан! Сен абадий душманимсан!

Наташа ютуриб уйдан чиқиб кетди.

У Соня билан бўлак гапиршмади ва ундан ўзини олиб қочадиган бўлди. У ҳамон қўрқув аралаш дами ичигатушиб, уйларни айланиб юрар, ҳали у ишга, ҳали бу ишга қўл урар, лекин дарров таишлаб кетар эди.

Дугонасини шу аҳволда кўриш Соня учун қанчалик оғир бўлмасин, у кўзини дугонасидан узмай, уни кузатиб юрди.

Граф келишидан бир кун бурун Соня дугонаси Наташа эрталабдан бошлаб, бир нарсани кутаётгандай, меҳмонхонанинг деразаси олдида турганини ва кўчадан ўтиб кетган бир ҳарбийга (Соня бу ҳарбийни Анатоль деб гумон қилди) алланечуқ ишора қилганини пайқади.

Соня дугонасини яна ҳам кўпроқ дикқат билан кузатиб, тушлик вақтида ҳам, кечки пайтда ҳам ўзгариб қолганини пайқади. (Берилган саволларга Наташа пойма-пой жавоб берар, бир гапни бошлаб охирига етказмас, ҳамма нарсаiga кулар эди).

Соня чойдан кейин Наташанинг бўлмасига киргани журъат этолмай, эшик олдида турган оқсоч қизни кўрди. Соня оқсоч қизни киргизиб юбориб, ўзи эшикдан қулоқ солди ва яна Наташага хат келганини пайқади. Тўсатдан Сонянинг бошига, Наташа шу кеча бир балони бошламасин, деган фикр келди ва эшикни тақиллатди. Наташа Соняни киргизмади.

«Бу Анатоль билан қочмоқчи,— деди Соня ичидা.— Бу қиз ҳеч нарсадан қайтмайди. Бугун авзои ҳам хийла бузуқ эди. Амаким билан хайрлашганда ҳам йиғлаб юборган эди. Ҳа, бу аниқ. Анатоль билан қочмоқчи. Энди нима қиласман? — деди Соня Наташанинг бир балони бошламоқчи бўлганидан далолат берадиган қилимишларини эслаб.— Граф бу ерда эмас. Энди нима қилдим? Курагиннинг ўзига хат ёзиб, ўзидан изоҳ сўрайими? Ўжавоб берармикин? Ё Пъерга хат ёзайми, князъ Андрейнинг ўзи бирон ҳодиса юз берса ўшанга мурожаат қилинглар, деб тайинлаган эди-ку? Болконскийга тегмайман деб эҳтимол хат ёзган-

дир? (Наташа кеча княжна Марьяга хат юборгай эди). Кошки амаким шу ерда бўлса Экан!»

Бундан Марья Дмитриевнани огоҳлантиришга Соняниг юраги дов бермади, чунки Марья Дмитриевна Наташани бунчалик деб ўйламас эди.

Соня қоронги коридорда туар экан, ўзича: «Мен бу хонадоннинг нон-тузини ҳурмат этишимни ва Николайнин севишимни исбот қилишим керак. Уч кун ухламасдан бўлса ҳам бу коридордан жилмайман ва ҳар қандай бўлганда ҳам бу хонадоннинг обрўйини ер билан яксон қилишга йўл қўймайман», — деди ичида.

XVI

Анатоль сўнгги кунларда Долоховнинг уйига кўчиб келган эди. Ростовани олиб қочиш планини Долохов бир неча кун олдин ўйлаб, пишиқтириб қўйди. Бу план Соня дугонасининг бўлмаси эшигидан қулоқ солиб, уни қўриқ-ламоқчи бўлган ўша куни кечаси амалга ошириладиган эди. Кечқурун соат ўнда Анатоль орқа эшикдан келиши ва Наташа унинг олдига чиқиши керак эди. Қурагин Наташани тайёрлаб қўйилган уч отли фойтунга ўтқазиб, Москвадан олтмиш чақирим узоқдаги Каменка деган қишлоққа олиб кетиши ва у ерда руҳонийликдан чиқиб қолган бир поп буларни никоҳ қилиши керак эди. Кейин Каменкада тайёрлаб қўйилган отлар буларни Варшава йўлига олиб бориши ва у ердан почтахона отларига миниб чет элга қочишлиари керак эди.

Анатоль паспорт, йўлда почта отларидан фойдаланиш учун ҳужжат тайёрлаб қўйиб, синглисидан уч минг, Долохов орқали ўн минг қарз олди.

Икки гувоҳ Долоховнинг уйида чой ичиб ўтирад эди. Булардан бири Долоховнинг юурдаги бўлиб қолган собиқ мунший Хвостиков ва иккинчиси эса Анатолни чин кўнглидан яхши кўрадиган, оқкўнгил ва лапашанг, истеъфога чиқсан гусар Макарин эди.

Долохов деворидан шифтигача эрон•гиламлари, айиқ терилари ва ханжарлар билан безатилган каттакон кабинетида, эгнида сафар камзули, оёғида этик, счёт ва пул солинган сандиқ олдида турар эди. Анатоль мундиринини ёқалари очиқ, гувоҳлар ўтирган уйдан ўтиб француз хизматкори бошқа хизматкорлар билан юк бойлаётган нариги

уйга дам-бадам кириб чиқар, Долохов пулларни санаб ёлиб ўтирар эди.

— Менга қара,— деди у Анатолга,— Хвостиковга икки минг бериш керак.

— Ҳа, беравер,— деди Анатоль.

— Макаркани (иккови Макаринни шундай атар эди) рози қил, у сендан жонини ҳам аямайди. Мана, ҳисоб-китеб ҳам битди,— деди Долохов унга ёзувни кўрсатиб.— Шундай эмасми?

Анатоль Долоховнинг сўзига қулоқ солмаётган бўлса керак, лабидан аримаган табассум билан:

— Ҳа, албатта шундай,— деб жавоб берди.

Долохов тақ этиб сандиқни ёпди ва Анатолга истеҳзоли жилмайиб:

— Ҳой, қўй, шу ишнинг баҳридан ўт, ҳали ҳам вақт бор — деди.

— Жинни бўлдингми! — деди Анатоль.— Қўй bemaza гапларни. Агар билсанг эди... Сўз билан таърифлаб бўлмайди.

— Ростдан ҳам қўй шу ишни,— деди Долохов.— Мен сенга чин кўнглимдан айтиётибман. Бу қилаётган ишинг ҳазил иш эмас.

— Яна, яна қитиғимга тегяпсанми? Йўқол, кўзимга кўринма! — деди Анатоль афтини буриштириб.— Ҳозир сенинг совуқ ҳазилларинг қулогимга кирмайди,— деди ва уйдан чиқди.

Долохов Анатолнинг кетидан таҳқиромуз кулиб қўйди.

— Менга қара,— деди у Анатолнинг кетидан.— Мен ҳазиллашаётганим йўқ, гапнинг ростини айтиётибман, бу ёққа кел!

Анатоль уйга қайтиб кирди ва диққатини бир нуқтага йиғмоқчи бўлиб Долоховга қаради, унинг Долоховга беихтиёр бўйсunaётгани кўриниб турар эди.

— Гапимга қулоқ сол, сўнгги марта айтаман. Мен сен билан ҳазиллашмоқчи эмасман! Мен бирон вақт сенинг гапингни қайтарганимидим? Бу ишларни ким тўғрилади, попни ким топди, паспортни ким олиб келди, пулни ким топди? Ҳаммасини мен топдим, мен тўғриладим.

— Ҳа, хўп, раҳмат. Миннатдор бўлмайди деб ўйлайпсанми?— Анатоль чуқур уф тортди ва Долоховни қучоқлади.

— Ёрдам қилишга ёрдам қилдим, лекин ҳар ҳолда, сенга гапнинг ростини айтишим керак: бу жуда ҳавфли

иши, дурустроқ ўйлаб қараганда жуда беҳуда иш. Ҳа, хўп олиб қочдинг ҳам, шу билан иш тамом бўлади дейсанми? Бу ишдан хабардор бўлишиади, хотининг борлигини билишади, сени айбдор қилиб судга беришади ахир.

— Э, қўй шу ахмоқона сўзларингни! — деди Анатоль яна афтини буриштириб.— Ахир айтдим-ку сенга! А? — У тез хулоса чиқаришни яхши кўрадиган зеҳни хит кишилар сингари, минг марта айтган сўзини Долоховга яна такрорлади.— Ахир, айтдим-ку сенга, агар бу никоҳ бекор қилинса,— деди у бармогини букиб, — демак айб менда бўлмайди, агар шу никоҳ бўлиб қолса, чет элда бунинг тагини ким суринтиради? Шундай эмасми? Йўқ, гапирма, гапирма.

— Қўй шу ишни дейман, қўй! Нима қиласан бошингни балога қўйиб...

— Бор, жонимга тегдинг,— деди Анатоль ва бошини ушлаб нариги уйга чиқди яна ларров қайтиб кирди ва Долоховнинг ёнидаги креслога ўтирди.— Ҳеч шундай бўлган эмас эди! А? Қара, қандай ураяпти! — У Долоховнинг қўлини олиб юрагига босди— Ah! quel pied, mon chev, que! ragard! Une déesse!!¹ А?

Долохов тиржайиб ва чиройли беибо кўзларини чақнатиб Анатолга қаради; у, афтидан, яна Анатолнинг жигига тегмоқчи эди.

— Ҳа, хўп, бу пуллар тамом бўлса кейин нима қиласан?

— Кейин нима қиласан? А? — деб такрорлади Анатоль ростдан ҳам келажаги ҳақида ваҳимага тушиб.— Унда нима қиласан? Лекин унда нима қилишимни билмайман... Ҳа, кел, қўй шу бемаза гапларни! Бир гап бўлар да! — У соатига қаради.— Вақт ҳам бўпти!

Анатоль нариги уйга чиқди.

— Қани, бўлдиларингми? Мунча ивирсидиларинг! — бақирди у хизматкорларга.

Долохов пулларни йинишириб олди, йўлга чиқадиганларга овқат ва ичимлик олиб келишни буюрди-да, ўзи Хвостиков билан Мақарин ўтирган уйга чиқди.

Анатоль кабинетда, қўлини боши остига қўйиб, диванда чўзилиб ётар экан, хаёл суринб жилмаяр ва алланималар деб ўзича шивирлар эди.

¹ Оҳ, сёқчаларини, кўз қарашларини айтмайсанми, дўстим! Хур-а, хур!

— Бор, бирон нарса егим! Ҳеч бўлмаса бирон қултум ичгин! — деб қичқирди нариги уйдан Долохов.

Анатоль ҳамон юзида табассум:

— Егим келмаса нима қиласай! — деб жавоб берди.

— Тургин, Балага келди.

Анатоль ўрнидан туриб ошхонага чиқди. Балага машҳур извошли эди. У Анатоль ва Долоковни олти йилдан бери билар, ўз тройкаси билан буларнинг хизматини қиласа эди. У Анатолийнинг (полки Тверда турган вақтда) бир неча марта кечқурунлари Твердан олиб, саҳарда Москваға еткизган ва эртаси яна тройкасида Тверга элтиб қўйган эди. Балага Долоховни бир неча марта таъқибдан ҳалс этган, неча-неча марта икковини лўли қизлар ва ойимчалар (Балага шунақа деб атар эди) билан шаҳар айлантирган. Бу одам шулар туфайли бир неча марта Москва кўчаларида одам босган ва извошларни ағдариб юборган ва ўзи айтмоқчи, хўжайнилари уни бир неча марта можаролардан қутқазган. Шулар туфайли у бир неча отнинг бошини еган. Булар неча марта уни калтаклаган, неча-неча унга шампанский билан мадера (у мадерани жуда яхши кўрар эди) ичказиб маст қилишган. Балага буларнинг ўрнига бошқа одам бўлса аллақачон Сибирь қилинадиган катта-катта жиноятларини ҳам билар эди. Булар базмларига Балагани тез-тез чақириб турнишар, уни ичишга ва лўлилар олдида ўйнаб беришга мажбур қилишар эди. Долохов билан Анатолийнинг минг-минг пуллари шунинг қўлидан ўтар эди. Буларнинг хизматини қилиб, Балага йилида йигирма марта ўз жонини ҳавф-хатар остида қолдирад, бир неча отни ишдан чиқарар, аммо улардан оладиган пули эса кўрган зарарини ҳам қопламас эди. Лекин, шундай бўлса ҳам, Балага буларни яхши кўрар, извошларни ағдариб, одам босиб, Москва кўчаларида соатига ўн саккиз чақирим йўл босиб елдай от чоптиришни севар эди. Балага извошда ўтиаркан, орқасида шусиз ҳам елдай учид бораётган отларга қараб: «Чу! Чу!» деб бақираётган маст товушни эшитса жони кирад, шусиз ҳам ўти ёрилиб четга чиқаётган мужикларнинг буйинига қамчи билан туширса ҳузур қиласади, у ўзича: «Хўжайин деган мана бундай бўлти!» — деб қўяр эди.

Анатоль билан Долохов ҳам Балагани маҳорати, булар яхши кўрган нарсаларни яхши кўргани учун севишар эди. Балага извош кира қиласадиганлар билан савдомашар, икки соат айлантиргани учун 25 сўм олар, бошқаларни ўзи кам-

дан-кам олиб юриб, кўпинча йигитларини юборар эди. Лекин ўзи айтмсқчи, хўжайилари билан ҳамиша ўзи юрар ва хизмати учун ҳеч қачон бир нарса сўрамас, лекин буларнинг қўлига пул тушганини камердинерлари орқали билгандагина, бир неча ойга бир марта, эрталаб ҳушёр келиб, таъзим қилиб пул сўрар эди. Хўжалари ҳам ҳеч қачон ундан илтифотларини дариг тутишмас эди.

— Мени фалокатдан қутқаринг, отагинам Фёдор Иванович, ёки тўрам,— дер эди у.— Отсиз қолдим, бозорга боряпман, озроқ қарз бериб туринг.

Анатоль билан Долохов қўлларида пул бўлган вақтда минг сўмлаб, икки минг сўмлаб пул беришар эди.

Балага сариф, юзи ва айниқса йўғон бўйни қип қизил, ўзи пакана, бурни пучуқ, кичкина кўзлари бежо, соқоли қисқа, йигирма етти ёшларга кирган мужик эди. У нимча пўстини устидан шоҳи астарли кўк чакмон кийиб олган эди.

У даҳлизнинг бурчагидаги санамларга қараб чўқинди ва Долоховга калта қўлинй чўзиб:

— Салом, Фёдор Иванич! — деди таъзим қилиб.

— Салом, биродар! Мана ўзи ҳам келди.

— Салом, тўрам,— деди у кирган Анатолга қўл бериб.

— Балага! — деди Анатоль унинг елкасига қўлини ташлаб. Айт, мени яхши кўрасанми, йўқми? А? Қани энди бир хизмат қил... Қайси отларни қўшиб келдинг? А?

— Юборган кишиңгизнинг айтганига мувофиқ, сиз яхши кўрадиган отларни қўшиб келдим.

— Менга қара, Балага! Отларинг ўлса ўлсинки, уч соатда еткиз. Тушундингми?

— Э, отлар ўлса нима билан борамиз? — деди Балага қўзларини ўйнатиб.

— Ҳой, тумшуғингни ёраман-al Ҳазиллашма! — Анатоль бирдан кўзларини олайтириб бақирди.

— Ҳазиллашганим йўқ,— деди яна извошли кулиб.— Мен бирон марта отларимни сизлардан аяганмидим? Отларни жони борича чоптираман.

— Шундай дегин-да! — деди Анатоль.— Қани ўтириб ўлмаса.

— Ўтиранг-чи! — деди Долохов.

— Тикка туравераман, Фёдор Иванич.

— Нозингни кўй, ўтириб, ич,— деди Анатоль ва катта стаканга мадера қўйиб берди. Бинони кўриб извошчининг жони кирди. У кўнгил учун аввал «йўқ-йўқ» деди-ю, кейин

паққос кўтарди ва шапкасига қистириб қўйган қизил шоҳи рўмолнчани олиб лабини артди.

— Қачон жўнаймиз бўлмаса, тўрам?

— Мана (Анатоль соатига қаради) ҳозир жўнаш керак. Ҳунёр бўл, Балага! А? Ета оласанми?

— Сафаримиз баҳайр бўлса нега етмас эканмиз? — деди Балага.— Тверга етти соатда еткиза олардим-ку? Эсингда бўлса керак, тўрам.

— Биласанми, мен бир куни, Рождествога Твердан чиққан эдим,— деди Анатоль табассум билан ўтмишни эслаб ва икки кўзини Курагиндан олмай ўтирган Макаринга қараб.— Шу қадар ҳам чоптирган эдики, отларнинг оёғи ерга тегмади десам ишон, Макарка. Бир обозга тўқнашиб икки араванинг устидан ўтиб кетсан! А?

— Отлар ҳам от эди-да! — гапга қўшилди Балага.— Мен ўшанда шатакка саман тойларни қўшган эдим,— деди у Долоховга қараб.— Ишонасанми, Фёдор Иванич, 20 чақирим чопди-я; ҳаво совуқ, тизгин ушлаган қўл қовушмайди. Ҳа, эҳтиёт бўлинг, тўрам, деб тизгинни қўйиб юбордиму ўзимни ченага ташладим. «Чу» дейиш нари турсин, бориб етгунча тизгинни ушлаш иложи ҳам бўлмади, уч соатда етдик, фақат битта чеккадаги от ўлди холос.

Анатоль уйдан чиқди ва бир оздан сўнг пўстини устидан кумуш камар боғлаб, савсар телпагини қийшайтириб кийиб (бу телпак унинг чиройли юзига жуда яратшар эди) яна қайтиб кирди. У ойнага қаради ва ойнада ўзини қандай кўрган бўлса, Долохов олдида шундай вазиятда туриб, стакандаги винони олди.

— Хайр, Федя, яхши қол, қилган яхшиликларингга раҳмат,— деди Анатоль...— Хайр, жўралар, ўртоқлар...— у ўйлаб қолди...— бирга ўсган ўртоқларим... хайр,— деди у Макарин ва бошқаларга қараб.

XVII

Анатоль гарчи буларнинг ҳаммаси ўзи билан бирга борадиган ўртоқлари бўлса ҳам, бу ҳайрлашишдан бирон таъсирили-тантанали қайфият түғдирмоқчи эди, шекилли. У қоматини кўтариб, бир оёғини ўйнатиб, баланд овоз билан салмоқлаб гапирди.

— Қани, олинглар стаканларни! Балага, сен ҳам ол! Хайр, ўртоқлар, ёшлиқ давримнинг ҳамдамлари, бирга ўсган, бирга ўйнаган, бирга кайфу сафо қилган дўстла-

рим. Шундай эмасми? Энди шу билан яна қачон кўришар эканмиз? Мен чет элга кетаётиман. Хайр, бирга ўсган жўраларим! Соғлиқларинг учун! Ура!— У стакани кўтарди ва кейин ерга уриб синдириди.

— Соғ бўл,— деди Балага ҳам майни ичиб рўмолчалиси билан лабини артар экан. Макарин, кўзларида ёш, Анатолни қучоқлади.

— Э, князь сендан айрилиш менга жуда оғир,— деди у.

— Кетдик, кетдик!— қичқирди Анатоль.

Балага уйдан чиқаётган эди, Анатоль:

— Йўқ, шошма,— деб уни тўхтатди.— Эшикларни ёп, ўтиргилар, ҳа ана шундай.— Эшикларни ёпиб ҳамма ўтириди.

— Мана, энди кетдик, болалар!— деди Анатоль ўрнидан туриб.

Лакей Анатолга муска билан қилич берди ва ҳамма даҳлизга чиқди.

— Э, пўстинни олмапмиз-ку?— деди Долохов.— Ҳой, Игнатка! Бор, Матрёна Матвеевнага айт, савсар пўстинни берсин. Мен қизни қанақа олиб қочилишини эшигганман,— деди Долохов кўзини қисиб.— Қизгина, жонини қўлига олиб, уйда қандай юрган бўлса, шу кийимда чиқади, сал ивирсиб қолдингми, отам қолди, онам қолди, деб кўз ёши қиласди ва совуқ қотдим, қайт-чи, қайт, деб туриб олади. Йигит деган уни дарров пўстинга ўрайдию чанага солиб кетаверади.

Лакей почапўстинни олиб чиқди.

— Ҳой, каллаварам, савсар пўстинни олиб кел демов-димми? Ҳой, Матрёшка, савсар пўстинни олиб чиқ! — деб Долохов шу қадар қаттиқ бақирдики, овози бутун уйлардан ўтиб кетди.

Елкасига катта рўмол ташлаб олган, қора кўзлари оловдай ёниб турган, қора соchlари жингалак, ўзи нозик ниҳол ва чиройли бир лўли қиз савсар пўстинни олиб чиқди.

— Мана, ол, керак бўлса, сендан аярмидим? — деди қиз, афтидан ҳам пўстинга ачиниб ва ҳам хўжасидан ҳайкиб.

Долохов лўли қизга жавоб бермай, пўстинни олди-да, Матрёшанинг устига ташлаб, уни пўстинга ўради.

— Аввал бундай қиласан,— деди Долохов.— Кейин мана бундай очиб қўйиб, пўстиннинг ёқасини кўтарди.— Кейин мана бундай қиласан, кўрдингми? — У Анатолининг.

калласини пўстиннинг ёқасига яқин келтирди, ундан Матрёша ширингина жилмайиб турар эди.

Анатоль Матрёшани ўпиб:

— Хайр, Матрёша,— деди.— Мана, бегам кунларим хам тамом бўлди. Стёпкага мендан салом дегин. Ҳай, хайр, Матрёшина, менга баҳт тила.

— Худо баҳтингни берсин, князь, баҳтли бўл,— деди Матрёшина лўйича талаффуз билан.

Эшик олдидаги икки тройкани икки важоҳатли извошлиши ушлаб турган эди. Балага олдиндаги тройкага чиқди ва тирсакларини баланд кўтариб, тизгинни шошилмасдан олди. Унинг тройкаси Анатоль билан Долохов чиқди. Иккинчи тройкага Макарин, Хвостиков билан лакей ўтиришиди.

— Бўлдиларингми? — сўради Балага.

— Чуҳ! — бақирди у тизгинни қўлига ўраб. Тройка Никита хиёбонига қараб йўл олди.

Балага билан иккинчи извошлиши йигитнинг:

— Чуҳ, жонвор! Чуҳ,— деб қичқираётган товушларигина эшитиларди.

Арбат майдонида тройка бир каретага тўқнашиб, бир нарса шарақлаб кетди, дод овози эшитилди ва тройка яна Арбат кўчасидан шамолдай учиб кетди.

Балага Полновицкка етганда тизгинини икки томондан тортиб, отларни тўхтатди ва бир оз орқага тисариб, Старая Конюшена чорраҳасига бурди.

Извошлиши иргиб тушиб тизгинни ушлади, Анатоль билан Долохов тройкадан тушиб тротуардан кетди. Дарвозалонага етганда Долохов ҳуштак чалди, ҳуштакка ҳуштак билан жавоб берилгандан сўнг оқсоқ қиз югуриб чиқди.

— Ҳовлига киринглар, ҳозир чиқади,— деди оқсоқ қиз.

Долохов дарвозаҳонада қолди. Анатоль оқсоқ қизнинг кетидан ҳовлига кирди ва муюлишдан бурилиб зинага қараб чопди.

Марья Дмитриевнанинг Гаврило деган маҳсус аравакаш — лакейи йўғон гавдаси билан Анатолнинг йўлини тўсиб:

— Хоним ҳузурларига марҳамат қилинг,— деди.

— Қанақа хоним ҳузурига? Кимсан ўзинг? — сўради Анатоль энтикиб ва шивирлаб.

— Киринг, фармон шу.

— Курагин! Қайт! — қичқирди Долохов.— Сир очилипти! Қайт!

Долохов дарвозахонада Анатолнинг кетидан дарвозани қулфлаб олмоқчи бўлган қоровул билан олишди. Бор кучини йигиф қоровулни итариб юборди ва қочиб келган Анатолни қўлидан ушлаб, иккаласи эшикдан чиқиб тройкага томон чопди.

XVIII

Марья Дмитриевна йигидан кўзлари қизарган Соняни кўриб қолди ва воқеани бир бошдан айтиб беришга уни мажбур қилди. Марья Дмитриевна Наташа ёзган хатни Сонядан олиб ўқиди, кейин бу хатни кўтариб Наташанинг олдига кирди.

— Беномус, шарманда! — деди у Наташага.— Сад-қайи одам кет! — Марья Дмитриевна ҳайратомуз қараб турган Наташани ичкарига итариб, устидан эшикни қулфлаб олди, қоровулга кечаси келадиган одамларни киргизиб, эшикни қулфлаб олишни буюрди, лакейга шу келган кишиларни менинг олдимга олиб кир, деб тайинлади ва ўзи қароқчиларни кутиб, меҳмонхонада ўтирги.

Келган кишилар қочди деб Гаврило хабар бергандан сўнг Марья Дмитриевна қовогини солиб, ўрнидан турди ва қўлини орқасига қилиб, уйда узоқ вақт ўйлаб нари-бери юрди. Кечаси соат 12 бўлганда Марья Дмитриевна чўнтағидаги калитни пайнаслаб кўриб Наташанинг бўлмасига томон борди. Соня йўлакда йиғлаб ўтирган эди.

— Марья Дмитриевна, худо ҳақи, ижозат беринг мен кирай? — деди Соня. Марья Дмитриевна унинг сўзига қулоқ солмасдан эшикни очиб кирди. «Бу раствогарчилик бу шармандалик, менинг ҳовлимда-я! Беномус, шарманда қиз! Отасига ачинаман, отасига!» — деди Марья Дмитриевна ғазабини босишга тиришиб. «Минг оғир бўлса ҳам айтаман, ҳеч ким оғзидан чиқармасин, графдан ҳам яшираман».— Марья Дмитриевна шаҳдам қадам ташлаб уйга кирди. Наташа қўли билан юзини беркитиб, қимирламасдан диванда ётган эди. Наташа ҳали Марья Дмитриевна эшикни қулфаб кетганда қандай вазиятда ётган бўлса, ҳали ҳам шундай вазиятда ётган эди.

— Яхши, жуда яхши! — деди Марья Дмитриевна.— Менинг уйимда ўйнашбозлик қиласанми? Ўзингни нодонликка солма! Менга қара, мен сенга гапиряпман! — Марья Дмитриевна унинг енгидан тортди. — Қулоқ сол гапимга дейман! Сен ўзингни ўзинг шарманда қилдинг! Мен-ку,

адабингни берар әдим-а, лекин отангга раҳмим келади. Шунинг учун ҳам ундан яшираман энди,—Наташа вазиятни ўзгартирмай ётаверди, лекин унинг бутун гавдаси овоз чиқармай, энтикиб йиглаётганидан силкинар эди. Марья Дмитриевна Соняга бир қараб олгандан кейин Наташанинг ёнига, диванга ўтирди.

— Хайрият қочиб қутулди, лекин барибир уни топаман,— деди Марья Дмитриевна йўғон товуши билан.— Ҳой, гапираётган гапларимни эшитяпсанми? — У катта-кон қўли билан Наташанинг юзини ўзига томон бурди. Наташанинг афтини кўриб Марья Дмитриевна билан Соня ҳайрон бўлишиди: унинг кўзлари қуруқ оловдай ёниб турар, лаблари қисиқ, ёноқлари сўлиган эди.

— Кўйинглар... менга... мен... ўламан,— деди Наташа жаҳл билан ва яна Марья Дмитриевнанинг қўлидан чиқиб ўзини диванга ташлади.

— Наталья! — деди Марья Дмитриевна.— Мен сенга фақат яхшиликни истайман. Ёт, ёта бер, мен сенга тегмайман, лекин менга қулоқ сол... Сенинг қанчалик гуноҳкор эканлигингни айтиб ўтирмайман. Ўзинг биласан. Отанг ҳам эртага келади, мен унга энди нима дейман? А?

Яна Наташанинг гавдаси йигидан силкинди.

— Мана энди даданг ҳам, аканг ҳам, куёвинг ҳам буни эшигади!

— Куёвим йўқ менинг, жавобини бердим,— қичқирди Наташа.

— Барибир,— деди яна Марья Дмитриевна.— Улар эшитса, шундай қўйишади дейсанми? Мен дадангнинг феълини биламан, бордию уни дуэлга чакирса яхши бўладими? А?

— Оҳ, қўйсангиз-чи, ҳамма ишни расво қилдингиз! Нега? Нега? Ким сизни аралашинг деб сўради? — Бақирди Наташа дивандан бошини кўтариб ва Марья Дмитриевнага жаҳл билан қараб.

Марья Дмитриевна яна дарғазаб бўлиб:

— Ҳа, нима қилмоқчи эдинг? — бақириб берди — Сени ўйга қамаб қўйганмидик? Рўй-рост келса, бирор унга халал берармиди? Нега сени лўли қизга ўхшатиб олиб қочмоқчи бўлибди? Ҳа, хўп олиб қочди ҳам, уни тополмасдик, деб ўйласанми? Отангми, акангми, ё куёвингми топар эди! У абллаҳ, малъун, разил!

— Ҳаммаларингдан у яхшироқ,— деб қичқирди Наташа бошини дивандан кўтариб.— Сиз халал бермаганин-

гизда... Ё раббим, нима гуноҳ қилган эдим? Соня, нега шундай қилдинг? Кетинглар!..— У шу қадар куюниб йиғладики, фақат ўз қайғусига ўзи сабаб бўлган кишиларгина шундай йиғлаши мумкин. Марья Дмитриевна яна гапирмоқчи эди, бироқ Наташа: «Кетинглар, кетинглар, ҳаммаларинг ҳам мени ёмон кўрасизлар, мендан нафратланасизлар»,— деб қичқириди ва яна ўзини диванга ташлади.

Марья Дмитриевна яна бир неча дақиқа Наташани инсоға келтирмоқчи бўлиб, бу ишни графдан яшириш керак, агар сен буларни эсдан чиқариб, ҳеч нарса бўлмагандай бўлиб кўринсанг, ҳеч ким ҳеч нарса билмайди, деб унга тасалли бера бошлади. Наташа бу сўзларга индамади. Йиғламаётган бўлса ҳам, лекин уни энди титроқ босаётган эди. Марья Дмитриевна унга ёстиқ қўйиб берди, устига икки қават кўрпа ёпди, ўзи бориб аргувон гулидан чой дамлаб келди. Бироқ Наташа Марья Дмитриевнанинг сўзларига жавоб бермади.

— Ҳа, майли, ухласин,— деди Марья Дмитриевна уйдан чиқар экан. У Наташа ухлаб қолипти, деб гумон қилган эди. Лекин Наташа уйғоқ эди; у ранг-қути ўчиб, бир нуқтага тикилиб ётар эди. Наташа кечаси билан ухламади ҳам, йиғламади ҳам, тўшагидан туриб бир неча марта олдига келган Соняга гапирмади ҳам.

Эртасига граф Илья Андреич ваъдасига мувофиқ, но нушта маҳалида Москва ташқарисидаги боғидан қайтиб келди. Унинг димоги чоғ эди: харидор билан келишган, энди соғиниб юрган графинядан узоқда яшашга ҳеч қандай эҳтиёж қолмаган эди. Марья Дмитриевна уни қарши олди ва кеча Наташанинг тоби қочиб қолди, докторга одам юбордим, бугун бир оз дурустроқ деб айтди. Наташа бугун ўз бўлмасидан чиқмаган эди. У лаблари ёрилган, кўзлари қизарган, дераза олдинда кўчадан ўтиб кетаётганларга қараб ўтирган эди. Уйга кирган кишига у ташвишманд назар ташлади. Афтидан, Наташа Анатолдан бирор хабар кутар, ўзи ва ё хати келар, деб кўз тутар эди.

Граф кираётгандага Наташа эркак кишининг қадам то вушкини эшитиб, кўзларини жовдиратиб қайрилиб қаради ва унинг юзи яна аввалгидаи совуқ ва ҳатто разабли бир тусга кирди; отасини кўриб ҳатто ўрнидан ҳам турмади.

— Нима бўлди сенга, фариштам, тобинг йўқми? — сўради граф.

Наташа дарров жавоб бермади.

— Ҳа, тобим йўқ,— деди у.

Графнинг эсанкираб, сенга нима бўлди, нега хаёлинг паришон, ё куёвингта бирон нарса бўлдими, деб берган саволларига Наташа ҳеч нарса бўлгани йўқ, сира ташвиш тортманд, деб жавоб берди. Марья Дмитриевна ҳам ҳеч нарса бўлгани йўқ, деб Наташанинг сўзини тасдиқлади. Граф қизининг ёлғон касаллигидан, унинг париционхоллигидан, Марья Дмитриевна билан Сонянинг мустар-мулзам кўрганидан ўзи йўқлигига бир ҳодиса юз берганини тахмин қилган бўлса ҳам, лекин, бир томондан, суйкумли қизи бирон уятли иш қилиб қўйганини ўйлаш унинг учун жуда қўрқинчли бўлгани, иккинчи томондан, бегамликни яхши қўргани учун нима гап бўлди, деб тагини суриштириб ўтиришдан ўзини слив қочгани учун ҳеч нарса бўлгани йўқ, деб таскин топишга уринди ва Наташанинг касал бўлиб қолгани сабабли қишлоққа кетиши кейинга қолганига бир оз хафа бўлди холос.

XIX

Пьер хотини Москвага келган кундан бошлиб унинг дийдорини кўрмаслик учун бирон ёққа кетиш тарафдудига тушли. Ростовларнинг Москвага келиши ва Наташа қолдирган таассуротдан кейин Пьер ўз ниятини тезроқ амалга оширишга тиришди. У марҳум пири Иосиф Алексеевичнинг хотини олдига — Тверга кетди. Бу хотин эридан қолган қоғозларини Пьерга беришни кўпдан бери ваъда қилган эди.

Пьер Москвага қайтиб келганида унга Марья Дмитриевнадан келган хатни беришди. Марья Дмитриевна ўз хатида Андрей Болконский билан унинг қаллиғига тегишли бир муҳим иш тўғрисида гаплашиш учун Пьерни ўз уйига таклиф қилган эди. Пьер Наташадан ўзини тортар эди. Унинг Наташага бўлган муносабати, назарида хотинли кишининг ўз дўсти қаллиғига бўлган муносабатидан фарқ қилас, лекин негадир мудом у билан учрашишга тўғри келар эди.

«Нима ҳодиса юз бердикин? Мени чақириб нима қиласди экан?» — деди ўзича Пьер Марья Дмитриевнанинг олдига бориш учун кийинар экан. «Князъ Андрей тезроқ келиб тўйини қила қолса бўлар эди!» — деди ўзича Пьер Ахромоваларникига борар экан.

Твер хиёбонида кимдир Пьерни чақириди.

— Пьер! Қачон келдинг? — қичқирди бир таниш овоз. Пьер бошини кўтариб қаради. Анатоль икки чопқир кўк

от қўшилган чанада, айрилмас ўртоғи Макарин билан ўтиб кетмоқда эди. Анатоль қундуз ёқасини баланд кўтариб, хиёл бўйини эгиб, олифта ҳарбийларга ўхшаб ўтирас эди. Унинг юзи қип-қизил, жиға таққан шляпасини қийшайтириб кийгани учун қорда оппоқ бўлиб турган жингалак сочи чиқиб турган эди.

«Мана буни ақлли деса бўлади! — деди ичиди Пьер.— Қилаётган хурсандчилигидан бўлак ҳеч нарса билан иши йўқ, ҳеч нарсанинг ташвишини тортмайди, шунинг учун ҳам ҳамиша димоги чоқ, ҳаётдан рози ва хотири жам. Агар шундай бўла олсан нима истасалар берар эдим!» — деди ичиди Пьер унга ҳasad қилиб.

Ахросимованинг даҳлизида лакей Пьернинг пўстинини еча туриб: «Марья Дмитриевна ўз ётоқларига киришингизни сўрайдилар», — деди.

Пьер залнинг эшигини очиб, дераза олдида ранг-қути ўчган ва озиб қолган Наташани кўрди. Наташа қайрилиб Пьерга қаради ва қовоғини солиб, совуқ кибр билан уйдан чиқиб кетди.

— Нима ҳодиса бўлди? — деб сўради Пьер Марья Дмитриевнанинг олдига кирар экан.

— Жуда яхши ҳодиса бўлди! — деди Марья Дмитриевна.— Эллик саккиз ёшга кириб бунақа шармандагарчиликни кўрмаган эдим.— Марья Дмитриевна ҳеч кимга айтмасликка Пьердан сўз олганидан кейин Наташа, отонасидан рухсатсиз, куёвига рад жавоби берганини, бунга Анатоль сабабчи эканини, Пьернинг хотини Наташани Анатоль билан таништириб қўйганини ва Наташа отаси йўқлигига у билан қочмоқчи ва унга яшириқча тегмоқчи бўлганини айтиб берди.

Пьер елкаларини қисиб, оғзи очилиб, Марья Дмитриевна сўзларини тинглар экан, ўз қулоқларига ишонмас эди. Князь Андрей бутун вужуди билан севадиган, илгари бу қадар яхши қиз бўлган Наташа Ростова эндиликда Болконскийдай одамни ҳам аҳмоқ, ҳам уйланган (Пьер бу сирдан хабардор эди) Анатолга алиштироқчи бўлганини, уни шу қадар яхши кўриб, ҳатто у билан қочишга рози бўлганини Пьер ҳеч ақлига сифдиролмас, тасаввур қилолмас эди.

Пьер Наташани ўшлигидан билгани ва унинг тўгрисида буткул бошқа фикрда бўлгани учун ҳам ҳозир Наташанинг бу тубанлиги, аҳмоқлиги ва бағритошлигига ҳеч ишонгиси келмади. Пьер ўз хотинини эслади. «Буларнинг ҳамаси ҳам бир-бирига ўхшайди», — деди ва ёмон хотин фа-

қат менинг пешанамга битмаган экан, деган нарса хаёлига келди. Лекин у князь Андрейга, унинг ифтихорига ичичидан ачинди. У дўстига қанчалик ачинса, ҳали залда ёнидан, совуқ кибр билан ўтиб кетган Наташадан шунчалик ихлоси қайтди ва ҳатто ундан нафратланди. Аммо у Наташанинг юраги қайғуга тўлганини, уялганидан ерга кириб кетгудай бўлаётганини ва юзи совуқ кибр ифода қилганига ўзи айбли эмас эканлигини билмас эди.

— Қанақа қилиб Анатолга тегарди! — деди Пьер Марья Дмитриевнанинг сўзига.— У ололмас эди: хотини бор.

— Борган сайин миси чиқяпти,—деди Марья Дмитриевна,— йигит бўлмай ўлсин! Аблаҳ экан-ку! Наташа бўлса, икки кундан бери кўзи тўрт бўлиб уни кутиб ўтирипти. Бу гапни унга айтиш керак, ҳеч бўлмаса кўнглини узали-ку!

Марья Дмитриевна Анатолнинг хотини борлигини Пьердан эшитганидан сўнг уни хўп қарғаб юрагини бўшатди ва кейин Пьерни нима мақсадда чақирганини айтди. Марья Дмитриевна кекса граф, ёки шу кунлари келиши мумкин бўлган князь Андрей Болконский (Марья Дмитриевна яширмоқчи бўлган) бу воқеани эшитиб Анатолни дуэлга чақиришмасин деб қўрқар эди, шунинг учун ҳам менинг номимдан қайнингга айт, тезда Москвадан кетсин ва кўзимга кўринмасин, деб Пьерга писандаги қилди. Пьер Марья Дмитриевнанинг бу хоҳишини бажаришга ваъда қилди ва ўзи билан бирга кекса графга, Николайга ва князь Андрейга таҳдид қилаётган хавфни англади. Марья Дмитриевна ўз талабини қисқача ва очиқ қилиб тушунтирганидан кейин Пьерга ижозат берди ва меҳмонхонага томон йўналди.

— Ҳой, менга қара, графнинг бу ишдан хабари йўқ, тағин оғзингдан чиқмасин. Ҳеч нарсани билмагандай бўлиб ўтири,— деди у Пьерга.— Мен бориб Наташага айтай, бекорга интизор бўлиб ўтирмасин! Истасанг қол, бирга тушлик қиласиз,— деди Марья Дмитриевна чиқиб кетаётган Пьерга.

Пьер кекса граф билан учрашиб қолди. Граф ҳам хижолат ва ҳам хафа эди. Наташа, князь Андрейга тегмайман, деб ёзганини бугун эрталаб отасига айтган эди.

— Кийин, қийин экан, топ cher¹,— деди у Пьерга.— Қиз болани саришта қиласиган она экан-да! Келганимга

¹ Дўстим.

ҳам жуда-жуда пушаймонман. Сиздан яширадиган гапим йўқ. Эшитдингизми, ҳеч кимнинг олдидан ўтмасдан күёвига «тегмайман» деб ёзиб юборибди. Аввало ўзим ҳам князь Андрейга тегишидан унча хурсанд эмас эдим. Унинг ўзи яхши йигит бўлса ҳам, лекин отасининг хоҳишига қарши иш қилиб бахтли бўлмас эди. Наташа ҳам эрсиз қолмайди. Лекин, ҳарқалай, шунча вақтдан буён кўнгил қўйиб юрган эди, бу қандоқ бўлдики, тўсатдан ота-онадан рухсатсиз, шундай қилса! Мана энди касал бўлиб ётипти, худо билади нима бўларкин? Ота-онанинг ўринини босмас экан, граф...— Пьер графнинг юраги эзилиб кетаётганини кўриб, гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлган эди, бироқ граф яна ўз ҳасратини давом эттирди.

Соня ҳаяжонланган бир ҳолатда меҳмонхонага кирди.

— Наташанинг тоби йўқроқ; ўз бўлмасида ўтирипти. Сизни бир кўрмоқчи,—деди Соня Пьерга. Марья Дмитриевна ҳам ўша ерда, сизни чақиряптилар.

— Ҳа, айтгандай, Болконский билан сиз жуда яқиниз, балки сиз орқали бирор нарса айтиб юбормоқчидир,— деди граф.— Ё раббим! Ё раббим! Қандай тинчгина юрувдим! — У оқарган сийрак чакка сочини ушлаб, уйдан чиқиб кетди.

Марья Дмитриевна Анатолнинг хотини борлигини Наташага айтиб берипти. Наташа бу гапга ишонмай, анигини Пьердан билмоқчи бўлипти. Бу гапни Соня йўлакда, Пьерни Наташанинг бўлмасига олиб бораётган чоғда айтди.

Наташа ранги оқарган, ўзи жиддий қиёфада Марья Дмитриевнанинг ёнида ўтирган эди. Пьер эшикдан кириши биланоқ унга жавдираётган кўзлари билан саволомуз қарди. У Пьерга кулумсирамасдан, бош ирғитмасдан, тик қараб турар эди. Унинг нигоҳи: сен Анатолга дўстмисан, ё бошқалар сингари душманмисан, деб турар эди. Пьер ҳозир Наташага фақат шу жиҳатдан керак эди, холос.

Марья Дмитриевна Пьерга ишора қилиб:

— Мана, айтсин, бу ҳамма гапдан хабардор,—деди Наташага.— Мана, ўзи айтсин, мен рост гап айтибманни ёки йўқми.

Наташа ўқ еган ҳайвон яқиналашиб келаётган ит билан овчиға қарагандай гоҳ Марья Дмитриевнага, гоҳ Пьерга қарап эди. Наташани кўриб Пьернинг раҳми келди ва шу билан бирга зиммасига тушган вазифадан нафратланди.

— Наталья Ильинична,— деб гап бошлади Пьер ерга қараб.— Бу гапниңг рост-ёлғонлиги сиз учун барибир, чунки...

— Унинг хотини борлиги ёлғонми, ахир?

— Йўқ, рост.

— Уйланганига кўп бўлганми? — сўради Наташа.— Ростини айтинг.

Пьер қасам ичди.

— Ўзи шу ердами ҳали? — сўради Наташа дарров.

— Ҳа, шу ерда, мен ҳозир кўрдим.

Наташа бўлак гапиришга мажоли қолмади шекилли, мени ўз ҳолимга қўйинглар, деб кўли билан ишора қилди.

XX

Пьер тушлик қилгани қолмай, дарров уйдан чиқди ва жўнади. У шаҳардан Анатоль Курагинни излаб топгани кетди. Курагин деганда унинг бутун қони қайнаб, энтикар эди. Үни тепаликдан, лўлиларнинг олдидан ҳам, Сотопено — ресторанидан ҳам топмади. Пьер клубга борди. Клубда, одатдагича тушлик қилгани келган кишилар давра-давра бўлиб, шаҳар янтиликларидан гаплашиб ўтиришган эди. Улар Пьерни кўриб саломлашди. Пьернинг одатини ва ёр-ошноларини биладиган лакей салом-алик қилгандан кейин кичкина ошхонада жой тайёрлаб қўйилганини, князъ Михаил Захарович кутубхонада эканини, Павел Тимофеевич ҳали келмаганини айтди. Пьернинг танишларидан бири обу ҳаво тўгерисида гапириб туриб Пьердан, шаҳарда Курагин Ростовани ўғирлапти, деган гап юрипти, шу ростмикин, хабарингиз йўқми деб сўради. Пьер кулиб, бу гапларнинг ҳаммаси бекорчи гаплар, мен ҳозир Ростовлар олдидан келяпман, деб жавоб берди. У клубдагилардан Анатолни кўрмадиларингми, деб сўради. Бир киши, ҳали келгани йўқ, деб жавоб берди; иккинчи бир киши, тушликка келади, деди. Кўнглидан нималар ўтаетганидан бехабар, беғам ва лоқайд ўтирган бу одамларга Пьер таажжубланиб қаради. Ү ҳамманинг келишини кутиб залда айланиб юрди ва Анатоль келмагандан кейин тушлик қиммасдан уйига қайтди.

Пьер излаб юрган Анатоль шу куни Долоховнинг уйда тушлик қилиб, чатоқ бўлган ишини ўнглаш ҳақида у билан маслаҳатлашиб ўтирас эди. Анатолнинг назарига Наташа билан учрашиш зарурдай кўриди. У шу учрашишнинг

иложини топиш учун кечқурун синглиснинг олдига борди. Пьер бутун шаҳарни қидириб, Анатолни тополмай, уйига қайтиб келганида камердинери князь Анатолий Васильевич графинянинг олдиларида ўтирибдилар деб хабар берди. Графиняning меҳмонхонаси меҳмонга тўла эди. Пьер келгандан буён хотини билан ҳали кўришмаган бўлса ҳам у билан саломлашмасдан (ҳозир кўзига хотини илгаригидан ҳам ёмонроқ кўринаётган эди) меҳмонхонага кирди ва Анатолни кўриб, унинг олдига¹ борди.

— Ah, Pierge,—деди графиня эрининг олдига келиб.— Бизнинг Анатолнинг ҳолини сўрамайсан ҳам .

Элен эрининг қўйи солган бошидан, бежо кўзларидан, шаҳдам қадам ташлаб келганидан унинг ғазаби тўлиб тошганини пайқади ва гапи оғзида қолди; Элен эрини Долохов билан дуэлга чиққанидан кейин шу ҳолатда кўрган эди.

— Сиз қаерда бўлсангиз, ўша ерда фисқу фужур бўлади,— деди у хотинига.— Анатоль юринг, сизга гапим бор,— деди у Анатолга французчалаб. Анатоль синглисига бир қарадио Пьернинг кетидан бормоқчи бўлиб индамай ўрнидан турди.

Пьер унинг қўлини ушлаб бир тортди ва эшикка томон йўналди.

Элен шивирлаб:

— Si vous vous permettez dans mon salon¹,— деб гап бошлаган эди, Пьер унинг сўзига қулоқ солмасдан чиқиб кетди.

Анатоль унинг кетидан одатдагича мардона қадам ташлаб бораётган бўлса ҳам лекин хавотир тортгани юзидан билиниб туради.

Пьер кабинетга киргандан кейин эшикни беркитиб Анатолга қаради.

— Графиня Ростовага, сени оламан, деб сўз бердингизми? Уни олиб қочмоқчи бўлдингизми? — деб сўради.

— Дўстим,— деди Анатоль французчалаб (суҳбат француз тилида бораётган эди).— Мен бу тарзда қилинадиган сўроққа жавоб бергани мажбур эмасман.

Пьернинг бусиз ҳам оқариб, бўзариб кетган юзи ғазабдан ўзгариб кетди. У каттакон қўли билан Анатолнинг ёқасидан ушлади ва то унинг юзида қўрқув аломати пайдо бўлгунча силкитаберди.

¹ Агар сиз менинг меҳмонхонамда.

— Сиз билан гаплашадиган гапим бор, дедимми...—
деди Пьер.

— Кўйинг, шу ҳам гапми? — деди Анатоль мундири-
нинг таги билан узилиб тушган тугмасини пайпаслаб.

— Сиз ярамас ва абраҳ одамсиз, мана шу билан каллан-
гизни эзмай ўтирганимга ҳайронман! — деди Пьер, француз
тилида гапираётгани учун сўзни мондалаб. У оғир прес-
папъени дағдаға билан кўтардию яна шошиб-пишиб ўрнига
кўйди.

— Сени оламан деб Ростовага ваъда бердингизми?

— Мен, мен, мен буни ўйлаганим ҳам йўқ, ваъда ҳам
берган эмасман, чунки...

Пьер унинг сўзини бўлди.

— Ростованинг хати қани? Қани Ростованинг хати? —
деди Пьер Анатолга дўғайиб.

Анатоль унга бир қаради-ю, дарров қўлини чўнтағига
солиб ҳамёнини олди.

Пьер хатни олди, йўлида турган столни итариб юборди
ва ўзини диванга ташлади.

— Je ne serai pas violent, ne craignez rien¹, — деди Пьер
Анатолнинг ўти ёрилганини кўриб. — Хат-бир, — деди
Пьер худди дарс пишиқтираётгандай. — Иккинчидан, —
деди у яна ўрнидан туриб нари-бери юрар экан, — сиз
эртагаёқ Москвадан чиқиб кетинг.

— Ахир мен қандай...

— Учинчидан, — деб давом этди Пьер унинг сўзига
қулоқ солмай... — Графиня билан ораларингда бўлган ишни
иккинчи оғзингизга олманг. Буни ман қилишга ҳеч қандай
ҳаққим йўқлигини биламан, лекин агар озгина виждонин-
гиз бўлса... — Пьер бир неча дақиқа уйда нари-бери юрди.
Анатоль стол кетида қовоғини солиб, лабини тишлаб ўти-
пар эди.

— Сизга айшу ишрат керак бўлса, бошқаларга баҳт-
саодат, тинчлик керак, наҳот сиз ўз хурсандлигингизни
деб бошқаларнинг ҳаётини барбод қилсангиз! Сиз менинг
хотинимга ўхшаган хотинлар тоифаси билан кайфу сафо
қилинг! Сизга ўшалар муносиб, ўшалар сизнинг истагин-
гизни қондиради. Улар худди сизнинг ўзингизга ўхшашиб
бузуқ, лекин бир бечора қизга сени оламан деб ваъда бериш...
алдаш, олиб қочиш... Сизнинг бу қилган кирдикорингиз
худди чол ва ё гўдакни ўлдиришдай разиллик!

¹ Қўрқманг, мен ҳеч нарса қилмайман.

Пьер жим қолди ва Анатолга ғазаб билан эмас, савол назари билан қаради.

— Мен буни билмайман. А? — деди Анатоль Пьернинг ғазаби босилган сари жонланиб.— Буни билмайман ва билишни ҳам истамайман,— деди у Пьерга қарамасдан, ияги хиёл титраб.— Лекин сиз менинг шаънимга разиллик ва шунга ўхшаш сўзларни айтдингиз. Сотте ип *honneur*¹, мен бунақа сўзларни дейишга йўл қўймайман.

Пьер ҳайрон бўлиб унга қараб тураг экан, унинг нима истаганини сира англай олмас эди.

— Тўппа-тўғри юзимга айтган бўлсачгиз ҳам,— деб давом этди, Анатоль — лекин мен...

— Ҳа, дуэлга чақирмоқчимисиз? — деб сўради Пьер мазах қилиб.

— Ҳеч бўлмаса айтган сўзларингизни қайтиб олинг. А? Агар хоҳишингизни ижро қилишимни истасангиз гап шу. А?

— Қайтиб оламан, оламан,— деди Пьер.— Кечирасиз.— Пьер беихтиёр узилган тугмага қаради.— Агар йўлга пул керак бўлса, марҳамат.— Анатоль кулумсиради.

Хотинининг табассумига ўхшаган бу мулоим ва разил табассум Пьернинг жонини чиқариб юборди.

— Ҳа, риёкор, уруғларинг қурсин! — деди Пьер ва уйдан чиқиб кетди.

Эртасига Анатоль Петербургга жўнади.

XXI

Пьер Марья Дмитриевнанинг хоҳишини бажо келтириб, яъни Курагинни Москвадан чиқариб ҳайдаганидан кейин бу хабарни айтгани унинг олдига борди. Марья Дмитриевнанинг бутун уй ичи қўрқув ва ҳаяжонда эди. Наташа касал ва Марья Дмитриевнанинг секин айтишига кўра, у Анатолнинг хотини борлигини эшитган кечаси қаёқдандир заҳар топиб ичипти. У заҳардан озроқ ичипти-ю, кейин ўзи қўрқиб кетиб Соњани уйғотибди ва ҳодисадан уни хабардор қилипти. Ўша ондаёқ заҳарга қарши чора кўрилиб, уни ўлим хавфидан қутқариптилар. Лекин, шундай бўлса ҳам, Наташа шу қадар заифланиптики, унинг қишлоққа бориши тўғрисида ўлаш ҳам мумкин бўлмай қолипти, шунинг учун

¹ Мен ҳалол одамман.

онаси — графиняга одам юборишилти. Пъер гангид қолган графни ва йиридан шишиб кетган Соняни кўрди-ю, лекин Наташани иўролмади.

Пъер шу куни клубда овқатланди ва Ростовани олиб қочмоқчи бўлишилти, деган овозаларни эшитиб, йўқ, бу бўлмаган гап, қайнағам Ростовани олмоқчи бўлиб оғиз солган эди, бироқ у тегмади — бўлган гап шу, деб ҳаммани ишонтироқчи бўлди. Бу воқеани бости-бости қилиш ва Ростованинг обруйини тиклаш гўё Пъернинг вазифаси бўлиб қўлган эди.

У князь Андрейнинг келишига ваҳима билан кўз тутар ва кунда унинг келган-келмаганини билиш учун кекса князнинг олдига борар эди.

Князь Николай Андреич шаҳарга тарқалган овозалар орқали эшитган ва Наташанинг мен укангизга тегмайман, деб княжна Марьяга ёзган хатини ўқиган эди. Князь одат-лагидан кўра хурсандроқ кўринар ва ўғлининг келишини сабрсизлик билан кутар эди.

Анатоль жўнаб бир неча кун ўтгандан кейин Пъер князь Андрейдан хат олди. Князь Андрей бу хатида келганидан дўстини хабардор қилиб, унинг келишини сўраган эди.

Князь Андрей келиши биланоқ отасидан Наташанинг укангизга тегмайман деб княжна Марьяга ёзган хатини олиб ўқиди (бу хатни княжнадан ўғирлаб олиб князга берган эди) ва Наташани олиб қочиш воқеасини кекса князь ўғлига ўзидан пича қўшиб ҳикоя қилиб берди.

Князь Андрей кечқурун келган эди. Пъер эса эртасига эрталаб келди. Пъер князь Андрей ҳам Наташа сингари изтиробда бўлса керак, деб ўйлаган эди, шунинг учун ҳам меҳмонхонага кирганида князь Андрейнинг кабинетида ўтириб Петербургда бўлиб ўтган алланечук бир ифво ҳақида қизғин гапираётганини эшитиб ҳайрон қолди. Кекса князь билан яна бир овоз ҳар замонда унинг сўзини бўлмоқда эди. Княжна Марья Пъерни қарши олгани чиқди ва князь Андрей ўтирган уйга кўзи билан ишора қилиб ҳамдардлик изҳор қилгандай хўрсиниб қўйди, бироқ Пъер княжнанинг авзойидан бу юз берган воқеадан ҳам, бу хабарни укаси қандай қарши олганидан ҳам хурсанд бўлаётганини сезди.

— Укам, шундай бўлишини кутган эдим, дейди,— деди княжна.— Ўз ҳиссиятини билдиришга унинг иззати-нафси йўл қўймаслигини биламан, лекин, ҳар ҳолда, мен ўйланча куйинмади. Демак, шундай бўлиши керак экан...

— Наҳот шу билан буткул тамом бўлган бўлса? — деди Пьер.

Княжна Марья унга ҳайрон бўлиб қаради. У ҳатто буни сўраб ўтириши ортиқча деб билар эди. Пьер кабинетга кирди. Князь Андрей хийла ўзгариб, афтидан, соғломланиб кетган, бироқ иккала қошининг ўртасига янги ажин тушган эди; у, эгнида фуқароча кийим, отаси билан князь Мешерский қаршисида ўтириб қизрин сухбатлашмоқда эди.

Сўз Сперанский, унинг тўсатдан бадарға қилиниши ва шу кунлари Москвага овоза бўлган унинг уйдирма хиёнати ҳақида бораётган эди.

— Бир ой илгари унга (Сперанскийга) маҳлиё бўлгандар ва унинг мақсадига тушунгани ожизлик қилиб юрганлар энди уни қоралаб, гуноҳкор қилиб юришипти,— деяётган эди князь Андрей.— Бировни қоралаш, бошқаларнинг айбини унга тўнкаш жуда осон; мен шуни биламанки, агар ҳозирги салтанатда бирон яхши иш қилинган бўлса, бу ўшанинг хизмати!..— У Пьерни кўриб гапдан тўхтади. Унинг юзи дарров ўзгарди.— Келгуси авлод уни қадрлайди,— деб сўзини тугатиб, Пьерга мурожаат қилди.

— Қалайсан? Семирганинг семирган,— деди у хурсандлик билан Пьерни қарши олиб, лекин пешанасида пайдо бўлган ажин яна ҳам чуқурлаши. Пьернинг саволига, ҳа, соғ-саломатман, дўстим,— деб жавоб берди ва заҳарханда қилди. Пьер унинг бу заҳархандаси: «Соғ-саломатман, лекин менинг соғ-саломатлигининг ҳеч кимга кераги йўқ»,— деб турганини билди. Князь Андрей Польша чегарасидан бошлиб йўллар ёмон эканлиги, Швейцарияда Пьернинг танишларини учратгани, чет элдан Десаль деган жанобни ўғлига мураббий қилиб олиб келгани ҳақида Пьерга бир неча оғиз гапириб, яна иккала чолнинг сұхбатига қизғин суръатда қўшилди.

— Агар у хиёнат қилган ва Напалеон билан махфий алоқада бўлган бўлса, албатта, буни ҳаммага эълон қилишар эди,— деди у қизғинлик билан.— Мен шахсан Сперанскийни яхши кўрмас эдим ва яхши кўрмайман ҳам, лекин мен ҳаққоният тарафдориман.— Пьер энди ўз дўстининг ҳолатига яхши тушунди: князь Андрей ички оғир фикр-хаёлларидан ўзини сал бўшатиш учун ўзига буткул ёт бўлган иш ҳақида ҳаяжон билан мунозара қилмоқда эди.

Князь Мешерский кетгандан кейин князь Андрей Пьернинг қўлтиғидан олди ва уни ўз бўлмасига таклиф

қилди. Уйда синиқ караевот, оғзи очиқ чамандонлар ва сандықлар турган эди. Князь Андрей чамадонларнинг биридан бир қутинча олди ва ундан бир даста қофоз чиқарди. Бу ишларни у индамай ва тезгина қилди, қоматини кўтариб йўталди, унинг қовоғи солиқ ва лаблари қимтилган эди.

— Сенга ошиқча хизмат бўлса ҳам кечир... — Пьер дўсти князь Андрей Наташа тўғрисида гап очмоқчи бўлаётганини билди ва япалоқ юзида таассуф ва ачиниш аломати шайдо бўлди. Князь Андрей унинг юз ифодасини кўриб аччиги келди, баланд ва ёқимсиз овоз билан давом этди: — Графиня Ростова менга тегмаслиги тўғрисида хат ёзипти, эъзитишимга кўра, сенинг қайнағанг унинг қўлини сўраган эмиш? Ростми шу гап?

— Ҳам рост, ҳам ёлғон,— деб Пьер гап бошлаган эди, бироқ князь Андрей унинг сўзини бўлди:

— Мана унинг хати ва суратлари,— деди ва қогозга ўроғлиқ бир нарсани столдан олиб Пьерга берди.

— Агар графиняни кўриб қолсанг, бергин.

— Графиня қаттиқ бетоб,— деди Пьер.

— У ҳали ҳам шу ердами? — деди князь Андрей.— Князь Курагин-чи? — деб сўради шошиб-пишиб.

— У аллақачонлар кетган. Графиня ўладиган эди...

— Касал бўлгани чакки бўлипти,— деди князь Андрей ва отасига ўхшаш ёқимсиз заҳарханда қилди.

— Демак, жаноб Курагин графиня Ростовани олмаптида? — деди князь Андрей ва бир неча марта сохта кулди.

— У уйлана олмас эди, чунки хостини бор,— деди Пьер.

Князь Андрей яна отасига ўхшаб ёқимсиз кулди.

— Ҳозир қаерда юрипти қайнағангиз, мумкинми билсак? — сўради князь Андрей.

— Петербургта кетди... Лекин билмайман ҳозир қаерда экан? — деди Пьер.

— Майли, бунинг фарқи йўқ,— деди князь Андрей.— Графиня Ростовага айтгин: ҳамиша боши очиқ эди, бундан кейин ҳам очиқ ва мен унинг баҳтли бўлишини истайман.

Пьер ўроғлиқ қофозларни олди. Князь Андрей худди, яна нима дейишим керак эди, деб ўйлаб қолган ва ёки, Пьер бирон нарса демоқчимикин, деб кутиб тургандай дўстига қараб қолди.

— Менга қаранг, Петербургда баҳслашганимиз эсин-гиздами? — деди Пьер.— Ҳалиги ўша...

— Эсимда,— деди князь Андрей.— Мен тубан тушган

аёлни кечириш керак деган эдим, лекин мен, кечира оламан, деганим йўқ. Мен кечира олмайман.

— Наҳот буни ўша билан тент қилиб бўлса? — деди Пьер. Князь Андрей унинг сўзини бўлди ва шовқин солиб:

— Ха, яна қўл қовуштириб, унинг қўлини сўрайми?..
Ха, бў жуда олижанублик бўлар эди-ку, лекин мен *sut les brisées de monsieur*¹ боришта ожизман. Агар менинг дўстим бўлсанг, бу ҳақда ҳеч қачон оғиз очма... Хайр. Обориб берасанми?..

Пьер унинг олдидан чиқиб, кекса князъ билан княжна Марья олдига кирди.

Чол олатдагидан кўра таъби очилганроқ кўринди. Княжна Марья илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди, лекин Пьер шуни пайқадики, княжна укасига ачи-наётган бўлса ҳам, лекин унинг тўйи бузилганига ич-ичидан хурсанд эди. Пьер буларга қараб, Ростовларни булар қанчалик ёмон кўришини, буларнинг олдида князь Андрейни бошига кишига алмаштиromoқчи бўлган қизнинг номини ҳам тилга олиш мумкин эмаслигини англади.

Дастурхон устида аниқ яқинлашиб келабтган урушдан гап очилди. Князь Андрей тинмай гапирав, тоҳ отаси, тоҳ швейцарь—мураббий Десаль билан баҳслашар ва одатдагидан кўра очилган кўринар, лекин Пьер бу очилишнинг руҳий сабабини яхши билар эди.

XXII

Пьер дўстининг топширигини бажо келтириши учун шу оқшом Ростовлар олдига борди. Наташа тўшакда ётган, граф клубда экан. Пьер хатни Соняга бериб, Марья Дмитриевнанинг олдига кирди; Марья Дмитриевна князь Андрей бу хабарни эшитиб нима деганини билмоқчи эди. Ўн минутдан кейин Марья Дмитриевнанинг уйига Соня кирди.

— Наташа граф Петр Кирилловични кўрмоқчи,— деди у.

— Ие, графни ўша ёққа олиб кирайми? Уйларинг йиншитирилмаган эди-ку,— деди Марья Дмитриевна.

— Йўқ, Наташа кийиниб меҳмонхонага чиқди,— деди Соня.

Марья Дмитриевна фақат елкаларини қисди.

— Графиня қачон келар экан, жонимда жон қолмади.

¹ У жонебнинг изидан.

Сен ҳамма гапни Наташага айтма,— деди у Пъерга.— Қиз бечора бир аҳволда ётилти, уришгани тил бормайди!

Наташа ранги оқариб, ўзи сўлиб, жиддий қиёфада (Пъер унинг юзида мустарлик аломатини кўрмади) мәҳмонхонанинг ўртасида турган эди. Пъер эшикдан кириши биланоқ Наташа саросимага тушиб қолди, афтидан, Пъерни қарши олгани боришини ҳам, уни кутиб туришини ҳам билмай қолди.

Пъер шошиб унинг олдига келди. У, Наташа илгаригидай қўлини узатар, деб ўйлаган эди, бироқ Наташа Пъер олдига келганда оғир нафас олди ва қўлларини осилтириб тураверди; у ашула айтган залнинг ўртасига келиб, қандай вазиятда тўхтаса, ҳозир ҳам ўша вазиятда туриб қолди, лекин ҳозирги кайфияти тамоман босшқача эди.

— Петр Кириллич,— деди Наташа шошиб-пишиб.— Князь Болконский ҳамила сиз билан дўст эди, ҳозир ҳам дўст,—деди у сўзини дарров тузатиб (Наташанинг назарида илгариги нарсаларнинг ҳаммаси ўзгаргандай кўринар эди).— Бир вақтлари у сизга мурожаат қилишимни маслаҳат берган эди...

Пъер пишиллаб, Наташага қараб туарар эди. Шу вақтгача Пъер ўз қалбидаги Наташани айблар ва ундан нафратланар эди; аммо ҳозир Наташани кўриб, унга шу қадар раҳми келдик, юрагида уни мазаммат этишга ўрин қолмади.

— У ҳозир шу ерда, унга айтинг... кечирсин... мени кечирсин...— Наташа тўхтади, ўпкаси тўлган бўлса ҳам йиғламади.

— Хўп... мен унга айтаман,— деди Пъер.— Лекин... у нима дейишини билмай қолди.

Наташа Пъер айтиши мумкин бўлган гапдан қўрқди шекилли, дарров:

— Йўқ, мен биламан, орамизда ҳеч нарса қолгани йўқ,— деди, — энди буни тиклаб бўлмайди. Мен фақат унга ёмонлик қилганим учун қийналяпман. Унга айтинг, мени кечирсин, кечирсин, қилган қилмишларимни кечирсин...— унинг бутун вужуди силкинди, стулга ўтирди.

Пъер Наташанинг аҳволиши кўриб, шу қадар ачиндикиги, ҳеч қаҷон, ҳеч кимга шунчалик ачинмаган эди.

— Мен ҳаммасини бориб айтаман, яна бир марта айтаман,— деди Пъер.— Лекин... мен бир нарсани билмоқчи эдим...

Наташанинг кўз қараши: «Нимани билмоқчи экан»,— деб турарди.

— Мен бир нарсани сўрамоқчи эдим: сиз уни... севармидингиз... — Пьер Анатолнинг номини аташга тили бормади ва уни ўйлаганда ҳатто қизариб кетди.— Сиз ўша ярамас одамни севармидингиз?

— Уни ярамас деманг,— деди Наташа.— Лекин мен ҳеч нарсани билмайман... — У яна йиғлаб юборди.

Пьер Наташага аввалгидан ҳам кўра кўпроқ ачинди, унга нисбатан кўнглида меҳр-муҳаббат туйғуси пайдо бўлди. Унинг кўзларидан ёш оқди, лекин Пьер кўзойнак остидан буни ҳеч ким кўрмайди деб ўйлади.

— Бу ҳақда бўлак гапирмаймиз, дўстим,— деди Пьер.

Пьернинг бу самимий, ҳалим ва ёқимли овози Наташага тўсатдан жуда ғалати туюлди.

— Бу ҳақда бўлак гапирмаймиз, дўстим, мен ҳаммасини унга бориб айтаман. Лекин фақат бир нарсани сўрайман, мени ўз дўстим деб билинг, агар сизга бирон маслаҳатчи керак бўлса ва ёки юрагингизни бўшатадиган бўлсангиз, албатта ҳозир эмас, қачон ўзингизга келсангиз, мени йўқланг, мён тайёрман.— У Наташанинг қўлини ўпди.— Агар сизга бирон ёрдам бера олсанм ўзимни баҳтиёр ҳисоблар эдим...— Пьер хижолат бўлди.

— Бундай деманг, мен сизнинг бу илтифотингизга арзимайман! — деб Наташа қичқириб юборди ва уйидан чиқиб кетмоқчи бўлган эди, Пьер унинг қўлидан ушлади. Пьер Наташага яна бир нима дейиши зарур эканлигини билар эди. Лекин бу гапни айтганидан кейин ўзига ўзи таажжубланди.

— Ундоқ деманг, ундоқ деманг, ҳали минг гулингиздан бир гулингиз очилгани йўқ,— деди Пьер.

— Менингми? Йўқ! Мен очилмай хазон бўлдим,— деди Наташа уялиб ва хокисорлик билан.

— Очилмай хазон бўлдим? — деди Пьер унинг сўзини такрорлаб.— Агар мен мен бўлмай, чироёли ақлли ва йигитларнинг сараси бўлиб, шу билан бирга бошим очиқ бўлса эди, ҳозир оёғингизга бош қўйиб, сизнинг қўлингизни сўрар эдим.

Наташа шу сўнгги кунларда биринчи марта кўнгли юмшаб миннатдорликдан кўз ёши қилди ва Пьерга бир қарадио уйдан чиқиб кетди.

Пьер ҳам ўз навбатида, юраги эзилиб, хурсандликдан ўпкаси тўлди, лекин ўзини тутиб, Наташанинг кетидан даҳлизга чиқди ва зўрга пўстинини кийиб, кўчага чиқди ва бориб чанага ўтирди.

— Қаёққа буюрадилар? — деб сўради извошли.

«Қаёққа?» — деб сўради ўзидан Пъер. «Энди қаёққа борсаммикин? Нахот клубга ёки меҳмондорчиликка борсам? Пъер ҳозир сезаётган меҳр ва муҳаббат олдида, Наташанинг ёшли кўз билан маъсум ва ташаккуромуз қарashi олдида бошқа одамлар Пъерга ҳеч нарса бўлмай қолди.

Ҳаво ўн даражада совуқ бўлса ҳам Пъер айиқ терисидан қилинган пўстиннинг тугмаларини ечиб, яйраб кетган кўкрагини очди.

— Уйга,— деди у.

Ҳаво очиқ ва ссовуқ. Фира-шира, ифлос кўчалар, қора томлар устидаги қора осмонда юлдузлар ярқирамоқда. Пъер осмонга қарап экан, ўз руҳи турган юксаклиқ олдида ердаги барча тубанликларни сезмас эди. Чана Арбат майдонига келгандა юлдуз тўла кенг осмон Пъернинг кўз олдида иамоён бўлди. Осмоннинг ўртасида, Пречистонск хиёбони устида, юлдузлар ўраб олган бўлса ҳам ерга яқинлиги, ёруғлиги, тепага кўтирилиб турган думи билан бошқа юлдузлардан ажралиб турган каттакон комета кўзга ташланиб турган эди. 1812 йилда шу комега ҳақида ҳар хил гаплар бўлган ва бу комета қиёмат-қойим бўлишини кўрсатади, деб айтишган эди. Бироқ думи нур сочиб турган бу юлдуз Пъернинг кўнглига ҳеч қандай ваҳима солмади. Аксинча, Пъер ёшли кўзлари билан бу порлоқ юлдузга қувониб қаради, бу юлдуз тасвири қилиб бўлмайдиган бир суръат билан поёнсиз масофадан ўқдай учиб қоронги осмоннинг бир жойига санчилди ва думини кўтариб милтиллаб турган сон-саноқсиз бошқа юлдузлар орасидан ёлқинлаб шуъла соча берди. Пъернинг назарида бу юлдуз ўзининг яиги ҳаёт орзусида, гул-гул очилаётган, юмшаган ва шу билан бирга бардам бўлиб қолган қалбига мөс келгандай кўринди.

МУНДАРИЖА

Биринчи китоб. Абдулла Қаҳҳор таржимаси	5
Иккитчи китоб. Кубриё Қаҳҳорова ва Абдулла Қаҳҳор таржи- маси	385

На узбекском языке

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В 5 - ТИ ТОМАХ

ТОМ II

Война и мир
I — II книги

Редактор *Х. Эргашев*

Рассом *А. Бобров, А. Карпунин*

Расмлар редактори *А. Бобров*

Техн. редактор *Э. Сайдов*

Корректор *М. Абдусломова*

ИБ № 709

Босмахонага берилди 7. 05. 79. Босишга рухсат
этиди 10. 12. 79. Формати 84×108¹/32. Босмахона
қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма.
Шартли босма л. 41,16. Нашр. л. 43,93. Тиражи
15000. Заказ № 1251. Баъсси Ә с. 90 т. Гафур
Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
Тошкент, 700129. Навоий кӯчаси, 30.

Узбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва иш-
тоб савдоши ишлари Давлат комитетининг Тошкент
«Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси.
Тошкент, Навоий кӯчаси, 30.